Yazılışının 950. Yılında

Uluslararası Dîvânu Lugâti't-Türk Sempozyumu

30-31 Ekim 2024

KAHRAMANMARAŞ

Türk Dil Kurumu Yayınları

YAZILIŞININ 950. YILINDA ULUSLARARASI DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

(30-31 Ekim 2024, Kahramanmaraş)

Yazılışının 950. Yılında Uluslararası Dîvânu Lugâti't-Türk Sempozyumu (2024: Kahramanmaraş) (e-kitap) Yazılışının 950. Yılında Uluslararası Dîvânu Lugâti't-Türk Sempozyumu Bildirileri : (33-31 Ekim 2024, Kahramanmaraş) / editörler: Burak Telli, Harun Şahin.--Ankara: Türk Dil Kurmu, 2026

918 s.: tablo, grafik, şekil; 24 cm. -- (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları; 1613)

Kaynakça bölüm sonlarındadır.

E-ISBN 978-975-17-6597-0

1. Toplantılar, Dîvânu Lugâti't-Türk 2. Sözlükler, Dîvânu Lugâti't-Türk I. Telli, Burak (editör) II. Şahin, Harun (editör)

413

Türk Dil Kurumu Yayınları

YAZILIŞININ 950. YILINDA ULUSLARARASI DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

(30-31 Ekim 2024, Kahramanmaraş)

Ankara, 2026

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Türk Dil Kurumu Yayınları: 1613

YAZILIŞININ 950. YILINDA ULUSLARARASI
DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ
30-31 EKİM 2024, KAHRAMANMARAŞ
(30-31 Ekim 2024, Kahramanmaraş)

*

Editörler:
Prof. Dr. Burak TELLİ
Prof. Dr. Harun ŞAHİN

*

Yayıma Hazırlayan:
AYK Uzmanı Kadir UZUN

*

Sayfa ve Kapak Tasarımı:
TDK - Esra YILMAZOĞLU

*

Baskı:
Birinci Baskı (e-kitap): Ankara, 2026 Mayıs
E-ISBN: 978-975-17-6597-0
DOI: 10.24155/tdk.kitap72

*

Dağıtım:
Türk Dil Kurumu
Üniversiteler Mahallesi Toplum Caddesi No.: 5
06800 Çankaya / ANKARA
Telefon: +90 (312) 457 52 00
Belgegeçer: +90 (312) 468 07 83
Genel ağ: http://tdk.gov.tr

*

©5846 sayılı Yasa'ya göre
eserin bütün yayın, çeviri ve alıntı hakları
Türk Dil Kurumuna aittir.

YAZILIŞIN 950. YILINDA
ULUSLARARASI DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK SEMPOZYUMU
(30-31 EKİM 2024, KAHRAMANMARAŞ)

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Türkiye)
Prof. Dr. Harun ŞAHİN (Türkiye)
Prof. Dr. Yakup POYRAZ (Türkiye)
Prof. Dr. Burak TELLİ (Türkiye)
Doç. Dr. Sadi GEDİK (Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Esra KİRİK (Türkiye)
Dr. H. Emre PEKYÜREK (Türkiye)
AYK Uzmanı Kadir UZUN (Türkiye)
Arş. Gör. Büşranur ASLAN (Türkiye)

YAZILIŞIN 950. YILINDA
ULUSLARARASI DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK SEMPOZYUMU
(30-31 EKİM 2024, KAHRAMANMARAŞ)

BİLİM KURULU

Prof. Dr. A. Azmi BİLGİN (Türkiye)
Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN (Türkiye)
Prof. Dr. Abdyldazhan AKMATƏLİYEV (Kırgızistan)
Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Türkiye)
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN (Türkiye)
Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN (Türkiye)
Prof. Dr. Ahmet PEHLİVAN (KKTC)
Prof. Dr. Akartürk KARAHAN (Türkiye)
Prof. Dr. Akın CELLATOĞLU (YÖDAK Üyesi)
Prof. Dr. Anar FAZILCANOVA (Kazakistan)
Prof. Dr. Bahadır GÜNEŞ (Türkiye)
Prof. Dr. Battulga TSEND (Moğolistan)
Prof. Dr. Bilal ÇAKICI (Türkiye)
Prof. Dr. Bülent ÖZKAN (Türkiye)
Prof. Dr. Cihangir KIZILÖZEN (Türkiye)
Prof. Dr. Çetin PEKACAR (Türkiye)
Prof. Dr. Davut ORAZSAHEDOV (Türkmenistan)
Prof. Dr. Edina SOLAK (Bosna Hersek)
Prof. Dr. Emine ATMACA (Türkiye)
Prof. Dr. Engin ÇETİN (Türkiye)
Prof. Dr. Ergin JABLE (Kosova)
Prof. Dr. Erkan SALAN (Türkiye)
Prof. Dr. Éva Judit CSÁKI (Macaristan)
Prof. Dr. F. Hakan ÖZKAN (Türkiye)
Prof. Dr. Faruk YILDIRIM (Türkiye)
Prof. Dr. Fatma BÖLÜKBAŞ KAYA (Türkiye)
Prof. Dr. Fatma ÖZKAN (Türkiye)
Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Türkiye)
Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (Türkiye)
Prof. Dr. Güler DOĞAN AVERBEK (Türkiye)
Prof. Dr. Hakan AKÇA (Türkiye)
Prof. Dr. Hayati DEVELİ (Türkiye)

Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL (Türkiye)
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Türkiye)
Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN (Türkiye)
Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL (Türkiye)
Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan)
Prof. Dr. İsmail GÜLEÇ (Türkiye)
Prof. Dr. Jale DEMİRCİ (Türkiye)
Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV (Özbekistan)
Prof. Dr. Kâmil İŞERİ (Türkiye)
Prof. Dr. Kürşad Çağrı BOZKIRLI (Türkiye)
Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Türkiye)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Türkiye)
Prof. Dr. Mehmet Mehdi ERGÜZEL (Türkiye)
Prof. Dr. Muhammet Fatih ALKAYIŞ (Türkiye)
Prof. Dr. Murat KÜÇÜK (Türkiye)
Prof. Dr. Musa DUMAN (Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH (Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa KURT (Türkiye)
Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Türkiye)
Prof. Dr. Nadir İLHAN (Türkiye)
Prof. Dr. Nadir MƏMMƏDLİ (Azerbaycan)
Prof. Dr. Nergis BİRAY (Türkiye)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Türkiye)
Prof. Dr. Nezir TEMUR (Türkiye)
Prof. Dr. Nizomiddin Mamadaliyeviç MAHMUDOV (Özbekistan)
Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ (Türkiye)
Prof. Dr. Osman DÜZGÜN (Türkiye)
Prof. Dr. Ozan YILMAZ (Türkiye)
Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Türkiye)
Prof. Dr. Ömer Tuğrul KARA (Türkiye)
Prof. Dr. Özgür Kasım AYDEMİR (Türkiye)
Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN (Türkiye)
Prof. Dr. Recep TOPARLI (Türkiye)
Prof. Dr. Sedat BALYEMEZ (Türkiye)
Prof. Dr. Serdar YAVUZ (Türkiye)
Prof. Dr. Serkan ŞEN (Türkiye)

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN (Türkiye)
Prof. Dr. Türker Barış BULDUK (Türkiye)
Prof. Dr. Veli Savaş YELOK (Türkiye)
Prof. Dr. Yakup ŞAFAK (Türkiye)
Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan)
Prof. Dr. Yusuf ÖZ (Türkiye)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Türkiye)
Doç. Dr. Abdullah MERT (Türkiye)
Doç. Dr. Kürşat EFE (Türkiye)
Doç. Dr. Melike SOMUNCU (Türkiye)
Doç. Dr. Murat ALTUĞ (Türkiye)
Doç. Dr. Nurdin USEEV (Kırgızistan)
Doç. Dr. Ramazan BÖLÜK (Türkiye)
Doç. Dr. Salih Kürşad DOLUNAY (Türkiye)
Doç. Dr. Şahru PİLTEN UFUK (Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Bilge GÖKTER GENÇER (Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir S. ŞAHİN (Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hülya UYSAL (Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ATABEY (Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Tacettin ŞİMŞEK (Türkiye)

YAZILIŞIN 950. YILINDA
ULUSLARARASI DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK SEMPOZYUMU
(30-31 EKİM 2024, KAHRAMANMARAŞ)

ONUR KURULU

Mehmet Nuri ERSOY
(T.C. Kültür ve Turizm Bakanı)

BE Prof. Dr. Derya ÖRS
(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı)

Prof. Dr. Osman MERT
(Türk Dil Kurumu Başkanı)

Mükerrem ÜNLÜER
(Kahramanmaraş Valisi)

Fırat GÖRGEL
(Kahramanmaraş Büyükşehir Belediye Başkanı)

Prof. Dr. Alptekin YASIM
(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Rektörü)

İçindekiler

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kullanılan "Türk" Kelimesinin Günümüze Kadar Kazandığı Anlamlar
Ahmet HAŞİMİ ● 17

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Oğuz Türkçesine Ait Söz Varlığının Konya (Merkez) Ağzındaki Görünümü
Ali CANBULAT ● 29

Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre Türk Savaş Sanatı: Gazneliler Örneği
Arslan DURDU ● 43

"Derleme"den "Derlem"e: *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten Günümüze Sözlükçülüğün Metodolojisi
Ayşe Eda GÜNDOĞDU ● 81

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "Elçilik" Kavramı ve Dönemin Elçilik Anlayışı
Bilgi TOMO ● 101

Dîvânu Lugâti't-Türk ve Kilisli Muallim Rif'at Bilge Tercümesi
Cihan ÇAKMAK ● 109

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Günümüze Türk Mutfak Tarihi: Geleneksel Gıdaların Modern Türkiye'deki İzleri
Cihan KALEM ● 119

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Spor Kültürü: Türk Sporlarının Tarihsel Dönüşümü
Demet ÇAKIR KALEM ● 133

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Oğuz ve Kıpçak Dil Özelliklerinin Tarihî Oğuz ve Kıpçak Türkçesindeki Durumu Üzerine
Ebru GÜVENEN ● 151

Eski Babil Metinlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e Sözlük/Kelime Listesi Yazım Geleneği
Ercüment YILDIRIM ● 177

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Yazılış Sebepleri Üzerinde Yeniden Düşünmek
Ertuğrul YAMAN ● 185

Dîvânu Lugâti't-Türk'te lA- Ekini Alan Fiillerin Anlam Alanları Üzerine
Fatma KOÇ ● 195

Lise Ders Kitaplarında *Dîvânu Lugâti't-Türk*
Ferhat KAYACAN ● 221

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* Eserinde Mitik ve Tarihî-Mitik Varlıklar
Fuzuli BAYAT ● 233

Türk Devletlerinin Entegrasyonu ve Güvenliğinin Temeli Olarak "Tek Bir Bilgi Alanı"
Füzuli MECİDLİ ● 257

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Türkiye Türkçesi Ağızlarına: Kıbrıs Ağızları Örneği
Gökçe Yükselen PELER ● 283

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türkçenin Tipolojik Özellikleri Kâşgarlı Mahmud: "Türkçe, Sondan Eklemeli Bir Dildir."
Gökçen DURUKOĞLU ● 303

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Değerlendirilmesi
Haktan KAPLAN - Çağla ÇAMA ● 319

Dîvânu Lugâti't-Türk'te /o/ ve /ö/ İle Başlayan Sözcüklerin Çuvaşçadaki /v/'li Görünümleri
Halil İbrahim TAŞKIRAN ● 337

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen Bitki İsimleri ve Sistematik Botanikteki Güncel Latince Karşılıkları
Harun ŞAHİN - Mevlüt ALATAŞ ● 365

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "alkış" Kelimesinin Etimolojisi ve Alkış Geleneği
Hikmet DEMİRCİ ● 381

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün İlk Fihristi ve Yorumları
Hulkaroy BOLTABOYEVA Hamidulla kızı ● 395

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Söz Ehli Kişilerin Durumu Üzerine İşlevsel Bir Değerlendirme
İbrahim ERŞAHİN ● 403

Bir Sözlükten Çok Daha Fazlası: *Dîvânu Lugâti't-Türk*
İdris Nebi UYSAL ● 423

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yelgin/elgin", "yol" ve "yolculuk"
İlknur BOZKIR ÖZDEMİR ● 435

Mahmud Kâşgarlı'nın *"Dîvânu Lugâti't-Türk*"ünün Özbekçe Tercümesi ve Neşirleri
Khamidulla BALTABAEV ● 457

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Olağanüstü ve Fantastik Sözcüklerin Analizi
Mehmet FİDAN ● 465

Göstergebilimsel Bir Analiz: Tangut-Katun Sını Savaşları
Melike SOMUNCU ● 475

Dîvânu Lugâti't-Türk'ü Konu Alan Eğitim-Öğretim Alanındaki Çalışmaların İncelenmesi
Meryem GÜLER - Bahattin ŞİMŞEK ● 485

Yenisey Yazıtlarında ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Tanıklanan -d->-r- Değişmesi Üzerine: "kırıg" ve "kırgag" Örnekleri
Mustafa Selçuk DİLSİZ ● 501

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Metaforik Eş Dizimler
Nagehan PAYAZ ● 521

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Edebî Metinler ve Ziya Gökalp'ın Edebî Metinlerinde Ortaklaşan Motifler
Nimet TEKEREK ● 537

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Seri Fiil Kalıntıları
Nuh DOĞAN ● 563

Dîvânu Lugâti't-Türk'te -sA Eki Alan Fiillerin Anlam Fonksiyonlarının Analizi
Osman TÜRK ● 581

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Şiirlerin Toplumdilbilimsel Özellikleri
Özgür Kasım AYDEMİR ● 599

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Madde Başı Oluşturmakta veya Maddeleri Açıklamada Sıfat Tamlamalarının Önemi
Sadi GEDİK ● 613

Dîvânu Lugâti't-Türk'te İnsan Mizacı ile İlgili Söz Varlığı
Selim ÖNLER ● 645

Rus Türklük Bilimi Tarihi Bağlamında *Dîvânu Lugâti't-Türk*
Serdar KARACA ● 655

Kâşgarlı Mahmûd ve Türklerin Yafes Soyu Meselesi
Serkan ŞEN ● 667

Doğan Aksan Örneğinde Türkçenin Yeni Kelime Türetimlerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Görünümü
Serkan YÜKSEL ● 681

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Adıyaman Ağızlarına: Benzer Atasözleri
Sunay DENİZ - Fecri YAVİ ● 695

Klasik Türk Edebiyatı Kaynaklarında Kâşgarlı Mahmud ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*
Şeyma Nur ZARARSIZ ● 709

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen "er", "erre", "ersek", "erseklenmek", "ersel", "ersemek" Kelimelerinin Türk Lehçeleri ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Anlam Boyutları
Vehbi AKDİ ● 719

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Anâsır-ı Erbaa
Vesile ALBAYRAK SAK ● 727

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen Asayiş, Emniyet, Koruma ve Güvenlik ile İlgili Kelimeler
Yasin KOZAK ● 743

Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre Toplumsal Değerler
Yazgı Tuğçe KURT ÖTELEŞ ● 755

21. Yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Çerçevesi Nedir?
Yusuf GÖKKAPLAN ● 787

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kulak Burun Boğaz (KBB) Sağlığı ve Hekimliği
Yusuf Kemal KEMALOĞLU ● 797

Kâşgarlı Mahmud ve Ziya Gökalp'teki Genetik Müşterekler:
İdeoloji ve Düşünce
Zehra ALKAYA ● 827

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Hayvanlar
Zekeriya MERDİN ● 837

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kıpçakça Olarak Değerlendirilen Sözcüklerin
Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki Görünümü
Zeliha TUĞUZ ● 903

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE KULLANILAN TÜRK KELİMESİNİN GÜNÜMÜZE KADAR KAZANDIĞI ANLAMLAR

*Ahmet HAŞİMİ**

Özet

Anlambilim Türk dilinin çalışma alanlarından birisidir. Sözcükler çoğu zaman konuşuldukları dönemdeki anlamlarında kalmazlar. Pek çok sözcük zaman içerisinde ve farklı coğrafyalarda değişik anlamlar kazanır. Anlam değişmeleri, dilin dinamik yapısının bir parçası olarak anlambilimde de incelenir. Türkler tarih boyunca komşularıyla bazen ticaret ve barış yoluyla iletişime geçmişler bazen de savaş yoluyla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu durumun sonucu olarak komşuları tarafından kimi zaman iyi kimi zaman da kötü olarak anılmışlardır. Yabancı dillerden Türkçeye aktarılan eserlerde ve sözlüklerde bu farkları görmek mümkündür. Bunun yanı sıra Türklerin kendi kendilerini tavsif eden ifadeler de tarihî ve güncel metinlerde bulunmaktadır. Bugüne kadar Türk adının ortaya çıkışı, anlamı ve yayılma alanları hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı farklı dönem ve coğrafyalarda Türk kelimesinin kazandığı anlamları tespit etmeye yöneliktir. Yöntem olarak farklı dönem ve sahalarda yazılan eserler taranarak çalışmanın verileri ortaya konulacak ve bu verilerle ilgili bazı çıkarımlar yapılacaktır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Karahanlı dönemine ait dil, kültür, tarih ve edebiyat gibi çeşitli alanlarla ilgili kıymetli bilgiler içeren Türkçenin temel kaynaklarından birisidir. Bundan dolayı şimdiye kadar eser üzerinde pek çok inceleme ve araştırma yapılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Türk kelimesi, meyvelerin olgunlaşma zamanının ortasını bildiren bir söz; Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına (Türklere) yüce Allah tarafından verilmiş isim; Türklerden olan kişi; Nuh'un Türklerin atası kabul edilen oğlunun adı; Türk ülkesinde bir şehir karşılıklarında kullanılır. Farklı dönem ve sahalarda, gerek tercüme eser ve sözlüklerde gerekse Türkler tarafından kaleme alınan metinlerde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında yukarıda

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay, Fen Edebiyat Fakültesi, hasimi_ahmet@hotmail.com, ORCİD: 0000-0002-9244-8157.

bahsedilen anlamların dışında Türk kelimesi güç, kuvvet; güzel, dilber, cavidan; köylü; yiğit, kahraman gibi anlamlar da kazanmıştır. Hem Doğu hem de Batı medeniyeti ürünlerinde Türk kelimesinin farklı anlamlarda kullanılması da elde edilen bulgular arasındadır. Gerek yerli gerekse yabancı kaynaklarda atasözü ve deyimlerde Türk kelimesinin bulunması kavramın kaynağının eski dönemlere dayandığını gösterir. Bu bildirinin, Türk kelimesinin kullanımıyla Türk kimliği algısı arasında bağ kuracak başka çalışmalara da ışık tutacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk,* Türk, kimlik, anlam genişlemesi, anlam daralması.

The Meanings of the Word Turk Used in *Dîvânu Lugâti't-Türk* Until Today

Abstract

Semantics is one of the fields of study of the Turkish language. Words often do not remain in the meanings they had when they were spoken. Many words gain different meanings over time and in different geographies. Semantic changes are also examined in semantics as part of the dynamic structure of the language. Throughout history, Turks have sometimes communicated with their neighbors through trade and peace, and sometimes through war. As a result of this situation, they have sometimes been referred to as good and sometimes bad by their neighbors. It is possible to see these differences in works and dictionaries translated from foreign languages into Turkish. In addition, expressions describing the Turks themselves are also found in historical and current texts. To date, some studies have been conducted on the emergence, meaning and areas of spread of the name Turk. The aim of this study is to try to determine the meanings that the word Turk has gained in different periods and geographies. As a method, the data of the study will be presented by scanning works written in different periods and fields, and some inferences will be made regarding this data. *Divanu Lugati't-Türk* is one of the basic sources of Turkish containing valuable information about various fields such as language, culture, history and literature of the Karahanlı period. Therefore, many studies and researches have been done on the work so far. In *Dîvânu Lugâti't-Türk*, the word Türk is used as a word indicating the middle of the ripening time of fruits; the name given by God to the sons of Noah's son Türk (Turks); a person from the Turks; the name of Noah's son who is accepted as the ancestor of the Turks; a city in the Turkish country. In different periods and fields, both in translated works and dictionaries, in works written by Turks and in Turkish dialects of Turkey, in addition to the meanings mentioned above, the word Türk has also gained meanings such as

power, strength; beautiful, flirtatious, brave; villager; brave, hero. The use of the word Türk in different meanings in both Eastern and Western civilization products is also among the findings obtained. The presence of the word Türk in proverbs and idioms in both local and foreign sources shows that the origin of the concept dates back to ancient times. It is thought that this report will shed light on other studies that will establish a connection between the use of the word Turk and the perception of Turkish identity.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk,* Turkish, identity, expansion of meaning, narrowing of meaning.

Giriş

Güncel Türkçe Sözlük'te Türk kelimesi, dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan, Türkçenin değişik lehçelerini konuşan soy ve bu soydan olan kimse; Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan halk ve bu halktan olan kimse karşılığında kullanılır.

Tarama Sözlüğü'nde ise güzel, cavidan,

Derleme Sözlüğü'nde de adam ve Türk karşılığında kullanılır.

Türk kelimesinin kökeni ve zaman içerisinde kazandığı anlamlar Türk dili ile ilgilenen bilim insanlarının ilgisini çekmiş ve bu konuyla ilgili çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de geçen Türk kelimesinin kökeni hakkında yapılan çalışmalara kısaca değinildikten sonra kelimenin tarih boyunca kazandığı anlamlar üzerinde durulacaktır.

"Türk tarih ve kültürü üzerine çalışan bilim adamları adı "T" ile başlayan kavimlerle Türkler ve "Türk" adı arasında bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Öncelikle Çin kaynaklarında geçen "Tu-kue" adı üzerinde durulmuştur. Çinliler Türkler için "Tu-kue" adını kullanmışlardır. Bu adın çift heceli olmasından hareketle Türk'ün çoğulu olan "Türküt" adına karşılık gelebileceği ifade edilmektedir. Çoğul ya da tekil olma durumu bir yana bu isim Türkçe "Türk" adına karşılık gelmekte olup, Türklerden Çinlilere geçmiştir. Türkçe belgelerde hem Türk hem de Türük adından söz edilirken "bodun" kelimesi ile birlikte kullanılmaları da Çin belgelerinde bu adın neden çoğul şekilde geçtiğini açıklar mahiyettedir." (Durmuş, 2017: s. 39).

"Türk adının M.S. 6. yüzyılın ortasında Köktürkler tarafından kurulmuş olan devlet ile ortaya çıktığı kabul olunmaktadır. Bu itibarla Türk adı ilk olarak 542 yılında Çin kaynaklarında görünmektedir. Bilge Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında Türkçe olarak "Türk" adı geçmektedir." (Durmuş, 2017: s. 39).

"Türk kelimesi, Türk dili tarihi boyunca güzel (gelin, kız) / civan, genç (delikanlı); güç, kuvvet; güçlü, kuvvetli; olgun, kâmil, zirveye ulaşmış, yetişkin; yüce, büyük; Türk erkeği; Türk'e ait, Türk insanına ait; Türk siyasi birliği, Türk devlet birliği; adalet anlamlarında kullanılır." (Turan, 2004: s. 2956).

Turan'a göre "Şurası kesindir ve mühimdir: Kelime, Türk dilinin tarihinde, gök kubbe altındaki bir cihan devletinin sınırları içinde, Türk siyasi ve medeni birliğini sağlama düşüncesinin, büyük ve güçlü millet projesinin hayata geçirilmesi mücadelelerinin, yok olma tehlikesini solumaktan, tanrı adına dünyayı yönetme merhalelerine kadarki bütün boyutlarıyla yoğun olarak yaşandığı bir dönemde, siyasi ve medeni birlik düşüncesini yansıtan bir kelime ve kavram olarak yükselip öne çıkmıştır. Bu dönem, kitabelerden çok daha önceden başlamakta ve bu dönemde hâkim bir kavrama dönüşmektedir." (Turan, 2004: s. 2968).

Bu bilgilerden sonra Türk kelimesinin kazandığı anlamlar dönemler itibariyle şu şekilde verilebilir:

Köktürk ve Uygur Kitabelerinde "Türk"

Köktürk ve Uygur Kitabelerinde "Türk"

Köktürk ve Uygur kitabelerinde kelime Türk ve Köktürk karşılığında kullanılır.

Teŋri teg Teŋride bolmış Türk Bilge Kagan; bödke olurtum. "(Ben) Semavi Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan'ım; bu zamana ben hükmediyorum (zamanın hükümdarı benim)." BK K1 (Ercilasun, 2016: s. 544).

türük kıpçak elig yıl olurmuş türük ilinge altı otuz yaşıma… "Türk Kıpçak elli yıl hüküm sürmüş. Türk devletine yirmi altı yaşımda iken…" ŞU K4 (Mert, 2009: s. 215).

türk/törk: güçlü, yiğit; vahşi, medeni olmayan, göçebe (gibi), barbar; medeni olmayan halk (Wilkens, 2021: s. 774).

***Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "Türk"**

Kâşgari'de, yazar özel isimlere mümkün olan her yerde anlam bulmaya çok meraklı olmasına rağmen, aralarında herhangi bir etimolojik bağ kurulmadan (Türk kelimesinin karşılıkları) alt alta sıralanmış (Clauson 1962'den aktaran Arslan Erol, 2014: s. 545).

Türk: Türk ülkesinde bir şehrin adı.

Türk: Nuh'un (s.a.) oğlunun adı. Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına yüce Allah tarafından verilmiş bir isimdir. *Hel etā 'ale'l insani ḥi:nun mine'd-dehri*

(İnsan üzerinden -insan olarak anılacak bir varlık oluncaya kadar- uzun bir zaman geçmemiş midir? -76-1) ayetinde Âdem aleyhisselâmın adının "insan" olması gibi. Burada insan kelimesi bir kişi için kullanılmıştır. Bir başka ayette şöyle denir: *le-qad xaleqna'l-insāne fi: aḥseni taqvi:min ṣumme radedna:hu esfele sa:fili:n ille'llezi:ne a:menü:ve 'amilu'ṣ-ṣa:liḥa:ti* (biz insanı en güzel kıvam üzre yarattık. Sonra onu aşağıların en aşağısına attık. Ancak inanlar ve iyi işler yapanlar -45/4-6). Burada (insan) topluluk ismidir; çünkü hiç kimse bu tekliğin dışında kalamaz. Aynı şekilde burada da **Türk**, Nuh'un oğlunun adıdır; burada tekliktir. Oğulları söz konusu olduğu zaman topluluk ismidir; "beşer" kelimesi gibi hem teklik, hem topluluk için kullanılır. Bunun gibi "Rûm" da, İshak'ın (s.a.) oğlu 'İyşû'nun oğlu Rûm'un adıdır. Oğulları da o isimle adlandırılmıştır. Ne var ki biz daha önce **Türk**'ün Allah tarafından verilmiş bir isim olduğunu söylemiştik. Bize şeyh, imam ve zahid *Hüseyn bin Xalef el-Kâşgarî* haber verdi ve kendisine de *İbnu'l Ġarqî'nin* haber verdiğini söyledi. Ona da, âhir zaman hakkında yazdığı kitabında *İbni Ebi'd-Dünyâ* diye tanınan şeyh *Ebû Bekr el-Mugîd el-Cercerânî,* Allah'ın elçisine (a.s.) isnat ederek anlatmış. (Peygamber) dedi ki: Allah (c.a.) diyor ki "benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat derim." Bu, diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat O (c.a.) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır. Bunun yanında onlar; güzellik, tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa, alçak gönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir. Şiir:

kaçan körse anı Türk
boḍun ayga anıŋ aydaçı
muŋar tegir ulugluk
munda naru keslinü.r

Bir adamı överek diyor ki: Türk taifeleri onu görünce der ki: "Büyüklük ve yücelik buna yakışır, bundan sonra (yücelik) kesilir."

Onlardan "bir"i için de **Türk** denir; hepsi için de. "Kimsin?" anlamında **kim sen** denir; "Türküm" anlamında **Türk men** diye cevap verilir. **Türk sūsi atlandı** denir; "Türk ordusu (ata) bindi." demektir.

Türk: Meyvelerin olgunlaşma zamanının ortasını bildiren bir edat. *Türk üzüm ö.di* üzümün olgunlaşma vaktinin ortası. *Türk kuya.ş ö.di* gün ortası. Türk yiğit gençlik çağının ortasına gelmiş genç (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: s. 151).

VIII. ve XVI. Yüzyıllar Arası Eserlerde "Türk"

Türk: Türk; Türkçe. (ETG, US, DLT, BD, KB, AH, KG, İMV, HŞ, KK, ÇEK, OTG (türük)

Türk: güzel, cavidan TS, BD

Türk: köylü HŞ (Paçacıoğlu, 2016: s. 675)

Tanzimat ve Sonrası "Türk"

Türk: (Türk bin Yafes bin Nuh) sülalesinden münşeib ve maruf sınıf-ı insani. Bu sınıfın efradından her biri (*Lugat-ı Naci*/Muallim Naci, 1322: s. 274).

Turc, turque: Türk veya Osmanlı kavmine mensub ve müteallık, Türk, Osmanlı (*Resimli Kamus-ı Fransevî*/Şemseddin Sami, 2017: s. 773).

Turc: Bazı ağaçların altında hasıl olan kurt. (Şemseddin Sami, 1882: s. 1584)

alaturka: Hürmet ve itibar etmemek (*Kâmûs-ı Fransevî*/Şemseddin Sami, 1882: s. 1584).

Türk: Etrak (Ar.) Esasen Asya kıtasının şimal-i garbi cihetinde münteşir bir büyük ümmet ki oradan Tevarih-i muhtelifede cihangirlikle şürurküşalıkla cenub ve garba doğru yayılarak Avrupa'nın dahi şark cenubu cihetlerine sokulmuşlardır. Şuubat-ı muhtelifeye münkasım olup kable'l-islam (Uygur) velyevm (Çağatay) ve (Osmanlı) şubeleri lisan-ı edebiye nail olmuşlardır (*Kamus-ı Türki*/Şemseddin Sami, 1317: s. 399).

Asya'nın en mühim akvamından bir kavm-i necib ki (Türk bin Yafes bin Nuh) sülalesinden münşubedir. Türk ālem-i İslam'a sebak eden hizmeti pek büyüktür. Türk efradından her biri. Türk oğlu Türk. Cem'i "etrak" gelir (*Lugat-i Cudi*/İbrahim Cudi, 1332: s. 270).

Burhân-ı Katı Tercümesi'nde Türk kelimesinin tanımıyla birlikte Türk ve Türklük kavramları hakkında ansiklopedik bilgilere yer verilir ve İranlıların bu kavramlara yükledikleri anlamlar dikkat çekicidir.

Maruf sınıf-ı insanidir. Tajik mukabilidir. Türk bin Yafes ibni Nuh aleyhisselam neslinden münşeubdur. Ve mecazen Türkistan ülkesine de dinür ki bilad-ı Maveraünnehirdir. Ve Türk taifesi gibi cefakar ve garetger sabr u karar oldukları ecilden kinaye tarikiyle civan-ı dilsitan ve hatırşikare ıtlak olunur (*Burhân-ı Katı*/Mütercim Asım Efendi, 2009: s. 786).

Hüseyin Kazım Kadri eseri *Lügat-i Türkî*'de Türk kavramını açıklarken *Burhân-ı Katı Tercümesi*'ne de çeşitli atıflar yapar.

Türk: Mensub olduğumuz millet. Köylü, kaba, galizettab'. İranlılar da

zalim ve gaddar anlamıyla mahbublarına türk diye hitap etmişlerdir (*Lugat-i Türkî/Hüseyin Kazım Kadri*, 1927: s. 137).

Farisi kaidesine göre cem'i olan (türkan) da bu manada kullanılmıştır.

Acemlerin şu mecaz tabirleri de şayan-ı dikkattir.

Türk çîn: Güneş

Türk hisarı: Ay ve Güneş.

Türk felek: Mirrih yıldızıdır.

Türk nimrûz: Güneş.

Türk sultan şekve: Afitab âlem füruz.

Türkân-ı çerḫ: Seb'a-i seyyare

Türkî girden: Terbiyesizlik ve edepsizlik etmek.

Arabi kaidesine göre cem'i etrak.

Asar-ı kadimde köylü manasında kullanılmıştır.

Leyli Mecnun 'acemde çokdur

Etrak'de ol fesame yokdur. (Fuzuli)

Acemlerin (turk-tâze, turknâz) tabirleri de Türklerin itibarlarına imaen akın ve çapul ve reftar türkâne manasına gelir

Durub-ı Emsallerde "Türk"

Türk atına binince beg oldum sanır.

Türk işi oduncudur?

Türk poh pohdan şehrî peh pehden hoşlanır.

Türkçeyi gaib itdi.

Türk danişmend (ilim sahibi) olur adam olmaz.

Türk dursun, çünkü doğdu anadan öğüd aldı eşekle danadan.

Türkün aklı sonradan gelir.

Türk ne bilir bayramı lak lak içer ayranı (*Lugat-i Türkî/Hüseyin Kazım Kadri*, 1927: s. 138).

Yukarıda verilen bilgilere dikkat edildiğinde Acemlerin Türkler hakkındaki düşünceleri gerek Türklerle rekabet hâlinde olmaları gerekse başka sebeplerden ötürü pek çok olumsuz yargılardan oluşur.

türktāz: (F) Habersiz çapup cevlan ederek garet ve yağmaya seğirtmek ve yağmacı olan (*Lugat-i Remzi*/Doktor Hüseyin Remzi, 1305: s. 265)

Türk: köylü, çiftçi; güzel; hırsız (Tietze, 2019, C.8, s. 296).

Türk: Mensubiyetiyle müftehir bulunduğumuz ırk-ı ali-i insaniyenin nam-ı umumiyesidir ki Türk bin Yafes bin Nuh sülalesinden münşeib olmaları bu isimle yad edilmelerine sebeb olmuştur. (*Kamus-ı Osmanî*/Mehmed Salâhî, C. 3, s. 182).

Türk: Asıl olan kadim üç sülalenin biridir ki şark türkleri Uygur, Halaç Karlıh gibi beş on ulusdan yani kavimden garb Türkleri Oğuz, Kıbçak, Peçenek, Ağaç Eri, Kuman, Kaysak, Kırkız, Kaŋlu gibi on beş kadar ulusdan ibarettir (*Lugat-ı Ebuzziya/Ebüzziya Mehmed Tevfik*, 1307: s. 376).

Batıda "Türk"

Fransızca Sözlüklerde

Turc: Türkiye'de doğan, Türkiye'de yaşayan veya oradan gelen.

Ama bu tarafı tutabilmek için Türk olmak gerekiyor (Banville, Cariat., 1842, s. 63).

10. yüzyılda fetih göçleri sona eren Orta Asya halkına mensuptur. Orta Doğu ve Anadolu'da (modern Türkiye).

Barbarlar, Antik Çağ'ın İskitleri vaftiz ettiği ve Batılıların daha sonra Hunlar, Türkler veya Moğollar adıyla tanıdıkları bu başıboş göçebe sürüleri (P. Rousseau, Hist. transp., 1961, s. 79).

Müslüman, Muhammed'in takipçisi. Küçük Asya'da ve Avrupa'da "Türk" terimi çeşitli zamanlarda isteyerek veya zorla İslam'a geçen bireyler için kullanıldığı unutulmamalıdır (Haddon, Races hum, A. Van Gennep, 1930)

Fiziksel güç konusunda itibar sahibi. *Bir Türk kadar güçlü. Anne tarafından dedem bir fırıncıydı, bir Türk kadar güçlü ve neşeli bir ayyaştı* (Guéhenno, Journal homme 40 ans, 1934, s. 60)/(*CNRTL*).

İngilizce Sözlüklerde

Turk: Türkiye yerlisi veya Türkiye'de yaşayan kişi.

Balkanlardan doğu Sibirya'ya ve batı Çin'e kadar uzanan bir bölgede yaşayan, Türk dilleri konuşan çok sayıda Asya halkından herhangi birinin üyesi.

Müslüman.

Genellikle genç, dinamik, değişime hevesli bir kişi (*Dictionary by Merriam-Webster*).

Turkic: Türk halkları, üyeleri Altay dil grubundaki Türk ailesine ait dilleri konuşan çeşitli halklardan herhangi biri. Tarihsel ve dilsel olarak, Çin-

lilerin MS 6. yüzyılda Moğolistan ve Çin'in kuzey sınırından Karadeniz'e kadar uzanan bir imparatorluk kuran göçebe insanlara verdiği isim olan Tujue ile bağlantılıdırlar. Bazı istisnalar, özellikle Türkiye'nin Avrupa kesiminde ve Volga bölgesinde, Türk halkları Asya'da yaşamaktadır. Tarih ve dilin yanı sıra en önemli kültürel bağları İslam'ladır, çünkü Doğu Sibirya'daki Sakha (Yakut) ve Rusya'nın Volga bölgesindeki Çuvaşlar hariç, Türk halklarının büyük çoğunluğu Müslümandır. Yukarıda sayılan grupların yanı sıra günümüzde Türk olarak sınıflandırılan halklar arasında Altaylar, Azeriler, Balkarlar, Başkurtlar, Dolganlar, Karaçaylar, Karakalpaklar, Kazaklar, Hakaslar, Kıpçaklar, Kumuklar, Kırgızlar, Nogaylar, Şorlar, Tatarlar, Tofalar, Türkmenler, Türkler, Tıvanlar (Tuvanlar), Uygurlar ve Özbekler bulunmaktadır (Britannica).

***Türkçe Verintiler Sözlüğü*'nde "Türk"**

Bu sözlüklerde Türk kavramı daha çok tek kelimeyle karşılanmıştır. Ayrıntılı tavsif edilmemiştir.

Ar. türk, 'aklak türk "şahin Türk; aptal Türk"(Kun, 60).

Far. Türk "Türk; kul, köle; bozkırlı; güzel insan; acımasız ve korkunç kimse" (TMEN 888, 891, 892).

Ur. turk, turak "Türk askeri" (Dİ; Tek.)

Rus. tórki, túrok "Türk"

Erm. "sert, kaba" (Aç. 136)

Mac. török "Türk"

Rom. turc "Türk; Türkçe"

Çek. turecké "Türk"

İt. Turco "Türk; Türkçe; Türk dili"

Arn. turk, turq, tyrk "Türk; Müslüman"

Yun. turkóğiflos "Türk'ü seven"

Alm. Türk "Türk"

İng. turcism, turkery "Türk dini ya da düzeni; Müslümanlık" (Karaağaç, 2008: s. 869).

Sonuç

Türk kelimesi üzerine yapılan bu incelemede kelimenin eski çağlardan beri kullanılıp geldiği tespit edilmiştir. Köktürk ve Uygur metinlerinde daha sık kullanılan kelime DLT'te de çeşitli anlamlarıyla yerini almıştır. Tanzimat dönemine kadar kelimenin kullanımı yeni anlamlar kazanarak devam etse de Türkçe eserlerde kullanım sıklığı azalmıştır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın

başları arasında yazılan sözlüklerde Türk kelimesi millet veya Osmanlı karşılığında kullanılır. Kelime güç, kuvvet; güzel, dilber, cavidan; yiğit, kahraman; sade; safdil gibi olumlu anlamlarının yanı sıra galizü't-tab; kaba; köylü ve garetgîr gibi olumsuz anlamlarda da kullanılır. İranlılar da zalim ve gaddar anlamıyla mahbublarına Türk diye hitap etmişlerdir. İranlıların zihnindeki Türk kavramı daha çok olumsuz yöndedir ve bu eğilim atasözleri ve deyimlere de yansımıştır. Bununla birlikte İranlıların ibarelerinde Türk kelimesinin karşılığı çoğunlukla olumludur. Batı kaynaklı sözlüklerde ve Türkçe Verintiler Sözlüğü'nde de övgü ve yergi içeren kavramlar karışık olarak geçmektedir. Bu çalışmanın Türklerde ve başka milletlerde Türk kimliği algısı konusunda yapılacak araştırmalara ışık tutması beklenmektedir.

Kısaltmalar

ETG: Eski Türkçenin Grameri
US: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
DLT: Dîvânu Lugâti't-Türk
BD: Bâbür Dîvânı
KB: Kutadgu Bilig
AH: Atebetü'l-Hakayık
KG: Kitab-ı Gunya
İMV: İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn
HŞ: Husrev ü Şirin
KK: Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ
ÇEK: Çağataycanın El Kitabı
OTG: Orhun Türkçesi Grameri

Kaynaklar

Arslan Erol, H. (2014). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine anlam değişmeleri*. Türk Dil Kurumu.

Britannica. (t.y.). *Turkic peoples*. 12 Ekim 2024 tarihinde https://www.britannica.com/topic/Turkic-peoples adresinden erişilmiştir.

CNRTL. (t.y.). *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*. 8 Eylül 2024 tarihinde https://www.cnrtl.fr/ adresinden erişilmiştir.

Durmuş, İ. (2017). Türk adının ortaya çıkışı, anlamı ve yayılışı. *Akademik Bakış, 10*(20), 37-47.

Ebüzziya Mehmed Tevfik. (1307). *Lugat-ı Ebuzziya* (C 1). Matbaa-i Ebûzziyâ.

Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk bengü taşları*. Dergâh.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Hüseyin Kazım Kadri. (1927). *Lugat-i Türkî* (C. II). İstanbul Devlet Matbaası.

Hüseyin Remzi. (1305). *Lugat-i Remzi*. Matbaa-i Hüseyin Remzi.

İbrahim Cudi. (1332). *Lugat-i Cudi*. Trabzon.

Karaağaç, G. (2008). *Türkçe verintiler sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Mehmed Salâhî. (1313). *Kamus-ı Osmanî*. Mahmud Bey Matbaası.

Merriam-Webster. (t.y.). *Dictionary by Merriam-Webster*. 8 Eylül 2024 tarihinde https://www.merriam-webster.com/ adresinden erişilmiştir.

Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*. Belen Yayıncılık Matbaacılık.

Muallim Naci. (1322). *Lugat-ı Naci*. Mısır Matbaası.

Mütercim Asım Efendi. (2009). *Burhân-ı Katı* (Haz. M. Öztürk ve D. Örs). Türk Dil Kurumu.

Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII.-XVI. yüzyıllar arasında Türkçenin sözcük dağarcığı*. Kesit.

Şemseddin Sami. (1882). *Kâmûs-ı Fransevî*. Mihran Matbaası.

Şemseddin Sami. (1317). *Kamus-ı Türki*. İkdam Matbaası.

Şemseddin Sami. (2017). *Resimli kamus-ı Fransevî* (Ş. Eskin, Haz.). TÜBA.

Tietze, A. (2019). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati*. TÜBA.

Turan, Z. (2004). "Türk" kelimesinin aslı. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı* içinde. Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Derleme sözlüğü*. 8 Eylül 2024 tarihinde https://sozluk.gov.tr/ adresinden erişilmiştir.

Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Tarama sözlüğü*. 8 Eylül 2024 tarihinde https://sozluk.gov.tr/ adresinden erişilmiştir.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen* [Eski Uygurcanın el sözlüğü]. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ OĞUZ TÜRKÇESİNE AİT SÖZ VARLIĞININ KONYA (MERKEZ) AĞZINDAKİ GÖRÜNÜMÜ

*Ali CANBULAT**

Özet

Türk dilinin bilinen en eski sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072- 1074 yılları arasında yazılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında sıkça başvurulan temel bir kaynaktır. Bu çalışmada Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te Oğuz Türklerine atfettiği kelimelerin Konya (Merkez) Ağzındaki güncel görünümleri incelenmiştir. Veriler, Besim Atalay'ın hazırladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Ahmet Bican Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu'nun hazırladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün taranmasıyla elde edilmiştir. Taramalardan elde edilen kelimeler, Tahsin Banguoğlu'nun "Kâşgari'den Notlar: III- Oğuz Lehçesi Üzerine" başlıklı çalışmasında yer alan 265 kelimelik liste ile karşılaştırılmıştır. Konya'daki Oğuz yerleşim yerlerinden (Yazır, Avşar, Karkın) dolayı çalışma, Konya (Merkez) ağzı ile ilişkilendirilmiş ve bu ağızdaki kelimelerin tarihî kökenlerinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu çalışmanın temel amacı, Konya (Merkez) Ağzında hâlâ yaşayan ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuz Türklerine atfedilen kelimelerin belirlenmesi ve bu kelimelerin aradan geçen 950 yıla rağmen varlıklarını koruyup korumadıklarının tespit edilmesidir. Bu doğrultuda, kelimelerin ses ve biçim açısından hangi değişikliklere uğradığı, hangi kelimelerin ise değişmeden günümüze kadar ulaştığı açıklanmıştır. Çalışmada Türk Dil Kurumunun *Derleme Sözlüğü* temel alınarak Konya Ağzındaki kelimeler tespit edilmiştir. Çalışmanın verileri doküman analizi tekniği ile toplanmış ve incelenmiştir. Elde edilen bulgular, ses ve biçim bakımından değişime uğrayan ve değişime uğramayan kelimeler şeklinde iki ana başlık altında sunulmuştur.

* Arş. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, ali.canbulat@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7017-5645.

Ses değişiklikleri, kelimelerin zaman içinde farklı bölgesel ağızlarda nasıl evrildiğini gösterirken, değişime uğramayan kelimeler ise bu söz varlığının kalıcılığını göstermektedir. Çalışma sonucunda, Konya (Merkez) Ağzında yaşayan söz varlığı unsurlarının bir kısmının *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuz Türklerine atfedilen kelimelerle ses ve biçim açısından benzerlik gösterdiği, bir kısmının ise zamanla değişime uğradığı tespit edilmiştir. Bu bulgular, Oğuz Türkçesinin söz varlığı unsurlarının Konya (Merkez) Ağzında kısmen korunarak günümüze ulaştığına işaret etmektedir. Çalışmanın sonuçlarından hareketle araştırmacılara *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki 'Oğuzca' kayıtlı kelimelerin kültürel bellekteki yerinin tespit edilmesi ve ilgili kelimelerin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki güncel görünümlerinin belirlenmesi önerilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, ağız araştırmaları, Konya (Merkez) Ağzı, söz varlığı.

The Representation of the Oghuz Turkish Lexicon From *Dîvânu Lugâti't-Türk* in the Konya (Central) Dialect

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk, known as the oldest dictionary of the Turkish language, was written by Kâşgarlı Mahmud between 1072 and 1074. From the foundation of the Republic of Turkey to the present day, the *Dîvânu Lugâti't-Türk* has served as a fundamental source frequently consulted in studies on the dialects of Turkey Turkish. This study examines the contemporary forms of the words attributed to the Oghuz Turks in Kâşgarlı Mahmud's *Dîvânu Lugâti't-Türk* with in the Konya (Central) Dialect. The data were obtained by scanning the editions of *Dîvânu Lugâti't-Türk* prepared by Besim Atalay and by Ahmet Bican Ercilasun and Ziyat Akkoyunlu. The words extracted from these scans were compared with the 265-word list found in Tahsin Banguoğlu's study *"Notes from Kâşgari: III – On the Oghuz Dialect."* Due to the presence of Oghuz settlements in Konya (such as Yazır, Avşar, Karkın), the study was associated with the Konya (Central) Dialect, aiming to reveal the historical roots of the words used in this dialect. The main objective of this study is to identify the words still in use in the Konya (Central) Dialect that were attributed to the Oghuz Turks in the *Dîvânu Lugâti't-Türk* and to determine whether these words have managed to survive over a span of approximately 950 years. In this regard, the study also seeks to explain the phonetic and morphological changes these words have undergone over time and to identify which words have reached the present day without alteration. The words in the Konya dialect were identified primarily using the Turkish Language Association's *Derleme Sözlüğü*. The data of the study were collected and analyzed using the document analysis technique. The findings are presented under two

main categories: words that have undergone phonetic and morphological changes and those that have remained unchanged. While the sound changes reflect how words have evolved across different regional dialects over time, the unchanged words demonstrate the persistence of this vocabulary. As a result, it was determined that a portion of the lexical items preserved in the Konya (Central) Dialect show phonetic and morphological similarities with the words attributed to the Oghuz Turks in the *Dîvânu Lugâti't-Türk*, while another portion has undergone changes over time. These findings indicate that the vocabulary elements of Oghuz Turkish have been partially preserved and transmitted to the present day in the Konya (Central) dialect. Based on these results, it is recommended that future research focus on determining the place of the 'Oghuz' entries in *Dîvânu Lugâti't-Türk* within cultural memory and identifying their contemporary forms in the dialects of Turkey Turkish.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, dialect research, Konya (Central) dialect, vocabulary.

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT), Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yılları arasında Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır. DLT, Türk dilinin bilinen en eski sözlüğüdür. Dokuz bin civarında Türkçe kelimenin Arapça karşılıklarının verildiği eserde Türkçeye ait zengin söz varlığı ve gramer malzemesi bulunmaktadır. DLT, 11. yüzyıldaki Türk boylarının ağızları hakkında bilgi veren diyalektolojik bir çalışmadır. DLT, 11. yüzyıldaki Türk boy ve alt boyları hakkında bilgi veren etnolojik bir eserdir. DLT, 300'e yakın atasözü ile 11. yüzyıla ait bir atalar sözü külliyatıdır. DLT, çeşitli kelimelere örnek olarak verilmiş, tamamı 764 mısra tutan dörtlük ve beyitleriyle 11. yüzyıla ait bir atalar sözü külliyatıdır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. xvıı).

Türk dilinin, edebiyatının, kültürünün ve kültürel mirasının idrak edilmesinde Türkçenin aslî kaynaklarından biri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, yazılışının 950. yıl dönümü nedeniyle UNESCO tarafından '2024-2025 Anma ve Kutlama Yıl Dönümleri' kapsamında 42. Genel Konferansı'nda kabul edilmiştir. Türkçenin bilinen ilk sözlüğü, ilk gramer kitabı ve ilk ağız araştırmaları kitabı olan DLT, 11. yüzyıl ölçünlü Türkçesine ve Türkçenin o yüzyıldaki ağızlarına dair önemli veriler sunmaktadır. DLT'de Oğuz lehçesiyle ilgili kayıtlar, tüm lehçeler hakkında verilen kayıtların yarısına tekabül etmektedir (Karahan, 2013, s. 52). Eser, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarında sıkça başvurulan temel bir kaynak olmuştur.

Kâşgarlı Mahmud, DLT'de Oğuz Türklerinin kendi içinde birtakım ağız ayrılıklarının olduğunu ifade etmiştir. Bu ayrılıklar Eski Anadolu Türkçesinin dil yapısında olduğu gibi bugünkü Türkiye coğrafyasına yayılmış olan ağızların dil yapısına da boydan boya, bölgeden bölgeye, ilden ile, ilçeden ilçeye hatta yer yer köyden köye bile değişebilen ağız ayrılıklarına zemin olmuştur (Korkmaz, 2013, s. 137).

Türkiye Türkçesi Ağızları; Anadolu başta olmak üzere, Balkanlar, Kıbrıs, Suriye ve Irak'a yerleşmiş Oğuz Türklerinin konuştuğu, temeli Oğuz Türkçesine dayanan ağızlardır. 11. yüzyıla kadar Oğuzların önceki vatanı Türkistan'da, 11. yüzyıldan itibaren de Anadolu ve çevresinde konuşulan ağızlar, kültür unsurlarının taşıyıcısı olarak günümüze ulaşmıştır. Anadolu Ağızları üzerine yapılan gözlem ve incelemeler, ağızlar arasında anlaşmayı etkilemeyecek ölçüde farklılıklar bulunduğunu göstermektedir (Karahan, 2022, s. 23). Bu ağızların oluşum temeli Eski Anadolu Türkçesine dayanır. Anadolu'nun 11-13. yüzyıllar arasında doğudan gelen göçlerle bir Türk ülkesi durumuna gelmesinde asıl etken Oğuz boylarıdır (Korkmaz, 2013: s. 136). Anadolu'ya 24 Oğuz boyundan 23'ünün göç ettiği bilinmektedir (Sümer, 1999, s. 173).

Konya Ağızlarının da yer aldığı ilk ağız araştırması Rus Türkolog Viktor Aleksandroviç Maksimov'un 1867 yılında yayımladığı *'Opıt izslědovanija tyurskich dialektov v Chudavendigarě i Karamanii'* başlıklı çalışmasıdır. Maksimov'un çalışması, Konya Ağızlarının dilsel özelliklerini ve Türkiye Türkçesinin Ağızlarından farklılıklarını ele almayı hedeflemiş, bu bağlamda ilk önemli verilere ulaşılmıştır. Bu eser, Konya Ağızları araştırmalarının temellerini atmış ve sonraki dönemlerde bu alanda yapılacak araştırmalara zemin hazırlamıştır. Karahan (2017), Konya Ağızlarını, Türkiye Türkçesi Ağızları sınıflandırmasında Batı Grubu Ağızları başlığı altında ele almıştır. Batı Grubu Ağızları, kendi içerisinde 9 alt gruba ayrılmıştır. Bu sınıflandırmada Konya Ağızları 7 ve 9. gruplarda yer almıştır (Karahan, 2017, s. 178).

Çıracı (2019) tarafından yapılan araştırmada 1867-2019 yılları aralığında Konya Ağızları üzerine yapılmış çalışmalar ele alınmıştır. Çalışmada Konya Ağızları araştırmaları 'Basılmış Çalışmalar' ve 'Basılmamış Çalışmalar' şeklinde iki başlık altında değerlendirilmiştir. Çalışmada 24 kitap, 66 ulusal ve uluslararası makale, 1 doktora tezi, 9 yüksek lisans tezi ve 24 lisans bitirme tezi ile 'Diğer Basılmamış Çalışmalar' başlığına dâhil edilen 5 çalışmaya yer verilmiştir (Çıracı, 2019, s. 181-198). Bu çalışmada Kâşgarlı Mahmud'un DLT'de Oğuz Türklerine atfettiği ve "Oğuzca" kaydı bulunan kelimelerin Konya (Merkez) Ağzındaki görünümlerini belirlemek amaçlanmıştır.

2. Yöntem

Bu çalışma nitel desende kurgulanmış, çalışmanın verileri doküman incelemesi tekniği ile elde edilmiştir. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s.189). Araştırmanın verileri, Besim Atalay'ın (2021) hazırladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Ahmet Bican Ercilasun ile Ziyat Akkoyunlu'nun (2018) hazırladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün taranmasıyla elde edilmiştir. Taramalardan elde edilen kelimeler, Tahsin Banguoğlu'nun (1998) "Kâşgari'den Notlar: III- Oğuz Lehçesi Üzerine" başlıklı çalışmasında yer alan 265 kelimelik liste ile karşılaştırılmıştır. Elde edilen veriler *Derleme Sözlüğü*'nde Konya ve yöresinde tespit edilen kelimelerle mukayese edilmiştir. Konya Ağzında yaşayan ancak *Derleme Sözlüğü*'nde yer almayan kelimelerin tespitinde Sakaoğlu (2012) ve Işık (2020)'ın yaptığı çalışmalara başvurulmuştur.

3. Bulgular

Bu bölümde, çalışmanın verilerinden hareketle elde edilen bulgular tablolar hâlinde sunulmuştur.

Tablo 1: Ses ve Biçim Bakımından Değişikliğe Uğrayan Kelimeler

Dîvânu Lugâti't-Türk	**Konya Ağzı**	**Anlam**
aḍruk (~ayruk)	ayrıḫ	ayrı, başka
agıl	ağıl	koyun yatağı, arkaç
ak	aḳ	beyaz (renk)
alma	elma	elma
andan	ondan	ondan sonra
ap ak	ap aḳ	bembeyaz
arık	arıḳ	zayıf, cılız
aşlık	aşdamı ~ aşdamı	mutfak
ayıg	ayı	ayı
ayrık	ayrıḳ	ayrık otu (Agropyum repens)
bakır-	bagır-	bağırmak
bekmes	bekmez	pekmez
bildüz-	bildir-	bildirmek
bok	boḳ	bok
bokla-	boḳla-	pislemek
cincü	inci	inci

çanak	çanaḳ	çanak
çaşır	çadır	çadır
çekürge	çekirge	çekirge
dakı	daḫı	dahi
deve (~ devey, teve)	deve	deve
evet ~ emet	ėvet	evet
eyle	öyle	öyle
imdi	hinci ~ şindi ~ şinci ~ şincik	şimdi
karınca ~ karınçak	ḳarınca	karınca
kar-	kar-	karmak
kat	kat	kat, nezd
kayın	ġayın	kayın
kayır	ġayır	kaba kum, toprak
keçi	geçi	keçi
keltür-	getir-	getirmek
kemi	gemi	gemi
kend	kent	köy
keşür	geşir	havuç
kırnak	ġırnaḳ	cariye
kısrak	ġısraḳ	kısrak
kip	gibi	gibi
koç	ġoç ~ ġoş	koç
konşı	ġomşu ~ goŋşu	komşu
kova	ġova	kova
köm kök	göm gök	göm gök
kur ~ kurug	ġuru	kuru
kurt	ġurt	kurt
küḏ-	güd-	(koyun, keçi vb.) gütmek
mıŋar	bıŋar ~ buŋar	su gözü, su gözesi, pınar
ogur	ugur	iyilik ve kutluluk
öŋ	ön	ön
ötünç	ödüş	ödünç
pamuk	pamıḥ ~ pambıḥ	pamuk

sawaş-	savaş-	savaşmak
seŋek	senek	testi
sındu	sındı	makas
sögüş	sögüş ~ sövüş	söğüş
sökel	sekel	hasta
takı	daḫı	dahi
tamak	damak	damak
tamar	damar	damar
tarıg	darı	darı, buğday
tavar ~ tawar	davar	davar
tegül	deyi ~ deyil	değil
telü	deli	deli
teriŋ	deriŋ	derin
tın-	din-	(yağmur vb.) dinmek, durmak
töl	döl	(koyun vb.) yavrulama zamanı
töle-	döle-	(koyun vb.) yavrulamak
tölet-	dölet-	(koyun vb.) doğurtmak
tön-	dön-	dönmek
yag	ya:	yağ
yengeç	laringeç	yengeç
yigte	iyde ~ i:de	iğde

Tablo 1: Anlam Bakımından Değişikliğe Uğrayan Kelimeler

Dîvânu Lugâti't-Türk	**Konya Ağzı**
arka-: lanetlemek ve birinin kötülüklerini saymak	arka-: sarmak
ayıt-: söylemek, konuşmak	ayıt-: beyazlatmak, parlatmak
çat: kuyu	çat: İki dere veya yolun birleştiği yer, kavşak
dede: baba	dede: dede, (hayvanın) kalbi, yüreği
endek: satıh	endek: (1) iyi yetişmeyen hayvan veya bitki (2) aşağı, bayağı, fena (3) kısa (4) kararsız kişi

eze: büyük kız kardeş, abla	eze: teyze, annenin kız kardeşi
karakuş: deve tırnağının kenarları	karakuş: Çok yem yemekten ve çok ağır yük taşımaktan hayvanların bacaklarında şişlik yapan bir çeşit hastalık.
kaytar-: yönünü değiştirmek, döndürmek	kaytar-: işten kaçmak, tembellik etmek
oba: kabile	oba: Zekâ ve yetenekleri olağanüstü işler başaracak kadar üstün olan kimse, dâhi.
sık: az	sık: çok
yaba: her şeyin yaşı, ıslağı	yaba: Tınazı savurmaya yarayan tahtadan yapılmış büyük çatal.

Tablo 1: Hem Ses veya Şekil Hem de Anlam Bakımından Değişikliğe Uğrayan Kelimeler

Dîvânu Lugâti't-Türk	**Konya Ağzı**
bitig: muska	bitik: mektup
sag: akıl, anlayış, zekâ	sak: uyanık, tetikte
satgaş-: karşılaşmak, (alacak ile vereceği) takas etmek	sataş-: bir kişiyle uğraşmak, rahatsız etmek

Tablo 1: Değişikliğe Uğramayan Kelimeler

Dîvânu Lugâti't-Türk	**Konya Ağzı**
am: kadınlık organı	am: kadınlık organı
aŋla-: anlamak, fehmetmek	aŋla-: anlamak, fehmetmek
bal: bal	bal: bal
balçık: balçık	balçık: balçık, çamur
bayram: bayram ve sevinç günü	bayram: bayram ve sevinç günü
ben: teklik birinci şahıs zamiri	ben: teklik birinci şahıs zamiri
buyur-: buyurmak, emretmek	buyur-: buyurmak, emretmek
çak-[1]: çakmak çakmak	çak: çakmak çakmak

[1] Kelimenin ele aldığımız anlamı dışında iki anlamı daha vardır: (I) sözü iletmek, (II) düşmanlığa teşvik etmek (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: s.238). Konya Ağzında bu iki anlama dair kullanım tespit edilmemiştir.

çalın-[2]: kendini yere çalmak veya kendini yere atıyormuş gibi göstermek, söz ulaşmak	çalın-: kendini yere atmak, öğrendiği bir söz/haberi başkasına ulaştırmak, yetiştirmek
ekin: tarla	ekin: tarla
keçe: keçe	keçe: keçe
konukla-: konuk etmek	konukla-: konuk etmek
kök: insanın kökü, aslı, soyu	kök: insanın kökü, aslı, soyu
küs-: sitem etmek, sırt çevirmek, küsmek	küsmek: sitem etmek, sırt çevirmek, küsmek
sen: teklik ikinci şahıs zamiri	sen: teklik ikinci şahıs zamiri
sırt: küçük vadi ve küçük bayırlar	sırt: küçük vadi ve küçük bayırlar
siz: çokluk ikinci şahıs zamiri	siz: çokluk ikinci şahıs zamiri
sok-: (tuz vb. şeyleri) dövmek, gagalamak, (yılan vb.) sokmak	sok-: (yılan vb.) sokmak
sor-: emmek, aramak, sormak	sor-: emmek, aramak, sormak
tak-: takmak	tak-: takmak
utan-: utanır görünmek	utan-: utanır görünmek
yara-: uymak ve yaramak; caiz (mümkün) olmak	yara-: uymak ve yaramak; caiz (mümkün) olmak
yarat-: yaratmak, (elbise, ayakkabı vb. şeyler) yapmak, (yalan söz) yaratmak	yarat-: yaratmak,
yöre: her şeyin etrafı, çevresi	yöre: her şeyin etrafı, çevresi
yun-: yıkanmak, abdest almak	yun-: yıkanmak
yut-: yutmak	yut-: yutmak

Tablo 1: Konya Ağzında Tespit Edilmeyen Kelimeler

aba: ana	kövük: saman
aftaba: güğüm	kövük çetük: erkek kedi
ak sakal er: saçı ağarmış adam	kurman: yay kabı
alıg: her şeyin kötüsü	kurugjın: kurşun
alık: kuş gagası	kusgaç: siyah bir hayvancık
aluk er: kel adam	küben: deve çulu, eğer altına konan keçe vb.
aŋ: (ed.) Hayır	künçek: cep

[2] Kelimenin ele aldığımız anlamları dışında bir anlamı daha vardır: at vb. zayıflamak (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: s.276). Konya Ağzında bu anlamda kullanım tespit edilmemiştir.

armagan: seferden kazançlı dönen bir kimsenin yakınlarına getirdiği hediye	kündi: aşağılık
arsalık: çift cinsiyetli hayvan	mandar: ağaca sarılan bir bitki, sarmaşık
arsu: her şeyin değersizi	ota-: ilaçla tedavi etmek
aşak: dağ eteği	örçüg: saç örgüsü
aşat-: yemek yedirmek[3]	ören: her şeyin kötüsü
atlan-: ata binmek	örgen: urgan vb. şey
ayluk ayluk: böyle böyle	öyez: sivrisinek cinsinden bir sinek
balık: çamur	öyük: bataklık kumu
bart: içinden su içilen bardak	sag elig: sağ el
başmak: ayakkabı	saxt: tokalar, kemer başları ve eyerlerdeki altın ve gümüş kakmalar
başmaklan-: ayakkabı giymek	saltur-: birini başkasına havale etmek, (bir kişiyi serbest bırakmak için) emir vermek
bayık söz: doğru söz	satga-: (boyun vb..ni) çiğnemek, (bir yol, bir yolun) üzerinden geçmek, (borca karşılık alacağı) iptal etmek
baynak: hayvan pisliği	sawçı: peygamber, dünürler arasında haber getirip götüren elçi
beklen-: sağlam hâle gelmek, (kendini emniyete almak için) tedbir almak	seçe: serçe
bekleş-: sözleşmek, (bir şeyi kapatmakta), (at vb. şeyleri korumada) yardım etmek	sıdrım: deri ip, kayış
berçem: alamet	sıgra: yarık ve vadi
bî ~ bȫy: örümcek	soyran: minare ve benzeri şeyler
borsuk: porsuk	sukak: ak geyik, Farslar için kinayeli adlandırma
boy: yenen çemenotu	süm süçig: tatlı şey
boy: cemaat, kabile, aşiret	sürçek: gece yapılan sohbet meclisi
buşak er: sıkıntılı adam	takuklug er: tavuk sahibi adam
buyun: halk	tas: kötü olan her şey
bükte: hançer	temürgen: okun temreni

[3] Türkler arasında, hakanların ve büyüklerin verdikleri yemekler için kullanılır. Oğuzlarda ise her durumda kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018: s.102).

büküm etük: kadınların giydiği pabuç, ayakkabı	teŋilgüç: çaylak (Milvus migrans), bir çeşit kuş
bün: çorba	terinçek: ince kadın çarşafı
cet-: yetişmek	tes tegirme: yusyuvarlak
cigi yi: sıkı dikiş	tılık-: birisiyle konuşmak ve ondan haber almak, dile düşmek ve kınanmak
cugdu: uzamış deve tüyü	tokı-: (kapı vb. şeyleri) vurmak, (birisini) dövmek, (madeni şeyleri) dövmek, (akarsu) boğup götürmek, (cin) çarpmak
yun-: suda yıkanmak	tokıl-: (bez vb.) dokunmak, (madeni şeyler) dövülmek
çaltur-: (kaybolan şeyi bulmak için) emir vermek	tokun-: (bir yere) çarpmak, kendisi için (hayvan vb.) kesmek, isabet etmek, (birisi) dövülmek, (madeni şeyler) dövülmek
çat-: kuzu veya koyunu çiftleştirmek	töki: darının kabuğu soyulduktan sonra kalan özü
çekük: çekiç	tölek: gönlü rahat ve sakin, aldırışsız
çer: vakit	tubul-: delik delmek, elbisesini çıkarmak
çer: bir şeyin karşısı	tugraglan-: (yazı) damgalanmak
çerik: her şeyin karşısı	tuldura-: (halk) dağılmak
çetük: kedi	tümrüg: tef
çil: çirkinlik	urga: çok büyük ağaç
çok er: aşağılık adam	urk: ip
çor ot: sarılan ot	urra: erkeklerde fıtık
çömçe: kepçe	us: hayrı ve şerri birbirinden ayırmak
çufga: kılavuz ve başbuğ	us-: susamak
çumuk: alakarga	üd: delik
ejleŋ: bukalemun	ügürmek ~ tegirmek: deve semeri
elkin: yolcu	ütrük: hileci
emir: sis ve pus	yag ögüri: susam
ikit: yalan	yalgu: rezil, alçak, sefil adam
imir ~ iŋir: alaca karanlık	yalıŋuk: odalık
iŋek: dişi kaplumbağa	yaŋa: ırmağın kenarı
kayıŋ: kayın ağacı	yava: Oğuzlardan bir kabile
keleçü: konuşma ve söz	yawlak: ters huylu (insan), kötü

kerey: ustura	yazıgçı: oğlan ve kız tarafları arasında haberlerle gidip gelen elçi
keriş: üzerine çıkılabilen dağ zirvesi	yerdeş: aynı şehirden olan insanlar
kılıda: gerdanlık	yir-: iğrenmek, yermek
kibe: günlerin az olması, kısa bir zaman	yorınça: yonca
kovuz: herhangi bir cin çarpması izi	yubıla- ~ yubla-: aldatmak, hile yapmak
kömürgen: ada soğanı	yumurlan-: (insanlar) toplanmak
köpçük: eyer yastığı	yügrük bilge: zeki, akıllı ve faziletli âlim

4. Tartışma ve Sonuç

Araştırmada Kâşgarlı Mahmud'un DLT'de 'Oğuzca' kaydı düştüğü 265 kelimeden 135'inin Konya (Merkez) Ağzında varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir. Konya Ağzında tespit edilen kelimeler, DLT'de 'Oğuzca' şeklinde kaydedilen kelimelerin %50,94'ünü oluşturmaktadır. DLT'de 'Oğuzca' şeklinde kaydedilmiş söz varlığı, aradan 950 yıl geçmesine rağmen Konya (Merkez) Ağzında nispeten yaşamaktadır. Araştırmanın bulguları, Karahan'ın (2022) yapmış olduğu araştırmanın bulguları ile örtüşmektedir. Bu 135 kelimenin 95'i ses ve biçim açısından değişiklik gösterirken 11 kelime anlam bakımından değişiklik göstermiştir. 3 kelime hem ses ve biçim hem de anlam bakımından değişiklik göstermiştir. Değişime uğrayan kelimeler, dilin doğal işleyişinden kaynaklı gelişim sürecinin somut göstergesi olmuştur. Korkmaz (2013) Türkiye Türkçesi Ağızlarında meydana gelen değişimleri coğrafi şartlar ve göç hareketleri ile ilişkilendirmiştir. Konya (Merkez) Ağzında tespit edilen kelimelerin geçirdiği değişim Korkmaz'ın (2013) ifade ettiği gibi coğrafi şartlar ve göç hareketlerinin etkisinde gelişmiş olabilir. Ayrıca Konya bölgesinin geçirdiği tarihî ve sosyokültürel süreç de bir diğer etken olabilir. 26 kelime ise değişime uğramadan varlığını sürdüregelmiştir. Değişime uğramayan kelimeler, söz varlığının kalıcılığına ve sürekliliğine işaret etmektedir. Konya (Merkez) Ağzında tespit edilen 135 kelimeden 106'sı (%78,51) isim veya isim soylu kelimlerdir. Bu sonuca göre 'Oğuzca' kayıtlı kelimeler arasında, somut kültür mirası ve günlük yaşamla ilgili söz varlığının nispeten daha iyi korunarak günümüze ulaştığı söylenebilir. 135 kelimeden 29'u fiildir ve yüzdelik olarak %21,49'a tekabül etmektedir. Bu orandan hareketle fiillerde anlam odaklı değişikliklerin (anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi vd.) daha yaygın ve işlek olduğu söylenebilir. Araştırmanın bulgularına göre kelimelerin sesçil ve biçimsel değişimlerle sınırlı kalmadığını, kültürel ve işlevsel olarak da gelişim gösterdiğini söylemek mümkündür. Araştırmanın sonuçlarından hareketle öneriler aşağıda verilmiştir:

- Konya (Merkez) Ağzında yaşayan DLT'de 'Oğuzca' kayıtlı söz varlığının kültürel bellekteki yeri tespit edilmelidir.
- DLT'de yer alan 'Oğuzca' kayıtlı kelimelerin Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki güncel görünümleri ortaya koyulmalıdır.
- Söz varlığının kuşaklar arası aktarımında yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi vd. demografik unsurların etkisi belirlenmelidir.
- Değişim göstermeden günümüze ulaşan Oğuzca kelimelerin ölçünlü Türkiye Türkçesi içindeki yeri tespit edilmelidir.

EK-1

Araştırmada Kullanılan Çeviri Yazı Abecesi (Transkripsiyon Alfabesi)

[ė] : /e/ ile /i/ arası düz, ön, yarı geniş ünlü

[ġ] : Patlayıcı, ötümlü art damak ünsüzü

[ḫ] : Sızıcı, ötümsüz, art damak ünsüzü

[ķ] : Art veya yarı art ünlülerle hece kuran, patlayıcı, ötümsüz, art damak ünsüzü

[ŋ] : Art veya ön ünlülerle hece kuran akıcı, patlayıcı, ötümlü genizsil (nazal)/n/ ünsüzü

[w] : Çift dudak /v/ ünsüzü

Kısaltmalar ve İşaretler

~: Varyasyon işareti

: : Ünlüler üzerinde uzunluk işareti

Kaynaklar

Atalay, B. (2021). *Kâşgarlı Mahmud*: *Dîvânu Lûgati't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Banguoğlu, T. (1988). Oğuz lehçesi üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1960*, 23-48.

Çıracı, K. (2019). Konya ili ağızlarına dair bir bibliyografya denemesi. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 4*(1), 176-201.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Işık, A. (2020). *Konya ağzı ve söz dağarcığı*. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür.

Kaçalin, M. S. (2023). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Türk dilinin ilk sözlüğü*. VakıfBank Kültür.

Karahan, A. (2013). *Dîvânu Lugati't Türk'e göre XI. yüzyıl Türk lehçe bilgisi*. Türk Dil Kurumu.

Karahan, L. (2017). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. Türk Dil Kurumu.

Karahan, L. (2022). Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması. L. Karahan ve Ö. Ay (Ed.), *Türkiye Türkçesi ağızlarından seçmeler* içinde (s. 23-34). Türk Dil Kurumu.

Korkmaz, Z. (1976). Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1975-1976*, 143-172.

Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz Türkçesinin gelişimi*. Türk Dil Kurumu.

Sakaoğlu, S. (2009). Üzerinde durulmamış bir Anadolu ağzı: Konya ağzı. *II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri* içinde. Kafkas Üniversitesi.

Sakaoğlu, S. (2012). *Konya ağzı üzerine araştırmalar*. Kömen.

Sümer, F. (1992). *Oğuzlar (Türkmenler)*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Türk Dil Kurumu. (2009). *Derleme sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu. (2023). *Güncel Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'E GÖRE TÜRK SAVAŞ SANATI: GAZNELİLER ÖRNEĞİ

*Arslan DURDU**

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk, bir sözlük olmanın ötesinde, Türk kültürünün çok yönlü zenginliğini ortaya koyan temel eserlerden biridir. Eser, özellikle Türklerin askerî teşkilatlanması, savaş düzeni ve savaş sanatı hakkında dikkat çekici ayrıntılar barındırmaktadır. İçerisindeki atasözleri, sözlük maddeleri ve dörtlükler; savaş geleneğinin hem pratik hem de zihinsel boyutlarına ışık tutmakta, Türklerin toplumsal hafızasında askerî kimliğin ne kadar köklü bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu dönemde "Türk" kavramı, büyük ölçüde askerlik ile özdeşleşmiş; tarih boyunca da Türk toplumu savaşçı karakteriyle ön plana çıkmıştır. Literatürde sıkça kullanılan "ordu-millet" anlayışı, Türklerin askerliği yalnızca bir meslek değil, yaşam biçimi olarak benimsediğini vurgulamaktadır. Devletin istikrarı ve siyasi meşruiyetinin sürdürülmesinde askerî gücün temel unsur olarak görülmesi de bu anlayışın bir yansımasıdır. Bu bağlamda Gazneliler, Türk-İslâm devletleri içerisinde askerî teşkilatın kurumsallaşma süreci bakımından önemli bir örneklik teşkil etmekte; aynı zamanda Türk savaş sanatının tarihsel sürekliliğini koruyarak onu İslâm medeniyetinin askerî geleneğiyle bütünleştiren kritik bir köprü vazifesi görmektedir. 963–1186 yılları arasında siyasi hâkimiyet sahasını Horasan'dan Kuzey Hindistan'a kadar genişleten Gazneli Devleti ordusu, farklı görev birimlerine ve etnik kökenlere mensup askerî unsurları bir araya getiren yapısıyla hem esnek hem de etkili bir savaş gücü oluşturmuştur. Gazneli ordusunun çekirdeğini, sayıları dört ile altı bin arasında değişen Türk kökenli gulâmlar teşkil etmiştir. Bunun yanı sıra ordunun geri kalan kısmını ise bölgenin yerlileri ve özellikle Kalaç Türkleri teşkil etmektedir. Çeşitli Türk boylarının ve Kalaç Türklerinin orduda yer alması askerî etkileşimlerin yanı sıra dil, giyim ve gelenekler gibi kültürel ögelerin paylaşılmasına ve harmanlanmasına imkân

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, Tarih Bölümü, arslan.durdu@istiklal.edu.tr, ORCİD: 0000-0003-4105-4227.

sağlamıştır. Bu çerçevede Gazneli Devleti'nde Türk kültürünün izlerine geniş ölçüde rastlanmaktadır. Özellikle Gazneli tarihçileri Utbî ve Beyhakî'nin eserlerinde, Türkçe kelimelerin etkisi belirgin şekilde gözlemlenebilir. Bu çalışma, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan savaş sahneleri ve bu sahnelere ilişkin anlatımlardan yola çıkarak Türk savaş sanatını; savaş öncesi hazırlıklar, savaş sırasındaki stratejiler ve savaş sonrası uygulamalar bağlamında kronolojik bir yaklaşımla ele almakta, Türk savaş sanatının Gazneliler Devleti üzerindeki yansımalarını değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud, Türk savaş sanatı, Gazneliler, Askerî teşkilat, Savaş taktikleri, Türk ordu sistemi.

Turkish Art of War According to *Dīwān Lughāt al-Turk*: The Case of the Ghaznavids

Abstract

Dīwān Lughāt al-Turk, beyond being a mere dictionary, stands as one of the fundamental works that reveal the multifaceted richness of Turkic culture. The work contains remarkable details particularly regarding the military organization, battle order, and art of war of the Turks. The proverbs, lexical entries, and quatrains included within it illuminate both the practical and intellectual dimensions of the Turkish martial tradition, demonstrating how deeply military identity was rooted in the collective memory of the Turks. During this period, the concept of "Turk" was largely identified with soldiering, and throughout history, Turkish society distinguished itself with its warrior character. The frequently employed notion in the literature, the "army-nation" (ordu-millet), emphasizes that the Turks regarded soldiering not merely as a profession but as a way of life. The perception of military power as a fundamental element for the stability of the state and the preservation of political legitimacy is likewise a reflection of this understanding. In this context, the Ghaznavids represent an important example of the institutionalization of military organization among the Turkic-Islamic states; at the same time, as a Turkish polity, they functioned as a critical bridge by safeguarding the historical continuity of the Turkish art of war while integrating it with the military traditions of Islamic civilization. Between 963 and 1186, the Ghaznavid state expanded its political dominion from Khorasan to Northern India, creating a flexible yet effective military force by combining units of different functions and ethnic origins. The core of the Ghaznavid army consisted of Turkish slave-soldiers (ghulāms), numbering between four and six thousand. In addition, the remainder of the army was composed of local elements of the region, particularly the Khalaj Turks. The participation of various Turkic tribes and the Khalaj Turks in the army not only contributed to military interaction but

also facilitated the sharing and blending of cultural elements such as language, clothing, and traditions. Accordingly, traces of Turkic culture can be widely observed within the Ghaznavid state. This influence is particularly evident in the works of Ghaznavid historians such as al-Utbī and al-Bayhaqī, where the impact of Turkic vocabulary is distinctly noticeable. This study, drawing upon the war scenes and related accounts in Dīwān Lughāt al-Turk, seeks to examine the Turkish art of war chronologically in the context of preparations before battle, strategies employed during battle, and practices following battle, while also evaluating its reflections on the Ghaznavid state.

Keywords: *Dīwān Lughāt al-Turk*, Kāshgharī Mahmūd, Turkish military art, Ghaznavids, Military organization, Warfare tactics, Turkish army system.

Giriş

Tarih boyunca askerî kültür ve savaş sanatı denildiğinde akla gelen ilk milletlerin biri Türkler olmuştur. Elde ettikleri siyasî ve askerî başarılar, onların strateji geliştirme, taktik belirleme ve silah kullanımı konularındaki yetkinliğini açıkça ortaya koymaktadır (Göksu, 2018, s. 45). Bu başarılar, Türk milletinin askerî dehasını ve kendine özgü bir savaş sanatına sahip olduğuna işaret eder. Türk savaş sanatına ilişkin temel ilkeleri doğrudan ve sistematik biçimde aktaran müstakil bir tarihî kaynak bulunmamakla birlikte bu sanata dair izler klasik Türk kaynaklarında önemli ölçüde yer bulur.

Türk kültür tarihinin temel metinleri arasında bulunan *Oğuz Kağan Destanı*, *Manas Destanı*, *Dede Korkut Hikâyeleri*, *Kutadgu Bilig* ve özellikle *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türklerin savaşçılık ruhunu, ahlaki değer sistemini ve liderlik biçimini yansıtan kıymetli eserlerdir (Bozdemir, 1982, s. 13-14; Göksu, 2018, s. 46-47; Özdal, 2019, s. 15-25). Bu eserler, savaşın Türk kültüründe yalnızca bir savunma aracı değil, aynı zamanda kimlik inşası, yaşam biçimi ve devlet organizasyonunun temel unsuru olduğunu göstermektedir. Nitekim Türklerin "ordu-millet" yapısı, askerî gücün hem fetihlerde hem de toplumsal ve idari yapının şekillenmesinde belirleyici rol oynamasını sağlamıştır (Ögel, 1983, s. 225; Göksu, 2018, s. 47). Türk kültür ve düşünce dünyasının temel taşlarından biri kabul edilen *Dîvânu Lugâti't-Türk*, tarihsel süreçte oluşmuş dilsel, kültürel ve askerî unsurları içeren kapsamlı bir kaynaktır. Dikkatli bir inceleme ile eserde yer alan askerî terminoloji ve savaşla ilgili dil unsurlarının, Türklerin kendine özgü bir savaş sanatına sahip olduğunu ortaya koyduğu görülmektedir. Dolayısıyla "Türklerin bir savaş sanatı var mı?" sorusunun cevabı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün satırları arasında saklıdır.

Bu çerçevede çalışmanın odak noktası olan Gazneliler (963-1186), günümüz Afganistan, İran, Hindistan ve Orta Asya'nın bazı bölgelerinde hüküm süren güçlü bir Türk-İslam devletidir. Bir Türk hanedanı tarafından kurulan

bu devletin ordusunun önemli bir bölümünü Kalaç, Kimek, Kıpçak, Karluk, Tatar, Yağma ve Çiğil gibi çeşitli Türk boyları oluşturmuştur (Durdu, 2022, s. 26). Gazneli ordusunda ve sarayında Türkçe konuşulması, Türk askerî geleneğinin devlet yapısına nüfuz ettiğini göstermektedir. Bu durum, hem Gazneli ordusunun savaş gücünü pekiştirmiş hem de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan pek çok dilsel ve kültürel unsurun Utbî ve Beyhakî gibi Gazneli tarihçilerin eserlerinde Türkçe kelimeler olarak karşımıza çıkmasına zemin hazırlamıştır.

1. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e Göre Türklerin Savaşçı Kimliği

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün hem giriş bölümünde hem de "Türk" maddesinde, Türkleri güçlü, erdemli ve askerî açıdan yetkin bir topluluk olarak sunmakta, onları övgüyle tasvir etmektedir. Eserin girişinde Tanrı'nın Türk milletine özel bir konum verdiğini belirterek şöyle der: "Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye, zamanın hakanları yaptı onları…" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 1). Kâşgarlı, "Türk" adının Tanrı'nın ordusu olma vasfıyla ilişkili olduğunu vurgulayarak, bir hadis rivayetine yer verir: "Benim bir ordum vardı; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları onlara musallat ederim" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 151). Bu ifadeler, Türklerin askerî alandaki kabiliyetlerini yalnızca tarihsel bir veri olarak değil, ilahi bir takdir olarak da yorumladığını göstermektedir. Kâşgarlı'ya göre, Türkler sadece savaş meydanlarında değil, devlet yönetiminde ve toplumsal düzenin tesisinde de belirleyici bir millettir. Türklerin diline ve kültürüne hâkim olmanın bir zorunluluk olduğunu belirten Kâşgarlı, onların siyasi ve askerî gücünün evrensel ölçekte dikkate alınması gereken bir gerçeklik olduğunu vurgular. Bu bağlamda *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türklerin dünya tarihindeki askerî ve siyasi rollerine dair önemli veriler sunan tarihsel bir tanıklıktır.

2. *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Türk Savaş Sanatı: Gazneliler Örneği

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemine dayalı olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan savaşla ilişkili terim ve kavramları tarihsel bağlam içerisinde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada metin analizi yöntemi kullanılarak, eserde geçen askerî terimler ve savaşla ilişkili ifadeler tematik başlıklar altında sınıflandırılmış, bu terimlerin kullanım sıklığı, anlam alanı ve bağlamsal kullanımı incelenmiştir. Bununla birlikte söz konusu terimlerin, Gazneliler dönemindeki askerî, sosyal ve kültürel yapısıyla ilişkisi değerlendirilmiş, Türk savaş sanatının dildeki yansımaları ortaya konulmuştur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki ilgili sözcükler, atasözleri, deyimler, şiir parçaları ve diğer anlatı öğeleri dikkate alınarak dönemin savaş anlayışına dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu bağlamda hem dilbilimsel hem de tarihsel-kültürel bir yakla-

şım benimsenmiş ve eserin içerdiği zengin veriler yorumlayıcı bir yöntemle ele alınmıştır. Araştırmada nicel verilerden ziyade, anlam derinliği, kavramların bağlamsal kullanımı ve kültürel süreklilik ön planda tutulmuş; eserin sunduğu zengin içerik yorumlayıcı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Dahan önce nicel verilerden istifade edilerek *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki savaş terimleri ve askerî kavramlar üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır (Güneş, 2008, s. 676-685; Karahan, 2016, s. 27-37; Tutar & Erdoğan, 2017, s. 19-26; Uçar, 2015, s. 85-90; Yasin, 2022, s. 761-772; Baykal, 2022, s. 1-123; Köse, & Koçak, 2024, s. 901-913). Serhat Küçük ve Halil İbrahim Gemici tarafından yapılan çalışmada, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te savaşla ilgili 216 farklı terim tespit edilmiştir (Küçük & Gemici, 2023, s. 475-505). Bu kayıtlar, eserde savaş ve askerlik temalarının ne kadar merkezi bir konumda olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, dönemin Türk toplumunda savaşın dil üzerindeki derin etkisini yansıtan önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Fakat bu çalışmalar, Türk savaş sanatı açısından genel ve kapsamlı bir çalışma niteliğinde değildir. Eser, Türklerin savaş stratejileri ve taktiklerine dair pek çok terim barındırmakta, bu terimler aracılığıyla savaş sanatının temel prensiplerini ortaya koymaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türklerin askerî geleneğini yansıtan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Gazneli Devleti hükümdarları, ordularında önemli bir yer verdikleri Türk gulâmlarını, çeşitli Türk boylarından farklı yöntemlerle temin etmişlerdir. Bu askerî tercih, sadece Gaznelilerin askerî gücünü artırmakla kalmamış, aynı zamanda Türk savaş sanatının kurumsal yapılara dâhil edilmesine de olanak sağlamıştır. Kâşgarlı'nın eserini yazdığı dönem, Türk topluluklarının Orta Asya'dan başlayarak Anadolu'ya kadar yayıldığı ve bu süreçte askerî, siyasi ve kültürel bakımdan güçlü bir aktör hâline geldiği bir zaman dilimidir. Kâşgarlı'nın bu eseri, sadece bu coğrafyada yaşayan Türk boylarının dilsel ve kültürel özelliklerini kayıt altına almakla kalmamakta, aynı zamanda Gazneliler gibi güçlü devletlerin bünyelerine, Türk unsurlarını nasıl dâhil ettiklerini de dolaylı biçimde yansıtmaktadır. Gazneli Devleti, çok dilli bir yapıya sahipti ve bu yapı içinde Türkçe önemli bir yer tutuyordu. Gazneli Devleti'nde halkın bir bölümü ile ordu ve saray çevresi Türkçeyi konuşmakla birlikte resmî yazışmalarda Arapça tercih edilmekteydi (Palabıyık, 2001, s. 48-50; Bilgin, 2002, s. 625).

Gazneli ordusunda Türk kökenli askerler ve komutanların bulunması Gazneli sarayında ve ordusunda Türkçenin kullanıldığını göstermektedir. Gazneliler, Farsça, Arapça ve Türkçenin yoğun bir şekilde kullanıldığı bir ortamda yaşamışlardır. Türkçe hem askerî hem de sosyal ilişkilerde önemli bir iletişim diliydi. Nitekim *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan askerî terimler ve sosyal yaşamla ilgili kavramlar, Gazneli Devleti'nin de içinde bulunduğu bu

dilsel etkileşimden izler taşır. Kâşgarlı Mahmud'un eseri, Türk dilinin Farsça ve Arapça ile kullanıldığı bu dönemin dilsel çeşitliliğini ve önemini yansıtır. Gazneliler döneminde Türk kültürü, özellikle askerî alanda belirgin bir etkiye sahipti. Bu çerçevede değerlendirildiğinde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün savaş öncesi hazırlıklardan savaşın icrasına ve savaş sonrası uygulamalara kadar uzanan süreçleri kısa, öz ve açık ifadelerle yansıttığı, bununla birlikte eser kapsamında sunulan askerî kavram ve tasvirlerin ardında felsefî ve psikolojik bir derinliğin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim Türk kültüründe yaşam ile savaş arasında kurulan sıkı bağ neticesinde her birey asker kimliği edinmiş ve savaş araçlarına özel bir ilgi göstermiştir (Kafesoğlu, 2015, s. 270–271). Bu anlayış, Türklerde özgün ve köklü bir askerî kültürün teşekkül etmesine imkân tanımıştır. Türk tarihinin farklı dönemlerine ait eserlerde bu askerî geleneğe dair çok sayıda kayda rastlamak mümkündür. 11. yüzyılda kaleme alınan ve Türk dünyasının klasik kaynakları arasında yer alan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, bu bağlamda öne çıkan eserlerden biridir.

3. Türk Savaş Sanatında Kumandanlık Özellikleri ve Stratejik Rolü

Türk tarihinde elde edilen büyük zaferlerde, başkomutanların karakter özellikleri ve liderlik vasıfları belirleyici bir unsur olarak öne çıkmıştır. Türk siyasi ve askerî geleneğinde hükümdar, yönetim görevini üstlenmesinin yanında ordusunu peşinden sürükleyen karizmatik bir lider ve kahraman figürü olarak konumlanmaktadır. Bu yaklaşım, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de açık bir biçimde görülmektedir. Eserde, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinde geçen "çuwga" kavramı, rehber ve komutan anlamına sahiptir. "Kalın kulan çuwgasız bolmaz" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 184) atasözü, "Kalabalık bir sürü rehbersiz olmayacağı gibi bir ordunun da komutansız başarıya ulaşamayacağı" fikrini dile getirmektedir. Türk savaş sanatında çuwga, ordunun düzenini sağlayan, doğru yönlendirmeler yapan ve stratejik kararlarla zaferi mümkün kılan rehber kişiyi ifade etmektedir.

Komutan ordusuna liderlik eder, strateji ve taktik belirleyerek askerî harekâtları yönlendirir. Kâşgarlı Mahmud, "Ey oğlum, benden öğüt al ve terbiyeye talip ol ki kavminin büyüğü olasın ve onlara hikmet ve terbiye dağıtasın" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 24) ifadesiyle, liderliğin ancak terbiye, ahlak ve bilgelikle sağlanabileceğini öğütler. Bu anlayışta, hükümdar ve komutanların fiziksel güç yanında erdemli ve bilgili bir lider olma gerekliliği ön plandadır. "Ey oğul, sana erdem ve edep bırakıyorum. Akıllı bir alime rastlarsan ona yaklaş ve ondan faydalan" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 529) sözü de akıl ve hikmete dayalı liderliğin önemini vurgulamaktadır. Bu tür ifadeler, Türk askerî terminolojisinde komutanın rolünü ve sorumluluğunu açıkça belirtmekte-

dir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, hükümdar, bey ve komutanlara yönelik öğütlerin başında işleri insan için en değerli hazine olan bilgi, anlayış ve hikmet yoluyla çözmeleri gerektiği vurgulanır.

Bilgelik kadar güç ve kararlılığın gerektiği durumlar da vardır. "Kılıçla üzüntüyü dağıtalım ki ebleh uyansın. Ülke barışa kavuşsun. Kurtla kuzu beraber yürüsün. Böylece üzüntü bizden uzaklaşsın" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 52) ifadesi, gerektiğinde barışın tesisi için kararlılık ve güç kullanımının kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır. Bu anlayış, savaşın ve askerî gücün, nihayetinde toplumu huzura kavuşturmayı amaçlayan bir araç olarak görüldüğünü göstermektedir. Türk düşünce ve siyaset geleneğini yansıtan eserlerden biri olan *Kutadgu Bilig*'de de benzer bir yaklaşım dikkat çeker. Eserde, devletin cebrî gücünü temsil eden ordu kumandanı "kılıç", idari gücü temsil eden vezir ise "kalem" olarak nitelendirilmiştir. Memleket düzeninin ve devletin dizginlerinin bu iki unsurun elinde bulunduğu özellikle vurgulanmıştır (Göksu, 2018, s. 62-63).

Eserde erdemin zayıflamasıyla birlikte toplumsal yapının bozulduğuna dair bir değerlendirmeye yer almaktadır. "Zaman zayıfladı, erdem azaldı. Erdem beyi öldükten sonra zayıf ve tembel olan güçlendi" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 50) ifadesi, adaletli ve bilgili bir liderin yokluğunun toplumsal istikrar üzerinde olumsuz sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir. Türk savaş geleneğinde liderlik, askerî başarıların ötesinde bir anlama sahiptir. Toplumun barış içinde yönetilmesi, düzenin korunması ve halkın refahının sağlanması, liderlerin erdemli ve güçlü olmalarını zorunlu kılan başlıca unsurlardır. Bu anlayışı destekleyen atasözlerinden biri de şudur: "Edebi ve fazileti olmayan kişiden, devlet ve talih gider" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 299). Bu ifade, yöneticinin kişisel niteliklerinin devletin sürekliliği ve geleceği üzerinde belirleyici etkiler taşıdığını ortaya koymaktadır.

Gazneliler Devleti'nde hükümdarların ordu komutanı olarak üstlendikleri roller, devletin askerî ve idarî yapısında önemli bir yer tutmaktadır. Hükümdar-komutan kimliği, yönetim yetkisinin ötesinde savaş alanında bizzat liderlik yapma, askerî stratejilere hâkim olma ve komutanlık sanatını icra etme becerilerini de kapsamaktadır. Gazneli hükümdarlarının liderlik vasıfları ile askerî tecrübeleri, devletin istikrarını ve devamlılığını sağlayan temel unsurlar arasında yer almıştır. Sultan Mahmud, babasının vefatının ardından kardeşi Emir İsmail'e gönderdiği bir mektupta, bir hükümdarda bulunması gereken nitelikleri hatırlatmıştır. Bu nitelikler arasında ordu komutanlığı özel bir önem taşımaktadır. Mektupta şu ifadeler yer almaktadır: "Bir sultanın mülkünü koruyabilmesi ve devletin sürekliliğini sağlayabilmesi için ileri yaşta olması, deneyim kazanmış bulunması, askerî hiyerarşiyi tanıması, komutanlık sanatına

hâkim olması ve fatihlik geleneğini benimsemiş olması gerekmektedir" (Utbî, 1334, s. 123). Başarılı bir hükümdarın soylu kökenden gelmesinin yanında askerî bilgi, tecrübe ve liderlik niteliklerine de sahip olması gerektiğini vurgular. Bu yaklaşım, dönemin yönetim anlayışında savaş sanatının önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Bir ülkenin fethi için kılıç, yönetimi ve toplumsal düzenin sağlanması için ise kalem gereklidir. Devletin iki temel gücünü oluşturan ordu ve idarî yapı, sırasıyla komutan ve vezir figürlerinde temsil bulur. Beyhakî'nin, Bû-Hanîfe-i İskâfî'den aktardığı "Kılıcı eline al, kalemi kılıcınla dost yap; bu sayede yedi iklimi fethedebilirsin" sözü (Beyhakî, 1383, s. 362) askerî güç ile yönetim aklının birlikte işlemesi gerektiğine dair Türk devlet geleneğinde var olan denge anlayışını yansıtmaktadır.

3.1. Savaşta İhtiyatlılık ve İhmalkârlık: Kumandanın Karar Alma Süreci

Türk savaş sanatında, düşmanı yenilgiye uğratmada etkili olan başlıca unsurlardan biri, temkinli hareket etmek ve daima teyakkuzda bulunmaktır (Göksu, 2018, s. 69). Ani saldırılara karşı hazırlıklı olmak hem ordu düzenini korumak hem de stratejik üstünlüğü elde tutmak açısından kritik bir öneme sahiptir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan "sak sak" terimi, nöbet tutan askerleri uyanık olmaya çağıran bir ikaz niteliğindedir ve genellikle kale, sur ve atların korunmasına yönelik teyakkuz hâlini ifade etmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 801). Özellikle nöbet tutan askerler tarafından dile getirilen bu söz, savunmada dikkat, disiplin ve sürekli teyakkuzu ifade eder. Türk savaş sanatında hücum taktikleri kadar savunma düzeni ve nöbet sistemi de zaferin temel unsurları arasında yer alır. Kalelerin, surların ve atların korunması, savunma stratejilerinin temel taşları arasında yer alır. "Sak sak" ifadesi, nöbet tutan askerlerin disiplinli ve dikkatli kalmaları, her an saldırıya hazır olmaları gerektiğini vurgular. Bu tür bir nöbet düzeni, özellikle gece baskınlarını ve beklenmedik saldırıları önlemek açısından büyük önem taşır.

Türk savaş sanatında ihtiyatlılık ve uyanıklığın yanında kullanılan diğer bir tedbir ise paroladır. Parola, özellikle dost ile düşmanı ayırt etmek ve yanlışlıkla kendi askerlerine zarar verilmesini önlemek açısından stratejik bir rol üstlenir. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tanımladığı "im" kavramı, bu uygulamanın örneklerinden biridir. Kâşgarlı Mahmud'a göre "im", hakan tarafından orduya verilen ve kuş, silah ismi ya da herhangi bir kelimeden oluşabilen bir tür askerî parola niteliğindedir. Bu parolanın kullanılmasındaki esas gaye, iki grup karşılaştığında herkesin kendi mensuplarını tanıması ve yanlışlıkla saldırıların önlenmesidir. Geceleyin iki kişi karşılaştığında parola sorulur; sorulan, doğru parolayı söylerse dost olduğu anlaşılır ve geçme-

sine izin verilir. Yanlış bir cevap verilirse, düşman olarak değerlendirilir ve saldırıya uğrar. Bu anlayış, atasözünde de şu şekilde ifade edilmiştir: "İm bilse er ölmes", yani "Parolayı bilen kişi yanlışlıkla öldürülmez" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 18). Türk savaş geleneğinde "im", karşılaşan birlikler arasında dost ve düşmanı ayırt etmeyi sağlayan, birlik içi disiplin ve güvenliği koruyan bir parola veya işaret olarak işlev görmüştür. Bu uygulama, savaş düzeninde hem stratejik tedbirlerin hem de disiplinin önemli bir parçası olmuştur.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te tedbirli olmanın önemine dair dikkat çeken örneklerden biri "sandruş" kelimesidir. Sandruş, çekişme ve mücadele anlamına gelmektedir. Bu bağlamda aktarılan atasözü şu şekildedir: "Sabanda sandruş bolsa örtgünde irteş bolmas" yani "Ekin vakti çekişme ve mücadele olursa, harman vakti düşmanlık olmaz" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 294-295). Bu atasözünde, bir işin başında ya da sürecin erken safhasında alınan tedbirlerin, ileride çıkabilecek sorunları önlemede ne kadar önemli olduğu vurgulanır.

Sebük Tegin'in *Pendnâme*si de ihtiyatlılık ve tedbirin önemine dikkat çekmektedir. O, şu öğüdü vermektedir: "Kendi dostunu ve düşmanını tanımanın yolu, insan tabiatına vâkıf olmaktan geçer; bu da tam bir uyanıklık ve derin bilgi gerektirir. Bu özellikler deneme yoluyla kazanılır. Ülkenin her köşesine casuslar ve haberciler tayin etmeli, gece gündüz sürekli bilgi alarak durumdan haberdar olmalısın; zira hükümdarların başına gelen her türlü aksilik, gaflet ve ihmalin sonucudur" (Merçil, 1975, s. 231-232). Bu yaklaşım hem liderlik hem de devlet yönetimi açısından sürekli teyakkuz, bilgi ve erken tedbirin Türk siyaset ve savaş geleneğinde merkezi bir unsur olduğunu göstermektedir.

3.2. Liderlikte Kibir Unsuru ve Savaş Stratejisine Etkileri

Ordu komutanlarını ihmalkârlığa sürükleyen başlıca etkenlerden biri, aşırı özgüvene dayalı kibirli tutumdur. Kibir, çoğu zaman cehaletten beslenir; komutanın muhakeme ve yeteneklerini gölgede bırakarak stratejik hatalara yol açar. Aynı zamanda, bu tür bir yaklaşım askerî disiplini zayıflattığı gibi toplumsal düzeyde hoşnutsuzluk ve nefretin artmasına da zemin hazırlar. (Göksu, 2018, s. 81; Fahr-i Müdebbir, 1346, s. 490-491). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen şu ifade, Türk savaş geleneğinde bilginin ve öğrenmenin önemini ortaya koymaktadır: "Hikmet ve ilmi iste ve onu öğren; öğrenmekte kibir gösterme. Öğrenmeden edep ve hikmet iddia eden kimse imtihan sırasında şaşırır" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 115) Bu öğüt, başarının fiziksel güç ve cesaretin yanı sıra bilgi, disiplin ve ahlakla sağlanacağını vurgular. Türk savaş kültüründe liderlerin ve savaşçıların, cesaretle birlikte bilgelik ve öğrenmeye açıklık gibi niteliklere sahip olmaları beklenir. Kibir ve cehaletle hareket edenlerin, zor zamanlarda başarısızlığa uğraması kaçınılmazdır.

Bir diğer öğütte yer alan "Anne babanın sözlerini duyarsan onların sözlerine karşılık verme. Bol mal bulursan da küstahlaşma; kibir ve şımarıklığa kapılma ve haddini aşma" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 222) ifadesi, Türk kültüründe ahlak, itaat ve tevazuya verilen önemi yansıtır. Bu öğüt, özellikle liderlerin gurur ve şımarıklıktan uzak kalmaları, mütevazı olmaları gerektiğini vurgular. Savaş liderleri ve komutanlar, başarılar karşısında tevazuyu korumalı, güç sarhoşluğuna kapılmamalıdır. Aksi takdirde, kibirli bir lider hem savaşta hem de yönetimde başarısızlığa mahkûm olur.

Sebük Tegin, *Pendnâme*'de oğlu Mahmud'a şu nasihatlerde bulunmuştur: "Hükümdarın en büyük düşmanının kendini beğenmişlik ve istibdat olduğunu bil. Her konuda güvenilir dostlarının tavsiyesine kulak ver ve sonunda kendi aklınla karar kıl" (Merçil, 1975, s. 231). Fakih Bû-Hanife ise bir kasidesinde şu şekilde ifade eder: "Bir hükümdar kibir ve azametle halkına zarar verirse, düşmanları onu paçasından yakasına kadar parçalayıp yok eder" (Beyhakî, 1383, s. 602). Bu ifadeler, Türk devlet ve savaş geleneğinde kibirden uzak durmanın, bilgelik ve tevazunun liderlikte temel esaslar olduğunu ortaya koymaktadır.

4. Türk Savaş Sanatında Savaş Öncesi Tedbirler ve Düzenlemeler

Türk savaş sanatında savaştan önce gerekli teçhizatın sağlanması, askerlerin silah kuşanması ve planların yapılması başarının anahtarı olarak görülmüştür. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te düşmana karşı hazırlanmak anlamında "anutmak" kelimesi kullanılır. (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s.103). Eserde geçen şu atasözü savaş öncesi hazırlığa güzel bir örnektir. "Tulum anutsa kulun bulur, unutsa bulun bolur" kim düşmana karşı silah hazırlatırsa tay bulur; kim hazırlanmayı unutursa tutsak olur (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 103) ifadeleriyle savaş öncesi hazırlığın önemi vurgulanmaktadır.

Eski Türk devletlerinde hükümdarlık alametlerinden biri olan otağ, savaş öncesi planlamaların yapıldığı ve ordunun stratejik olarak sevk ve idare edildiği bir karargâh işlevi görmüştür. Savaş öncesi çadırın kurulması savaşa tam bir disiplinle hazırlanıldığını gösterir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te savaşın tasvir edildiği şu cümlede otağın önemi vurgulanmıştır. Türk hakanı için ipekten yapılan ve onu güneşten, yağmurdan ve kardan koruyan otağ kurulduğunda; savaş tuğları dikilip davullar çalındığında, düşman ordusunun bir bölümü tıpkı ekin biçer gibi yere serildi (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 97). Gazneli ordusu sefere çıkmadan önce Deşt-i Şâbahâr alanında toplanır ve burada bir geçit töreni düzenlenirdi (Beyhakî, 1383, s. 286, 473, 493, 523). Bu tören, ordunun sefere hazır olup olmadığını denetlemek amacıyla gerçekleştirilir, hazırlıklar tamamlandıktan sonra ise "serâperde" saraydan çıkarılıp sefer yönüne kurulurdu. Ordunun temel ihtiyaçları, silah ve teçhizat üretimi ile savaş

hayvanlarının bakım ve beslenmesi gibi unsurlar, yıl boyunca önceden planlanarak karşılanırdı. Gaznelilerde, sultan sefere bizzat katılacaksa, "serâperde," "serâperde-i bozorg" veya "serâperde-i hûrd" gibi çeşitli adlarla anılan sultana ait çadır, ferrâşlar tarafından sahraya kurulurdu (Beyhakî, 1383, s. 50, 181, 259, 343, 417, 474). Sultan serâperdesi olarak bilinen bu büyük ve çok odalı çadır kırmızı renkteydi (Gerdîzî, 1363, s. 405). Kırmızı çetr, kırmızı çadır ve kırmızı çizme, Gazneli sultanlarına özgü semboller olarak kabul edilirdi.

Hakan, savaş günü askerlerine savaş ve binicilik faaliyetleri için "Tuğrag" olarak adlandırılan atlar tahsis eder; bu atlar, savaşın ardından geri alınır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 202). Bu uygulama, orduda disiplin, merkezi otorite ve kaynakların kontrolünün ne kadar önemli olduğunu gösterir. Nitekim, Dandanakan Savaşı'nda gulâmların yeterince etkili bir mücadele sergileyememeleri, yeterli sayıda ata sahip olmamalarına bağlanmış, bunun üzerine Sultan Mesud, gulâmlara iki yüz kadar seçkin ve dayanıklı Arap atı sağlamıştır (Beyhakî, 1383, s. 587). Mesud'un gulâmlara özel olarak güçlü ve dayanıklı atlar sağlaması "Tuğrag" uygulamasıyla benzer bir mantığa dayanmaktadır. Askerlerin savaşta en iyi performansı gösterebilmeleri için özel olarak seçilen atlarla desteklenmesi, ordunun gücünü artırmakta ve zafer şansını yükseltmektedir.

Askerlerin belirli bir sıra ve nizam içinde bulunması, birliğin başarıya ulaşması açısından önemli bir rol oynamaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te savaş düzenindeki saf "Çerig" kelimesi ile ifade edilmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 167). Düzenli saflar, askerî koordinasyonu sağlamakta savaşın kontrolünü ve disiplinini pekiştirmektedir. Gazneliler döneminde Orta ve Yakın Doğu'da iki temel savaş sisteminin hâkim olduğu görülmektedir: "Türk" ve "Sâsânî" savaş usulleri. Bu iki sistem, farklı askerî stratejileri ve taktikleri temsil etmektedir. Sâsânîlerin savaş sistemine belirli bir ad verilmemekle birlikte ordu yapısında detaylı bir sınıflandırma görülmektedir. Ordu; kalb, meymene, meysere, cenah (sağ ve sol kanadın önündeki birlikler), mukaddem, talaye veya talia (öncü kuvvetler) ve saka veya mâyedâr (artçı kuvvetler) olarak çeşitli bölümlere ayrılmıştır (Fahri Müdebbir, 1346, s. 339-340). Türk savaş sistemi ise "cevk" (fevc) adı verilen yöntemle tanımlanmaktadır. Bu sistem, hızlı hareket kabiliyeti, ani baskınlar ve stratejik esneklik gibi unsurlarıyla dikkat çeker. Türk savaş sanatında çevik ve disiplinli birliklerin etkin biçimde kullanılması, ani taarruzlar ve üstün manevra kabiliyetiyle birleştiğinde, zaferin kazanılması kaçınılmazdır. Her iki savaş sistemi de Gazneliler döneminin askerî yapısında etkili olmuş farklı coğrafyalarda uygulanabilirliğini korumuş ve geniş bir etki alanı oluşturmuştur.

Savaş öncesi hazırlık sürecini betimleyen bazı ifadeler, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te anlam yüklü birer askerî kavram hâline gelmiştir. "Türk süsi atlandı" ifadesi, "Türk ordusu ata bindi" anlamında kullanılır ve Türk savaş

kültüründe ordunun sefer hazırlıklarına başladığını, harekete geçtiğini simgeler. Türk kültüründe at, yalnızca bir ulaşım aracı değil aynı zamanda askerî harekâtların temel taşı olan stratejik bir unsurdur. Bu nedenle "ata binmek" eylemi, çoğu zaman doğrudan savaşın başladığına ya da başlamak üzere olduğuna işaret eder. Benzer şekilde "Su telim irkildi" ifadesi (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 114), büyük bir askerî birlik oluşturulduğunu ve ordunun sefer için hazır duruma getirildiğini belirtir. Bu tür ifadeler, Türk savaş sanatının dinamik doğasını, ordunun daima tetikte ve savaşa hazır olma bilincini yansıttığı gibi, geniş kapsamlı askerî güçlerin kısa sürede organize edilebilme kapasitesine de işaret etmektedir.

4.1. Savaş Öncesi Tatbikatlar ve Hazırlık Eğitimi

Türk ordularının askerî eğitimlerinde, savaş hazırlığına yönelik pratik uygulamalar önemli bir yer tutmaktadır. Eğitim süreci genellikle saldırıya dayalı stratejiler üzerine inşa edilmiştir. Tatbikatlarda, savaş koşullarına uyum sağlamak amacıyla canlı ve hareketli hedefler tercih edilmiştir. Bu eğitim modelinin temel amacı, askerlerin bireysel yeteneklerinin ötesine geçerek, koordinasyon ve çeviklik gerektiren kolektif bir savaş disiplini kazandırmaktır. Bu uygulamalardan biri olan sürek avı, yalnızca avlanma amacı taşımamakta aynı zamanda askerlerin stratejik düşünme, takım çalışması ve çeviklik becerilerini geliştirmeye yönelik bir eğitim işlevi görmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "sagır" terimiyle ifade edilen sürek avı, hükümdarın maiyetiyle birlikte gerçekleştirdiği özel ve teşkilatlı bir av etkinliğini tanımlamaktadır. Bu uygulama, yalnızca bir eğlence ya da yiğitlik gösterisi olmanın ötesinde Türk askerî kültüründe disiplinli harekât planlamasının, toplu hareket kabiliyetinin ve komuta becerilerinin pekiştirildiği, askerî eğitim biçimi olarak değerlendirilir. Kâşgarlı Mahmud'un aktardığına göre hakan, askerlerine bozkıra veya ormana yayılmalarını ve yabanî hayvanları belirli bir yönde kendisine doğru sürmelerini emretmekte; kendisi ise hareketsiz kalarak bu avı gerçekleştirmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 156). Bu düzenli ve disiplinli yapı, hükümdarın otoritesini pekiştirmenin yanı sıra çevresindekilerin ona olan sadakatini de gözler önüne serer. Sürek avı, planlama, iş birliği ve stratejik yönlendirme gibi Türk savaş sanatının temel unsurlarını barındırır. Avın kuşatma şeklinde düzenlenmesi savaşta düşmanın çevrilerek tuzağa düşürülmesiyle paralellik göstermektedir. Maiyetin hayvanları belirli bir yöne sevk etmesi savaş meydanında ordunun hızlı ve organize manevralarla düşmanı yönlendirme becerisini yansıtmaktadır. Hakan'ın sabit bir konumda avı gerçekleştirmesi ise komutanın savaş alanında doğrudan fiziksel müdahaleden ziyade stratejik denetim ve yönetim rolünü simgeler. Gazneliler döneminde de diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi, savaş öncesinde veya barış

zamanlarında harp tatbikatı işlevi gören büyük sürek avları düzenlenmiştir (Beyhakî, 1383, s. 143, 175, 176, 212, 213, 231, 390; Utbî, 1334, s. 134). Sultanla ava çıkmak, seçkin askerî sınıf için bir imtiyaz niteliği taşımaktadır (Beyhakî, 1383, s. 175-176).

4.2. Sefer Öncesi Karargâh ve Konaklama Noktalarının Belirlenmesi

Karargâh, ordunun savaş alanına yakın bir yere varmasıyla birlikte kurulan, savaşın sevk ve idaresinin gerçekleştirildiği stratejik merkezdir. Karargâh, ordunun yönetimsel faaliyetlerini yürütmek, strateji geliştirmek, lojistik düzenlemeleri yapmak ve savaş planlarını oluşturmak amacıyla kurulur. Bu gelenek, Türk ordularının disiplinli yapısını ve organizasyon kabiliyetini yansıtır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen "toy" kelimesi hakanın kurduğu karargâhı karşılamak için kullanılır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 405). Gazneli Devleti'nde ordugâh kavramı, dönemin kaynaklarında "ordugâh", "leşkergâh" ve "muasker" gibi terimlerle ifade edilmiştir. Gazneli ordusunda ordugâh kurulduğunda, merkezde sultanın çadırı yer alır, askerî birliklerin çadırları ise bu merkezin etrafına konumlandırılırdı. Ordugâh, güvenlik amacıyla hendekle çevrilir, tahkim edilir ve stratejik noktalara nöbetçiler yerleştirilirdi. Giriş kısmında konuşlandırılan donanımlı askerî birlikler, ani saldırılara karşı savunma sağlarken, ordunun merkeze çekilerek toparlanmasına da zaman kazandırırdı. Sultan ve devlet erkânına ait çadırların çevresine güvenlik amacıyla zincirle bağlanmış aslanlar konulurdu. Ordugâhlar kimi zaman nehir kenarlarına kurulmakta, akarsuyun yönünün değiştirilmesi ise düşman birliklerine karşı doğal engel oluşturma amacıyla kullanılmaktaydı (Durdu, 2022, s. 148-149). Sun Tzu'nun *Savaş Sanatı* adlı eseri çevresel koşullar, stratejik ortaklıklar ve esnekliğe dayalı kararların savaşın gidişatındaki belirleyici rolünü vurgular. Eserde şu tavsiyelere yer verilmektedir: "Zorlu koşulların hüküm sürdüğü bölgelerde konaklamaktan kaçın. Yüksek geçitlerin kesişim noktalarında müttefiklerinle iş birliği içinde hareket et. Güvenlik açısından risk taşıyan ıssız bölgelerde uzun süre kalma. Kuşatma durumunda ise stratejini değiştir." (Sun Tzu, 2001, s. 64) ifadeleriyle savaşın farklı aşamalarında alınması gereken taktiksel önlemler açıkça dile getirilir. Bu stratejik öğütler, zorlu çevresel koşullarda kamp kurmaktan kaçınmanın, stratejik geçiş noktalarını denetim altına almanın ve kuşatma altındaki birliklerin hızla yeni çözümler geliştirmesinin hayati önem taşıdığını ortaya koymaktadır.

4.3. Türk Savaş Sanatında Barış Önerisi ve Diplomatik Temaslar

Türk-İslam devletlerinde, savaşa girmeden önce karşı tarafa barış teklifinde bulunmak yaygın bir adetti. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen "kawşut" iki hükümdarın ülke güvenliği sağlamak amacıyla tokalaşarak barış yapmasını ifade eder (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 197, 261, 694). Aynı eserde geçen,

"Düşman uykusundan şimdi uyandı ve büyük bir pişmanlık duydu; çünkü barış görüşmeleri sırasında inatçı davranmış ve barış teklifini reddetmişti" ifadesi, diplomatik çözüm yollarının reddedilmesinin sonuçlarına dikkat çeker (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 98-99). Bu ifadeler Türk savaş sanatının yalnızca askerî güç ve çatışma ile sınırlı kalmayıp gerektiğinde barış ve diplomasi yolunu da ustalıkla kullandığını gösterir.

Türk savaş sanatı açısından kawşut, savaşın her zaman en iyi çözüm olmadığını ve gerektiğinde barış yoluyla güç dengelerinin korunabileceğini ifade eder. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan atasözleri de bu anlayışı destekler niteliktedir. "Ateş alevle söndürülmez" atasözü, fitnenin başka bir fitneyle değil, barış yoluyla yatıştırılabileceğini vurgular (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 91). Benzer şekilde "Kan, kan ile yıkanmaz" ifadesi de çatışmanın çatışma ile çözülemeyeceğini, barışın temel yol olduğunu ortaya koyar (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 378).

Gazneli Devleti dönemi kaynaklarından biri olan *Pendnâme,* sadece bireysel ahlâk ve devlet yönetimiyle ilgili öğütler sunmakla kalmaz; aynı zamanda savaş ve barış siyasetinde izlenmesi gereken temel ilkeleri de ortaya koyar. Eserde, savaşın doğası bir ticaret faaliyetine benzetilerek ya kazançla ya da zararla sonuçlanabileceği ifade edilir. Bu benzetmeyle, savaşın her zaman galibiyet getirmeyeceği, dolayısıyla her çatışma ihtimalinin akılcı bir biçimde değerlendirilmesi gerektiği vurgulanır (Merçil, 1975, s. 232). Benzer bir yaklaşım, Türk siyaset düşüncesinin temel kaynaklarından biri olan *Kutadgu Bilig*'de de yer almaktadır. Eserde, "Eğer düşmana karşı başarı elde etme imkânın yoksa, elçi göndererek barış teklifinde bulun; düşmanı sözle oyala ve bu sırada savaşa hazırlık yap" şeklindeki ifadeyle, barışın stratejik bir araç olarak kullanılması tavsiye edilmektedir (Göksu, 2018a, s. 93). Bu tür ifadeler, zaman kazanma, güç toplama ve diplomatik manevra yapma fırsatı açısından barışın önemini ortaya koyar.

5. Türk Savaş Sanatında Sefer Düzenlemeleri ve Hazırlık Aşamaları

Türk savaş sanatında sefer organizasyonu savaşın yalnızca cephede kazanılmadığını ön hazırlık, lojistik destek ve stratejik planlamanın da en az savaş meydanındaki başarı kadar belirleyici olduğunu göstermektedir. Sefer organizasyonu ordunun harekete geçirilmesi, sevk ve idaresi, ikmal yollarının planlanması ve savaş sonrası düzenlemelerin sağlanmasını içerir. Başarılı bir sefer, kumandanın stratejik öngörüsü, askerî tecrübesi ve en önemlisi siyaset bilgisiyle mümkün olur.

Kâşgarlı, askerlerin isimleriyle birlikte erzaklarının da kaydedildiği bir defterden söz eder, bu deftere "Ay Bitigi" adı verilir (Kâşgarlı Mahmud, 2018,

s. 18). Söz konusu defter, savaş hazırlıklarının sistemli bir şekilde yürütüldüğünü ve askerî düzen ile lojistiğin titizlikle takip edildiğini göstermektedir. Ay Bitigi, sadece askerlerin sayısal dökümünü sunmaz aynı zamanda erzak yönetimi sayesinde ordunun sefer ve savaşta uzun süreli ayakta kalmasını sağlar. Bu kayıt sistemi, savaşın güçle değil stratejik planlamayla yürütüldüğüne işaret eder. Tüm bu unsurlar, Türklerin savaş öncesi hazırlıklarının ne kadar sistematik olduğunu ortaya koyar. Kâşgarlı'daki geçen bu kavram, Gazneli ordusundaki "cerîde-i arz" uygulamasıyla benzerlik göstermektedir (Beyhakî, 1383, s. 407). Genellikle dîvân-ı ârız (veya arz) ve dîvân-ı ceyş gibi adlarla anılan bu kurumlar, ordunun lojistik ihtiyaçlarıyla ilgilenir, maaş ödemelerini gerçekleştirir, ilgili kayıtları tutar ve asker yoklamalarını düzenli olarak yaparlardı.

Türk savaş sanatı yalnızca stratejik planlama ve taktik uygulamalara değil aynı zamanda doğa döngülerinin işaretlerine göre hareket etmeye önem verir. Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı bilgiye göre, Türkler her yıl için bir hikmet belirleyip o yılın doğasına uygun olarak stratejik çıkarımlarda bulunurlar. Öküz yılı için "öküzün toslaması" metaforundan yola çıkarak bu yılın çatışmaların ve savaşların yoğun olacağı bir dönem olacağı düşünülür (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s.150). Bu anlayış savaşların ve toplumsal olayların doğa ile uyum içinde planlanması gerektiğini gösterir.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde geçen önemli kavramlar, savaş sürecinde disiplinli bir yönetimin ve stratejik planlamanın gerekliliğine dikkat çeker. Başarılı bir seferin anahtarı, savaş meydanındaki hamlelerin yanı sıra "yetüt" olarak adlandırılan yardım ve lojistik faaliyetler gibi stratejik unsurların etkili biçimde yürütülmesine bağlıdır. Yetüt, ordunun yardım ve lojistik faaliyetlerini ifade eden bir terimdir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 320). Bu kavram, Türk savaş anlayışında cephe hattının ötesinde sürdürülen hazırlıkların da en az doğrudan çatışmalar kadar belirleyici olduğunu ortaya koyar. Gaznelilerde lojistik destek, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için özel birlikler ve seyyar pazarlar aracılığıyla sağlanırdı. Lojistik destek birimleri, silah üreticiler, köprü kurucular ve konaklama sırasında ordugâh kuranlar gibi uzman bölümlere ayrılmıştı. Ordu çarşısı da önemli askerî merkezlerde kurulup, askerlerin ihtiyaçlarını karşılayan birçok dükkân barındırıyordu. Kuşatmalar sırasında taşınarak kurulan bu pazar, seyyar şekilde askerîn temel ihtiyaçlarını sağlardı. "Leşker-i Bâzâr" olarak adlandırılan bu pazar, askerlerin erzak, malzeme ve eğlence ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulurdu. Ülke içinde sabit olarak belirli noktalarda kurulan bu pazarlar, sefer esnasında orduyla hareket ederdi (Durdu, 2022, s. 300-311).

5.1. İstihbarat Faaliyetleri ve Casusluk Uygulamaları

Hükümdar ve komutanlar için zaferin önemli unsurlarından biri, güçlü bir istihbarat teşkilatıdır. Gazneli Devleti'nde, merkezi idare ile vilayetler arasındaki iletişimi sağlayan ve ülkedeki olayları merkeze bildirmekle görevli özel bir teşkilat olan dîvân-ı berîd bu işlevi üstlenmiştir. Bu teşkilatın başında, hükümdarın güvenini kazanmış bir görevli olan sâhib-i berîd bulunur ve ona merkezden atanan bir yardımcı olan nâibi berîd destek verir (Durdu, 2022, s. 82). Türkler, sınır güvenliği ve erken uyarı sistemleri açısından gelişmiş stratejiler benimsemişlerdir. Bu stratejilerin ilki düşman hareketlerini önceden haber alabilmek amacıyla sınır hatlarına yerleştirilen gözcüler ve stratejik noktalara inşa edilen gözetleme kuleleridir. Bu kuleler, "kargu" adıyla anılmakta olup yalnızca askerî bir yapı değil aynı zamanda istihbarat ve iletişim ağı açısından da büyük önem taşımaktadır. Kargu sisteminin kökeni, tarihî kaynaklara göre Hunlara kadar dayanmaktadır. Kâşgarlı Mahmud'a göre, minare şeklinde inşa edilen kargular Karahanlılar döneminde dağların ve yüksek tepelerin üzerine kurulmuş, düşman yaklaştığında tepe üzerinde ateş yakılarak halkın hazırlıklı olması sağlanmıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 184; Göksu, 2018a, s. 93). Gazneliler döneminde, sınır güvenliği ve askerî seferlerin koordinasyonu amacıyla inşa edilen rıbâtlar, işlevsel açıdan kargu sistemine benzer bir yapı sergilemektedir. Beyhakî'nin aktardığına göre, Gazne'de orduya hizmet vermek üzere inşa edilmiş bir ribât bulunmaktaydı (Beyhakî, 1383, s. 564). Bu tür ribâtların içinde ya da çevresinde yer alan ateş kuleleri aracılığıyla düşman hareketleri anında tespit edilerek, durum tüm İslam beldelerine hızla bildiriliyordu (Köprülü, 1938, s. 268). Dolayısıyla, rıbât ile kargu arasında yapısal ve işlevsel bir süreklilik bulunmakta; her iki yapı da Türk-İslam askerî kültüründe sınır güvenliğini sağlama ve merkezi otoriteyi tahkim etme bakımından kritik rol oynamaktadır.

Türk savaş sanatı, güçlü bir ordu kurmanın yanı sıra düşmanın niyet ve hareketlerini doğru biçimde analiz etmeyi de esas alır. Kâşgarlı Mahmud, savaş öncesi düşman hareketlerinin nasıl takip edildiğini ve buna göre strateji geliştirildiğinden bahseder. Düşmanı niteleyerek diyor ki: "Galiba o, niyetinden vazgeçti. Onun posta atı bize geldi. Düşman vadinin göbeğindedir. Kahramanları savaş için saf oluşturmaktadır" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 378). Bu kayıt, düşmanın hareketlerinin dikkatli bir şekilde izlenmesini ve karşı strateji geliştirilmesini anlatan önemli bir tasvirdir. Türk savaş sanatında düşmanın niyet ve hamlelerini doğru okumak savaşın seyrini belirlemede kritik bir yere sahiptir. Düşmanın posta aracılığıyla haberci göndermesi, çoğu zaman stratejik tutumunda bir değişiklik ya da diplomatik yaklaşım sergileme niyetinin göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Düşmanın vadi ortasında konumlanması ve savaşçılarının saf düzenine geçmesi, çatışma için hazırlık sürecine

girdiklerini göstermektedir. Türk savaş sanatında düşmanın konumu ve diziliş biçimi, yaklaşan çatışmanın ciddiyetini anlamak için dikkatle değerlendirilir. Vadinin göbeğinde saf düzeni almak, düşmanın stratejik bir alanda mevzilendiğini ve saldırıya hazır olduğunu gösterir. Bu tür tasvirler, savaş öncesi yapılan istihbarat ve keşif faaliyetlerinin önemini yansıtır, çünkü düşmanın niyetini anlamak, doğru hamle yapabilmek için gereklidir.

Kâşgarlı'nın casus anlamında kullandığı "tıl" kavramı, istihbarat faaliyetlerinin Türk savaş stratejisi içindeki yerini ve bu faaliyetlerin savaşın seyri üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymaktadır. Eserde geçen "Yagıdan tıl tuttı" ifadesi, "O, düşmandan casus yakaladı" anlamına gelmekte olup, bu tür faaliyetlerin sistemli şekilde yürütüldüğüne işaret eder (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 402). Düşman casusunun yakalanması, savaş sırasında düşman planlarının deşifre edilmesini ve bu planların etkisiz hâle getirilmesini mümkün kılar. Bu durum hem savunma hem de taarruz açısından önemli bir stratejik üstünlük sağlar. Türk savaş stratejilerinde hem istihbarat toplamanın hem de savunmada hazırlıklı olmanın ne kadar önemli olduğunu ortaya koyar. Tıl terimi, düşman hakkında bilgi edinmenin ve casusları ele geçirerek taktiksel üstünlük sağlamanın, Türk ordusunun zafer kazanma stratejisinde ne kadar merkezi bir rol oynadığını gösterir. Öte yandan, Kargu, erken uyarı sistemlerinin ve nöbetçilerin tetikte olmasının, savunma sisteminde güvenliği artırdığını ve düşman karşısında ordunun hazırlıklı kalmasını sağladığını vurgular.

Türk savaş sanatında kılavuz, ordunun hareket kabiliyetini artıran ve savaş sırasında stratejik üstünlük sağlayan en önemli unsurlardan biri olarak kabul edilmiştir. Kılavuz, sefer sırasında ordunun doğru yolda ilerlemesini sağlayan, gizli geçitleri bilen, düşman arazisinde yön bulmada ustalaşmış rehberlerdir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tecrübeli kılavuz anlamında "Yorçı" kelimesi kullanılır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 361). Nitekim Gazneli Sultan Mahmud'un Hindistan seferleri sırasında yaşanan bir hadise, kılavuzluk görevini üstlenen yerli unsurların güvenilirliğinin ne derece kritik olduğunu ortaya koymaktadır. Sultan Mahmud, Somnat'tan Sind ve Mansûre'ye dönüş yolunda, çöl bölgesinden geçerek İslâm ordusunu çıkarmayı planlamış ve bu maksatla yöre halkından kılavuzluk yapacak birini temin etmiştir. Bir Hintli, gönüllü olarak bu görevi üstlenmiş, orduyla birlikte gece ve gündüz süren bir yolculuk sonrası çölün ortasında konaklama vaktine gelinmiştir. Ancak aranan hiçbir su kaynağı bulunamamış; bu durum, ordunun tehlikeye girmesine neden olmuştur. Durumun ciddiyeti üzerine Sultan, kılavuzu huzuruna getirtmiş ve sorgulanmasını istemiştir. Kılavuz, sorgu sırasında şu itirafta bulunmuştur: "Ben kendimi Menât putuna adamış biriyim. Seni ve senin ordunu helâk olmanız için hiçbir tarafta su bulunmayan bu çölün ortasına getirdim." Bu ifadeler, rehberin kasıtlı olarak yanlış yönlendirme yaptığını ve düşman

dinî inancı adına sabotajda bulunduğunu açıkça göstermektedir. Neticede Sultan Mahmud, bu hain kılavuzun idam edilmesini emretmiştir (Cûzcânî, 2015, s. 33-34).

Gazneli Devleti'nde casusluk faaliyetleri, Sultan Mahmud döneminden itibaren kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bu dönemde berîd teşkilatının düzenli biçimde işlediği, Beyhakî ve Nizâmü'l-Mülk'ün aktarımlarından anlaşılmaktadır. Sultan Mahmud, her bölgeye istihbarat görevlileri ve casuslar atamış, bu sistem öylesine etkili hâle gelmiştir ki en küçük bir hırsızlık vakası dahi kısa sürede öğrenilip soruşturulabilmiştir (Beyhakî, 1383, s. 329, 645; Nizâmü'l-Mülk, 2016, s. 60; Durdu, 2022, s. 87). Sultan Mesud da haber alma faaliyetlerine büyük önem vermiş, bu alandaki becerisiyle dikkat çekmiştir (Beyhakî, 1383, s. 342). Sultan Mahmud, oğlu Şehzade Mesud'un tutum ve davranışlarını kontrol etmek amacıyla casuslar görevlendirmiştir. Bu kişiler, Mesud saraydan ayrıldığında onu gizlice izleyerek edindikleri bilgileri doğrudan Sultan Mahmud'a rapor ederdi. Ancak mahrem alanlara girmeleri yasaktı. Bu nedenle Mesud'un çevresindeki gulâmlar, hizmetkârlar, yaşlı kadınlar, müzisyenler ve diğer kişiler aracılığıyla dolaylı bilgi toplanırdı. Dikkat çekici bir şekilde, Şehzade Mesud'un da babası Sultan Mahmud'un çevresine kendi casuslarını yerleştirdiği bilinmektedir (Beyhakî, 1383, s. 140).

6. Ordunun Bölümleri ve Gazneli Ordusundaki Yansımaları

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, Türk ordusunun yapısı hakkında ayrıntılı ve sistematik bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Ancak eserde, ordu düzeninde kumandanın, düşmanla mücadele edecek ana kuvvetlerin merkezinde veya yakınında konumlanmasının uygun olacağı yönünde bir tavsiyeye yer verilmektedir. Hakanlara ait teftiş işlerinden sorumlu "ordu başı" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 62) hakanın karargâhının ya da konaklama yerlerinin düzenlenmesi, donatılması ve hazırlanması görevlerini yürütür. Ordu düzeninin ve hakanın liderliğinin devamlılığına katkıda bulunur. Türkler savaş öncesi, düşmanı tanımak ve çevresel koşullar hakkında bilgi toplamak için öncü birlikler gönderirler. Bu öncü birlikler düşmanın teçhizatını, asker sayısını ve coğrafi alanın özelliklerini öğrenmek için keşif yaparlardı. Eserde geçen "yizek" ve "yezek" terimleri, askeri birliklere öncülük eden, yol gösteren kişiyi ifade etmektedir. Bu görevliler, sefer sırasında karşılaşılabilecek olası düşman tehditlerini önceden belirlemek amacıyla bölgeyi dolaşarak istihbarat ve keşif faaliyetleri yürütürler (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 355, 385; Genç, 2002, s. 205-207). Eserde geçen "Ol yōlug yelimledi" ifadesi, düşmanın bir tuzak kurup kurmadığını ya da öncü birlik gönderip göndermediğini tespit etmek amacıyla ordudan önce hareket eden kişinin keşif amacıyla öne çıkıp geri dönerek haber vermesini anlatır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 487) ve bu

stratejinin detaylarını ortaya koyar. Keşif ve öncü birliklerinin kullanımı, ordunun güvenliğini sağlamak ve muharebe alanına tam hazırlıklı şekilde ulaşmak açısından kritik bir rol oynamıştır. Düşmanla karşılaşmadan önce çevreyi tanımak, muhtemel tuzakları önceden tespit etmek ve coğrafi avantajları değerlendirmek, Türk askerî başarılarının temel unsurları arasında yer alır. Gazneli kaynaklarında "yezek" kavramı için "mukaddem" veya "mukaddeme" keşif kolları için ise "talîa" terimleri kullanılmaktadır (Durdu, 2022, s. 150). Beyhakî'nin aktardığına göre Gazneliler, genellikle dört yöne keşif birlikleri ve gözcüler gönderirdi. Bu birlikler, düşmanın durumunu gözlemler, gidilecek güzergâh hakkında bilgi toplar ve stratejik noktaları önceden kontrol altına alırdı. Gerektiğinde düşmanın keşif kollarıyla çatışmaya girerlerdi. Bu keşif birlikleri çoğunlukla süvarilerden oluşur, şehir yollarının başlangıcına ve çevre bölgelere yayılırdı (Beyhakî, 1383, s. 334, 352, 438, 456, 537, 576).

Türk askerî sisteminde güvenliğin sağlanması yalnızca savaş meydanlarıyla sınırlı kalmamış, barış dönemlerinde de stratejik yapıların korunmasına büyük önem verilmiştir. Bu kapsamda kaleler, saraylar ve karargâhlar gibi merkezî alanların güvenliği, nöbetçiler vasıtasıyla sağlanmıştır. Kâşgarlı, bu nöbet görevini yürüten askerler için "yatgak" terimi kullanılmaktadır. Yatgak, hükümdarların, kalelerin veya benzeri stratejik yapıların korunmasından sorumlu nöbetçileri ifade eder (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 367). "Yatgak yattı" ifadesi ise muhafızın geceyi nöbet tutarak geçirdiğini belirtmektedir. Bu terim, saray muhafızlarının tamamını değil gece nöbeti görevini üstlenen belirli bir grubu tanımlar. *Kutadgu Bilig*'de geçen "künün turdı turgak tünün yatgakın" beyti, "turgak" ve "yatgak" kavramlarının görev zamanlarını açık biçimde ortaya koyar. Bu bağlamda "yatgak" yalnızca saray içi muhafızlığı değil hükümdarın saray dışındaki güvenliğini sağlamakla da yükümlü bir görevli grubunu ifade eder. Gaznelilerde de bu terimin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nizâmü'l-Mülk, ordunun farklı askerî unsurlardan oluşması gerektiğini belirtirken Sultan Mahmud'un uygulamalarına atıfta bulunur. Mahmud'un ordusundaki birliklere, sefer sırasında sırayla "yatağa gitmeleri" yani gece nöbetine çıkmaları emredilmiştir. Nizâmü'l-Mülk'ün "her gece" vurgusu, "yatmak" fiilinin bu bağlamda gece nöbeti tutmak anlamında kullanıldığını açık biçimde ortaya koymaktadır (Nizâmü'l-Mülk, 2016, s. 86).

Tutgak ise, gece vakitlerinde düşman öncü ve gözcülerini yakalamak üzere devriye görevi yürüten askerî birlikleri tanımlamaktadır. Bu kullanım, Türk savaş kültüründe düşmanı erkenden tespit etmeye ve etkisiz hâle getirmeye yönelik stratejik yaklaşımların varlığını göstermektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 204). Tutgak birlikleri, düşman hareketlerini izlemek ve onların planlarını boşa çıkarmak amacıyla gece devriyelerine çıkan özel keşif birlikleridir. Bu birlikler, düşmanın öncü kuvvetleriyle karşılaşmayı hedefleyerek,

beklenmedik saldırı hamlelerini önceden etkisiz hâle getirmeyi amaçlar. Bu sayede savaşın seyri üzerinde stratejik bir avantaj sağlanır. Beyhakî'nin aktardığına göre, Gaznelilerde keşif kolları ve gözcüler "talîa" olarak adlandırılmakta olup, Sultan Mesud'un hava kararmaya başladığında dört bir yana bu birlikleri gönderdiği bildirilmektedir (Beyhakî, 1383, s. 537; Durdu, 2022, s. 151).

Türk askerî geleneğinde öne çıkan birliklerden biri de akıncılardır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen "akıncı" terimi, geceleyin düşmana ani saldırılar düzenleyen hızlı ve çevik birlikleri ifade etmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 36, 68). Bu terim, özellikle baskın ve yıldırım harekâtlarında görev alan askerî unsurları tanımlar. "Akıncı keldi" ifadesi, saldıran birlik sel gibi akarak geldi, anlamına gelir ve akıncıların süratle gerçekleştirdikleri ani hücumları mecaz yoluyla betimler. Akıncılar, sürpriz saldırıları ve yüksek hareket kabiliyetleriyle savaşın gidişatını etkileyen kritik birlikler arasında yer almıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen "arka" kelimesi, özellikle zor durumlarda destek sağlayan, yardımcı olan kişiyi ifade eder. Savaş gibi önemli durumlarda böyle bir desteğe sahip olmak, hayati öneme sahiptir. Bu kavram, "arkasız alp çerig sıyumas" atasözünde de yer almakta olup, "kahraman, düşman safını arkası olmadan kıramaz" anlamına gelmektedir. Söz konusu atasözü, başarılı bir taarruz için arkada bir destek kuvvetinin bulunmasının zorunluluğunu vurgular. Gazneli ordusunun savaş düzeninde bu anlayışa karşılık gelen artçı birlikler, "saka" veya "mâyedâr" terimleriyle tanımlanmıştır. Bu birlikler, ordunun gerisinde konuşlanarak hem lojistik destek sağlar hem de ani geri çekilme veya kuşatma durumlarında stratejik güvenlik unsuru olarak görev yapardı (Fahri Müdebbir, 1346, s. 339–340).

Ana birlikler ve öncü keşif unsurlarının yanı sıra, özenle oluşturulmuş bir muhafız birliği de mevcuttur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "yortug" adı altında zikredilen bu alay, savaş veya yürüyüş gününde sultanın maiyetinde bulunan birlikleri ifade eder (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 366). Türk savaş sanatında sultanın maiyeti sadece ona eşlik eden kişilerden oluşmakla kalmaz aynı zamanda askerî disiplini ve liderlik otoritesini temsil eden seçkin bir grup olarak büyük önem taşır. Gazneli devlet teşkilatında, sarayı ve hükümdarı koruyan, sarayın hizmetlerini gören özel birliklere "gulâmân-ı saray", "saray-ı gulâmân-ı hâss" ve "gulâmân-ı dergâh" gibi adlar verilirdi. Sultan'a doğrudan bağlı olan özel gulâmlar ise "gulâmân-ı hâss," "gulâm-ı hâss," "gulâm-i sultanî/gulâmân-i sultan" ve "emîr-i gulâmân" olarak adlandırılırdı (Göksu, 2018b, s. 43-47; Durdu, 2022, s. 13).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "çavuş" terimi, savaş sırasında safların düzenini sağlayan ve askerleri haksız davranışlardan uzak tutmakla görevli askerî bir

figür olarak tanımlanır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 617). Çavuş unvanı, Göktürklerden itibaren Türk askerî sisteminde yer bulmuş Oğuzlar aracılığıyla Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na oradan da Osmanlılar başta olmak üzere pek çok Türk-İslam devletine aktarılmıştır. Gazneli dönemine ait kaynaklarda da "çavuş" terimine rastlanmaktadır. Bu unvan Farsça "serheng" ve "dûr-bâş" gibi terimlerle ifade edilmekte olup, ayrıca "çâvûş" ve "çâvûşî" biçimleri de kullanılmaktadır (Beyhakî, 1383, s. 46, 69, 76, 78, 94, 104, 149; Gerdîzî, 1363, s. 383, 389; Köprülü, 1979, s. 363; Palabıyık, 2002, s. 215; Donuk, 1988, s. 92). Gazneli saray protokolünde çavuşlar, hükümdarın katıldığı törenlerde önemli roller üstlenmiştir. Ellerinde cevherlerle süslenmiş altın ya da gümüş gürzler, bellerinde gümüş kemerlerle hükümdarın çevresini sarar, onun geçişi sırasında kalabalığa yol açmak için "savulun", "tarriku" veya "dûr-bâş" diye bağırarak geçit sağlarlardı (Uzunçarşılı, 1988, s. 37, 85). Çavuş, ordunun sadece düzenli hareket etmesini sağlamakla kalmaz aynı zamanda askerî disiplinin korunması ve savaşta etik kuralların uygulanması için de sorumluluk taşır. Bu durum, Türk savaş sanatında zaferin yanı sıra ahlaki değerlere bağlı kalmanın da önemli görüldüğünü ortaya koyar.

7. Asker Sayısı ve Seçkin Savaşçıların Stratejik Önemi

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, kalabalıktan çok nitelikli bireylerin önemini vurgulayan bir atasözü geçmektedir. Anlamı, "Akdarının başının az taneli olması çok taneli olmasından daha makbuldür; çünkü taneler az olunca dolgun ve büyük olur, çok olunca zayıf ve küçük olur." (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 165). Bu söz, liderlik ve başarı için sayıca üstün olmanın her zaman avantaj sağlamayacağını, aksine nitelikli ve güçlü bireylerden oluşan küçük bir grubun daha etkili olabileceğini ortaya koyar. Özellikle beyliğe ulaşmak isteyen kişiler için, kalabalıktan çok sağlam niteliklere sahip destekçilere ihtiyaç duyulduğu düşüncesiyle ilişkilidir. Bu anlayış, Türk savaş sanatında da karşılık bulur. Büyük ve kontrolsüz kalabalıklar yerine, iyi eğitilmiş, disiplinli ve yetenekli savaşçıların tercih edilmesi gerektiği düşüncesi, Türk askerî geleneğinin temel ilkeleri arasında yer alır.

İlim öğrenmek bireyi yüceltirken, orduda savaş bilgisine sahip komutanların varlığı da başarının temel unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır (Beyhakî, 1383, s. 433). İyi bir komutandan beklenen en önemli özelliklerden biri, askerî personelin yetkinlik ve yeterlilik düzeylerini ayırt edebilecek öngörü ve değerlendirme kabiliyetine sahip olmasıdır. Savaş felsefesine dair klasik metinlerde asker sayısının önemi sıkça vurgulanmış olmakla birlikte nicelik kadar niteliğe de dikkat çekilmektedir. *Kutadgu Bilig*'de tecrübeli bir savaşçının "12.000 kişilik ordu büyük bir güçtür" sözüne yer verilirken, bir başka kahramanın "Benim için 4.000 asker tam bir ordudur" ifadesiyle

niteliğin niceliğe üstünlüğü vurgulanmaktadır. Ayrıca, büyük orduların düzen bozulduğunda iç karışıklık yaşayabileceği ve kötü durumlara sebep olabileceği belirtilmiştir (Göksu, 2018a, s. 86).

8. Türk Savaş Sanatında Taktikler: *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Gazneliler Örneği

Türk savaş kültürü, tarihsel süreçte hem stratejik hem de terminolojik açıdan zengin bir birikim ortaya koymuştur. Bu bağlamda, "ölüt" gibi kavramlar, savaşın niteliğini ve sonuçlarını anlamada önemli ipuçları sunmaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen "ölüt" terimi kazananın veya kaybedenin hayatta kalma ihtimalinin bulunmadığı, mutlak bir sonuca ulaşılan ölümcül savaşları tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 24). Bu kavram, taraflardan birinin tamamen yok edilmesiyle sonuçlanan, geri dönüşü olmayan şiddetli çatışmaları tanımlamak için kullanılmıştır. Bu tür savaşlar, genellikle taraflar arasında uzlaşma ihtimalinin kalmadığı veya büyük düşmanlıkların son bulması gerektiği durumlarda yapılır. Ölüt hem fiziksel anlamda yıkıcı bir savaşın adıdır hem de savaşın psikolojik ve stratejik ağırlığını yansıtır. Türk savaş sanatında ölüt, tarafların bütün güçleriyle savaş alanına çıkmasını ve zafer dışında hiçbir seçeneğin kabul edilmediği bir mücadeleyi temsil eder. Her türlü savaş ölümcüldür fakat burada ölümcül savaşla zikredilen meydan savaşı olabilir. Çünkü meydan savaşlarda bir taraf kesin olarak galip gelmekte, diğer taraf da her şeyini kaybetmek suretiyle yenilmekte, kaçmakta, imha olmakta ya da esir düşmektedir. Bu sebeple meydan savaşının en önemli özelliği kesin sonuçlu olmasıdır (Koca, 2005, s. 164-165).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan "egirmek" fiili, bir yeri kuşatmak veya çevrelemek anlamında kullanılmaktadır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 91). Bu terim, Türk savaş sanatında önemli bir yere sahip olan kuşatma taktiklerini ifade eder. Kuşatma, düşmanı fiziksel olarak sınırlandırmanın ötesinde, dış bağlantılarını keserek moralini zayıflatmayı, ikmal yollarını engellemeyi ve direnç gücünü kırarak teslimiyeti sağlamayı amaçlayan çok yönlü bir strateji olarak uygulanmıştır. Kuşatma stratejisinde düşmanı çevreleyerek manevra alanını daraltmak, Türk savaş sanatının planlama ve sabır gibi temel unsurlarını ön plana çıkarır. Kuşatma, Türk askerî düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan "Kend egrildi: şehir kuşatıldı" ve "Beg kend egirdi: bey, şehri kuşattı" gibi ifadeler, şehirlerin stratejik biçimde kuşatıldığını ve bu süreçte yöneticilerin doğrudan rol üstlendiğini göstermektedir. Ayrıca "Ükek" terimi, şehrin surlarında savaş için hazırlanan burçları ifade eder (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 37). Bu burçlar, kuşatma sırasında düşman ilerleyişini durdurmaya yönelik güçlü savunma yapılarıdır. Söz konusu kelimeler, Türk askerî terminolojisinde kuşatmanın nasıl kurgulandığını ve

hem liderlerin hem de savaşçıların bu süreçteki işlevlerini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Kâşgarlı Mahmud, düşmana yönelik çok aşamalı bir saldırı planını tasvir eder. "Düşmanı kuşatalım, atlardan inip yaya olarak hücum edelim. Aslanlar gibi haykıralım ki bu cesaretimiz onların moralini bozup güçlerini zayıflatsın" ifadesi, stratejik bir kuşatma ile başlayan ve yakın temasa dayalı ani saldırıyla devam eden bir savaş düzenini yansıtır. Atların terk edilerek yaya hücuma geçilmesi, sürpriz ve baskı unsurlarını öne çıkarırken, "arslanlar gibi kükreyelim" ifadesi savaşçıların moralini yükseltmeyi ve düşman üzerinde psikolojik bir baskı kurmayı amaçlar (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 272). Bu çok yönlü saldırı planı, düşmanın direncini kırarak savaşın Türkler lehine sonuçlanmasını amaçlar. Tasvir edilen bu taktik; çevreleme, ani baskın ve psikolojik etki unsurlarını bir araya getirerek düşmanın moralini bozmayı ve savaşma isteğini zayıflatmayı hedefler. Bu stratejik yaklaşımın tarihsel bir yansıması, 1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'nda görülür. Savaşta uygulanan yıldırma ve yıpratma taktikleri sayesinde düşman kuvvetleri etkisiz hâle getirilmiş, Türk tarafı kesin bir zafer elde etmiştir (Koca, 2005, s. 168–169).

Kâşgarlı Mahmud'un savaş tasvirleri, askerî taktikleri, savaşın manevî ve stratejik boyutlarını da gözler önüne serer. "Atların kuyruklarını sıkıca bağladık ve Allah Teâlâ'ya bolca hamd ettik. Kâfir saflarına saldırırken getirilen tekbirle hücuma geçtik. Ardından, üzerlerine yürüyüp aniden geri çekilerek atları döndürdük; bu bir hileydi. Peşimize düşsünler diye geri çekildik ki, ardından ani bir baskınla onları bozguna uğratalım" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 206) ifadeleri, Türklerin savaş öncesi fiziksel hazırlıklarını, dinî motivasyonlarını, psikolojik üstünlük sağlama çabalarını ve taktiksel manevralarını kapsamlı bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle sahte geri çekilme gibi taktikler, düşmanı kışkırtarak kontrolsüz bir şekilde harekete geçirmeyi, ardından da stratejik bir noktada onları etkisiz hâle getirmeyi hedefler. Türk savaş sanatında sıkça kullanılan bu taktik, düşmanı yanıltarak savunmasız hâle getirme anlayışına dayanır. Ayrıca, "Ol yagını bögürledi" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 483) ifadesi, doğrudan çatışmaya girmek yerine düşman saflarına sağdan veya soldan saldırarak zayıflatma stratejisini yansıtır. Bu tür dolaylı saldırılar, düşman düzenini bozarak üstünlük sağlama açısından etkili bir yöntem olarak değerlendirilmiştir.

8.1. Pusu Kurma ve Ricat Stratejileri: Gazneli Örnekleri

Türk savaş sanatında düşmanı hazırlıksız yakalayarak avantaj elde etmeyi amaçlayan taktiklerin başında pusu ve sahte geri çekilme gelir. Ordu komutanının, düşmanın niyetini önceden sezerek ona karşı etkili tuzaklar kurabilmesi savaşın seyrini değiştirecek stratejik bir beceridir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te

buna dair dolaylı örnekler bulmak mümkündür. "Beylerin her biri diğeri için pusuya yattı" ifadesi, iki veya daha fazla liderin birbirine karşı stratejik olarak pusu kurduğunu belirtir. Burada, iki tarafın da fırsat kolladığı ve birbirini aldatmaya çalıştığı bir strateji durumu anlatılır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te pusu, düşmana pusu kurmak, düşmanı pusuya çekmek ve pusuya düşmek gibi ifadeler kullanılır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 160, 166, 265). Hile yöntemlerinden biri olan sahte geri çekilme taktiği, Türk savaş sanatında sıkça başvurulan stratejilerden biridir. Bu taktik, düşmanı aldatmaya ve kontrolsüz bir şekilde hareket etmeye zorlayarak onun zayıf bir konumda yakalanmasını hedefler. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sahte geri çekilmenin açık bir örneği yer almaktadır: "Atların kuyruklarını sıkı bir şekilde bağladık. Allah u Teâlâ'ya çok hamt ettik. Kafir saflarına hücum ederken getirilen tekbiri kastediyor. Uzerlerine saldırıp hile ve oyun için atları çevirerek onlardan kaçtık. Peşimizden gelsinler ki onlara hücum edip yenelim" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 206). Bu anlatım, sahte bir saldırı sonrası bilinçli geri çekilme yoluyla düşmanın tahrik edilmesini ve ardından uygun zamanda karşı taarruza geçilerek düşmanın bozguna uğratılmasını ifade etmektedir.

Pusuya düşmek, savaşta stratejik bir zafiyetin ve düşman tarafından aldatılmanın göstergesidir. Türk savaş sanatında sıkça uygulanan sahte geri çekilme ve pusu kurma taktikleri, düşmanı hazırlıksız yakalayarak üstünlük sağlama amacı taşır. Bu stratejilerin başarılı bir örneği, 425/1034 yılında Nûş Tegin'in Nîşâbur'u işgal eden Tûslulara karşı yürüttüğü harekâtta görülmektedir. Nûş Tegin, muharebe öncesinde üç yüz kişilik süvari birliğini Nîşâbur çevresinde belirlediği stratejik bir noktaya pusuya yerleştirmiştir. Çatışma başladığında, düşmanı cesaretlendirmek amacıyla kısa süreli bir taarruz gerçekleştirmiş ve ardından sahte bir geri çekilme manevrasıyla düşmanı kendi belirlediği noktaya doğru çekmiştir. Tûslular, Nûş Tegin'in geri çekildiğini düşünerek takibe geçmiş, pusu bölgesini geçtiklerinde ise Nûş Tegin yeniden taarruza geçmiş ve bu sırada pusudaki süvariler de saldırıya katılmıştır. Bu koordineli saldırı sonucunda Tûslular ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Olay, sahte ricat ve pusu kurma taktiklerinin savaşta ne denli etkili sonuçlar doğurabileceğini somut bir biçimde göstermektedir (Beyhakî, 1383, s. 404–405; Durdu, 2002, s. 178).

Gazneliler tarafından düzenlenen Gûr Seferi, sahte geri çekilme taktiğinin başarıyla uygulandığı önemli örneklerden biridir. Sultan Mahmud, 401/1010–1011 yılında Gûr bölgesine sefer düzenlemiştir. Bu bölgenin idaresini elinde bulunduran Muhammed bin Sûrî, yaklaşık on bin kişilik kuvvetle Sultan'ın karşısına çıkarak savaş düzeni almıştır. İki ordu arasında çatışma gün ortasına kadar devam etmiştir. Öğle vakti geldiğinde, Sultan Mahmud askerlerine taktiksel amaçla geri çekilmeleri emretmiştir. Bu manevrayı Sultan Mahmud'un mağlup olduğu şeklinde değerlendiren Gûrlular, savunma amacıyla etrafını

hendekle çevirdikleri mevkilerinden çıkarak açık alana doğru ilerlemişlerdir. Oysa bu geri çekilme, önceden planlanmış bir aldatma taktiğiydi. Sultan Mahmud'un ordusu ani bir karşı taarruzla Gûrluları kuşatarak etkisiz hâle getirmiştir. Gûrlular, açık sahada ağır bir yenilgiye uğramış ve büyük kayıplar vermiştir (Utbî, 1334, s. 199; Durdu, 2022, s. 178). Bu olay, sahte geri çekilmenin sadece psikolojik üstünlük sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda düşmanı savunmasız bir pozisyona çekerek kesin zaferin elde edilmesini sağlayan bir strateji olduğunu göstermektedir

Gazneli kaynaklarında sahte ricat taktiği, "kerr ü ferr" adıyla anılmaktadır. Bu taktik, savaş sırasında ani bir saldırının ardından geri çekiliyormuş izlenimi vererek düşmanı aldatmayı ve uygun bir anda tekrar hücuma geçmeyi içerir. Uygulama biçimi, düşman üzerine süratli bir taarruzla saldırmak, ardından geri çekilme görüntüsüyle onların düzenini bozmak ve zamanlaması uygun olduğunda yeniden saldırıya geçmek şeklindedir (Salihpur, 1370, s. 961). Gazneli ordusunda bu manevrada ustalaşmış süvari komutanlarının varlığı, kerr ü ferr taktiğinin ne denli sistemli ve etkili bir şekilde uygulandığını göstermektedir (Beyhakî, 1383, s. 433).

8.2. Kademeli Taarruz Stratejisi: "Ülker Çerig" Taktiği ve Gazneli Örnekleri

Kâşgarlı Mahmud, eserinde "Ülker Çerig" olarak adlandırılan özel bir savaş taktiğinden söz eder. Bu taktik, ordunun bölükler hâlinde ayrılarak savaşa sırayla katılması esasına dayanır. İlk grup düşmana saldırıya geçtikten sonra diğer birlikler ardı ardına savaşa girer. Kâşgarlı Mahmud, bu yöntemle yapılan hücumların düşmanı yıprattığını ve bu hileli saldırı düzeninin nadiren başarısız olduğunu belirtir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 46). Bu tür kademeli hücum, düşmanın hem fiziksel hem de psikolojik olarak zayıflatılmasını sağlamaktadır. Benzer bir strateji, Gazneli savaş geleneğinde de yer bulmuştur. Bu taktik özellikle Gazneli Sebük Tegin tarafından başarıyla uygulanmıştır. Emîr Sebük Tegin, ordusunu savaş düzenine soktuktan sonra askerlerine şu talimatı vermiştir: "Önce, seçkin askerlerden beş yüz kişi hücum etsin. Bu hücum topuz ve karatekinler, yani bir tür gürz ile yapılsın. Bu birlik görevini yerine getirdikten sonra geri çekilsin ve yerlerine ikinci beş yüz kişilik grup geçsin. Bu düzeni takip edin." Bu taktik üzerine harekete geçen askerler, düşmanı yıprattıktan sonra Sebük Tegin tüm orduya genel hücum emrini vermiş, düşman bu taktikle hezimete uğratılmıştır (Utbî, 1334*,* s. 10).

Bu taktiğin bir diğer örneği, 9 Recep 430/6 Nisan 1039 Cuma günü gerçekleşen Ulyâ-âbâd Savaşı'nda görülür. Düşman birliklerinin çöl yönünden Ulyâ-âbâd sahrasında görünmesi üzerine Sultan Mesud, dişi bir fil üzerinde yüksek bir mevkie konuşlanarak savaş alanını gözlemlemişti. Gazneli ordusu altı bin saray gulâmından oluşsa da doğrudan savaşan asker sayısı beş yüz

atlıyı geçmemiştir. Savaş, ülker çerig taktiğine uygun şekilde ilerlemiş, bir bölük yorulduğunda yerini dinlenmiş bir başka birlik almıştır. Çatışmalar öğleye dek bu düzenle devam etmiş, ardından Sultan Mesud savaşın gidişatını hızlandırmak amacıyla bizzat ata binmiş ve gulâmlardan oluşan bin kişilik takviye birlikle hücuma geçmiştir. Bu stratejik müdahale sonucu düşman güçleri bozguna uğratılmıştır (Beyhakî, 1383, s. 533–534).

8.3. Türk Savaş Sanatında Baskın Verme ve Gece Taarruzu

Dîvânu Lugâti't-Türk'te gece baskınları, Türklerin hız ve çevikliğe dayanan savaş anlayışlarının temel bir unsuru olarak öne çıkar. Bu tür baskınlar, düşmanı hazırlıksız yakalamak, şaşırtmak ve psikolojik üstünlük sağlamak amacıyla sıkça başvurulan bir taktiktir. Gece baskınının yapıldığı yere "basıg" denilir. Gece baskınının yapıldığı yer "basıg" olarak adlandırılır. Bu baskınlar genellikle ani ve beklenmedik şekilde gerçekleştirilir. Örneğin, "Ol anı basgında tuttı" ifadesi, "O, onu gece baskını sırasında yakaladı" anlamına gelir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 160). Bu ifade, baskınların ani ve sarsıcı niteliğini yansıtır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "akıncı" terimi ise geceleyin düşmana saldırı düzenleyen çevik ve hızlı birlikleri tanımlar (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 36, 68). Akıncılar, düşman birliklerine ani baskınlar yaparak onları şaşırtır, moral gücünü zayıflatır ve savaşın seyrini lehlerine çevirir. Bu yöntem, düşmanın düzenini bozarak uzun vadede yıpratıcı etki yaratmayı amaçlar.

Gazneli ordusunda, gece baskınları gibi ani ve sürat gerektiren askerî harekâtları icra etmek üzere görevlendirilen özel birlikler "seriyye" olarak adlandırılmıştır. "Gece yolculuğuna çıkmak" veya "yaptırmak" anlamına gelen Arapça serâ kökünden türeyen bu terim, zamanla "askerî birlik, silahlı tim" anlamını kazanmıştır. Seriyyeler, gece karanlığından faydalanarak gizli hareket etmek ve düşmanı hazırlıksız yakalamak amacıyla görevlendirilirdi. Farsça "şebihûn" kelimesi de seriyye yerine kullanılır. Genellikle elli ile dört yüz kişi arasında değişen asker sayısına sahip bu birlikler, küçük olmaları sayesinde esnek ve ani baskınlar gerçekleştirme açısından etkili bir güç unsuru oluştururdu (Özdemir, 2009, s. 565; Târîh-i Sîstan, s. 326; Durdu, 2022, s. 191).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te gece baskınlarına ilişkin verilen örnekler, Türk savaş sanatında bu taktiğin ne derece yaygın ve etkili olduğunu göstermektedir. Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı şu ifade dikkat çekicidir: "Gece vakti onların üzerine ani bir baskın düzenledik. Her yandan pusuya yatmıştık. Atlarının perçemlerini kestik, Mınlak erlerini öldürdük" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 187). Bu örnek, Uygurlar üzerine düzenlenen ani bir baskının detaylarını ortaya koymakta baskının çok yönlü, önceden planlanmış bir kuşatma şeklinde gerçekleştiğini göstermektedir. Bu tasvir, Türk savaş taktiklerinin yıldırma ve yıpratma stratejilerini nasıl uyguladığına dair önemli bir örnektir. Gece baskınları, düşmanı şaşırtarak onların moralini bozmayı ve hızla sonuç almayı

amaçlayan etkili bir yöntemdir. Atların perçemlerinin kesilmesi, muhtemelen düşmanı daha da aşağılamak ve onları güçsüz göstermek için yapılmıştır.

Gece baskınlarının zorlu hava şartlarında da uygulandığı görülmektedir. Bu durumu ifade eden "üşikledi" kelimesi, baskının soğukta yapıldığını belirtir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 935). Tangut bölgesinde gerçekleştirilen bir saldırıda, düşman ordusu soğukta bırakılmış ve bu durum stratejik olarak değerlendirilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te şu şekilde aktarılır: "Düşman, Çin yakınlarında bulunan Tangut vilayetinin ordusuna gece baskını düzenledi; zafer kazanamasınlar diye onları şiddetli soğukta bıraktı. Ardından onları maskara etti, ta ki atlarını ve askerlerini bize hediye edinceye, yaşadıkları zorluklar karşısında boyun eğinceye kadar" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 134). Bu örnekler, Türk savaş sanatında gece baskınlarının düşmanın moralini bozma, fiziksel olarak zayıflatma ve psikolojik üstünlük sağlama amacıyla ustalıkla kullanılan taktikler arasında yer aldığını göstermektedir.

8.4. Türk Savaş Sanatında Hile

Türk savaş sanatı, yalnızca doğrudan çatışmaya dayalı bir yapıdan ibaret olmayıp; strateji, hareketlilik ve aldatma unsurlarıyla bütünleşmiş köklü bir gelenektir. Bu gelenekte "hile", fiziksel kuvvetin ötesinde, düşmanın zaaflarını değerlendirerek onu yanıltma ve üstünlük sağlama amacıyla kullanılan meşru bir savaş yöntemidir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen "Ol yagını aldadı" ifadesi ("O, hile yaparak düşmanı aldattı"), bu stratejik yaklaşımın önemini yansıtır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 122). Bu tür aldatma stratejileri, savaşlarda düşmanı yanıltarak onların planlarını bozmak ve avantaj elde etmek amacıyla kullanılır. Türk savaş sanatında hile, doğrudan güç kullanmanın ötesinde zekâ ve stratejiyle düşmanı zayıflatma ve yönlendirme yöntemlerinden biri olarak öne çıkar. Bu taktik, sahte geri çekilmeler, ani yön değiştirmeler ya da düşmanı yanlış yönlendirerek yanıltma gibi çeşitli şekillerde uygulanabilir.

Türk savaş sanatında hilenin önemini *Dîvânu Lugâti't-Türk* şu atasözü ile vurgulanır. Hileyle bir aslanı dahi yakalamak mümkündür; oysa yalnızca kuvvet kullanılarak bir korkuluk bile ele geçirilemeyebilir. Bu atasözü, güç kullanarak sonuca varamayanlara akıl ve kurnazlık yolunun önerildiği zamanlarda dile getirilir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 39). Bu söz, bir işi yalnızca kuvvet yoluyla yapamayanların hile ve zekâ kullanarak başarılı olabileceklerini ifade eder. Hile, düşmanı alt etmek amacıyla başvurulan ve ölümle sonuçlanabilecek en kuvvetli iki yöntemden biri olarak görülür (Göksu, 2018a, s. 85). Bu konuda "Harp hiledir" sözü, savaş kültürünün ve stratejik bilginin temel bir ilkesini yansıtmaktadır (Fahr-i Müdebbir, 1346, s. 372.) Bu tür bilgi ve taktikler, gerektiği an kullanıldığında zafer ve başarı daima mümkün olur. Hükümdarlar, açık çatışmadan sonuç alamadıkları durumlarda, hedeflerine ulaşmak için hileye başvurur ve emellerini bu şekilde gerçekleştirirler (Beyhakî, 1383,

s. 153). Gerdîzî, Sultan Mahmud'un benzersiz savaş hileleri ve siyasî manevraları olduğunu belirterek, onun savaş hileleri ve taktiklerinde usta bir komutan olduğuna işaret etmektedir (Gerdîzî, 1363, s. 379). Ebû Mansûr Seâlibî de hilenin önemini şu sözlerle vurgular: "Hile, daima bir takviye kuvvetten daha faydalı bir silah olmuştur." Ayrıca, "Tuzak ve hile, kaba kuvvet ve tokattan her zaman daha etkili olmuştur" (Seâlibî, 1997, s. 185). Kutadgu Bilig, Ebû Mansûr Seâlibî ve Kâşgarlı Mahmud gibi önemli eserlerde hilenin savaş ve yönetimdeki önemi vurgulanmaktadır.

8.5. Zaferin Pekiştirilmesi: Kaçan Düşmanın Takip Etme

Dîvânu Lugâti't-Türk'te savaş alanında zafer kazanıldıktan sonra kaçan düşmanı takip etmenin önemine dair ifadeler yer almaktadır. Türk savaş sanatında bu uygulama, yalnızca düşmanın bozguna uğratılmasıyla yetinilmeyip, onun toparlanmasını önleyerek zaferin kalıcı hâle getirilmesi açısından kritik bir aşamadır. Eserde geçen "Ol yagını sondadı" ifadesi, "O, düşmanı takip etti ve peşinden gitti" anlamına gelir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 513). Bu ifade, savaşçının kararlı bir şekilde kaçan düşmanı takip ederek muhtemel bir yeniden yapılanmayı engelleme niyetini ortaya koyar. Bu stratejinin tarihî bir örneği, Gazneliler döneminde Alp Tegin'in Sâmânî ordusuna karşı yürüttüğü askerî harekâtta görülür. Alp Tegin, düşmanı geri çekilmeye zorladıktan sonra zaferin tesadüflere bırakılmaması ve düşmanın yeniden güç kazanmasının engellenmesi amacıyla kaçan birlikleri takip etmiş ve kesin bir yenilgiye uğratmıştır (Nizamülmülk, 2016, s. 95–97). Bu yaklaşım, Türk savaş geleneğinde son darbe stratejisinin bir yansımasıdır. Yani savaş yalnızca zafer ilanıyla bitmez; düşmanın direncini tamamen kırmak, savaşçıların temel görevlerinden biridir. Kaçan düşmanı takip etmek, aynı zamanda savaş alanında üstün psikolojik baskının sürdürülmesini sağlar. Böylece hem düşman moral olarak çökertilir hem de gelecekteki tehditlerin önü kesilmiş olur. Bu durum, Türk savaş stratejisinde kararlılığın ve sonuç odaklı hareketin önemli bir göstergesidir.

9. Savaş Sonrası Kazanımlar ve Diplomatik Girişimler

9.1.Barışın Tesisi: Elçi Gönderme ve Müzakere Stratejileri

Türk savaş sanatında savaş sonrası gelenekler arasında dikkat çeken unsurlardan biri "boşug" kavramıdır. Bu terim, mağlup tarafın savaş sonrasında gönderdiği elçinin güven içinde geri dönmesini sağlamak amacıyla galip hükümdarın verdiği izin anlamına gelir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 160). Boşug sayesinde elçiye dokunulmazlık tanınır ve bu güvenceyle birlikte kendisine bir caize (ödül) verilmesi de yaygın bir uygulamadır. Bu ödül, barış niyetinin bir göstergesi olarak kabul edilir. Galip tarafın bu davranışı, zaferin ardından yalnız güç göstermekle yetinmeyip, barış tesis etme yönünde bir irade

ortaya koyduğunu da yansıtır. Böylece diplomasi, savaş sonrasının ayrılmaz bir parçası hâline gelir ve Türk savaş kültüründe karşılıklı itibarın korunması sağlanır.

Türk-İslam kültüründe, savaşa başlamadan önce karşı tarafa barış önerisi sunmak köklü bir gelenektir. *Pendnâme* ve *Kutadgu Bilig* gibi klasik eserlerde, savaşın getireceği yıkımlar göz önünde bulundurularak barış teklifinde bulunmanın gerekliliği vurgulanmaktadır (Merçil, 1975, s. 232; Göksu, 2018a, s. 93). Bu anlayış, savaşın zorunlu olmadıkça tercih edilmemesi gerektiği düşüncesine dayanır. Gaznelilerde bu dair bir örnek Sultan Mahmud'un Kalincar Racası Ganda'ya karşı yürüttüğü seferde görülür. Sultan Mahmud, savaş öncesinde elçi göndererek barış teklifinde bulunmuştur. Ancak Ganda, sahip olduğu güçlü orduya güvenerek bu öneriyi kabul etmemiştir. Sonuçta yapılan savaşta ağır bir yenilgiye uğramıştır (Gerdîzî, 1363, s. 399–400).

Esirlerin akıbeti, Türk savaş geleneğinde önemli bir yer tutar. Savaşta ele geçirilen düşman askerleri veya liderleri *tutgun* yani tutsak olarak adlandırılırdı (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s.190). Zaferin ardından esirlerin serbest bırakılması ya da fidye karşılığında özgürlüklerine kavuşturulmaları sık rastlanan uygulamalardandır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu anlayış şu ifadeyle örneklendirilir: "Onu gitsin diye serbest bıraktım. Kendisi için fidye verdi" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 101). Sultan Mahmud'un yedinci Hindistan seferi olan Narâyan Gazası, bu uygulamaya dair dikkat çekici bir örnek sunar. Hint racası, İslam ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca bir elçilik heyeti göndererek daha önceki anlaşma şartlarını kabul ettiğini bildirmiş ve barış talep etmiştir. Barış karşılığında yıllık cizye, fidye-i necat, her yıl iki bin Hintli asker, elli fil, Hindistan'ın kıymetli malları ve düzenli haraç teklifinde bulunmuştur. Sultan Mahmud, bu teklifleri kabul ederek barışa razı olmuştur (Utbî, 1334, s. 198; Merçil, 2007, s. 20).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan şu anlatım, Türk savaş anlayışında esirlerle ilgili bakış açısını özetler: "Eğer isteseydim, peşine düşer, onu yakalar, ordusunu dağıtır, kendisini esir alır ve başını ezerdim. Ancak bana fidye gönderdi; ben de onu serbest bırakarak minnettar kalmasını sağladım" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 172). Bu yaklaşım, Türk savaş sanatında güçle birlikte siyasi nezaket ve hoşgörüye de yer verildiğini göstermektedir.

9.2. Ganimet ve Yağmanın Hukukî ve Stratejik Boyutları

Türk savaş sanatı, düşmanın mağlup edilmesi ve toprak kazanımı gibi askerî hedeflerin ötesine uzanır. Savaş sonrasında elde edilen ganimetin adil ve düzenli bir şekilde paylaşılması da bu sanatın önemli bir parçasıdır. Ganimet, savaşçı için maddî bir kazanç olmanın ötesinde, zaferin simgesi ve gösterdiği

cesaretin bir ödülü olarak değerlendirilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan ifadeler, Türk savaş sanatındaki ganimet anlayışını göstermektedir. Eserdeki örnekler, ganimetin paylaşımında adaletin gözetildiğini ve bunun Türk savaş kültüründe temel bir değer olarak benimsendiğini gösterir. Bu uygulama, savaş sonrası düzenin korunmasına katkı sağlarken, ordu içindeki güveni ve disiplini pekiştirir.

Kâşgarlı Mahmud'un savaşın sonucunu tasvir ederken kullandığı ifadeler, ganimetin önemini ve savaş sonrası uygulamaları ortaya koymaktadır: "Düşman ordusunu dağıttım, kavmin önderini boyun eğdirdim. Hazinesindeki altın ve gümüşlere el koydum. Askerin kalabalığı öyle fazlaydı ki, neredeyse içlerinden geçip ilerleyemeyecektim" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 159). Bu anlatımda, ganimet zaferin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmiş ve düşman karşısında elde edilen üstünlük, maddi kazançla somutlaştırılmıştır. Ganimet, savaşçının başarısının simgesi ve alın terinin karşılığıdır.

Kâşgarlı, beylerin bu ganimeti askerlerine dağıtarak onları ödüllendirdiğini şu ifadeyle belirtir: Beg erin açındı: "Bey, askerlerine ikram ve ihsanda bulundu" (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 98). Bu tür ikramlar, orduda bağlılık ve sadakati güçlendirir. Liderin savaşçılarla olan ilişkisi, ganimetin adil paylaşımı yoluyla pekiştirilir. Aynı zamanda askerî disiplinin korunmasına da katkı sunar. "Er atın açındı" ifadesi ise, askerin atına iyi bakması, yem ve yulaf vererek ona özen göstermesi gerektiğini anlatır.

Savaşçılar açısından ganimet, güçlü bir motivasyon kaynağıdır. Hükümdarların ve komutanların sorumluluğu askerlerin bu ganimetten hak ettikleri payı almalarını sağlamaktır. Sultan Mahmud, Hindistan seferlerinde elde ettiği ganimetleri İslami hukuka uygun biçimde değerlendirmiş, bu gelirleri hem ordusu hem de devleti için kullanmıştır. Savaş alanında ganimet, çatışma sona erip zafer kesinleşmeden dağıtılmaz. Paylaştırma işlemi hükümdarın denetiminde gerçekleştirilir. Uygulanan usule göre ganimetin beşte biri hükümdara ayrılır; kalan beşte dördü ise süvari birliklerine iki, piyadelere bir pay esasına göre dağıtılır (Fahr-i Müdebbir, 1346, s. 398–404). Sultan Mahmud, ganimetlerin bir kısmını askerleri ve halkı arasında dağıtarak şöhretini artırmış ve askerlerinin bağlılığını sağlamıştır. Bu ganimetler, yeni seferlerde askerlerin cesaretini ve katılımını artırıcı bir etki yapmıştır. Ferruhî, Sultan Mahmud'un Triloçanpâl'ın ordusunu mağlup ettiğinde, ganimetten Sultana düşen beşte birlik hissenin iki yüz fil ve iki sandık değerli inci içerdiğini aktarmaktadır (Ferruhî, 1378, s. 63-64).

Türk savaş geleneğinde, hükümdarların askerlerini ve komutanlarını ödüllendirmesi önemli bir uygulamadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk'*te geçen "açıg" kelimesi, hakanın askerlerine ya da komutanlarına verdiği ihsan ve ödül

anlamına gelir. "Xan mana açıg birdi" ifadesi, "Hakan bana ihsanda bulundu" şeklinde açıklanır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 30). Bu tür ödüller, askerî başarıların karşılığı olarak verilen maddi ya da sembolik değeri yüksek hediyelerdir. İhsanlar, ordunun moralini artırmakta etkili olduğu gibi komutan ve askerler arasında sadakat bağının güçlenmesini de sağlar. Türk savaş sanatında komutanın cömert davranması, ordu düzeninin korunmasında belirleyici bir rol oynamıştır. Beyhakî'nin aktardığına göre, Sultan Mahmud değerli kişilere mal ve para dağıtmaktan çekinmemiştir. Zira onun anlayışına göre, yiğitleri ödüllendirmemek, biriktirilen servetin düşmanın eline geçmesine yol açabilir (Beyhakî, 1383, s. 458). Askerî moralin sağlanmasında liderin rolüne dair benzer bir görüş Çinli stratejist Sun Tzu tarafından da dile getirilmiştir. Ona göre, "Askerlerinize öz çocuklarınız gibi davranın; böylece sizi en derin vadilere kadar takip edeceklerdir. Onlara yetişkin oğullarınız gibi davranın; bu durumda yanınızda ölmeyi her şeyden üstün tutacaklardır" (Sun Tzu, 2001, s. 72). İkram, ihsan ve unvan vermek gibi liderlik stratejileri, ordunun sadakatini kazanmanın ve askerlerin savaşma motivasyonunu korumanın temel yollarından biridir.

10.Türk Savaş Sanatında Tecrübeli Savaşçının Önemi ve Nitelikleri

Gazneli ordusu, savaş tecrübesine sahip komutanlar ve deneyimli askerlerden oluşan güçlü bir askerî yapıya sahiptir. Savaş sanatı, bu alanda deneyim kazananlar için hayati önem taşır; bu bilgiyle kişi ya hayatta kalır ya da zafer kazanır. Savaş ilmini öğrenmek, askerî bir görevlinin değerini artırır ve ona ordu içerisinde saygın bir konum kazandırır (Beyhakî, 1383, s. 433). Bu bağlamda, Gazneli ordusu savaş ilmini derinlemesine bilen tecrübeli komutanların varlığıyla da öne çıkmaktadır. Bu komutanlar hem teorik bilgileri hem de pratik tecrübeleriyle savaş alanında önemli stratejik avantajlar sağlamıştır.

Türk askerî geleneğinde, yaş almış ve tecrübeli savaşçıların varlığı da büyük önem taşır. Bu yaklaşım, savaş stratejilerinde deneyimin ve bilgeliğin kıymet gördüğünü gösterir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te anlatıldığına göre, İskender Çin'e ulaştığında Türk hakanı gençlerden oluşan bir ordu göndermeyi planlamış; ancak vezirin önerisi üzerine savaş deneyimine sahip yaşlı bir savaşçının orduya liderlik etmesi uygun bulunmuştur. Bu çerçevede eserde geçen "öge" kelimesi, bilge ve tecrübeli savaşçıyı tanımlamak için kullanılmıştır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 44). Öge, savaş tecrübesinin yanı sıra bilgelik ve liderlik vasıflarını yansıtan bir figürdür; bu özellikler sayesinde savaşta sağduyulu ve etkili kararlar alınabilir. Bu yaklaşımı destekleyen bir örnek Beyhakî'nin kayıtlarında geçmektedir. 8 Aralık 1035 tarihinde, Ali Tegin'in oğulları tarafından Musa Tegin adında muhteşem bir "öke", Semerkantlı bir bilginle elçi olarak görevlendirilmiştir (Beyhakî, 1383, s. 656). Bu bilgi, öge/öke statüsüne

sahip kişilerin sadece askerî görevlerde değil aynı zamanda diplomatik misyonlarda da yer aldığını, bu kişilerin siyasal sezgiye ve yüksek düzeyde akla sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Türk savaş kültüründe cesaret, liderlik ve savaşta üstün başarı gibi kavramlar, çeşitli unvan ve terimlerle ifade edilmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk başta olmak üzere dönem kaynaklarında yer alan "alpagut", "topulgan" ve "sökmen" gibi terimler, kahramanlık anlayışının somut yansımalarıdır. Alpagut, cesur savaşçı ve kahraman anlamında kullanılan bir kavramdır. Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı alpagut figürü, Türk savaş sanatının cesaret, stratejik düşünce ve kahramanlık gibi temel değerlerine ışık tutar. Eserde savaş safını yaran, savaşın kalabalığını dağıtan kahramanlardan söz edilir. "Alp çerig tarasladı" ifadesi, "Kahraman savaşın kalabalığını dağıttı" anlamına gelir. (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 483). Topulgan ise savaş safını yaran kişi anlamında kullanılır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 226). Bu ifadeler, çetin savaş koşullarında başarıyla ilerleyen ve düşman karşısında öncülük yapan figürlerin niteliklerini ortaya koyar. Sökmen, kahramanlara verilen lakaplardan biridir ve "düşman saflarını yaran" anlamını taşır (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 193). Bu unvan, savaşta üstün cesaret göstererek düşman düzenini bozan kahramanlara verilir. Sökmen ifadesi hem fiziksel kudreti hem de olağanüstü savaşçı yetenekleri yansıtan bir sembol olarak öne çıkar. *Beyhakî Tarihi*'nde bu kavrama dair bir örnek, Selçukluların Hâcibi Altı Sökmen'in iki bin süvariyle Belh kapısına gelmesi sırasında görülür. Bu olayda, Sultan Mesud'un Altı Sökmen'in bu girişimine büyük öfke duyarak bizzat silahlanmak istemesi dikkat çekicidir (Beyhakî, 1383, s. 533).

Atım er, Türk askerî terminolojisinde usta atıcı veya nişancı anlamına gelmektedir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 35). Bu terim, okçuluk ya da diğer silahlarla hedefi isabetli bir şekilde vurma konusunda uzmanlaşmış askerleri tanımlamak için kullanılır. Atım erler, savaş sırasında yüksek nişan alma yetenekleriyle ön plana çıkan, düşmana karşı etkili ve stratejik roller üstlenen askerlerdir. Gazneli ordusunda da bu tür askerî yetkinliğe sahip birlikler mevcuttu. Nâvek atıcıları olarak bilinen bu keskin nişancılar, okçuluk konusundaki ustalıklarıyla öne çıkmıştır. Gazneli ordusunda sultanlar da bu beceriye sahip olup nişancılık sanatında ustalaşmıştır (Fahr-i Müdebbir, 1346, s. 247-248, 267-272).

Kâşgarlı, savaşın şiddetini betimlerken kahramanların birbirine meydan okuduğunu, kızgın bakışlarla karşı karşıya geldiklerini ve çeşitli silahlarla kıyasıya savaştıklarını aktarır. Kılıçların üzerindeki kurumuş kanlar, onları kınına girmez hâle getirmiştir (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 154). Benzer bir tasvir, Gazneli tarihindeki olaylarda da yer alır. Gazneli Mahmud'un Multan

Kalesi kuşatmasında çok sayıda Karmatî ve kâfir öldürülmüş, dökülen kan Lahor'dan batıya doğru akmıştır. Sultanın kılıcı, kabzasına yapışan kan nedeniyle eline yapışmış; bu nedenle elini kabzadan ayırmak mümkün olmamıştır (Fahr-i Müdebbir, 1346, s. 267–272).

Türk ordusu, her dönemde savaşın gerektirdiği tekniklere uygun biçimde etkili silahlarla donatılmıştır. Bu silahlar arasında düşman üzerinde psikolojik baskı oluşturan ıslıklı oklar öne çıkar. "Sokım" adı verilen bu özel parça, çam kozası biçiminde oyulmuş ve üç yerinden delikler açılmış bir tahta parçasıdır. Okun ucuna takıldığında, havada ilerlerken ıslık sesi çıkararak düşmanın moralini bozmayı ve korku salmayı amaçlar (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 171). Islık çalan oklar Türkler, Moğollar, Hintliler ve Delhi Türk Sultanlığı ordularında yaygın şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Bu durum, aynı kültürel coğrafyada yer alan ve bir Türk devleti olan Gaznelilerin de bu tür silahları benimsediğini düşündürmektedir. Bu bilgiler ışığında, aynı kültür coğrafyasında yer almaları ve bir Türk devleti olmaları nedeniyle Gaznelilerin de ıslık çalan oklar kullandığını söylemek mümkündür. Türk savaşçılarının ustalığı, dört farklı yöne ve hatta geriye doğru bile isabetli ok atabilmeleriyle dikkat çeker (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 54). Savaş kültürü içerisinde, kullanılan silahların bakımı da büyük önem taşımaktadır. Kılıç üzerindeki pas, yani "tat", yalnızca fiziksel bir bozulma değil, aynı zamanda savaşçının cesaret ve hazırlık düzeyinin düştüğüne dair bir işaret olarak kabul edilmiştir. Bu anlayışı yansıtan "Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozulur" atasözü, savaşçının daima zinde ve hazır olması gerektiğini vurgular (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 317).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te savaş günlerinde savaşçının kimliğini ve statüsünü belirleyen çeşitli semboller yer alır. Bu sembollerden biri olan beçkem, ipekten veya yaban öküzü kuyruğundan imal edilen ve savaşta kahramanın ayırt edilmesini sağlayan bir alamet olarak kabul edilmektedir. (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 211). Beçkem, yalnızca kahramanlık unvanı taşıyan savaşçılara verilen bir nişane değil, aynı zamanda bireysel başarıyı, liderliği ve ordu içindeki rütbeyi görünür kılan bir işarettir. Bu tür semboller, savaş meydanında hiyerarşiyi sağlamak, disiplinin korunmasına katkı sunmak ve cesur savaşçıları teşhis etmek amacıyla kullanılmıştır. Aynı zamanda düşman karşısında moral üstünlüğü sağlama işlevi de taşır. Sonuç olarak, Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı beçkem, Türk savaş sanatının kahramanlık ve onur anlayışının bir yansımasıdır. Benzer şekilde batrak adlı bir başka sembol de savaşçının kimliğini ve konumunu belirlemeye yarar. Ucunda ipek parçası bulunan sırık anlamına gelen batrak (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 203), yalnızca basit bir işaret olmaktan öte savaşçının ordu içindeki statüsünü temsil eden ve savaş alanında

dost ve düşman tarafından tanınmasını sağlayan sembolik bir araçtır. Batrak, bireysel aidiyetin ötesinde birliği temsil ederken, ordunun düzenli yapısını vurgulayan önemli bir görsel unsurdur.

Bunların yanı sıra, savaşçının kahramanlığını sembolize eden bir başka unsur da at kuyruğunun ipekle örülmesidir. Eserde geçen "Kahraman adam, atının kuyruğunu ipekle ördürdü" ifadesi (Kâşgarlı Mahmud, 2018, s. 341), bu ritüelin kahramanlıkla özdeşleştiğini göstermektedir. At kuyruklarının ipekle örülmesi cesaretin, kararlılığın ve savaşçı onurunun görünür bir ifadesidir. Bu uygulama, savaşçıların barışta da saygınlıklarını korumalarına ve kahraman kimliğini sürekli taşımalarına olanak tanımıştır. Nitekim, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen beçkem, batrak ve at kuyruğu örme ritüelleri, Türk savaş kültüründe sembollerin ne denli önemli olduğunu ortaya koyar. Bu unsurlar, savaşçının kişisel niteliklerini, cesaretini ve bağlılığını görünür kılarak onun askerî kimliğini ve toplumsal rolünü belirginleştiren sembolik göstergeler olarak işlev görmüştür. Türk savaş sanatı, kahramanlık ve statüyü bu tür sembolik temsiller aracılığıyla da görünür kılmıştır.

Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk'te bulunan savaş terimleri ve Türk savaş sanatına dair bilgiler esas alınarak Gaznelilerin askerî yapısı ve savaş sanatı değerlendirilmiştir. Bu eser, savaş olgusunu yalnızca fiziksel bir çatışma biçimi olarak değil bilgi, taktiksel planlama ve ahlaki ilkelerle şekillenen çok katmanlı bir disiplin olarak ele almaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ortaya konan savaş sanatı, Gazneli Devleti'nin askerî teşkilatında ve uyguladığı stratejik yöntemlerde tarihsel karşılık bulmuş, söz konusu kavramsal çerçevenin pratiğe yansıyan örneklerini oluşturmuştur.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ideal hükümdar tipi cesaret, adalet, stratejik zekâ ve cömertlik gibi niteliklerle tanımlanmıştır. Hükümdarın sadece savaş meydanında öne çıkan bir komutan değil, aynı zamanda halkına karşı sorumluluk taşıyan, askeri disiplini sağlayan ve adil ganimet dağıtımıyla ordu içi sadakati koruyan bir lider olması beklenmiştir. Bu anlayış, Gazneli hükümdarlarında da somut bir biçimde karşılık bulmuştur. Gazneli Mahmud, hem sahada fiilen savaşan bir kumandan hem de stratejik planlamalarda bizzat rol alan, askerlerini ihsan ve ödüllerle teşvik eden bir hükümdar profili çizmiştir. Hükümdarın askeri başarıları, onun siyasal meşruiyetini ve halk nezdindeki prestijini de artırmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te çizilen hükümdar modeli ile Gaznelilerdeki uygulamalar arasında güçlü bir paralellik olduğu görülmektedir.

Gazneli ordusunun sefer organizasyonundan savaş taktiklerine, ganimet hukukundan barış diplomasisine kadar birçok alanda bu kadim Türk savaş

geleneğini uyguladığı görülmektedir. Sahte ricat, pusu, baskın, gece operasyonları, ganimet paylaşımı, elçilik diplomasisi gibi taktikler hem eserde teorik olarak yer almakta hem de Gazneli uygulamalarıyla sahada pratiğe dönüşmektedir. Gaznelilerde uygulanan kuşatma teknikleri, pusu ve sahte ricat gibi taktikler, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tanımlanan savaş hileleriyle birebir örtüşmektedir. Hızlı hareket, sürpriz saldırı, gece baskınları ve çevreleme gibi yöntemler hem eserde hem de Gazneli savaşlarında başarıyla kullanılmıştır. Savaşta sadece gençliğe değil, tecrübeye dayalı öge/öke tipi bilge savaşçıların önemi Gaznelilerde diplomatik görevlerde ve komuta kadrosunda kendini göstermiştir. Ayrıca *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te belirtilen ganimetin adil paylaşımı, ihsan ve açıg gibi moral teşvik unsurları da Gazneli ordusunda askerlerin sadakatini kazanma ve savaş gücünü koruma aracı olarak kullanılmıştır. Savaş sonrası barış teklifleri, elçilere gösterilen saygı (boşug), tutsaklarla ilgili merhametli uygulamalar gibi yönler, Gaznelilerde de etik bir savaş anlayışının sürdüğünü kanıtlamaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te zikredilen "Ülker Çerig" taktiği, Türk savaş sanatının disiplin, stratejik sabır ve dinamik birlik yönetimine dayalı yapısını yansıtmaktadır. Bu taktik, yalnızca teorik bir askeri kavram değil, aynı zamanda Gazneli ordusu tarafından da uygulanan ve başarıya ulaştırılan etkili bir savaş stratejisidir. Sebük Tegin ve Sultan Mesud'un savaşlarında görüldüğü gibi, ordunun bölükler hâlinde sırayla çatışmaya sokulması, düşmanı hem fiziksel hem psikolojik olarak yıpratmakta ve savaşın seyrini lehine çevirmektedir. Böylece "Ülker Çerig", Türk askeri düşüncesinin Gazneliler nezdinde tarihsel karşılık bulduğunu ve klasik taktiklerin pratikte ne denli etkili kullanılabildiğini ortaya koymaktadır.

Beyhakî, Utbî, Ferruhî ve Fahr-i Müdebbir gibi çağdaş Gazneli kaynakları, Dîvân'da geçen taktiklerin sahadaki karşılıklarını sunar. Bu bağlamda, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Gazneli tarihî kayıtları arasında kurulan bu paralellik, Türk savaş sanatının sürekliliğini, kurumsallaşmış yapısını ve ortak askerî hafızasını göstermesi bakımından son derece anlamlıdır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Gazneliler üzerinden Türk savaş sanatı açısından incelenmesi, Türk-İslam devletleri arasındaki askerî etkileşimleri ve Türklerin savaş sanatı alanındaki tarihî mirasını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda çalışma, Gazneli Devleti'nin Türk savaş sanatının önemli bir temsilcisi olarak askerî, kültürel ve stratejik açılardan zengin bir katkı sunduğunu göstermektedir. Savaş ve askerî meseleler üzerine yoğunlaşan bu dilsel hazinenin Türk düşünce dünyasında savaş sanatının yerini anlamak için önemli bir kapı araladığı söylenebilir.

Kaynaklar

Baykal, P. (2022). *Dîvânu lugâti't-Türk'e göre Türklerde ordu (savaş, at ve teçhizat)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Beyhakî. (1383). *Târîh-i Beyhakî* (A. E. Feyyaz, Yay. Haz.). İntişârat-ı Dânişgâh-ı Firdevsi.

Bilgin, A. (2002). İlk Müslüman Türk devletlerinde kültür ve medeniyet: Gazneliler (962-1186). *Yeni Türkiye, 8*(43), 625-629.

Bozdemir, M. (1982). *Türk ordusunun tarihsel kaynakları*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi.

Cemşid Salihpur. (1370). *Ferheng-i câmi-i Farisî be Türkî-i İstanbuli* (C I). Neşri-i Lale.

Cûzcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsırî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar* (E. Göksu, Çev.). Türk Tarih Kurumu.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk devletlerinde idarî-askerî ünvan ve terimler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Durdu, A. (2022). *Gazneli Devleti'nin askerî teşkilatı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

es-Seâlibî. (1997). *Âdâbu'l-mulûk (Hükümdarlık sanatı)* (S. Aykut, Çev.). İnsan.

Fahr-i Müdebbir. (1346). *Adabü'l-harb ve'ş-şecâ'a* (A. S. Hansarî, Tahk.). Şirket-i İkbal.

Ferruhî-yi Sîstânî. (1378). *Dîvân* (M. D. Siyâkî, Yay. Haz.).

Genç, R. (2002). *Karahanlı devlet teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu.

Gerdîzî. (1363). *Zeynü'l-ahbâr* (A. Habîbî, Yay. Haz.). Dünya Kitap.

Göksu, E. (2018a). *Kutadgu Bilig'e göre Türk savaş sanatı*. Kronik.

Göksu, E. (2018b). *Türkiye Selçuklularında ordu*. Türk Tarih Kurumu.

Güneş, B. (2008). Divânü Lugâti't-Türk'te askerî kelime ve terimler. *Rize Üniversitesi Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 676-685). Rize Üniversitesi.

Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk millî kültürü*. Ötüken.

Karahan, V. (2016). Dîvânu Lugâti't-Türk'te alplık ve kahramanlıkla ilgili terimler. *Studies of The Ottoman Domain, 6*(11), 27-37.

Koca, S. (2005). *Selçuklularda ordu ve askerî kültür*. Berikan.

Köprülü, F. (1938). Vakfa ait tarihî ıstılahlar meselesi. *Vakıflar Dergisi, 1*, 131-138.

Köprülü, F. (1979). Çavuş. *İslam Ansiklopedisi* içinde C 3, s. (362-369).

Köse, F. ve Koçak, R. (2024). Dîvânu Lugâti't Türk'te harp tasavvuru. *Gaziantep University Journal of Social Sciences, 23*(3), 901-913.

Küçük, S. ve Gemici, H. İ. (2023). Dīvānu Lugāti't-Türk'teki savaş terimlerine ilişkin bir tasnif denemesi. *Journal of Old Turkic Studies, 7*(2), 475-505.

Merçil, E. (1975). Sebük Tegin'in Pendnâmesi. *İstanbul Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 6*(1-2), 203-233.

Nizâmü'l-mülk. (2016). *Siyâsetnâme* (M. A. Köymen, Haz.). Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (1983). Türk tarihinde millet ve ordu bütünleşmesinin nedenleri. *Birinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler II* içinde (s. 489-360). Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı.

Özdal, A. (2019). *Türklerin savaş sanatı*. Timaş.

Özdemir, S. (2009). Seriyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde C. 36, (s. 565-566).

Palabıyık, H. (2001). Gazneliler'de ilmî faaliyetler. *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları, 1*(1), 47-72.

Palabıyık, M. H. (2002). *Valilikten imparatorluğa Gazneliler*. Araştırma.

Sun-Tzu. (2001). *Savaş sanatı* (A. Demir, Çev.). Kastaş.

Târîh-i Sîstan. (1381). (M. T. Bahar, Yay. Haz.). Melikü'şu'ara.

Tutar, A. ve Erdoğan, İ. (2017). Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan bazı askerî kavramlar. *Journal of Islamic Research, 28*(1), 19-26.

Uçar, İ. (2015). Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan okçuluk terimleri ve "yük-yüŋ" sözcüklerinin kullanımı üzerine. *The Journal of Academic Social Science Studies, 38*, 85-90.

Utbî. (1334). *Târîh-i Yemînî* (Curfâdekânî, Çev.). Çâphâne-i Ferdin.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti teşkilâtına medhal: Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu*. Türk Tarih Kurumu.

Yasin, Y. (2022). Kâşgarlı Mahmud'a göre Türklerde harp. Ü. Ç. Şavk vd. (Ed.), *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve dönemi (28-30 Mayıs 2008)* içinde (s. 761-772). Türk Dil Kurumu.

"DERLEME"DEN "DERLEM"E: *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*'TEN GÜNÜMÜZE SÖZLÜKÇÜLÜĞÜN METODOLOJİSİ

*Ayşe Eda GÜNDOĞDU**

Özet

Türkçenin bilinen en eski sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmış; sözcükler, deyimler, atasözleri gibi farklı sözvarlığı ögelerini içerisinde barındıran ve dönemin dil özelliklerine ışık tutan kapsamlı bir eserdir. Sözlükçülük bağlamında değerlendirildiğinde derleme yöntemi ile oluşturulmuş söz konusu eserde madde başı belirleme ve içeriklendirmenin alan araştırması yoluyla geleneksel bilginin toplanması, fişlerle sınıflandırılması ve kayda geçirilmesi süreçleriyle gerçekleştirildiği gözlenmektedir. Bu çalışmanın amacı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten bu yana geleneksel Türk sözlükçülüğünü tarihsel bir çizgide ele almak ve bu tarihî birikimden yola çıkarak modern sözlükçülüğün hangi noktada durduğunu kapsamlı olarak ortaya koymaktır.

Dilbilimin kuramsal ve uygulamalı disiplinlerinde gerçekleşmiş dil verisi kaynağı olarak işlevsel bir yer bulan derlemler; sözlükçülük alanında öncelikli yapıların belirlenmesi, sıklık analizi, düzanlamsal-değişmeceli anlamsal düzlemlerin ortaya konması, madde başlarının içeriklendirilmesi ve tanık tümcelerin tespiti açılarından son derece önemli bir yere sahiptir. Günümüzde, görgül ve izlenebilir dilsel veriler sunması ve deneycilik temelli yöntemsel parametrelerinin belirginliği derlemlere ikame edilemez bir özellik yüklemektedir. Özellikle işlevsel anlambilim ile arakesit oluşturarak belirli bir dilsel yapının uzanımlarının ortaya konması açısından öncelikli bir makro alan olan derlem dilbilim, sözcüğün sınırlarının bağlam ve kullanım temelli bir bakış açısıyla çizilmesi sürecinde sözlükçülük alanına objektif ve bilimsel bir süreç kazandırmaktadır. Çalışmada Türkçe Ulusal Derlemi 3.0 temel alınarak ve işlevsel anlambilimin kuramsal altyapısı kullanılarak modern sözlükçülük

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, aedagundogdu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9074-7903.

alanına yönelik özelleştirilmiş yöntemler ortaya konacaktır. Araştırmanın madde başlarının tespiti, tespit edilen birimlerin örüntüsel özelliklerinin ortaya konması (birleşik sözcük, deyim, atasözü vb.), tanımların sıradüzenini oluşturma, tanımların içeriklendirilmesi ve tanımlara uygun tanık tümcelerin belirlenmesi olmak üzere beş adımda ilerlemesi planlanmaktadır.

Araştırmada nicel ve nitel yöntemlerin her ikisinin de kullanıldığı karma desen içerisinde betimsel tarama ve doküman incelemesi tekniklerinden yararlanılacaktır. Türkçe Ulusal Derlemi 3.0 kaynağından elde edilen amaca uygun özelleştirilmiş veri setindeki sıklık dizinleri, bağımlı dizinler ve tümce görünümleri içerik analizi ve tematik analiz yöntemleri ile çözümlenecektir. Bu bağlamda verisetini *çocuk* (ad) ve *yüksek* (sıfat) düğüm sözcükleri oluşturmaktadır. Araştırmanın, gelenekselden metodolojiden beslenerek modern metodolojiye doğru ilerleyen Türk sözlükçülüğünün artzamanlı ve eşzamanlı profilini ortaya koymak bağlamında önemli olduğu düşünülmektedir.

From "Compilation" to "Corpus": The Methodology of Lexicography From *Divanu Lugati't-Turk* to the Present Day

Abstract

Divanu Lugati't-Turk, the oldest known dictionary of the Turkish language, was written by Mahmud of Kashgar; It is a comprehensive work that contains different vocabulary elements such as words, idioms, proverbs and sheds light on the language features of the period. When evaluated in the context of lexicography, it is observed that in the work in question, which was created by the compilation method, the determination of the headwords and the content are carried out by the processes of collecting, classifying and recording traditional knowledge through field research. The aim of this study is to deal with traditional Turkish lexicography in a historical line since *Divanu Lugati't-Turk* and to comprehensively reveal the point at which modern lexicography stands based on this historical accumulation. Corpora, which form the basis of modern lexicography, are one of the important terms that should be emphasized in the study. Corpora, which find a functional place as a source of linguistic data realized in the theoretical and applied disciplines of linguistics; It has an extremely important place in the field of lexicography in terms of determining priority structures, frequency analysis, revealing semantic planes with denotative - figurative semantic planes, content of headwords and detection of witness sentences. Today, the fact that it provides empirical and traceable linguistic data, and the prominence of empiricism-based methodological parameters imposes an irreplaceable feature on corpora. Corpus linguistics, which is a primary macro field in terms of revealing the extensions of a certain linguistic structure, especially by creating an

intersection with functional semantics, brings an objective and scientific process to the field of lexicography in the process of drawing the boundaries of the word from a context and usage-based perspective. In this study, based on the Turkish National Corpus 3.0, which is a general-purpose corpus, and using the theoretical infrastructure of functional semantics, customized methods for the field of modern lexicography will be revealed. It is planned that the research will proceed in five steps: determining the headwords, revealing the pattern features of the identified units (compound words, idioms, proverbs, etc.), creating the hierarchy of definitions, content of the definitions and determining the witness sentences suitable for the definitions. In this context, frequency-based analysis in the research process; description of patterns of collocation, free composition, colligation, semantic preference, and semantic prosody; specification of patterning planes; sub-processes of statistical testing of data will be used.

In the research, descriptive model and document analysis techniques will be used in a mixed design in which both quantitative and qualitative methods are used. Frequency indexes, concordances and sentence views in the customized dataset obtained from the Turkish National Corpus 3.0 source will be analyzed by content analysis and thematic analysis methods. It is planned to be based on a pilot dataset consisting of two content words with a high frequency of use and number of extensions in the method proposal, which covers the process of content and design of general-purpose or special-purpose dictionary content and design process through natural language data. In this context, the dataset consists of knot words such as "çocuk" (noun) and "yüksek" (adjective). It is thought that the research is important in the context of revealing the diachronic and simultaneous profile of Turkish lexicography, which is progressing from traditional methodology to modern methodology.

Keywords: *Divanu Lugati't-Turk*, Turkish National Corpus 3.0, lexicography, compilation, corpus.

Giriş: Sözlük, Sözlükçülük ve Sözcükbilim

Dillerin çeşitli açılardan sözvarlığını ortaya koyan sözlükler (İng. dictionary) alan yazında biçimsel, içeriksel ve kullanımsal yönleriyle tanımlanmaktadır. Alanyazındaki tanımlara yer vermeden önce, *sözlük* teriminin genel sözlüklerdeki tanımları incelendiğinde terime dair belirgin ve somut bir çerçeve çizilmesinin mümkün olduğu görülmektedir. Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük* (2011, s. 2157) "Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat."; *Dil Derneği Türkçe Sözlük* (2012, s. 1449); "Bir dilin bütün ya da belli bir çağda kullanılmış sözcük ve deyimlerini

abece sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan ya da başka dillerdeki karşılıklarını veren yapıt, lügat."; *Arkadaş Türkçe Sözlük* (2006, s. 1734) "Bir dilin bütün sözcük ve deyimlerini ya da belli bir alandaki sözcüklerini ya da belli bir çağda kullanılmış olan sözcük ve deyimlerini abece sırasıyla vererek anlamlarını açıklayan, tanımlayan ya da başka bir dildeki karşılıklarını gösteren yapıt."; *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (2008, s. 2878) "Bir dilin kelimelerinin bütününü veya belirli bir kısmını, deyimlerini alfabe sırasına, bazan da konu veya kavramlarına göre anlamlandıran, açıklayan veya başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat." tanımlarına yer vermektedir. Tanımların belirli bir dilin sözcüksel zenginliğini bütünsel ya da parçasal olarak ortaya koyma, madde başlarının sıralanma düzeni ve dönemsellik parametreleri üzerinden yapılandığını görmek mümkündür.

Konu ile ilgili teknik alanyazın incelendiğinde ise Vardar (2002, s. 183) *sözlük* terimini "Bir dildeki sözlüksel birimlerin tümünü ya da bir bölümünü, genellikle abecesel düzene, kimi durumlarda da konulara ya da kavramsal alanlara göre tanımları, tanıkları, söylenişleri, kökenleri, kullanımları, dilbilgisi ulamları gibi özellikleri taşıyan üretim."; İlhan (2007, s. 15), "Bir veya birden fazla dilin kelimelerinin bütününü veya bir bölümünü, genel amaçlı veya özel amaçlı olarak içeren, anlam, açıklama ve örnekleriyle ortaya koyan ve daha çok alfabetik olarak düzenlenmiş eserlerin genel adı."; Halliday ve Yallop (2007) "İnsanın beyninde ya da bilişinde bir envanter olarak depolanan sözcüklerin anlamlarının bir bileşeni."; Aksan vd. (1997, s. 233) "Belli bir dönemde, bir ülkenin konuşulan ve yazılan dilinde yaşayan sözcük, deyim, kalıpsöz ve atasözlerini ortaya koyan önemli yapıtlar."; Sterkenburg (2003) "Bir topluluğun dilsel alışkanlıklarından derlenen ve okurun her bir biçimi anlayacağı şekilde düzenlenen seçki." olarak tanımlamaktadır.

Teknik tanımlar incelendiğinde sözlüklerin kullandığı parametrelerin yanı sıra sözlükte yer alan büyük ölçekli ve küçük ölçekli yapılar, sözlüğün işlevsel ve bilişsel düzlemleri, amaçlılık gibi farklı parametrelere de yer verildiği gözlenmektedir. Tek bir geçerli sözlük tanımının mümkün olmaması temelde sözlüklerin farklı tipolojilerde hazırlanması gerekliliği ile açıklanabilir. Bu konu kapsamında sözlüğün amacı, hedef kitlesi, kaydedilme biçimi gibi farklı değişkenlerden dolayı genel geçer bir tanım yapılmasının güç olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, tek bir sözlük tanımından ziyade, farklı tipolojik özelliklere sahip sözlüklerin olası tanımlarından söz etmek mümkündür. Sözlük tipolojilerine ilişkin, yerli alanyazındaki en geniş sınıflandırmalardan birini Aksan (2015, s. 75) üç farklı ölçüt doğrultusunda gerçekleştirmiştir (bkz. Tablo 1).

Tablo 1. Ölçütler ve Sözlük Türleri

Ölçüt	Sözlük Türü
Bir ya da birden çok dilin söz varlığını işleme bakımından	Tekdilli sözlükler
	Çokdilli sözlükler
Abece sırasının esas alınıp alınmamış olmasına göre	Abecesel sözlükler
	Kavram sözlükleri
Ele alınan sözvarlığının niteliğine göre	Genel sözlükler
	Lehçebilim sözlükleri
	Eş anlamlı, eş adlı, ters anlamlı öğeler sözlükleri
	Yabancı öğeler sözlükleri
	Tarihsel sözlükler
	Köken bilgisi sözlükleri (etimoloji sözlükleri)
	Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri)
	Argo sözlükleri
	Deyim ve atasözleri sözlükleri
	Anlambilim sözlükleri
	Sanatçı ve metin sözlükleri
	Yanlış yerleşmiş öğe sözlükleri
	Tersine sözlükler

Tablo 1 incelendiğinde sözlüklerin tipolojik ölçütleri arasında sözlüğün kaç dili kapsadığı, madde başı sıralamasının niteliği ve içeriğin/amacın kapsamının yer aldığını görmek mümkündür. Alanyazında ayrıca sözlükleri Kocaman (1998, s. 11) *betimlemeli / kuralcı sözlükler; eşzamanlı / artzamanlı sözlükler; genel / teknik sözlükler; genel kullanım / öğrenim amaçlı sözlükler; tek dilli / iki ya da çok dilli sözlükler*; İlhan (2009, s. 538) ise *işledikleri ürünler açısından sözlükler: yazı dili sözlükleri, ağız sözlükleri; malzemenin kaydedildiği ortam açısından sözlükler: basılı / kitabi sözlükler, elektronik sözlükler; yazılış biçimleri açısından sözlükler: manzum sözlükler, mensur sözlükler* olarak sınıflandırmaktadır. Söz konusu sınıflandırmalar pratik anlamda, sözlük hazırlama sürecini de doğal olarak etkilemektedir.

Sözlük hazırlama süreci, ilgili disiplin bağlamında incelendiğinde sözlükçülük (İng. (lexicography) ve sözcükbilim (İng. lexicology) olmak üzere iki farklı terimle karşılaşılmaktadır. Özellikle Boz (2006) çalışmasında bu terminoloji sorununun altını çizmektedir. Hartmann ve James (2002) sözlükçülük alanını sözlük ve diğer referans çalışmalarını konu eden bir araştırma disiplini olarak tanımlar. Söz konusu alanın sözlük yapımı/yayıncılığı ve dilbilim olmak üzere iki farklı etkinlik düzlemi olduğuna değinir. Bu bağlamda, sözlük yapımı/yayıncılığı büyük oranda ticari bir eylemken sözlükçülüğün dilbilimsel boyutu daha çok kuramsal ve uygulamalı çalışmalarla ilişkilidir. Araştırmacılar sözcükbilim alanını ise sözvarlığının temel birimleri, oluşumları, yapısal ve anlamsal özellikleri ile ilişkilendirir ve doğrudan bir dilbilim dalı olarak değerlendirir. Vardar (2002, s. 184-185) sözcükbilimi "bir dildeki sözlüksel birimleri, bir başka deyişle, anlambirimlerin sözlükbirim niteliği taşıyanlarıyla, dilbilgisel olmayan ve sözlükbirimler gibi işlem gören çeşitli birleşimleri (birleşkebirimler) dilbilim yöntemleriyle inceleyen, bu arada sözlük yapımının kuramsal sorunlarını ele alan dal." olarak tanımlarken sözlükçülüğü[1] "sözlük yapımıyla ve bu etkinliğe ilişkin ilke, yöntem vb. ile uğraşan uygulamalı dal." olarak tanımlar. Ayrıca Akalın (2010, s. 165) sözlükçülüğü "Bir dilin veya karşılıklı olarak daha fazla dilin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymak üzere yöntemleri araştırma; sözlük hazırlama, yazma ilkelerini, kurallarını geliştirme ve uygulama alanına çıkarma işi."; İmer vd. (2011) ise sözlük hazırlama ve yazma kurallarını içinde bulunduran bir alan olarak tanımlamakta ve bu alandaki sözlüksel kodlama yöntemi, sözlük yazma süreci, sözvarlığı öğeleri, dizimsel ve dizisel kodlama ile ilgili çalışmaların sözcükbilim alanındaki bilgiler ışığında yürütüldüğüne değinmektedir. Buna paralel olarak Kahraman (2016) sözlükçülüğün, uygulama ve araştırma kuramını birleştiren çok yönlü bir çalışma alanı olduğuna ve çağdaş güvenilir sözlüklerin oluşturulabilmesi için dilbilim, dilbilgisi ve edimbilim yöntemlerinden faydalanılmasının öneminin altını çizmektedir. Bu bağlamda sözlükçülük, sözlükleri hem biçim hem de içeriksel olarak hazırlama süreci ile ilgilenirken sözcükbilim söz konusu alana içeriksel düzleme dair önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu açıdan sözlük hazırlamanın temelde birbirini destekleyen iki alanın arakesitine yerleştirilebileceğini söylemek mümkündür.

Türklerde Sözlükçülük ve Metodoloji

Türklerde sözlükçülük geleneği son derece gelişmiş bir niteliğe sahiptir. Başta *Dîvânu Lugâti't-Türk* olmak üzere farklı sahalarda ve amaçlarda tarih boyunca sözlükçülüğün izlerini sürmek mümkündür. Türkçenin sözvarlığı, biçimbilimsel eğilimlerini ve kültürel art alanını son derece başarılı bir şekilde

[1] Vardar (2002) sözlükçülük yerine sözlükbilgisi terimini tercih etmektedir.

yansıtan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e ilişkin Ercilasun ve Akkoyunlu (2018) aşağıdaki bilgileri vermektedir:

> "Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür. 11. yüzyılın ikinci yarısında Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmıştır; Türkçeden Arapçaya ansiklopedik bir sözlük mahiyetindedir. Eserde gerek söz varlığının tematik çeşitliliği, gerek birçok kelime için karşılık vermekten öte yapılan açıklamalar, gerek girişte ve bazı bölüm sonlarında verilen bilgiler eseri âdeta bir Türkiyat ansiklopedisi hâline getirmiştir."

Açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, eserin yalnızca dilsel değil sosyolojik boyutunun da son derece önemli olduğunu belirtmek gerekir. Atalay (1992, s. XVIII) bu bağlamda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün sadece sözlük değil aynı zamanda metin aralarına yerleştirdiği şiirler, atasözleri, coğrafi bilgilerle döneminin sosyal, kültürel ve coğrafi yapısına ışık tutan bir ansiklopedi özelliğine sahip olduğunu ifade etmektedir. Genelde sözlükçülük özelde Dîvânu Lugâti't-Türk bağlamında Aksan vd. (1997) Türklerdeki gelişmiş sözlükçülük geleneğinin altını çizerken söz konusu disiplinin özellikle Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe üzerinden ilerlediğini belirtir. Başta *Dîvânu Lugâti't-Türk* olmak üzere *Mukaddimetü'l Edeb, Muhakemetü'l Lugateyn, Kitab-ı Lugat-ı Vankulu Kamus-ı Türki* gibi eserler Türklerin tarihsel düzlemde, sözlükçülükteki başarılarını kanıtlar niteliktedir.

Sözlükçülük alanına metodolojik açıdan bakıldığında pozitivizm sonrası bir paradigma üzerinden ilerlediği söylenebilir. Gerçekliğin dış dünyadan bağımsız ve tekil bir oluşum olduğunu savunan pozitivist düşüncenin tam tersine, genelde sosyal bilimler özelde sözlükçülük çalışmaları pozitivizm ötesi bir bilim anlayışı üzerine temellenmektedir. Altunışık vd. (2010) bu bağlamda bilimsel bilginin toplumun dışında ve toplumdan bağımsız olduğu görüşünü eleştirerek gerçekliğin inşasının toplum üzerinde kurulduğunu ifade eder. Özelde dilbilim, genelde sözlükçülük ve sözcükbilime ilişkin metodoloji de hangi model üzerinden ilerlerse ilerlesin bu görüşle işlemektedir. Sözcükbilim araştırmalarında da gerek geleneksel gerek modern bakış açısı doğal olarak pozitivizm ötesi yaklaşım üzerine kurulmaktadır. Dili doğrudan araştırma nesnesi yapan sözlükçülük ve sözcükbilim alanları özellikle teknolojinin gelişmesiyle gerçekleşmiş dilsel veriler üzerinden ilerlemektedir.

Sözlük oluşturma süreci farklı metodolojiler doğrultusunda işleyebilmektedir. Bozkurt (2019, s. 116) görüşme odaklı gerçekleştirdiği çalışmasında genel sözlüklerin hazırlanırken veri kaynağı olarak kullanılan materyaller, basılı eserlerin taranması yoluyla elde edilen fişler, elektronik derlemler, içgörü, önceden hazırlanmış genel sözlükler ve kullanıcı önerilerinden yararlanıldığını ortaya koymaktadır. Araştırmacı, katılımcıların veri kaynağını geleneksel ve modern veri kaynakları olarak ikiye ayırdığını, geleneksel veri kaynakları

olarak fişleme, modern veri kaynakları olarak elektronik derlem çalışmalarının kastedildiğini ifade etmektedir. Aşağıda, sözü edilen çalışmanın önemli bir bölümünü oluşturan uzman görüşlerine yer verilmektedir:

> *"C Kurumunun bir elektronik derlem çalışması yok… fiş çalışması vardı. O fişlerin büyük bir kısmı duruyor burada. Fişlerin büyük bir kısmı Türkçe Sözlük'e işlenmiştir.*
>
> *… sözlük için yazı dili fevkalade ağırlıklı olarak tarandı, eser taramalarından adı verilen eser listesinden bunu da görebilirsiniz. Ama onun yanında bütün sözlükler de tarandı.*
>
> *Bu bizim hazırladığımız Türkçe Sözlük, Türkiye'deki tüm sözlüklerin annesi. Zaten neredeyse bugün veri tabanı dediğimiz şeyi yani ana sözlüğün ana maddelerini o maddelerin içindeki tamlamaları, deyimleri falan ne varsa onları zaten 1940'larda hazırlamış insanlar. Sonra dil gelişen bir varlık olduğu için yenilerini ekledik biz onların üzerine. Yani bilgisayar ortamı olmadan bugün veri tabanı dediğimiz ana kaynağı 1940'larda insanlara tek tek elleri ile oluşturmuşlar…*
>
> *O zaman için fişler tutuyordum. Tabi ki o günkü ihtiyacıma, amacıma uygun olarak tutuyordum.*
>
> *Şimdi veri tabanımız için elimizde ne var? Bir sözlükler var bir de fişler var. Bir de kişisel kültürümüz var"* (Bozkurt, 2019, s. 116).

İlk sözlüklerde fişleme doğal olarak kullanılan bir yöntem olmakla birlikte modern sözlükçülük, gelişen teknoloji doğrultusunda farklı alanlara evrilmektedir. Svensén (2009, s. 40-41) fişlemeye ilişkin dosyaların birincil kaynak verisi toplamak için güvenilir bir yöntem olduğuna değinirken söz konusu yöntemin temel probleminin veri toplama sürecinin kişisel değişkenlerden etkilenmesi olduğunu da ekler. Bu bağlamda araştırmacının nesnelliği korumak açısından her aşamada son derece titiz davranması gerekir. Modern sözlükçülük temelde karma yaklaşıma dayalı bir bakış açısına sahiptir. Şimşek (2012, s. 100) araştırmalarda nicel ve nitel araştırma yöntemleri bir arada kullanılarak araştırılan gerçekliğe ilişkin daha sağlıklı ve çoğulcu verilere ulaşmanın amaçlandığını belirtir. Nicel yöntemler ile gerçeğe ilişkin olarak genelde miktar belirten sayısal veriler toplanmakta, bunlara dayalı karşılaştırmalar yapılmakta, aralarındaki farklılıkların anlamlı olup olmadığı incelenmektedir. Nitel yöntemler aracılığıyla da genelde bağlamsal nitelikli veriler toplanmakta ve alternatif bakış açılarına dayalı yorumlardan yararlanılmaktadır. Böylece, nicel ve nitel yöntemler aynı araştırmada birbirini güçlendirecek biçimde kullanılmaktadır. Derlemler bu kapsamda nicel ve nitel veri sunumu açısından başat kaynaklar olarak değerlendirilmektedir.

Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte, sözlüklerin hazırlanması sürecinde de bilgisayarlardan yararlanılmaya başlanmıştır ve basılı sözlüklerden elektronik sözlüklere geçiş aşamasında olduğumuz şu yıllarda alanyazında "Sözlük yazımı için bir kuram var mı?" sorusunun çevresinde yoğunlaşan tartışmalar ortaya çıkmaktadır. Eski sözlük geleneğine göre sözlük yazmak/hazırlamak bir sanattır ve geçmişten günümüze kadar gelen sürede benzer biçimde yapılmıştır (Özcan, 2019, s. 23). 20. yüzyılın sonlarına doğru iki gelişme, modern sözlükçülüğü farklı bir noktaya getirmiştir. Bunlardan ilki sözlükçülük ve sözcükbilim alanlarının bilimsel olarak popülerlik kazanmasıdır. Dilbilimsel veri ve sözlük oluşturma ilkelerine ilişkin teknik bakış açılarının artması, daha modern yöntemleri kullanmayı da beraberinde getirmiştir. İkincisi ise teknolojik gelişmelere koşut olarak fişler yerine veri tabanlarından yararlanılma kolaylığıdır. Bu kapsamda yazılımsal olarak toplanan amaca uygun veri tabanları kolaylıkla oluşturulabilmekte, sözlükler bu veri tabanlarını referans alarak oluşturulabilmektedir.

Sözlükçülük ve Derlemdilbilim Arakesiti: Bir Metodoloji Önerisi

Hartmann (2001) sözlükçülüğe ilişkin çalışmaları altı farklı maddede sınıflandırmaktadır. Bu kapsamda ilk olarak karşımıza *sözlük yapısı* çıkmaktadır. Sözlüklerin genel tasarımına ilişkin bu başlıkta madde başı, tanımlar vb. kullanıcının erişebileceği bilgiler yer almaktadır. *Sözlük türü/tipolojisi* adı altında sözlüğün ne tür işleve sahip olduğundan söz etmek mümkündür. Bu bağlamda genel sözlük, yakın anlamlılar sözlüğü, terim sözlüğü gibi farklı türler karşımıza çıkmaktadır. *Sözlük tarihi* kapsamında sözlük oluşturma geleneği diller ve ülkeler bağlamında ele alınmaktadır. *Sözlük eleştirisi* sözlüklerin farklı ölçütler doğrultusunda değerlendirilmesi noktasında önem taşımaktadır. *Sözlük kullanıcısı* maddesi sözlüklerin kullanıcı beklentileri temelli oluşturulması üzerine çalışırken *meta-sözlükçülük* ise sözlüklerin üretiminden kullanımına kadarki süreçler bütününü makro bir düzlem olarak inceler. Dilbilimsel bağlamda sözlük oluşturma metodolojisi özellikle sözlük yapısı ve sözlük tipolojisi alanlarını ön plana çıkarmaktadır. Bu açıdan ilgili alanyazın kapsamında sözlük oluşturma sürecini beş adımda somutlaştırmak mümkündür:

I. Sözlük yapısının belirlenmesi,

II. Madde başlarının belirlenmesi,

III. Uzanımların belirlenmesi, sıralanması ve tanımlanması,

IV. Tanık tümcelerin belirlenmesi,

V. Çok sözcüklü birimlerin belirlenmesi.

Sözlükçülük ve sözcükbilim metodolojisinde en güvenilir veri kaynakları olan derlemler bu süreçlerin tamamında büyük bir role sahiptir. "Bir veya daha fazla dili kapsayan; sözlü, yazılı, görsel ya da karma özellikte metinlerin belirli ilkeler doğrultusunda denge, temsil gücü gibi ölçütler kullanılarak elektronik bir platformda depolanan koleksiyonlar" (bkz. Sinclair, 1991; Atkins ve Clear, 1992; Leech, 1992; Sinclair, 1992; McEnery, 2003; Baker, 2006; McEnery ve Hardie, 2012) olarak tanımlanabilecek derlemler, sözlüklerin doğal dil verileri üzerinden oluşturulması açısından başat bir noktadadır. McEnery (2003) derlemleri geniş veri tabanına sahip olmaları, farklı tabakalardan sorgu yapılabilmesi, araştırma hipotezine ya da sorusuna bağlı olarak biçimlendirilmiş veriye erişim kolaylığı, bulguların geçerlik-güvenirliklerinin test edilebilmesi gibi özellikleri dolayısıyla önemli olduğuna değinir. Bu kapsamda sözlükçülük ve sözcükbilim uygulamalarında derlemlerin üç ana işlevinden söz etmek mümkündür:

- Sözcük sıklıklarını geçerli ve güvenilir düzlemde ortaya koyma,
- Gerçekleşmiş dil verilerini bağımlı dizin, tümce görünümü vb. formatlarda ortaya koyma,
- Belirli bir bağımlı ya da bağımsız biçimbirimi amaca yönelik ön plana çıkarma.

Temelde bu üç ana işlev, sözlükçülüğün en temel gereksinimlerini karşılar niteliktedir. Bu noktada anlambilimle birlikte derlemdilbilimin birtakım kuramsal art alanına da gereksinim duyulmaktadır. *Sözlük yapısının belirlenmesinde* derlem kullanım sürecinde en önemli nokta amaca uygunluk ilkesinin yerine getirilmesidir. Örneğin bir ağız sözlüğünde sesbilimsel gösterim olması planlanıyorsa derlem veri tabanının da bu bilgileri içerek şekilde düzenlenmesi beklenmektedir. Sözlükte bir madde başına ilişkin hangi bilgilere yer verileceği hususu temelde oluşturulmak istenen sözlüğün tipolojik özellikleriyle ilişkilidir. Örneğin dil öğretimi sözlüklerinde sesbilimsel gösterim ve eş dizimliler büyük önem taşırken terim sözlükleri için bu özellik ikinci planda kalabilmektedir. Derlemler bu noktada amaca uygun biçimlendirilmiş anlambilimsel, sesbilimsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel veri sağlama açısından büyük bir öneme sahiptir.

Madde başlarının belirlenmesi olarak ele alınan ikinci aşamada sözlüğün ve derlemin tipolojisi bağlamında hangi birimlerin madde başı özelliğine sahip olacağı ortaya konmaktadır. Sözlüğün yapısal özelliklerinin belirlenmesi sürecinde olduğu gibi, bu süreçte de sözlüğün oluşturulma hedefi ön plana çıkmaktadır. Örneğin dili temsil eden güncel bir sözlük için genel amaçlı bir derlem kullanılması gerekmektedir. Öte yandan, genel amaçlı bir derlemden herhangi bir alana ilişkin terim sözlüğü oluşturmak çeşitli parametreleri

kullanarak kısmen mümkün olsa da en ideal sözlük verilerini araştırmacıyla sunmayacaktır. Bu bağlamda eğer genel bir sözlük çalışması söz konusuysa genel amaçlı bir derlem kullanımı beklenirken özelleştirilmiş bir sözlük çalışmasında amaca uygun bir özel amaçlı derlemden yararlanmak gerekmektedir. Öte yandan, madde başlarının belirlenmesinde sıklık önemli bir ölçüt olarak karşımıza çıkmaktadır. Biçimbilimsel çözümlemeye sahip derlemlerde biçimbirimler ve altbiçimciklerin işaretlenmesi yoluyla gerçekçi veriler üzerinden sıklığa ilişkin gözlemler yapmak mümkündür.

Uzanımların belirlenmesi, sıralanması ve açımlanması sürecinde bir madde başına ilişkin uzanımlar/tanımların oluşturulma biçimi ve sıralanma yönteminin seçimi söz konusudur. Uzanımların belirlenmesi temelde sözcüğün düzanlam ve değişmeceli anlamlarının ortaya konduğu en kritik süreçlerden biridir. Derlem temelli uygulamalarla sözcükler, bağlamsal görünümleri doğrultusunda doğal dili yansıtacak şekilde betimlenebilmektedir. Söz konusu bağlamsal özellikler büyük oranda birliktelik kullanımlarının ortaya konması ile elde edilmektedir. Dillerde doğal olarak yer alan birleşik sözcükler, serbest bileşimler, dilbilgisel birliktelikler, deyimler ve eş dizimlilerin geçerli ve güvenilir bir biçimde betimlenmesi, uzanımların somutlaştırılması açısından önem taşımaktadır (ayrıntılı bilgi için bkz. Sinclair, 1991; Cowie, 1994, 1998, 2012; Nesselhauf, 2005). Gündoğdu (2023) anılan birimleri içerik-işlev sözcüklerini kapsama, düzanlamsal-değişmeceli anlamsal görünümler, yazımsallık, uzanım, madde başı olabilme yetisi gibi ölçütler doğrultusunda sınıflandırmıştır. Bu bağlamda birleşik sözcükler bitişik ya da ayrı yazılabilme, tek uzanıma sahip olma, sözlükte çok sözcüklü birim olarak yer alma; serbest bileşimler en az iki içerik sözcüğünden oluşup her bir birimin düzanlamdan kalması, değiştirim ilkesi uygulayabilme, açıklık ilkesine sahip olma ve madde başı özelliği taşımama; dilbilgisel birliktelikler en az bir içerik ve işlev ya da iki işlev sözcüğünden oluşma, değiştirilebilirlik ilkesinin kısmen uygulanabilmesi; deyimler içerik ve işlev sözcüklerinden oluşma, tamamen kalıplaşma, açıklık ilkesine sahip olmama; eş dizimler ise en az iki içerik sözcüğünden oluşma, birimlerin en az birinin metaforik ya da metonimik anlama sahip olması, yarı açıklık ve madde başı özelliği taşımama ile ayırt edilebilmektedir. Uzanımların belirlenmesinde ayrıca anlam tercihi örüntülerinin ortaya konması da önem taşımaktadır. "Bazı birimler aynı anlamsal alanı paylaşır." (Sinclair, 2004) yorumundan yola çıkarak belirli sözcüklerin aynı kavram alanı çerçevesinde gruplanabildiği tezini savunan anlam tercihi çalışmaları ile bir sözcüğün uzanımları görgül çerçevede betimlenebilmektedir. Metnin devamında derlem temelli uzanım belirlemeye ilişkin örnek uygulamalar yer almaktadır.

Örnek Uygulama 1:

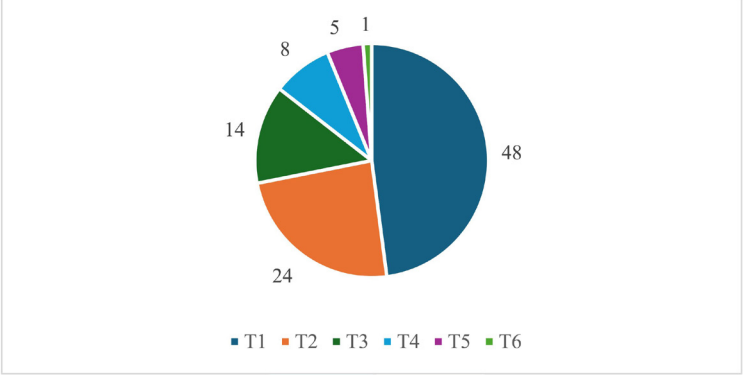
Yüksek madde başı (sıfat ulamı) kapsamındaki ön uygulamada (ayrıntılı bilgi için bkz. Gündoğdu, 2018) dört farklı Türkçe sözlük üzerinden uzanımların nasıl belirlendiği ve tanımlamaların nasıl yapıldığı gözlenmiştir. Betimleme sonrası, sözlüklerde tanım sayılarının ve içeriklerinin birbiri ile kabul edilir bir oranda eşleşmediği sonucuna varılmıştır. Uzanım oluşturmadaki en büyük problem, tanım içeriklerinin birbirini kapsayabilmesi ve tek bir örüntünün birden çok tanıma yerleştirilebilmesidir. Örneğin bir sözlükte *yüksek* madde başına ilişkin tanımlar arasında görgül sınırların çizilemediği üç farklı tanım yer almaktadır:

I. Güçlü, şiddetli.

II. Etkili.

III. Normal değerlerin üstünde olan.

Tanımlarla birlikte söz konusu düğüm sözcüğün bağlamsal görünümleri Türkçe Ulusal Derlemi 3.0 aracılığıyla incelendiğinde dikkat çekici şekilde sıklığı fazla olan *yüksek ses* örüntüsünün, tanımların her biri ile eşleşebildiği gözlenmektedir. Bu da sözlükte uzanım oluşturma ve tanımları içeriklendirme açısından bir düzenlemeye gereksinim duyulduğunu göstermektedir. Bu noktada, derlemdilbilimin önemli enstrümanlarından olan sıklık çözümlemesi ve anlam ezgisi görünümleri tanım oluşturmayı nesnel ve izlenebilir bir hâle getirmektedir. Grafik 1'de araştırma konusu düğüm sözcüğün derlem temelli yüzde görünümlerine, Tablo 2'de ise anlam tercihi örüntülerine yer verilmektedir.

Grafik 1. *Yüksek* Düğüm Sözcüğü Derlem Temelli Kullanım Yüzdesi

Tablo 2: *Yüksek* Düğüm Sözcüğü Derlem Temelli Uzanımları

T1: İŞİTSEL DUYU: ses (145), perde (8), ton (5), desibel, müzik, volüm, tel.	*Kuvvetli tonda olan.*
T2: YER: duvar (21), tavan (10), bina (8), pencere (3), yapı (3), apartman, giriş, gökdelen, kale, kat, kule, merdiven, viyadük.	*Tabanı ile en üst noktası arasındaki mesafe kendi cinsinden olan şeylere göre fazla olan.*
T2: NESNE: topuk (11), arkalık, başlık, direk, ökçe, tabure.	
T3: NİCELİKSEL İFADELER: doz (4), düzey (3), not (3), olasılık (2), tiraj (2), değer, dozaj, oran, puan.	*Normal değerlerin miktar-derece bakımından üstünde olan.*
T3: FİNANSAL ALANLAR: fiyat (3), maliyet (2), ücret (2), aylık, bütçe, faiz, komisyon, meblağ, paha, para, servet, tazminat, vergi.	
T3: OLUMLU NİTELİK: değer (2), başarı, deha, düşünce, kalite, karar, kudret, sorumluluk, uygarlık, verim.	
T4: RESMİ KURMLAR: rütbe (4), makam (3), komiser (2), mahkeme (2), mertebe (2), mevki (2), okul (2), başkanlık, bürokrat, dedektif, kademe, komiserlik, merci, mühendis, siyaset, tahsil, yargı, yönetici.	*Derece, rütbe ve mevki bakımından üstün.*
T5: DOĞAL ÇEVRE: dağ (3), tepe (3), kaya (2), doruk.	*Belirli bir yere göre daha yukarıda bulunan.*
T5: YER: yer (4), nokta (2), otel, kesim.	
T6: TOPLUMSAL KONUM: sosyete (2), muhit, tabaka.	*Toplum içinde para, ün vb. yönünden üstünlüğü olan.*

Grafik 1 incelendiğinde doğal kullanım açısından sıklığı en fazla olan tanım işitsellik kavram alanı çerçevesinde "Kuvvetli tonda olan." içeriğiyle karşımıza çıkmaktadır. Düğüm sözcüğün düzanlamı ise sıklık açısından ikinci sırada yer almaktadır. Sözlükçülükte, madde başına ait uzanımların sıralanması da ayrıca bir seçim yapmayı gerektirmektedir. Geleneksel sözlükçülükte büyük oranda sözcüğün düzanlamı birinci sırada verilmekle birlikte modern sözlükçülükte derlem temelli elde edilen yüzde ve sıklık verileri aracılığıyla doğal kullanımda yaygın olarak rastlanan uzanımlar ilk sıralara yerleştirilmektedir. Özcan (2009) sıklık temelli madde başı dizilimi kapsamında Longman Dictionary of Contemporary English (LDOCE) sözlüğünü örnek olarak verir. LDOCE, sözcüklerin anlamlarını sıralarken derlemden elde edilen sıklık temelli verileri kullanmaktadır. Bu kapsamda düzanlamlı uzanımların birinci sırada yer alması bir zorunluluk olmaktan çıkmakta, sıralamada kullanım temelli bir bakış açısı izlenmektedir. Yapılan uygulamada da örnek madde başının düzanlamı ile kullanım sıklığının eşleşmediği gözlenmektedir.

Örnek Uygulama 2:

Sözlüklerde dikkat çeken başka bir nokta da temelde farklı seçimsel sınırlılıklara sahip olan düğüm sözcüklere aynı madde başı altında herhangi bir üst açıklama olmaksızın yer verilmesidir. Örneğin *çocuk* düğüm sözcüğü derlem temelli bağlamsal görünümleriyle ele alındığında iki farklı seçimsel sınırlılıkla karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilkinde yalnızca yaş grubu kodlanırken ikincisinde yanı sıra biyolojik ya da sosyal bağ da kodlamaktadır:

(a) […] Küçük çocukların gördüğü nesneleri eline alıp ötesini berisini yoklaması hoş görülmeli, çocuğun görme, anlama merakı, türetme yeteneği bu davranışlarla biçimleniyor. [W-QC05A4A-1433-278]

(b) Ömrünü çocuk büyütmekle geçirenler bilirim; kendi çocukları, ya da diyelim kardeşlerinin, yakınlarının çocukları; bunlar büyüdükten sonra torunlarını, başka yeğenlerini büyütürler... [W-DA-16B2A-1325-1269]

Örnek tümce a'da yaş kategorisi ön plana çıkmakta, b'de ise özellikle biyolojik/sosyal bağ öncelenmektedir. Bu seçimsel durumların sezgisel değil gerçekleşmiş dilsel veriler üzerinden yapılabilmesi için derlem verilerine gereksinim duyulmaktadır. Bu farklılık madde başıyla ilgili çok sözcüklü birimlerin belirlenmesine de yansımaktadır. İlgili bölümde bu konuya yer verilmiştir. Ayrıca, uzanımların sağlıklı ve ölçüt temelli içeriklendirilmesi süreinde de derlemden gelecek doğal veriye gereksinim duyulmaktadır.

Tanık tümcelerin belirlenmesi sürecinde geleneksel yöntemde yazınsal eserlerden seçki yapılması ya da yapay tümce üretilmesi eğilimleri ile karşılaşılırken modern çalışmalarda tanık tümceler doğal dili en iyi temsil ettiği düşünülen derlem verilerinden seçilmektedir. Bozkurt (2019) gerçekleştirdiği tarama çalışmasında yerli katılımcıların tanık tümceleri yazınsal dilden seçiğini, yabancı katılımcıların ise daha esnek davranıp dilin genel görünümüne ulaşmak için farklı metinlerden seçim yaptığını gözlemlemiştir. Ayrıca araştırmacı yerli katılımcıların tercih ettikleri metinlerin yazarlarının Türkçeye hâkim olması gerektiğini ve dil konusunda maharetli olmalarını isterken yabancı katılımcıların neredeyse hiçbirinin bunları gözetmediğini tespit etmiştir. Derlem temelli sözlükçülükte tabakaların çeşitliliği nedeniyle yalnızca estetik metinler değil bilgi verici metinler ve sözlü üretimlerden de yararlanılmaktadır. Bu bağlamda, sözlük hazırlayıcısı tümce görünümü opsiyonu ile binlerce örneğe ulaşabilmekte ve o uzanımı temsil eden en uygun kullanımı seçebilmektedir.

Çok sözcüklü birimlerin belirlenmesi aşamasında dildeki en az iki sözcükten oluşan birimlerin tespit edilmesi beklenmektedir. Özellikle genel sözlüklerde birleşik sözcük, deyim ve atasözlerinin alt modüller olarak yer alması eğilimi, çok sözcüklü birimleri belirlemeyi zorunluluk hâline getirmektedir. Bu bağlamda, derlem araştırmalarının odak noktalarından biri olan örüntüsel yapıların ortaya konmasında doğal dilsel verilere gereksinim duyulmaktadır. Gündoğdu (2023) *adam* düğüm sözcüğü kapsamında, sözcüğün farklı düzlemlerde dizimsel hâle geldiğini ortaya koymuştur:

(a) Ağustos 2003'te PNAC kurmayları, bir grup Amerikan *bilim adamı* ve generaliyle birlikte, Omaha'da basına kapalı toplantılar yaptılar. [W-QI13C3A-0187- 2456]

(b) Çıkışta, bir *yaşlı adama* yardım edeyim diyorum. [W-IA-16B1A-2671-1377]

(c) Sanane be taksici, sen önce para üstlerini ver *adam gibi*. [W-XI45E1C-5070- 2446]

(ç) 14. yüzyıl eserinden ibaret bir kültür sergileseydim o zaman hiç *adamdan saymazlardı* bizi... [S-ADBBI-0042-706]

(d) İlkçağın bu büyük adamı, yine aynı dönemde yetişmiş olan bir başka *büyük adam* Parmenides'le felsefe tarihinin çığır açıcı tartışmasına girmiştir. [W-RB04A2A1387-1209]

Tanık tümceler incelendiğinde sırasıyla birleşik sözcük, serbest bileşim, dilbilgisel birliktelik, deyim ve eş dizim kurulumlarına rastlanmaktadır. Bu noktada *yaşlı adam* örüntüsü düzanlamsal boyutta kalırken *bilim adamı, adam gibi, adamdan say-, büyük adam* örüntülerinin değişmeceli anlama kaydığı gözlenmektedir. Derlem temelli bir sözlük çalışmasında, binlerce örnek üzerinden yapılan çözümlemelerde madde başının dizimsel konumları da ortaya çıkmakta, alt modüller bu kapsamda kolaylıkla oluşturulabilmektedir. Aynı şekilde, çocuk düğüm sözcüğü üzerinden gerçekleştirilen çözümlemede iki farklı seçimsel sınırlılığın farklı çok sözcüklü birimler üretme eğiliminde olduğunu gözlemek mümkündür. Tablo 3'te seçimsel sınırlılıklara ilişkin çok sözcüklü birimlerin derlem temelli niceliksel ve niteliksel görünümlerine yer verilmiştir[2].

[2] Ayrıntılı bilgi için bkz. Gündoğdu, 2024.

Tablo 3: Çocuk Düğüm Sözcüğü Farklı Seçimsel Sınırlılıkları

Seçimsel Sınırlılık I	Seçimsel Sınırlılık II
Birleşik Sözcükler: çoluk çocuk (10, çocuğu ol- (7), çocuk yetiştir- (6), çocuk yap- (4), çocuk bak- (2).	Birleşik Sözcükler: çocuk edebiyatı (4), çocuk yuvası (4), çocuk oyunu (3), sokak çocuğu (3). çocuk doktoru (1), çocuk mahkemesi (1), süt çocuğu (1).
Serbest Bileşimler: çocuk doğur- (7), [+SAYI] çocuk babası (4), [+SAYI] çocuk anası (2), [+SAYI] çocuk annesi (2), adamın çocuğu (2), çocuğun annesi (2). [+SAYI] aylık çocuk (1), [+SAYI] çocuklu aile (1), [+SAYI] tane çocuk (1), amca [İYE+İLG] çocuğu (1), amca çocuğu (1), bürokrat çocuğu (1), cumhurbaşkanının çocuğu (1), çiftçi çocuğu (1), çocuk [İYE+İLG] düğünü (1), çocuk [İYE+İLG] ölümü (1), çocuk emzir- (1), göçmen çocuğu (1), hala[İYE+İLG] çocuğu (1), komşu çocuğu (1)…	Serbest Bileşimler: [+ETNİK KÖKEN] çocuk (12), kız çocuğu (12), spastik çocuk (11), [+SAYI] yaşında çocuk (7), çocuk eğitimi (6), kız çocuk (6), çocuk gelişimi (5), çocuk sesi (4), erkek çocuğu (4), güzel çocuk (4), oğlan çocuğu (4), çocuğun geleceği (3), çocuk bakımı (3), çocuk hakları (3), çocuk hastalıkları (3), çocuk tiyatrosu (3), çocuk vücudu (3), simitçi çocuk (3), çocuğun doğumu (2), çocuğun eğilimi (2), çocuğun hayatı (2), çocuğun ilgisi (2), çocuğun ödevi (2), çocuğun yeteneği (2), çocuk adı (2)…
Eş dizimliler: çocuk büyüt- (4), gayri meşru çocuk (2), çocuğu yaşında (1), çocuk sahibi ol- (1).	Eş dizimliler: küçük çocuk (10), ilkokul çocuğu (3), mahalle çocuğu (3), çocuk dünyası (2), çocuk oyuncağı (2), çocuk yaşta (2), temiz çocuk (2), test çocuğu (2)…
Salt Deyimler: çocuk aldır- (1), çocuk düşür- (1)	-

Tablo 3 incelendiğinde, birliktelik görünümlerinin çeşitlilik sergilediği sonucuna ulaşılabilir. Bu bağlamda, madde başına ilişkin çok sözcüklü birimlere yer vermek isteyen bir sözlük uzmanının derlem verilerine gereksinim duyduğu görülmektedir. Son olarak, derlem hazırlama aşamalarındaki seçimlerin bilimsel ve ölçünlü bir şekilde yapılması beklenmektedir. Özellikle uzanımların belirlenmesi ve sıralanması, uygun tanık tümcelerin seçimi, çok sözcüklü ifadelerin belirlenmesi ve sınıflandırılması süreçlerinde birden fazla uzman kodlayıcının görüşüne gereksinim duyulmaktadır. Kodlamalardaki geçerlik ve güvenirlik ölçümleri de istatistiksel olarak sınanmalıdır. İlgili alanyazında genellikle Cohen'in Kappa Uyum Katsayısı ya da Fleiss'in Kappa Uyum Katsayısı'ndan yararlanılmaktadır. Cohen (1960) Kappa testini sınıflama ulamındaki değişkenler kapsamında puanlama yapan iki puanlayıcının aralarındaki kodlama uyumunu ölçmek amacıyla, Fleiss (1971) Kappa testini aynı amaçlar çerçevesinde en az üç puanlayıcı arasındaki uyumu ortaya koymak için geliştirmiştir. Bu kapsamda, uzman kodlayıcılar arasındaki uyumun

ortaya konması da sözlüklerin görgül ve bilimsel bir perspektifle oluşturulması açısından önem taşımaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada Türk sözcüklüğünün metodolojik bağlamda tarihî ve güncel durumu ortaya konmuş, sonrasında modern sözlük hazırlama süreçlerinde derlem kullanımına ilişkin metot önerileri modüler düzlemde ele alınmıştır. Bu kapsamda metodolojik öneriler *sözlük yapısının belirlenmesi, madde başlarının belirlenmesi, uzanımların belirlenmesi, sıralanması ve açımlanması, tanık tümcelerin belirlenmesi, çok sözcüklü birimlerin belirlenmesi* adımları üzerinden kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Çalışmada sözlük hazırlama aşamalarının nesnel bir biçimde ve doğal dilsel kullanımları kapsayacak doğrultuda ilerlemesi açısından derlemlerin önemi kuramsal ve uygulamalı açılardan ortaya konmuş; derlem temelli uygulamalar kapsamında sıklık çözümlemeleri; anlam tercihi görünümlerinin betimlenmesi; birleşik sözcükler, serbest bileşimler, dilbilgisel birliktelikler, deyimler ve eş dizimler gibi sözlüklerde alt modül olarak sıklıkla yer verilen sözcükler arası örüntüsel düzlemlerin belirlenmesinin modern sözlükçülükte büyük önem taşıdığı, ayrıca sözlük hazırlama sürecinde uzman görüşleri arasındaki uyumun istatistiksel olarak test edilmesi gerekliliği de vurgulanmıştır.

Kaynaklar

Akalın, Ş. H. (2010). Sözcük bilimi ve sözlükçülük. *Türk Dili*, *698*, 162-169.

Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil: Ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu.

Aksan, D. vd. (1997). Türklerde sözlükçülük, bugün Türkiye'de sözlük. *XI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* içinde (s. 231-236). ODTÜ.

Aksan, Y. vd. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). N. Calzolari, K. Choukri, T. Declerck, M. U. Doğan, B. Maegaard, J. Miriani, J. Odijk ve S. Piperidis (Ed.), *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation* içinde. European Language Resources Association.

Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: spss uygulamalı*. Sakarya.

Atalay, B. (1992). *Divanü Lûgat-it-Türk dizini*. Türk Tarih Kurumu.

Atkins, S., Clear, J. ve Ostler, N. (1992). Corpus design criteria. *Literary and Linguistic Computing, 7(*1), 1-16.

Ayverdi, İ. (2008). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. Kubbealtı.

Baker, P. (2006). *Using corpora in discourse analysis*. Continuum.

Boz, E. (2006). Sözlük ve sözlükçülük sorunu. G. Gülsevin ve E. Boz (Ed.), *Türkçenin çağdaş sorunları* içinde. Gazi.

Bozkurt, F. (2019). *Genel sözlükler için sözlük birim seçimi ölçütleri* [Doktora tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi].

Cohen, J. (1960). A coefficient of agreement for nominal scales. *Educational and Psychological Measurement, 20*(1), 37-46.

Cowie, A. P. (1994). Phraseology. K. Brown (Ed.), *The encyclopaedia of language and linguistics* içinde (s. 3168-3171). Pergamon.

Cowie, A. P. (1998). *Phraseology: Theory, analysis, and applications*. Clarendon Press.

Cowie, A. P. (2012). Dictionaries, language learning and phraseology. *International Journal of Lexicography, 25*(4), 386–392.

Dil Derneği. (2012). *Türkçe sözlük*. Dil Derneği.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Fleiss, J. L. (1971). Measuring nominal scale agreement among many raters. *Psychological Bulletin, 76*(5), 378-382.

Gündoğdu, A. E. (2018). *Sözcük anlambilimi açısından Türkçede sıfatlar: Anlam tercihi ve söylem ezgisi görünümleri* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi].

Gündoğdu, A. E. (2023). Derlem temelli eşdizimlilik çıkarımında yöntemsel, anlambilimsel ve biçimsözdizimsel süreçler: Proje temelli bir durum çalışması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 63*(2), 1454-1488.

Gündoğdu, A. E. (2024). *Türkçede ad öruntüleri: Eşdizimlilik, dilbilgisel birliktelik, anlam tercihi ve anlambilimsel söylem ezgisi görünümleri -Derlem temelli bir uygulama-* (Proje No: 121K705 Sonuç Raporu). TÜBİTAK.

Halliday, M. A. K. ve Yallop, C. (2007). *Lexicology: A short introduction*. Cromwell Press.

Hartmann, R. R. K. (2001). *Lexicography: Lexicography, metalexicography and reference science*. Routledge.

Hartmann, R. R. K. ve James, G. (1998). *Dictionary of lexicography*. Psychology Press.

İlhan, N. (2007). *Geçmişten günümüze sözlük geleneği ve Türk dili sözlükleri*. Manas.

İlhan, N. (2009). Sözlük hazırlama ilkeleri, çeşitleri ve özellikleri. *Journal of Turkish Studies, 4*(4), 534-554.

İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy, S. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Kahraman, M. (2016). Sözlük bilim: Kuram, ilke ve yöntemler üzerine. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5*(8), 3288-3312.

Kocaman, A. (1998). Dilbilim, sözlük, sözlükçülük. *Kebikeç, 6*, 111-113.

Leech, G. (1992). *Introducing English grammar*. Penguin English Linguistics.

McEnery, T. (2003). Computational linguistics. R. Mitkov (Ed.), *Corpus linguistics* içinde (s. 448-463). Oxford University Press.

McEnery, T. ve Hardie, A. (2012). *Corpus linguistics*. Cambridge University Press.

Özcan, E. (2019). *Türkçe genel sözlük hazırlama süreci üzerine bir araştırma* [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi].

Püsküllüoğlu, A. (2006). *Arkadaş Türkçe sözlük*. Arkadaş.

Sakaoğlu, S. (2008). Kâşgarlı Mahmud ve eseri üzerine notlar. *Türk Dili, 683*, 498-525.

Sinclair, J. (1991). *Corpus, concordance, collocation*. Oxford University Press.

Sinclair, J. (1992). *Collins Cobuild English usage*. HarperCollins.

Sterkenburg, P. van. (2003). *A practical guide to lexicography*. Benjamins Publishing Company.

Şimşek, H. (2012). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Açıköğretim Fakültesi.

Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. Multilingual.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE "ELÇİLİK" KAVRAMI VE DÖNEMİN TÜRK BOYLARINDA ELÇİLİK ANLAYIŞI

*Bilgi TOMO**

Özet

Türk dilinin kayda değer eserlerinden biri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* yazılış amacı ve yazılış yöntemi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Eser Türklerin yaşam felsefesinden gündelik hayatta kullandıkları nesnelere, inançlarından askerî ve iktisadi uygulamalara, tarihlerinden edebî anlayışlarına kadar birçok konuyu ihtiva etmektedir. Eserde dikkat çeken bir unsur da elçilik, elçiye muamele ve ona yüklenen kutsiyettir. Söz konusu çalışmada Kâşgarlı'nın Türk boyları arasından derlediği elçi, haberci, peygamber, postacı, arabulucu anlamına gelen veya elçilik kavramıyla ilişkili olan "araladı, arkış, belek, boşudı, boşuğ, but, eşkinci, ıdhtı, kırgaq, muyançılıq, saw, sawçı (iki yerde geçmektedir), tıgrag, uvut, uzak, yalafar, yalawaç, yazığçı, yelimledi, yügürgen" ifadelerinin kavramsal ve anlamsal değerleri üzerinde durulmuş, dönemin elçilik anlayışının verilmesi amaçlanmıştır. Besim Atalay'ın *Dîvânu Lugâti't-Türk* çevirisi esas alınarak yapılan taramada elçilik ve ilişkili kavramların yedi yerde madde başı, on dört yerde açıklama-örnekleme olarak geçtiği görülmüştür. Eserde elçilik işlevsellik bakımından dinî ve dünyevî olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır. Tanrının gönderdiği "yalawaç" ile hanın gönderdiği elçiyi ayırt etmek için "yalafar" ifadesi kullanılmıştır. Verilen tanım, açıklama ve örneklerde geçen hızlılık, bahşiş verme, izin verme, atın yoldaşlığında ilerleme, mektup ve haber getirme, gönderilme, gecikme, hanın elçiyi bırakması gibi ifadeler elçinin vasıfları hakkında gerekli bilgiyi vermektedir. Peygamber, askerî kontrol için önden ilerleme, yurdundan uzak düşmüş birine gönderilme, gibi dini, siyasi ve toplumsal özelliklerinin mevcudiyeti elçiliğin sadece diplomatik bir görev olmadığını aynı zamanda geniş

* Öğretmen, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, Erzurum, bilgiseker@gmail.com, ORCID:0000-0003-2636-7778.

bir anlam yelpazesine sahip olduğunu gösterir. Elçinin dünürler arasında gidip gelme görevi onun arabuluculuk ve dengeyi sağlama vasfını ortaya koymaktadır. Eserde geçen "Yaş ot köymes, yalafar ölmes" savı da dönemin Türk dünyasında elçilik anlayışını vermekte ve elçiye muamelenin nasıl olması gerektiğini vurgulamaktadır. Yaş otun yanmadığı gibi elçi de ölmez, öldürülmez. Bin yıl öncesinde Türk töresinde yer alan bu anlayış günümüz toplumlarında "elçiye zeval olmaz" şeklinde kalıplaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk Kültürü, Töre, Elçilik.

The Concept of Ambassadorship in *Dîvânu Lugâti't-Türk* and the Understanding of Ambassadorship in Turkish Tribes of the Period

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk, one of the remarkable works of the Turkish language, is of great importance in terms of its purpose and method of writing. The work contains many subjects from the philosophy of life of Turks to the objects they use in daily life, from their beliefs to military and economic practices, from their history to their literary understanding. Another noteworthy element in the work is the messenger, the treatment of the messenger and the sanctity attributed to him. In the aforementioned study, Kâshgarlı's collection of Turkic tribes, which means messenger, messenger, prophet, postman, mediator or related to the concept of embassy "araladı, arkış, belek, boşudı, boşuğ, but, eşkinci, ıdhtı, kırgaq, muyançılıq, saw, sawçı (mentioned in two places), tıgrag, uvut, uzak, yalafar, yalawaç, yazığçı, yelimledi, yügürgen", the conceptual and semantic values of the expressions were emphasized, and it was aimed to give the understanding of the embassy of the period. Based on Besim Atalay's translation of Dîvânu Lugâti't-Türk, it was observed that ambassadorship and related concepts were mentioned as an item in seven places and as an explanation-example in fourteen places. In the work, ambassadorship is handled in two categories, religious and secular, in terms of functionality. The term "yalafar" is used to distinguish between the "yalawaç" sent by God and the messenger sent by the khan. In the definitions, explanations and examples given, expressions such as swiftness, tipping, giving permission, advancing with the horse's companionship, bringing letters and news, being sent, delay, and the khan's release of the messenger provide the necessary information about the qualities of the messenger. The presence of religious, political and social characteristics such as the Prophet, advancing ahead for military control, being sent to someone who is far from his homeland, etc. shows that ambassadorship is not only a diplomatic duty but also has a wide range of meanings. The envoy's duty of going back and forth

between the in-laws reveals his ability to mediate and balance. The argument "Yaş ot köymes, yalafar ölmes" in the work also gives the understanding of ambassadorship in the Turkish world of the period and emphasizes how the ambassador should be treated. Just as the wet grass does not burn, the envoy does not die or get killed. This understanding, which took place in the Turkish tradition a thousand years ago, has been stereotyped in today's societies as "no harm to the messenger".

Keywords: Kâshgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Turkish Culture, Tradition, Embassy.

Giriş

Hukuki bir statüye sahip olan elçiliğin tarihi ilk çağlara kadar dayandırılır. "Türkler, devletler arasında gidip gelen Kağan elçilerine bizimki gibi "Elçi" derlerdi. Adi "Haberci" ve casuslara: Körüg, tıl, tıgrak. Aileler arasında haber götürüp getirenlere: Yazıgçı. Halka, hükümdarın haberlerini bildiren tellallara da, "Okçı" adını verirlerdi. Sarayda bir de "Tartıgçı" denen davetçiler vardı." (Ögel, 1971, s. 107)

Türk tarihinde elçiler daima güzel karşılanmış ve görevleri kutsal kabul edilmiştir. İslam dinini kabul ederek yeni bir kültür ve medeniyet dairesine giren Türkler, bu medeniyetin de tesiriyle elçiliği sağlam bir zemine oturtmuştur. İslâm dünyasında da elçiler öldürülmez bilakis koruma altına alınırdı. Ebu Dâvud'un rivayet ettiğine göre "Resûlullah'ın yalancı peygamber Müseylime'nin elçilerine söylediği "Eğer elçi olmasaydınız başlarınızın kesilmesini emrederdim" sözü elçilerin dokunulmazlığı konusunda İslâm hukukunun verdiği güvencenin açık ispatıdır." (İpşirli, 1995, s.4). Karahanlılar döneminde ilk mesnevi yazarı Yûsuf Has Hâcib eseri Kutadgu Bilig'de elçilerin vasıfları hakkında bilgi vermektedir. Devlet teşkilatında büyük bir öneme haiz elçi "insanlar arasında mümtaz, akıllı, bilgili, seçkin ve cesur olmalı; temkinli, gözü gönlü tok, içten bağlı, güvenilir, dürüst tabiatlı, hayâ sahibi, çok sakin, nâzik olmalı, yazmalı ve okumalıdır. Kötü bir elçi, gittiği yerde beyine itibar kaybettirir." (Genç, 1981, s. 177).

Elçiler liyakatli kişiler arasından seçilen güçlü ve bilgili kimselerdir. Türk töresini en güzel anlatan eserlerden Dede Korkut hikâyelerinde Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek Banıçiçek'le evlenmek istediğini babasına bildirince Korkut Ata'ya kız isteme konusunda elçilik görevi verilir. Kız istemeye gidenleri öldüren Deli Karçar, Dede Korkut'u öldürmeye kalkışınca eli havada asılı kalır. "Dede Korkut dua eyledi, Delinün eli Hak emri-y-ile sapasag oldı." (Kaçalin, 2023, s. 78) Elçiye kalkan elin taş kesilmesi, Dede Korkutun duasıyla Deli Karçar'ın elinin şifa bulması elçiliği yücelten bir durumdur. Bozkır

kanununda elçinin öldürülmesi affedilemeyecek bir suçtur. Manas destanında Bok-murun'un elçisi Aydar'a hücum eden Manas'ı karısı Kanıkey,"Bu da senin gibi bir babanın tek evladı! "Elçiye ölüm yok" atalarımızın töresi. Davetçi de elçi gibidir. Bu genç Kalmuk'tan gelen düşman değil, aşılmaz yüksek dağ değil, bununla uğraşmak Manas'a şeref vermez. Aydar'a karşı kılıca sarılmanız hiç doğru bir iş değil" (İnan, 1992, s.59) diyerek durdurur.

Türk Edebiyatının ilk sözlük ve dilbilgisi kitabı olması, içeriğiyle dönemin Türk boylarının töresine, sosyo-kültürel yapısına, edebî anlayışına, folklorik ürünlerine ayna tutması bakımından büyük bir öneme sahip olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* asırlardır güncelliğini koruyan ve bilim dünyasının daima meşgul olabileceği ender eserlerden biridir. "Yazarının üstün şahsiyeti ve birçok alandaki geniş bilgisi dolayısıyla 11. yüzyıl Türk kültür tarihini pek çok yönleri ile aydınlatabilen" (Korkmaz, 1995, s. 257) eserde yer alan atasözleri ve nazım parçaları dönemin estetik anlayışını verirken Türk boylarının dünya görüşünü de yansıtmaktadır. Eserde dikkat çeken hususlardan biri de elçilik anlayışıdır. "Elçi (ilçi) kelimesi "halk, ülke, devlet" anlamına gelen Türkçe el (il) isim kökünden türetilmiştir." (İpşirli, 1995, s.3) İlk defa Uygur metinlerinde rastlanan kelime "haberci, peygamber" manasına da gelmektedir. Bu anlamda Arapça karşılığı "resul" dür." (İpşirli, 1995, s.3) "Sava; haber, peygamber, nebe; müjde, beşaret" (Şemseddin Sami, 2010, s.1039) demektir. "Savacı haber veren, haber götüren, muhbir" (Şemseddin Sami, 2010, s.1039) manasındadır. Kâşgarlı'nın Türk boyları arasından derleyerek oluşturduğu sözlükte elçilikle ilişkili sözcükler bazen madde başı olarak verilmekte, bazen de çeşitli açıklama ve örneklerde işlenmek suretiyle elçiliğin genel çerçevesi çizilmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te elçilik dört farklı işleviyle açıklanıp örneklendirilmiştir. Üç maddede peygamber, on bir maddede ulak, iki maddede akrabalar arasında iletişimi sağlayan kimse, üç maddede arabulucu anlamında, iki maddede de dilbilgisi kuralı verilirken kullanılmıştır.

Bulgular

I. "Peygamber" Anlamındaki Kullanımlar

A. Idhtı: "Ol manğa at ıdhtı= o, bana at gönderdi". Başkası da böyledir, "Tenğri yalavaç ıdhtı=Tanrı peygamber gönderdi".) (DLT-III,438)

B. Sawçı "Yüce Tanrının gönderdiği yalavaç, peygamber. Bu kelime, haber anlamına olan saw'dan gelmiştir, "saw", "söz, atalar sözü" anlamlarınadır. Peygamber de bunları eriştirir. (DLT-III, 441)

C. Yalawaç "Peygamber. yalawaç dahi lügattir." (DLT-III,47)

II. "Ulak" Anlamındaki Kullanımlar

A. Arkış "Yurdundan uzak düşmüş olan birine gönderilen kimse. " anıŋ arkışı keldi=onun habercisi geldi". Bu kelime "mektup" manasına da gelir. (DLT-I,97)

B. Belek "Konuğun hısımlarına getirdiği armağan. Bir yerden başka bir yere gönderilen armağana da böyle denir."(DLT-I,385)

C. Boşudı "Anıŋ özi boşudı=onun içi boşaldı (ishal oldu), ötürük oldu", "tügün boşudı=düğüm gevşadi", "at boşudı=at boşandı, at bağından boşandı", "Xan yalavaçığ boşudı=Hakan, memleketine dönmek için elçiyi bıraktı", "er uragutın boşudı=adam karısını boşadı", Arguca. Bu fiil lâzım ve müteaddi olur, (boşur-boşumak) (DLT-III,266)

Ç. Boşuğ "Hanın elçiye dönüp gitmesi için izin vermesi; elçiye verilen bahşiş dahi böyledir. Bu, Arapçadaki sofra kelimesi gibidir; konuğa hazırlanan yemeğe denirken, sonradan yemeğin altına konulan "sofra" anlamına kaymıştır. Bunun gibi, hısımlardan biri uzaktan geldiği zaman, dönüşünde şölen yapılır; bütün hısımlar ve başkaları çağırılır; sonra bir takım armağanlar sunularak gitmesine izin verilir. Böylece birlikte yenilen yemeğe "boşuğ aşı" denir, "izin yemeği" demektir." (DLT-I,372)

D. But "Bir büyük adam tarafından gönderilen armağanı getiren kişiye verilen bahşiş. Bu, bir adamın, birisine armağan olarak gönderdiği atı getiren kimseye verilen para, koyun gibi bir şeydir. Bu suretle verilen koyuna "but" denir."(DLT-III,120)

E. Eşkin "Eşkin toprak=akıp inen, üğünen toprak". Uzun yola "eşkin" ve koşa koşa giden at postasına "eşkinci" denir. (DLT-I,109)

F. Yalafar "Hakanın gönderdiği elçiye verilen addır. Uygurca. Nitekim şu savda da gelmiştir: "yaş ot köymes yalafar ölmes=yaş ot yanmaz, elçi ölmez" (yaş otun yanmadığı gibi, elçi de ölmez, öldürülmez. Her ne kadar elçiliği acı ve ağır olsa da, onun elçiliği gönderen tarafındandır). Bu Ulu Tanrının ma-alerresul illalbelağ sözü gibidir.

Eserde hakanın elçisi anlamında verilen "**yalafar**" sözünün açıklamasında da maide suresinin 99. Ayeti (ma-alerresul illalbelağ) verilerek elçilik peygamberlikle ilişkilendirilmiş ve ilahi görevi yerine getiren elçilerin görev sınırları belirlenmiştir. "yaş ot köymes, yalafar ölmes=yaş ot yanmaz, elçi ölmez" (yaş otun yanmadığı gibi elçi de ölmez, öldürülmez. Her ne kadar elçiliği acı ve ağır olsa da onun elçiliği gönderen tarafındandır) (DLT-III, 47-48) açıklamasıyla elçinin kutsallığı, dokunulmazlığı ve elçinin objektif tutumu hatırlatılmıştır. Günümüzde Türkçede kullanımı yaygın olan "elçiye zeval olmaz" atasözünün de aynı anlamı karşıladığı görülmektedir.

G. Yelimledi "Ol ok yelimledi=o, oka yelek yapıştırdı" ve yine "ol yolug yelimledi" denir ki, "o, yolu araştırdı", (o, haber alabilmek için yolda düşman öncüsü veya pusu var mı diye askerden önce ayrılıp gitti), (yelimler-yelimlemek). (DLT-III,343)

H. Yügürgen "Koşucu. Çinden çıkarak İslâm diyarına gelmek üzere olan kervandan daha önce, onların mektubunu, haberlerini getiren kişi. "yügürgen at=koşucu, yüğrük at". Başkası da böyledir. (DLT-III,54)

I.Uzak: "Uzak. Bir iş uzadığında "uzak ış" denildiği gibi bir yere gönderilen kişi gecikirse "yalavaç uzak bardı" denir." (DLT-I,66)

İ. Yandı "Döndü. "er yoldan yandı=adam yoldan döndü". Başkası da böyledir. "Beg anı yandı=Bey onu korkuttu, tehdit etti". Başkası da böyledir. Nitekim şu savda da gelmiştir: "yalnğuk menğgü tirilmes, sınka kirüb kirü yanmas= kişi ebedi yaşamaz, mezara giren geri dönmez" "ot yandı=ateş yandı". "yaldı" demek dahi lügattir. Kıpçakça. "er yandı=adam kustu", (yanar-yanmak). Şu parçada dahi gelmiştir:

Yandı erinç ograğı
Keldi berü tıgrağı
Özi kuyı ograğı
Alplar kamığ tirkeşür

(Bolaki (belki) kurduğundan vazgeçti, onun elçisi geldi, kendi derenin uğrağında; yiğitler bütün toplaşır".(Düşmanı anlatarak diyor ki: Umulur ki o, azminden geri dönmüştür. Onun bize postacısı geldi. O, derenin içerisindedir. Savaş için yiğitler toplanıyor.) (DLT-III,65-66)

III. "Arabulucu" Anlamındaki Kullanımlar

A. Araladı "Ol ikki kişi otra araladı= o iki kişiyi araladı, barıştırdı". İki kişi veya iki şey arasından geçmek te böyledir; "barış" için bazı kere "arıladı" denir ise de bu, halk söyleyişidir; evvelkisi daha doğrudur;(aralar-aralamak) (DLT-I,308-309)

B. Mıyançılıg " Muyançılık, aracılık, barıştırmak için iki kişinin arasına girme. "sen muyançılık kıl" denir ki, "sen bize aracılık et" demektir. Aslı sevap anlamına olan "mıyan" dır. (DLT-III,179) Bu maddelerde elçinin görevi kişiler arasında anlaşmazlıkları gidermek ve barışı sağlamaktır.

IV. "Hısım Arasında Gidip Gelen Kişi" Anlamındaki Kullanımlar

A. Saw "Haberler, salıklar. Buradan alınarak elçiye "sawçı" denir. Çünkü elçi birtakım haberler söyler ve yazılan şeyi eleştirir. "sawçı" güveyiler, kayınlar, dünürler arasında gelip giden, elçilik yapan kişi. Çünkü "sawçı"

-yukarıda söylendiği üzere- onun sözünü buna, bunun sözünü ona anlatır. Şu beyitte dahi gelmiştir.

Bilge eren sawların algıl öğüt

Edhgü sawıg edhlese özge sünğer

"Bilgin adamların sözlerini öğüt olarak al, iyi söz tesir ederse öze siner". (DLT-III, 154-155)

Hem açıklama olarak verilen sawçı sözüyle elçinin akraba arasında denge ve iletişimi sağlama rolü vurgulanmıştır.

B. Sawçı "Elçi. Bu, hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişidir. Oğuzca." (DLT-III,441)

C. Yazığçı "Yazıcı. Hısımlar arasında mektup getirip götüren elçi. Oğuzca." (DLT-III, 55)

V. "Elçiliğin Bir Gramer Kuralının Verilmesinde Kullanımı"

A. Kırgak (Beyin ve Hanın eli altında olanlara kızması, kakıması. "Xan anı kırgadı=Han ona kızdı ve ondan yüz çevirdi". Tanrının yalavacıyla Hanın gönderdiği adam arasını ayırt etmek için sonuncuya "yalafar" dendiği gibi, Tanrının kulunu kargımasıyla, kulun kendi eli altındakilere kızması, kargıması arasında ayırt yapabilmek için birincide (kaf) harfi üstün, ikincide esre kılınmıştır. Uygurca.) (DLT-II,288)

B. Uvut (Ut, hayâ. "uwut " dahi denir. Burada asıl olan "w" harfi iki çıkak arasında söylenmelidir. "w" harfi "v" harfi ile yer değiştirebilir. Nitekim "peygamber" anlamına gelen "yalavaç" sözü "yalawaç" olarak da söylenir. "Kulgan dikeni ve Hint ayvası" anlamına gelen "yawa" ve "yava" kelimesi de böyledir. Bunun gibi İsbicap ve Sayram dillerinde ağaç demek olan even de böyledir. Tane manasına gelen "evin" ve "ewin" kelimeleri de bunlara benzer.) (DLT-I,83-84)

Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk'te elçilikle alakalı "araladı, arkış, belek, boşudı, boşuğ, but, eşkinci, ıdhtı, kırgaq, muyançılıq, saw, sawçı (iki yerde geçmektedir), tıgrag, uvut, uzak, yalafar, yalawaç, yazığçı, yelimledi, yügürgen" sözcükleri yedi yerde madde başı, on dört yerde açıklama-örnekleme olarak geçmektedir. Eserde elçilik işlevsellik bakımından dinî ve dünyevî olmak üzere iki kategoride ele alınmıştır. Peygamber, askerî kontrol için önden ilerleme, yurdundan uzak düşmüş birine gönderilme gibi dinî, siyasî ve toplumsal özelliklerinin mevcudiyeti elçiliğin sadece diplomatik bir görev olmadığını aynı zamanda geniş bir anlam yelpazesine sahip olduğunu göstermiştir. Tanrının gönderdiği

"yalawaç" ile hanın gönderdiği elçiyi ayırt etmek için "yalafar" ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca elçiliğin kutsallığına dair "yaş ot köymes, yalafar ölmes=yaş ot yanmaz, elçi ölmez" (yaş otun yanmadığı gibi elçi de ölmez, öldürülmez. Her ne kadar elçiliği acı ve ağır olsa da, onun elçiliği gönderen tarafındandır) ifadesi Türk boylarındaki elçilik anlayışını vermektedir.

Kaynaklar

Genç, R. (2002). *Karahanlı devlet teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu.

İnan, A. (1992). *Manas destanı*. Millî Eğitim Bakanlığı.

İpşirli, M. (1995). Elçi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (C 11, s. 3–15). Türkiye Diyanet Vakfı.

Kaçalin, M. S. (2023). *Oğuzların diliyle Dedem Korkudun kitabı*. Türk Dil Kurumu.

Kâşgarlı Mahmud. (2023). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (B. Atalay, Çev.; 4. bs., 4 Cilt). Türk Dil Kurumu.

Korkmaz, Z. (1995). Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk. *Türk dili üzerine araştırmalar* içinde (C 1, s. 254–260). Türk Dil Kurumu.

Ögel, B. (1971). *Türk kültürünün gelişme çağları II*. Millî Eğitim Bakanlığı.

Şemseddin Sami. (2010). *Kamus-ı Türkî* (P. Yavuzarslan, Haz.) Türk Dil Kurumu.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK VE KİLİSLİ MUALLİM RİF'AT BİLGE TERCÜMESİ

*Cihan ÇAKMAK**

Özet

Geniş bir coğrafyada çok sayıda devlet kurmuş Türkler, dillerini de hâkimiyet kurdukları alanlara yaymış, zengin sözlü kültürlerinin yanında yazılı ürünlere de yer vermişlerdir. Hazar denizinin doğusundaki geniş topraklar 11. yüzyılda dünyanın en büyük siyasi ve askerî gücü olarak teşkilatlanan Karahanlı Devleti'ne ev sahipliği yapmıştır. Karahanlılar sahip oldukları geniş topraklar üzerinde kültür ürünlerinin gelişmesini ve zenginleşmesini de ihmal etmemişlerdir.

Karahanlı Devleti'nin en önemli ilim adamlarından Kâşgarlı Mahmud uçsuz bucaksız bir alanda hâkimiyetini sürdüren ülke topraklarını önemli ölçüde gezmiştir. Doğduğu Kâşgar şehrinden başlayarak Türkistan coğrafyasının geniş düzlüklerini dolaşmış, bu esnada izlenimlerini kültür, dil, coğrafya vb. açılardan kaydetmiştir. Elde ettiği zengin malzemeyi 1072 yılında yazmaya başlayıp 1074 yılında tamamladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde kaleme almıştır. Yaklaşık 8000 madde başını barındıran eser bir sözlük olmanın yanında 11. yüzyılda geniş Asya bozkırlarında yaşayan Türklerin gündelik hayatlarına dair pek çok ipucuna da yer vermektedir. Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alındığı düşünülen eser, yönetilen halkın ağırlıklı olarak Arap, yöneticilerin ise Türklerden oluştuğu düşünüldüğünde aslında gündelik hayata dönük pratik amaçla kullanılan bir eser hüviyeti de taşımaktadır. Saraylı bir asilzâde olan Kâşgarlı Mahmud dönemin şartları dikkate alındığında birbirinden oldukça uzak yerleşim yerlerini at ve deve sırtında aşarak Türk boyları arasında derleme yapmış, duyduğu kelimeleri yazıya geçirmiştir. Kendi döneminde pek çok müstensih tarafından istinsah edilen eserin günümüze ulaşan tek nüshası Ali Emirî tarafından kurulan Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, cihan.cakmak@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2255-4712.

Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü bulup Türk kültür tarihine kazandıran Ali Emîrî Efendi'nin yanı sıra kitabı Türkçeye çevirmek üzere emanet ettiği Kilisli Muallim Rif'at Bilge'nin hayatına değinilecektir. Ayrıca Kilisli Muallim Rif'at Bilge tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilip neşredilen ve bilim dünyasında "Kilisli Rif'at baskısı" olarak adlandırılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün bugün nerede olduğu, kaybolup kaybolmadığı, günümüze ulaştı ise niçin gün yüzüne çıkarılamadığı gibi sorulara cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kilisli Muallim Rif'at Bilge, Ali Emîrî Efendi, Kâşgarlı Mahmud, Karahanlılar.

Dīwān Lughāt al-Turk and Kilisli Muallim Rifat Bilge Translation

Abstract

Throughout history, the Turks have established numerous states across a vast geographical area, disseminating their language throughout the regions they ruled. In addition to their rich oral culture, they also produced written works. The expansive lands east of the Caspian Sea were home to the Karakhanid State in the 11th century, which emerged as one of the world's most powerful political and military entities of its time. The Karakhanids did not neglect the development and enrichment of cultural products across the territories they controlled.

One of the most prominent scholars of the Karakhanid period, Mahmud al-Kashgari, extensively traveled across the vast territories under the empire's dominion. Beginning from his birthplace, the city of Kashgar, he journeyed through the wide steppes of Turkestan, recording his observations concerning culture, language, and geography. He compiled this wealth of material in his monumental work *Dīwān Lughāt al-Turk*, which he began writing in 1072 and completed in 1074. Containing approximately 8,000 entries, the work functions not only as a dictionary but also provides significant insights into the daily lives of the Turks living in the expansive Asian steppes during the 11th century. Although the work is believed to have been written with the aim of teaching Arabic speakers the Turkish language, considering that the general population was largely Arab while the rulers were Turks, it also served practical, everyday purposes.

A nobleman of the royal court, Mahmud al-Kashgari undertook an arduous journey across distant settlements on horseback and camelback under the challenging conditions of his time, collecting vocabulary and documenting the words he encountered among various Turkic tribes. Although the work was transcribed by several copyists in its time, only one surviving manuscript is known today, which is preserved in the Millet Library founded by Ali Emiri.

This study will address not only the contributions of Ali Emiri Efendi, who discovered the *Dīwān Lughāt al-Turk* and introduced it into the corpus of Turkish cultural history, but also the life of Kilisli Muallim Rifat Bilge, to whom the manuscript was entrusted for its translation into Turkish. Furthermore, it will seek to answer questions regarding the current whereabouts of the Turkish translation of *Dīwān Lughāt al-Turk* translated from Arabic and published by Kilisli Muallim Rifat Bilge and known in the academic world as the "Kilisli Rifat Edition." Specifically, it will explore whether this edition has been lost, whether it has survived, and if so, why it has not been made publicly accessible.

Keywords: *Dīwān Lughāt al-Turk*, Kilisli Muallim Rif'at Bilge, Ali Emiri Efendi, Mahmud al-Kashgari, The Karakhanids.

Giriş

Asırlar boyunca çok sayıda köklü devlet ve medeniyetler kuran Türkler, kültür dünyasına sözlü ve yazılı eserlerle büyük katkı sağlamışlardır. Türkçenin ilk yazılı metinleri olarak kabul edilen miladi 8. yüzyıla tarihlendirilen Orhun Abidelerinin (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk) yanı sıra daha küçük metinlerden oluşan ve MS. 5. yüzyıla tarihlendirilen Yenisey Yazıtları gelişmiş bir kültür dünyasına sahip olan Türklerin yazıya geçirilmiş ürünlerinin derinliğini de gözler önüne sermektedir. Bugün Türk dili araştırmacıları arasında genel kabul gören görüşe göre 8. yüzyılda taşlar üzerine kazınarak yazılan Orhun Yazıtlarındaki dil Türk inanışı, kozmogonisi, benzetme ve derin anlatımıyla Türkçenin tarihinin çok daha eskilere götürülmesini mümkün kılmaktadır.

Orhun Abideleri'ni taşlar üzerine yazdıran Köktürk Devletine yine bir Türk boyu olan Uygurlar son vermiş, takip eden yıllarda Asya coğrafyasında sahip olduğu geniş sınırlarla dönemin en güçlü devletlerinden Karahanlılar tarih sahnesine çıkmıştır. Karahanlılar sahip oldukları topraklarda güçlü bir devlet yönetimi kurmuşlardı. Yöneticileri Türk, yönetilen halkın ağırlıklı olarak Araplardan oluşan Karahanlı Devleti, siyasi gücünü kültürel eserlerle de taçlandırmıştır. Balasagun merkezli kurulan Karahanlı Devleti idarecileri, siyasi gücünün yanı sıra Türk dilinin ülke toprakları içinde hâkim olmasını amaçlamışlardır. Bu amaca hizmet etmek üzere devletin desteğiyle 11. yüzyılda kaleme alınan *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eser gün yüzüne çıkmıştır. Karahanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Türk boylarından derlenen yaklaşık 8000 madde başını ihtiva eden *Dîvânu Lugâti't-Türk* çağının en önemi eserleri arasındadır. 1072 yılında yazımına başlanıp 1074'te tamamlanan ve Abbasi halifesine sunulan eser, Kâşgarlı Mahmud'un 20 yıllık birikiminin neticesinde ortaya çıkmıştır. Kâşgarlı Mahmud bugünün teknolojik imkânları

ile bile zor olanı başararak uzun mesafeleri at ve deve gibi vasıtalarla aşmak zorunda kalmış, sarfettiği büyük gayretle Türk topluluklarının sadece söz varlığı hazinesini kaydetmeyerek onların gündelik hayatlarındaki pek çok ayrıntıya eserinde yer vermiştir. Bu itibarla Dîvânu Lugâti't-Türk'ün sadece Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça karşısındaki güçlü konumunu ispatlamak amacıyla yazıldığını söylemek doğru olmaz. Çünkü *Dîvânu Lugâti't-Türk* kapsamı ve içeriği ile bunların çok daha ötesinde insanların gündelik hayatlarına hizmet eden, Arapların Türkçeyi aktif bir şekilde kullanmalarına imkân tanıyan çok yönlü bir eserdir. Eser çocuk oyunlarından, giyim kuşama, mutfak gereçlerinden, ev eşyalarına, kadınların makyaj malzemelerinden tabiat tasvirlerine varana kadar çok boyutlu yapısıyla 950 yıl öncesindeki Türk dünyasına bir pencere açmaktadır. O dönemde Türklerin duygu, düşünce, yaşam tarzı, estetik anlayışına dair kapsamlı bir bilgi hazinesini okurlara sunan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türkleri ele alan yekpare bir "Türk Dünyası ansiklopedisi" hüviyeti taşımaktadır.

Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü ilk kez bulup bilim dünyasına kazandıran Diyarbakırlı kitap sevdalısı Ali Emîrî Efendi'nin hayatının yanı sıra ilim âleminde "Kilisli Muallim Rif'at baskısı" olarak adlandırılan ancak hâlen gün yüzüne çıkarılamayan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün 22 defterden oluşan ilk tercümesi ele alınacaktır.

1. Ali Emîrî Efendi (1857-1924)

1857'de Diyarbakır'da dünyaya gelen Ali Emîrî Efendi, Emîrîzâdeler olarak bilinen köklü ve saygın bir ailenin ferdi olarak bilinir. Uzun memuriyetinde Osmanlı maliyesine büyük hizmetlerde bulunan Ali Emîrî Efendi'nin Türk kültür tarihi açısından unutulmaz yönü İstanbul Sahaflar Çarşısında bulduğu *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü Türk kültür tarihine kazandırmasıdır.

Ali Emîrî Efendi, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında göstermiş olduğu başarılı memuriyet kariyerinin yanı sıra şair, yazar, edebiyat tarihçisi kimliğiyle de oldukça zengin bir kişiliğe sahiptir (Süme, 2024, s. 2). Kendisi başarılı bir maliye bürokratı olarak devletin güvenini kazanmış, Anadolu'da ve yurt dışında önemli görevler üstlenmiştir. Devlete ve padişaha bağlılığını her fırsatta dile getiren Ali Emîrî Efendi devletin önemli madalya ve nişanlarıyla da ödüllendirilmiştir. Ali Emîrî Efendi, 1877-1909 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde memuriyet yapmış, görevi sırasında Arap Yarımadası başta olmak üzere Avrupa ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde görevini başarıyla icra etmiştir. Devlete sadakatle hizmetinden dolayı Mecidiye Nişanı ve Altın Liyakat Madalyası ile ödüllendirilmiştir (Baştürk, 2013, s. 317).

Defterdar ve kâtip olarak Adana, Diyarbakır, Erzurum, Selanik, Yanya, İşkodra, Halep, Yemen, Leskovik gibi yerleşim yerlerinde yaptığı memuriyeti esnasında kitap biriktirmeyi ihmal etmemiştir. Yeri geldiğinde bir kitaba ulaşmak için tayin isteyecek kadar kitap düşkünü bir kişiliğe sahiptir. Ali Emîrî'nin başarılı devlet adamlığının yanı sıra edebiyat tarihimiz açısından asıl önemli yanı hayatı boyunca bir araya getirdiği nadide eserlerden oluşan kitaplarını 17 Nisan 1916 tarihinde Feyzullah Efendi Medresesinde kurduğu Millet Kütüphanesine bağışlamasıdır (Gençboyacı, 2012, s. 210-211). Ali Emîrî Efendi'nin kurduğu bu kütüphanede başta Türk dilinin eşsiz eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk* olmak üzere padişah dîvânları, tarih, dil, edebiyat, tıp, sanat ve pozitif ilimlere ait çok sayıda el yazması eser sergilenmektedir (Gençboyacı, 2012, s. 213).

Ali Emîrî Efendi Türk dilinin eşsiz hazinesi olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü 1914 yılında İstanbul'un Beyazıt semtindeki Sahafçılar Çarşısında bularak uzun süre saklamıştır. Ancak bilindiği gibi o yıllarda ağırlıklı olarak ahşap evlerden oluşan ve yan yana sıralanmış bitişik nizamdaki İstanbul'un ara mahalleleri çıkan yangınlarla şöhret kazanmıştır. Bu nedenle evinde büyük bir titizlikle sakladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yangınlarda yok olacağı düşüncesi devletin ileri gelenlerini de harekete geçirmiştir. Eserin yayımlanması için Türk edebiyatının önemli isimlerinden Fuad Köprülü ile Türk sosyolojisinin önde gelen şahsiyetlerinden Ziya Gökalp'in devreye girmesi kaçınılmaz olacaktır. Bunun yanı sıra dönemin sadrazamı Talat Paşa da devreye girecek, tek nüshası bulunan ve kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün çoğaltılarak gelecek kuşaklara aktarılması için yoğun gayret göstereceklerdir. Ali Emîrî Efendi'nin tek bir şartla ikna olduğu bilinmektedir. O şart da kitabın tercümesinin yalnızca Kilisli Muallim Rifat Bilge'ye emanet edilmesidir. Ali Emîrî Efendi, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü bulup kültür sahasına kazandırmasının yanı sıra meslek hayatı boyunca satın alıp biriktirdiği ve pek çoğu tek nüsha olan 16.000 ciltlik eseri kendi kurduğu ve müdürlüğünü de yaptığı kütüphaneye bağışlamıştır (Tayşi, 1989, s. 391).

Hayatı boyunca hiç evlenmeyen ve aile kurmayan Ali Emîrî Efendi, hayatını kitaplara adamış samimi bir aydındır. Emekli olduktan sonra kalan ömründe kurduğu kütüphanede görev alan Ali Emîrî Efendi, tüm serveti olan kitaplarını milletin ve devletin imkânlarıyla biriktirdiğini ifade ederek kurduğu kütüphaneye "Millet Kütüphanesi" adını vermiştir. Vefatına kadar hiç fotoğraf çektirmemiş, hiç evlenmemiş, Diyarbakır'dan İstanbul'a uzanan kariyerinde Osmanlı'nın son dönemlerine, Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilanına şahitlik etmiş ve dünyaya gözlerini yumduğu 1924 yılına kadar kendi kurduğu kütüphanenin müdürlüğünü yapmıştır (Gençboyacı, 2012, s. 232).

2. Kilisli Muallim Rif'at Bilge (1874-1953)

1874 yılında Kilis'in Cedit Mahallesinde doğmuştur. Asıl adı Ahmet Rif'at Bilge'dir. Adının önünde hep Kilisli tabirini kullanan bu Türkoloji âlimi, daha çok "muallim" lakabıyla birlikte anılmıştır. Babası zaptiye görevinden dolayı Kerim Çavuş diye anılan Abdülkerim Efendi'dir. Rüştiyeyi doğduğu şehirde tamamladıktan sonra özel hocalardan ders almıştır. İlim yolunda kendisine en çok Selim Sabit Efendi'nin katkısı olduğu bilinmektedir. İstanbul Darülmuallimîni'nden yüksek dereceyle mezun olduktan sonra 1908'de Mekteb-i Hukuk'u bitirmiştir. Orta dereceli okulların yanında liselerde Arapça, Farsça, Tarih ve Türkçe öğretmenliği yapmıştır. Bunun yanında Üniversitelerin İlahiyat ve Edebiyat Fakültelerinde Arap dili ve edebiyatı derslerini okutmuştur. 1953 yılında Ankara'da vefat eden Kilisli Rif'at Bilge'nin mezarı Cebeci Asrî Mezarlığındadır (Tevfikoğlu, 1989, s. 154).

"Kilisli Rifat, daha öğrenciliği sırasında önce vekil sıfatıyla, asil olarak da 1 Şubat 1901'de Unkapanı Rüştiyesi Farsça muallimi olarak başladığı, kendisine 'muallim' lakap ve sıfatını kazandıran hocalık mesleğinde sırasıyla Fevziye Rüşdiyesi (1903), Dârülmuallimîn, Üsküdar İdâdîsi, Vefa İdâdîsi (1909), İstanbul ve Kabataş Sultânîleri (1916-1922), Medresetü'l-kudât (1919), Gazi Osman Paşa Sultânîsi ve Dârülmuallimât'ta (1923) Arapça, Farsça, tarih, Türkçe, akaid, ceza hukuku, ulûm-i diniye dersleri okuttu." (İA. 2002, s. 19).

Kilisli Muallim Rif'at Bilge Bey yumuşak huylu, esprili ve alçak gönüllü bir mizaca sahipti. Bilinçli bir Türk âlimi olan Muallim Rif'at Bey talebelerine sıklıkla Doğu kültürüne hâkim olmaları için Arapça ve Farsça öğrenmelerini tavsiye etmiş, bu hususta onlara bir zamanlar Batı dünyasının ilim dili olarak Latinceyi, Doğu dünyasının ise ortak bilim dili olarak Arapçayı kullandıklarını belirterek Arap diline hâkim olmaları gerektiğini vurgulamıştır. İslam uygarlığı üzerinde Türklerin etkisinin ne derecede büyük olduğunu öğrencilerine her fırsatta dile getirmiştir (Kocagöz, 1972, s. 320).

Kilisli Muallim Rif'at'ın Türk dili ve kültürü alanındaki en önemli yönü *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ilk tanzimini, neşrini ve tercümesini gerçekleştirmesidir. Ali Emîrî Efendi'nin tek nüshası olan bu önemli eseri emanet ettiği kişidir (Çakmak, 2013, s. 522). Kilisli Muallim Rif'at Bilge, pek çok zorluğa rağmen Birinci Dünya Savaşının ilk yıllarında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ilk neşrini üç cilt hâlinde yayımlamıştır. 1915-1917 yılları arasında eski harflerle ilk kez neşredilen bu yayın Batılı alimlerce çok beğenilmiş ve "Kilisli Rifat baskısı" olarak anılmıştır. Eserin karışık ve düzensiz sayfalarını numaralandırarak düzenlemiş, orijinalinin zarar görmemesi adına kendi el yazısıyla istinsah etmiştir. Batıda ise Carl Brockelmann *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ilk indeksini neşretmiştir[1] (Karamanlıoğlu, 2002, s. 39).

[1] bk. Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al Kâşgaris Divân Lugat at-Türk, Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Leipzig 1928.

3. Kilisli Muallim Rif'at Bilge Tercümesi

Kitabı 1914 yılında bulan ve Türk kültür tarihine kazandıran Ali Emîrî Efendi eseri ilk kez sadece Kilisli Rif'at Bilge'ye gösterir. Evine davet ettiği Kilisli Muallim Rif'at'ın dağınık ve başlangıçta eksik olduğunu düşündüğü eseri düzenleyip neşri işini kendisinden talep etmiştir. Kilisli Muallim Rif'at Bilge eserin neşri ve tanzimi işini büyük bir memnuniyetle kabul etmiştir. Eserin kaybolmasından korktuğu için muhafazalı bir çanta almış ve eseri yanından hiç ayırmamıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün ilk tercümesi 3 cilt hâlinde gerçekleşir. Ancak eserin tercüme işi Birinci Dünya Savaşı yıllarına denk gelir. Ekonomik güçlükler nedeniyle matbaa faaliyetleri oldukça zor gerçekleşmektedir. Kâğıt ve mürekkep yok denecek kadar az bulunmaktadır. Baskı makinelerinin sık sık bozulmasına rağmen Kilisli Muallim Rif'at Bilge faaliyetlerine azimle devam eder. İlk olarak eserin orijinalini yıpratmamak amacıyla bir nüshasının istinsahını kendi el yazısıyla yazar. 1355 numaralı söz konusu nüsha bugün İstanbul Arkeoloji Kütüphanesi Yazmalar bölümünde kayıtlıdır. Kilisli Muallim Rif'at kendi istinsah ettiği nüshayı esas alarak 1915-1917 yılları arasında eseri 3 cilt hâlinde neşreder. Yayımı gerçekleşen bu nüsha *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün matbu olarak tıpkıbasımı yapılan ilk yayındır (Ekinci, 2013, s. 539-540).

Kilisli Muallim Rif'at Bilge bu nüsha ile ilgili şu bilgileri verir:

> "Kitap esasen bir cilt iken ben merak edenleri meraktan kurtarmak için kitabı üç cilde ayırdım. Kitapta esasen söz başları görülmemiş iken ben söz başlarını gösterdiğim lûgatları da son zamanın usulüne göre bastırdım. Kitabın Arapçaları harekeli değil iken ben onlara hareke koydum. Türkçesinde harekesizleri öyle bıraktım. Harekeli olanların harekesini muhafaza ettim. Hattâ bazı harflerin üzerinde çifte hareke vardı, aynen ibka ettim. Hülasa kitap aslına mutabık çıktı…" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. cii).

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, devletin iktisadi alanda kalkınmasının yanında kültür işlerine de büyük önem vermiştir. Bu amaçla bizzat Atatürk'ün emirleriyle 15 Nisan 1931 tarihinde Türk Tarih Kurumu ile 12 Temmuz 1932 tarihinde Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulmuştur. Köktürk dönemine ve eski Türk tarihine ait eserlerin Türkçeye tercüme işine büyük önem veren Mustafa Kemal Atatürk, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Kilisli tarafından yapılan ilk tercümesini de Çankaya Köşkü'ne getirtmiştir. Bunun yanında Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde de Kilisli Muallim Rif'at Tercümesine ait 5 defter bulunmaktadır. Buna karşılık 22 defterden oluşan ilk çevirinin tamamı bulunamamıştır.

4. Sonuç

Kitabı ilk kez bularak Türk dili tarihine eşsiz bir katkı sunan Ali Emîrî Efendi, kitabın tanzim ve neşir işini kendisine verdiği, kitabı emanet ettiği Kilisli Muallim Rif'at Bilge tarafından Arapçadan Türkçeye tercüme edilen ve 22 defterden oluşan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ilk tercümesinin tamamı nerededir ve niçin gün yüzüne çıkarılmamıştır?

Dönemin Kütahya saylavı ve Arapça uzmanı Besim Atalay tarafından 1940 ve 1941 yıllarında yayımlanan Dîvânu Lugâti't-Türk'ün dört ciltlik baskısının ön plana çıkarılmasına karşılık, Kilisli Muallim Rif'at tercümesinin geri planda bırakılmasının nedeni nedir?

Kilisli Muallim Rif'at Bilge, Samih Bey ile görüşmesinde kendi yaptığı 22 defterlik tercümeyi sormuş, buna karşılık söz konusu defterlerin Gazi Paşa Hazretlerine takdim edildiği cevabını almıştır. Bir süre sonra İbrahim Necmi Bey tarafından Dolmabahçe Sarayına çağrılan Kilisli Muallim Rif'at'a *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yeni bir tercümesini yapması teklif edilmiştir. Ancak Kilisli Muallim Rif'at Bilge'nin kendi el yazısıyla yapmış olduğu nüshanın kayıp olduğu bilgisi verilir. Ve kendisine aslına uygun olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yeni bir tercümesini yapması teklif edilir. Bunun ardından Kilisli Muallim Rif'at Bilge ve Besim Atalay arasında eserin tercümesine yönelik çeşitli rakamlar konuşulur. Bu görüşmenin ardından Kilisli Muallim Rif'at Bilge tercümeyi yapmaktan vazgeçer. Nihayet 1940-1941 yıllarında Besim Atalay tarafından *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün tercümesi gerçekleşir.

Buradan hareketle Kilisli Muallim Rif'at Bilge tarafından yapılan 22 defterlik ilk tercümenin akıbeti araştırılmaya muhtaçtır. Ayrıca Besim Atalay ile Kilisli Muallim Rif'at Bilge arasındaki konuşmalardan Kilisli'nin üzülerek tercüme işinden el çektirildiği düşünülmektedir. Sebebi her ne olursa olsun Ali Emîrî Efendi tarafından bulunan eserin çoğaltılmasında ve günümüze ulaşmasında Kilisli Muallim Rif'at Bilge gibi işine sadık, güvenilir ve Arapça mütehassısı bir ismin varlığı yadsınamaz bir gerçekliktir. Belki de Kilisli Muallim Rif'at olmasaydı Ali Emîrî Efendi kitabı kimseyle paylaşmayacak, muhtemel bir İstanbul yangını veya başka sebeplerle tek nüsha olarak elimize ulaşan *Dîvânu Lugâti't-Türk* gelecek kuşaklara aktarılmayacaktı.

Türk diline verdiği eşsiz destekle dilimizin zenginleşmesi amacıyla kurduğu Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin temel amacına doğrudan hizmet eden Kilisli Muallim Rif'at Tercümesini duyan Mustafa Kemal Atatürk, 22 defterden oluşan söz konusu tercümeyi Cumhurbaşkanlığı Çankaya Köşkü'ne getirtir. İlerleyen süreçte Samih Rifat, Ruşen Eşref, İbrahim Necmi Dilmen ve Besim Atalay gibi isimlerle Kilisli Rif'at Bey arasında *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili görüşmeler olur. 26 Eylül 1932 tarihinde Atatürk'ün başkanlığında Dolmabahçe Sarayında toplanan Birinci Türk Dili Kurultayı'nda da Türk Dili Tetkik

Cemiyeti tarafından *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü çevirme görevi Kilisli Rifat'a verilmiştir (Akalın, 2008, s. 153). Burada en önemli nokta Kilisli Rif'at'ın ilk tercümesinin yer aldığı defterlerin baştan aşağı yanlışlarla dolu olması ve tahrif edilmesidir. Bunun yanında dönemin siyaset adamlarından Kütahya Milletvekili Besim Atalay'ın küçük düşürücü yaklaşımı nedeniyle geri plana itilen Kilisli Rif'at, tercüme işinden vazgeçecektir. Ayrıca bu durum Besim Atalay'ın Türkçenin bu abide eserinin (kişisel bir hırsla) ilk kez kendi adıyla anılmasını istemiş olması ihtimalini düşündürmektedir. Nitekim 1940 ve 1941 yıllarında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Türk Dil Kurumu tarafından yapılan neşrinde Besim Atalay'ın adıyla anılacaktır.

Sonuç olarak Kilisli Rif'at'ın 22 defterden oluşan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ilk tercümesinin akıbeti bugün için tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu tercümenin akıbeti sorgulanmalı, Kilisli Rif'at'ın Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde bulunan 5 defterden oluşan tercümesinin yeni bir yayını yapılarak genç kuşaklarla ve Türklük bilimiyle paylaşılmalıdır.

Kaynaklar

Akalın, Ş. H. (2008). Kâşgarlı Mahmud bin yaşında. *Türk Dili*, *683*, 479-482.

Akalın, Ş. H. (2008). *Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lûgâti't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Baştürk, S. (2013). Sicill-i ahvâl defterlerine göre Ali Emîrî Efendi'nin sicil kaydı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 12*, 308-324. https://dergipark.org.tr/tr/pub/esosder

Bilge, K. R. (1987). Dîvânu Lugâti't Türk ve Emiri Efendi. *Türk Dili, 430*, 182-199.

Çakmak, C. (2013, Mayıs). Dîvânu Lugâti't-Türk ve Kilisli Muallim Rifat Bilge. *I. Uluslararası Kilis ve Çevresi Sempozyumu* içinde (s. 513-527).

Ekinci, H. (2013, Mayıs). Kilisli Muallim Rif'at Bilge ve Dîvânü Lügâti't Türk. *I. Uluslararası Kilis ve Çevresi Sempozyumu* içinde (s. 529-547).

Gençboyacı, M. (2012). Diyarbakır'dan İstanbul'a Ali Emirî Efendi. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 7*, 210-247. www.e-sarkiyat.com

Karamanlıoğlu, A. F. (2002). *Türk dili nereden geliyor nereye gidiyor*. Beşir.

Kâşgarlı Mahmud. (2014). *Dîvânu lugâti't-Türk* (A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu, Haz.). Türk Dil Kurumu.

Kocagöz, S. (1972). Divanü Lûgat-it-Türk ve hocam Kilisli Rifat Bilge. *Türk Dili, 26*, 319-322.

Süme, M. (2024). Bir Osmanlı maliye bürokratı olarak Ali Emirî Efendi. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* (Vefatının 100. Yılında Ali Emîrî Özel Sayısı), 1-17. https://doi.org/10.28981/hikmet.1517429

Tayşi, M. S. (1989). Ali Emîrî Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (C. 2, s. 390-391). Türkiye Diyanet Vakfı.

Tevfikoğlu, M. (1989). *Ali Emîrî Efendi*. Kültür Bakanlığı.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEN GÜNÜMÜZE TÜRK MUTFAK TARİHİ: GELENEKSEL GIDALARIN MODERN TÜRKİYE'DEKİ İZLERİ

*Cihan KALEM**

Özet

Kâşgarlı Mahmud'un 1072-1074 yılları arasında kaleme aldığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk dilinin ilk kapsamlı sözlüğü olarak kabul edilmekle kalmayıp, 11. yüzyıl Türk toplumlarının kültürel ve sosyal dokusunu da aydınlatan bir kaynak niteliğindedir. Bu eser, dilbilimsel bir araç olmasının yanında, Türk boylarının beslenme alışkanlıklarını yansıtan zengin bir arşiv sunar. Yemek tarihi perspektifinden bakıldığında, eser et ve tahıl temelli bir beslenme modelini öne çıkarır; göçebe yaşamın izlerini taşıyan yoğurt, ayran, pekmez gibi süt ve meyve türevleri ile arpa, buğday gibi tahıllar, Türk mutfağının bin yıllık evrimini simgeler. Bu ürünler, Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan göç rotalarında hayatta kalma stratejilerini yansıtır: Et ürünleri (örneğin, soğut'un modern sucuk karşılığı) korunabilirlik ve taşınabilirlik açısından kritik rol oynarken, tahıl bazlı gıdalar (kavut, talkan) tarımsal geçişin habercisidir.

Toplumsal tarih açısından, *Dîvânu Lugâti't-Türk* Türk toplumlarının sosyo-ekonomik dönüşümünü beslenme üzerinden okuma imkânı verir. Göçebe Türkmenlerin et odaklı diyeti, konar-göçer hayatın zorunluluklarını –mobilite ve dayanıklılık– vurgularken, süt ürünleri (ağartı, kurut) ve tahıl işleme teknikleri (yufka, kömeç) toplumsal örgütlenmeyi yansıtır. Bu süreklilik, kültürel aktarım mekanizmalarını ortaya koyar: Aile ve topluluk ritüelleri aracılığıyla nesiller arası geçiş, ancak modernleşme ile kesintiye uğrar. Orta Anadolu'daki en eski Türkmen yerleşimlerinden birisi olan Yahyalı ilçesinde yapılan anket, bu dinamikleri somutlaştırır. 105 katılımcı arasında yufka (%80,95) ve kak (kurutulmuş meyve, %52,38) gibi ürünler yaygınlığını korurken, talkan (%80,95 hiç bilinmiyor) ve süçig (%90,48 duyulmamış) gibi gıdalar unutulmuştur. Bu

* Marmara Üniversitesi Doktora Öğrencisi, cihankalem@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6943-3689.

kayıplar, 19. yüzyıl sonundan itibaren tarım-hayvancılığın gerilemesi, şehirleşme ve apartmanlaşma gibi toplumsal değişimlere bağlanabilir.

Yahyalı'nın Selçuklu fetihleriyle başlayan tarihi bulamaç gibi basit tarifler (su, un, yağ karışımı) göçebelikten yerleşikliğe geçişin izlerini taşır. Günümüzde, coğrafya ve teknoloji beslenme kültürünü dönüştürse de, bu kitap Türk mutfağının toplumsal köklerini hatırlatır. Küreselleşme tropikal meyveleri erişilebilir kılarken, yerel ürünler (kavurga, kımız) kültürel kimliğin simgesi olarak direnir. Bu çalışma, yemek tarihini toplumsal tarihle bütünleştirerek, kültürel süreklilik ve kopuşları aydınlatmaya çalışırken, Türk tarihsel yolculuğu ve bu süreçte birlikte yaşadığı toplumların mutfak tarihine katkı sağlamaya çalışır.

Turkish Culinary History From *Dîvânu Lugâti't-Türk* to Today: Traces of Traditional Foods in Modern Turkey

Abstract

Written by Mahmud of Kashgar between 1072 and 1074, *Divanu Lugâti't-Türk* is not only considered the first comprehensive dictionary of the Turkish language but also serves as a resource that illuminates the cultural and social fabric of 11th-century Turkish societies. Besides being a linguistic tool, this work provides a rich archive reflecting the dietary habits of Turkic tribes. From a culinary history perspective, the work highlights a meat- and grain-based dietary model. Dairy and fruit derivatives such as yogurt, ayran, and molasses, bearing the traces of nomadic life, along with grains such as barley and wheat, symbolize the millennia-long evolution of Turkish cuisine. These products reflect survival strategies along the migration routes from Central Asia to Anatolia: Meat products (e.g., soğut, the modern sucuk equivalent of soğut) played a critical role in preservation and portability, while grain-based foods (kavut and talkan) heralded the agricultural transition.

From a social historical perspective, the *Divanu Lugâti't-Türk* (Divan Lugâti't-Türk) provides an opportunity to understand the socioeconomic transformation of Turkic societies through the lens of nutrition. The meat-focused diet of nomadic Turkmens emphasizes the imperatives of nomadic life—mobility and endurance—while dairy products (ağartı, kurut) and grain processing techniques (yufka, kömeç) reflect social organization. This continuity reveals mechanisms of cultural transmission: intergenerational transmission through family and community rituals, interrupted only by modernization. A survey conducted in the Yahyalı district, one of the oldest Turkmen settlements in Central Anatolia, illustrates these dynamics. Among 105 respondents, products such as yufka (80.95%) and kak (dried fruit, 52.38%) remained prevalent, while foods like talkan (80.95% completely

unknown) and süçig (90.48% unheard of) were forgotten. These losses can be attributed to social changes such as the decline of agriculture and animal husbandry, urbanization, and apartment building since the late 19th century.

Simple recipes like Yahyalı's historical bulamaç (a mixture of water, flour, and oil), which began with the Seljuk conquests, bear traces of the transition from nomadic to settled life. While geography and technology have transformed dietary culture today, this book reminds us of the social roots of Turkish cuisine. While globalization has made tropical fruits accessible, local products (kavurga and kumiss) persist as symbols of cultural identity. By integrating food history with social history, this study attempts to illuminate cultural continuities and ruptures, contributing to the culinary history of Turkey and the societies it has lived with.

Dîvânu Lugâti't-Türk

Dîvânu Lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yılları arasında yazılmış Türkçe'nin ilk sözlüğü ve dilbilgisi kitabı olarak kabul edilir. Abbasi halifesi El-Muktedi Billah'a sunulmuştur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, yalnızca bir dil sözlüğü olmanın ötesinde, Türk boylarının dilleri, lehçeleri ve kültürel unsurları hakkında zengin bilgiler sunan bir antolojidir. Eser, özellikle Türk dilinin Arapça karşısındaki varlığını savunmak ve bu dile olan ilgiyi artırmak amacıyla yazılmıştır. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü hazırlarken, Türk dilini Araplara öğretmek için sistematik bir yol izler. Bu amaçla eserde, Türkçe kelimelerin Arapça karşılıkları verilmiş, Türk boylarının konuştuğu lehçelere dair ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, aynı zamanda dönemin Türk topluluklarının sosyal yaşamını, kültürünü ve coğrafi dağılımını da ortaya koyan önemli bir kaynaktır. Kâşgarlı Mahmud, Türk boyları arasında dolaşarak derlediği bilgilerle, Türk kültürünün zenginliğini sunmak istemiştir (Banarlı, 1998. S. 250, Çetinoğlu, 2019, s. 40).

Eser, 7500'den fazla kelimeyi içerir ve Türk dillerine dair derinlemesine bilgi verir. Bunun yanında, Türklerin kullandığı atasözleri, deyimler, şiirler ve destanlar da eserde yer almaktadır. Türkçe kelimelerin karşılıklarını ve bunu halk dilinden derlediği örneklerle vermiştir. Türk boyları ve coğrafyası ile Türklerin örf ve gelenekleri üzerine önemli bilgiler vardır. Devrinin Türkler merkezli dünyası gösteren bir haritada vardır. Bu yönüyle *Dîvânu Lugâti't-Türk*, sadece dilsel bir eser değil, aynı zamanda Türk halk edebiyatı ve folkloru üzerine önemli bir kaynaktır. Bu içerik, eseri kültürel ve tarihsel açıdan da son derece değerli kılar (Ayyal, 2013, s. 79).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün en dikkat çekici özelliklerinden biri, eserde yer alan harita ve coğrafi bilgileridir. Kâşgarlı Mahmud, eserdeki kelimelerin geçtiği yer adlarını ve bu yerlerin coğrafi konumlarını belirten bir harita

hazırlamıştır. Bu harita, Orta Asya, Anadolu ve çevre bölgelerde yaşayan Türk boylarının yayılımını gösterir. Böylece, eserdeki yer adları ve bu adların bugünkü karşılıkları, Türk tarihi ve coğrafyası açısından önemli bir bilgi kaynağı sunar. (Caferoğlu, 2000, s.29) Bu bağlamda *Dîvânu Lugâti't-Türk*, sadece dil ve kültür araştırmaları için değil, aynı zamanda tarih ve coğrafya çalışmaları için de başvurulması gereken temel eserlerden biridir. Eserin önemi sadece içeriğiyle sınırlı değildir. *Dîvânu Lugâti't-Tür*k, Türkçenin Arapça ile olan ilişkisini ele alırken, Türkçenin zengin ve köklü bir dil olduğunu savunur. Kâşgarlı Mahmud, Türk dilinin Arapça kadar önemli ve zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla, Türk diline dair kapsamlı bir çalışma sunmuştur. Bu durum, Türk dilinin bilim ve edebiyat dünyasında kabul görmesi için önemli bir adım olmuştur (Ercilasun, 2004, 321-323).

Dîvânu Lugâti't-Türk, Yiyecek Ve İçecekler

Dîvânu Lugâti't-Türk, 11. yüzyılda Türk toplumlarının yiyecek ve içecek kültürüne dair önemli bilgiler sunan en değerli eserlerden biridir. Bu eserde, yiyecek ve içeceklerin adlarıyla birlikte, bu ürünlerin yapılışı hakkında da bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmada, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen yiyecek ve içecek adlarının modern Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ve Anadolu ağızlarındaki kullanımları incelenmiştir. Bin yıllık zaman sürecinde bu yiyecek ve içecek adlarının varlığını sürdürüp sürdürmediği ve bu süreçte hangi değişikliklerin yaşandığı araştırılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan yiyecek ve içecek adları, o dönemde Türk topluluklarının doğal çevrelerinden elde ettikleri ürünleri nasıl değerlendirdiklerini ve beslenme alışkanlıklarını ortaya koymaktadır. Göçebe topluluklar et ve et ürünlerine dayalı bir beslenme biçimi benimserken, yerleşik yaşamla birlikte tarım ürünleri de beslenmede önemli bir yer edinmiştir. Örneğin ekmek ve tahıl ürünü yer almakta; 'arpa', 'buğday', 'kavut' gibi ürünlerin o dönemde yaygın olarak tüketildiği görülmektedir. Ayrıca 'ayran', 'yoğurt', 'bal' gibi süt ve diğer hayvansal ürünlerinin de Türk kültüründe önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen yiyecek ve içecek adlarının büyük bir bölümü, günümüz Türkiye Türkçesinde yaşamını sürdürmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan 'ayva', 'elma', 'armut', 'pekmez', 'yoğurt' gibi kelimeler bugün de aynı anlamlarını korumaktadır. Ancak, et ürünleri ile ilgili adların büyük çoğunluğu modern Türkçede ya farklı adlarla anılmakta ya da kullanım dışı kalmıştır. Örneğin, 'soğut' adı verilen et ürünü günümüzde 'sucuk' olarak bilinen bir ürüne benzemektedir. Bu durum, Türk kültüründe beslenme alışkanlıklarının genel hatlarıyla devam ettiğini, fakat bazı adların yerini farklı kelimelere bıraktığını göstermektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki yiyecek ve içecek adları, Türk kültürünün bin yıllık süre içindeki devamlılığını gözler önüne sermektedir. Bazı yiyecek ve içecek adları, yapıldıkları malzemelerin rengi, biçimi veya yapılan işlemden dolayı benzer adlarla günümüze kadar gelmiştir. Örneğin, 'ağartı' kelimesi, sütten yapılan ürünlere verilen genel bir ad olarak kullanılmıştır ve bugün de bu anlamını korumaktadır. Bu tür sözcükler, kültürel sürekliliğin ve ortak beslenme alışkanlıklarının bir göstergesidir (Çetin, 2005, s. 187).

Dîvânu Lugâti't-Türk, 11. yüzyıl Türk dünyasının yeme içme kültürü açısından son derece zengin bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Günümüz Türkiye Türkçesine ulaşan yiyecek ve içecek adlarının çoğu, Türklerin bin yıllık süreçte beslenme alışkanlıklarında çok büyük değişiklikler olmadığını ortaya koymaktadır. Tarıma dayalı beslenme alışkanlıkları büyük ölçüde devam etmekte, et ürünleri ise farklı adlarla yaşamını sürdürmektedir. Bu durum, Türk kültürünün geçmişten bugüne taşıdığı geleneksel beslenme biçimlerinin ve kültürel sürekliliğin önemini vurgulamaktadır (Yıldız, 2016).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen Yiyecek Ve İçeceklerin Yahyalı'da Bilinirliği Tüketimi

Yahyalı ilçesindeki yaklaşık 1000 yıllık bir Türk yerleşimidir. İlçeye Türklerin gelişi 11. yüzyılda Selçuklu fetihleriyle başlamıştır. Büyük bir Oğuz kitlesi, 1047 yılında Anadolu'ya göç etmiş ve Selçuklu ordusunun desteğiyle Anadolu'ya yerleşmiştir. 1059 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emriyle bölgeye giren Türkmenler, Develi ve Yahyalı civarına yerleşmiştir. Malazgirt Zaferi'nden sonra Danişmendlilerle birlikte Develi-oğulları aşireti, Yukarı Develi'ye yerleşmiş, Yahyalıoğulları aşireti ise Yahyalı bölgesinde iskân edilmiştir. Bölgenin adı, bölgeye gelen ilk Alplerden olan Yahya Gazi'den gelmekte olup, onun türbesi Yahyalı'da bulunmaktadır. Türkmenler, Danişmendlilerle Anadolu'ya geldikten kısa süre sonra Anadolu Selçuklu Devleti'ne tabi olmuş ve bölge kendilerine verilmiştir (Köşker ve Türkmenoğlu, 1992).

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Yahyalı ilçesinde Türklerin yerleşimi Anadolu fethinin başlangıcına kadar gitmektedir. O tarihten beri yaklaşık 1000 yıldır aralıksız olarak Türk kültürünün devamlılığından söz edilebilir. Günümüzde tarım alanlarının azalması ve hayvancılığı kapalı ahırlarda yapılmasına rağmen Yahyalı birkaç kuşak öncesine kadar küçükbaş hayvancılık ve konargöçer hayatın etkin olduğu bir bölgeydi. Bu nedenle hem hayvansal ürünlerin üretim ve tüketiminde hem de onların adlandırılmasın da 1000 yıllık bir devamlılıktan söz edebiliriz.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen yiyecek içecek alfabetik olarak aşağıdaki gibi sıralanabilir.

*"aġartġu, aġuj~aġuz, alma~almıla, aluç, aluçın, amşuy, arı yaġı, armut, arpa, awruzı~awzurı, awya, ayran, bal, bekmes~pekmes, begni~bekni, bitrik, bor, böşgel~püşkel, buġday, buhsı, buhsum, buldunı, bulgama, büken, bün~-mün, büskeç, büsteli, çaġır, çahşak, çobulmak, çörek, çukmın, erük, esberi~us-barı, etmek, geşür, ikdük, ingliç, kabak, kaġun, kaġurmaç~kawurmaç, kaġut~-kavut, kak, kakuk, kakurġan, kat, katut, kayak, kımız, kor, kosık~kosuk, kömeç, közmen, kuçġundı, kurut, kuyma, küç, küli, kürşek, lėtü~litü, mandu, saġ yaġ, sarıġ turma, sarmaçuk, senkeç, sım sımrak, sinçü, sirke, soġan~soġun, soġut (I), soġut (II), soktu, soma, söklünçü, suwsuş, süçig~süçüg, süzme, şamuşa, şekirtük, talkan, tarıġ, tarmaz~turmuz, to, toġrıl, tokıç~tokuç, top, topık sünük, turma, tutma aç~tutmaç, tuturkan, tuz, türmek, udıtma, uġlı, uġut, uhak, ul-yan, ügre, ügür~yügür, üskenteç, üzüm, yaġ, yaġak, yarmış un, yazuk et, yigde, yoġurt, yörgemeç, yuġa ~yupka, yumurtġa."(*Çetin, 2005, s. 187*).*

Bu listede bazı ürünlerin günümüz Türkçesi ile aynı anlam ve okunuşa sahip olduğu için devamlılık konusunda yeni bir araştırma yapmaya gerek duyulmayacaktır. Ancak içlerinden günümüz Türkçe kullanımda yaygın olmayan bazıları seçilip 1000 yıllık bir Türk yerleşimi olan Yahyalı özelinde araştırılmaya çalışılacaktır. Ankete katılan Yahyalı ile doğrudan bağlantısı olan orada doğmuş, hâlen yaşayan veya başka yerde doğduğu hâlde Yahyalı nüfusuna kayıtlı kişilerden gönüllük esasına göre seçilmiştir. Anket teknolojinin imkânları kullanılarak dijital ortamda yayılmış ve sonuçlar aynı şekilde toplanmıştır.

"Bu anket " Dîvânu Lugâti't-Türk'te" geçen bazı yemek ve içeceklerin bilinirliği ve günümüzde hâlâ *tüketilip tüketilmediğini sorgulamaya çalışmaktadır. Yahyalı İlçesi özelinde her yaş grubundan insan katılabilir ancak özellikle büyükanne ve büyükbaba gibi aile büyüklerinin cevaplaması çalışmanın kalitesini artıracaktır. Kendiniz doldurduktan sonra çevrenizdeki Yahyalılı hemşerilerimize de iletebilirsiniz. Şimdiden teşekkür ederiz."* Anket bu açıklama ile yayılmış ve yaklaşık bir haftalık sürede farklı yaş gruplarından 45 kadın ve 60 erkeğin katılımı ile 105 sonuç alınmıştır.

İlk olarak **"yuğa, yupka"** olarak bilinen yufka tarzı ekmek hakkındaki katılımcıların görüşleri alınmıştır. %9,52'si bu ekmeği daha önce hiç duymadığını belirtirken bu durum ankete yaşı küçük gençlerin katılmasıyla açıklanabilir. Aynı oranda kişi (%9,52) ekmeği en az bir kez denemiş olsa da düzenli olarak tüketmediğini söylemiştir. Ancak katılımcıların %80,95'i ise yufka ekmeği her fırsatta tüketmeye devam ettiğini belirtmiştir. Bu veriler, yufka ekmeğin katılımcılar arasında oldukça yaygın ve popüler olduğunu, büyük çoğunluğun bu ekmeği severek tükettiğini göstermektedir. Bu sonuç yufkanın Türkiye'nin her yerinde hem doğrudan hem de farklı ürünler ile birlikte tüketildiği dü-

şünüldüğünde şaşırtıcı olmayacaktır. Bununla birlikte yufka kelimesi benzer okunuşu ile Türklerin geçmişte birlikte yaşadığı milletlerin dillerine geçmiştir. Ermenice "yufka", Bulgarca "Yufka, Yunanca "Yufkas" olarak okunmaktadır (Teker, 2021, s. 26).

İkinci olarak katılımcılara **"udıtma"** (Ünlü, 2012, s. 863) olarak bilinen yaş ya da taze peynir hakkındaki görüşlerine sorulmuştur. %71,43'ü bu peyniri daha önce hiç duymadığını belirtirken, kimse onu duyup denemediğini ifade etmemiştir. Katılımcıların %9,52'si en az bir kez peyniri denemiş, ancak düzenli olarak tüketmemektedir. Buna karşın %19,05'lik bir kesim peyniri düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini söylemiştir. Bu sonuçlar, "udıtma" peynirinin katılımcılar arasında geniş bir bilinirliliğe sahip olmadığını, ancak onu deneyenler olduğunu göstermektedir.

"Aġuj" (Atalay, 1945, s. 145**)** ya da "ağız" olarak bilinen, doğumdan sonra memeli hayvanların ilk sütüdür. "Ağız sütü" olarak da bilinen bu süt, yüksek protein ve immünoglobulin içeriği ile özellikle faydalı olarak kabul edilir ve pişirilerek tatlı veya çorba şeklinde tüketilebilir. Ağız kelimesi günümüzde de kullanılmasına rağmen *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten önce hiçbir kaynakta geçmemektedir (Fındık, 2021, s. 3). Bu araştırma da ise ankete katılan 105 kişinin "aġuz" olarak bilinen memeli hayvanların doğumdan sonraki ilk sütü hakkındaki görüşlerine şu şekilde ifade etmiştir. %21,74'ü bu sütü daha önce hiç duymadığını, %21,74'ü ise duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Katılımcıların %26,09'u en az bir kez bu sütü denemişken, %30,43'ü düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini söylemiştir. Bu sonuçlardan, "aġuz"un katılımcılar arasında bilinirliğinin ve tüketiminin oldukça yaygın olduğunu, sütü bilenlerin çoğunun onu tatma veya düzenli tüketme eğiliminde olduğunu göstermektedir.

"Kömeç" (Kara, 2019, s.71) isminin Türkçe gömmek fiilinden geldiği yapılan işlemden dolayı küle gömülerek pişirilen ürünü de bu nedenle gömülen anlamına gelen "kömeç" dendiğini düşünebiliriz. Bununla birlikte "kömeç" kelimesine de ilk defa *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te rastlanıyor (Ögel, 1991, s.51). Yahyalı özelinde ankete katılan açısından şu sonuçlar çıkmıştır. %14,29'u bu ekmeği daha önce hiç duymadığını, %23,81'i ise duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Katılımcıların %38,10'u kömeçi en az bir kez denemişken, %23,81'i düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini söylemiştir. Bu veriler, kömeçin bilinirliğinin yüksek olduğunu, katılımcıların önemli bir kısmının onu denediğini göstermesine rağmen çocukluk artık kömeç tüketmediğini söylemiştir. Bu durum geçmişe nazaran değişen ev ve yaşam koşulları ile açıklanabilir. Geçmişte evler müstakil ve bahçeli iken evlerinin önündeki tandır veya ocaklarda insanlar kolayca ateş yakabiliyorlardı. Ancak toplumun

önemli kısmı ateş yakmanın nerede ise imkânsız olduğu apartman dairelerinde yaşamaktalar. İçine bir ekmek ya da çöreğin gömüleceği kadar külün oluşabilmesi için yakılan ateşim oldukça fazla olması gerekir, bu durum ancak insanların hâlâ imece usulü ile yufka veya benzeri yıllık ekmeklerini yaptıkları yerlerde mümkün olabiliyor. Bu koşullarda kömeç hazırlaması, kışlık yufka ekmek pişirilmesi sürecinin devamı olarak görülebilir. Kömeç için ayrıca hamur hazırlamaya gerek kalmadan yufka ekmek için hazırlanan hamurlardan bir kısmının iş bitimi tandırda biriken küle gömülmesi ile mümkün olabilir.

Ankete katılan 105 kişinin **"kurut"** (Çulha, 2022, s.77) olarak bilinen, yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri veya kuru yoğurt göçebe yaşam koşullarının gereklilikleri sonucu doğmuştur. Elde edilen ürünün bozulmadan taşınabilmesi, hacminin küçültülmesi ve ihtiyaç duyulduğu zaman kullanılması göçebelerin bir üründen bekledikleri temel gerekliliklerdir. Kurut da bu amaca yönelik olarak yağsız yoğurt ve diğer süt ürünleri karışımının içindeki su ve nemin uzaklaştırılması yani ürünün adı üstünde kurutulması sonucu yapılmaktadır. İhtiyaç duyulduğu zaman bu dayanıklı ve küçük kurut topları su ile ıslatılıp çorba türevi yemeklerde kullanılmaktaydı. Yahyalı ilçesinde ankete katılanların kurut hakkındaki görüşlerine göre, %42,86'sı bu ürünü daha önce hiç duymadığını, %14,29'u duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Katılımcıların %23,81'i kurutu en az bir kez denemişken, %19,05'i düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini söylemiştir. Bu veriler, kurutun bilinirliğinin sınırlı olduğunu, ancak onu deneyenlerin belirli bir kısmı tarafından düzenli olarak tüketildiğini göstermektedir.

Ankete katılan 105 kişinin **"süçig, süçüg"** kelimesi ilk Türkçe metinlerde tatlı olarak geçerken sonraları, tatlı içki ve şarap olarak kullanılmaya başlanmıştır (İsi ve Turgunbayer, 2021, s. 81). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki sözlük anlamı olarak "tatlı içecek veya içki" olarak geçmektedir. Yahyalı özelinde bu içecek hakkındaki ankete katılanların görüşlerine göre, %90,48'i bu içeceği daha önce hiç duymadığını, %9,52'si duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Hiçbir katılımcı bu içeceği denememiş veya düzenli olarak tüketmediğini söylemiştir. Bu veriler, "süçig, süçüg" içeceğinin katılımcılar arasında neredeyse tamamen bilinmediğini ve tüketilmediğini göstermektedir. Bu durum ilçede yaşayan insanların tüketim alışkanlıklarında bu tür bir içkini yer almadığını göstermektedir.

Ankete katılan 105 kişinin **"bulğama"** (Bayat, 2008, s. 61) bulamaç olarak bilinen, yağsız, acısız ve baharatsız yemek hakkındaki görüşlerine göre, %19,05'i bu yemeği daha önce hiç duymadığını, %23,81'i duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Katılımcıların %38,10'u bulamacı en az bir kez denemişken, %19,05'i düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini

söylemiştir. Bu veriler, bulamacın katılımcılar arasında nispeten bilinir ve deneyimlenmiş göstermektedir. Yine konar göçer yaşam koşulların bir dayatması olarak bulamaç yemeği elde olan malzemelerin karıştırılması ile yapılmaktadır. Bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten sonraki dönemler ve günümüze kadar içerisine konan farklı malzemeler ve tarifler ile yapılmaya devam etmektedir (Ergener, 2024, s. 22). Bu yemek sadece Türklere has olmayıp farklı milletlerin mutfaklarında da yer almaktadır (Jaine, 1988, s.101).

Yemek kültürünün devamlılığını göstermesi açısından şu tarif örnek verilebilir. Solak Ağa, 1800'lü yılların sonunun Yahyalı'sında etkin olan şahsiyetlerdendi. Kozan, Maraş ve Kayseri bölgesinde etkin olan Kozanoğulları'nın temsilcisi olarak hem ekonomik hem de siyasi olarak bölgenin gayri resmi yöneticisi konumundaydı. Hayvancılık ailenin önemli gelir kaynakları arasındaydı (Köşker ve Türkmenoğlu, 1992). Solak Ağa'nın torunlarından olan Hayriye Navruz (D: 1930) ilk gençlik yıllarında ailesi ile birlikte yaylacılık yapmıştır. Yaylacıların yaşam koşulları ve yemek kültürleri ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Kendisinin bulamaç tarifi *"1. Bir kabın içinde kaynayan suya buğday veya mısır unu karıştırılarak eklenir. 2. Pişim sonunda akışkan bir lapa kıvamını alan yemeğe sade yağ veya süt yüzü*[1] *katılır. 3. Tuz ve baharatların eklenmesi ile yemek tamamlanmış olur"* (Hayriye Navruz, kişisel iletişim, 11 Kasım 2024).

Yapılışı oldukça sade ancak aynı zamanda doyurucu olan bu yemek *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de geçen "yuqa" adlı ekmek ile yenmektedir. Bu yemeğin yapılışında kullanılan tahıl ilk dönemlerde buğday iken mısırın Türk mutfağına girmesiyle mısır da kullanılmaya başlanır. Hayriye Navruz'un tarifinde sıvı olarak su kullanılırken, kendisi de yaylacılık yapmış olan Şaziye Kalem (D: 1939) ise aynı yemeğin süt veya tereyağı, peynir ve yoğurt yapımında ortaya çıkan sulardan da yapıldığı söylemektedir (Şaziye Kalem, kişisel iletişim, 11 Kasım 2024). Anketimizden de anlaşıldığı üzere artık bulamaç yemeği yaygın olarak tüketilmiyor. Ancak mülakatlardan da görebildiğimiz gibi hayvancılığa bağlı ekonomi ve yaşam koşullarının sürdüğü yakın döneme kadar bu yemekler bin yıl önceki malzemeler ve tarifler ile yapılmaya devam ediyordu.

Ankete katılan 105 kişinin **"çağır"** olarak bilinen, şıra, şarap, rakı veya karışık içki hakkındaki görüşlerine göre, %71,43'ü bu içeceği daha önce hiç duymadığını, %19,05'i duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Hiç kimse bu içeceği en az bir kez denememiş olmasına rağmen, %9,52'si düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini söylemiştir. Bu veriler, "çağır" içkisinin geniş bir kesim tarafından bilinmediğini, ancak küçük bir grubun düzenli olarak düzenli olarak tüketildiğini göstermektedir.

---

[1] Sütün yağının çiğden alınıp pişirilmesiyle oluşan bir kaymak çeşididir.

Ankete katılan 105 kişinin **"kımız"** olarak bilinen, kısrak sütünün mayalanmasıyla elde edilen içecek hakkındaki görüşlerine göre, %28,57'si bu içeceği daha önce hiç duymadığını, %47,62'si duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Katılımcıların %14,29'u en az bir kez kımızı denemişken, %9,52'si düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini söylemiştir. Bu veriler, kımızın geniş bir kesim tarafından bilindiğini ancak denemeyenlerin çoğunlukta olduğunu, içeceği deneyen küçük bir grubun olduğunu göstermektedir. Yahyalı ilçesi özelinde bu bilgilerin özellikle düzenli olarak tükettiğini söyleyenler açısından sağlıklı olmadığı söylenebilir. Yahyalı için ne geçmişte ne de günümüzde kımız tüketiminin yaygın olduğu Orta Asya coğrafyası gibi geniş at sürülerinden söz edilebilir. Bu durum da kımız üretimi için gerekli olan at sütüne ulaşmanın mümkün olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte inek sütü ile de kımız yapıldığı göz ardı edilmemelidir (Şahin, 1995 s. 83). Kısrak sütü, inek veya keçi sütünden daha fazla şeker içerdiğinden, fermente edildiğinde kımız diğer sütlerden üretilen içeceklere göre daha fazla alkol içermektedir (Kadıoğlu ve Işık, 2022, s. 124).

Ankete katılan 105 kişinin **"kağut"** olarak bilinen, darı yapılan bir tür yemek hakkındaki görüşlerine göre, %90,48'i bu yemeği daha önce hiç duymadığını, %4,76'sı duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Yalnızca %4,76'lık bir kesim bu yemeği en az bir kez denemiş, ancak düzenli olarak tüketen kimse bulunmamaktadır. Bu veriler, "kağut" yemeğinin katılımcılar arasında neredeyse tamamen bilinmediğini ve çok az kişi tarafından deneyimlendiğini göstermektedir.

"Kak" (Oğuz, 1976 s.654) kelimesi eski Türkçede isim ve sıfat olarak kuru kurutulmuş şey olarak geçmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten günümüze kadar varlığı ve yaygın kullanımını sürdürmektedir (Gürsoy-Naskali, 2006, 427). Kak olarak bilinen kurutulmuş meyve hakkındaki katılımcıların %28,57'si bu terimi daha önce hiç duymadığını, %4,76'sı duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Katılımcıların %14,29'u "kak"ı en az bir kez denemişken, %52,38'i düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini söylemiştir. Bu veriler, "kak"ın bilinirliğinin yüksek olduğunu ve önemli bir kesimin bu kurutulmuş meyveyi düzenli olarak tüketildiğini göstermektedir. Yahyalı ilçesinin İç Anadolu bölgesinin önemli meyve üretim alanlarından birisi olduğu düşünüldüğünde bu sonuç isabetli görülecektir. "**Çir"** (TDK, 1968, s.1234) kelimesi de Anadolu'da ki pek çok yerde olduğu gibi meyve kurusunun bir başka söylenişi olarak Yahyalı bölgesinde kullanılmaktadır.

Ankete katılan 105 kişinin **"turma, tutmaç"** olarak bilinen hamurlu, bir tür erişte yemeği hakkındaki görüşlerine göre, %47,62'si bu yemeği daha önce hiç duymadığını, %9,52'si duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Katılımcıların %28,57'si bu yemeği en az bir kez denemişken, %14,29'u

düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini söylemiştir. Bu veriler, "turma, tutmaç" yemeğinin katılımcılar arasında bilinirliğinin sınırlı olduğunu, ancak denedikten sonra düzenli tüketen belirli bir grup bulunduğunu göstermektedir. Ankete katılan 105 kişinin **"talkan"** olarak bilinen, kavrulmuş ve dövülmüş tahıllardan yapılan tatlı veya helva hakkındaki görüşlerine göre, %80,95'i bu yiyeceği daha önce hiç duymadığını, %4,76'sı duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Katılımcıların %14,29'u "talkan"ı en az bir kez denemiş olmasına rağmen, düzenli olarak tüketen kimse bulunmamaktadır. Bu veriler, "talkan"ın katılımcılar arasında büyük ölçüde bilinmediğini göstermektedir.

Ankete katılan 105 kişinin **"kaġurmaç, kawurmaç"** kavurga (Arı, 2022, s.144) olarak bilinen kavrulmuş buğday çerezi hakkındaki görüşlerine göre, %38,10'u bu terimi daha önce hiç duymadığını, %9,52'si duyduğunu ancak tadına bakmadığını belirtmiştir. Katılımcıların %23,81'i bu çerezi en az bir kez denemişken, %28,57'si düzenli olarak tüketmeye devam ettiğini söylemiştir. Bu veriler, "kaġurmaç"ın önemli bir kesim tarafından bilindiğini göstermektedir. Bununla birlikte sadece Yahyalı'da değil buğday üretiminin olduğu pek çok coğrafyada bu çerez tüketilmektedir (Ertuğrul, 2018).

Sonuç

Sonuç olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen yiyecek ve içecek adlarına dair yapılan anket sonuçları, bu yiyecek ve içeceklerin günümüzdeki bilinirliliği ve tüketim alışkanlıkları hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Verilere bakıldığında, "kaġurmaç" ve "kak" gibi ürünlerin nispeten daha fazla bilindiği ve düzenli olarak tüketildiği görülmektedir. Özellikle "kaġurmaç" (kavrulmuş buğday çerezi) %28,57 oranında düzenli tüketilirken, "kak" (kurutulmuş meyve) %52,38 oranında yüksek bir tüketim oranına sahiptir. Öte yandan, "süçig" (tatlı içecek), "çaġır" (karışık içki) ve "talkan" (kavrulmuş tahıl tatlısı) gibi içecek ve yiyecekler geniş bir kesim tarafından bilinmemekte ve tüketilmemektedir. Örneğin, "talkan" %80,95 oranında hiç duyulmamış ve düzenli tüketimi olmayan bir yiyecek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, bazı eski Türk yiyecek ve içeceklerinin modern toplumda kaybolduğunu ya da sadece sınırlı bir kitle tarafından bilindiğini göstermektedir.

Genel olarak, geleneksel yiyeceklerin bir kısmı günümüzde hâlâ tüketilirken, çoğu bilinmez hâle gelmiştir. Anket sonuçları, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen bu yiyeceklerin kültürel aktarım sürecinde bir kısmının unutulduğunu ortaya koymaktadır. Bunun temel sebebi olarak tüketim alışkanlıklarında ki değişim ile birlikte Yahyalı özelinde tarım ve hayvancılığın insanların hayatında giderek daha az yer kaplaması söylenebilir. Birkaç kuşak öncesine kadar hem tarım hem de hayvancılıkla uğraşan aileler artık dağılmış yeni nesiller farklı iş olanaklarını yönelmişlerdir.

Yemek kültürünü doğrudan etkileyen en önemli faktörlerden biri kesinlikle coğrafyadır. Coğrafya, insanların hangi besinlere ulaşabileceklerini, nasıl tarım yapacaklarını, hayvancılığı ne şekilde sürdüreceklerini belirler. İklim, toprak yapısı, su kaynakları gibi coğrafi unsurlar, bir bölgedeki insanların ne tür besinler yetiştirebileceğini ve beslenme alışkanlıklarını doğrudan şekillendirir. Günümüzde ulaşım olanaklarının ve teknolojinin gelişmesi, özellikle sera gibi yapay iklim koşullarında tarım yapabilme kapasitesi, insanların çok çeşitli ürünlere ulaşmasını sağlarken, denizaşırı ülkelerden gelen tropikal meyveler ya da mevsim dışı sebzeler neredeyse dünyanın her yerinde kolayca bulunabilir. Ancak temel belirleyici olarak coğrafya hâlâ önemini korur, çünkü bir bölgenin tarihsel gelişimi, halkının geleneksel mutfak alışkanlıkları ve yerel kaynaklara dayalı yemek kültürü coğrafya ile sıkı sıkıya bağlı kalmaya devam etmektedir. Bu sonuçlar, Türk mutfağının tarihî kökenlerinin ve kültürel sürekliliğinin modern mutfak kültürüne etkisini analiz etmeye yarayabilir. Ayrıca, geçmişten bugüne süregelen yemek alışkanlıklarının Türkiye'deki coğrafi bölgeler arasındaki dağılımını değerlendirmeye imkân sağlayabilir.

Kaynakça

Arı, M. (2022). *Bozkır sözlüğü*. Tılsım Yayınevi.

Atalay, B. (1945). *Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't-Türkiyye*. Türk Dil Kurumu.

Ayyal, L. K. (2013). Ali Emiri Efendi ve Divan-ı Lugat-it-Türk. *Journal of the College of Languages (JCL), 26*, 75-83.

Banarlı, N. S. (1998). *Resimli Türk edebiyatı tarihi* (C. 1). Millî Eğitim Basımevi.

Bayat, F. (2008). *Orta Türkçe sözlük: 11.-17. yüzyıllar*. Yalın Yayıncılık.

Caferoğlu, A. (2000). *Türk dili tarihi I-II*. Enderun Kitabevi.

Çetin, E. (2005). Dîvânu Lugâti't-Türk'teki yiyecek içecek adları ve bu adların Türkiye Türkçesindeki görünümleri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14*(2), 185-200.

Çetinoğlu, O. (2019). *Kaşgârlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk*. Bilge Oğuz.

Çulha, O. (2022). *Geçmişten günümüze gastronominin izleri: Araştırmalara dayalı kanıtlar*. Eğitim Yayınevi.

Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ.

Ergener, R. (2024). *Anadolu'nun kültürel kökleri*. Maya Kitap.

Ertuğrul, Ö. (2018, 12 Ekim). Eskinin kuru yemişi çedeneli kavurga için tanıtım atağı. *Anadolu Ajansı*. https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/eskinin-kuru-yemisi-cedeneli-kavurga-icin-tanitim-atagi-/1262399

Fındık, A. Ş. (2021). Kıpçakçada süt ve süt ürünleri ile ilgili sözvarlığı. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS), 6*(1), 1-17.

Gürsoy-Naskali, E. (2006). *Meyve kitabı*. Kitabevi.

İsi, H. ve Turgunbayer, C. (2021). Kısrak sütünden şaraba eski Türk kültüründe süçig kelimesi üzerine değerlendirmeler. *Türkbilig* (42), 79-94.

Jaine, T. (1988). *Taste: Proceedings of the Oxford Symposium on Food and Cookery*. Prospect Books.

Kadıoğlu, M. ve Işık, N. (2022). *1100 yılından önceki tarihî Türk yemekleri*. İstanbul Ticaret Odası.

Kara, M. (2019). *Ayrı düşmüş kelimeler*. Talebe Yayın Dağıtım.

Köşker, S. ve Türkmenoğlu, V. (1992). *Her yönüyle Yahyalı*. Yahyalı Kaymakamlığı.

Oğuz, B. (1976). *Türkiye halkının kültür kökenleri: Giriş, beslenme teknikleri*. İstanbul Matbaası.

Ögel, B. (1991). *Türk kültür tarihine giriş* (C 4). Kültür Bakanlığı.

Şahin, İ. (1995). Süt ürünleri teknolojisi. M. Kesim (Ed.), *Gıda teknolojisi* içinde (s. 71-84). Anadolu Üniversitesi.

Teker, Z. (2021). *Türk etkisi ve katkısı*. Godoro.

Türk Dil Kurumu. (1968). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* (C 3). Türk Dil Kurumu.

Ünlü, S. (2012). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.

Yıldız, N. (2016). Dîvânu Lugâti't-Türk'te halk bilimsel açıdan yemek kültürü. *21. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu* içinde (s. 18-25).

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE SPOR KÜLTÜRÜ: TÜRK SPORLARININ TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ

*Demet ÇAKIR KALEM**

Özet

Sözlükler, toplumların dilsel yapılarını olduğu kadar, toplumsal ve kültürel geçmişlerini de en iyi şekilde yansıtan kaynaklardır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmış olup, Türk boylarının sadece dilsel zenginliklerini değil, aynı zamanda sosyal yaşamlarına dair çok sayıda bilgiyi de içermektedir. Bu sözlükte, Türklerin yaşam tarzını şekillendiren çeşitli spor ve oyunların da izleri bulunmaktadır. Çalışmamızın ana teması, Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen spor ve oyun kavramlarının tarihsel gelişimini incelemek ve bu geleneklerin modern dönemde var olup olmadığını araştırmaktır. Bu bağlamda, eserde yer alan oyunların ve sporların, Türk topluluklarının bir araya gelmesini sağlayan sosyal etkinlikler olarak nasıl bir rol oynadığı da değerlendirilecektir.

XI. yüzyılda Türkler arasında yaygın olan sporlar ve oyunlar, genellikle askerî hazırlıkla iç içe geçmiş, fiziksel dayanıklılığı artıran etkinliklerdir. Okçuluk, atlı sporlar, güreş gibi aktiviteler, Türk toplumlarının askerî yapısını destekleyen önemli spor dallarıdır. Bunun yanı sıra toy ve kurultay gibi sosyal toplantılarda düzenlenen oyunlar, toplumsal dayanışmayı pekiştiren eğlence biçimleriydi. Bu çalışmada, öncelikle *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen spor ve oyun terimlerinin derinlemesine bir analizi yapılmış, ardından bu sporların modern Türk toplumunda hâlen ne ölçüde oynandığı ve nasıl bir değişim geçirdiği incelenmiştir. Özellikle, geleneksel okçuluk ve güreş gibi sporların, modern dönemde kültürel festivallerde ve ulusal yarışmalarda nasıl yeniden canlandırıldığı araştırılmıştır.

Bu araştırmada, başlıca kaynak olarak Dîvânu Lugâti't-Türk'ün çeşitli baskıları ve çevirileri kullanılmıştır. Modern dönemde, geleneksel sporların varlığını sürdürdüğü etkinlikler ve festivaller üzerine incelemeler de araştırmanın

* Öğr. Gör. Dr. Marmara Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, İstanbul, demet.cakir@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6894-660.

bir parçası olmuştur. Bu çalışmanın sonunda, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan spor ve oyunların bir kısmının günümüze kadar süregeldiği, ancak bazı geleneksel oyunların zamanla unutulduğu görülmüştür. Güreş, okçuluk ve atlı sporlar gibi bazı sporlar farklı şekillerde oynanırken, az bilinen oyunlar unutulmaya yüz tutmuştur. Çalışmanın bulguları, Türk spor kültürünün köklü bir geçmişe dayandığını ve bu geçmişin, modern dönemde bile çeşitli şekillerde yaşatıldığını göstermektedir. Sporların tarihsel dönüşümü, Türklerin toplumsal yapısının ve kültürel kimliğinin bir parçası olarak değerlendirilip, spor kültürünün değişim ve süreklilik boyutları ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud, Türk, spor, tarih, oyun.

Sports Culture in *Dîvânu Lugâti't-Türk*: Historical Transformation of Turkish Sports

Abstract

Dictionaries are the best sources that reflect not only the linguistic structures of societies but also their social and cultural backgrounds. The *Dîvânu Lugâti't-Türk*, written by Mahmud of Kashgar in the 11th century, contains not only the linguistic richness of the Turkic tribes but also a wealth of information about their social lives. This dictionary also reveals traces of various sports and games that shaped the lifestyle of the Turks. The main theme of our study is to examine the historical development of the concepts of sports and games mentioned in the *Dîvânu Lugâti't-Türk* and to investigate whether these traditions persist in the modern era. In this context, we will also evaluate the role the games and sports mentioned in the work played as social activities that brought Turkic communities together.

The sports and games common among Turks in the 11th century were activities that increased physical endurance, often intertwined with military preparation. Activities such as archery, equestrian sports, and wrestling were important branches of sports that supported the military structure of Turkic societies. In addition, games organized at social gatherings such as toy and congress were forms of entertainment that reinforced social solidarity. This study first conducted an in-depth analysis of the terms sports and games used in the *Dîvânu Lugâti't-Türk*, then examined the extent to which these sports are still played in modern Turkish society and how they have evolved. In particular, it explored how traditional sports such as archery and wrestling have been revived in cultural festivals and national competitions in the modern period.

Various editions and translations of the *Dîvânu Lugâti't-Türk* were used as the primary source. Studies of events and festivals where traditional sports have survived in the modern period were also included in the research. The study concluded that some of the sports and games mentioned in the *Dîvânu Lugâti't-Türk* have survived to the present day, while some traditional games have been forgotten over time. While some sports, such as wrestling, archery, and equestrian sports, are played in different forms, lesser-known games have faded into obscurity. The study's findings demonstrate that Turkish sports culture has a deep-rooted history, and that this history has been preserved in various ways even in the modern era. The historical transformation of sports is evaluated as a component of the social structure and cultural identity of the Turks, and the dimensions of change and continuity in sports culture are revealed.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kashgarlı Mahmud, Turk, sports, history, game.

Giriş

Sözlükler, toplumların dilsel yapılarını olduğu kadar, toplumsal ve kültürel geçmişlerini de en iyi şekilde yansıtan kaynaklardır. XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmış olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk dil ve lehçelerinin zenginliğini gösteren sözlüklerin başında gelmekle birlikte Türk tarihine sosyal ve kültürel açıdan ışık tutan çok önemli bir kaynaktır. Çalışmanın ana teması olan spor alanında, eserde yer alan kavramlar da gerek Türk spor tarihi gerekse sporun yapılış amaçlarından yola çıkarak Türklerin toplumsal yapıları hakkında çok değerli bilgiler vermektedir.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde göçebe kültürünün hâkim olması devlet politikalarına her alanda yansımıştır. Sanat, mimari, ekonomi ve hatta ceza sistemi bile bu kültüre göre şekillenirken en çok etkilenen alanların başında askerî eğitim gelmektedir. Türklerin yaşadıkları coğrafya gereği muhtemel bir savaşa her an hazır olmaları gerekmekteydi. Bu sebeple askerî eğitimin bir parçası olan sportif faaliyetlere uygun olan okçuluk, atlı sporlar, güreş gibi sporların çoğu, Türk kültüründe ata sporu olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Savaşa hazırlık yanında eğlencelerde düzenlenen çeşitli yarışmalarla gerçekleşen sportif faaliyetler ise Türklerin sosyal hayatlarında önemli bir yere sahipti. Gerek savaşa hazırlık gerekse sosyalleşmenin aracı olarak eğlence alanlarında yapılan ilk Türk sporları için en önemli kaynağımız *Dîvânu Lugâti't-Türk*, çalışmamızın da ana kaynağı olurken çalışmamızın ikinci aşamasını ise bu sporların modern Türk toplumunda hâlen ne ölçüde oynandığı ve nasıl bir değişim geçirdiği oluşturacaktır.

Kabile mensupları, yabani hayvanlardan korunmak ve yaşamları için gerekli besin maddelerini onları avlayarak temin etmek için kuvvetli olmak zorunda idiler. Bu maksatla aralarında yaptıkları yıkmaca (güreş), seyirtmek (koşu), taş atmak gibi oyunlarla beden kültürlerini geliştirerek, güçlü ve kuvvetli kalıyorlardı. Sonraları bu oyunları yabancı kabilelerden korunmak ve onlara üstünlük sağlamak için düzenli bir biçimde ve toplu olarak yapmaya başladılar (Türktaş, 1999, s. 61).

XI. yy. öncesinde oynanan ve Kâşgarlı Mahmud tarafından eserinde yer verilen sporlardan değişerek ya da değişmeyerek günümüze ulaşan sporlara "Geleneksel Türk Sporları" denmektedir. Geleneksel Türk Sporlarının şekillenmesinde Türklerin yaşama biçimleri, genetik özellikleri, yaşadıkları yerlerin coğrafi özelliklerinin yansımalarını görmek mümkündür (Güven, 1992, s. 27). Bu sporların çoğu, coğrafi koşulların etkisiyle savaşa hazırlık yanında düğünlerde, şenlik ve panayırlarda oynanarak kuşaktan kuşağa aktarılmış ve günümüze kadar gelmiştir. Bu aktarımda en önemli rol oynayan kaynakların başında gelen *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan (alfabetik sırayla) atlı sporlar, avcılık, güreş, kayakçılık, okçuluk, seyirtmek (koşu), tepük ve yüzme sporlarının gerek eserde ele alınışı gerekse bu sporların modern Türk toplumunda hâlen ne ölçüde oynandığı ve nasıl bir değişim geçirdiği incelenecektir.

1. Atlı Sporlar: Cirit, At Üzerinde Ok Atma, Çevgen (Çögen/Çapgan)

İlk Türk devletlerinden Hunlar'da, Alplik[1] önemli bir kavramdı. Alpin güçlü, kuvvetli, atılgan ve cesur olması beklenirdi. Âşık Paşa'nın "Garib-Name" adlı eserinde "Alp erende kuvvet olmak yaraşur / Zîra çok kuvvetlülerle urışur" (Yavuz, 2000, s. 430) sözleri de Alplerin bedenen her daim savaşa hazır olmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

At, Türkler için insandan sonra yaratılmışların en şereflisi sayılırdı. Bir çocuk önce koyun sırtında biniciliğe başlar, ardından ok atarak atıcılığa alışır, büyüdüğü zamanda da mükemmel bir atlı muharip olurdu. Hatta Orta Asya'da öldüğü zaman atlarıyla birlikte gömülürdü. Yani at hayatın her safhasında vardı. Bu da at binmek, cirit, çöğen, oğlak oyunu (kökbörü) oynamak, at yarışları yapmak, atla kovalamaca oynamak, at üstünde ok atmak gibi çok sayıda atlı spor oyununun var olmasını sağlamıştır.

Bütün Türk ülkelerinde sevilen "cirit"; çeviklik, ustalık, beceri, zekâ, yiğitlik, bağışlama gibi erdemleri yansıtır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te direkt "cirit" kavramı yoktur. Ancak mızrak olarak eserde aşağıdaki şekillerde yer almıştır:

Sünğü: *süngü, mızrak (Atalay, 1985, C III, s. 368)*

---

[1] Alp: Yiğit, yürekli (Püsküllüoğlu, 2012, s. 119).

Batrak: *Ucuna bir ipek parçası takılan mızraktır. Savaş günü yiğit kendini bununla tanıtır. (Atalay, 1985, C I, s. 465)*

Kaçut: *Kısa mızrak (Atalay, 1985, C I, s. 12)*

Resim 1: "Cirit Oyunları" adlı gravür (Jouannin, 1840, s.41-42)

Cirit oyunlarında tek hedef sadece askerî değil aynı zamanda atı da savaşa hazırlamaktır. Tarihî kaynaklarda ne zaman başladığı bilinmeyen ancak Haçlı seferlerinde özellikle zırhlı haçlıları yıpratmak için ciritlerle karşı orduya yön vermek için önce süvariler ciridini atar daha sonradan kılıçlarıyla hücum ederlermiş. Atların ve sürücülerinin manevra kabiliyetini geliştirmek için başlamış bir oyun olmakla beraber daha sonra halk arasında sevilmiş ve devam etmiştir.

Osmanlılarda da *lahanacılarla bamyacılar* arasındaki çekişmelerle bilinen cirit günümüz Türkiye'sinde tekrar revaç bulan bir spor dalı hâline geldi. Birçok ilimizdeki Atlı Spor Kulüpleri karşılaşmalar yaparak bu tarihî oyunumuzu yaşatmaktadır.

Atla yapılan sporlar arasında "at üzerinde ok atma" da vardı. At üzerinde ok atmayı da içinde barındıran sürek avları önemli bir spor etkinliği sayılabilir. Türk tarihinde ok ve yay ateşli silahların gelişmesine kadar çağlar boyunca uzak mesafeden kullanılan en önemli silah oldu. Sonraki dönemlerde de okçuluk bir spor olarak varlığını sürdürdü.

Osmanlı döneminde de okçuluğa önem verilmiş ve bir kanunname çıkarılmıştı. Yarışmalara padişahlar da iştirak eder ve onlar da rekorlar kırardı. Bugün İstanbul'da bir semte adını veren Ok Meydanı dünya okçuluk tarihinde benzeri olmayan bir örnek olarak varlığını duyurmuştur.

Türklerin atlı sporları arasında yer alan çevgen (çögen/çapgan) günümüzdeki polo sporuna benzemektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ise aşağıdaki şekillerde eserdeki yerini bulmuştur:

Çögen: *Çevgen (Atalay, 1985, C I, s. 402).*

Kapışdı: *O, benimle top kapıştı (O, benimle çevgen oyununda top kapıştı) (Atalay, 1985, C II, s. 88).*

Topık: *Çevgenle vurulan top, topaç (Atalay, 1985, C I, s. 380).*

Tuldı: *"Adam, topu çatal değnekle vurdu". Bu bir Türk oyunudur; şöyle oynanır: "Oynayanlardan birisi, oyunun kendi tarafından başlamasını istediği zaman, yukarıda anlatıldığı şekilde topa vurur. Bu işte kuvvetli vuran oyuna başlamış olur" (Atalay, 1985, C II, s. 22-23).*

Resim 2: Çevgen mi? Polo mu? (Memlük Atlı Spor)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te atın Türkler için önemi birçok yerde vurgulanmaktadır. Eserde bahsi geçen at ile ilgili kelimeler ise şu şekildedir:

Aran: *Ahır, at tavlası (Atalay, 1985, C I, s. 76).*

Arkun: *Yaban aygırıyla evcil kısraktan olan at (Atalay, 1985, C I, s. 107).*

At: *At (Atalay, 1985, C I, s. I, 34, 53, 104, 115, 123, 147, 178, 184, 201, 203, 206, 225, 244, 255, 273, 275, 276, 278, 285, 289, 292, 296, 297, 300, 322, 324, 326,329, 338, 343, 361, 363, 390, 395, 406, 417, 426, 427, 430, 436, 446, 458, 461, 470, 472, 481, 483, 491, 507, 513).*

Atgarmak: *Ata bindirmek (Atalay, 1985, C I, s. 225).*

Atlanmak: *Ata binmek, atlanmak; bir şeyin üzerine çıkmak, atlaşmak, at hâline gelmek (Atalay, 1985, C I, s. 255, 256, 285, 353; C II, s. 254).*

Atlaşmak: *At ortaya koyarak bahse girmek, atı ödül koyarak yarış etmek (Atalay, 1985, C II, s. 114, 226).*

Atlıg: *Atlı, süvari (Atalay, 1985, C I, s. 97, 166; C II, s. 175; C III, s. 37, 64, 435).*

Bi: *Kısrak (Atalay, 1985, C III, s. 88, 206, 310).*

Çawıg: *Kamçı, kamçı ucu (Atalay, 1985, C I, s. 374; C II: s. 231).*

Çetgen: *Gem dizgini (Atalay, 1985, C I, s. 443).*

Çından at: *Gül renkli at, kula renkli at (Atalay, 1985, C I, s. 436).*

Eder: *Eğer; hayvan eğeri (Atalay, 1985, C II, s. 253, 283, 327; C III, s. 300).*

Él başı: *Ata bakan seyis (Atalay, 1985, C I, s. 49).*

Él: *Atı anlatır bir isimdir. Çünkü at, Türkün kanadıdır (Atalay, Cilt I: 48).*

Kaşga at: *Yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at; bunun bir adı da "peçeli at"tır. (Atalay,* 1985, C. I, s. *426).*

Kewel at: *Yürüyüşlü, küheylan at, (Atalay, 1985, C I, s. 395).*

Kızgul at: *Boz ile kır arasında olan at (Atalay, 1985, C I, s. 483).*

Köçüt: *At (Atalay, 1985, C I, s. 357; C II, s. 76).*

Kösrük tuşag: *Atın ön ayaklarına vurulan köstek (Atalay, 1985, C I, s. 479).*

Kuba at: *Rengi kumral (konur al) ile sarı arasında olan at (Atalay, 1985, C III, s. 217).*

Kulun: *Tay (Atalay, 1985, C I, s. 215, 404; C II, s. 90; C III, s. 92).*

Kulunlamak: *Kısrak yavru doğurmak (Atalay, 1985, C III, s. 92).*

Kulunlug: *Tay sahibi olan (Atalay, 1985, C I, s. 500).*

Kümüldürük: *At göğüslüğü (Atalay, 1985, C I, s. 17, 530).*

Mançuk: *Heybe, torba gibi at eyerine takılan şey (Atalay, 1985, C I, s. 476).*

Monçuk: *Atın boynuna takılan değerli taşlar (Atalay, 1985, C I, s. 475).*

Ol at yarışdı meninğ birle tawışlangaşu: *O tavşanı öndül koyarak benimle at yarışı yaptı. Kim arkadaşını geçerse yenen odur ve tavşanı o alacaktır (Atalay, 1985, C I, s. 226, 227).*

Or at: *Donu ile doru arasında bulunan at (Atalay, 1985, C I, s. 45).*

Örk: *Yular, at tavlası (Atalay, 1985, C I, s. 43).*

Sıp akur: *Hayvan torbası (Atalay,* 1985, *C I, s. 487)*

Sıp: *İki yaşına girmiş olan tay (Atalay, 1985, C I, s. 207, 219).*

Talas: *At yarışında, top ve çevgen oyununda çizilmiş sınır ve gerilmiş ip (Atalay, 1985, C I, s. 366).*

Tasal: *Çevgen oyununda çizilmiş sınır (Atalay, 1985, C I, s. 392).*

Tay: *Tay (Atalay, 1985, C I, s. 206, 207, 313; C III, s. 71, 158).*

Taz at: *Alacalı at (Atalay, 1985, C III, s. 148).*

Tıg: *Al ile doru arası at rengi, konur al (Atalay, 1985, C III, s. 127).*

Tış: *Alın akıntısı gözünün önüne varıp kulaklarına çıkmayan ve burnuna inmeyen ikisi ortası kalan at (Atalay, 1985, C III, s. 125).*

Tüm: *At tonlarında düz renk (Atalay, 1985, C I, s. 338).*

Yal: *At yelesi (Atalay, 1985, C III, s. 13, 160).*

Yarış: *Yarış, at yarışı (Atalay, 1985, C II, s. 191, C III, s. 10).*

Yıl: *At yelesi (Atalay, 1985, C III, s. 13).*

Yortmak: *Dörtnala koşturmak, bir işe başlamak üzere yürümek (Atalay, 1985, C III, s. 356, 435).*

Yortuşmak: *At yürütmekte yarış etmek (Atalay, 1985, C III, s. 101).*

Yular: *At yuları (Atalay, 1985, C III, s. 9, 28).*

Yularlamak; *Bağlamak (Atalay, 1985, C III, s. 9).*

Yügürgen: *(At) koşucu yüğrük at (Atalay, 1985, C III, s. 54).*

Yügürtmek: *Koşturmak (Atalay, 1985, C II, s. 274, C III, s. 437).*

Ata verilen önem eserde atasözü ve deyimlerle de yerini bulmuştur:

"Kuş kanatın, er atın" (Atalay, 1985, C I, s. 34),

"İtin çakırı ata değer, atın çakırı ite değmez." (Atalay, 1985, C I, s. 178),

"Tay yetişince at, oğul yetişince baba dinlenir." (Atalay, 1985, C I, s. 207),

"Arpasız at koşamaz, arkasız alp bozamaz." (Atalay, 1985, C I, s. 123) vb.

Eserde at ile ilgili dörtlükler de bulunmaktadır:

Tegre awıp egrelim
Attın tüşüp yügrelim
Arslanlayu kökrelim
Küçi anıng kewilsün[2]*(Atalay, 1985, C II, s. 137-138).*

2. Avcılık

Eski Türkler avcılığı, beslenme ihtiyaçlarını gidermek ve savaşa hazırlayıcı bir idman olarak kabul etmişlerdir. Çok sayıda kişinin katıldığı sürek avları da âdeta bir savaş manevrasını andıran çok büyük spor olaylarıydı ve Türklerin sosyal hayatında önemli bir yere sahipti (Güven, 1992, s. 23).

---

[2] Anlamı: Etrafını evirip çevirelim, attan inerek koşuşalım, aslan gibi kükreyelim, bununla kuvveti zayıflasın *(Atalay*, 1985, C. II, s. 137-138).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te beyit ve dörtlüklerde av hususuna değinilmiştir:

Çagrı alıp arkun münüp arkar yeter
Awlar keyik taygan ıdhıp tilkü tutar[3] *(Atalay, 1985, C I, s. 421).*
Yigitleriğ ışlatu
Yıgaç yemiş ırgatu
Kolan keyik awlatu
Bedhrem kılıp awnalım[4] *(Atalay, 1985, C I, s. 263).*

Eserde yer alan av ve avcılık terimleri ise şu şekildedir:

Amaçlık yer: *"Atış yapmak için nişangâh olarak ayrılan yer" (Atalay, 1985, C I, s. 150).*

Argağ: *"Balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir, olta" (Atalay, 1985, C I, s. 141).*

Atım er: *İyi atan adam, nişancı (Atalay, 1985, C I, s. 75).*

Aw: *Av. "Beg awka çıktı = Bey ava çıktı" (Atalay, 1985, C I, s. 81).*

Awlaldı: *"Keyik awlaldı = Yaban hayvanı avlandı" (Atalay, 1985, C I, s. 295).*

Awladı: *Beg aw awladı = Bey av avladı" (Atalay, 1985, C I, s. 287).*

Awlandı: *Er özinğe awlandı = Adam kendisi için avlandı" (Atalay, 1985, C I, s. 298).*

Awlap: *Avlayıp (Atalay, 1985, C II, s. 45).*

Awlatu: *Avlatarak (Atalay, 1985, C I, s. 263).*

Awlatur: *Awlatmak (Atalay, 1985, C I, s. 263).*

Awlattı: *"Ol manğa ıwık awlattı = O, bana geyik awlattı" (Atalay, 1985, C I, s. 265).*

Çanka: *Bir çeşit tuzak (Atalay, 1985, C I, s. 427).*

Çapak*: Türk gölünde bulunan ufak bir balık (Atalay, 1985, C I, s. 381).*

İt keyinki kowdı: *İt avı kovdu, kovaladı (Atalay, 1985, C II, s. 16).*

İzdenğ: *Balık avlanan bir çeşit ağ: yaş ağaç çubukları suyun içine dizilir, çayın ortasında bir kapı bırakılır, ağ kapının ağzına konur. Balıklar ağa girer girmez hemen çıkarılır (Atalay, 1985, C I, s. 116).*

Kuşlag: *Kuşların çok olduğu yerdir, burada av yapılır (Atalay, 1985, C I, s. 465).*

---

[3] Anlamı: Doğanı alıp küheylana binerek dağ keçisine erişir; geyik avlar, tazıyı salıverip tilki yakalar (Atalay, 1985, C. I, s. 421).

[4] Anlamı: Gençleri çalıştırarak, meyva toplatarak, kolan ve geyik avlatarak bayram yapıp avunalım (Atalay, 1985, C. I, s. 263).

Kuşlaglanmak: *Kuş avlağı yapmak (Atalay, 1985, C II, s. 273).*

Kuşlamak: *Kuş avlamak (Atalay, 1985, C I, s. 22; C III, 299).*

Saçratgu: *Tuzak çeşidi: Çatalı birleşik iki dal alınır dallar arasına çengeller bulunan ipler bağlanır sonra toprağa gömülür üzerine tane dökülür. Kuş taneleri toplamak için indiğinde çengel boynuna yani ayağına takılarak yakalanır (Atalay, 1985, C II, s. 331).*

Sıgır: *Hanların halk ile beraber yaptıkları bir çeşit av (Atalay, 1985, C I, s. 364).*

Taygan: *Tazı, av köpeği (Atalay, 1985, C I, s. 421; C II, 15;C III, 174).*

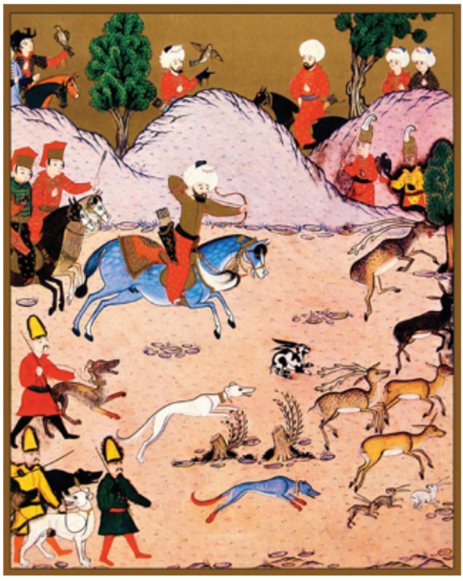
Tor: *"Tuzak kuş balık avlanan ağ" (Atalay, 1985, C III, s. 121).*

Tuzak: *"Av için kullanılan tuzak" (Atalay, 1985, C I, s. 380).*

Tüwek: *"Yaş söğüt ağacının veya benzer bir ağacın kabuğu boru gibi çıkarılır serçe kuşlarını vurmak için içerisine yuvarlak tane konularak atılır". Bu borudan dahi yapılabilir (Atalay, 1985, C I, s. 388).*

Üçlüç: *"Başları bir demirle birleştirilip üç çubukla yapılan tavşan tuzağı" (Atalay, 1985, C I, s. 95).*

Yapgak: *"Kuş avlanan bir çeşit tuzak" (Atalay, 1985, C I, s. 42).*

Resim 3: Nakkaş Osman tarafından resmedilen, II. Bayezid'in Filibe dolaylarında bulunan Uzunova'da avlandığını gösteren minyatür eser (Rado, 1969, s. 18).

3. Güreş

Güreş ve güreşçi kavramları günümüz Türk toplumlarının hemen hepsinde eskiden beri kullanılan kelimelerdir. Ancak "pehlivan" sözcüğü de güreşçi anlamında yabancı dilden Türkçeye girmiş ve kullanılan diğer bir kelimedir.

Güreş, atlı sporların ardından Türklerin yaşayışlarının her safhasında görülebilen bir spordur.

Divan'da güreş ile ilgili yer alan kelimeler ise şu şekildedir:

Badgamak: *Güreşte ayak yakalamak, çelme vurmak (Atalay, 1985, C I, s. 289).*

Bagdamak: *Güreşte sarmaya almak, sarmalamak, ayak yakalamak, çelme vurmak (Atalay, 1985, C II, s. 364; C III, 276, 277, 289).*

Ol anıŋ adhakın bagdattı: *O onun ayağını güreşte sarmaya aldırdı (Atalay, 1985, C II, s. 327).*

Çalış: *Çelme, güreş (Atalay, 1985, C I, s. 368).*

Körüşmek: *Güreşmek (Atalay, 1985, C II, s. 97).*

4. Kayakçılık

Eserde kayak sporu hususunda ayrıntılı bilgi yer almamakla birlikte birkaç bölümde kayak yarışı yapıldığı anlaşılmaktadır:

Ol anıŋ birle tayışdı: *O, onunla kaymakta yarış etti (Atalay, 1985, C III, s. 188).*

Yarmanmak: *Tırmanmak (Atalay, 1985, C III, s. 111).*

5. Okçuluk

Okçulukla ilgili eserde yer alan kelimeler bu ata sporunun geçmişi açısından da ayrıca yol göstericidir.

Atışgan: *"Yarışmak için ok atışmak âdetidir" (Atalay, 1985, C I, s. 157).*

Başaklanmak: *Ok temrenlemek, oka temren takılmak (Atalay, 1985, C II, s. 264, 265).*

Başaklıg: *Başlı, temrenli (Atalay, 1985, C I, s. 497).*

Borı: *Ok ucuna geçirilen temren oyuğu halkası; hokka ve taş gibi şeylerin yarılmaması için ağızlarına geçirilen halka (Atalay, 1985, C III, s. 220).*

Çuram: *Ötekilerden daha uzağa giden yeğni bir ok atılışı (Atalay, 1985, C I, s. 412).*

Ok: *ok (Atalay, 1985, C I, s. 37,157,160,166,170, 180,193, 199, 217, 222, 237, 267, 275, 326, 393,457, 493,494, 522).*

***Okçı**: Okçu (Atalay, 1985, C II, s. 199).*

***Okta yazdurmak:** Ok atmakta yanıltmak (Atalay, 1985, C III, s. 95).*

***Oktam:** Ok atımı; okluk; bir oktam yer; bir ok atımı yer (Atalay, 1985, C I, s. 107).*

***Oktamak:** Ok atmak (Atalay, 1985, C I, s. 26; C II, 97).*

***Oktaşmak:** Ok atışmak; kur'a için ok atışmak (Atalay, 1985, C I, s. 231).*

***Oktatmak:** Ok attırmak (Atalay, 1985, C I, s. 260).*

***Ol meninğ birle ok atışgan:** O, benimle -yarışmak için- ok atışmak âdetidir (Atalay, 1985, C I, s. 157).*

***Temürgen:** Ok temreni (Atalay, 1985, C I, s. 522).*

***Yeten:** Ok atılan tahta yay; atımcı yayı, hallaç yayı (Atalay, 1985, C III, s. 21).*

***Yüg:** Ok yeleği (Atalay, 1985, C III, s. 45, 70. 97, 143).*

Resim 4: Marin ismindeki kâfir elçisi ve maiyeti huzurunda, II. Murat'ın bir hedefe üç defa ok atışını gösteren minyatür eser (Rado, 1969, s. 27).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te de ok ve okçuluktan birçok kez söz edilmektedir. Aşağıdaki savaş tasvirinin yapıldığı dörtlük ve kelimeler bunlardan birkaçıdır:

Alplar arığ alkışur
Küç bir kılıp arkaşur

Bir bir üze alkaşur
Edhgermedhip ok atar[5]*(Atalay, 1985, C I, s. 237).*

6. Seyirtmek (Koşu)

Günümüzdeki karşılığı atletizm olan ve eserde seyirtmek olarak yer alan koşu ve atlamanın teknik bir spor olarak yapılıp yapılmadığı hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak eserde geçen aşağıdaki kelimelerden yola çıkarak yarış yapıldığı anlaşılmaktadır:

Ol meninğ birle segrişdi: *O, benimle –hangimiz daha iyi sıçrıyoruz diye-seğirtmekte, atlamakta yarıştı (Atalay, 1985, C II, s. 225).*

Aşumak: *Koşmak, aşmak (Atalay, 1985, C I, s. 123).*

Segirtmek: *Segirtmek, koşturmak (Atalay, 1985, C II, s. 274, III, 429).*

Segrişmek: *Seğrişmek, koşuşmak; seğirtmekte yardım ve yarış etmek (Atalay, 1985, C II, s. 225; I, 214).*

Yelkin: *Yelici, koşan, misafir (Atalay, 1985, C III, 37, 309).*

Yelkin atlığ: *Koşar atlı (Atalay, 1985, C III, 37).*

Yéldi: *Koştu. Atlığ yeldi=Atlı koştu (Atalay, 1985, C III, s. 64).*

Yügrük: *Yügrük at=Koşucu, geçici at, yüğrük at. Oğuzlar, bilgin ve udumlu, akıllı, erdemli kişilere "yüğrük bilge" derler (Atalay, 1985, C III, 45).*

Yügrüşdi: *Oğlan yügrüşdi=Çocuklar koşuştu. Yügrüşür-yügrüşmek (Atalay, 1985, C III, s. 102).*

Yügürgen: *Koşucu. Çin'den çıkarak İslam diyarına gelmek üzere olan kervandan daha önce, onların mektubunu, haberlerini getiren kişi (Atalay, 1985, C III, 54).*

Yügürgen at: *Koşucu, yüğrük at (Atalay, 1985, C III, 54).*

Yügürtti: *Ol ani yügürtti = O onu koşturdu. Yügürtür-yügürtmek (Atalay, 1985, C III, 437).*

Zap zap bargıl: *Zıp zıp koş, çabuk git (Atalay, 1985, C I, s. 319).*

7. Tepük

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Atalay tarafından yapılan tercümesinde "tepük" kavramı şöyle açıklanmaktadır: " Kurşun eritilerek iğ ağırşağı şeklinde dökülür, üzerine keçi kılı veya başka bir şey sarılır, çocuklar bunu teperek oynarlar (Atalay, 1985, s. 386).

---

[5] Anlamı: Yiğitler birbirlerini öldürüyorlar, yardımlaşarak kuvvetlerini birleştiriyor, birbirlerini övüyorlar, savaşta ölümden korkmayarak ok atıyorlar (Atalay, 1985, C. I, s. 237).

Top oyunlarıyla ilgili olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te aşağıda da yer alan "tepük, çöğen, top yuvarlaşmak ve top asmakta yarışmak gibi sporlardan bahsedilmektedir:

Tepük: *Kurşun eritilerek iğ ağırşağı şeklinde dökülür, üzerine keçi Kılı veya başka bir şey sarılır, çocuklar bunu teperek oynarlar (Atalay, 1985, C I, s. 386).*

Tepik: *Tepme (Atalay, 1985, C I, s. 386).*

Ilışdı: *Ol meninğ birle topık ılışdı = O, benimle top asmakta yarıştı (hangimiz topu daha iyi asacağız diye yarıştı (Atalay, 1985, C I, s. 190).*

Yuwdı: *Yuvarladı. Er topık yuwdı= Adam top yuvarladı (Atalay, 1985, C III, s. 61).*

Yuwuşdı: *Onlar birbirine top yuvarlaştı (Atalay, 1985, C III, s. 74).*

Yuwturdı: *O top yuvarlattı (Atalay, 1985, C III, s. 96).*

Yuwsadı: *O top yuvarlamak istedi (Atalay, 1985, C III, s. 306).*

8. Yüzme

Tarih boyunca insanlar; yurt savunması, vahşi hayvanlardan korunmak, gündelik ihtiyaçlar ve hatta vücut güzelliğine kadar pek çok sebeple yüzme eylemini gerçekleştirmiştir. Ancak eski dönemlerde bu eylem en ilkel hâliyle sadece amaca binaen uygulanmıştır (Kalem; Akyüz, 2023, s. 117).

Yüzmenin bir spor olarak algılanmasından çok önce ilk insanların belirli bir teknik olmaksızın rastgele kol ve bacak hareketlerinden oluşan yüzme sitillerine sahip olduğu düşünülmektedir. Yüzmenin erken tarihi hakkında çok az şey bilindiği için bu durum güçlü bir tahmin olmaktan öteye gidemiyor (Cecil, 2012). Yüzmeye dair yapılan araştırmalar sonucu edinilen ilk somut veri, MÖ 9000'li yıllarda Libya Çölü'ndeki Sori Vadisi'nde çizildiği sanılan mağara duvarlarındaki betimlemelerdir (Urartu, 1994).

Yüzme sporuna Türk spor tarihi açısından bakılacak olursa ilk olarak Eski Türklerdeki Uygur yüzücülerini anlatan kayıtlar söylenebilir. Osmanlıda da yüzmeye verilen önem, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde, Kâğıthane Şenliklerinde yüzme yarışlarının yapılmasından anlaşılmaktadır. Türkiye'de çağdaş anlamda yüzme sporuna ilk adım 1875 yılında Mekteb-i Sultani'de atılmış, bu yıllarda Heybeliada'daki Mekteb-i Fünun-ı Bahriye'de ise yüzme öğrenme mecbur tutulmuştu (Bozdoğan, 2005).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün sporla ilgili terimleri incelendiğinde ise yüzme sporunun teknik mahiyette olup olmadığına dair kesin bilgiler bulunmayıp eserde yer alan ***"çumruşmak"***[6] kelimesi, eserin yazıldığı dönemde yüzme ala-

[6] Anlamı: Dalmakta yardım ve yarış etmek. O benimle suya dalmakta yarıştı (Atalay, 1985, C. II, s. 208).

nında yarış yapıldığını göstermektedir.

Bahsi geçen diğer kelimeler aşağıdaki gibidir:

Çumurdu: *Ol anı suwka çumurdı = O, onu suya daldırdı; çumurur-çumurmak (Atalay, C II, s. 85).*

Çumruşmak: *Dalmakta yardım ve yarış etmek. O benimle suya dalmakta yarıştı (Atalay, C II, s. 208).*

Çumturdı: *Ol anı suwka çumturdı = O, onu suda çimdirdi; çumturur-çumturmak (Atalay, C II, s. 182).*

Çumuşdı: *Ol meninğ birle suwka çumuşdı = O benimle suya dalmakta yarış etti (Atalay, C II, s. 111).*

Çümtürdi: *Suya daldırdı. Bu kelime, bundan evvelki kelimeden* ***(çumturdı)*** *daha derin daldırmayı bildirmek için kullanılır; çümtürür-çümtürmek (Atalay, C II, s. 182).*

Çümürdi: *Suya daldırdı. Bu daldırış, evvelkinden daha derin bir daldırıştır; çümürür-çümürmek (Atalay, C II, s. 85). Çümürmek-çümüşür-çümüşmek-çümüşdi (Atalay, C II, s. 111).*

Er suwda çapdı: *Adam suda yüzdü (Atalay, C II, s. 3, 149).*

Sonuç

Zaman içinde yaşanan sosyo-kültürel değişimler, şehirleşme ve beraberinden getirdiği sonuçlar, teknolojik ilerlemeler ve modern spor dallarının yaygınlaşması, eski spor terimlerinin ve oyunlarının bazılarını dönüştürse de yine de geleneksel sporlar ve terimler, özellikle yerel festivallerde, kültürel etkinliklerde hâlâ yaşatılmakta, modern Türkiye'nin kültürel kimliği içinde yer bulmaktadır.

Türk spor tarihinde olduğu gibi günümüzde de atlı sporlar dinî ve millî günlerin ayrılmaz gösterileri arasındadır. Günümüzde atlı sporları bir araya getiren Türkiye Geleneksel Atlı Spor Dalları Federasyonu 2022 yılında kurulmuştur. Bünyesinde 5 atlı spor bulunmaktadır. Bunlar; atlı cirit, atlı okçuluk, rahvan binicilik, atlı kızak ve kökbörüdür.

Yukarıda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan atlı sporlar başlığı altında açıklanan cirit, atlı cirit; at üzerinde ok atma, atlı okçuluk; kökbörü ise yine aynı isimle günümüzde varlığını sürdürmektedir. Çevgen, dünya genelinde bilinen ismiyle polo olarak oynanmaktayken rahvan binicilik ve atlı kızak federasyon içerisinde olan ancak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçmeyen atlı spor türleridir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te sıkça yer verilmiş olan avcılık sporu, Türk topraklarında her zaman varlığını sürdürmüştür. Resmi olarak Türkiye'deki tüm sporların tek çatı altında toplandığı 1922 tarihli Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı çatısı altında atıcılık ve avcılık faaliyetleri yerini buldu ve Cumhuriyetimizin ilan edildiği 1923 yılını federasyonun kuruluş yılı olarak kabul etti. Gerek 1936 tarihli Türk Spor Kurumu gerekse 1938 tarihli Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü dönemlerinde korunan atıcılık ve avcılık faaliyetleri 1989 yılında "Atıcılık ve Avcılık Federasyonu"; 2007 yılında ise "Türkiye Atıcılık ve Avcılık Federasyonu (TAAF)" adını almıştır. TAAF, ulusal ve uluslararası tüm oyunlarda sporcu yetiştirmeye devam etmektedir.

Güreş sporu, eskiden belirli zamanlarda yapılan müsabakaların yanında köy eğlencelerinde ve düğünlerde yer alırdı. Yakın zamanlara kadar güreşsiz düğün düğünden sayılmazdı. Güreşçiye ayrı değer verilir, baş tacı edilirdi. Hâli vakti yerinde olanlar güç gösterisinin nişanesi olarak yanlarında güreşçi ve yarış atı yetiştirirdi. Her ne kadar düğün güreşleri günümüzde azalmışsa da şenlikler ve festivaller dolayısıyla bu milli oyunumuza gösterilen ilgi devam etmektedir. Türkiye Güreş Federasyonu (TGF) da tıpkı TAAF gibi 1922 yılında Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı bünyesinde kurulmuş, 1923 yılında Federation Internationale de Lutte Amateur (FILA)'ya üye olmuştur. Günümüzde güreşler; aba güreşi, kuşak güreşi, yağlı güreş, şalvar güreşi, Karakucak güreşi olarak varlığını devam ettirmektedir. Ayrıca "Kırkpınar Yağlı Güreşleri Festivali", dünyanın en eski geleneksel spor faaliyetlerinden biridir ve 16 Kasım 2010 tarihinde UNESCO' nun ''İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi'ne dâhil olmuştur (https://www.edirnekirkpinar.com/tr/yazi/6-genel-bilgiler/36-tarihi). Bu listede yer alan dünyadaki tek güreş etkinliğidir.

Kayakçılık sporuna, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te birkaç yerde rastlanmaktadır. Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü bünyesi içerisinde "Dağcılık ve Kış Sporları Federasyonu "olarak 1936 yılında ilk resmi hüviyetini kazandı. 1968 yılında Dağcılıkla birlikte yer alan kayak, sonrasında Türkiye Kayak Federasyonu (TKF) adını aldı ve çalışmalarını sürdürdü.

Okçuluk, geleneksel Türk sporları içinde son dönemlerde kazanılan uluslararası başarıların da bir sonucu olarak en çok ilgi gören bireysel sporların başında gelmektedir. 1937 yılında İstanbul'da bir kulübün kurulmasıyla başlayan modern okçuluk sporu, 1953 yılına kadar Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü tarafından yönetildi. Sonrasında Türkiye Atıcılık Federasyonu'na katılan okçuluk sporu, 1961 yılında Türkiye Okçuluk Federasyonu (TOF) adı altında kendi federasyonunu kurup, diğer federasyonlardan ayrılmıştır.

Türkiye Okçuluk Federasyonu

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *seyirtmek (koşu) olarak yer alsa da günümüzde atletizm olarak varlığını devam ettiren bu spora ait federasyon da TAAF ve TGF gibi 1922'de Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı bünyesinde kuruldu. Türkiye Atletizm Federasyonu (TAF), aynı yıl Uluslararası Atletizm Federasyonları Birliği üyeliğine kabul edildi.*

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kâşgarlı Mahmud, tepük isimli sporun çocuklar tarafından oynandığı ve oynanan materyalin neden oluştuğu hakkında bilgi vermektedir. Birçok Türk spor tarihi kaynağında futbolun Türklerdeki öncülü olarak gösterilen tepük gerek oynandığı cismin şekli (iğ ağırşağı) gerekse bu cismin muhtemelen iki kişinin karşılıklı top sektirmesi suretiyle oynanması sebebiyle farklı bir oyundur (Yıldıran, 1997, s. 60). Tepük, XX. yy. başlarında Uygurların birkaç delikli madeni paranın ortasından at kıllarının sıkıştırılarak geçirilmesiyle üretilen "Tepgüç" adlı bir çocuk oyununa benzediği ve badminton oyununun, ayakların raket olarak kullanılmasıyla oynanan bir versiyonu olabileceği düşünülmektedir.

Yüzme, yelken ve kürekle birlikte Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'na bağlı olarak 1932 yılında Su Sporları Federasyonu'nda yer almıştır. 1957 yılında Türkiye Yüzme Federasyonu (TYF) kurularak yelken ve kürek branşlarından ayrılmıştır.

Sonuç olarak, *Dîvânü Lügati't-Türk*'te yer alan ve bu çalışmada incelenmiş olan spor branşlarının büyük bir kısmı günümüzde de varlığını korumaktayken bir kısmı ise tarihsel ve kültürel koşulların değişmesiyle birlikte farklı spor dallarına evrilmiştir. Özellikle son dönemlerde geleneksel sporlarımızı yaşatmak için yoğun çalışmalar yapılmıştır. Bunların başında 1996 yılında kurulmuş olan Türkiye Geleneksel Spor Dalları Federasyonu sayılabilir. Ül-

kemizin yedi bölgesinde de faaliyet gösteren bu federasyon atlı cirit, rahvan binicilik, atlı okçuluk, aba güreşi, şalvar güreşi, kuşak güreşi, geleneksel kızak, atlı kızak ve kökbörü gibi geleneksel spor dallarında faaliyet göstermektedir.

Kaynaklar

Atalay, B. (Çev.). (1985). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk tercümesi* (C 1). Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (Çev.). (1985). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk tercümesi* (C 2). Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (Çev.). (1985). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk tercümesi* (C 3). Türk Dil Kurumu.

Bozdoğan A. (2005). *Yüzme*. Morpa Kültür.

Cecil M. C. (2012). *Breakthrough Swiming*. Human Kinetics.

Çakır Kalem, D. ve Akyüz, C. (2023). 35 - 45 yaş arasındaki bireylerde yüzmenin psiko-sosyal etkisi. D. Çakır Kalem (Ed.), *Beden eğitimi ve spor araştırmaları 2023-1* içinde (s. 117-133). Efe Akademi.

Güven, Ö. (1992). *Türklerde Spor Kültürü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Jouannin, J-M. (1840). *L'Univers., Turquie (éd.1840)*. Firmin Didot Freres.

Kırkpınar Yağlı Güreşleri Festivali. (t.y.). *Tarihi*. 12 Ekim 2024 tarihinde https://www.edirnekirkpinar.com/tr/yazi/6-genel-bilgiler/36-tarihi adresinden erişilmiştir.

Memlük Atlı Spor. (t.y.). *Çevgen mi? Polo mu?* 12 Ekim 2024 tarihinde http://www.memlukatlispor.com/uncategorized/cevgan-mi-polo-mu/ adresinden erişilmiştir.

Püsküllüoğlu, A. (2012). *Türkçe sözlük*. Arkadaş Yayınevi.

Rado, Ş. (1969). *Hünername minyatürleri ve sanatçıları*. Yapı Kredi-Doğan Kardeş.

Türktaş, A. (1999). Divanu Lügatit-Türk'te yer alan ve XI. yüzyılda Türkler arasında oynanan oyunlar. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 5*, 61-65.

Urartu, Ü. (1994). *Yüzme: Teknik taktik kondisyon*. İnkılap Kitabevi.

Yavuz, K. (Haz.). (2000). *Âşık Paşa: Garib-nâme*. Türk Dil Kurumu.

Yıldıran, İ. (1997). Tepük futbol mudur? XI. yüzyıl Türk spor faaliyetlerinden "Tepük" oyununun mahiyeti üzerine bir araştırma. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 2*(1), 54-62.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ OĞUZ VE KIPÇAK DİL ÖZELLİKLERİNİN TARİHÎ OĞUZ VE KIPÇAK TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU ÜZERİNE

*Ebru GÜVENEN**

Özet

Türkçe, günümüze ulaşan hacim bakımından en büyük eserlerin bulunduğu en eski yazılı dönemi olan Köktürkçeden Karahanlı Türkçesi sonuna kadar tek yazı dili ekseninde gelişmiştir. Fakat yapılan araştırmalar, adı Orhun Abideleri ve Yenisey Bengü Taşları'nda kayıtlı Türk boylarından bazılarının daha o dönemde kendilerine özgü ağız özellikleri bulundurduğunu göstermiştir. Söz konusu Türk boylarının ve başka boyların ağız özellikleri, Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinden olan, gündelik hayattan ticarete, dinden sanata, tıptan halk hekimliğine varıncaya kadar kültürünün bir parçası olarak değerlendirilebilecek ögeleri bünyesinde barındıran *Dîvânu Lugati't-Türk*'teki dil malzemesinden takip edilebilmektedir.

Kâşgarlı Mahmud, yirmi yılı aşkın zamanda derleme yöntemiyle oluşturduğu *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, sadece Karahanlı Türkçesinin söz varlığına değil sayılarını yirmi olarak belirttiği Türk boylarına ait söz varlığı ögelerine de yer vermiştir. Sözcüklerin yanı sıra deyim, atasözü, ikilemeler vb. yer aldığı eserde, bu Türk boylarından alınan söz varlığı ögelerinde sayısal çeşitlilik göze çarpmaktadır. Eserdeki sayısal verideki Oğuz ve Kıpçaklara ait olanlar dikkat çekmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un yakınlıklarını da dile getirdiği Oğuz ve Kıpçakların dili, Türkçenin Orta Türkçe Döneminin Batı kolunu -Oğuz Türkçesi Güneybatı, Kıpçak Türkçesi Kuzeybatı- oluşturmaktadır. Tarihî kaynaklardaki bilgiye göre farklı coğrafyalarda, farklı dinî ve kültürel ortamlarda varlık sürdüren Kıpçaklarla Oğuzlar, bugünkü Mısır ve Suriye'yi de kapsayan Memluk Devleti'nde bir arada bulunmuşlardır. Bu ortak bölgenin yanı sıra Oğuzlarla Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak Türklerinin de etkileşim içerisinde olduğu, tarihî kaynaklardan öğrenilmektedir. Bu kaynaklardan önce

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Yozgat. ebru.guvenen@bozok.edu.tr, ORCİD: 0000-0002-9346-9160.

Oğuzlar ve Kıpçakların arasındaki yakınlık, Kâşgarlı Mahmud tarafından belirtilmiştir. Kâşgarlı Mahmud bu bilgiyi *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te her iki boyun ortak kullanımı olarak işaret ettiği söz varlığı ögeleriyle de pekiştirmiştir.

Bu çalışmayla, eş zamanlı metotla oluşturulan; cümle, metin ve metin parçalarıyla zenginleştirilen *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Oğuzca, Kıpçakça ve Oğuzca-Kıpçakça olarak belirtilen söz varlığı ögelerinin Eski Anadolu Türkçesi ve Tarihî Kıpçak Türkçesindeki durumlarının tespiti amaçlanmaktadır. Yapılacak olan fonetik ve semantik değerlendirmelerle 11. yüzyıldaki Oğuz ve Kıpçak dil özelliklerinin özellikle 13.-14. yüzyıllardaki durumları, benzerlik ve farklılıkları dikkate sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Eski Anadolu Türkçesi, Tarihî Kıpçak Türkçesi, söz varlığı, ses bilgisi, anlam bilimi.

Oguz and Kipchak Language Features in *Dîvânu Lugâti't-Türk* on the Situation in Historical Oghuz and Kipchak Turkish

Abstract

Turkish has developed on the basis of single written language from the Kokturkish language, which is the oldest written period and contains the largest volume of works that have survived to the present day, to the end of Karakhanid Turkish. However, research has shown that some of the Turkish tribes whose names are recorded in the Orhun Abideleri and Yenisey Bengü Taşları had their own distinctive dialect characteristics at that time. The dialect characteristics of the Turkish tribes in question and other tribes can be followed through the language material in *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which is one of the works of the Karakhanid Turkish Period, contains elements that can be considered as part of culture, from daily life to trade, from religion to art, from medicine to folk medicine.

In his *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which he compiled over period of more than twenty years, Kashgarli Mahmud included not only the vocabulary of Karakhanid Turkish but also the vocabulary of the Turkish tribes, whose number he stated as twenty. In addition to words, the work includes idioms, proverbs, reduplications, etc., and the numerical diversity in the vocabulary elements taken from these Turkish tribes is striking. In terms of numerical data in the work, those belonging to Oghuz and Kipchaks attract attention. The language of the Oghuz and Kipchaks, whose closeness was also expressed by Mahmud of Kashgar, constitutes the Western branch of the Middle Turkish Period of Turkish - Oghuz Turkish Southwestern, Kipchak Turkish Northwestern. According to the information in historical sources, the Oghuz with Kipchaks who lived in different geographies and in different religious and cultural

environments, in Mamluk State, which included today's Egypt and Syria. In addition to this common region, that the Oghuz and the Kipchak Turks in the north of the Black Sea also interacted is learned from the historical sources. Before these sources, the closeness between the Oghuz and the Kipchaks was stated by Kashgarli Mahmud. Kashgarli Mahmud reinforced this information with the vocabulary elements that he pointed out common usage of both tribes in *Dîvânu Lugâti't-Türk*.

This study aims to determine the situations of the vocabulary elements specified as Oghuz, Kipchak and Oghuz-Kipchak in *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which was created with the simultaneous method and enriched with sentences, texts and text fragments, in Old Anatolian Turkish and Historical Kipchak Turkish. With the phonetic and semantic evaluations to be made, the situations, similarities and differences of the 11th century Oghuz and Kipchak language features; especially in the 13th-14th centuries, will be presented.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Old Anatolian Turkish, Historical Kipchak Turkish, vocabulary, phonetics, semantic.

Giriş

Türkler dünya üzerindeki kadim milletler arasında yer almaktadır. Eski Türk yurtları üzerine yapılan arkeolojik araştırmalarla tarihlerinin M.Ö. 3000-2500 yıllarına dayandığı sonucu, bu görüşü doğrulamaktadır (Gömeç, 1999, s. 1). Fakat Türklere ait eldeki ilk yazılı kaynaklar M.S.ye aittir. Dünya üzerinde geniş bir alana yayılan, bu durumun doğal sonucu olarak pek çok milletin tarihinde, kültüründe, siyasi yapısında, inançlarında izler bırakan, kendi içerisinde farklı topluluklardan/boylardan oluşan Türkler, Karahanlı Devleti'nin sonuna kadar tek otoriteyle varlık sürdürmüşlerdir. Bu topluluklardan Oğuzlar ile Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzların kardeşi olarak nitelendirdiği Kıpçaklar -Kimeklerin bir koludur-, Batı Köktürk Kağanlığına mensup Türk boylarıdır (Akar, 2015, s. 215; DLT III: 126-127; https://islamansiklopedisi.org.tr/oguzlar). Bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Karahanlı Devleti'nin sınırları dışında yaşayan Türk boylarıyla ilgili Rum (Bizans)'dan doğuya doğru yapılan sıralamadan 11. yüzyılda Kıpçak ve Oğuzların coğrafi konum itibariyle komşu oldukları anlaşılmaktadır (Akalın, 2019, s. 75; DLT I: 21).

Türk dili, kültürü, gelenek ve görenekleri, inançları ve değer yargıları başta olmak üzere pek çok konu hakkında 11. yüzyılla bugün arasında köprü kuran, Türkçenin en kıymetli dil yadigârlarından, sözlükten halk hekimliğine, coğrafyadan ağız araştırmalarına kadar çok yönlü bir eser olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. XVİİ- XVİİİ; Telli, 2019, s. 197), on bir bin kilometrekarelik bir alan üzerinde yapılan yaklaşık yirmi yıllık bir derleme faaliyetinin sonucudur (Gariper ve Küçükcoşkun, 2022, s.

249; Korkmaz, 2022, s. 506). Kâşgarlı eserinde kendi söylemiyle yirmi etnik boydan derlediği dil malzemesini (Korkmaz, 2022, s. 504), Karahanlı Türkçesinin özellikleri ve bunların diğer boyların ağızlarıyla olan benzerlik ve farklılıkları hakkında verdiği bilgilerle tamam etmiştir. Bir başka deyişle Karahanlı Türkçesinin temel alındığı eserde (Gülsevin, 2016, s. 272), Türk boylarının ağız özelliklerine de yer verilmekle birlikte bu boylara ait dil malzemesinde nicel olarak farklılık olduğu görülmektedir (Karahan, 2009, s. 651). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Oğuzca olarak belirlenen toplam 265 sözcük ve bunun karşılık geldiği %47'lik orana bakıldığında Kâşgarlı Mahmud'un -standart dil statüsündeki Karahanlı Türkçesi dışında- diğer Türk boylarının ağız özellikleri arasında Oğuz Türkçesine özel bir yer atfettiği söylenebilir. (Killi, 2008, s. 391). Dikkate değer bu sayısal veri ve oran, Kâşgarlı Mahmud'un "Kırkız, Kıfçak, Oğuz, Toxsı, Yağma, Çiğil, Uğrak Çaruk boylarının Öz Türkçe olarak yalnız bir dilleri vardır." (DLT I: 30) cümlesi, kardeş olarak nitelendirdiği Oğuzlarla Kıpçakların (DLT III: 126-127) Mısır bölgesindeki birliktelikleri, bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmuştur. Çalışmada[1] bu iki boya ait hangi sözcüklerin devamlılık sağladığını belirleyebilmek adına *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzca ile ortak olmayan Kıpçakça sözcüklerden Tarihî Kıpçak Türkçesinde varlığını sürdürenler, Kıpçakça ile ortak olmayan Oğuzca sözcüklerden Eski Anadolu Türkçesinde varlığını sürdürenler[2], çalışmanın ilk iki bölümünü oluşturmaktadır. Üçüncü bölümde ise *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzca-Kıpçakça bilgisi bulunanlardan hangilerinin Eski Anadolu Türkçesi ile Tarihî Kıpçak Türkçesinde devamlılık sağladığının tespiti amaçlanmıştır.

1. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten Tarihî Kıpçak Türkçesine[3]

Kâşgarlı Mahmud'un, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kıpçakların dil özellikleriyle ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir: Baş tarafında ى /y/ bulunan isim ve fiillerin ilk harfini ا /e/ veya ج /c/'ye; sözcüğün başındaki م /m/'yi ب /b/'ye

---

1 Çalışmanın temel kaynağı Atalay, Besim. (2018). *Divanü Lûgati't-Türk* (C. I-II-III-IV). (Tıpkıbasım). TDK Yayınları'dır. Bununla birlikte Dankoff, R.; Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic Dialects* (C. III). Harvard University ve Killi, G. (2008). Türk Diyalektoloji Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı Dîvânu Lugâti't-Türk. İçinde F. S. Barutçu Özönder (Eds.), *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* (s. 375-403). Kültür Bakanlığı Yayınları künyeli çalışmalara da başvurulmuştur.

2 Çoban, M. S. (2005). *Dīvānu Lugati't-Türk'te Geçen 'Oğuzca' Kayıtlı Dil Malzemesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü künyeli çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Oğuzca söz varlığı ögelerinin Tarihî ve Modern Oğuz Türkçesindeki şekillerine yer verilmiştir. Söz konusu çalışma, tarafımızca yapılan bu çalışmanın ikinci bölümü ile benzerlik gösterse de iki çalışma özellikle amaç ve yöntem bakımından birbirinde farklılık göstermektedir.

3 *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kıpçakça olarak belirtilen sözcüklerin Tarihî Kıpçak Türkçesi eser dağılımları için bkz. Toprak, F. (2003). "Divānü Lugati't-Türk'te 'Kıpçakça' Verilen Kelimelerin Kaydıyla Tarihî Kıpçak Sözvarlığı İçindeki Yeri", *Türkoloji Dergisi*, s. 79-90.

değiştirirler. Kâşgarlı söz içinde görülen ذ /d̲/> ى /y/ değişiminin, Rum diyarına doğru gidildikçe Kıpçaklar ve onlara uyanlarca ذ /d̲/> ز /z/ değişimini geçirdiği bilgisini de vermiştir. Özetle Kıpçakların bir bölümü ذ /d̲/ ünsüzünü ز /z/, bir bölümü ى /y/ olarak kullanmıştır, denilebilir. İsim veya fiillerde işin devam ettiği durumlarda söz içindeki غ /ġ/'yı atarlar (DLT I: 31-33).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kıpçaklar tarafından kullanıldığı belirtilen sözcüklerden 13 tanesinin Tarihî Kıpçak Türkçesinde kullanımı tespit edilmiştir. Bunların geçirdikleri fonetik hadiseler aşağıda yer almaktadır:

1.1. Ses Bilgisi

1. 1. 1. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Ses Özelliklerini Koruyan Sözcükler

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kıpçaklar tarafından kullanıldığı belirtilen 4 sözcükten 1 tanesinin Tarihî Kıpçak Türkçesinde, hem *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki fonetik şekliyle hem de değişime uğramış şekliyle kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sözcüğün sonuna ayırt edici olması adına **(*)** işareti konulmuştur.

ḳumlaḳ "Kıpçak illerinde yetişir, yaprağı fasulye yaprağına benzer sarmaşık bir ot. Balla karıştırılarak şarap yapılır.**"** (DLT I: 475)> **ḳumlaḳ** "şarap" (KTS: 162); **tözmek** "soğuktan acıkmak" (DLT IV: 648; CTD III: 283; GK: 394)> **tözmek (I)** "ıstırap çekmek, acı çekmek" (KTS: 283); **uçan** "iki yelkenli gemi" (DLT I: 122; CTD III: 283; GK: 394)> **uçan** "küçük gemi, yelkenli kayık" (KTS: 291); **yükünç** "namaz" (DLT III: 375; CTD III: 283; GK: 394)> **yükünç** (*) "namaz" (KTS: 332).

Tarihî Kıpçak Türkçesinin Kuzey Kıpçak Türkçesi ve Güney Kıpçak Türkçesi olarak iki farklı siyasi, coğrafi ve sosyo-kültürel çevrede gelişmiş olması, varlığını devam ettiren sözcüklerin hangi çevrede kullanıldığının bilgisini vermeyi gerekli kılmıştır. Yalnızca Güney Kıpçak Türkçesinde kullanılanlar *ḳumlaḳ, uçan* ve *yükünç*'tür. *tözmek* ise hem Güney Kıpçak Türkçesi hem de Kuzey Kıpçak Türkçesinde kullanılmıştır.

1.1.2. Ses Olayları Sonucu Değişim Görülen Sözcükler

Bu bölümde, çalışmada yer alan sözcüklerde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten Tarihî Kıpçak Türkçesine görülen ses olayları incelenmiştir. İncelemede Kâşgarlı Mahmmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kıpçakça için belirttiği fonetik durumların bazı sözcüklerde 11. yüzyılda görülmediği tespit edilmiştir. Bunlardan Tarihî Kıpçak Türkçesinde gerçekleşenler ile Tarihî Kıpçak Türkçesinde de çeşitlilik gösterenler olduğu belirlenmiştir. Bu durum, Kıpçakların 11. yüzyılda birden fazla ağız özelliğine sahip olabileceğini düşündürmektedir.

1.1.2.1. Ünlüler:

1.1.2.1.1. Ünlü Harflerde Görülen Ses Değişimleri

Ünlülerde görülen tek ses olayı söz içinde görülen ünlü düzleşmesidir.

/-U-/> /-I-/

suvuḳ "sıvık, cıvık. Yoğurt, pekmez gibi durultularak akar hâline getirilen her şeye de böyle denir." (DLT III: 164)> **sıvıḳ** "cıvık", Güney Kıpçak Türkçesinde tespit edilmiştir (KTS: 236). **bütmek** "bitmek, doğmak" (DLT II: 294; GK: 394)> **bitmek** "I. (nebat) yetiştirmek, büyümek, bitmek" fiili ise hem Kuzey Kıpçak Türkçesinde hem de Güney Kıpçak Türkçesinde tanıklanmıştır (KTS: 33; CC: 664).

1.1.2.1.2. Ünlü Düşmesi

Ünlü düşmesi ile ilgili tek tespit, söz sonunda görülen **/-i/> /Ø/**'dir ve örneği Güney Kıpçak Türkçesine aittir:

cigi "sağlam" (DLT III: 229; GK: 394)> **yig (II)** "daha fazla, iyice", **yik (I)** "daha fazla, üstün" (KTS: 322-323).

1.1.2.2. Ünsüzler:

1.1.2.2.1. Ünsüz Değişmeleri

Akıcılaşma

/c-/> /y-/

cigi "sağlam" (DLT III: 229; GK: 394)> **yig (II)** "daha fazla, iyice", **yik (I)** "daha fazla, üstün" kullanımlarıyla Güney Kıpçak Türkçesinde tespit edilmiştir (KTS: 322-323).

/-d̲-/, /-z-/> /-d̲-/, /-y-/

Eski Türkçedeki söz içi /-d-/ ünsüzü, Karahanlı Türkçesinden itibaren sızıcılaşarak /-δ-/, Harezm Türkçesinde ise akıcılaşma sürecine girerek hem /-δ-/ hem de /-y-/ olarak kullanılmaya başlar. Kıpçak Türkçesinde seyrek olarak /-δ-/ kullanılsa da eserlerin tamamında /-y-/'ye değişir (Güner, 2013, s. 93). Kâşgarlı Mahmud, Kıpçakların da içinde bulunduğu Yağma, Toxsı, Oğuz, Yabaku, Tatar, Kay ve Çomul boylarının ذ /d̲/ sesi kullanmadıklarını, daima ى /y/ ünsüzüne değiştirdiklerini, yine Kıpçakların da içinde bulunduğu bazı boyların bu sesi ز /z/ olarak kullandıklarını söylemesine (DLT I: 32) rağmen aşağıdaki sözcüklerde bu kullanımlar tespit edilmiştir, Başlangıçta /-d-/ olan ünsüz, Tarihî Kıpçak Türkçesinde /-d̲-/ ve /-y-/ olarak tespit edilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te (I: 32) azaḳ "ayak" olarak kayıtlı sözcük Güney Kıpçak Türkçesinde **aḏaḳ**, **ayaġ** ve **ayaḳ** "ayak" olarak kullanılırken Kuzey Kıpçak Türkçesinde sadece **ayaḳ / ayak** "ayak" şekliyle tespit edilmiştir (KTS: 2 ve 17; CC: 644).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te (I: 32; GK: 392 ve 394 ve 398-399) **ḳaḏın** "kayın, dünür" olarak kayıtlı sözcük, Kuzey Kıpçak Türkçesinde **ḳayın** "kayınbaba, kaynata" (KTS: 133), **kayın** "akraba" (CC: 729) kullanımlarıyla tespit edilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te (I: 113-114; CTD III: 283) **özle** "öğle vakti" olarak kayıtlı sözcük, Güney Kıpçak Türkçesinde **öyle** "öğleyin, öğle vakti"dir (KTS: 213).

Tonlulaşma

/-k-/> /-g-/

İç seste görülen tonlulaşma, **yükünç** "namaz" (DLT III: 375; CTD III: 283; GK: 394)> **yügünç** "saygı, hürmet" (CC: 899) sözcüğünde Kuzey Kıpçak Türkçesinde görülmektedir.

Diğer Ünsüz Değişmeleri

/-n, -l/> /-n/

Dîvânu Lugâti't-Türk'te hem /-n/ hem de /-l/'li kullanımı tespit edilen sözcüğün Kuzey Kıpçak Türkçesinde sadece /-n/'li kullanımı tespit edilmiştir: **yal- / yan-** "dönmek" (DLT III: 64-65)> **yan- (II)** "dönmek" (KTS: 309).

/-w-/> /-v-/

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki çift dudak /-w-/'sinin Tarihî Kıpçak Türkçesinde diş-dudak /-v-/'sine değiştiği tek örnek **ewet** "evet" (DLT: I: 51; GK: 399)> **evet** "evet" (KTS: 77) sözcüğünde görülmektedir. Sözcük, hem Kuzey Kıpçak Türkçesinde hem de Güney Kıpçak Türkçesinde tanıklanmıştır.

1.1.2.2.2. Ünsüz Düşmesi

/-G-/> Ø

Kıpçak Türkçesinde görülen /-G-/ düşmesi (Güner, 2013: 102), Güney Kıpçak Türkçesi eserlerinde bir sözcükte tespit edilmiştir:

susġaḳ "susak, kendisiyle su ya da suya benzer şeyler alınan nesne" (DLT I: 470-471; CTD III: 283; GK: 393-394 ve 399)> **susaḳ** "su kabı, kova" (KTS: 243).

2. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten Eski Anadolu Türkçesine[4]

Kâşgarlı Mahmud'un, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzların dil özellikleriyle ilgili verdiği bilgiler şu şekildedir:

Baş tarafında ى bulunan isim ve fiillerin ilk harfini ا /e/ veya ج /c/'ye; sözcüğün başındaki م /m/'yi ب /b/'ye; -verilen örneklerden anlaşıldığı üzere- söz başı ve sonundaki ت /t/'yi د /d/'ye; söz içindeki د /d/'yi ت /t/'ye; zaman veya mekân isimlerinin sonundaki غ /ġ/'yı ا /e/'ye; söz içindeki ذ /ḏ/'yi ى /y/'ye değiştirirler. ڤ /w/ ünsüzünü و /v/'ye çevirirler. İsim veya fiillerde işin devam ettiği durumlarda söz içindeki غ /ġ/'yı atarlar (DLT I: 31-33).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuzlar tarafından kullanıldığı belirtilen sözcüklerden 110 tanesinin Eski Anadolu Türkçesinde kullanımı tespit edilmiştir. Bunların geçirdikleri fonetik hadiseler aşağıda yer almaktadır:

2.1. Ses Bilgisi

2.1.1. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Ses Özelliklerini Koruyan Sözcükler

Bu başlık altında yer alan 64 sözcükten 17 tanesinin Eski Anadolu Türkçesinde hem *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki fonetik şekliyle hem de değişime uğramış olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin sonuna ayırt edici olması adına **(*)** işareti konulmuştur. Geriye kalan 47 sözcük, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki fonetik şekilleriyle kullanılmıştır.

aḳ "beyaz" (*) (DLT I: 81 ve DLT IV: 15, CTD III: 279)> **aḳ** "1. ak, beyaz"; **alma** "elma" (DLT I: 130; GK: 395)> **alma** "elma"; **andan** "ondan sonra" (DLT I: 109; GK: 395)> **andan** "ondan sonra"; **aşaḳ** "aşağı, dağ gibi" (*) (DLT I: 66; CTD III: 279; GK: 395)> **aşaḳ** "alçak, aşağı"; **aşatmaḳ**[5] "(her yemek için) yedirmek" (DLT I: 210; GK: 395)> **aşatmaḳ** "doyurmak, yedirip içirmek"; **aşlıḳ** "buğday" (DLT I: 114; CTD III: 279; GK: 395)> **aşlıḳ** "(buğ-

---

4 Sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanım durumlarını belirleyebilmek adına birincil kaynak olarak (sozluk.gov.tr) adresinden *Tarama Sözlüğü* seçeneğinden yararlanılmıştır. Bu veri tabanında bulunamayan sözcükler için TDK. (1996). *Tarama Sözlüğü* VIII (2. Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi ve Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi çalışmalarına başvurulmuştur. Sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesindeki bütün fonetik ve semantik durumlarında (sozluk.gov.tr)'ye başvurulmuş, söz konusu veri tabanı, tekrara düşmemek adına her sözcük için gösterilmemiştir. Yalnız (sozluk.gov.tr)'de kayıtlı olmayan sözcükler için yukarıda belirtilen *Tarama Sözlüğü*'nün belirtilen cildi ve *Yeni Tarama Sözlüğü*'ne başvurulmuş ve bu bilgi metin içerisinde gösterilmiştir. Bir başka deyişle (sozluk.gov.tr)'de bulunanlar sözcükler ayrıca gösterilmezken bulunmayanlar (TS VIII: syf no) ve/veya (YTS: syf no) şeklinde belirtilmiştir.

5 Türklerin çoğu, han ve büyüklerin yemekleri için kullanırken Oğuzlar yukarıdaki anlamda kullanmışlardır (DLT I: 210).

dayın sıfatı olarak) yemeklik"; **atlanmaḳ** "(dağa vb.) çıkmak" (DLT I: 255-256; GK: 395)> **atlanmaḳ** "ata binmek"; **ayıtmaḳ** "söylemek" (DLT I: 215-216; GK: 395)> **ayıtmaḳ** "söylemek, demek, anlatmak"; **bayıḳ** "doğru" (DLT III: 166; CTD III: 280; GK: 395)> **bayıḳ** "açık, aşikâr, muhakkak, gerçek, şüphesiz"; **beklenmek** "berkişmek, sağlamlaşmak, kapanmak, saklanmak" (DLT II: 239; GK: 395)> **beklenmek** "pekleşmek, sertleşmek"; **bitik** "muska" (DLT I: 384; GK: 395)> **bitik (I) "**1. mektup, yazılmış şey. 2. defteriamal. 3. senet, belge"; **boy**[6] "kavim, kabile, aşiret, hısım" (DLT III: 141; Killi: 395)> **boy** (II) "bir aşiretin kollarından her biri"; **boy**[7] "yenilen bir ot" (DLT III: 141; GK: 395)> **boy (I)** "tohumu pastırma çemeninin yapılmasında kullanılan bir bitki"; **buyurmaḳ** "buyurmak, emretmek" (DLT IV: 121; CTD III: 280; GK: 395)> **buyurmak** "1. emretmek"; **çaḳmaḳ** (Killi 2008: 395) "kulağına eriştirmek" (DLT II: 17; GK: 395)> **çaḳmak** "1. iyice anlatmak, bildirmek, tanıtmak, ifşa etmek"; **çatmaḳ** "(oğlağı kuzuya) katmak" (CTD III: 280; GK: 395)> **çatmak** "1. birbirine bağlamak, tutturmak. 2. parçaları birbirine tutturmak suretiyle bir şey yapmak."; **çekürge** "çekirge" (DLT I: 490; GK: 395)> **çekürge** "çekirge"; **çetük** "kedi" (*) (DLT III: 127; GK: 395): **çetük** [8]"kedi"; **çömçe** "çömçe, kepçe" (*) (DLT I:417: GK: 395)> **çömçe** "kepçe"; **daḳı** "dahi" (*) (DLT IV: 165; GK: 397)> **daḳı** "1. dahi, de"; **deve** "deve" (DLT III: 225)> **deve** "tüylü ve erkek deve"; **ekin** "çiftlik" (DLT I: 78; CTD III: 279; GK: 395)> **ekin** "buğday"; **eyle**[9] "öyle" (DLT I: 113)> **eyle** "öyle"; **imdi** "şimdi" (DLT I: 125; GK: 396)> **imdi** "artık, şimdi, o hâlde"; **ḳarılmaḳ** "karıştırmak" (DLT II: 134; GK: 396)> **karılmak** "1. karışmak, karıştırılmak"; **ḳat** "yanında, indinde" (*) (DLT I: 320; CTD III: 281; GK: 396)> **ḳat** "nezd, yan huzur"; **ḳayır** "kum" (DLT III: 165; CTD III: 281; GK: 396)> **kayır** "kum, kalın kum, çakıl"; **ḳaytarmaḳ** "çevirmek" (*) (DLT III: 193; GK: 396)> **kaytarmak** "çevirmek, döndürmek, iade etmek"; **keçe** "keçe" (DLT III: 219; CTD III: 280; GK: 396)> **keçe** "eyer altına konan" (TS VIII: 208); **keçi** (DLT III: 219; CTD III: 280; GK: 396)> **keçi** "çebiş ve çepiş (bir yaşında erkek), erkeç ve irkeç (üç yaşını bitiren erkek), öğeç, öveç (iki, üç yaşlarında)" (TS VIII: 209); **kend** "köy" (*) (DLT I: 344; CTD III: 281; GK: 396)> **kend~ kent** "kasaba, şehir"; **kim** "hangi" (DLT I: 338; GK: 396)> **kim** "ne, ne kimse, ne kişi" (TS VIII: 221); **ḳoç** "koç" (DLT I: 321; GK: 396)> **koç** "erkek, yiğit"; **ḳonşı** "komşu" (*) (DLT I: 435; GK: 396)> **ḳonşı** "komşu"; **ḳonuḳlamaḳ** "konuk etmek" (DLT III: 339-340; GK: 396)> **konuklamak** "misafir edip ağırlamak"; **ḳova**

---

6 Dankoff ve Kelly, sözcüğü uzun /ō/ ünlüsüyle bōy olarak kaydetmiştir (CTD III: 280).

7 Dankoff ve Kelly, sözcüğü fonetik olarak uzun /ō/ ünlüsüyle bōy ve "çemen otu" anlamıyla kaydetmiştir (CTD III: 280).

8 Dankoff ve Kelly, sözcüğü "dişi kedi" olarak anlamlandırmıştır (CTD III: 280).

9 Dankoff ve Kelly, sözcüğü ayla olarak kaydetmiştir (CTD III: 279).

"kova" (DLT III: 237; CTD III: 281; GK: 394)> **kova** "susak" (TS VIII: 227); **köpçük** "eyerin ön ve arka yastıkları" (DLT I: 478; CTD III: 281; GK: 396)> **köpçük** "eyer yastığı"; **küsmek** "küsmek" (DLT II: 12; CTD III: 281; GK: 396)> **küsmek** "ters düşmek" (TS VIII: 237); **oba** "kabile, boy" (DLT I: 86; CTD III: 280; GK: 396)> **oba** "1. oymak, boy, kabile, göçer evli kabile, beş on çadırdan mürekkep göçebe oymağı"; **oyuḳ** "hayal, belge, bostan höyüğü" (*) (DLT I: 85; CTD III: 280; GK: 396)> **oyuk** "1. insan veya hayvan şeklini andırır korkuluk. 2. yol göstermeye yarayan taş vb. alamet"; **öŋ** "ön" (DLT I: 115; GK: 396)> **öŋ** "1. önce, mukaddem, evvel. 2. ileri, üstün, makbul"; **örgen** "urgan" (*) (DLT I: 108; CTD III: 280; GK: 396)> **örgen** "urgan, ip, yular"; **öyle** "öğle vakti" (DLT I: 113; CTD III: 280; GK: 396)> **öyle**[10] "öğle"; **seŋek** "su içilen testi, ağaçta oyulan su kabı" (DLT III: 367; CTD III: 281; GK: 396)> **seŋek** "ağaçtan veya topraktan yapılmış su kabı, testi"; **sındu** "makas" (*) (DLT I: 418; CTD III: 281; GK: 396)> **sındu** "makas"; **sınuḳ** "kırılmış" (*) (DLT III: 365; GK: 396)> **sınuk** "1. kırık"; **sırt** "bayır ve yokuş gibi yerler ve küçük dereler" (DLT I: 342; GK: 397)> **sırt** "eğin, eyin, yağırnı, yağrın" (TS VIII: 318); **siz** "sen" (DLT III: 124; GK: 397)> **siz** "sizin"; **sormaḳ** "süt emmek" (DLT III: 181-182; GK: 397)> **sormak** "emmek, massetmek, emer gibi çıkmak"; **tamar** "damar" (DLT I: 362)> **tamar** "damar" (YTS: 201); **tavar** "canlı, cansız mal" (*) (DLT I: 362-363; GK: 397)> **tavar** "1. binek hayvanı. 2. dört ayaklı çiftlik hayvanı. 3. mal."; **tölek** "dölek, oturaklı, gönlü sakin kişi" (*) (DLT I: 387; CTD III: 282)> **tölek** "3. sükûn ve asayiş içinde. 5. sakin ve itaatli. 6. elverişli, uygun"; **uç** "bir nesnenin tükenmesi" (DLT I: 44; GK: 397)> **uç** "1. son, nihayet, netice"; **us** "hayır ile şerri ayırt ediş" (DLT I: 36; GK: 397)> **us** "akıl, fikir"; **usmaḳ** "sanmak" (*) (DLT I: 166; CTD III: 280; GK: 397)> **usmak** "kıyas etmek, benzetmek, benzetmeye çalışmak, sanmak"; **utanmaḳ** "utanmak" (DLT I: 199; CTD III: 280; GK: 397)> **utanmak** "başı aşağı olmak, elikmek, öcükmek, utalmak, uyalmak" (TS VIII: 370); **utanç** "utanç" (DLT III: 448; CTD III: 280; GK: 397)> **utanç** "ud, ut" (TS VIII: 370); **üyük** "tepe gibi yüksek olan yerler" (*) (DLT I: 85)> **üyük** "1. üst üste toprak yığılarak meydana gelmiş olan ve kazı ile içerisinden eski eserler çıkarılan yapma tepecik."; **yaŋa** "derenin yanı, herhangi bir ırmağın bir yanı" (DLT III: 369; CTD III: 282; GK: 397)> **yaŋa** "taraf"; **yaratmaḳ** "elbise oranlamak, yapmak" (Killi 2008: 397) (DLT IV: 748; GK: 397)> **yaratmak** "eylemek, oldurmak" (TS VIII: 391); **yazmaḳ** "çözmek; yazmak; yanılmak" (DLT III: 59)> **yazmaḳ (II) [yazup yaŋılmak, yaŋılup yazmak]** "1. şaşırıp yanılmak, hata etmek. 2. hedefe isabet ettirmekte yanılmak"; **yöre** "yöre, çevre, bir şeyin etrafı" (DLT III: 24; CTD III: 282; GK: 397)> **yöre** "etraf, çevre, civar, dai-

[10] Sözcük metinde, öyledence (<öyleden önce) [isim+ayrılma hâli eki +edat (önce> +ce)] şeklinde kayıtlıdır.

re, muhit, havali"; **yumurlanmaḳ** "toplanmak" (DLT III: 114; CTD III: 282; GK: 397)> **yumurlanmak** "bir araya gelmek, toplanmak"; **yügrük** "koşan; akıllı, erdem sahibi" (DLT III: 45; GK: 397)> **yügrük** "1. yürük, hızlı giden, çok koşan,işlek"; **yüzerlik** "üzerlik otu" (DLT III: 12; GK: 397)> **yüzerlik** "ateşe atıldığı zaman çıtır çıtır ses çıkararak yanıp güzel bir koku neşreden tohum, üzerlik".

2.1.2. Ses Olayları Sonucu Değişim Görülen Sözcükler

Bu bölümde, çalışmada yer alan sözcüklerde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten Eski Anadolu Türkçesine görülen ses olayları incelenmiştir. İncelemede Kâşgarlı'nın *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuzca için belirttiği fonetik durumların bazı sözcüklerde 11. yüzyılda görülmediği tespit edilmiştir. Bunlardan Eski Anadolu Türkçesinde gerçekleşenler ile Eski Anadolu Türkçesinde de çeşitlilik gösterenler olduğu belirlenmiştir. Bu durum, Oğuzların 11. yüzyılda birden fazla ağız özelliğine sahip olabileceğini düşündürmektedir[11].

2.1.2.1. Ünlüler

2.1.2.1.1. Ünlü Değişimleri

Ünlü Kalınlaşması

/-e-/> /-a-/

tek "tek, sadece" (DLT I: 334; GK: 397)> **dak (II)** "1. kadar, değin. 2. kadar az, denli".

/-e/> /-a/

çömçe "çömçe, kepçe" (DLT I:417: CTD III: 280; GK: 395)> **çomça** "kepçe".

/-ö-/> /-o-/

çömçe "çömçe, kepçe" (DLT I:417: CTD III: 280; GK: 395)> **çomça** "kepçe".

Ünlü Genişlemeleri

/ė-/> /e-/

ėtmek "yapmak" (DLT I: 171-172)> **etmek** "kılmak" (TS VIII: 118).

/-ė-/> /-e-/

---

[11] Bkz. Gülsevin, G. (2016). 11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?. *Bilig, 76*, 269-300.

tėlü "ahmak" (DLT III: 232; GK: 397)> **deli~ delü** "zorlu, azgın, korkunç surette"; **yėrmek**[12] "beğenmemek, yermek" (DLT III: 185; GK: 397)> **yermek** "zemmetmek, kötülemek, kötümsemek, beğenmemek, hor görmek, çekiştirmek, kötü görmek"; **yėrdeş** "hemşehri" (DLT III: 40; CTD III: 282; GK: 397)> **yerdeş** "hemşehri".

/u-/> /o-/

usmaḳ "sanmak" (DLT I: 166; CTD III: 280; GK: 397)> **yosmak~ osmak** "kıyas etmek, benzetmek, benzetmeye çalışmak, sanmak".

/-ü-/> /-e-/

türütmek "yaratmak" (DLT II: 303)> **düretmek** "peyda etmek, icat etmek, türetmek".

Ünlü Daralmaları

/-a-/> /-ı-/

ḳat "yanında, indinde" (DLT I: 320; CTD III: 281; GK: 396)> **ḳıt (I)** "nezd, yan huzur".

/-A-/> /-U-/

ḳaytarmaḳ "çevirmek" (DLT III: 193; GK: 396)> **kayturmak** "çevirmek, döndürmek, iade etmek"; **örgen** "urgan" (DLT I: 108; CTD III: 280; GK: 396)> **örgün~ örkün** "urgan, ip, yular".

/O-/> /U-/

oġur[13] "hayır ve bereket" (DLT I: 53)> **uğur** "kut, yom, yum" (TS VIII: 368); **öyez** "öyez, övez, bir çeşit sivrisinek" (DLT I: 84)> **üyez~ üvez** "sivrisinek, at sineği, eşek sineği, tatarcık, büvelek".

Ünlü Düzleşmesi

/-U-/> /-I-/

sınuḳ "kırılmış" (DLT III: 365; GK: 396)> **sınık** "1. kırık"; **çetük** "kedi" (DLT III: 127; CTD III: 280; GK: 395): **çetik** "kedi"; **türütmek** "yaratmak" (DLT II: 303)> **düritmek** "peyda etmek, icat etmek, türetmek".

/-U/> /-I/

---

12 Dankoff ve Kelly, sözcüğü fonetik olarak uzun /ē/ ünlüsüyle yērmek ve "iğrenmek; suçlamak" anlamıyla kaydetmiştir (CTD III: 282).

13 uġur "hayır, bereket" (GK: 397).

sındu “makas” (DLT I: 418; CTD III: 281; GK: 396)> **sındı** “makas”; **keleçü** “söz” (DLT I: 445; CTD III: 280; GK: 396)> **keleci~ geleci** “söz, lakırdı”; **tėlü** “ahmak” (DLT III: 232; GK: 397)> **deli** “zorlu, azgın, korkunç surette”.

Ünlü Yuvarlaklaşması

/-ı-/> /-u-/

balçıḳ “çamur” (DLT I: 248; CTD III: 280; GK: 395)> **balçuḳ** “balçık, bataklık”; **mıŋar** “pınar, su gözü” (DLT III: 363 ve 376; CTD III: 281; GK: 396)> **buŋar** “pınar, çeşme”; **tarıġ** “darı” (DLT I: 373; CTD III: 282; GK: 397)> **taru** “darı”; **toḳımaḳ** (DLT III: 268; GK: 397)> **dokumak~ tokumak** “1. vurmak, birbirine geçirmek. 2. çakmak, kakmak”.

/-ı/> /-u/

ḳonşı “komşu” (DLT I: 435; GK: 396)> **ḳonşu~ ḳoŋuşu** “komşu”.

2.1.2.1.2. Ünlü Türemeleri

/-u-/ Türemesi

Ünlü türemesi başlığı altında değerlendirilen /-u-/, her iki sözcükte de yardımcı ünlüdür.

ḳonşı “komşu” (DLT I: 435; GK: 396)> **ḳoŋuşu** “komşu”; **ḳuşluḳ** “kuşluk vakti” (DLT I: 474; CTD III: 281; GK: 396)> **ḳuşluġun** “kuşluk vakti”.

2.1.2.2. Ünsüzler

2.1.2.2.1. Ünsüz Değişmeleri

Akıcılaşma

/-d̲-/> /-y-/

Kâşgarlı Mahmud, Oğuzların da içinde bulunduğu Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay ve Çomul boylarının ذ /d̲/ sesini kullanmadıklarını, bu sesi daima ى /y/ ünsüzüne değiştirdiklerini söylemesine (DLT I: 32) rağmen *ayruḳ* kullanımının yanı sıra *aḍruḳ* olarak ذ /d̲/’li kullanımı da tespit edilmiş, değişim tam anlamıyla Eski Anadolu Türkçesi döneminde görülmüştür.

aḍruḳ “başka” (DLT I: 98; CTD III: 279; GK: 394)> **ayru** (YTS: 20) **/ ayrıḳ/ ayruġ/ ayruḫ/ ayruḳ** “1. başka, gayri, maada, diğer”; **ayruḳ** (DLT I: 113; GK: 395)> **ayru** (YTS: 20) **/ ayrıḳ/ ayruġ/ ayruḫ/ ayruḳ** “1. başka, gayri, maada, diğer”.

Sızıcılaşma

/-ḳ-/> /-ḫ-/

daḳı "dahi" (DLT IV: 165; GK: 397)> **daḫı** "1. dahi, de"; **soḳmaḳ** "(yılan) sokmak" (DLT II: 18; GK: 397)> **soḫmak** "sokmak".

/-ḳ/> /-ḫ/

aŋlamaḳ "anlamak" (DLT I: 290; CTD III: 279; GK: 395)> **aŋlamaḫ** "telakki etmek"; **aşaḳ** "aşağı, dağ gibi" (DLT I: 66; CTD III: 279; GK: 395)> **aşaḫ** "alçak, aşağı"; **oyuḳ** "hayal, belge, bostan höyüğü" (DLT I: 85; CTD III: 280; GK: 396)> **oyuḫ** "1. insan veya hayvan şeklini andırır korkuluk. 2. yol göstermeye yarayan taş vb. alamet".

Tonlulaşma

/ç/> /c/

/ç-/> /c-/: çetük "kedi" (DLT III: 127; CTD III: 280; GK: 395)> **cetük** "kedi".

/-ç-/> /-c-/: keleçü "söz" (DLT I: 445; CTD III: 280; GK: 396)> **keleci~ geleci** "söz, lakırdı"; **yazıġçı** "yazıcı; hısımlar arasında mektup getirip götüren elçi" (DLT III: 55)> **yazıcı** "kâtip".

/-ç/> /-c/: ötünç "ödünç" (DLT III: 448; CTD III: 280; GK: 396)> **ödünc**[14] "ödünç".

/k/> /g/, /ḳ/> /ġ/

/k-/> /g-/: keltürmek "getirtmek" (DLT II: 195; GK: 396)> **getürmek** "1. nakletmek, hikâye etmek, rivayet etmek. 2. tercüme etmek, çevirmek"~ **getirmek** "alıgelmek" (TS VIII: 133); **keleçü** "söz" (DLT I: 445; CTD III: 280; GK: 396)> **geleci** "söz, lakırdı"; **küdmek** "gütmek" (DLT III: 441; GK: 396)> **gütmek** "takip etmek, riayet etmek, kollamak".

/-ḳ-/> /-ġ-/: daḳı "dahi" (DLT IV: 165; GK: 397)> **daġı** "1. dahi, de".

/-ḳ/> /-ġ/: aḳ "beyaz" (DLT I: 81 ve DLT IV: 15; CTD III: 279)> **aġ** "1. ak, beyaz".

/s/> /z/

/-s/> /-z/: bekmes "pekmez" (DLT I:459; CTD III: 280; GK: 395)> **bekmez** "pekmez".

/t/> /d/

---

[14] Sözcük, sözlükte eşitlik hâli eki ile çekimlenmiş şekliyle ödüncce "ödünç olarak" kayıtlıdır.

/t-/> /d-/: taḳmaḳ “takmak” (DLT II: 16-17; CTD III: 282; GK: 397)> **dakmak** “takmak, kuşanmak”; **taḳı** “ile” (DLT III: 226; GK: 397)> **daḫı~ dağı** “1. dahi, de.”; **tavar** “canlı, cansız mal” (DLT I: 362-363; GK: 397)> **davar** “1. binek hayvanı. 2. dört ayaklı çiftlik hayvanı. 3. mal.”; **tėlü** “ahmak” (DLT III: 232; GK: 397)> **deli~ delü** “zorlu, azgın, korkunç surette”; **tegül** “değil” (DLT I: 393; CTD III: 282; GK: 397)> **degül** “değil”; **tek** “tek, sadece” (DLT I: 334; GK: 397)> **dek (I)~ dak (II)** “1. kadar, değin. 2. kadar az, denli”; **toḳımaḳ** “vurmak, dövmek” (DLT III: 268; GK: 397)> **dokumak** “1. vurmak, birbirine geçirmek. 2. çakmak, kakmak”; **töl**[15] “yavrulama zamanı, yavru” (DLT III: 133; GK: 397)> **döl** “1. yavru”; **tölemek** “kuzulamak” (DLT III: 271; GK: 397)> **dölemek** “hayvan yavrulamak”; **tölek** “dölek, oturaklı, gönlü sakin kişi” (DLT I: 387; CTD III: 282) > **dölek** “3. sükûn ve asayiş içinde. 5. sakin ve itaatli. 6. elverişli, uygun”; **tönmek**[16] “ayrıldığı yere geri gelmek” (DLT III: 184)> **dönmek** “1. değişmek, bozulmak, bir hâlden başka bir hâle geçmek. 2. vazgeçmek, feragat etmek.”; **tulun** “kulakla ağız arasındaki yer, dulun” (DLT I: 401)> **duluŋ** “şakak”; **türütmek** “yaratmak” (DLT II: 303)> **düretmek~ düritmek~ dürütmek** “peyda etmek, icat etmek, türetmek”.

/-t-/> /-d-/: çetük “kedi” (DLT III: 127; CTD III: 280; GK: 395)> **çedük** “kedi”; **ötünç** “ödünç” (DLT III: 448; CTD III: 280; GK: 396)> **ödünc**[15] “ödünç”; **salturmaḳ** “ödeme yaptırmak” (DLT II: 187; GK: 396)> **saldurmak** “bıraktırmak, terk ettirmek”.

Tonsuzlaşma

/d/> /t/

/-d-/> /-t-/: küdmek “gütmek” (DLT III: 441; GK: 396)> **gütmek** “takip etmek, riayet etmek, kollamak”.

/-d/> /-t/: kend “köy” (DLT I: 344; CTD III: 281; GK: 396)> **kent** “kasaba, şehir”.

/g/> /k/

/-g-/> /-k-/: örgen “urgan” (DLT I: 108; CTD III: 280; GK: 396)> **örken~ örkün** “urgan, ip, yular”.

Süreksizleşme

/m-/> /b-/

---

15 Dankoff ve Kelly, sözcüğü tōl olarak kaydetmiştir (CTD III: 282).

16 Dankoff ve Kelly, sözcüğü tōŋ olarak kaydetmiştir (CTD III: 282).

mıŋar "pınar, su gözü" (DLT III: 363 ve 376; CTD III: 281; GK: 396)> **bıŋar~ buŋar** "pınar, çeşme".

Sürekli Ünsüzler Arasında Yer Değiştirme

/-y-/> /-v-/

öyez "öyez, övez, bir çeşit sivrisinek" (DLT I: 84)> **üvez** "sivrisinek, at sineği, eşek sineği, tatarcık, büvelek".

Diğer Ünsüz Değişmeleri

/n/> /ŋ/

/-n-/> /-ŋ-/: ḳonşı "komşu" (DLT I: 435; GK: 396)> **ḳoŋuşu** "komşu".

/-n/> /-ŋ/: tulun "kulakla ağız arasındaki yer, dulun" (DLT I: 401)> **tuluŋ** "şakak".

/ŋ/> /n/

/-ŋ-/> /-n-/: yeŋgeç "yengeç" (DLT III: 384; CTD III: 282; GK: 397)> **yengeç** (TS VIII: 398) "engeç, lengeç[17]".

/w/> /v/

Kâşgarlı Mahmud, Türklerce kullanılıyor dediği /b/-/f/ arası bir ses olarak tanımladığı /w/ ünsüzünü Oğuzların /v/ olarak söylediği bilgisini vermiştir (DLT I: 31). Fakat bu bilgiye rağmen eserde kayıtlı bazı sözcüklerin /w/'li olarak kaydedildiği görülmüştür (Karahan, 2013, s. 118). Bu sözcüklerden *sawaşmak* fiilindeki /-w-/> /-v-/ değişimi Eski Anadolu Türkçesinde gerçekleşmiştir.

/-w-/> /-v-/: sawaşmaḳ "savaşmak" (DLT II: 102; CTD III: 281; GK: 396)> **savaşmak** "muharebe, mücadele etmek, dövüşmek, cenk etmek".

2.1.2.2.2. Ünsüz Düşmesi

/g/> Ø, /ġ/> Ø

/g/ ve /ġ/ ünsüzlerinde görülen düşme hadisesi, söz içinde ve söz sonunda gerçekleşmiştir.

---

17 Sözcük için bkz. (Aşçı, 2021, s. 233).

bitig[18] “muska” (DLT I: 384; GK: 395)> **biti** “1. mektup, yazılmış şey. 2. defteriamal. 3. senet, belge”; **eşgek** “eşek” (DLT I: 111)> **eşek** “elma, ayva, armut gibi meyvelerin, içinde çekirdekler bulunan ve yenmeyen sert kısmı”; **ingek** “kaplumbağanın dişisi” (DLT I: 111; GK: 396)> **inek** “buzağılık inek” (TS VIII: 180); **satġaşmaḳ** “ödeşme, takas yapmak” (DLT II: 214; GK: 396)> **sataşmak** “1. hoşlanılmayan bir şeyle karşılaşmak, istenmeyen bir hâle uğramak, düçar olmak. 2. rastlamak, tesadüf etmek.”; **tarıġ** “darı” (DLT I: 373; CTD III: 282; GK: 397)> **taru** “darı”; **yazıġçı** “yazıcı; Hısımlar arasında mektup getirip götüren elçi” (DLT III: 55)> **yazıcı** “kâtip”.

/-l-/> Ø

keltürmek “getirtmek” (DLT II: 195; GK: 396)> **getürmek** “1. naklet-mek, hikâye etmek, rivayet etmek. 2. tercüme etmek, çevirmek” ~ **getirmek** “alıgelmek” (TS VIII: 133).

2.1.2.2.3. Ünsüz Türemesi

/h-/ Türemesi

üyük[19] “tepe gibi yüksek olan yerler” (DLT I: 85)> **hüyük** “1. üst üste toprak yığılarak meydana gelmiş olan ve kazı ile içerisinden eski eserler çıkarılan yapma tepecik.”.

/y-/ Türemesi

usmaḳ “sanmak” (DLT I: 166; CTD III: 280; GK: 397)> **yosmak** “kıyas etmek, benzetmek, benzetmeye çalışmak, sanmak”.

---

18 Son harfi kef (ك) olan sözcüğü Atalay eserinde *bitik* olarak kaydetmiştir (DLT I: 384). Sözcüğün son sesinin /-g/ mi yoksa /-k/ mi olduğunu ayırt etmemiz mümkün görülmemektedir. Eski Anadolu Türkçesindeki *biti* şekli, söz sonundaki /G/ ve /K/ ünsüzlerinin Batı Türkçesindeki durumu gereği Killi’nin *bitig* yazımına işaret ederken *bitik* şekli ise Atalay’ın bitik şekline işaret etmektedir.

19 Dankoff ve Kelly, sözcüğü öyük olarak kaydetmiştir (CTD III: 280). Gülsevin (2005, s. 210-212), Ana Türkçe döneminde söz başında /p-/ bulunduğunu, bu sesin daha sonra /h-/ ünsüzüne değişip ardından düştüğünü belirtmiştir. Söz konusu çalışmada /p-/> /h-/ değişimi geçirmiş olabileceği düşünülen sözcüklerle ilgili verilen listede -Eski Anadolu Türkçesindeki fonetik şekliyle- *hüyük* de yer almaktadır. Bu bilgiye bakılarak DLT’deki fonetik şekil Ana Türkçe dönemine göre /p-/> /h-/> Ø düşmesi, Eski Anadolu Türkçesindeki fonetik şekil ise Karahanlı Türkçesi dönemine göre kronolojik olarak /h-/ türemesidir ve bu durum Ana Türkçe dönemine göre ise arkaik bir kullanımdır.

3. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten Eski Anadolu Türkçesi ve Tarihî Kıpçak Türkçesine Ortak Sözcükler[20]

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuzlar ve Kıpçaklar için ortak kullanımlı sözcüklerden 17 tanesinin hem Tarihî Kıpçak Türkçesinde hem de Eski Anadolu Türkçesinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sözcüklerde görülen fonetik ve semantik hadiseler aşağıda yer almaktadır:

aba "ana" (DLT I: 86; DLT IV: 1)

Sözcük hem *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* hem de *Eski Anadolu Türkçesinde* fonetik ve semantik bir değişim geçirmeden **aba** "ana" olarak kullanılmıştır (KTS: 1).

alıġ "her şeyin kötüsü" (DLT I: 64; GK: 394-395)

Tarihî Kıpçak Türkçesinde Dîvânu Lugâti't-Türk'teki şekliyle kullanılan sözcüğün anlamı "korkak"a değişmiştir (KTS: 7). *Eski Anadolu Türkçesinde* ise söz sonu /-ġ/ ünsüzünün düşmesi sonucu /-ı-/>/-u-/ yuvarlaklaşması gerçekleşmiş, sözcüğün anlamı için ise *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki anlamıyla benzerlik gösteren "1. âciz. 2. aşağı, geri, değersiz. 3. ahmak, aptal, sersem" şeklinde bir tanımlama yapılmıştır.

arıḳ[21] **"**arık, zayıf, cılız" (DLT I: 66),

Sözcük her iki tarihî lehçede de semantik olarak bir değişiklik göstermemiştir. Fonetik olarak ise *Tarihî Kıpçak Türkçesinde Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki arıḳ "zayıf, cılız" şeklinin yanı sıra /-ḳ/> /-ḫ/ sızıcılaşmasının görüldüğü arıḫ "zayıf, cılız, çelimsiz", /-ı-/>/-u-/ yuvarlaklaşmasıyla aruḳ zayıf, cılız" ve /-ı-/>Ø değişimli arḳ "zayıf, cılız" şekilleri tespit edilmiştir. (KTS: 11-12; CC: 636). *Eski Anadolu Türkçesinde* de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki şeklinin yanı sıra /-ḳ/> /-ġ/ tonlulaşmasıyla arıġ, /-ı-/> /-u-/ yuvarlaklaşmasıyla aruk kullanımı belirlenmiştir.

---

[20] Sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesindeki kullanım durumlarını belirleyebilmek için birincil kaynak olarak (sozluk.gov.tr) adresinden *Tarama Sözlüğü* seçeneğinden yararlanılmıştır. Bu veri tabanında bulunamayan sözcükler için TDK. (1996). *Tarama Sözlüğü VIII* (2. Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi ve Dilçin, Cem. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi çalışmalarına başvurulmuştur. Sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesindeki bütün fonetik ve semantik durumları için (sozluk.gov.tr) veri tabanına başvurulmuş, tekrara düşmemek adına her sözcükte gösterilmemiştir. Yalnız (sozluk.gov.tr)'de kayıtlı olmayan sözcükler için yukarıda belirtilen *Tarama Sözlüğü*'nün belirtilen cildi ve *Yeni Tarama Sözlüğü*'ne başvurulmuş ve bu bilgi metin içerisinde gösterilmiştir. Bir başka deyişle (sozluk.gov.tr) adresinde bulunanlar ayrıca gösterilmezken bulunmayanlar (TS VIII: syf no) ve/veya (YTS: syf no) şeklinde belirtilmiştir.

[21] aruḳ "arık, zayıf, cılız" (Killi 2008: 395), arık~aruk "yolcu" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 554 ve 558).

bal "bal" (DLT III: 156; CTD III: 280; GK: 394-395, 398)

Sözcük hem *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* hem de *Eski Anadolu Türkçesinde* fonetik olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki şekliyle kullanılmıştır. Semantik olarak ise *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* "arı balı", *Eski Anadolu Türkçesinde* "ateşte eritilmemiş bal" (TS VIII: 35) olarak anlamlandırılmıştır (KTS: 22; CC: 650).

başmaḳ "pabuç" (DLT I: 378; GK: 394-395)

Tarihî Kıpçak Türkçesinde Dîvânu Lugâti't-Türk'teki şekliyle başmaḳ olarak kullanılan sözcüğün anlamı için "ayakkabı" anlamının yanı sıra "çizme" bilgisi de eklenmiştir (KTS: 25). *Eski Anadolu Türkçesinde* fonetik olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki başmak'ın yanı sıra /b-/>/p-/ tonsuzlaşmasını geçirmiş şekli olan paşmak kaydı bulunmaktadır. Semantik olarak ise *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki anlamı olan "ayakkabı" tanımı verilmiştir.

cėtmek "erişmek" (DLT II: 314; GK: 394-395)

Sözcüğün geçirdiği /c-/> /y-/ akıcılaşması, her iki tarihî lehçe için de ortaktır. *Tarihî Kıpçak Türkçesindeki* "1. ulaşmak, erişmek. 2. arkasından yetişmek, varmak." anlamının *Eski Anadolu Türkçesindeki* "1. yetişmek, erişmek, vasıl olmak, ulaşmak" ile aynı anlam alanı içerisinde olduğu görülmektedir. Söz konusu iki lehçenin bu sözcük özelinde ayrıldıkları tek durum, /-ė-/> /-e-/ genişlemesi *Eski Anadolu Türkçesinde* tek şekil olarak varlık gösterirken *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* genişlemenin yanı sıra *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki gibi /-ė-/'li kullanımın da görülmesidir (KTS: 319; CC: 888).

cunmaḳ "yıkanmak" (DLT II: 314; GK: 394-395)

Sözcük hem *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* hem de *Eski Anadolu Türkçesinde* /c-/> /y-/ akıcılaşmasını geçirerek yunmak olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki anlamıyla kullanılmıştır (KTS: 330).

elkin[22] yelici koşan; konuk, misafir, yolcu, seyyah" (DLT IV: 177)

Tarihî Kıpçak Türkçesinde Dîvânu Lugâti't-Türk'teki fonetik şekli olan elkin (I) ile "garip, kimsesiz" kullanımının yanı sıra /-k-/>/-g-/ tonlulaşmasıyla elgin "yabancı (özellikle kâfir için kullanılır)" olarak da tanıklanmıştır (KTS: 72). *Eski Anadolu Türkçesinde* "garip, âciz, miskin, sefil" ortak anlamıyla kaydedilen sözcüğün *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki fonetik şekli, /-k-/>/-g-/ tonlulaşması görülen elgin~ ilgin ve /e-/> /i-/ daralmasına uğramış ilgin şekilleri tespit edilmiştir.

---

[22] ėlgin "yelici, koşan (GK: 394-395), elgin~elgiŋ "yolcu" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 637).

ḫanda "nerede" (DLT III: 218-219; GK: 394, 396)

Sözcüğün *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki anlamı her iki tarihî lehçede de devamlılık göstermiştir. Fonetik olarak ise *Eski Anadolu Türkçesinde Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki şekli ḫanda kullanılırken *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* Karahanlı Türkçesinden önceki gibi /ḳ-/'lı kullanımı ḳanda dikkat çekmektir (KTS: 125).

ılıġ "ılık" (DLT I: 31; GK: 394, 396)

Her iki tarihî lehçede de /-ġ/ düşmesi ortak özelliktir. Bununla birlikte *Eski Anadolu Türkçesinde* sözcüğün tek şekli ılı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki anlamı olan "ılık"la varlık göstermiştir. *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* ise Eski Anadolu Türkçesindeki fonetik şeklinin yanı sıra /y-/ türemesi ve /-ı/> /-u/ yuvarlaklaşması görülen yılı~ yılu şekilleri tespit edilmiştir. Semantik olarak sözcüğün "sıcak, ılık" anlamlarına ilave olarak yılu'nun "banyo" anlamı da bulgular arasında yer almaktadır (KTS: 101, 321; CC: 890).

ḳayıŋ "kayın ağacı" (DLT I: 32)

Her iki tarihî lehçede de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki anlamıyla kullanılan sözcükte /-ŋ/> /-n/ değişimi ortak özelliktir. Bununla birlikte Eski Anadolu Türkçesinde kayın agacı kullanımı da tespit edilmiştir (KTS: 133).

kök "kök, asıl" (DLT II: 284; CTD III: 281; GK: 394, 396)

Her iki tarihî lehçede de sözcük *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki fonetik şekliyle kök olarak kullanılmıştır. Anlamıyla ilgili ise *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* "1. kök, asıl. 2. ırk, soy", *Eski Anadolu Türkçesinde* "dip, göm, özdek" açıklamaları yapılmıştır (KTS: 156; TS VIII: 228).

ḳurman "yay kabı" (DLT I: 444; DLT III: 16; CTD III: 281; GK: 394)

Her iki tarihî lehçede de sözcüğün *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki anlamıyla kullanılmasının yanı sıra sözcükte görülen /-m-/>/-b-/ değişimi ortak özelliktir. *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* bu değişimle sadece ḳurban olarak kullanılan sözcük, *Eski Anadolu Türkçesinde* bu fonetik şeklinin yanı sıra /-u-/> /-ı-/ düzleşmesiyle kırban olarak da kullanılmıştır (KTS: 163).

tamaḳ "boğaz" (DLT I: 33; GK: 394, 397)

Eski Anadolu Türkçesinde tamak, "damak" olarak kayıtlı sözcükte *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* söz başı ve söz içinde fonetik değişiklikler görülmektedir: /t-/'li kullanımları "damak" anlamıyla tamaḳ, tamav; "boğaz" anlamıyla "tamaġ, "boğaz, damak" anlamıyla tamak olarak özetlenebilir. /t-/> /d-/ tonlulaşmasının görüldüğü tek örnek damaḳ "damak"tır. /t-/'li verilerin bazılarında

/-ḳ/> /-ġ/ tonlulaşması ve /-ḳ/> /-v/ değişimi de belirtilmesi gereken fonetik hadiselerdir (KTS: 55, 260; CC: 826).

yawlaḳ "kötü, düşkün" (DLT III: 43; CTD III: 282; GK: 394, 397)

Her iki tarihî lehçede de /-w-/> /-v-/ değişimi tek ve ortak fonetik hadisedir. Semantik olarak ise sözcük *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* "büyük, korkunç", *Eski Anadolu Türkçesinde* "pek, çok, gayet" anlamlarıyla tanıklanmıştır (KTS: 315).

yeŋmek "yenmek" (DLT III: 391; CTD III: 282; GK: 394, 397)

Sözcük *Eski Anadolu Türkçesinde Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki fonetik şekliyle yeŋmek olarak kullanılmıştır. *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* ise yeŋmek ve /-e-/> /-ė-/, /-e-/> /-i-/ daralmalarının görüldüğü yėŋmek ve yinmek'in yanı sıra /-ŋ-/> /-n-/ değişimiyle yenmek kullanımı da vardır. Semantik olarak ise *Tarihî Kıpçak Türkçesi* "yenmek, mağlûp etmek, galip gelmek" anlamıyla *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile birleşirken *Eski Anadolu Türkçesi* "dayanmak, tahammül etmek, galebe gelmek, karşı durmak" ile farklılaşmaktadır (KTS: 318 ve 323; CC: 886).

yutmaḳ "yutmak" (DLT II: 313; CTD III: 282; GK: 394, 397)

Sözcük her iki tarihî lehçede de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki gibi yutmaḳ'tır. Semantik olarak ise *Tarihî Kıpçak Türkçesinde* tespit edilen anlam; *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki gibi "yutmak", *Eski Anadolu Türkçesinde* ise "hazmetmek, dışarı vurmamak, içinde bırakmak"tır (KTS: 330).

Sonuç:

Çalışma kapsamında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Oğuzca olarak belirtilen sözcükler, *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Eski Anadolu Türkçesine*; Kıpçakça olarak belirtilen sözcükler, *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Tarihî Kıpçak Türkçesine*; hem Oğuzca hem de Kıpçakça olarak belirtilen sözcükler, *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Eski Anadolu Türkçesi ve Tarihî Kıpçak Türkçesine Ortak Sözcükler* başlıkları altında değerlendirmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'*ten ilgili tarihî lehçeye sürdürülebilirliği izleyebilmek adına fonetik ve semantik olarak benzerlik bulunmayan sözcükler çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bu kapsamda elde edilen bulgular şu şekilde özetlenebilir:

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Tarihî Kıpçak Türkçesine devamlılık sağlayan 13 sözcük belirlenmiş, bunlardan 4'ü *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki şekliyle –bir sözcük hem fonetik değişikliğe uğramış olarak hem de 11. yüzyıldaki şekliyle- kullanılmıştır.

Çalışmada yer alan sözcükler üzerine yapılan fonetik incelemeler arasında çalışmanın amacı doğrultusunda iki tanesi öne çıkmaktadır:

1. Kâşgarlı Mahmud Kıpçakların da içinde bulunduğu bazı Türk boylarının ذ /d̲/ sesi kullanmadıklarını, bu sesi ى /y/'ye değiştirdiklerini eserinde belirtmektedir. Fakat incelenen sözcüklerde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu ünsüzün bazı sözcüklerde Kıpçaklar tarafından ز /z/, ذ /d̲/, ى /y/ ünsüzleri ile kullanıldığı, Tarihî Kıpçak Türkçesinde de ذ /d̲/, ى /y/ ile karşılandığı durumlar tespit edilmiştir.
2. Kâşgarlı devam etme ifade eden isim ve fiillerde Kıpçakların غ /ġ/'ı düşürdüklerini belirtmiştir. Fakat Kıpçaklar tarafından kullanıldığı belirtilen bir sözcüğün *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te غ /ġ/'lı kullanıldığı, bu ünsüzün Tarihî Kıpçak Türkçesinde düştüğü görülmüştür.

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Oğuzların kullandığı -Kıpçakların kullanmadığı- sözcüklerden 110 tanesinin Eski Anadolu Türkçesine devamlılık sağladığı tespit edilmiştir. Bunlardan 47 tanesi *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki fonetik şekliyle, 17 tanesi hem fonetik değişikliğe uğramış olarak hem de 11. yüzyıldaki şekliyle, 36 tanesi ise en az bir fonetik değişikliğe uğramış şekliyle Eski Anadolu Türkçesinde varlığını sürdürmüştür.

Çalışmada yer alan sözcükler üzerine yapılan fonetik incelemeler arasında çalışmanın amacı doğrultusunda altı tanesi öne çıkmaktadır:

1. Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzların söz başındaki م /m/ yerine ب /b/ kullanılırlar bilgisinin yanı sıra م /m/'li kullanım,
2. Söz başındaki ت /t/ yerine د /d/ kullanılırlar bilgisinin yanı sıra ت /t/'li kullanım,
3. Söz içindeki د /d/ yerine ت /t/ kullanılırlar bilgisinin yanı sıra ت /t/'li kullanım,
4. /-G/'yi düşürürler bilgisinin yanı sıra /G/'li kullanımlar,
5. Söz içinde ى /y/'ye değişen bir sözcükte ذ /d̲/'li kullanım,
6. ڤ /w/ ünsüzünü و /v/'ye değiştirdikleri söylenen bir sözcükte ڤ /w/'li kullanım tespit edilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Oğuzlar ve Kıpçaklar için ortak kullanımlı sözcüklerden 17 tanesinin hem Tarihî Kıpçak Türkçesinde hem de Eski Anadolu Türkçesinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Sözcüklerle ilgili her iki lehçede de görülen ortak bulgular şu şekilde özetlenebilir:

Aba, bal, kök ve *yutmak*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki fonetik şekilleriyle kullanılmaya devam etmişlerdir.

Her iki boy için de söz içinde gerçekleştiği söylenen ذ /d̲/ > ى /y/ akıcılaşmasının 11. yüzyılda ḳayıŋ "kayın ağacı" isminde görüldüğü, bu fonetik şeklin sonraki yüzyıllarda da kullanıldığı belirlenmiştir.

Oğuz ve Kıpçakların baş tarafında ى /y/ bulunan isim ve fiillerin ilk harfini ا /e/ veya ج /c/'ye değiştirdikleri kuralı *cėtmek* ve *cunmaḳ* fiilerinde 11. yüzyılda görülürken aynı kural *yawlaḳ*, *yeŋmek* ve *yutmaḳ* sözcüklerinde görülmemektedir. Ayrıca 11. yüzyılda uygulandığı görülen bu kuralın daha sonra her iki lehçede de /y/'ye değiştiği belirlenmiştir.

Tespit edilen sözcüklerde Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzların ve Kıpçakların ağız özellikleri ile ilgili verdiği kurallardan devam etme ifade eden isim ve fiillerde غ /ġ/ düşmesi alıġ ve ılıġ isimlerinde 11. yüzyılda görülmemiş, bu fonetik hadise sonraki dönemde gerçekleşmiştir.

Yukarıda elde edilen bulgulardan bir kısmı, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Oğuz ve Kıpçaklara ait ağız özellikleriyle ilgili vermiş olduğu bilgilerden farklılık göstermektedir. Bu durumun uzun bir derleme süreci ve birçok kez kontrol edilmiş bir eser olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te gözden kaçan bir hata ve/ veya lehçelerde devam eden fonetik gelişim sürecinden ziyade 11. yüzyılda Oğuz ve Kıpçakların birden fazla ağza sahip olabileceği görüşünü[23] desteklemektedir. Kapsamı bir bildiriyle sınırlı olan bu çalışmayla *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Türk boylarının ağız özelliklerinin kendi içerisinde farklılıklarının olabileceği konusuna dikkat çekmek, bu kapsamda yapılacak çalışmalarla *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün 11. yüzyıldaki lehçe ve ağızların tarihine katkı yapacağı düşünülebilir.

Kısaltmalar:

CC: Codex Cumanicus

CTD III: Dankoff, R.; Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic Dialects* (C. III). Harvard University.

DLT: Atalay, B. (2018). *Divanü Lûgati't-Türk* (Çeviri) (C. I-II-III-IV). (Tıpkıbasım). TDK.

GK: Killi, Gülsüm. (2008). Türk diyalektoloji araştırmalarının eşsiz kaynağı Dîvânu Lugâti't-Türk. F. S. Barutçu Özönder (Eds.), *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* içinde (s. 375-403). Kültür Bakanlığı.

KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü

TS VIII: Tarama Sözlüğü

YTS: Yeni Tarama Sözlüğü

[23] Bkz. Gülsevin, G. (2016). 11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?. *Bilig, 76*, 269-300.

Kaynaklar

Akalın, Ş. H. (2019). *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk* (3. bs.). TDK.

Akar, A. (2015). *Türk Dili Tarihi* (9. Baskı). Ötüken Neşriyat.

Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus* (1. Baskı). Kesit. (CC)

Aşçı, M. (2021). Harezm Türkçesinde Nadir Kullanılan Fiilden İsim Yapma Ekleri. *Selçuk Türkiyat*, *51*, 213-251. https://doi.org/10.21563/sutad.984650

Atalay, B. (2018). *Divanü Lûgati't-Türk* (Çeviri) (C. I-II-III-IV). (Tıpkıbasım). TDK. (DLT)

Çoban, M. S. (2005). *Dîvânu Luġati't-Türk'te Geçen 'Oğuzca' Kayıtlı Dil Malzemesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dankoff, R.; Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic Dialects* (C. III). Harvard University. (CTD III)

Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü.* Ankara Üniversitesi Basımevi. (YTS)

Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin.* TDK.

Gariper, C., Küçükcoşkun, Y. (2022). Orhun Abideleri'nden Divan-ı Lügati't-Türk'e kolektif bilincin inşası ve sürekliliği. *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri (28-30 Mayıs 2008)* içinde (ss. 243-250). TDK.

Gömeç, S. Y. (1999). *Kök Türk Tarihi* (2. bs.). Akçağ.

Gülsevin, G. (2005). Ağız Araştırmalarımızda Yaygınlaşmış Yanlışlıklar (3): "üzüm/yüzüm; öllük/höllük" Türeme mi Düşme mi?. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, V(2)*, 207-213.

Gülsevin, G. (2016). 11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?. *Bilig, 76*, 269-300.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri* (1. bs.). Kesit.

Karahan, A. (2009). İlk Türk Lehçeleri Sözlüğü: Dîvânu Luġāti't-Türk'te Lehçelerin Söz Varlığına Bakış. *Turkish Studies, 4*(4), 650-691.

Karahan, A. (2013). *Dîvânu Luġāti't-Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi* (1. Baskı). TDK.

Killi, G. (2008). Türk Diyalektoloji Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı Dîvânu Lugâti't-Türk. İçinde F. S. Barutçu Özönder (Eds.), *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı* (s. 375-403). Kültür Bakanlığı. (GK)

Korkmaz, Z. (2022). Kâşgarlı Mahmud ve Bilinçli Bir Ana Dili Sevgisi. *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri (28-30 Mayıs 2008)* içinde (s. 501.-508). TDK.

TDK. (1996). *Tarama Sözlüğü VIII* (2. Baskı). Ankara Üniversitesi Basımevi. (TS VIII)

TDK (sozluk.gov.tr) (Erişim Tarihi: 20.09.2024-13.10.2024)

Telli, B. (2019). Dîvânü Lugâti't-Türk'te Atasözlerinin Söz Dizimsel Özellikleri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 33,* 197-226. https://dx.doi.org/10.14520/adyusbd.623029

Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2. Baskı). TDK. (KTS)

Toprak, F. (2003). Divānü Lugati't-Türk'te 'Kıpçakça' Verilen Kelimelerin Kaydıyla Tarihî Kıpçak Sözvarlığı İçindeki Yeri, *Türkoloji Dergisi*, 79-90. https://doi.org/10.1501/Trkol_0000000034

Sümer, F. (2007). "Oğuzlar". *İslâm Ansiklopedisi*. https://islamansiklopedisi.org.tr/oguzlar. (Erişim Tarihi: 13.10.2024)

ESKİ BABİL METİNLERİNDEN *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*'E SÖZLÜK/KELİME LİSTESİ YAZIM GELENEĞİ

*Ercüment YILDIRIM**

Özet

Babilliler, sahip oldukları her şeyin listesini yapmayı alışkanlık hâline getirmişlerdir. Yazıcılar, kişi isimlerini, yer adlarını, hayvan türlerini, yıldızlar başta olmak üzere gök cisimlerini, tanrıları, ahşap ve metallerden yapılmış nesneleri ve halkın mesleklerini içeren listeler hazırlamışlardır. Babillilerin bu tür listeleri, her türlü bilgiyi sistematik biçimde kaydetmek için kullandığı bilinmektedir. Binyıllar boyunca Babilli gökbilimciler, fal bakan kâhinler ve tıp hekimleri, hafızalarında sürekli bulunduramadıkları herhangi bir isme veya kavrama hızla ulaşmak için bu listeleri kullanmışlardır. Zamanla binlerce kil tablete kaydedilen bu listeler, toplumların uzun zaman diliminde sahip olduğu bilgi birikiminin sonraki nesillere aktarılmasının temel aracı olmuştur. Eski Babil döneminde kelimelerin bir sıra ile yazılması ile başlayan listeler ilerleyen dönemlerde atasözlerini içeren geniş koleksiyonları barındıran çivi yazılı tabletlere kadar uzanan bir gelişim göstermiştir. Kültürün medeniyete dönüşümünde temel araç olan yazı ile nesiller ötesine ataların bilgi dolu hikmetli sözlerini listeler hâlinde ulaştırmayı başaran Babillilerin ilk sözlük yazıcıları olduğu kabul edilmektedir. MÖ 3-2. yüzyıllarda, felsefi bilgi alanında büyük bir gelişim gösteren Yunan dünyasında, aydınlanma çağında yaygınlaşan ansiklopedilere benzer sözlükler yazılmıştır. Yunan ansiklopedik sözlükleri, konu sınırlamasına dikkat ederek geniş açıklamalardan oluşturulmuştur. Çin, Hint ve Yunan medeniyetlerinin oluşturduğu bilimsel bilgi birimini ortaya koyan ve diğer toplumlara ulaştıran bu sözlüklerin ilk benzerlerine, Müslümanlığın geniş ölçüde kabul edilişinden birkaç yüzyıl sonra İslam coğrafyasında rastlanmaya başlamıştır. Arap dili kullanılarak yazılan ilk sözlükler tematik türde kaleme alınmış ve MÖ 8-10. yüzyıllarda, yeryüzü ve arazi şekilleri, sular,

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, neshali@gmail.com, ORCİD: 0000-0001-5376-4061.

insanlar, kuşlar gibi başlıklar üzerinde hazırlanmıştır. Bu dönemden sonra kaleme alınmış en değerli sözlüklerden biri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud tarafından halk arasında kullanılan Türkçe kelimelerin derlenmesi, daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla deyimlerden, atasözlerinden ve şiirlerden örnekler verilmesi ve bu kelimelerin Arapça tercümelerinin eklenmesi ile hazırlanmıştır. Bu çalışmada, Eski Babil metinlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazıldığı döneme kadar önemli medeniyet merkezlerinde gelişen sözlük/kelime listesi yazım geleneğinin gelişim süreci, önemli sözlüklerden verilecek olan örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Babil, Yunan, Hint ve Çin.

Dictionary/Word List Writing Tradition From Old Babylon Texts to *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Babylonians made it a habit to make lists of everything they had. Scribes prepared lists that included personal names, place names, animal species, celestial bodies, especially stars, gods, objects made of wood and metal, and the professions of the people. It is known that Babylonians used such lists to systematically record all kinds of information. For millennia, Babylonian astronomers, fortune tellers, and medical doctors used these lists to quickly reach any name or concept that they could not constantly remember. These lists, which were recorded on thousands of clay tablets over time, became the basic tool for transferring the knowledge that societies had acquired over a long period of time to the next generations. Lists that started with writing words in an order in the Old Babylonian period developed in the following periods, extending to cuneiform tablets that contained large collections of proverbs. It is accepted that the Babylonians, who managed to convey the knowledgeable and wise words of their ancestors to generations beyond generations in the form of lists with writing, which was the basic tool in the transformation of culture into civilization, were the first dictionary writers.. In the 3rd-2nd centuries BC, in the Greek world, which showed great development in the field of philosophical knowledge, dictionaries similar to the encyclopedias that became widespread in the Age of Enlightenment were written. Greek encyclopedic dictionaries were composed of extensive explanations, paying attention to subject limitation. The first similar dictionaries of these dictionaries, which revealed the scientific knowledge unit formed by the Chinese, Indian and Greek civilizations and conveyed it to other societies, began to be encountered in the Islamic geography a few centuries after the widespread acceptance of Islam. The first dictionaries written in Arabic were written in thematic type and were prepared in the 8th-10th centuries BC on topics such as landforms, waters, people, and birds. One of the most valuable dictionaries

written after this period, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, was prepared by Mahmud of Kashgar by compiling Turkish words used among the public, giving examples from idioms, proverbs, and poems to ensure better understanding, and adding Arabic translations of these words. In this study, the development process of the dictionary/word list writing tradition that developed in important centers of civilization from the Old Babylonian texts to the period when *Dîvânu Lugâti't-Türk* was written will be explained through examples from important dictionaries.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Babylon, Greek, Indian, and Chinese.

Giriş

Babil kelime listelerinin kökenini anlamak için yazının ortaya çıkışının temel nedenlerini bilmek gerekmektedir. Bilinen en eski yazıya, MÖ IV. bin yılın sonlarında Uruk şehrinde rastlanmıştır. Kil tabletler üzerine yarı resim yarı çivi yazısının ilkel hallerine benzer şekiller ile oluşturulan bu yazının içeriği şehir tapınağındaki malların hareketlerini takip eden eşya listelerini içeren kayıtlardır. Ancak, bu belgelerin birkaçı kelime listeleridir. Bu kanıtlar, mütevazı ölçüde de olsa kelime listeleri yazının ilk ortaya çıkışından itibaren mevcut olduğunu göstermektedir. Uruk kentinde yazılan liste türü, çanak çömlek, metal, evcilleştirilmiş hayvan başta olma üzere tüm türlerinin basit bir kataloğuydu. Zamanla yazıya dönüşecek Uruk şehir halkının kullandığı bu kayıt tutma geleneği aslında muhasebe hesabına yardımcı olmak için pratik bir araç olarak başlamıştır. Ancak bu listeler kısa süre sonra Ön Asya'da insan kültürünü şekillendirecek bir karakter kazanmıştır.

Uruk'tan gelen en eski listelerin sabit bir biçimi veya üslubu yoktu. İçerdikleri terimler ve kavramlar bir belgeden diğerine farklılık gösteriyordu. Yüzyıllar geçtikçe bu listeler istikrar kazanmış ve MÖ III. bin yılın başında temel bir biçime kavuşmuştur. Yazının daha geniş alanlarda kullanımı ile bu listeler, Fara ve Ebu Salabikh'ten, Ebla'ya kadar Mezopotamya boyunca yayıldı. Bu kentlerdeki kazılardan ele geçen III. bin yıldan kalma kopyaların çoğu, yetenekli yazıcılar tarafından güzel yazılmış kaliteli metinlerdir. Bunlar, sonraki yüzyıllar boyunca değer görmüş ve sadakatle kopyalanmaya devam etmiştir. III. bin yılın ortasında, yeni listeler oluşturuldu. Bu yeni listeler, kuşların, balıkların, ağaçların veya benzerlerinin birçok farklı adını içermekteydi. III. binyılın son birkaç yüzyılında Mezopotamya'daki kazılarda bulunan çivi yazılı metinlerdeki listeler eğitim amaçlı kullanılan kısıtlı sayıdaki örneğe kadar gerilemiştir. Bu dönemde listeler, doğrudan idari, yasal veya ekonomik işleve sahip olanların aksine, yazıcı eğitimi ve öğretimine adanmıştır. Binyılın sonlarında yazıcılar hâlâ eski listeleri kopyalıyorlardı. II. binyılın başındaki, Eski Babil dönemi dediğimiz dönemin başlangıcındaki kelime listelerinin oluşturulması ve kullanımı değişim göstermiştir.

Eski Babil Dönemi

Günümüzde eğitim toplumun tümü için bir zorunluluk iken Eski Babil döneminde okul daha farklı daha farklı amaçlara sahipti. Bugünün aksine, ortalama bir Babillinin hayatı yazıyla çevrili olmayıp, günlük hayatını okumak veya yazmak zorunda kalmadan sürdürebilirdi. İktisadi yapının temelini oluşturan büyük çiftliklerde malları ve çalışanları takip etmek için yazının kullanımı yaygındı. Ayrıca kraliyet memurları da birbirlerine emir vermek veya rapor göndermek için mektup yazardı. Ancak ortalama bir vatandaşın yazıya çok az veya hiç ihtiyacı yoktu. Okuyacak kitapların veya dolduracak formların olmadığı bu dönemde kişisel mektuplar veya günlükler de bulunmamaktaydı.

Eski Babil döneminde yaşayan insanların büyük çoğunluğu her ne kadar okuma yazma bilmese de bu durum belgeye sahip olmayabilecekleri anlamına gelmemekteydi. Pek çok kişinin elinde evlerinin tapuları, evlilik veya evlat edinme sözleşmeleri bulunmaktaydı. Bu kişiler, metinleri okuyamasa dahi üzerinde ne yazdığını bilmekteydi. Profesyonel yazıcılar tarafından yazılmış olan bu metinler ihtiyaç hâlinde şahitlik belgesi olarak kullanılmaktaydı. Bu dönemde okuma yazmanın bir parçası olan imza bile henüz bulunmamakta bunun yerine uzmanı tarafından kazınmış silindir veya baskı tarzı bir mühür kullanılmaktaydı.

Eski Babil döneminde günlük işlerin çoğu sözlü olarak yürütülüyordu. Genel nüfusa kıyasla yazıcıların sayısı her zaman az olmuş ve genellikle yönetici sınıf tarafından istihdam edilmiştir. Eski Babil döneminde modern manada okul binaları yoktu. Eğitim sıradan evlerin avlularında yapılırdı. Özel öğretmenler evin sahibinin oğulları da dahil olmak üzere az sayıda çocuğa ders veriyordu. Bu dönemde kadın okuryazarlığının neredeyse sıfır olduğu düşünülmektedir.

Eski Babil döneminde birçok farklı liste türü ortaya çıkmıştır. Öğrenciler kil tablet yazma pratiği yaparken liste formatını kullanmaktaydı. Bu listelerden en yaygınlarından biri olan "Hece Alfabesi A.4" adı verilen tablette klasik kelime listelerinin en bilindik örneklerinden biridir. Bu listede çeşitli kombinasyonlarda ortak, basit işaretler hakkında genel talimatlar veriyordu. Öğrenciler bu liste aracılığıyla gerçek anlamı olmayan hece kümelerini öğrendi. Bu liste: "tu", "ta", "ti", "nu", "na", "ni" heceleri ile başlardı. Eski Babil döneminde karşılaşılan ilk anlamlı liste kişisel isimler listesiydi. Özel isimlerin nasıl yazılacağını öğrenmek, yazmayı öğrenmeye başlamanın ilk adımı olduğu gibi yazıcı olacak kişi için de yararlıdır. Burada öğrenci daha sonra daha sistematik bir şekilde öğreneceği çivi yazısı sisteminin temel özellikleriyle karşılaşırdı. Bir sonraki aşama, bugün Urra olarak bilinen liste serisini öğrenmekti. Seri, her biri çeşitli temalarda birçok kelime içeren altı listeden oluşuyordu: (1) ağaçlar ve ahşap nesneler; (2) kamış, kaplar, kil, deriler, metaller; (3) ev-

cil ve vahşi hayvanlar ve etler; (4) taşlar, bitkiler, kuşlar, balıklar, giysiler; (5) coğrafi terimler, yıldızlar; (6) yiyecekler. İlk tabletten başlayarak listedeki işaretler, şekil benzerliğine göre gruplandırılmıştır. İşaretler, yeni çivi yazısı karakterleri eklenerek veya çıkarılarak ilerletilmiştir. Tek bir işaretin okuması ele alındıktan sonra, metin işaretinin tekrarları, değişiklikleri ve daha sonra bazen yeni işaretler oluşturmak için işaretin diğerleriyle kombinasyonları listelenmeye devam eder.

Eski Babil döneminin en büyük yeniliklerinden biri, listelerin iki dilli biçimiydi. O zamana kadar, Mezopotamya'daki tüm listeler sadece bir dilde, yani Sümerceydi. Sonra bazı listelere ikinci bir Akadça metin sütunu eklendi. Bu, kâtiplerin iki veri sütununun birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini öğrenmeleri gerektiğinden, listenin karmaşıklığını yeni bir seviyeye taşıyordu. Eski Babil döneminde Sümerce, Roma sonrası Avrupa'daki Latince gibi, eğitimli ve dinî çevrelerde korunan ölü bir dildi.

Eski Babil okullarında birkaç başka liste de kullanıldı, ancak diğerlerinden daha az yaygındı. Bunlara başka bir meslek listesi, bir hastalık listesi idi. Hastalık listesinde, insan vücudunun parçaları baştan ayağa sıralanmıştır. Bu sıralama sistemi sonraki yüzyıllardaki tıbbi metinlere kaynaklık etmiştir. Babilli bir öğrenci, matematiksel tablolar ve atasözleri gibi diğer liste türleriyle eğitiminin ilerleyen dönemlerinde karşılaşmaya devam edecektir.

Orta Babil Dönemi

MÖ II. binyılın ikinci yarısında, Orta Babil dönemiyle ilgili kaynak bilgimizin çoğu Babil dışından gelmektedir. Bu dönemde, Akadça, Antik Ön Asya'nın ortak dili hâline gelmişti ve çivi yazısı geniş bölgelere yayılmıştı. Çivi yazısının Mezopotamya'nın yanı sıra Anadolu, Levant ve Pers coğrafyalarına yayılması ile birlikte çivi yazılı listeler bu coğrafyalarda kullanılmaya başlanmıştı. Kuzey Mezopotamya'daki Asur'dan Anadolu'daki Hitit Krallığı'nın merkezi Hattuşa, Suriye'deki Emar ve Ugarit ile Mısır'ın kraliyet kenti olan El-Amarna'da arkeolojik kazılarda bulunan birçok listeye günümüze ulaşmıştır. Asur kralı I. Tiglat-pileser'in Babil'i fethetmesinin ardından çeşitli listeleri barındıran birçok tablet kuzeye, Asur'a götürülmüştür.

Orta Babil dönemine iki büyük yenilik görülmüştür. Birincisi, Eski Babil döneminde kullanılan Sümerce-Akadça iki dilli listelerin yerini üç dilli versiyonlar almıştır. Bu üç dil bazen Sümerce-Akadça-Hurrice bazen Sümerce-Akadça- Ugaritçe olabilmekteydi. Hatta Hattuşa'da Sümerce-Akadça-Hititçe listeler de bulunmuştur. İstisnai olarak Kassitçe - Akadça ve Mısırca – Akadça listeler de günümüze ulaşmıştır. Geleneksel olarak tüm listelerin solunda Sümerce sütun, sağında ise Akadça sütun bulunmaktadır. Tüm listeler Sümer sütununun sıralanış metnine göre düzenlenmişti.

Orta Babil döneminin ikinci büyük yeniliği listelerin kanonlaştırılması yani yeni değişimlere kapatılarak tekdüze bir hâle gelmesidir. Orta Babil liste versiyonları, karşılık gelen Eski Babil versiyonlarından çok daha uzundur. Bunun birkaç nedeni vardır. Sümerce bilgisi giderek azalıyordu ve Eski Babil listeleri biraz daha kısaltılmış bir biçimde olabilirken, Orta Babil listeleri çok daha açık ve kapsamlıydı. Yazıcılar mevcut Sümer metinlerini yorumlamak ve yenilerini oluşturmakla uğraşırken, eskisinden daha fazla izahat vermek zorunda kalmaktaydı. Ayrıca, listeler çeviriye yardımcı olarak kullanıldığından ve Akadça çeviri tekniği kelime kelime aktarmaya yöneldiğinden, bir çevirinin orijinal eşdeğerinin yalnızca bir kısmına eklendiği yeni kelimelerin ortaya çıktığını görüyoruz. Orta Babil döneminden itibaren görülen bir diğer değişim ise Yeni Babil döneminde yaygınlaşacak olan listeyi kopyalayanın adının metne dahil edilmesidir. Ayrıca kopyanın orijinalle karşılaştırılıp karşılaştırılmadığı gibi bilgiler de dahil olmak üzere kopyalama süreciyle ilgili çeşitli notlar metne aktarılmıştır.

Geç Babil Dönemi

MÖ II. binyıldan itibaren Geç Babil kökenli listelerin günümüze ulaşmasına vasıta olan Asur koleksiyonculuğuna borçlu olduğumuz inkâr edilmez bir gerçektedir. Birçok listenin en iyi kopyaları Ninova'daki Asurbanipal'in ünlü kütüphanesinde bulunmuştur. Orta Babil döneminde listeler geleneksel bir biçim almış ve Geç Babil döneminde bu istikrarla sürdürülmüştür. Fakat önceki dönemlerdeki bilgi birikiminin artmasına paralel olarak listeler devasa sayılara ulaşmıştır. Geç Babil döneminde Ea işaret listesi 8 tablete daha kapsamlı olan Aa, 42 tablete erişmiştir. Ayrıca Urra 24, Nabnitu 32, Erimhush 7 Antagal 10, Izi 30'dan fazla tablet sayılarına ulaşmıştır.

Geç Babil dönemi yazıcıları atalarının biriktirdiği bilgi yığınına saygı duyuyor ancak fosilleşmiş metinleri tekdüze biçimde kopyalamıyorlardı. Geleneklerini aktif olarak koruyor, onları kaynağa ve kaliteye göre farklılaştırıyor ve kategorilere ayırıyorlardı. Geç Babil döneminde en büyük yeniliği yorumların yaratılmasıdır. Eski Babil listeleri asla kendi kendine öğrenme aracı olarak tasarlanmamıştır. Listeler bir tür özet olup uzman bilgisine sahip bir öğretmenin her zaman sözlü yorum sağlaması gerekliydi. Orta Babil versiyonları daha açık hâle gelirken, uzman yardımına duyulan ihtiyaç ortadan kalkmamıştı. Geç Babil döneminde her zamankinden daha fazla yardıma ihtiyaç duyuldu. Ölü bir dil olan Sümerce zor değildi, aynı zamanda Akadça'nın büyük bir kısmı da belirsizleşmişti. Listelerde yer alan yorumlar bir metnin tamamını değil, yalnızca seçilmiş kısımlarını ele alırdı. Genellikle bir kelimeyi açıklamak için eşanlamlılar sunarlar veya bazen bir fiil biçiminin infinitive'ini veya söz konusu kelimenin daha iyi bilinen bir yazımlarını verirdi. Geç

Babil döneminde Babil kelime liste geleneğindeki son önemli gelişme, "Graeco-Babyloniaca" olarak bilinen yeni bir metin türünün yaratılmasıydı. Bu listelerde Sümerce ve Akadça kelimeler Yunan harflerine aktarılmıştır. Ancak metinler Yunancaya çevrilmemiştir.

Sonuç

Kümülatif biçimde artan insan bilgisinin sistematik şekilde yazılarak depolanmasını sağlayan en önemli araç sözlükler olmuştur. Mezopotamya'da yazının icadından sonra ortaya çıkan kelime listeleri zamanla sözlüklere dönüşmüştür. Bu dönüşümde temel etken artan sözlük sayısının, kelime gruplarının ve kelimelerin oluşturduğu ortak öbeğin insan zihninin alamayacağı kadar genişlemesidir. Eski Babil döneminde bitkilerin, hayvanların ve eşyaların isimlerinin kaydedildiği kelime listelerini ortaya çıkışı yeni bir tür yazım geleneği oluşturmuştur. Nesne temelli kelime listeleri somut kayıtlar oluştururken zamanla soyut içeriklere sahip listeler de meydana gelmiştir. Bu listelerin başında meslek adları, tanrı isimleri ve takvim üzerinde belirlenmiş ritüel isimleri bulunmaktadır. Orta Babil Dönemi'nde listeler açıklamalı hâle dönüştürülmüştür. Bu gelişim sözlük yazım geleneğinde önemli bir adım olarak görülmektedir. Örneğin Orta Babil dönemine tarihlenmiş olan bir tablette, önceden belirlenmiş bir sıra ile bitki isimleri yazılmışken karşılığına hangi hastalığa iyi geldiğine dair notlar düşürmüştür. Geç Babil Dönemi'nde ise bu listelerin sayısı ve muhteviyatında büyük artışlar görülmüştür. Sonraki dönemlerde Yunan dünyasından Antik Çin medeniyetine kadar dünyanın pek çok yerinde birçok sözlük yazılarak insanlığın oluşturduğu bilgi hakkında sistematik kayıtlar tutulmaya çalışılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ünde hazırlandığı dönemde yazılış gayesine göre oldukça başarılı bir eser olduğu bilinmektedir. Bu eser ile birlikte insanlığın ölmez hafızasına önemli bir katkı sağlanmış olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

Civil, M. (1975). Lexicography. In *Sumerological studies in honor of Thorkild Jacobsen on his seventieth birthday, June 7, 1974* (Assyriological Studies No. 20, pp. 123–157). University of Chicago Press.

Demiriş, B. (2010). Antikçağda sözlük çalışmaları ve Flaccus'tan Diaconus'a. *Türkiye'de ve dünyada sözlük yazımı ve araştırmaları uluslararası sempozyumu bildirileri* içinde (s. 382-391). Kubbealtı Neşriyat.

Geller, M. (2022). Second order lexicography. *Archiv für Orientforschung, 55*, 87-95.

Goetze, A. (1947). Contributions to Hittite lexicography. *Journal of Cuneiform Studies, 1*(4), 307-320.

Kocapınar, P. (2015). Sözlüklerin ortaya çıkışıyla ilgili teoriler üzerine bir değerlendirme. *Gazi Türkiyat* (16), 129-141.

Lewy, J. (1950). Studies in Old Assyrian grammar and lexicography. *Orientalia, 19*(1), 1-36.

Oppenheim, A. L. (1942). Studies in Accadian lexicography I. *Orientalia, 11*, 119-133.

Robson, E. (2001). The tablet house: A scribal school in Old Babylonian Nippur. *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale, 95*, 39–66.

Taylor, J. (2009). Babylonian lists of words and signs. In *The Babylonian world* (pp. 442-456). Routledge.

Yıldız, N. (1998). Eskiçağın başvuru eserleri ve eskiçağ sözlükçülüğü ve sözlükleri. *Kebikeç, 6*, 189-210.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'ÜN YAZILIŞ SEBEPLERİ AMAÇLARI ÜZERİNDE YENİDEN DÜŞÜNMEK

*Ertuğrul YAMAN**

Özet

Türk dilinin tarihsel gelişim seyrinde ilk kilometre taşlarından birisi olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi kapsamlı ve önemli bir eser niçin yazılmış olabilir? Kitabın yazılış amacı ile ilgili olarak klasik bir tarzda ifade edilen "*Dîvânu Lugâti't-Türk*, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla 1073-1077 tarihleri arasında Bağdad'da yazılmış bir sözlüktür." cümlesi, bu kitabın yazılış amacı için yeterli midir?

Her şeyden önce, Kâşgarlı'nın "Türk" adını bize Tanrı verdi dediği, hadisleri delil göstererek Türkleri ve Türkçeyi yücelttiği eserini büyük bir cesaretle Arap hükümdarına sunması üzerinde dikkatlice durmak gerekir. Eserin gerçek yazılış amacı burada gizlidir. Kâşgarlı, devrin hâkim ve moda dili karşısında dik durmakta; Türkçe bayrağını zirveye taşımak gayretindedir. Kitabın yazarı Kâşgarlı'nın yeni Müslüman olmuş Türklerin kutsallık atfettiği Arapça karşısındaki diklenişini iyi irdelemek gerekir.

Kâşgarlı Mahmud'un böylesine kapsamlı bir eseri yazmaktaki temel amaçlarından birisi de devrin hâkim kültürü olan Arapça karşısında Türkçe ve Türk kültürünü koruma gayreti olabilir. Bizce, eserin gerçek yazılış amacı, Araplara Türkçe öğretmekten çok, Türkçenin zenginliğine, gücüne anlatım imkânlarına ve kutsallığına olan inancın somut bir eserle ortaya koymak olsa gerektir. Kâşgarlı, Türkçenin Arapça ile koşu atları gibi yarış edeceğini, Türk dilinin zenginliğini, her duygu ve düşünceyi anlatmaya elverişli olduğunu ispat etmek için böyle bir eseri yazmıştır. Nitekim eserinde Türkçenin zengin gramer özelliklerini ilk ve en çarpıcı biçimde yansıtmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, *"Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olur..."* derken bizce yine Türkçenin gücü ve önemine vurgu yapmıştır.

* Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, e.yaman@ahievran.edu.tr, ORCİD: 0000-0002-5431-3243.

Eğer, ölümsüz eserini yalnızca, Araplara Türkçe öğretmek gibi bir amaçla yazmış olsaydı, Araplar için Türk boyları arasındaki ayrıntı sayılabilecek telaffuz farklarını Araplara öğretmeye kalkmazdı. O'nun asıl hedefi, Türkçenin gücünü ve üstünlüğünü ispatlamaktır.

Araplara Türkçe öğretmek iddiası, bizce eserin o dönemin hâkim dili olan Arapça ile ve Arapçanın kurallarıyla yazılmış olması, yalnızca bir algı yanılsamasıdır. Nitekim geçmişten günümüze bakıldığında, ortada Arapların Türkçe öğrendiğine dair bir bilgi de yoktur.

Anahtar Sözcükler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı, Türkçe, Öğretim.

Rethinking on the Reasons for the Writing of *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Why was such a comprehensive and important work as *Dîvânu Lugâti't-Türk*, one of the first milestones in the historical development of the Turkish language, written? Is the statement 'Divânü Lügati't-Türk is a dictionary written in Baghdad between 1073 and 1077 in order to teach Turkish language to Arabs', which is expressed in a classical style about the objective of writing the book, sufficient for the purpose of penning this book?

First of all, it is necessary to pay attention to the fact that Kâshgarlı presented his work to the Arab ruler with great courage, in which he said that God gave us the name 'Turk' and glorified Turks and Turkish language by citing hadiths as evidence. The real purpose of writing the work is hidden here. Kâshgarlı takes a tough stance against the dominant and fashionable language of the time and endeavours to carry the Turkish flag to the top. The stubbornness against Arabic, to which the newly Muslim Turks ascribed sacredness , should be analysed well.

One of Kâshgarlı Mahmud's main purposes in writing such a comprehensive work may have been to protect Turkish language and Turkish culture against Arabic, the dominant culture of the time. In our opinion, the real purpose of penning the work is not to teach Turkish language to Arabs, but to demonstrate the belief in the richness, capacity, expressive means and sanctity of Turkish language with a concrete work. Kâshgarlı wrote such a work in order to prove that Turkish would compete with Arabic like running horses and that the Turkish language was rich and suitable for expressing every emotion and thought. As a matter of fact, he reflects the rich grammatical features of Turkish language in the first and most striking way in his work. Kâshgarlı Mahmud emphasised the power and importance of Turkish language saying 'Learning Turkish language will be a very necessary job...'.

If he had written his imperishable work with the sole purpose of teaching Turkish to the Arabs, he would not have attempted to teach the Arabs the pronunciation differences between the Turkish tribes, which could be considered as details for the Arabs. His main goal was to prove the capacity and superiority of Turkish.

The claim of teaching Turkish language to Arabs is, in our opinion, only an illusion , since the work was written in Arabic, the dominant language of that period, and with the rules of Arabic. As a matter of fact, when we look from the past to the present, there is no information that Arabs have learnt Turkish.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kashgarlı, Turkish, Teaching.

Giriş

Türk dilinin tarihsel gelişim seyrinde baş halkalardan birisi olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk dili ve kültürü içindeki yeri hiç tartışmasız çok yüksektir. Türk dili ve kültürü için hazine değerinde olan bu eserin bir sözlükten çok daha fazlası, bir kültür ansiklopedisi niteliğinde olduğu açıktır. Biz bu bildirimizde söz konusu seçkin eserin yazılış sebepleri ve amaçları üzerinde yeniden düşünmek ve kimi çıkarım denemeleri yapmak niyetindeyiz. Kâşgarlı Mahmud, böylesine kapsamlı ve önemli bir eseri hangi saiklerle ve hangi ulvi gayeler için yazmış olabilir? sorusu ana problem ve arayış cümlemizdir. Kitabın yazılış amacı ile ilgili olarak kaynaklarda klasik bir tarzda ifade edilen *"Dîvânu Lugâti't-Türk, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla 1072-1074 tarihleri arasında Bağdad'da yazılmış bir sözlüktür."* cümlesi, bu kitabın yazılış amacı için yeterli midir? Burada bizim öznel amacımız; eserin yazılış amacıyla ilgili olarak ne kimsenin ifadesine reddiye yazmak ne de kesin ve keskin olarak yeni yargılara varmaktır. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, eserin yazılış amacına daha geniş bir açıdan bakmak, bu konu üzerinde yeni bakış açıları ve düşünce genişliği oluşturmaktır. Biz burada yalnızca, arayış ruh hâli içerisinde kaynaklardan hareketle yeni açılımlara kulaç açmaktayız. Bugün gelinen noktada eserin yazılış amacı ve yazarının vermek istediği mesajlar üzerinde yeniden düşünmekte birçok yarar görmekteyiz. Her eserin sırrı, ancak yazarında gizlidir. Her eser aynı zamanda yazarının üstün gaye, ideal ve amaçlarının izdüşümüdür. Eserin yazılış amacı konusunda nesnel verilere ulaşabilmek için kitabın yazarını yakından tanımak ve eserindeki özgün ifadelerini tekrar değerlendirmek gerekir. Sözü edilen değerlendirmeleri nesnel ölçütlerle yapabilmek için yazarın hayatını, eğitimini, görevlerini, duygularını ve motivasyon kaynaklarını derinlemesine analiz etmek gerekir.

Kâşgarlı Mahmud Kimdir?

Tam adı "Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed olan Kâşgarlı Mahmud, 11. yüzyılda yaşamış büyük bir Türk bilgesidir. O, bütün Türklerin ortak atası ve Türk dilinin ortak pınarıdır. Babası Barsganlı Hüseyin Çağrı Tigin'dir. Gerek ailesinin durumu gerekse kendi verdiği bilgiler, onun Karahanlı sülalesinden soylu bir aileye mensup olduğuna işaret etmektedir. Kâşgarlı, eserinde en iyi silah kullananlardan olduğunu belirtiyor. Ayrıca, Karahanlı devlet teşkilatına dair verdiği bilgiler ve kullandığı terimler de onun önemli bir aileye mensup olduğunu göstermektedir.

Kâşgarlı Mahmud, soylu bir ailenin mensubu olarak çağının şartlarına göre üst düzey bir eğitim almıştır. Başlangıçta Sâciye ve Hâmidiye Medreseleri'nde tahsil gördükten sonra kendisini Türk dili araştırmalarına vakfetmiştir. Bu amaçla Türkistan'ı boydan boya kat ederek bugünkü Anadolu topraklarına oradan da Bağdad'a gitmiş, 1072-1074 yılları arasında hazırladığı meşhur kitabını Abbasî halifesine armağan etmiştir. Kâşgarlı Mahmud, başta Kâşgar olmak üzere Buhara, Semerkand ve Nişabur gibi Türk-İslâm bilim merkezlerinde bulunmuş ve buralardaki ilmî hareketlerden faydalanmıştır. İlerlemiş yaşına rağmen Bağdad'daki ilmî ortamdan yararlanarak kendisini daha da yetiştirmiştir.

Kâşgarlı Mahmud, öngörüsü yüksek, ülkü sahibi bir insan, derin bilgiye sahip bir bilge olmak yanında, iyi silah kullanan bir asker, yüce ruhlu milletsever bir Türk'tür. Yazmış olduğu eserinde milletinin yüceliğinden, kahramanlığından çokça söz etmiştir. O, aynı zamanda Türklük biliminin kurucusu ve büyük bir Türklükbilimcidir. Türklerin soylarına dair kimi bilgiler de verir: "Türkler aslında yirmi boydur. Boyların hepsi, Tanrı kutsal kılası, Peygamber Nuh'un oğlu "Yafes", "Yafes"in oğlu "Türk"e kadar ulaşır..." diye sözünü devam ettirir.

Kâşgarlı Mahmud, aynı zamanda meraklı, zeki ve gözlemci bir gezgindir. O, İbn-i Fadlan, Gerdizi, Tahir Mervezî, Muhammed Avfî ve Beyhakî gibi kendi döneminin Türk hayat ve cemiyetleri üzerine eğilen ünlü bilginleriyle birlikte Türk illerini adım adım dolaşan Kâşgarlı Mahmud, çalışmalarında Türkçeyi resmi dil olarak kabul eden Karahanlı Devleti'nden de büyük destek görmüştür. Aynı zamanda filolog, etnograf ve ilk Türk haritacısı olan Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinde; yaşadığı devirdeki Türk illerinin ve boylarının kullandığı ağızları canlı olarak tespit etmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk, ilk bakışta bir sözlüğü andırmaktadır. Dîvân'da 8.000'den fazla kelime açıklanıp örneklendirilmiştir. Yalnızca bununla da yetinilmeyip her madde başıyla ilgili çok geniş bilgiler de sunulmuştur. Eserde çok miktarda sav (atasözü), koşuk, şiir gibi halk edebiyatı malzemeleri yanın-

da coğrafî, tarihî, mitolojik ve etnografik bilgiler de mevcuttur. Bütün bunlar dikkate alındığında eser, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda Karahanlılar dönemi hayat tarzını içine alan bir ansiklopedidir. Eserde, Türk boylarının ekonomik ve kültürel durumları, fen, edebiyat ve sanat alanındaki başarıları, idarî ve siyasî sahadaki işleri, felsefî ve ahlâkî düşünceleri, örf ve âdetleri, dinî inançları ve etnografik özellikleri mükemmel bir şekilde hem de karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Dîvân, hem Türk kültürü hem de dünya medeniyeti bakımından eşsiz bir hazinedir. Türk sözcüğünün kuvvet, güç, kudret anlamı taşıdığını bize ilk bildiren Kâşgarlı Mahmud'dur.

Eser, güneşle birlikte, kültürün de doğudan dünyayı sardığının önemli bir göstergesidir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk milletinin yalnız savaş meydanlarında değil, kültürel alanlarda da önder, öncü ve örnek olduğunu gösteren bir âbidedir. O, ayrıca Türkçeyi ölümsüzleştirmek gayesiyle Kitâbu Cevâhirü'n-Nahvi Lûgati't-Türk adlı gramer kitabı da yazmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçenin gelişimindeki en başat rolü, Türk karşılaştırmalı dilbiliminin kurucusu olmasıdır. O, çeşitli Türk boylarının kullandıkları lehçeleri tek tek ele alıp birbirlerine uzaklık ve yakınlıklarına göre sınıflandırmıştır. Ele aldığı bir kelimeyi değişik lehçe ve ağızlardaki şekilleriyle ortaya koyar. Herhangi bir kelime veya cümle için "Oğuzlar şöyle der, Kıpçaklar böyle der" gibi teknik ayrıntılara kadar bilgiler verir. Eserde temel alınan lehçe ise, kendi ifadesiyle "Han tili" olarak adlandırılan Karahanlı Türkçesinin Kâşgar ağzıdır.

Dîvân'da çok kıymetli bir harita da bulunmaktadır. Daire şeklindeki bu haritada dağlar kırmızı, nehirler kurşunî, denizler yeşil ve kumluklar da sarı renklerle gösterilmiştir. Haritanın merkezi, Türk hükümdarlarının oturdukları "Balasagun" şehridir. O bölge dünyanın merkezi olarak alınmış, esasen, Türklerin yaşadıkları bölgeler belirtilmiştir. Yönler eski Türk anlayışına göre asıl yön doğu olarak yerleştirilmiştir.

Eserin Yazılış Sebepleri

Türk dili ve kültürüne üstün hizmetlerde bulunan Türklüğe ve insanlığa büyük bir kültür hazinesi bırakan Kâşgarlı Mahmud, acaba böylesine yorucu, kapsamlı ve önemli bir eseri niçin yazmıştır? Kitabın yazılış amacı ile ilgili olarak klasik bir tarzda ifade edilen *"Dîvânu Lugâti't-Türk, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla 1072 -1074 tarihleri arasında Bağdat'ta yazılmış bir sözlüktür."* cümlesi, bizce böylesine kapsamlı bir eserin yazılış amacını ifade etmekten çok uzaktır. Kitabın yazılış amacını sadece böyle bir cümleye sıkıştırmak kitabın değerini düşürmekle eşdeğerdir. Kitabın yazılış sebep ve amaçlarını tekli bir maddeyle değil çoklu bakış açılarıyla yeniden düşünmenin bize yeni ve farklı kapılar açabileceği düşüncesindeyiz.

Bizim düşünce ve bulgularımıza göre Kâşgarlı Mahmud'un böylesine kapsamlı bir eseri yazmakta birden fazla amaç ve idealleri bulunmaktadır. Bu amaç ve idealleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Kâşgarlı Mahmud'un böylesi kapsamlı bir eseri yazmadaki ilk ve temel motivasyonu Türk kavramına yüklediği özel ve üstün değerde aranmalıdır. Bizzat kendi ağzından dinleyecek olursak Kâşgarlı şöyle seslenmektedir: *"Şimdi, Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud kulunuz dedi ki: Gördüm ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurduğu devlet güneşini, onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini ve ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye, zamanın hakanları yaptı onları, ellerine verildi günümüzdeki insanları yuları; onları görevlendirdi halk üzre, onları kuvvetlendirdi halk üzre, aziz kıldı onlara yanaşanları, ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular…"* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s.1). diyerek milletimizin adını yüceltmiştir. Bu bakış açısıyla "Türk" sözünün madde başı yapılarak açıklamaların verilmesi bilinçli bir adım olarak değerlendirilmelidir. Kâşgarlı Mahmud, hakkında Türkiye'de ilk ve en kapsamlı eseri yazan M.Şakir Ülkütaşır kendisi hakkında şunları söylemektedir: *"Kâşgarlı Mahmud, Türk milletini her ulusun; Türkçeyi de her dilin üstünde gören, bu düşünce ve görüşlerini* Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün birçok yerlerinde açıkça belirten imanlı bir Türk'tür. O, sadece milliyetsever bir Türk değil, çağının klasik-İslami bütün bilimlerini mükemmel olarak öğrenmiş bir bilgindir…*" (Ülkütaşır, 1972, s.8).

2. Kâşgarlı Mahmud'un ikincil amacı ve yüksek ideali, Türk dilinden önce devrin hâkim ve baskın kültürü olan Arap kültürü karşısında Türk kültürünü öne çıkarmak ve onu korumak düşüncesi olabilir. Hiç kuşku yoktur ki Kâşgarlı Mahmud, Arapların Türkçe öğrenmeleri gerektiğine yürekten inanmış ve kitabını da bu amaca hizmet etmek üzere kaleme almıştır. Ancak eserin öncelikli yazılış amacı, Araplara Türkçe öğretmekten önce, Türk kültürünün yüksekliğine vurgu yapmak yanında uzun sürecek Türk egemenliğine de dikkat çekmektir. Kâşgarlı Mahmud'un böylesine kapsamlı bir eseri yazmaktaki temel amaçlarından birisi de devrin hâkim kültürü olan Arapça karşısında Türkçe ve Türk kültürünü koruma gayreti olabilir. Nasıl ki Firdevsi Şehname'yi yazarak Fars dili ve kültürünü koruma altına almışsa, aynı şekilde Kâşgarlı da böyle muhteşem bir eser yazarak Türk dili ve kültürünü kayıt altına almak maksadıyla hareket etmiş olabilir. Nitekim günümüze kadar farklı coğrafyalarda süregelen Türk egemenliği Kâşgarlı Mahmud'u haklı çıkarmıştır. *"Kâşgarlı Mahmud'un şahsiyetine ışık tutan*

noktalardan biri de Bağdad şehrine gidişi ve eserini zamanın halifesi Ebü'l-Kasım Abdullah bin Muhammed-el-Muktedi biemirillah'a sunuşudur(Caferoğlu, 1970, s.16).

3. Kâşgarlı Mahmud'un diğer bir amacı, Türkçenin zenginliğine, gücüne, anlatım imkânlarına ve kutsallığına olan inancın somut bir eserle ortaya koymaktır. Kâşgarlı, Türkçenin Arapça ile koşu atları gibi at başı gideceğini, Türk dilinin zenginliğini, her duygu ve düşünceyi anlatmaya elverişli olduğunu ispat etmek için böyle bir eseri yazmıştır. *"... İçimde, kitabımı Halil'in Kitâbu'l-Ayn'nda olduğu gibi, kullanılmakta olan ve kullanılmayan kelimeleri birlikte olacak şekilde hazırlamak arzusu coştu ki Türk dili ile Arapçanın iki yarış atı gibi aynı seviyede olduğunu göstereyim* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2018, s.2). Kâşgarlı Mahmud'un Türk dilinin güzelliğine ve gücüne olan inancı tamdır: *"Türk ulusunun, Türk dilinin yüceliğini anlatan… Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınan ilk Türkçe dil öğretim kitabıdır* Dîvânu Lugâti't-Türk (Akalın, 2019, s.9). Kâşgarlı Türkçenin gücüne ve kalıcılığına o denli inanmıştır ki sözü aklı olan bu dili öğrenir demeye getirmiştir: *"Türklerin oklarından korunmak için akıl sahibi olanların, Türklere katılması gerektiğini yazan Kâşgarlı Mahmud, en doğrusunun Türklerin gönlünü almak olduğunu, derdini dinletebilmek için onların diliyle konuşmaktan başka çıkar yol bulunmadığını ifade eder*(Akalın, 2019, s.45).

4. Kâşgarlı'nın bir başka amacı da Türk diline kutsallık atfetmek olabilir. Nitekim eserinde bir yandan Türkçenin zengin gramer özelliklerini en çarpıcı biçimde yansıtırken öbür yanda Türkçenin kutsallığına da deliller getirmektedir. Kâşgarlı Mahmud, *"Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olur..."* derken bizce yine Türkçenin gücü ve önemine vurgu yapmıştır. Kâşgarlı, eserini ve yüksek idealini Araplara kabul ettirmek için iki yerde; Peygamberin iki hadisini delil olarak gösterir:

"Yüce Tanrı: Benim bir ordum vardır ki onlara Türk adını verdim. Onları doğuda birleştirdim. Bir millete kızarsam cezalandırmak görevini onlara veririm..."

"Yüce Tanrı: Türkçe öğreniniz, çünkü Türkçe'nin uzun bir saltanatı vardır..." diye buyurur.

Sonuç ve Değerlendirme

Eserinden hareketle Kâşgarlı'nın çok zeki, akıllı, bilgili, bilinçli ve ince latifeleri seven kıvrak zekâlı birisi olduğunu tahmin edebiliriz. Türklük bilincinin yüksekliği ve cesareti de ortadadır. "Türk" adını bize Tanrı verdi dediği, hadisleri delil göstererek Türkleri ve Türkçeyi yücelttiği eserini büyük bir cesaretle bir Arap hükümdarına sunması üzerinde dikkatlice durulması gereken bir noktadır. Bizce eserin gerçek yazılış amacı burada gizlidir. Kâşgarlı, bir yandan devrin hâkim ve moda dili karşısında dik dururken diğer yandan Türkçe bayrağını zirveye taşımak gayretindedir. Yeni müslüman olmuş Türklerin kutsallık atfettiği Arapça karşısındaki diklenişini, dik duruşunu ve kendi kültürünü öne çıkarışını iyi irdelemek gerekir. Eğer, ölümsüz eserini yalnızca, Araplara Türkçe öğretmek gibi bir amaçla yazmış olsaydı, Araplar için Türk boyları arasındaki ayrıntı sayılabilecek telaffuz farklarını Araplara öğretmeye kalkmazdı. O'nun asıl hedefi, Türkçenin gücünü ve üstünlüğünü ispatlamaktır.

Bizce, eserin yazılış birden çok gerekçe ile açıklanabilir: Her şeyden önce ana gerekçe olarak eseri yazmaya sevk eden temel duygu, Araplara Türkçe öğretmekten çok, Türkçenin zenginliğine, gücüne anlatım imkânlarına ve kutsallığına olan inancın somut bir eserle ortaya koymaktır. Kâşgarlı, Türkçenin Arapça ile koşu atları gibi yarış edeceğini, Türk dilinin zenginliğini, her duygu ve düşünceyi anlatmaya elverişli olduğunu ispat etmek için böyle bir eseri yazmıştır. Nitekim eserinde Türkçenin zengin gramer özelliklerini ilk ve en çarpıcı biçimde yansıtmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, *"Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olur..."* derken bizce yine Türkçenin gücü ve önemine vurgu yapmış; yalnızca Araplara değil herkese bu tavsiyesini kabul ettirmek için iki yerde; iki hadis zikretmesi de son derece anlamlıdır. Buradaki üslup dikkatle değerlendirilirse, hem bir teklif hem bir tavsiye hem de üstü örtülü bir tehdit de söz konusudur.

Kâşgarlı Mahmud, eğer ölümsüz eserini yalnızca, Araplara Türkçe öğretmek gibi tekli bir gerekçeyle yazmış olsaydı, herhâlde Türk illerini bu kadar dolaşmaz, bunca malzemeyi toplamaz, Araplar için Türk boyları arasındaki ayrıntı sayılabilecek telaffuz farklarını Araplara öğretmeye kalkmazdı. O'nun asıl hedefi, Türkçenin gücünü ve üstünlüğünü ispatlamaktır. Türkçenin zenginliğini ve Arapça ile Farsça yanındaki değerini ispata çalışan Kâşgarlı Mahmud, kanaatimizce bu eseriyle Türklük ve Türkçe bilincini zirveye taşımış ve bunu iki eseriyle somutlaştırmıştır.

Eserin yazılış gayesini yalnızca Araplara Türkçe öğretmek iddiasına bağlamak, bizce eserin o dönemin hâkim dili olan Arapça ile ve Arapçanın kurallarıyla yazılmış olması, yalnızca bir algı yanılsamasıdır. Nitekim geçmişten günümüze bakıldığında, Arapların Türkçe öğrendiğine dair ortada bir bilgi de yoktur.

Kâşgarlı Mahmud'un ve ölümsüz eserinin etki alanı ise son derece geniştir. O, bizlere asırlar öncesinden seslenmekte ve bizleri bilinçli olmaya çağırmaktadır. Türkçe bilincinin belki ilk halkası Bilge Kağan kabul edilse bile, Kâşgarlı Mahmud, bu bilinci muazzam bir eserle somutlaştırmış; Karamanoğlu Mehmet Bey'e, Ali Şîr Nevâyî'ye, Âşık Paşa'ya, Aydınlı Visalî'ye, Tatavlalı Mahremî'ye, Edirneli Nazmî'ye, Gaspıralı İsmail'e, Ömer Seyfeddin'e, Ziya Gökalp'a ve nihayet Atatürk'e kadar birçok Türkçe sevdalısına Türkçe bilinci açısından ilham kaynağı olmuştur. Bunlar içerisinde, bilhassa, Herat doğumlu Ali Şîr Nevâyî üzerindeki etkisi araştırılmaya değerdir. Acaba, Ali Şîr Nevâyî, "Muhakemetü'l-Lugateyn'i yazmadan önce Kâşgarlı Mahmud'un bu muhteşem eserini incelemiş olabilir mi?

Türklerin Müslüman olduğu ilk yıllarda, doğal olarak Arapçanın öğrenilmesi gerektiği bir dönemde Türkçeyi Arapça ile karşılaştırma düşüncesi dahi büyük bir cesaret ve feraset gerektiren üstün bir davranıştır. O, büyük bir milliyetperver özgüveniyle Türk milletinin üstün hasletlerini, uzun sürecek egemenliklerini, ana dili Türkçeye olan inancını ve güvencini büyük bir ülküyle ölümsüz bir esere dönüştürmüştür. Bütün bunları yaparken naklî ve aklî kanıtlar sunması da onun ne denli bilgili ve bilinçli bir kişi olduğunu göstermektedir. Eserini de devrin halifesine takdim etmekle cesaretini de taçlandırmıştır. Burada son olarak bir hususa özellikle dikkat çekmek isteriz: Kâşgarlı Mahmud, bu eserini ilerleyen yaşlarında ve olgunluk çağlarında Bağdad'da aldığı Arapça eğitimden sonrası yazmış olması da ilgi çekicidir. Acaba, Kâşgarlı Mahmud Bağdad'daki medrese eğitiminde yoğun Arapça eğitiminden sonra ruhunda uyanan Türklük ve Türkçe bilinciyle böylesi bir eseri yazmış ve büyük cesaretle özel üstün gayelerle devrin halifesine sunmuş olmasında eserin yazılış ideal ve gayesini aramak gerekmez mi?

Sonuç olarak bundan sonraki araştırma ve yayınlarda eserin yazılış sebep, amaç ve ülküsünü şu şekilde açımlasak daha uygun olmaz mı?

Kâşgarlı Mahmud, böylesine kapsamlı bir eseri; Türk milletinin yüceliğini, Türk kültürünün üstünlüğünü, Türkçenin zenginliğini göstermek; Türk kültürü ve Türk dilini korumak; aynı zamanda esenlik içinde yaşamak için Türkçenin öğrenilmesinin gerekli bir iş olduğunu belirtmek üzere çoklu amaçlarla kaleme almıştır.

Kaynakça

Akalın, Ş. H. (2019). *Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lügati't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1939). *Divânü Lugatit-Türk tercümesi* (C 1). Türk Dil Kurumu.

Büyük Türk klasikleri (C. 1-2). (1985). Ötüken-Sögüt.

Caferoğlu, A. (1970). *Kâşgarlı Mahmut*. Millî Eğitim Bakanlığı.

Ercilasun, A. B. (1993). *Türk dünyası üzerine incelemeler*. Akçağ.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Komisyon. (1993). *Türkiye dışındaki Türk edebiyatları: Azerbaycan Türk edebiyatı* (C 2-4). Kültür Bakanlığı.

Türk Dili. (1972, Ekim). *Divânü Lügati't-Türk özel sayısı* (Sayı 253). Türk Dil Kurumu.

Ülkütaşır, M. Ş. (1972). *Büyük Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmut* (2. bs.). Türk Dil Kurumu.

Yaman, E. (2023). *Türk dünyası edebiyatı: Şahsiyetler-eserler-örnekler*. Akçağ.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE LA- EKİNİ ALAN FİİLLERİN ANLAM ALANLARI ÜZERİNE

*Fatma KOÇ**

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk, Türkçe ve Türk edebiyatı için bir başyapıt niteliği taşımaktadır. Eser, hem dil hem de edebiyat başta olmak üzere birçok alan için çalışma imkânı vermektedir. Türkler, Türklerin kültürü, dili, yaşam tarzı, gelenekleri, görenekleri, ağızlar vb. konu başlıkları hakkında veri sunmaktadır. Eser içerisinde Türk dilinin morfolojik yapısı, fonetik yapısı ve söz varlığı hakkında geniş bir birikime yer verilmiştir. Buna bağlı olarak eserin içeriği hacimli bir çalışma alanını kapsamaktadır. Kaşgârlı Mahmud'un yazdığı bu eser, Karahanlı Türkçesi dönemine tekâbül etmektedir. Türklerin yaşadığı bu parlak dönem içerisinde canlı bir kültür sahasını yansıtmıştır. Eser; Türk toplumunun sosyal, siyasal, kültürel, değer ve inanç özelliklerini aktarması bakımından oldukça önemlidir. Dolayısıyla eseri sadece gramer esaslı düşünmenin doğru olmadığını belirtmek gerekir. Türk boylarının yerleşim yerleri ve yaygınlık gösterdiği alanlar; bu boyların yaşam tarzlarının dile yansıması ve dildeki kullanımlar eserde ele alınmakla birlikte oldukça dikkat çekicidir. Eserin paha biçilmez yönlerinden biri de Türk dünyasının ve buna bağlı olarak Türk kültürünün dile yansımasını ihtiva etmesidir. *Dîvânu Lugâti't-Türk,* çok yönlü bir eser olmasının yanında disiplinler arası bir niteliğe de sahiptir. 8000 civarındaki madde başı kelimenin yer aldığı eser, ansiklopedik bir sözlüktür. Besim Atalay bu eseri tercüme ederek Türklük bilimine kazandırmıştır. Eserin bilim dünyasına kazandırılması, Türk dili tarihinde âdeta bir dönüm noktası olmuştur. Böylelikle Dîvân hakkında yapılan akademik çalışmaların sayısı artarak eser, bilime katkı sunmuştur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*; dil bilim, söz varlığı, söz dizimi, sözlük alanlarındaki bulgulara ulaşmak mümkündür. Bu durum Türkçenin tarihî serüveninde yaşadığı gelişmeleri takip etmek bakımından oldukça önemlidir. Söz varlığı noktasındaki örnekler, sözcüklerin günümüze kadar geçirdiği değişimleri ortaya koyması açısından kıymetlidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, kocfatma2708@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2736-5459.

Aynı şekilde ses ve biçim bilgisi noktasında eklerin hem işlevlerini hem de kullanım sıklıklarını görebilmek büyük bir değer taşımaktadır. Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te -lA isimden fiil yapma ekini alan fiillerin anlam alanları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Biçim Bilgisi, Anlam.

On the Meanings of Verbs Taking the La- Suffix in *Dîvânu Lugâti't Türk*

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk is a masterpiece for Turkish and Turkish literature. The work offers opportunities for study in many fields, particularly language and literature. It provides data on topics such as the Turks, their culture, language, lifestyle, traditions, customs, dialects, and more. The work encompasses a wide range of knowledge on the morphological, phonetic, and lexicon of the Turkish language. Consequently, the work's content encompasses a comprehensive field of study. Written by Kashgarli Mahmud, it corresponds to the Karakhanid Turkish period. It reflected a vibrant cultural landscape during this flourishing period in which the Turks lived. The work is highly significant in conveying the social, political, cultural, values, and beliefs of Turkish society. Therefore, it is important to emphasize that it is inappropriate to consider the work solely based on grammar. The work covers the settlements and areas of prevalence of Turkic tribes, the reflection of their lifestyles on the language, and the language's usage, and is quite striking. One of the work's invaluable aspects is its inclusion of the Turkic world and, consequently, Turkish culture, reflected in language. *Dîvânu Lugâti't-Türk* is not only a multifaceted work but also possesses an interdisciplinary character. Containing approximately 8,000 headwords, it is an encyclopedic dictionary. Besim Atalay translated this work and contributed to Turkology. Its inclusion in the scientific world marked a turning point in the history of the Turkish language. Consequently, the number of academic studies on the Dîvân increased, contributing to the work's scholarship. *Dîvânu Lugâti't-Türk* provides access to findings in the fields of linguistics, vocabulary, syntax, and lexicon. This is crucial for tracing the developments in Turkish throughout its historical journey. Examples from the vocabulary perspective are valuable for revealing the changes words have undergone up to the present day. Similarly, understanding the functions and frequency of use of suffixes in terms of phonetics and morphology is of great value. In this study, the semantic fields of verbs that take the suffix -lA to form verbs from nouns in *Dîvânu Lugâti't-Türk* will be emphasized.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Morphology, Meaning.

Giriş

Türk bilgini Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, sahip olduğu özelliklerden dolayı Türklük biliminin başucu eserlerindendir. Hayatı hakkındaki bilgilerin oldukça yetersiz olduğu Kâşgarlı Mahmud'un 11. yy'da yaşadığı kabul edilmektedir. Doğum ve ölüm tarihleri, memleketi kesin olarak bilinmemekle birlikte Kâşgarlı olduğu söylenmektedir. Türk coğrafyasında kullanılan tüm alfabeleri bilmesi, Türkçe sözcüklerin özellikleri hakkında epey bilgi sahibi olması onun çok iyi bir dil öğrenimi gördüğü ve bu alanda kendisini epey geliştirdiğini ortaya koymaktadır (Akalın, 2008, s. 11).

Kâşgarlı Mahmud, Türk diline edeceği en büyük hizmetlerden birini etmiş ve gelecek nesillere *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi kıymetli bir eser bırakmıştır. Bu tek eseri bile bugün Kâşgarlı Mahmud'u, Türk diline hizmet etmiş büyük şahsiyetler ve olümsüzler arasına katabilecek niteliktedir (Korkmaz, 1995, s. 254). 1072-1074 yılları arasında kaleme aldığı *Dîvânu Lugâti't-Türk* dışında *Kitâbu Cevâhirü'n-nahv fi Lügâti't-Türk* adlı başka bir eserinin olduğu bilinmekle beraber bu eser elimizde değildir.

Dîvânu Lugâti't-Türk; Türklerin yaşamını ve kültürünü, Türk boylarını, Türklerin dil özelliklerini, içerisindeki bilgilendirici harita vasıtasıyla coğrafî bilgileri, etnik ve toplumsal yapıyı aktaran ve Karahanlı Türkçesi dönemine ışık tutan temel eserlerdendir.

Kâşgarlı Mahmud, Türk dilinin zenginliğini ortaya koymak ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eseri kaleme almıştır. Sekiz parçaya böldüğü eserinin bölümlendirilmesinin Arapça'nın dil bilgisi özelliklerine göre yapan Kâşgarlı Mahmud, Türkçenin Arapça kadar üstün bir dil olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır (Toker Yayınları Edebî Heyeti, 1984, s. 32). Böylelikle Türkçe ile Arapça arasında bir karşılaştırma yapmış, Türkçenin zenginliğini ortaya koymuştur. Bu yönüyle "Divan" günümüzden 900 yıl önce diyalektoloji alanında benzersiz bir eser olarak karşımızda durmaktadır (Gülensoy, 2010, s. 387-389). Eser, sadece Türk dili ile sınırlı bir konu yapısı sergilememekle birlikte tarih, antropoloji, coğrafya, halk bilimi, sosyoloji gibi birçok disiplini de içerisine alan bir konu zenginliğine sahiptir. Bu yönüyle eser, birçok alan için kaynak niteliği taşımaktadır.

Eserde Türk boyları hakkında ve bu boyların dil özellikleri hakkında bilgiler sunan Kâşgarlı Mahmud, burada dilcilik vasfını ortaya çıkarmıştır. Eser bir başvuru kaynağı olarak özellikle dil çalışmalarında, dilbilgisi, ağız ve söz varlığı araştırmalarında kullanılmaktadır (Coşar ve Güneş, 2011, s. 168). Bu açıdan onun dil hassasiyetini ve dil bilimci kimliği eserinde belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Eserin içeriği o kadar geniş ve özgündür ki neredeyse birçok alanda yeni çalışmaların hazırlanmasını sağlamış ve bu çalışmaların bir kaynağı olarak görülmüştür.

Dîvânu Lugâti't-Türk, çağları aşan bir eser niteliğine sahip olup günümüze kadar ulaşmıştır. Türklerin kültür ve yaşam hayatlarını ayrıntılı bir şekilde anlatılmış, hem yapı hem anlam hem de söz dizimi düzeyindeki dil malzemesi sunulmuştur. Yaklaşık bin yıl önce kaleme alınan ve Türklüğün "altın kitabı" olma şerefini taşıyan *Dîvânu Lûgati't-Türk*'ten, Türk milletinin bin yıl önce bile ne kadar yüksek bir kültür ve medeniyetin sahibi olduğunu da anlıyoruz (Günşen, 2008, s. 244). Eser, Türk edebiyatında yer alan nazım şekilleri ve nazım birimlerinin ilk örneklerini içermesi bakımından da büyük bir öneme sahiptir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*; ilk sözlük, ilk gramer kitabı, ilk harita olması özelliklerinin yanı sıra eser Türk toplum yaşantısına ait ilklerle de ön plana çıkmıştır (Yavuz, 2013, s. 346).

Türkçede lA- isimden fiil yapma eki, oldukça sık ve işlek bir şekilde kullanılmıştır. Bu ek, sözcük türetmede büyük bir rol üstlenip Eski Türkçeden bu yana takip edilebilen bir ektir. "m kök ve gövdeleriyle isim soylu sözcükler üzerine gelerek farklı anlam ve yapılarda fiiller türeten bu ekin, üzerine gelen -n-, -ş-, -t- fiilden fiil yapan çatı ekleriyle birleşimiyle birlikte +lA-n-, +lA-ş-, +lA-t- biçimlerindeki kullanımlarının da gerek tarihî Türk lehçeleri gerekse günümüz Türkçesinde sıklıkla yer aldığı görülmektedir." (Cin ve Işık, 2020, s. 80). Ek, özellikle fiil türetme konusunda oldukça işlek olup bu yönüyle söz varlığına ve anlam alanlarına katkıda bulunmaktadır. Gabain, ekin "sınırsız kullanılma imkânı" olduğunu ifade eder (Gabain, 1988, s. 49). Karahanlı Türkçesi döneminde yazılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te lA- eki ile türetilen fiiller bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesinde +lA- eki "her türlü isimden etken, hem oluş bildiren; hem de taklidî mahiyette fiiller teşkil eden çok işlek bir ektir" (Hacıeminoğlu, 1996, s. 156). lA- eki bu yönüyle fiillerin anlamlarını da etkilemiş ve bu ekle türetilen her fiil, kendine ait bir anlam alanı oluşturmuştur.

+lA- eki ile biçimlenen fiiller hem yapı olarak hem de anlam olarak bir değişim içerisine girer. Söz konusu değişim, fiillerin anlamına etki etmekle birlikte türetildiği kökün de bir yansımasını oluşturur. Clauson, 11. yüzyıl veya daha öncesinden kalma bir ek olduğunu ifade etmiş geçişli fiiller yapmak için kullanıldığını ve ekin hâlâ işlek olduğunu söylemiştir (Clauson, 2007, s. 194). Fiil türü açısından oldukça zengin olan Türkçede, fiiller hem yapı hem de anlam olarak gruplandırılırlar. Söz konusu görevlere göre fiiller yapısal değişime bağlı olarak da anlam değişikliğine uğrayabilirler. Çekime uğramış her bir fiilin biçimsel ve anlamsal değerleri mevcuttur (Şahin, 2000-2001, s. 96). Başka bir sözcük ile birleşip farklı anlamlarda fiil yapıları oluşturabilirler. Fiiller bazı durumlarda tek başlarına bazı durumlarda ise bir isim unsuruyla birleşerek dil içerisinde var olurlar (Koç, 2020, s. 196).

İnceleme Yöntemi

Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te lA- eki ile türetilen fiiller taranmış ve tespit edilmiştir. Tespit edilen fiillerin sahip oldukları anlamlar belirlenerek 13 başlık içerisinde değerlendirilmiş ve anlam alanlarına ayrılmıştır. Belirlenen anlam alanları, tespit edilen fiillerin içeriklerine işaret etmektedir. Dolayısıyla lA- ekini alan her bir fiil farklı bir anlama sahip olmuş ve farklı başlıklar altında değerlendirilmiştir. Herhangi bir fiil birden fazla anlama sahip olmuş ve bir fiil birden fazla başlık içerisinde yer almıştır. Alanlar belirlenirken fiillerin anlamları dikkate alınmış ve başlıklar ona göre oluşturulmuştur.

Algı Alanı

Algı alanı içerisinde değerlendirilen ve lA- ekini alan fiiller *bir şeyi idrak etme, bir durumu algı vasıtasıyla hissetme, fark etme, bilinçli olarak araştırma, algılama* anlamlarını içermektedir. Bu başlık altında değerlendirilen fiiller *añlamak, bütünlemek, çınlamak, kereklemek, müñilemek, sızlamak, uslamak, yélimlemek, yıdlamak, yitiklemek* fiillerinden oluşmakta olup toplam 10 adettir. Algı alanında yer alan fiiller ve anlamları şu şekildedir.

añlamak: anlamak I, 290

bütünlemek: gerçekliğini aramak III, 341

çınlamak: tahkik etmek, gerçekliğini araştırmak III, 296

kereklemek: yokluğu dolayısıyla aramak, araştırmak III, 341

müñilemek: nimet bulmak III, 406

sızlamak: sızlamak, ağrımak III, 297

uslamak: anlamak, hayrı şerden ayırt etmek I, 286

yélimlemek: yelek yapıştırmak; yolu araştırmak III, 343

yıdlamak: koklamak III, 308

yitiklemek: kaybolanı aramak III, 343

Aşama/Değişme Alanı

Aşama/değişme alanı içerisinde yer alan fiiller; *bir durumdan başka bir duruma geçiş, doku ve ısı olarak başka bir yapıya geçiş, ölçü olarak değişim ve bütün bunları kapsayıcı bir başkalaşım* anlam alanlarını ifade etmektedir. Tespit edilen fiiller *kırtlamak, sagrılamak, sıñılamak, subılamak, turuklamak, yañılamak* olmak üzere toplam 6 adettir. Aşama/değişme alanında bulunan fiiller ve sahip oldukları anlamlar şu şekildedir:

kırtlamak: kötü huylu saymak, yarayı iyi etmek III, 445

sagrılamak: kaba deriyi sertleştirmek III, 353

sıñılamak: soğuktan zırıncımak, donacak hâlde soğumak; çınlamak III, 405

subılamak: enli şeyi söbü yapmak, ucunu sivriltmek, yanlarını daraltmak III, 323

turuklamak: durgunlaştırmak, arık saymak III, 337

yañılamak: yenilemek III, 407

Davranış Alanı

Davranış alanı başlığı altında değerlendirilen fiiller; *eyleme, duyguya, farz etmeye, söyleme dayalı olan davranışları* karşılamaktadır. Bu başlığa ait olan fiiller; *adıklamak, aduklamak, agırlamak, axlamak, akılamak, amaçlamak, anuklamak, aralamak, aşaklamak, bagışlamak, başlamak, beklemek, beléklemek, beliñlemek, berklemek, çanaklamak, çarlamak, çaruklamak, ekeklemek, eliklemek, esenlemek, ılgamak, ırklamak, karaklamak, Karluklamak, karmalamak, konuklamak, kötlemek, kumuklamak, ogrılamak, ogurlamak, ögütlemek, öpkelemek, örülemek, sizlemek, tabalamak, tañlamak, taplamak, tutuklamak, tüñürlemek, uçuzlamak, uluglamak, üzütlemek, yagılamak, yawuzlamak, yıglamak* fiillerinden meydana gelmekte olup toplam 46 adettir. Davranış alanına ait olan fiiller ve anlamları şu şekildedir:

adıklamak: şaşalamak III, 339

aduklamak: tanınmamak, garip görmek, yadırgamak I, 304

agırlamak: ağırlamak, ikram ve ihsan etmek I, 53, 106, 300, 301; III, 344, 347

axlamak: göğüs geçirmek, ahlamak III, 118

akılamak: selek (cömert) saymak; selekliğe (cömertliğe) nispet etmek, seleklemek I, 310; III, 329

amaçlamak: nişanlamak, nişan almak I, 299

anuklamak: hazır bulunmak I, 305

aralamak: aralamak, arasını bulmak, barıştırmak I, 309

aşaklamak: aşağılamak, küçük saymak I, 305

bagışlamak: bağışlamak III, 334, 355

başlamak: başlamak, kılavuzluk etmek, komutanlık etmek III, 291, 292

beklemek: beklemek, gözetmek; saklamak, hapsetmek; pekitmek, kapatmak I, 504; III, 292, 445

beléklemek: armağan kılmak, vermek, hediye etmek, I, 307; III, 340

beliñlemek: belinlemek, korku ile uykusundan sıçramak, hayvan habersizce bir şeyden korkup sıçrayarak ürkmek, III, 409

berklemek: saklamak, hapsetmek III, 445, 446

çanaklamak: birini arık (zayıf) saymak veya bulmak; arıklığa, gevşekliğe, kekezliğe nispet etmek III, 330; çanaklık kekezlik, gevşeklik, perişanlık I, 503

çarlamak: cırlamak, ağlamak, bağırmak III, 295

çaruklamak: çarıklamak, Türk çarığı giymek; çaruk boyuna nispet etmek III, 337, 338

ekeklemek: söğmek, "ortaya düşmüş karı" demek, kötülüğe nispet etmek I, 306, 307

eliklemek: alay etmek I, 307

esenlemek: selamlamak I, 308

ılgamak: ağlamak I, 286, 287

ırklamak: kâhinlik etmek, ırk (fal)a bakmak III, 443

karaklamak: yol kesip mal almak III, 338

Karluklamak: Karluk kılığına girmek II, 275, 276

karmalamak: yağma etmek, kapmak, yağmalamak I, 433; III, 354

konuklamak: konuk etmek; ev sahibinin rızası olmadan evde gecelemek III, 339, 347

kötlemek: fenalık yapmak III, 299

kumuklamak: pislemek, terslemek; Kumuk boyuna nispet etmek III, 339

ogrılamak: çalmak, hırsızlık etmek I, 316, 317

ogurlamak: vaktinde yapmak; çalmak, hırsızlık etmek I, 300

ögütlemek: öğüt vermek, öğütlemek I, 299

öpkelemek: ciğerine vurmak; öfkelenmek I, 317; III, 208

örülemek: ayakta kesmek, boğazlamak I, 309, 310

sizlemek: aytarken büyüklemek III, 298

tabalamak: kınamak, ayıplamak III, 322, 327

tañlamak: danlamak, taaccüp etmek III, 403

taplamak: kabul etmek, razı olmak III, 293

tutuklamak: enemek, enenmişliğe nispet etmek III, 337

tüñürlemek: birini kendine dünür saymak, dünürlüğe nispet etmek, III, 408

uçuzlamak: hor ve alçak görmek, hakaret etmek I, 54, 301

uluglamak: yüceltmek I, 304

üzütlemek: birini pinti görmek I, 299

yagılamak: düşmanlık etmek, düşmanla savaşmak, çarpışmak III, 325, 328

yawuzlamak: kötü bulmak III, 342

yıglamak: ağlamak I, 272, 504; II, 232; III, 258, 309, 321

Davranış alanına ait olan fiillerin davranış tasnifi Tablo-1'de gösterilmiştir:

Tablo-1

Eyleme Dayalı Olanlar	Duyguya Dayalı Olanlar	Farz Etmeye Dayalı Olanlar	Söyleme Dayalı Olanlar
agırlamak	adıklamak	tüñürlemek	ekeklemek
amaçlamak	aduklamak	üzütlemek	uçuzlamak
anuklamak	axlamak	yawuzlamak	
başlamak	akılamak		
beklemek	aralamak		
beléklemek	aşaklamak		
berklemek	bagışlamak		
çaruklamak	beliñlemek		
esenlemek	çanaklamak		
ırklamak	çarlamak		
karaklamak	eliklemek		
Karluklamak	ılgamak		
karmalamak	kumuklamak		
konuklamak	ögütlemek		
kötlemek	öpkelemek		
ogrılamak	sizlemek		
ogurlamak	tabalamak		
örülemek	tañlamak		
yagılamak	taplamak		
	tutuklamak		
	uçuzlamak		
	uluglamak		
	yagılamak		
	yıglamak		

Dil Alanı

Dil alanına sahip olan fiiller; *herhangi bir sözün söylenmesi, bir özelliğin söz ile ifade edilmesi, ezgili bir söz söylenmesi, ad verilmesi* içeriklerine sahiptir. Bu başlığın dil alanı ifadesinden oluşması, tespit edilen fiillerin dile ait ögeleri barındırmasıdır. Dil alanına sahip olan fiiller; *analamak, beglemek, ekeklemek, ekelemek, ıtlamak, köglemek, ögelemek, öklemek, satulamak, sawlamak, senlemek, söwlemek, sözlemek, tazlamak, üjüklemek, yasılamak, yırlamak* fiillerinden meydana gelmekte olup toplam 17 adettir. Bu başlığa ait olan fiiller ve anlamları şu şekildedir:

analamak: ana edinmek, ana demek I, 311

beglemek: bey saymak, bey diye ad vermek III, 292, 293

ekeklemek: söğmek, "ortaya düşmüş karı" demek, kötülüğe nispet etmek I, 306, 307

ekelemek: "abla" diye aytamak, "büyük kızkardeş, abla" demek I, 310

ıtlamak: köpekletmek, söğmek I, 285, 286

köglemek: ırlamak, taganni etmek II, 255; 301

ögelemek: "öge" demek, "öge" adını vermek I, 310

öklemek: "öge" adı vermek I, 310

satulamak: faydasız söz söylemek, gevezelik etmek III, 194, 323

sawlamak: söylemek, atalar sözü söylemek III, 297

senlemek: "sen" diye aytamak, küçük sayılmak III, 298

söwlemek: söylemek III, 278

sözlemek: söylemek, konuşmak I, 339, 402; III, 208, 296, 297

tazlamak: birine kel demek, birini kel saymak III, 293

üjüklemek: hecelemek I, 71

yasılamak: yassılamak, yaymak; sözü açık, geniş ve kinayesiz söylemek III, 328

yırlamak: şarkı, gazel söylemek, ırlamak III, 3, 308

Durum Alanı

Durum alanı başlığına ait fiiller; bir eylem veya iş gerçekleştirilirken belirli bir durumu veyahut vaziyeti karşılayan fiillerden oluşmaktadır. Durum alanı olarak eylemin bir oluşuma işaret ettiği, meydana gelen bir olayı gösterdiği, eylemin o anki şeklini ifade ettiği veya eylem sonucunda bir ürünün ortaya çıktığı görülmüştür. Bu başlık içerisinde tespit edilen fiiller; *aglamak, arılamak, aruklamak, awalamak, awlamak, balalamak, boklamak, buzagulamak, bügdelemek, bükdelemek, çilemek, çoglamak, çuwlamak, çürlemek, enüklemek,*

esrilemek, értelemek, ırtalamak, iglemek, imlemek, kalamak, kalıñulamak, kalñulamak, kamıçlamak, kapaklamak, karalamak, karılamak, kemlemek, kıçılamak, kırlamak, kırtışlamak, kışlamak, kiritlemek, kizlemek, komuklamak, kosıklamak, koykalamak, köklemek, körüklemek, kuçaklamak, kulaçlamak, kulunlamak, kurtlamak, küyelemek, ortulamak, otlamak, ölütlemek, örklemek, saçulamak, salıñulamak, sañlamak, sarıglamak, sergeklemek, sırlamak, sırtlamak, siñirlemek, surkuçlamak, taglamak, tamulamak, teñlemek, terklemek, terlemek, tezeklemek, tıñlamak, tuglamak, tülemek, tülemek, tümilemek, tüplemek, udıklamak, uduklamak, uruglamak, üşiklemek, yaglamak, yarımlamak, yasılamak, yélimlemek, yıplamak, yıplamak, yimlemek, yoklamak, yumurlamak, yuñlamak, yumurlamak, yüklemek fiillerinden oluşmakta ve toplam 85 adetten ibarettir.

aglamak: yalnız olmak III, 258

arılamak: aralamak I, 308

aruklamak: dinlenmek I, 304, 305

awalamak: (karışıklık çıktığında) toplaşmak, üşüşmek I, 310

awlamak: toplanmak, üşüşmek I, 287

balalamak: kuş yavrulamak III, 92

boklamak: boklamak, pislemek III, 292

buzagulamak: buzağılamak, buzağı doğurmak III, 91

bügdelemek: hançerlemek III, 352

bükdelemek: hançerlemek III, 352

çilemek: yaşartmak, ıslatmak III, 271

çoglamak: bağlamak, bohçalamak III, 295, 296

çuwlamak: börtmek, iyi pişmemek III, 296

çürlemek: menfaat elde etmek I, 323

enüklemek: eniklemek, yavrulamak I, 308; III, 92

esrilemek: nakışlamak, süslemek I, 316

értelemek: erken başlamak I, 316

ırtalamak: erken başlamak I, 316

iglemek: hasta olmak I, 287, 380

imlemek: işmar etmek, işaret etmek, göstertmek I, 82, 287, 288; III, 84, 295, 310

kalamak: yığmak, sandığa koymak III, 249

kalıñulamak: suyun yüzüne çıkmak, sudan başını yüksek tutmak III, 410

kalñulamak: suyun yüzüne çıkmak, sudan başını yüksek tutmak III, 379

kamıçlamak: kepçelemek, kepçeyi daldırmak III, 331
kapaklamak: kız bozmak III, 338
karalamak: karalamak, pislemek III, 324, 329
karılamak: yaşlı saymak, ihtiyarlığa nispet etmek III, 324, 329
kemlemek: kötülemek, hasta olmak III, 301
kıçılamak: gıdıklamak III, 323, 329
kırlamak: kazmak, yerde çukurlar açmak III, 298, 299
kırtışlamak: kazmak III, 350
kışlamak: kışlamak III, 299
kiritlemek: kilitlemek III, 330, 345, 348
kizlemek: gizlemek I, 100; II, 172, 264; III, 71, 300, 318
komuklamak: pislemek, terslemek; Komuk boyuna nispet etmek III, 339
kosıklamak: fındıklanmak III, 347
koykalamak: derinin kıllarını temizlemek, yolmak III, 173
köklemek: eğer bandını sıkı bağlamak III, 300
körüklemek: körüklemek III, 341, 348
kuçaklamak: kucaklamak III, 338
kulaçlamak: kulaçlamak III, 330
kulunlamak: kısrak yavru doğurmak III, 92
kumuklamak: pislemek, terslemek; Kumuk boyuna nispet etmek III, 339
kurtlamak: kurt çıkarmak III, 447
küyelemek: güve silkmek, güveden kurtarmak ve korumak, III, 329
ortulamak: ortalamak, ortasına varmak I, 316
otlamak: otlamak I, 285
ölütlemek: çarpmak, aralarında ölüm olayazmak I, 299
örklemek: örklemek, sıkı sıkıya bağlamak III, 443
saçulamak: saçaklamak, saçak yapmak III, 323
salıñulamak: yukarıdan aşağı sarkmak; taşlamak III, 410
sañlamak: kuş pislemek III, 403
sarıglamak: sarılamak, sarı yapmak III, 336
sergeklemek: yalpalanmak, iki yana sallanmak II,
sırlamak: sırlamak, sır vurmak III, 296
sırtlamak: kuyruğu iple bükmek; küçük bir dereden yukarı çıkmak III,

siñirlemek: sinir sarmak III, 409

surkuçlamak: lök macunu ile sap pekiştirmek III, 350

taglamak: dağlamak III, 294

tamulamak: sıkılamak, sıkıştırmak, pekitmek III, 327

teñlemek: İki şeyi birbirine denklemek, denk etmek, denkleştirmek I, 427, III, 403

terklemek: ivmek, acele etmek III, 445

terlemek: terlemek; kaşağılamak, gebrelemek, silmek III, 293

tezeklemek: pislemek III, 340

tıñlamak: dinlemek III, 403

tuglamak: suyun gediğini, yarığını kapatmak III, 294

tülemek: tüyünü dökmek III, 270, 271

tülemek: döllemek, kuzulamak III, 271

tümilemek: timbildemek, sekerek koşmak III, 326, 327, 330

tüplemek: diplemek, kökten aramak, III, 293

udıklamak: uyuklamak III, 349

uduklamak: uyuklamak III, 339

uruglamak: çekirdeğini çıkarmak, çekirdekten ayırmak I, 303, 304; III, 346

üşiklemek: üşümüşken yakalamak I, 306, 307

yaglamak: yağlamak III, 308, 319

yarımlamak: yarılamak III, 343

yasılamak: yassılamak, yaymak; sözü açık, geniş ve kinayesiz söylemek III, 328

yélimlemek: yelek yapıştırmak; yolu araştırmak III, 343

yıplamak: ip üzerinde oynamak, cambazlık etmek III, 308

yıplamak: iple kıl aldırmak III, 307

yimlemek: gözle işaret etmek, III, 310

yoklamak: yükselmek, çıkmak III 212, 221

yumurlamak: yumru yapmak, toplamak I, 389

yuñlamak: yün kırpmak III, 404

yüklemek: yüklemek III, 309

Duygu Alanı

Duygu alanına ait olan fiiller, *mental olarak iyi veya kötü duygularla hareket edilmesi sonucunda ortaya çıkan eylemleri* kapsamaktadır. Bu başlık altında değerlendirilen fiiller; *edlemek, sıñarlamak, yuplamak, yubılamak, yülemek* fiillerinden oluşmakta olup toplam 5 adettir.

edlemek: ülkü yapmak, değer vermek, ehemmiyet vermek, aklına getirmek; tesir etmek I, 86, 286; III, 155

sıñarlamak: yalnız ve yardımcısız bulduğu için zayıf görüp öç almak III, 409

yuplamak: hile yapmak, al etmek III, 142

yubılamak: aldatmak, hile yapmak, al etmek II, 315; III, 327, 328

yülemek: desteklemek, destek vurmak; güvenmek III, 89, 90

Hareket Alanı

Hareket alanına ait olan fiiller, bir iş veya eylemin hareket yönü üzerinde duran fiillerden meydana gelmekte olup bu tür bir fiilin olabilmesi için bir harekete bağlı bir çabanın bulunması gerekmektedir. Bu başlık içerisinde tespit edilen fiiller; *adaklamak, adutlamak, agızlamak, agulamak, argulamak, arıglamak, arpalamak, artlamak, aşuklamak, atızlamak, awlamak, ayalamak, azıglamak, bagırlamak, başaklamak, batlamak, biçeklemek, bilemek, bitlemek, boglamak, bogmaklamak, boyunlamak, bögürlemek, burtalamak, burunlamak, butaklamak, butıklamak, butlamak, çagırlamak, çaruklamak, çıbıklamak, çıgırlamak, çöreklemek, ederlemek, egetlemek, eklemek, emiklemek, emlemek, enüçlemek, erklemek, erüklemek, etizlemek, etlemek, xun xara ışlamak, ışlamak, içtonlamak, içüklemek, iklemek, iktülemek, isiglemek, işlemek, kaçalamak, kadışlamak, kalamak, karılamak, karınlamak, karışlamak, karlamak, kasıglamak, kaşıklamak, kaşlamak, kaşuklamak, keslemek, kıftulamak, kılıçlamak, kınlamak, kısıglamak, koltuklamak, konaklamak, köçüklemek, köglemek, körpelemek, közlemek, kulaklamak, kuruglamak, kuşlamak, kürplemek, meñilemek, münlemek, özeklemek, özlemek, patlamak, pışıglamak, sabanlamak, samlamak, sapanlamak, saplamak, sarıñulamak, sarlamak, satıglamak, seriñülemek, sirkelemek, surplamak, suruşlamak, süñülemek, sürilemek, sürkilemek, sürkülemek, tabanlamak, tamgaklamak, tamgalamak, tançulamak, taraslamak, tarımlamak, taruslamak, taşlamak, tawuşlamak, tikülemek, tişlemek, tizlemek, tokulamak, toñalamak, töşlemek, tuzlamak, tüpülemek, uduzlamak, uşaklamak, uyalamak, ükeklemek, üplemek, üsüglemek, yagılamak, yalıñulamak, yarınlamak, yarlamak, yatlamak, yaylamak, yazuklamak, yiklemek, yoglamak* fiillerinden oluşmakta ve toplam 130 adetten ibarettir.

adaklamak: ayağa vurmak I, 304

adutlamak: avuçlamak I, 298, 299

agızlamak: ağza vurmak, ağız açmak I, 302

agulamak: ağulamak I, 310

argulamak: arasını yarmak, geçmek I, 317

arıglamak: iğdiş etmek; bir şeyin içinden iyisini seçmek ve toplamak I, 303

arpalamak: arpa vermek I, 316

artlamak: enseyi tokatlamak, sille vurmak III, 443

aşuklamak: aşık kemiğine vurmak I, 305

atızlamak: ark açmak; set yapmak; toprağı parçalara ayırmak, evlek yapmak I, 301

awlamak: avlamak I, 287, 421; II, 45

ayalamak: el ayalarını birbirine vurmak III, 328

azıglamak: azı dişiyle ısırmak; azı dişine vurmak I, 304

bagırlamak: bağrına vurmak, yayın tutamağını düzeltmek III, 331

başaklamak: başak, demir uç takmak III, 337

batlamak: kolalamak III, 291

biçeklemek: bıçaklamak, bıçakla vurmak III, 340

bilemek: bilemek II, 260, 325; III, 270, 272

bitlemek: bit aramak III, 291

boglamak: boğlamak, bohçalamak III, 292

bogmaklamak: düğmelenmek III, 350, 351

boyunlamak: boyuna vurmak III, 145

bögürlemek: böğüre vurmak; harp safını karşılaşmadan sağ veya soldan vurup yenmek III, 332, 345

burtalamak: altın varaklar veya kırıntılar yapıştırmak III, 351, 352

burunlamak: buruna vurmak, III, 341, 342

butaklamak: budamak III, 336, 337

butıklamak: budamak III, 336,337

butlamak: buduna vurmak; budunu ısırmak III, 291

çagırlamak: şıra yapmak; şıra içmek III, 331

çaruklamak: çarıklamak, Türk çarığı giymek; çaruk boyuna nispet etmek III, 337, 338

çıbıklamak: taze çubukla vurmak III, 337

çıgırlamak: çığır açmak, çığır açmaya yönelmek; karda ayağıyla yol açmak III, 331

çöreklemek: çörek yapmak III, 340

ederlemek: eğerlemek I, 300

egetlemek: cariye göndermek, birisi ile birlikte güveyin evine hizmetçi göndermek I, 299

eklemek: çiğnemek, basmak III, 443

emiklemek: memesine vurmak I, 308

emlemek: ilaçlamak, sağaltmak I, 287, 380; III, 85, 295, 298

enüçlemek: göze inen perdeye ilaç koymak I, 299, 300

erklemek: çiğnemek, bastırmak III, 443

erüklemek: sepilemek I, 70, 306

etizlemek: ark açmak, set yapmak, toprağı parçalara ayırmak, evlek yapmak I, 301

etlemek: etlik yapmak, et yapmak I, 284, 285

xun xara ışlamak: kaba, faydasız iş işlemek III, 138

ışlamak: işlemek III, 138

içtonlamak: iç donu giymek I, 314

içüklemek: samur, teğin gibi hayvanların kürkünden urbasına iç geçirmek, iç kaplatmak I, 305

iklemek: çiğnemek, basmak I, 287, 380

iktülemek: ot vermek, beslemek I, 317

isiglemek: çok sıcakta gitmek I, 306

işlemek: işlemek I, 286

kaçalamak: kaba koymak III, 323

kadışlamak: kayış yapmak III, 335

kalamak: yığmak, sandığa koymak III, 249

karılamak: karışmak, ses çıkararak kar getirmek III, 324

karınlamak: karına vurmak III, 345

karışlamak: karışlamak III, 335

karlamak: karlamak I, 463; III, 298, 319

kasıglamak: iteklemek, itmek; avurda vurmak, III, 336, 345

kaşıklamak: kaşıklamak III, 338

kaşlamak: kaş, germeç yapmak; kaşa vurmak III, 299

kaşuklamak: kaşıklamak III, 338, 347

keslemek: kesekle koğmak III, 300

kıftulamak: sındı ile kırkmak, kırpmak III, 352

kılıçlamak: kılıçlamak, kılıç ile çalmak ve vurmak, III, 331, 346

kınlamak: kın yapmak III, 299

kısıglamak: itelemek, itmek, avurduna vurmak III, 336

koltuklamak: koltuklamak, koltuğuna almak, koltuğa vurmak III, 351

konaklamak: darı yemek III, 347

köçüklemek: sağrıya vurmak III, 341

köglemek: (hayvan) yeşil ot yemek III, 300, 301

körpelemek: körpe ot yemek III, 351

közlemek: göze vurmak III, 300

kulaklamak: kulağa vurmak III, 338, 339

kuruglamak: kuru olarak kullanmak III, 336

kuşlamak: kuş avlamak I, 22; III, 299

kürplemek: kebap kızartmak III, 444

meñilemek: beyin yemek, beyni için koyun kesilmek; yanında güzel gıdalar bulunmak III, 405, 406

münlemek: çorba içmek III, 301

özeklemek: ah damarını kesmek, şah damarına vurmak I, 306

özlemek: külde pişirmek, közleme yapmak I, 286

patlamak: kolalamak, mayalı bir tortu ile tortulamak III, 291

pışıglamak: pişirmek III, 335, 336

sabanlamak: sapanla sürmek III, 342

samlamak: ilaç etmek; sağaltmak III, 298

sapanlamak: sapanla sürmek III, 342

saplamak: sap yapmak III, 296

sarıñulamak: buz ve benzeri şeyler üstünden kaymak III, 409, 410

sarlamak: sarmak III, 296

satıglamak: satışmak III, 336

seriñülemek: buz ve benzeri şeyler üstünden kaymak III, 400, 410

sirkelemek: (bir şeye) sirke katmak; (baştan) sirke toplamak III, 353

surplamak: kura çekmek III, 443, 444, 446

suruşlamak: başak ütmek, başak kavurmak III, 335

süñülemek: süngülemek, süngü ile dürtmek III, 405, 406

sürilemek: kura çekmek III, 443, 444, 446

sürkilemek: kovalamak, sürmek, kovalayıp sürerek üzerine saldırmak III, 353

sürkülemek: kovalamak, sürmek, kovalayıp sürerek üzerine saldırmak III, 353

tabanlamak: (deve) tepmek III, 342

tamgaklamak: boğaza vurmak III, 351

tamgalamak: hakanın damgasını (turasını) vurmak III, 353

tançulamak: (ağızda) çiğnemek III, 352

taraslamak: bir şeyi kuvvet ile dağıtmak III, 332

tarımlamak: ırmağı bir adadan öbür adaya atlamak suretiyle geçmek III, 341

taruslamak: çatı yapmak III, 332

taşlamak: taşlamak; gurbete gitmek, dışarılıklı olmak III, 294

tawuşlamak: kımıldanma, duyu ve hareket belirtmek III, 335

tikülemek: lokma lokma vermek; rüşvet vermek III, 326

tişlemek: dişlemek, dişle ısırmak III, 294

tizlemek: dizle ezmek, çiğnemek III, 293, 294

tokulamak: toka yapmak III, 325, 326

toñalamak: yiğit ve kuvvetlilerin yaptığı işi yapmak III, 405

töşlemek: döşe, göğse vurmak III, 346

tuzlamak: tuzlamak III, 263, 293

tüpülemek: tepelemek, tepesine vurmak III, 322, 323, 327

uduzlamak: uyuzuna ilaç yapmak I, 301

uşaklamak: koğlamak I, 305

uyalamak: yuva yapmak III, 328

ükeklemek: burç yapmak, sandık yapmak I, 307

üplemek: yağma etmek I, 284

üsüglemek: hile ile kilit açmak I, 306

yagılamak: düşmanlık etmek, düşmanla savaşmak, çarpışmak III, 325, 328

yalıñulamak: iple, salıncakla oynamak III, 411

yarınlamak: yarnına sırtına vurmak III, 343

yarlamak: tükürmek III, 308

yatlamak: yada taşı ile afsun yapmak; yabancı saymak III, 307, 308

yaylamak: yaylamak III, 311

yazuklamak: suçu yüzünden yakalamak III, 342, 343

yiklemek: çiğnemek III, 309, 310

yoglamak: ölü için yemek vermek III, 309

Irk/Boy Alanı

Irk/Boy alanına sahip olan fiiller, bir ırk adı veya boy adını kapsamakta olup toplam 9 adettir. Bu başlık altında değerlendirilen fiiller; *Çigil, Kıfçak, Komuk, Kumuk, Oguz, Tat, Tejik, Tübüt, Türk* ırk veya boy adları ile türetilmiştir. Bu başlık altında değerlendirilen fiiller; *Çigillemek, Kıfçaklamak, Komuklamak, Kumuklamak, Oguzlamak, Tatlamak, Tejiklemek, Tübütlemek, Türklemek* fiillerinden oluşmaktadır.

Çigillemek: Çiğillerden saymak, Çiğil'lere nispet etmek III, 345

Kıfçaklamak: Kıpçak boyundan saymak, Kıpçak boyuna nispet etmek III, 351

Komuklamak: pislemek, terslemek; Komuk boyuna nispet etmek III, 339

Kumuklamak: pislemek, terslemek; Kumuk boyuna nispet etmek III, 339

Oguzlamak: Oğuz saymak, Oğuzlar'dan saymak, Oğuzlar'a nispet etmek I, 302; II, 345

Tatlamak: Fars ve Farslı saymak III, 293

Tejiklemek: Farslı saymak, Farslılığa nispet etmek III, 340

Tübütlemek: Tibetli saymak, Tibet'e nispet etmek III, 330

Türklemek: Türkler'den saymak (Araplar'a göre) Acem, yani Arap'tan başka saymak III, 446; Türk'ün oymakların, hısımların toplandığı yer; ana baba evi I, 441, 442; II, 209

Onay Alanı

Onay alanına sahip olan fiillerin *kürtülemek* olmak üzere 1 adet olduğu görülmüştür.

kürtülemek: tasdiklemek III, 352

Ölçü Alanı

Ölçü alanı başlığına ait olan fiiller, herhangi bir ölçme faaliyeti veya ölçüm ile ilgili bir ifade içermektedir. Tespit edilen fiiller; *karılamak, sagulamak, turbınlamak, turklamak, turplamak, turumlamak* fiillerinden oluşmakta olup toplam 6 adettir.

karılamak: boylamak, karışlamak, arşınlamak, ölçmek I, 309; III, 324, 329

sagulamak: ölçeklemek, ölçekle ölçmek III, 325

turbınlamak: araştırmak, kıyas etmek, ölçümlemek I, 435

turklamak: ölçmek III, 445

turplamak: örneğini yapmak, ölçümlemek III, 443

turumlamak: suyun derinliğini boyu ile ölçmek III, 341

Sahip Olma Alanı

Sahip olma alanına ait olan fiiller *analamak* fiilinden oluşmakta olup toplam 1 adetten ibarettir.

analamak: ana edinmek, ana demek I, 311

Ses Alanı

Ses alanına ait olan fiiller; bağırma eylemi, herhangi bir durumda oluşan bir sesi içermekle birlikte ses ögesine bağlı olan unsurları kapsamaktadır. Tespit edilen fiiller; *añılamak, bozlamak, çagılamak, çagılamak, çañılamak, çarlamak, çatlamak, çıfılamak, çogılamak, jagılamak, şagılamak, tıkılamak, tıñılamak, tikilemek, tiñilemek, yañkulamak, yurlamak* fiillerinden oluşmakta ve toplam 17 adettir.

añılamak: anırmak I, 311

bozlamak: ses vermek, bağırmak, bozlamak I, 120; III, 291

çagılamak: bağırmak, çağırmak III, 324

çagılamak: çağlamak III, 324

çañılamak: döğülerek çenilemek; kötü söyleyip bağırmak III, 404

çarlamak: cırlamak, ağlamak, bağırmak III, 295

çatlamak: şaklamak III, 323

çıfılamak: çığıl çığıl ses vermek, şıra kaynarken ses vermek III, 325

çogılamak: bağırmak, çağırmak III, 324, 325

jagılamak: çağlamak III, 324, 325

şagılamak: çağlamak III, 324

tıkılamak: "tık" diye ses vermek III, 326

tıñılamak: ağır bir şey yere düşerek ses vermek III, 404

tikilemek: ses, hışırtı çıkarmak III, 326

tiñilemek: ağır bir şey yere düşerek ses vermek III, 404

yañkulamak: ses vermek, yankılamak, ses gelmek III, 410, 411

yurlamak: haykırmak I, 189

Varsayım Alanı

Varsayım alanına ait olan fiiller, herhangi bir durumu var sayma veya bir niteliğin, niceliğin veya mizacın var olma düşüncesini gerçekleştirme eylemlerine dayalı olarak oluşturulmuştur. Bu başlığa ait olan fiiller; *bedüklemek, beglemek, karılamak, kiçiklemek, saranlamak, sartlamak, senlemek, sıgırlamak, tazlamak, teşüklemek, turuklamak, tüñürlemek, yatlamak, yinçgelemek* fiillerinden meydana gelmekte olup toplam 14 adetten ibarettir.

bedüklemek: büyük saymak III, 340

beglemek: bey saymak, bey diye ad vermek III, 292, 293

karılamak: yaşlı saymak, ihtiyarlığa nispet etmek III, 324, 329

kiçiklemek: küçük saymak III, 341

saranlamak: pinti saymak, pintilere nispet etmek III, 345

sartlamak: sart saymak III, 444

senlemek: "sen" diye aytamak, küçük sayılmak III, 298

sıgırlamak: sığırdan saymak, sığıra nispet etmek III, 331

tazlamak: birine kel demek, birini kel saymak III, 293

teşüklemek: obur, aç gözlü saymak III, 340

turuklamak: durgunlaştırmak, arık saymak III, 337

tüñürlemek: birini kendine dünür saymak, dünürlüğe nispet etmek, III, 408

yatlamak: yada taşı ile afsun yapmak; yabancı saymak III, 307, 308

yinçgelemek: ince saymak, inceltilek III, 411

Sonuç

Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bulunan Türk'te lA- isimden fiil yapma eki ile türetilen fiillerin anlam alanları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın esasını oluşturan lA- isimden fiil yapma eki ile türetilen fiiller, eserin taranmasıyla tespit edilmiş ve tespit edilen fiiller ise anlam alanları belirlenerek 13 başlık altında değerlendirilmiş ve gerekli açıklamalarla sunulmuştur. Türk dili tarihine damga vuran ve Karahanlı Türkçesi döneminin kıymetli

eserlerinden olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tespit edilen fiillerin anlamsal açıdan incelenmesi, eseri birçok açıdan değerlendirme imkânı sunmuştur.

İncelenen fiillerin sayısal verileri Tablo-2'de gösterilmiştir.

Tablo-2

Anlam Alanı	Sayısal Veriler
1. Algı Alanı	10
2. Aşama/Değişme Alanı	6
3. Davranış Alanı	46
4. Dil Alanı	17
5. Durum Alanı	85
6. Duygu Alanı	5
7. Hareket Alanı	130
8. Irk/Boy Alanı	9
9. Onay Alanı	1
10. Ölçü Alanı	6
11. Sahip Olma Alanı	1
12. Ses Alanı	17
13. Varsayım Alanı	14
TOPLAM	347

Tablo-2'de görüldüğü gibi fiillerin analizi neticesinde toplam fiillerin 347 adet olduğu tespit edilmiştir. Toplam sayı içerisinde en fazla sayının 130 adet olmasıyla *Hareket Alanı* başlığına ait olduğu, en az sayının ise *Onay Alanı* ve *Sahip Olma Alanı* başlıklarına ait olduğu görülmüştür.

Hareket alanına ait sayının en fazla sayıya sahip olması, Türklerin yaşam şekillerinde harekete dayalı fiillerin nicelik olarak fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Türklerin yaşayışlarına dair kurallar çerçevesinde dil kullanımı gerçekleşmiştir. Dolayısıyla özgürlüklerine ve bağımsızlıklarına düşkün olan bir milletin söz varlığında hareket esaslı fiillerin sayıca fazla olması gayet kabul edilebilir bir durumdur.

Hareket alanından sonraki en fazla sayıyı 85 adet olarak durum alanı başlığı takip etmektedir. Durum alanına ait olan fiiller ise belirli bir durumu karşılamakta ve tespit edilen fiilleri durum merkezinde ortaya koymaktadır. Bu başlıktaki fiillerin ise bir oluşumu, bir sonucu, bir vaziyeti ve şekilsel bir ifadeyi karşıladığı görülmüştür. Buna bağlı olarak durum alanındaki fiillerin anlamında ifade fonksiyonunun bu yönde geliştiğinin söylenmesi mümkündür.

Davranış alanındaki fiilleri; eyleme dayalı, duyguya dayalı, farz etmeye dayalı ve söyleme dayalı olmak üzere 4 grupta değerlendirmek mümkündür. Bu noktada en fazla dağılımın yine eyleme dayalı olan davranış alanındaki fiillere ait olduğu görülmüştür.

Dil alanı ile ses alanı başlıkları 17 adet ile onay alanı ve sahip olma alanı başlıklarındaki sayı dağılımının 1 adet olması açısından eşit dağılıma sahip olduğu tespit edilmiştir. Hareket alanı, durum alanı ve davranış alanı ile eşit dağılım gösteren başlıklar dışında kalan başlıkların ise yaklaşık değerde dağıldığı gözlenmiştir.

Eserde Irk/boy alanına ait olan 9 adet fiil tespit edilmiştir. Bu fiiller Kâşgarlı Mahmud'un eserinde boy ve ırk unsurlarına ait bilgi verdiğini de göstermektedir. Bu unsurların hem isim türünde hem de lA- eki ile türetilen fiillerle fiil türünde de kullanıldığını ifade etmektedir.

İncelenen lA- eki ile türetilen fiillerin anlam alanları ve ait oldukları alana ait olan fiiller Tablo-3'te görsterilmiştir.

Tablo-3

Anlam Alanı	**lA- Ekini Alan Fiiller**
1. Algı Alanı	*añlamak, bütünlemek, çınlamak, kereklemek, müñilemek, sızlamak, uslamak, yélimlemek, yıdlamak, yitiklemek*
2. Aşama/Değişme Alanı	*kırtlamak, sargılamak, sıñılamak, subılamak, turuklamak, yañılamak*
3. Davranış Alanı	*adıklamak, aduklamak, agırlamak, axlamak, akılamak, amaçlamak, anuklamak, aralamak, aşaklamak, bagışlamak, başlamak, beklemek, beléklemek, beliñlemek, berklemek, çanaklamak, çarlamak, çaruklamak, ekeklemek, eliklemek, esenlemek, ılgamak, ırklamak, karaklamak, Karluklamak, karmalamak, konuklamak, kötlemek, kumuklamak, ogrılamak, ogurlamak, ögütlemek, öpkelemek, örülemek, sizlemek, tabalamak, tañlamak, taplamak, tutuklamak, tüñürlemek, uçuzlamak, uluglamak, üzütlemek, yagılamak, yawuzlamak, yıglamak*
4. Dil Alanı	*analamak, beglemek, ekeklemek, ekelemek, ıtlamak, köglemek, ögelemek, öklemek, satulamak, sawlamak, senlemek, söwlemek, sözlemek, tazlamak, üjüklemek, yasılamak, yırlamak*

5. Durum Alanı	*aglamak, arılamak, aruklamak, awalamak, awlamak, balalamak, boklamak, buzagulamak, bügdelemek, bükdelemek, çilemek, çoglamak, çuwlamak, çürlemek, enüklemek, esrilemek, értelemek, ırtalamak, iglemek, imlemek, kalamak, kalıñulamak, kalñulamak, kamıçlamak, kapaklamak, karalamak, karılamak, kemlemek, kıçılamak, kırlamak, kırtışlamak, kışlamak, kiritlemek, kizlemek, komuklamak, kosıklamak, koykalamak, köklemek, körüklemek, kuçaklamak, kulaçlamak, kulunlamak, kurtlamak, küyelemek, ortulamak, otlamak, ölütlemek, örklemek, saçulamak, salıñulamak, sañlamak, sarıglamak, sergeklemek, sırlamak, sırtlamak, siñirlemek, surkuçlamak, taglamak, tamulamak, teñlemek, terklemek, terlemek, tezeklemek, tıñlamak, tuglamak, tülemek, tülemek, tümilemek, tüplemek, udıklamak, uduklamak, uruglamak, üşiklemek, yaglamak, yarımlamak, yasılamak, yélimlemek, yıplamak, yıplamak, yimlemek, yoklamak, yumurlamak, yuñlamak, yumurlamak, yüklemek*
6. Duygu Alanı	*edlemek, sıñarlamak, yuplamak, yubılamak, yülemek*
7. Hareket Alanı	*adaklamak, adutlamak, agızlamak, agulamak, argulamak, arıglamak, arpalamak, artlamak, aşuklamak, atızlamak, awlamak, ayalamak, azıglamak, bagırlamak, başaklamak, batlamak, biçeklemek, bilemek, bitlemek, boglamak, bogmaklamak, boyunlamak, bögürlemek, burtalamak, burunlamak, butaklamak, butıklamak, butlamak, çagırlamak, çaruklamak, çıbıklamak, çıgırlamak, çöreklemek, ederlemek, egetlemek, eklemek, emiklemek, emlemek, enüçlemek, erklemek, erüklemek, etizlemek, etlemek, xun xara ışlamak, ışlamak, içtonlamak, içüklemek, iklemek, iktülemek, isiglemek, işlemek, kaçalamak, kadışlamak, kalamak, karılamak, karınlamak, karışlamak, karlamak, kasıglamak, kaşıklamak, kaşlamak, kaşuklamak, keslemek, kıftulamak, kılıçlamak, kınlamak, kısıglamak, koltuklamak, konaklamak, köçüklemek, köglemek, körpelemek, közlemek, kulaklamak, kuruglamak, kuşlamak, kürplemek, meñilemek, münlemek, özeklemek, özlemek, patlamak, pışıglamak, sabanlamak, samlamak, sapanlamak, saplamak, sarıñulamak, sarlamak, satıglamak, seriñülemek, sirkelemek, surplamak, suruşlamak, süñülemek, sürilemek, sürkilemek, sürkülemek, tabanlamak, tamgaklamak, tamgalamak, tançulamak, taraslamak, tarımlamak, taruslamak, taşlamak, tawuşlamak, tiküllemek, tişlemek, tizlemek, tokulamak, toñalamak, töşlemek, tuzlamak, tüpülemek, uduzlamak, uşaklamak, uyalamak, ükeklemek, üplemek, üsüglemek, yagılamak, yalıñulamak, yarınlamak, yarlamak, yatlamak, yaylamak, yazuklamak, yiklemek, yoglamak*
8. Irk/Boy Alanı	*Çigillemek, Kıfçaklamak, Komuklamak, Kumuklamak, Oguzlamak, Tatlamak, Tejiklemek, Tübütlemek, Türklemek*

9. Onay Alanı	*kürtülemek*
10. Ölçü Alanı	*karılamak, sagulamak, turbınlamak, turklamak, turplamak, turumlamak*
11. Sahip Olma Alanı	*analamak*
12. Ses Alanı	*añılamak, bozlamak, çagılamak, çagılamak, çañılamak, çarlamak, çatlamak, çıfılamak, çogılamak, jagılamak, şagılamak, tıkılamak, tıñılamak, tikilemek, tiñilemek, yañkulamak, yurlamak*
13. Varsayım Alanı	*bedüklemek, beglemek, karılamak, kiçiklemek, saranlamak, sartlamak, senlemek, sıgırlamak, tazlamak, teşüklemek, turuklamak, tüñürlemek, yatlamak, yinçgelemek*

Dil alanına ait olan fiillerin belirli bir sözcüğü ad olarak kullanarak ifade etmek biçiminde kullanıldığı dikkat çekmektedir.

beglemek: *bey saymak, bey diye ad vermek III, 292, 293*

ekelemek: *"abla" diye aytamak, "büyük kızkardeş, abla" demek I, 310*

ögelemek: *"öge" demek, "öge" adını vermek I, 310*

öklemek: *"öge" adı vermek I, 310*

senlemek: *"sen" diye aytamak, küçük sayılmak III, 298*

Eserde lA- eki ile türetilen fiiller içerisinde tespit edilen *añlamak, sızlamak, amaçlamak, aralamak, başlamak, beklemek, tutuklamak, boklamak, çilemek, karalamak, köklemek, körüklemek, terlemek, tıñlamak, yarımlamak, yüklemek, bilemek, işlemek, karışlamak, kaşıklamak, saplamak, tuzlamak, tıkılamak, tıñılamak, tiñilemek* fiilleri günümüz Türkçesinde de kullanılmaktadır. Bu fiillerin günümüz Türkçesinde de kullanılması, eserin Karahanlı Türkçesi döneminden günümüze kadar kalıcılığını koruduğunu ve âdeta çağlar arası bir köprü görevi gördüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynaklar

Akalın, Ş. H. (2008). *Binyıl önce binyıl sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Cin, A. ve Işık, D. (2020). Eski Türkçeden günümüze +la- isimden fiil yapım eki. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi, 10*(2020), 79-115.

Clauson, S. G. (2007). Türkçede sekizinci yüzyıldan önce kullanılan ekler. *Dil Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 185-196.

Coşar, A. M. ve Güneş, B. (2011). Açıklamalı bir kaynakça denemesi-I: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud üzerine yazılan makaleler. *Türkiyat Mecmuası, 21*(1), 167-231.

Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu.

Gülensoy, T. (2010). *Türkçe el kitabı*. Akçağ.

Günşen, A. (2008). Söz varlığı ışığında Dîvânu Lûgâti't Türk'te çağının Türk iktisadi hayatına ait izler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1*(4), 242-267.

Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.

Koç, F. (2020). Fatiha Tefsiri'ndeki fiillerin semantik açıdan değerlendirilmesi. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 9*(22), 195-209.

Korkmaz, Z. (1995). *Türk dili üzerine araştırmalar*. Türk Dil Kurumu.

Şahin, H. (2001). Kutadgu Bilig'de tasvirî fiiller. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2*(2), 95-105.

Toker Yayınları Edebî Heyeti. (1984). *Kâşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lugat-it Türk*. Toker Yayınları.

Yavuz, S. (2013). Dîvânü Lügâti't-Türk'teki akrabalık adları ve bu adların Türkiye Türkçesi ağızlarındaki karşılıkları. *Ekev Akademi Dergisi, 17*(56), 345-360.

LİSE DERS KİTAPLARINDA *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK* (1923-1946)

*Ferhat KAYACAN**

Özet

Türk dili ve kültür tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserin, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında yayımlanan ders kitaplarında nasıl yer aldığına dair yapılan bu araştırma, betimsel tarama modeli ile desenlenmiştir. Çalışma, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki ilk çeyrek yüzyıla denk gelen 1923-1946 yılları arasındaki zaman dilimiyle sınırlanmıştır. Sınırlanan bu dönemin öğretim programları incelenmiş, liselerin ikinci sınıf derslerinden Türk edebiyatı tarihi, izahlı kıraat ve edebî okuma derslerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili olduğu belirlenmiştir. Bu derslerde kullanılan beş kitap ile bu kitapların baskılarının belgesel tarama yöntemiyle incelenmiş ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili tespit edilen bulgular içerik analizi yöntemiyle çalışmanın amacına uygun analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında içeriği taranan kitaplardan İbrahim Necmi'in hazırladığı *Tarih-i Edebiyat Dersleri Birinci Cilt-Eski Edebiyatımızın Tarihine Seri Bir Nazar* (1338) isimli kitapta ve Saadettin Nüzhet'in hazırladığı *Tanzimat'a Kadar Muhtasar Türk Edebiyatı Tarihi ve Numuneleri* (1931) isimli kitapta *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili herhangi bir içerik tespit edilememiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili hazırlanan ilk ders içeriğinin Mehmet Fuat'ın hazırladığı *Türk Edebiyatı Tarihi* (1926) isimli kitapta olduğu belirlenmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten alınan metinlerin ders kitaplarındaki ilk kullanımı da Hıfzı Tevfik, Hammamizade İhsan ve Hasan Âli'nin birlikte hazırladıkları *Türk Edebiyatı Numuneleri* (1926) isimli kitapta olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çift dudak v'si (ڤ) olarak isimlendirilen harf de ilk defa bu kitapta tanımlanmıştır. Agâh Sırrı'nın hazırladığı *Edebiyat Tarihi Dersleri - Tanzimat'a Kadar* isimli kitabın içeriğinde de *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili bulguya ulaşılmıştır. Bu bulgular, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü çalışma alanındaki dönemde uygulanan öğretim programlarıyla ders kitaplarında yer alma biçimini ve düzeyini göstermesi bakımından önemli veriler sağlamaktadır.

* Dr. ferhatkayacan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8922-8412

Araştırma, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün eğitim sistemindeki ilk kullanımına ışık tutmaktadır. Ayrıca söz konusu eserin yayımlanmasından hemen sonra ders kitaplarının içeriğinde yer alması da dönemin eğitim anlayışını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Söz konusu eğitim çalışmaları Türk dilinin köklü geçmişini göstermiş ve dil çalışmalarının gelişimine katkısı olmuştur. Bu çalışmanın Türk dili ve edebiyatı eğitimi tarihi alanında çalışacaklara veri sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ders Kitapları, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi

Dîvânu Lugâtit-Türk in High School Textbooks (1923-1946)

Abstract

This research, which examines the way in which *Dîvânu Lugâti't-Türk* was included in textbooks published in the early years of the Republic of Turkey, was designed with a descriptive survey model.research, which examines the way in which *Dîvânu Lugâti't-Türk* was included in textbooks published in the early years of the Repubhis research, which examines the way in which *Dîvânu Lugâti't-Türk* was included in textbooks published in the early years of the Republic of Turkey, was designed with a descriptive survey model. The study is limited to the period between 1923 and 1946, which covers the first quarter century after the foundation of the Republic. The educational programs of this period were examined; it was found that the history of Turkish literature, explanatory verse and literary reading lessons from the second grade of high schools were related to *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Five different books used in the courses in question were examined using the documentary scanning method; the contents related to *Dîvânu Lugâti't-Türk* in these books were evaluated using the content analysis method. Among the books scanned within the scope of the study, no content related to *Dîvânu Lugâti't-Turk* could be found in the book entitled "*History of Literature Lessons First Volume-A Serial Evil Eye on the History of Our Ancient Literature*" (1338) prepared by Ibrahim Necmi and in the book entitled "*Concise History and Examples of Turkish Literature Until the Tanzimat*" (1931) prepared by Saadettin Nuzhet. It has been determined that the first course content prepared in the Republic of Turkey regarding *Dîvânu Lugâti't-Türk* was in the book called "*History of Turkish Literature*" (1926) prepared by Mehmet Fuat. It has been determined that the first use of texts taken from Divanu Lugati't-Türk in textbooks was in the book "*Samples of Turkish Literature*" (1926), prepared jointly by Hifzi Tevfik, Hammamizade Ihsan and Hasan Ali. In addition, the letter called double-lip v (ڤ) was defined for the first time in this book. A finding about *Dîvânu Lugâti't-Türk* was also found in the content of the book

"*Literary History Lessons - Up to the Tanzimat*" prepared by Agâh Sırrı. The research sheds light on the first use of *Dîvânu Lugâti't-Türk* in the education system. In addition, the fact that the work was included in the content of textbooks immediately after its publication is important in terms of showing the education understanding of the periodon the first use of *Dîvânu Lugâti't-Türk* in the education system. In addition, the fact that the work was included in the content of textbooks immediately after its publication is important in terms of showing the education understanding of the periode and literature education history.

Key Words: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Textbooks, Turkish Language and Literature Education

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk, içeriği bakımından Türk dili ve kültürünün en kıymetli eserlerinden biridir. Eserin elde kalan tek nüshası Muhammed bin ebî Bekr ibn ebi'l-Feth tarafından 1266'da Şam'da yazılmıştır. 1914'te Ali Emiri Efendi tarafından satın alınarak yok olması engellenen bu nüsha, günümüzde İstanbul'da Millet Kütüphanesindedir.

Ziya Gökalp'in ısrarı ve Talat Paşa'nın desteği ile Kilisli Muallim Rifat Bey eseri 1915'te istinsah etmiştir. Bu çalışma İstanbul Arkeoloji Müzesinin El Yazmalar bölümünde 1355 numarada kayıtlıdır. Rifat Bey eserin ilk matbu nüshasını üç cilt olarak hazırlamış, bu nüshaların ilk iki cildi Rumi 1333[1] yılında, üçüncü cildi de Rumi 1335[2] yılında Matbaa-i Âmire tarafından yayımlanmıştır. Bu yayınlarla *Dîvânu Lugâti't-Türk* bilim dünyasına tanıtılmış ve kitapla ilgili bilimsel çalışmalar başlamıştır.

Orhun Yazıtları'ndaki yazının Türkçe olduğunun anlaşılmasından hemen sonra ortaya çıkan bu eser Türk dilinin köklü ve güçlü bir dil olduğunu göstermiştir. Türkçenin sadeleşmesiyle ilgili çalışmalara yön veren bu durum dönemin dil anlayışını da etkilemiştir. Bu dil anlayışı öğretim programlarına yansımış; 1928'de alfabe değişmiş, 1929'da da Arapça ve Farsça dersleri öğretim programından çıkarılmıştır.

Türk Cumhuriyeti millî temeller üzerine kurulmuştur. Bu nedenle *Birinci Heyet-i İlmiye Toplantısı*'nda (1923) "millî hars, millî kamus ve sarf, millî lisan ve edebiyat" gibi konular ele alınmıştır. Öğretim programları da bu düşünceyle hazırlanmıştır.

---

1 Rumi 1333 yılının Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzuna göre miladi karşılığı 1917 yılıdır.

2 Rumi 1335 yılının Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzuna göre miladi karşılığı 1919 yılıdır.

Rumi 1340[3] yılında *Lise Müfredat Programı Esbab-ı Mucibe Layihası* adıyla yayımlanan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk resmî öğretim programında yer alan lise ikinci sınıf derslerinden Türk edebiyatı tarihi dersinin içeriği, Türk dilinin köklü bir geçmişe sahip, zengin bir dil olduğunu öğrencilere göstermek amacıyla hazırlanmıştır. Bu ders *İslamiyet'ten Evvel Türk Edebiyatı*, *İslam Medeniyeti Dairesinde Türk Edebiyatı* şeklinde isimlendirilen iki döneme ayrılmıştır. Bu çalışmanın konusu olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili öğretim programı, *İslam Medeniyeti Dairesinde Türk Edebiyatı* döneminin *Moğol İstilasına Kadar Türk Edebiyatı* başlıklı içeriğindedir. Bu içerikte yer alan başlıklar şu şekildedir:

- Karahaniler Devri'nde Türk Lisan ve Edebiyatı
- Kutadgu Bilig
- Selçukiler Devri'nde Türk Lisan ve Edebiyatı
- Tasavvuf Edebiyatının Menşei ve İnkişafı
- Ahmet Yesevi ve Muakkipleri
- Harzem ve Anadolu'da Türk Edebiyatı

Çalışmanın alanındaki öğretim programlarının hepsinde yukarıdaki içerik korunmuştur. Dönemi olmasına rağmen *Dîvânu Lugâti't-Türk* adının öğretim programında geçmemesinin nedeni eserin öğretim programının yazılışına yakın bir zamanda bulunması ve yayımlanmasıdır.

Türk dili ve edebiyatı eğitimini önemseyen bu çalışmanın problem cümlesi "1923 ile 1946 yılları arasında liselerde Türk dili ve edebiyatı derslerinde kullanılan kitaplarda *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili hazırlanan içerikler nasıldır?" şeklinde belirlenmiştir.

Çalışmanın Amacı

Çalışmanın temel amacı, 1923 ile 1946 yılları arasında liselerin Türk dili ve edebiyatı ders kitaplarındaki *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili içerikleri tespit etmektir. Bu amacı destekleyen ve araştırmaya yön veren alt amaçlar da şunlardır:

- *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili dersleri belirlemek
- *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili içeriği olan ders kitaplarını belirlemek
- *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili hazırlanan kitap içeriklerini analiz etmek

Çalışmanın Önemi

Alan yazını taranmış ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ders kitaplarında kullanımıyla ilgili herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Ayrıca Türk dili ve

[3] Rumi 1340 yılının Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzuna göre miladi karşılığı 1924 yılıdır.

edebiyatı eğitimi açısından *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün lise öğretim programlarındaki uygulamalarına yönelik de herhangi bir çalışma bulunamamıştır. Bu bakımdan çalışma, Türk edebiyatı ürünlerinin eğitim uygulamalarında işlevsel kullanımını önemsemesi ve bu alanda çalışacakların dikkatini Türk dili ve edebiyatı eğitimine çekmesi bakımından önemlidir.

Yöntem

1923 ile 1946 yılları arasında liselerin Türk dili ve edebiyatı derslerinde kullanılan kitaplardaki *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili içerikleri belirlemek amacıyla yapılan çalışma, betimsel tarama modeliyle desenlenmiştir. Betimsel tarama modeli "araştırmaya konu olan birey, olay ve nesne kendi koşulları içinde, olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır" (Karasar, 2014, s. 77) şeklinde açıklanmıştır. Bu araştırma desenine göre çalışmada kitaplarda tespit edilen *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili içerikler kendi koşullarında herhangi bir değişiklik yapılmadan betimlenmiştir.

Çalışmanın Alanı

Çalışma, 1923 ile 1946 yılları arasında Türk dili ve edebiyatı derslerinde kullanılan beş kitap ve bu kitapların baskılarıyla sınırlanmıştır. Bu kitaplardaki *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili içerikler çalışmanın alanını oluşturmaktadır.

Verilerin Toplanması

1923 ile 1946 yılları arasında uygulanan Türk dili ve edebiyatı dersinin öğretim programları ve bu öğretim programlarına uygun hazırlanan ders kitapları taranarak çalışmanın verileri elde edilmiştir. Çalışmanın verilerine birincil kaynaklardan ulaşılmıştır. Çalışma, veri toplama yöntemlerinden belgesel tarama yöntemine uygun aşamaları içermektedir. "Mevcut belge ve kayıtların incelenerek veri toplanması şeklinde tanımlanan belgesel tarama yönteminin kaynak bulma, okuma, not alma ve değerlendirme süreçlerini içerdiği" (Karasar, 2014, s. 183) belirtilir. Bu açıklamaya uygun olarak çalışmanın verileri toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Çalışmada belgesel tarama modeliyle elde edilen veriler, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Çalışma, içerik analizinin "belirli bir nitel veri içerisindeki kelimelerin, konuların, kavramların anlamlarının ve aralarındaki ilişkilerin tespitine yönelik kullanılan bir araştırma yöntemi" (Zülfikar, 2022, 1. paragraf) tanımına uygundur. "İçerik analizinde öncelikle metinden edinilen verileri açıklayabilecek ilişki ve kavramlara erişmek amaçlanır" (Yıldırım ve Şimşek, 2011, s. 223). Bu amaca göre çalışmada ders kitaplarından elde edilen *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili veriler çalışmanın amaçlarına göre analiz edilmiştir.

Bulgular ve Yorum

Dîvânu Lugâti't-Türk ile ilgili dönemi içeren, liselerin ikinci sınıf öğretim programındaki Türk edebiyatı tarihi, izahlı kıraat ve edebî okuma derslerinde kullanılan beş kitap ve bu kitapların baskıları bu bölümde analiz edilmiştir.

İbrahim Necmi'nin hazırladığı, *Tarih-i Edebiyat Dersleri I-Eski Edebiyatımızın Tarihine Seri Bir Nazar* (1338[4]) isimli kitap, Galatasaray Sultanisinin 10. sınıf öğretim programında yer alan tarih-i edebiyat dersinde kullanılmıştır. Rumi 1340 yılındaki öğretim programına göre hazırlanan kitapların 1926 yılında yayımlanmasına kadar bu kitap, lise ikinci sınıftaki Türk edebiyatı tarihi dersinde kullanılmıştır. Kitabın içerik analizinde *Medhal* bölümünde *Türk Lisan ve Edebiyatına Umumi Bir Nazar* başlığının altında *Kutadgu Bilig, Hibetü'l-Hakaik* adlı eserlerle ilgili açıklamalara yer verildiği belirlenmiş, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün ilk iki cildinin Rumi 1333 yılında, üçüncü cildinin de Rumi 1335 yılında Muallim Rifat Bey tarafından yayımlandığı düşünüldüğünde Rumi 1338 yılında yayımlanan kitapta İbrahim Necmi Bey'in *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e yer vermemesi doğal karşılanabilir.

Mehmet Fuat'ın 1926'da yayımlanan *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli kitabı, lise ikinci sınıfta Türk edebiyatı tarihi dersinde kullanılmış ve bu dersin Rumi 1340 yılında yayımlanan öğretim programına göre hazırlanmıştır. Kitabın içerik analizinde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili bulgular tespit edilmiştir. On üç bölümden oluşan kitabın dokuzuncu bölümünde yer alan *Karahanlılar Devri'nde Türk Edebiyatı* başlıklı içerikte *Halk Edebiyatının Devamı* başlığı altında *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Manzumeler* başlığı altında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün içeriğinde İslamiyet öncesine ait halk edebiyatı ürünlerinin olduğu anlatılmıştır. "Mahmud Kaşgari 466'da Bağdat'ta tamamladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te misal olarak birçok Türkçe manzume parçası vardır ki bunlar V. yüzyıldaki Müslüman Türk zümreleri arasında yaşıyordu[5]. Bunları sıralayıp düzenleyerek kısmen toplu ve büyük parçalar hâlinde incelemek için başladığımız çalışmaya sonradan Profesör Brockelmann da katılmıştır" (Mehmet Fuat, 1926, s. 156) sözleriyle Mehmet Fuat eser üzerinde ne tür çalışmalar yaptığını da anlatmıştır. *Edebî Türler: Mersiye, Destan, Av Şarkıları, Aşk ve Şarap Şiirleri, Hikemiyat* başlığı altında da *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki metinlerle ilgili açıklamalara yer verilmiştir. Mehmet Fuat'ın hazırladığı bu kitap bölümü *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili yayımlanan ilk ders içeriğidir.

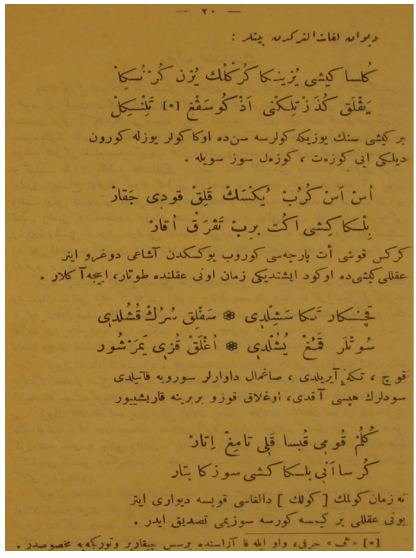
---

4 Rumi 1338 yılının Türk Tarih Kurumunun Tarih Çevirme Kılavuzuna göre miladi karşılığı 1922 yılıdır.

5 Mehmet Fuat'ın cümlesindeki zaman ifadeleri hicri takvime göredir.

Hasan Âli, Hammamizade İhsan ve Hıfzı Tevfik'in birlikte hazırladıkları 1926'da yayımlanan *Türk Edebiyatı Numuneleri* kitabı lise ikinci sınıftaki izahlı kıraat dersinde kullanılmıştır. Kitap, lise ikinci sınıftaki Türk edebiyatı tarihi dersinin öğretim programıyla uyumludur. Beş edebî döneme ayrılan kitabın *İslamiyet'ten Sonra Hakaniye Kâşgar Edebiyatı* başlıklı döneminde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgi içerik hazırlanmıştır. Önce kitabın yazarı, yapısı, içeriğiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Eserin Arapça düzene göre tasnif edildiği anlatılmıştır. Eserin bu şekilde hazırlanması "müellifin kitabında bu yolda bir tasnif tarzı takip etmesi Türkçenin de o zaman pek zengin bir lisan olmak üzere telakki edilen Arapça gibi zengin ve kıymetli bir dil olduğu iddiasına manidir" (Hasan Âli vd., 1926, s. 19) sözleriyle eleştirilmiştir. Eserin kıymeti de "kitap ne yolda tedvin veya tasnif edilmiş olursa olsun eski metinleri tetkik etmek isteyenler için en kıymettar ve en doğru bir rehberdir" (Hasan Âli vd., 1926, s. 19) şeklinde anlatılmıştır. Eserin Emiri Efendi'nin kütüphanesinden istiare edilerek Kilisli Rifat Beyefendi himmetinde tabedildiği bilgisi verilmiştir. Eserin Arapçadan Türkçeye tercümesinin de Maarif Vekâleti tarafından yayımlanacağı söylenmiştir. Bu bulgulardan 1926'da *Dîvânu Lugâti't-Türk* üzerinde ne tür çalışmaların yapıldığına ilişkin bilgiler de elde edilmiştir. Bu açıklamalardan sonra dört sayfalık metin örneklerine yer verilmiştir. Bu örnek metinler aşağıda gösterilmiştir.

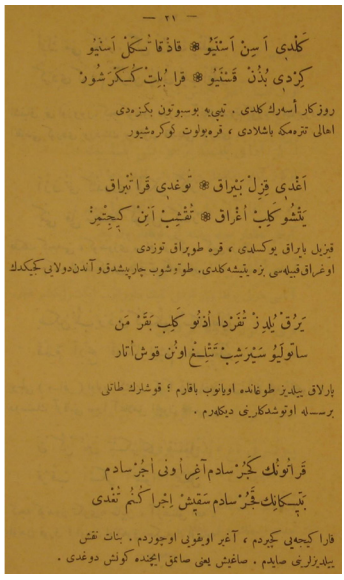
Şekil 1: Kitabın 20. sayfasındaki *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten alınan metinler

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Beyitler başlığı altında yer alan metinler üç sayfadır. Bu metinlerin ilk sayfası Şekil 1'de gösterilmiştir. İlk sayfadaki metinler incelendiğinde ilk beyitte çift dudak v'si olarak isimlendirilen "ڤ" harfinin

kullanıldığı ve bu harfle ilgili bir dipnota yer verildiği görülecektir. Dipnotta dönemin ses özelliğini gösteren bir açıklama vardır. Açıklamada "ڤ harfi vav ile elif arasında bir ses çıkarır ve Türkçeye mahsustur" yazmaktadır. Çift dudak v'sinin ilk tanımı olan bu dipnot dönemin dil çalışmaları hakkında bir fikir vermesi bakımından önemlidir.

Şekil 2: Kitabın 21. sayfasındaki *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten alınan metinler

— ٢١ —

كَلْدِى آسِنْ آسْتَيُو ❋ فاذْقا تْسكَلْ آسْتَيُو
كِرْدِى بُذُنْ قَسْتَيُو ❋ قَرا بُلُتْ كُسكَرْشُورْ

روزكار أسەرك كلدى . تيپيه يوسيوتون بكزەدى
اهالى تتزەمكە باشلادى ، قرەبولوت توكرەشيور

آغْدِى قِزِلْ بَيْراق ❋ توغدِى قَرا تَبْراق
يَقْشُو كَلِبْ أغْراق ❋ تْقْشِبْ آيْنْ كِچِتْمَزْ

قزيل بايراق يوكسلدى ، قره طوپراق توزدى
اوغراق قبيلەسى يزه يتيشه كلدى . طوتوشوب چارپشدقى و آندن دولايى كچكدك

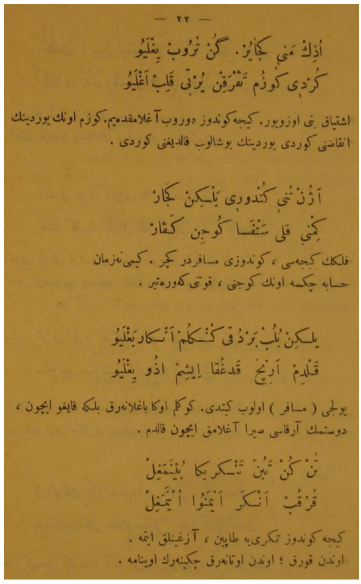
يَرُقْ بُلِدِزْ تْقَرْدا أذْنُو كَلِب بَقَرْ مَن
سانُولَيُو سَيَرْشِبْ تَتِلِسْغ اوْنْ قوش أتار

پارلاق يتيلدز طوغاندە اويانوب باقارم ؛ قوشلرك طاتلى
برسله اوتوشدكلرينى دينكلدرم .

قَرا تُونْك كِجَرْ سادم آغِرا ونى أجَرْ سادم
بَتِسكَايَك جَرْ سادم سَقِيشْ إجْرا كُمْ تْغْدى

قارا كيجەيى كچيردم ، آغير اويقويى اوچوردم . يتاق تقش
يتيلدزلرينى صايدم . صاغيش يعنى صاغق ايچدە كوتش دوغدى .

Şekil 3: Kitabın 22. sayfasındaki *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten alınan metinler

— ٢٢ —

أذِلْكْ مَنِى جَكايْز . گُنْ تُرُوبْ يِغْلِيُو
كَرْدِى كُوزُم تَقْرَقِين يُرْتِى قَلْبْ أغْلِيُو

اشتياق بنى اوزويور . كيجه كوندوز دوروب آغلامقدەيم . كوزم اونك يوردينك
انتاضى كوردى يوردينك بوشالوب قالديغنى كوردى .

آزْنْ تْنِى كُندُورِى يَلِكِنْ جَكارْ
كِنِى قِلى سْتَقْسا كُوجِنِ كَفارْ

قلكك كيجەسى ، كوندوزى مسافردر جكر . كيمى نزمان
حسابه چكمه اونك كوجنى ، قوتى كەورەتير .

يَلِكِنْ بُلْبْ بَرْدُقِى كُنْسكُمْ آتْسكارْ يِغْلِيُو
قَلْدِمْ آرِنْجْ قَدغْقا إيشِمْ اذُو يِغْلِيُو

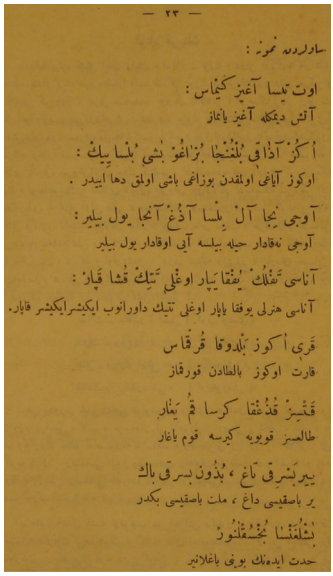
يولجى (مسافر) اولوب كيتدى . كوكم اوكا باغلانەرق بلكه قايغو ايچون ،
دوستمك آرقاسى صيرا آغلامق ايچون قالدم .

نْ كُنْ تُبْنْ تَتْسكَرِيكا يُنَتَمَلْ
قَرْقُبْ آنْكَرْ آيْتُوا أتَمَلْ

كيجه كوندوز تكرى يه طاپين ، آزغينلق ايتمه .
اوندن قورق ؛ اوندن اوتانەرق چكينەرك اوينامه .

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Beyitler başlığı altında üç sayfa olarak hazırlanan metinlerin dönemin Türkçesine çevrildiği de görülmektedir. Bu metin çevirilerinin sonradan yapılan çeviri çalışmalarıyla da uyumlu olduğu belirlenmiştir.

Şekil 4: Kitabın 23. sayfasındaki *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten alınan metinler

Şekil 4'te *Savlardan Numune* başlığı altında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten alınan sav örneklerine ve bu örneklerin dönemin Türkçesine çevirisine yer verilmiştir. Yukarıda verilen şekillerdeki örnek metinler incelendiğinde harflerin seslendirilmesinde hareke kullanıldığı görülecektir. Bu da dönemin dil özelliklerini göstermesi bakımından önemlidir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün içeriği hakkında öğrencilerde bir fikir oluşturmak amacıyla bu içerik hazırlanmıştır. *Türk Edebiyatı Numuneleri* kitabındaki bu içerik, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten alınan metinlerin ders kitaplarındaki ilk kullanımıdır.

Saadettin Nüzhet'in hazırladığı, 1931'de yayımlanan *Tanzimat'a Kadar Muhtasar Türk Edebiyatı Tarihi ve Numuneleri* isimli kitap lise ikinci sınıftaki Türk edebiyatı tarihi ile edebî okuma derslerinde kullanılmıştır. Kitabın içerik analizinde *İslamiyet'ten Sonra Türk Edebiyatı* şeklinde isimlendirilen dönemin giriş bölümünde *İslami Klasik Edebiyatın Başlangıcı* başlığı altında *Kutadgu Bilig* ile *Aybetü'l-Hakayık* eserlerinin tanıtıldığı belirlenmiş, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgi herhangi bir bulguya ulaşılamamıştır.

Agâh Sırrı'nın hazırladığı, ilk defa 1932'de yayımlanan *Edebiyat Tarihi Dersleri-Tanzimat'a Kadar* isimli kitap 1943 yılına kadar toplam yedi defa basılmıştır. Kitap lise ikinci sınıftaki Türk edebiyatı tarihi ile edebî okuma derslerinde kullanılmıştır. Kitabın içerik analizinde *İslamiyet'ten Sonra Türk Lehçeleri* isimli içerikte lehçelerin Hakaniye lehçesi ve Oğuz lehçesi olarak ikiye ayrıldığı görülmüştür. *Hakaniye Lehçesi Mahsulleri* başlığı altında *Dîvân-ı Lügâti't-Türk, Manas Destanı, Kutadgu Bilig, Aybetü'l-Hakayık, Muhtelif Eserler, Divan-ı Hikmet*[6] hakkındaki açıklamalarla kitap içeriği hazırlanmıştır. *Dîvân-ı Hikmet*'ten sekiz beyitlik örnek metin kullanılmış ve bunların izahlarıyla Hakaniye lehçesinin edebî metinleri örneklenmiştir.

Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk ile ilgili ders içeriklerini belirlemek amacıyla yapılan bu araştırmada çalışma alanındaki öğretim programları incelenmiştir. Lise ikinci sınıftaki Türk edebiyatı tarihi, izahlı kıraat ve edebî okuma derslerinde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili içeriklerin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu derslerde kullanılan beş farklı kitap ve bu kitapların baskıları analiz edilmiştir.

Kitap analizleri sonucunda İbrahim Necmi'in hazırladığı *Tarih-i Edebiyat Dersleri Birinci Cilt-Eski Edebiyatımızın Tarihine Seri Bir Nazar* (1338) isimli kitapta ve Saadettin Nüzhet'in hazırladığı *Tanzimat'a Kadar Muhtasar Türk Edebiyatı Tarihi ve Numuneleri* (1931) isimli kitapta *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili herhangi bir içerik tespit edilememiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk ile ilgili hazırlanan ilk ders içeriği Mehmet Fuat'ın *Türk Edebiyatı Tarihi* (1926) isimli kitabındadır. Mehmet Fuat, *Karahanlılar Devri'nde Türk Edebiyatı* bölümünde *Halk Edebiyatının Devamı* başlığı altında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'e yer vermiştir. Eser hakkında bilgilerden sonra eserdeki şiirlerin özelliklerini *Edebî Türler: Mersiye, Destan, Av Şarkıları, Aşk ve Şarap Şiirleri, Hikemiyat* başlığı altında anlatmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten alınan metinlerin ders kitaplarındaki ilk kullanımı da Hıfzı Tevfik, Hammamizade İhsan ve Hasan Âli'nin birlikte hazırladıkları *Türk Edebiyatı Numuneleri* (1926) isimli kitaptadır. Kitabın içeriğinde önce eserle ilgili bilgiler anlatılmış, sonra *Dîvânu Lugâti't-Türk'ten Beyitler* ve *Savlardan Numune* başlıkları altında dört sayfalık *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten alınan örnek metinler kitap içeriğinde kullanılmıştır. Metinlerde harflerin seslendirilmesinde hareke kullanılarak dönemin ses özellikleri gösterilmiş ve metinler dönemin Türkçesine çevrilmiştir. Çift dudak v'si (ڤ) olarak isimlendirilen harfin tanımı da ilk defa bu kitapta yapılmıştır.

---

6 Eser isimlerinde Agâh Sırrı'nın kitaptaki yazımı gösterilmiştir.

Agâh Sırrı'nın hazırladığı *Edebiyat Tarihi Dersleri-Tanzimat'a Kadar* isimli kitabın 1932 ile 1943 yılları arasında yedi baskısı vardır. Bu baskılar analiz edilmiş ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili bulguya ulaşılmıştır. *Hakaniye Lehçesi Mahsulleri* başlığı altında *Dîvânu Lügâti't-Türk* hakkında açıklamalara yer verilmiştir.

Kitap içeriklerinde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile ilgili çalışmalara ilişkin bilgilere de ulaşılmıştır. *Türk Edebiyatı Tarihi* (1926) isimli kitapta Mehmet Fuat'ın eserdeki manzumeleri toplu bir bütün hâline getirmek için çalıştığı ve bu çalışmaya Profesör Brockelmann'ın da katıldığı anlatılmıştır. *Türk Edebiyatı Numuneleri* (1926) isimli kitapta da eserin Arapçadan Türkçeye tercüme edildiği ve bunun yakın bir zamanda Maarif Vekâleti tarafından yayımlanacağı söylenmiştir.

Kaynakça

Agâh Sırrı (1932). *Edebiyat tarihi dersleri-Tanzimat'a kadar.* Marifet Matbaası.

Agâh Sırrı (1933). *Edebiyat tarihi dersleri-Tanzimat'a kadar.* Kanaat Kütüphanesi

Hasan Âli, Hamamîzâde İhsan &. Hıfzı Tevfik (1926). *Türk edebiyatı numuneleri*. Millî Matbaa.

İbrahim Necmi. (1338). *Tarih-i edebiyat dersleri birinci cilt-eski edebiyatımızın tarihine seri bir nazar*. Matbaa-i Âmire.

Karasar, N. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Nobel Akademik Yayıncılık.

Köprülü, M. F. (1981). *Türk edebiyatı tarihi.* Ötüken.

Köprülü, M. F. (2020). *Türk edebiyatı tarihi*. Alfa.

Levend, A. S. (1935). *Edebiyat tarihi dersleri-Tanzimat'a kadar.* Kanaat.

Levend, A. S. (1938). *Edebiyat tarihi dersleri-Tanzimat'a kadar.* Kanaat.

Levend, A. S. (1939). *Edebiyat tarihi dersleri-Tanzimat'a kadar.* Kanaat.

Levend, A. S. (1941). *Edebiyat tarihi dersleri-Tanzimat'a kadar.* Kanaat.

Levend, A. S. (1943). *Edebiyat tarihi dersleri-Tanzimat'a kadar.* Kanaat.

Maarif Vekâleti, (1340). *Lise müfredat programları esbâb-ı mûcibe layihası.* Matbaa-i Âmire.

Maarif Vekâleti (1927). *1340 tarihli orta mektep ve lise müfredat programına zeyl*. Devlet Matbaası.

Maarif Vekâleti. (1929). *Orta mektep ve liselerin Türkçe müfredat programı.* Yeni Gün Matbaası.

Maarif Vekâleti (1931). *Orta mektep ve lise müfredat programı (1931-1932 ders senesi tadilatı).* Devlet Matbaası.

Maarif Vekâleti (1934). *Lise müfredat programı.* Devlet Matbaası

Mehmet Fuat (1926). *Türk edebiyatı tarihi.* Millî Matbaa.

Saadettin Nüzhet. (1931). *Tanzimat'a kadar muhtasar Türk edebiyatı tarihi ve numuneleri.* Suhulet Kütüphanesi.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Zülfikar, H. (2022). İçerik çözümlenmesi. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. TÜBİTAK: https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/icerik_cozumlemesi internet bağlantısına 11.10.2024'te erişilmiştir.

KÂŞGARLI MAHMUD'UN *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK* ESERİNDE MİTİK VE TARİHÎ-MİTİK VARLIKLAR

*Fuzuli BAYAT**

Özet

11. yüzyılın önemli ansiklopedistlerinden Kâşgarlı Mahmud'un abidevi eseri *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT)*, Türklerin İslamiyet öncesi inançları ve mitolojik varlıklarına dair paha biçilmez bilgiler içermektedir. Orhun-Yenisey Yazıtları'ndan sonra Türk mitolojisi ve zamanla mitolojik şahsiyetlere dönüşen tarihî figürler hakkında tek kaynak olma özelliğini taşıyan DLT'de Tanrı, Umay, demonik varlıklar, Alp Er Tunga ve Şu gibi önemli unsurlar hakkında birinci elden veriler sunulmuştur. Kâşgarlı Mahmud, bu bilgileri sözlük için kelime toplama amacıyla gerçekleştirdiği Türk yurtları seyahatleri sırasında derlemiş ve Araplara kelimeleri açıklarken Türk mitolojik inancına da değinmiştir. Özellikle Tengri ve Tengriken gibi kavramlara geniş yer verilirken, Umay figürü de ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve bu varlığın bazı işlevleri belirtilmiştir. Benzer şekilde, efsanevi Türk hükümdarı Şu ve İranlılar tarafından Efrasiyap olarak adlandırılan Alp Er Tunga hakkında da sınırlı ancak değerli bilgiler sunulmuştur.

Kâşgarlı Mahmud, DLT'de atasözleri ve şiirlerin aksine mit ve efsanelerin Türkçe orijinallerini sunmamış, yalnızca kısa tercümelerini veya özetlerini vermekle yetinmiştir. Buradaki temel amaç, eski Türklerin mitolojik inançlarını ve bunlarla ilişkili efsanelerini Arapça konuşan İslam coğrafyasına tanıtmaktır.

Kâşgarlı Mahmud'un Arapça ile eş düzeyde gördüğü Türk dilini Araplara öğretmek, dil özelliklerini, ses ve yapı bilgisini belirterek dili koruma altına almak gibi bir hedefi olduğundan, mitolojik ve tarihî-mitolojik varlıklara ilişkin kısımlar kelimelerin açıklamaları bağlamında sunulmuştur. DLT'de bu

* Prof. Dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Bölüm Başkanı, fuzulibayat58@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0811-5852.

tür inançlar, İslamiyet öncesi mitolojik inançlar olarak ele alınmıştır. Ayrıca, koyu bir Müslüman olan Kâşgarlı Mahmud, bu tür inançları sürdüren ancak İslamiyet'i kabul etmemiş soydaşlarına "kafir" demekten çekinmemiştir. Bu bağlamda, tarihsel süreç içerisinde geçmişten günümüze varlığını koruyan ve diğer kaynaklarla da desteklenen mitolojik, tarihi-mitolojik ve demonik varlıkların kuramsal bir çerçevede değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada, tarihi araştırma ve kıyaslama yöntemlerine başvurulmuş, ayrıca mitolojik ve tarihî-mitolojik varlıkların İslamiyet öncesi ve İslam sonrası, hatta günümüz Altay coğrafyasındaki durumunun detaylı bir şekilde tanımlanması ve açıklanması amacıyla betimsel metot da kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk mitolojisi, Umay, Alp Er Tunga, Şu

Mythical and Historical-Mythical Beings in Mahmud al-Kashgari's *Dīwān Lughāt al-Turk*

Abstract

Mahmud al-Kashgari, one of the great encyclopedists of the 11th century, left behind a monumental work, *Kitāb Dīwān Lughāt al-Turk* (DLT), which contains invaluable information about the pre-Islamic beliefs and mythological beings of the Turks. As the sole source on Turkic mythology after the Orkhon-Yenisei Inscriptions, as well as on historical figures who later transformed into mythological entities, the DLT provides first-hand data on key elements such as *Tengri* (God), *Umay*, demonic beings, *Alp Er Tunga*, and *Shu*. Al-Kashgari compiled this information during his travels across Turkic homelands while collecting words for his dictionary, and while explaining these words to Arabs, he also touched upon Turkic mythological beliefs.

Concepts such as *Tengri* and *Tengriken* are given significant space, while the figure of *Umay* is discussed in detail, with some of her functions explained. Similarly, limited yet valuable information is provided about the legendary Turkic ruler *Shu* and *Alp Er Tunga*, referred to by Iranians as *Afrasiyab*. Unlike proverbs and poems, al-Kashgari did not present the original Turkic versions of myths and legends in the DLT, opting instead for brief translations or summaries. His primary goal was to introduce the pre-Islamic mythological beliefs and related legends of the ancient Turks to the Arabic-speaking Islamic world.

Since al-Kashgari aimed to teach the Turkic language, which he considered equal to Arabic, to Arabs, while preserving its linguistic features, phonetics, and structure, the sections on mythological and historical-mythological beings are presented within the context of word explanations. In the DLT,

such beliefs are treated as pre-Islamic mythological traditions. Additionally, as a devout Muslim, al-Kashgari did not hesitate to label his kinsmen who adhered to these beliefs without accepting Islam as "infidels." In this context, it is necessary to evaluate mythological, historical-mythological, and demonic beings—whose existence has endured from ancient times to the present and is supported by other sources—within a theoretical framework.

This study employs historical research and comparative methods, as well as descriptive analysis, to provide a detailed account of mythological and historical-mythological beings in pre-Islamic and post-Islamic periods, including their presence in the modern Altai region.

Keywords: *Dīwān Lughāt al-Turk*, Turkic mythology, Umay, Alp Er Tunga, Shu

Giriş

Türk dünyasının büyük bilgini Kâşgarlı Mahmud, *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk* (DLT) adlı yapıtı ile yalnız söz varlığı ve dilbilgisi (gramer) hakkında bir eser yazmamış aynı zamanda Türk coğrafyası, Türk boyları, boyların adlandırılması, tıbbi bilgiler, tedavi yöntemleri, halk edebiyatı, mutfak, giyim-kuşam, gelenek ve töre, Türk tarihi, mitolojisi vb. konularla ilgili de bilgi sunmuştur. Bu bilgilerin en büyük tarihî önemi 11. yüzyıldan önceki Türk milletinin düşünce dünyasını, medeni-kültürel hayatını anlatmakla tarihî bir misyonu yerine getirmesidir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* (DLT) Türklerin İslamiyet öncesi dinî-mitolojik inançları ve efsanevi varlıkları hakkında bilgi vermekle bilgilerimizi fakirlikten kurtarmış, Türk milletine büyük bir hizmet götürmüştür.

Orhun-Yenisey Yazıtları'ndan sonra Türk mitolojisi ve zamanla mitolojik şahsiyetlere dönüşen tarihî figürler hakkında tek kaynak olma özelliğini taşıyan *Dîvânu Lugâti't-Türk* (DLT) eserinde Kâşgarlı Mahmud, Tanrı, Umay, demonik varlıklar, Alp Er Tunga ve Şu gibi önemli unsurlar hakkında birinci elden bilgiler sunmuştur. Kâşgarlı Mahmud, bu bilgileri Türk yurtlarını gezip dolaşarak derlemiş; Arapça konuşanlara akıcı ve güzel Türkçeyi öğretirken aynı zamanda Türk mitolojik inancına da değinmiştir.

DLT'de Tengri, Umay, Şu, Alp Er Tunga, Zulkarneyn ve Oğuz gibi tarihî-mitolojik varlıkların yanı sıra demonik varlıklara da yer verilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un konulara koyu bir Müslüman bakış açısıyla yaklaşmasına rağmen, aktardığı bilgiler paha biçilmez bir değere sahiptir. Özellikle Umay figürü ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, bu varlığın bazı işlevleri belirtilmiştir. Ayrıca, efsanevi Türk hükümdarı Şu ve İranlılar tarafından Efrasiyap olarak adlandırılan Alp Er Tunga hakkında da sınırlı ancak önemli bilgiler sunulmuştur.

Kâşgarlı Mahmud bir sözlük yazmakla dil özelliklerini, ses ve yapı bilgisini belirtmekle Türk dilini yaygınlaştırmak ve koruma altına almak istemiştir. Sözlüğün yapısı ve amacına uygun atasözlerini ve şiirleri Türkçe vermiş, ancak mit, efsane ve destanların Türkçe orijinalini sunmamış, sunamamış sonuçta hem mitik anlatılar hem de Şu, Alp Er Tunga gibi destan metinleri yok olup gitmiştir. Çünkü DLT'nin amacı eski Türklerin mitolojik inaçlarını, mit ve efsanelerini, kahramanlık hikâyelerini derleyip sunmak olmamıştır. Asıl amaç Müslüman dünyasında egemen olan Türklerin dilini Araplara/Arap dillilere öğretmek olmuştur. için mitolojik ve tarihî-mitolojik varlıklara ilgili kısımlar kelimelerin açıklandığı yerlerde sunulmuştur. Sözlükte tüm bunlara İslamiyet öncesi mitolojik inanaçları olarak dokunulmuştur.

Bu yazıda özellikle tarihi araştırma ve kıyaslama yöntemlerine başvurulmuş, mitolojik ve demonik mitolojik varlıkların İslamiyet öncesi ve İslam'dan sonraki ve hatta günümüz Altay coğrafyasındaki durumunun detaylı bir şekilde tanımlanması ve açıklanması için betimsel metot da göz önünde bulundurulmuştur. Tarihî-mitolojik karakterlerin incelenmesinde ise tarihî araştırma yöntemine üstünlük verilmiştir.

İslamiyet Öncesi Mitolojik İnançlar ve Varlıklar

DLT'de Tengri, Umay, kozmogoni, astral kült hakkında bilgiler verilmiş, Türk mitolojisinin bazı konularına değinilmiştir. Özellikle DLT'de Tanrı kelimesi Teñri/Tengri biçiminde 64 defa geçmektedir. Divanü Lugati't-Türk'te Tanrı'nın sıfat ve isimleri olarak kullanılan diğer kavramlar şunlardır: "*Ugan Teñri: Her şeye gücü yeten "Ugan" sıfatıyla birlikte. Bayat: Argular kullanırlardı. Tanrı'ya "Bayat" derlerdi."* (Kâşgarlı, I, 1985, s. 376, 171) Ancak dünya modeli ve onun merkezi anlayışı olan Tanrı hakkında başka bir yazıda geniş bilgi verildiğinden (Bayat, 2007a, s. 74-85) burada daha çok Umay mitolojik varlığı üzerinde durulacaktır.

Tengrici Türklerin İslamiyet öncesi dönemden günümüze ulaşan en önemli mitolojik varlıklarından biri Umay ve onunla ilişkili halk inançlarıdır. Türk dinî-mitolojik sisteminde hamile kadınların, bebeklerin ve çocukların koruyucusu olarak kabul edilen Umay, aynı zamanda Süt Ak Göl'ün de sahibidir. Şamanistik inanca göre, bebek ruhlarının bulunduğu bu gölden şamanlar doğacak çocukların ruhlarını alarak kadının rahmine atmak suretiyle gebeliği sağlamışlardır (Bayat, 2007b, s. 49-78). Ancak zamanla Umay'ın koruyuculuk işlevi azalmış ya da Kâşgarlı Mahmud, bu inancın İslamiyet'e aykırı olduğunu düşünerek eserine tam anlamıyla dâhil etmemiştir. Kâşgarlı, Umay'ı yalnızca "son" (plasenta) olarak tanımlamıştır: *"Kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna 'çocuğun ana karnında eşi' denir. Şu savda da gelmiştir: Umayka tapınsa ogul bolur (birisi buna hizmet ederse*

çocuk doğar.) Kadınlar sonu uğur sayarlar" (Kâşgarlı, 1985, I, s. 123). Bu bilgiler, Umay'a, yani koruyucuya hizmet edenlerin (eski Türklerin kurban adamaktan yakarmaya kadar uzanan uygulamaları kastedilir) çocuk sahibi olabileceği veya bu mitolojik varlığın çocuk bahşetme işlevine sahip olduğu yönündeki inancı ima etmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un Sözlüğü'nde Umay; ana rahmi, bebeğin eşi ve son anlamlarını taşımaktadır (Koşğariy, 1960, s. 114). Günümüz Müslüman Türklerinde "Umay" adı ve fonksiyonu unutulmuş olsa da, çocuğun koruyucusu olan plasentanın varlığına olan inanç hâlen yaşamaktadır.

Umay'ın koruyucu bir ruh olması, Müslüman olmayan Türk toplulukları arasında günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Özellikle Sayan-Altay Türklerine göre, çok sayıda ruh arasında her insanı doğumdan ölüme kadar koruyan özel bir ruh bulunur. Kumandinler bu ruha Umay (Ubay) Ene veya Payana adını vermektedir. Payana veya Payna, Umay'ın başka bir varyantı olmakla birlikte Yakutlarda da koruyucu ruhun farklı bir adıdır.

Bunun yanı sıra, DLT'de halk etimolojisinde ve adlandırmasında Etügen de kadın rahmi anlamında kullanılmıştır. "Öt" köküne bağlanabilen "öte" (ödemek) ve şefaatçi, aracı anlamındaki "ötükçi" sözleri de bulunmaktadır (Kâşgarlı, II, s. 144). Kâşgarlı Mahmud'un Sözlüğü'nde verilen bu anlamlardan Ötüken'e en yakın olanı, şefaatçi anlamındaki "ötükçi" veya "ötüklüğ kişi" (hükümdardan dileği olan kimse) sözüdür. Doğumla ilgili koruyucu ruhların veya Ana Tanrıçaların adlarında kadın doğum organının izleri görülmektedir. Nitekim Buryatların Selengi ağzında Etugen, kadının cinsel organı anlamına gelmektedir (Lvova, Oktyabrskaya, 1989, s. 20). Aynı şekilde Umay da Kâşgarlı Mahmud'un Sözlüğü'nde kadın rahmi anlamını taşımaktadır. Tüm bunlar, tek bir sistemin farklı veçhelerinin zaman içinde farklı şekillerde anlaşılması ve tasvir edilmesinden ibarettir. G. Galdanova'ya göre Etügen, "edükü" sözünden türemekte olup bir şeye başlangıç vermek anlamına gelmektedir (Galdanova, 1987, s. 27). Bu son anlam da önceki anlamları tamamlayıcı niteliktedir.

Ötüken, Etügen, İtügen gibi farklı varyantlarda görülen bu kelimenin kökeni, *öt köküne dayandırılabilir. Bu eş anlamlı kök; "ötmek", "ses" ve "kuş sesi çıkarmak" gibi çeşitli anlamları barındırır. Aynı kökten türeyen "ötür" (delmek), "ötkür" (haber almak) ve "ötse" (delikten geçmek) gibi kelimeler de mevcuttur (Bayat, 2007, s. 83).

Umay, eski Türk inanç sistemine göre gökte ikamet eden, ancak yeryüzündeki kadınları (özellikle hamile kadınları) ve çocukları koruyan bir varlıktır. Bazı Türk kavimlerinde Umay'ın yetişkinleri de koruduğuna inanılmaktadır. Umay/Imay/Umay-içe/May-Ene gibi farklı adlarla anılan bu kadim

varlık, Tanrıcılık dini inancı bağlamında değerlendirilmektedir (Bayat, 2022, s. 124). Umay, en eski ilahlardan biri olup Göktürk Yazıtları'nda Tengri ile birlikte anılması, onu şamanların tanrı panteonunda ikinci sıraya yükseltmiştir. Tanrıça Umay'ın adının geçtiği en eski kaynaklar arasında eski Türk yazıtları yer almaktadır. P. M. Melioranskiy'nin transkripsiyonunu ve çevirisini yaptığı Kül-Tigin anıtında Umay ile ilgili bölümde şöyle yazmaktadır: *"Umay teg ögem katun kutına inim Kül-Tügin er at boldı"* (Umay gibi Anam Katun'un kutuna, küçük erkek kardeşime Kül-Tigin adı verildi). Melioranskiy, çevirisine *"Çeviride başlık için 'kut, mutluluk' kelimesini aldım, gramere uyumlu bir biçimde şöyle de çevirebiliriz 'anamın mutluluğu için'. Umay, ünlü bir tanrıça olup şamanist Sayan-Altay kavimleri tarafından büyük saygıyla anılmaktadır"* notunu düşmüştür (Potapov, 1973, s. 269). V. Bartold da Umay'ı bir kadın tanrıça ve çocukların hamisi olarak tanımlamıştır (Bartold, 1993, s. 10).

Umay kültünün eski çağlarda daha geniş bir işleve sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Orhun-Yenisey Yazıtları da Umay Ana'nın geniş işlevine işaret etmektedir. Umay'ın adı eski Türk yazıtlarında dört defa geçmekte ve Tengri ile birlikte Türk milletini koruduğu vurgulanmaktadır. Bu durum, Umay'ın çocukları koruma görevinin sonraki döneme, belki de Umay'ın işlevlerinin yavaş yavaş diğer ruhlar arasında paylaşılmasından sonraki bir döneme ait bir gelişim olduğunu düşündürmektedir. Ancak Türk mitolojisinde Umay, hâlen hayat, can ve ruhla ilgili tüm canlı varlıkları kapsayan bir konumdadır. Genel olarak ona canlı alemin ruhu da denilebilir. Nitekim Sagaylar, Şorlar ve Beltirlerde Imay adı ile bilinen bu varlık, yalnızca çocukların değil, yetişkinlerin de koruyucusu ve en önemlisi artımın iyesidir (Bayat, 2007c, s. 55). Ne var ki, Umay'ın hem Göktürk Yazıtları'ndaki hem de Sayan-Altay şamanist halk inançlarındaki işlevleri Kâşgarlı Mahmud'un eserinde bu genişlikte yer almamıştır. Kâşgarlı Mahmud'un Umay hakkında geniş bilgiye sahip olduğu muhakkaktır, ancak şaman inancının bu tanrıçası hakkında fazla bilgi vermeyi uygun bulmamıştır.

Umay, Türk mitolojisinde tanrılar ve ruhlar arasındaki akrabalık sistemiyle yakından ilişkilidir. Özellikle saygın Yer-Su ilahları arasında bir kadın Tanrı, hayırsever bir ruh (bayana) olarak öne çıkar. Umay, çocukların, kadınların ve gebelerin koruyucusudur. Doğum öncesinde kadını, doğum sonrasında ise lohusayı ve bebeği himaye eden Umay, çadırın temiz ve kutlu kabul edilen girişinin sol tarafına konumlanır. Kadın başlangıcını temsil eden kişileştirilmiş bir tanrıça olan Umay, kendi adında ana rahmi, doğan çocuğun eşi ve hatta kesilmiş göbek kordonu anlamlarını muhafaza etmiştir.

Şor Türklerine göre Umay Ana (May-İçe) çocukların koruyucusuyken, Umay'ın zıddı olan Kara Umay çocukları hasta eder ve ölümlerine neden olur. Kara Umay inancına Hakaslarda da rastlanır. Hakaslarda, bir evde yeni doğan

çocukların art arda ölmesi durumunda, Kara Umay'ın o evde yerleştiği düşünülür. Bu durumda, Kara Umay'ı uzaklaştırmak için eve şaman davet edilir ve şaman, kamlık yaparak bu varlığı evden kovar. Ancak Sayan-Altay Türklerinin büyük çoğunluğu Kara Umay adlı bir varlığı tanımazlar. Bu durum, kızdırılan veya saygıda kusur edilen Umay'ın, diğer hami ruhlarda olduğu gibi koruyuculuktan cezalandırıcılığa geçişi olarak yorumlanabilir. Ayrıca, Umay adı bazı Altaylı kavimlerde ölüm meleği anlamına da gelir. Hem V. Verbitskiy'in (*"Umay enezi, Umay ençezı, Umay içezi – iyiliksever ruh, çocukların koruyucusu, ölüm meleği, ölüleri alıp götüren ruh"*) (Verbitskiy, 1884, s. 402) hem de V. Radlov'un Sözlükleri (Radlov, 1911, s. 31) bu anlamı doğrulamaktadır. Anlamı değişmiş Umay Ana inancının Anadolu'da çocukları korkutmak için kullanılan "Omacı" hâli de Kara Umay veya cezalandırıcı Umay inancı ile ilişkilidir.

Başkurt destanları *"Ural-Batır"* ve *"Akbuzat"*ta, kuş yüzlü bir Tanrı olarak tasvir edilen Samrau adlı bir varlık, gök, yeryüzü ve yeraltı dünyasının hâkimi olarak gösterilir. Güneş ve Ay ile evli olan Samrau'nun bu evlilikten Umay ve Ayhılu adında iki kızı vardır. Umay, gökte yaşayan, kuşların kralı Samrau'nun ve gök güzeli Güneş'in kızı olarak bir kuğu-kız şeklinde tasavvur edilir (Mavletov, 2011, s. 84).

Umay, Altay Türklerinde önemli bir mitolojik figürdür. Umay'ın onuruna, evin ön köşesine diğer tasvirlerle birlikte mavi kumaştan dikilmiş bebek tasvirleri asılır. Eğer bir çocuk hastalanırsa, bu oyuncak bebeğin karşısına yulaf ezmesinden pişirilmiş yemek konulur. Bu, Umay'ın bu yemekle beslenerek çocuğa şifa vermesi inancına dayanır. Umay'ın özel koruması altında; yeni doğan çocuklar, beşiktekiler ve ergenlik çağına gelmemiş çocuklar da bulunur. İnanca göre Umay, çocuk altı yaşına gelip ayakları üzerinde durana kadar beşiği sallayarak onu korur. Çocuğun hayatı ve sağlığı, kötü güçlerden ve ruhlardan korunması tamamen Umay'a bağlıdır.

Çocukların çeşitli halleri Umay'ın eylemleriyle ilişkilendirilir. Örneğin, bir çocuk rüyasında gülümsüyorsa, bu Umay'ın onunla konuştuğu anlamına gelir. Eğer çocuk ağlıyorsa, kötü ruhların onu korkuttuğu ve Umay'ın bir süreliğine ortada olmadığı düşünülür. Bir çocuğun hastalığı, Umay'ın evde olmadığının kesin bir işaretidir. Bu durumda şamana başvurulur ve şaman, kamlama sonucunda çocuğun ruhunun kötü bir varlık tarafından kaçırılıp kaçırılmadığını öğrenir. Çünkü ruhun kaçırılması, çocuğun ölüm tehdidi altında olduğu anlamına gelir (Butanaev, 2003, s. 240).

Umay'ın sembolik işareti, beşiğin üzerinde asılı duran küçük bir yay ve oktur. Altaylılar, bu Ana Tanrıça'nın tasvirini altın saçlı, altın taraklı bir kadın şeklinde yaparlar. Bununla birlikte Teleütlerde May-Ene adıyla bilinen

ilah, gökkuşağıyla gökten inen ve çocukları altın bir yayla koruyan gümüş saçlı, genç bir kadın olarak temsil edilir. Kırgızlar ise doğumda ve çocukların hastalığında Umay Ana (Umay-Ene)'yı yardıma çağırırlar. Kumandinler, Umay-Ene'nin (tıpkı Ateş tanrıçası gibi) sudan korktuğuna inanırlar (Potapov, 1973, s. 265-286).

Diğer yandan, şaman dualarına göre Ülgen, tanrıça Umay'ın ya eşi ya da ebeveyni olarak işlevselleşmiştir. Örneğin, Hakas şaman ilahilerinde, saygın Ak Umay, Ak Ülgen'den (*"Ah Ülgenneng çayalgazıng"*) yaratıldığı ve ondan beyaz bir iplikle Hakasya'nın kutsal kayın ağaçlarına indiği belirtilir. Saygı duyulan Göksel Umay (Kök Umay) ise Göksel Ülgen'den (Kök Ülgen) doğmuş ve bir ipek gökkuşağı boyunca aşağı inmiştir. Teleüt şamanlığında ise *"Umay-ene", "Ay çolı"* (ay yolu) boyunca Ak Ülgen'den, *"Kön çolı"* (güneşli yol) boyunca ise Kök Ülgen'den iner (Butanaev, 2003, s. 240).

Tarihî-Mitik Türk Kahramanı Şu

DLT'de tarihî-mitolojik varlıklardan biri olan Şu veya Çu hakkında geniş bilgi verilmiştir. Nitekim Sözlüğün yazarı batil adlandırdığı İslamiyetten önceki şamanistik inançlara mesafeli dursa da Türklük konusunda her türlü ayrıntıdan kaçmamıştır. Efsanevi Türk hükümdarı Şu hakkında Kâşgarlı Mahmud DLT'de "türkmen" maddesini açıklarken bilgi vermektedir. Kâşgarlı Mahmud'un Zülkarneyn zamanında yaşamış Türk hükümdar Şu hakkındaki bilgileri şöyledir:

> *"Türkmen. Bunlar Oğuzlardır. Bu adı almalarına ilişkin bir hikâye vardır; rivayetolunur ki, Zülkarneyn, Semerkand'ı geçmiş ve Türk ülkesine doğru yönelmişti. O vakit Türk hakanı Şu adında genç bir adamdı. Büyük bir ordusu vardı. Balâsâgün yakınındaki Süyâb kalesinin inşaasına başlayan kişi de o idi.Süyâb kalesinde konuşlanmış ordusunda yer alan beyler için her gün üçyüzaltmış davul vurulurdu.Bu adamın -Zülkarneyn'i kastediyorum- yaklaştığı kendisine haber verilmiş;"onunla savaşalım mı, buyruğunuz nedir?" demişler.Bunun üzerine Şu, ileri kol olmaları ve onun [Zülkarneyn] nehri ne zaman geçtiğini bildirmeleri için Hocend'in kıyısına kırk komutanını yollamış. Bu müfreze Hakan'ın askerlerinden hiç biri fark etmeden vazife için ayrılmış ve Hakan buöncüler için kaygılanıyormuş. Hakan'ın sefere giderken bile yanma aldığı büyükçe bir gümüş kazanı varmış; bu, suyla doldurulur, kazlar ve ördekler içinde yüzdürülürmüş. Ona "savaşalım mı?" diye sorulduğunda şöyle yanıtlamış: Şu kazların ve ördeklerin suya nasıl da daldıklarına bakın!Bu yanıt oradakileri telaşlandırmış, çünkü onun ne savaşmak na da geri çekilmek için hazır olmadığını düşünmüşler.*
>
> *Zülkarneyn nehri aşmış ve müfreze gece Hakan'a ulaşarak bu geçişi haber vermiş. Şu o gece teyakkuz haline geçmiş ve doğuya kaçmış. Hakan'ın bu çekileşe dair kimseyi ikaz etmeden ayrılışı üzerine halk arasında*

büyük bir kargaşahasıl olmuş. Her kim bir binek bulursa kendini onun üzerine atmış ve Hakan'labirlikte gitmiş -biri, diğerinin hayvanına el koymuş ve diğeri birinin hayvanınıkapıp kaçmış- böylece sabah gelip çattığında ordugâh bomboş bir düzlük görünümündeymiş. Bu devirde henüz hiçbir şehir ya da yerleşim -misal Tirâz, Sipencâb [Sayram], Balâsâgün ve diğerleri- yoktu ve bilinenlerin hepsi daha sonra inşa edildi. O zamanlar halkın tamamı göçebeydi."

Kâşgarlı Mahmud burada ikinci bir mitik anlatıya geçir. Şöyle ki geriye kalan yirmiiki adam göçün arkasınca yola koyulduklarında onları takip eden iki adamdan konuşulur. Bu iki adamın bitap düşmüş adamlara *"Durun! Kalın! Dayanın!"* anlamına gelen Türkçe *"Kalaç"* demişler. Bunlar sonradan bu iki adamdan Halaç kabilesi oluşmuştur. Zülkarneyn zuhur edip bu insan taifesini ayırt edici işaretleri ve Türk damgalarıyla kuşanmış olarak gördüğünde onlara Farsça türk mânând *"Bunlar Türke benziyor"* demekle Türkmenlerin isimlerini verdiği hikâye edilir. Bu iki konuya değinen DLT arkasınca:

"Hakan [Şu] Çin'e doğru gitmiş ve Zülkarneyn de onun peşine düşmüş. Uygur ülkesi yakınında ona yaklaştığında Hakan onun üzerine bir öncü müfreze yollamış ve Zülkarneyn de buna karşılık olarak bir müfreze yollamış. Gece boyunca savaşmışlar ve mağlubiyet Zülkarneyn'in müfrezesine belâ olmuş. Bu çarpışma altûn qan -bugün bu altün xân olarak bilinen bir dağın adıdır- denen bir yerde vuku bulmuşmuş. Böylece Zülkarneyn hakanla barışmış ve Uygur ülkesindeki şehirleri inşa etmiş. Ve bir süre orada kalmış.

Hakan Şu, Balâsagun'a avdet etti. Kendi adıyla, Şu olarak anılacak şehri kurdu ve oraya bir muskanın raptedilmesini emretti. Bugün bile leylekler bu şehre kadar ulaşır, ancak katiyen bunun ötesine geçmez. Demek ki bu tılsım onun zamanın dan bizim zamanımıza dek baki kalmıştır." (Kâşgarlı, 2005, s. 607-608)

DLT'de Türk hakanı Şu ile alakalı anlatılan hikâye bundan ibarettir. Ne yazık ki bu destan hakkında yegâne kaynak DLT'dir. O dönemin yazılı kaynakları Şu veya Çu, ayrıca İskitlerin Makedonyalı İskenderle savaşı hakkında tutarlı bilgi vermemektedirler. Arapların İskender olarak adlandırdığı, Türklerin de onlardan ödünçlediği bu ad aslında Makedonya Kralı III. Aleksandr(os)dur. 20/21 Temmuz M.Ö. 356 - 10/11 Haziran M.Ö. 323 yılları arsında yaşamış ve çoğu kez Büyük Aleksandr olarak bilinen Makedonya'nın antik Yunan krallığının hükümdarıydı. Mitik özellik kazanmış Makedonyalı Aleksandr'ın yayılmacılık hareketi sonucunda Orta Asya'da karşılaştığı ve ilk yenilgiyi aldığı kavim eski İskitler (Sakalar)dir ki Kırgızlar buna Çu derler. Kâşgarlı Mahmud'un Şu adı ile anlattığı İskit destanı M.Ö. 330-327 yıllarında baş vermiş tarihî olayları anlatmaktadır. Ancak İskit hükümdarının adının Şu veya Çu olduğu ne o zamanın Yunan, Latin ve Roma kaynaklarında ne de

Doğu kaynaklarında geçmez. Sözlü tarihe göre Makedonyalı İskender İran'ı ve yakın ülkeleri istila ettikten sonra Kuzeye doğru yöneldiğinde İskitlerle ve onların hükümdarı Şu ile karşılaşır. Gerçekten de bu tarihlerde Makedonyalı İskender, İran'ı ve Türkistan'ı istilâ etmişti. Bu dönemde İranlıların Saka dedikleri İskit hükümdarının adı Şu idi. Şu Destanı Türklerin İskender'le mücadelelerini ve geriye çekilmeleri anlatılmaktadır. Bunun dışında Çin vesikalarında, İskitlerele, yani Çularla ilgili bilgilerden edindiklerimiz onların M.Ö. 1116 yılından artık Çinlileştikleridir.

"Şu destanında, Makedonya kralı İskender ile Turan hükümdarı Şu'nun ordularının Fergana vadisinde karşılaşmış olmaları, Türk kültürüyle Batı kültürünün M.Ö. 4. yüzyılda tanışmış ve birbirleriyle bilgi alış verişinde bulunmuş olduklarını göstermesi bakımından önemlidir." (Günay, http://www.edebiyadvesanatakademisi.com/) Makedonyalı İskender'in saferlerinin tarihini yazan tarihcilere göre savaştan önce (bazılarına göre ise savaştan sonra) İskenderin karargahına iyirmi kişilik bir elçi gelmiş ve içlerinden yaşlı olan birisi İskender'le konuşmuştur. M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış Romalı tarihçi Curtius, özellikle Büyük İskender'in hayatını ve seferlerini anlatan eseriyle bilinir. Curtius'un yazdığı eser, İskender'in hayatı ve fetihleri hakkında önemli bilgiler sunar, ancak diğer tarihçilerden gelen bilgilere dayanarak bazı detayların eksik ve çelişkili olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin İskender döneminin tarihçisi Arrian ve Plutarkhos'un eserleriyle karşılaştırıldığında, bazı farklı bakış açıları ve anlatılar görülmektedir. Bu farklı kısımlardan biri de İskender'le görüşe gelen iyirmi elçiden yaşlı olan birisinin konuşmalarıdır. Quntius Curtius Rufus'un büyük kısmı kayıp olan eseri on kitap hâlinde derlenerek *"Historiae Alexandri Magni Macedonis"* başlığı altında Latince yayımlanmıştır. Curtiusun, İskender'e ders veren yaşlı İskitin olayının özeti şöyledir:

Makedonlar aradaki nehrin öte tarafında bekleyen İskitlerle savaşmak için bütün hazırlıklarını yapmışlardı ki bu arada İskitler adına gelen yirmi kişilik elçilik heyeti, krala bir mesaj bırakacaklarını söylediler. Çadıra giren İskitler gözlerini kralın yüzüne dikmişlerdi, çünkü kralın orta boylu olması şöhretine hiç de denk görünmüyordu. Onlardan en yaşlısının İskender'e şöyle dediğini öğrendik: 'Eğer tanrılar vücut boyunuzun açgözlülüğünüze eşit olmasını isteseydi, dünya sizi barındırmazdı. Bir elinizle doğan güneşe, diğer elinizle batan güneşe dokunursunuz. İkinciye ulaştıktan sonra, bu kadar büyük bir tanrının parlaklığının nerede olduğunu bilmek istersiniz. Avrupa'dan Asia'ya geçersiniz, Asia'dan Avrupa'ya geçersiniz. Sonra tüm insan ırkını boyunduruk altına aldığınızda ormanlarla, karlarla, nehirlerle ve vahşi hayvanlarla savaşacaksınız. Halbûki devasa ağaçların büyümesinin uzun zaman aldığını, ancak bir saatte köklerinden söküldüğünü bilmiyor musunuz? Aslan bile bazen en küçük kuşların yiyeceği olmuştur ve pas, demiri tüketir.

Hiçbir şey zayıfların bile tehlikesi altında olmayacak kadar güçlü değildir. Biz sizing topraklarınıza hiç ayak basmadık. Kimseye itaat edemeyiz, kimseye hükmetmek de istemeyiz. İskit halkını bilirsiniz: Bize hediye olarak bir öküz boyunduruğu, bir saban, bir ok, bir mızrak ve bir kâse verildi. Dostlarımıza öküzlerimizin gücüyle elde edilen tahıl veriyoruz, onlarla birlikte tasımızdan Tanrılara libasyon yapıyoruz, okumuzla düşmanlarımıza uzaktan saldırıyoruz ve mızrakla göğüs göğüse savaşıyoruz.

Syria kralına ve sonrasında Pers ve Medlerinkine hükm ettik ve Mısır'a doğru önümüzde bir yol açıldı. Baktra etrafında ne kadar gecikmekte olduğunuz hiç aklınıza gelmiyor mu? Siz Baktriani'ye boyun eğdirirken Sogdiani de savaşmaya başladı. Senin için zafer savaşın pınarıdır. Güç ve cesaret açısından başkalarını ne kadar geride bırakırsanız bırakın, gerçek şu ki hiçkimse yabancı bir efendiye tahammül etmeye istekli değildir. Sadece Tanais Nehri'ni geçseniz İskitlerin ne kadar ilerlediğini göreceksiniz ama asla onları boyunduruk altına alamayacaksınız. Biz kentler ve zengin tarlalar yerine, ıssız ve insan tarımından arınmış yerlerin peşindeyiz. Bu nedenle servetinize sıkı ellerle sarılın. Şans kaygandır ve onun isteği dışında tutulamaz.

Eğer bir tanrıysanız, insanlığa faydalar sunmalısınız, insanları sahip oldukları şeylerden mahrum etmemelisiniz. Ama eğer ölümlü bir adamsanız, ne iseniz o olduğunuzu her zaman hatırlayınız. Aramızda Tanais Nehri olması dışında Baktr aile sınırımız var. Tanais'in ötesinde Thracia'ya kadar uzanan topraklarda yaşıyoruz ve rapora gore MakedonlarınThraci aile sınırı var. Düşmanlarınızın mı yoksa dostlarınızın mı imparatorluğunuzun komşusu olmasını istediğinizi düşünün. (Quntius Curtius Rufus'tan aktaran Demir, 2024, s. 84-85)

Buradan hem İskitlerin ne kadar büyük topraklara hüküm ettiklerini hem de ne kadar cesur ve akıllı olduklarını görmekteyiz.Kâşgarlı Mahmud'un umursamaz gibi görünen hükümdar Şu'nun tavırları İskitlerin doğasından kaynaklanmaktadır. Oysa DLT'den de görüldüğü gibi Şu aslında İskender'in yürüyüşünü adım adım izlemekte, tedbiri de buna göre almaktadır. Onun amacı İskender'i bozkırın derinliklerine çekerek yıpratmak ve mahvetmektir. Ancak DLT"de ismi Zülkarneyn olarak geçen ve Kur'an'da da hakkında bilgi verilen bu hükümdaraKâşgarlı Mahmud da saygı duymaktadır. Oysa bir istilaçı ve acımasız olan Makedonyalı Aleksandr aldığı topraklarda yağma, ırza geçme, katletme yapmıştır. Ancak İslam geleneğinde ve divan edebiyatında Aleksandr Makedonski'nin İskender'e dönüşmesi ve hayranlık doğuran bir kahraman dönüşmesini görürüz.

Makedonyalı Aleksandr'ın tarihi ile Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler hemen hemen biribirine çok yakındır. Tarihî bilgilerde nehri geçen İskender, İskitlere saldırır, savaşta büyük kahramanlık gösteren İskitlerin öncülleri

Makedonları pusuya düşürmek için kaçırmış gibi gözükürler. Ancak onları biraz izledikten sonra Aleksandr geri dönmeli olur.Kâşgarlı Mahmud bu olayı şöyle anlatır.

Hakan Şu Çin'e gitmişti. Zülkarneyn, Uygur yakınlarında hakana yaklaşınca hakan, ona doğru bir öncü birliği gönderdi. Zülkarneyn de hakana doğru bir öncü birliği gönderdi. Geceleyin vuruştular; Zülkameyn'in öncüleri yenildi. Bu savaş Altun Kan'da oldu. Bu bir dağın adıdır, bugün Altun Han diye adlandırılır. Sonra Zülkarneyn, hakan ile barış yaparak Uygur şehirlerini kurdu. Bir müddet burada kaldı. Hakan Şu; çekilen Zülkameyn'in takip ederek Balasagun'a kadar geri döndü. Kendi adıyla, "Şu" olarak adlandırılan bu şehri kurdu. Oraya bir tılsım bağlanmasını emretti. Bugün bile leylekler bu şehrin karşısına kadar gelir, fakat şehrin ötesine asla geçemezler. O tılsım o günden bu güne kadar kalmıştır.

Şu Destanı ile ilgili Kâşgarlı Mahmud DLT'nin daha iki yerinde bilgi vermektedir. Bunlardan biri DLT'de "öge" maddesi açıklanırken verilen bilgidir. Bu maddede şöyle denilir.

Akıllı, olgun ve görmüş geçirmiş, halkın arasından bir adama verilen unvan. Tegin'den bir derece aşağıdadır. Bu adın kökeni şudur: Zulkarneyn, Çin'edek ulaştığında, Türk hakanı onunla savaşmak için tamamen genç erkeklerden oluşan bir müfreze göndermiş. Bunun üzerine Hakan'ın veziri *"Sen onun üzerine gençleri yolladın, ancak onların yanında yaşı ilerlemiş, savaş meydanında deneyim kazanmış olgun bir adam da olmalıydı demiş." "Yani bir öge mi?" demiş Hakan, "Evet" diye yanıtlamış vezir. Bunun üzerine Hakan olgun bir adam yollamış. Müfreze, Zülkarneyn'in öncü birliklerine saldırmış ve onları bozguna uğratmış. Türklerden biri, Zûlkarneyn'in askerlerinden birine bir kılıç darbesi vurmuş ve onun karnında bir yarık açmış. Öldürülen adam beline bir para kesesi bağlamış ve darbeyle birlikte açılan keseden, karından akan kanla karışarak paralar dökülmeye başlamış. Ertesi sabah Türk askerleri kana bulanmış bu paraları görerek ne olduğunu merak etmişler. İçlerinden biri bu altunqân: altınvekan'dır demiş – ve oradaki ulu bir dağa bu ad verilmiş. Bu dağ Uygur ülkesinin yakınlarındadır ve çevresinde göçebeler yaşar. Zûlkarneyn bu baskın üzerine Hakan'la barış yapmış."* (Kâşgarlı, 2005, s. 369).

Kâşgarlı Mahmud Şu Hakan'ın adını çekmeden bu olaya işaret eden "uygur" maddesinde de kıymetli bilgi vermiştir.

> *"Türk hakanıyla barış yaptıktan sonra Zülkarneyn'in inşa ettirdiği beş kentten oluşan bir ülkenin [vilayet] adı. Muhammed Çaqır Tonqa Han oğlu Nizâmü'd-dîn İsrafîl Togân Tegin, kaynağın babası olduğunu bildirerek bana şunları anlattı: Zülkarneyn Uygur ülkesi yakınına geldiğinde Türk*

Hakanı onun üzerine dört bin adam yollamış. Başlıklarındaki kanatlar şahin kanadları gibiymiş ve hem önleri hem arkaları dönükken aynı biçimde ok atabilirlermiş. Zülkarneyn bu adamlar karşısında hayrete düşmüş ve "bunlar kendi kendilerini idare ederler (beslerler)" anlamına gelecek biçimde [Farsça] inan hod horende demiş - bunlar başkalarının iyeceğine ihtiyaç duymaz, zira av onlardan asla kaçamaz ve istedikleri zaman onu yerler. Böylece bu ülkeye hudhur (xudxur) dendi. Daha sonralan bu sözcük teki (ilk) hı (x - h) elife (u) dönüştü. Bu durum boğazsıl yazaçlarda sıklıkla görülür; birbirlerine, özellikle de hı elife, elif hı'ya dönüşür... Bu ülkede beş kent vardır, bu kentlerde yaşayan halk kâfirlerin en güçlüleri ve en iyi okçulardır; bu kentler Zülkarneyn'in yaptırdığı Sülmi, Koçu, Canbalık, Yengibalık'tır." (Kâşgarlı, 2005, s. 629-630)

Kâşgarlı Mahmud'un Türk mitolojik-tarihî kahramanlarından biri olan Şu Hakan hakkında verdiği bilgiler daha sonrakı araştırmalarda Makedonyalı İskender'le (Alexsandr) Türklerin karşılaşması bağlamında değerlendirilmiştir. (Togan, 1946; Togan, 1972, s. 120-123, 128, 152; Ercılasun, 1991, s. 6-11)

Turan Hükümdarı Alp Er Tunga

DLT'de hakkında bilgi verilen diğer bir tarihî-mitolojik kahraman İskit (Saka) hükümdarı Alp Er Tunga'dır. Hem Şu hem de Alp Er Tunga birbirinden uzak mesafelerde yaşasalar da her ikisi M.Ö. büyük devlet kurmuş Yunan kaynaklarınca İskit, Farsça kaynaklarda Saka, Assur kaynaklarında Aşguzai, Çin kaynaklarında Sai veya So adlanan kavmin hükümdarları olmuşlardır. İskitler M.Ö. 8. yüzyıl ile M.S. 3. yüzyıl arasında Avrupa'nın doğusu (Kırım ve Pontik Bozkırları) ile Orta Asya'da, Tanrı Dağları ve Fergana Vadisi'ni de içine alan bölgelerde devlet kurmuş heterojen konar-göçer halktır. Avrupalı bilim adamları tarafından birmanalı olarak Doğu İranlı bir halk olarak kabul edilmektedir. (Smirnov, 1966; Artamanov, 1966; Bongard-Levin, Grantovskiy, 1983; Phillips, 1972, s. 129-138; Potts, 1999; Ivantchik, 1999a; Ivantchik, 1999b, s. 141-192; Kristiansen, 2000; Day, 2001; Schmitt, 2018)

Ancak bu kabul edilmiş gibi gözüken tezin tersini söyleyenler de vardır. Nitekim Kimmerlerin ve İskitlerin/Sakaların Türkler ve Türklükle bağlantısı bütün arkeolojik ve filolojik verilerle ortaya konulmuştur. Onların dilleri, inançları, gelenek ve görenekleri ile sanat anlayışlarının daha sonraki Türk topluluklarıyla bağlantısı ortaya konulmuştur. (Miziev, 1998; Durmuş, 1993; Durmuş, 2019, s. 95-116; Agacanov, 2004; Laypanov, Miziev, 2010; Yıldırım, 2013; Başkan, 2015, s. 1-18) Yeni bilimsel araştırmalar İskitlerin doğrudan torunlarının tam olarak Türkçe konuşan halklar olduğunu göstermiştir. Bu, bilim adamlarının şimdiye kadar inandığı gibi İskitlerin İranca konuşan eski bir halk olduğu fikrini kökten değiştiriyor. Türk dillerinin batıya yayılmasının

beklenenden çok daha erken başladığını da teyit etmek mümkün oldu. (Beycenulı, https://realnoevremya.ru/articles/270287-uchenye-dokazali-chto-potomki-skifov---eto-tyurki-a-skify---eto-pratyurki)

Ayrıca o dönemin tarihçi ve elçileri İskitleri (Skifleri) tereddüde mahal vermeden Türk olarak bilirler. Örneğin Bizanslı Theophanes şöyle yazmıştı: *"Tanaid'in doğusunda, eski zamanlarda Massagetae olarak adlandırılan Türkler yaşıyor."* 8. yüzyılda yaşayan Bizanslı Theophanes'in Türklerin kim olduğunu çok iyi bildiği ve daha önce Massagetae olarak adlandırılan halkın terminoloji açısından daha kesin olmak gerekirse Türk, yani proto-Türk olduğunu söylemek için her türlü nedeni olduğu anlaşılmalıdır.

Bizans diplomatı Menander (6. yüzyıl) İskitleri daha çok kategorik olarak Türklerle özdeşleştirmiştir. Onun "568 Yılında Perslere ve Bizanslılara Yapılan Türk Elçiliklerinin Tarihi" adlı yapıtından sadece birkaç alıntı bunu onaylamaktadır: *"Eski çağlarda Saka adı verilen Türkler, Justinus'a barış teklifleriyle bir elçilik göndermişlerdi"*, bir diğer yerde *"Türklerin elçileri tekrar geldi, ancak [Pers] basileus ... İskitlerin hain olması nedeniyle Türklerle dostluk kurma kararının Persler için tamamen kârsız olduğunu kabul etti" ve "Tüm İskitler aslında Türkler adlandırılan kabilesi yüz altı kişiye kadar toplanmıştı."*

Ve *"Mauritius Stratejikonu"* (6. yüzyıl) Türkleri ve İskitleri çok açık bir şekilde birbirine bağlamaktadır: *"İskit kabileleri tek bir sistem ve tek bir düzen kullanırlar, ancak kuralsız bir disipline sahiptirler. Aralarında en güçlüsü olmak için çabalayanlar yalnızca Türklerdir."* Yani, muhtemelen Türkleri iyi tanıyan, İskitlerin kim olduğunu bilen 6-8. yüzyılların Bizanslıları, kesinlikle Türkleri İskitler, İskitleri de Türkler olarak sınıflandırmakta, hatta çoğu zaman bu kavramları eşanlamlı olarak kullanmaktadırlar. (Beysenulı, https://dzen.ru/a/Y8Zep7kcLFLa7qnn)

Ayrıca İskit höyüklerinden (kurgan) alınan DNA örneklerini modern popülasyon örnekleriyle karşılaştıran bilim adamları, İskitlerin genetik olarak şu anda aynı bölgelerde yaşayan modern Kıpçak grubu halkları Kazak ve Kırgızlara en yakın olduğu sonucuna vardılar. Bilim adamları sadece Bronz ve Demir Çağları bozkırlarındaki İskit nüfusu ile Türkçe konuşan modern halklar arasında doğrudan bir bağlantının varlığına dair sonuçlar çıkarmakla kalmıyor, aynı zamanda İskitlerin ata kültürünün Güney'in otokton Andronovo kültürü olduğuna da dikkat çekdiler. Sibirya ve Güney Uralların Yamnaya kültürü ya da onu izleyen Afanasyevskaya kültürü değil. Yalnız ona göre ki sonuncunun R1b haplogrubu üstünlük teşkil etmiştir ki bu da Neolitik çağdan Güney Sibirya'da izlenebilen R1a-Z93 daşıyıcıları olan İskitlere ötürüle bilmezdi. Çünkü Erken Hint-Avrupalıların doğuya göçüyle ilgili makale, R1b haplogrubunun

dağılımına göre Afanasyevskaya kültürüyle ilişkili Hint-Avrupalıların doğuya yayılması sorununu gündeme getirmektedir. (Beysenulı, https://dzen.ru/a/Y8Zep7kcLFLa7qnn)

Bunun dışında Altan Ayan S. Ağacanov'a, K. Laypanov'a, İ. Miziyev'e, K. Yıldırım'a ve Y. Başkan'a dayanarak geçmişte bazı Avrupalı ve Kafkasyalı tarihçilerin Selçuklular için İskit adını kullandığı yazmaktadır. İskitlerin yaşam tarzları ve kültürlerinin tamamının Türklerin kültür ve yaşam tarzıylaörtüştüğü söylenebilir. Sakaların hayat biçimi, sanatları ve kültür yapıları birçok açıdan Türk milli kültürüne benzerdir. Hem de Ortaçağa ait çeşitli kaynaklarda Türklerin memleketi anlamında da İskit ülkesi kelimesi kullanılmıştır. (Ayan, 2017, s. 169-170)

Avrupa bilim adamları hem eski hem de Ortaçağ tarihci ve diplomatlarının verdikleri tarihî bilgileri ve dil verilerini inatla göz ardı etmekte İskitleri İrani kavim olarak sunmaktadırlar. Tek dayanakları olan özel isimleri de yanlış okudukları ve yanlış çözümledikleri son dönem araştırmaları ile ortaya çıkmıştır. Geriye yanlış bir kanıdan vazgeçmek kalmaktadır.

Kâşgarlı Mahmud Süzlüğünde onun ölümü üzerine "sagu"lar söylendiğini ve bunlardan örnek verdiğini dikkate aldıkta bu Turan hükümdarının Ortaçağda da şöhretinin Türkler arasında dolaştığı bilinmektedir. Alp Er Tunga Destanı, Şu Hakan'dan çok öncelerinin olayını anlatmaktadır. "Alpliği" ile yücelmiş bir kahramandan söz edilirken, "dünyaya hâkim olma"sındaki asıl yolun "bilgi"den geçtiği vurgulanmaktadır: *"O yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahip idi, bilgili, anlayışlı ve halkın seçkini idi. Ne seçkin, ne yüksek, ne yiğit adam idi; zaten âlemde ferâsetli insan bu dünyaya hâkim olur."* (Sakaoğlu, Duymaz, 2002, s. 197)

Şu Hakan'dan farklı olaral Aıp Er Tunga hakkında DLT dışında Kâşgarlı ile aynı dönemde yaşamış Yusuf Balasagunlu da bilgi vermiştir. Yusuf'a göre dünya hükümdarları içinde en adaletlilerinden bir Taciklerin (İranlıların) Efrasiyab dedikleri Alp Er Tonga'dır. Bu iki Türk bigininden önçe bir paniranist şair olan Firdevsi de bu Turan kahramanı hakkında destan oluşturmuştur. Alp Er Tunga, Türklerin en eski atalarının soyundan gelir. İranlılara göre adı Efrasiyab (Afrasyab) olan bu yarı mitik yarı tarihî Turan hükümdarı İran-Turan savaşlarının yenilmez kahramanıdır. ZatenKâşgarlı Mahmud da onun Efrasiyab'la aynı şahıs olduğunu bildirir. *"Çünkü Kaz'ın babası Tonğa Alp Er" Afrasyap (Efrasiyab) demektir; Merv şehrini yapan zattır"* sözleriyle Efrasiyab ve Alp Er Tunga'nın aynı kişiler olduğunu bildirir. Ancak İranlıların ünlü kahramanı Zaloğlu Rüstem ile giriştiği mücadele sırasında pusuya düşürülüp öldürülmüş, ölümü ile "sagular" (ağıtlar) söylenmiştir. Alp Er Tunga hakkında yakılan sagu, DLT'nin çeşitli yerlerinde örnek metin olarak verilmiştir.

Alp Et Tunga'nın, dolayısıyla Efrasiyab'ın bir Türk hükümdarı olduğunu Ali Şir Nevai de *"Tarih-i Müluk-i Acem"* (İran Padişahlarının Tarihi) adlı eserinde *"Arjasp Binni Efrasiyab kim, Türk Padişahi erdi"* demekle Avesta'da "Arjasp" (Arjāsp) şeklinde geçen karakterin Alp Er Tonga olduğunu kanıtlamaktadır. (Nevai, 1967, s. 191-195)

Alp Er Tunga hakkında geniş bilgi "kaz" maddesinde verilmiştir:

"qâz. Afrasiyab'ın kızının adı. Qazvîn [Kazvin] kentinin kurucusudur. Bu kentin adının kök-biçim i Qâz oynı: Qâz'ın oyun alanı'dır, çünkü bu kız orada yaşar ve oyun oynarmış. Bu nedenle bazı Türkler Qazvırii Türk ülkesinin sınırları içinde kabul eder. Aynı zamanda Qum kenti de sınırlar, içinde sayılır, çünkü qum sözcüğü Türkçedir ve "kum" demektir; aynı zamanda Afrasiyab'ın bu kızı o bölgeye sık sık gider ve oralarda avlanırdı. Geri kalan Türkler sınırın Merv al-Şâhican'dan [Merv] başladığını kabul eder; çünkü, Qâz'ın babası tonga alp er -yani Afrâsiyâb-Tamhürat'ın, kentin iç kalesini yaptırmasından üçyüz yıl sonra Merv kentini inşa etmiştir. Bazıları Baykend'den başlayarak bütün Maveraünnehr'i [Transoxanica] Türk ülkesinin bir parçası sayar. Baykend, savunmasının sağlamlığı nedeniyle [Farsça] diz rûytn [tunçtan kale veya kent] olarak adlandırılırdı. Burası Buhara'ya yakındır. Qaz'ın, Afrâsiyab'ın kızının kocası Siyâvuş bu kentte öldürülmüştür. Mecûslar her yılın belli bir günü buraya gelir ve onun öldürüldüğü yerde ağlarlar; kurbanlannı sunar, kurban kanını onun mezarının üzerine dökerler - böylesi bir âdetleri vardır.

Baykend'den başlayarak bütün Mâverâûnnehr'in Türk ülkesinin bir parçası olduğunun kanıtı buradaki kentlerin adıdır: Semerkand adı, semiz kendden gelir; Taşkend'e Şâş denir; Özkend ve tunkend vardır - tüm bu kent adları Türkçedir. Türkçe de kend, "kent" demektir. Bu kentleri Türkler kurmuş ve bu adları vermiştir; bu kentlerde yaşamış ve bu adlar da onlarla birlikte baki kalmıştır. Ancak Farsîler sayıca çoğalınca bu kentler Acem kenti gibi kabul edilmiştir. Bugün Türk ülkesinin sınırı, uzunluğu beşbin, genişliği üçbin fersah olan, tamamı sekizbin fersah eden [aynen alınmıştırl âbısgün'da [Hazar Denizi] uçları birleşecek biçimde Özkend'den Çin'e ve Rûm ülkesinden Çin'e dek uzanır." (Kâşgarlı, 2005, s. 419)

DLT de "tonga" hakkında şu bilgiler verilmiştir.

"Tonga. Kaplan. Bu, fili katleden hayvandır. Söz konusu olan kullanım sözcüğün kök-anlamıdır; buna karşın sözcük Türkler arasında korunmuştur ve anlamı varlığını sürdürür. Bu sözcük genellikle unvan olarak kullanılır: tonga xân, tonga tegin ve benzerleri. Türklerin şefi olan Afrâsiyâb Han'ın unvanı tonga alp er: kaplan gibi güçlü bir savaşçı bir adam'dır." (Kâşgarlı, 2005, s. 577)

Yusuf Balasagunlu da *"Dünyada hâkim olmak ve onu idare etmek için, pek çok fazilet, akıl ve bilgi lazımdır."* çıkartmasını Efrasiyaba göre yapmıştır. (Arat, 1979, s. 43)

Kâşgarlı Mahmud DLT'nin farklı yerlerinde ünlü Alp Er Tunga sagusunu sunmaktadır ki bunların sayı toplam dokuz benttir:

Alp Er Tunga öldi mü
İsiz ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılur

dörtlük ile başlayan ağıtında erdemin azaldığını, zayıfların, tembellerin güçlendiğini, poetik bir dille bilgili ve akılın hâlinin kötüleştiğini edep ve erdemin etinin çürüdüğünü dile getirir. Bu yas merasiminde beylerin elbiselerini ve yüzlerini yırttıkları, atlarını ölü konulan çadırın etrafında koşturduklarını, erlerin kurtlar gibi uladıklarını, ıslıklaşmış sesle ağıt yaktıklarını da vurgulamakla eski Türk geleneğini aktarmıştır. Türk halk edebiyatının önemli bir parçası olan Alp Er Tunga ağıtı, onun ölümünden sonra yapılan yas ve anma ritüellerini içerir. Onun ölümüyle ilgili ağıtlarda genellikle kahramanlıkları, cesareti, savaşçı nitelikleri, liderliği ve ölümü üzerine duygusal ve dramatik anlatımlar aktarılır. Önemli bir husus da ağıtlarda Alp Er Tunga'nın kahramanlık özellikleri ve ölümünden duyulan üzüntü simgeler ve metaforlar kullanılarak ifade edilmesidir.

DLT'de Demonik Varlıklar ve Batıl İnançlar

Kâşgarlı Mahmud Sözlüğü'nde demonik varlıklar hakkında bilgi vermiş, genelde bunları Türklerin batıl inancı olarak tanımlamıştır. İlk önce Kâşgarlı Mahmud'un tüm demonik varlıklar hakkında bilgi sunmadığını, sunduklarının da kısaca tanıtımını yaptığını belirtmek gerekir.Kâşgarlı'ya göre bu demonik varlıklar Müslümanların "cin" dediklerinden başkası değildir. "İslamiyet'ten sonra bütün kötü ruhlar ve güçler şeytan veya cin kavramı ile gösterildiğinden eski Türk demonolojisini öğrenmek neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Ancak bazı ortaçağ yazılı kaynaklarından aldığımız bilgiler doğrultusunda Türklerin kötü güçlere verdikleri adları öğrenmiş oluruz." (Bayat, 2022, s. 138-139) Kâşgarlı Mahmud, DLT'de kötü güçlere, dolayısıyla cinlere "yek" denildiğini söyler. *"yek: şeytan. Şu savda dahi gelmiştir: "Bilmiş yek bilmedhük kişiden yeg (Tanınmış şeytan, tanınmadık adamdan daha iyidir). Bu sav, birine tanıdıklarına hürmet etmekle emrolunan kimse için söylenir."* (Kâşgarlı, III, 1985, s. 160)

DLT'de demonik varlıklardan bazılarının adlarını öğrenmek mümkündür. Nitekim Kâşgarlı Mahmud Müslüman Türklerin batıl inançlarından olan cin çarpması ile ilgili iki değişik varyantta olan "kovuç" ve "kovuz" kelimelerini takdim edir. Bunlardan biri "kovuz" terimi Oğuzca olup *"kovuç* kelimesinin bir varyantıdır.Kâşgarlı, "kovuç" maddesini şöyle açıklar: *"Cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serpilir, sonra "kovuç kovuç" denir.*

Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu "kaç kaç" demek olsa gerektir." Aynı yerde "kovuz" maddesinde ise aşağıdakileri ilave eder: *"Oğuzlar kovuç yerinde kullanırlar. Yel kovuz bitigi denir ki "cin çarpmasına karşı afsun, üfürük" demektir.* (Kâşgarlı, III, 1985, s. 163-164) Ancak Kâşgarlı Mahmud'un hakkında bilgi verdiği eski Türk inançları bugün büyük ölçüde unutulmuştur.

Bazıları ise günümüzde de varlığını korumaktadır. Mesela, Divan'da "çıvı" maddesinde şöyle der: *"Cinlerden bir bölük Türkler şuna inanırlar ki, iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilayetlerinde oturan cinler dahi kendi vilayetinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı vilayet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilayetin Hakanı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarına saklanırlar. Bu Türkler arasında yaygındır, görenektir."* (Kâşgarlı, III, 1985, s. 225) Kâşgarlı Mahmud, Türk mitolojisinin demonik tiplerini, iyeleri cin adı altında toplamıştır. Ancak yazar her ne kadar bu iye ve demonik varlıklara genel manasıyla cin dese de onların Türkçe adlarını yazmayı da unutmaz. Aslında Kâşgarlı Mahmud Müslüman Araplara tanıdık varlık olan cin terimi ile meseleyi açıklamak istemiştir. Yoksa bunların birer iyeler olduğu kuşkusuzdur. Nitekim şaman efsanelerinde şaman ruhlarının kendi kavmini koruduğu bilinir. Kendi boyunu koruyan ruhlara Türkler Ortaçağda da inanmışlardır. (Bayat, 2008, s. 132, 133)

Şöyle ki demonik varlıklarla veya ölü ruhlarıyla ilgili bir anlatıda bu varlığın adının *tiki*olduğunu öğreniriz. *"Geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki, ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir gece toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu Türkler arasında yaygındır."* (Kâşgarlı, III, 1985, s. 230)

Divandan bağ-bahçeye göz değmemesi için uygulanan pratiğe *kösgük* denilir. *"Göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarında ve bostanlarda dikilen korkuluk, bostan öyüğü. Şu savda dahi gelmiştir: alın arslan tutar, küçün kösgük tutmas (al ile aslan tutulur, güç ile korkuluk tutulmaz)."* (Kâşgarlı, II, 1985, s. 289) Bu türlü inancın ve pratiğin hâlen de Türk dünyasının her yerinde yaşadığını söylemek gerekir.

Kâşgarlı Mahmud Divan'da Türklerin büyüye, afsuna "yalwı" dediklerini özenle vurgular. Nitekim "yalwı" maddesinde bu konuda değerli bilgiler verirken göz degmelerine denildiğini bildirir: *"yalwı: büyü, sihir. Büyücüye "yalwıçı" denir. Nitekim şu parçada gelmiştir:*

Yalwın anınğ közi
Yeklin anınğ özi
Tolun ayın yüzi
Yardı meninğ yürek

Onun gözü büyülüdür. Onun özü konuktur. Yüzü ayın on dördüdür. Benim yüreğimi parçaladı. (Sevgilisini anlatarak diyor ki: Onun gözünde büyü vardır, onunla avlar. Kendisi, içerimde konuktur. Yüzü ayın on dördü gibidir; beni bakışlarıyla vurdu, kalbim bundan yarıldı).”(Kâşgarlı, III, 1985, s. 33)

Ayrıca Kâşgarlı Mahmud şamanlıktan kalma bazı demonik varlık ve inançlarla ilgili bilgi verirken sert tutumunu biraz yumşatmış olur. Bu konu ile ilgili Abdulkadir İnan şöyle bir açıklama getirir. Bu eseri yazan zaman Kâşgarlı Mahmud 1041 yılında Müslüman Türklerle Yabaku ve Basmıl Türkleri arasında baş vermiş savaşa katılan Türk gazilerini görmüş ve onlarla sohbet etmiş, gaziler hakkındaki destanlarla tanışmış, bu gaziler de ona bir Moğol inancı olan şamanizmden, ona ait olan kelimelerden çok konuşmuşlardır.Kâşgarlı Mahmud, Müslüman Türklerin eski şamanlık döneminden kalma kelimeleri anlatırken tam bir şamanist Türk gibi konuşur. Bazen şamanlıktan kalmış inançlarla ilgili kelime ve terimleri anlatırken *“Türkler şöyle inanırlar”, “Bu inanış çok yaygındır”* demekle yetinmiştir. (İnan, 1971, s. 1) Nitekim Kâşgarlı Mahmud da yeri geldiğinde putlara ve eski inançlara karşı Müslüman Türklerin tutumundan söz açar.

Bununla beraber Kâşgarlı Mahmud, *“us üşgürse ölür (kerkes kuşu bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu ölüme işarettir.)”* demekle şamanlık dönemlerinden kalma inançlara başvurmuştur.

Kâşgarlı Mahmud’un Divanü Lugati’t Türk eserinde “anı burt bastı” (Kâşgarlı, II, 1985, s. 10) *“onu karabasan bastı”* ifadesinden de görüldüğü gibi, o dönemde bu demonik varlığa *Burt* denilirmiş. Karabasan inancı tüm Türkler arasında günümüzde de çok yaygındır. B. Atalay, Sözlük’te şu bilgiyi aktarmaktadır: *“Bugün Anadolu’da kâbusa “karagura”, “karauğra” veya “karauğrak bastı” denilmektedir ki buradan gelmektedir. Yine lohusalığın ilk haftalarında lohusayı tehdit eden kâbusa da “albastı” denilmektedir.”*

Kâşgarlı Mahmud’un Sözlüğü’nde de “er yelpindi” söz birleşmesinde yelpindi cin çarptı anlamını karşılamaktadır. Bazı Türk lehçelerinde “yel”, “jel” veya Sayan-Altay Türklerinin dilinde “cel/çel/çil” olarak mevcut olan kelime de kötü ruh anlamında kullanılmıştır. O nedenle Türk mitolojisinde “Yelbuga”, ejderin karşılığı olarak ortaya çıkar. Orta Asya’da, Kafkasya’da Yalmauz/Yelmauz/Jelmauz mitolojik varlığı da yel kelimesinin bir diğer anlamı olan kötü ruh anlamıyla bağlantılıdır.

Ayrıca Umay mitolojik varlığı ile alakası olduğu düşünülen ve zamanla demonikleşen “Abaçı/Umacı” varlığı çocukları koruyan bir varlığın çocukları korkutmak için kullanılan bir varlığa dönüşüm süreci yaşadığını izlemek açısından önemlidir. Bu da şamanlığın dikotomik (ikili) bölümünde Umay ve

Umacı varlıklarının oluşumunu sağlamıştır. Bunun izlerineKazaklarda da rast geliriz. Nitekim Kazaklarda Umay, zarar veren Mayneke adlı ruha çevrilmiştir. Umay'ın izlerine Anadolu'da da rastlanır. Mesela Konya ilinde "Öcü gelir" ifadesiyle beraber yaşlı kadınların, çocukları sakinleştirmek için "Umacıgelir" veya "Umacı gelecek, sizi götürecek" denildiği de tespit edilmiştir. Gaziantep'te de "Umacıgelir" veya "Umacı seni götürür" ifadelerine rastlanır. Umacı'nın çok korkunç varlık olduğu bazı kız-gelinlerin, "Ben Umacımıyım ki benden korkarsınız" demelerinde de korunmuştur. Genelde saçı başı dağınık, kendine dikkat etmeyen kadınlara, "Umacı gibisin" deyiminden de Umacı'nın çirkin ve korkunç yaratık olduğu görülür. (Bayat, 2007c, s. 310)Bu konuda bilgiyi Kâşgarlı Mahmud, "abaçı" maddesinde vermiştir: *"Umacı. Çocukları korkutmak için "abaçı geldi" denir."* (Kâşgarlı, I, 1985, s. 136) Ne yazık ki Kâşgarlı Mahmud bu küçük notu düşmekle yetinmiş ve daha fazla bilgi vermemiştir.

Sonuç

Koyu bir Müslüman olan Kâşgarlı Mahmud, mitolojik inançları ve şamanist pratikleri yaşatan ve İslamiyet'i kabul etmemiş soydaşlarını "kafir" adlandırmaktan çekinmese de eski Türk geleneği, sözlü kültürü, mitolojisi ve inançları hakkında bilgi vermekle tarihî hizmet göstermiştir. Bu bağlamda DLT'de sunulan hem mitolojik hem de tarihî-mitolojik bilgiler tarihsel süreç içerisinde geçmişten günümüze kadar varlığını koruyan ve diğer derleme kaynaklarla da desteklenen mitolojik ve demonik varlıkların kuramsal bir çerçevesi çizilmiş, değerlendirilmesi yapılmıştır.

Özellikle DLT'de Umay, eski Türk mitolojisinde çocukların ve doğumun korunması gibi konularla ilişkilendirilen önemli bir tanrıça olarak tanıtılır. AyrıcaKâşgarlı Mahmud'da, Umay'ın kültürel ve dinî bağlamı açıklanmış, onun Türk inanç sistemindeki yeri ve önemi vurgulanmıştır.Eski Türklerin inanç ve ritüellerinde önemli bir yer tutan Umay kültü genellikle doğurganlık, çocukları koruma ve bereket ile ilişkilendirilen bir tanrıça olarak bilinir. Kâşgarl Mahmud'un verdiği bilgilerle eski Türk mitolojisindeki verileri bir araya getirdikte Umay'ın temel işlevlerini şöyle sıralamak mümkündür:

a) Doğurganlık Tanrıçası;

b) Çocuk Koruyucu;

c) Bereket Tanrıçası.

DLT'de isimleri günümüze kadar gelip çatmayan bazı demonik varlıklar vardır ki onların işlevleri hâlen de hem Müslüman Türkler hem de Sayan-Altay Türkleri arasında devam etmektedir. Bu demonik varlıkların araştırlması eski Türk inanç sisteminin sürekliliğini ortaya koymuştur.

Bugün tartışma malzemesine çevrilmiş birçok tarihî gerçeklik hakkında Kâşgarlı Mahmud bilgi vermekle konuya/konulara açıklık getirmiştir. İskitlerin (Saka) Türk oldukları ve hükümdarları hakkında verilen tarihî kayıtlar kadim dünyanın yazılı kaynaklarının ve tarihcilerinin verilerini onaylamaktadır. DLT'de Alp Er Tunga'nın,ayrıca Saka hükümdarı Şu'nun adının zikr edilmesi ve onların destan ve efsanelerdeki rolü, Türk tarihî ve kültürel bağlamında açıklanmıştır. Kâşgarlı Mahmud, Alp Er Tunga'nı, iki bağlamda ele almıştır:

a) O, Türk mitolojisinin efsanevi kahramanı ve hükümdarıdır. Onun erdemli, bilgili ve güçlü oluşu ve kahramanlıkları anlatılır.

b) Alp Er Tunga Orta Asya'daki ilk devletin kurucusu olarak görülür. Bu ise onun mitolojik rolünü ve önemini pekiştirir.

Aynı şekilde Şu Destanı da tarihsel ve mitolojik tarafları ile ele alınmış, Kâşgarlı'dan hem önce hem de sonra verilen tarihî ve edebî bilgileri ihya etmekte önemli rol oynamıştır.

Akkad, Assur, Yunan, Bizans, Çin ve Pehlevi vesikalarında Türklerin tarihin başlangıcından doğudan batıya göçleri, kurdukları imparatorluklar hakkında sunduklarının bir mit olmaktan öteye mitleşmiş bir tarih olduğudur. DLT'nin misyonu zengin Türk kültürünü ve tarihî gerçekliği teyid etmektir. Özetle varılan sonuca göre DLT, Türkoloji biliminin baş yapıtı olduğunu bir kez daha onaylamıştır.

Kaynakça

Agacanov, S. (2004). *Oğuzlar.* (Çev. E. N. Necef ve A. Annaberdiyev), 4. bs. Selenge.

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I, Metin.* 2. bs. Türk Dil Kurumu.

Artamanov, M. İ. (1966). *Sokrovişa Skufskih kurganov v Sobranii Gosudarstvennogo Muzeya Ermitaja*. sovetskiy hudojnik.

Ayan, A. (2017). Alp Er Tunga'nin yönetim anlayışı ve liderlik tarzlarının incelenmesi. *Akademik bakış e-dergisi*, *61* 167-177.

Bartold, V. V. (1993). *Tyurki: dvenadtsat lektsiy po istorii Turetskih narodov Sredney Azii.* Almatı.

Başkan, Y. (2015). XIV.-XV. yüzyıl kaynaklarında Pers ve İskit kelimesinin kullanımı. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 35*, 1-18.

Bayat, F. (2007a). Kâşgarlı'un "Divanü Lugati't Türk" eserinde mitolojik dünya modeli ile ilgili bazı kavramlar. *Journal of Turkish linguistıcs, 1*/1 1, 74-85.

Bayat, F. (2007b). *Türk mitolojik sistemi. Ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi*. C 1, Ötüken.

Bayat, F. (2007c). *Türk mitolojik sistemi. Kutsal dişi – mitolojik ana, Umay paradigmasında ilkel mitolojik kategoriler – iyeler ve demonoloji.* C 2 Ötüken.

Bayat, F. (2008). *Büyük Türk bilgini ve ansiklopedisti Kâşgarlı Mahmut*. Ötüken.

Bayat, F. (2022). *Türk şaman mitolojisinin teonimleri.* Ötüken.

Beysenulı, S. Potomki Skifov – eto Tyurki, a sami Skifı - Pratyrki, https://realno-evremya.ru/articles/270287-uchenye-dokazali-chto-potomki-skifov---eto-tyurki-a-skify---eto-pratyurki (E.T.10.10.2024)

Beysenulı, S. Skifı - ne İndoevropeytsı: Jelaemoe i deystvitelnost, https://dzen.ru/a/Y8Zep7kcLFLa7qnn (E.T.10.10.2024)

Bongard-Levin, G. ve E. Grantovskiy (1983). Ot Skifı do İndii. Drevnie Arii: Mifı i İstoriya. Moskova: Mıslьıcль.

Butanaev, V. Ya. (2003). *Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya.* Abakan: İzd-vo Hakasskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. N. F. Katanova.

Day, J. V. (2001). Indo-European origins: The anthropological evidence. *Institute for the study of man.*

Demir, M. (2024). Büyük İskender'in yaşli iskit elçisi ile diyalogu üzerine yeni değerlendirmeler, *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi arkeoloji dergisi, 34*, 81-100.

Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar).* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Durmuş, İ. (2019). Eskiçağ Anadolu'sunda Türk izlerine dair tespit ve öneriler. *OANNES – Uluslararası eskiçağ tarihi araştırmaları dergisi, 1*/2, 95-116.

Ercilasun, A. B. (1991). Şu Destanı hakkında. *Millî folklor,* C 2, S 12, 6-11.

Galdanova, G. R. (1987). Dolamistskieverovaniya Buryat. Novosibirsk: Nauka.

Günay, U. İslamiyet öncesi Türk destanları özetleri özellikleri, http://www.edebiyad-vesanatakademisi.com/

Ivantchik, A. I. (1999a). *The Scythian 'Rule Over Asia': the classical tradition and the historical reality.* Leiden, Netherlands: Brill, 1999.

Ivantchik, A. I. (1999b). Une légende sur l'origine des Scythes et le problème des sources du "Scythicos Logos" d'Hérodote. *Revue des études Grecques,* Vol. 112, No. 1: 141-192.

İnan, A. (1971). Divanü Lugat it-Türk'te şamanizme ait kelimeler. *Türk kültürü, 100*.

Kâşgarlı, M. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt I. (Çev. B. Atalay) Türk Dil Kurumu.

Kâşgarlı, M. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt II. (Çev. B. Atalay) Türk Dil Kurumu.

Kâşgarlı, M. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt III. (Çev. B. Atalay) Türk Dil Kurumu.

Kâşgarlı, M. (2005). *Divanü lügati't-Türk.*Yay. haz. S. Erdi, S. T. Yurtsever. Kabalcı.

Koşğariy, M. (1960). DevonuLügati't-Türk. (Tercüme S. Mutallibov) C. 1. Taşkent: Fan.

Kristiansen, K. (2000). *Europe before history.* Cambridge: Cambridge University Press.

Laypanov, K. T. ve İ. M. Miziev (2010). *Türk halklarının kökeni.* (Çev. H. Bağcı), 2.

bs. İstanbul: Selenge yayınları.

Lvova, E. L., İ. V. Oktyabrskaya vb. (1989). TraditsionnoemirovozrenieYujnoySibiri. Çelovek. Obşçestvo, Novosibirsk: Nauka.

Mavletov, V. S. (2011). *DuhovnayaistoriyaBaşkirskogonaroda. Mifologiçeskoemirovozzrenie.* Ufa.

Miziev, İ. (1998). İstoriya Karaçaeva-Balkarskogo haroda s drevneyşih vremyon do prisoedineneiya k Rosii. Moskova: Mir doma tvoemu.

Nevai, A. Ş. (1967). *Mükemmel eserler toplamı.* C 14. Özbek Fen neşriyatı.

Phillips, E. D. (1972). The Scythian domination in Western Asia: Its record in history, scripture and archaeology. *World archaeology,* Vol. 4, No. 2: 129-138.

Potapov, L. P. (1973). Umay - bojestvodrevnihTyurkov v sveteetnografiçeskihhannıh. *Tyurkologiçeskiysbornik* 1972: 265-286.

Potts, D. T. (1999). *The archaeology of Elam: Formation and transformation of an ancient Iranian State front cover.* Cambridge: Cambridge University Press.

Radlov, V. V. (1911). *OpıtslovaryaTyurkskihnareçiy.* T. IV. Sankt-Petersburg.

Sakaoğlu, S. ve A. Duymaz (2002). *İslamiyet öncesi Türk destanları.* Ötüken Neşriyat.

Schmitt, R. (2018). Scythian language. *EncyclopædiaIranica.* United States: EncyclopædiaIranica Foundation; Brill Publishers.

Simirnov, A. (1966). Skifı. Moskova: Nauka.

Togan, Z. V. (1946). *Umumi Türk tarihine giriş.* Cild 1. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar. Hak Kitabevi.

Togan, Z. V. (1972). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili.* Ahmet Sait Matbaası.

Verbitskiy, V. İ. (1884). *Slovar Altayskogo i Aladagskogo nareçiy Tyurkskogo yazıka.* Kazan.

Yıldırım, K. (2013). Doğu Türkistan'da erken Saka kültür çevresi. *Türk dünyası araştırmaları, 206*: 1-10.

TÜRK DEVLETLERİNİN ENTEGRASYONU VE GÜVENLİĞİNİN TEMELİ OLARAK "TEK BİR BİLGİ ALANI"

*Füzuli MECİDLİ**

Özet

Küresel sistem, son yıllarda giderek hız kazanan siyasi, ekonomik ve güvenlik dinamiklerinin etkisiyle çok kutuplu bir yapıya doğru evrilmektedir. Tek kutuplu düzenin zayıflamasıyla birlikte devletler farklı ittifaklar ve iş birliği modelleri geliştirerek kendi çıkarlarını koruma yoluna gitmektedir. Bu dönüşüm, güç dengelerinin yeniden tanımlanması ile birlikte bölgesel entegrasyon süreçlerinin öneminin artmasına ve istikrarlı iş birliği mekanizmalarının geliştirilmesine zemin hazırlamaktadır. Rekabetin yoğun olduğu bu ortamda, devletlerin entegrasyon girişimleri, ulusal çıkarların korunması ve küresel düzeyde etkin bir konum elde edilmesi açısından stratejik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır.

Bu bağlamda Türk devletleri, tarihsel kökenleri, ortak kültürel mirası, dil ailesi ve benzer sosyo-politik değerleri ile dikkate değer bir potansiyele sahiptir. Fakat bu potansiyelin somut, sürdürülebilir ve uzun vadeli sonuçlar doğurabilmesi için entegrasyon sürecinin bilimsel ve teorik temellere dayalı şekilde sistematik biçimde yürütülmesi gerekmektedir. Bu noktada sürecin hangi aşamalardan başlayacağı, hangi yöntem ve araçların kullanılacağı ve sürekliliğin nasıl sağlanacağı gibi sorular, entegrasyonun başarısında belirleyici olacaktır.

Türk devletleri arasındaki entegrasyonun, yalnızca kültürel birliktelik veya tarihsel miras çerçevesinde değil, aynı zamanda ekonomi, güvenlik, bilim, teknoloji, enerji, eğitim ve diplomasi alanlarında da derinleştirilmesi gerekmektedir. Özellikle ekonomik işbirliği ve ortak güvenlik stratejileri,

* Dr., Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Şube Müdürü. fmajidli@scientist.az, ORCID: 0000-0001-7608-8422. Makale, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın görüşlerini yansıtmamakta olup, tamamen yazarın kendi görüşlerini ifade etmektedir.

bölgesel dayanışmayı güçlendirecek; bilimsel ve teknolojik ortaklıklar, taraf devletlerin küresel rekabet gücünü artıracaktır. Eğitim ve kültürel alanlardaki ortak projeler ise halklar arasında toplumsal bilinci güçlendirerek entegrasyonun kalıcı bir toplumsal zemine oturmasına katkı sağlayacaktır. Bu çok boyutlu bütünleşme, Türk devletlerinin hem bölgesel hem de küresel düzeyde daha güçlü ve etkin aktörler hâline gelmesini mümkün kılacaktır.

Bu çalışmada, Türk devletleri arasındaki entegrasyon süreci güçlü ve zayıf yönleriyle ele alınmakta, mevcut fırsatlar ve karşı karşıya kalınabilecek tehditler değerlendirilmektedir. Çalışmanın temel vurgusu**, entegrasyonun sağlam, sürekli ve stratejik bir temele oturabilmesi için "tek ve bütünleşik bir bilgi alanı"nın oluşturulması** gerektiğidir. Ortak bilgi altyapısına dayalı böyle bir sistem, karar alma süreçlerini hızlandıracak, taraf devletler arasında koordinasyonu artıracak ve Türk dünyasının ortak vizyonunu somutlaştırarak geleceğe yönelik stratejik hedeflere ulaşmada kalıcı bir kurumsal zemin sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Türk Devletleri, Bilgi, Entegrasyon, Tek Bir Bilgi Alanı, Bilgi Teknolojileri, Sosyal Medya, Entegrasyon Piramidi.

Unified Information Space – The Key Point of Integration and Security of Turkic States

Abstract

The global system has evolved into a multipolar structure in recent years, driven by increasingly dynamic political, economic, and security factors. With the weakening of the unipolar order, states have begun to develop various alliances and models of cooperation in order to safeguard their national interests. This transformation not only leads to a redefinition of power balances but also creates a foundation for the growing significance of regional integration processes and the establishment of stable mechanisms of cooperation. In this competitive environment, integration initiatives by states emerge as a strategic necessity for the protection of national interests and for securing a more effective position at the global level.

In this context, the Turkic states, with their historical roots, shared cultural heritage, common language family, and similar socio-political values, possess remarkable potential. However, for this potential to yield concrete, sustainable, and long-term outcomes, the process of integration must be carried out systematically, based on scientific and theoretical foundations. At this stage, questions such as which phases the process should begin with, which methods and tools should be employed, and how continuity can be ensured will play a decisive role in determining the success of integration.

The integration among the Turkic states should not remain limited to cultural affinity or historical heritage alone; it must also be deepened in the spheres of economy, security, science, technology, energy, education, and diplomacy. In particular, economic cooperation and joint security strategies will strengthen regional solidarity. Scientific and technological partnerships will enhance the global competitiveness of the member states, while joint projects in education and culture will foster social awareness among peoples and help establish a lasting social foundation for integration. Such multidimensional unification will enable the Turkic states to become stronger and more influential actors both regionally and globally.

This study examines the process of integration among the Turkic states by analyzing its strengths and weaknesses and evaluating the opportunities and potential threats involved. The central emphasis of the study is that, **for integration to rest on a solid, sustainable, and strategic foundation, it is necessary to establish a "single and unified information space."** A system built upon a common informational infrastructure would accelerate decision-making processes, enhance coordination among the states, and concretize the shared vision of the Turkic world, thereby providing a lasting institutional basis for achieving its long-term strategic objectives.

Keywords: Turkic States, Information, Integration, Unified Information Space, Information Technologies, Social Media, Integration Pyramid.

Giriş

Uluslararası ilişkilerde çift kutuplu dünya sisteminin çökmesi ve Türk halklarının tarih boyunca yaşadıkları coğrafyada bağımsızlıklarını yeniden kazanmaları yeni gerçeklikler ortaya çıkardı. Uzun yıllar boyunca bilinçli bir şekilde birbirlerinden uzaklaştırılmış Türk halklarının yeniden tarihlerine, maddi ve manevi değerlerine sahip çıkma, bunları öğrenme ve benimseme, ortak geçmiş üzerinden birlikte bir gelecek şekillendirme arzusunun gerçekleşmesi için uygun bir ortam oluştu. Türk devletlerinin örgütlenme eğilimleri, aralarındaki ekonomik, siyasi, kültürel ve insani ilişkileri güçlendirme isteği aynı kökten gelen halkların bilgi teknolojileri ve küreselleşme çağında birbirini izleyen olaylara birlikte hızlı ve uygun bir tepki gösterme konusunu da gündeme getirdi.

Öte yandan, 27 Eylül 2020 yılında başlayan ve Azerbaycan'ın büyük zaferiyle sonuçlanan İkinci Karabağ Savaşı, Türk halkları arasında bir moral yükselişine neden olmuş ve entegrasyon sürecine büyük bir ivme kazandırmıştır. Bu olaylar zinciri entegrasyon sürecindeki zayıf noktaları ve eksiklikleri de gözler önüne sermiştir. En ciddi boşluklardan biri bilgi paylaşımı konusunda

yaşanan koordinasyon eksikliği ve tek bir bilgi alanının olmamasıydı. Bu durum Türk devletlerinin tek bir bilgi alanının oluşturulmasının gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Tarihsel Arka Plan - İsmail Gaspıralı'nın Tek Bir Bilgi Alanı Oluşturma Düşüncesi

Türk dünyasının düşünce tarihine bakıldığında, Çarlık Rusya döneminde imparatorluk sınırları içinde yaşayan Türk-Müslüman halklarının birbirini anlamaları ve etkili iletişim süreci için araçlar oluşturma, ortak yayın yapma fikrinin var olduğu ve bu yönde çabaların gösterildiği görülür. Bu bağlamda 1875 yılında Hasan Bey Zerdabi'nin Türkçe yayımladığı ve sadece üç yıl faaliyet gösteren *Ekinci Gazetesi,* 1883-1903 yılları arasında İsmail Bey Gaspralı'nın çıkarmış olduğu *Tercüman Gazetesi*, 1906 yılında Ali Bey Hüseyinzade'nin *Füyuzat*, Celil Mehmetkuluzade ve Ömer Faik Numanzade'nin *Molla Nasreddin Dergileri* ve diğer basın organları bu ilerici çabaların önemli örneklerini oluşturmaktadır.

Özellikle *Tercüman Gazetesi* ve *Molla Nasreddin* dergisi bu açıdan bir türk dünyasının genel yayın organı rolünü üstlenmişti. Çünkü bu yayınlar, sadece Kırım'da ve Azerbaycan'da değil, imparatorluğun uzak bölgelerindeki birçok Türk-Müslüman toplulukları arasında da okunmaktaydı. Bu yayınlar Çarlık Rusya'sı dışında, İran, Türkiye, Mısır, Hindistan, Fas gibi ülkelere de yayılarak tüm İslam dünyasının sosyal-kültürel açıdan aydınlanma sürecine olumlu katkılarda bulunmuştu (Camalov, 2015, s. 18).

İsmail Bey Gaspralı'nın yayıncısı olduğu *Tercüman Gazetesi*, mensubu olduğu Usul-u Cedit (Yeni Usul) akımı, geniş, çok yönlü eğitim çalışmaları ile tüm Türk halkları ile yakın bağlantılar kurmuş, kendi milli kimliklerini inşa etme sürecine hizmet etmiştir. İsmail Bey Gaspıralı "Rusya Müslümanları" adlı geniş makalesinde yazdığı gibi, "Rusya'nın büyük Müslüman merkezleri olan Bakü, Bahçesaray, Şeki, Ufa, Orenburg, Astrahan, Taşkent, Semerkant gibi şehirlerde yeni okullar açılmalı, birkaç yıl içinde "cahil alimler bilgili alimlerle, cahil hocalar aydın öğretmenlerimizle değiştirilmelidir" (Rzalı, 2010, s. 7). Böylece gazete, farklı Türk-Müslüman toplulukları arasında bilgi ve fikir alışverişini teşvik ederek, ortak bir bilgi alanının oluşturulmasına katkıda bulunmuştur. Gaspıralı'nın fikirleri, özellikle eğitim ve basın yoluyla, Türk dünyasında ortak bir kimlik ve bilinç oluşturma amacını gütmüştür.

Mücadelesine "Dilde, işte, fikirde birlik" sloganıyla başlayan İsmail Gaspıralı'nın bu düşüncesi,"bir imparatorluk içinde bölünmüş" olan Türk halklarının uyanışına, birliğine, bütünleşmesine çağrı, ortak bilgi ve bilgi ortamı yaratma çabasıydı. Burada "dilde birlik", ortak içerik ve muhteva birliğini; "işte birlik", pratik faaliyetlerde koordinasyon ve işbirliğini; bunların sonucu

olarak hedeflenen "fikirde birlik" ise ortak düşünce ikliminin alanının yaratılmasını kapsıyordu.

1926 yılında Bakü'de düzenlenen I Türkoloji Kurultayı'nda Kazakistan'dan gelen temsilci Ahmet Baytursunulı tarafından Sovyet Türkleri için ortak bir gazete çıkarılması fikri dile getirilmiştir.Ancak bu düşünce SSCB'de milli düşünce mensubu aydınlara yönelik 'pantürkizm' damgasıyla yapılan baskı dalgası sonucunda gerçekleşememiştir.

1926'da Bakü'de toplanan I Türkoloji Kurultayı Türk halklarının yakınlaşması bağlamında oldukça önemli ve tarihîbir hadiseydi. Kurultayda Türk halklarının Latin alfabesine geçişi ile ilgili alınan karar özellikle belirtilmelidir. Ancak bu olayın Türkiye ile diğer SSCB bünyesinde bulunan Türk hakları arasında yakınlaşma eğilimlerini güçlendireceğinden endişe eden Bolşevik yönetimi, özellikle Ermeni faaliyetleriyle, 'Kurultayın yalnızca Latin alfabesine geçiş imkânlarıyla sınırlı kalmasını, Latin alfabesine hızla geçmek hakkında karar alınmamasını, Kurultay sonrasında sürekli faaliyet gösteren bir yayın organı yaratmamasını' istiyorlardı (Babayev, 2016, s. 3). Bunların istekleri hızla gerçekleşir ve Bakü Türkoloji Kurultayı'nın Sovyetler Birliği'nden olan çoğu katılımcıları ya kurşuna dizilmiş, ya da Sibirya'ya sürülmüştür.

Türk Devletleri Arasında İletişim Ağının Mevcut Durumu

Ortak değerleri paylaşan Türk devletlerinin önemli bir bölümü uzun yıllar aynı siyasi yapı içinde yaşamış olmalarına rağmen entegrasyon sürecini gerçekleştirememişlerdir. Bunun önemli nedenlerinden biri de büyük bir devletin hegemonyası altında bilgi kıtlığı ve sınırlı bilgi alışverişi koşullarında yaşamış olmalarıydı. Oysa halklar, birbirlerinin adet ve geleneklerini bilmeksizin ve birbirlerini tanımadan entegrasyon sağlayamazlar. Bugün de entegrasyonu engelleyen başlıca faktör işte bu durumdur. Nitekim en az üç bin yıllık ortak tarihî geçmişe sahip ve ortak değerleri, coğrafyayı paylaşan halklarımız birbirlerini yeterince tanımamaktadırlar. Türk işbirliği kuruluşlarından biri olan Türk Akademisi tarafından 2017-2018 yıllarında "Türk Barometresi" projesi adı altında Türk devletlerinde gerçekleştirilen geniş katılımlı sosyolojik araştırma sonucunda halklar arasındaki bilgilenme düzeyinin çok düşük seviyede olduğu ortaya çıkmıştır (Кыдырали; Ракишева, 2018, s. 59-72).

Son dönemler devlet başkanlarının göstermiş oldukları yüksek siyasi irade sayesinde Türk devletleri arasında ikili ilişkilerin yanı sıra uluslararası ve bölgesel organizasyonlar çerçevesinde de yüksek düzeyde işbirliği süreci başlatılmıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında kültürel ilişkilerimizi genişletmek amacıyla TÜRKSOY kurulmuş, devlet başkanları seviyesinde ilk zirveler düzenlenmiş, en önemli adımlardan biri olarak 2009 yılının 3 Ekim tarihinde Azerbaycan'ın Nahçıvan şehrinde Türkdilli Devletler İşbirliği Konseyi

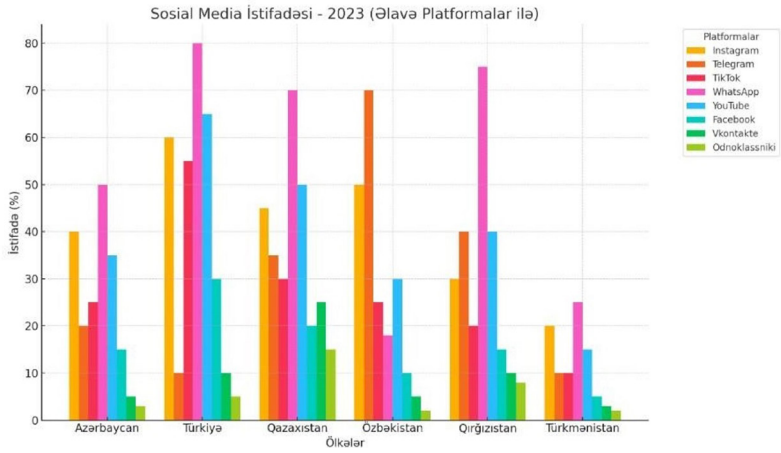
oluşturulmuştur (Diplomatiya Aləmi, 2020, s. 161). Kurumsallaşma süreci devam ettirilmiş ve 2021 yılı İstanbul Zirvesi'ne kadar Türk Konseyi olarak adlandırılan Türk Devletleri Teşkilatı'na (TDT) üye devlet başkanlarının siyasi iradesi sayesinde, Türk devletlerinin entegrasyonu sürecinde önemli kararlar alınmış, geçmiş yıllar boyunca önemli bir yapılanma dönemi geçirilmiş ve hızla örgütlenmeye doğru gidilmiştir Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Türk Akademisi, Türk Kültürü ve Mirası Vakfı, Türk Devletlerinin Ticaret ve Sanayi Odası ve Türk İş Konseyi gibi kurumların faaliyetleri sayesinde üye ülkeler arasında ilişkiler genişlemiştir.

Ancak, ortak bir düşünce ortamının oluşturulmasına hizmet eden içeriğin, bilginin şekillendirilmesi alanında ilişkilerimizde ciddi eksiklikler mevcuttur. Hatta, birçok durumda bilgialışverişini üçüncü taraflar üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bazen bilgi içeriği üçüncü bir taraftan alınmakta olup ve bu içeriğin milli çıkarlarımıza uygun olup olmadığını sorgulanmamaktadır. Bu, ortak içerik (kontent) geliştirme yeteneğinin yeterli seviyede olmaması sorunundan kaynaklanmaktadır. 24 Haziran 2022 yıl tarihinde Türk Akademisi'nin Bilim Kurulu'nun Kazakistan'ın Astana şehrinde gerçekleştirilen toplantısında "Ortak Türk Edebiyatı", "OrtakTürk Tarihi", "Türk Dünyası Coğrafyası" ders kitaplarının üye devletlerin eğitim bakanlıkları tarafından onaylanması ve seçmeli ders olarak öğretilmesinin tavsiye edilmesi bu açıdan önemli bir adım olarak kabul edilmelidir (Textbooks, 2015-2023, https://turkicacademy.org/en/proekt/textbooks-common-turkic-history-common-turkic-literature-geography-turkic-world).

Bu yöndeki diğer önemli bir adım ise ortak alfabenin yaratılması girişimidir. Daha 1863 yılında Azerbaycanlı büyük düşünür Mirza Fethali Ahundzade tarafından önerilen ortak alfabe projesi, o dönem için entegrasyon ve birlik fikirlerinin ilk tohumlarıydı. Bugün de ortak alfabe, ortak bilgi platformunun oluşturulması için temel şartlardan biridir ve 2024 yılı Eylül ayında Bakü'de Türk Dünyası Ortak Alfabe Komisyonunun 3. toplantısında 34 harften oluşan ortak alfabe kabulü (Ortak Türk Alfabesi, 2024, https://turkicacademy.org/tu/novost-akademii/ortak-turk-alfabesine-iliskin-duyuru), **popülist yaklaşımlardan bilimsel temelli entegrasyona** doğru geçişin en önemliaşamalarından biri olarak değerlendirilmelidir. Çünkü, ortak alfabe Kazakların Azerbaycan Türkçesinde, Azerbaycanlıların Özbekçe, Özbeklerin Türkçe öğrenmesini oldukça kolaylaştırabilir. Bu, büyük bir coğrafyada serbest hareket, aynı zamanda sosyal-ekonomik ve kültürel entegrasyon için temel bir rol oynayacaktır. Ortak alfabe Türk dillerinin birbirine yakınlaşmasına zemin hazırlayacak, hem de bilgi alışverişi, eğitim, bilim ve diğer temel alanlarda entegrasyonu hızlandıracak, sonuç olarak tek bir bilgi alanının oluşumunu teşvik edecektir.

Diğer önemli bir alan ise sosyal medyadır. Burada da önemli gelişmeler gözlemlenmektedir. Nitekim web sayfaları üzerinde istatistiki bilgi toplayıp analiz eden kaynakların bulgularına göre, 2020 yılına kadar Türk devletleri arasında sosyal medya platformlarının kullanımında ciddi farklar oluşmuştur. Sosyal medya kullanıcıları Azerbaycan'da daha çok *Facebook*, Türkiye'de *Twitter*, Orta Asya'nın Türk devletlerinde ise genellikle *Vkontakte* ve *Odnoklassniki* gibi sosyal platformları tercih etmişlerdir (Digital 2023: Kazakhstan). Dolayısıyla, sosyal ağ kullanıcıları arasında ortak bir dijital platformda bir araya gelme imkânları oldukça sınırlı olmuştur. İlk bakışta küçük olarak görünebilen bu durum Türk devletlerinin entegrasyonuna engel olan önemli etkenlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Son yıllarda sosyal platformlarda bir yakınlaşma gözlemlenmiş, özellikle gençler arasında aynı adı taşıyan platformların popülaritesi artmıştır. Bu, daha çok küresel trendlerin gelişimiyle ilişkili olmuştur. (Bkz. Resim 1 ve resim 2).

Resim 1. Sosyal Medya Kullanımı – 2023 yılı verileri

Sosial Media İstifadəsi - 2023 (Faizlə, yüksəkdən aşağıya sıralanmış)

Platforma	Azərbaycan	Türkiyə	Qazaxıstan	Özbəkistan	Qırğızıstan	Türkmənistan
WhatsApp	50%	80%	70%	18%	75%	25%
Instagram	40%	60%	45%	50%	30%	20%
YouTube	35%	65%	50%	30%	40%	15%
TikTok	25%	55%	30%	25%	20%	10%
Telegram	20%	10%	35%	70%	40%	10%
Facebook	15%	30%	20%	10%	15%	5%
Vkontakte	5%	10%	25%	5%	10%	3%
Odnoklassniki	3%	5%	15%	2%	8%	2%

Resim 2. Sosyal Medya Kullanımı – 2023 yılı verileri (yüzdelerle)

Resim 1'den de görüldüğü gibi, 2023 yılında başlıca sosyal ağlardan ve çevrimiçi mesajlaşma platformlarından yararlanma bağlamında Türk devletlerinin nüfusu arasında bir "yakınlaşma" gözlemlenmiştir. *Ancak bu "yakınlaşma", üçüncü tarafların sunduğu platformlar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Başka bir deyişle, üçüncü tarafların kontrolünde dijital bilgi alanı oluşmaya devam etmektedir.*

Böylece, bilgi teknolojilerinin hızlı gelişimi ve etki gücünün defalarca artması fonunda meydana gelen süreçlere bağlı olarak, **Türk devletlerinin tek bir bilgi alanının oluşturulması meselesi şimdi oldukça gerekli ve güncel hâle gelmiştir.** Bu tür bir bilgi alanının kurulması sadece karşılıklı bilgi alışverişi değil, en önemlisi birleşik içerik, ortak düşünce, önemli bir güvenlik hadisesi olmakla sağlam temeller üzerinde ortak geleceğin inşası anlamına gelmektedir.

Çünkü, bilgi siyasi organizasyonları, ekonomik işbirliğini ve sosyal bütünleşmeyi hedefleyen entegrasyon sürecinde önemli ve çok yönlü bir araç niteliğindedir. Onun önemi, başarılı entegrasyonun temel ilkeleri olan iletişim kurma, güven oluşturma ve karşılıklı anlaşmayı sağlama konusunda kendini gösterir. Demek ki, **bilgi entegrasyonun temel unsuru olarak ortaya çıkar**, diğer tüm alanlar ya onun bileşenleri rolünü oynar ya da sonucu olarak ortaya çıkar. Bu bakımdan, sıklıkla başvurulan - "entegrasyonun temelinde ekonomik çıkarlar yatar"tezi "ad-hoc" (duruma uygun, geçici) bir yaklaşımdır ve bin yıllara uzanan duygusal etnik, manevi bağlarla birbirine yakınlaşan Türk devletlerinin entegrasyon kavramını tam olarak karşılamamaktadır.

"Bilgi" kavramı ve bilginin entegrasyon sürecindeki rolü

"Bilgi", gerçek ve sanal dünyada, çevredeki verilerde, insanların gördüğü, hissettiği,belirlediği niteliktedir. Çevremizde gördüğümüz, duyduğumuz, hissettiğimiz, hatta bunların hiçbirisinin gerçekleşmediği durumlar bile, kendi başlarına bilgidir. Bu nedenle, onun önemi ve faydası farklı değerlendirilebilir. Bilginin değeri, onun bütünlüğü, doğruluğu, düzgünlüğü, güncelliği, anlaşılırlığı ve önemi ile ölçülür. Onun doğru şekilde toplanması, işlenmesi ve paylaşılması başarılı entegrasyonun önemli anahtarıdır.

Bu kavramdan türeyen bilgi güvenliği, bilgi alışverişi, bilgi teknolojileri ve bilgi toplumu gibi ifadeler, çağdaş uluslararası ilişkiler sisteminde en çok başvurulan kavramlar arasındadır. Özellikle, bilginin elde edilmesi, korunması ve uygulanması devletlerin öncelikli olarak ilan

ettiği bir yöndür ve bilgi güvenliğinin sağlanması siyasi doktrinlerin temel maddeleri arasında yer alır. Yani, "bilgi" kavramı hem matematiksel, hem felsefi, hem de bizim başvurduğumuz siyasi anlamda ölçülemeyecek derecede önemli bir mekansız, sınırsız anlayıştır.

Peki, bilginin Türk devletlerinin hedeflediği entegrasyon sürecindeki rolü neden ibarettir?

Aşağıda, **bilgi faktörünün entegrasyon sürecindeki belirleyici rolünü** sunuyoruz:

1. Entegrasyonu hedefleyen taraflar arasında iletişim ve ilişkileri kolaylaştırmak;

• Bilgi, entegrasyon sürecine katılan taraflar arasında fikirlerin, politikaların vebilgilerin değişimini sağlar, iletişim için temel bir rol oynar.

• Dijital platformlar ve bilgi sistemleri, tarafların birbirine bağlı kalmasını sağlayan ve gerçek zamanlı karşılıklı etkileşim için ağlar oluşturur.

2. Ortak kimlik inşa etmek;

• Tek bir bilgi kaynağına dayalı yaygın anlatılar, kültürel anlayış ve ortak tarihselhafızaya dayanan birlik düşüncesinin oluşmasına hizmet eder.

• Eğitim sistemleri ve kitle iletişim araçları, ortak amaçları ve değerleri vurgulayanbilgilere dayanarak ortak kimlik inşasında anahtar bir rol oynar.

3. Şeffaflığı ve güveni güçlendirmek;

• Açık ve güvenilir bilgi alışverişi, taraflar arasında yanlış anlamaları ve dezenformasyon olasılığını azaltarak güven ortamı yaratır.

• Karar alma sürecinde şeffaflık, tüm tarafların adalet ve sorumluluk duygusunaolan inancını artırır.

4. Siyasi koordinasyonu desteklemek;

• Entegratif gelişim, ticaret, güvenlik ve altyapı gibi çeşitli alanlarda politikaların uyumlaştırılmasını gerektirir. Doğru ve zamanında verilen bilgiler, etkili politika hazırlığını ve uygulanmasını sağlar.

• Kurumlar ve organizasyonlar arasındaki bilgi alışverişi, hızlı adaptasyonu temin eder ve tekrarlanmanın önüne geçer.

5. Katılımcılığı güçlendirmek;

• Bilginin erişilebilir olması vatandaşları, iş dünyasını ve hükümetleri gelişim sürecine aktif katılıma teşvik eder.

• Bilgi, insanlara entegrasyonun faydalarını, zorluklarını ve etkilerini anlamalarına yardımcı olarak doğru kararlar almalarına destek olur.

6. Ekonomik entegrasyonu teşvik etmek;

- Ekonomik iş birliği, bilgi ve veri alışverişi olmadan mümkün değildir. Bu, edinilen deneyimlerin standartlaştırılmasına, engellerin azaltılmasına ve ticaret-yatırım fırsatlarının genişletilmesine yardımcı olur.
- Bilgi sistemleri, örneğin, ortak veri tabanları, gümrük platformları ve pazar araştırma ağları ekonomik entegrasyonu kolaylaştırır.

7. Dezenformasyona ve kutuplaşmaya karşı mücadeleyi sağlamak;

- Bilgi, gelişim sürecine zarar verebilecek yanlış bilgi ve propagandaya karşı en temel savunma aracıdır.
- Doğru bilgilerin yayılması, bölücü propagandaya karşı sürekli bir direnç oluşturur.

8. Teknolojik gelişimi teşvik etmek;

- Dijital gelişim çağında, ortak bilgi altyapısı (örneğin, bulut teknolojileri, veri paylaşım platformları) karşılıklı teknolojik bağımlılığı güçlendirir.
- Bu, eğitim, ticaret ve inovasyon gibi entegrasyon alanlarını güçlendiren ortak bir sanal (dijital) alan yaratır.

9. Toplumsal desteğin seferber edilmesi;

- Gelişim genellikle toplumsal destek ve aktif katılımcılık gerektirir. Enformasyon propagandası entegrasyonun faydalarını açıklar ve herhangi bir yanlış anlamayı ortadan kaldırır.
- Eğitim, medya ve sosyal ağlar gibi araçlar vatandaşları ortak amaçlar etrafında birleştirmeye yardımcı olur.
- Bilgi alışverişi, farklı toplulukları ortak değerler etrafında birleştirerek entegrasyon sürecini kolaylaştırır.

Böylece, bilgi entegrasyon sürecinde tarafları bir araya getiren, birleştiren, işbirliğini teşvik eden ve farklılıkları ortadan kaldıran hayati bir rol oynar. Etkili kullanıldığında, bilgi doğru kararların alınmasını, ortak anlayışı ve bağları güçlendirerek entegrasyon çabalarının sürdürülebilir ve başarılı olmasını sağlar. Başka bir deyişle, bilgiyi toplama, yönetme ve kullanma yeteneğiniz, tam olarak zaferinizin veya yenilginizin belirlenmesini sağlar.

"Tek Bir Bilgi Alanı" kavramı

"Tek Bir Bilgi Alanı" kavramı hem bir devletin iç bilgi güvenliği çatısı altında, hem de uzun vadeli stratejik çıkarlar adına belirli devletler grubunun oluşturduğu bir sistem olarak anlaşılmalıdır. Sistemin organizasyonunda ilk bakışta kitle iletişim araçları, gazeteler, televizyonlar, çeşitli yayınlar, internet, sosyal medya ve farklı teknik, fiziksel ve sanal iletişim araçlarının önemli

bir rol oynadığı görünse de, aslında bu sistemin bileşenleri daha geniştir. Bu sistem, bilgi içeren, onu yaratan veya tüketen, taşıyan ve ileten tüm obje ve subjektler - özellikle eğitim, öğretim kurumları, bilim merkezleri, araştırma kurumları ve düşünce kuruluşları gibi - bilgi alanının temel unsurlarıdır. Burada temel nokta, bilgi alanını şekillendirecek araçların ardıcıl hedef odaklı ve sistemli kullanımıdır ve bu kullanımın devlet politikasına dönüşmesi esastır. Bu nedenle "Tek Bir Bilgi Alanı" kavramı, bilgi güvenliğinin temel unsurlarından biridir.

Örneğimizde Tek Bir Bilgi Alanı - Türk Devletleri Teşkilatına üye ülkeler arasında ortak, birbiriyle koordine edilmiş bir bilgi muhitinin yaratılmasını amaçlayan bir vizyondur. Bu bakış açısı, ülkeler arasında karşılıklı ilişkilerin tüm aşamalarını kapsayan içeriğin (bilginin) oluşturulması, serbest dolaşımı, güvenli iletişim ve eşit bilgi erişim imkânlarının sağlanması politikasını, bu yönde oluşturulması gereken teknolojileri ve altyapı projelerini içerir.

"Tek Bir Bilgi Alanı" Neden Gerekli ve Nasıl Gerçekleştirilmeli?

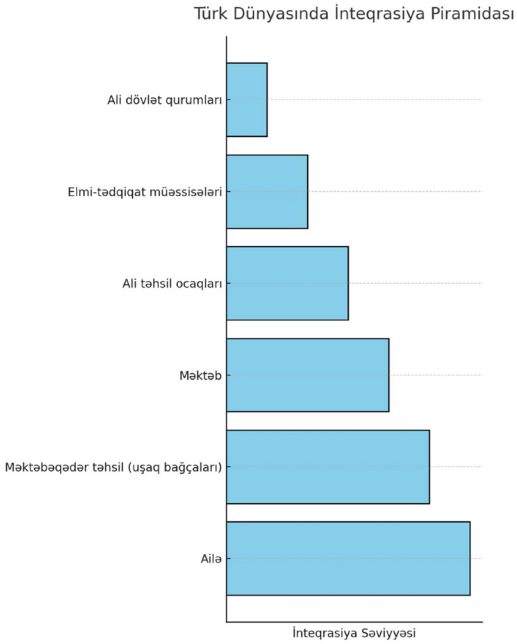
Çağdaş uluslararası ilişkilerde mücadeleler ve savaşlar daha çok psikolojik etki araçlarıile yürütülmektedir. *"Hiç kimse asker değil, ama herkes savaş katılımcısıdır"* anlayışı, bilgi savaşının temel prensibidir. Buradaki esas mesele, canlı gücün yok edilmesi değil, hedef kitle olan nüfusun bakış açısının, amaçlarının sarsılması ve toplumun dağıtılmasıdır.

Bu koşullarda, enformasyon saldırısının veya savunmasının organizasyonu, onun ne derece önemli bir silah olduğunu gösterir. Bu bakımdan, Türk devletleri ve topluluklarına karşı birçok durumda uluslararası düzeyde gözlemlenen adaletsiz ve önyargılı tutum, yaşanan süreçlere çifte standartlı yaklaşım, olayların yalnızca büyük devletlerin çıkarlarından hareketle değerlendirilip dünyaya sunulma çabaları, Türk dünyasının sesinin uluslararası düzeyde yeterince duyulmamasına yol açmaktadır. Bu durum, ***bilgi değişimindeki çabaların birleştirilmesi ve tek bir bilgi alanının oluşturulmasını zorunlu kılıyor***.

Burada önemli sorular ortaya çıkıyor. *Tek bir bilgi alanı nasıl oluşturulmalı? Bunun için kitle iletişim araçlarının, medyanın gücü yeterli midir?*

Jeopolitik etki, ekonomik güç ve teknolojik gelişim bağlamında, küresel bilgi kaynakları üzerinde – medya, teknoloji, bilgi ve bilgi platformları gibi – kontrolün büyük devletlerin elinde toplandığı göz önünde bulundurulduğunda, bu problemin medya aracılığıyla çözülmesi oldukça zor görünmektedir. Büyük devletlerin medya üzerindeki egemenliği, insanları hızla kendi etkisi altına almaktadır. Bu durumda, insanların medyanın etki alanına girmeden önce kitle iletişim araçlarıyla sağlanan bilgilere karşı sorgulayıcı bir tutum

geliştirmesi ve bu bilgilere karşı direnç gösterebilme yeteneğinin artırılması büyük önem taşır. Bu süreç, aile yapılarının, okul öncesi eğitimden başlayarak tüm eğitim sisteminin, akademik kurumların ve düşünce merkezlerinin rollerini daha da önemli hâle getirir. Bu kurumlar, bireylerin bilgiye eleştirel ve bağımsız bir şekilde yaklaşımını güçlendirmek için hayati öneme sahiptir.

Resim 3. Türk dünyasının "entegrasyon piramidi".

Türk dünyasının entegrasyon piramidi üzerine düşünürken, öncelikle tek bir bilgi alanının nasıl oluşturulacağına dair bir başlangıç noktası belirlemek gerekiyor. Bu sürecin **"entegrasyon piramidi"** kavramı çerçevesinde ele alınması, hedefe yönelik, uzun vadeli, sürdürülebilir ve kalıcıolmasını sağlamak için "alttan- yukarıya entegrasyon"ungerçekleştirilmesi önemlidir (Bkz. Resim 3).

Bu çerçevede, Türk devletleri arasında temel bir ***entegrasyon sürecinin öncelikle aile düzeyinde başlaması gerektiği*** düşünülmektedir. Aile, kültürel ve bilgi değerlerinin ilk aktarıldığı ve bireylerin temel düşünce yapılarının şekillendiği birimdir. Bu yüzden, entegrasyon sürecinin ailede başlaması, bireylerin entegratif düşünceye daha yatkın hâle gelmelerini sağlayacaktır.

Eğitim, bu sürecin devamı olarak ele alınmalıdır. Okul öncesi eğitimden yükseköğretime kadar tüm eğitim kademelerinde, entegrasyon ve bilgi alışverişi konularında duyarlılık geliştirmek, bilgiye erişim olanaklarını artırmak ve eleştirel düşünce becerilerini güçlendirmek gerekiyor. Bu yaklaşım,

öğrencilere farklı kültürler ve değerler hakkında bilgi sahibi olma ve bu bilgileri kendi kültürel değerleriyle harmanlama fırsatı sunar.

Bilimsel araştırmalar, entegrasyon sürecinin bilgi temelli yönlerini destekleyici bir rol oynar. Araştırma kurumları ve düşünce merkezleri, bilimsel çalışmalar ve projeler aracılığıyla entegrasyon teorilerini geliştirebilir, uygulamalı çözümler sunabilir ve entegrasyon sürecinin etkinliğini artırabilir.

Son olarak, devlet kurumları bu süreçte kilit bir role sahiptir. Politikaların ve yasal düzenlemelerin entegratif bir yaklaşımla şekillendirilmesi, kültürel ve bilimsel işbirliklerini teşvik eden mekanizmaların oluşturulması gerekmektedir. Devlet kurumları aynı zamanda, dışetkilere karşı direnci artırıcı politikalar geliştirerek, entegrasyon sürecini koruma altına alabilir.

Bu çok katmanlı yaklaşım, Türk devletleri arasında ***daha sağlam temellere dayanan, dışetkilere karşı daha dirençli bir entegrasyon modeli*** oluşturacaktır.

Belirtilen yaklaşımı temel alarak "Tek Bir Bilgi Alanı" geliştirmek için aşağıdaki işbirliğişemasını sunuyoruz:

<u>Entegrasyon İçin Sağlam Temel: Aile ve Eğitim</u>

Aile:

- Ailelerde edebî ve tarihî mirasa olan bağlılığı güçlendirmek amacıyla çağdaş teknolojilerientegre eden projeler tasarlanmalı ve uygulanmalıdır. Bu projeler, ailelerin tarihi ve kültürel bilgileri daha etkili ve etkileşimli yollarla keşfetmelerini sağlayabilir. Örneğin, uygulamalar, tarihî olayları ve önemli kişilikleri canlandırarak, kullanıcıların geçmişi interaktif bir şekilde deneyimlemelerine olanak tanıyabilir. Ayrıca, çeşitli multimedya içerikler ve mobil uygulamalar kullanılarak ailelerin bu tür bilgilere her zaman ve her yerden erişimleri kolaylaştırılabilir. Bu tür projeler, özellikle genç nesiller arasında tarihe olan ilgiyi artırmada ve kültürel mirasa saygı duyma bilincinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynar.
- Küçük yaştaki çocuklar için milli değerleri yansıtan, çekici içerikler, cizgi ve animasyon filmler üretilerek bu materyallerin aile içinde kullanımı teşvik edilmelidir. Bu tür materyaller, çocukların kültürel kimliklerini ve tarihlerini oyunlarla ve eğlenceli hikayelerle öğrenmelerini sağlar.

Eğitim:

- Okul öncesi dönemden itibaren zengin eğitim içerikleri oluşturulmalıdır. Çocuklar, yabancı çizgi film karakterleri yerine Türk dünyasına ait tarihi ve kültürel figürlerin yaşamlarını ve katkılarını öğrenmeli ve içselleştirmelidir.

- Türk devletleri arasında eğitim programlarının uyumlaştırılması için ortak müfredatlar geliştirilmelidir.
- Ortak Türk dili, tarihi, edebiyatı ve coğrafyası derslerinin öğretilmesi desteklenmelidir. Bu bağlamda, (Türk Akademisi tarafından hazırlanan ve üye devletler tarafından kabul edilen, Türkiye, Azerbaycan ve Kazakistan'da seçmeli ders olarak öğretilen ortak ders kitaplarının geliştirilmesi, dijitalleştirilmesi ve öğrencilere ek içeriklere erişim imkânı sağlanmalıdır (Ortaq türk tarixi, 2023).
- Ortaokul ve üniversite öğrencileri arasında kültürel değişim programları genişletilmeli, **"Orhun" Değişim Programı** gibi girişimler orta öğretim düzeyine kadar genişletilerek daha fazla öğrenciye ulaşmalıdır (Orhun Süreci, http://turkunib.org/tr/orhun).
- Dijital cihazlar ve akıllı telefonlar için dinamik ve erişilebilir eğitim uygulamaları geliştirilmelidir. Türk dünyasına ait önemli eserleri bir araya getiren **"TurkoBook"** gibi evrensel kitap uygulamalarının yaratılması bu çerçevede önem taşır.
- Çocukların öğrenme süreçlerini desteklemek amacıyla, zeka geliştirici oyunlar ve eğitici uygulamalar tasarlanarak etkin bir şekilde kullanılmalıdır.
- Türk halklarının coğrafi hafızasını canlı tutmak için **"Türk Dünyasının İnteraktif Toponimler Atlası"**nın hazırlanması çok önemlidir (Məcidli, 2022). Bu atlas, toponimlerin (yer adlarının) tarih içindeki değişim süreçlerini kaydetmeyi ve bu bilgileri interaktif bir formatla sunmayı amaçlar. Atlas, kullanıcılara yer adlarının kökeni, anlamı ve zaman içinde nasıl evrildiği hakkında detaylı bilgiler sağlar. Bu tür bir kaynak, eğitimde kullanılabileceği gibi, araştırmacılar ve genel kullanıcılar için de değerli bir referans olabilir. Ayrıca, Türk dünyası coğrafyasına ilgi duyan herkes için önemli bir kültürel miras kaynağı işlevi görür.

Dil ve Kültürel İntegrasyon

Ortak Türk Dili:

- Ortak Türk dilinin gelişimi ve kullanımı için girişimlerin hayata geçirilmesi;
- Bütün Türk dilleri ve lehçelerini kapsayacak, aynı anda bütün dillerde tercüme teklif eden, modern teknolojik çözümlerle desteklenen ve yapay zekâ ile geliştirilen **"Büyük Türk Dilleri Sözlüğü"**nün hazırlanması (Türkiye'nin "Sesli Sözlük", Rusya'nın "Multitran" sözlükleri örnek alınarak);

- Terminolojik koordinasyon kurumlarının - sürekli olarak faaliyet gösterecek **Dil, Terminoloji ve Onomastika Daimî Komisyonu**'nun kurulması ve dillerimize yeni giren terimlere ortak karşılık bulunmasının sağlanması; Bu komisyon, dillere yeni giren terimlere ortak karşılıklar bulunmasını sağlayarak, dil farklılıklarının artmasını engelleye ve diller arasındaki yakınlaşmayı teşvik edebilir (Məcidli, 2022). Yeni terimlerin dillerimize farklı şekillerde girmesi, onları birbirinden daha da uzaklaştıra ve diller arasında anlaşmazlıklara ve karışıklıklara neden olabilmektedir. Bu nedenle, ortaya çıkan yeni söz ve terimlere ortak karşılıklar bulmak, dil birliğini ve anlaşılabilirliği artırarak, Türk dilleri arasında daha sıkı bir entegrasyon ve zamanla birbirine yakınlaşmasını sağlayacaktır. Komisyon, sürekli olarak güncellenen bir dil politikası geliştirerek, tüm Türk dillerinin modern dünyadaki gelişmelerle uyumlu hâle gelmesine yardımcı olabilir.

Kültür:

Türk Dünyası Kültürel Etkinliklerinin Desteklenmesi:

- **Kültürel Manifestasyonların Organizasyonu:** TÜRKSOY egidası altında Türk dünyasımüzikleri, sineması, sanat sergileri ve edebiyat festivalleri gibi çeşitli kültürel aktiviteler daha da genişletilerek, ortak kültürün yaygınlaştırılması sağlanmalıdır. Bu etkinlikler, Türk topluluklarını bir araya getirerek, ortak kültürel mirasın ve çağdaş sanatsal ifadelerin paylaşılmasına olanak tanır.
- **Uluslararası Arenada Temsil:** Türk dünyası sanatçıları ve kültür elçilerinin uluslararası sanat ve kültür fuarlarında yer alması teşvik edilmelidir. Bu, Türk sanatı ve kültürünün global düzeyde daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlar.

UNESCO ile Stratejik İş Birliği:

- **Dünya Mirası Girişimleri:** UNESCO ile işbirliği içinde, Türk dünyasının zengin kültürel mirasının UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilmesi için gerekli başvuruların yapılması gerekmektedir. Bu, hem koruma hem de uluslararası tanıtım açısından stratejik önem taşır.
- **Maddi Olmayan Kültürel Mirasın Korunması:** UNESCO'nun Maddi Olmayan Kültürel Miras listelerine Türk dünyasından daha fazla elementin eklenmesi için yoğun çaba sarf edilmelidir. Bu, geleneksel bilgi, folklor ve sanatsal becerilerin gelecek nesillere aktarılmasını temin eder.

Kültürel Mirasın Dokümantasyonu ve Tanıtımı:

- **"Maddi ve Maddi Olmayan Miras Listesi" ve "Tek Kültür Atlası" Hazırlanması:** Türk dünyasının tarihi ve kültürel zenginliklerini kapsayacak şekilde detaylı bir kültür atlası ve miras listesi hazırlanmalıdır. Bu belgeler, Türk kültürünün ve tarihinin çeşitli yönlerini akademik olarak belgelemeli ve dünya genelindeki araştırmacılar ile genelkitleye erişilebilir kılınmalıdır.
- **Uluslararası Tanıtım Faaliyetleri:** Hazırlanan kaynaklar, uluslararası konferanslar, sergiler ve çevrimiçi platformlar vasıtasıyla aktif olarak tanıtılmalıdır. Bu, küresel ölçektefarkındalık yaratılmasına ve Türk kültürünün çeşitli yönlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar.

Bu stratejiler, Türk dünyası kültürünün global platformlarda daha etkin bir şekilde temsil edilmesini sağlayacak ve geniş kitleler tarafından tanınmasına olanak tanıyacak, aynı zamanda kültürel bağların uluslararası düzeyde güçlenmesine katkı sağlayacaktır.

Ekonomik ve Ticari İlişkiler

Ekonomik ve ticari ilişkilerin güçlendirilmesi, bölgesel kalkınma ve sürdürülebilir büyüme için hayati önem taşımaktadır. Bu bağlamda önerilen stratejiler:

Ortak Ekonomik Organizasyonlar:

- **Kurumsal Yapıların Oluşturulması:** Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde, bölgesel ekonomik işbirliklerini teşvik edecek ortak ekonomik organizasyonların kurulması. Bu organizasyonlar, üye ülkeler arasında ticaret, yatırım ve teknoloji transferi gibi konularda koordinasyon ve iş birliğini kolaylaştıracak.
- **Serbest Ticaret Bölgeleri:** Ticaret engellerinin azaltılması ve serbest ticaret bölgelerinin kurulması yoluyla bölgesel ticareti teşvik etmek. Bu bölgeler, gümrük vergilerinin düşürülmesi, ticari prosedürlerin basitleştirilmesi ve yatırım için cazip koşullar sunarak doğrudan yabancı yatırımları çekebilir.

Taşımacılık ve Lojistik:

- **Trans-Türk Taşımacılık Rotası:** "Orta Koridor" gibi stratejik taşımacılık hatlarının geliştirilmesi. Bu rotalar, Asya ve Avrupa arasında kısa ve verimli bir ticaret köprüsü oluşturarak bölgesel entegrasyonu artırır ve ticaret hacmini genişletir.

- **Gümrük Prosedürlerinin Standardizasyonu:** Gümrük prosedürlerinin harmonizasyonuve standartlaştırılması, sınır geçişlerindeki süreçleri hızlandırır ve lojistik maliyetleri düşürür, böylece ticaretin ve malların serbest dolaşımının önündeki bürokratik engeller azaltılır.

Ortak Projeler:

- **Enerji İşbirlikleri:** Petrol, doğalgaz ve yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı ortak enerji projelerinin hayata geçirilmesi. Bu projeler, enerji güvenliği sağlamak ve bölgesel enerji ağlarını genişletmek için kritik öneme sahiptir.
- **Yatırım Fonları:** Yeni yatırımları teşvik etmek ve bölgesel kalkınmayı desteklemek için yatırım fonlarının oluşturulması. Bu fonlar, özellikle yenilikçi ve teknoloji odaklı girişimlere finansman sağlayarak bölgesel inovasyon kapasitesini artırabilir.

Bu stratejiler, Türk Devletleri arasındaki ekonomik ve ticari işbirliğini derinleştirecek ve daha entegre bir bölgesel ekonomi yaratılmasına katkı sağlayacak.

Güvenlik ve Jeopolitik İlişkiler

Türk devletleri arasındaki entegrasyonun sürdürülebilirliği, güvenlik ve jeopolitik işbirliğinin etkin bir şekilde sağlanmasına bağlıdır. Bu çerçevede, ortak savunma mekanizmalarının geliştirilmesi, koordineli diplomasi ve küresel stratejiler, Türk dünyasınınuluslararası arenada güçlü bir varlık göstermesi için kritik öneme sahiptir.

Ortak Savunma Mekanizmalarının Güçlendirilmesi:

Türk devletleri arasında savunma iş birliğinin artırılması, bölgesel istikrarın korunması ve ortak tehditlere karşı daha etkin müdahale edilebilmesi için hayati bir gerekliliktir:

- **Askerî İş Birliği Programları:**
  - Ortak askerî tatbikatların düzenlenmesi ve askerî kapasitenin artırılması.
  - Savunma sanayii alanında bilgi ve teknoloji paylaşımı.
  - Ortak bir "Türk Savunma Gücü" veya hızlı müdahale birliği oluşturulması.
- **Siber Güvenlik:**
  - Siber tehditlere karşı ortak savunma stratejileri ve güvenlik protokollerinin geliştirilmesi.

◦ Siber saldırılara karşı bir erken uyarı sistemi kurulması ve ortak bir siber güvenlikağı oluşturulması.

◦ Teknolojik altyapının korunması ve kritik bilgi sistemlerinin güvenliği için ortakeğitim ve uzmanlık programları.

• **Bölgesel İstikrar:**

◦ Sınır güvenliği ve terörle mücadelede ortak operasyonlar ve bilgi paylaşımı.

◦ Ortak bir "Bölgesel Kriz Yönetim Merkezi" kurulması.

• **Diplomasi: Ortak Dış Politika Stratejileri**

Türk devletlerinin ortak diplomatik pozisyonlar geliştirmesi, bölgesel ve küresel düzeydeetkili bir aktör olarak hareket etmelerini sağlayacaktır:

• Ortak dış politika pozisyonlarının belirlenmesi;

• Uluslararası organizasyonlar çerçevesinde ortak faaliyet mekanizmalarının geliştirilmesi;

• Global ölçekte diaspora faaliyetlerinin ortak stratejik kavramının belirlenmesi (Bu, toplulukların global düzeyde konsolidasyonunu güçlendirecek ve çeşitli ülkelerde organize olmuş, Türk dünyasına karşı çalışan lobi gruplarının etkin faaliyetlerini engelleme imkânı sağlayacaktır) (Feyziyev, 2013, s. 269).

• Türk devletleri arasında çatışma ihtimallerini ortadan kaldırmak ve tartışma yaratabilecekmeselelerin diplomatik yollarla çözümü.

<u>Teknoloji ve Bilimsel İş Birliği</u>

Türk devletleri arasındaki entegrasyonu güçlendirmek ve ortak kalkınma hedeflerini desteklemek için teknoloji ve bilimsel iş birliği hayati öneme sahiptir. Bu iş birliği, yenilikçi çözümler, bilgi paylaşımı ve sürdürülebilir kalkınma için sağlam bir temel oluşturabilir.

Bilimsel Araştırmalar ve Ortak Akademik Altyapı

Türk dünyasının bilgi birikimini birleştirmek ve bilimsel iş birliğini artırmak için kapsamlı adımlar atılmalıdır:

• **Ortak Bilimsel Araştırma Enstitüleri ve Düşünce Kuruluşları:**

◦ Türk devletlerinin stratejik önceliklerini destekleyecek disiplinler arası araştırma enstitülerinin kurulması;

◦ Bölgesel ve küresel sorunlara ortak çözümler üretecek düşünce kuruluşlarının oluşturulması.

- **Bilimsel Yayınların ve Akademik Bilginin Paylaşımı:**
  - Ortak bir **akademik dergi veri tabanı** oluşturulması; bu bağlamda, **TÜBİTAK'ın Dergipark platformunun** diğer Türk devletlerinin akademik dergilerine açılması.
  - Türk dünyasında yazılmış tüm bilimsel tezlerin dijital olarak tek bir platformda toplanması.
- **Temel Ansiklopedi Projeleri:**
  - **Turkica**, **Turanica** veya **Turkopedia** gibi Türk dünyasını kapsayan uluslararası düzeyde bir ansiklopedi hazırlanması (Britannica, Encyclopedia Iranica vb. örneklerinde olduğu gibi);
  - Ortak kültürel, bilimsel ve tarihi mirası küresel bir perspektifle tanıtacak referans kaynaklarının geliştirilmesi.
- **El Yazmaları ve Arşivlerin Dijitalleştirilmesi:**
  - Türk dünyası için tarihî ve bilimsel açıdan önemli olan antik el yazmalarının, arşivlerin ve kültürel belgelerin dijitalleştirilmesi.
  - Bu çalışmalarda, ulusal arşivler ve ilgili kurumlar arasında koordinasyonun sağlanması.

Teknolojik İş Birliği ve İnovasyon

Teknoloji, Türk devletlerinin kalkınma süreçlerini hızlandıracak ve entegrasyonu pekiştirecek en önemli alanlardan biridir:

- **Ortak Teknoparkların Kurulması:**
  - Teknolojik yeniliklerin ve girişimlerin destekleneceği, farklı ülkelerde uzmanlıkların paylaşılacağı teknoparklar oluşturulması.
- **Start-up Ekosistemlerinin Güçlendirilmesi:**
  - Türk devletlerindeki girişimcilik potansiyelini ortaya çıkaracak ortak start-upplatformları kurulması.
  - Fon, mentorluk ve iş birliği ağlarıyla girişimcilik projelerine destek verilmesi.
- **Uzay Teknolojileri ve Ortak Uydular:**
  - Türk devletlerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere ortak yapay uyduların geliştirilmesi ve uzay teknolojileri alanında iş birliği mekanizmalarının kurulması.

◦ Uzay araştırmaları ve teknolojik altyapı için ortak fonlar ve projeleroluşturulması.

• **Yapay Zekâ Alanında İş Birliği:**

◦ Yapay zekâ teknolojilerinin geliştirilmesi için ortak araştırma merkezlerininkurulması.

◦ Türk dillerinin yapay zekâ uygulamalarında daha etkin kullanılması için ortakveri tabanları ve algoritmalar geliştirilmesi.

Teknoloji ve bilimsel iş birliği, Türk dünyasının kalkınması ve entegrasyonunda stratejikbir unsur olarak öne çıkmaktadır. Ortak enstitülerin kurulması, bilgi paylaşımının kolaylaştırılması ve yenilikçi projelere öncelik verilmesi, Türk devletlerinin küresel sistemde etkin bir aktör olmasını sağlayacak anahtar unsurlardır. Bu iş birliği, Türk devletlerinin tarihsel mirasını korurken geleceğe yönelik güçlü bir yol haritası çizecektir.

Bir sonraki aşamada, dijital tek pazarın oluşturulması, siber güvenliği sağlamak amacıyla ortak bilgi alanını dış tehditlerden koruyacak stratejilerin hazırlanması ve dijital egemenliği teşvik eden ortak güvenli bulut hizmetleri (**TurkicCloud**) sunulması gibi adımların geliştirilmesigerekmektedir.

<u>İnsani İş Birliği</u>

Ortak Sosyal ve İnsani Projeler

• **Eğitim, Sağlık ve İnsani Yardım Alanında Ortak Projeler:**

◦ Türk devletlerinin halklarının yaşam standartlarını artırmaya yönelik ortak eğitimve sağlık projelerinin hayata geçirilmesi.

◦ İnsani krizlere müdahale etmek için ortak insani yardım programlarının geliştirilmesi.

Ortak Medya ve Tanıtım Faaliyetleri

• **Ortak Türk Televizyon Kanalları ve Haber Ajansları:**

◦ Türk dünyasının farklı bölgelerindeki halkları bilgilendirecek ortak televizyonkanalları ve haber ajanslarının kurulması.

◦ Bilgi paylaşımını kolaylaştırmak için dijital medya platformlarının geliştirilmesi.

• **Ortak Medya ve Görsel-İşitsel Faaliyet Planları:**

◦ Türk devletleri arasında kültürel ve sosyal bağları güçlendirmek için medya vegörsel-işitsel alanlarda ortak projelerin desteklenmesi.

◦ Türk dünyasını ilgilendiren konuların uluslararası düzeyde tanıtılması amacıylamedya içeriklerinin üretilmesi.

• **Belgesel ve Görsel Materyal Üretimi:**

◦ Türk dünyasının önde gelen şahsiyetlerini, önemli mekânlarını, anıtlarını ve kutsal yerlerini tanıtmayı amaçlayan belgesellerin hazırlanmasına destek verilmesi.

◦ Türk kültür ve mirasının tanıtımı için kısa metrajlı görsel materyallerin üretilmesi ve bu materyallerin uluslararası platformlarda yayınlanması.

İnsani iş birliği, Türk devletlerinin entegrasyon sürecinde toplumsal ve kültürel dayanışmayı güçlendiren önemli bir araçtır. Sosyal projeler, eğitim ve medya faaliyetleri, hem Türk dünyasının halkları arasındaki bağı kuvvetlendirecek hem de uluslararası düzeyde Türk kimliğinin daha iyi tanıtılmasını sağlayacaktır.

Yönetim ve Hukuki Mekanizmaların Koordinasyonu

Hukuk ve Yasaların Uyumlaştırılması

Türk devletleri arasındaki entegrasyonu güçlendirmek ve hukuki süreçlerin daha etkin işlemesini sağlamak amacıyla, aşağıdaki adımların atılması önem arz etmektedir:

• **Hukuk Sistemlerinin Uyumlaştırılması:**

◦ Türk devletleri arasında temel hukuk normlarının ve uygulamalarının uyumlaştırılması.

◦ Uluslararası standartlara uygun olarak ceza hukuku, ticaret hukuku ve medenihukuk gibi alanlarda ortak düzenlemeler yapılması.

◦ Hukuk sistemleri arasındaki farklılıkların giderilmesi için ortak çalışma gruplarının oluşturulması.

• **Hukuki İş Birliği Anlaşmalarının Genişletilmesi:**

Adli yardım ve iade süreçlerinin kolaylaştırılmasına yönelik ikili ve çok taraflıanlaşmaların genişletilmesi.

İnsan hakları, ticaret, enerji ve çevre gibi alanlarda ortak hukuki çerçevelerinoluşturulması.

• **Eğitim ve Kapasite Geliştirme:**

◦ Hukukçular ve akademisyenler arasında bilgi ve deneyim paylaşımını artıracakortak eğitim programlarının düzenlenmesi.

◦ Türk devletlerinin hukuk fakülteleri arasında değişim programlarının teşvikedilmesi ve ortak araştırma projelerinin geliştirilmesi.

Birlik Organlarının Güçlendirilmesi

Türk devletlerinin ortak karar alma süreçlerini daha etkin ve sürdürülebilir hâle getirmek içinmevcut mekanizmaların geliştirilmesi ve yeni yapılar kurulması gerekmektedir:

• **Ortak Karar Alma Mekanizmalarının Geliştirilmesi:**

◦ Türk Devletleri Teşkilatı, TürkPA gibi mevcut yapıların karar alma süreçlerininhızlandırılması ve daha etkin hâle getirilmesi.

◦ Acil durumlar ve kriz yönetimi için hızlı müdahale mekanizmalarının oluşturulması.

Hukuk sistemlerinin uyumlaştırılması ve hukuki iş birliğinin artırılması, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda iş birliğini destekleyecek bir altyapı sunacaktır. Ayrıca, ortak karar alma mekanizmalarının geliştirilmesi ve yeni kurumsal yapılarla desteklenmesi, Türk devletlerinin bölgesel ve küresel düzeyde daha etkin bir aktör olmasına katkı sağlayacaktır.

Yukarıda belirtilen hususlarla birlikte, Türk devletlerinin birliği fikrini güçlendirmekadına entegrasyon için ortak kararlar olarak adlandırılabilecek sembolik adımlar - Ortak Türk Bayrağı, Ortak Türk Bayramı, Ortak Türk Pasaportu (Vatandaşlığı) gibi fikirlerin hayata geçirilmesi, uzun vadede ekonomik, siyasi, askerî ve kültürel birliğin tek bir model altında şekillenmesine hizmet edecektir.

Böylelikle, bu adımlar sistemli bir şekilde hayata geçirilirse, Türk devletlerinin entegrasyonu amaçlı ve istikrarlı bir şekilde geliştirilebilir. Her bir adımın uygulanmasını güçlendirmek için strateji ve kaynakların verimli bir şekilde dağıtılması büyük önemtaşımaktadır.

Ancak, ortak bilgi alanının oluşturulmasına tehdit oluşturabilecek faktörlerin bulunması da mümkündür. Bu tehditler daha çok küresel jeopolitik yapı ve bölgesel süreçlerin gelişim eğilimlerinden, üye devletler arasındaki dijital altyapı ve teknolojinin uygulanma düzeyindeki farklılıklardan ya da ülkelerdeki siyasi istikrarın durumundan kaynaklanabilir.

Sonuç

Yukarıda belirtilen faaliyetlerin düzenlenmesi için öncelikle TDT, TürkPA, Türk Akademisi, Türk Kültürü ve Mirası Fonu, TÜRKSOY, Türk Ticaret ve Sanayi Odası, Türk Yatırım Fonu gibi kuruluşların statüsü güçlendirilmeli ve bu kuruluşların faaliyetleri daha geniş araçlarla desteklenmelidir. Bu kuruluşlar ve üye devletler arasında bilgi akışının sürekliliğini ve etkinliğini sağlamak amacıyla, tek bir bilgi alanının veya tek bir bilgi bankasının oluşturulması stratejik bir zorunluluktur.

Tek bir bilgi alanının oluşturulması, Türk devletleri için bir dizi önemli sonuç vaat etmektedir:

- **Bilginin Tamlığı ve Güvenilirliği:** Bilginin eksiksiz, doğru, anlaşılır ve güncel olmasının sağlanması ve hedeflenen coğrafi ve sanal alanlarda kesintisiz dolaşımı.
- **Bilgi Güvenliği:** Bilgi güvenliğiyle ilgili sorunların büyük ölçüde ortadan kaldırılması.
- **Rekabetçi Ortam:** Bilgi üretimi ve tüketimi süreçlerinde rekabetçi bir ortamın oluşturulması ve bilgi kaynaklarının geliştirilmesinin teşvik edilmesi.
- **Devlet Yükünün Hafifletilmesi:** Türk devletlerinin bilgi politikalarının koordinasyonunda devlet mekanizmalarının üzerindeki yükün paylaşılması.
- **Ortak Değerlerin Yaygınlaştırılması:** Ortak değerlerin ve geleneklerin tanıtımı yoluyla Türk halklarının ortak etnik ve milli kimlik bağlamında daha yakın bir şekilde birleştirilmesi.
- **Entegrasyonun Hızlanması:** Türk devletlerinin siyasi, ekonomik, sosyal, bilimsel ve kültürel entegrasyonunun ciddi ölçüde hızlanması.
- **İlişkilerin Güçlenmesi:** Bilgi alışverişinin artmasıyla tüm alanlarda ilişkilerin, özellikle ekonomik bağların genişlemesi ve yatırım ortamının zenginleşmesi.
- **Uluslararası Tanıtım:** Türk devletleriyle ilgili gerçeklerin uluslararası kamuoyuna objektif ve daha hızlı bir şekilde iletilmesi.
- **Zararlı Bilginin Önlenmesi:** Türk toplumlarına dışarıdan gelebilecek zararlı bilgi baskılarının, bilgi saldırılarının ve asimilasyon girişimlerinin engellenmesi.

Bu sonuçlar, Türk devletleri arasında güçlü bir bilgi altyapısının entegrasyon süreçlerini hızlandırarak, küresel düzeyde daha etkin bir iş birliği ve dayanışma ortamı oluşturacağını göstermektedir.

Böylelikle, sağlandığı takdirde, tek bir bilgi alanı Türk devletlerinin küresel dijital varlığını güçlendirecek, ekonomik büyümeyi teşvik edecek ve siyasi entegrasyonu arttıracaktır. Bu yaklaşım, Türk devletlerinin vatandaşlarına ve iş dünyasına yüksek teknoloji çağının sunduğu fırsatlardan tam anlamıyla yararlanma imkânı sağlayacak; aynı zamanda güvenlik, adalet ve kapsayıcılık standartlarını oluşturup geliştirecektir.

Sonuç olarak, ülkelerimiz arasında bilgi alanındaki karşılıklı iş birliğinin "derinlik" ve tutarlılıkla ilerlemesi kritik bir öneme sahiptir. Bunun temel koşulu ise atılan her adımın bir sonraki adım için hazırlık niteliğinde olmasını sağlamaktır. Çünkü Türk devletleri kadar jeopolitik konumu itibarıyla çok yönlü baskılar, bilgi saldırıları ve manipülasyonlarla karşılaşma riski taşıyan başka bir coğrafya bulmak zordur.

Gerçeklerimizi önce kendimize, ardından dünya kamuoyuna etkili bir şekilde aktarabilmek için oluşturulması gereken tek bilgi alanı, Türk dünyasının kolektif ve senkronize faaliyetlerini güçlendirecek ve küresel bilgi güvenliğinde kendine özgü bir rol üstenmesini sağlayacaktır.

Kaynaklar

Babayev, A. (2016, November 8). Rəsmi dairələrin Birinci Türkoloji Qurultaya münasibətinin açıq və gizli tərəfləri. *Azərbaycan* qəzeti.

Camalov, K. (2015). *Mollanəsrəddinçilərin maarifçilik ideyaları*. Bakı: Elm və Təhsil.

Digital 2023: Kazakhstan. https://datareportal.com/reports/digital-2023-kazakhstan.

Diplomatiya Aləmi. (2020). *Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin jurnalı*, 56.

Егемен Қазақстан газеті. (2017, Апрел 12). Болашаққа Бағдар: Рухани Жаңғыру. No. 70.

Əliyev, İ. (2015, Sentyabr 11). Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının V Sammitində iştirak edib. *Prezident.az*. http://www.president.az/articles/16110

Feyziyev, C. (2013). *Türk dövlətləri birliyi: Qlobal inteqrasiyanın Avrasiya modeli*. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi.

Kydyrali, D. ve Rakisheva, B. (2018). Тюркбарометр – 2017: Формы и направления гуманитарного и экономического сотрудничества стран тюркского мира по мнению столичных жителей тюркоязычных стран (Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан, Турция, Узбекистан). *Uluslararası Türk Akademisi*.

Məcidli, F. (2022, Avqust 10). Böyük Qaspiralının "Dildə, işdə, fikirdə birlik" kəlamı bizim əsas şüarımızdır. *1news.az*. https://1news.az/az/news/20220810125412496-Fuzuli-Mecidli-Boyuk-Qaspiralinin-Dilde-ishde-fikirde-birlik-kelami-bizim-esas-shuarimizdir-MUSAHIBE

Məmmədli, M. (n.d.). Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi. *Kulis.az*. https://kulis.az/xeber/tarix/xeber_____-17872

Orhun Süreci. (n.d.). *Türkünib*. http://turkunib.org/tr/orhun

Ortaq türk tarixi: Ən qədim dövrdən XV əsrə qədər. (2023). *Beynəlxalq Türk Akademiyası*.

Ortak Türk Alfabesine İlişkin Duyuru. (2024, September 11). *Türkic Academy*. https://turkicacademy.org/tu/novost-akademii/ortak-turk-alfabesine-iliskin-duyuru

Textbooks on "Common Turkic History", "Common Turkic Literature", and "Geography of the Turkic World". (n.d.). *Türkic Academy*. https://turkicacademy.org/en/proekt/textbooks-common-turkic-history-common-turkic-literature-geography-turkic-world

Türk Dilleri Portalı. (n.d.). *Türk Dilleri Portalı*. https://turkdilleri.com/en/charts/number-of-speakers-and-groupping

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası ilə əlaqələr. (n.d.). *Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi*. http://www.mfa.gov.az/content/948

Rzalı, R. (2010, July 16). «Əkinçi»nin kiçik qardaşı «Tərcüman». *Azərbaycan*.

Uca, A. (2001). Mirza Fethali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEN TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINA: KIBRIS AĞIZLARI ÖRNEĞİ

*Gökçe Yükselen PELER**

Özet

Türkiye Türkçesinin Kıbrıs'ta konuşulan ağızları, Türkiye Türkçesinin başka dil ve değişkelerle temas açısından en ilginç örneklerinden birini teşkil eden ağızlar topluluğudur. Kıbrıs ağızları, Türkiye Türkçesinin maalesef hâlâ hakkında bütüncül çalışmaların eksik olduğu bir kısmını teşkil etmektedir. Mevcut olan araştırmaların pek çoğu da alandan olmayan amatör araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Bu sebeple bu ağızlar topluluğu hakkında yapılacak her ilmî çalışma, son derece büyük öneme sahiptir. Bu bildiride Türkçenin Kıbrıs ağızlarının kelime dağarcığı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün kelime hazinesi ile mukayeseli bir şekilde ele alınacaktır. Bildiride dikkate alınacak olan sözcük bilimlik malzemeyi, Ölçünlü Türkçede bulunmayan veya mana, şekil, ses bakımından Ölçünlü Türkçedeki eş değerlerinden değişiklik gösteren sözcüklerdir. Bu bildiri, bir taraftan Türkçenin Kıbrıs ağızlarında, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün sözcük dağarcığından hangi kelimelerin barındığını ortaya koyarken diğer taraftan bu kelimelerin hangi mana, şekil veya ses farklılıklarına uğradığını tespit etmeye katkıda bulunacaktır. Bu unsurlar, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan kelimelerle karşılaştırılmış; bazı kelimelerin tarihî sözlükteki biçim ve anlamlarıyla büyük ölçüde örtüştüğü, bazılarının ise değişim geçirerek günümüze ulaştığı ortaya konmuştur. Bu bulgular, Kıbrıs Türkçesinin eski Türk lehçeleriyle kurduğu tarihî sürekliliğe işaret etmektedir. Bu dil bilimlik katkıların yanında, bu bildirinin birtakım toplumluk tesirlerinin de olması beklenmektedir. Zira Kıbrıs Türkleri, mütemadiyen Osmanlı döneminde İslamiyet'i kabul etmiş Rum ve / veya Latinlerin ahfadı oldukları propagandası maruz kalmaktadırlar. Bu ağızlar topluluğunda bulunup da Ölçünlü Türkçede bulunmayan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün kelime hazinesi ile

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri, gokcepeler@erciyes.edu.tr, ORCİD: 0000-0002-9604-5101.

ilişkili sözcüklerin tespit edilmesi, bu propagandalara karşı verilecek en güzel ilmî cevaplardan biri olacaktır. Bu ağızları konuşan Kıbrıs Türkleri, ataların-dan tevarüs ettikleri en mühim miras olan lisan aracılığı ile Anadolu üzerinden geçmişte ve günümüzde Asya'da yaşayan Türk toplulukları ile doğrudan bağ kurmuş olacaktır. Netice itibarıyla, Türkçenin Kıbrıs ağızları sadece mahallî bir ağızlar öbeği değil, aynı zamanda Türkçenin tarihî tekâmül sürecini an-lamada değerli bir malzeme arz etmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile yapılan mukayeseler, Türkçenin söz varlığında süreklilik ve değişimin nasıl bir arada var olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkçenin Kıbrıs ağızları, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Öl-çünlü Türkçe, ses değişikliği, anlam değişikliği.

From *Dîvânu Lugâti't-Turk* to the Turkish Dialects: The Example of Cypriot Dialects

Abstract

The Turkish Dialects of Cyprus are a group of dialects that constitute one of the most interesting examples of Turkish in terms of contact linguistics. Cypriot dialects constitute a part of Turkish which unfortunately still lacks holistic studies. Most of the existing studies have been conducted by amateur researchers. Therefore, every scientific study on this dialect group is of great importance. In this paper, the vocabulary of the Turkish Dialects Cyprus will be discussed in a comparative manner with the vocabulary of *Dîvânu Lugâti't-Türk*. The lexicographical material to be taken into consideration in the paper are the words that do not exist in Standard Turkish or differ from their equivalents in Standard Turkish in terms of meaning, form and sound. This paper will, on the one hand, reveal which words from the vocabulary of *Dîvânu Lugâti't-Türk* are found in the Cyprus dialects of Turkish, and on the other hand, will contribute to the determination of the semantical, formal or phonological changes of these words. These elements were compared with the words recorded in Dīwān Lughāt al-Turk; it was revealed that some words largely coincided with the forms and meanings found in the historical dictionary, while others have undergone changes and survived to the present day. In addition to these linguistic contributions, this paper is also expected to have some social effects. The Turks of Cyprus are constantly exposed to propaganda that they are the descendants of Greeks and/or Latins who accepted Islam during the Ottoman period. The identification of words related to the vocabulary of *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which are found in this dialectal community but not in Standard Turkish, will help to counter this propaganda. In conclusion, the Cypriot dialects of Turkish constitute not merely a set of regional varieties, but also serve as a valuable resource for the study of the

historical evolution of the Turkish language. Comparative analyses with *Dîvânu Lugâti't-Türk* demonstrate the manner in which continuity and change coexist within the lexicon of Turkish.

Keywords: Turkish Dialects of Cyprus, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Standard Turkish, phonological change, semantical change

Giriş

Günümüzde Türkçenin Kıbrıs ağızları, çok dilli ve çok kültürlü bir çevrede tekâmül etmiş olmalarının bir neticesi olarak Ölçünlü Türkçeden ve Türkiye Türkçesinin geriye kalan ağızlarından birtakım dikkate değer farklılıklar barındırmaktadır. Gerek bu farklılıklar gerekse Ölçünlü Türkçe ve diğer Türkiye Türkçesi ağızları ile arz ettiği koşutluklar, Kıbrıs ağızlarının konuşurlarının kökenleri ve tarihî gelişimlerinin neticesidir.

Resmî Türk tarih tezine göre, Kıbrıs Türklerinin 1571 yılında adanın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesini müteakip, adaya yerleştirdiği Anadolulu Türklerin torunlarıdırlar. Bu tarih tezinin büyük gerçeği yansıttığına şüphe yok, zira bu iskân en ince ayrıntısına kadar Osmanlı arşivlerinde kayıtlıdır. Mesela adanın fethine katılan ordunu içinden, 1,000 yeniçeri ve 2,800 diğer sınıflardan askerin adaya yerleştiği 1581 Sayılı Maliyeden Müdevver Defter'de kayıtlıdır (Halaçoğlu, 2001, s. 44). Bu askerler için Canik sancağından 3000 bakirenin talep edildiği ise 17 Sayılı Divan-ı Hümayun Mühimme Defteri'nde kaydedilmiştir (Orhonlu, 1971, s. 93). İlk yerleşimciler olan bu askerlere ilave olarak adanın şenlendirilmesi için sürgün usulüne göre adaya sivil halk iskân edilmiştir. 13 Cemaziyülevvel 980 / 22 Eylül 1972 tarihli, 2551 Sayılı Mevkufat Defteri'ne göre, fethi takip eden bir yıl içerisinde, Aksaray, Beyşehir, Seydişehir, Anduği, Develihisar, Ürgüp, Koçhisar, Niğde, Bor, Ilgın, İshaklı, Akşehir, Akdağ, Bozok havalilerinden adaya 1908 aile iskân edilmiştir (Halaçoğlu, 2001, s. 40-41). 07 Ocak 1581 tarihli ve 43 Sayılı Mühimme Defteri'nde ise fethi müteakip on yıl içerisinde, Kıbrıs'a 8,000 Türk ailesinin yerleştirildiği kayıtlıdır (Orhonlu, 1971, s. 97; Halaçoğlu, 2001, s. 44). İlk on yıl içerisinde adaya yerleştirilen 8,000 aile hane başına beş kişiden hesaplandığı zaman, ortaya 40,000 kişilik bir nüfus çıkmaktadır. Bu nüfusa adaya yerleşen askerler de ilave edildiği takdirde, rakamın 44.000 civarına yükseldiğine şahit olunmaktadır. Adaya devletin farklı köşelerinden Türk nüfusun nakledilmesi, bu ilk iskânlarla mahdut kalmamış, 18. yüzyıla kadar sürmüştür. 1702 yılında, Güngördü, Delili ve Kırıntılı cemaatlerinin nakledildiği 8458 Saylı Maliyeden Müdevver Defter'in 170. sayfasında kayıtlıdır. Aynı defterin 266-67. sayfalarında ise Elçiler, Batralı (Püseli), Bolahadlı, Cerid, Çaylak, Dermili, Hacılı, Kiselioğlu, Kılıçlı, Kırıntılı, Lekvan, Sakallı, Sendil, Şamlı, Şeyhli (Hacı Bahaddinli), Tacirli, Tırtar, Gedikli, Güzelbeğli, Karhacılı, Saçıkaralı

cemaatlerinin 1713 yılında Kıbrıs'a nakledildiği kayıtlıdır. 1727 senesinde ise Hardal, Paşmaklı, Yazıcılı, Hacı-İsalu, Tataroğlu, Kaçı, Horezm cemaatleri ile yeniden Şehli ve Gedikli cemaatlerinin Kıbrıs'a nakledildiği 134 Sayılı Maliyeden Müdevver Defter'in 66-67. sayfalarında mevcuttur (Altay, 1999, s. 456-458; Halaçoğlu, 2001, s. 45; Halaçoğlu, 2006, s. 141).

Bu bilgilerden de kolayca anlaşılacağı üzere, Kıbrıs'ın fethinin ardından adaya yerleştirilen Türk nüfusuyla ilgili tafsilatlı arşiv belgeleri mevcuttur. Ancak son zamanlarda yapılan çalışmalar neticesinde, artık bilinmektedir ki ada üzerindeki Türk varlığının tarihi, Osmanlı fethinin öncesine dayanmaktadır. Sivil ve askerî olmak üzere, her toplum sınıfıyla temsil edilen bir Türk nüfusunun adada mevcut olduğu tarihî delillerle sabittir. Siviller; her meslek sınıfından sıradan insanlar köleler, tüccarlar ve hatta Hristiyan din adamları ile temsil edilirken askerler; Karamanoğlu Beyliği askerleri, Türkopoller, Tatar paralı askerler, Memlukler ve Karamanoğulları haricindeki Türkmenlere mensup Türkmen askerlerle temsil edilmekteydi. Ayrıca bu Türk öbeklerinden bazılarının çok uzun süre ada üzerinde bulundukları, kayıtlarla sabittir. Örneğin Türkopellerin Bizans, Lüzinyan ve Venediklilerin adaya hâkim oldukları devirlerde sadece adada bulunmakla kalmayıp çeşitli ayrıcalıklara sahip içtimai yönden güçlü bir topluluk oldukları bilinmektedir. Aynı şekilde Lüzinyanlar döneminde adaya yerleşen birtakım Memluklerin ahfadı, tarihî kayılar sayesinde, Venedikliler devrinde, hatta Memluk Devleti ortadan kalktıktan sonra bile ada üzerinde tespit edilebilmektedir[1].

Kıbrıs adasındaki Bizans hâkimiyeti dönenimden (395-1191) beri ada üzerindeki varlıkları tarihî kayıtlarla tespit edilebilen çeşitli Türk topluluklarının beraberlerinde dillerini de adaya getirdiklerine ve en azından bir süre dillerini muhafaza ettiklerine şüphe yoktur. Lüzinyan devrinden (1192-1489) itibaren Kıbrıs'ın içtimai hayatı içerisinde yer alan ve bu hayatın tabakalaşmasında tesirli bir yere sahip olan bu Türklerin dillerini muhafaza edemedikleri düşünülemez. Günümüzde adada konuşulan Türk ağızlarında tespit edilen Oğuz dışı unsurların da zaten ancak Osmanlı öncesinde adada bulunan Kıpçakların ve diğer Türkmenler haricindeki toplulukların dillerinin bakiyesi olduğu açıktır[2]. Elde bu durumu başka türlü açıklayacak başka tarihî veri bulunmamaktadır. Kıbrıs ağızlarında görülen çok yoğun Oğuz Türkçesi unsurlarının büyük oranda, fetihten sonra adaya iskân edilen Anadolulu Türk ve Türkmenlerin dillerinin bakiyesi olduğundan şüphe etmek için herhangi bir

---

1 Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Kıbrıs'taki Türk varlığı hakkında tafsilatlı bilgi için şu çalışmalara göz atılabilir: Şükürov, 2020, s. 105-128; Peler, 2020a, s. 129-159.

2 Türkçenin Kıbrıs ağızlarında mevcut olan Kıpçak Türkçesi başta olmak üzere, Oğuz dışı unsurlar hakkında tafsilatlı malumat için şu çalışmaya bakılabilir: Peler, 2019a, s. 861-873.

neden bulunmamaktadır[3]. Ancak Osmanlı öncesinde adada bulundukları bilinen Türkmenlerin az da olsa bu Oğuz Türkçesi unsurlarına katkıda bulundukları da dikkate alınmalıdır. Bunlara ilaveten gerek Osmanlı devrinde gerekse onu takip eden İngiliz ve Kıbrıs Cumhuriyeti devirlerinde, Kıbrıs Türklerinin günümüzde Libya ve Suriye, Filistin, Lübnan gibi tarihî olarak "Bilad-ı Şam" adıyla bilinen mıntıkalarla sıkı bir ilişki içerisinde oldukları bilinmektedir. Şüphesiz bu ilişkilerin Kıbrıs Türklerinin konuştukları ağıların üzerinde de tesiri olmuştur[4]. Elbette bu sırlanan amillere ilave olarak Kıbrıs ağızlarında, adanın çok kültürlü ortamının tabii bir neticesi olan bazı dil dışı etkileşimlerin ve dil içi tekâmülün sonucu olan bazı kendine mahsus hususiyetler de bulunmaktadır.

Divan'ın Dilinden Kıbrıs Ağızlarına

Yukarıda zikredilen içtimai amillere binaen Kıbrıs Türklerinin konuştukları ağızlarda meydana gelen hususiyetlere ek olarak, Karahanlı dönemi Türkçesi ile ilişkilendirilebilecek bazı hasletlerinde korunduğuna şahit olunmaktadır. Bu hususiyetlere bilhassa kelime hazinesinde rastlanmaktadır.

Kıbrıs ağızları, kelime hazinesi cihetiyle büyük oranda Ölçünlü Türkçe ve Türkiye Türkçesinin geriye kalan ağızları ile büyük koşutluk arz etmektedir. Bu koşutluğun üç temel sebebinin bulunduğunu ileri sürmek akla yatkın gelmektedir. Öncelikle yukarıda da zikredildiği üzere, Kıbrıs Türklerinin atalarını büyük oranda Anadolu'dan iskân edilen göçmenler teşkil etmektedir. İkinci olarak Kıbrıs ağızlarını konuşan topluluk, tarih boyunca yazı ve eğitim dili olarak istisnasız bir şekilde İstanbul Türkçesini kullanmıştır. Bu durum da adada konuşulan Türkçenin her zaman İstanbul ağzının tesiri altında kalmasına sebep olmuştur. Bu tesirin 1974 sonrasındaki gelişmelerin bir neticesi olarak kendini daha güçlü bir şekilde hissettirdiği de mutlaka dikkate alınmalıdır. Üçüncü sebep olarak da 1974 sonrasında Türkiye'nin hemen hemen her noktasından gelip adaya yerleşen göçmenler gösterilebilir. Kıbrıs Türkleri, tabii olarak pek çok yönden olduğu gibi, dil cihetiyle de bu göçmenlerle etkileşim içerisinde girmiştir. Bu çok güçlü etkilere rağmen, günümüzde hâlâ Kıbrıs ağızlarında, Ölçünlü Türkçenin kelime haznesinde bulunmayan bir kelime tabakası mevcuttur. Bu kelimelerin bir kısmı Divan'da tespit edilebilirken bir kısmı tespit edilememektedir. Bu kelime tabakasının bir diğer ehemmiyetli hasleti, bu kelimelerin bazılarının aynı anlamda, bazılarının ise yakın anlamlarda geriye kalan Türkiye Türkçesi ağızlarında da tespit edilebilmesidir.

---

[3] Osmanlı döneminde Kıbrıs'a hangi Oğuz boylarına mensup Türklerin iskân edildiği hakkında tafsilatlı malumat için şu çalışmaya bakılabilir: Peler, 2020b, s. 361-376.

[4] Türkçenin Kıbrıs ağızları üzerindeki Arapça tesiri hakkında tafsilatlı malumat çin şu çalışmaya bakılabilir: Peler, 2019b, s. 41-58.

Ancak eğer Derleme Sözlüğü bir kıstas olarak kabul edilebilirse bazılarının geriye kalan ağızlarda da tespit edilemediğine şahit olunmaktadır. Bu çalışmanın da temel aldığı bu kelime tabakası, Kıbrıs Türklerinin kökeni etrafında yürütülen tartışmalar bakımından oldukça mühimdir[5]. Bu kelime tabakası sayesinde, Kıbrıs Türkleri, tartışmasız bir şekilde Karahanlı Türkçesinin konuşulduğu dönemdeki Türk nüfusuna bağlanabilmektedir.

Kıbrıs ağızlarında korunan bazı kelimelerin tamamen Divan'dakilerle aynı olduğuna şahit olunmaktadır. Bu kelimeler hem anlam hem de şekil bakımından Divan'dakilerle ayniyet arz etmektedir. Kelimelerin bir kısmında ise birtakım ses değişikliklerinin meydana gelmesine rağmen, anlam bakımından Divan'dakilerle aynı kaldığı görülmektedir. Bu farklılıkların en azından bir kısmının lehçe farkından kaynaklandığı da dikkate alınmalıdır. Bir diğer kelime öbeğinde ise şekil bakımından herhangi bir değişiklik meydana gelmezken anlam bakımından bazı farklılaşmaların meydana geldiği görülmektedir. Bazı kelimeler ise Divan'a nazaran hem şekil hem de anlam bakımından farklılıklara uğramışlardır. Bu sebeple Kıbrıs ağızlarına Divan ile ortaklık gösteren kelimeleri dört alt başlık altında ele almak gerekmektedir: 1) Aynı kalanlar, 2) Sadece ses değişikliği olanlar, 3) Sadece anlam değişikliği olanlar ve 4) Hem ses hem de anlam değişikliği olanlar.

Kıbrıs ağızlarında Divan ile ortak olan kelimelerin bazıları aşağıda verilmiştir. Bu kelimelerden tanıklanabilenler tanıklanmış, tanıklanamayanlar ise Kıbrıs ağızlarının lügatlerinde mevcut oldukları şekilleriyle verilmişlerdir. Kelimeler evvela Kıbrıs ağızlarındaki şekilleriyle verilmiş, karşılarına da Divan'daki şekilleri verilmiştir.

Aynı Kalanlar

ağna- : hayvan yere yatıp yuvarlanmak (Kabataş, 2009, s. 56; Hakeri, 2003, s. 4) < DLT. *ağna-* 'hayvanlar yatıp sırt üstü yuvarlanmak, debelenmek' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 544)

arık / arıg: zayıf, cılız, sıska (Kabataş, 2009, s. 71; Gökçeoğlu, 2008, s. 15) < DLT. *arık* 'zayıf', cılız (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 554)

arın-: temizlenmek, yıkanmak (Kabataş, 2009, s. 71; Gökçeoğlu, 2008, s. 15) < ET. *arı-* 'temizlemek' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 555)

bele-[1]: pislemek, kirletmek; bulaştırmak (Hakeri, 2009, s. 98; Gökçeoğlu, 2008, s. 32, Hakeri, 2003, s. 28) < DLT. *bėle-* 'belemek, bulamak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 587)

---

[5] Kıbrıs Türklerinin kökenleri hakkında yapılan tartışmalarla ilgili tafsilatlı bilgi için şu çalışmaya bakılabilir. Abdurrazak Peler, 2013, s. 186-200.

Ateş yagdım dillendi / Cezvem küle belendi / Sen benden ayrılalı / Ateşim böyüklendi. (Gökçeoğlu, 2002, s. 250)

bele-[2]: çocuğun giysilerin değiştirerek kundaklamak (Kabataş, 2009, s. 98; Gökçeoğlu, 2008, s. 32; Hakeri, 2003, s. 28) < DLT. *bėle-* 'çocuğu belemek' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 587)

Çocukların giyeceklerini değiştirme işine "çocuğu belemek" denir. (Yorgancıoğlu, 2000, s. 261)

böğ / böv / böy: iri ve zehirli örümcek (Kabataş, 2009, s. 123; Gökçeoğlu, 2008, s. 44; Hakeri, 2003, s. 41) < DLT. *bög / böy* ' örümcek' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 597-598)

Maria ile Sofokli, koltuğun üzerinde diken, çivi ya da akrep, yılan böv ararken… (Selenge, 2001, s. 55)

çomak: kalın değnek, sopa (Kabataş, 2009, s. 170; Gökçeoğlu, 2008, s. 67; Hakeri, 2003, s. 65) < DLT. *çomak* 'çomak, sopa' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 627)

çörek / çürek: susmalı, bölümlü, uzun, yuvarlak veya simit biçim,nde küçük ekmek (Kabataş, 2009, s. 173) < DLT. *çörek* 'yuvarlak ekmek' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 629)

kapak: kızlık zarı (Kabataş, 2009, s. 359; Gökçeoğlu, 2008, s. 188) < DLTT. *kapak* 'kızın kızlığı, bekareti' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 683)

Kıbrıs'ta yaşlı kadınlar kız çocuklarını severlerken apış aralarını tutarak "*Aha buraşda kapağı var*" demektedirler. (Gökçeoğlu, 2008, s. 188)

soyul-: açılmak, dağılmak (Kabataş, 2009, s. 515; Gökçeolu, 2008, 249) < DLT. *soyul-* '(bulut) dağılmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 830)

Bulutlar birazdan soyulur. (Kabataş, 2009, s. 515)

üle-: bölmek, paylaştırmak, taksim etmek (Kabataş, 2009, s. 569-570; Gökçeoğlu, 2008, s. 285; Hakeri, 2003, s. 303) < DLT. *üle* 'dağıtmak, paylaştırmak, üleştirmek' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 832)

Tabaktaki leblebileri el yordamıyla çocuklarına üledi. (Gökçeoğlu, 2008, s. 283)

Sadece Ses Değişmesi Olan Kelimeler

ağız (südü / sütü): 1. Yeni doğurmuş hayvanın ilk sütü (Gökçeoğlu, 2008, s. 7; Hakeri, 2003, s. 4) 2. yeni doğurmuş hayvanın ilk sütünün kaynatılması ile oluşan katı, lor gibi yiyecek (Kabataş, 2009, s. 55-56) < DLT. *ağuz* 'doğumdan sonra gelen ilk süt' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 545).

ağı-: yükselmek (Kabataş, 2009, s. 55; Hakeri, 2003, s. 3) < DLT. *ağ-* ' yukarı çıkmak, yükselmek' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 542)

Top kaleden ağıdı. (Hakeri, 2003, s. 3)

ağırsak: 1. ağırşak, iğin altına bağlanan ağırlık. 2. Kadın ölülerinin yanına konulan ağırlık (Kabataş, 2009, s. 55; Hakeri, 2003, s. 4) < DLT. agırşuk (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 543)

ayaydıñ: ayın ön dördü, dolunay; ay ışığı, mehtap (Kabataş, 2009, s. 78; Gökçeoğlu, 2008, s. 20; Hakeri, 2003, s. 17) < DLT. *aydıñ* 'ay ışığı' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 566)

Işıksız, ayaydınsızdı gece. (Selenge, 1999, s. 171)

ağna- / aňna-: anlamak, kavramak (Kabataş, 2009, s. 56; Hakeri, 2003, s. 4) < DLT. *aňla-* 'anlamak (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 553)

Açdım gollarımı sana / sevdamı ağnasana / gelmesan gaybedersin / çok da naz etme bana (Yorgancıoğlu, 2003, s. 25)

andız: 'bir çeşit ağaç (inula helenium) (Kabataş, 2009, s. 65; Gökçeoğlu, 2008, s. 13; Hakeri, 2003, s. 10) < DLT. *aňduz* 'andız otu (inula helenium)' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 553)

aňsır-: hapşırmak, aksırmak (Kabataş, 2009, s. 68; Hakeri, 2003, s. 11) < DLT. *asur-* 'aksırmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 559)

aşık: 1. Aşık kemiği. 2. Aşık kemiği ile oynanan bir tür oyun (Kabataş, 2009, s. 75) < DLT. *aşuk* 'aşık kemiği' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 561)

bağız: boğaz; boyun (Kabataş,2009, s. 84; Hakeri, 2003, s. 20) < DLT. *boguz* 'boğaz' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 593)

Döndü sandalcığa ama kağadcığı dürdü bükdü, öyle musgacık gibi bir şey yapdı. Muşammanın içine de sardı, bağzına asdı (Gürkan, 1997, s. 113)

barsak: bağırsak (Kabataş, 2009, s. 91; Hakeri, 2003, s. 24) < DLT. *bagırsuk* 'bağırsak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 570)

Siyahlar giymiş olan kadınun karnı parçalanmış, barsakları asfaltın üzerine dökülmüştü. (Tolgay, 1997, s. 35)

belezig: bilezik (Kabataş, 2009, a. 99) < *bilezük* 'bilezik' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 587)

Panayıra gideyim / belezig getireyin / yarimin gollarına / aşikâr geydireyim (Saracoğlu, 2004, s. 163)

beñiz / bengiz: insanın yüz rengi, beniz (Kabataş, 2009, s. 102) < *meñiz* ‘insanın renhgi, beniz’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 764)

Vereme yakalanınca gül beñzi sararıp soldu (Gökçeoğlu, 2008, 33)

betmez / bedmez: pakmez (Kabataş, 2009, s. 104; Hakeri, 2003, s. 30) < DLT. *bekmes* ‘pekmez’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 582)

Diğer yandan bir kap bir kap içerisinde betmez kaynatılır. (Altan, 1988, s. 2014)

buğ-: donarak ölmek (Kabataş, 2009, s. 125) < DLT. *buḏ-* ‘soğuktan ölmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 599)

Beyaz donduğunda Arap buğar. (Gökçeoğlu, 1997, s. 60)

burunduruk: çift veya binek hayvanlarının ısıramaması veya bir şey yememesi için ağzına geçirilen bez veya kamış kafes (Kabataş, 2009, s. 132; Hakeri, 2003, s. 46) < *burunduk* ‘dizgin, burunluk’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 603)

cik: aşık oyununda kullanılan aşık kemiğinin çukur kısmı (Kabataş, 2009, s. 146; Hakeri, 2003, s. 52) < DLT. *çik* ‘aşık oyununda aşığın karnı üzerine düşmesi’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 625)

çıyan / çayan: 1. akrep 2. Sarımtırak renkte zehirli bir böcek (Kabataş, 2009, s. 160, 165-166) < DLT. *çaḏan* ‘akrep’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 611)

Kucağını, ağılı kuyruklu akraplara hem göğsü ak, sırtı kör yılanlara, boz çıyanlara, zehirli arılara bile açan Beşparmaklara bak (Selenge, 1999, s. 17)

çonça / çomça: kepçe (Kabataş, 2009, s. 170) < DTL. *çömçe* ‘kepçe’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 628)

damdır-: damlatmak, ölmek üzere olan kişilerin ağzına su damlatmak (Kabataş, 2009, s. 179; Gökçeoğlu, 2008, s. 73) < DLT. *tamtur-* ‘damlatmak, akıtmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 851)

Günlerce can çekişmesine karşın ağzına su damdıran bile olmadı. (Gökçeoğlu, 2008, s. 73)

dılak: dilcik, bızır, klitoris (Kabataş, 2009, s. 188; Hakeri, 2003, s. 74) < ET. *tılak* ‘klitoris, kadının kadınlık organı, avret yeri, dilcik’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 877)

dil-: dilimlemek, parçalara ayırmak (Kabataş, 2009, s. 190) < DLT. til- ‘boylamasına kesmek, dilmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 881)

Acı gavın dildi miň / ben gideli güldü müň / ayrıldıg ayrı düşdüg / gırmedimi bildi miň. (Gökçeoğlu, 2001, s. 123)

dorum / dorumcuk: deve yavrusu (Kabataş, 2009, s. 198; Gökçeoğlu, 2008, s. 87; Hakeri, 2003, s. 80) < torum 'deve yavrusu' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 894)

Saat üç dedi mi dorum gibi evlerine koşarlar. (Selenge, 1999, s. 198)

ıra- / ira-: uzaklaşmak (Kabataş, 2009, s. 337) < DLT. *yıra-* 'uzaklaşmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 972)

Şumraların toprak yollarından kestirme yaptılar. Çangar mahallesinden ıradılar. (Aksoy, 1996, s.18)

ör- / ür-: köpek havlamak (Kabataş, 2009, s. 457; Gökçeoğlu, 2008, s. 222; Hakeri, 2003, s. 233) < DLT. *ür-* 'havlamak, ulumak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 933)

Ay dovar eleg gibi/savrılır keleg gibi/madem mani bilmezsiň/ne öreň köpek gibi. (Saracoğlu, 2004, s. 89, 115)

Sadece Anlam Değişikliği Olan Kelimeler

ala: siyah, beyaz iplikten dokunan ve çobanlar tarafından kullanılan üstlük (Kabataş, 2009, s. 59) < DLT. *ala* 'karışık renkli, benekli' (Ercilasun ve Akoyunlu, 2014, s. 547)

avın-: (hayvanalar) gebe kalmak, döl tutmak (Kabataş, 2009, s. 76-77; Gökçeoğlu, 2008, s. 18; Hakeri, 2003, s. 16) < DLT. *avın-* 'eğlenmek, memnun olmak; bir şeyden zevk almak; alışmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 564)

azgan: sarı çiçekli, dikenli, kırmızı meyve veren küçük bir ağaç türü (*calycoteme villosa*) (Kabataş, 2009, s. 79-80; Gökçeoğlu, 2008, s. 23; Hakeri, 2003, s. 18) < DLT. azgan 'yaban gülü; ağaçların en kötüsü olup gül gibi sarı, beyaz çiçekleri olan bir ağaççık, küpe gibi kırmızı meyveleri olur' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 567)

Azgan çaltı kördiken / guşgondurmaz, böğürtlen / haçan değsem batarsın / hangisisin acep sen. (Hür, 2001, s. 134)

boyunduruk: 1. mezarda baş altına konulan yükseklik (Kabataş, 2009, s. 120). 2. 40-50 dönüm, bir çiftle sürülebilecek dönüm toplamı (Hakeri, 2003, s. 41) < DLT. *boyunduruk* 'boyunduruk' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 597)

Başucuna boyunduruk koymayıncalar gebermesin. (Bağışkan, 1997, s. 357)

böň: ahmak, saf, iri yarı (Kabataş, 2009, s. 122; Gökçeoğlu, 2008, s. 44) < DLT. *böň* ‘iri ve kaba (insan) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 598)

Adam konuşsun bana, ben de ağzım açık aklım kaçık bön bön yüzüne bakayım, olmaz elbette. (Selenge, 1988, s. 281)

buzluk: buz dolabı (Kabataş, 2009, s. 133; Hakeri, 2003, s. 46) < DLT. *buzluk* ‘buz saklanan yer’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 605)

Herkesin buzluğu var bizim yok. Bir soğuk suya hasretiz bu yaz kaynarında. (Selenge 1999, s. 56)

çakır: buğday başaklarının henüz yeşille mavi arası hâli; ela (Kabataş, 2009, s. 152) < DLT. *çakır* ‘mavi, gri mavi; gök gözlü’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 612)

Arpayı çakır, buğdayı takır. (Siber, 1983, s. 44)

kak-: ayakla vurmak, tekmelemek (Kabataş, 2009, s. 357; Hakeri, 2003, s. 165) < DLT. *kak-* ‘hafifçe vurmak’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 677)

Sabah gagdım gideyim ahırdan alayım bulliciğimi. O ne? Ahır kapısı açılmaz. İtereg, kakarag, kakdırarag zor bela araladım kapıyı. (Saracoğlu, 2004, s. 227)

sak: iyi haber alan, kulağı delik (Kabataş, 2009, s. 488; Hakeri, 2003, s. 252) < DLT. *sak* ‘uyanık ve kıvrak zekalı olan; özenli, dikkatli’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 800)

Sağır kuş bir ayağından, sak kuş iki ayağından. (Gökçeoğlu, 1997, s. 100)

say / saydaş / saytaşı: toprak altından çıkan büyük taş (Kabataş, 2009, s. 494; Gökçeoğlu, 2008, s. 240; Hakeri, 2003, s. 257) < DLT. *say* ‘taşla kaplı yer, taşlı çöl’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 811)

Dış etkenlere karşı dayanıklı, sert, üzeri düz, yassı taşlara Kıbrıs’ta saydaş denmektedir. (Gökçeoğlu, 2008, s. 240)

siñir-: dinlendirmek; serleşmek, kartlaşmak (Kabataş, 2009, s. 509; Gökçeoğlu, 2008, s. 247; Hakeri, 2003, s. 266) < DLT. *siñür-* < *siñ-* ‘yutmak; yedirmek; hazmetmek’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 285)

Otlar sinirsek olduğundan saatlerce kaynatılmalarına karşın pişmedi. (Gökçeoğlu, 2008, s. 247)

tura: kapı veya pencerenin üst tarafına yağmurdan korunmak için yapılan siper, korumalık (Kabataş, 2009, s. 558; Gökçeoğlu, 2008, s. 275; Hakeri, 2003, s. 296) < DLT. *tura* ‘arkasına sığınılan şey; kalkan’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 901)

Evin turası kırıldığından yağmurlu havalarda kapının kilidini açarken ıslanırdı. (Gökçeoğlu, 2008, s. 275)

ülgü: orantılı, uygun (Kabataş, 2009, 570; Hakeri, 2003, s. 303) < DLT. *ülgü* 'ölçme, tartma; tartı, terazi; ölçü; miktar; pay, hisse' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 932)

yetil-: gelişmek, büyümek (Kabataş, 2009, s. 595; Gökçeoğlu, 2008, s. 305; Hakeri, 2003, s. 316) < DLT. *yetil-* 'ulaşmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 967)

Gördüğünü görmediğini yedi yuttu, semirdi, yetildi. (Selenge, 2001, s. 20)

Ses ve Anlam Değişikliği Olan Kelimeler

acı- : esirgemek, çok görmek' (Kabataş, 2009, s. 49) < DLT. *açı-* 'acımak; ekşimek; kızdırmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 538)

Evine gittik, bir acı gaveyi biden acıdı. (Yorgancıoğlu, 2000, s. 100)

acış-: 1. acı duymak, canı yanmak; kaşınmak (Kabataş, 2009, s. 49-50; Hakeri, 2003, s. 1) < DLT. *açış-* '*açı-* fiilinin işteşi; acılaşmak, ekşimek' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 539)

Avuçların acışması para alacağına delalettir. (Hakeri, 2003, s. 1)

açık: uzak, ırak (Kabataş, 2009, s. 50) < DLT. açuk 'açık' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 540)

ağı: zakkum (Kabataş, 2009, s. 54; Gökçeoğlu, 2008, s. 7; Hakeri, s. 3) < DLT. ağu 'zehir' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 545)

Bahcaya digdim ağı / Açıldı her budağı / Şekerden da dadlıdır / O yârimin dudağı. (Kabataş, 2009, s. 54).

aktar- / agdar-: tarlayı sürmek, ekilecek hâle getirmek (Kabataş, 2009, s. 59; Gökçeoğlu, 2008, s. 6; Hakeri, 2003, s. 6) < DLT. *ağtar-* / *axtar-* 'çevirmek, döndürmek, karıştırmak (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 565)

Ohdovori aktarmasını mart nadasına yeğle. (Siber, 1993, s. 40.)

aňgut: ahmak, budala (Kabataş, 2009, s. 67) < DLT. *aňıt* 'ördeğe benzer kııl renkli bir kuş' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 553)

argı / ark: küçük su kanalı (Kabataş, 2009, s. 71-72; Hakeri, 2003, s. 12) < DLT. arık 'ırmak, su kanalı' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 554)

aşın-: hazmetmek, sindirmek (Kabataş, 2009, s. 75) < DLT. *aşgın-* 'aşınmak; ezilip ufalanmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 560)

aydın-: şikayet etmek; söylenmek; serzenişte bulunmak (Kabataş, 2009, s. 79; Gökçeoğlu, 2008, s. 20-21; Hakeri, 2003, s. 17) < DLT. *aytın-* 'sormak, sormayı üstüne almak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 567)

Yoo usta aydınma kör olursun. Düzlüğe çıktın sayılır. (Gökçeoğlu, 1985, s. 25)

beñilde- / beñile-: korkmak, ürkmek, irkilmek (Kabataş, 2009, s. 101; Gökçeoğlu, 2009, s. 20-21; Hakeri, 2003, s. 29) < DLT *beliñle-* 'korku ile uykusundan sıçramak, hayvan habersizce bir şeyden korkup sıçrayarak ürkmek' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 583)

Bir korna sesine benilediler. (Aksoy, 1999, s. 33)

biçil-: bacak arası, koltuk altı gibi vücut bölgelerinde sürtünmeden oluşan kızarıklık, pişik olmak (Kabataş, 2009, s. 108; Gökçeoğlu, 2008, s. 36; Hakeri, 2003, s. 32) < DLT. *bıçıl-* 'yarılmak, kesilmek; kopmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 584)

Kundak çocuğunun altı temizlenmeyince etleri biçildi. (Gökçeoğlu, 2008, s. 36)

boru: korna (Kabataş, 2009, s. 119; Gökçeoğlu, 2008, s. 42; Hakeri, 2003, s. 40) < DLT. *borguy* 'üfürülen boru' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 594)

Çanağa goydım noru / Lefge'de çalar boru / gadınnar rahat yaşar / adamlar çeker zoru (Yorgancıoğlu, 2000, s. 472)

bük-: çabucak yemek, tıkınmak, hepsini yemek, bıkıncaya kadar yemek (Kabataş, 2009, s. 133-134; Gökçeoğlu, 2008, s. 47) < ET. *bök-* / *bük-* 'yemekten bıkıp doyup usanmak, bıkmak, gözü doymak, kanmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 606)

Somun yuvarlak. Yerli undan. Esmer. Besleyici. Yerdi, bükerdi de doymazdı. (Aksoy, 1990, s. 16)

bürüncük / bürümcük: ipekten dokunmuş kumaş, çizgili el dokuması (Kabataş, 2009, s. 136; Gökçeoğlu, 2008, 48; Hakeri, 2003, s. 46) < DLT. *bürünçük* 'burnu ve burundan aşağısını örten peçe, yaşmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 607)

Bıyıklar pırasa püskülü. Püsküllü bela! Mintanı bürüncük. Çizgili. El dokuması. (Aksoy, 1996, s. 76)

çapıd / çapıt: eski bez parçası (Kabataş, 2009, s. 157; Gökçeoğlu, 2008, s. 59; Hakeri, 2003, s. 58) < DLT. *çapgut* 'kıtık' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 615)

Çevre çarıklı ve çapıtlılarla dolu. (Gökçeoğlu, 1985, s. 33)

çavış: çavuş (Kabataş, 2009, s. 159) < DLT. *çawuş* 'savaşta safları tanzim eden v askeri zulüm yapmaktan uzak tutan kimse' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 617)

Ne deycen goca Nigiforo çavışa. (Aksoy, 1996, s. 24)

çebiş / çebiç / çepiş: 1. bir yaşındaki erkek keçi yavrusu 2. İlk kez teke görmüş oğlak (Kabataş, 2009, s. 160; Gökçeoğlu, 2008, s. 61-62; Hakeri, 2003, s. 59) < DLT. *çepiş* 'yarı büyümüş oğlak; altı aylık keçi yavrusu' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 619)

Kimi köylüler çepiş etini keçi etine yeğler. (Gökçeoğlu, 2008, 62)

daban: ayağın veya ayakkabını alt yüzü (Kabataş, 2009, s. 175; Hakeri, 2003, s. 67) < DLT. *taban* ' devenin abanı' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 847)

Araçla ve hayvanla gitmeyi sevmediğinden hep daban aşındırırdı. (Gökçeoğlu, 2008, s. 71)

dam- / dan-: akla gelmek, içine damlamak, önceden duyumsamak, esinle anlamak (Kabataş, 2009, s. 178; Hakeri, 2003, s. 68) < DLT. *tam*- 'damlamak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 850)

Öyle olacağı içime damdı. (Hakeri, 2003, s. 68)

damak: kapıyı içten kilitleyen sürgü (Kabataş, 2009, s. 178; Gökçeoğlu, 2008, s. 72; Hakeri, 2003, s. 68) < DLT. *tamgak* 'damak, boğaz' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 850)

Damağı indirip kapıyı kilitledi ve yerine yattı. (Gökçeoğlu, 2008, s.72)

darı: mısır (Kabataş, 2009, s. 180; Gökçeoğlu, 2008, 74; Hakeri, 2003, s. 69) < DLT. *tarıg* 'buğday, tohum; tahıl' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 856)

Obir ağalarım, deyzem zar zor geçinirdi, guru darı derlerdi. (Selenge, 1996, s. 81)

davar: koyun, keçi gibi hayvanlar (Kabataş, 2009, s. 181) < DLT. *tawar* 'mal, eşya' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 863)

Çuban elinde gaval / çaldıkça döner davar / o kız benim olursa / yedi baş gurbnım var. (Saracoğlu, 2004, s. 134)

dayak: çoban topuzu (Kabataş, 2009, s. 182; Gökçeoğlu, 2008, s. 75) < DLT. *tayak* 'değnek, baston' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 864)

Dağa çıkacağımda çatal dayağımı elime alırım. (Gökçeoğlu, 2008, s. 75)

döş: 1. karın boşluğu. 2. kaba et, kalça (Limasol göçmenleri) (Kabataş, 2009, s. 201) < DLT. *töş* 'döş, göğsün başı, göğüs' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 897)

Olur. Et kuvvattır, gıdadır. Boyizinin döşünü dovrasın bubam. Parça parça. (Aksoy, 1990, s. 63)

düňür / dünür: evlenen çiftlerin anne ve babaları (Kabataş, 2009, s. 207) < DLT. *tüňür* 'karının yakınları, kardeşler, baba ve anne' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 909)

dürü-: doğmak, büyümek, yaşamak, ortaya çıkmak (Kabataş, 2009, s. 208; Gökçeoğlu, 2008, s. 93; Hakeri, 2003, s. 84) < DLT. *törü-* 'ortaya çıkmak, yaratılmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 897)

Bağa garşı gelecek şimdiye gadar dürümedi, sen mi dürüdün bre? (Gürkan, 1997, s. 68)

düve: doğurma yaşına geldiği hâlde doğurmamış inek (Kabataş, 2009, s. 208) < DLT. *tüge* 'ineğin iki yaşına gelmiş erkek yavrusu' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 907)

evse-/efse-/evsele-/hefsele-: tahılları sap ve çöpten ayırmak amacıyla rüzgarda savurmak (Kabataş, 2009, s. 221; Gökçeoğlu, 2008, s. 103; Hakeri, 2003, s. 92) < DLT *ewüs-* 'savurmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 651)

Kaynamaya başlayınca hefselenen buğday azar azar kaynayan yoğurdun içine atılıp karıştırılır. (Yorgancıoğlu, 2000, s. 39)

Garamık / karamık: meyveleri olan bir tür dikenli bitki, teke dikeni (Lycium ferocissimum) (Kabataş, 2009, s. 257-258; Gökçeoğlu, 2008, s. 123) < DLT. *karamuk* 'fiğ; karamuk' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 685) ß (Türkiye'deki karamuk Berberis Vulgaris)

Ülkemizde karamıkı bahçelerde, yol kenarlarında ve kumsal bölgelerde bulabilrisiniz. (Gökçeoğlu, 2008, 123)

geñ: ekilmemiş, boş bırakılmış tarla (Kabataş, 2009, 273; Gökçeoğlu, 2008, s. 132; Hakerii, 2003, s. 114) < DLT. *kėñ* 'geniş' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 720)

Doyguna ekeyim da varsın gen da kalsın. (Siber, 1983, s. 46)

iy: pis koku, is kokusu (Kabataş, 2009, s. 352; Hakeri, 2003, s. 161) < DLT. *ig* 'hastalık' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 661)

pekit-: sağlamlaştırmak; kapıyı sürgülemek (Kabataş, 2009, s. 468; Hakeri, 2003, s. 240) < ET. *beküt(d)-* / *bekit-* 'sağlamlaştırmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 581)

Son zamanlarda kimi geceler, kapı penceresini sıkı sıkı kapatıp pekittikten sonra canı yatmak istemezse, televizyonun saçma sapan dizilerinden usanırsa, gece yarısı apansız uyanır… (Selenge, 1999, s. 128)

sahandırık / sahantırık: yeni doğmuş çocuğun kundağını değiştirdikten sonra takkesinin üstünden alnına bağlanan tülbent (Kabataş, 2009, s. 487-488; Gökçeoğlu, 2008, 237; Hakeri, 2003, s. 252) < DLT. *sakalduruk* 'külahın başta durması ve yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanan ipekten örülmüş kaytan' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 800)

Belenen çocuğa takke giydirilir, alnına tülbent bağlanırdı. İkinci bir tülbent de çene altından geçirilip başta bağlanırdı. Bu ikinci yemeniye sahantırık denirdi. (İslamoğlu, 2004, s. 59)

söbü: çıkıntı, kabarcık; pürtük (Kabataş, 2009, s. 515; Gökçeoğlu, 2008, s. 249; Hakeri, 2003, s. 269) < DLT. *söbi* 'uzun ve sivri olan şey' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 830)

Lefke portakalının dış yüzeyi söbülüdür. (Gökçeoğlu, 2008, s. 249)

terpiz / terpis: karışıklık, karmaşa; arabozucu, fesat; oyunda hile yapan (Kabataş, 2009, s. 547; Gökçeoğlu, 2008, s. 270; Hakeri, 2003, s. 290) < DLT. *tepiz* 'kıskanç' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 869)

Seninle bir daha kağıt oynamayacağım, çünkü sen terpizsin. (Hakeri, 2003, s. 290)

yalandır-: aldatmak, kandırmak (Kabataş, 2009, s. 582-583; Gökçeoğlu, 2008, s. 296; Hakeri, 2003, s. 311) < DLT. *yalgandur-* / *yalgantur-* 'yalanlamak; iğfal etmek, aldatmak' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 945)

Ahmet, Hasan'ı yalandırdı. (Hakeri, 2003, s. 311)

yeñile: yeni, henüz, yeniden, pek yeni; son zamanlarda (Kabataş, 2009, s. 593; Hakeri, 2003, s. 314) < DLT. *yañıla* 'tekrar, yeniden' (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 949)

Köprünün altı arpa / Su gelir çarpa çarpa / yeñile bir yar sevdim / Bubamdan gorka gorka. (Saracoğlu, 2004, s. 117)

Sonuç

Yukarıda bir kısmı verilen kelimelerden de anlaşılacağı üzere, Divan'ın yazıldığı dönemde konuşulan Türkçeden, azımsanamayacak miktarda kelime, Kıbrıs ağızlarında kendini muhafaza etmektedir. Daha evvel de ifade edildiği gibi, bu kelimeler, Kıbrıs Türklerinin etnik kökenleri etrafında çıkarılmaya çalışılan tartışmaları ortadan kaldırmak bakımından çok büyük ehemmiyete sahiptir.

Dört öbek hâlinde ele alınan Kıbrıs ağızlarında Divan'ın keline hazinesi ile otaklık arz eden kelimeler içerisinde en küçük kısmı, hem şekil hem de anlam bakımından aynı kalanların teşkil ettiğine şahit olunmaktadır. Divan'ın yazıldığı coğrafya ve tarih dikkate alındığında, bu kadarcık kelimenin dahi tamamen aynı olması, dl bilimi bakımından oldukça hayrete şayan bir durumdur. Bu kelimeler, bazı yabancı Türklük bilimcilerin ve dil ilimcilerin Türkçeyi "oldukça muhafazakâr" olarak tanımlamalarına gül bir örnek teşkil etmektedir.

İkinci sırada ise anlamını olduğu gibi koruyup ses değişikliğine uğrayan kelimeler bulunmaktadır. Yukarıda olduğu gibi, zaman ve coğrafya farkı dikkate alındığında, bu değişiklikler olağan karşılanması gereken bir durumdur. Hatta tarihî aralık dikkate alındığında bu kadar fazla kelimenin anlamını aynen korumuş olması hayret edilecek bir durumdur bile denilebilir.

Az sayıda da olsa kendini korumayı başarmış bir diğer kelime öbeği ise ses yapısını olduğu gibi koruyup yalnızca anlam bakımından değişikliğe uğrayan kelimelerdir. Bu kelimeler içerisinde, mutlak üzerinde durulması gereken bir kelime "azgan" kelimesidir. "azgan" Kıbrıs'ta, milletler arası Latince ilmî ismi *calycoteme villosa* olan ve halk tarafından "keçi boğan" adıyla malum olan bitkiye verilen addır. Türkiye Türkçesinde ise "azgan" ismi, Latince adı *genista spinosa* olan ve halk tarafından "boyacı katırtırnağı" adıyla da malum olan bitkinin ismidir. Bu iki bitki, dikenleri ve sarı çiçekleriyle birbirine oldukça benzemektedir. Kıbrıs'taki *calycoteme villosa*'ya "azgan" ismini, ancak Türkiye'nin Akdeniz sahillerinde yetişen *genista spinosa*'yı "azgan" olarak tanımlayanların vermesi imkân dâhilindedir. Bu bölgeden Kıbrıs'a iskân edilen Yörükler, geldikleri bölgelerdeki azgan bitkisine çok benzeyen bitkiye, aynı adı vermişlerdir. Sadece bu kelime, Kıbrıs Türklerinin atalarının etrafında çıkarılmaya çalışılan tartışmaya son verecek niteliktedir.

Ele alınan kelimeler içerisinde en büyük öbeği, hem ses hem de mana bakımından değişikliğe uğrayan kelimler teşkil etmektedir. Bunların çoğu, *aktar-, aşın-, dam-, damak, dayak* gibi örneklerden de görüleceği üzere, kelimelerin ikincil manalarının ilk anlamlarının yerini almasından ibaret olduğuna şahit olmaktadır. Yine aradaki zaman ve coğrafya farkı dikkate alındığı zaman,

bu durumu da olağan kabul etmek gerekir. Yukarıda da zikredildiği üzere, bu kelimelerin varlıklarını korumaları dahi başı başına dikkate şayandır.

Sonuç olarak rahatça söylenebilir ki Kıbrıs ağızları, barındırdıkları kelime hazinesi bakımından, konuşurlarını Divan'ın yazıldığı dönemde Türkçe konuşanlara doğrudan bağlayan pek çok hususiyeti muhafaza etmektedir. Bu kelimelerin bazıları Türkiye Türkçesinin geriye kalan ağızları ile ortaklık arz ederken bazıları da Kıbrıs ağızlarına münhasırdır.

Kaynakça

Abdurrazak Peler, G. Y. (2013). *The tense-aspect-mood/modality system of the Turkish spoken in Cyprus: sociolinguistic factors in the formation of the finite verbal system of Turkish dialects of Cyprus*. Scholars' Press.

Aksoy, Ö. (1990). *Vreççealı Mida*. Yayınevi yok.

Aksoy, Ö. (1996). *Gadaklizmo cehennemi*. Yayınevi yok.

Aksoy, Ö. (1999). *Simbadi Bucağına gömül* (öyküler). Öncü Limited.

Altan, Z. (1988). *Mutfak ve bar derlemeleri*. Işık Kitabevi.

Altay, D. (1999). Kıbrıs Türklerinin kökeni olan Türk kabileleri ve Kıbrıs'ın Türkleştirilmesi çalışmalarından bir kesit. *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırılması Kongresi, 24-27 Kasım 1988, 2. Cilt*. DAÜ Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Bağışakn, T. (1997). *Kıbrıs Türk halkbiliminde ölüm*. KKTC Millî Etim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları.

Ercilasun, A. B. ve Z. Akkoyunlu (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş – metin – çeviri – notlar – dizin*. Türk Dil Kurumu.

Gökçeoğlu, M. (1985). *Dulun Oğlu, öyküler*. İleri Basımevi.

Gökçeoğlu, M. (1997). *Kıbrıs Türk atasözleri ve deyimler sözlüğü*. Galeri Kültür.

Gökçeoğlu, M. (2002). *Manilerimiz*. Kıbrıs Türk Eğitim Vakfı.

Gökçeoğlu, M. (2008). *Kıbrıs Türk ağızları sözlüğü*. Türkiye İş Bankası Kültür.

Gürkan, A. (1997). *Kıbrıs ağzında edatlar bağlaçlar ve ünlemlerin kullanım özellikleri*. KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı.

Hakeri, B. H. (2003). *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi sözlüğü*. SAMTAY Vakfı.

Halaçoğlu, Y. (2001). Osmanlı döneminde Kıbrıs'ta iskân politikası. *Dünden bugüne Kıbrıs meselesi*, A. Ahmetbeyoğlu ve E. Afyoncu, ed. Tarih ve Tabiat Vakfı.

Halaçoğlu, Y. (2006). *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi*. Türk Tarih Kurumu.

Hür, E. (2001). *Maneler (Maniler) Babutsa'nın Tikeni*. Ateş Matbaacılık.

İslamoğlu, M. (2004). *Kıbrıs Türk folkoru*. Ürün.

Kabataş, O. (2009). *Kıbrıs Türkçesinin etimolojik sözlüğü*. Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.

Orhonlu, C. (1971). Osmanlı Türklerinin Kıbrıs adasına yerleşmesi (1570-1580). *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969), Türk heyeti tebliğleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Peler, G. Y. (2019a). Kıbrıs'ta Kıpçak varlığına Kıbrıs ağızlarından deliller. *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu bildiri kitabı 16-18 Ekim 2019 / Samsun*. On Dokuz Mayıs Üniversitesi.

Peler, G. Y. (2019b). Kıbrıs Türklerinin dillik ataları gerçekten İç Anadolu ve Akdeniz sahillerine mi dayanmaktadır? *Rauf Raif Denktaş ve Dr. Fazıl Küçük I. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Sempozyumu bildiri tam metin kitabı*. Hiperyayın.

Peler, G. Y. (2020a). Kıbrıs'ta Osmanlı öncesi Türk askerî varlığı. *Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türkler Sempozyumu, I. uluslararası bildiri tam metin kitabı 13/15 Mayıs 2019 Haspolat/Lefkoşa*, Z. Akçam, ed., Hiperyayın.

Peler, G. Y. (2020b). Kıbrıs'a hangi Oğuz boyları yerleşti? *Halk ile bilim arasında bir ömür: Prof. Dr. İsmail Görkem armağanı*, E. Çapraz vd. Kömen.

Saracoğlu, E. (2004). *Kıbrıs ağzı*. Ateş Matbaacılık.

Selenge, Ö. (1996). *Fincandaki kraliçe*. Galeri Kültür.

Selenge, Ö. (1998*). Sana sevdam sarı*. Işık Kitabevi.

Selenge, Ö. (1999). *Lâle Yüreğin Beyaz*. Işık Kitabevi.

Selenge, Ö. (2001). *Boncuklar senin olsun, öyküler*. Işık Kitabevi.

Siber, H. R. (1983). *Kıbrıs Türklerinin tarımsal folkloru*. Halkın Sesi Basımevi.

Şükürov, Q. (2020). Kıbrıs Türk-İslam tarihinin Osmanlı öncesi dönemleri üzerine bazı tespitler. *Kıbrıs'ta Osmanlı Öncesi Türkler Sempozyumu, I. uluslararası bildiri tam metin kitabı 13/15 Mayıs 2019 Haspolat/Lefkoşa*, Z. Akçam, ed., Hiperyayın.

Tolgay, A. (1997). *Kıbrıs çarmıhtan inerken*. O. F. Demirciler Eğitim ve Bilim Vaksı.

Yorgancıoğlu, O. (2000). *Kıbrıs Türk Folkloru*. Yayınevi yok.

Yorgancıoğlu, O. M. (2003). *Maniler*. Mert Temel Basımevi.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE TÜRKÇENİN TİPOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Kâşgarlı Mahmud: "Türkçe, Sondan Eklemeli Bir Dildir"

*Gökçen DURUKOĞLU**

Özet

Köken bakımından Altay dilleri arasında gösterilen Türkçe, tipoloji / yapı özelliklerine göre Dünya dilleri içerisinde eklemeli diller arasındadır. Dillerin sınıflandırılması konusu üzerine 20. yüzyılda yoğun çalışmalar yapılmıştır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yapılan çalışmalarla Nostratik ve Avrasyatik adı verilen teoriler geliştirilmiştir.

Türkçenin Tipoloji / yapı özelliklerinin tespiti ve bunların dile getirilmesi ilk defa 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yapılmıştır. Kâşgarlı Mahmud, Dîvân'da özellikle Arapçanın bükümlü yapısından yola çıkarak Türkçenin sondan eklemeli yapısını izah etmiştir.

Kâşgarlı, eserinde Türkçenin sondan eklemeli bir dil olmasının yanı sıra diğer tipoloji / yapı özelliklerini de - kök ünlüsünün değişmeyeceği, ünlü uyumları, Türkçe sözcüklerde erillik / dişilik özelliğinin bulunmaması, Türkçenin genetiğinde olan seslerle birlikte Arapçadaki gırtlak ve yutak seslerinin Türkçede bulunmaması gibi - hedef kitlesi için açıklamıştır. Bu tipoloji / yapı özelliklerini belirtirken de Arapça ile karşılaştırmalar yapmıştır. Özellikle de bugün Hint-Avrupa dilleri, Sami dilleri için belirtilen *"içten kırılma"* olarak Türkçe karşılık verdiğimiz ablaut yönteminin Arapça üzerinden açıklamasını, örneklendirmesini 11. yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yapmıştır. Bu gerçeklerden hareketle Kâşgarlı için, Türk dili tarihinde karşılaştırmalı dilbilim alanında, Türk dilinin tipolojisi üzerine çalışan ilk bilim insanıdır, demek yerinde olacaktır.

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, gdurukoglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8896-2102.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ortaya koyduğu dil bilimi teknikleri aynı zamanda Kâşgarlı'nın bu alandaki yetkinliğini de ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Kâşgarlı, eserinde verdiği bilgilerle, takındığı tavır ile Türk diline hâkimiyetinin yanı sıra Arapçaya olan hâkimiyetini de ortaya koymuş, 11. yüzyılda kendi dilinin sözlüğünü, gramerini başka bir dille yazacak kadar bu alanda söz sahibi oluşunu kanıtlamıştır.

Başlangıcı 18. yüzyıla götürülen tipoloji çalışmaları, bu yüzyıldan itibaren Batılı araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarla dilbilimin bir kolu hâline gelir. Özellikle 20. yüzyılın ortalarından bugüne dilbilimsel tipoloji araştırmalarının yoğunluğu dikkat çekicidir. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, geçmişi 3 yüzyıl geriye götürülebilen tipoloji araştırmalarının tarihi, aslında Kâşgarlı Mahmud ile birlikte 11. yüzyıla kadar götürülebilecektir.

Kâşgarlı Mahmud, eseri ile birlikte sadece Türkçenin tipolojisini / yapısal özelliklerini ortaya koymakla kalmamış; aynı zamanda 18. yüzyıla götürülebilen tipoloji biliminin başlangıcını, 11. yüzyıla kadar da götürmüştür.

Anahtar Sözcükler: Kâşgarlı Mahmud, Eklemeli Diller, Tipoloji, Türkçe, Arapça.

Typological Features of Turkish in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Turkish, which is shown among the Altaic languages in terms of origin, is among the agglutinative languages among the world languages according to its typology / structure features. Intensive studies have been carried out on the classification of languages, especially in the 20th century. Especially with the studies carried out since the second half of the 20th century, theories called Nostratic and Eurasiatic have been developed.

The identification of the typological / structural features of Turkish and their expression were made for the first time in the 11th century by Kâşgarlı Mahmud in his *Dîvânu Lugâti't-Türk*. In Dîvân, Kâşgarlı Mahmud explained the agglutinative structure of Turkish, especially based on the inflected structure of Arabic.

In his work, Kâşgarlı explained for his target audience that in addition to Turkish being an agglutinative language, it also using other typology/structural features - such as the fact that the root vowel will not change, vowel harmony, the absence of masculine / feminine features in Turkish words, the absence of the sounds in the genetics of Turkish as well as the laryngeal and pharyngeal sounds in Arabic in Turkish. While stating these typology / structural features, he made comparisons with Arabic. In particular, he explained and exemplified

the ablaut method, which we respond to in Turkish today as the "*içten kırılma - internal break"* for Indo-European languages and Semitic languages, explained upon in Arabic, in *Dîvânu Lugâti't-Türk* in the 11th century. Based on these facts, it would be appropriate to say that Kâşgarlı is the first scientist to work on the typology of the Turkish language in the field of comparative linguistics in the history of the Turkish language.

The linguistic techniques he put forward in *Dîvânu Lugâti't-Türk* are also extremely important as they reveal Kâşgarlı's competence in this field. With the information he gave in his work and the attitude he took, Kâşgarlı demonstrated his command of the Turkish language as well as his command of Arabic, and proved that he had a say in this field to the extent of writing the dictionary and grammar of his own language in another language in the 11th century.

Typological studies, which began in the 18th century, became a branch of linguistics through studies conducted by Western researchers from that century onward. The intensity of linguistic typology research, particularly from the mid-20th century to the present, is striking. In the first quarter of the 21st century, typological research, which can be traced back three centuries, can actually be traced back to the 11th century, with Kâşgarlı Mahmud.

With his work, Kâşgarlı Mahmud not only revealed the typology/ structural features of Turkish, but also took the beginning of the science of typology, which can be traced back to the 18th century, to the 11th century.

Keywords: Kâşgarlı Mahmud, Agglutinative Languages, Typology, Turkish, Arabic.

Giriş

11. yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi kapsamlı bir eseri yazarak dilbilimi alanındaki yetkinliğini de ortaya koyan Kâşgarlı Mahmud, Türkler ve Türkçe üzerine bugün bilinen, konuşulan birçok konunun ilk söyleyeni olmuştur. Ortaya koyduğu eserin gerek hazırlık aşaması gerekse oldukça sistemli bir şekilde yazılış aşaması onun bilimselliğinin kanıtıdır. Bugünün koşullarında bile tek bir bilim adamının üstesinden zor gelebileceği bir çalışmadır, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 11. yüzyılda yazılan eser, âdeta 21. yüzyılın bilim dünyasının ulaştığı sınırlar çerçevesinde ortaya konmuş, Kâşgarlı'nın deyimi ile *"sonsuza kadar anılacak, ebedî bir hazine"*dir. Bu konuda *"Onun bu bilginliğinin sınırları, neredeyse bugün dil biliminin eriştiği nokta kadar geniştir."* (Barutçu Özönder, 2008, s. XI) değerlendirmesi, son derece yerinde bir değerlendirmedir.

"Tip belirlemesi yapan, tipik yapıları tespit etmeyi amaçlayan bilim, demek olan tipoloji (typology), birçok bilimin terminolojisinde yer alır. Tipoloji dünyadaki doğal insan dillerinin (natural human languages) farklılıkları üzerine odaklanır." (Özezen, 2021, s. 118) ifadeleri ile sınırları çizilen dilbilimsel tipolojinin amacı, hangi dillerin birbirleriyle akraba olabileceklerini tespit edebilmek, hangi dillerin genetik olarak aynı kökten gelmiş olabileceklerini ortaya çıkarabilmek ve bu konularda beliren sorulara cevaplar aramaktır. Dolayısı ile tipoloji dillerin karakteristik özelliklerini belirleme bilimidir, denilebilir.

Araştırmacılar tarafından *"Dilbilim tipolojisi; dillerin ses bilgisi, biçim bilgisi ve sözdizimi düzeyinde yapısal özelliklerini belirleyerek dilleri birçok açıdan sınıflandırmaya, diller arasındaki bağları saptamaya, dillerin birbiriyle benzeşen ve birbirinden ayrılan yönlerini bilimsel metotlarla ortaya koymaya ve böylece dillerin evrensel noktalarını belirlemeye çalışan bir dilbilim alanıdır."* (Sarıköse, Nalbant, 2023, s. 205) şeklinde tanımlanarak ne tür çalışmalar yaptığı belirtilen dilbilim tipolojinin çalışma başlıkları, Türk dili için, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kâşgarlı Mahmud'un özellikle üzerinde durduğu başlıklar olmuştur.

Sarıköse - Nalbant'ın çalışmalarının devamında *"Ayrıca bu çalışma alanı dillerin ses bilgisi, biçim bilgisi ve sözdizimi düzeyinde yapısal özelliklerini tespit ederek ve bu yapısal özellikler açısından dilleri karşılaştırarak diğer dillerden ayrılan karakteristik özelliklerini ortaya koymaya çalışan bir dilbilim alanı olarak da öne çıkar."* (2023, s. 205) şeklinde altını çizdikleri noktalar, Kâşgarlı'nın Dîvân'da, Türkçe ile Arapçanın karşılaştırmasını yaparak Türkçenin yapısal özelliklerini saptaması ve saptadığı özellikleri hedef kitlesi için açıklaması ile kendini göstermiştir.

Tipolojinin başlangıcı bugün, 18. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. *"18. yüzyılda başlayan tipoloji çalışmaları Georg von der Gabelentz'le birlikte dilbilimin bir kolu haline gelir. Roman Jakopson'u ve Prag ekolünü takip eden J. H. Greenberg tipolojik araştırma yöntemlerini geliştirir ve dil değişmesinin önemini tipoloji gündemine getirir."* (Erdem, 2015, s. 67). Oysa Kâşgarlı Mahmud, 11. yüzyılda bugün sınırları ve çalışma alanları somut bir şekilde çizilen dilbilimsel tipolojinin, Türk dili üzerine ilk uygulayıcısı olmuştur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, bu alanda Türkçenin yapısal özelliklerinin birçoğunu özellikle Arapça ile karşılaştırarak vermektedir.

Dünya dilleri bugün 1. Köken (genetik), 2. Tipoloji bakımından başlıca iki grup ile sınıflandırılır.[1] Bu sınıflandırmada Türkçe, köken bakımından

[1] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ercilasun, A. B. (2013). Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri, *Dil Araştırmaları,* Sayı: 12 Bahar 2013, ss. 17-22.

Altay dilleri içerisinde yer alırken tipolojik sınıflandırmada eklemeli diller arasında gösterilir. Kâşgarlı'nın *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü yazarken hedef aldığı milletin dili Arapça ise, tipolojik sınıflandırmada çekimli / bükümlü diller grubundadır.

Dünya dillerinin hem köken hem de tipolojik olarak özelliklerinin tespiti ve bu tespitlere göre dillerin sınıflandırılması çalışmaları özellikle 19. - 20. yüzyıllarda büyük ilgi görmüş ve 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nostratik[2] ve Avrasyatik adı verilen teoriler geliştirilmiştir.

Bu yüzyıllardan 11. yüzyıla geri dönülecek olursa Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te özellikle tipolojik açıdan Türkçe ile Arapçanın karşılaştırmasını yapmış, farklılıklarını ortaya koymuş ve karşılaştırmalı bir dilbilimci olarak bugün, Türkçe için söylenen tipolojik özelliklerin ilk tespitini yapmış ve eserinde bu tespitleri dile getiren ilk dilbilimci olmuştur.

Türkçenin Tipolojisi Üzerine Çalışmalar

Türkçenin tipolojik / yapısal özellikleri üzerine çalışmaların kaynakları 19. yüzyıla götürülmekle birlikte asıl yoğunluk 20. yüzyıla toplanmıştır. Nikolay Aleksandroviç Baskakov, *"Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Ses Bilimi"* başlıklı çalışmasında, Türk dilinin ses biliminin karşılaştırmalı-tarihî ve tipolojik incelenmesinin başlıca kaynaklarını V. Radloff'a dayandırır. Radloff'un Türk dilleri ve lehçeleri ile ilgili malzemeler içeren çalışmalarının Rusya'da Bogoroditskiy ve G. Şaraf'ın çalışmaları için; Rusya dışında ise K. Foy, V. Grønbech, H. Pedersen, G. Jarring, A. Bombaci, G. İ. Ramstedt, N. Poppe ve başkalarının çalışmaları için temel olarak görür (Baskakov, 2021, s. 9-10).

Konu ile ilgili olarak 1950'lerden itibaren artan çalışmalar söz konusudur. Baskakov adı geçen eserinde 1950'lerden itibaren yapılan çalışmalar ile ilgili şunları dile getirir: *"Moskova'da ve Leningrad'da N. K. Dimitriyev (1955) ve onun öğrencileriF. G. İshakov (1955), C. Kiyekbayev (1955, 1956) ve ayrıca F. Kazimov (1954), G. P. Melnikov'un (1962, 1963, 1970), çalışmaları ortaya çıktı. Onların çalışmalarının başlıca konuları şunlar idi: Kök hâlindeki biçim birimdeki seslerin tarihî karşılıkları ve yer değiştirmeleri, kelimenin ses bilimsel yapısında ünlü uyumunun rolü ve ortaklığı, özellikle bu konu üzerinde G. P. Melnikov çok durmuştur. Nihayet bütün karşılaştırmalı-tarihî araştırmaların meşhur sentezi, A. M, Şçerbak tarafından Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi isimli kitapta ve diğer çalışmalarında (1963, 1964, 1970), ayrıca SSCB İlimler Akademisi Dilbilimi Enstitüsü Türk ve Moğol Dilleri Bölümünün ekip*

[2] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Arıkoğlu, E. (2009). Nostratik dil teorisi içerisinde Altay dilleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/8 Fall*, ss. 178-184.

çalışmaları olan Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri, Ses Bilgisi (M.1984) adlı eserde ortaya konmuştur." (Baskakov, 2021, s. 10).

Anne Marie von Gabain, İ. A. Baudouin de Courtenay, E. D. Polivanov, N. S. Trubetskoy, A. Fischer, J. Deny, İ. van-Ginneken, İ. Kramski, K. Thomsen, Y. Németh, K. Menges, L. Bazin, Kononov, Kormuşin gibi isimler de Türk dilinin tipolojik çözümlemesi çalışmaları ile öne çıkmaktadırlar[3].

Türkiye'de Türk dilinin tipolojisi / yapısal özellikleri üzerine çalışma yapan araştırmacılar arasında Ahmet Cevat Emre, Doğan Aksan, Ahmet Bican Ercilasun, Emine Yılmaz, Mehmet Vefa Nalbant, Mehmet Sarıköse, Muna Yüceol Özezen, Mevlüt Erdem, Nadir Engin Uzun, Ferhat Karabulut gibi isimler sayılabilir.

Görüleceği üzere Türk dilinin tipolojik / yapısal özellikleri üzerine çalışmalar 19. - 20. yüzyıllarda yoğunlaşmaktadır. 19. yüzyılın sonlarında Radloff'un çalışmaları, araştırmacılar tarafından başlangıç olarak görülmekte ve sonraki çalışmalar Radloff'a dayandırılmaktadır. Oysa Türk dilinin tipolojik / yapısal özellikleri ile ilgili ilk çalışma, 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile yapılmış ve Türkçenin tipolojik / yapısal özellikleri, zaman zaman Arapçanın özellikleri ile karşılaştırılarak ilk defa dile getirilmiştir.

Kâşgarlı'da Türkçenin Tipolojik Özellikleri

Yukarıda da belirtildiği gibi Türkçenin tipolojik / yapısal özelliklerinin saptanması ilk defa Kâşgarlı Mahmud tarafından yapılmıştır. Kâşgarlı bunu, özellikle Arapçanın tipolojik / yapısal unsurlarından yola çıkarak - Türkçeyi Arapça ile karşılaştırarak - yapmıştır. Bu da aynı zamanda Kâşgarlı'yı, Arapçayı da tipolojik özelliklerine kadar bilen, diller arasında tipolojik karşılaştırmalar yapabilen, dilbilimi alanında son derece yetkin bir kimlik olarak öne çıkarmaktadır.

Kâşgarlı'nın *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Türkçe ile ilgili yaptığı tipolojik / yapısal tespitler, şöyle sıralanabilir:

1) Dîvân'ın giriş bölümünde Kâşgarlı, hedef kitlesi Araplar için, kendi dillerinin bükümlü yapısından hareketle Türkçede de böyle bir yapının var olacağının düşünülmemesi gerektiğini örnekler üzerinden işaret eder: *"... Ne var ki benim kurduğum yapı daha doğrudur. Çünkü bunu kullanmak daha kolaydır ve insanlar da buna rağbet eder. Bundan dolayı, özetlemek gayesiyle, kullanımda olanları tespit ettim; kul-*

[3] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Erdem, M. (2015). Türk Dili Tipolojisi Üzerine. *Alkış Bitigi, Kemal Eraslan Armağanı,* (Ed. Bülent Gül), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 67-76.

lanılmayanları da bıraktım. Aşağıda, Türkçedeki durumları bilinsin diye kullanımda olan ve olmayan kelimelere örnek verilmiştir: ***arık:*** *nehir (kullanılmakta),* ***akur:*** *ahır (kullanılmakta),* ***kār:*** *kar (kullanılmakta),* ***kara:*** *siyah (kullanılmakta),* ***raka:*** *---- (kullanılmıyor),* ***rāk:*** *karşılaştırma eki (kullanılmakta),* ***azuk:*** *yiyecek (kullanılmakta),* ***akuz:*** *---- (kullanılmıyor),* ***kozı:*** *kuzu (kullanılmakta),* ***kīz:*** *kız (kullanılmakta) ,* ***zıkı:*** *---- (kullanılmıyor),* ***zık:*** *---- (kullanılmıyor)*[4]*"* (5)[5].

Kâşgarlı, yukarıdaki açıklamalarında "kullanılmakta", "kullanılmıyor" ifadeleri ile 11. yüzyılın söz varlığında var olan ve Türkler tarafından kullanılan sözcükler ile kullanım özelliğini kaybederek söz varlığından düşmüş sözcükleri kastetmemiştir. Arapçanın bükümlü dil özelliğine işaret ederek Arapçada harflerin yerlerinin değiştirilmesi ile yapılan sözcük türetme yönteminin, Türkçe sözcüklere de uygulanamayacağını göstererek hedef kitle için, bu mantıkla türetilen sözcüklerin Türkçede kullanımda olmadıklarını izah etmiştir. Yani bir anlamda, her iki dil arasında tipolojik farklılıklar olduğunu belirtmiştir.

Bu durum, Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından *"KM, içinde, Halil'in sözlüğüne uymak arzusu coştuğu hâlde ona uymadığını ve kendi kurduğu yapının daha doğru olduğunu açıkça belirtir. Eğer Halil'in sözlüğündeki düzene uysaydı kara yanında raka, azuk yanında akuz, kozı yanında zıkı, kız yanında zık gibi kelimeleri (y.5) de göstermesi gerekecekti ki Türkçe için böyle bir şey söz konusu olamaz."* (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015, s. xliv) şeklinde açıklanmıştır.

Somut bir şekilde verdiği örneklerle Arapçanın bükümlü tipolojik yapısını açıklayan ve bu yapının Türkçe için söz konusu olmadığının altını çizen Kâşgarlı, Dîvân'ın 581. sayfasında yaptığı açıklamalar ile Türkçe için eklemeli dil yapısını öne çıkarır: *"Arap lehçelerinde anlamlar; kelimenin başına eklenen harflerle bilinir. Gelecek zaman ve soru harfleri, gelecek zaman sin'i, ayırma elifleri, atıf vav'ı vb. (başa) eklenir.* ***Türk lehçelerinde ise kelimenin kökü olduğu gibi, değişmeden kalır; anlam bildiren ekler görüldüğü gibi bunların sonuna gelir.*** *Arapçada fail olan sıfatlar için faillik belirtisi ortaya gelir. Örnek: ġa:firun, ġaffa:run, ġafu:run (bağışlayan, bağışlayıcı).* ***Bu dilde (Türkçede), açıkladığım gibi, kelime olduğu gibi (değişmeksizin) geldikten sonra bu belirtiler (ekler) eklenir.****"* (581).

---

[4] *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Arapça verilen bilgilerin Türkçe anlamlandırılmasında özellikle Ercilasun, A. B. Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınından yararlanılmıştır.

[5] Çalışmanın bütününde parantez içindeki sayılar, Kâşgarlı, M. (1990). *Dîvânü Lûgati't-Türk (Tıpkıbasım-Facsimile),* Ankara: Kültür Bakanlığı yayınındaki sayfa numaralarını göstermektedir.

"Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler" başlıklı çalışmasında Lars Johanson tarafından *"Bağımlı birlikler sona gelen türdendir, yani sonektirler; önek, içek yahut da değiştirilebilir birlikler değildirler. Bu Türkçenin Altay, Ural ve Dravit dilleriyle paylaştığı bir yapı özelliğidir."* (Johanson;2007:38) ifadeleri ile altı çizilenler, *"Türk lehçelerinde ise kelimenin kökü olduğu gibi, değişmeden kalır; anlam bildiren ekler görüldüğü gibi bunların sonuna gelir."* ifadesi ile Kâşgarlı Mahmud tarafından dile getirilmiş ve Kâşgarlı, 11. yüzyılda açıkça **"Türkçe, sondan eklemeli bir dildir."** demiştir.

2) Türkçenin en önemli tipolojik özelliklerinden birisi de kök ünlüsünün değişmezliğidir. Kâşgarlı bu özelliği, yine Arapça ile karşılaştırarak Dîvân'da çeşitli yerlerde örneklendirmiştir. Yaptığı karşılaştırmalarda Arapça için, bugün Türkçede *"içten kırılma"* olarak açıklanan ve bükümlü dillerin en önemli özelliği **ablaut** yöntemini izah ederken bu yöntemin Türkçe için geçersizliğini ortaya koyar.

Öncelikle yukarıdaki maddede verilen *"Bu dilde (Türkçede), açıkladığım gibi, kelime olduğu gibi (değişmeksizin) geldikten sonra bu belirtiler (ekler) eklenir."* ifadesindeki ***"kelime olduğu gibi (değişmeksizin)"*** söz grubu Türkçenin kök ünlüsünün değişmeyeceği özelliğine 11. yüzyılda yapılan vurgudur.

Kâşgarlı, bu özelliği eserinin 279. sayfasından itibaren örneklendirir ve her iki dilin tipolojik olarak farklı olduklarının altını çizer: *"**Bu dilin yapısı, Arapçanın yapısı gibi değildir. (Arapçada) kelimenin ön kısmı, arkadan gelene ters düşer.** Kökte qa'ade (oturdu) denir; kaf üstünlüdür. Arkasından yaq'udu (oturur) denir; kaf geniş zamanda sükûnlu oldu. Ve qu'u:den (oturuş) denir; mastarda kaf ötre aldı. Matara (yağdı) denir; mim geçmiş zamanda üstünlüdür. Ve yemturu (yağar) denir; burada mim sükûn alır. Ve mutu:ran (yağmak) denir; öndeki mim ötre alır. Mim'in düzeni, (geçmiş zamanda) üstünlü, mastarda ötreli, geniş zamanda sükûnlu olur."* (280).

Açıklamasının devamında *ekrame / yukrimu / ikramen, istağfara / nestağfiru istiğfaren* sözcükleri üzerinden *"Türk dili böyle değildir."* (281) ifadesi ile Türkçede böyle kullanımların -ablaut yönteminin - söz konusu olmadığını izah eder.

Kâşgarlı, Türkçe için yaptığı örneklendirmelerde, Araplar için özellikle sözcük köklerine getirilen eklerin ünlülerinin kök ünlüsüne göre değişeceğini ancak kökteki ünlünün sabit kalacağının yani Türkçe köklerdeki ünlünün değişmeyeceğinin altını çizer: *"Fiillerin yapısı, geçmiş zaman ve emir üzerinedir. Onun yürüyüşü geçmiş zaman üzerindedir, dedim; çünkü geçmiş zamanın ilk harfi eğer üstünlü ise geniş zaman ve mastar da onu takip eder; ilk harfleri üstünlü olur. Onun ilk harfi ötreli ise geniş zaman ve mastar onu takip eder. Esre ise aynı şekilde olur. Açıklaması: Gidince **bardı** denir; geçmiş zamandaki*

*fiilin be'si üstünlüdür; geniş zaman için de **barır** denir; be yine üstünlüdür. Ardından **barmak** denir; daha önce olduğu gibi be yine üstünlüdür. Kalkınca ötreli olarak **turdı** denir; te geçmiş zamanda ötrelidir. Yine geniş zamanda da **turur** denir; te'si ötrelidir. Mastarda **turmak** denir; te'si ötrelidir. 'İnci dizdi' anlamında **yinçü tizdi** denir; te'si esrelidir. Geniş zamanı da **tizer'**dir; te'si esrelidir. Mastarda **tizmek** denir. Yine te'yi esreli yaparsın."* (280).

Bugün çekimli dillerin en önemli özelliği olarak gösterilen ablaut yöntemi Hint-Avrupa ve Sami dilleri için söz konusudur. Bu yöntem doğrudan kelime yapımında kök ünlüsünün değişimini karşılar. Yani çekimli dillerde - Arapça, İngilizce gibi - kök ünlüsü gramatikal bir unsurdur. İngilizce için *drink / drank / drunk, ring / rang / rung, win / won* örnekleri ile açıklayabileceğimiz yöntem Arapçada, Kâşgarlı'nın örneklerinden hareketle *ekrame / yukrimu / ikramen, istağfara / nestağfiru istiğfaren* üzerinden somutlaştırılabilir. Yukarıdaki açıklamaları ile Kâşgarlı, bugün farklı dil ailelerinin bir özelliği olarak öne çıkarılan ablaut yönteminin, Türkçe için - eklemeli diller için -, *bardı / barır / barmak, turdı / turur / turmak, tizdi / tizer / tizmek* kullanımları üzerinden geçersizliğini ortaya koyar. Ve bunu 11. yüzyılda yapar.

3) *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kâşgarlı'nın Türkçe için öne çıkardığı tipolojik özelliklerden birisi de kelime köklerinin bölünemeyeceğidir. Dîvân'ın giriş bölümünde *"**Kılıç** (seyf), **ok** (sehm) ve benzeri kök kelimeler bölünemezler; türemiş kelimeler ise bölünebilirler."* (8-9) açıklaması ile bu özelliği vurgular.

4) Kâşgarlı, Dîvân'da Türkçenin önemli özelliklerinden birini yine Arapça üzerinden açıklar ve Türkçede sözcüklerde erillik - dişilik olmadığının altını çizer: *"Sıfatlarda, erkeklik dişilik farkı yoktur; bu, konuşmanın önceki kısmından (bağlamdan) anlaşılır."* (262)

5) Arapçada, Hint-Avrupa dillerinde görülen iki ünsüz sesin aynı hecede yan yana bulunması - bazı çiftler istisna - Türkçede bulunmaz. İstisnai durumlar, 11. yüzyılda Kâşgarlı tarafından r, l, n akıcı ünsüzlerin varlığına bağlanmıştır. Yan yana gelen iki ünsüzden birinin bu seslerden biri olmamasının tasavvur bile edilemeyeceğini belirten Kâşgarlı, açıklamalarının devamında iki ünsüz sesin aynı hecede yan yana bulunmasının Türkçede az rastlanan bir durum oluşuna vurgu yapması önemlidir: *"Bil ki sükûnun yan yana bulunması azdır; çünkü akıcı (z̲ela:qa) harfler olmayınca uyum olmaz. Bunlar üçtür: rı (r), lâm (l) ve nun (n). Bu, isimlerde ve fiillerde gözlemlenen bir kuraldır; bu harflerle birlikte olmaması tasavvur bile edilemez. Bu harfler kelimenin ağırlığını hafifletir ve iki harfi tek harf gibi yapar. Bu sebeple şair bu ikisini tek harfmiş gibi kullanabilir."* (626)

Tek hecede yan yana gelen iki ünsüzden birinin akıcı harfler dediği r, l, n seslerinden biri olması durumunda sözcüğün telaffuzunun kolaylaşacağı *"Bu harfler kelimenin ağırlığını hafifletir ve iki harfi tek harf gibi yapar."* ifadesi ile vurgulanır.

6) Ural ve Altay dillerinde bulunan, Hint-Avrupa dillerinde, Sami dillerinde bulunmayan ünlü uyumları konusunda Türkçenin sağlamlığı, 11. yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te açıkça ortaya konmuştur. Nikolay Aleksandroviç Baskakov, *"Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Ses Bilimi"* başlıklı çalışmasında Türkçenin kök biçim biriminin, ses bilimsel ve ses bilgisel yapıları yasalarla karakterize olmaktadır, açıklaması ile birlikte bu yasaları maddelendirir. Baskakov, *"Kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından ek biçim birim ünlülerinin kök biçim biriminkine uyması"* (Baskakov, 2021, s. 37) maddesi ile Kâşgarlı'nın 11. yüzyılda söylediği Türkçenin tipolojik özelliğini yineler.

Kâşgarlı, eklendiği sözcüğe yapılmayan bir işin yapılıyormuş gibi, olmayan bir durumun oluyormuş gibi gösterilmesi anlamı katan -A/I/UmsIn eki üzerinden Türkçedeki ünlü uyumlarını açıklar. Bunu yaparken de aynı anlamın Arapçada nasıl elde edildiğini de verir: *"Bu fiillerin aslı ikilidir; buna mim, sin, nun eklenerek beşliler arasına sokulmuştur. Bu harfler, üçlü, dörtlü ve beşlilere, bir anlam vermek maksadıyla eklenirler. Arapçadaki tefâ'ul yerindedir. Eğer gafil görünmek isterse ve gerçekte ise gafil değilse teġafele'r-raculu denir. Eğer adam kendini gülüyor gösterirse; fakat gerçekte gülmüyorsa teżaĥake denir."* (396)

Arapçadaki kullanımı açıkladıktan sonra Türkçedeki kullanıma geçen Kâşgarlı, artık Türkçenin ünlü uyumunu da ortaya koymaktadır. Açıklamalarında mim, sin, nun harfleri ile oluşturulan ekin - -A/I/UmsIn -, ekleneceği sözcüğün kök ünlüsüne göre şekilleneceğinin altını çizerek değişmeyen kök ünlüsüne göre ekteki ünlünün uyuma girmesi zorunluluğunu örneklerle açıklar: *"Bu anlam isteniyorsa bunun kuralı,* ***kelime kökünün harfi üstünlüyse üstünle, ötreliyse ötreyle, esreliyse esreyle harekelemektir.*** *Üstünlüye örnek: Ol andın nēŋ tilemsindi 'O ondan bir şey istiyor gibi göründü'; Ol biçek bilemsindi 'O bıçağı biler göründü; aslında bilememektedir'. Bundan emir yaparsan tile 'iste' ve bile 'bile' dersin. Lâm emirde üstünlüdür; değişmeden kalmıştır. Ötreye örnek: Ol maŋa telim külümsindi 'O kendini çok gülüyor gösterdi'; Ol yokaru turumsındı 'O ayağa kalkıyor gibi göründü; gerçekte ise kalkmamaktadır'. Bundan emir yapılırsa kül 'gül', tur 'kalk' denir. Lâm ve rı, emirde sükûnludur; bu anlam için ötre alırlar.* ***Tâbi olacakları harf olarak birinci harfi buldular ve ona tâbi oldular. İkilide kelime üstünlü ise esreli olur ve üstüne uymaz.*** *Örnek: Ol evke barımsındı 'O, eve gider göründü'; Er suvka karımsındı 'Onun boğazı su ile tıkanır göründü'.* ***Açıkladığımız gibi bu fiillerde son harfin harekesi üstün olmamıştır.*** *İkililerde ilk harf esreli ise*

öyle bırakılır. Örnek: Ol evke kirimsindi 'O, eve girer göründü', Ol yarmak tirimsindi 'O, para vb. biriktiriyor göründü'". (396-397)

Açıklamalarının devamında Kâşgarlı, ***"üstün esre ile zıt düşmez", "ötre zıtlaştığı için esreye dönüşmez"*** gibi yönlendirmeler ile Türkçede kök ünlüsü düz (a-e) ise ek, uyuma girerek ya düz geniş (a-e) ya da düz dar (ı-i) ünlüsü iledir; kök ünlüsü yuvarlak ünlülü (o-ö-u-ü) ise ek, uyuma girerek yuvarlak (u-ü) ünlülüdür şeklinde ünlü uyumlarını ortaya koyar.

"Üstün esre ile zıt düşmez" ifadesi ile kök ünlüsü düz geniş (a-e) iken ekin (ı-i) ile gelebileceğini, ***"ötre zıtlaştığı için esreye dönüşmez"*** ifadesi ile de kök ünlüsü yuvarlak (o-ö-u-ü) olduğunda ekin düz dar (ı-i) ünlülü gelemeyeceğini örnekler üzerinden açıklar: *"Bu anlattıklarım ikililer hakkındadır. Üçlülere gelince: Ol anı kaçrumsındı 'O, onu kaçırıyor ve kovalıyor göründü, aslında kovalamamaktadır'; Ol anıŋ yāzukın keçrümsindi 'O, onun suçunu, gerçek olmadığı hâlde, affeder göründü.' Burada rı ötrelidir; çünkü kaçur denildiğinde cim ötrelidir. Bu fasılda cim sükûnlu oldu; ötre ise rı'ya verildi. Harekeyi üçlünün ortasından aldı; çünkü o, kelimenin son harfine daha yakındır. Dörtlülere gelince: Er at suvgarımsındı 'Adam atı suvarır göründü.' Burada rı esreli, gayın üstünlüdür;* ***çünkü üstün esre ile zıt düşmez.****"* (397)

"Ötre zıtlaştığı için esreye dönüşmez" ifadesini ise şöyle örneklendirir: *"Daha önce dediğimiz gibi, kaçur, keçür gibi üçlülerde kural, (harekenin) orta harften alınmasıdır. Bu fasılda, 'O, onu kovalar göründü.' anlamındaki kaçrumsındı sözünde görüldüğü şekilde cim'in (harekesi), sonraki rı'ya verildi. Daha önce demiştik ki üstün esre ile zıtlaşmaz ve o şekilde bırakılır. Ancak* ***ötre zıtlaştığı için esreye dönüşmez.*** *Örnek: Ol anı toğgurumsındı 'O, onu doyurur göründü.'"* (398)

Ayrıntılı bir şekilde yaptığı açıklamalardan sonra Kâşgarlı, eklendiği sözcüğe, yapılmayan bir işin yapılıyormuş gibi, olmayan bir durumun oluyormuş gibi gösterilmesi anlamını katan -A/I/UmsIn ekinin, ekleneceği sözcüğe nasıl eklenmesi gerektiğini, yani Türkçedeki ünlü uyumlarını tek cümle ile özetler: *"Mim her zaman sükûnlu, sin her zaman esreli, nun da sükûnludur. Sadece, zait harflerin birincisinden (mim'den) önceki harfin harekesi değişir."* (397)

11. yüzyılda sadece bir sözlük olarak yazılmayan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türkçenin tipolojik özelliklerini de farklı bir dil ile karşılaştırarak vermesi nedeni ile dilbilimi alanında son derece önemli bir kaynaktır. Kâşgarlı'nın Türkçenin kurallarını açıklarken takındığı tavır, Türk dili alanındaki yetkinliğini de ortaya koyan bir gerçektir. Türkçedeki ünlü uyumlarını açıkladığı bölümde *"Bu kurallar, Türk lehçelerindeki bütün fiilleri kapsar ve hiçbiri bunun dışında kalmaz."* (388) ifadesi ile Türkçenin ünlü uyumları açısından sağlamlığını ortaya koyduğu gibi kendisinin de dile hâkimiyetini gözler önüne serer.

Buraya kadar Türkçedeki düzlük - yuvarlaklık uyumu hakkında yaptığı açıklamalarını verdiğimiz Kâşgarlı, Dîvân'da kalınlık - incelik uyumundan da bahsetmiştir. Özellikle mastarları açıklarken kalınlık - incelik uyumunun Türkçe için sağlam bir kural olduğunun vurgusunu yapar. Kalın ünlülü fiillerin mastar biçiminin -mak, ince ünlülü fiillerin mastar biçiminin -mek ile yapıldığını örneklendiren Kâşgarlı, bunu yaparken Arap alfabesindeki kaf, kef ayrımından yola çıkar. Kalın ünlülü sözcüklere kaflı mastar ekinin, ince ünlülü sözcüklere de kefli mastar ekinin getirilmesini gerekçeleri ile açıklar: *"Mastar bütün fiillerde aynı şekilde olur. Gayın'lı, kaf'lı ve telaffuzda kalınlık bulunduran kelimelerde asli harflere mim, elif, kaf eklenir. Kef veya g'li, yahut da üç harekesi yumuşak olan kelimelerde kaf yerine kef gelir. Kaf'lı için örnek:* ***Ol yā kurdı.*** *'O yay kurdu.':* ***kurar, kurmak.*** *Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelimede kaf vardır. Gayın'lı kelimeye örnek:* ***Ol sūt sagdı.*** *'O süt sağdı.':* ***sagar, sagmak.*** *Mastar kaf'lı geldi; çünkü kelimede gayın vardır. Kalın (ünlülü) kelimelere örnek:* ***Er bardı.*** *'Adam gitti.':* ***barır, barmak.*** *Ayağa kalkınca:* ***turur, turmak.*** *Kelime kalın (ünlülü) olduğundan mastar kaf ile geldi."* (284-285).

İnce ünlülü sözcüklerdeki uyumu ise şöyle örneklendirir: *"Kef için örnek:* ***keldi*** *'geldi':* ***kelir, kelmek.*** *Mastar kef'le geldi; çünkü kelime kef'lidir. Yumuşak (rakîke) kef (g), sertte (sulbe) olduğu gibidir;* ***ol meni ögdi*** *denir, 'O beni övdü'dür:* ***öger, ögmek.*** *Başta yumuşak kef (g) varsa mastarı, sahih olanlar gibi, sert kef (k) ile olur. Yumuşak (ince ünlülü) kelimelere örnek:* ***Er telim serdi.*** *'Adam çok sabretti.':* ***serer, sermek.*** *Kelime telaffuzda yumuşak olduğu için mastarı kef ile geldi. Telaffuzda ona (serdi'ye) benzediği hâlde kalın olan kelimenin mastarının kaf'lı geldiğini görmüyor musun? Örnek:* ***Beg anı sardı.*** *'Bey onu azarladı.':* ***sarar, sarmak.*** ***Er bitig türdi*** *denir; 'Adam mektubu vb. şeyleri dürdü.':* ***türür, türmek.*** ***Ol yarmak tirdi.*** *'Adam para biriktirdi.' demektir:* ***tirer, tirmek.*** ***At sürdi.*** *'At sürdü.':* ***sürer, sürmek.*** *Mastar, söylediğim gibi kef'li geldi.* (285).

"Bu, basit ve türemiş fiillerle ilgili her kitabın bütün baplarında genel bir kuraldır. Hiçbiri bundan sapmaz." (285) ifadesi ile Kâşgarlı Mahmud, 11. yüzyıl Türk lehçeleri için düzlük - yuvarlaklık uyumunun yanında kalınlık - incelik uyumunun da sağlamlığına vurgu yapar.

Burada sadece mastar kullanımı üzerinden açıkladığımız ünlü uyumu, Dîvân'da Kâşgarlı tarafından, farklı eklerin kullanımı üzerinden de açıklanmıştır.

7) 11. yüzyılda Kâşgarlı, Türkçenin ünsüzlerinin sınırlarını, Arapça ile karşılaştırarak çizmiştir. Arapçada olmayan Türkçenin birincil yedi

sesini - *p, ç, ʒ (zay harfi), v, g (art damak g'si), g (ön damak g'si), ŋ*[6] - ayrıntılı bir şekilde tanıttıktan sonra Türkçede olmayan ve Arapçada bulunan *ŝ (se), ŧ (vurgulu tı), ž (zı), ś (sad), ż (dad), ĥ (ha), h (he), ʿ(a-yın)* seslerini sıralar.

Dîvân'da Kâşgarlı açıkça bildirmiştir ki Arapçanın yutak (pharyngeal) ve gırtlak (glottal) ünsüzleri Türkçede yoktur. Bunun yanı sıra Türkçenin yaratılışından olan karakteristik sesleri vardır: *"Arapçada bu harflerin karşılığı şöyledir: ا ب ت ث Yazıda gösterilmeyen yedi tane de tâli harf vardır; (Türk) lehçeleri bunlarsız olmaz. Bunlar sert be (p), Arap cim'i -ki bu dilin yaratılışındandır-, şın ile ze arasında çıkan harf (ʒ), Arap fe'si, noktalı ayın (art damak g'si), kef ile kaf arasında çıkan kef (ön damak g'si), gayın'la kaf ve nun'la kaf arasında çıkan gunneli kef (ŋ). Bu son harf Türkler dışındakiler için çok zor telaffuz edilen bir harftir. Tâli harfler, asli harfler gibi yazılır; fakat bazı noktalar konarak diğerlerinden ayırt edilir. Türk lehçelerinin hiçbirinde şe (ŝ) bulunmaz. Vurgulu tı (ŧ), zı (ž), sad (ś), dad (ż) harfleri de yoktur. Gırtlak harfleri olan ha (ĥ), he (h) ve ayın (Ǿ) da bulunmaz."* (6-7)

8) 11. yüzyıl itibari ile Türk dilinin, sekiz ünlü sesi vardır. Bu seslerin uzun karşılıkları da Dîvân'da Kâşgarlı tarafından gösterilmiştir.[7] Bu ünlüler kalın / ince, düz / yuvarlak ve geniş / dar biçiminde üç farklı ölçüte göre sınıflandırılmıştır. Dîvân'ın giriş bölümünde *"Ayrıca Türk dili, kalınlık (işba:ʿ 'doyma'); daraltma (ima:le 'eğme'); -üç harekede de- incelik (işma:m 'koku, lezzet') …… ve benzeri hususlar ihtiva eder."* (8) ifadeleri ile Türk dilindeki ünlülerin kalınlık / incelik, darlık / genişlik özelliklerine vurgu yapılırken Dîvân'ın genelindeki açıklamaları ile de düzlük / yuvarlaklık özelliğine vurgu yapılmıştır.

Özellikle kaf, gayın, kef gibi harflerden yararlanarak ünlülerin kalın / ince özelliklerini öne çıkaran Kâşgarlı, zaman zaman madde başı yaptığı sözcüklerde ya da yazılışları aynı olan madde başlarında ünlülerin karakterlerine yönelik açıklamalar yapmaktadır:

et: *-ince elifle-* et. (29); **at:** at *-kalın elifle-*. Şu atasözünde geçer: Kuş kanatın er atın "Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer". (29).

Uç: *-kalın elif ile-* Meşhur bir şehir. (30).

---

[6] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Buran, A, Durukoğlu, G (2022), Dîwânu Lugâti't-Türk'e Göre Arapçada Bulunmayan Türkçe Seslerin Nitelikleri ve Yazıda Gösterilme Biçimleri -Tâli Harfler-, *Türk Dili ve Edebiyatı Çalışmaları, Türkbilim Araştırmaları Dizisi-Beşinci Kitap,* (Edt. Sırtı, Ezgi), Kutlu Yayınevi, İstanbul.

[7] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Durukoğlu, G. (2022). *Dîvânu Lugâti't-Türk'e göre 11. yüzyıl Türk dili grameri***,** Türk Dil Kurumu.

böz: bez -*incelterek*-. (496); **būz:** buz -*kalınlaştırarak*-. (496).

tōz: -*kalınlaştırarak*- toz. (496); **tūz:** -*kalınlaştırarak*- tuz. (496).

tōş: döş, göğsün başı -*incelterek*-. (497); **tūş:** -*kalınlaştırarak*- altından veya gümüşten yapılan ve kemerin ucuna takılan toka. (497).

ıl-: *"Adam dağ vb. yerlerden indi"* anlamında Er tāgdan koḍı ıldı denir. *"Elbise"* ve *"diken"*le ilgili olanda lâm üstünlü olarak iler**;** *"iniş"* ile ilgili olanda lâm ötreli olarak ılur gelir. *"İnmek"*teki mastar kaf'lı olarak **ılmak;** *"çekmek"*teki mastar kef'li olarak **ilmek**'tir. (94).

ūt: tahta ve duvardaki delik. -*Vav'da dudakları daraltarak*-. (34); **ōt:** safra kesesi. -*Dudakları daha az daraltarak*-. (34); **üz:** yağ. -*Vav'ın daraltılmasıyla*-. (34); **ör:** -*vav'ın daraltılmasıyla*- kaftanın koltuk altı. (34); **öḍ:** zaman. -*Vav'da dudakları daraltarak*-. (34).

"Safra kesesi" anlamındaki **ōt** sözcüğündeki *"dudakları daha az daraltarak"* ifadesi ile bir önceki maddede yer alan *"tahta ve duvardaki delik"* anlamındaki **ūt** sözcüğünde verilen *"vav'da dudakları daraltarak"* ifadeleri bu iki sözcükten önce madde başı yapılan **ōt** *"ateş"* sözcüğüne göre düşünülmelidir.

Bu ifadeler ile bir anlamda, peş peşe verilen bu üç maddede ünlülerin birbirlerine göre darlık dereceleri belirtilmiştir. **ū** ünlüsünde dudakların daraltılmasını isteyen Kâşgarlı, **ō** ünlüsünde daraltılan dudakların **ū** ünlüsündeki daraltmaya göre daha az olmasını ister. Bu açıklamaları ile dar olarak verdiği iki ünsüzden ö'nün ü'ye göre daha geniş; ya da ü'nün ö'ye göre daha dar olduğunu belirtmiş olur.

Arap alfabesi ile yazılışları aynı olan bu üç sözcüğün ünlülerinin farklı oldukları, Kâşgarlı tarafından darlık derecelerine vurgu yapılarak hedef kitleye anlatılmıştır. Dar ünlü ü'ye kıyasla ö biraz daha geniş, ö'ye kıyasla o biraz daha geniştir; ya da o'ya göre ö biraz daha dar, ö'ye göre ü daha da dar bir ünlüdür.

Kâşgarlı, birçok sözcükte ünlülerin karakterlerine yönelik açıklamalar yaparak 11. yüzyılda Türk dilinin ünlülerini hedef kitlesi için tanıtmıştır.

Sonuç

Kâşgarlı bir karşılaştırmalı dilbilimcidir. Özellikle 20. yüzyılda yoğun bir şekilde çalışılan konuların, Türk dili üzerine uygulamalarının ilk örneklerini 11. yüzyılda vermiş, diller arasında tipolojik değerlendirmeler yapmış, Türkçenin tipolojik özelliklerini Arapçanın özellikleri ile karşılaştırarak tespit etmiş bir dilbilimcidir.

Bugün Türkçenin tipolojik / yapısal özellikleri olarak belirtilenler - Türkçenin sondan eklemeli bir dil oluşu, Türkçede kök ünlüsünün değişmezliği, kelime köklerinin bölünemeyeceği, Türkçe sözcüklerde erillik / dişillik özelliğinin olmayacağı, istisnaları hariç olmak kaydı ile Türkçe sözcüklerde bir hecede iki ünsüz sesin yan yana olamayacağı, ünlü uyumları konusunda Türkçenin sağlamlığı, Türkçenin olmazsa olmaz ünsüzlerine karşılık gırtlak ve yutak ünsüzlerinin Türkçede bulunmadığı, Arapçaya göre Türkçenin ünlü zenginliği gibi özellikler - ilk defa *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kâşgarlı tarafından dile getirilmiştir.

Bir bilim olarak bugün başlangıcı 18. yüzyıla kadar götürülebilen dilbilim tipolojinin Türkçe için başlangıcı, Kâşgarlı ile birlikte 11. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Kâşgarlı Mahmud, kendi dilinin tipolojisini / yapısını başka bir dilin tipolojisi / yapısı ile karşılaştırabilecek kadar dilbilimine hâkim bir bilim insanıdır.

Kaynakça

Aksan, D. (2007). *Her yönüyle dil*. Türk Dil Kurumu.

Arıkoğlu, E. (2009). Nostratik dil teorisi içerisinde Altay dilleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 4*(8), 178-184.

Barutçu Özönder, F. S. (2008). Editörün sunuşu. *Kâşgarlı Mahmûd kitabı* içinde. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Baskakov, N. A. (2021). *Türk dillerinin tarihî-tipolojik ses bilimi* (O. S. Karaca ve K. Koç, Çev.). Türk Dil Kurumu.

Buran, A. ve Durukoğlu, G. (2022). Dîwânu Lugâti't-Türk'e göre Arapçada bulunmayan Türkçe seslerin nitelikleri ve yazıda gösterilme biçimleri -tâli harfler-. E. Sırtı (Ed.), *Türk dili ve edebiyatı çalışmaları: Türkbilim araştırmaları dizisi-beşinci kitap* içinde. Kutlu Yayınevi.

Durukoğlu, G. (2022). *Dîvânu Lugâti't-Türk'e göre 11. yüzyıl Türk dili grameri*. Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A. B. (2013). Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri. *Dil Araştırmaları* (12), 17-22.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Erdem, M. (2015). Türk dili tipolojisi üzerine. B. Gül (Ed.), *Alkış bitigi: Kemal Eraslan armağanı* içinde (s. 67-76). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Gabain, A. V. (1963). Charakteristik der Türksprachen. *Handbuch der Orientalistik* içinde (1. Bölüm, C. 5, s. 3-26). Brill.

Gabain, A. V. (2007). Türk dillerinin tipik özellikleri (M. Gültekin, Çev.). *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, 2*(2), 307-327. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.73

Johanson, L. (2007). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler* (N. Demir, Çev.). Türk Dil Kurumu.

Karabulut, F. (2009). Dünya dilbilimi tarihi içinde Divân-u Lûgâti't-Türk'ün yeri ve önemi. *Turkish Studies, 4*(3), 1326-1342. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.731

Özezen, M. Y. (2021). Dilbilimsel tipoloji ve Türkçe. *Türklük Bilimi Araştırmaları, 49*, 117-133. https://doi.org/10.17133/tubar.696950

Sarıköse, M. ve Nalbant, M. V. (2023). Eski Türkçe metinleri örneğinde Türkçede tipolojik sapmalar. H. Yıldız (Ed.), *Eski Türkçenin izinde - II (Moğol istilasından önce Türklerin dili)* içinde (s. 205-229). Akçağ.

Uzun, A. Ş. (2019). Ahmet Cevat Emre'nin Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri ile ilgili görüşleri. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 4*(1), 35-60. https://doi.org/10.32321/cutad.526404

Uzun, N. E. (2012). Türkçenin dünya dilleri arasındaki yeri üzerine. *Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi, 19*(2), 115-134. https://doi.org/10.1501/Trkol_0000000251

Yılmaz, E. (2016). Türkçenin tipolojisi. F. Yıldırım ve B. Tüfekçioğlu (Haz.), *Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi: Kuramlar, yöntemler, beceriler, uygulamalar* içinde (s. 1-15). Pegem Akademi.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T TÜRK'TE YER ALAN ATASÖZLERİNİN TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

*Haktan KAPLAN**
*Çağla ÇAMA***

Özet

Toplumsal cinsiyet; rolleri, tanımı ve kapsamı toplum tarafından belirlenen ve bireylerden uyulması beklenilen tutum ve davranış kalıpları olarak ifade edilebilir. Toplumun sahip olduğu kültüre, norm ve değerlerine göre toplumsal cinsiyetin rol ve davranışları öğretilir. Bunun sonucunda toplumda kadına ve erkeğe farklı sorumluluklar ve roller yüklenir. Toplumsal cinsiyetin sahip olduğu rol ve davranışlar daha çok sözlü kültür aracılığıyla aktarılmaktadır. Dolayısıyla sözlü kültür; erkek, kadın ve çocuk arasındaki ilişkileri, rolleri ve sorumlulukları belirleyen sistemin bir parçası olmakla birlikte toplumsal cinsiyet kavramlarını da doğrudan yansıtmaktadır.

İnsanoğlunun tarih sahnesine çıktığı andan itibaren toplumsal cinsiyete ait roller; mit, destan, efsane, masal, fıkra, atasözleri gibi geleneksel sözlü kültür ürünleri aracılığıyla öğretilmektedir. Bu çalışmada Türk kültürünün bellek kodlayıcıları olarak kültürel örüntüleri ve davranış kalıplarını aktarmada birer referans niteliğine sahip olan atasözleri incelenmiştir. Atasözleri toplumsal yaşantı içinde bilinçaltına yerleşmiş tüm düşünce ve yargıların dışavurumudur. Bu özelliğinin yanında atasözleri bir dilin hem kültürel hem de sosyolojik özelliklerini bünyesinde barındırır. Atasözleri aracılığıyla toplumun düşünce yapısını, kültürel değerlerini, kutsalını, kadına, erkeğe ve çocuğa yüklenen rolleri öğrenmek mümkündür. Bir başka ifadeyle toplumların sahip olduğu değer yargıları onların atasözlerinde hayat bulmaktadır. Bu kapsamda çalışmada örneklem olarak seçilen atasözleri Türk dilinin en önemli üç eserinden biri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten alınmıştır. Eserde tespit edilen 266 atasözü

* Doç. Dr.; Selçuk Üniversitesi Türk Dili Bölümü Başkanlığı, haktan.kaplan@gmail.com, ORCİD: 0000-0001-6693-6766.
** Bilim Uzmanı, Doğuş Üniversitesi, caglacamaa@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6240-9456.

üzerinde tematik bir inceleme yapılmıştır. İncelenen bu atasözleri objektif, tartışmacı ve eleştirel bir dille yorumlanarak 11. yüzyıl Türk toplum yapısının toplumsal cinsiyet bağlamında sahip olduğu roller ve işlevler belirlenmiştir. Çalışmanın sonucunda, atasözlerinde yer alan toplumsal cinsiyete ait rollerin Türk kültür dairesi içerisinde ortaya çıktığı, kadına ve erkeğe farklı sorumluluklar yüklendiği anlaşılmıştır. Bununla birlikte Türk toplumunun sahip olduğu norm, tutum ve beklenti merkezinde öğrenilen bir dizi kalıp davranışların da atasözlerine yansıdığı tespit edilmiştir. Tüm bunlardan hareketle *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan atasözlerinin Türk milletinin toplumsal cinsiyetine özgü kimlik edinim inşasında kültürel örüntüleri oluşturarak bunları gelecek nesillere aktarıcı bir işleve sahip olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler*: Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk kültürü, sözlü gelenek, atasözleri, toplumsal cinsiyet.

Evaluation of Proverbs in *Dîvânu Lugâti't-Turk* in the Context of Gender

Abstract

Gender; It can be expressed as the attitudes and behavior patterns whose roles, definition and scope are determined by the society and which individuals are expected to comply with. According to the culture, norms and values of the society, the roles and behaviors of gender are taught. As a result, different responsibilities are imposed on men and women in society. The roles and behaviors of gender are mostly conveyed through oral culture. Therefore, oral culture is a part of the system that determines the relationships, roles and responsibilities between men, women and child but also reflects the concepts of gender.

From the moment human beings appeared on the stage of history, gender roles have been taught through traditional oral narratives such as myths, epics, legends, fairy tales, anecdotes, and proverbs. In this study, proverbs, which are reference in conveying cultural patterns and behavior patterns as memory encoders of Turkish culture, were examined. Proverbs are the expression of all thoughts and judgments that have settled in the subconscious in social life. In addition to this feature, proverbs embody both cultural and sociological features of a language. Through proverbs, it is possible to learn about the mentality of the society, its cultural values, the sacred, and the roles it assigns to women, men and children. Therefore, it is possible to learn everything about a society from the proverbs it hasThe proverbs selected as a sample in the study were taken from *Dîvânu Lugâti't-Turk*, one of the three most important works of the Turkish language. A thematic analysis was made on

the 266 proverbs identified in the work, and the proverbs examined were interpreted in an objective, argumentative and critical language, and the roles and functions of the 11th century Turkish social structure in the context of gender were determined. As a result of the study, it has been understood that the gender roles in the proverbs emerged within the Turkish cultural circle and imposed different responsibilities on women and men. In addition, it has been determined that a series of stereotyped behaviors learned in the norms, attitudes and expectations center of Turkish society are also reflected in proverbs. In this context, it has been seen that the proverbs in *Dîvânu Lugâti't-Turk* have the functions of forming and transferring cultural patterns in the construction of identity acquisition specific to the gender of the Turkish nation.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Turk*, Turkish culture, oral tradition, proverbs, gender.

Giriş

Batı kökenli düşünce hareketleriyle ortaya çıkan toplumsal cinsiyet kavramı kadın ve erkeğin biyolojik farklılıkları üzerinden şekillenen sosyal, kültürel ve psikolojik yapılar olarak ifade edilmektedir (McElhinny, 2017, s. 254). Bir başka deyişle toplumsal cinsiyet; toplumun kadına ve erkeğe yüklediği rolleri, davranışları, kimlikleri ve geleneksel rolleri konu edinmektedir. Toplumun bireye yüklediği roller ait oldukları toplumda kendilerinden beklenen cinsiyete özgü tutum ve davranışlardır. Bu tutum ve davranışlar kültürden kültüre farklılık göstermekle birlikte yine kültür tarafından belirlenmekte ve kalıp davranışlar olarak bireye aktarılmaktadır (Tekin, 2023, s. 544). Böylece birey toplum içerisinde cinsiyetine uygun yer edinerek ait olduğu topluma uyum sağlayabilmektedir. Bireyin toplum içerisinde yer edinmesini sağlayan en önemli hususların başında toplumun kadına ve erkeğe yüklediği geleneksel roller gelmektedir. Bu durumu Türk kültürü özelinde düşündüğümüzde geleneksel rollerin toplumsal cinsiyet bağlamında ortaya çıktığı en önemli alan folklor ve folklora özgü ürünlerdir. Folklor ürünleri içerisinde toplumsal cinsiyete özgü mesajlar genellikle sözlü kültür ürünleri içerisinde yer almaktadır. Bu kapsamda mit, destan, efsane, masal, atasözleri, fıkra gibi sözlü kültür ürünlerinde toplumun bireyden beklediği geleneksel roller sıklıkla ifade edilmektedir.

Toplumlarda cinsiyet ve toplumsal cinsiyete ait roller, sözlü edebiyat geleneği içerisinde mitler, masallar, hikâyeler, ninniler, atasözleri gibi birçok türde ifade edilmiştir (Schipper, 2019, s. 11). Bunlar içerisinde toplumsal cinsiyete ait rolleri içeren ilk sözlü kültür ürünleri mitlerdir. Çünkü mitler oluşumu konu edinen ürünlerdir. Bu oluşum kozmosa ait olabileceği gibi insanların nasıl ortaya çıktığını, kadın ve erkek ayrımına neden gidildiği ve onların

rollerinin neler olduğunu da içermektedir. Söz gelimi; Tatar Türklerine ait "Küknéñ Küterélüve (Göğün Yükselmesi)" adlı bir eskatoloji mitinde, göğün yukarıya çekilmesinin nedeni anlatılırken, çocuğun altını temizleyen bir kadın figürüne tesadüf edilmektedir (Tekin, 2019 s. 315). İlgili mit her ne kadar eskatoloji konulu olsa da kadının toplumsal rolüne atıf yapmaktadır. Bunun dışında Türk mitolojisinde ekolojik dengeyi koruma görevi, kadın varlıkların ve onların esas koruyucusu olan kutsal dişi, Mitolojik Ana (Yer-Su hamisi)'ya verilmiştir. Öyle ki toprak, dağ, orman, deniz, ırmak, göl vb. yerlerin adlarının ve ruhlarının olmasının kökeninde bu durum yatmaktadır. Dolayısıyla Mitolojik Ana yahut Yer-Ana, doğurganlığın, ölümsüzlüğün, koruyuculuğun, mükemmelliğin hamisidir. Mitolojik Ana'nın değişmeyen en önemli işlevi "doğuran ve yutan", yani "hayatın ve ölümün" sembolü olmasıdır. İşte bu yüzden hayat simgesi olan Umay'ı, ölüm simgesi olan Erlik'i ortaya çıkaran da Mitolojik Ana'dır. Mitolojik Ana'nın bir diğer özelliği ise koruyuculuk özelliğini kendinden ayrılan ve dişil özelliğe sahip olan ruhlara vermesidir. Bu ruhlar kendi bölgesinde hüküm sürer ve gittiği yeri korur. Örneğin; kadın hami ruhları, insan soyunun devam etmesini sağlar. Özellikle kadın ilahlar; aile, nikâh, çocuk, kadın ve hamilelerin koruyuculuğunu devam ettirmiş, bunun dışında kalan diğer işler ise erkek olarak tasarlanan koruyuculara verilmiştir (Bayat, 2012, s. 12-13, 20). Atasözlerinin oluşumunda mitlerin önemini göz önüne aldığımızda yukarıda bahsi geçen mite ait örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla her mitsel anlatı kadının ve erkeğin toplumsal hayattaki rolüne atıf yapmıştır.

Sözlü kültür ürünleri kadının ve erkeğin toplumsal hayattaki rolüne vurgu yapar. Ancak cinsiyetin oluşmasında kozmoloji ve din ilişkisinin ayrımını da yapmak gerekir. Bu konuda ayrıma giden ilk isimlerden biri Delaney'dir. Delaney, erkek ve kadın tanımlarının yaratılışla ilgili olabileceğini ancak yaratılışın yalnızca cinsellik ve biyoloji ile ilgili olmadığını öne sürmektedir. Ona göre biyolojik yeniden üretim, cinsellik ve biyoloji ile gerçekleşirken; toplumsal roller ise din ve kutsal olan şeylerle ilgilidir. Böylece cinsiyete yüklenen toplumsal değerler ve rollerin arka planında bireyin ait olduğu toplumun halk inançları, kültürel değerleri yatmaktadır (2022, s. 18). Türk kültüründe kadına ve erkeğe yüklenen rolleri de bu minvalde değerlendirmek gerekir.

Atasözleri bir milletin tabiri caizse yaşam deneyimlerinden oluşmuş söz varlıklarıdır. Dilin oluşmasıyla birlikte atasözlerinin de oluşmaya başladığını söyleyebiliriz (Ercilasun, 2020, s. 51) Dolayısıyla atasözleri toplumsal yaşantı içinde bilinçaltına yerleşmiş tüm düşünce ve yargıların dışavurumudur. Bu özelliğinin yanında atasözleri bir dilin hem kültürel hem de sosyolojik özelliklerini bünyesinde barındırır. Atasözleri aracılığıyla toplumun düşünce

yapısını, kültürel değerlerini, kutsalını, kadına, erkeğe ve çocuğa yüklediği rolleri öğrenmek mümkündür.

Atasözleri kültür aktarımının en önemli unsurudur. Dolayısıyla atasözleri bir toplum için hem yenileyici hem de üretici olmaları nedeniyle toplumsal belleğin ve bireylerin toplum içindeki rollerinin oluşumuna katkı sağlar. Dilin billurlaşmış ifadeleri olarak kabul edilen atasözleri (Akbalık, 2013, s. 81) pek çok kavram üzerinde yoğunlaşmıştır. Söz gelimi; aile, ekonomik kavramlar, görgü kuralları, hayvanlar, inanışlar, insan ilişkileri, sosyal olaylar ve tabiat üzerine söylenmiş birçok atasözü bulmak mümkündür. Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tespit edilen 266 atasözünde toplumsal cinsiyet kavramı kapsamındaki ilgili atasözleri incelenmiştir. Türkiye'de toplumsal cinsiyet konusunda yapılan çalışmalara baktığımızda bu sayı oldukça fazladır. Bu çalışmalarda ise genellikle kadın algısından, geçmişten bu yana kadının değişen toplumsal rollerinden, kadının ötekileştirilmesinden söz edilmiştir (bkz. Ersöz, 2010; Solmaz, 2019; Akbalık, 2013; Bayrakdar, 2018; Genç, 2018; Aydın, 2018; Berk, 2021; Çer ve Şahin, 2016; Okray, 2015; Özkan ve Gündoğdu, 2011; Batur, 2011; Şen, 2023; Güngör, 2002). Biz ise bu çalışmada Türk dilinin mihenk taşlarından olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* özellinde toplumsal cinsiyetle ilgili hangi atasözlerinin yer aldığı, cinsiyete özgü sosyal roller kapsamında hangi işin "kadın işi", hangi işin "erkek işi" olduğu, özellikle kadına biçilmiş; cinsiyete özgü toplumsal kabullerin ve değer yargılarının neler olduğu, Türk kültürünün cinsiyete ait rollerde bir ayrımı destekleyip desteklemediği gibi sorulara DLT'de yer alan atasözleri üzerinden yanıt aramaya çalıştık. Çalışmanın materyalini DLT'de yer alan toplam 304 atasözü oluşturacaktır. Ancak bu atasözlerinden 32 tanesi eserde tekrar edilmiş, 8 tanesi ise deyim olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla çalışmada tekrarsız 266 tane atasözü üzerinde durulmuştur. Çalışmanın, benzer çalışmalarla olan mükerrer yanı, içerik analizine sahip olmasıdır. Diğer çalışmalardan farkı ise bu çalışmada tematik açıdan incelenen atasözleri tartışmacı ve eleştirel bir dille yorumlanmaya çalışılmış, atasözlerinin toplumsallaşmadaki işlevleri belirlenmiştir.

2. DLT'de Yer Alan Atasözleri Üzerine

DLT'de atasözünün karşılığı olarak *saw (mesel)* kelimesi kullanılmıştır. Ancak bahsi geçen bu kelime atasözünün dışında söz (kelâm), anlatım (hikâye), hikâye (kıssa), mektup (risale), haber (enbâ), havadis (ehâdis), şöhtet (şit) anlamlarında da kullanılmıştır. Bu anlamlar içerisinde en çok kullanılanı ise *söz (kelâm)* anlamıdır (Ercilasun, 2020, s. 53).

DLT'de *saw* kelimesine verilen ilk anlam *el-mesel* yani atasözüdür. Eserde örnek olarak ise *sawda mudag kelir* (atasözünde böyle geçer) cümlesi yer alır. Uygur harfli metinde ise *sav* sözü kullanılmıştır. *Yme savda bar* (yine

atasözünde var), *yme Türk savında bar* (yine Türk atasözünde var), *bu sav çın ol* (bu atasözü doğrudur) (Sertkaya, 1983, s. 208-283; Ercilasun, 2020, s. 53). DLT'de saw sözüyle bağlantılı olarak kullanılan bir diğer kelime ise *sawçı*'dır. *Sawçı* kelimesi için peygambere atıf yapılıp şu kayıt düşülmüştür. *"Çünkü o haberleri, kıssaları anlatır; tebliği ulaştırır ve atasözleri söyler."* (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 280-283).

DLT'de yer alan atasözlerinin sayısı tekrarlarla birlikte 304'tür. Eserde 26 atasözü iki kez, 6 atasözü ise üç kez tekrar edilmiştir. Tekrarlar çıkınca DLT'de yer alan atasözlerinin sayısı 266'dır. Ayrıca eserde 8 adet de deyim vardır (Ercilasun, 2020, s. 53). Ancak DLT'de yer alan atasözlerinin sayısı üzerine çeşitli tartışmalar da yok değildir. 1915 yılındaki ilk DLT yayınından itibaren eserde yer alan atasözleri üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda verilen atasözleri sayısı birbirini tutmamaktadır. Sakaoğlu, *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Atasözlerinin Anadolu'daki İzleri* adlı bildirisinde DLT'deki atasözleri üzerine çalışma yapanların tespit ettikleri atasözlerini içeren sayı bilgisi verir. Buna göre; Abdulahad Nuri 251, Brockelman 264, Necip Asım 290, Ferit Birtek 289, Ali Ulvi Elöve 266, Aydın Oy 262, Abdurrahmanov-Şükürov 274, Emir Necipoviç Necip 291, Talat Tekin 289, Ahat Üstüner 271, Ağaverdi Xelil 316, X. Mexmutov 320, Hatice Korkmaz 293 (Sakaoğlu, 1999, s. 37; Ağaverdi, 2001, s. 28-33; Ercilasun, 2020, s. 54) atasözünün DLT'de yer aldığını belirtir. Bu sayılardan farklı olarak A. Bican Ercilasun ise DLT'de 304 atasözünün bulunduğunu ifade eder (Ercilasun, 2020, s. 53). Yukarıda bahsi geçen bilim insanlarının yapmış olduğu çalışmalarda atasözleri ile ilgili sayıların birbirini tutmama sebebini Sakaoğlu, bazı derleyicilerin atasözü olarak aldığı bazı sözlerin diğerleri tarafından atasözü olarak kabul edilmemesi yahut alınmaması olarak yorumlar. Sakaoğlu bu duruma örnek olarak Ferit Birtek'in atasözü olarak aldığı *Yiti başlıg yil büke, Kizdeki kün yıpar, Umayka tapınsa ogul bolur* ifadeleri üzerinde durur. Ona göre bu ifadeler atasözü değil birer deyimdir (2001, s. 19). Ercilasun ise ilk iki ibare konusunda Sakaoğlu'yla aynı fikirdedir. Ancak son ifade Ercilasun'a göre bir atasözüdür. Hatta Ercilasun bu ifadenin yanlış yazıldığı konusunda bir fikir ortaya atmıştır. Ona göre üçüncü ibarede bulunan *bolur* sözü *bulur* olarak düzeltilmeli ve ibareye *umaya hizmet eden erkek çocuk bulur* anlamı verilmelidir. Ayrıca DLT'de Kâşgarlı Mahmud da bu ibarenin bir atasözü olduğunu belirtmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014, s. 446; Ercilasun, 2020, s. 54-55)

DLT'de yer alan ve tekrara düşmeyen atasözlerinin sayısının 266 olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu atasözlerinin yedisi *ti-* (demek) ve *ay-* (söylemek) fiillerinden veya hitap içeren diyaloglu yapılardan oluşmaktadır. Ayrıca bu yedi atasözünün iki veya dört arasında değişen yükleme sahip olduğu da bilinmektedir (Ercilasın, 2020, s. 58). Söz gelimi; *Eşiç ayur tüpüm altun, ka-*

mıç ayur men kanda men. (Tencere der dibim altın, kepçe der ben nerdeyim?) (Atalay, 2013a, s. 52) Bu atasözünde *ayur, altun, ayur* ve *kanda men* kelimeleri yüklem olarak kullanılmıştır. *It ısırmas at tepmes time* (İt ısırmaz, at tepmez deme) (Atalay, 2013a, s. 178) atasözünde ise *ısırmas, tepmes* ve *time* kelimeleri yüklem olarak kullanılmıştır. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür.

Yukarıda örneklerini verdiğimiz atasözlerinin dışında kalan 258 atasözünün 102 tanesi iki yüklemli olup iki yargı bildirmektedir. Ercilasun bu atasözlerine *iki kanatlı atasözleri* adını vermiştir. Geriye kalan 156 atasözü ise tek yüklemli olup Ercilasun tarafından *tek kanatlı atasözleri* olarak tanımlanmıştır (2020, s. 58). İki kanatlı atasözlerine; *Kuş kanatın er atın* (Kuş kanadıyla, er atıyla.) (Atalay, 2013a, s. 34), *Alp yagıda alçak çogıda* (Alp çarpışmada, yumuşak huylu tartışmada) (Atalay, 2013a, s. 41) atasözleri örnek olarak verilebilir. Tek kanatlı atasözlerine ise *İm bilse er ölmes* (Parolayı bilen er ölmez) (Atalay, 2013a, s. 38), *Öküz adakı bolgınça buzagu başı bolsa yig* (Öküz ayağı olmaktansa buzağı başı olmak yeğ) (Atalay, 2013a, s. 59) örneklerini vermek mümkündür.

3. DLT'de Yer Alan Atasözlerinde Toplumsal Cinsiyet

Atasözleri genel anlamda geleneksel rollerin öne çıkarıldığı, kadının, erkeğin ve çocuğun aile ve toplum içerisindeki kimliğine vurgu yapan sözlü kültür ürünleridir. Atasözlerinde kadının "anne", erkeğin "baba", çocuğun da evlat ve soyun devam ettiricisi kimliğine sıklıkla vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda atasözleri toplumun temeli olarak değerlendirilen aile kurumunun varlığını ve önemini sözlü olarak koruma altına alan ve bunu gelecek nesillere taşıyan ürünlerdir.

Atasözlerinde aile kurumunun temel unsuru olarak kabul edilen kadın, çocuk doğurmasıyla sosyal statüsünü artırmaktadır. Özellikle erkek çocuk doğurduğunda bu statü hem cinslerine göre daha da artmaktadır. Bu durum Dede Korkut Hikâyeleri'nden *Dirse Han Oğlu Boğaç Han Hikâyesi'*nde de göze çarpmaktadır. Hikâyede; Bayındır Han her yıl büyük bir toy düzenleyip Oğuz Beyleri ile bir araya gelirmiş. Yine böyle bir toyda bir yere ağ otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere de kara otağ kurdurmuş. Oğlu olanları ağ otağ, kızı olanları kızıl otağ, oğlu kızı olmayanları ise kara otağ kondurmuş, altına kara keçe döşenmesini önüne de karakoyun yahnisi getirilmesini emretmiş (Ergin, 2009, s. 97). Hikâyede de görüldüğü üzere kadının erkek çocuk dünyaya getirmesi toplum nazarında hem kendi statüsünü hem de beyinin statüsünü artırmaktadır. Bunun yanında kadının ev işlerinde titiz, temiz, becerikli ve tutumlu olması yine toplumdaki saygısını artıran bir başka niteliktir. Kadına dair bahsi geçen bu durumların hepsi atasözlerinde de kendine yer bulmuş ve kadının toplumsal rolünü doğuran, yaşatan ve sürdüren olarak ön plana

çıkarmıştır. Bu durumların aksi olduğunda ise kadınlar atasözlerinde ve diğer sözlü kültür ürünlerinde aşağılanmış ve kötü ünle anılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan 266 atasözünde tespit edilen toplumsal cinsiyetle ilgili unsurlar üzerinden değerlendirmeler yapılarak ilgili atasözleri üzerinden örnekler verilecektir.

3.1. Erkek Konulu Atasözleri

Geleneksel toplumlarda erkek, evin geçimini sağlaması bakımından kadına göre daha üst bir statüye sahiptir. Ayrıca erkeğin güç yönüyle de kadına sağladığı bir üstünlük söz konusudur. DLT'de yer alan erkek konulu atasözlerine baktığımızda bahsi geçen bu durumu görmekteyiz. Ancak burada kadına yönelik bir aşağılama yahut erkeğin bariz bir üstünlüğü söz konusu değildir. DLT'de erkek konulu atasözleri kapsamında 15 atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözlerinin hemen hemen hepsinde erkeğin evine, karısına ve çocuklarına karşı sorumluluğuna vurgu yapılmaktadır. Ayrıca DLT'de yer alan atasözlerinde erkeğe yüklenen bir diğer rol ise yiğitlik, kahramanlık ve doğru söz söyleme üzerinedir. Bunun dışında erkeğe, alpa ve beye nasıl davranılması gerektiği de atasözlerinde yer almıştır. Bu durum Türk erkeğine nasıl bir rol yüklenmesi gerektiğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

DLT'de toplumsal cinsiyet bağlamında erkeğe yüklenen rolleri tespit ettiğimiz atasözleri aşağıda verilmiştir:

Kuş kanatın er atın (Atalay, 2013a, s. 34). Kuş kanadıyla er atıyla.

İm bilse er ölmes (Atalay, 2013a, s. 38). Parolayı bilen er ölmez.

Alp yagıda alçak çogıda (Atalay, 2013a, s. 41). Alp çarpışmada yumuşak huylu tartışmada sınanır.

Künde irük yok begde kıyık yok (Atalay, 2013a, s. 70). Güneşte gedik yok, beyde sözden cayma yok.

Arpasız at aşumas, arkasız alp çerig sıyumas (Atalay, 2013a, s. 123). Arpasız at aşamaz, arkasız alp asker kıramaz.

Arkasız alp çerig sıyumas (Atalay, 2013a, s. 128). Arkasız alp asker kıramaz.

Alp erig yawrıtma, ıkılaç arkasın yagrıtma (Atalay, 2013a, s. 139). Alp eri zayıflatma, küheylanın arkasını yaralatma.

Alplar birle uruşma, begler birle turuşma (Atalay, 2013a, s. 182). Alplar ile vuruşma, beylere karşı durma.

Xan ışı bolsa katun ışı kalır (Atalay, 2013a, s. 410). Hakan'ın işi olunca hatunun işi kalır.

Yir basrukı tag, bodun basrukı beg (Atalay, 2013a, s 466). Yerin ağırı dağ, insanların ağırı beydir.

Sondılaç ışı ermes örtgün tepmek (Atalay, 2013a, s. 526). Çalıkuşunun işi değildir tahıl tepmek.

Kılıç tatıksa ış yunçır, er tatıksa et tunçır (Atalay, 2013b, s. 281). Kılıç paslanırsa iş kötüleşir, adam Farslaşırsa kanı bozulur. Kılıç pas tutarsa yiğidin hâli kötüleşir: nitekim, Türk Farslının ahlakını alırsa eti sölpür. Bu sav, yiğitlikle emrolunan kişi hakkında ve her şeyin kendi cinsiyle yasaması yolunda söylenir.

Er sözi bir, eder köki üç (Atalay, 2013b, s. 283). Er sözü bir, eyer kaburgasının bağı üç.

Yıparlığ kesürgüdin yipar kitse yidhi kalır (Atalay, 2013c, s. 48). Miskli kaptan miske gitse de kokusu kalır. Varlık içinde yahut yiğitlik ve kahramanlık içinde yaşamış bir kimsenin varlığı veya gücü bitse de o varlıktan ve yiğitlikten bir parça iz mutlaka kalır.

Edhgü er süngüki erir, atı kalır (Atalay, 2013c, s. 367). İyi adamın kemiği erir adı kalır.

3.2. Oğlan/Oğul Konulu Atasözleri

Türk kültüründe erkek çocuğun önemi ve değeri, kız çocuğuna göre daha yüksektir, çünkü erkek çocuk babanın soyunu ve ocağını sürdürecek kişidir. Bunun yanında erkek çocuk anneye ve babaya toplumsal üstünlük kazandırmaktadır. Bu durum Dede Korkut Hikâyeleri'ne de konu olmuştur. Dirse Han Oğlu Boğaç Han Hikâyesi'nde oğlu olanın ağ atağa oturtulması (Ergin, 2009, s. 78) erkek çocuğunun babaya toplumsal statü kazandırdığının bir kanıtıdır. Erkek çocuğunun önemine işaret eden atasözlerine DLT de tesadüf etmekteyiz. Eserde yer alan erkek çocuğu konulu atasözlerinde babanın oğluna bıraktığı miras, oğlanın (çocuğun) akılsız olduğu, oğul büyünce aileye rahatlık verdiği, erkek evladın babasının huyunu aldığı, erkek çocuğu yaramazlık yapınca babasına/büyüğüne laf, söz geldiği, babanın yaptığı hatanın cezasını oğlunun çekeceği, zayıf birinin oğlunun tiksindirici ancak büyüdüğünde ise tersi olabileceği gibi durumlar toplumsal cinsiyet açısından dikkate değerdir. Bunun dışında erkek evladın baba için tehlikeli olabileceğinden de bahsedilir. Buradaki tehlike bazen babayla evladın rakip olabileceği bazen de miras konusunda anlaşmazlığa düşmesi olarak yorumlanabilir. Tüm bunlar göz önüne alındığında DLT'de erkek evlat konulu atasözlerinde Türk toplumunun erkek çocuk ile atasına ve anasına yüklediği toplumsal roller Türk kültürü özelinde işlenmiştir. Bu kapsamda eserde oğul konulu 17 atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözleri "Baba-oğul ilişkilerini konu alan atasözleri", "Oğlan çocuğunun önemini ve özelliklerini konu alan atasözleri" olarak iki gurupta ele alınmıştır.

3.2.1. Baba-Oğul İlişkilerini Konu Alan Atasözleri

Baba kavramı, her toplumda olduğu gibi Türk kültüründe de yaratıcı, düzenleyici, bulucu, kurucu, yönetici figürü olarak hayat bulmuştur. Babanın bu rolleri zamanla erkek çocuğa aktarılır. Böylece babanın rolü oğlu tarafından sürdürülür. Dolayısıyla baba-oğul ilişkilerini sosyal bilişsel kuram neticesinde ele almak mümkündür. Söz gelimi günümüzde kullanılan *Babanın sanatı oğluna mirastır*, *Babasının oğlu* gibi deyim ve atasözlerinde bu kuram göze çarpmaktadır. Çalışmamızın örneklemini oluşturan DLT'de yer alan oğul konulu atasözlerinde de bu duruma tesadüf etmekteyiz.

Oluk yağırı ogulka kalır (Atalay, 2013a, s. 68). Atın kürek kemikleri arasındaki yara oğula kalır.

Muş oglı muyavu togar (Atalay, 2013b, s. 14). Kedi yavrusu miyavlayarak doğar.

Oglan suw töker, ulug yanı sınur (Atalay, 2013b, s. 19). Oğlan su döker büyüğün yanı kırılır.

Atası açıg alımla yise oglının tişi kamar (Atalay, 2013b, s. 311). Babası ekşi elma yese oğlunun dişi kamaşır.

Ata tonı ogulka yarasa atasın tilemez (Atalay, 2013c, s. 387). Baba giysisi oğula yararsa babasını istemez.

Buzdan suw tamar (Atalay, 2013c, s. 123). Buzdan su damlar.

Ata oglı ataç togar (Atalay, 2013b, s. 80). Babanın oğlu babaya benzer.

3.2.2. Oğlan Çocuğunun Önemini ve Özelliklerini Konu Alan Atasözleri

Türk toplumunda oğlan çocuğu sahibi olmak bir statü göstergesi olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Bu durumun birçok nedeni vardır. Bunlar arasında oğlan çocuğunun eve ekmek getirmesi yani aile ekonomisine katkıda bulunması, sosyal hayatta bir güç göstergesi olması gibi nedenler yer almaktadır. Dahası günümüzde kullanılan *ağaç yeşert meyve getirsin, oğlan büyüt ekmek getirsin, buğdayım var deme ambara girmeyince, oğlum var deme yoksulluğa ermeyince (düşmeyince)* gibi atasözleri bu durumu kantılar niteliktedir. Bunun yanında *akıllı oğlan neyler ata malını, akılsız oğlan neyler ata malını* vb. atasözlerinde de oğlan çocuğunun savurganlığından ve akılsızlığından da söz edilmektedir (Özkan-Gündoğdu, 2011, s.1142). DLT'de oğlan çocuğu konulu on yedi atasözünden onunun bu minvalde olduğu tespit edilmiştir.

Oğlak yiliksiz, oglan akılsız (Atalay, 2013a, s. 119). Oğlak iliksiz, oğlan akılsız.

Umayka tapınsa ogul bulur (Atalay, 2013a, s. 123). Umaya hizmet etse oğul bulur.

Tay atatsa at tınur, ogul eredse ata tınur (Atalay, 2013a, s. 206). Tay at olunca at dinlenir, oğul er olunca baba dinlenir.

Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur, tanda bulıt örtense ewke yagı kirmişçe bolur (Atalay, 2013a, s. 251). Gece bulut kızarsa kadın oğlan doğurmuş gibi olur, tan vakti bulut kızarsa eve yağı girmiş gibi olur.

Tünle yorup kündüz sewnür, kiçigde ewlenip ulgadu sewnür (Atalay, 2013c, s. 87). Gece yürüyen gündüz sevinir, küçükken evlenen büyüyünce sevinir.

Oglan ışı ış olmaz, oglak münzi sap bolmas (Atalay, 2013c, s. 145). Çocuk işi iş olmaz, oğlak boynuzu sap olmaz.

Bor bolmadıp sirke bolma (Atalay, 2013c, s. 121). Şarap olmadan sirke olma!

Kuş balası kusıncıg, ıt balası oxşançıg (Atalay, 2013c, s. 232). Kuş balası tiksindirici, it balası okşanası.

Ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas (Atalay, 2013a, s. 400). Ateş dumansız olmaz, genç günahsız olmaz.

Boldaçı buzagu öküz ara belgülüg (Atalay, 2013a, s. 528). Olacak buzağı, öküzler arasında bellidir.

3.3. Kadın Konulu Atasözleri

Kadının aile içindeki görev ve sorumlulukları dikkate alındığında annelik rolünden önce eş rolünü üstlendiği söylenebilir. Bu durum geleneksel toplumlarda açık bir şekilde görülmekle birlikte toplumların sözlü kültür ürünlerine de yansımıştır.

Ataerkil aile yapısının baskın olduğu toplumlarda erkeğin konumu eşine göre şekillenir. Eğer kadın soylu bir aileye mensupsa erkeğin toplum içindeki statüsünü artırmaktadır. Ayrıca yine geleneksel toplumlarda kadının erkek çocuk dünyaya getirmesi hem kendisine hem de eşine saygınlık kazandırmaktadır. Tüm bunlar göz önüne alındığında kadın, ailenin gizli kurucusu olarak önemli bir işleve sahip olmaktadır. Günümüzde kullanılan bazı atasözleri bunu doğrular niteliktedir. Söz gelimi; *Evi ev eden avrat (kadın), yurdu şen eden devlet; Kadın erkeğin eşi, evin güneşidir* gibi atasözlerinde kadının aile içindeki baskın rolü ortaya çıkmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan kadın konulu atasözlerini incelediğimizde karşımıza 13 atasözü çıkmaktadır. Bu atasözlerinde kadının toplumsal cinsiyet rollerinin tanımı ve sınırları Türk kültürü minvalinde belirlenerek kadından uyması beklenilen tutum ve davranışlar atasözleri üzerinden ifade edilmiştir.

DLT'de yer alan kadın konulu 13 atasözünde kadınlar genellikle olumlu rolleriyle ön plana çıkmıştır. Toplumsal cinsiyet bağlamında bu rolleri değerlendirdiğimizde kadına; eş, annelik ve bakirelik rolleri yüklenmiştir. iki atasözünde ise kadına kötü bir rol yüklendiği görülmüştür. Bunlardan biri namus kavramı üzerinden, diğeri ise kurnazlık üzerinden ifade edilmiştir. Ayrıca eserde kadının toplumsal rolüne istinaden toplumun ne yapması gerektiği üzerinde de durulmuştur. Söz gelimi kötü bir kocaya sahip olmaktansa dul kalınabileceğini, hamile veya çocuk emziren kadının çok yemesi gerektiğini, erkeğin zengin kadınla evlenmesi sonucunda kadının erkekten üstün olabileceği gibi durumlar belirtilerek toplumun nasıl davranması gerektiği ifade edilmiştir.

Ersek erke tegmes, iwek ewke tegmes (Atalay, 2013a, s. 104). Orospu ere ulaşmaz, aceleci eve ulaşmaz.

Emiglig uragut küsegçi bolur (Atalay, 2013a, s. 153). Emzikli kadın iştahlı olur.

Kılnu bilse kızıl keder, yaranu bilse yaşıl keder (Atalay, 2013a, s. 194). Davranmasını bilen kızıl giyer, yaranmasını bilen yeşil giyer.

Xan ışı bolsa katun ışı kalır (Atalay, 2013a, s. 410). Hakanın işi olunca hatunun işi kalır.

Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma (Atalay, 2013a, s. 474). Kız ile güreşme kısrak ile yarışma.

Yöwüşlüg kelin, küdegü yawaş bulur (Atalay, 2013c, s. 11). Zengin çeyizli gelin yumuşak huylu damat bulur.

Yitüklüg anası koyun açar (Atalay, 2013c, s. 18). Yitiği olan anasının koynunu açar.

Ütlüg yinçü yirde kalmas (Atalay, 2013c, s. 30). Delik inci yerde kalmaz. (Bu atasözü bakire bir cariyenin uzun süre evde tutulması birisiyle evlendirilmesi gerektiği için söylenir.) (Ercilasun, 2020, s. 196)

Anası tewlüg yuwka yapar, oglı tetig koşa kapar (Atalay, 2013c, s. 33). Anası hilecidir yufkayı ince yapar, oğlu zekidir çift çift kapar.

Yawlak tıllıg bigde kerü yalnus tul yig (Atalay, 2013c, s. 133). Kötü dilli kocadansa yalnız dul olmak yeğ.

Kizlençü kelinde (Atalay, 2013c, s. 242). Gizli olan gelindedir.

Kalın birse kiz alır, kerek bolsa kız alır (Atalay, 2013c, s. 371). Başlık veren kız alır, ihtiyacı olan pahalı alır.

Tünle bulıt örtense ewlük urı keldürmişçe bolur, tanda bulıt örtense ewke yagı kirmişçe bolur (Atalay, 2013a, s. 251). Gece bulut kızarsa kadın oğlan doğurmuş gibi olur, tan vakti bulut kızarsa eve yağı girmiş gibi olur.

4.4. İhtiyarlık/Yaşlılık Konulu Atasözleri

Doğumla başlayıp ölümle son bulan geçiş dönemlerinin en son evresine yaşlılık adı verilmektedir. Genellikle çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık olmak üzere dört ana evreye ayrılan yaşam döngüsü kendi içerisinde ayrı ayrı dinamik bir yapıya sahiptir. Bu evreler içerisinde erginlenmenin ve olgunlaşmanın son evresi yaşlılıktır. Birey yaşlılık döneminde yaşamı boyunca edindiği bilgileri, kültürel deneyimleri etrafındakilere aktarmaya başlar. Bu bakımdan yaşlılık birey için kültürel kodların aktarıldığı dönemdir.

Yaşlılık/ihtiyarlık kavramı her toplumda aynı değildir. Yaşlı olarak kabul edilen bireyler, toplumların yaşam şekillerine, inançlarına, kültürlerine göre şekillenmektedir. Dolayısıyla bir toplumda yaşlılık kavramının önemi kültürel kodlarla ifade edilmektedir. Türk kültüründe yaşlılık kavramının önemine sözlü ve yazılı kaynaklar aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Örneğin; Dede Korkut Hikâyeleri'nde soy soylayıp boy boylayan, ad veren, yol gösteren kişinin yaşlı biri oluşu Türk toplumunun yaşlı bireylere duyduğu saygının bir göstergesidir. Bunun dışında Türk kültüründe yaşlılık kavramı bazı hayvanlar aracılığıyla simgesel bir anlamda da ifade edilmiştir. Bu hayvanlardan biri kurttur. Kurt, Türk destan ve efsanelerinde önemli bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Ergenekon Destanı'nda yaşlı bir kurdun yol gösterici olması Türk kültüründe yaşlılık kavramına verilen değerin bir başka göstergesidir. Dolayısıyla Türk toplumunda yaşlı kimselerin sözüne güvenilen, kutsiyet sahibi bireyler olarak öne çıktığını söylemek doğru olacaktır. Bu durumu toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirdiğimizde yaşlı bireylerin güven, saygı, kutsiyet gibi rollere sahip olduğu söylenilebilir.

Türklerin yaşam biçimleri, sözlü gelenekleri ve sosyal yapıları hakkında bilgiler veren Orhon Yazıtları'nı incelediğimizde yaşlılık kavramının önemine tesadüf etmekteyiz. Tonyukuk Yazıtı'nda yer alan *özüm karı bolt(u)m* ifadesi ile yaşlılıktan bahsedilmektedir (Ata, 2011, s. 69). 11. yüzyılda Yusuf Has Hacip tarafından kaleme alınmış Kutadgu Bilig'de de yaşlılık kavramı üzerinde durulmuştur. Kut ve töre kavramları üzerine inşa edilen eserde yaş

olgusunun önemine değinilmiştir. Yusuf Has Hacip eserinde yaşlılığı 60 yaş sonrası olarak ifade etmiştir. Ancak 40 yaşında olan birinin de yaşlılığa adım attığını belirterek yaşlı bireylerin deneyim ve tecrübelerinin fazla olduğundan bahsetmiştir.

Yaşlılık kavramının öne çıktığı bir diğer sözlü kültür ürünleri ise çalışmamızın konusunu oluşturan atasözleridir. Atasözlerinde yaşlılık kavramı deneyim ve tecrübe açısından olumlanırken fiziksel anlamda ise yetersizlikten söz edilmiştir. Söz gelimi; *yaş yetmiş iş bitmiş* (Aksoy, 1991, s. 209) atasözünde insanın yetmiş yaşına geldiğinde fiziksel olarak yeterliliğini kaybettiği ifade edilmektedir. Bazı atasözlerinde ise huy ve karakter üzerinde durulmuştur. Örneğin; *insan yedisinde neyse yetmişinde de odur* (Aksoy, 1991, s. 148) atasözü bu minvalde ortaya çıkmıştır. DLT'de yer alan atasözlerinde yaşlılık kavramının bahsedildiği dört atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinin üçünde yaşlı bireylerin tecrübe sahibi olduğu, saygı gösterilmesi ve sözünün dinlenilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Bir atasözünde ise *yaş yetmiş iş bitmiş* atasözünde olduğu gibi yetersizlikten bahsedilmiştir.

Kal sawı kalmas, kagıl bagı yazılmas (Atalay, 2013a, s. 409). Yaşlının sözü kalmaz, taze söğüt dalının bağı çözülmez.

Ödhlek karıtmışka bodug talkımas (Atalay, 2013b, s 304). Zamanın ihtiyarlattığına boya ayıp olmaz.

Ulugnı uluglasa kut bulur (Atalay, 2013a, s. 304). Birisi ihtiyara saygı gösterirse uğur ve devlet bulur.

Arslan karısa sıçgan ötin ködhezür (Atalay, 2013c, s. 263). Aslan yaşlanırsa sıçan deliğini bekler.

Sonuç

Türk kültürünün bellek kodlayıcıları olan atasözleri halk biliminin kapsamı içerisinde yer alarak kültürel örüntüleri ve davranış kalıplarını yansıtmada birer referans niteliğinde olup toplumsal hayatla ilgili de önemli bilgiler vermektedir. Bu bağlamda, çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan 266 adet atasözü üzerinde inceleme yapılmış, toplumsal cinsiyet konusunda Türk kültürünün geleneksel duygu ve düşünce dünyasında kadına, erkeğe çocuğa ait birtakım iletiye rastlanmıştır. Bunlar arasında; Türk toplumunun kız ve erkek çocuk sahibi olma konusundaki bakışı, cinsiyete özgü toplumsal kabuller, değer yargıları ve sosyal rollere dair birtakım veriler tespit edilmiştir.

DLT'de toplumsal cinsiyet konulu 49 atasözü tespit edilmiştir. Bu atasözlerinin 15'i erkek konulu, 17'si evlat (oğul) konulu, 13'ü kadın konulu, 4'ü ise ihtiyarlık/yaşlılık konuludur. Eserde yer alan bu 49 atasözünde genel itibarıyla

kadının anne, erkeğin baba, çocuğun evlat ve soyun devam ettiricisi, yaşlıların ise tecrübe sahibi kimliklerine sıklıkla vurgu yapılmıştır. Tüm bunlar göz önüne alındığında DLT'de yer alan toplumsal cinsiyet konulu atasözleri genel manada aile kurumunun varlığına ve önemine işaret etmektedir.

Eserde yer alan toplumsal cinsiyet konulu atasözlerinde dikkati çeken bir diğer unsur erkek ve kadın algısı yönündeki cinsiyetçi yaklaşımdır. Atasözlerinde cinsiyete özgü toplumsal rollerde "kadın işi" yahut "erkek işi" algısının ön plana çıktığı görülmüştür. Söz gelimi; yiğitlik, kahramanlık, doğru söz söyleme, aileye karşı sorumluluk erkek işi; annelik, eşlik, ailenin kurucusu ve namuslu olma gibi kavramlar ise kadın işi olarak ifade edilmiştir. Bunun yanında DLT'de yer alan toplumsal cinsiyet konulu atasözleri ağırlıklı olarak erkeklerin çıkarlarını ön planda tutan, erkek bakış açısını temsil eden eril bir söyleme sahiptir. Bu durum ataerkil düzenin varlığını gözler önüne sermektedir.

DLT'de toplumsal cinsiyet konulu atasözlerinde erkek genellikle kadının bir adım önünde yer almakta ve birçok konuda kadın-erkek arasında bir hiyerarşi bulunmaktadır. Örneğin; *Xan ışı bolsa katun ışı kalır* atasözünde erkeğin işinin kadının işinden öncelikli olduğu ifade edilmektedir. Bunun yanında bazı atasözlerinde ise kadınların erkeklere karşı savunulduğu da görülmektedir. *Yawlak tıllıg bigde kerü yalnus tul yig* (Kötü dilli kocadansa yalnız dul olmak yeğ.) atasözünde kadının kötü bir kocaya sahip olmaktansa yalnız kalmasının daha iyi olacağı belirtilmiştir. Eserde bir atasözünde ise kadının erkekten üstün olabileceği bir durum ifade edilmiştir. *Yöwüşlüg kelin, küdegü yawaş bulur* (Zengin çeyizli gelin yumuşak huylu damat bulur.) atasözünde kadının erkekten ancak parası ile üstün olabileceği belirtilmiştir. Kadın konulu diğer atasözlerine baktığımızda namus kavramının kadınlar üzerinden ifade edildiği görülecektir. Örneğin; *Ersek erke tegmes, iwek ewke tegmes* (Orospu ere ulaşamaz, aceleci eve ulaşamaz), *Ütlüg yinçü yirde kalmas* (Delik inci yerde kalmaz/bakire bir kızın/cariyenin uzun süre evde tutulmaması birisiyle evlendirilmesi gerekmektedir.) atasözlerinde namus kavramı toplumsal bir rol olarak kadına yüklenmiştir.

DLT'de toplumsal cinsiyet bağlamında ele aldığımız atasözleri arasında oğul konulu atasözlerinin varlığı dikkat çekmektedir. On yedi atasözü bu bağlamda oluşturulmuştur. Çalışmada bu atasözleri kendi içerisinde "Baba-oğul ilişkilerini konu alan atasözleri" ve "Oğlan çocuğunun önemini ve özelliklerini anlatan atasözleri" olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda ilgili atasözlerinde babanın oğluna bıraktığı miras, oğlanın (küçük yaştaki çocuğun) akılsız olduğu, oğulun büyüyünce aileye rahatlık verebileceği, oğlanın babasının huyunu aldığı gibi durumlar toplumsal cinsiyet bağlamında işlenmiştir. Tespitlerimiz

neticesinde evlat konulu atasözlerinin neredeyse tamamı erkek evlat üzerinedir. Bu durum erkek evladın toplumsal statü bakımından daha değerli olduğunu gözler önüne sermektedir.

Eserde toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirdiğimiz atasözleri arasında yaşlılık/ihtiyarlık konulu atasözleri de yer almıştır. Toplumsal cinsiyet konusunda yapılmış çalışmalara baktığımızda yaşlılık kavramının bir toplumsal cinsiyet meselesi olmadığı görülecektir. Ancak eserde yer alan dört atasözünde yaşlılığın bir sosyal rol olduğu görülmüş ve bu konunun toplumsal cinsiyet unsuru olarak ele alınması gereği hasıl olmuştur. Yaşlılık/ihtiyarlık konulu bu dört atasözünde yaşlılığın toplumsal cinsiyet unsuru olarak erkekler üzerinden ifade edildiği tespit edilmiştir. İlgili atasözlerinin üçünde yaşlılığın saygı ve tecrübe kavramıyla bir sosyal rol olduğu görülmüştür. Yaşlılık/ihtiyarlık konusunda oluşturulmuş bir atasözü ise fiziksel olarak yeterli olmama üzerine kurulmuştur.

Sonuç olarak; DLT'de tespit edilen toplumsal cinsiyet konulu 49 atasözünde erkeğin, kadının, çocuğun ve yaşlının toplumsal rolleri tek tip olarak oluşmamıştır. Atasözlerinde yer alan bu sosyal rollerin kültür dairesi çerçevesinde belirlendiği, kabul, tutum ve beklenti merkezinde öğrenilen kalıp davranışlara sahip olduğu görülmüştür. Dolayısıyla DLT'de yer alan toplumsal cinsiyet konulu atasözlerinin gerek çocukluk çağında gerekse diğer dönemlerde cinsiyete özgü kültürel kimlik edinim inşasında kültürel örüntüler oluşturan, aktaran yapısalcı ve empoze edici bir işleve sahip olduğu tespit edilmiştir.

Kaynakça

Ağaverdi, X. (2001). *Mahmud Kaşqarlının "Türk Dillerinin Divanı Kitabı"nda edebî metinler*. Azerbaycan Millî İlimler Akademisi.

Akbalık, E. (2013). Türk atasözlerinde cinsiyet algısı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S *36*, 81-90.

Aksoy, Ö. A. (1991). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 2*. İnkılap.

Ata, A. (2011). *Orhun Türkçesi*. Anadolu Üniversitesi.

Atalay, B. (2013a). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi I*. Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (2013b). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi II*. Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (2013c). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi III*. Türk Dil Kurumu.

Aydın, N. (2018) Kız-kadın kimliğinin oluşumu ve kadına bakış bağlamında toplumsal algıya yön veren atasözleri. *SEFAD*. (39): 169-180.

Batur, Z. (2011). Atasözü ve deyimlerde kadın ve kadının sosyo-psikolojik özellikleri. *Turkish Studies*. 6 (3): 577-584.

Bayat, F. (2012). *Türk mitolojik sistemi I*. Ötüken Neşriyat.

Bayrakdar, S. (2018). Toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden sembolik şiddet: Türk ata-

sözleri ve deyimlerinde annelik-babalık cinsiyet rollerinin kültür kodlarına dayalı bir inceleme. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*. *4*(5): 96-112.

Berk, S. A. (2021). Karaçay-Malkar atasözlerinde kadın. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 21/1 Yaz, 151-178.

Çer, E., Şahin, E. (2016) Türkçenin sözvarlığını yansıtan atasözleri ve deyimlerde toplumsal cinsiyet. *Turkish Studies*. *11*(9): 175-192.

Delaney, C. (2022). *Tohum ve toprak* (S. Somuncuoğlu, A. Bora, Çev.). İletişim.

Ercilasun, A. B. (2020). *Divânu Lugâti't-Türk'teki şiirler ve atasözleri.* Bilge Kültür-Sanat.

Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş- metin- çeviri- notlar- dizin.* Türk Dil Kurumu.

Ergin, M. (2009). *Dede Korkut kitabı-1.* Türk Dil Kurumu.

Ersöz, A. G. (2010). Türk atasözleri ve deyimlerinde kadına yönelik toplumsal cinsiyet roller. *Gazi Türkiyat*. Bahar, S *6*, 167-181.

Genç, H. N. (2018). Atasözlerinde toplumsal cinsiyet algısı olarak kadın. *Folklor/Edebiyat*. *24*(94):13-33.

Güngör, E. N. (2002). Türk atasözleri ve deyimlerinde "kadın". I. *Türk Dünyası kadınlar kurultayı* içinde (İ. Gülsün hzl.). Türk Yurdu.

Mcelhinny, B. (2017). Sosyolengüistik ve dilbilimsel antropolojide toplumsal cinsiyeti kuramsallaştırmak (Muhammed Emin Yıldızlı, Çev.). *Kadın folkloru kuram ve yöntem üzerine yazılar.* Mehmet Ali Yolcu (Ed.), 251-288, Kömen.

Okray, Z. (2015). Türk atasözleri ve deyimlerinde kadın imgesi. *Lefke Avrupa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 6*(1): 93-102.

Özkan, B., Gündoğdu, A. E. (2011). Toplumsal cinsiyet bağlamında Türkçede atasözü ve deyimler. *Turkish Studies*. *6*(3): 1133-1147.

Sakaoğlu, S. (1999). Dîvânü Lûgati"t-Türk'teki atasözlerinin Anadolu'daki izleri. *Dîvânü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*. 36-46, Türksoy.

Sakaoğlu, S. (2001). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türk halk edebiyatı.* Konya (Öğrenciler için hazırlanmış fotokopi yayın).

Schipper, M. (2019). *Bir kemikten bir söze//dünya atasözlerinde kadın.* (T. U. Belge, Nurkalp D. Çev.), Delidolu.

Sertkaya, O. F. (1983). Eski Türk atasözleri üzerine. *Şükrü Elçin Armağanı*. 275-291, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi.

Solmaz, E. (2019). Türkmen atasözlerinde kadın ve kadın algısı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. *19*/2 Kış, 389-401.

Şen, S. (2023). Kırgız Türkçesi atasözlerinde erkek imgesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi.* S *12*/2, 518-545.

Tekin, F. (2019). *Kazan Tatarlarının halk anlatmalarında mitolojik unsurlar* (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tekin, F. (2023). Türk dünyası atasözlerinde toplumsal cinsiyet: "kadın", "erkek". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. *23*/2 Kış, 543-572.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE /O/ VE /Ö/ İLE BAŞLAYAN SÖZCÜKLERİN ÇUVAŞÇADAKİ /V/'Lİ GÖRÜNÜMLERİ

*Halil İbrahim TAŞKIRAN**

Özet

Türkçenin miladı olarak Türk dilinin geçmişine ve geleceğine ayna tutan *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Türk dillerine dair soru ve sorunlara yanıtlar vermeye devam etmektedir. Genel Türkçe ile İlk Türkçe Döneminde ayrılık yaşayan Çuvaşçanın *Dîvânu Lu++gâti't-Türk* ile karşılaştırılması sonucu Çuvaşçaya ait özellikler daha açık bir şekilde görülebilir olmaktadır. Çuvaşça ile *Dîvânu Lügâti't- Türk* ve Eski Türkçe döneminin söz varlığı, biçim bilgisi ve ses bilgisi özelliklerinin karşılaştırılma çalışmaları, her iki döneme dair özelliklerin teyit ve belki yeni özelliklerin tespitine imkân verecektir. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. "Giriş" bölümünde Çuvaşlar ve Çuvaşça ile ilgili özet bilgiler verilmiştir. İnceleme bölümünde "*Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Bulunan Sözcüklerin Anlam ve Biçim Karşılıkları Tam Olarak Tespit Edilen Sözcükler" ve "*Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Bulunup Çuvaşça Sözlüklerde Aynı Anlamı Göstermekle Birlikte Biçimbirim Farklılığı Gösteren Sözcükler" olarak iki bölümde ele alınmıştır. Sonuç kısmında öneri ve sayısal veriler aktarılarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te /o/ ve /ö/'lü sözcüklerin Çuvaşçadaki /v/'li görünümleri tablo olarak gösterilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan /o/ ve /ö/'lü madde başı sözcükler, Çuvaşça sözlüklerden bazılarına bakılarak öncelikli biçim eşdeğerliliği tespit edilmeye çalışılmış, ardından benzer özellik gösteren sözcükler gruplandırılarak *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve ET /o/ ve /ö/ ile başlayan sözcüklerin Çuvaşçadaki /v/'li biçimleri gözlenmiştir.

* Akıncılar Türk Telekom Anadolu Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni, Akıncılar/Sivas; Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Pr. Öğrencisi, Sivas/Türkiye, hibrahimtaskiran1@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3393-2165.

Bu gözlemler sonucunda, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te /o/ maddesinde (yaklaşık) 193 ve /ö/ maddesinde (yaklaşık) 196 sözcük geçmektedir. /o/ maddesinde geçen 193 sözcükten 73'ü, /ö/ maddesinde geçen 196 sözcükten 54'ünün Çuvaşçada anlam ve biçim olarak varlığı tespit edilmiştir. /o/ ve /ö/ ile başlayan sözcüklerin Çuvaşçadaki durumlarına bakıldığında "yuvarlak ünlülerden önce başta /v/ türemesi (gerçekleşir)" ifadesine uygun olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen /o/ ve /ö/'lü (yaklaşık) 67 sözcüğün /v/'ye gittiği gözlenmiştir: DLT. *oçaḳ* > Çuv. *vuçah* "ocak, soba ocağı", DLT. *ört* > Çuv. *virt* "ateş, yangın" gibi.

Çalışmadan elde edilen bilgiler ışığında bu ifadenin "ET dönemindeki söz başı yuvarlak ünlülü sözcükler, Çuvaşçada çoğunlukla başta /v/ türemesiyle birlikte ünlü daralmasına (ve kısalmasına) uğrar" şeklinde değiştirilmesi önerilmektedir. Bu bildiri, *Çuvaşçanın Dîvânu Lügâti't Türk'e Göre Söz Varlığı* adlı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Çuvaşça, Karşılaştırmalı Dil Bilim, Söz Varlığı.

The Chuvash Reflexes With /v/ for Words Beginning With /o/ and /ö/ in the *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk, which is the beginning of Turkish and holds a mirror to the past and future of the Turkish language, continues to provide answers to questions and problems regarding the Turkish languages. A comparison of Common Turkish and Chuvash, which experienced a split in the Early Turkish Period, with *Dîvânu Lugâti't-Türk* reveals the characteristics of Chuvash more clearly. Studies comparing the vocabulary, morphology and phonology of Chuvash with *Dîvânu Lugâti't-Türk* and Old Turkish will enable the confirmation of the features of both periods and perhaps the identification of new features. The study consists of three sections. The "Introduction" section provides brief information about the Chuvash and the Chuvash language. The review section is also studied in two parts as follows: "Words found in *DLT* that are fully identified in Chuvash words in terms of meaning and form" and "Words Found İn The *DLT* And Chuvash Dictionaries That Show The Same Meaning, But Differ İn Terms Of Morphological". In the conclusion section, suggestions and numerical data are explained, and the Chuvash equivalents of words starting with /o/ and /ö/ in *DLT* are given in a table.

The words beginning with /o/ and /ö/ in *Dîvânu Lugâti't-Türk* were first tried to determine their formal equivalence by looking at some of the Chuvash dictionaries, then the words with similar features were grouped and

the Chuvash /v/ forms were observed in words starting with /o/ and /ö/ in *Dîvânu Lugâti't-Türk* and ET.

As a result of these observations, *Dîvânu Lugâti't-Türk* has (approximately) 193 words beginning with /o/ and (approximately) 196 words beginning with /ö/. It was determined that 73 of the 193 words in /o/ and 54 of the 196 words in /ö/ exist in Chuvash in terms of meaning and form. When the status of words beginning with /o/ and /ö/ in Chuvash is examined, it is observed that in accordance with the expressions "initial /v/ derivation (occurs) before round vowels", (approximately) 67 words with /o/ and /ö/ in *Dîvânu Lugâti't- Türk* go to /v/: *DLT*. *oçaḳ* > Chuv. *vuçah* "hearth, stove hearth", *DLT*. *ört* > Chuv. *virt* "fire, fire".

In the light of the information obtained from the study, it is proposed to change this expression as follows: "Words starting with the round vowel in the ET period undergo vowel contraction (and shortening) in Chuvash, mostly with the derivation /v/." This paper was prepared by making use of the doctoral thesis titled Vocabulary of Chuvash Language According to Dîvânu Lügâti't Türk.

Keywords: Old Turkic, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Chuvash, Comparative Linguistics, Vocabulary.

Giriş

Çuvaşistan, Çuvaşlar ve Çuvaşça

Çuvaşlar ve Çuvaşça, Rusya'da özerk devlet yapılanması içerisinde 1.198.400[1] nüfusu ile varlığını Volga Nehri kıyısında devam ettiren Eski Batı Türkçesinin bir kolu ve İdil Bulgarcasının devamı olarak görülmektedir (Ersoy, 2022: 70).

Bulgarların, bugün Çuvaşistan'da yaşayan Çuvaşlar ile akraba oldukları kabul edilmektedir. Bunda en önemli nedenlerden biri olarak Ana Bulgarca ile modern Çuvaşçanın bir r ve l dili olması görülmektedir[2] (Kurat, 1987: 108).

Çuvaşça yazılı olarak Tuna Bulgarcası, Kuban Bulgarcası, İdil Bulgarcası, Çuvaşça şeklinde bir gelişim sergilediği araştırmacılarca ifade edile gelmiştir (Durmuş, 2022: 19).

---

1 Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı resmî sitesi https://mid.ru/en/maps/ru/rucu/1799619/ 'den alınmıştır. Sitenin güncellenme tarihi 20 Ekim 2023'tür. Siteye erişim tarih ve saati: 27. 12. 2023, 21: 08.

2 Bir diğer neden de Çuvaşların kendilerini Bulgarların vârisi olarak görmeleridir. Ancak İdil/ Volga bölgesinde yerleşik bazı boylar da kendilerini Bulgarların vârisi olarak görmektedir.

Tuna Bulgarlarından kalan Bulgarca dil kalıntıları, yazılı belgeler:

1. Tuna Bulgar Hanları listesi (Umor dönemi, 765),
2. Rahip Tudor Doksov'un 907 yılındaki İskenderiye'li Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine düştüğü bir cümlelik not,
3. Nagy- Szent- Miklós hazinesindeki ilk Bulgarca yazıtlar,
4. İlk Bulgarca yazıtlardaki Türkçe sözcük ve deyimler,
5. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adları,
6. Eski Kilise Slavcasındaki ilk Bulgarca ödünç sözcükler (Tekin, 1987: 12, Ceylan, 1997: 3)'den oluşurken;

İdil Bulgarlarından 13. ve 14. yüzyıllarda dil kalıntıları bulunmaktadır. Bu dönemden kalan yaklaşık iki yüz mezar taşı bulunmakta, bunlardan %90'ı Bulgarca %10 ise Kıpçakça ile yazılmıştır[3]. Bu tarihî seyir içerisinde Kuban Bulgarcasının da daha önceki dönemlerde Macarcaya 400'den fazla sözcük verdiği kabul edilmektedir (Tekin, 1987: 11, Durmuş, 2022: 19).

Bu yazılı belgelerden 18. yüzyıla kadar olan sürede Çuvaşlara dair herhangi bir yazılı metnin olmayışına bazı araştırmacılar dikkat çekmişlerdir (Hovdhagen, 1975: 274, Ersoy, 2002: 73). 18. yüzyıldaki Çuvaşlara ait dil verileri şu şekilde tasnif edilmiştir:

1. Strahlenberg 1730'da geçen 28 sözcük;
2. The Lord's Prayer'ın transkripsiyonunda geçen 300 sözcük ve Müller 1759'da geçen bazı yer adları vb;
3. 1769'da Leningrad'da yayımlanan Soçineniya Prinadlezaşçiya k Grammatika Çuvaşskogo Yazıka adlı ilk Çuvaş grameri;
4. Pallas 1786- 1789'da verilen yaklaşık 290 sözcük;
5. Adelung tarafından içinde Müller'in de tanıttığı The Lord's Prayer'ın dört nüshası (Hovdhagen, 1975: 274, Ersoy, 2022: 73).

(Modern) Çuvaşçanın tarihî gelişim çizgisini ilk kez Yegorov dönemleştirmektedir (Durmuş 2022: 31). Yegorov (1931: 150), Çuvaş yazı tarihini üç başlıkta ele almaktadır:

1. Yakovlev öncesi dönem (1769- 1872)
2. Yakovlev dönemi (1872- 1917)
3. Ekim sonrası dönem (1917-)

---

[3] Yılmaz, KTB- ekitap: s3: https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/12696, cuvaslarvecuvas edebiyatipdf.pdf?0. Ayrıca Yılmaz, Kazan Hanlığının kurulması ile Kıpçak- Tatar unsurlarının arttığını belirtmiştir.

Bu dönemin tespitinde ilk olarak 1769 yılında ilk Çuvaş gramerinin yayımlanması, Simbirsk Çuvaş okulunun açılması, Yakovlev tarafından Çuvaş alfabesinin oluşturulması ve 1917 Ekim'inde meydana gelen Bolşevik devrimi ölçüt alınmıştır (Durmuş, 2022: 31).

İdil bölgesinde yaşayan etnik unsurların siyasi yapılanmasında dönüm noktaları İdil Bulgar İlteberliği, İdil Bulgar Devleti, Moğol İstilası, Altın Ordu Hanlığı, Kazan Hanlığı, Çarlık Rusya dönemleri ve sonrasında 24 Haziran 1920'de "Özerk Çuvaş Bölgesi Hakkında" kararnamenin kabulü ile öz yönetim yapılanması ve II. Dünya Savaşı olarak öne çıkmaktadır.

1469 yılında Kazan Han'ı İbrahim Han, hanlıkta yaşayan halkları ve hanlığın coğrafyasını kayıt altına aldırtmış, bu kayıtta Çuvaşlar, Çeremiler, Mıkşılar, Mişerler ve Tatarlar yukarı halk olarak kaydedilmiştir[4].

Çĭvaş adı Rus kroniklerinde ilk kez 16. yüzyılda geçmekte ve Kazan Hanlığı ile ilgili kroniklerden 1502 tarihli metinde Çuvaşlardan bahsedilmektedir. *Çĭvaş* (*t'ăvaš*) (> Rus. *çuvaş*) sözcüğü genellikle "sessiz, sakin, barışsever, yavaş" anlamına gelen *yavaş* (Fedotov, 1996: 394, Arık, 2005: 6) ile ilişkilendirilmektedir.

Günümüze gelindiğinde etnik kökenleri bakımından Çuvaşlar 3'e ayrılırlar:

1. Viryal / Turi Çăvaşĕsem (Yukarı Çuvaşlar): Çuvaşistan'ın kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde yaşarlar.
2. Anatri Çăvaşsem (Aşağı Çuvaşlar): Çuvaşistan'ın güneyi ve Çuvaşistan'ın dışında yaşarlar.
3. Anat Yençi Çăvaşsem (Orta Aşağı Çuvaşlar): Çuvaşistan'ın kuzeydoğu ve orta kesiminde yaşarlar (Kıran 2013: 2).

Çuvaşistan, Moskova'nın 600 kilometre kadar doğusunda Orta Volga'da bölgenin sağ tarafındadır. Kuzey ve Kuzey Doğusunda Mari Cumhuriyeti, doğu ve güneydoğusunda Tatar Cumhuriyeti, güneybatısında Mordvin Cumhuriyeti, güneyinde Ulyanovsk Oblastı, batısında Nijegorod Oblastı yer almaktadır (Çeltikçi, 2014: 85, Durmuş, 2022: 18).

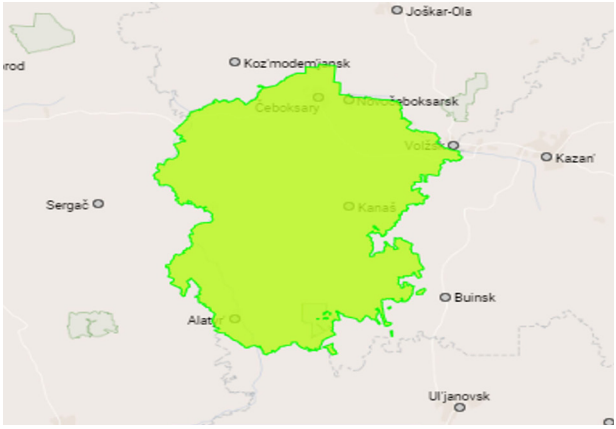
Çuvaşlar, Rusya Federasyonu içeresinde Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Çuvaşlar, Çuvaşistan dışında Başkurdistan, Tataristan Cumhuriyetlerinde ve Rusya'nın Saratov, Samara, Ulyansk, Orenburg, Tümen ve Tobol bölgelerinde yaşamaktadırlar (Kıran, 2019: 1).

---

[4] Yılmaz, KTB- ekitap: s1; https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/12696,cuvaslarvecuvasedebiyatipdf.pdf?0.

2021 sayımına göre bir milyon yüz seksen dört bin nüfusa sahip olan Çuvaşistan'ın başkenti Çeboksarı/ Şupaşkar'dır ve buranın nüfusu da dört yüz seksen bin civarındadır.

Tablo 1: Çuvaşistan Haritası[5]

Günümüzde Çuvaşlardan az bir kısmı geleneksel dinini yaşamakta iken çoğunluğu ise Rus Ortodoks kilisesine bağlı kalmaktadır. Ancak, Hristiyan Çuvaşlar da eski inanışlarını Hristiyanlıkla birlikte yaşamaktadır. Hristiyanlık ve Çuvaş dini "senkretik" bir biçim alarak Çuvaş dinî anlayışını şekillendirmektedir (Arık, 2000: 262).

İnceleme

***Dîvânu Lügâti't- Türk*'te Bulunup Çuvaşça Sözlüklerde Anlam ve Biçim Karşılığı Tam Olarak Tespit Edilen Sözcükler**

oçaḳ~ oçoḳ~ oçuḳ "ocak" (Atalay, 2006: I 64, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 31, Kaçalin, 2021: 358, Bozkurt, 2023: 297, ED 22, Dankoff- Kelly, 1985: III 38, Eren, 2020: 382, ÖTS 1293, Wilkens, 2021: 501).

[*o(t)+çuḳ* < *ot* "ateş"+*çuḳ* "isimden isim türeten ek" (Räsänen, 1969: 356, Sevortyan, 1974: 424, Erdal, 1991: 108, Ay, 2022: 41)].

Çuv. ***vuçah*** (***вучах***) "ocak, soba ocağı" (Egorov, 1964: 58, Skvorsov, 1982: 87a, Fedotov, 1996: I 134, Ceylan, 1997: 92, Bayram, 2019: 148, Ersoy 2021: 50).

oçaḳ = vuçah (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

---

[5] https://www.citypopulation.de/en/russia/admin/privol%C5%BEskij_federalnyj_o/97__%C4%8Duva%C5%A1ija/. Erişim tarihi: 01/05/ 2024, 12: 27.

odun-[6] “uyanmak” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 98, Kaçalin, 2021: 358, Bozkurt, 2023: 298, Wilkens, 2021: 502).

[*oḏ-un-* < *oḏ-* “uyanmak”+*-un-* “fiilden fiil türeten ek” (ED 62, Dankoff-Kelly, 1985: III 38, Bilgen, 1989: 119, Erdal, 1991: 608, Ölmez, 1998: 39, Taş, 2020: 198, Ay, 2022: 74)].

Çuv. ***vĭran***- (***ӑран-***) “1. Uyanmak, kendine gelmek, ayılmak, canlanmak; 2. dökülmek” (Egorov, 1964: 49, Sevortyan, 1974: 430, Skvorsov, 1982: 70a, Fedotov, 1996: I 108, Ceylan, 1997: 178, Bayram, 2019: 123).

odun- = vĭran- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve daralması).

oġrı “hırsız; hırsızlık” (Atalay, 2006: I 126, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 63, Kaçalin, 2021: 359, Bozkurt, 2023: 299, Räsänen, 1969: 357, ED 90, Dankoff- Kelly, 1985: III 39, Ayazlı, 2016: 183, Wilkens, 2021: 503).

[*oġur-ı* < ***oġur-*** “çalmak”+*-ı* “fiilden isim türeten ek” (Taş, 2020: 141)].

Çuv. ***vĭrĭ*** (***ӑрӑ***) “hırsız, yankesici” (Egorov, 1964: 49, Sevortyan, 1974: 413, Skvorsov, 1982: 70a, Fedotov, 1996: I 109, Ceylan, 1997: 178, Bayram, 2019: 123, Agyagási, 2019: 64).

oġrı = vĭrĭ (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve daralması).

ol “o (3. tekil kişi zamiri), pekiştireç” (Atalay, 2006: I 20, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 8, Kaçalin, 2021: 363, Räsänen, 1969: 360, ED 123, Ayazlı, 2016: 184, Dankoff- Kelly, 1985: III 39, Wilkens, 2021: 506).

Çuv. ***vĭl*** (***ӑл***) “o” (Egorov, 1964: 48, Sevortyan, 1974: 444, Skvorsov, 1982: 69b, Fedetov, 1996: I 106, Ceylan, 1997: 176, Bayram, 2019: 122, Ersoy 2021: 50).

ol = vĭl (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve daralması).

oluḳ “küçük kayık; oluk, yalak, hendek;” (Atalay, 2006: I 68 (67), Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 32, Kaçalin, 2021: 364 (364), Bozkurt, 2023: 304 (304), ED 136, Dankoff- Kelly, 1985: III 40, Eren, 2020: 386, Wilkens, 2021: 506).

[krş. *oyul-uḳ* < *oyul-* “oyulmak”+*-uḳ* “fiilden isim türeten ek” (Egorov[7], 1964: 46)].

---

6 krş. *udun*- (Atalay, 2006: I 200).

7 Egorov (1964: 46), Çuv. *valak* biçimindeki sözcüğün kökünün muhtemelen *oy*- fiilinden geldiğini ve *yalak* şeklinin de bu sözcüğün türevlerinden oluğunu ifade eder.

Çuv. ***vulĭ*** (***вулӑ***) "gövde, namlu" (Egorov, 1964: 57, Skvorsov, 1982: 80b, Fedetov, 1996: I 130, Bayram, 2019: 146) "ağaç gövde" (Paasonen, 1974: 203, Ceylan, 1997: 176), krş. ***valak*** (***валак***) "oluk, tekne, güverte" (Egorov, 1964: 46, Sevortyan, 1974: 451, Skvorsov, 1982: 59b, Fedotov, 1996: 99, Bayram, 2019: 114).

oluk = vulĭ (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

ōn "on" (Atalay, 2006: I 49, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 23, Kaçalin, 2021: 364, Bozkurt, 2023: 304, Räsänen, 1969: 362, ED 166, Dankoff- Kelly, 1985: III 41, Ayazlı, 2016: 185, Wilkens, 2021: 507).

Çuv. ***vun***, ***vunĭ***, ***vunnĭ*** (***вун***, ***вунӑ***, ***вуннӑ***) "on" (Egorov, 1964: 57, Sevortyan, 1974: 455, Skvorsov, 1982: 85c, Fedetov, 1996: I 130, Ceylan, 1997: 176, Bayram, 2019: 146, Ersoy 2021: 50).

ōn = vun (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ōnunç~ onunç "onuncu" (Atalay, 2006: I 132, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 66, Kaçalin, 2021: 364, Bozkurt, 2023: 304, Wilkens, 2021: 509).

[*on+unç* < *on* "on"+unç "isimden isim türeten ek" (ED 187, Dankoff-Kelly, 1985: III 41, Bilgen, 1989: 30, Ayazlı, 2016: 185, Ay, 2022: 58)].

Çuv. ***vunnĭmĭş (вуннӑмӗш***) "onuncu" (Skvorsov, 1982: 85c).

ōnunç = vunnĭmĭş (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması, ikizleşme).

oŋ "kolay" (Atalay, 2006: I 41, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 19, Kaçalin, 2021: 364, Bozkurt, 2023: 304, Räsänen, 1969: 362, ED 167, Dankoff- Kelly, 1985: III 41).

Çuv. krş. ***vayĭn- şayĭn*** (***вайӑн-шайӑн***) "kolay, kolayca" (Skvorsov, 1982: 64a, Bayram, 2019: 113).

oŋ = vayĭn (söz başı v türemesi).

oŋay "kolay" (Atalay, 2006: I 41, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 19, Kaçalin, 2021: 465, ED 191, Dankoff- Kelly, 1985: III 41, Wilkens, 2021: 511).

[*oŋ+ay* < *oŋ* "sağ taraf; doğru"+*ay* "isimden isim türeten ek" (Erdal, 1991: 165, Taş, 2020: 26)].

Çuv. krş. ***vayĭn- şayĭn*** (***вайӑн-шайӑн***) "kolay, kolayca" (Skvorsov, 1982: 64a, Bayram, 2019: 113).

oŋay = vayĭn (söz başı v türemesi).

or-~ ōr- “kesmek, biçmek, vurmak” (Atalay, 2006: I 14, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 6, Kaçalin, 2021: 365, Bozkurt, 2023: 308, ED 194, Dankoff-Kelly, 1985: II 42, Ayazlı, 2016: 186, Wilkens, 2021: 513).

Çuv. ***vır-*** (***выр-***) “ekin biçmek” (Egorov, 1964: 59, Sevortyan, 1974: 468, Skvorsov, 1982: 87c, Fedetov, 1996: I 137, Ceylan, 1997: 176, Bayram, 2019: 148).

or- = vır- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması~ ünlü kısalması).

ortu[8] “bir şeyin ortası” (Atalay, 2006: I 124, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 63, Bozkurt, 2023: 310, Räsänen, 1969: 365, ED 203, Dankoff- Kelly, 1985: III 43).

[krş. *or+tu* < *or* “*merkez, iç, orta”+ *tu* “isimden isim türeten ek” (Sevortyan, 1974: 475)].

Çuv. ***vĭta*** (***вăта***) “orta, orta bölüm, orta kısım” (Egorov, 1964: 51, Sevortyan, 1974: 474, Skvorsov, 1982: 72b, Fedetov, 1996: I 112, Ceylan, 1997: 178, Bayram, 2019: 126, Ersoy 2021: 50), krş. ***var*** (***вар***) “1. Orta, merkez; 2. Çekirdek; 3. Karın, göbek; 4. Mide” (Egorov, 1964: 47, Skvorsov, 1982: 65b, Fedetov, 1996: I 99, Bayram, 2019: 115).

ortu = vĭta (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ortula-[9] “ortalamak, ortasına varmak” (Atalay, 2006: I 316, Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 138, Bozkurt, 2023: 310).

[*ortu+la-* < *ortu* “orta”+*la-* “isimden fiil türeten ek” (ED 213, Dankoff-Kelly, 1985: III 43, Bilgen, 1989: 91, Ay, 2022: 99)].

Çuv. ***vĭtamla-*** (***вăтамла-***) “1. Ortalamak; 2. Ortasına varmak, ortasına ulaşmak” (Skvorsov, 1982: 72b, Bayram, 2019: 127).

ortula- = **vĭtamla-** (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

orun “yer” (Atalay, 2006: III 222, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 443, Kaçalin, 2021: 367, Räsänen, 1969: 365, ED 233, Dankoff- Kelly, 1985: III 43, Wilkens, 2021: 514).

Çuv. ***vırĭn*** (***вырăн***) “1. Yer, mekan; 2. Bina, oda, arazi, yöre, barınak, sığınak; 3. Yatak; 4. Hizmet, görev, memuriyet, iş; 5. Rol” (Kruger, 1961: 62, Egorov, 1964: 59, Sevortyan, 1974: 477, Skvorsov, 1982: 88a, Fedetov, 1996: I 137, Ceylan, 1997: 178, Bayram, 2019: 149, Ersoy 2021: 50).

---

8 krş. *orto* (Kaçalin, 2021: 367, Wilkens, 2021: 515).

9 krş. *ortola-* (Kaçalin, 2021: 367).

orun = vırĭn (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

ōt~ ot "ateş, duman" (Atalay, 2006: I 43, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 20, Kaçalin, 2021: 368, Bozkurt, 2023: 312, Räsänen, 1969: 366, ED 34, Dankoff-Kelly, 1985: III 43, Wilkens, 2021: 511).

Çuv. ***vut*** (***вут***) "ateş" (Egorov, 1964: 57, Sevortyan, 1974: 483, Skvorsov, 1982: 86b, Fedetov, 1996: II 376, Ceylan, 1997: 176, Bayram, 2019: 869, Ersoy 2021: 50).

ōt = vut (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

otaçı "tabip, hekim, doktor" (Atalay, 2006: I 35, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 15, Kaçalin, 2021: 368, Wilkens, 2021: 517).

[krş. *ota-çı* < *ota-* "tedavi etmek"+*-çı* "fiilden isim türeten ek" (ED 44, Dankoff- Kelly, 1985: III 43, Ayazlı, 2016: 189);

krş. *otaç+çı* < **otaç+çı* "isimden isim türeten ek" (Erdal 2004: 113, Taş, 2020: 31)].

Çuv. krş. ***vĭrüşĭ*** (***вĕрӳçĕ***) "büyücü, sağaltıcı, falcı" (Skvorsov, 1982: 77a, Fedetov, 1996: I 116, Bayram, 2019: 131).

otaçı = vĭrüşĭ (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ōtlan- "(koşmaktan, kızgınlıktan) alevlenmek, ateşlenmek, ateş kesilmek; öfkelenmek" (Atalay, 2006: I 297, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 131, Kaçalin, 2021: 368, Bozkurt, 2023: 312).

[*ōt+lan-* < *ot* "ot"+*lan-* "isimden fiil türeten ek" (ED 58, Dankoff- Kelly, 1985: III 44, Bilgen, 1989: 98)].

Çuv. ***vutlan-*** (***вутлан-***) "alev yanmak" (Skvorsov, 1982: 86b, Bayram, 2019: 147).

ōtlan = vutlan- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

otra "iki şeyin ortası, arası; kenarı olan bir şeyin ortası" (Atalay, 2006: 125, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 63, Kaçalin, 2021:368, Bozkurt, 2023: 313, ED 64, Dankoff- Kelly, 1985: III 43, Ayazlı, 2016: 190, Wilkens, 2021: 518).

[krş. *or+tu* < *or* "*merkez, iç, orta" + *tu* "isimden isim türeten ek" (Sevortyan, 1974: 475)].

Çuv. ***vĭta*** (***вăma***) "orta, orta bölüm, orta kısım" (Egorov, 1964: 51, Skvorsov, 1982: 72b, Fedetov, 1996: I 112, Bayram, 2019: 126).

otra = vĭta (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ottuz “otuz; üçer defa, üçer üçer” (Atalay, 2006: I 142, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 73, Kaçalin, 2021: 369, Bozkurt, 2023: 313, ED 74, Dankoff-Kelly, 1985: III 44, Ayazlı, 2016: 190, Eren, 2020: 391, Wilkens, 2021: 518).

Çuv. ***vĭtĭr*** (***ӑмӑр***) “otuz” (Egorov, 1964: 51, Sevortyan, 1974: 489, Skvorsov, 1982: 72c, Fedetov, 1996: I 113, Ceylan, 1997: 178, Bayram, 2019: 127, Agyagási, 2019: 39).

ottuz = vĭtĭr (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

otuŋ “odun” (Atalay, 2006: I 14, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 6, Kaçalin, 2021: 369, Bozkurt, 2023: 313, Wilkens, 2021: 518).

[krş. *ot+uŋ* < *ot* “ateş”+*uŋ* “isimden isim türeten ek” (Räsänen, 1969: 366, ED 60, Dankoff- Kelly, 1985: III 44, Bilgen, 1989: 30, Eren, 2020: 383);

krş. *ot+duŋ* < **ot* “ateş”+*duŋ* “isimden isim türeten ek” (Erdal, 1991: 156)].

Çuv. ***vutĭ, votĭ, vut, vot*** (***ӳмӑ, ӳмӑ, ӳт, ӳт***) “odun” (Kruger, 1961: 94, Egorov, 1964: 57, Sevortyan, 1974: 421, Skvorsov, 1982: 86b, Fedetov, 1996: I 134, Ceylan, 1997: 176, Bayram, 2019: 147, Ersoy 2021: 50).

otuŋ = vutĭ (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

oyun “oyun; yarış” (Atalay, 2006: I 85, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 41, Kaçalin, 2021: 370, Bozkurt, 2023: 314, ED 274, Dankoff- Kelly, 1985: III 45, Wilkens, 2021: 519).

[krş. *oy-un* < *oy-* “oynamak”+*-un* “fiilden isim türeten ek” (Sevortyan, 1974: 435, Eren, 2020: 392)].

Çuv. ***vĭyĭ*** (***ӑӳӑ***) “oyun, parti, oynama, icra, oyunculuk; çalma; entrika, tertip”(Egorov, 1964: 48, Sevortyan, 1974: 436, Skvorsov, 1982: 68a, Fedotov, 1996: I 104, Ceylan, 1997: 176, Bayram, 2019: 120).

oyun = vĭyĭ (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ӧ̄ç~ öç “öç, kin, hınç, intikam” (Atalay, 2006: I 43, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 20, Kaçalin, 2021: 372, Bozkurt, 2023: 317, ED 18, Dankoff- Kelly, 1985: III 45, Wilkens, 2021: 521).

Çuv. krş. *v̆i̇̆ç̆* (***ӗҫӗ***) “azgınlık, taşkınlık, öfke, intikam, öç” (Egorov, 1964: 53, Skvorsov, 1982: 79c, Fedetov, 1996: I 121, Bayram, 2019: 137).

ӧ̄ç = v̆i̇̆ç (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

öçeş- “yarış etmek, kinlenmek, düşmanlık etmek, çekişmek” (Atalay, 2006: I 61, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 92, Kaçalin, 2021: 371, Bozkurt, 2023: 318, Wilkens, 2021: 521).

[*öçe-ş-* < *öçe-* "bahse girmek, cesaret etmek"+*-ş-* "fiilden fiil türeten ek" (ED 31, Bilgen, 1989: 74, Dankoff- Kelly, 1985: III 46, Erdal, 1991: 265, Ay, 2022: 40)].

Çuv. *vĭçeş-* (*вĕчеш-*) "kavga etmek, atışmak, çekişmek, şiddetle tartışmak" (Egorov, 1964: 53, Skvorsov, 1982: 79c, Fedetov, 1996: I 121, Bayram, 2019: 137).

öçeş- = vĭçeş- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ögren- "öğrenmek" (Atalay, 2006: I 252, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 166, Kaçalin, 2021: 374, Bozkurt, 2023: 320, Wilkens, 2021: 526).

[*ögre-n-* < **ögre-* "alıştırmak, aşılamak"+*-n-* "fiilden fiil türeten ek" (ED 114, Dankoff- Kelly, 1985: III 45, Bilgen, 1989: 127, Erdal, 1991: 609, Taş, 2020: 89, Ay, 2022: 84)].

Çuv. ***vĭren***- (***вĕрен***-) "1. Öğrenmek, öğrenim yapmak, öğrenim görmek, okumak; 2. Alışmak, benimsemek, özümsemek, özümlemek, sindirmek" (Kruger, 1961: 63, Egorov, 1964: 52, Skvorsov, 1982: 75c, Fedetov, 1996: I 118, Ceylan, 1997: 182, Bayram, 2019: 131, Agyagási, 2019: 64).

ögren- = vĭren- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ögret- "öğretmek" (Atalay, 2006: I 261, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 118, Kaçalin, 2021: 374, Bozkurt, 2023: 320, Wilkens, 2021: 526).

[*ögre-t-* < **ögre-* "alıştırmak, aşılamak"+*-t-* "fiilden fiil türeten ek" (ED 114, Dankoff- Kelly, 1985: III 45, Bilgen, 1989: 159, Erdal, 1991: 781, Taş, 2020: 117, Ay, 2022: 86)].

Çuv. ***vĭrent***- (***вĕрент-***) "okutmak, öğretmek, eğitmek, ezberletmek" (Skvorsov, 1982: 76a, Fedetov, 1996: I 118, Bayram, 2019: 132).

ögret- = vĭrent- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

öküz "öküz" (Atalay, 2006: I 59, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 28, Kaçalin, 2021: 376, Bozkurt, 2023: 322, DTS 383, Räsänen, 1969: 370, ED 120, Dankoff- Kelly, 1985: III 47, Ayazlı, 2016: 192, Eren, 2020: 397, Wilkens, 2021: 530).

Çuv. ***vĭkĭr*** (***вăкăр***) "yaban öküz" (Kruger, 1961: 71, Egorov, 1964: 48, Sevortyan, 1974: 481, Skvorsov, 1982: 69b, Fedetov, 1996: I 105, Ceylan, 1997: 182, Bayram, 2019: 122, Agyagási, 2019: 38, Ersoy, 2021: 50), krş. ***mĭkĭr*** (***мăкăр***) "öküz" (Egorov, 1964: 48, Fedetov, 1996: I 105, Bayram, 2019: 394).

öküz = vĭkĭr (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması, ünlü kısalması, r/ z denkliği).

öl- “ölmek” (Atalay, 2006: I 15, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 6, Kaçalin, 2021: 376, DTS 383, ED 125, Dankoff- Kelly, 1985: III 47, Ayazlı, 2016: 192, Wilkens, 2021: 530).

Çuv. ***vĭl-*** (***вĕл***-) “ölmek” (Egorov, 1964: 51, Skvorsov, 1982: 74c, Fedetov, 1996: I 115, Räsänen, 1969: 371, Ersoy 2021: 50).

öl- = vĭl- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ölüg “ölü” (Atalay, 2006: I 15, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 6, Kaçalin, 2021: 377, Bozkurt, 2023: 324, DTS 384, Wilkens, 2021: 531).

[*öl-üg* < *öl*- “ölmek”-*üg* “fiilden isim türeten ek” (ED 142, Dankoff- Kelly, 1985: III 47, Bilgen, 1989: 45, Erdal, 1991: 198, Taş, 2020: 122, Ay, 2022: 42)].

Çuv. ***vilĭ*** (***вилĕ***) “ölü” (Egorov, 1964: 54, Skvorsov, 1982: 80c, Fedetov, 1996: I 122, Bayram, 2019: 139, Agyagási, 2019: 64).

ölüg = vilĭ (söz başı v türemesi ile ünlü daralması, ünlü kısalması).

ölüm “ölüm” (Atalay, 2006: I 47, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 22, Kaçalin, 2021: 377, Bozkurt, 2023: 324, DTS 384, Wilkens, 2021: 531).

[*öl-üm* < *öl*- “ölmek”+-*üm* “fiilden isim türeten ek” (ED 146, Dankoff-Kelly, 1985: III 47, Bilgen, 1989: 65, Erdal, 1991: 292, Taş, 2020: 122, Taş, 2020: 154, Ay, 2022: 43)].

Çuv. ***vilĭm*** (***вилĕм***) “ölüm” (Egorov, 1964: 54, Skvorsov, 1982: 81a, Fedetov, 1996: I 123, Bayram, 2019: 139).

ölüm = **vilĭm** (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

ört “yangın, alev alev yanan nesne” (Atalay, 2006: I 42, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 19, Kaçalin, 2021: 380, Bozkurt, 2023: 328, DTS 389, Räsänen, 1969: 375, Dankoff- Kelly, 1985: III 49, Wilkens, 2021: 541).

[krş. *ör-t* < *ör*- “yükselmek”+-*t* “fiilden isim türeten ek” (Erdal, 1991: 310, Ay, 2022: 37)].

Çuv. ***virt*** (***вирт***) “ateş, yangın” (Egorov, 1964: 55, Skvorsov, 1982: 81c, Fedetov, 1996: I 125, Bayram, 2019: 140).

ört = virt (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

ört- “örtmek” (Atalay, 2006: III 425, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 524, Kaçalin, 2021: 380, Bozkurt, 2023: 329, DTS 389, Räsänen, 1969: 375, ED 202, Dankoff- Kelly, 1985: III 49).

Çuv. ***vit-*** (***ӳum-***) "1. Örtmek, kaplamak, kapatmak; 2. Boğmak, bastırmak" (Egorov, 1964: 55, Sevortyan, 1974: 550, Skvorsov, 1982: 83a, Fedetov, 1996: I 127, Ceylan, 1997: 182, Bayram, 2019: 142).

ört- = vit- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

örtüg[10] "örtü" (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 51, Kaçalin, 2021: 382, Bozkurt, 2023: 329, DTS 390).

[*ört-üg* < *ört-* "örtmek, kaplamak"+*-üg* "fiilden isim türeten ek" (ED 205, Dankoff- Kelly, 1985: III 49, Bilgen, 1989: 44, Ay, 2022: 49)].

Çuv. ***vitĭ*** (***ӳumĕ***) "1. Dam, çatı, örtü; 2. Kapalı" (Egorov, 1964: 56, Skvorsov, 1982: 83b, Fedetov, 1996: I 128, Bayram, 2019: 142, Agyagási, 2019: 64).

ört- = *vit- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

örtün- "kadın yüzünü açmak veya örtmek, yarı açar yarı kapayarak örter görünmek" (Atalay, 2006: I 250, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 114, Kaçalin, 2021: 381, Bozkurt, 2023: 330, DTS 390).

[*ört-ün-* < *ört-* "örtmek, kaplamak"+*-ün-* "fiilden fiil türeten ek" (ED 209, Dankoff- Kelly, 1985: III 49, Bilgen, 1989: 121, Ay, 2022: 84)].

Çuv. ***vitĭn-*** (***ӳumĕн-***) "örtülmek, örtünmek, kaplanmak" (Egorov, 1964: 56, Skvorsov, 1982: 83c, Fedetov, 1996: I 127, Bayram, 2019: 143).

ört- = *vit- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

örük "örülmüş olan her nesne" (Atalay, 2006: I 69, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 33, Kaçalin 2021: 381, Bozkurt 2023: 330).

[*ör-ük* < *ör-* "örmek"+*-ük* "fiilden isim türeten ek" (ED 223, Dankoff-Kelly 1985: III 48, Bilgen 1989: 113, Ay 2022: 83)].

Çuv. krş. ***vĭren*** (***ӳĕрен***) "ip" (Egorov, 1964: 52, Skvorsov, 1982: 76a, Fedetov, 1996: I 117, Bayram, 2019: 132), krş. ***vĭrlĭk*** (***ӳĕрлĕк***) "sırık" (Fedetov, 1996: I 118, Bayram, 2019: 132, Agyagási, 2019: 64).

örük = ***vĭr** (söz başı v türemesi ve söz sonu k sesi düşmesi).

ӧt "öd, safra, safra kesesi" (Atalay, 2006: I 43, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 20, Kaçalin, 2021: 382, Bozkurt, 2023: 331, Räsänen, 1969: 376, ED 35, Dankoff- Kelly, 1985: III 49).

Çuv. ***vat*** (***ӳат***) "safra" (Egorov, 1964: 47, Skvorsov, 1982: 66c, Fedetov, 1996: I 102, Ceylan, 1997: 180, Bayram, 2019: 118).

---

10 krş. *örtük* (Atalay, 2006: I 103).

ȫt = vat (söz başı v türemesi ve ünlü kısalması).

öt- "bir şeyi delip geçmek; bir yeri geçmek; ishal olmak" (Atalay, 2006: I 171, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 184, Kaçalin, 2021: 382, Bozkurt, 2023: 333, ED 39, Dankoff- Kelly, 1985: III 49).

Çuv. ***vit-*** (***вит-***) "1. Girmek, geçmek, sızmak; 2. Nüfuz etmek, yayılmak; 3. Kolay bir şekilde satmak, elden çıkarmak; 4. Karşılamak, gidermek, sağlamak, tatmin etmek" (Egorov, 1964: 55, Sevortyan, 1974: 554, Skvorsov, 1982: 88a, Fedetov, 1996: I 126, Bayram 2019: 142, Ersoy 2021: 50).

öt- = vit- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

ötgün- "hikâye söylemek, hakana dilekte bulunmak, duyduğu şekilde anlatmak" (Atalay, 2006: I 161, Ercilasun- Akkoyunlu, 2019: 98, Kaçalin, 2021: 382, Räsänen, 1969: 376).

[krş. *öt-gün-* < *öt-*"söylemek"+*-gün-* "fiilden fiil türeten ek";

krş. *ötüg+ün-* < *ötüg* "rica"+*ün-* "isimden fiil türeten ek" (Dankoff- Kelly 1985: III 49)].

Çuv. ***vitĕn-*** (***витĕн-***) "1. Yalvarmak, çok istemek, arzu etmek; 2. Umut etmek" (Egorov, 1964: 56, Bayram, 2019: 143) "2. Güvenmek" (Skvorsov, 1982: 88c).

ötgün- = vitĕn- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

ötgür- "bir şeyi bir şeyden geçirmek; mektup için göndermek" (Atalay, 2006: I 226, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 107, Kaçalin, 2021: 382, Bozkurt, 2023: 332).

[*öt-gür-* < *öt-*"geçmek"+*-gür-* "fiilden fiil türeten ek" (ED 52, Dankoff-Kelly, 1985: III 49, Bilgen, 1989: 105, Erdal, 1991: 751, Ay, 2022: 79)].

Çuv. ***vitĕr-*** (***витĕр-***) "geçirmek" (Egorov, 1964: 56, Skvorsov, 1982: 89a, Fedetov, 1996: I 129, Bayram, 2019: 143).

ötgür- = **vitĕr-** (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

ȫz~ öz "ağaç özü" (Atalay, 2006: I 46, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 21, Kaçalin, 2021: 384, Bozkurt, 2023: 334, DTS 395, ED 278, Dankoff- Kelly, 1985: III 50, Eren, 2020: 403).

Çuv. krş. ***var*** (***вар***) "zift, katran" (Egorov, 1964: 47, Skvorsov, 1985: 65b, Fedetov, 1996: I 99, Ceylan, 1997: 180, Bayram, 2019: 115).

ȫz = var (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması).

ȭz~ öz "iki dağ arasında bulunan vadi, dere" (Atalay, 2006: I 46, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 21, Kaçalin, 2021: 384, Bozkurt, 2023: 334, DTS 395, ED 278, Dankoff- Kelly, 1985: III 50, Wilkens, 2021: 547).

Çuv. krş. ***var*** (***вар***) "yar, çukur" (Skvorsov, 1982: 65b, Fedetov, 1996: I 100, Bayram, 2019: 115).

ȭz = var (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması).

ȭz~ öz "kalp ve karın bölgesindeki organlar" (Atalay, 2006: I 46, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 22, Kaçalin, 2021: 385, Bozkurt, 2023: 334, ED 278, Dankoff- Kelly, 1985: III 50).

Çuv. krş. ***var*** (***вар***) "2. Mide, karın" (Skvorsov, 1982: 65b, Bayram, 2019: 115).

ȭz = var (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması).

özük[11] "suyun kaynayarak havuz hâline geldiği yer; büyük derelerden ayrılan her çay" (Atalay, 2006: I 71, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 33, Kaçalin, 2021: 386, Bozkurt, 2023: 336, DTS 395).

[*öz*+*ek* < *öz* "dere, çay"+*ek* "isimden isim türeten ek" (Erdal, 1991: 76);

krş. *üz-ük* < *üz-* "kırmak, ayırmak"+*-ük* "fiilden isim türeten ek" (ED 285)].

Çuv. krş. ***varak*** (***варак***) "küçük çukur, yatak" (Sevortyan, 1974: 510, Skvorsov, 1982: 65b, Bayram, 2019: 116).

özük = varak (söz başı v türemesi).

***Dîvânu Lügâti't- Türk*'te Bulunup Çuvaşça Sözlüklerde Aynı Anlamı Göstermekle Birlikte Biçimbirim Farklılığı Gösteren Sözcükler**

od̲ġar- "tanımak, düşünme sonunda anlamak" (Atalay, 2006: I 255, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 107, Kaçalin, 2021: 358, Bozkurt, 2023: 298).

[krş. *od-ġur-* < **od-* "uyanmak"+*-ġur-* "fiilden fiil türeten ek" (Räsänen, 1969: 357, ED 48, Dankoff- Kelly, 1985: III 38, Bilgen, 1989: 104, Erdal, 1991: 751, Ölmez, 1998: 39, Taş, 2020: 184)].

Çuv. krş. ***vĭran-*** (***вăран-***) "1. Uyanmak, kendine gelmek; 2. Aklını başına toplamak" (Skvorsov, 1982: 70a, Fedotov, 1996: 108, Bayram, 2019: 123).

od̲- = *vĭr- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

[11] krş. *özök* (Wilkens, 2021: 546), krş. *üzük* (ED 285), krş. *özek* (Erdal, 1991: 76).

od̲ġur-[12] “uyandırmak” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 107, Kaçalin, 2021: 358, Bozkurt, 2023: 298, Wilkens, 2021: 501).

[*od̲-ġur* < *od̲-* “uyanmak”+*-ġur-* “fiilden fiil türeten ek” (Räsänen, 1969: 357, ED 48, Dankoff- Kelly, 1985: III 38, Bilgen, 1989: 105, Erdal, 1991: 751, Ölmez, 1998: 39, Taş, 2020: 184, Ay, 2022: 79)].

Çuv. krş. ***vĭrat-*** (***ӑpam-***) “1. Uyandırmak, kaldırmak; 2. Tahrik etmek, isteklendirmek, diriltmek, hayat vermek” (Egorov, 1964: 49, Skvorsov, 1982: 70a, Fedotov, 1996: 108, Bayram, 2019: 123).

od̲- = *vĭr- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

oh̲şa-[13] “benzemek; okşamak, okşayıp sevmek” (Atalay, 2006: I 283, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 125, Kaçalin, 2021: 361, Bozkurt, 2023: 302, ED 97, Dankoff- Kelly, 1985: III 44).

Çuv. krş. ***vışkal*** (***вышкал***) “benzeyen, benzer, andıran” (Egorov, 1964: 59, Skvorsov, 1982: 89b, Fedetov, 1996: I 139, Bayram, 2019: 152).

oh̲şa- = *vışka- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

oh̲şaġ “benzer” (Atalay, 2006: I 118, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 58, Kaçalin, 2021: 361, Bozkurt, 2023: 302).

[*oh̲şa-ġ-* < *oh̲şa-* “benzemek”+*-ġ* “fiilden isim türeten ek” (ED 96, Dankoff- Kelly, 1985: III 44, Bilgen, 1989: 40, Erdal, 1991: 196, Ay, 2022: 52)].

Çuv. krş. ***vışkal*** (***вышкал***) “benzeyen, benzer, andıran” (Egorov, 1964: 59, Skvorsov, 1982: 89b, Fedetov, 1996: I 139, Bayram, 2019: 152).

oh̲şa- = *vışka- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

oraŋ[14] “Rum ülkesi yakınlarında, kuzey bölgesinde bir yerin adı. Adın daha doğru kullanım biçimi varaŋ’dır.” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 68, Kaçalin, 2021: 365, Bozkurt, 2023: 308).

Çuv. krş. ***vir*** (***вир***) “üst, yukarı; kuzey, dağ tarafı, nehrin çıkış yeri” (Egorov, 1964: 54, Skvorsov, 1982: 81b, Fedetov, 1996: I 124, Bayram, 2019: 140).

***or** = **vir** (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

orna- “gün batmak, güneş kaybolmak; yerleşmek, mekân tutmak, yurt tutmak” (Atalay, 2006: I 288, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 127, Kaçalin, 2021: 366, Bozkurt, 2023: 310, Wilkens, 2021: 513).

---

12 krş. *udġur-* (Atalay, 2006: I 225).

13 krş. *oġşa-* (Wilkens, 2021: 503).

14 krş. *üreŋ* (Atalay, 2006: I 134).

[*orun+a-* < *orun* “yer”+*a-* “isimden fiil türeten ek” (ED 235, Dankoff-Kelly, 1985: III 43, Bilgen, 1989: 82, Erdal, 1991: 422, Ay, 2022: 92)].

Çuv. krş. ***vırnaş-*** (***вырнаç-***) “1. Yerleşmek; 2. Sığmak, sığışmak; 3. Düzelmek, yoluna girmek; 4. Bulunmak” (Egorov, 1964: 59, Skvorsov, 1982: 88b, Fedetov, 1996: I 137, Ceylan, 1997: 136, Bayram, 2019: 149).

orna- = *vırna- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

ornat- “nesneyi yerine koymak, yerleştirmek” (Atalay, 2006: I 266, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 199, Kaçalin, 2021: 366, Bozkurt, 2023: 319, Wilkens, 2021: 513).

[*orna-t-* < *orna* “yerleşmek”+*-t-* “fiilden fiil türeten ek” (ED 235, Dankoff- Kelly, 1985: III 43, Bilgen, 1989: 159, Erdal, 1991: 781, Ay, 2022: 88)].

Çuv. krş. ***vırnaştar-*** (***вырнаçтар-***) “1. Yerleştirmek; 2. Yatırmak, düzenlemek, tertiplemek, düzene koymak; 3. Koymak” (Egorov, 1964: 59, Skvorsov, 1982: 88b, Fedetov, 1996: I 137, Bayram, 2019: 149).

orna- = *vırna- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

orum “bir defalık kesim” (Atalay, 2006: I 75, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 35, Kaçalin, 2021: 367, Bozkurt, 2023: 311).

[*or-um* < *or-* “biçmek, kesmek”+*-um* “fiilden isim türeten ek” (ED 231, Dankoff- Kelly, 1985: III 42, Bilgen, 1989: 65, Erdal, 1991: 297, Ay, 2022: 33)].

Çuv. krş. ***vırma*** (***вырма***) “hasat, temizlik” (Skvorsov, 1982: 88b).

or- = **vır-** (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

orut[15] “bir yıl önceden kalmış ot, hasat” (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 24, Kaçalin, 2021: 367, Bozkurt, 2023: 311).

[*or-ut* < *or-* “biçmek, kesmek”+*-ut* “fiilden isim türeten ek” (ED 202, Dankoff- Kelly, 1985: III 42, Erdal, 1991: 310, Ay, 2022: 39)].

Çuv. krş. ***vırma*** (***вырма***) “hasat, temizlik” (Skvorsov, 1982: 88b).

or- = **vır-** (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

ota- “Yağma ve Yemek boylarında, odun yakıp ateşle ısınmak” (Atalay, 2006: III 252, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 458, Kaçalin, 2021: 368, Bozkurt, 2023: 312).

[*ot+a-* < *ot* “ateş”+*a-* “isimden fiil türeten ek” (ED 42, Dankoff- Kelly, 1985: III 44, Bilgen, 1989: 81, Ay, 2022: 268)].

---

15 krş. *urut* (Atalay, 2006: II 79).

Çuv. krş. ***vutlan***- (***вутлан***-) “alev yanmak” (Skvorsov, 1982: 86b, Bayram, 2019: 147).

ot = vut (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

oyna- “oynamak” (Atalay, 2006: II 226, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 298, Kaçalin, 2021: 370, Wilkens, 2021: 519).

[*oyun*+*a* < *oyun* “oyun”+*a*- “fiilden isim türeten ek” (ED 275, Dankoff-Kelly, 1985: III 45)].

Çuv. krş. ***vılya-*** (***выля-***) “1. Oynamak; 2. Oynaşmak, çalmak, eğlenmek; 3. Çalmak (herhangi bir müzik aleti hakkında)” (Egorov, 1964: 59, Skvorsov, 1982: 87b, Fedotov, 1996: I 136, Bayram, 2019: 148).

oyun = vĭyĭ (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

oynaġu “oynama, oynanacak yer, oyun alanı, eğlence alanı” (Atalay, 2006: I 121, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 59, Kaçalin, 2021: 370, Bozkurt, 2023: 314).

[*oyna-ġu* < *oyna*- “oynamak”+*-ġu* “fiilden isim türeten ek” (Dankoff-Kelly, 1985: III 45)].

Çuv. krş. ***vılyav*** (***выляв***) “oyun, icra, çalışma, parti, eğlence” (Skvorsov, 1982: 87b, Bayram, 2019: 148.)

oyna- = vılya- (< *vıy(ı)la-) (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

oynaḳ “oynak, cilveli kadın; kendini gösterdikten sonra gemen saklayan kadın” (Atalay, 2006: I 120, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 59, Kaçalin, 2021: 370, Bozkurt, 2023: 314).

[*oyna-ḳ* < *oyna*- “oynamak”+*-ḳ* “fiilden isim türeten ek” (ED 276, Dankoff- Kelly, 1985: III 45, Bilgen, 1989: 63, Erdal, 1991: 241, Ay, 2022: 53)].

Çuv. krş. ***vılyançĭk*** (***вылянчӑк***) “1. Oynak; 2. Işıldayan, parlayıp, sönen; 3. Hareketli, canlı; 4. Kararsız” (Skvorsov, 1982: 87c, Fedotov, 1996: I 136, Bayram, 2019: 148).

oyna- = vılya- (< *vıy(ı)la-) (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

oynaş “haram olarak başkasıyla sevişen kadın” (Atalay, 2006: I 120, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 59, Kaçalin, 2021: 370, Bozkurt, 2023: 314).

[*oyna-ş* < *oyna*- “oynamak”+*-ş* “fiilden isim türeten ek” (ED 274, Dankoff- Kelly, 1985: III 45, Bilgen, 1989: 75, Erdal, 1991: 262, Ay, 2022: 53)].

Çuv. krş. ***vılyançĭk*** (***вылянчӑк***) “1. Oynak; 2. Işıldayan, parlayıp, sönen; 3. Hareketli, canlı; 4. Kararsız” (Skvorsov, 1982: 87c, Fedotov, 1996: I 136, Bayram, 2019: 148).

oyna- = vılya- (< *vıy(ı)la-) (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

oynat- "oynatmak" (Atalay, 2006: I 271, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 121, Kaçalin, 2021: 370, Bozkurt, 2023: 314, Wilkens, 2021: 519).

[*oyna-t-* < *oyna-* "oynamak"+*-t-* "fiilden fiil türeten ek" (ED 275, Dankoff- Kelly, 1985: III 45, Erdal, 1991: 781, Ay, 2022: 89)].

Çuv. ***vılyat***-[16] (***вылят***-) "1. Oynatmak; 2. Oyun etmek" (Egorov, 1964: 59, Skvorsov, 1982: 87c, Fedotov, 1996: I 136, Bayram, 2019: 148).

oynat- = vılyat- (< *vıy(ı)la-t-) (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

öldür- "öldürmek" (Atalay, 2006: I 224, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 107, Kaçalin, 2021: 376, Bozkurt, 2023: 323, DTS 383).

[*öl-dür-* < *öl-* "ölmek"+*-dür-* "fiilden fiil türeten ek"(ED 133, Dankoff-Kelly, 1985: III 47, Bilgen, 1989: 171, Taş, 2020: 182, Ay, 2022: 79)].

Çuv. krş. ***vĭler-*** (***вĕлер***-) "öldürmek, katletmek, yok etmek, imha etmek, ortadan kaldırmak" (Egorov, 1964: 51, Skvorsov, 1982: 74c, Fedetov, 1996: I 115, Ceylan, 1997: 190, Bayram, 2019: 130).

öl- = vĭl- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ölüt "ölümcül savaş" (Atalay, 2006: I 52, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 24, Kaçalin, 2021: 377, Bozkurt, 2023: 324, DTS 384, Wilkens, 2021: 532).

[*öl-üt* < *öl-* "ölmek"-*üt* "fiilden isim türeten ek" (Räsänen, 1969: 371, ED 130, Dankoff- Kelly, 1985: III 47, Bilgen, 1989: 76, Erdal, 1991: 310, Taş, 2020: 174, Ay, 2022: 39)].

Çuv. krş. ***vĭlerü*** (***вĕлерӳ***) "öldürme, cinayet, yok etme" (Skvorsov, 1982: 75a, Fedetov, 1996: I 115, Bayram, 2019: 130).

öl- = vĭl- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ölütçi "katil" (Atalay, 2006: I 52, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 24, Kaçalin, 2021: 377, Bozkurt, 2023: 324, DTS 384, Wilkens, 2021: 533).

[*ölüt+çi* < *ölüt* "ölümcül savaş"+*çi* "isimden isim türeten ek" (ED 134, Dankoff- Kelly, 1985: III 47, Bilgen, 1989: 14, Erdal, 1991: 115, Taş, 2020: 31)].

Çuv. krş. ***vĭlerüşĭ*** (***вĕлерӳçĕ***) "katil" (Bayram, 2019: 130).

öl- = vĭl- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

ölütle- "ölesiye mücadele etmek" (Atalay, 2006: I 299, Ercilasun- Akko-

[16] Egorov (1964: 59), sözcüğü *vĭyĭ+la-* şeklinde çözümler ve *vĭyla-* > *vılya-* > *vıllıya-* şeklinde gelişim gösterdiğini ifade eder.

yunlu, 2018: 131, Kaçalin, 2021: 377, Bozkurt, 2023: 324, DTS 384, Wilkens, 2021: 533).

[*ölüt+le-* < *ölüt* "ölümcül savaş"+*le-* "isimden fiil türeten ek" (ED 135, Dankoff- Kelly, 1985: III 47, Ay, 2022: 95)].

Çuv. krş. ***vilesle*** (***вилесле***) "ölesiye, ölüm derecesinde" (Skvorsov, 1982: 80c, Bayram, 2019: 139).

öl- = vĭl- (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

örkle- "atı kösteklemek, sıkı sıkı bağlamak" (Atalay, 2006: III 443, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 380, Kaçalin, 2021: 380, Bozkurt, 2023: 328, DTS 289).

[*örk+le-* < *örk* "yular"+*le-* "isimden fiil türeten ek" (ED 226, Dankoff-Kelly, 1985: III 48, Bilgen, 1989: 91, Ay, 2022: 306)].

Çuv. krş. ***vĭrenle-*** (***вĕренле-***) "atı kazığa bağlamak" (Egorov, 1964: 52, Skvorsov, 1982: 76a, Fedetov, 1996: I 117, Bayram, 2019: 132).

örk = vĭren (söz başı v türemesi ile ünlü kısalması ve ünlü daralması).

örte- "yakmak, dağlanmak, yanmak" (Atalay, 2006: I 272, Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 113, Kaçalin, 2021: 380, Bozkurt, 2023: 328, DTS 389, Wilkens, 2021: 541).

[*ört+e-* < *ört* "ateş, alev, yangın"+*e-* "isimden fiil türeten ek" (ED 208, Bilgen, 1989: 81, Erdal, 1991: 423, Taş, 2020: 83, Ay, 2022: 89)].

Çuv. krş. ***virtle-*** (***виртле-***) "kızdırmak, öfkelendirmek, asabını bozmak, sinirine dokunmak" (Fedetov, 1996: I 125, Bayram, 2019: 140).

ört = virt (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

örtmen "dam, satıh, yüzey, çatı" (Atalay, 2006: III 412, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 19, Kaçalin, 2021: 381, Bozkurt, 2023: 329, DTS 390).

[*ört-men* < *ört-* "örtmek, kaplamak"+*-men* "fiilden isim türeten ek" (ED 207, Dankoff- Kelly, 1985: III 49, Bilgen, 1989: 69, Ay, 2022: 300)].

Çuv. krş. ***vitĭ*** (***вумĕ***) "1. Dam, çatı, örtü; 2. Kapalı" (Egorov, 1964: 56, Skvorsov, 1982: 83b, Fedetov, 1996: I 128, Bayram, 2019: 142); krş. ***vitĭnkĭş*** "dam, çatı" (Bayram, 2019: 145).

ört- = *vit- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

örtül- "örtülmek, belirsiz hâle gelmek, (gök için) bulutlanmak, sislenmek" (Atalay, 2006: I 244, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 71, Kaçalin, 2021: 381, Bozkurt, 2023: 329, DTS 391).

[*ört-ül-* < *ört-* "örtmek, kaplamak"+*-ül-* "fiilden fiil türeten ek" (ED 209, Dankoff- Kelly, 1985: III 49, Bilgen, 1989: 113, Ay, 2022: 83)].

Çuv. krş. ***vitĭn-*** (***витĕн-***) "örtülmek, örtünmek, kaplanmak" (Egorov, 1964: 56, Skvorsov, 1982: 83c, Fedetov, 1996: I 127, Bayram, 2019: 143).

ört- > *vit- (söz başı v türemesi ile ünlü daralması).

öyük-[17] "ayak kuma gömülmek; ayak taştan incinmek" (Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 120, ED 271).

[*öy-ük-* < **öy-* "batmak"+*-ük-* "fiilden fiil türeten ek" (Erdal, 1991: 647, Ay, 2022: 88)].

Çuv. krş. ***varĭn-*** (***варăн-***) "boğulmak, gömülmek" (Skvorsov, 1982: 65c, Bayram, 2019: 116).

öyük- (< *ödük-) = varĭn- (söz başı v türemesi).

özel- "özlemek" (Atalay, 2006: III 131, Ercilasun- Akkoyunlu, 2018: 401).

Çuv. krş. ***varka-*** (***варка-***) "1. Sızlamak, sızlanmak, acı duymak; 2. Kederlenmek, özlemek" (Skvorsov, 1982: 71a, Bayram, 2019: 117).

öz = var (söz başı v türemesi).

SONUÇ

Yapılan çalışmadan elden edilen veriler şu şekildedir:

• ET dönemi ile günümüz Türk dilleri arasında köprü kurmaya devam eden *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te /o/ ve /ö/ ile başlayan yaklaşık 389 sözcükten 68 tanesinin söz başında /v/ türemesine maruz kaldığı gözlenmiştir.

• Bu %17, 48'lik bir orana denk gelmektedir.

• ET dönemindeki söz başı yuvarlak ünlülü sözcükler, Çuvaşçada çoğunlukla başta /v/ türemesi ile birlikte ünlü daralmasına uğramaktadır.

• Başta /v/ türemesi ile ünlü daralması görülen sözcük sayısı: 31;

başta /v/ türemesi ile ünlü daralması ve ünlü kısalması görülen sözcük sayısı: 27;

başta sadece /v/ türemesi görülen sözcük sayısı 6;

başta sadece /v/ türemesi ile ünlü kısalması görülen sözcük sayısı 4 olmuştur.

---

17 krş. *üyük-* (Atalay, 2006: I 268, Kaçalin, 2021: 546, Bozkurt, 2023: 627).

Tablo 2: *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te Yuvarlak Ünlülü Sözcüklerin Çuvaşçadaki /v/'li Görünümleri

Söz başı v türemesi ile (sadece) ünlü daralması görülen sözcükler		**Söz başı v türemesi ile ünlü daralması ve ünlü kısalması görülen sözcükler**		**Söz başında sadece v türemesi görülen sözcükler**		**Söz başında v türemesi ile sadece ünlü kısalması görülen sözcükler**	
oçaḳ~	vuçah	o̲un-	vĭran-	oluḳ	valak	ō̆t	vat
oluḳ	vulĭ	oġrı	vĭrĭ	oŋ	vayĭn	ō̆z	var
or-	vır-	ol	vĭl	oŋay	vayĭn	ō̆z	var
orun	vırĭn	ōn	vun	öyük-	varĭn-	ō̆z	var
otuŋ	vutĭ	onunç	vunnĭmĭş	özel-	varka-		
ölüg	vilĭ	ōr-	vır-	özük	varak		
ölüm	vilĭm	ōt	vut				
ört	virt	otacı	vĭrüşĭ				
ört-	vit-	ōtlan-	vutlan-				
örtüg	vitĭ	ortu	vĭta				
örtün-	vitĭn-	ortula-	vĭtamla-				
öt-	vit-	otra	vĭta				
ötgün-	vitĭn-	ottuz	vĭtĭr				
ötgür-	vitĭr-	oyun	*vĭyĭ				
oḫşa-	*vışka-	ō̆ç	vĭç				
oḫşaġ	vışkal	öçeş-	vĭçeş-				
*or(aŋ)	vir	ögren-	vĭren-				
orna-	vırnaş-	ögret-	vĭrent-				
ornat-	vırnaştar-	öküz	vĭkĭr/ mĭkĭr				
orum	vırma	öl-	vĭl-				
orut	vırma	o̲ġar-	vĭran-				
ota-	vutlan-	o̲ġur-	vĭrat-				
oyna-	vılya-	öldür-	vĭler-				
oynaġu	vılyay	ölüt	vĭlerü				
oynaḳ	vılyançĭḳ	ölütçi	vĭlerüşĭ				
oynaş	vılyançĭḳ	ölütle-	vĭlesle				
oynat-	vılyat-	örkle-	vĭrenle-				
örte-	virtle-						
örtmen	vitĭ						
örtül-	vitĭn-						
örük	*vir						

Tablo 3: *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te Geçen /o/ ve /ö/'lü Sözcüklerin Çuvaşça /v/'li Karşılıkları

Anlam ve Biçim Karşılığı Tam Olarak Tespit Edilen Sözcükler			**Biçimbirim Farklılığı Gösteren Sözcükler**		
oçaḳ	vuçah	"ocak"	oḏ̲ġar-	vĭran-	"anlamak"
odun-	viran-	"uyanmak"	oḏ̲ġur-	vĭrat-	"uyandırmak"
oġrı	vĭrĭ	"hırsız"	oḫ̲ṣa-	vışka-l	"benzemek"
ol	vĭl	"o"	oḫ̲ṣaġ	vışkal	"benzer"
oluḳ	valak	"oluk"	oraŋ	vir	"yukarı, kuzey"
oluḳ	vulĭ	"oluk"	orna-	vırnaş-	"yerleşmek"
ōn	vun	"on"	ornat-	vırnaştar-	"yerleştirmek"
onunç	vunnĭmĭş	"onuncu"	orum	vırma	"kesim, hasat"
oŋ	vayĭn	"kolay"	orut	vırma	"kesim, hasat"
oŋay	vayĭn	"kolay"	ota-	vutlan-	"ısınmak"
ōr-	vır-	"kesmek"	oyna-	vılya-	"oynamak"
orun	vırĭn	"yer"	oynaġu	vılyay	"oyun"
ōt~ ot	vut	"ateş"	oynaḳ	vılyançĭḳ	"oynak"
otaçı	vĭrüşĭ̈	"tabib", "büyücü"	oynaş	vılyançĭḳ	"oynak"
ōtlan-	vutlan-	"ateşlenmek"	oynat-	vılyat-	"oynatmak"
ortu	vĭta	"orta"	öldür-	vĭler-	"öldürmek"
ortula-	vĭtamla-	"ortalamak"	ölüt	vĭlerü	"ölümcül savaş"
otra	vĭta	"orta"	ölütçi	vĭlerüşĭ̈	"katil"
ottuz	vĭtĭr	"otuz"	ölütle-	vĭlesle	"ölesiye"
otuŋ	vutĭ	"odun"	örkle-	vĭrenle-	"bağlamak"
oyun	*vĭyĭ	"oyun"	örte-	virtle-	"yakmak"
ōç~ öç	vĭçĭ̈	"öç"	örtmen	vitĭ̈	"dam"
öçeş-	vĭçeş-	"kinlenmek"	örtül-	vitĭ̈n-	"örtülmek"
ögren-	vĭren-	"öğrenmek"	öyük-	varĭn-	"gömülmek"
ögret-	vĭrent-	"öğretmek"	özel-	varka-	"özlemek"
öküz	vĭkĭr/ mĭkĭr	"öküz"			
öl-	vĭl-	"ölmek"			
ölüg	vilĭ̈	"ölü"			
ölüm	vilĭ̈m	"ölüm"			
ört	virt	"alev"			
ört-	vit-	"örtmek"			
örte-	virtle-	"kızdırmak"			
örtmen	vitĭ̈	"dam, çatı"			
örtüg	vitĭ̈	"dam, çatı"			

örtün-	vitĭn-	“örtünmek”
ȭt	vat	“öd, safra”
öt-	vit-	“geçmek”
ötgün-	vitĭn-	“istemek”
ötgür-	vitĭr-	“geçirmek”
ȭz	var	“ağaç özü”
ȭz	var	“vadi, dere”
ȭz	var	“iç organ”
özük	varak	“vadi, dere”
örük	*vir	“ip”

Kısaltmalar

Çuv . : Çuvaşça
DLT : Dîvânu Lugâti’t-Türk
DTS : Drevnetyurksiy Slovar’
ED : An Etimological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish
Sevortyan : Etimologiçeskiy slovar’ tyurskix yazıkov
ET : Eski Türkçe
Km : Kilometre
Krş. : Karşılaştır

Kaynakça

Agyagási, A. (2019). *Chuvash historical phonetics: An areal linguistics study. With an appendix on the role of proto-mari in the history of chuvash vocalism*. Harrassowitz Verlag.

Arık, D. (2000). Çuvaşlarda din ve din anlayışı. *Dinler Tarihi Araştırmaları II*. Dinler Tarihi Derneği. https://www.academia.edu/29023186/%C3%87uva%C5%9Flar%C4%B1n_Din%C3%AE_%C4%B0nan%C4%B1%C5%9Flar%C4%B1_%C3%9Czerine.

Arık, D. (2005). *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)*. Aziz Andaç Yayınları.

Aşmarin, N. İ. (1994). *Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka- Çĭvaş Sĭmahĭsen Kĭneki*. Russika.

Atalay, B. (2006). *Divanü lûgat-it-Türk* (C I-IV). Türk Dil Kurumu.

Ay, M. (2022). *Dîvânu Lugâti’t-Türk’teki bapların söz yapımı bakımından incelenmesi* [Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi].

Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca din dışı metinlerin karşılaştırmalı söz varlığı*. Türk Dil Kurumu.

Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Bilgen, İ. (1989). *Divânü lugāti't Türk'te söz yapımı* [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi].

Bozkurt, F. (2023). *Divân-ü Lugat-it-Türk*. Salon.

Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça çok zamanlı ses bilgisi*. Türk Dil Kurumu.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.

Çağbayır, Y. (2017). *Orhun yazıtlarından günümüze Türkiye Türkçesinin söz varlığı: Ötüken Türkçe sözlük*. Ötüken Neşriyat.

Çeltikçi, O. (2014). Türk dünyasının unsurlarından Çuvaş Türkleri ve halk inanışları ile ilgili tespitler. *International Journal of Social and Educational Sciences, 1*(1), 72-87. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/90146.

Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al-Kāšġarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Lugāt at-Turk)*. Harvard University Printing Office.

Drevnetyurksiy Slovar' [DTS]. (1969). Akademia Nauk SSSR.

Durmuş, O. (2022). *18. yüzyıl Çuvaşçanın söz varlığı*. Türk Dil Kurumu.

Egorov, B. G. (1964). *Etimologiçeskiy slovar Çuvaşskogo yazıka* (C. I-II). Çeboksarı.

Egorov, V. G. (1931). *Vvedenie v izuçenie çuvaşskogo yazıka*. Tsentral'noe İzdatel'stvo Narodov SSSR.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-metin, çeviri-notlar-dizin)*. Türk Dil Kurumu.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation*. Harrassowitz.

Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Brill.

Eren, H. (2020). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü (ETDES)*. Türk Dil Kurumu.

Ersoy, F. (2021). *Çuvaş Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.

Ersoy, F. (2022). *Türk-Moğol dil ilişkisi ve Çuvaşça*. Türk Dil Kurumu.

Fedotov, M. R. (1996). *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka* (2 Cilt). Çuvaşskiy Gosudarstvennıy İnstut Gumanitarnıh Nauk.

Hovdhahagen, E. (1975). The phonemic system of early 19th century Chuvash. *Central Asiatic Journal, 19*(4), 274-286. https://www.jstor.org/stable/41927120.

Kaçalin, M. S. (2021). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Kabalcı Yayıncılık.

Kıran, A. (2013). *Alıştırma ve örneklerle başlangıç seviyesinde Çuvaşça grameri* [Yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi].

Kıran, A. (2019). *Çuvaş Türkçesinde isim ve isim çekimi (Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi karşılaştırmalı)* [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi].

Kruger, J. R. (1962). *Yakut manual*. Indiana University Publications.

Kurat, A. N. (1987). *Rusya tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar*. Türk Tarih Kurumu.

Ölmez, M. (1998). Eski Uygurca odug sak ikilemesi üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları, 8*, 35-47. https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/mehmet_olmez_odug_sak_ikilemesi.pdf

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura.

Sevortyan, Ė. V. (1974). *Etimologiçeskiy slovar' tyurskix yazıkov 1*. Nauka.

Skvorsov, M. İ. (1982). *Çăvaşla-vırăsla slovar': Çuvaşsko-russkiy slovar'*. Russkiy Yazık.

Taş, İ. (2020). *Kutadgu Bilig'de söz yapımı*. Türk Dil Kurumu.

Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve dilleri*. Türk Dil Kurumu.

Tekin, T. ve Ölmez, M. (2015). *Türk dilleri: Giriş*. Bilgesu Yayıncılık.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın el sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

DİVÂNÛ LUGÂTİ'T-TÜRK'TE GEÇEN BİTKİ İSİMLERİ VE SİSTEMATİK BOTANİKTEKİ GÜNCEL LATİNCE KARŞILIKLARI

*Harun ŞAHİN**
*Mevlüt ALATAŞ***

Özet

Bu çalışma, 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen bitki adlarını ve bu adların sistematik botanikteki güncel Latince karşılıklarını incelemektedir. Araştırmada, eserde toplam 154 bitki adı tespit edilmiştir. Bunların 80'inin Türkiye Türkçesi'nde karşılığı bulunurken 74'ünün ise günümüz Türkiye Türkçesi'nde karşılığı olmadığı belirlenmiştir. Çalışmada, bitkilerin binominal adlandırılmasında Angiosperm Phylogeny Group (APG) III sistemi esas alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre, tanımlanması için yeterli bilginin bulunduğu 76 takson tür düzeyinde, yetersiz bilginin bulunduğu 37 takson ise cins düzeyinde adlandırılmıştır. Tür veya cins düzeyinde değerlendirilemeyecek nitelikte olan ve yalnızca genel biçimde ifade edilen 41 takson herhangi bir sistematik kategoriye dâhil edilmemiştir.

Çalışmanın yönteminde, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki bitki adları Atalay'ın (1998a, 1998b, 1999a, 1999b) çevirilerinden hareketle belirlenmiş, *Türkçe Sözlük* (2005), *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü* (Baytop, 1997), *Derleme Sözlüğü* (1963) ve *Biyoloji Terimleri Sözlüğü* (Karol vd., 2000) gibi kaynaklar kullanılmıştır. Ayrıca, bitkilerin geçerli Latince isimleri ve sinonimleri için Türkiye Bitkileri Listesi, Resimli Türkiye Florası, Bizimbitkiler, IPNI ve POWO veri tabanlarından yararlanılmıştır.

Araştırma sonuçları, Türk dili tarihindeki bitki adlarının yalnızca dilbilimsel açıdan değil, aynı zamanda etnobotanik bağlamda da incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma, Türk kültür ve medeniyet

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi ABD, harunsahin@gazi.edu.tr, ORCİD: 0000-0001-7178-7267.
** Prof. Dr., Munzur Üniversitesi, Tunceli Meslek Yüksekokulu, mevlutalatas@munzur.edu.tr ORCİD: 0000-0003-0862-0258.

tarihi açısından özgün bir katkı sunmaktadır. Ayrıca, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki bitki adlarının güncel botanik literatürü ile karşılaştırılması, tarihî Türk lehçeleri ile modern Türkçe arasındaki bağların daha iyi anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. İlk defa bu kapsamda gerçekleştirilen araştırma, ileride yapılacak dil, kültür ve botanik temelli karşılaştırmalı çalışmalara kaynak niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Bitki adları, Binominal adlandırma, Türkiye Türkçesi, Sistematik botanik

The Plant Names in *Dîvânu Lugâti't-Türk* and Their Modern Latin Equivalents in Systematic Botany

Abstract

This study examines the plant names recorded in the *Dîvânu Lugâti't-Türk*, compiled by Mahmud al-Kashgari in the 11th century, and their current Latin equivalents in systematic botany. A total of 154 plant names were identified in the work. Among these, 80 had equivalents in contemporary Türkiye Turkish, while 74 did not. The Angiosperm Phylogeny Group (APG) III system was employed as the basis for binomial nomenclature. According to the findings, 76 taxa with sufficient information were classified at the species level, while 37 taxa lacking sufficient detail were identified at the genus level. A further 41 taxa, which were expressed only in general terms and could not be categorized precisely, were not assigned to any systematic category.

In terms of methodology, the plant names in *Dîvânu Lugâti't-Türk* were identified using Atalay's (1998a, 1998b, 1999a, 1999b) translations. Additional references such as the Turkish Dictionary (2005), Dictionary of Turkish Plant Names (Baytop, 1997), Compilation Dictionary (1963), and the Biological Terminology Dictionary (Karol et al., 2000) were also consulted. Furthermore, valid Latin names and synonymy were cross-checked through resources including the Checklist of Vascular Plants of Turkey, Illustrated Flora of Turkey, Bizimbitkiler database, IPNI, and POWO.

The results demonstrate that the plant names in historical Turkish sources should be studied not only from a linguistic perspective but also within an ethnobotanical framework. In this regard, the research offers a unique contribution to both Turkish cultural history and world heritage. Moreover, comparing the plant names in *Dîvânu Lugâti't-Türk* with modern botanical literature provides valuable insight into the relationship between historical Turkic dialects and modern Turkish. As the first study conducted with this scope, the findings provide a foundation for future comparative research in linguistics, culture, and botany.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, plant names, binomial nomenclature, Türkiye Turkish, systematic botany.

1. Giriş

İnsanoğlu varoluşundan itibaren ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, bitkilerden çok çeşitli şekillerde faydalanmıştır. Bu faydalanılan bitkilerden, bütün Türk coğrafyasında da; ağaç, çalı, ot, yosun gibi çok sayıda bitki bulunmakta ve bu bitkilerin her Türk coğrafyasına göre de değişik adları bulunmaktadır. Böylece binlerce bitkinin on binlerle ifade edilebilen yöresel adıyla karşı karşıya kalınmaktadır. Çoğu bitkinin, yazı dilinde ve botanik terimleri içinde, herkesçe bilinen ortak Türkçe adı bulunmamakta; bulunsa bile yöresel olarak tanınan bir bitkinin yazı dilindeki karşılığının ne olduğu pek bilinmemektedir (Turıkpenova, 2021, s. 1). Ortak kullanım ve isim birlikteliği sağlamak adına tarihî ve günümüz Türk dünyası bitkilerinin, bütün Türk coğrafyası genelinde kullanılan yerel adları ve onların dünya genelinde geçerli olan Latince karşılıklarına yer veren çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyacı karşılamak adına yapılan çalışmada, Divanü Lûgati't-Türk'te geçen bitki isimlerinin belirlenmesi ve bu belirlenen isimlerin sistematik botanikteki güncel Latince karşılıklarının verilmesi amaçlanmıştır.

Dîvânu Lûgati't-Türk (DLT), 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla Arapça olarak meydana getirilmiş bir sözlük çalışması (Oturakçı, 2012, s.196) olsa da Dîvân'da 7.500'den fazla kelime açıklanıp örneklendirilmiştir. Eserde, bununla yetinilmeyip her madde başıyla ilgili çok geniş bilgiler sunulmuş ve çok miktarda sav (atasözü), koşuk, şiir gibi halk edebiyatı malzemeleri yanında coğrafî, tarihî, mitolojik ve etnografik bilgiler de verilmiştir (Karaarslan, 2010, s. 2). Bu yönüyle eser, hem Türk kültürü hem de dünya medeniyeti bakımından eşsiz bir hazinedir (Yaman, 2008).

Türk dili tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahip eser üzerine, yapılmış birkaç terim çalışması (Hauenschild, 1994; Karaarslan, 2010; Oturakçı, 2012; Turıkpenova, 2021) yapılmış olmasına rağmen eserdeki bitki isimleri ve onların latince karşılıklarını içeren bir çalışma yapılmamıştır. İlk kez yapılan bu çalışma ile, Divanü Lûgati't-Türk'te geçen bitki isimleri belirlenmiş ve bu isimler güncel latince karşılıkları ile birlikte verilmiştir.

2. Materyal ve Metod

Çalışmada ilk önce *Divanü Lûgati't-Türk*'teki (Atalay, 1998a,b; 1999a,b) bitki isimleri belirlenmiştir. Tablonun her bölmesinde ilk satırın baş kısmında koyu harflerle yazılan bu isimler, kelimenin Divanü Lügati't-Türk'teki ve EDPT (An Etymologycal Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish) (Clauson, 1972)'deki biçimidir. İkinci satırda ise kelimenin Türkçe Sözlük (TS, 2005), Türkçe Bitki Adları Sözlüğü (TBAS) (Baytop, 1997), Derleme Sözlüğü (DS, 1963) ve Biyoloji Terimleri Sözlüğü'ndeki (BTS) (Karol vd., 2000)

açıklamaları ve geçtikleri sayfa numaraları yer almaktadır. Bu açıklamayı takiben belirlenen bitkilerin güncel binominal adlandırılmasında; bitkinin tanımlanması ile ilgili yeteri kadar bilgiye sahip olan taksonlar tür düzeyinde, türü belirleyecek kadar bilgiye sahip olmayan taksonlar ise cins düzeyinde isimlendirilmiştir. Genel olarak ifade edilen türler ise herhangi bir sistematik kategoride değerlendirilmemiştir.

Botanik terimlerinin yazımında, R. Dankoff ve J. Kelly çevirisi dikkate alınmıştır (Dankoff ve Kelly, 1982 1984, 1985). Bitki isimlerinin geçerli Latince isimleri ile sinonimlik durumlarının değerlendirilmesinde; APG III sistemi (Haston vd., 2009), Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler) (Güner vd., 2012), Resimli Türkiye Florası Cilt 1 (Güner vd., 2014) Resimli Türkiye Florası Cilt 2 (Güner vd., 2018) eserlerinden ve Bizimbitkiler (2013), IPNI (2024), POWO (2024) very tabanından yararlanılmıştır.

Bazı bitki isimlerinin veya terimlerinin Türkçe biçimleri sözlüklerde bulunamamıştır. Bu durumda, Hauenschild'in çalışmasında verilen biçimler tanık gösterilmiştir (Hauenschild, 1994).

3. Bulgular

Dîvânu Lûgati't-Türk'te 154 bitki ismi geçmektedir. Bu bitki isimlerinden 80'inin Türkiye Türkçesi'nde karşılığının olduğu 74'ünün ise Türkiye Türkçesi'nde karşılığının olmadığı görülmüştür. Yine bu bitkilerden; tanımlanması ile ilgili yeteri kadar bilgiye sahip olan 76 takson tür düzeyinde, türü belirleyecek kadar bilgiye sahip olmayan 37 takson ise cins düzeyinde isimlendirilmiştir. Tür veya cins düzeyinde sınıflandırılıp isimlendirilecek kadar yeterli bilgiye sahip olmayan ve genel olarak ifade edilen 41 takson ise herhangi bir sistematik kategoride değerlendirilmemiştir.

Divan'da yer alan bitki isimleri; Divanü Lûgati't-Türk ve Türkçe'de ortak olan bitki isimleri (Tablo 1) ve Divanü Lûgati't-Türk'te olup Türkçe'de olmayan bitki isimleri (Tablo 2) olmak üzere iki tablo şeklinde verilmiştir.

Tablo 1. *Dîvânu Lûgati't-Türk*'te ve Türkçe'de Ortak Olan Bitki İsimleri

adrık / ayrık "Ayrık otu" (DLT IV, 6, 14), (EDPT,65). ayrık otu "Buğdaygillerden, kökü hekimlikte idrar söktürücü olarak kullanılan yabani bir bitki." (TS, 163), (TBAS, 39), (BTS, 66). ***Elymus repens*** (L.) Gould (sabankıran)
alma / almıla "Elma." (DLT IV, 8), (EDPT, 146). elma "Gülgillerden çiçekleri pembe veya beyaz bir ağaç; bu ağacın kabuğu parlak, sert, kırmızı, sarı ve yesil renkte, kokusu hos, tadı eksi veya tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli meyvesi." (TS, 629), (TBAS, 99), (BTS, 199). ***Malus sylvestris*** (L.) Mill. (yaban elması)
aluç "Şeftali." (DLT IV, 8), (EDPT, 128). alıç, aluça "Akdiken; bu ağacın mayhoş yemişi." (TS, 73), (TBAS, 29), (BTS, 28). ***Crataegus monogyna*** Jacq. (yemişen)
aŋduz "Andız, bu otun kökü çıkarılarak atın karnı ağrıdığı zaman tedavi edilir." (DLT IV, 9), (EDPT, 180). andız (anduz, ındız) "Yaprakları dikenli olan bir çeşit ardıç; selvi ağacı; kırlarda yetişen yabancı bir otun kökü." (TS, 98), (TBAS, 31), (BTS, 42). ***Juniperus drupacea*** Labill. (andız)
armut "Armut." (DLT IV, 11), (EDPT, -). armut, emrūd "Gülgillerden, çiçekleri beyaz bir ağaç; bu ağacın tatlı ve sulu, yumuşak ufak çekirdekli meyvesi." (TS, 122), (TBAS, 24), (BTS, 55). ***Pyrus communis*** L. (armut)
arpa "Arpa." (DLT IV, 11), (EDPT, 198). arpa "Buğdaygillerden bir bitki." (TS, 123), (BTS, 55). ***Hordeum vulgare*** L. (arpa)
arpagan "Arpaya benzer basağı bulunan, evini bulunmayan bir bitki." (DLT IV, 11), (EDPT, 200). arpağan "Yabani arpa." (TS, 123). ***Hordeum spontaneum*** L. (yabani arpa)
artuç "Ardıç." (DLT IV, 11), (EDPT, 204). ardıç "Servigillerden, güzel kokulu yapraklarını kısın da dökmeyen, yuvarlak kara yemişleri ilaç olarak kullanılan bir ağaççık." (TS, 116), (BTS, 52), (TBAS, 33). ***Juniperus sp.*** (ardıç)
asurtgu ot "Aksırtan ot." (DLT IV, 11), (EDPT, -). aksırık otu, aksırma otu, aksırgak (Hauenschild, 32). ***Achillea ptarmica*** L. (hapşırık otu) ***Achillea salicifolia*** Besser (burun otu)
aşlık "Yemeklik." (DLT IV, 12), (EDPT, 261). aslık "Aş yapmak için hazırlanan ve saklanan şeyler; dövüldükten sonra savrularak temizlenen ve kurutulan buğday; zahire." (TS, 109). ***Triticum aestivum*** L. (ekmeklik buğday)
awya "Ayva." (DLT IV, 13), (EDPT, 268). ayva "Gülgillerden, çiçekleri iri ve pembe, yapraklarının altı tüylü, orta yükseklikte bir ağaç; bu ağacın büyük, sarı renkte, tüylü, mayhoş, dokusu sertçe, ufak çekirdekli meyvesi." (TS, 165), (BTS, 66). ***Cydonia oblonga*** Mill. (ayva)

azgan "Kuş burnu, yaban gülü; ağaçların en kötüsü olup gül gibi sarı, beyaz çiçekleri olan bir ağaççık, küpe gibi kırmızı meyveleri olur." (DLT IV, 14), (EDPT, 283).
Rosa canina L. (kuşburnu)

bamuk "Pamuk." (DLT IV, 95), (EDPT, 345).
pamuk, panbuk "Ebegümecigillerden, koza biçimindeki meyvesi üç, dört, bes dilimli olan, sıcak bölgelerde yetişen tarım bitkisi; bu bitkinin tohumlarının çevresinde oluşmuş ince, yumuşak tellerin adı." (TS, 1566; BTS, 507)
Gossypium sp. (Pamuk)

bitrik "Fıstık." (DLT IV, 21), (EDPT, 307).
fıstık, fustuk "Antep fıstığı, çam fıstığı veya yer fıstığı denilen yemişlerin genel adı." (TS, 699), (TBAS, 32), (BTS, 45).
Pistacia vera L. (antepfıstığı)

boy "Yenilen bir ot, poy otu." (DLT IV, 22), (EDPT, 384).
poy "Tohumları kırmızıbibere benzeyen, 10-50 cm yükseklikte, karabiberle karıştırılarak pastırma çemeninde kullanılan bir bitki." (TS, 1623); boy otu "Baklagillerden, çiçekleri mavi, sarı veya beyaz renkli, kurutulan tohumları çemen yapımında kullanılan bir bitki." (TS, 308), (TBAS, 52).
Trigonella foenum-graecum L. (çemenotu).
boydana (Hauenschild, 39).

bugday / budgay "Buğday." (DLT IV, 23), (EDPT, 312).
buğday "Buğdaygillerin örnek bitkisi; bu bitkinin basaktan ayrılıp öğütülmesiyle elde edilen tanesi." (TS, 319), (BTS, 109).
Triticum aestivum L. (ekmeklik buğday)

bulguna "Ilgın ağacına benzer, gevrek, develerin yediği kırmızı bir ağaçtır." (DLT IV, 24);
malguna "Ilgın ağacına benzer bir ağaç." (DLT IV, 82);
yılgun "Ilgın, ılgın ağacı, tamariska." (DLT IV, 151). (EDPT, 338, 926).
ılgın "Ilgıngillerden, Akdeniz bölgesinde yetişen bir ağaç veya ağaççık cinsi." (TS, 912), (TBAS, 138).
Tamarix sp. (ılgın)
dava "Ilgın ağacı meyvesi." (DLT IV, 35), (EDPT, 436).

burçak "Burçak." (DLT IV, 24), (EDPT, 357).
burçak "Baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi; bu bitkinin mercimeğe benzeyen ve genellikle hayvan yemi olarak kullanılan tanesi." (TS, 327), (TBAS, 54).
Vicia ervilia (L.) Willd. (küşne)

buturgak "Pıtrak, fıstık biçiminde çengelli bir diken." (DLT IV, 25), (EDPT, 309).
pıtrak "Dikenli tohumları hayvanların kıllarına ve insanların giysilerine takılan bir yıllık otsu bir bitki." (TS, 1605)
Xanthium spinosum L. (pıtrak)

bütüge "Patlıcan." (DLT IV, 2), (EDPT, 304).
Solanum melongena L. (patlıcan)

çagmur / çamgur "Şalgam." (DLT IV, 28, 29), (EDPT, 408).
Hardalgiller (Brassicaceae) familyasından toprak altı yumruları sebze olarak kullanılabilen bitkiler. Turp lahanası. (BTS, 630).
Brassica napus L. (Şalgam havucu) (kolza), ***Brassica rapa*** L. (şalgam)
şamgur, şomır (Hauenschild, 42).

çarun “Çınar ağacı.” (DLT IV, 29), (EDPT, 430).
çınar, çenār “İki çeneklilerden, 30 m’ye kadar uzayabilen, gövdesi kalın, uzun ömürlü, genis yapraklı bir ağaç.” (TS, 427), (TBAS, 70), (BTS, 137).
Platanus orientalis L. (çınar)

çim “Ayrık otu.” (DLT IV, 32), (EDPT, 421).
çim “Buğdaygillerden, bahçelerin, yol kenarlarının ve parkların yeşillendirilmesinde yararlanılan çok yıllık bitki; yeşilliği bol olan yer.” (TS, 437)
Lolium sp. (çim)

çimgen “Çimenlik, ayrık otu” (DLT IV, 34), (EDPT, 423).
çimen “Kendiliğinden yetişmiş çim.” (TS, 437).
Cynodon dactylon (L.) Pers. (köpekdişi)

egir “Karın ağrısını sağaltmak için kullanılan bir kök (ilaç).” (DLT IV, 36), (EDPT, 112).
eğir kökü, eğir otu “Dere ve durgun su kenarlarında yetişen, 50-125 cm yüksekliğinde, çok yıllık bir bitki.” (TS, 605), (TBAS, 98).
Acorus calamus L. (eğirotu)
ayır, iyir (Hauenschild, 35).

erük “Şeftali, kayısı, erik gibi meyvelere verilen genel ad.” (DLT IV, 39), (EDPT, 222).
erik “ Gülgillerden, beyaz çiçekli bir ağaç; bu ağacın kabuğu ince, çeşitli renklerde, mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi.” (TS, 644), (TBAS, 101), (BTS, 210).
Prunus sp. (erik)

ışgun “Farsçası ‘aşhun’ Arapçası ‘al-rībās’ olan bitki; bir çeşit sebze;şerbeti çiçek hastalığı için iyi gelen, çiçeği kırmızı bir ot.” (DLT I, 18, 109), (DLT IV, 48); kuşgun “Eksi bir çeşit ot.” (DLT IV, 77); uşgun “Eksi bir çeşit ot, poy otu.” (DLT IV, 135), (EDPT, 259).
ışkın “Bir ravent türü[3].” (TS, 921), (TBAS, 139), (BTS, 294).
Rheum ribes L. (ışgın)

kabak “Yaş iken yemeği yapılan bir sebze.” (DLT IV, 54), (EDPT, 582).
kabak “Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki; bu bitkinin türlerine göre yemeği ve tatlısı yapılan ürünü.” (TS, 1018), (BTS, 317).
Cucurbita pepo L. (sakız kabağı)

kaḏıŋ / kayıŋ “Kayın ağacı.” (DLT IV, 54), (EDPT, 602).
kayın “Kayıngillerin örnek bitkisi olan, 30-40 m boyunda, 2 m çapında, kısın yapraklarını döken, kerestesi beyaz ve değerli olan bir orman ağacı.” (TS, 1115), (TBAS, 164), (BTS, 347).
Fagus orientalis Lipsky (kayın)

kagun “Kavun.” (DLT IV, 55), (EDPT, 611).
kavun “Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki; bu bitkinin genellikle güzel kokulu, sulu ve etli meyvesi.” (TS, 1112), (TBAS, 256), (BTS, 345).
Cucumis melo L. (kavun)

kamış “Kamış, kamışlık.” (DLT IV, 56), (EDPT, 628).
kamıs “Buğdaygillerden, sulak, nemli yerlerde yetişen, boğumlu, sert gövdesi olan bitkiler.” (TS, 1054), (TBAS, 150).
Phragmites australis (Cav.) Trin. ex Steud. (kamış)

karakan "Dağ ağaçlarından bir çeşit ağaç." (DLT IV, 58), (EDPT, 657).
karağan, Pamuk otu "Cistus türlerine verilen genel ad. Pembe veya beyaz çiçekli ve çalı görünüşünde bitkiler. Pembe çiçekli bir türdür. Girit ve Kıbrıs adalarında bu türün yapraklarından lâden adı verilen kokulu bir madde elde edilir. Bu tür, Batı ve Güney Anadolu'da bol olarak yetişir." (TBAS, 221).
Cistus creticus L. (Pembe laden) (laden)

karamuk "Karamuk." (DLT IV, 58), (EDPT, 660).
karamuk, Buğday çiçeği "Karanfilgillerden, ekin tarlalarında biten, yaprakları karşılıklı, çiçeği pembe mor renkte, zararlı bir bitki." (TS, 1079), (TBAS, 53).
Agrostemma githago L. (buğday karamuğu)

kara ot "Hindistan'dan gelen ağılı bir bitki; baldıran otu." (DLT IV, 58), (EDPT, 644).
kara ot = Ada çayı "Salvia türlerine verilen genel addır. Çok yıllık, çalımsı veya otsu bitkilerdendir. Çiçekler beyaz veya morumsu renklidir. Bazı türler çay yerine veya boyar madde yerine kullanılır." (TBAS, 20)
Salvia sp. (Adaçayı)
kara ot = Mercan köşk "Origanum türlerine verilen genel addır.
Çalımsı veya otsu, çok yıllık, pembe veya beyaz çiçekli ve kuvvetli kokulu bitkilerdir. Bazı türler aktarlarda 'kekik' adı altında satılmaktadır." (TBAS, 206).
Origanum sp. (Kekik)

kekre "Develerin yediği acı bir ot." (DLT IV, 62), (EDPT, 712).
kekre "Dikensiz, çok yıllık ve otsu bir bitkidir. Çiçekler pembe, kırmızı ve nadiren beyaz renklidir. Özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da yetişir. Tarım bitkilerine zarar veren bir yabancı ottur. Acı lezzetlidir. Yiyen hayvanlarda kekre tutması denen bir çeşit zehirlenme görülür." "Tadı acımtırak, ekşimsi ve buruk olan." (TS, 1128), (TBAS, 169).
Rhaponticum repens (L.) Hidalgo (kekre dikeni)

kelep "Yaylalarda yetisen, davarı çabuk semirten bir ot." (DLT IV, 62), (EDPT, 716).
kelep "Büyük iplik çilesi; bağlam, demet." (TS, 1129).

kenpe "Bir ot adı." (DLT IV, 63), (EDPT, 727).
kınnap, kinneb "Kaba şeyler dikmeye, bağlamaya yarayan ince sicim veya kalın iplik." (TS, 1156), (TBAS, 170), (BTS, 354).
Cannabis sativa L. (kenevir)

kewrek neŋ "Gevrek, yumuşak (bitki)" (DLT IV, 64), (EDPT, 690).
gevrek "Ceviz büyüklüğünde dikenli meyvesi olan bir çeşit kamış." (DS VI, 2013).

kewrik "Gürgen ağacı." (DLT IV, 64), (EDPT, 690).
Carpinus betulus L. (gürgen)
kerewik (Hauenschild, 51).

kıçı "Hardal." (DLT IV, 65), (EDPT, 590).
Sinapis arvensis L. (hardal)
kışı (Hauenschild, 60)

konak "Bir çeşit kaba darı; konak darısı" (DLT IV, 70, 71), (EDPT, 637).
Panicum sp.(darı)
konak darısı (Hauenschild, 60).

kömürgen / köwürgen "Dağ soğanı." (DLT IV, 65, 79, 80), (EDPT, 691).
Scilla hyacinthoides L. (dağsoğanı)

küç "Susam." (DLT IV, 78), (EDPT, 693). küncü, kuncud "Susam tanesi." (TS, 1284).
Sesamum indicum L. (susam)

kürt “Kayın ağacı; yay, kamçı, değnek gibi seylerin yapıldığı ağaç türü.” (DLT IV, 79), (EDPT, 738). ***Fagus orientalis*** Lipsky (kayın)
sargan “Çorak yerlerde biten bir ot.” (DLT IV, 99), (EDPT, 849). sirken otu “Yabani ıspanak.” (TS, 1776), (TBAS, 245), (BTS, 599). ***Chenopodium* sp.** (sirken)
sarıg erük “Kayısı, zerdali.” (DLT IV, 99), (EDPT, 848). sarı erik, “Kayısı.” ***Prunus armeniaca*** L. (kayısı)
sarmusak / samursak “Sarımsak.” (DLT IV, 100, 98), (EDPT, 853). sarımsak “Zambakgillerden, 25-100 cm yükseklikte, yapraklarında, saplarında ve toprak altındaki soğanında kokulu yağ bulunan bir kültür bitkisi; bu bitkinin baharat olarak kullanılan dişli bölümü.” (TS, 1705), (TBAS, 237), (BTS, 574). ***Allium sativum*** L. (sarımsak)
sınçgan katı “Mugaylan dikeni, *Lycium europeum* L.” (DLT IV, 103), (EDPT, -). sıncan “Sakızlı bir tür dikenli çalı, astragalus.” (TS, 1754), (TBAS, 154). ***Paliurus spina-christi*** Mill. (karaçalı)
sogan / sogun “Soğan.” (DLT IV, 104, 105), (EDPT, 812). soğan “Zambakgillerden, yemeklere tat vermek için yumrusu ve yeşil yaprakları kullanılan güzel kokulu bitki.” (TS, 1783), (TBAS, 246), (BTS, 607). ***Allium cepa*** L. (soğan)
sögüt “Söğüt ağacı.” (DLT IV, 106), (EDPT, 819). söğüt “Söğütgillerden, sulak yerlerde yetişen, yaprakları almaşık ve alt yüzleri havla örtülü büyük bir ağaç.” (TS, 1799), (TBAS, 248), (BTS, 613). ***Salix sp.*** (söğüt)
süt ötrüm “Mercimeğe benzer, ishal yapan bir ot.” (DLT IV, 109), (EDPT,-). sütleğen “Sütleğengillerden, yaprak sap ve köklerinde süt görünüşlü, kekre ve yakıcı bir öz suyu bulunan, verdiği öz su türlerine göre hekimlikte ve sanayide kullanılan, yedi yüz kadar türü bilinen, bir veya çok yıllık bir bitki, Japon kaktüsü.” (TS, 1836), “Sütü müshil etkilidir.” (TBAS, 253), (BTS, 628). ***Euphorbia sp.*** (sütleğen)
tarıg “Ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum, zahire.” (DLT IV, 114), (EDPT, 538). darı “Buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitki, akdarı; bu bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumu.” (TS, 475), (TBAS, 85), (BTS, 152). ***Panicum miliaceum*** L. (darı)
topulgak “Yaraya konulan bir ot, topalak otu.” (DLT IV, 124), (EDPT, 441). topalak “Çok yıllık, yumrulu ve otsu bir bitkidir. Yumruları taze iken yenir.” (TBAS, 159). ***Cyperus rotundus*** L. (topalak)
turma “Turp.” (DLT IV, 127), (EDPT, 549). turp, turb, turub “Turpgillerden, yaprakları tüylü, çiçekleri beyaz, sarı, mor renkli bir bitki; bu bitkinin yenilen etli kökü.” (TS, 2009), (TBAS, 270), (BTS, 670). ***Raphanus raphanistrum*** subsp.***sativus*** (L.) Domin (turp)

üzüm "Üzüm." (DLT IV, 139), (EDPT, 288).
üzüm "Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi." (TS, 2070), (BTS, 685).
Vitis vinifera L. (asma)

yabçan / yawçan "Yavşan otu." (DLT IV, 144,147), (EDPT, 872).
yavşan otu "Sıracagillerden, mavi ve beyaz renkte çiçekler açan bir bitki." (TS, 2149), (TBAS, 282), (BTS, 706).
Artemisia sp. **(**yavşan**)**

yandak çeker "Kudret helvası." (DLT IV, 144), (EDPT, 947); yandak tiken "Geven dikeni, yandık." (DLT IV, 144), (EDPT, 947).
yandık "Baklagillerden, sıcak ve kurak bölgelerde yetişen, sarımtırak küçük tohumlarından kudret helvasına benzer bir madde elde edilen bitki." (TS, 2122)
Alhagi maurorum Medik. (Deve dikeni) (agul dikeni)

yapuşgak "Dikenli bir ot, pıtrak." (DLT IV, 145), (EDPT, 881).
yapıskan otu "Isırgangillerden, duvarlar üzerinde gelişen, yaprakları yapışkan bir bitki." (TS, 2129), (TBAS, 281).
Parietaria sp. **(**duvar fesleğeni)

yarpuz "Güzel kokulu bir ot, kır nanesi, majoran." (DLT IV, 145), (EDPT, 957).
yarpuz "Ballıbabagillerden, çiçekleri birbirinden ayrı halka durumunda, nane türünden, kısa saplı, az veya çok tüylü, güzel kokulu bir bitki." (TS, 2140), (TBAS, 213).
Mentha pulegium L. (yarpuz)

yımşan "Kıpçak ülkesinde biten bir kır yemişi." (DLT IV, 149), (EDPT, 939).
yemişen, yemişgen, yemişken, yemsen "Kırmızı, ufak yemişleri olan, dikenli yabanıl bir ağaç; küçük elma, alıç." (TBAS, 29), (BTS, 28).
Crataegus sp. (alıç)

yigde / yikte "İğde." (DLT IV, 151,152), (EDPT, 911); bar yigde "İri iğde." (DLT IV, 17).
İğde, "İğdegillerden, kokulu, sarı çiçekleri olan, çalı biçiminde bir ağaç;
bu ağacın zeytin biçiminde, kabuğu kırmızıya çalan sarı renkte, beyaz unlu, tadı mayhoş yemişi." (TS, 939), (TBAS, 141), (BTS, 297).
Elaeagnus angustifolia L. (iğde)

yigen "Hasır yapılan kovalak otu." (DLT IV, 152), (EDPT, 913).

yorınça / yorınçga "Yonca." (DLT IV, 154), (EDPT, 971).
yonca, "Baklagillerden, basak durumundaki çiçekleri kırmızı veya mor renkli, hayvanlara yem olarak yetiştirilen çayır bitkilerinin genel adı." (TS, 2192), (TBAS, 288), (BTS, 713).
Trifolium sp. (yonca)

yuŋ "Yün, yün sümeği, pamuk." (DLT IV, 158), (EDPT, 941).
yün "Koyun tüyü; bu tüyden yapılmış." (TS, 2208).
Gossypium sp. (pamuk)

yüzerlik "Üzerlik otu ve tohumu." (DLT IV,158), (EDPT, 988).
üzerlik "Sedef otugillerden, yaprakları almaşık, çiçekleri beyaz renkte, susama benzeyen tohumları acı olan, halk hekimliğinde tedavi amaçlı, tütsü olarak kullanılan bir bitki." (TS, 2070), (BTS, 685), (TBAS, 273).
Peganum harmala L. (üzerlik)

Tablo 2. Divanü Lûgati't-Türk'te olup Türkçe'de Olmayan Bitki İsimleri

aluçın "Yenilen boğumlu bir bitki." (DLT IV, 8), (EDPT, 130).
amşuy "Bir çeşit sarı erik." (DLT IV, 8), (EDPT, 164).
apa başı "Dağlarda yetisen, dağlıların yediği hıyar gibi dikenli bir ot; yer mürveri." (DLT IV, 5), (EDPT, 5). ***Sambucus ebulus*** L. (yer mürveri) (mürverotu)
arubat "Temirhindi, tamarinde."Demir hindi (DLT IV, 11), (EDPT, 200). ***Tamarindus indica*** L**.**
atgak "Sarı renkte bir bitki." (DLT IV, 12), (EDPT, 47).
awılku "Kırmızı meyveleri olan ve meyvesinin suyu tutmaca katılan, göz ağrısına ilaç yapılan ve elbise boyanan bir ağaç." (DLT IV, 13), (DLT III, 146), "Bir deniz ağacı." (DLT IV, 6), (EDPT, 11).
awujgun "Deri sepilenen palamut ağacı meyvesi." (DLT IV, 13), (EDPT, 6) ***Quercus sp.*** **(meşe)**
basar "Dağ sarımsağı." (DLT IV, 17), (EDPT, 374).
bezenç "Dalları ve yaprakları kızıl olup, bağlarda biten ve ilaç olarak yenen bir bitki." (DLT IV, 19), (EDPT, 392).
bibli "Darü fülfül." (DLT IV, 20), (EDPT, 292). ***Piper sp.***
bitmül "Kara bibere benzer bir bitki, darü fülfül." (DLT IV, 17, 25), (EDPT, 305).
buga "Hindistan'dan getirilen bir ilaç; hurma." (DLT IV, 23); boz buga "kızıl hurma"; sarıg buga "sarı hurma" (EDPT, 312). ***Phoenix sp.*** (hurma)
bujın "Çöpleme denilen ağılı bir ot." (DLT IV, 23), (EDPT, 296). ***Helleborus sp.*** (çöpleme)
bustulı "Kara pazı denen sebze." (DLT IV, 26, 95), (EDPT, 372).
büken "Karpuz, hint karpuzu." (DLT IV, 25), (EDPT, 328). ***Citrullus lanatus*** (Thunb.) Matsum. & Nakai (karpuz)
ça<u>h</u>şu[7] "Filiz herç: *Lycium* denilen bir ot, göz hastalıklarına ilaç yapılır." (DLT IV, 28), (EDPT, 412). ***Lycium sp.*** (tekedikeni)
çawju "Dalı budağı, meyvesi kırmızı bir ağaçtır, meyvesi acıdır." (DLT IV, 29), (EDPT, 395).
çeniştürük "Bir ağaç meyvesi. Fındığa benzer, kırmızımsı beyazı olur, ilk yazda yetişir, yenir." (DLT IV, 32), (EDPT, 427).
çeŋlik "Sarmaşık otu." (DLT IV, 30), (EDPT, 426). ***Hedera sp.*** (Sarmaşık**)**

çıbıkan "İnnap, zizyphus vulgaris." (DLT IV, 31), (EDPT, 396). ***Zizyphus sp.***
çından[8] "Sandal ağacı." (DLT IV, 31), (EDPT, 425). ***Arbutus andrachne*** L. (sandalağacı)
çigin "Üzüm bağlarında biten hayvanların yediği başaklı bir ot." (DLT IV, 32), (EDPT, 415).
çüçünek / huçunek "Kırlangıç da denilen benekli, güzel kokulu küçük kavun, yılkıç." (DLT IV, 46), (EDPT, 592). ***Cucumis sp.*** (Hıyar)
çünük / şünük "Çınar ağacı." (DLT IV, 34, 110), (EDPT, 426). ***Platanus orientalis*** L. (çınar)
dünüşge "Sülüklü pancar denen sebze." (DLT IV, 35), (EDPT, 527). ***Beta sp.*** (pancar)
geşür / gezri "Havuç." (DLT IV, 44), (EDPT, 754). ***Daucus carota*** L. (yabani havuç)
ildrük / ilrük "Üzerlik otu ve tohumu." (DLT IV, 37, 50), (EDPT, 131). ***Peganum harmala*** L. (üzerlik)
ingek küçi "Küçük otu tohumu." (DLT IV, 50), (EDPT, -).
iŋliç "Kebapla yenen, sarımsağa benzer bir dağ otu." (DLT IV, 50), (EDPT, 185).
kamgak "Evlerin açık yerlerine örtülen kamış gibi yüksekçe bir ot, semer otu." (DLT IV, 56), (EDPT, 627). ***Schoenoplectus lacustris*** (L.) Palla (semer otu) (semerotu)
kargak tarmakı "Bir çeşit bitki." (DLT IV, 58), (EDPT, 549).
kaşak "Kındıra otu, halfa." (DLT IV, 59), (EDPT, 671). ***Imperata cylindrica*** (L.) Raeuschel. (çardakotu)
kayaçuk "Güzel kokulu bir dağ otu ('Safran' denen bitki olma ihtimali vardır.)" (DLT IV, 61), (EDPT, 675).
kebez "Pamuk." (DLT IV, 61,63), (EDPT, 692). ***Gossypium sp.*** (pamuk)
keküş "Sislik için verilen bir ilaç, aksırgan otu; 'saponaria' veya 'veratrum album'." (DLT IV, 62), (EDPT, 714).
koru "Kendisine 'demir dikeni adı verilen bitkinin 'putrak' veya 'pıtrak' denilen meyvesi." (DLT IV, 70), (EDPT, 645). ***Tribulus terrestris*** L. (demir dikeni) (çoban çökerten)
kuçgundı "Soğan." (DLT IV, 75), (EDPT, 591). ***Allium cepa*** L. (soğan)
kumlak "Kıpçak illerinde yetisen, yaprağı fasulye yaprağına benzer sarmaşığa benzer bir ot." (DLT IV, 75), (EDPT, 628).

kusık “Fındık.” (DLT IV, 70), (EDPT, 667). ***Corylus avellana*** L. *(*fındık)
kürküm “Safran.” (DLT IV, 79), (EDPT, 743). ***Crocus sativus*** L. (safran)
limken “Sarı erik.” (DLT IV, 81), (EDPT, 764). ***Prunus sp.*** (erik)
mandar “Ağaçlara sarılan bir bitki, sarmaşık.” (DLT IV, 82), (EDPT, 767). ***Hedera sp.*** (sarmaşık)
murç “Karabiber.” (DLT IV, 83), (EDPT, 771). ***Piper nigrum*** L.
oglı “Kaşgar’da yetisen ve yenen beyaz ve tatlı bir havuç.” (DLT IV, 133), (EDPT, 84).
ölige “Ökse otu.” (DLT IV, 137), (EDPT, 143). ***Viscum album*** L. (ökseotu)
sarıg turma “Havuç.” (DLT IV, 99), (EDPT, 549). ***Daucus carota*** L. (yabani havuç)
sarkıç “Karamuk; yaban hindibasına benzer bir ot.” (DLT IV, 99), (EDPT, 848).
sengeç / seŋgeç “Fındık küçüklüğünde akı ve kırmızısı olan bir çeşit tatlı elma.” (DLT IV, 101), (EDPT, 839).
sıgun otı “Kökü insana benzeyen, çiftleşme kuvveti kalmayanlarca kullanılıp erkeği ve dişisi bulunan ve erkeği erkeğe, dişisi kadına verilen bir ot.” (DLT IV, 102), (EDPT, 811).
sibut “Karabiber, kimyon gibi yemeğe katılan bir ot.” (DLT IV, 104), (EDPT, 785).
sunu “Çörek otu.” (DLT IV, 107), (EDPT, 834). ***Nigella sativa*** L. (çörekotu)
süksük “Dağdağan denilen bir ağaç.” (DLT IV, 108), (EDPT, 823). ***Celtis australis*** L. (Adi çitlembik) (çitlembik)
süzgün “Rengi kara, dikenli bir dağ ağacı.” (DLT IV, 109), (EDPT, 862).
şamuşa “Yenilen bir ot, poy otu.” (DLT IV, 110), (EDPT, 868). ***Trigonella foenum-graecum*** L.(çemenotu)
şaw “Uç’ta biten ve elbise temizlenen çöven gibi bir ot.” (DLT IV, 110), (EDPT, 866).
şekirtük “Fıstık.” (DLT IV, 110), (EDPT, 867). ***Pistacia sp.*** (menengiç)
şuglu “Tilki üzümü” (DLT IV, 110), (EDPT, 867). ***Solanum nigrum*** L. (it üzümü, tilki üzümü) (itüzümü)
şuŋla “Argu diyarında biten ve kökü yenen bir ot.” (DLT IV, 110), (EDPT, 868).
tagna yawa “Kasnı ağacı püresi olup yoğurtla karıştırılarak tutmaca katılan ve ona renk veren bir deva.” (DLT IV, 111), (EDPT, 471).

tarmaz "Sen hıyarı; bir çeşit hıyar." (DLT IV, 114, 127), (EDPT, 550). ***Cucumis sp.*** (Hıyar)
tawgaç yudası "Susam çiçeğinin yaprağına benzer yaprakları bulunup ilaç için kullanılan bir ağaç." (DLT IV, 115), (EDPT, 438).
tawılguç / tawılku "Tabarhun; innap denen meyve; kızıl ağaç; bakam ağacı; tarhun denen sebze; kızıl söğüt." (DLT IV, 115), (EDPT, 441).
terek "Kavak." (DLT IV, 122), (EDPT, 543). ***Populus sp.*** (Kavak)
tıt "Dağda biten çam fıstığı ağacı." (DLT IV, 121), (EDPT, 449). ***Pinus pinea*** L. (fıstık çamı)
tograk "Kavak ağacı." (DLT IV, 123) = *Populus euphratica* Olivier. (EDPT, 472). ***Populus sp.*** (Kavak)
toŋ kamış "Halfa, kandıra otu." (DLT IV, 124), (EDPT, 513). ***Calamagrostis*** **sp.** (kandıraotu)
toy otı "İlaç yapılan bir ot." (DLT IV, 125), (EDPT, 567).
tuturkan "Pirinç, döğü." (DLT IV, 128), (EDPT, 460). ***Oryza sp.*** (çeltik)
tülüg erük "Şeftali" (DLT IV, 129), (EDPT, 498). ***Prunus persica*** (L.) Batsch (şeftali)
tüşgün / tüşürgün "Dikenli kitre ağaççığı." (DLT IV, 130), (EDPT, 563). ***Astragalus sp.*** (geven)
uç "Türkler'in kalem yaptıkları bir ağaç." (DLT IV, 132), (EDPT, 18).
ulyan "Kokulu bir bitkinin köküdür, yenilir." (DLT IV, 133), (EDPT, 154).
ügür / yügür "Darı." (DLT IV, 137, 157), (EDPT, 275). ***Panicum sp.*** (darı)
üjme "Dut ağacı." (DLT IV, 137), (EDPT, 27). ***Morus sp.*** (dut)
yagak "Ceviz" (DLT IV, 141), (EDPT, 900). ***Juglans regia*** L. (ceviz)
yag ügüri "Susam." (DLT IV, 142), (EDPT, 276). ***Sesamum indicum*** L. (susam)
yakrıkan "Fındık büyüklüğünde kırmızı meyvesi olan bir bitki." (DLT IV, 142), (EDPT, 907).
yava / yawa "Kolgan dikeni, hint ayvası, suyu tutmaca renk veren bir bitki." (DLT IV, 141, 147), (EDPT, 871). ***Centaurea benedicta*** (L.) L. (Kolgan dikeni, Peygamber dikeni) (top diken)
yawışgu / yumuşga "'Kızılcık' veya 'güren' denilen dağ yemişi." (DLT IV, 141-156), (EDPT, 881).

yayım "Keten tohumu" (DLT IV, 152), (EDPT, 982). ***Linum usitatissimum*** L. (keten)
yez "Sele otu, çiğ otu, sele sazı, (Kamıştan daha ince ve yumuşak olup göçebelerce çadır örtüsü yapılır.)" (DLT IV, 152), (EDPT, 982). ***Artemisia abrotanum*** L. (Kara pelin otu) (erkek pelin)
yıdıg ot "Üzerlik otu ve tohumu." (DLT IV, 150), (EDPT, 888). ***Peganum harmala*** L. (üzerlik)
yımırtga "Damarsız olan her türlü yeşillik; hıyar gibi gevşek olan her nesne." (DLT IV, 151), (EDPT, 938).
yörgenç "Ağaçlara sarılıp onları kurutan bir çeşit bitki, sarmaşık." (DLT IV, 154), (EDPT, 965).
yuldurga / yuldruga "Kılıç gibi uzunca bir bitki." (DLT IV, 153), (EDPT, 924).
yumgak tana "Yuvarlak tane, kişniş." (DLT IV, 155), (EDPT, 936). ***Coriandrum sativum*** L. (kişniş)
yügürgün / ügürgen "Darı gibi kırmızı taneli bir bitki." (DLT IV, 157), (EDPT, 915).
zaranza "Yaban mersini veya durdabak denilen bir ot (fesleğen çeşidinden bir çiçek)" (DLT IV, 159), (EDPT, 989).
zargunçmud "Bir çesit güzel kokulu ot, fesleğen" (DLT IV, 159), (EDPT, 989). ***Ocimum sp.*** **(fesleğen)**

4. Sonuçlar ve Tartışma

Sonuç olarak yapılan bu çalışma ile, *Divanü Lûgati't-Türk*'te geçen 154 bitki ismi belirlenmiş ve bu isimlerin sistematik botanikteki güncel latince karşılıkları verilerek Türk Dil Coğrafyamıza önemli bir katkı sağlanmıştır. Hem Türk kültürü hem de dünya medeniyeti bakımından eşsiz bir hazine olan Divan üzerine ilk kez böyle bir çalışmanın yapılması özellikle önemlidir. Bu çalışma, Türk Tarihi ve Coğrafyamız açısından ileride yapılacak benzer çalışmalar için kaynak teşkil edecektir.

Kaynaklar

Atalay, B. (1998a). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I.* Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1998b). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi II.* Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1999a). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi III.* Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1999b). *Divanü Lügat-it-Türk Dizini "Endeks" IV.* Türk Dil Kurumu.

Baytop, T. (1997). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu.

Bizimbitkiler. (2013). <http://www.bizimbitkiler.org.tr>, [er. tar.: 17. 09. 2024].

Güner, A. Aslan, S. Ekim, T. Vural, M. Babaç, M.T. (2012). *Türkiye Bitkileri Listesi - Damarlı Bitkiler.* Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi ve Flora Araştırmaları Derneği Yayını.

Güner, A. Ekim, T. (2014). *Resimli Türkiye Florası Cilt 1.* ANG Vakfı Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi, Türkiye İş Bankası Kültür.

Güner, A. Ekim, T. (2018). *Resimli Türkiye Florası Cilt 2.* ANG Vakfı Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi, Türkiye İş Bankası Kültür.

Clauson, S.G. (1972). *An Etymologycal Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press.

Dankoff, R. Kelly, J. (1982). *Mahmūd al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġat at-Turk), Part I*. Harvard University Press.

Dankoff, R. Kelly, J. (1984). *Mahmūd al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġat at-Turk), Part II*. Harvard University Press.

Dankoff, R. Kelly, J. (1985). *Mahmūd al-Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġat at-Turk), Part III*. Harvard University Press.

DS. (1963). *Derleme Sözlüğü I-XII.* Türk Dil Kurumu.

Haston, E. Richardson, J. E. Stevens, P.F. Chase, M. W. Harris, D. J. (2009). The Linear Angiosperm Phylogeny Group (LAPG) III: A Linear Sequence of The Familiesin APG III". *Botanical Journal of the Linnean Society, 161, 128-131.*

Hauenschıld, I. (1994). Botanica im Dîwân Lugât at-Turk. *Journal of Turkology*, *2 (1), 25-100.*

IPNI (2024). International Plant Names Index. Published on the Internet http://www.ipni.org, The Royal Botanic Gardens, Kew, Harvard University Herbaria & Libraries and Australian National Herbarium. [er. tar.: 17. 09. 2024].

Karaarslan, B. (2010). *Dîvânu Lügati't-Türk'teki Bitki ve Hayvan Konuları Üzerine Bir İnceleme.* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karol, S. Suludere, Z. Ayvalı, C. (2000). *Biyoloji Terimleri Sözlüğü.* Türk Dil Kurumu.

Oturakçı, N. (2012). Divanü Lûgati't-Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazakça Ve Türkçedeki Görünümleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 13, 195-212.*

POWO (2024). Plants of the World Online. Facilitated by the Royal Botanic Gardens, Kew. Published on the Internet; https://powo.science.kew.org/ [er. tar.: 17. 09. 2024].

Turıkpenova, A. (2021). *Tarihî Türk Lehçeleri, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'ndeki Bitki Adları.* Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TS. (2005). *Türkçe Sözlük.* Türk Dil Kurumu.

Yaman, E. (2008). Kâşgarlı Mahmud'un Amacı ve Etkiler. *Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu*, Rize Üniversitesi, 745 s.

DÎVÂNU LUGATİ'T-TÜRK'TE "ALKIŞ" KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ VE ALKIŞ GELENEĞİ

*Hikmet DEMİRCİ**

Özet

Türkçenin bütün lehçelerinde ortak olarak kullanılan *alkış* kelimesi, *övme*, *yüceleme*, *ululama*; fiil hâliyle alkışlamak, *övmek*, *yüceltmek*, *ululalamak* ve *kutlamak* anlamında, beğeninin bir ifadesi ve göstergesidir. Alkış, ilk defa Orhun Yazıtlarında *'övmek'* anlamıyla *'yaruk ay tenrike alkışda'* (ışıklı ay tanrısını övmekte) geçerken; Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânu Lugati't-Türk*'te (DLT- Türk Sözlüğünün Divânı) *övgü*, *kutsama*, *salavat* ve *yarış* manasına gelmektedir. Kadim zamanlardan günümüze kadar Türk kültürü içinde *alkış*ın işlevi değişmiş olsa da öncelikli olarak iyi dileklerin ifadesi ve övgüdür. *Alkış* geleneği, Türk kültüründe övgü ve beğeninin anlatımında, saygı ifadesi ve iyilikleri dileme, bir kişiye ait iyi özellikleri sayma noktasında toplumsal statü ve değer olarak kognitif ve normatif boyutta karşılık bulmaktadır. Türk kültürü içinde kognitif ve normatif boyutta varlığını sürdüren *alkış*, İslamiyet öncesi ve sonrası dönemde değişimler göstermektedir. İslamiyet öncesi 'Ay Tanrı'ya övgü' şeklinde geçen alkış; özellikle İslamiyet sonrasında *dua*, *övgü, kutsama, salavat ve yarış* manasındadır. Alkışların özünü ve Türk kültüründeki varlığını anlamanın en iyi yolu, kelimenin kökeni ve kültür içinde hangi işlevlere sahip olduklarını anlamaktan geçmektedir. Bu sebeple çalışma, *Dîvânu Lugati't-Türk*'te geçen *alkış* kelimesinin çeşitli etimolojik ve çağdaş Türk lehçe sözlüklerindeki anlamları hakkındadır. Çalışmada etimoloji ve Türk lehçe sözlüklerinden yola çıkılarak alkış geleneğinin yorumlanmasında betimleyici yöntem kullanıldı. Betimleyici yöntem ile bir geleneğin ortaya çıkışı, kendi kültürü içinde anlamlandırılması ve kullanım alanlarını belirlenmektir. Bu çalışmayı meydana getiren Fuad Köprülü'nün 'Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri' başlıklı çalışmasında

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kahramanmaraş/ Türkiye, hdemirci@ksu.edu.tr, ORCİD: 0000-0001-8756-5909.

Osmanlı saray merasimlerinde alkış geleneğinin Joseph von Hammer'in Bizans tesiri olarak açıklamasından ziyade Türk ve İslam devletlerinde mevcut olduğunu göstermektir. Çalışmanın önemi, edebiyat araştırmalarında alkış, kelime manası ve örneklerine dair işlenirken, bu çalışmada etimolojisi ile Türk kültürü içindeki manasıyla ve varlığıyla, diğer dillerdeki farklılıklarıyla tartışıldı. Çalışmanın sonucunda *Dîvânu Lugati't-Türk*'ten yola çıkılarak kelimenin etimolojisine, tarihî kökenine ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanım biçimlerine, İslamiyet öncesi ve sonrası dönemde zamansal değişime dair görüşlere yer verilerek değerlendirmeler yapıldı.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugati't-Türk*, Alkış, Etimoloji, Türk Kültürü, Alkış Geleneği.

The Etymology of the Term "Alkış" and the Tradition of "Alkış" in *Dîvânu Lugati't-Türk*

Abstract

The term *alkış*, which is used across all dialects of Turkish, refers to the acts of praise, exaltation, and acclaim. As a verb, it means to praise, exalt, acclaim, or celebrate, and as an expression and indicator of admiration. The term *alkış* first appeared in the Orkhon Inscriptions with the meaning of 'to praise' in the phrase 'yaruk ay tenrike alkışda' (praising the luminous moon deity). In the *Dîvânu Lugati't-Türk* (The Compendium of the Turkish Language) written by Kâşgarlı Mahmud, it signifies praise, sanctification, benediction, and competition. Although the function of applause within Turkish culture has evolved from ancient times to the present, its primary role has remained as an expression of good wishes and praise. The tradition of *alkış* in Turkish culture manifests itself in a cognitive and normative dimension as a societal status and value, particularly in expressing respect, wishing well, and enumerating the positive traits of an individual. *Alkış*, which continues to exist in cognitive and normative dimensions within Turkish culture, has changed before and after the advent of Islam. The term *applause* that was used in pre-Islamic times to refer to the "praise God of the Moon" primarily came to encompass meanings such as prayer, praise, blessing, salawa, and competition, particularly after the advent of Islam. Understanding the essence of applause and its role in Turkish culture involves examining the etymology of the word and its functional roles within the culture. Therefore, this study focuses on the various etymological and contemporary Turkish dialect dictionary meanings of the term *alkış* as it appears in the Dîvânu Lugati't-Türk. A descriptive method was used to interpret the tradition of applause based on etymology and Turkish dialect dictionaries. The descriptive method helps to identify the emergence of a tradition, its interpretation within its own

culture, and its areas of use. The reason for this study is to show that the tradition of applause in Ottoman palace ceremonies existed in Turkish and Islamic states, rather than Joseph von Hammer's explanation of the tradition as a Byzantine influence, in Fuad Köprülü's work titled "The Influence of Byzantine Institutions on Ottoman Institutions". The significance of the study, its discussion of *applause* in literary research, not only in terms of its meaning and examples but also in its etymology, its significance and existence within Turkish culture, and its differences from other languages. As a result of the study evaluates the etymology, historical origins, and contemporary usage of the term based on the Dîvânu Lugati't-Türk, as well as temporal changes in the pre-Islamic and post-Islamic periods.

Keywords: *Dîvânu Lugati't-Türk*, Alkıs, Etymology, Turk Culture, Tradition of Alkıs.

Giriş

İnsanoğlunun iyi dilek duygularını ifade eden sözlere dua, istek veya övgü denmektedir. Dualar, istekler, dilekler ve övgüler bir yaratıcı ve Allah'a niyaz edildiği gibi bir kimseden görülen bir iyiliğe karşılık da söylenmektedir. Dualar da hayırlı ve güzel sözlerle karşıdaki kişi övülür, kutlanır veya kişiye iyi dileklerde bulunulur. Kadim dönemlerden itibaren Türkçede alkış tabiri 'övgü, dua' anlamında kullanılmaktadır. Günümüzde Türkçenin bütün lehçelerinde ortak olarak kullanılan *alkış* kelimesi 735 tarihinde ilk defa Türklerin yazılı kaynağı Orhun Yazıtlarında kullanılmıştır. Bu çalışmanın konusu, Türklerin ilk yazılı kaynağı Orhun Yazıtlarında geçmesi; Kâşgarlı Mahmud'un Türklerin ilk sözlüğü Dîvânu Lugati't-Türk eserinde alkış tabirine rastlanmasıdır. Çalışmanın amacı ise *alkış* tabirinin etimolojisini ve Türkler de alkış geleneğinin yüzyıllardan beri uygulanmasını ortaya koymaktır.

Alkış geleneğine Türk topluluklarında görüldüğü gibi ilk Türk - İslam devletlerinde de resmî merasim şeklinde rastlanmaktadır. İlk Türk- İslam devletlerinde saray teşkilatında gerçekleştirilen resmî merasimler, çavuşlar tarafından uygulanırken çavuş unvanı da ilk olarak bu devletlerde görülmektedir. Türkiye Selçuklularının hükümdar ve emirlerinin maiyetinde de çavuşlar bulunuyordu; bunlar emirleri tebliğ etme vazifesi ile görevli oldukları gibi çeşitli merasimlerde alkış vazifesinden sorumlu idiler (Köprülü, 1981, s.86). Osmanlılarda Kanuni Sultan Süleyman döneminde Almanya İmparatoru'nun elçisi olarak İstanbul'a gelen Ogier Ghislain de Busbecq, XVI. yüzyılda bazı Osmanlı geleneklerinin, meselâ alkış geleneğinin Roma âdetlerinden alınmış olduğunu kaydetmiştir. XVII. Yüzyılda Pietro Della Valle de aynı görüşü paylaşarak Osmanlıların kendilerini Romalıların takipçisi ve vârisi olarak gördüklerini ifade etmektedir. Yine Osmanlı tarihçisi Hammer de bu görüşü ileri

sürmektedir. Ancak Hammer diğer bir eserinde alkış geleneğinin Bizanslılara Abbasilerden geçtiğini ifade etmektedir. Köprülü'nün eserinde, Abbâsilerdeki bu geleneğin, Abbasi müeesseleri tesiri altında kalan diğer Türk - İslam ve Türk devletlerinde de mevcut olması mümkündür (Köprülü, 1981, s.180). ifadelerine rastlanmaktadır. Türkler üzerinde Bizans tesirinin görülmesi düşüncesine rastlanabilir (Köprülü, 1981, s.3). ancak alkış geleneğinin yüzyıllar öncesinden kaynakların belirttiği üzere görülmesi bu konuda yanlış anlayışları ortaya koymaktadır. Çalışmada, alkış kelimesinin etimolojisi Orhun Yazıtları ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* eserinde değerlendirileceği gibi Clauson, Rasanen, Sevortyan, Eren, Erdal, Gülensoy'un etimoloji sözlüklerinde, Şemseddin Sami, Pakalın'ın Osmanlı Türkçesi sözlüklerinde geçen *alka-* kökünden türediği ortaya konuldu. Osmanlı saray teşkilatında görülen alkış merasimlerine dair değerlendirmeler yapıldı.

Alkış Kelimesinin Etimolojik Anlamı ve Kökeni

Kadim dönemlerden itibaren Türkçe'de kullanılan alkış kelimesi hakkında bilim insanları çeşitli görüşler ortaya koymuştur. Tarihî kaynaklarda *alkış* kelimesine ilk defa Orhun Yazıtlarında rastlanmaktadır. Türkçe ve bütün çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan *alkış* kelimesi, **Sevan Nişanyan**'ın **'Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**'ne göre, 735 tarihinde Orhun Yazıtları'nda *'övmek'* anlamıyla *'yaruk ay tenrike alkışda' (ışıklı ay tanrısını övmekte)* https://www.nisanyansozluk.com/kelime/alk%C4%B1%C5%9F şeklinde geçtiği görülmektedir. 'Yaruk ay tenrike alkışta' (parlak ay tanrısının övgüsü) şeklinde geçen alkış, 'övgü' anlamında tengri sözcüğüyle birlikte görülmektedir. *Alkış* kelimesi hakkında Orhun Yazıtları'nda; ///Hassa kumandanı Sebiğ Kül İrkin başta olmak üzere bütün kumandanlar, bunca sadık beyler babam hakana pek çok alkış ve övgüde bulundular. Babam hakan da Türk beylerini ve halkını pek çok alkışladı ve övdü./// (İç Buyruk Sebig Kül Erkin başlayu ulayu buyruk, bunca matı beğler kangım kağanka ertingü ertingü ti mağ kıldı. Kangım kağan Türük beğlerin bodunun ertingü timağ itdi öğdi.) (Tekin, 1998, s. 80-81).

Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan ilk Türkçe sözlük Dîvânu Lugati't-Türk'de (DLT) ise *alkış* kelimesi 'övgü', 'kutsama' veya 'salavat' manalarına da gelmektedir. ///begkä alqis alqaldi/// (Bey övüldü, alkışlandı alkışlandı.) (Besim Atalay, s.249). *Alkış;* dua etme, övme, birinin iyiliklerini sayma. ///Ol begge alkış berdi./// (O beyi övdü). ///Yalavaçka alkış bergil/// (Yalavaç Muhammed'e salavat getir) (Atalay, 1985, 97) manasındadır. Eski Türkçe metinlerde 'dua etme, övme, birinin iyiliklerini sayma' anlamındadır. **Clauson 'An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth Century Turkish'(EDPT)**'nin söz diziminde *alkış* kelimesi*, alka-* 'övgü'; aslen Tanrı'yı

övme anlamında, daha sonra günlük insan ilişkilerinde de, bazen 'kutsama' olarak çevrildiği kanaatine ulaşır. *Alkışımız ötüğümüz* 'övgülerimiz ve dualarımız'; alkış, çaxşapat 'oruç, övgü, emirler' ifadesine; *esengü alkış* 'refah ve övgü' anlamına; *alkış paşık sözlegüg* 'övgü ve ilahiler okumak' manasındadır. *Alkış*, övgü, kutsama, bir adamın büyük işlerinin bir hesabı ve erdemlerinin bir sayımı anlamında da kullanılır. Bu nedenle *ol begke alkış berdi* 'bey'i övdü' ve peygamber için ise *yalawaçka alkış bergil* 'peygamberi kutsadı'. Kutadgu Bilig'de *kişi edgü atın kör alkış bulur* 'bir adam iyi ünüyle övgüyü hak eder'. *Ögdi alkış* esenlik, övgü, övgüler, dualar ve iyi sağlık'. *Osmanlı'da alkış* 'övgü' şeklinde birçok metinde yer almaktadır. Günümüzde daha dar anlamda *alkış*, övgü anlamını taşımaktadır (Clauson, 1972, s.137- 138). **Hasan Eren**'in **'Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde** ve **Türkçe Sözlük** de 'bir şeyin beğenildiğini anlatmak için el çırpma' anlamında *alkış*ı gösterir (TDES 9a; Türkçe Sözlük, 2019, s.20). **İsmet Zeki Eyuboğlu**'nun ***'Türk Dilinin Etimolojisi Sözlüğü'****nde alkış*, 'övme', 'yüceleme', 'ululama' isim hallerinden *alkışlamak*, 'övmek', 'yüceltmek', 'ululalamak', 'kutlamak' anlamındadır. Sözcüğün kökü al/el'dir, gövdenin bilinen iki üyesinin (sağ, sol el gibi) adıdır. Alkış denen kutlama, övme el çırparak yapıldığından el'le bağlantılıdır. El/al, al/el dönüşmesi olağandır, alma/elma (bilinen yemiş) sözcüğünde olduğu gibidir (Eyuboğlu, 1988, s.13) ifadelerine rastlanmaktadır.

A. von Gabain'in **Eski Türkçenin Grameri** başlıklı eserinde *alkış* kelimesinin eski Türkçede alka- (övmek, methetmek) kökünden türediğini (Gabain, 2000, s.260) ifade etmiştir. ***Martti Räsänen 'Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen'*** *de Clauson gibi alkış kelimesinin alka-'övmek' fiilinde geldiğini ortaya koymaktadır (VEWT, 17b).* **Hasan Eren'in 'Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü'nde** *alkış*'ın alka- veya alkı- kökünden 'övmek' anlamına geldiğini ifade etmektedir (TDES 9a). **Tuncer Gülensoy** '**Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü'nde** alkış, 'Bir şeyin beğenildiğini anlatmak için el çırpma, 'medhetme', hâyır dua, 'kargış' karşıtı'. şeklinde geçmektedir. Alkış kelimesi *alka*; övmek anlamındadır. Alkış kelimesinin çağdaş Türk lehçelerinde *alkış* (Türk, Alt. Tel., Şor); *algış* (Küer., Bar., Tuv.); *algaşkın* (tuv.); *algas* (hak), *algi, algıs* (Yak.); *algış* (Kırg., Azer.); *algıs* (Kaz.); *algışlamag* 'kutsamak' (Karay.) (Gülensoy, 2007, s. 66).

Ahmet Caferoğlu'nun Uygur Sözlüğü'nde ise alkış: övme, kutlama, takdis, hayır dua almak şeklinde geçmektedir (Caferoğlu, 1968, s.12). Azerbaycan Türkçesi'nde *algış*; karşılama, istikbal, kutlama, tebrik etme, beğenme, dua, sena' anlamındadır. *Algışlamag*; karşılamaya çıkmak, istikbal etmek, kutlamak veya ilerletmek, geliştirmek anlamındadır. (Akdoğan, 2000, s.20). *Alğıs,* şükran, minnet, takdir, teşekkür. Alğıs aytu: şükran duymak, teşekkür

etmek (Koç, 2003, s.20) manasındadır. ***Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî****'de alkışlamak*; alkış itmek, teşvik itmek, dua ve sena itmektir. Mahzum kulı 'Yahşi söze kulak salgın, seher vakti bidar bolgın, yahşılardın alkış algın. Ömrüng artıb ziyad kalsun. (Durgut, 1995, s.56-57). **İbnü-Mühennâ Lûgati**'nda *alkış*; birisi için açıkça iyilik dilemek (İbnü - Mühennâ Lugati, 1934, s.9) anlamındadır. **Şemseddin Sami'nin Kâmûs-ı Türkî Sözlüğü**'nde, *alkış* el çırparak ve bülend âvâz ile yaşa diye bağırarak edilen takdir ve tahsîn. Mükerrer alkışlarla istikbâl olundu (Şemseddin Sami, 2012, s.49). **Mehmet Zeki Pakalın**'ın '**Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**'nde, 'Padişahla vezirlerin kendilerini yükseltmek maksadıyla yapılan merasimler için kullanılan tabirdir. Lûgat-i Ebüzziya'da şöyle geçtiği ifade edilir: Sultanların bayram merasimleri gerçekleşirken çavuşların 'Ömr-ü devletinle bin yaşa!' diyerek bülend âvaz (Allahü teâlânın korumasına vesile olan âyet-i kerîmeler) ile duacı olmalarına vesile olan bu vazifeyi hademe-i hassa-i şahane gerçekleştirir (Pakalın, 1993, s.52-53). **Hilmi Ziya Ülken'in 'Sosyoloji Sözlüğü**'nde ise 'Bir zümre ve toplumun kendine mensup bir kimseyi beğendiğini ifade için aldığı heyecanlı ve taşkın tepki tarzıdır. Alkış, iki zümrenin birbirine karşı beğenme hâlini de gösterebilir. Bu, spor müsabakalarında ve ekip hâlindeki ziyaretlerde görülür. Alkış, ayak vurarak, el çırparak ve bazen üstün beğenmeyi ifade eden kelimelerin ritimli tekrarı ile uygulanır. Sahne eseri, konser, konferans, nutuk gibi sosyal ruhu harekete geçiren vesilelerle alkış kullanılır' (Ülken, 1969, s. 14) şeklinde ifade edilmektedir. Bu durum, çağdaş dönemde bir kimse ve topluluğun verdiği heyecanlı, sevinçli bir tepki tarzıdır. Bu durum, sanat ve spor gösterilerinde görülmektedir. Türkçe Sözlük'de *alkış*, bir şeyin beğenildiğini, onaylandığını anlatmak için el çırpma, alkışlama. Kargış karşıtı. Alkış almak, çok beğenilmek anlamındadır. *Alkış ağası*: padişahı alkışlamakla görevli kimsedir (Türkçe Sözlük, 2019, s. 97).

E. V. Sevortyan, 'Etimologiçeskiy Slovar Tyurkih Yazıkov' (ESTY) da alka- 'övmek' filini türemiş kabul etmektedir. Sevortyan, kökeni noktasında görüş bildirmezken al ya da al- olabileceği ihitimali üzerinde durur (ESTY I: 137). Sevortyan'a göre *alka-* kelimenin kökenini *al-ka-* şeklinde şeklinde açıklamaktadır (Sevortyan 1974: I, 137). Ancak Türkçede fiilden fiil yapan GA- yapım ekinin bulunmaması nedeniyle bu açıklama, Röhborn ve pek çok Türkolog tarafından eleştirilmiştir. Röhrborn, kelimenin etimolojisinin al-ka olabileceğini belirtse de Türkçede 'övmek, alkışlamak' anlamında bir al isim kökü bulunmamaktadır (Alan, 2021, s. 126). Galip Güner'in çalışmasında ise alka- kökünün bir fiil olmadığı, Türk kültüründe al- kökünün sembolik anlamlar yüklendiği için al (kızıl/kırmızı) kökünden türediğini ifade edilmektedir. Al yani kızıl rengin Türk kültüründe heyecan, kudret ve akıncılık sembolü olduğunu; Dede Korkut anlatılarında ise al renginin ergenliğin, mutluluğun,

neşenin, huzurun ve muradın simgesi olarak görülür. Nevruz bayramı kutlamalarında kullanılan ana renklerden birisi de al rengidir, baharın gelişinden duyulan mutluluğu sembolik olarak yansıtmada al/kırmızı rengi çağrıştırdığı duygularla öne çıkmaktadır. DLT'de 'kılnu bilse kızıl keder, yaranu bilse yaşıl keder.' (Kendini sevdirmeyi, cilvelenmeyi bilse kırmızı giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer.) (Güner, 2014, 627-628) ifadeleri bulunmaktadır. Alkış kelimesi, al ismine -ka- eklenmesiyle elde edilen alka- övmek' gövdesine, Türkçenin işlek fiillinden isim türetme eklerinde -ş getirilerek 'övgü, dua' anlamında alkaş kelimesi elde edilmiş olabilir. Türkçede /ş/ ünsüzünün daraltıcı etkisiyle kelime zamanla alkış değişimine uğramıştır (Güner, 2014, 629).

Çağdaş Türkçe ve Türk lehçelerinde ve etimolojik sözlüklerinde alkış kelimesinin kökenine dair şu ifadeler geçmektedir:

alka- 'övülmek, methedilmek' (Clauson ED, 138a, Erdal OTWF 48, Malov PDP 357a; Nadalyayev vd. DTS 38a; Rasanen VEWT 17b; Sevortyan ESTY I, 137; Starostin EDAL 1154, Radloff OSTN I 389).

Uyg. alka 'methetmek, övmek' UWV 49 fiilinin kullanımı alka- törüt, öge alkayu tegin. Huast 248, 250, 251; BT V 668).

'Bir biligin arıg könülün alkansıg törö bar erti' (İçtenlikle ve temiz kalple dua etmemiz gerekliydi) (Huast 247-248).

Kar. alka- 'alkışlamak, övmek' fiilin kullanımı için bkz. (alkış) (alkaş, alkayu ög- vd.).

Çağ. alka- 'hayır dua etmek, hamd ve şükürde bulunmak (AL 24, 126, 127; DTO 33, ŞSL 20a.

alka-, 'Hayır dua itmek, tahsin ve sipas itmek.' (ŞSL 20a).

alka- törüt- 'övmek yaratmak'

Uyg. alka- törüt- 'övmek yaratmak (BT V 174).

'Kut sınlığ uluslardan ordulardan biş yüz min tümen tengri kırganların tenri oğulanların alkamış törütmiş ol: kim ol örginnin özinteg ordusınteg orunınteg olurgusınteg bolup turular..' (kut kısmının ülkeleri ve saryalarından, 500.000 tümen tanrı kızı ve tanrı oğlu tarafından övülür öyle ki tahtın merkezi ve yeri gibi hazırda dururlar. Büyük olan odur.' (BT V 170-177).

Alka kökünden türeyen diğer bir ifade ise Oğuzların Bozok koluna bağlı **alkaevli** boyudur (Sümer, 2007, s. 330).

alkan- 'övülmek, methedilmek' (Clauson ED, 138a, Erdal OTWF 48, Malov pdp 357a; Nadalyayev vd. DTS 38a).

Uyg. alkan- 'methetmek, övmek' UWV 49; Huast 248, 250, 251; BT V 668).

'Bir biligin arıg könülün alkansıg törö bar erti' (İçtenlikle ve temiz kalple dua etmemiz gerekliydi).' (Huast 247-248).

Kar. alkan- kelime bu dönemde 'tükenmek, bitmek, mahvolmak' anlamlarına gelecek şeklinde kullanılmıştır (TİEM73 203r/9).

alkat- 'göklere çıkarılmak, övülmek' (Clauson ED 138a; Erdal OTWF 761; Nadalyayev vd. DTS 38 a).

Uyg. alkat- 'göklere çıkarılmak, övülmek' DKPAM 0023, 0029, 4641; BT XIII 39.3; BTXXIII A 089, G 335, TT III 59).

'Alkatmış ıdok elig uluşug ağır basıp orunka olurmış tokuz yegirminç yılınta ilkide kılmış buyanlarının tüşi bolmış'. (Methettirilmiş kutsal ülkeyi ondokuzuncu yılın başında fethedip tahta oturmuş). (DKPAM 0029-00032).

alkayu ög- 'alkışlamak, övmek'

Kar. alkayu ög- 'alkışlamak, övmek' (KB 5786)

'kişi körse ögse sini alkayu

atın barsa ilde vefalıg tiyü'. **(**İnsanlar gördükçe seni övsünler, memlekette adın vefalı insan olarak yayılsın.)' (KB 5786).

alkış alka- 'alkışlamak, övmek'.

Uyg. alkış alka- alkışlama, övme ' BT V 147, 508; TT I 170.

///tavar kelürüp et'özke. ton bıçıp biznii teg/ …./ iglii dintarlar… bolup edgü alkış alkamakım(ı)z. Bögüngiçeh uzun: ögrünçüke mengikeh bolmakıı bolzun. y(a)zdan astar hirzah./// ('Vücuda uygun bir elbise getirildi… bizim gibi… seçimler… övgülerimiz bugün olduğu kadar uzun sürsün ve neşe, mutluluk bir parçası olsun. Yazdan aşsın….)BT V 143-151.

alkış alkal- 'övülmek'

Kar. alkış alkal 'övülmek' (Dankkelly I 219).

///Begke alkış alkaldı./// (Bey övüldü ve iyi hasletleri sayıldı).' (Dankkelly I 219).

alkış birü yarlıka- 'destek verip lütfetmek'

Uyg. alkış birü yalıka- destek verip lütfetmek ' (Suv III 186.23, 189.14).

///burkan kutı küsüşin boşgundum tutdum okudum sözledim ötrü ol üdün tengri tengrisi burkan mana burkan kutına alkış birü yarlıkap ince tip yarlıkadı./// (Buddha kutsallığı dileğini öğrendim, gereklerini yerine getirdim,

okudum, söyledim, sonra, o vakit tanrılar tanrısı Buddha, bana destek verip, lütfedip şöyle diyerek buyurdu.' (Suv III 186.12- 187.1).

alkış bul- 'alkışlamak, övülmek'

Kar. alkış bul- 'alkışlanmak, övülmek' (KB 246).

'kişi edgü atın kör alkış bulur

atışmış isiz ölse kargış bulur'. (Bak insan iyi ad ile alkışlanır; adı kötüye çıkmış kimse ölünce beddua alır.' (KB 246).

Alkış ıd- 'tebrik etmek'

Uyg. alkış ıd- tebrik etmek' HT IX 1600, 1605-1606.

///burhanlar idok eligleri üze töpüsin sıkazun yüz buyanlar etözinte ornaşzun tep munçulayu alkış ıddı…. Han eşidip ertinü yazıltı../// (Bu sözlerle (tripitaka ustası) bir tebrik gönderdi. İmparator (bunu) duyduktan sonra ziyadesiyle mutlu oldu). (HT IX 1596-1607).

Alkışla- 'alkış etmek, övmek, teşvik etmek, dua ve sena etmek'. (Radloff OSTN I 392).

Çağ. alkışla- 'alkış etmek, övmek, teşvik etmek, dua ve sena etmek ' DTO 33, ŞSL 20a)

alkışla- 'alkış itmek, teşvik etmek, dua ve sena itmek. (ŞSL 20 a)

alkıtu ög- 'alkışlayarak övmek, övmek' (Nadalbayev vdç DTS 39 a)

Kar. alkıtu ög- 'alkışlayarak övmek, övmek' (KB 5610).

'öküş alkıtu ögdi ögdülmişig

ayur sözledin sen özün bilmişig..' (Hükümdar, ögdülmiş'i candan alkışladı, övdü ve: Sen kendi bildiğini söyledin, dedi.' (KB 5610). (Alan, 2021, s. 126- 130).

alkış ay- 'selam söylemek'

Kar. alkış ay- 'selam söylemek'.

///alkış aymak yarlıkagan ididin../// ('Yaratan Tanrıdan selam söyle'). (Rylands 34/14a1) (Alan, 2021, s. 275).

alkış ötüg, 'övgü, dilek' (Nadalayev vd. DTS 39 a).

Uyg. alkış- ötüg 'övgü, dilek' (Huast 254).

///alkışımız ötügümüz tenrike arığın tegmedi erser../// (Övgülerimiz dualarımız tanrıya temiz (bir biçimde) ulaşmadıysa.) (Huast 254-255). (Alan, 2021, s. 411). Görüldüğü üzere önemli Türkolog ve etimologlar tarafından

incelenen *alkış* kelimesinin kökeni bakımından Türkçedir. Türkçe'nin en kadim dönemlerinden itibaren ortaya konulan ana metinlerinde *alkış* kelimesi günümüzdeki anlamıyla olumlu, övgü, mutluluk, istek ve dilek ifadeleriyle geçmektedir.

Alkış Geleneği

Alkış geleneği, sözlü Türk halk edebiyatında iyi dilekler bildiren sözler olarak kullanılan bir tabirdir. Bu özelliklerinden dolayı halk arasında sevinç, mutluluk, neşe ya da bir kişiyi övme ve başarılı olmasına dair ifadeleri kapsamaktadır. Halk arasında çocuk doğduğunda, kırkı çıktığında, dişi çıktığında, yürümeye başladığında, toy törenlerinde, bayramlarda alkış geleneği dua, niyaz, istek ve övgü anlamında kullanılır (Sevinçli, 2016, s. 101). *Alkış* geleneği, İslamiyet'ten önceki dönemde yaratıcıyı övme sözleri manasında kullanılırken, İslamiyet'ten sonra devlet yöneticilerini önemli gün ve merasimlerde ululama, yüceltme, methetme manasındadır. İnsan ilişkilerinde yapılan bir işi veya yardımı, iyiliği karşılığında dua etme anlamında kullanılmıştır. Türk kültüründe *alkış* geleneğinin ilk örnekleri Türk dilinin yazılı kaynaklarından Orhun Yazıtlarında, Mani ve Burkan dini anlayışındaki Uygur metinlerinde görülmektedir. Orhun Yazıtlarından sonra Maniheizm ve Budizm gibi inanç sistemlerinin etkisiyle Tanrılara, Tanrıçalara alkış / övgü biçimleri de bu unsurlara eklenmiştir. Uygur metinlerinde, hayvan, kuş, dağ, su, toprağa yapılan alkış /övgü biçimleri ile kahramanlara ve 'kök böri'nin övüldüğü görülür. İslamiyet'in kabulüyle dinî unsurlara, Allah'a, peygamberlere, halifelere, evliya, enbiya ve din büyüklerine vb. yapılan alkışlar yer almıştır. Orhun Yazıtlarında kağanlara yapılan alkış / övgü şu şekilde tasnif edilmektedir:

Kağanların tanrı tarafından bağışlanmış 'kut'a ve 'yarluk'a sahip olmaları

1. Kağanların halka ve millete gösterdikleri hizmetleri
2. Kağanların cömertliği ve adaletliliği
3. Kağanların milleti yoktan var etmeleri, düzene sokmaları
4. Kağanların alp, bilgili, doğru, yiğit ve cesur olmalarının övgüsü
5. Kağanların seçkinliği, savaş yeteneği, liderlik vasıfları
6. Türk devletinin gücü ve beylerinin, milletinin dürüstlüğü (Semedli, 2019, s. 65-66). övülerek alkışlanmıştır.

İlk Türk -İslam devletlerinde ve Karahanlı dönemi eserlerinde alkış ve siyasetname örneği Kutadgu Bilig'de, Allah (c.c.)'ın, peygamberin, dört halifenin ve hükümdarın övgüsüne dayanmaktadır. Bu dönemde yazılan eserlerin başında yer alan manzum ve mensur mukaddimeden sonra 'Tanrı Azze ve Cellenin medhini söyler', 'Peygamber Aleyhis-selamın medhini söyler', 'Dört sahabenin medhini söyler, 'Parlak Bahar Mevsimini ve Büyük Buğra

Han'ın medhini söyler' başlıkları ile esere giriş yapılmıştır (Alan, 2021, s. 124-125; Semedli, 2019, s. 65-66). Alkış, Orhun Yazıtlarında övme anlamında kullanılırken İslamiyet'ten sonra ilk Türkçe Sözlük Dîvânu Lugati't-Türk'te 'dua etme, övme ve birinin iyi özelliklerini sayma anlamındadır. Alkış geleneği halk arasında, kutlama, tebrik etme, beğenme, hayırdua ve sena anlamındaki sözlerin kafiyeli şekilde ifade edilmesidir. Alkış, 'şükran, minnet, takdir ve teşekkür' manasına da gelmektedir.

İlk Türk -İslam devletleri ardından kurulan Osmanlı Devletinde ise, padişahlar ve vezirler için çavuşlar tarafından dua edilmesi mahiyetinde *alkış* geleneği görülmektedir. Osmanlı teşrifat geleneğinde, merasimlerde padişah, vezir ve devletin ileri gelenleri için söylenen güzel sözlere *alkış* denilmektedir. Türk- İslam tarihinde devlet büyüklerine karşı törenlerde söylenen övgü, şükür ve iyi dilekler de *alkış* olarak adlandırılmaktadır. Osmanlılar da padişahlar ve vezirler için merasim ve bayramlarda Divân-ı Hümâyun çavuşlarının yüksek sesle söyledikleri sözlere *alkış* denilmektedir. *Alkış* geleneği, pâdişah bir merasim için tahtına oturduğunda, atına bindiğinde ve bayram kutlamalarında alkış çavuşları teşrifatçı başının işaretiyle 'Aleyke avnullah', 'Uğurun açık olsun, ikbâlin efzûn, padişahım, ömr-ü devletinle bin yaşa!', 'Maşallah, mağrur olma padişahım, senden büyük Allah var!' bağırarak dua etmeleri ile uygulanır. Alkışbaşının, 'Hareket-i hümâyun padişahım, devletinle bin yaşa! şeklinde bağırması üzerine padişah ayağa kalkmakta, İstanbul kadısı ile yüksek rütbeli memurların tebriklerini ayakta, 'istirâhât-ı hümayın padişahım, devletinle bin yaşa' demesi ile de oturur ve daha küçük rütbeli devlet memurlarının tebriklerini oturduğu yerden kabul etmektedir. Alkış merasimi Tanzimat'a kadar gösterişli şekilde alkış çavuşları tarafından yapılırken saltanatın kaldırılmasına kadar hassa hademeleri ve Muzıka-i Hümâyun hademeleri tarafından yerine getirilir (Özcan, 1989, s. 470-471). Osmanlı hükümdarları, kendilerini Hâdımü'l-Haremeyn, yani Mekke ve Medine'nin hizmetkârı olarak vasıflandırmışlar, dolayısıyla bulundukları mevkiden dolayı gurura kapılmayarak hükümdarlıklarını İslam'a hizmet yolunda gerçekleştirmişlerdir. Nitekim padişahların cülusunda yeniçerilerinin 'Gururlanma padişahım senden büyük Allah var.' şeklinde alkışları bir gelenek hâline almıştır. Bununla birlikte Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır'ın ele geçirilmesiyle kutsal emanetlere ve bu arada halifeliğe de sahip olan Osmanlı sultanları, böylece bütün İslam dünyasının lideri olma hüviyeti de kazanmışlardır (Halaçoğlu, 2003, s. 147). Mesela III. Murad öldüğünde valide sultan olayı saklamış, Manisa'da vali olan oğluna gizlice haber yollamıştır. Mehmet hızla İstanbul'a gitmiş, saraya girdiğinde top atışı yeni sultanın tahta çıkışını şehre bildirilmiştir. Camilere gönderilen bir fermanla hutbede Mehmet'in adının anılmasını buyurulmuştur. Bütün devlet erkanı saraya çağrılarak namazdan sonra törenle sultana biat edilmiştir. Çavuşlar, matem elbiseleri içindeki sultanı, Enderun girişinde Babü's-saâde

önünde tahtta otururken 'Sultanım, sen de ülkende bin yaşa!' diyerek selamlamışlardır. Devlet erkanı, ulema ve kapıkulu bölüklerinin ağaları birer birer öne çıkarak tahtın önünde eğilerek biatlarını sunmuşlardır. Daha sonra sultan kendi odasına çekilerek matem elbiselerini değiştirmiştir. Babasının cenaze namazında ve defninde bulunmuştur (İnalcık, 2004, s. 67).

Alkış merasimi Tanzimat'a kadar gösterişli şekilde alkış çavuşları tarafından yapılırken saltanatın kaldırılmasına kadar hassa hademeleri ve Muzıka-i Hümâyun hademeleri tarafından yerine getirilmiştir (Özcan, 1989, s. 470-471). Kadim dönemlerden itibaren Türklerde alkış kelimesi ve alkış kelimesine dair söylenen sözler varken Osmanlı döneminde devlet teşkilatında padişahla vezirleri yüceltmek amacıyla merasimlerde söylenen sözlü geleneği ifade etmektedir. Özellikle alkışlar, bayram merasimlerinde çavuşların çeşitli duaları padişaha ve vezirlere yüksek sesle dua söylemelerini ifade etmektedir. Köprülü, alkış geleneğinin Memlûklerde ve Türkiye Selçuklularında mevcudiyeti bilinmektedir, bu sebeple Osmanlı Devleti'nin teşkilat müessese ve geleneğinde olduğu gibi alkış geleneğini Selçuklu ve Memlûk saraylarının tesirini aramak Bizans tesiri olduğunu ifade etmekten doğru olduğu görülür (Köprülü, 1981 s.181). Günümüzde ise Türk topluluklarının geleneksel aile kutlamalarında, sofra kültüründe 'dua' veya Kazak Türklerinde *bata verme* (dua verme) şeklinde bu gelenek yaşatılmaktadır. Mesela Kazak Türklerinde, ilk otağ kurulurken ev kurulurken şu şekilde alkış söyledikleri görülür. 'Otağın, şanırak'ın devlet gibi olsun!', gibi batalar (dualar) verilerek, otağ dikilir (Argınbayev, 1996, 171). Türk toplulukları arasında sözlü kültür çevresinde yaşatıldığı gibi özellikle batı kültürünün etkisiyle 'el çırpma', 'takdir etme' anlamında alkış geleneği sürdürülmektedir. Kadim dönemlerden itibaren Türklerde alkış kelimesi ve alkış kelimesine dair söylenen sözler varken Osmanlı döneminde devlet teşkilatında padişahla vezirleri yüceltmek amacıyla merasimlerde söylenen sözlü geleneği ifade etmektedir. Özellikle alkışlar, bayram merasimlerinde çavuşların çeşitli duaları padişaha ve vezirlere yüksek sesle dua söylemlerini ifade etmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada alkış kelimesinin kökenleri ve alkış geleneğinin Türk kültür dünyasındaki yeri incelendi. Orhun Yazıtlarında övme anlamında kullanılırken İslamiyet'ten sonra ilk Türkçe Sözlük Dîvânu Lugati't-Türk'te 'dua etme, övme ve birinin iyi özelliklerini sayma anlamındadır. Dîvânu Lugati't-Türk'te ve etimolojik sözlüklerde alkış kelimesinin kökenlerine, çağdaş Türkçe ve Türk lehçelerinde alkış kelimesinin anlamları ortaya konulmuştur. Dîvânu Lugati't-Türk'te alkış kelimesi övgü manasında yer alırken bir kutsallık da atfedilmiş, Tanrı'ya yapılan övgüler manasında kullanılmıştır. *Alkış* geleneği, İslamiyet'ten önceki dönemde Tanrı'ya övgü manasında kullanılırken, İslami-

yet'ten sonra hem Tanrı'ya hem de devlet yöneticilerinin saray merasimlerini gerçekleştirdiği önemli gün ve merasimlerde ululama, yüceltme, methetme manasında kullanılmıştır. Alkışlar sadece Tanrı ile değil, duygu ve düşünceleri karşı tarafa sevinci, mutluluğu veya hayırduayı aktarma ihtiyacından doğmuştur. İslamiyet'ten sonra ise methetme, devletliyi övme şeklinde görülür. Alkış, insan ilişkilerinde yapılan bir işi veya yardımı, iyiliği karşılığında dua etme anlamında kullanılmıştır. Alkış geleneği halk arasında, kutlama, tebrik etme, beğenme, hayırdua ve sena anlamındaki sözlerin kafiyeli, mecazî ve mübalağalı şekilde ifade edilmesidir. Şükran, minnet, takdir ve teşekkür manasına da gelmektedir. Fuad Köprülü'nün 'Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri' başlıklı eserinde yabancı araştırmacıların ifade ettiği alkış geleneğinin Bizanslılardan Osmanlılara geçmediği, Türklerin kadim dönemlerinden itibaren varlığına, alkış geleneğinin sözlü kültürde var olduğu gibi devlet teşkilatında önemlidir. Çağdaş dönemde ise alkış geleneği, bir beğeniye gösterme anlamında iki eli vurma, çırpma şeklinde normatif boyutta karşılık bulmaktadır.

Kaynakça

Akdoğan, Y. (2000). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. Deniz.

Alan, S. (2021). *Doğu Sahası Tarihî Türk Yazı Dillerinde Nezaket ve Saygı Bildiren Söz Varlığı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Argınbayev, H. A. (1996). *Kazak Otbası*. Kaynar.

Atalay, B. (1985). *Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lügâti't Türk Tercümesi*. C I-III. Alâeddin Kıral.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu.

Clauson, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford.

Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neu-Persischen*. Band II. Wiesbaden.

Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleymân Efendî-i Buhârî Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî (Cild-i Evvel)' Adlı Eserin Transkripsiyonu.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eren, H. (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Eyuboğlu, İ. Z. (1988). *Türk Dilinin Etimolojisi Sözlüğü*. Sosyal.

Gabain, A. V. (2000). *Eski Türkçenin Grameri.* (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu.

Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Vekayi Babur'un Hâtıratı (1987). C II., Haz. Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu.

Güner, G. (2015). Alkış 'Dua' ve Kargış 'Beddua' Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine, *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri* içinde, Fırat Üniversitesi/Elazığ, 16-18 Ekim, C 1, (Ed. Ahmet Buran, Ercan Alkaya, Fatih Özek, Süleyman Kaan Yalçın). s. 625- 631.

Gürsoy-Naskali, E.; Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu.

Halaçoğlu, Y. (2003). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Türk Tarih Kurumu.

İbnü- Mühennâ Lûgati. (1934). Aptullah Battal T.D.T.C. Azasından. İstanbul, Devlet Matbaası.

Nişanyan, S. (2002). *Sözlerin Soyağacı*. 2. bs. Adam.

İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600).* (Çev. Ruşen Sezer), İstanbul.

Kaşgarlı Mahmud. (1985). *Divanü Lügati't Türk Tercümesi.* (Çev. Besim Atalay), C 1-2, Türk Dil Kurumu.

Koç, K. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Turan Baspa Ortalıgı.

Köprülü, F. (1981). *Bizans Müesselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. Ötüken.

Özcan, A. (1989). "Alkış", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde C 2, s. 470-471.

Pakalın, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*. Milli Eğitim Bakanlığı.

Räsänen, Martti. (1969). Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen. Suomalas-Ugrilainen Seura.

Semedli, E. (2019). Kitabı Dede Korkut Destanlarında Övgü. *Dede Korkut'un İzinde Uluslararası Konferans, Bayburt 21 - 22 Temmuz 2019* içinde s. 65-76.

Sevinçli, V. (2016). Türk Kültüründe Alkış/Kargış ve Adilcevaz Örneği. *Türk Dili Edebiyatı Dergisi*, 2016; 52, s. 97-125.

Sevortyan, E. V. (1978). *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. II, İnstitut Yazıkozniya, İzdatel'stvo 'Nauka'.

Sümer, F. (2007). Oğuzlar. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde C 33, s. 325-330.

Şemseddin Sami (2012). *Kâmûs-ı Türkî, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal). İdeal Kültür Yayıncılık.

TDK, *Türkçe Sözlük.* (2019). Türk Dil Kurumu.

Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları, Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Simurg.

Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. Cilt I, A-E, Simurg.

Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T TÜRK'ÜN İLK FİHRİSTİ VE YORUMLARI

*Hulkaroy BOLTABOYEVA Hamidulla kızı**

Özet

Mahmud Koshg'ariyning *Dîvânu Lugâti't-Türk* asari kabidagi xabar O'zbekistonga 20 asrning 10 – yillarida kirib keldi. Istanbulda taxsil olayotgan Abdurauf Fitrat 9-13-yilarda Devoning Filis Hilisli nashridan habar topib uni o'rganishga kirishgan. Fitrat tomonidan tuzilgan "Dîvânu Lugâti't-türk" so'zlari uchun Fihrisit 24 yillarda tuzilgan Indekis-lug'atdir. Fihrisitdagi so'zlar alifbo tarkibida keltirilgan bo'lib bu so'z devonning qaysi jildi va nechanchi sahifasida ishlatilgani yozib qo'yilgan. Lug'atda so'zlarning ma'nosi keltirilmagan, Ular alifbo tartibida tizib chiqilgan so'zlarni tartiblashda mualif aval ot, sifat, ravish, olmosh, so'z turkumiga mansub so'zlarni keltiradi keyin esa fe'l turkimiga oid so'zlar beriladi. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi sharqshunoslik insituti qo'lyozmalar fondida 5046/ 1 inventar raqami bilan saqlanayotgan. Fihrisitning mualifi ko'rsatilmagani uchun uni Fitrat tomonidan 1927 yilda tuzilgan "eng eski turk adabiyoti namunalari" majmuasi bilan solishtirdik. "Fihrisda" 8 mingdan ortiq so'z keltirilgan, demak mualif devondagi barcha mustaqil so'zlarni qamrab olgan. "namunalar" da esa devon tarkibiga kirgan nazm va nasir parchalarni yig'ib ularni mazmun jihatdan bir biriga bog'lagan. Namunalarga kirgan parchalar quydagi sarlovhalar bilan umulashtirilgan.

1. Yoz-qish munozarasi. 2. Bir urush maydoni haqida. 3.Yoz o'yinlari. 4. Ovdan urushga. 5. Tog'ush berining urushi. 6. Uyg'urlar bilan urush. 7. İkki savdogar orasida. 8. Ayriliq (hijron). 9. Sevgiga oid parchalar. 10. Uch urush (besh parcha). 11. Bir urush. 12. Doston boshlang'ichi (olti parcha). 13. Bir marsiya (uch parcha).

* Özbekistan Devlet Dünya Dilleri Üniversitesi Öğretmeni (PhD), hulkaroyboltaboyeva@mail.ru, ORCİD: 0009-0006-5069-1606.

Kitobni ikkinchi qismi masnaviy (2) lardan iborat bo‘lib ular 17 ta sarlovha bilan birlashtirilgan. Fıtrat parchalarni keltirgandan so‘ng ularning tiranslіteratsiyasini beradi, so‘ngra ushbu mant uchun so‘zlik-lug‘at tuzadi. Shunday qilib Fıtrat tuzgan majmua shunchaki *Dîvânu Lugâti't-Türk*dagi adabiy parchalarning yig‘indisi bo‘lib qolmay balki o‘ziga xos ilmiy tadqiqot hisoblanadi.

Anahtar Kelimeler: Abdurauf Fıtrat, İndeks-Sözlük, Fihrist, En Eski Türk Edebiyatı Örnekleri.

The First Index and Review of "Dîvânu Lugâti't Türk"

Abstract

Divan of Mahmud of Kashgar News about Lugâti't-Türk reached Uzbekistan in the 10th years of the 20th century. Abdurauf Fıtrat , who studied in Istanbul , learned about Kilisli Rıfat's publication in the years 9-13 and started to examine it. The " Dîvânu The dictionary " Lugâti't - Fihrist for Turk" is an index-dictionary compiled in 1924-1925. The words in the index are listed in alphabetical order, and it is recorded in which volume and on which page of the Divan the word appears. The meanings of the words are not given in the dictionary. When listing the words in alphabetical order, the author frst lists the words belonging to the noun, adjective, adverb, pronoun, and word group, and then gives the words belonging to the verb group. Since the author of the Fihrist, which is kept in the Manuscript Library of the Institute of Oriental Studies of the Uzbekistan Academy of Sciences with the inventory number 5046/1, is not specifed, we compared it with the publication "Examples of the Oldest Turkish Literature" prepared by Fıtrat in 1927. The Fihrist contains more than 8,000 words, which means that the author covers all the independent words in the Divan. In the "Examples" section, pieces from the poetry and prose in the Divan are given, and an attempt is made to connect them in terms of content. The quotes in the examples are given below. classifed under the headings. 1. Summer-winter debate. 2. It's about a battlefeld. 3. Summer games. 4. From hunt to war. 5. Tagui Beri. 6. The war with the Uyghurs. 7. Between two traders. 8. Separation (hijra). 9. Pieces about love. 10. Three wars (fve parts). 11. A war. 12. The beginning of the epic (six parts). 13. An elegy (in three parts). The second part of the book consists of mesnevis, which are 17 titles brought together. After quoting the parts, Fıtrat transliterates them and then prepares a dictionary for the text. Therefore, the collection compiled by Fıtrat is only Dîvânu It is not only a compilation of literary pieces taken from Lugâti't -Türk, but also a unique scientifc work.

Keywords: Abdurauf Fıtrat, Index-Dictionary, Index, Oldest Turkish Literature Examples.

On birinci yüzyılda kaleme alınan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Karahanlı dönemi bilim ve kültürünün eşsiz örneği olarak bin yıllardır Türk dünyasında bilinmektedir. Lügât'ın müellifi Mahmud Hüseyinoğlu b.Muhammed olup, "Kâşgarlı" onun nisbesidir. (Kaşgarî, 2010:15) Eserin yazıldığı yeri Bağdat olarak gösteren Besim Atalay, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün 464/1068(69) yılında yazılmaya başladığını ve 466/1071 yılında tamamlandığını yazar. (Atalay, 2006:12) Divan'ın tek nüshası, Şam'ın (günümüzdeki Suriye) başkenti Dimaşk şehrinde Muhammed b. Abu Bekir b. Abdulafath as-Savî ad-Dimaşkî tarafından 664/1266 yılının 27 Şevval (1 Ağustos) günü yazılmıştır. Düvanın bugünü kadar 20'den fazla dile çevirisi bulunmaktadır. Eserin ilk neşrini Rıfat Kirişli gerçekleştirmiştir. Arapça olan söz konusu lügât Besim Atalay, Halid Seyid Hoca, Sâbir Mutalibov, Ramiz Asker ve diğerleri tarafından Türk dillerine çevirilmiştir. Divan temel alınarak hazırlanan sözlük-dizin 20.yüzyılın başından itibaren eserin araştırılmasında bir açar görevini üstlenmektedir. Bu tür dizin sözlükler Carl Brockelmann (1928), Besim Atalay (1939), Sâbir Mutalibov ve Gani Abdurahmanov (1967)lar tarafından hazırlanmıştır.

20. yüzyılın başlarında İstanbul'da eğitim gören Fıtrat divanın Rıfat Kirişli tarafından yayımlanan nüshasını bulup araştırmaya başlar. İki sene süren çalışmadan sonra *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün fihristini yaratır. Bugüne kadar bilim dünyası tarafından bilinmeyen söz konusu elyazma, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Birunî Şarkiyat Enstitüsü'nde 5640/1 sayısı altında korunmaktadır. Alibek Rüstemov, H.Hasanov, Gani Abdurahmanov, A.Nasirov'lar fihristin müellifi hakkındaki görüşlerini beyan etmişlerse de onun Prof. Fıtrat'a ait olduğu Hamidullah Baltabayev tarafından ispat edilmiştir. (Baltabayev, 1996:123) Fihrist, 3 bölümden oluşmaktadır ve her kelimenin hangi cilde ait olduğu, sayfa numarası gösterilmiştir.

Arapça neşrin ilk cildine ait kelimeler defterin 1.-57., ikinci cildine ait kelimeler 59.-62. ve 74.-83. sayfalarda, üçüncü cildine ait kelimeler de 62.-66. ve 83. sayfalardan sonraki sayfalarda gelmektedir. Kelimeler Arap alfabesine göre sıralanmıştır. Aynı harfle başlayan kelimelerin her üç ciltte kullanıldıkları yer gösterilerek bir sonraki harfe geçilmiştir. (Hamrayeva, 2019: 26) Fihrist, 117 sayfadan oluşmaktadır. Kelimeler her sayfada 15-17 satırlık iki sütun şeklinde Arap yazısıyla yazılmıştır.

Bilindiği üzere Prof. Fıtrat 1927 yılında *En Eski Türk Edebiyatı Örnekleri*'ni *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü temel alarak hazırlamıştır. (Fıtrat, 1927: 5) Gözlemlerimize göre yukarıdaki fihrist kitap için anahtar görevini yerine getirmiştir. Arzugül Hamrayeva fihristin hazırlanması ile ilgili şunları kaydeder: "Fıtrat, *En Eski Türk Edebiyatı Örnekleri*'nde seçtiği bazı kelimelere yer verirken *Dîvânu Lugâti't-Türk'ün fihristinde* yaklaşık 8 bin kelime bulunmaktadır.

Araştırmalarımıza göre fihrist, 1928-1929 yıllarında Latin yazısına geçiş arifesinde, *En Eski Türk Edebiyatı Örnekleri*'nden sonra hazırlanmıştır. Lügât, Fıtrat'ın önemli çalışmalarından biridir ve *Divanü Lügâti't Türk'*teki kelimelerin etimolojisinin öğrenilmesinde büyük önem taşır. (Hamrayeva, 2019: 30)

Fıtrat tarafından hazırlanan fihristteki kelimeler, sekiz binden fazladır ve üç ciltten oluşmaktadır. Kelimeler, *Divanü Lügâti't Türk'*teki sırası ile sunulmuştur: aynı kökten türeyen birkaç kelime birlikte sunulur ve tek kelime olarak numaralanır. Kelimelerin Arapça veya Özbekçe anlamı verilmemiştir. Kelimeler sadece numaralanmıştır. Fihristle *En Eski Türk Edebiyatı Örnekleri* karşılaştırıldığında fihristteki kelimelerin büyük çoğunluğunun mecmuadan yer aldığı görülür. Mecmuada kelimelerin dışında nazım ve nesir örnekleri birkaç dizi hâlinde beyan edilir. Fıtrat'ın kaydettiği üzere, *Divanü Lügâti't Türk'*ün ikinci cilt 105. sayfasındaki parça birinci cilt 94. sayfadaki, üçüncü cilt 31. sayfadaki parçalarla aynıdır (Fıtrat, 1927: 7).

En Eski Türk Edebiyatı Örnekleri, iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm dörtlüklerden ibarettir. İkinci bölüm de ikiliklerden ibarettir. İlk bölüm 14 dizi hâlinde oluşturulmuştur ve şartlı olarak aşağıdaki başlıklar kullanılmıştır:

1. Yaz ve kış münazarası.
2. Bir savaş meydanı hakkında.
3. Yaz oyunları.
4. Avdan savaşa.
5. Doğuş beyinin savaşı.
6. Uygurlarla savaş.
7. İki tüccar arasında.
8. Ayrılık.
9. Sevgiye ait parçalar.
10. Üç savaş (beş parça).
11. Bir savaş.
12. Destanın başlangıcı (altı parça).
13. Bir ağıt (üç parça).

Bilindiği üzere Fuad Köprülü *Divanü Lügâti't Türk'*te bulunan parçaları ağıt, destan, av koşukları, aşk ve şarap şiirleri ve hikmetler gibi türlere ayırmıştı (Köprülü, 1922: 71). Bunun yanı sıra Köprülü, *Türk Edebiyatının Menşei* başlıklı makalesinde Alp Er Tönge temasına ait dörtlükleri bir araya getirerek onları dört mersiyeye ayırmıştı. Fıtrat, Köprülü'nün görüşlerini ıslah ederek Alp Er Tönge ile ilgili manzumelerin iki mersiyeyi teşkil ettiklerini ispatladı ve diğer iki mersiyeye "farklı unvanlar verilmeli" dedi.

İkinci bölüm ikililerden ibarettir ve eğitim, ahlâk konuları işlenmiştir. Fıtrat mesnevileri şu şekilde konulara ayırır:

1. Nasihat.
2. Misafir Ağırlama hakkında.
3. Terbiye hakkında.
4. Bir güzel hakkında.
5. Bir inanç parçası.
6. Oğluma nasihat.
7. Dünyadan şikâyet.
8. Sevdiğim bir kişiye.
9. Serveti över.
10. Öğüt.
11. Övünme.
12. Servet hakkında.
13. Aldatılan bir kişiye.
14. Kendini överek.
15. Ayrılık.
16. Dinî nasihat.
17. Misafir hakkında.
18. Zevk (rahat) hakkında.

Fıtrat, bununla yetinmemiş, tüm manzumeleri vezin ve kafiye bakımından araştırarak, konularına göre birleştirmiş, her kelime ve onun metindeki sıralanışını derinlemesine araştırmış ve metni 20. yüzyıl 20'li yıllarının ikinci yarısında ıslah edilen Arap yazısına çevirmiştir. Basımeviyle ilgili bazı sorunlara rağmen divan metninin okurlara anlaşılır olması için gayret göstermiş, bunun için her parçanın altına parçayı Özbekçe düzyazı ile tekrar yazmıştır. Daha sonra anlaşılması zor olan kelimelerin tamamını açıklamıştır. Bu yöntem, *En Eski Türk Edebiyatı* Örnekleri'nin eğitim ve ahlâkla ilgili ikinci bölümünün düzenlenmesine de yaramış olmalı. Son olarak üçüncü bölümde ilk ve ikinci bölümlerde kullanılan kelimeler alfabe sıralamasıyla yerleştirilmiş, bilimsel şerhler verilmiştir. Bunun sonucunda mecmua, *Divanü Lügâti't Türk'*ün modern neşri olmakla birlikte araştırma meydanını da oluşturmuştur. Eserin bilimsel-uygulamalı önemi, Fıtrat'ın Özbek filolojisi tarihinden ilklerden olarak *Divanü Lügâti't Türk* eserini dilbilimsel açıdan araştırmış, eserde beyan edilen teorik ve sözlükçülük bilgileri filolojiye kazandırmış olması ile belirlenir. Mecmuada *Divanü Lügâti't Türk* vasıtasıyla eski Türk edebiyatına

ait yapıtları, nasım ve nesir parçalarını bir araya getirdi, onları tema, içerik ve poetik açıdan (vezin ve kafiye yönlerini de ihmal etmeden) inceledi ve bu eserlerde rastlanan anlaşılması zor eski Türkçe kelimelerin sözlüğünü (eserin üçüncü bölümü üzerine) hazırladı. Sözlük ve açıklamalar yardımıyla divandaki edebî parçaları günümüz Özbek diline aktardı (Fıtrat, 1928, s. 319).

Fıtrat'ın *Özbek Edebiyatından Örnekler* adlı kitabında (1. Cilt) *Divanü Lügâti't Türk* tekrar başvurulur. Artık kitap ulusal edebiyatın neredeyse 2 bin yıllık tarihini kapsadığı için nazım örneklerinden bazıları seçilerek yayımlanır. Kabile edebiyatının örnekleri sayılan edebî parçalar, *Çistonî Elikbeg'in Hikâyesi*, *Divanü Lügâti't Türk* kitaplarından ve Alpamış destanından alınmıştır. Fitrat'a göre *Çistonî Elikbeg'in Hikâyesi* 8-9. yüzyıllara aittir. "Dilinin basitliğine bakıp onun Orhon Yazıtları'ndan sonra yazıldığı" sonucuna varan Fıtrat, mecmuadaki hikâyenin orijinalinin yanı sıra Özbekçe tercümesini de verir. İkinci örnek Kâşgarlı Mahmud'un eserinden alıntıdır ve müellif ona *Av Oyunları* adını verir, üçüncü örnek ise *Avdan Savaşa* olarak adlandırılır. Bu örnekler, Fıtrat'ın *En Eski Türk Edebiyatından Örnekler* kitabında tam olarak yer almıştır. Kabile yaşamının büyük bir kısmının barış ve düğünlerle değil, savaşlarla geçtiğini vurgulayan Fıtrat, *Avdan Savaşa* serisi ile bu tür kabile savaşları okuyucunun göz önünde canlandırır.

Önce daha eski bir kaynak sayılan ancak *Divanü Lügâti't Türk'*te yer almayan *Çistonî Elikbeg'in Hikâyesi* verilir. Yazara göre hikâye 8-9. yüzyıla aittir. Fıtrat, dilinin özelliklerine göre onun Orhon Yazıtları'ndan sonra yazıldığını tespit etmiştir. (Fitrat, 2011. s.11) Kitapta *Av Oyunları* başlıklarından 6 örneğe, *Avdan Savaşa* bölümünden 12 örneğe yer verilir. Bu örneklerin *Divanü Lügâti't Türk'*ün (Kaşgarlı, 1960) Özbekçe baskısı ile karşılaştırılması sonucunda bu konuyla ilgili sözlüğün farklı yerlerinden alındığı görülür. Fıtrat bunları tek başlık altında toplar, önce metin Arap harfli ile, sonra Özbekçe tercümesi ve sözlüğü verilir. Böylelikle Fitrat'ın mecmuayı öğrencilere okuma kitabı olarak tavsiye ettiği anlaşılır. Bu örneklerin 1928-2020 yılları arasında onlarca antoloji, mecmua ve şiir kitaplarına alındığını belirtmek gerekir. Hatta ders kitaplarında bile bu örneklere yer verilir ancak bu örneklerin yorumu, çevirisi ve sözlüğünün Prof. Fıtrat'a ait olduğunu hiçbir yazar kaydetmez. Fıtrat'ın adı unutulmuş olsa da bilimsel çalışmalarının sonuçları bugün hâlâ görülebilmektedir.

Yani Prof. Abdurauf Fitrat'ın *Divanü Lügâti't Türk* çalışması 1920'li yıllarda başladı. Bilim adamı, Rıfat Kilisli tarafından hazırlanan baskısının fotokopisini Türkiye'den getirir, sözlüğü derinlemesine inceleyerek sözlüğünü hazırlar. *Divanü Lügâti't Türk*'te 8000'den fazla kelime tespit etmiş ve bunların fihristini hazırlamıştır. (Fitrat, 1926) Daha sonra divanını esas alarak *En*

Eski Türk Edebiyatından Örnekler adlı bir bilimsel-edebî mecmuayı yaratır. Mecmuada divanın dörtlü ve ikililerini toplayıp tercüme ve şerhlerini verir. Her örneğin altında küçük sözlükler yapar. (Fitrat, 1927)

Son olarak, Özbek edebiyatının tarihini oluştururken, *Özbek Edebiyatından Örnekler* (1.cilt) adlı eserinde 16. yüzyıla kadar milli edebiyat tarihine malzeme olarak kronolojik (dönemsel) bir sırayla zengin ve çeşitli edebiyat örneklerine yer vermiştir. (Fıtrat, 1928) Neticede, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserine, milli edebiyat tarihinin ilk örneklerinin bulunduğu ve Türk şiirinin en eski kaynağı olarak ele alınmıştır. Prof. Fıtrat'ın *Dîvânu Lugâti't-Türk* üzerine gerçekleştirdiği araştırma bugün de önemini korumaktadır.

Kaynakça

Abdurahmanov, G., & Mutallibov, S. M. (1967). *Divanu Lug'ati-t-turk: Indeks-luğat*. Fan.

Abdurrauf, F. (1927a). *En eski Türk edebiyatı numuneler*. Semerkant.

Abdurrauf, F. (1927b). *İmla konferansı münasebetiyle mearif ve okutguçi* (No. 3). Semerkant.

Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Türk Tarih Kurumu.

Atalay, B. (1943). *Divanü lügati'i Türk tercümesi* (Cilt I-IV). Türk Dil Kurumu.

Avcı, Y. (1997). *Fıtrat ve eserleri*. Kültür Bakanlığı.

Avcı, Y. (2014). *Türk edebiyatının en eski örnekleri*. İstanbul.

Koshg'ariy, M. (2022). *Devonu lug'ati-t-turk*. In *Turkiy adabiyot durdonalari*. O'zbekiston.

Tekin, T. (1989). *XI. yüzyıl Türk şiiri*. Türk Dil Kurumu.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ SÖZ EHLİ KİŞİLERİN DURUMU ÜZERİNE İŞLEVSEL BİR DEĞERLENDİRME

*İbrahim ERŞAHİN**

Bilge erig edgü tutup sözin eşit
Erdemini ögreniben ışqa sür
(*Dîvânu Lugâti't-Türk*)

Özet

Türk dilinin ve kültürünün büyük anıt eseri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, yalnızca yazıldığı dönemde ve o çağı izleyen on asırda değil yazılış çağından neredeyse bin yıl sonraya tekabül eden günümüzde de değerini korumaktadır.

Bu Divan (Kitap), dil kaynağı olan bir sözlük olmanın dışında Türk kültürünün yazıldığı devirdeki birçok alanı hakkında bilgi veren bir kültür ansiklopedisi özelliğindedir.

Yaklaşık sekiz bin madde içeren on asırlık bu kültür ansiklopedisi (sözlüğü) halk kültürü ve sözlü kültür bakımından eşsiz bir değere sahiptir. Bu yönüyle özellikle:

1. Sözlü kültürün kayda geçirilmesiyle kaybolmaktan korunması
2. Kültürel ürün çeşitliliğinin ortaya konulması
4. Milli hayata ve kültürel sürekliliğe katkı sağlanması
3. Sözlü ürün örnekleriyle Türk edebiyatının zenginliği ve sürekliliğinin ortaya konulması bakımından kıymet ifade etmektedir.

Hakkında birçok çalışma yapılmış bulunan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, farklı perspektiflerle birçok açıdan daha incelenmeye muhtaç bir eserdir. Bu kabil çalışmaların Türk kültürüne kaynaklık eden Divan'ın zengin anlam dünyasının yeni boyutlarının ortaya çıkarılmasında katkı sağlayacağına şüphe yoktur.

Bu bakımdan biz de Divan'daki "söz ehli (sözle ilgili kişiler)" üzerinde bir çalışma yapmayı uygun gördük. Bununla on asır önceki Türklerin hayatında

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, ibrahimersahin@ksu.edu.tr, ORCİD: 0000-0003-2514-1662.

sözün bilgi, beceri, etkinlik ve atmosferi üzerine derli-toplu bir manzara oluşturmak amaçlanmıştır.

Bu bağlamda bu bildiride söz ehli olarak adlandırılan kişiler söz açısından oluşturulan çeşitli kategorilerde değerlendirilmiştir:

1. Konumu (hatip-muhatap) bakımından
2. Kullandığı ifade aracı (söz-yazı) bakımından
3. Etik bakımından
4. Eğitim-yönlendirme bakımından
5. Engel-özür bakımından
6. Ustalık-beceri bakımından
7. Ortaya koyduğu ve icra ettiği söz tipleri/ürünleri bakımından
8. Kullanılan diler bakımından

Yapılan değerlendirmelerde sosyal hayatın atmosferi içinde söz ehlinin durumu tespit edilirken etkenlik ve edilgenlik yanında etken kişinin sözü kullanması/kullanabilmesi için sözü kullanacak bir konuma sahip olması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu konum ve konumlar günümüzle benzerlik taşımaları yanında doğal olarak birtakım farklılıklar da gösterebilmektedir.

Bunun durumu *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen atasözleri üzerinden gözlemlemek de mümkündür. Zira bir "insan okuması" olarak hâlâ etkinliğini devam ettiren çok sayıda söz yanında zamanın ve hayat şartlarının getirdiği değişmenin sonucu olarak kimi yargıların anlamını yitirdiği de görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Divanu Lugâti't-Türk*, Türkçe, Türk kültürü, söz ehli, işlevsellik

A Functional Evaluation on the Situation of the Talkable People in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

The great monumental work of the Turkish language and culture, Divanu Lugâti't-Türk, maintains its value not only in the period it was written and the ten centuries that followed, but also today, almost a thousand years after the era it was written.

This Divan (Book), apart from being a dictionary that is a source of language, is a cultural encyclopedia that provides information about many areas of Turkish culture in the period it was written.

This ten-century-old cultural encyclopedia (dictionary) containing approximately eight thousand items has a unique value in terms of folk culture and oral culture. In this respect, it is especially valuable in terms of:

1. Preserving oral culture from extinction by recording it
2. Revealing the diversity of cultural products
4. Contributing to national life and cultural continuity
3. Revealing the richness and continuity of Turkish literature with examples of oral products.

Divanu Lugâti't-Türk, on which many studies have been conducted, is a work that needs to be examined more from different perspectives and in many ways. There is no doubt that such studies will contribute to revealing new dimensions of the rich semantic world of the Divan, which is the source of Turkish culture.

In this respect, we found it appropriate to conduct a study on the "people of speech (people related to speech)" in the Divan. With this, it is aimed to create a comprehensive view of the knowledge, skill, activity and atmosphere of speech in the lives of the Turks ten centuries ago.

In this context, the people called people of speech in this paper are evaluated in various categories created in terms of speech:

1. In terms of position (orator-addressee)
2. In terms of the means of expression used (speech-writing)
3. In terms of ethics
4. In terms of education-guidance
5. In terms of obstacle-excuse
6. In terms of mastery-skill
7. In terms of the types/products of speech he/she puts forward and performs
8. In terms of the languages used

In the evaluations made, while determining the situation of people of speech in the atmosphere of social life, in addition to activity and passivity, it becomes clear that the active person needs to have a position to use speech in order to use/be able to use speech. These positions and positions, while they have similarities with today, naturally show some differences. It is also possible to observe this situation through the proverbs in Dîvânu Lugâti't-Türk. Because, in addition to many sayings that are still effective as a "human reading", it is also seen that some judgments have lost their meaning as a result of the changes brought by time and living conditions.

Keywords: *Divanu Lugâti't-Türk*, Turkish, Turkish culture, Man of words, Functionality.

1. Giriş: *Dîvânu Lugâti't-Türk*

İnsanın mütemmim cüzü olan söz ve dil ile bir bakıma bunlarla oluşan kültür ve medeniyet…

Dünyada bizi biz kılan milletimiz ile onun kadim ve ebedi varlığı…

Bu varlığın önemli bir ürünü/göstergesi/delili olarak on asır öncesinden bir kitap…

Yazılı bir eser olarak kitap olmakla beraber bunun sözün yazısız bahçesinden derildiğini ve esasen sözlü kültür verimleri olduğunu da hatırlayarak…

Evet toplantı konumuz olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten söz ediyoruz.

Yazılışının üzerinden neredeyse on asır geçmiş olan Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk dilinin ve kültürünün çok önemli bir kaynağı olarak büyük anıt eserdir.

Çağının önemli bir bilgini olan Kâşgarlı Mahmud, Türkçe üzerinde çalışmış bir dilbilimci olmakla beraber esasen Türkçenin üzerinde vücut bulduğu kültür zemininin pek çok boyutunu irdelemiş bir Türkologdur. Divan'ı hazırlamak için boydan boya kat ettiği Orta Asya'nın yanında Anadolu'ya da gelmiştir.

Ortay koyduğu Dîvânu Lugâti't-Türk, yalnızca yazıldığı dönemde ve o çağı izleyen on asırda değil yazılış çağından neredeyse bin yıl sonraya tekabül eden günümüzde de değerini korumaktadır.

Bu kitap (Divan), Türkçenin kadim bir kaynağı hüviyetinde bir sözlük olmanın dışında Türk kültürünün yazıldığı devirdeki birçok alanı hakkında bilgi veren bir kültür ansiklopedisi özelliğini taşımaktadır.

Yaklaşık sekiz bin madde içeren on asırlık bu kültür ansiklopedisi, şüphe yok ki milli hayat ve kültürün çeşitli cepheleri hakkındaki bilgi için büyük bir değere sahiptir.

Divan'ın Türk halk kültürü ve sözlü kültür için sahip olduğu değer özellikle şu yönlerle kendini göstermektedir:

-Sözlü kültürün kayda geçirilmesiyle kaybolmaktan korunması

-Kültürel ürün çeşitliliğinin ortaya konulması

-Milli hayata ve kültürel sürekliliğe katkı sağlanması

-Sözlü ürün örnekleriyle Türk edebiyatının zenginliği ve sürekliliğinin ortaya konulması…

Dîvânu Lugâti't-Türk, hakkında geniş bir bibliyografya listesini dolduracak sayıda çalışmaların yapılmış olduğu bilinmektedir. Daha çok dil (Türkçe) eksenli olarak gerçekleştirilen bu çalışmaların ötesinde Divan'ın farklı

perspektiflerle birçok açıdan daha incelenmeye muhtaç olduğu da yadsınamaz. Farklı disiplinlerin kendi amaçları doğrultusunda çeşitli yaklaşımlarla yapacağı bu kabil çalışmaların Türk kültürüne kaynaklık eden Divan'ın zengin anlam dünyasının yeni boyutlarının ortaya çıkarılmasında katkı sağlayacağına şüphe yoktur. Dolayısıyla eserin bilim dünyası için ortaya konulmuş olandan daha fala bir potansiyele sahip olduğu söylenebilir.

Bu bakımdan biz de insan ve toplum için en temel anlam/düşünce/iletişim aracı konumunda olan dil/söz eksenli bir çalışma yapmak istedik. Bu bağlamda Divan'daki "söz ehli (sözle ilgili kişiler)" üzerinde bir çalışma gerçekleştirdik. Sözün kullanıcıları ve muhatapları olan bu kişiler, hayattaki diğer pozisyonları yanında söz nezdindeki konumlarıyla da değerlendirilmiş olacaktır.

Bununla "söz ehli kişiler" üzerinden on asır önceki Türklerin hayatında sözün bilgi, beceri, etkinlik ve atmosferi üzerine derli-toplu bir bilgi oluşturmak amaçlanmıştır. Diğer bir amaç da ortaya çıkacak sonuçların konunun başta bugünkü durumu olmak üzere gerektiğinde başka toplumların pozisyonlarıyla kıyaslanmaya imkân verebilecek olmasıdır.

2. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki Söz Ehli Kişiler

Konu için bir profil teşkil eden "söz ehli" kişiler, bozkır olarak anılan atmosferde göçer ve meskun bir hayat yaşayan toplumun mensubu kimseler olup özellikle (neredeyse bütünüyle) sözlü kültür dahilinde varlık göstermişlerdir.

Bunlar Divan'da iki şekilde yer bulmuştur. İlki bizzat tip adıyla anılanlar, ikincisi ise tip adıyla anılmamakla beraber dolaylı olarak varlığı ifade edilenlerdir. Bu ikinciler özellikle yaşanmışlıklara dayalı olarak eserdeki savlarda yer almaktadır.

Ayrıca bu "söz ehli" kişiler, yaşadıkları hayatın şartları ve gerekleri yanında kendi konumları dahilindeki tutum ve etkinlikleriyle çeşitlilikler göstermektedir.

Divan üzerindeki gerçekleştirilen taramalarda "söz ehli" olarak nitelenen bu kimselerin belirlenmesi yanında bunların birtakım kategoriler oluşturduğu da gözlenmiştir.

Söz konusu kategoriler ve bunlar kapsamındaki kişilerin (söz ehli) sekiz grup oluşturduğu tespit edilmiştir. Bunlar 1. Konumu, 2. Kullandığı İfade Aracı, 3. Etik, 4. Eğitim-Yönlendirme, 5. Engel-Özür, 6. Ustalık-Beceri, 7. Ortaya Koyduğu ve İcra Ettiği Söz Tipleri/Ürünleri, 8. Kullanılan Diler bakımındandır.

2.1. Konumu Bakımından

Söz için öncelikli kategori onu söyleyen ya da kendisine söz söylenilen kişilerdir. Bu açıdan Divan'da çeşitli söz ehlinin adı geçer. Bunlar a. Söyleyen-Hatip, b.Söylenen-Muhatap, c.Müşterek (Hem Söyleyen-Hem Söylenen) olmak üzere üç alt grup oluşturur.

2.1.1. Söyleyen-Hatip

Bu alt grupta a.Tanrı, b.İnsan bulunmaktadır.

a. Tanrı (Teñri)

Tanrı, Divan'ın birçok yerinde geçmekle beraber söz söyleyen olarak özellikle "lanet eden" ve "peygamber gönderen" olarak anılır.

"Tengri anı qargâdı (Allah (O'nun büyüklüğü artsın) onu lanetledi)." (K. Mahmûd, 2005, s. 404)

"Tengri qargagmga ilinme (Cenahı Hakkin lanetine uğrama)." (K. Mahmûd, 2005, s. 404)

"Tengri qargışı anıg üze (Tanrı'nın laneti onun üzerinde). (K. Mahmûd, 2005, s. 404)

"Tengri yaldwaç idtı (Cenab-ı Hak peygamber yolladı)." (K. Mahmûd, 2005, s. 279)

b. İnsan

İnsan, Divan'da abit-duacı-zahit, bilge, büyücü-sihirbaz, dalkavuk, davetçi, dilenci-dileyici, geveze-boşboğaz-zevzek, kibar-zarif, övüngen, soran-sorucu-hak arayan, suçlayıcı ve tanık tipolojisiyle yer alır.

-Abit-Duacı-Zahit

Bu grupta tapındaçı, tapıngan, tapınguçı, tapınguluk, teñirgen, yinçge kişi, yükündeçi tiplerine rastlanmıştır.

-Bitiglig Er: Muskası olan adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 52)

-Tapındaçı: Tapan, tapınan. (Atalay II, 1985, s. 168)

-Tapıngan: Tapınan, daima ibadet eden kişi. (Atalay II, 1985, s. 168)

-Tapınguçı: Tapan, tapınan. (Atalay II, 1985, s. 168)

-Tapınguluk: Tapınmaya hakkı olan. (Atalay II, 1985, s. 169)

-Teñirgen: Tanrıya tapınan, abit, ibadet eden. (Atalay III, 1985, s. 377, 389)

-Yinçge Kişi: Tanrı'ya ibadet eden, zahit, kendini adamış kişi. (Atalay III, 1985, s. 380) (K. Mahmûd, 2005, s. 669)

-Yükündeçi: İbadet eden, baş eğen. (Atalay II, 1985, s. 168)

-Bilge

Bilge, asurtluk, bilge, biliglig-biliglik kişi, biliş, bügü/bükü-bügü/bükü bilge, öge, tetik, uqûşlug-uqûşlug kişi/er, yügrük bilge olarak geçer.

-Asurtguk: Anlayışlı, akıllı. (Atalay III, 1985, s. 442)

-Bilge: Bilge, zeki kişi. Şu dizelerde kullanılmıştır: *Bilge erig edgü (tutup sözin eşit) /Erdemini ögreniben ışqa sür (Bilge kişiyi iyi tut, onun kelamını dinle Erdemini öğren ve uygula)* (K. Mahmûd, 2005, s. 188) (Atalay II, 1985, s. 51, 88, 207, 385, 388, 419, 428) (Atalay III, 1985, 45, 46, 59, 137, 155, 158, 212, 303, 370, 380, 440)

-Biliglig-Biliglig Kişi: Bilgili, zeki, bilge kişi (K. Mahmûd, 2005, s. 189) (Atalay I, 1985, s. 510)

-Biliş: Bilen, bilici. (Atalay I, 1985, s. 367)

-Bügü/Bükü-Bügü/Bükü Bilge: Bilge kişi. Pekiştirmeyle "bügû bilge" de denir. Şu dörtlükte de kullanılmıştır: *Biligni ederdim (Bilgi ve bilgeliği/hikmeti aradım) /Bügüni üdürdüm (Bilge kişiyi seçtim) /Özümni adırdım (Bu yüzden kendimi halkın arasından ayırdım) /Yağıl atımyazlınur (Uğraşım yolunda) ak yeleli atım azat olur)* (K. Mahmûd, 2005, s. 221) (Atalay I, 1985, s. 428) (Atalay III, 1985, s. 228, 303)

-Öge: Çok akıllı, yaşlı kimse; ulusun büyüğü. (Atalay II, 1985, s. 48, 90, 310, 356)

-Tetik: Akıllı, zeki. (Atalay II, 1985, s. 33)

-Uqûşlug-Uqûşlug Kişi/Er: Anlayışlı, akıllı kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 662)

-Yügrük Bilge: Bilgin akıllı, erdemIi, udumlu kişi. (Atalay III, 1985, s. 45)

-Büyücü-Sihirbaz

Büyücü-sihirbaz tipine yalwıçı/yelwlçi olarak rastlanmıştır.

-Yalwıçı-Yelwlçi: Büyücü, sihirbaz. (Atalay III, 1985, s. 33)

-Dalkavuk

Dalkavuk tipi, yaqı yuqı, yaqı yuqı er adlarıyla geçer.

-Yaqı Yuqı-Yaqı Yuqı Er: Yağ çeken, yaltaklanan, dalkavuk adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 661) (Atalay III, 1985, s. 25)

-Davetçi

Davetçi, targıtçı olarak bir tipte geçer.

-Tartıgçı: Davetçi. (Atalay I, 1985, s. 462)

-Dilenci-Dileyici

Bu tip Divan'da karacı, koldaçı, umduçı adlarıyla anılır.

-Karacı: Kapı kapı dolaşan dilenci. (Atalay I, 1985, s. 445)

-Koldaçı: Dilenci. (Atalay I, 1985, s. 417)

-Ötüglük kişi: Hakandan dileği olan kimse. (Atalay I, 1985, s. 152)

-Umduçı: Dilençi. (Atalay I, 1985, s. 125, 141)

-Geveze-Boşboğaz-Zevzek

Bu tip Divan'da çalang-çalang başı, kurgu, mungan/mungaq-mungân/mungaq kişi, sözeñri-sözngri kişi yanşak adlarıyla anılır.

-Çalang-Çalang başı: Geveze, bağıran, çalçene, konuşkan kişi. (K. Mahmûd, 2005, s. 218) (Atalay III, 1985, s. 371)

-Kurgu/Qurgu-Qurgu Er: Ağırbaşlı olmayan, zevzek, kararsız, huyu yeğni kişi. (K. Mahmûd, 2005, s. 451) (Atalay I, 1985, s. 18, 426)

-Mungan/Mungaq-Mungân/Mungaq kişi: Geveze, boşboğaz. (K. Mahmûd, 2005, s. 345) (Atalay I, 1985, s. 440, 476)

-Sözeñri-Sözngri kişi: Saçma sapan söyleyen, konuşan kişi. (K. Mahmûd, 2005, s. 505) (Atalay III, 1985, s. 389)

-Yañşak: Yanşak, geveze. (Atalay I, 1985, s. 467) (Atalay III, 1985, s. 384)

-Kibar-Zarif

Kibar-zarif, tayuq, tayuq er, tıhn adlarıyla yer alır.

-Tayuq-Tayuq Er: Genç, kibar ve zarif adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 545) (Atalay III, 1985, s. 166)

-Tıhn: Nazik konuşan kimse. Şu atasözünde de geçer: "Tıhn tergike tegır: Nazik konuşan (kimse) kurulu sofraya ulaşır." (K. Mahmûd, 2005, s. 554)

-Övüngen

Bu tip Divan'da ögüngüçi olarak bir adla anılır.

-Ögüngüçi: Kendini öğen. (Atalay I, 1985, s. 203) Şu savda geçer: "Ögüngüçi üminda artâtrur: Kendi kendini öven, donunu kirletir.) Kendini öven kimse sınandığı zaman bu böbürlenmesinin hakkını veremez. Bu sebeple de mahcup duruma düşer demektir. (K. Mahmûd, 2005, s. 371)

-Soran-Sorucu-Hak Arayan

Bu tip Divan'da ayıtgan, edergen, sorugçı adlarıyla anılır.

-Ayıtgan: Soran. (Atalay III, 1985, s. 52) Şu cümlede geçer: "Ol kişi ol telim söz ayıtgân: O, çok fazla soru soran bir adamdır." (K. Mahmûd, 2005, s. 162)

-Edergen: Çok arayan; hakkını arayan. (Atalay I, 1985, s. 157)

-Sorugçı: Sorucu, kaybolan şeyi arayıcı. (Atalay III, 1985, s. 242)

-Suçlayıcı

Suçlayıcı, yalâçı, yalâçı er adlarıyla yer alır.

-Yalâçı-Yalâçı Er: Birini, bir şey nedeniyle, suçlama konusunda aceleci davranan bir adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 651)

-Tanık

Tanık, tanuk olarak bir adla anılır.

-Tanuk: Şahit, tanık. (Atalay I, 1985, s. 18, 380) (Atalay II, 1985, s. 37) (Atalay III, 1985, s. 166)

2.1.2.Söylenen-Muhatap

Bu çerçevede tipler toplu-tek ve olumlu-olumsuz oluşları yönüyle iki grupta değerlendirilecektir.

a. Toplu-Tek

Bu çerçevede tipler meclis-kurultay olarak ve tek olarak şeklinde iki grupta değerlendirilecektir.

-Meclis-Kurultay Olarak

-Teriğ: Meclis, kurultay. Şu savda kullanılmıştır: "Alp çeriğde, bilge teriğde: Yiğit savaşın şiddetlendiği günde, bilge kişi ise mecliste denenir." (K. Mahmûd, 2005, s. 228)

-Ternek: Halkın belli bir işi, alınacak tedbirleri konuşup karara bağlamak için toplandıkları meclis. (K. Mahmûd, 2005, s. 556)

-Tek Olarak

Söylenen-muhatap durumundaki kişiler genelde tekil olduğundan daha sonra farklı kategoriler içinde anılacak tipler bu gruba dahildir.

Burada tipik bir örnekle yetinilecektir:

-Qulak(Kişi): Kulak. Şu dizede kullanılmıştır: "Kim ayıp eştür qulâq: Kim demiştir ve hangi kulak duymuştur." (K. Mahmûd, 2005, s. 210) Şu savda da

vardır: "Qulaq eşitse köngül bilir, köz körse üdig kelir: Kulak (sözleri) işitirse gönül (bunları) bilir, göz (sevgiliyi) görünce arzu uyanır." (K. Mahmûd, 2005, s. 268)

b. Olumlu-Olumsuz

Olumlu-olumsuzluk bakımından tipler anlayışlı-olgun-akıllı, uyanık-dikkatli, yumuşak huylu, anlayışsız-nadan-gafil, asabi-çabuk kızan, budala-ahmak-aptal, bunak, dalgın, deli-noksan akıllı, inatçı-ters-dikbaşlı, kaba-yabani, küstah, sarhoş, utanmaz-arsız-yüzsüz, uyuklayan olarak 15 grupta değerlendirilmiştir.

-Anlayışlı-Olgun-Akıllı

Anlayışlı-olgun-akıllı tipi, odug korigüllüg er, olut/olut er, öge, udug köñüllilg er, uqûşlug/uqûşlug kişi/er adlarıyla yer bulur.

-Odug Korigüllüg Er: Uyanık kalpli adam, anlayışlı adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 351)

-Olut-Olut Er: Yetişkin; olgunluk evresini yaşayan adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 356)

-Öge: Anlayışlı ve olgun kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 369)

-Udug Köñüllilg Er: Uyanık gönüllü, anlayışlı adam. (Atalay I, 1985, s. 63)

-Uqûşlug-Uqûşlug Kişi/Er: Anlayışlı, akıllı kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 622) (Atalay I, 1985, s. 62, 147)

-Uyanık-Dikkatli

Uyanık-dikkatli tipi, adıg/esrük adıg, odug/odug er, saq er, udug adlarıyla anılır.

-Adıg-Esrük Adıg: Ayık, sarhoşluktan ayılmış, esrik hâlden çıkıp kendini toparlayan kişi. (K. Mahmûd, 2005, s. 132)

-Odug-Odug Er: Uyanık (uyumayan) adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 351)

-Saq Er: Zeki ve tetikte adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 469)

-Udug: Uyanık. (Atalay I, 1985, s. 63)

-Yumuşak Huylu

Yumuşak huylu tipi, amul, sün kişi, tüzün, yawaş kişi gibi adlara sahiptir.

-Amul: Yumuşak huylu (halim) kişi. (K. Mahmûd, 2005, s. 142)

-Sün kişi: Uysal ve iyi huylu kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 508)

-Tüzün: Yumuşak huylu (halim). Şu atasözünde de geçer: "Tüzün birle

uruş ütün birle tireşme: Yumuşak huylu kimselerle tartış (çünkü seninle uzlaşacaktır), ancak küstah ve anlayışsız kimselerle tartışma (kaba ve onur kırıcı davranır). (K. Mahmûd, 2005, s. 612, 640)

-Yawaş Kişi: Yumuşak huylu, mülayim kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 675)

-Anlayışsız-Nadan-Gafil

Anlayışsız-nadan-gafil tipinin usal kişi, usayuk/usayu er gibi adları vardır.

-Usal Kişi: Gafil, iş bilmeyen. (Atalay I, 1985, s. 122)

-Usayuk/Usayık Er: Gafil (adam). (Atalay I, 1985, s. 160)

-Asabi-Çabuk Kızan

Asabi-çabuk kızan tipi, buşaq, buşgan gibi adlarla bilinir.

-Buşaq: Çabuk sinirlenen adam. (Oğuzlarda) (K. Mahmûd, 2005, s. 34)

-Buşgân: Çabuk sinirlenen adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 34)

-Budala-Ahmak-Aptal

Budala-ahmak-aptal tipinin endik/endik er, munduz, yalgu gibi adları vardır.

-Endik-Endik Er: Budala, safdil adam. Şu atasözünde geçer: *"Endik üme ewligni ağırlar: Şaşkın konuk ev sahibini ağırlar."* Şu dörtlükte de kullanılır: "*Endik kişi tetibün ((öyle ki) şaşkın kişi ayılsın) /El törü etilsün (Ülkeye refah yayılsın) /Toqlu böti yetilsün (Kurt kuzuyla birlikte güdülsün) /Qadgu yem e sawulsün (Kaygı bizi terk etsin)"* (K. Mahmûd, 2005, s. 258) (Atalay I, 1985, s. 105, 106)

-Munduz: Budala, alık. (Atalay I, 1985, s. 458)

-Yalgu: Ahmak, beyinslz adam. (Atalay III, 1985, s. 33)

-Bunak

Bunak, qarîzân olarak anılır.

-Qarîzân: Bunak; yaşlı kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 406)

-Dalgın

Dalgın, sibiz/sibiz kişi adıyla yer bulur.

-Sibiz-Sibiz Kişi: Sakar ve dalgın kimse, (K. Mahmûd, 2005, s. 493)

-Deli-Noksan Akıllı

Deli-noksan akıllı tipi, bürge, telü, telwe adıyla yer bulur.

-Bürge: Noksan akıllı kişi. (K. Mahmûd, 2005, s. 213)

-Telü: Deli, çılgın. (Atalay III, 1985, s. 156, 232)

-Telwe: Deli. (Atalay I, 1985, s. 426)

-İnatçı-Ters-Dikbaşlı

İnatçı-ters-dikbaşlı tipi olarak arkuk/arquq, arduk/arduq kişi, bagırlıg, kadıtgan adları geçer.

-Arkuk/Arquq-Arquk/Arquq Kişi: Söz dinlemez, inatçı, dik kafalı kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 151)

-Bagırlıg: Kimseyi dinlemeyen. (Atalay I, 1985, s. 494)

-Kadıtgan: Kimseye boyun eğmeyen, inatçı, dik başlı. (Atalay I, 1985, s. 513)

-Kaba-Yabani

Kaba-yabani olarak bong/böng, böng kişi, keylik/keyik kişi, utun/ütün gibi adlar görülür.

-Bong/Böng-Bong/Böng Kişi: Kaba saba adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 202)

-Keylik-Keyik Kişi: Yabani, ilkel adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 312)

-Utun/Ütün: Kaba, anlayışsız kişi. Şu atasözünde geçer: "Tüzün birle uruş ütün birle tireşme: Yumuşak huylu kimselerle tartış (çünkü seninle uzlaşacaktır), ancak küstah ve anlayışsız kimselerle tartışma (mutlaka üstün gelirler). (K. Mahmûd, 2005, s. 612) (Atalay I, 1985, s. 123, 414)

-Küstah

Küstah tipi olarak, küwez adı vardır.

-Küwez: Küstah, mağrur, kibirli kimse. Şu dizelerde de kullanılır: "Eştip ata anângnıg savularını qadırma /Neng qut bulup küvvezlik qılmp yana qutumıa: Annenin babanın sözünü işittiğinde öğütlerini geri çevirme, zenginliğe ve başarıya ulaştığında küstahlık yapma, kendine hakim ol ve haddni bil." (K. Mahmûd, 2005, s. 337)

-Sarhoş

Sarhoş tipi olarak, axsurik/axsung er, çulq-çulk esrük, esrük adları vardır.

-Axsurik-Axsung Er: Gürültü patırdı çıkaran, kavga eden sarhoş adam. Başka bir lehçedeki değişik sesletimi axsurn'dur. (K. Mahmûd, 2005, s. 161)

-Çulq-çu1q esrük: Sarhoş; kendinden geçerek saldırganlaşmış kişi. (K. Mahmûd, 2005, s. 244)

-Esrük: Sarhoş. (K. Mahmûd, 2005, s. 267)

-Utanmaz-Arsız-Yüzsüz

Utanmaz-arsız-yüzsüz tipi olarak, essiz-essiz kişi adı vardır.

-Essiz-Essiz kişi: Yüzsüz, arsız, hain, utanmaz adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 267)

Uyuklayan

Uyuklayan tipi olarak, usrıq adı vardır.

-Usrıq: Uyuklayan, uyku bastırmış adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 625)

2.1.3. Elçi-Aracı

a. Peygamber

Peygamber karşılığı olarak arqış, sawçı, yalavaç/yalawaç adları bulunur.

-Arqış: Peygamber. Şu cümle örnektir: "Anıg arqışı keldi: Onun habercisi (resûl) geldi. (K. Mahmûd, 2005, s. 151)

-Sawçı: Peygamber, Allah'ın resulü. (Atalay III, 1985, s. 154, 441) Kökü "hadis, kelam, mesel" anlamına gelen sâw sözcüğüdür; nitekim Peygamber bunları aktaran kişidir. (K. Mahmûd, 2005, s. 477)

-Yalavaç/Yalawaç: Peygamber, resul. (Atalay I, 1985, s. 66, 83, 97) (Atalay III, 1985, s. 47, 266, 438) (K. Mahmûd, 2005, s. 651)

b. Melek

Melek karşılığı olarak yumuşçı adı bulunur.

-Yumuşçı: Melek. (Atalay III, 1985, s. 12)

c. Şaman

Şaman karşılığı olarak kam, yatçı adları bulunur.

-Kam: Kam, şaman, kâhin. (Atalay I, 1985, s. 236, 283) (Atalay III, 1985, s. 157, 443)

-Yatçı: Şaman. (Atalay III, 1985, s. 307)

d. Elçi

Elçi tipini ifade eden sawçı, yalavaç/yalawaç, yalafar/yalawar adları yer alır.

-Sawçı: Elçi; hısım ve dünürler arasındaki elçi. (Atalay III, 1985, s. 154, 441)

-Yalavaç: Elçi. (Atalay I, 1985, s. 66, 83, 97) (Atalay III, 1985, s. 47, 266, 438)

-Yalawaç: Elçi. (Atalay I, 1985, s. 83) (Atalay III, 1985, s. 47)

-Yalafar/Yalâwar: İnsanlar arasında elçi, hakanın elçisi (Uygur lehçesi). Şu atasözünde geçer: "Yaş ot kûymes, yalâw ar ölmes: Yaş ot yanmaz, elçi

ölmez [Nasıl ki taze çimen yanmıyorsa - taşıdığı haber, yollayan kimse için ihanet ya da kötülük taşısa bile- elçi de ölmez]. (K. Mahmûd, 2005, s. 651-652) (Atalay II, 1985, s. 288) (Atalay III, 1985, s. 47)

e. Aracı

Aracı tipiyle ilgili arquçı adı vardır.

-Arquçı: İki kişi arasında aracı olan; evliliklerde dünürler arasında gidip gelen kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 151) (Atalay I, 1985, s. 141)

f. Haberci-Postacı

Haberci-postacı tipini ifade eden eşkinci, sawçı 2, tıgrak elçi, yorıgçı, yügürgen adları bulunmaktadır.

-Eşkinci: Koşa koşa giden at postası. (Atalay I, 1985, s. 109)

-Sâwçı 2: Gelin ve güveyin aileleri arasında gidip gelen, haber taşıyan kimse (Oğuz lehçesi). (K. Mahmûd, 2005, s. 477) (Atalay III, 1985, s. 154, 441)

-Tıgrak Elçi: Haberci, postacı. (Atalay III, 1985, s. 65)

-Yorıgçı: Gelin ile güveyin akrabaları arasında söz getirip götüren aracı (Oğuz lehçesi). (K. Mahmûd, 2005, s. 702)

-Yügürgen: Ulak; kurye. Çin tüccarları adına, kervan ulaşmadan önce İslam ülkesine giden ve onlardan haberler getiren, iletişimlerini sağlayan kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 716) (Atalay II, 1985, s. 15) (Atalay III, 1985, s. 45)

2.2. Kullandığı İfade Aracı Bakımından

Kullandığı ifade aracı bakımından saz, söz ve yazı grupları söz konusudur.

2.2.1. Saz

Saz bağlamında tip olarak qopuzlug-qopuzlug kişi adı geçer.

Qopuzlug-Qopuzlug kişi: Kopuzu olan kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 440)

2.2.2. Söz

Söz bağlamında tip olarak ayıtgân, baturgân, yıragu adları geçer.

Ayıtgân: Soru soran. Şu örnekte vardır: "Ol kişi ol telim söz ayıtgân: O çok fazla soru soran bir adamdır." (K. Mahmûd, 2005, s. 162)

Baturgân: Sırdaş. Şu örnekte vardır: "Bu kişi ol söz baturgân: Bu sır (söz ve benzerlerini) saklayabılen bir adamdır." (K. Mahmûd, 2005, s. 178)

Yıragu: Çalgıcı, şarkıcı, çağırıcı. (Atalay III, 1985, s. 36)

2.2.3. Yazı

Söz bağlamında tip olarak alımga, bitiklig, bititdeci, bititeçi, bititküçi, yazıkçı adları geçer.

Alımga: Hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kimse. (Atalay I, 1985, s. 143)

Bitiklig: Yazı yazılacak nesne sahibi. (Atalay I, 1985, s. 508, 511)

Bititdeci: Yazdırıcı. (Atalay II, 1985, s. 318)

Bititeçi: Yazdırıcı. (Atalay II, 1985, s. 318)

Bititküçi: Yazdırıcı. (Atalay II, 1985, s. 318)

Yazıkçı: Yazıcı, haberci, hısımlar arasında mektup getirip götüren elçi. (Atalay III, 1985, s. 55)

2.3. Etik Bakımından

Etik Bakımından tipler olumlu ve olumsuz olmak üzere iki grup oluşturmaktadır.

2.3.1. Olumlu

Etik Bakımından olumlu tipler olarak dürüst-güvenilir, sırdaş tipleri bulunmaktadır.

a. Dürüst-Güvenilir

Dürüst-güvenilir tip olarak çîn bütün kişi, çin kişi, köni er adları yer bulmuştur.

-Çîn bütün kişi: Kendine güvenilir, doğru kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 215)

-Çin kişi: Sözüne güvenilir ve dürüst adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 232)

-Köni Er: Güvenilir kişi (K. Mahmûd, 2005, s. 323)

b. Sırdaş

Sıradaş olarak baturgan adı bulunur.

-Baturgân: Sırdaş, sır saklayan. Şu cümle örnektir: “Bu kişi ol söz baturgân: Bu sır (söz ve benzerlerini) saklayabılen bir adamdır.” (K. Mahmûd, 2005, s. 178)

2.3.2. Olumsuz

Etik Bakımından olumsuz tipler olarak alaycı-küstah, dedikoducu, erdemsiz, güvenilmez-sözünde durmayan, hileci-aldatıcı, iftiracı, ikiyüzlü, yalancı tipleri bulunmaktadır.

a. Alaycı-Küstah

Alaycı-küstah olarak elüklegen, küwez, yaltgan gibi adlar vardır.

-Elüklegen: Alaycı, istihzacı. Şu örnekte geçer: "Ol anı elükledi: O, onunla alay etti ve dalga geçti." (K. Mahmûd, 2005, s. 255)

-Küwez: Mağrur, kibirli, küstah, saygısız kimse. Şu dizelerde kullanılır: *"Eştip ata anângnıg savularını qadırma (Annenin babanın sözünü işittiğinde öğütlerini geri çevirme.) /Neng qut bulup küvvezlik qılmp yana qutumıa (Zenginliğe ve başanya ulaştığında küstahlık yapma, kendine hakim ol ve haddini bil.)* (K. Mahmûd, 2005, s. 337)

-Yaltgan: Alay eden. Şu örnekte vardır: "Ol anı yaltga qıldı: O, onunla alay etti." (K. Mahmûd, 2005, s. 665)

b. Dedikoducu

Dedikoducu olarak çamguk adı vardır.

-Çamguk: Koğucu, kovcu, dedikoducu. (Atalay I, 1985, s. 470)

c. Erdemsiz

Erdemsiz karşılığı yine erdemsiz adı vardır.

-Erdemsiz: İyi hâle, söze sahip olmayan. Şu savda geçer: "Erdemsizden qut çertilür: Erdeme ve iyi tavra sahip olmayan kimseden uğur çekilir. (K. Mahmûd, 2005, s. 229)

d. Güvenilmez-Sözünde Durmayan

Güvenilmez-sözünde durmayan olarak qıyıq kişi adı vardır.

-Qıyıq Kişi: Sözünde durmayan kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 431)

e. Hileci-Aldatıcı

Hileci-aldatıcı olarak ötrük, tewlük/tewlüg gibi adlar bulunur.

-Ötrük: Hileci, dolap çeviren adam (Oğuz lehçesi). Şu dizelerde de kullanılır: "*Ötrük utun ogrılayu yüzke baqâr /elgin tüşüp birmiş aştg başra qaqâr* (Düzenbaz ve adi olan kimse (konuğunun) yüzüne sanki hırsızmış gibi bakar (böylece insanlar arasında ayırt edilebilir) Konuğunu över ama verdiği yemeği onun başına kakar. (K. Mahmûd, 2005, s. 381)

-Tewlük/Tewlüg: Alcı, hileci, aldatıcı. (Atalay III, 1985, s. 33)

f. İftiracı

İftiracı olarak çamguq/çamguq er adı vardır.

-Çamguq-Çamguq Er: İftira atan adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 220)

g. İkiyüzlü

İkiyüzlü tipi için ekki yüzlüg er adı yer almaktadır.

-Ekki Yüzlüg Er: İkiyüzlü adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 719)

h. Yalancı

Yalancı tipi için arguç, yalgan kişi gibi adlar yer almaktadır.

-Arguç: Yalancı, kandıran. (Atalay I, 1985, s. 95)

-Yalgân Kişi: Yalancı. (K. Mahmûd, 2005, s. 652)

2.4. Eğitim-Yönlendirme Bakımından

Bu bağlamda öğrenci-çırak, rehber-kılavuz, usta tipleri bulunmaktadır.

2.4.1. Öğrenci-Çırak

Öğrenci-çırak olarak udmak/udmaq adı yer alır.

-Udmak/Udmaq: Uyan, çırak, şakirt, yandaş. (Atalay I, 1985, s. 99) (K. Mahmûd, 2005, s. 614)

2.4.2. Rehber-Kılavuz

Rehber-Kılavuz olarak çuwga, yerçi, yorçı gibi adlar söz konusudur.

-Çuwga: Keşif yapan kimse, kılavuz, başbuğ (Qıfçâq ve Oğuz lehçelerinde). Şu atasözünde de geçer: "Qalm qulân çuvvgasız bolmâs: Eşek sürüsü kılavuzsuz olmaz. (K. Mahmûd, 2005, s. 244) (Atalay I, 1985, s. 424)

-Yerçi: Deneyimli rehber. (K. Mahmûd, 2005, s. 685)

-Yorçı: Usta, kılavuz. (Atalay III, 1985, s. 30)

2.4.3. Usta

Usta olarak üz/üz kişi, yorçı gibi adlar söz konusudur.

-Üz-Üz Kişi: Zanaatında mahir [eli uz] olan kimse. (K. Mahmûd, 2005, s. 631)

-Yorçı: Usta, kılavuz. (Atalay III, 1985, s. 30)

2.5. Engel-Özür Bakımından

Divan'da engel bakımından dilsiz, genzek, kekeme-peltek, sağır tipi yer alır.

2.5.1. Dilsiz

Dilsiz olarak sumlım tat adı kullanılır.

-Sumlım Tat: Dilsiz (Mecaz) (K. Mahmûd, 2005, s. 499) (Atalay I, 1985, s. 486)

2.5.2. Genzek

Genzek olarak agan/agın er adı kullanılır.

-Agan/Agın Er: Genizden konuşan kimse, genzek. (Atalay I, 1985, s. 77) (K. Mahmûd, 2005, s. 134)

2.5.3. Kekeme-Peltek

Kekeme-peltek olarak, kefgek/kewgek adı kullanılır.

-Kefgek: Peltek, kekeme kimse· (Atalay II, 1985, s. 289)

-Kewgek: Konuşurken kekeleyen kişi. (K. Mahmûd, s. 2005, 310)

2.5.4. Sağır

Sağır olarak, öz/üz, öz/üz kişi, kül adları kullanılır.

-Öz/Üz-Öz/Üz Kişi/Kül: Sağır adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 642) (Atalay I, 1985, s. 45)

2.6. Ustalık-Beceri Bakımından

Bu kategoride silig-silig er, yorıgçı, yorık tipleri bulunmaktadır.

-Silig-Silig Er: Zarif, temiz, yakışıklı, tatlı dilli bir adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 496)

-Yorık: Uz dilli. (Atalay III, 1985, s. 15) İyi konuşma, sözle inandırma yeteneği olan. (https://tr.wiktionary.org › wiki › uzdilli)

2.7. Ortaya Koyduğu ve İcra Ettiği Söz Tipleri/Ürünleri Bakımından

Burada kıssacı-hikayeci ve şair tipi bulunmaktadır.

2.7.1. Kıssacı-Hikayeci

Kıssacı-hikayeci tipi, sawlaşgan, sawçı, yıragu/yırâgu gibi adlarla anılır.

Sawlaşgan: Kıssacı, hikâyeci, meselci. Şu örnek vardır: "Sawlaşdı-Ol menig birle sawlaşdı: O ve ben birbirimize meseller söyledik. (K. Mahmûd, 2005, s. 477)

Sawçı 1: Peygamber, kıssacı, hikayeci, meselci, hadis, atasözü söyleyen. "Peygambere sâwçı denir; çünkü peygamber kıssalar anlatır, hadisler söyler, Allah'ın kelamını aktarır ve meseller sunar. (K. Mahmûd, 2005, s. 477)

Yıragu-Yırâgu: Çalgıcı (mutrib); şarkıcı (muganni). (K. Mahmûd, 2005, s. 693) Çalgıcı, çağırıcı, şarkıcı. (Atalay III, 1985, s. 36)

2.7.2. Şair

Ozan: Ozan. Şu örnek vardır: "Çüçu: Bir Türk ozanının adı." (K. Mah-

mûd, 2005, s. 243)

Qopuzlug-Qopuzlug kişi: Kopuzu olan kimse. (Ozan, Çalgıcı, çağırıcı, şarkıcı.) (K. Mahmûd, 2005, s. 440)

2.8. Kullanılan Diler Bakımından

Burada eserin yazılış amacına da uygun olarak özellikle yabancı-Türkçe bilmeyen tipi söz konusudur.

2.8.1. Yabancı-Türkçe Bilmeyen

Divan'da Türkçe bilmeyen-yabancı karşılığı olarak adnagu, aduk, baz yat, enges-enges kişi, somlım/sumlım, yat, yat baz, yat kişi tipleri vardır.

-Adnagu: Yabancı, başkası. (Atalay III, 1985, s. 68)

-Aduk: Tanınmayan, bilinmeyen. (Atalay I, 1985, s. 65)

-Baz Yat: Yabancı, garip. (Atalay III, 1985, s. 148, 159)

-Enges-Enges kişi: Sanki yabancıymış gibi sağına soluna bakınan adam. (K. Mahmûd, 2005, s. 260)

-Somlım/Sumlım: Türkçe bilmeyen, konuşamayan kimse. "Tıpkı Arapların Arapça bilmeyen kimselere a'cem demesi gibi Türkler de Türkçe bilmeyen kimselere somlım derler. (K. Mahmûd, 2005, s. 499) (Atalay I, 1985, s. 486) (Atalay II, 1985, s. 347)

-Yat: Yabancı. (Atalay I, 1985, s. 433) (Atalay III, 1985, s.43, 148, 159)

-Yat Baz: Yabancı. (Atalay III, 1985, s. 148, 159)

-Yat Kişi: Yabancı, ecnebî. (K. Mahmûd, 2005, s. 673)

3. Sonuç

Türk milletinin anıt eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün zengin içeriği içinden "söz ehli"nin durumunu konu alan bu çalışmada birçok tip tespit edilmiştir. Bunlar arasında bugün de aynı adı taşıyan sınırlı sayıda tip bulunmakla beraber pek çoğunun kullanımı geride kalmıştır.

Tespit edilip sekiz grup olarak tasnif edilen tiplerin gruplardaki durumu ise şu şekildedir:

Konumu bakımından söz ehli olarak fazla sayıda tip bulunur. Bunlar söyleyen-hatip, söylenen-muhatap ve elçi-aracı olmak üzere üç ana grup ve birçok alt grupta yer almatadır.

Kullandığı ifade aracı bakımından söz ve yazı yanında saz esaslı tip de yer alır.

Etik bakımından olumlu ve daha fazla sayıda olumsuz tipler bulunmaktadır.

Eğitim-yönlendirme bakımından söz ehli içinde bu bakımdan öğrenci-çırak, rehber-kılavuz, usta tipleri bulunur.

Engel-özür bakımından Divan'da engelli oluş bakımından dilsiz, genzek, kekeme-peltek, sağır gibi söz ehli tipler yer alır.

Ustalık-beceri bakımından iyi konuşan, tatlı dilli gibi tipler söz konusudur.

Ortaya koyduğu ve icra ettiği söz tipleri/ürünleri bakımından söz ehli içinde bu bakımdan kıssacı/hikayeci ve şair tipleri bulunur.

Kullanılan diller bakımından sözlüğün formatı gereği bütünüyle Türkçe konuşan kişiler söz konusu edilmiştir. Bu bakımdan bunu karşılayan bir tipe rastlanmadı. Bununla beraber Türkçe bilmeyen, yabancı kişi için çeşitli tip adları mevcuttur.

Sonuç olarak aradan geçen çok uzun bir zamana rağmen adları arkaik durumda bulunsa da tiplerin neredeyse hepsinin bugünkü hayatta da karşılıkları bulunmaktadır. Bu da şartlar değişse de insanın ve Türk insanının sözle ilişkisinin değişmediğini göstermektedir.

4. Kaynakça

Atalay, B. (1985), *Dîvânu Lûgat-it Türk Tercümesi I*, Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1985), *Dîvânu Lûgat-it Türk Tercümesi II*, Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1985), *Dîvânu Lûgat-it Türk Tercümesi III*, Türk Dil Kurumu.

Ertürk, N. (2016). *Divanü Lugati't-Türk ve Codex Cumanicus'taki halk edebiyatı unsurları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ordu Üniversitesi.

Kaçalin, M. S. (1990). Dîvânü Lügati't-Türk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (C 9, s. 446–449). Türkiye Diyanet Vakfı.

Kâşgarlı Mahmud. (2005). *Divânu Lugâti't-Türk*. Kabalcı.

Korkmaz, H. (2007). *Dîvânü Lugâti't-Türk'teki atasözlerinin anlambilimsel açıdan değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Öztürk, A. (1965). *Dîvânu lûgat-it-Türk'e göre Türk kültürü* [Lisans bitirme tezi]. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

Türk Dil Kurumu. (1972). *Dîvânu Lûgat-it-Türk dizini*. Türk Dil Kurumu.

Uzdilli. (t.y.). Vikisözlük. https://tr.wiktionary.org/wiki/uzdilli adresinden erişilmiştir.

BİR SÖZLÜKTEN ÇOK DAHA FAZLASI: *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*

*İdris Nebi UYSAL**

Özet

Ortak kanaate göre *Dîvânu Lugâti't-Türk* (*DLT*), *Köktürk Yazıtları* ve *Dede Korkut Hikâyeleri* ile birlikte Türk dilinin en önemli üç eserini meydana getirir. Adı geçen üç eser de filolojik özelliklerinin dışında çok sayıda özelliğe sahiptir. Türkçenin ilk sözlüğü vasfını taşıyan *DLT*; yazıldığı dönem, yazılış amacı ve muhtevası bakımından değerlendirildiğinde bir sözlükten çok daha fazlası olan bir kaynaktır. Eserin bugünlere salimen ulaşmasında büyük katkısı olan Ali Emiri Efendi'nin "Bu, kitap değil, Türkistan ülkesidir… Türkistan değil bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka bir parlaklık kazanacak." şeklindeki tespiti doğru ve yerinde bir tespittir. Kâşgarlı Mahmud'un büyük emek sarf ederek 1074 yılında tamamladığı bu sözlük, zengin içeriğiyle dilden başka edebiyat, din, tarih, halk bilimi, tıp, ekonomi, sosyoloji, eczacılık, veterinerlik gibi pek çok alana hitap eden çok yönlü bir eserdir. Bugüne kadar yapılan pek çok çalışmada da eserin çok yönlülüğü dile getirilmiş, onun birçok disiplin ve alan için bir baş ucu kitabı olduğu ifade edilmiştir. Ancak *DLT*; yazıldığı dönem ve bölgenin koşulları, dil - kültür, dil - felsefe, dil - siyaset ve dil - tarih ilişkisi bağlamlarında ele alındığında müellifin gayesinin sadece bir sözlük (öğrenici sözlüğü) hazırlamak ve Araplara Türkçeyi öğretmek olmadığı, bunlardan çok daha fazlasını hedeflediği anlaşılmaktadır. Dilin bir milletin hayatında edindiği yeri iyi bilen Kâşgarlı, *DLT* aracılığıyla pek çok hususa dikkati çekerek tarihe önemli notlar düşmüştür. Zira müellif Malazgirt'le birlikte başlayan yeni dönemde Türklerin dünya siyasetinde kazandığı konumun farkındadır. Onun doğrudan veya dolaylı bir şekilde vermek istediği mesajlar arasında Türklerin o çağlarda yüksek bir kültüre sahip olduğu, bulunduğu siyasi ve kültürel coğrafyanın hâkim gücü olduğu, İslam dünyasında önemli bir statüsünün bulunduğu gibi dil dışı hakikatler de vardır.

* Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Karaman, uysal.idrisnebi@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7219-0649.

Bunlar 1071 yılında kazanılan Malazgirt Savaşı'nın getirdiği psikolojik üstünlükle kaleme alınan bu eser üzerine konuşurken mutlaka dile getirilmelidir. Bu çalışmada *Dîvân*; sözlük, gramer ve yabancılara Türkçe öğretimi hususiyetlerinin yanında diğer özellikleriyle bütüncül şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Dil, Kültür, Millet, Tarih.

Much More Than a Dictionary: *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

According to common opinion, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (*DLT*), *Old Turkic Inscriptions*, and *Dede Korkut Stories* constitute the three most important works of the Turkish language. In addition to their philological characteristics, these three works also have many other features. The *DLT*, which is considered the first dictionary of the Turkish language, is much more than a dictionary when evaluated in terms of the period in which it was written, its purpose, and its content. Ali Emiri Efendi, who contributed greatly to the preservation of this work to the present day, made an accurate and apt observation when he said, "This is not a book, it is the country of Turkistan... Not just Turkistan, but the whole world. Thanks to this book, Turkishness and the Turkish language will gain a new brilliance." This dictionary, completed by Mahmud Kashgari in 1074, is a versatile work that addresses many fields such as literature, religion, history, folklore, medicine, sociology, pharmacy and veterinary medicine, in addition to language, with the its rich content. As a matter of fact, in the studies carried out so far, the versatility of the work has been emphasized and it has been stated that it is a reference book for many disciplines. However, the *DLT*; when considered in the context of language-culture, language-philosophy, language-politics and language-history relationship, it is understood that lexicographer's aim is not only to prepare a dictionary and teach Turkish to Arabs, but also aims for much more than these. Kashgari, who appreciated the place of language in the life of a nation, made important notes in history through the *Dîvân*. Among the messages he wants to give are matters such as the fact that the Turks had a high culture in those ages, were the dominant power of the political and cultural geography they were in, and had an important status in the Islamic world. In this study, *Dîvân* is going to examined in a holistic manner with its dictionary, grammar and other aspects of teaching Turkish to foreigners.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Language, Culture, Nation, History.

"*Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir… Türkistan değil bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka bir parlaklık kazanacak.*" (Ali Emiri Efendi)

Giriş

Sözlük, kültür ve medeniyetimizdeki yaygın ifadesiyle lügat ve kamus, bir dilin hazinesi hükmündedir. Şemsettin Sami'nin 1901 yılında yayımladığı *Kamus-ı Türki*'nin "İfade-i Meram" bölümünde dile getirdiği bu hakikat, dil tarihimizde kaleme alınan bütün sözlükler için söz konusudur. Hangi saha ve dönemde kaleme alınırsa alınsın, bu eserler bir dilin söz varlığını bir araya getirip geleceğe taşımaktan çok daha fazla anlama sahiptir.

Daha önce birtakım denemeler görülmekle birlikte Türk sözlükçülüğü, Kâşgarlı Mahmud'un 1074[1] yılında tamamladığı *Dîvânu Lugâti't-Türk* (*DLT*) adlı eseriyle başlar[2]. Eser Türkçeden Arapçaya ansiklopedik bir sözlük olup tam adı, "Türk lehçelerini toplayan kitap" manasına gelen ve Arapça gramer kurallarına göre düzenlenmiş *Kitâbu Dîvâni Lugâti't-Türk*'tür. Fakat bilim dünyasında *Dîvânu Lugâti't-Türk* şeklinde bilinir. Tek nüshası vardır. O da 1266 yılında Şam'da Muhammed bin Ebî Bekr ibn Ebi'l-Feth tarafından kaleme alınmıştır.

Yazılışından iki asır sonra gerçekleştirilen bu istinsah, Türk sözlükçülüğü açısından bir dönüm noktası olmuştur. O tarihten sonra Türkçenin farklı saha ve dönemlerinde muhtelif düşüncelerle birçok sözlük vücuda getirilmiştir. Türkçenin söz varlığını kayıt altına almak, onun imkânlarını ve zenginliklerini ortaya çıkarıp diğer dillerden üstün olduğunu göstermek, ikinci dil olarak Türkçe öğrenmek isteyenlere yardımcı olmak amacıyla hazırlanan bu eserler, bir yandan dilimizin geçmişine ışık tutarken diğer yandan da söz varlığının bugünlere ulaşmasını sağlamıştır. Hangi düşüncenin ürünü olursa olsun, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı sahalarında müelliflerin elinden çıkan telif veya tercüme niteliğindeki her sözlük, kültür ve medeniyetimizin hem koruyucusu hem de taşıyıcısı olmuştur.

Bilim ve kültür tarihimizde "ilklerin eseri" olarak kabul edilen *Dîvân*, herkesin ittifak ettiği nitelemeyle bir kültür hazinesidir ve bir sözlükten çok daha fazlasını anlatır. Bu çalışmada *DLT*; sözlük, gramer ve yabancılara Türkçe öğretimi hususiyetlerinin yanı sıra yazıldığı dönem ve coğrafya, dil-kültür, dil-tarih, dil-siyaset ilişkisi bağlamlarında ele alınacaktır.

---

[1] Türkoloji'de bu sözlüğün 1077 yılında tamamlandığını düşünen A. Zeki Velidî Togan, Robert Dankoff, Ahmet Caferoğlu, Ahmet B. Ercilasun gibi araştırmacılar de vardır (Bilgi için bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. XIX).

[2] Rahimi (2024), 26-27 Eylül 2024 tarihlerinde Ankara'da düzenlenen X. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda *DLT*'den önce bazı küçük çaplı sözlük denemelerinin bulunduğundan söz etmiştir.

Yazıldığı Dönem ve Coğrafya Bağlamında *DLT*

Türkçenin ilk sözlüğü olan *DLT*, XI. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınmıştır[3]. Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılan eserin 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'ndan kısa bir süre sonra yazılması anlamlıdır. Doğu Roma İmparatorluğu, yani Bizans'a karşı kazanılan bu zafer neticesinde Selçuklu Türkleri bölgenin en güçlü devleti hâline gelmiştir. Kâşgarlı'nın, sözlüğüne böyle bir duygu atmosferi ve siyasi üstünlük psikolojisiyle başladığı muhakkaktır. Nitekim onun bu coşkun ruh hâlini sözlüğün ilk sayfalarındaki cümlelerden ve Araplara önemli mevkilere gelebilmeleri için Türkçe öğrenmelerini tavsiye ediş şeklinden anlamak mümkündür.

Büyük zaferin gerçekleştiği o yıllar, İslam dünyasında Türklerin etkisinin ve dolayısıyla Türk dilinin öneminin arttığı zamanlardır. Dönem, Türklerle Arapların birbirine yakınlaştığı bir dönemdir. Müellif böyle bir ortamda ortaya çıkan ihtiyacı da görerek başladığı bu işte Türkçeyi Araplara öğretmeyi hedeflemenin yanında şuurlu bir aydın hüviyetiyle hem birtakım mesajlar vermek hem de Türkçenin Arapça kadar zengin olduğunu göstermek istemiştir. Bu düşünceyle 9.000 civarında kelimeyi bir araya getiren Kâşgarlı, eserinde hem o günkü Türk dünyası hakkında bilgiler vermiş hem de kadim Türk kültürünün zenginliğini ve derinliğini örneklerle gözler önüne sermiştir. Dil öğretiminin aynı zamanda kültür öğretimi olduğu gerçeği dikkate alındığında onun ne denli önemli ve kıymetli bir çalışmaya imza attığı daha iyi anlaşılmaktadır. Kullanacağı malzemeyi yerinden derlemek isteyen ve bu amaçla Türk illerini tek tek dolaşan müellif; yalnızca teorik değil misallerle tanıkladığı uygulamalı bir çalışmaya imza atmıştır.

DLT'nin tertip edildiği yıllar, Türkler ve Türkçe açısından kritik bir geçiş dönemidir. Müellif din ve halifelik kanalıyla Arap kültürünün Türk toplumu üzerinde etkisini belirgin bir şekilde hissettirmeye başladığı bir zamanda ne yapmak istediğini bilen bir münevver kimliğiyle kolları sıvamıştır. Dilimizin ve milletimizin karşılaşabileceği muhtemel tehlikeleri de sezdiği düşünülen Kâşgarlı; Türkçenin söz varlığını varyantları ve zengin arka planıyla birlikte kayıt altına almış, böylece hem dilimizi hem de kültürümüzü geleceğe taşımayı başarmıştır. Nitekim takip eden senelerde yaşanan birtakım sosyokültürel hadiseler, onun ne denli haklı olduğunu açıkça göstermiştir. Ayrıca iyi işlenmek suretiyle bu dilin at başı gittiği Arapçayı da geride bırakabileceğini söyleyerek kendisinden sonra gelen edip ve âlimlere hedef çizmiştir.

---

[3] Dönemin siyasi manzarası, şartları ve Abbasi halifesi hakkında bilgi için bk. Adalıoğlu, 2009.

İlk Öğrenici Sözlüğü

Sözlük bilimi dil biliminin en eski alanlarından biridir. Tarihte dil üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında sözlük ve gramer türlerinde yazılanların öne çıktığı, hatta kimi dillerde bunların o dille vücuda getirilmiş ilk eserler olduğu görülür. Hepsi birer dil yadigârı olan bu eserler, aynı zamanda öğrenici sözlük türlerinin de ilk numuneleridir. Türkçenin yaklaşık bin yıllık geçmişe sahip olan sözlük geleneği de böyle bir örnekle başlar. Yaptığı açıklamalarla içine mütevazı bir gramer taslağı da koyan Kâşgarlı, hazırladığı karşılaştırmalı açıklamalı sözlükle hem sözlük geleneğimize hem de bu geleneğin büyük bir alanını oluşturan öğrenici sözlük türüne eşsiz bir hazine armağan etmiştir.

DLT, muhtevasında dil, edebiyat, tarih ve kültüre dair birçok malzeme barındırsa da onun ilk ve temel vasfı bir sözlük olmasıdır. Daha doğru bir ifadeyle söylemek gerekirse eser, iki dilli bir öğrenici sözlüğüdür. Sözlükler; amacına, yöntemine, yapısına, içerdiği söz varlığına ve hedef kitlesine göre farklılık gösterir ve sınıflandırılır. Tasniflerdeki sözlük türlerinden biri de "öğrenici sözlüğü"dür.

Öğrenici sözlükleri, bir yabancı dili öğrenmek isteyen kişiler için hazırlanan öğretim amaçlı sözlüklerdir. Kaynaklarda "iki dilli sözlük, iki dilli öğrenici sözlüğü, öğrenici odaklı sözlük, pedagojik (eğitimsel) sözlük, tercüme sözlüğü, açıklayıcı sözlük" (Hartmann and James, 1998, s. 82) gibi isimlerle de anılan bu çalışmalar dil öğrenicilerinin etkin şekilde kullandığı kaynaklardır. Bunlar, öğretmenlerin ve dil öğrenicilerinin pratik didaktik ihtiyaçlarına cevap vermek üzere özel olarak tasarlanmış referans kitaplarıdır. Birincil hedef kitlesi bir yabancı dili öğrenmek isteyen kişilerdir. Bir eğitim materyali olarak da bu eserler öğrenicilere hedef dile ilişkin kültürel malzemeler sunar.

Yabancı dil öğrenenlerin sözlük ihtiyacı ve kullanımı, ana dili konuşurlarınınkinden farklıdır. Bu nedenle yabancı dil öğrenenler için hazırlanan sözlüklerin; içerik, içeriğin hazırlanışı ve sunuluşu gibi yönlerden bazı özelliklere sahip olması gerekir. Profesyonelce düzenlenmiş bir öğrenici sözlüğünün öğrenicilere sunduğu imkânlar ve sağladığı yararlar çoktur. Bu nedenle yabancı dil öğrenen kişilerden mutlaka bir sözlüğe sahip olması beklenir. Bu sözlükler yabancı dil öğrenenlerin âdeta yol arkadaşıdır.

Bir öğrenici sözlüğünün sahip olması gereken özellikler ilgili çalışmalarda belirtilmiştir (bk. Burkhanov, 1998; Hartmann and James, 2002; Svensén, 2009; Jackson, 2016; Golynskaıa, 2017; Gökter Gençer, 2022 gibi).

Türkçenin ilk sözlüğü olan *DLT*, bir öğrenici sözlüğü olarak değerlendirildiğinde Kâşgarlı'nın çağına göre ileri düzeyde bir sözlük tertip ettiği, bu alanda ilk olmasına rağmen örnek ve yine devrine göre başarılı bir eser ortaya

koyduğu görülür. İşe veri setleri oluşturarak başlayan müellif, yalnızca bir sözlük hazırlamak istememiş; onu temel gramer kurallarıyla tamamlayan, günlük hayattan ve çeşitli sözlü kültür ürünleriyle destekleyen bütüncül bir çalışma ortaya koymayı planlamıştır. Örneklerden kurala ulaşma yolunu takip eden yazar, Türkçeyi öğretirken Türk kültürünü tanıtma amacı da gütmüştür (Bu konudaki ayrıntılı bilgi için bk. Uysal, 2024.)

İlk Gramer Kitabı

Bir dilin iki temel kaynağı vardır: söz varlığı ögelerini toplayan sözlük ile gramer kurallarını bir araya getiren gramer. Bu dil gerçeğinin farkında olan Kâşgarlı, işe sözlük tertip etmekle başlamıştır. Onu tamamlayacak olan bir dil bilgisi kitabının da hazırlığı içindedir. Yazmayı planladığı bu eserin adı *Kitâbu Cevâhiri'n-Nahvi fî Lugâti't-Türk*'tür (bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 9). Fakat kendisinin haber verdiği bu kitabın akıbeti meçhuldür. Sözünü ettiği çalışma bugün elimizde olmasa da hem *Kutadgu Bilig*'deki dil icrasından hem de *DLT*'deki notlardan Karahanlı yazı dilinin kurallarına dair bilgiler elde etmek mümkündür.

Sözlükler, ait olduğu dilin gramer kurallarına dair birtakım bilgiler de ihtiva eder. Bir maddeyi tanımlarken yararlanılan açıklama ve tanık cümleler ile onu tamamlayan yazım, çekim, alan bilgisi, tür, işlev gibi etiketlerden o dilin gramer kurallarına ilişkin bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Ayrıca sözlüklerde o dilin gramer terimleri, kelime teşkili, isim ve fiil çekimi gibi temel konularda öğretici ve yönlendirici bilgiler ile örnekler de bulunur.

Klasik anlamda sadece bir sözlük olmanın ötesinde *DLT*; ses ve yapı bilgisi, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin Türkçe karşılıkları, Türk ağızlarının kullanımı ve örneklendirilmesi, Türk dilinin sözcük sırası ve cümle yapısı gibi birçok bilgiyi ihtiva etmektedir.

Yaşadığı çağdaki Türk yazı dilinin dil bilgisi kurallarını ve söz varlığını eserinde bir araya getiren Kâşgarlı, bu ölçünlü dil çerçevesinde diğer Türk topluluklarının ağız özelliklerini ses ve söz varlığı bakımından ayrıntılı olarak ele almıştır. Zaman zaman belirlediği morfolojik farklılıkları de dile getiren müellifin eserine *Türk Lehçeleri (Ağızları) Sözlüğü* adını vermesi de son derece anlamlıdır (Akalın, 2008, s. 42).

İlk Türkçe Öğretimi Kitabı

Yukarıda da kısaca izah edildiği üzere sözlük ve gramer, bir dilin iki temel kaynağıdır. Gerek ana dili konuşurlarının gerekse o dili ikinci, üçüncü dil olarak öğrenmek isteyenlerin ihtiyaç duyduğu iki araç bunlardır.

Kâşgarlı, dil öğretiminin felsefesine hâkim, bunun gerektirdiği teorik ve pratik donanım ile ihtiyaç duyduğu materyallere vâkıf bir dil âlimidir. Bu alan için gerekli olan sözlüğünü hazırlarken belirlediği hedef kitlenin[4] aşina olduğu bir eseri örnek almıştır: Halîl bin Ahmed'in *Kitâbu'l-Ayn* adlı çalışması. Sözlüğü buna göre tanzim etmiş, lazım olan malzemeyi de sahayı gezerek toplamıştır. Sözlüğe alacağı kelime, deyim, kalıp söz ve diğer unsurları ise şiirlerden, atasözlerinden, dilin günlük dil, argo gibi varyantlarından verdiği misallerle tanıklamıştır.

Arapları Türkçe öğrenmeye teşvik amacı güden *DLT*, Türklerin Arapça kadar zengin bir dile ve kültüre sahip olduğunu da göstermekte; Türklerin İslamiyet'i kabulünden önceki inanış ve uygulamalarını da içine alarak Türk kültür ve medeniyet tarihine ışık tutmaktadır. Dil öğretiminin aynı zamanda kültür öğretimi olduğu gerçeği dikkate alındığında Kâşgarlı'nın ne denli önemli ve kıymetli bir çalışmaya imza attığı daha iyi anlaşılmaktadır

İlk Ansiklopedi

DLT üzerine emek veren araştırmacılar onun ansiklopedik bir yönünün de bulunduğunu, yazarın bunu bir ansiklopedi şeklinde yapılandırdığını da dile getirirler. Dikkatle incelendiği zaman eserin, ansiklopedi türündeki referans kitaplarında yer alabilecek nitelikte ayrıntılı bilgiler içerdiği görülür. Sözlüğü eline alan bir kullanıcı veya dil öğrenicisi; o sayfalarda Türkçenin kelimeleri ve bazı gramer hususiyetlerinin yanı sıra Türkler, Türk edebiyatı, tarihi ve kültürü hakkında zengin bir muhtevayla karşılaşır. Satır aralarında ise komşu uluslara dair çeşitli etnolojik ve folklorik bilgiler de bulur.

Kâşgarlı, sözlükte kimi maddeleri ayrıntılı bir biçimde tanımlar. Sözlüğüne aldığı kişi, boy, topluluk, yer (şehir, köy, dağ, geçit, ırmak vb.) adları gibi özel isimlere dair açıklamalar yapar. Takip ettiği bu yöntemle eserine "ansiklopedik sözlük" vasfı kazandırdığını söylemek de mümkündür. Bu yönüyle *DLT*, dil ve edebiyatın yanı sıra pek çok disiplin için de bir başvuru kaynağı durumundadır.

---

[4] Kâşgarlı'nın, sözlüğü hangi hedef kitle için yazdığı konusu bugüne kadar pek gündeme gelmemiştir. Kendisi hitap ettiği kullanıcıların kim olduğu konusunda da açıklama yapmamıştır. Ancak onun sözlük tertibinde izlediği yol, bu konuda fikir vermektedir. Hazai (1972: 421), Türk ağızları üzerinde derin bir bilgiye sahip olarak Bağdat'a gelen müellifin burada Arap sözlükçülüğünü öğrendiğini, eserini de Türk dilleriyle ilişki kurmuş aydınlar için yazdığını söyler. Sözlüğün zamanın halifesine sunulması, gelenekle ilişkilendirilmeye imkân vermekle birlikte eserin Türklerle güçlü münasebetler içine giren yönetim kademesindekiler için de yazılmış olabileceğini düşündürmektedir

İlk Antoloji

DLT, Türk şiirinin bilinen ilk güldestesidir. Tekin'in (1989) tespitine göre sözlükte 764 mısra vardır. Ercilasun (2020) ise şiir sayısını 91 olarak verir. Bunlar dörtlük ve beyit şeklinde tanzim edilmiş anonim parçalardır. Kahramanlık, aşk, doğa, ölüm, savaş gibi temaların işlendiği bu metinler Türk şiirinin Karahanlılar ve öncesi dönemlerine ait örneklerdir.

DLT, kimi manzumelerin geçtiği ilk ve tek kaynaktır. Edebiyatımızda *Alp Er Tonga* sagusu adıyla bilinen meşhur şiir, bunun bir örneğidir. Sözlükte bir bütün hâlinde verilmeyen bu sagu, farklı kelimelerin altında örnek olarak verilmiş parçalar hâlindedir. *Dîvân*, hem *Şu Destanı*'nın hem de bu destanda geçen Oğuzlar ve Uygurlarla ilgili bilgilerin de tek kaynağı durumundadır.

İlk Atasözleri Sözlüğü

Kültürel miras aktarımının çoğunlukla sözlü gelenekle sağlandığı bir dönemde Türk boylarının ağızlarından derlenmiş bir sözlük olan *DLT*, 300'e yakın atasözü de barındırmaktadır (bk. Atlı, 2019, s. 2277; Kaya, 2002, s. 49). *DLT*'de geçen atasözlerinin sayısı hakkında farklı görüşler vardır. Konuyla ilgili çalışmalarda genellikle atasözü sayısının verilmediğini bildiren Atlı (2019), sadece on üç çalışmada sayı verildiğini, bu sayıların ise birbirinden farklı olduğunu belirtmiştir. Bu sayılardan en düşük olanın 252, en yüksek olanın da 319 olduğunu aktaran Atlı, kendi yaptığı çalışmada tekrarlı olanlar dışında 282 atasözünün bulunduğunu tespit etmiştir. Ercilasun (2020) ise bu rakamın 266 olduğu görüşündedir. Sayısı kaç olursa olsun, bugün Türk dünyasında kullanılan bu özlü sözler, dil ve kültür mirası olarak *DLT*'nin bugüne aktardığı değerlerdir.

İlk Folklorik Eser

Ortak kanaatin bir ifadesi olarak *DLT*; Türk dünyası, Türk kültürü ve Türkçe için bir hazinedir. Schönig (2004, s. 55), eserin evrensel bilgi ve kültür için ifade ettiği önemi mensup olduğu Türk-İslam medeniyetinin dışına taşıyarak Kâşgarlı'nın "sadece İslam dünyasında değil Orta Çağ dünyasında da eşsiz olan dil bilimsel ve folklorik bir kitap bir araya getirdiğini" söyler.

Kâşgarlı, sözlüğünü yazarken izlediği yol ve topladığı malzemeyle eserin; Türk tarihi, kültürü, coğrafyası, etnolojisi, mitolojisi ve toponimisi açısından zengin bir kaynağa dönüşmesini sağlamıştır. Kitapta yazanlar, diğer Orta Asya halklarının da tarih ve kültürü açısından önemlidir. Mesela Japonya adının ilk kez bu eserde geçmesi, onlar açısından tarihe düşülen bir kayıttır. *DLT*'de yer alan halk bilimi ögelerinden bir kısmı şunlardır: destan, şiirler, atasözleri, inanışlar, ritüeller, giyim kuşam, gelenek görenekler, oyunlar, halk mutfağı, halk takvimi, halk hekimliği (Kaya, 2002, s. 49). Böyle zengin bir içeriğe sahip olan sözlük, dil ve edebiyat araştırmacılarının yanında birçok

disiplin de başvuru kaynağı niteliğindedir.

İlk Diyalektolojik Eser

Bünyesinde çok sayıda disiplin için malzemeler barındıran *DLT*, Türkçenin o günkü lehçe ve ağızlarını belgeleyen bir sözlüktür. Kitabına *Türk Lehçeleri (Ağızları) Sözlüğü* adını veren yazar, sadece Türkçenin değil dünyadaki diyalektolojik çalışmalarının da başlatıcısı ve bunun ilk örneğini ortaya koyan olmuştur. Kâşgarlı Türk illerini tek tek gezmiş, Türk boylarının ağız hususiyetlerini ses ve söz varlığı bakımından ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Kitapta Oğuz, Kıpçak, Çiğil, Karluk boylarının dil özellikleri ve söz varlığına dair yazılanlar, Türkoloji'de bir ilktir.

Kâşgarlı, kullanıcı odaklı bir sözlük hazırlamıştır. Eserinde yalnızca mensubu bulunduğu boyun dil hususiyetlerinden değil Oğuz ve Kıpçak Türkleri başta olmak üzere diğer Türk boylarının ağız özelliklerinden de bahsetmiş, söz varlığından çeşitli örnekler aktarmıştır. Bu uygulamanın, o geniş coğrafyada muhtelif Türk kavimleriyle karşılaşan ve onlarla idari, ticari, askerî, ilmî alanlarda temas kuran Araplar için yararlı olduğu muhakkaktır. Türkçenin farklı ağızlarını örneklerle tanıklamak, eserin işlevsel yönünü de artırmıştır.

Türk boylarının diyalektolojik özelliklerini ve kendilerine özgü kelime varlığını kitabında toplamak suretiyle yazar, birleştirici bir rol de üstlenmiştir. Sözlükte etnik yapı kaynaklı farklılıklardan söz etse de müellif, her birinin Türkçe kimliği altında birleştiğini ifade etmiştir.

İlk Türkoloji Araştırması

Dağarcığında yaklaşık 9.000 madde bulunduran eserin bir başka özelliği; Türkçenin bir araştırma konusu olarak ele alındığı ilk bilimsel çalışma olmasıdır. Bu hacimli eser; sözlük bilimi, gramer, dil öğretimi, yabancılara Türkçe öğretimi, ağız bilimi gibi alanlar açısından bir ilktir. Bu nedenle Kâşgarlı Mahmud, Türkoloji'nin kurucusu olarak anılır. Böylesine önemli bir vasfı haiz olan *DLT*, Kilisli Muallim Rifat'ın 1915-1917 yılları arasında yayımlanan üç ciltlik çalışmasıyla birlikte Türklük Bilimi araştırmalarının merkezinde yer almaya başlar. O tarihten sonra Besim Atalay, M. Şakir Ülkütaşır, Robert Dankoff, James Kelly, Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Talat Tekin, Fuat Bozkurt ve Mustafa Kaçalin başta olmak üzere pek çok bilim adamı ve araştırmacı, Türkoloji'nin ilk yayını olan bu eseri araştırma ve inceleme konusu hâline getirmiştir[5].

[5] *DLT* ve Kâşgarlı Mahmud üzerine yurt içinde ve dışında yapılan çalışmalar, bir kitap oluşturacak hacme ulaşmıştır. Sadece Coşar ve Güneş'in (2011) açıklamalı kaynakça denemesinde *DLT* ve müellifi üzerine yazılan 160 makalenin künyesine yer verilmiştir. TDK'nin genel ağ sayfasındaki https://tdk.gov.tr/one-cikanlar/divanu-lugatit-turk-veritabani/ uzantılı veri tabanı da 2019 yılına kadar yapılan çalışmaların toplu olarak görülebileceği bir kaynaktır.

İlk Haritanın Kaynağı

Bilinen ilk Türk haritası, *DLT*'nin içinde yer alan çizimdir. Türk dünyası merkezli olan bu harita, aynı zamanda o dönem için bilinen dünyanın haritasıdır. Balasagun'u merkez olarak takdim eden harita; daire biçiminde çizilmiş olması, birçok devletin yanı sıra Japonya'nın da yerini göstermiş olması gibi nitelikleriyle ayrıca önem taşır. Renkli olan haritada dağların kırmızı, denizlerin yeşil, kumluk alanların sarı ve ırmakların mavi renklerle gösterilmesi coğrafya ve haritacılık açısından dikkat çekicidir.

Sonuç

Ortak kanaate göre *DLT*, Köktürk Yazıtları ve Dede Korkut Hikâyeleri ile birlikte Türk dilinin en önemli üç eserini meydana getirir. Adı geçen üç eser de filolojik özelliklerinin dışında çok sayıda önem ve özelliğe sahiptir. Bu eserlerden biri olan *DLT*; yazıldığı dönem, amacı, özü ve muhtevasındaki dil ötesi işlevler yönüyle ele alındığında bir sözlükten çok daha fazlası olan bir eserdir. Bugüne kadar yapılan çalışmalar, genellikle eserin sözlük, dil, Türkçe öğretimi ve folklorik özellikleri üzerinde durmuştur. Oysa eser; müellifin eserde dile getirdiği hususlar, yazıldığı dönem ve bölgenin koşulları, mahiyeti, dil-kültür ve dil-siyaset ilişkisi bağlamlarında ele alındığında Kâşgarlı Mahmud'un sadece bir sözlük hazırlamadığı ve Araplara Türkçe öğretmeyi hedeflemediği görülür. Diğer bir ifadeyle söylemek gerekirse hep bahsedilen "Araplara Türkçeyi öğretmek gayesi" dışında eserin yazılışında başka amaç ve hedeflerin de olabileceği düşüncesi göz ardı edilmemelidir. Zira müellif, Malazgirt'le başlayan yeni dönemde Türklerin dünya siyasetinde kazandığı konumun farkındadır. Nitekim dünyanın idaresinin Türklere verildiği mesajını da eserin girişinde açıkça ifade etmiştir.

DLT, Türklerin ve Türkçenin tarihî seyrinde bir dönüm noktasıdır. Dilin millet hayatındaki yerini iyi bilen Kâşgarlı, *DLT* aracılığıyla tarihe önemli notlar düşmüştür. Onun vermek istediği dil ötesi mesajlar arasında Türklerin o çağlarda yüksek bir kültüre sahip olduğu, bulunduğu siyasi ve kültürel coğrafyanın hâkim gücü olduğu, İslam dünyasında önemli bir statüsünün bulunduğu gibi hususlar da vardır. Bu eserin, Kaya (2009) ve Bacaklı vd.'nin (2016) de dile getirdiği gibi dil, edebiyat ve siyaset ilişkisi bakımından değerlendirildiğinde manifesto niteliğinde mesajlar içerdiği aşikârdır.

"Türk dilinin XI. asırdaki dil özelliklerini, lehçe ve ağız farklılıklarını, ses ve yapı bilgisini anlatan bir dil bilgisi kitabı; halk bilimine ve edebiyatına malzeme kazandıran zengin bir kaynak; kişi, boy, yer adları bakımından bir bilgi dağarcığı; çağın cemiyet yapısını siyasi, iktisadi, kâinat anlayışı yönüyle tanıtan bir sosyoloji mecmuası" (Kaçalin, 2008, s. 46) olan DLT, çok sayıda

özel amaçları olan bir sözlüktür. İçindeki değerlerle de Türk dünyası el kitabı mahiyetinde bir kılavuz kaynaktır.

Kaynaklar

Adalıoğlu, H. H. (2009). Kâşgarlı Mahmud ve Abbasi halifeliği. *Akademik Araştırmalar Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)*, *39*, 31-47.

Akalın, Ş. H (2008). *Bin yıl önce bin yıl sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Bacaklı, Y. (2016). Divanü Lügati't-Türk'ün yazılma amacı üzerine bir değerlendirme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *8*, 3259-3267.

Atlı, S. (2019). Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözleri üzerine yapılan bir çalışma: Abdülahad Nûrî ve "atalar sözü". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *8*(3), 2243-2279.

Burkhanov, I. (1998). *Lexicography a dictionary of bacis terminology.* Rzeszow.

Coşar, A. M ve Güneş, B. (2011). Açıklamalı bir kaynakça denemesi-I: Divânü Lügâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud üzerine yazılan makaleler. *Türkiyat Mecmuası*, *21*, 167-231.

Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki şiirler ve atasözleri.* Bilge Kültür-Sanat.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk.* 3. bs., Türk Dil Kurumu.

Golynskaıa, A. (2017). *Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde tek dilli öğrenici sözlüğü: model, yöntem ve ilkeler*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Gökter Gençer, B. (2022). Sözlük tanımlarında edim bilimsel bilginin sunumu. *TDAY-Belleten*, *74*, 101-128.

Hartmann, R. R. K. ve James, G. (1998). *Dictionary of lexicography*. Routledge.

Hazai, G. (1975). Genel leksikografya açısından Kâşgarlı Mahmud hakkında düşünceler. *1. Türk Dili Bilimsel Programına Sunulan Bildiriler* içinde s. 419-424.

Jackson, H. (2016). *Sözlükbilime giriş*. Çev.: Mehmet Gürlek-Ellen Patat. Kesit.

Kaçalin, M. S. (2008). Kâşgarî'nin doğumunun bininci yıldönümü dolayısıyla. *Türk Edebiyatı*, *420*, 43-47.

Kaya, M. (2002). Divânü Lûgati't Türk'ün halkbilimi açısından önemi. *Folklor / Edebiyat*, *8*(31), 39-49.

Kaya, C. (2009). Dîvânu Lugâti't-Türk Araplara Türkçeyi öğretmek için mi yazıldı?. *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri* içinde s. 135-148.

Rahimi, M. (2024). Halaç Türkçesi-Farsça sözlüğü üzerine. *X. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri* (Basım aşamasında).

Schönig, C. (2004). On same unclear, doubtful and contradictory passages in Maḥmūd al- Kāšyarī's "Dīwān luyāt at Turk". *Türk Dilleri Araştırmaları*, 14, 35-56.

Svensén, B. (2009). *A handbook of lexicography: the theory and practice of dictionary-making*, Cambridge University Press.

Tekin, T. (1989). *XI. yüzyıl Türk şiiri: Dîvânü Lugati't Türk'teki manzum parçalar*. Türk Dil Kurumu.

Uysal, İ. N. (2024). Bir öğrenici sözlüğü olarak Dîvânu Lugâti't-Türk. *Yazılışının 950. Yıldönümünde Dîvânu Lugâti't-Türk: Türk Dünyasının Ortak Değeri Konferansı Bildirileri* (Basım aşamasında).

https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud/

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE YELGİN/ELGİN, YOL VE YOLCULUK

*İlknur BOZKIR ÖZDEMİR**

Özet

Kâşgarlı Mahmud'un 11. yüzyılda kaleme aldığı muhteşem eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten günümüze gelinceye dek insanların gezip görerek bilgi, tecrübe ve kültür birikimi toplama isteği hiç değişmemiştir. Kâşgarlı Mahmud paha biçilemez eserini meydana getirirken döneminin Türk dünyasını adım adım gezmiş, bir dilbilimci, bir folklorist gibi çalışmış ve Türk kültür tarihinin önemli mihenk taşlarından olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı hacimli sözlüğünü ortaya koymuştur. Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen yol, yolcu, yolculuk, seyyah, seyyahlık, gezgin vb. kelimelere karşılık gelen kelime ve kelime grupları taranarak dönemin ve Kâşgarlı Mahmud'un yol, yolcu, yolculuk anlayışı ile Türk coğrafyasını gezmesinin nedenleri ve bunun sonucunda ortaya koyduğu eseri İşlevsel Halkbilimi Teorisi çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "yol, yolcu ve yolculuk" kavramları incelenerek söz konusu kavramların 11. yüzyıl Türk kültüründe taşıdığı çok boyutlu anlamlar ortaya konulmuştur. Eserde "yol" kelimesinin yalnızca fiziki bir güzergâhı değil, aynı zamanda toplumsal düzeni, örf ve töreyi, bir amaca ulaşma yöntemini de ifade ettiği belirlenmiştir. "Yolcu" ve "yolculuk" kavramlarının da hem gerçek hem mecaz anlamlarla kullanıldığı, dualar, uğurlamalar ve hatıra bırakma gibi kültürel pratiklerle kutsiyet kazandığı tespit edilmiştir. Ayrıca "yolak, patika, yi, yaŋrak, tezginç, yörgenç" gibi farklı kelimelerin varlığı, Türklerin göçebe yaşam biçiminin dile yansımasını göstermektedir. Bu bulgular, Türklerin hayatında yol ve yolculuğun yalnızca ulaşım değil, aynı zamanda kültürel, sosyal ve manevi boyutlarıyla da merkezi bir değer taşıdığını ortaya koymaktadır. Tüm bu bulgular, Türklerin konar-göçer yaşam tarzı içinde "yol" kavramına çok yönlü anlamlar yüklediklerini, dilin ise bu yaşam biçimini ayrıntılarıyla yansıttığını

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Millî Eğitim Bakanlığı, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Ankara/Türkiye, ilknurbozkir@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0009-0008- 5448-6284.

göstermektedir. Eserde yol ile ilgili küçük ayrıntıları dahi karşılayacak geniş bir kelime hazinesi bulunması, Türk dilinin zenginliğini ortaya koyarken; yol, yolcu ve yolculuk kavramlarının kültürel, sosyal ve manevi değerlerle iç içe geçmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gezgin, yol, yolculuk, Kâşgarlı Mahmud, ilk sözlük.

Yelgin/Elgin, Road and Journey in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

From the magnificent work of Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, written in the 11th century, to the present day, people's desire to travel and gather information, experience and cultural accumulation has never changed. While creating his invaluable work, Kâşgarlı Mahmud traveled step by step throughout the Turkish world of his time, worked like a linguist and a folklorist and produced his voluminous dictionary called Divanu Lugâti't-Türk, which is one of the important milestones of Turkish cultural history. In this study, the words and word groups corresponding to the words road, traveler, journey, travellership, etc. in *Divanu Lugâti't-Türk* were scanned and the reasons for the period and Kâşgarlı Mahmud's understanding of road, traveler and travel and his travels in the Turkish geography and the work he produced as a result were evaluated within the framework of Functional Folklore Theory. This study examines the concepts of "road," "traveler," and "journey" in the *Dîvânu Lugâti't-Türk*, revealing their multifaceted meanings in 11th-century Turkish culture. It has been determined that the word "road" in the work denotes not only a physical route but also social order, customs, traditions, and a method for achieving a goal. It has been determined that the concepts of "traveler" and "journey" are used both literally and figuratively, gaining sacred significance through cultural practices such as prayers, farewells, and memorials. Furthermore, the presence of diverse words such as "yolak," "patika," "yi," "yaŋrak," "tezginç," and "yörgenç" demonstrates the language reflection of the Turks' nomadic lifestyle. These findings demonstrate that road and journey held central importance in Turkic life, not only for transportation but also for their cultural, social, and spiritual dimensions. All these findings demonstrate that the Turks, within their nomadic lifestyle, attributed multifaceted meanings to the concept of "road," and that their language reflected this lifestyle in detail. The work's extensive vocabulary, encompassing even minor details related to road, demonstrates the richness of the Turkish language and demonstrates that the concepts of road, traveler, and journey are intertwined with cultural, social, and spiritual values.

Keywords: Traveler, road, journey, Kâşgarlı Mahmud, the first dictionary.

Giriş

Eski çağlardan beri insanoğlunun en etkili öğrenme şekli yaşayarak öğrenme yolu olmuştur. İnsanın merakı, öğrenme isteği, bilmediği yerleri görme arzusu hiçbir zaman azalmayarak bilimin ve sanatın da kaynağını oluşturmuştur. Tarihin çeşitli dönemlerinde seyyahların gezip gördükleri yerleri, edindikleri deneyimleri ve bilgileri aktarmak için çeşitli eserler meydana getirdikleri bilinmektedir. Hatta bu amacın dışında yazılmış bazı eserlerde dahi döneminin geniş bir coğrafyasının sosyal hayatı, tarihi, insanların yapıp ettikleri ile ilgili türlü bilgiler günümüze yansıtılmaktadır.

Türk kültür tarihinin en eski ve kıymetli eserlerinden olan *Dîvânu Lugâti't-Türk* her ne kadar bir sözlük olarak yazılmış bir eser olsa da eserin yazarı Kâşgarlı Mahmud bu eserini yazabilmek için döneminin Türk dünyasını adım adım gezerek eserini kaleme aldığını belirtmektedir. Türklerin en güzel konuşanı, en açık anlatanı, en iyi eğitim göreni, soyca en köklüsü, en başarılı kargı atanı olmakla övünen Kâşgarlı Mahmud, eserini Türk topluluklarının yaşadığı bütün şehirleri, çölleri ve Türk boylarını dolaşarak yazdığını söylemektedir (Atalay,1998-I, s. 4). Türk tarihinin bilinen en eski seyyahı olan Kâşgarlı Mahmud seyahatlerini büyük bir amaç için gerçekleştirerek Türk ve dünya tarihine eşsiz bir eser bırakmıştır.

Bu çalışmamızda bir amaç içerisinde seyyahlık yapan Kâşgarlı Mahmud'un eşsiz eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün içeriği ile ilgili genel bir değerlendirme yapıldıktan sonra yol, yolcu ve yolculuk kelimelerine karşılık gelen kelimeler, anlamları ve işlevleri üzerinde durulacaktır.

1. Kâşgarlı Mahmud'un Eserine Genel Bir Bakış

Dîvânu Lugâti't-Türk Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür. Eser 11. yüzyılın ikinci yarısında Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmıştır; Türkçeden Arapçaya ansiklopedik bir sözlük özelliği taşımaktadır. Eserin tam adı "Kitabu Divani Lugati't-Türk"tür ve "Türk lehçelerini toplayan kitap" anlamına gelmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 17).

Eserin yazılmaya başlandığı tarih konusunda bütün araştırıcılar müstensih tarafından verilen ketebe kaydındaki tarih olan 25 Ocak 1072 tarihinde hem fikirdirler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 18). Bununla birlikte eserin tamamlanma tarihi konusunda farklı görüşler söz konusudur. Bu alanda yapılmış son çalışmalardan olan Ercilasun ve Akkoyunlu (2015)'nun eserinde *Dîvânu Lugâti't-Türk Türk*'ün tamamlanma tarihi olarak "469 yılının Cemaziyel'ahiri'nin onuncu Pazartesi günü" tespit edilmiş yani miladi olarak 09 Ocak 1077 tarihi eserin tamamlanış tarihi olarak verilmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün günümüze ulaşan tek nüshası, İstanbul Fatih'teki "Millet Yazma Eser Kütüphanesi"nde, Arapça eserler bölümünde (A. E. Arabi) 4189 numarada kayıtlı bulunmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 17).

Dîvânu Lugâti't-Türk Türk'ün yazarı Kâşgarlı Mahmud veya Mahmud Kâşgarî olarak bilinen yazarın tam adı Mahmud bin el-Huseyn bin Muhammed el-Kâşgarî'dir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 23). Kâşgarlı Mahmud kendi ifadesi ile Türklerin, "dilde en doğruyu bilenlerinden, anlatımda en açık olanlarından, akılca en yetkinlerinden, soyca en köklülerinden, mızrakta en iyi atıcılarından"dır. Türklerin "ülkelerini ve bozkırlarını" incelemiş; "Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini ve kafiyelerini" öğrenmiştir; "her boyun dili"ni "en mükemmel şekilde" bilmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 24). Kâşgarlı Mahmud'un eserinden edinilen bilgiler ve veriler ışığında yazar Türkçe (Türkçe'nin çeşitli lehçe ve ağızları), Arapça ve Farsça'nın gramerlerine ve edebiyatlarına hâkim olacak derecede bir dil bilgini, Türk boy teşkilat ve düzenini de bilen bir etnolog, bir halk bilimci, bir toponomast ve bir coğrafyacıdır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün söz varlıkları incelendiğinde XI. yüzyıl Türk dünyasının aile yapısını, akrabalık ilişkilerini, inançlarını, toplumsal yaşamını, devletin iktisadi ve idari yapısını, sanatını, yemeklerini, haberleşmelerini, silahlarını, kısaca Türklerle ilgili her şeyi ortaya koyan eşsiz bir kaynak olarak karşımıza çıkan eser (Akalın, 2008, s. 11) dönemin geniş Türk coğrafyası hakkında aktardığı bilgiler, oraları ayrıntılı bir şekilde incelemiş olması ve yazarının Türk ülkelerini, şehirlerini, köylerini birer birer gezerek bilgiyi toplama şekli ile bir seyahatnâme özelliği de taşımaktadır.

Kâşgarlı Mahmud eserinde gezdiği yerlere ait yazdığı dağlar, çöller, dereler, sular ve göllerin Türk İslam ellerinde bulunanlar olduğunu belirtmektedir (Atalay, 1998-I, s. 27).

Kâşgarlı Mahmud'un eserine Türk dünyası ve komşularını gösteren bir harita eklemiş olması hem coğrafya hem tarih hem de Türk kültür tarihi açısından çok değerli bir çalışmadır. Yazar bu dönemdeki Türk boylarının neler olduğundan, nerelerde yaşadıklarından, hangi dilleri bilip konuştuklarından, komşu ülkelerinin hangileri olduğundan ve bu ülkelerin hangi dilleri konuşabildiklerinden de bahsetmektedir. Ayrıca kelime açıklamalarının ardından verdiği örnek cümleler, atasözleri, deyimler ve şiir parçaları birer hazine niteliğindedir. Kâşgarlı Mahmud'un Türk sosyal yaşamına dair verdiği bilgiler arasında aile yaşamı, yiyip içtikleri, giyim kuşamları, bayramları, gelenek görenekleri, ekip biçtikleri, av aletleri, akrabalık ilişkileri, komşuluk ilişkileri,

evleri, dinî inançları, oynadıkları oyunlar, gök cisimleri ve gök olayları, Türk takvimine dair bilgiler bulunmaktadır.[1]

Çalışmasına bir seyyah olarak başlayan Kâşgarlı Mahmud ortaya çıkardığı eseri ile yüzyıllar sonrasında bile Türk kültür çalışmalarında ana kaynak olmayı sürdürmektedir.[2]

Dursun Yıldırım'a göre Kâşgarlı Mahmud bir "kültür bilimcisi" ve "alan araştırmacısı"dır. "Türk boylarının üzerinde yayıldığı coğrafyayı" dolaşmanın bugün bile zor olduğunu belirten Yıldırım bu düşünceden hareketle " Kâşgarlı'nın ne denli çetin ve meşakkatli bir alan araştırması yapmış olduğu, ne denli yorucu ve güçlüklerle dolu bir çalışmayı başarıyla sona erdirdiği olgusu daha iyi anlaşılabilir." demektedir (Yıldırım, 2008, s. 113).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün, Kâşgarlı Mahmud'un uzun gezileri, derlemeleri ve araştırmaları sonucunda kaleme alındığı, günümüz bilimsel çalışmaları gibi incelikle işlenerek oluşturulduğu bugün su götürmez bir gerçektir. Bu nedenle eserde çok sayıda Türk ve yabancı ülke adları, il adları, şehir, kasaba ve köyler adları, hatta yeri belli olmayan mekân adları geçmektedir. Gömeç (2009) yaptığı çalışmasında eserde geçen ülke adlarının Barshan, Çaparka, Çin, Hind, Kıtay, Maçin, Rum, Rus, Tabgaç, Tangut, Tezik, Tübüt (Tibet), Yemen olduğunu; il adlarının Aramut, Argu, Basmıl, Başkurt, Peçenek, Bulgar, Çaruk, Çigil, Çumul, Edgiş, Harzem, Kalaç, Karluk, Kay, Kençek, Kıpçak, Kırgız, Oğuz, Sogd, Suvar, Tatar, Toksı, Ugrak, Uygur, Yabaku, Yagma, Yimek olduğunu; şehir adlarının Argu, Asbicab (Sayram), Aşçan, Balasagun, Barçuk, Barsgan, Beş Balık, Buhara, Can Balık, Hotan, Itlık, İki Öküz, İnçkend, Karaçuk, Karnak, Kaşgar, Katun Sini, Kayas (Kuyas), Kazvin, Kençek Sengir, Keşmir, Kiçi Talas, Kingüt, Koçu, Konçgar Başı, Kum, Mankent, Merv, Özçend (Özkent), Saksın (Suvar), Sançu, Sapran (Savran), Semizkent, Sitgün (Sütkent), Sugnak (Sıgnak), Sülmi, Şaş (Taşkent), Sıknı, Talas (Taraz), Tartuk, Uç, Udhu, Yafku (Yavgu), Yarkent, Yengi Balık, Yerkend (Dizruyin) olduğunu; kasaba ve köy adlarının Abul, Adhıg, Alguk, Aluş, Artuç, Balu, Barman, Kamlançu, Kuyas, Yafınç, Yagma olduğunu; mevkileri açıkça belli olmayan yer adlarının Adgış, Aksay, Ak Terek, Ala Yıgaç, Aramut, Ala, Aruk Turuk, Ay Köl, Badal-art, Bagram Kumı, Bakırlıg, Barçan, Bay Yıgaç, Bukaç-art, Bükür, Çurçan, Hozar, Kapuş, Kara Sengir, Kara Yalga, Kargalıg, Kası, Kaşga Bugra, Kavak-art, Mangışlag, Mınglak, Ötüken, Sıgun Samur, Suvlag, Tarım, Üreng,

---

1 Daha fazla bilgi için bkz. Reşat Genç. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. 2.Baskı. Ankara: TKAE.

2 Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk ile ilgili ayrıntılı bir kaynakçaya ulaşmak isteyenler Türk Dil Kurumunun https://www.tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/11991/ adresini ziyaret edebilirler.

Yamar, Zanbı-art olduğunu belirtmektedir. Bu çalışmanın ışığında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te 13 devlet ve ülke, 27 il, 46 şehir, 11 kasaba ve köy, 33 mevki ve yurttan söz edildiği görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un yaşadığı dönem göz önüne alındığında bir yerden bir yere gitmenin kolay olmadığı, Kâşgarlı Mahmud'un yazmayı planladığı eseri için çok geniş bir coğrafyada dolaştığı, incelemeler ve derlemeler yaparak eserini zenginleştirmek istediği aşikardır. Bu durumu kendisi de eserinde şu şekilde ifade etmektedir:

"Bu sebeple ben onların ülkelerini ve bozkırlarını inceledim; Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini ve kafiyelerini öğrendim. Zaten ben onların, dilde en doğruyu bilenlerinden, anlatımda en açık olanlarından, akılca en yetkinlerinden, soyca en köklülerinden, mızrakta en iyi atıcılarındanım. Böylece her boyun dili bende en mükemmel şeklini buldu. Sonra bu kitabı en iyi şekilde düzenleyerek yazdım. Yüce Allah'ın yardımına sığınıp kitabımı Dîvânu Lugâti't-Türk (Türk Lehçelerinin Divanı) diye adlandırarak ortaya koydum. Sonsuza kadar anılsın ve ebedi bir hazine olsun diye.

…

Her söz yerli yerine otursun, yanlış olanlar bilinsin, kelimeleri arayanlar konuldukları yerde onları bulsunlar, isteyenler belirlendikleri yerde onları görsünler diye yıllarca eziyet çektim.

…

Gönlümü de bu işe verdim. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 2-3)."

Yazarın bu açıklamalarından ülke ülke, bozkır bozkır gezdiğini, incelemeler yaptığını, özellikle Türk lehçelerini ve kafiyelerini öğrendiğini anlıyoruz. Yani eserini kaleme almadan önce çok uzun bir süre hazırlık yapmış ve büyük emek vererek kendisini ve malzemesini bu kitabı yazabilmeye hazır hâle getirmiştir. Yaşadığı dönemin Türk coğrafyası düşünüldüğünde savaşların, akınların olduğu bir dönemde bu işe baş koymuş olması bu kitabı yazmak için içinde çok büyük bir şevk bulunduğunun açık bir göstergesidir. Yazar bu ifadeleri ile aslında iyi bir eğitim aldığını dolaylı yoldan ifade etmektedir. Eserinin ne denli değerli bir hazine olduğunun kendisi de farkında olarak eserini kaleme almıştır. Eserini yazarken yıllarca eziyet çektiğini fakat bu işe gönlünü verdiğini ifade etmesi ortaya koyduğu zorlu işin altında yatan motivasyonun ifadesidir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün yazıldığı dönemde Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular sayesinde Türkler, Orta ve Ön Asya'da siyasi ve kültürel açıdan üstünlük sağladıkları bir konumdaydılar. Bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te 11. yüzyıl Türk dünyasının siyasi durumu hakkında hemen hemen hiçbir bilgi verilmemektedir. 11. yüzyılda Türk dünyası, siyasi bakımdan

Bulgarlar, Karahanlılar, Gazneliler ve bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Selçuklular tarafından temsil edilmekteydi. Türk dünyasında varlıklarını bildiğimiz ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te adı geçen yukarıda da zikrettiğimiz Türk boyları, bu devletlerin kurucuları veya tâbileri olarak varlıklarını sürdürmekteydiler (Adalıoğlu, 2008). Kâşgarlı Mahmud, Alp Arslan'ın 26 Ağustos 1071 tarihinde Malazgirt Savaşı'nda kalabalık Bizans (Doğu Roma) ordusunu yenerek Anadolu'nun kapılarını açtığı ve bu zaferin kutlandığı dönemde Bağdat'ta idi ve meşhur Dîvânu Lugâti't-Türk eseri üzerinde çalışıyordu. Kâşgarlı Mahmud, dünyanın siyasî haritasını değiştiren bu tarihî zaferden bir yıl sonra Dîvânu Lugâti't-Türk eserini yazmağa başladı. Tarihin bu olaylara tanıklık ettiği dönemde Kâşgarlı Mahmud da Türk dilini, Türk kültürünü, Türk bilgeliğini dünyaya tanıtmak için çalışmalarını sürdürüyordu (Bayat, 2008, s. 25). İşte Kâşgarlı Mahmud, Selçukluların bu ihtişamlı döneminde yaşamış ve eserini Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında yazmıştır. Böyle olmasına rağmen Selçuk Bey'den bahsederken sadece "Zamanımızın sultanlarının ceddinin adıdır." demekle yetinmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, bu yüzyılda, İslam dünyasında idrak edilmeye başlanan yeni Türk çağının doğurduğu inanç ve ihtiyacın bir neticesi ve ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Kâşgarlı Mahmud ölümsüz eserini bu huzurlu ortamda Bağdat'ta yazmış ve halifeliğinin ikinci yılında Muktedî Biemrillah'a sunmuştur. Muktedî döneminde Abbasî halifeliğinin, rakibi Şii-Fatımi halifeliği karşısında nüfuzu artmış Suriye, el-Cezire, Filistin, Hicaz ve Yemen'de hutbeler Abbasîler adına okunur olmuştur; bunun en önemli nedeni Selçukluların İslam dünyasında yarattığı istikrar ve huzur ortamıdır (Adalıoğlu, 2008).

Kâşgarlı Mahmud'un Bağdat'a geliş nedenleri ile ilgili farklı görüşler olmakla birlikte Ercilasun ve Akkoyunlu (2015, s. 32) bu konu ile ilgili uzun açıklamalarından sonra Kâşgarlı Mahmud'un soy kütüğünü Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'a dayandırmakta ve şöyle sıralamaktadırlar: Abdülkerim Satuk Buğra Han> Baytaş Arslan Han> Ebulhasan Ali Arslan Han> Nasr Arslan İlig > Muhammed bin Nasr> Hüseyin > Mahmud Kaşgarı. Bu çizelgede sadece Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin'in tarihî kaynaklarda tespit edilemediğini, onun adının yalnız *Dîvânu Lugâti't-Türk* yazmasında Kâşgarlı Mahmud'un babası olarak geçtiğini belirtmektedir. Bu şecereye göre Kâşgarlı Mahmud'un büyük amcası, dedesi Muhammed bin Nasr'ın kardeşi olan Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrahim bin Nasr'dır. Bilindiği gibi Tamgaç Han İbrahim'in (veya onun kardeşi İsa'nın) kızı Terken Hatun 1065'te Melikşah ile evlenmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Terken Hatun'a yazılmış üç beyit bulunmaktadır. Akün bu beyitlerin bizzat Kâşgarlı Mahmud'un kaleminden çıkmış olabileceğini söylemektedir (Akün, 2002, s. 14). Ercilasun ve Akkoyunlu (2015, s. 33) Samanoğulları ülkesinin gerçek fatihinin Nasr bin Ali olduğunu ve Kâşgarlı Mahmud'un onun soyundan geldiğini belirterek Nasr

bin Ali'nin oğlu Muhammed bin Nasr'ın 1037-1040 tarihlerinde Özkend yöneticisi olduğunu söylerler. Muhammed'den sonra Batı Karahanlıların yönetimi kardeşi Tamgaç Han İbrahim'e geçtiği için Muhammed'in çocuk ve torunları hakkında kaynaklarda bilgi olmadığını, Kâşgarlı Mahmud'un kendisi ve babası hakkında herhangi bir unvan zikretmemesi, sadece babası Hüseyin'in Barsgan'dan olduğunu söylemesi, Muhammed'in çocuk ve torunlarının yönetim kademelerinde olmamasıyla ilgili olduğunu belirtirler. Bu bilgiler ışığında Kâşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin'in uzun yıllar Barsgan'da bulunduğunu, belki de orada doğmuş olabileceğini; Mahmud'un ise ya Kaşgar'da doğmuş ya da Barsgan'da doğup küçük yaşta Kaşgar'a gelerek orada ilim tahsil etmiş olduğunu, daha sonra Türk ülkelerini dolaşmış ve nihayet Bağdat'a geldiğini belirtmektedirler.

Zeki Velidi Togan, yukarıda bahsettiğimiz siyasi ortamda, İran'da Selçukluların, Mâverâünnehir'de de Karahanlıların emniyet ve istikrarı sağlamaları neticesinde, birçok Türkistan kökenli insan, İslam kültür hayatına katkıda bulunmak için Bağdat gibi kültür merkezlerine gelmiş olduklarını belirtmektedir (Togan 1932, s. 39). Ülkütaşır da Karahanlılar devletinin yüksek aristokrasisine mensup olan Kâşgarlı Mahmud'un, Terken Hatun'un yanında Bağdat'a gelenlerden olduğunu belirtmektedir (1972, s. 18-19).

Yukarıda zikredilen tüm bu bilgiler bize Kâşgarlı Mahmud'un aristokrat bir aileden geldiğini, iyi bir eğitim aldığını, açık fikirli ve ileri görüşlü bir düşünce yapısına sahip olduğunu, ortaya koymak istediği eseri için büyük meşakkatleri göze alarak uzun yıllar bir plan dâhilinde çalıştığını, ortaya çıkardığı eserinin ne denli büyük ve önemli bir hazine olduğunun farkında olan bir ilim ve bilim insanı olduğunu göstermektedir.

2. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Yol ve Çeşitleri

Türk'ün hayatında yol ve yolculuk hep var olmuştur. Atalarımız Oğuz Kağan Destanı'nda "Daha deniz, daha müren, güneş bayrak, gök kurıkan (Bang ve Rahmeti, 1936)" diyerek ve güneşi bayrak, göğü çadır gören bir millet olarak daima uzak ufuklara gözlerini dikmiş "Kızıl Elma" mefkûresi ile ömürlerini yollarda ve at üzerinde geçirmişlerdir. Böyle olunca yol, yolcu ve yolculuk daima hayatlarının bir parçası olmuştur. Ayrıca "yol" kelimesi Türkçenin en eski devirlerinden beri temel, yan ve mecaz anlamları ile kullanılır olmuş, yolun farklı türleri için farklı kelimler kullanılmıştır. Bu durum Türklerin hayatında yolun özel ve önemli bir yerinin olduğunun da açık bir göstergesidir.

Eski dönemlerde yollar daha çok devletin idaresi ile orduların sevk ve idaresi için gerekliydi ve bu konuda Türklerin tecrübeleri çok eskiydi. Devlet sahibi olmanın ve bu devleti idare etmenin işaretlerinden biri de yolları idi. Yine dönemin ticareti açısından "İpekyolları" da Türk yurtlarının içinden ge-

çiyordu. Bu sebeple bu yolların güvenliği, düzeni, bakımı Türkler için önemli idi (Ögel, 2022, s. 317).

Adalıoğlu (2007), Kâşgarlı Mahmud'un haritasından yola çıkarak Türkistan'daki doğu-batı yönünde yol güzergâhlarını şöyle anlatmaktadır:

"Birinci Yol Fergana'dan başlayıp Cend bölgesinden Kaşgar, Hoten, Cürcan ve buradan da sıradağlar üzerinden Şancu (burası da Çin'deki Schang-schui ile aynıdır)'ya ulaşıyordu. İkinci Yol Hocend'den Siri Derya nehrinin üzerinden Hotşent, Kâşân, Kagenkar'a, oradan Basi veya Bave'ye sonra Karaşehr'e ve nihayet doğuya doğru Üst Turfan veya Barmân'a ulaşıyordu. Üçüncü Yol, Şaş eyaletinden, bugünkü Sir Derya kenarından İsficab, Çimkent; Taraz (Talas) nehrinden veya topraklarından Aulieata, Nazal'a, Yafenç ve Tarım'ın kuzeyinde İki Ögüz, Kümi Talas'a kadar gidiyordu. Dördüncü yol da dağ yolunun diğer tarafından Buhara ve Beşbulak'ın kuzeyinden Canbulak'a uzanıyor. Burskan şehri ve Isık Göl bölgesinin güneyinden geçerek Turfan (Birman)'a uzanmaktaydı. (Adalıoğlu, 2007, s. 26)"

Ögel, yolun devlet teşkilatı ile düzenlerinin de bir sembolü olduğunu söylemektedir. Çincedeki "tao" sözcüğünün "yol" anlamı dışında "bölge (district)" ve "il" anlamlarının da olduğunu belirtmektedir. Yani bir eyaletin kısımlara ayrılmış bölümleri için de "tao" sözcüğü kullanılmakta idi. Yine Çincede bu söz bir "doktrin ve ahlak prensibi" idi. Ögel, "yol" deyişi ile Türkler tarafından da aynı anlayışların anlatılmak istendiğini belirtmektedir (2022, s. 321). Ayrıca yol Türklerde "örf, gelenek, töre, kanun ve düzen" demektir (2022, s. 323).

Dîvânu Lugâti't-Türk özelinde baktığımızda ise yol ile ilgili çok sayıda kelime karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde bu kelimelerin anlamları ve eserde yer alan örnekleri verilerek açıklamalarda bulunulacaktır. Kelimelerin anlamları Ercilasun ve Akkoyunlu (2015), Dankoff ve Kelly (1982,1984), Atalay (1998,1999) ve Kaçalin (2016)'in çevirileri referans gösterilerek verilecektir.

2.1. Yol

Güncel Türkçe Sözlük'te "yol" kelimesi 13 anlamı ile yer almaktadır (URL-1). Kubbealtı Lugatı'nda ise 14 anlamı verilmektedir (URL-2).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yol ve yolla ilgili kelimeler ve anlamları ise şunlardır:

yol: yol, yolculuk, sefer. Sefere de yo.l denir. Bundan aŋar yol çıktı denir; "ona yolculuk göründü" demektir. Bu, aniden bir yolculuk çıktığı zaman kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 406-980), (Atalay, 1998-III, s. 144), (Kaçalin, 2016, s. 605).

yol: yol (tarîk) (Dankoff ve Kelly, 1984 s. 222).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten "yol" ile ilgili örnek cümleler Ercilasun ve Akkoyunlu (2015)'nun çalışmasından alınmıştır:

1. Awçı neçe al bilse adıg ança yol bili.r. Anlamı şudur: Avcı avlanmak için ne kadar hile yolu bilirse ayı da kaçmak için o kadar yol bilir. İki dâhi karşı karşıya geldiği zaman bu söz kullanılır (2015, s. 30).

Bu atasözünde "yol" kelimesi "Bir sonuca, bir amaca ulaşmak için izlenen süreç; çare, taktik." anlamında ve mecaz anlamda kullanılmıştır.

2. Ula bolsa yol azma.s bilig bolsa sö.z yazma.s. Anlamı şudur: Arazide işaret olsa yol kaybedilmez; insanda da akıl olsa konuşmada yanlış yapmaz (2015, s. 44).

Bu atasözünde "yol" kelimesi "Karada insanların ve hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer." anlamında ve gerçek anlamıyla kullanılmıştır. Atasözünün mecazi anlamı ile "örfünü, geleneğini, töresini, kanununu" bilen kişinin yanlış yapmayacağı anlatılmaktadır. Bu yönü ile "yol" sözcüğü geniş bir anlam ifade etmektedir.

3. (azıtga.n) ol kişi ol yoldan azı.tga.n denir; "bu, insanları devamlı yoldan çıkaran insandır" anlamına gelir (2015, s. 79).

Bu cümlede "yoldan çıkmak" deyimi "doğru yoldan (örf, gelenek, töre, kanun) ayrılmak" anlamında ve mecaz anlamda kullanılmıştır.

4. ol yo.l a.zdı: o, yolu kaybetti, şaşırdı (2015, s. 89).

Bu birleşik kelimede "hangi yoldan gideceğini bilememek" anlamında hem gerçek hem mecaz anlamda kullanılmaktadır.

5. yol adrıldı: iki yol birbirinden ayrıldı (2015, s. 113).

6. Sart azukı arıg bolsa yolda yir. Tüccarın azığı temiz ise yol üzerinde açıkça yer. Bu söz, güvenilir olduğunu ısrarla iddia eden, fakat bunu ispat etmekten kaçınan kimseler için söylenir (2015, s. 31, 148).

Bu atasözünde "yol" kelimesi "Bir sonuca, bir amaca ulaşmak için izlenen süreç." anlamında ve mecaz anlamda kullanılmıştır.

7. Neçe munduz erse iş edgü neçe egri erse yol edgü. Anlamı: Dost ve arkadaş aptal olsa da çölde yalnız gezmekten daha iyidir. Yol eğri olsa da orada yürümek çölde başını alıp gitmekten daha iyidir. Orada belki (insan) maksadına ulaşabilir (2015, s. 200).

Bu atasözünde "yol" kelimesi "Bir sonuca, bir amaca ulaşmak için izlenen süreç." anlamında ve mecaz anlamda kullanılmıştır.

8. beg yol kerdi: bey olan adam yolu kesti. Bu, tanımadık kimselerin geç-

memesi için gözetleme yerlerinde adamların oturmasıdır. Düşmandan korkunca bu işi yapar (2015, s. 235).

Bu cümle içerisinde "yol" kelimesi "Karada insanların ve hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer." anlamında ve gerçek anlamı ile kullanılmıştır.

9. er yolka köndi: adam yolu tanıdı ve yola koyuldu (2015, s. 242).

Bu cümle içerisinde "yol" kelimesi "Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılan uzaklık; sırat, tarik." anlamında ve gerçek anlamı ile kullanılmıştır.

10. Ewlig todgursa kö.zi yolka bolu.r. Anlamı: Ev sahibi misafiri doyurursa, misafirin gözü gitmek için yolda olur. Yemek yedikten sonra müsaade isteyen için söylenir (2015, s. 283).

Bu atasözünde "yol" kelimesi "Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılan uzaklık; sırat, tarik." anlamında ve gerçek anlamı ile kullanılmıştır.

11. ol meniŋ bile yo.lka togruşdı: o, hedefe giden yolda, yol almada ve yürümede benimle şamata ederek yarıştı (2015, s. 294).

Bu cümle içerisinde "yol" kelimesinin "Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılan uzaklık; sırat, tarik." anlamında ve "Bir sonuca, bir amaca ulaşmak için izlenen süreç." anlamında hem gerçek hem mecaz anlamı ile kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.

12. er yoldan yandı: adam yol vb.den döndü (2015, s. 378).

Bu cümle içerisinde "yol" kelimesinin "Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılan uzaklık; sırat, tarik." anlamında ve "Bir sonuca, bir amaca ulaşmak için izlenen süreç." anlamında hem gerçek hem mecaz anlamı ile kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.

13. er yoldan kı.şdı: adam yoldan ayrıldı (2015, s. 426).

Bu cümle içerisinde "yol" kelimesinin "Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılan uzaklık; sırat, tarik." anlamında ve "Bir sonuca, bir amaca ulaşmak için izlenen süreç." anlamında hem gerçek hem mecaz anlamı ile kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.

14. ol taşıg yoldan ki.terdi: o, taşı yoldan kenara çekti (2015, s. 428).

Bu cümlede "yol" kelimesi "Karada insanların ve hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer." anlamında ve gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

15. bir yol birig satga.dı: bir güney yolu, bir batı yolunun üzerinden geçti (2015, s. 469).

Bu cümlede "yol" kelimesi "Karada insanların ve hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer." anlamında ve gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

16. ol meni yolka köndgerdi: o, bana yolu vb.ni gösterdi (2015, s. 523).

Bu cümlede "yol" kelimesi "Karada insanların ve hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer." anlamında ve gerçek anlamıyla kullanılmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yolla ilgili diğer kelimeler ve anlamları ise şunlardır:

yolak patika.: kırlarda bulunan küçük yol. (yolak) yolak barçın çizgili ipek. Herhangi bir şeyde yollar ve çizgiler varsa yolak denir. Aslı yo.lak'tır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 355).

yolaq: bozkırda küçük bir yol. Yolaq barçin: Ayrıca bir şeyin üzerinde yollar veya çizgiler varsa yolaq barçin diye adlandırılır. Kökeni yolaq'tır (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 155).

yolak: çığır, cılga, kırlarda bulunur küçük yol. Yolak barçın: yol yol çizgili ipek kumaş. Kendisinde çizgiler ve yollar bulunan her şey için de böyle denir (Atalay, 1999-III, s. 17), (Kaçalin, 2016, s. 605).

yi: dağdaki küçük yol (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 441), (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 261), (Kaçalin, 2016, s. 600).

yi: yiv, dağ yivi (Atalay, 1999-III, s. 216).

yaŋrak: dağdan inen dönemeçli yol. Oradan vadinin dibine su akar; adam oradan sıçrayarak vb. şekilde yürüyebilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 505), (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 347).

yanğrak: dağ kıvrımı, büküntüsü, uçurum ve altında dere akan bir yoldur ki oradan adam sıçramakla ve buna benzer şeylerle geçebilir (Atalay, 1999-III, s. 384).

yaŋrak: dağın engebeli yeri, altından dere akan ve kişinin sıçraya sıçraya yürüyebildiği dağ yolu (Kaçalin, 2016, s. 562).

tezginç: dağ vb.lerinin dönemeçleri. Aynı şekilde tezginç yöl denir; "kıvrılmış yol" demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 506), (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 348), (Atalay, 1999-III, s. 387), (Kaçalin, 2016, s. 471).

yörgenç: yol vb. şeylerde kıvrım ve dönemeçler bakımından tezginç gibidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 506), (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 348), (Atalay1999-III, s. 387), (Kaçalin, 2016, s. 609).

(olunç) olunç yol: düz olmayan, kıvrımlı yol (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 533).

ulinç yol: dolambaçlı yol (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 380).

ulınç: ulınç yol: iğri büğrü, büküntülü yol, düz olmayan yol (Atalay, 1999-III, s. 450).

olınç: olınç yol: düz olmayan, kıvrımlı yol (Kaçalin, 2016, s. 363).

çığır: dar ve küçük yol (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 156), (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 280).

çıgır: dar yol, küçük yol (Atalay, 1998-I, s. 363). Dar ve küçük sokak (Kaçalin, 2016, s. 155).

çıgırla-: yi.rig çıgırla.dı o, yerde küçük bir yol açtı ve orada yürüdü. Kar yeri kapladığı zaman adam üzerinde küçük bir yol açarsa yine aynıdır. çıgırla.r, çıgırla.ma.k (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 483).

çiğirla-: (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 318).

çıgırladı: yerig çıgırladı: o, yerde çıgır yaptı ve yöneldi. Kar yeri örter de birisi ayağıyla yol açarsa yine böyle denir (Atalay, 1999-III, s. 331).

çığırla-: yerig çıgırladı: o, bir yerde küçük bir yol açtı ve yürüyüp gitti. Karla kaplı bir yerde birisi ayağıyla yol açtığında da yine böyle denir (Kaçalin, 2016, s. 155).

çıgırlan-: yi.r çıgırlandı: yerde yollar ve yolcuklar peyda oldu. çıgırlanu.r, çıgırlanma.k. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 311).

yer çiğirlandi: yerde patikalar ve dar yollar görünür oldu (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 95).

çıgırlandı: yer çıgırlandı: yerde çığırlar peyda oldu (Atalay, 1998-II, s. 267), (Kaçalin, 2016, s. 155).

aḍrış: iki yolun başı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 47), (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 129), (Kaçalin, 2016, s. 66).

adhrış: ikiye ayrılan yolun başı (Atalay, 1998-I, s. 96).

ertik: işlek yol (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 50), (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 133), (Atalay, 1998-I, s. 103).

ertig: işlek yol (Kaçalin, 2016, s. 180).

eşkin: eşkin topra.k : akıp kayan toprak ve kum. Uzun yola da eşkin denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 1015, s. 53), (Atalay, 1998-I, s. 109).

eşkin: eşkin toprak: akıp inen, kayan toprak veya kum (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 137), (Kaçalin, 2016, s. 182).

Bu kelimeler ve örnek cümleler bize yol ile ilgili farklı anlatımlar için farklı kelimelerin varlığını göstermektedir. Bu durum Türk'ün dünyasında yolun ne denli önemli olduğunun göstergesidir. Sürekli yolda olan Türk milleti için yol ve yolla ilgili kelimeler hayatın içinde sıklıkla var olan ve sıkça kullanılan kelimelerdir. Dağdaki küçük yol ile kırdaki küçük yolu, dağdan inen dönemeçli yolla düz olmayan kıvrımlı yolu, dar ve küçük yolla uzun yolu, işlek yolu birbirinden farklı kelimeler ile adlandıran bir millet için yol çok anlamlı, özel ve önemli bir kavramdır. Kelimenin gerçek, yan ve mecaz anlamları ile kullanılması da farklı bir zenginliğin göstergesidir.

2.2. Yolcu (elgin/yelgin)

Güncel Türkçe Sözlük'te "yolcu" kelimesi 5 anlamı ile yer almaktadır (URL-1). Kubbealtı Lugatı'nda ise 5 anlamı verilmektedir (URL-3). Kelime, bu iki sözlükte ortak anlamlar hariç tutulursa 6 farklı anlamı ile bulunmaktadır.

Bu anlamlar şunlardır:

1. *isim* Yolculuğa çıkmış kimse.
2. *isim* Yolculuğa çıkmaya hazırlanan kimse.
3. *isim, mecaz* Doğması beklenen çocuk.
4. *isim, mecaz* İyileşmesi umutsuz hasta.
5. *isim, mecaz* İşten çıkarılması beklenen kimse.
6. *din*. Seferî.

Kâşgarlı Mahmud eserinde "elgin" ve "yelgin" kelimeleri ile ilgili bir açıklama yapmakta ve şunu söylemektedir: "Bütün isim ve fiillerin başındaki ye'ler Oğuzca ve Kıpçakçada elif veya cim'e döner. Mesela Türkler "yolcu"-ya yelgin derler, bunlar ise elgin … der (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 12)." *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "yolcu (elgin/ yelgin)" ile ilgili kelimeler ve anlamları ise şunlardır.

elgin: yolcu (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 637).

elkin: yelici, koşan; konuk, misafir, yolcu, seyyah (Atalay, 1999-IV, s. 177).

Dankoff ve Kelly (1982,1984) ve Kaçalin (2016)'in çevirilerinde "elgin, yelgin" kelimeleri ayrı bir madde olarak alınmamış, "yelgin atlıg" maddesi içinde verilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten "elgin" ile ilgili örnek cümleler Ercilasun ve Akkoyunlu (2015)'nun çalışmasından alınmıştır:

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten "elgin" ile ilgili örnek cümleler:

1. ötrük utun ogrı.layu yüzke baka.r
   elgin tüşüp birmiş aşıg başra kaka.r

Diyor ki: Bugün sadece hilekâr ve adi adamlar kaldı. Konuğunun yüzüne hırsızmış gibi bakar. Yedirdiğini başına kakarak yolcu konuğunu minnet altında bırakır (2015, s. 50).

Bu şiir parçasında söyleyen kişi zamandan şikâyet etmekte ve hilekâr ve adi adamların bir özelliği olan konukları olan yolculara hırsız gibi bakıp minnet altında bıraktıklarından şikayet etmektedir. Bu parçadan anlaşılan yolcu olan konukların eskiden daha kıymetli olduğu, bu kişilere izzet ve hürmet gösterildiği ama zamane adamlarının bu özelliklerden yoksun olduğudur.

2. elgin tüşlendi: yolcu gecenin son saatlerinde mola verdi ve kısa bir uykudan sonra kalkmak üzere (mola yerine) indi (2015, s. 304).

3. yüknüp maŋa imledi
   közüm yaşın yamladı
   bagrım başın emledi
   elgin bolup ol keçe.r

Sevgilinin hayalinin geçmesini niteleyerek diyor ki: O, baş eğerek beni selamladı. Hizmet için bana işaret etti. Onu görünce gözümün çer çöpü temizlendi. Ciğerimin yarasını iyileştirdi. O, yolcu olup beni geçti (2015, s. 383).

Bu şiir parçasında sevgili bir yolcuya benzetilmekte ve yolcu gibi gelip geçtiği anlatılmaktadır. Yani kalıcı bir sevgiliden bahsedilmemektedir.

4. öç kek kamug kişi.niŋ yalŋuk ü.ze alı.m bi.l
   ed.gü.lü.kü.g u.gança elgi.ŋ bi.le teli.m kı.l

Anlamı şudur: Öç, bir borç gibi senden istenir, bunun için ondan sakın ve dikkatli ol; yabancı ve yolculara gücün yettiği kadar iyilik et (2015, s. 20).

Bu şiir parçasında öç, kin, nefret konusunda şair insanları uyarmakta ve "ondan sakın, dikkatli ol" demektedir. Yabancı ve yolculara da elinden geldiği kadar iyilik et diyerek tavsiyede bulunmaktadır. Buradan şiirin söylendiği dönemde yolculara iyilik etmenin önemli bir insanî davranış olduğunu

anlamaktayız. Muhtemelen böyle bir iyiliğin manevî anlamda karşılığı olacağı düşünülmektedir. Aynı inanış Türk kültüründe günümüzde de devam etmektedir.

yelgin: yolcu (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 964).

yelkin: yelici, koşan (Atalay, 1999-III, s. 137).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten "yelgin" ile ilgili örnek cümleler Ercilasun ve Akkoyunlu (2015)'nun çalışmasından alınmıştır:

1. yelwin anıŋ kö.zi
   yelgin anıŋ özi
   tolun ayın yüzi
   yardı meniŋ yü.re.k

Sevgilisini niteleyerek diyor ki: Onun gözü büyülüdür; onunla avlar. Kendisi ise yolcudur. Yüzü dolunay gibidir. O bana bir göz attı ve onunla kalbimi yardı (2015, s. 362).

Bu şiir parçasında sevgilinin gözünün büyülü olduğundan ve aşığı bununla avladığından bahsediyor. Ayrıca bir yolcu olduğunu söylüyor. Bunun sebebi sevgilinin bir yerde kalıcı olmadığı gelip geçen bir yolcu gibi olduğunu anlatmak istemesidir. Bu benzetme yukarıda bir şiir parçasında daha geçmektedir. Bu durum o dönemde sevgilinin yolcuya benzetilmesinin kullanılan bir benzetme şekli olduğunun göstergesidir. Çünkü yolculuk Türkler için hayatın içinde olan, sık rastladıkları bir olaydır. Bunun yanı sıra sevgilinin yüzünü dolunaya benzetilmekte, bakışları ile sevgiliyi yaralamaktadır.

2. ajun tüni kündü.zi yelgin keçe.r
   kimni kalı satgasa küçin kewe.r

Diyor ki: Zamanın günleri ve geceleri yolcu gibi geçer. O, kimin üzerine uğrayıp karıştırırsa onu zayıflatır (2015, s. 470).

Bu şiir parçasında zamanın günlerini ve gecelerini yolcuya benzetmektedir. Yine gelip geçici olan bir durum olan "günler, geceler" ve dolaylı olarak "zaman" yolcuya benzetilmektedir. Zaman kimin üzerine uğrarsa onu zayıflatır diyerek zamanın insan üzerindeki etkisini anlatmaktadır. Sanki burada günler ve geceler atıyla hızla koşmakta olan durmayan bir yolcu gibi tasavvur edilmiştir.

3. yelgin bolup bardukı köŋlüm aŋa.r baglayu
   kaldım erinç kad.guka işim udu yıglayu

Diyor ki: Sevgilim yolcu olup gitti. Ben de gönlümü onun sevgisine bağladım. Onun arkasından sanki hüzün içinde kaldım ve sahibimin ardından ağ-

ladım (2015, s. 476).

Bu şiir parçasında âşık sevilisinin yolcu olup gittiğinden onun ardından üzüntü içerinde ağladığından bahsetmektedir. Burada bir ayrılık sahnesi anlatılmakta ve sevgilim gitti demek yerine "yolcu olup gitti" demektedir. Bunun sebebi yine sevgilinin ulaşılması zor, uzak bir yerde olduğunu anlatmak istemesidir. Yani istediği zaman onu göremeyecek ve ulaşamayacaktır. Burada sevgilinin yolcu olup gitmesi ile belki de öldüğünü ifade etmektedir. Çünkü günümüzde ölen ya da ölecek olan kişiler için de "yolcu" kelimesi kullanılmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yelgin" ile ilgili bir madde daha vardır:

yelgin atlıg: hızlı koşan atlı. Oğuzlar "yolcu" için elgin derler; ye'yi elif'e çevirirler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 364), (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 167), (Kaçalin, 2016, s. 587).

yelkin atlığ: koşar atlı. Oğuzlar "y" harfini "e"ye çevirerek "elkin" derler (Atalay, 1999-III, s. 37).

Bu maddede yer alan "yelgin atlıg" kelimesi, o dönemde yolcular genellikle atları ile yolculuk yaptıkları için "hızlı koşan atlı" ya da "atıyla hızla koşan yolcu" anlamını vermek için kullanılan bir birleşik kelimedir. Yolculuklarda at ve at arabası önemli bir yere sahip olduğu için bu anlamı karşılayacak bir kelime grubu kullanılması da bu durumun bir göstergesidir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yolcu" ile ilgili bir diğer kelime grubu da "barkın kişi"dir.

barkın kişi: hiç kimsenin yolundan alıkoyamadığı yolcu (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 191), (Atalay, 1998-I, s. 440), (Kaçalin, 2016, s. 103); barqin kişi (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 331).

Bu kelime grubu örnek bir cümle ya da şiir verilmediği için gerçek anlamı dışında mecaz olarak da kullanılıp kullanılmadığı tam olarak görülmemekle birlikte her iki anlamı ile kullanılabilir olduğu düşünülmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yolcu" ile ilgili bir diğer kelime de "yolsuz" kelimesidir.

yolsu.z: yolunu kaybeden. Aslı, yolsu.z'dur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 366), (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 168), (Atalay, 1999-III, s. 40), (Kaçalin, 2016, s. 605).

Bu kelime örnek bir cümle ya da şiir verilmediği için gerçek anlamı dışında mecaz olarak da kullanılıp kullanılmadığı tam olarak görülmemekle birlikte her iki anlamı ile kullanılabilir olduğu düşünülmektedir. Gerçek anlamı ile "yolu olmayan" ve mecaz anlamı ile "kurallara, kanunlara aykırı" anlamı

ile o dönemde de kullanıldığı düşünülmektedir. Çünkü "yol" kelimesinin 11. yüzyılda hem gerçek anlamı hem de mecaz anlamları ile kullanıldığı yukarıda "yol" maddesinde bahsi geçen örnekler üzerinde gösterilmiştir.

2.3. Yolculuk

Güncel Türkçe Sözlük'te "yolculuk" kelimesi 4 anlamı (URL-1) ile *Kubbealtı Sözlüğü*'nde ise bir anlamı (URL-4) ile yer almaktadır. Bu anlamları şunlardır:

1. *isim* Ülkeden ülkeye veya bir ülke içinde bir yerden bir yere gidiş veya geliş; yol, seyahat, sefer.
2. *isim* Bu gidiş gelişte geçen süre.
3. *isim* Herhangi bir taşıtla bir yere gidip gelme.
4. *isim, mecaz* Farklı bir zamana veya mekâna zihinsel olarak gitmek, o dönemi veya zamanı hatırlamak.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yolculuk" sözcüğünün karşılığı olarak "yol" sözcüğü kullanılmaktadır. "yol" maddesinin açıklamasında "yol: yol, yolculuk, sefer. Sefere de yo.l denir. Bundan aŋar yol çıktı denir; "ona yolculuk göründü" demektir. Bu, aniden bir yolculuk çıktığı zaman kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 406-980), (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 222), (Atalay, 1999-III, s. 144), (Kaçalin, 2016, s. 605)." şeklinde açıklanmıştır.

Bunun dışında "yolculuk" ile ilgili olarak başka kelime ve kelime gruplarının da varlığı görülmektedir. Bu kelime ve kelime grupları ile anlamları şöyledir:

ugur: ugur Oğuzca'da hayır ve bereket. Yolcuya yol ugur bolsu.n denir ki "yol hayır ve bereket içinde geçsin" demektir. Bu söz, sefer dışında başka bir durum için kullanılmaz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 25), (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 100), (Kaçalin, 2016, s. 523).

ogur: hayır ve bereket. Oğuzca. Yolcuya "yol ogur bolsun" denir. "yol uğurlu olsun" demektir. Bu, yalnız yolculuk hâlinde kullanılır (Atalay, 1998-I, s. 53).

ugur bol- : Oğuzcada (yol) hayırlı ve bereketli olmak (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 919), (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 100), (Kaçalin, 2016, s. 523).

ogur bol-: yol uğurlu, hayırlı olmak (Atalay, 1999-IV, s. 427).

ugurlan- : (yol) mübarek, uğurlu olmak (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 919), (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 241), (Kaçalin, 2016, s. 524).

ogurlan-: uğurlamak, uğurlu olmak (Atalay, 1999-IV, s. 427).

yol uğurlandı: yol mübarek oldu (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 129), (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 241), (Kaçalin, 2016, s. 524).

yol ogurlandı: yol uğurlu oldu (Atalay, 1998-I, s. 292).

yol yara.sun: Oğuzlar yol yara.sun derler; "yolda, dileğin uygun olsun" demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 384), (Dankoff ve Kelly, 1984, s. 192), (Atalay, 1999-III, s. 87), "Yolun açık olsun, rast gele." (Kaçalin, 2016, s. 565).

Bu kelime günümüzde "uğurlamak" şekliyle 11. yüzyıldaki anlamına çok yakın bir anlamı ile kullanılmaktadır. Güncel Türkçe Sözlükte anlamı "uğurlamak: Gideni esenlik ve sevgi dilekleriyle geçirmek, yolcu etmek; yolculamak, teşyi etmek (URL-1)" şeklinde yer almaktadır. 11. yüzyılda Oğuz Türkleri arasında neredeyse aynı anlamı ile var olduğunu görüyoruz.

Bu konu ile ilgili olarak Ögel (2022) şu açıklamayı yapmaktadır:

" 'Yola çıkmak', önemli bir işin başlangıcıdır. Bazen ordular, akın yapmak için yola çıkarlardı. Bazen büyük bir Türk topluluğu, bir yerden diğer bir yere göç etmek için hazırlanırdı. Yahut da işi gücü yolculuk olan bir kervan, yoluna devam ederdi. Bunların hepsi de önemli bir işin başlangıcı idi. Oldukça Batı'ya kaymış olan Oğuzlar, yola başlarken 'yol ogur bolsun' yani 'yolunuz uğurlu olsun' diyordu. Diğer Türkler ise sırasında ve yerinde olan bir iş için, 'bu ış ogurlug boldı' diyordu. Bazen da, 'yol ogurlandı', yani 'yol uğurlu oldu' diyordu. Karahanlı çağında, İslamiyetin tesirleri de görülüyor ve 'uğurlu akın' için 'ogurlug sefer' deniyordu. (Ögel, 2022, s. 335)"

Bu açıklamadan da anlaşıldığı üzere Türkler için yol ve yolculuk önemli bir işin başlangıcı olduğu için iyi dilek, iyi temenniler ve dualar ile başlatılmakta; yolculuk için hayır ve bereket dilenmekte idi. Bu dualar ve temenniler yolculuğu çıkan kişi için "bu yolculuğa çıkmaktaki gayen yerini bulsun, dileğin gerçek olsun" anlamlarında çok derin anlamlar içermektedir. Bu inanış ve söylemler günümüze değin varlığını korumuştur ve günümüzde hâlâ "uğur ola, uğurlar ola, uğurlamak, uğurlama, uğur" kelime ve kelime gruplarında yaşamaktadır. Günümüzde gideni "yolculamak" ya da "yolcu etmek"teki gaye buradan kaynaklanmaktadır.

Bu konu ile ilgili olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen bir diğer kelime de "xumaru" kelimesidir.

xuma.ru: mallardan hatıra olanı. Türklerin adetine göre onların büyüklerinden biri öldüğü zaman malından değerli bir parça hükümdar için ayrılır; o mala xuma.ru denir; yani "ondan hatıra" demektir. Bu kelime erkek ve

kadınlara ad olarak da konur. Sefere çıkan kişi de akrabalarına kendisini hatırlamaları için bir şey bırakır; bu da xuma.ru'dur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 193), (Dankoff ve Kelly, 1982, s. 335), (Atalay, 1998-I, s. 445); humaru (Kaçalin, 2016, s. 196).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen bu açıklama bize sefere çıkan kişilerin akrabalarına kendisini hatırlamaları için bir şey bıraktığını anlatmaktadır. Bunu yapmalarındaki gaye "unutulmamak, gördükçe hatırlanmak, anılmak isteği, eğer geri dönemezse özel bir hatıra bırakmak" olabilir. Yine bu kelimenin varlığı sefere çıkmanın Türkler arasındaki önemini bir kez daha hatırlatmaktadır. Buna benzer uygulamalar günümüzde de bir yerden ayrılan, uzak bir yere giden kişilere sevdikleri tarafından veriler hediyeler ya da karşılıklı hediyeleşmeler şeklinde görülmektedir. Günümüzde yapılan bu hediyeleşmeler de aynı anlamı taşımaktadır.

Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk'ü "yol, yolcu ve yolculuk" özelinde incelediğimiz çalışmamızda yol ile ilgili çok sayıda kelime karşımıza çıkmıştır. "Yol" sözcüğünün eserde çeşitli atasözleri ve cümleler içerisinde kullanıldığı tespit edilmiş olup 11. yüzyılda eserde, bir sonuca, bir amaca ulaşmak için izlenen süreç; çare, taktik; karada insanların ve hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer; doğru yol (örf, gelenek, töre, kanun); bir sonuca, bir amaca ulaşmak için izlenen süreç anlamları ile ve gerçek, yan ve mecaz anlamlar ile kullanıldıklarını göstermiştir. Eserde "yol" ile ilgili olarak yolak patika, yi, yaŋrak, tezginç, yörgenç, olunç yol, çığır, çıgırla-, çıgırlan-, aḍrış, ertik ve eşkin kelimelerinin yer aldığı tespit edilmiştir. Bu kelimeler ve örnek cümleler bize yol ile ilgili farklı anlatımlar için farklı kelimelerin kullanıldığını göstermiştir. Bu durum Türk'ün dünyasında yolun ne denli önemli olduğunu, sürekli yolda olan Türk milleti için yol ve yolla ilgili kelimeler hayatın içinde sıklıkla var olan ve sıkça kullanılan kelimeler olduğunu göstermiştir. Bu kelimelerin gerçek, yan ve mecaz anlamları ile kullanılmış olması da Türk dilinin zenginliğinin bir göstergesidir.

Eserde, dağ ve dağ yolları ile ilgili olarak "yi, yaŋrak, tezginç, yörgenç" gibi kelimelerin kullanıldığı görülmüştür. Bu durum yazın yaylak, kışın kışlak kullanan Türklerin hayatında dağ yollarının önemli bir yerinin olduğunun göstergesi ve yaşam şartlarının dile yansımasının güzel bir örneğidir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yolcu" sözcüğünün karşılığı olarak "elgin" ve "yelgin" kelimelerinin şiir parçaları içerisinde ve cümlelerde gerçek anlamları ile ve benzetmeler içerisinde sanatsal kullanımları ile yer aldığı tespit edilmiştir. "Yelgin" sözcüğünün bir birleşik isimde "yelgin atlıg" şeklinde "hızlı koşan atlı" anlamı ile kullanıldığı tespit edilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk'te*

"yolcu" ile ilgili bir diğer kelime grubu da "barkın kişi"dir. "Barkın kişi: hiç kimsenin yolundan alıkoyamadığı yolcu." anlamı ile hem gerçek anlamında hem de mecaz anlamlı olarak kullanılabilir olduğu düşünülmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "yolcu" ile ilgili bir diğer kelime de "yolsuz" kelimesidir. "Yolsu.z: yolunu kaybeden." anlamı ile hem gerçek anlamı hem de mecaz anlamı ile kullanılabilir olduğu düşünülmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te "yolculuk" sözcüğünün karşılığı olarak "yol" sözcüğü kullanılmaktadır. "Yol" maddesinin açıklamasında "yol: yol, yolculuk, sefer. Sefere de yo.l denir." şeklinde bir tanımlama yapılmaktadır. Bunun dışında "yolculuk" ile ilgili olarak başka kelime ve kelime gruplarının da varlığı görülmektedir. Bu kelime ve kelime grupları "ugur, ugur bol-, ugurlan-, yol uğurlandı, yol yara.sun" şeklindedir.

Türkler için yol ve yolculuk önemli bir işin başlangıcı olduğu için iyi dilek, iyi temenniler ve dualar ile başlatılmakta; yolculuk için hayır ve bereket dilenmekte idi. Bu dualar ve temenniler yolculuğu çıkan kişi için "bu yolculuğa çıkmaktaki gayen yerini bulsun, dileğin gerçek olsun" anlamlarında çok derin anlamlar içermektedir. Bu inanış ve söylemler günümüze değin varlığını korumuştur ve günümüzde hâlâ "uğur ola, uğurlar ola, uğurlamak, uğurlama, uğur" kelime ve kelime gruplarında yaşamaktadır. Günümüzde gideni "yolculamak" ya da "yolcu etmek"teki gaye buradan kaynaklanmaktadır.

Bu konu ile ilgili olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen bir diğer kelime de "xumaru" kelimesidir. "xuma.ru: Sefere çıkan kişi de akrabalarına kendisini hatırlamaları için bir şey bırakır; bu da xuma.ru'dur." şeklinde açıklanmaktadır. Yine bu kelimenin varlığı sefere çıkmanın Türkler arasındaki önemini bir kez daha hatırlatmaktadır. Bu durumun, sık sık sefere çıkan Türklerin hayatında yer edinmesi "yolculuğun" kutsiyetine de atıf yapmakta ve Türklerin sefere çıkan kişinin dönememe ihtimalini gözettiklerini ve bunun için bir gelenek oluşturduklarını göstermektedir.

Tüm bu bilgiler ışığında konar göçer yaşam şartları gereği Türklerin hayatında "yol" ile ilgili küçük ayrıntıları dahi karşılayacak çok sayıda kelimenin varlığı tespit edilmiş olup çalışma içerisinde verilen anlamları dışında daha kapsayıcı "il, bölge" gibi bir anlamının bu eser özelinde bulunmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca Ercilasun ve Akkoyunlu (2015), Dankoff ve Kelly (1982,1984), Atalay (1998,1999) ve Kaçalin'in (2016)' tercümeleri referans gösterilerek incelenen kelimelerin anlamları açısından kayda değer bir farklılık görülmemiş olup bazı kelimelerin okunuşunda farklılıklar tespit edilerek ilgili maddelerde gösterilmiştir.

Kaynakça

Adalıoğlu, H. H. (2007). Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lügati't-Türk adlı eserindeki Türk Dünyası haritası üzerine düşünceler ve yorumlar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. Güz, C 17, s. 1-28.

Adalıoğlu, H.H. (2008). XI. Yüzyılda Kaşgar'dan Bağdat'a Türk Dünyası'nın siyasi durumu. *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*. Türk Dil Kurumu.

Akün, Ö. F. (2002). Kaşgarlı Mahmud, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde C 25, 9-15.

Atalay, B. (1998). (çev.) *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi Cilt I, II.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1999). (çev.) *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi Cilt III, IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Bang, W., Rahmeti, G.R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi.

Bayat, F. (2008). *Büyük Türk bilgini ve ansiklopedisti Kâşgarlı Mahmud*. İstanbul: Ötüken.

Dankoff, R., Kelly, J. (1982). *Compendium of Turkic dialects (Dîvan Lugât at-Turk) Part 1*. Harvard University Office.

Dankoff, R., Kelly, J. (1984). *Compendium of Turkic dialects (Dîvan Lugât at-Turk) Part 2.* Harvard University Office.

Ercilasun A.B., Akkoyunlu, Z. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Genç, R. (2015). *Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk Dünyası*. 2.Baskı. Ankara: TKAE.

Gömeç, S. (2009). Divanü Lûgat-İt-Türk'de geçen yer adları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *28* (46), s. 1-34.

Kaçalin, M. S. (2016). (çev.) *Dîvânu Lugâti't-Turk*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Ögel, B. (2022). *Türk kültür tarihine giriş 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Togan, Z. V. (1932). Mahmud Kaşgarî'ye ait notlar. *Atsız Mecmua*, S 17. İstanbul.

Ülkütaşır, M. Ş. (1972). *Büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Yıldırım, D. (2008). Kaşgarlı Mahmud: İlk Türk sözlü kültür bilimcisi (=Folklorist). *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Elektronik Kaynakça

URL-1: https://sozluk.gov.tr/ Erişim tarihi: 06.01.2024

URL-2: https://lugatim.com/s/YOL Erişim tarihi: 18.05.2024

URL-3: https://lugatim.com/s/YOLCU Erişim tarihi: 18.05.2024

URL-4: https://lugatim.com/s/YOLCULUK Erişim tarihi: 19.05.2024

MAHMUD KÂŞGARLI'NIN "DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK"ÜNÜN ÖZBEKÇE TERCÜMESİ VE NEŞİRLERİ

*Khamidulla BALTABAEV**

Özet

Mahmud bin Hüseyin Kâşgarlı'nın "Dîvânu Lugâti't-Türk" eserinin Özbek Türkçesindeki ilk neşri geçtiğimiz yüzyılın 60'lı yıllarında yayımlanmıştı Kâşgarlı Mahmud, 2018). Tercüme İstanbul (Fatih)'daki Millet Kütüphanesinde Ar.4189 envanter rakamıyla kayıtlı yazma nüshaya istinaden gerçekleştirilmiştir. Tercüman Salih Mutallibov "Divanü lügatit türk"ün Rıfat Kilisli (1873-1953) tarafından hazırlanan ilk neşir ve Basım Atalay tercümesi (1939-1941)nden istifade etmiştir (Mahmud Koşğariy, 1960-1963). Mahmud (Kâşgarlı sözlüğünün yeni neşri 2016 yılında yapılmıştır. Onu yayına hazırlayanlar (ord. Prof. A.Rüstemov, Prof. Dr. H.Boltabayev, Doç. Dr. B.İsabekov) Salih Mutallibov'un tercümesi ve neşrini temel almışlardır. "Dîvânu Lugâti't-Türk"ün yazma nüshası (Fıtrat, 1927) ile karşılaştırma sonucunda metinden düşen cümle, kelime ve ibareler hem de harfer düzeltildi. Asıl nüshanın yaprak sayfaları da ilk defa (79) belirtilmiştir. Salih Mutallibov'un neşrinde Arapça ayet-i kerime, hadis ve bazı şiirlerin okunması hem de tercümesi verilmemişti, bunların Latince transliterasyonu ilk defa verilmiştir. "Dîvânu Lugâti't-Türk"teki şiirler Roma sayısıyla [XV] belirtilmiştir. Atasözler de ayrı hâlde yeni paragrafta yazılıp, sayfası yazılmıştır. Nedeni, uzmanlar "Dîvânu Lugâti't-Türk"te açıklanan kelimelerin sayısı (8, 5-9 bin civarında) değişik gösterildiği hâlde atasözü ve edebî örnekleri de farklı göstermişlerdir. İşbu neşirde atasözü ve nazım örneklerinin sayısal göstergesi tespit edilmiştir. "Dîvânu Lugâti't-Türk"ün A.Rüstemov tarafından Rusçaya yapılan tercümesinin iki neşri (Moskova, 2010; Taşkent, 2016) ile mukayese edilmiştir. "Dîvânu Lugâti't-Türk" 2022 yılında "Türk edebiyatı incileri" 100 ciltliğinin 1-2.

* Prof. Dr., Özbekistan Millî Üniversitesi, hbaltabaev@mail.ru, ORCİD: 0009-0007-7548-1573.

ciltleri olarak tekrar yayınlanmıştır. Bu neşirde açıklanan kelime anlamlarını verirken "Dîvânu Lugâti't-Türk"ün yazarının verdiği izah, şerhler büyü ölçüde korunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çeviri, yayın, el yazması, edebî örnek.

Uzbek Translation and Publications of Mahmud Kashgarli's "Dîvânu Lugâtit-Türk"

Abstract

Mahmud bin Hussein Kashgarli "Divanu dictionary The first publication of the work "turk" in Uzbek Turkish was published in the [1] 60s of the last century. The translation is in the Millet Library in Istanbul (Fatih) Ar.4189 It was carried out based on the registered manuscript with the inventory number. Translator Salih Mutallibov "Divanu dictionary The frst publication of the dictionary of Mahmud Kashgarli [2] (1873-1953) and the translation of Basım Atalay (1939-1941) were used [3]. The new publication of the Mahmud Kashgarli dictionary was made in 2016. Those who prepared it for publication (ord. Prof. A.Rustamov, Prof. Dr. H.Boltabayev, Assoc. Prof. Dr. B.Isabekov) based their translation and publication on Salih Mutallibov. "Divanü dictionary Turkish" fame manuscript copy [4] sentence or word that falls out of the text as a result of comparison with and both the phrases and letters were corrected. The leaf pages of the original copy were also indicated for the frst time (79). Salih Mutallibov Reading of Arabic verses, hadiths and some poems in its publication and their translations were not given, their Latin transliteration is given for the frst time. "Divanü dictionary in Turkish poems are indicated with Roman numerals [XV]. Proverbs are also written separately in a new paragraph and their pages are written. The reason is that experts say "Divanü dictionary The number of words explained in the Turkish" (around 8.5 - 9 thousand) is shown differently, but the proverbs and literary examples are also shown differently . In this publication, the numerical indicator of the proverbs and verse examples has been determined. "Divanü dictionary Turkish" fame Translation into Russian by A. Rustamov It was compared with two publications (Moscow , 2010; Tashkent, 2016). "Divanu dictionary "Turkish" was republished in 2022 as the 1st and 2nd volumes of the 100-volume "Pearls of Turkish Literature". While giving the meanings of the words explained in this publication, "Divanü dictionary The explanations and commentaries given by the author of "Turk " have been preserved to a great extent.

Keywords: Translation, publication, manuscript, literary sample.

Kâşgarlı Mahmud'un "Divân-i lügat it- türk" adlı eseriyle ilgili ilk bilgiler Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan ve Abdurrauf Fıtrat gibi büyük âlimlerin makaleleri ve notlarıyla bilim dünyasında girmiştir. Özbek bilim adamı Abdurauf Fıtrat (1886-1938), 20. yüzyılın 10. yıllarında (1910-1914) İstanbul'da iken, Türk dünyasının tanınmış simâları Ziya Ko'kalp, Mehmet Akif Ersoy, Fuad Köprülü ile yaptığı bilimsel iletişimler sonucunda "Divan-ı Lügatit Türk"i öğrendi ve Rıfat Kilisli tarafından yayımlanan baskıyı alıp incelemeye başladı.

Fıtrat, başlangıçta bu eseri Özbekçeye tercüme etmek istemiş ve 1926 yılında "Divan-i Lügat" kelimeleri indeksi"ni derlemiştir (Fıtrat, 1926). Sekiz binden fazla kelime içeren dizinden yola çıkarak "Divân-i lügat it-türk"teki edebiyat örneklerini topladı, üç bölümden oluşan "En eski Türk edebiyatı örnekleri" başlıklı bir eser derlemiştir (Fıtrat, 1927). Eserin 1. bölümünde eski Türk şiirinin örnekleri olan dörtlüklere, 2. bölümde ise mesnevilerden parçalar, ferdler ve müstakil beyitlerden oluşan ikililere yer vermiştir. Onları konularına göre kategorilere ayırıp, 3. bölümde sözlüklerini vermiştir.

Öyle görünmektedir ki, Fıtrat'ın "Divân-i lügat it-türk"ü fihrist ve eser yoluyla tercüme etme çabasını başlattığı anlaşılıyor. Bununla birlikte, Buhara Cumhuriyeti'ndeki bakanlık çalışması (1920-1923), Moskova'daki faaliyeti (1923-1924) ve Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nde hocalık yapması ve Semerkand'daki Pedagoji Akademisi'ndeki çalışmaları (şimdiki Semerkant Devlet Üniversitesi) (1925-1928) nedeniyle eserin bitmesine imkân bulamadı.

Fıtrat İstanbul'dayken Osman Hoca ile birlikte kurduğu "Temim-i Maarif Cemiyeti" aracılığıyla Türkistan'dan yetenekli gençleri okumaya davet etti (Timur Kocaoğlu, 2002). Fıtrat 1914 yılında İstanbul'dan Buhara'ya dönse de bu çalışma durmadı. Taşkent'li yetenekli bir öğrenci olan Halid Seyyid Hocayev'i Türkiye'ye öğrenim görmesi için göndermiş, o da 1918'de mezun olduktan sonra Azerbaycan'ın Bakü şehrine giderek 1935-37 yıllarında "Divân-i lügat it-türk" eserini Orta Türkçeye tercüme etmiştir. Bu çalışma, 1937-38'daki siyasi baskılar nedeniyle yayınlanmadan kalmış. Nihayet 2024 yılında Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsünün bilim adamları tarafından üç cilt hâlinde yayınlanmıştır (Kaşgarlı, 2024). Azerbaycanlı bilim adamları bu konuda yeterli bilgi verdiler.

Bilindiği üzere, "Divân-i lügat it- türk" 1939-41 yıllarında Basım Atalay tarafından indeks ve sözlükle beraber Türkçeye çevrilmiştir (Atalay, 2006). Bu çeviri diğer Türk halklarına da örnek oldu ve eserin tercüme edilmesi konusunda ilham verdi. Özbekistan'da "Divan-ı Lügat it-Türk"ü inceleme ve ona dayanarak indeks, sözlük ve diğer çalışmaların ortaya konulması 20. yüzyılın 20'li yıllarının ortalarında başladı, ancak Sovyet ideolojik baskıcı rejimi

nedeniyle bu çalışma ertelendi. Son olarak 1960'lı yıllardan itibaren Özbek bilim adamı prof. Salih Mutallibov bu çalışmayı başlatmış ve üç ciltten oluşan "Divân-i lügat it-turk" 1960-63 yılında Taşkent'te Kiril alfabesiyle Özbek dilinde yayımlanmıştır (Kaşgarlı, 1960). 1967 yılında ise "Divân-i lügat it-Turk"- indeks-sözlük" adıyla yayımlandı (Kaşgarlı-İndeks, 1967).

Esere aşina olan her uzman, "Divan-ı Lügati-t-Türk"ün izah ve açıklama metinlerinin Arapçada yazıldığını, açıklanan kelime, deyim, manzum ve mensur örneklerin ise Türkçe olduğunu çok iyi bilir. "Divân"ın ilk neşrinin Rıfat Kilisli (1873-1953) tarafından yapıldığı ehlince bilinmektedir. Prof. T.A.Borovkova'nin tespitine göre, bu baskıda yazım hataları var, bir de bazı kelime ve deyimler atlanmış, eklerde bazı hata ve eksiklikler yer almaktadır (Borovkova, 1966, s.133-135). Ancak buna rağmen bu neşrin "Divan..." hakkındaki ilk bilimsel bilgi sağlayıcısı olduğu ve dünya bilim adamlarını bu eşsiz filolojik araştırmayla tanıştırdığı, eserin daha sonraki çevirilerinin de bu neşre bağlı olarak yapıldığı unutulmamalıdır. Basım Atalay'ın ifadesine göre Rıfat Kilisli eseri Birinci Dünya Savaşının sonuna doğru tercüme ederek, 22 adet defter hâlinde Milli Eğitim Bakanlığı'na satmıştır, ancak akıbeti bilinmemektedir (Atalay, 2006. S.XXIV).

Sözlüğün Türkçe tercümeleri arasında Basım Atalay'ın tercümesi (1939-1941) ilk tercüme olarak kabul edilmektedir. Atalay daha önceki çeviri metinleri inceleyerek Arapça kelimeleri mümkün olduğunca Türkçeleştirmeye çalıştı. İsmail Hikmet'ın "Divan..."ı Azerbaycan Türkçesine çevirdiği (1929) kaynaklarda belirtilmiştir. "Divan..."ı Türk lehçelerine çevirenler arasında Özbek bilim adamı Halid Said Khojaev (1888-1938) ilk kişi olmuştur. "Divan"ın onun tarafından 1935-1937 yıllarında tercüme edildiği bilgisi 1988 yılında bildirilmiştir. Basım Atalay kendi neşrinin önsözünde bu tercümeden bahsetmiş olmasına rağmen, çevirmen Halid Said'in adı 1987 yılına kadar tanınmamıştır.

Halid Said Khojaev Bakü'de görev yaptığı sırada Türkçeye yaptığı bu çeviriye 1937' yılında ordinaryus I. Krachkovskiy ve prof. S. Malov tarafından takriz yazılmıştır ve yayınlanması önerilmiştir. Ancak siyasi baskılar nedeniyle bu çeviri yayınlanamamıştır (Саидходжаев Х., 1988, s.96).

Takriz yazan akademisyenler Bakü'ye yazdıkları mektupta (3 Haziran, 1937) çeviriyi onayladıklarını belirtmişler (bu nedenle eserin bir nüshası St. Petersburg'da da mevcut olabilir). Mektupta ayrıca S. Malov ve A. N. Kononov'un çeviri yayın için editör olarak atandığı belirtiliyor. Bu olaylar arasında Halid Said hapsedildi ve ölüm cezasına çarptırıldı.

Kâşgarlı Mahmud'un ölümsüz eseri 2016'da yeniden basıldı. Yayına hazırlayanlar (ordinaryüs Alibek Rustamov, Prof. Dr. Hamidulla Boltaboyev,

Doç. Dr. Bahtiyar İsabekov) Salih Kâri Mutallibov'un çeviri neşrini esas aldılar. Aynı zamanda "Divan"ı el yazmasıyla yapılan karşılaştırma sonucunda bazı değişiklikler yapılmasına ihtiyaç oluştu. A.Rustamov, S.Mutallibov'un çevirisini orijinaliyle karşılaştırdı, metinde atlanan sözcük, cümle, deyim ve harfleri onardı (كتاب الكاشغرى محمدبن الحسين بن محمود ديوان لغات الترك). Bu değişiklikler neşirde belirtildi, (açıklama dipnotlarda bilim adamının adı A.R. olarak belirtilmiştir). Orijinal nüshanın sayfa numaraları da ilk kez (79) tarzında belirtilmiştir. S. Mutallibov'un neşrinde Arapça ayet, hadis ve bazı şiirlerin kıraati ve tercümesi verilmemişti. Ancak bu neşirde bunların Kiril alfabesiyle transliterasyonu ile birlikte tercümesi de verilmiştir. Ayrıca şiirler [XV] tarzında Roma rakamlarıyla işaretlenmiştir. Atasözleri de yeni satırla ayrıca yazılmış ve numaralandırılmıştır. Bunun nedeni pek çok uzmanın "Divan..."da açıklanan kelime sayısını (8,5-9 bin civarında) gösterirken, atasözleri ve edebî örnekleri de farklı göstermesidir. Bu gereksiz tartışmaların önlenmesi amacıyla bu neşirde onların sadece sayısı gösterilmiştir. Fasıllarda verilen örnekler harf (mim) şeklinde ayrılmıştır. Arap alfabesindeki kelimelerin okunuşu italik, içerik şartıyla elde edilen kelime veya deyimler (örnek) kare parantez içinde verilmiştir.

Türk ve uluslararası bilim adamlarının "Divan..."ın İstanbul'da bulunan yazma nüshasından istifade ederek, eserinin metniyle ilgili görüşlerini belirtmişlerdir. Bu fikirlerin bir kısmı "Divan..."ın İstanbul'daki son neşir baskılarında dikkate alındığından Özbekçe çeviri tarafımızdan İstanbul neşriyle karşılaştırılmıştır (Atala*y,* 2006). Bazı cüzî değişiklikler dipnotlarda belirtilmiştir (çok fazla değişiklik olmamasının nedeni, tüm Türkçe baskıların Basım Atalay'ın nüshasına dayanmasıdır).

Bilindiği üzere, geçtiğimiz yüzyılın 70'li yıllarında "Divan..."ın A. Rustamov tarafından Rusçaya çevrilmiş, merkezi basında bu çeviri hakkında görüşler dile getirilmişti (ал-Кāшгарū, 2010). 2010 yılında bu çeviri I.V. Kormushin'in girişimi ve editörlüğünde Moskova'da yayınlanmıştı. 2. cilt ise çok daha sonra ve az sayıda basılmıştır. Bu iki cilt, modern tasarımı ve teknik yönleriyle Taşkent, Almatı, Bakü ve Urumçi neşirlerinden çok daha yüksek, ancak eksiktir. Metin değişiklikleri ve açıklamalar belli oranda doldurulduğundan bu neşrin Moskova neşriyle karşılaştırılması gerekli görülmüş ve bu görevi yapan bilim insanının çabaları "Moskova baskısındaki..." açıklamasında anlatılmıştır. I.V.Kormushin'in eklediği açıklamalar da ayrıca gösterilmiş ve onlar Moskova neşriyle karşılaştıran bilim adamının indeksiyle sunulmuştur.

"Divan..."ın 1. cildi A. Rustamov tarafından redakte edilerek yayına hazır hâle getirildikten sonra Ph.D. B.İsabekov, metni Almatı neşri ve V.Radlov'un çevirisiyle karşılaştırdı ve gerekli değişiklikleri not ederek dipnotlarda (B.I.

tarzında) belirtti. Ayrıca metni yeniden redakte ederek çevirideki bazı hataları düzeltmeyi başardı. Bu neşirde Mahmud Kâşgarlı'nın Urumçi'de çizilen bir resmi ve İstanbul'daki heykelinin bir resmi ile malum neşirlerin kapakları eklenmiştir.

Divan'ın adı geçen tamamlanmış ve islah edilmiş ikinci baskısının hazırlanmasında ordinaryuslardan A. Qayumov, G. Abdurahmonov, N. İbrohimov, Özbekistan Kahramanı, Halk Şairi E. Vahidov, Prof. Dr. H. Dadaboyev'ların da katkıları olmuştur. Ord. E. Fozilov, Prof. Dr. A.Nurmonov gibi bilim adamları da inceleyerek takriz yazmışlardır. Çoğu bugün vefat ettiğinden onların hakları için dua ediyor, ahiretlerinin âbâd olmasını Yaradan'dan diliyoruz.

Şu anda bu "Divan..."ın sözlük-indeks kısmı üzerindeki çalışma tamamlanmıştır. Yaklaşık beş yıllık bir süreyi kapsayan bu araştırma çalışması, daha önceki indeks ve çevirilerden aşağıdaki yönlerden farklılık göstermektedir. "Dördüncü cilt" olarak önceki neşirlere eklenen "Fihristli lügat"ın hazırlanmasında S. Mutallibov'un çevirisine dayanarak derlenen "İndeks-sözlük" (F. Abdurahmonov, S. Mutallibov; Taşkent, 1967); Almatı neşrine eklenen Türkçe kelimelerin alfabetik dizini (R.Ermers, 2005); Fuat Bozkurt'un hazırladığı "Türk Lehçeleri Kitabı" (Konya, 2017) hem de Basım Atalay'ın çevirisine dayalı "DİZİN" (5.baskı, 2006) istifade edilmiştir. Bu çalışmada bilimsel esaslardan istifade etmenin yanı sıra, bu neşirlerin hiçbirinde kullanılmayan bir uygulamadan yararlanılmış, yani kelimelerin Arap alfabesindeki şekliyle birlikte sıralanmıştır. Ayrıca 4. cilde, Fitrat tarafından 1926 yılında derlenen (ilk kez yayınlanan) bir sözlük eklenmiştir.

İşbu dizinde 2016'nın basım özellikleri korunmuş ve transkripsiyon ilkeleri takip edilmiştir. Ayrıca günümüz okuyucusunun anlayabilmesi için bazı kelimelerin açıklamasının yanı sıra metinde bulunabilecek eş anlamlıları da verilmiş, yerlerinde anlam tonları ve mecazi türleri de gösterilmiştir. Bu, bir yandan Mahmud Kâşgarlı'nın kelimeleri verilen sıraya göre derlediği anlamına gelirken, diğer yandan bilimsel bir yayın olması nedeniyle ana metinle aynı kelimelerin verilmesi ilkesinin korunduğu anlamına gelmektedir. İki anlamı olabilecek kelimeler parantez içinde verilmiştir; farklı şekillerde okunabilen kelimelerin (hareketsiz veya farklı hareketlerle verilen kelimeler) transkripsiyonlarına açıklık getirilmiştir. Kelimelerin anlamları yorumlanırken büyük ölçüde "Divan..." yazarının yaptığı yorumlar korunmuştur. Yorumlarda farklı yerler var ise yorumun yazarı (Q.K., 10) tarzında parantez içinde belirtilmiştir. Belirli etnik gruplara ait kelimelerden sonra parantez içinde kabilenin/boyun adı (Kıpçak) belirtilmiştir.

Kaynakça

Abdurahmanov, G. (1967). *Divanu lug'ati-t-turk: Indeks-luğat* (S. M. Mutallibov, Haz.). Fan.

Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Türk Tarih Kurumu.

Atalay, B. (1943). *Divanü lügati'it-Türk tercümesi* (C 1-4). Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (2006). *Divanü lûgat-it-Türk* (C 1-4). Türk Dil Kurumu.

Avcı, Y. (1997). *Fıtrat ve eserleri*. Kültür Bakanlığı.

Avcı, Y. (2014). *Türk edebiyatının en eski örnekleri*. Kesit.

Fitrat, A. (1927). *En eski Türk edebiyatı nemuneleri*. Taşkent.

Fitrat, A. (1927). *İmla konferansı münasebetiyle mearif ve okutguçi*. Semerkant.

Koshg'ariy, M. (2022). *Devonu lug'ati-t-turk / Turkiy adabiyot durdonalari*. O'zbekiston.

Tekin, T. (1989). *XI. yüzyıl Türk şiiri*. Türk Dil Kurumu.

Боровкова Т.А. (1966) *Грамматический очерк языка "Дīвāну лугāт-ит турк" Махмуда Кашгари* / Дисс. кандидата филол. наук. Л., С.133-135.

Махмуд ал-Кāшгарū. (2010) *Дīвāн лугāт ат-турк. В 3-х томах. Том 1 / Предисловие И.В.Кормушина*. Москва: Восточная литература.

Саидходжаев Х. *Советская тюркология.* Т.3. 1988. С.96-103.

كتاب الكاشغرى محمد بن الحسين بن محمود ديوان لغات الترك

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ OLAĞANÜSTÜ VE FANTASTİK SÖZCÜKLERİN ANALİZİ

*Mehmet FİDAN**

Özet

Dillerin söz varlığının oluşmasında temel sözcüklerin yanı sıra yeni kelime türetebilme kapasiteleri de etkili olabilmektedir. Bu açıdan Türk edebiyatındaki sözlü ve yazılı ürünlerde kullanılan söz varlığı doğrudan Türkçenin bu yöndeki etkilerini göstermesi açısından önemlidir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türkçenin geçmiş dönemdeki söz varlığını göstermesi açısından en başta gelen eserlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda araştırma *sürecinde Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan Türkçe söz varlığına yönelik inceleme yapılmıştır. Araştırmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan Türkçe sözcükler içerisinde olağanüstü ve fantastik anlatılara kaynak oluşturabilecek kelimelerin ve kelime gruplarının tespit edilebilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda eserde yer alan hem sözcükler hem de bu sözcüklerin cümle içerisindeki görevleri fantastik ve olağanüstü tür nitelikleri taşıması açısından değerlendirilmiştir. İnceleme sırasında yöntem olarak içerik analizinden yararlanılmıştır. Araştırmanın temel inceleme kaynağı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'tür. Eserde tespit edilen olağanüstü ve fantastik nitelikler taşıyan sözcükler belirli temalar şeklinde gruplandırılmış olup daha sonra tablo şeklinde sunulmuştur. Sözcüklerin temalar kapsamında belirlenmesinde Todorov'un (2012) fantastik tanımı ve fantastiğe yakın türler olarak nitelendirilen "saf tekinsiz, tekinsiz fantastik, olağanüstü fantastik, saf olağanüstü" gibi tanımlarına uygunluk temel alınmıştır. Bu tablolar yorumlanarak ilgili tema bağlamında eserde yer alan olağanüstü ve fantastik sözcük dağılım durumu analiz edilmiştir. Temalar belirlenirken sözcüklerin görevlerinin yanı sıra bu olağanüstü ve fantastik özellik taşıyan sözcüklerin yer, kişi, durum nitelikleri temel alınmıştır. Örneğin bu doğrultuda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan "böke" (büyük yılan), eserde örnek kullanımı ile "Yiti başlıg yil böke" (Yedi başlı yılan) (Ercilasun ve

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, fidanm3838@gmail.com, ORCID: orcid.org/0000-0002-9347-2992.

Akkoyunlu, 2018, s. 446) gibi sözcükler olağanüstü varlıklar teması, "kösgük" (nazardan korunmak için bağ ve bahçelere dikilen korkuluk) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 321) olağanüstü nesneler kapsamında değerlendirilmiştir. Bu araştırmanın sonuçlarının - *Dîvânu Lugâti't-Türk* vasıtasıyla Türkçenin ilgili alandaki zengin söz varlığını göstermesi açısından- yazma eğitimi alanında olağanüstü ve fantastik türdeki çalışmalarda öğrencilere, alan uzmanlarına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, fantastik, olağanüstü, yazma eğitimi.

Analysis of Extraordinary and Fantastic Words in "Dîvânu Lugâti't-Türk"

Abstract

In addition to basic words, languages' capacity to derive new words can also be effective in forming their vocabulary. In this respect, the vocabulary used in oral and written products in Turkish literature is important in terms of directly showing the effects of Turkish in this direction. *Dîvânu Lugâti't-Türk* is considered one of the most important works in terms of showing the vocabulary of Turkish in the past period. In this research, an examination was made of the Turkish vocabulary in *Dîvânu Lugâti't-Türk*. The aim of the research is to identify the words that can be a source for extraordinary and fantastic narratives among the Turkish words in *Dîvânu Lugâti't-Türk*. For this purpose, both the words in the work and their functions within the sentence were evaluated in terms of their fantastic and extraordinary genre qualities. Content analysis was used as a method during the review. The main source of the study is *Dîvânu Lugâti't-Türk*. The words with extraordinary and fantastic qualities identified in the work were grouped into certain themes and then presented in the form of a table. The determination of words within the scope of themes was based on Todorov's (2012) definition of fantasy and his definitions of genres close to fantasy, such as "pure uncanny, uncanny fantastic, extraordinary fantastic, pure extraordinary". These tables were interpreted and the extraordinary and fantastic word distribution in the work was analyzed in the context of the relevant theme. While determining the themes, the functions of the words as well as the place, person and situation qualities of these extraordinary and fantastic words were taken as basis. For example, in this context, words such as "böke" (big snake) in *Dîvânu Lugâti't-Türk*, "Yiti başlıg yil böke"(Seven-headed snake) (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, p. 446) with its sample use in the work were evaluated within the theme of extraordinary beings and "kösgük" (garden scarecrow) (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, p. 321) were evaluated within the theme of extraordinary

objects. It is thought that the results of this research will contribute to students and field experts in extraordinary and fantastic studies in the field of writing education, in terms of showing the rich vocabulary of Turkish in the relevant field through *Dîvânu Lugâti't-Türk*.

Key Words: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, fantastic, extraordinary, writing education.

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk, Türkçenin ve Türkçe öğretiminin tarihî süreçteki en önemli yazılı kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. On birinci yüzyılda (1074? – 1077?) Kâşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan sözlük niteliğindeki bu eser Karahanlı döneminin en önemli kaynaklarından biri olmakla birlikte tarihî dönemde Karahanlı Türkçesiyle birlikte diğer Türk lehçelerine ait söz varlığına da yer vermesi, Türk boylarına, Türk coğrafyasına, Türklerin yaşadıkları yer adlarına, adet ve inanışlarına, atasözlerine vb. yer vermesi açısından da ön plana çıkmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. xvii-xviii). Kâşgarlı Mahmud tarafından eserin sekiz kitaptan oluştuğu belirtilmekle birlikte (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 2) *Dîvânu Lugâti't-Türk*, ünlü harflerle başlayan isimlerin yer aldığı "Hemzeli İsimler Kitabı", benzer şekilde "Hemzeli Fiiler Kitabı", "Salim İsimler Kitabı" gibi isimler ve fiiller şeklinde ikiye ayrılan bölümlerle birlikte toplamda 15 kitaptan oluşmaktadır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. x1v-x1ix). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün Ali Emirî Efendi tarafından bulunan tek nüshası İstanbul Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Eserin bulunuşunun ardından tıpkı baskısı ilk defa Kilisli Rıfat tarafından yayımlanmış olup Türkçeye ilk tercümesi Besim Atalay tarafından yapılmıştır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 1xx). Kâşgarlı Mahmud'un eserinde Türkçe kelimelerin manalarını vermekle birlikte bu kelimelerin örnek kullanımlarını şiir, atasözü gibi çeşitli vasıtalarla açıklaması ve sagu, koşuk gibi örnek metinlere de yer vermesi eserin sözlü Türk edebiyatı açısından da önemli konumda olmasını sağlamaktadır (Akar, 2014, s. 151).

Dîvânu Lugâti't-Türk, günlük yaşantıya yönelik temel kelimelerin yanında mimari, coğrafya, sanat gibi birçok alanda geniş bir söz varlığına sahiptir (Ekiz, 2012; Kara ve Buldur, 2022; Nuhoğlu, 2017). Bu niteliklerinin yanı sıra eserin elbette temel yazılış amacı Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği gibi Türk dilini öğretebilmektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 1). Bu durum eserde Türkçenin temelini oluşturduğu Türk edebiyatının da yansımalarının görünmesine katkı sağlamıştır.

Hikâye, masal vb. anlatımında ilgi çekicilik okuyucunun esere yönelik tutumu açısından önemli noktalardan biri olarak görülür. Bir eserde ilgi çekiciliğin sağlanabilmesi için metnin genel olarak okuyucuya güncel, yeni, farklı

kurgular ve bilgiler sunabilmeyi başarması ve aynı yönde yazarın da metninde işleyeceği bu konuya hâkim olmasını gerektirmektedir (Gündüz ve Şimşek, 2016, s. 146). Fantastik edebiyat da bu açıdan okurlar için ilgi çekici özelliği ile dikkat çekmektedir. Moran (2007, s. 61-62) sözlü kültürde yer alan halk hikâyeleri, âşık hikâyeleri, mesneviler gibi türlerde olağanüstülüklerin yer aldığını ve bu kurgunun da olağan kabul edildiğini belirterek olağanüstü eserlerde kurguda yer alan bu tür ögelerin sorgulanmadan kabul edildiğini ifade eder. Türk edebiyatında tarihî süreçte *Muhayyelât-ı Aziz Efendi, Amâk-ı Hayâl, Gulyabani, Matmazel Noraliya'nın Koltuğu, Arzu Sapağında İnecek Var, Cadı* (Moran, 2007, s. 59; Özlük, 2011, s. 12; Fidan, 2023) gibi fantastik veya olağanüstü niteliklere sahip eserlerin yer aldığı görülmektedir. Son dönemde dünya edebiyatındaki çeşitli fantastik eserlerin sinemaya uyarlanması dünya genelinde olduğu gibi Türk edebiyatında da özellikle bu alana okuyucunun ilgisinin artmasına katkı sağlamıştır (Özlük, 2011, s. 11). Bu edebî türün temel özelliklerinin belirlenebilmesi için fantastik ve olağanüstü kavramlarına değinmek gerekmektedir. Fantastik kavramının "XVIII. yüzyıldan başlayarak Fransa'da gelişen bir edebî tür, hayalî" (TDK, 2024) şeklinde tanımlandığı görülmektedir. Olağanüstünün tanımı ise "Alışılmıştan, benzerlerinden farklı olan; fevkalade" (TDK, 2024) olarak açıklanmıştır. Fantastik edebiyatın temelini oluşturan bu kavramlar ilgili türün kapsamının belirlenmesinde kullanılmaktadır.

Todorov (2012, s. 48) fantastiği açıklarken olağanüstünün yanında tekinsizden de yararlanır ve olağanüstüyü "bilinmeyen, hiç görülmemiş" olarak nitelendirirken tekinsizi ise açıklanamayan duruma yönelik deneyimlerle çıkarımda bulunabilmeyle bağlantılı görür. Fantastik edebiyatın tanımını yaparken olağanüstü durum karşısında yaşanılan kararsızlık sürecine odaklanır. Bu aşamada olağanüstü duruma yönelik mantıklı açıklamanın yapıldığında eserin tekinsiz, yapılamadığında ise olağanüstü türüne dâhil olacağını belirtir (Todorov, 2012, s. 31). Ancak burada gerçeklik, hayal arasında kararsızlık durumunun oluşmasında ise eserin fantastiğin kapsamında yer aldığını ifade eder (Todorov, 2012, s. 31). Yukarıda açıklandığı üzere bu durum Todorov'un fantastik ve olağanüstü kavramlarını birbirine yakın ama farklı türler olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Ona göre bir eserde olayların gerçek dünyaya ait olduğu veya olmadığı konusunda duyulan kararsızlık süreci metnin genel temasına yansımalıdır ve metindeki karakterler gibi okuyucu da bu kararsızlık sürecini yaşamalıdır (Todorov, 2012, s. 39). Moran (2007, s. 60) ise Todorov'dan farklı olarak fantastiği daha geniş çerçevede inceler ve "alternatif dünya" gibi kavramlara vurgu yapar.

Dîvânu Lugâti't-Türk'e yönelik bu çalışmanın bağlamında yapılan araştırmalar incelendiğinde ortak kelime varlığının çeşitli yönleriyle değerlendi-

rildiği görülmektedir. Çakmak (2020) tarafından yapılan çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan dinî ve soyut kavramlar incelenmiştir. Bu çalışmamızda fantastik ve olağanüstü nitelikleri açısından incelenen "çıwı, ırk, iğit, işlig" gibi kavramlar araştırmacı tarafından dinî ve soyutluk bağlamında değerlendirilmiştir (Çakmak, 2020, s. 89-97). Benzer yöndeki bir başka araştırmada Üşenmez (2008-2009, s. 170-174) ise "ırk, ısrık, abakı" gibi kelimeleri astronomi ve fal terimleri, "öz konukı, yek" gibi kelimeleri ise dinî terimler bağlamında incelemiştir. Köksel (2009, s. 267) *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan olağanüstü varlıklara (cin) yönelik efsaneye değinmiştir. Erdoğan (2012, s. 25) felsefi kavramlara yönelik araştırmasında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan yaşut sözcüğünün, günümüzde kullanılan gizem, sır kelimelerinin karşılığı olarak kullanılabileceğini belirtir. Sertkaya (2009, s. 16-17) araştırmasında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan kelimelerden hemen hemen %4'ünün Türkçe kökenli olmadığını belirterek bu yönüyle eserin yazıldığı dönemde Türk dünyasında kullanılan kelimeleri içerdiğini belirtir. Bu araştırmada da incelenen "büke: ejderha, büyük yılan" sözcüğünün Çince, "nag yılan: ejderha" sözcüğünün Hintçe,"kovuç: Cin çarpması eseri" sözcüğünün ise Hoten Sakacası'na ait olduğuna vurgu yapar (Sertkaya, 2009, s. 18-30).

Bu çalışmanın temel amacı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan madde başı kelimelerden fantastik edebiyatın söz varlığına kaynak oluşturabilecek olan kelime ve kelime gruplarını tespit edebilmektir. Bu doğrultuda araştırma sürecinde daha fazla kelime varlığını tespit edebilmek için fantastik ve olağanüstü türleri bir arada değerlendirilerek daha geniş kapsamlı inceleme yapılması amaçlanmıştır. Sıra dışı, gerçek yaşantıda karşılaşılması mümkün olmayan durumları içeren ögeler inceleme kapsamında değerlendirilmiştir. Araştırma sürecinde kaynak olarak Ercilasun ve Akkoyunlu (2018) tarafından hazırlanan "*Kâşgarlı Mahmud - Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin"* isimli eser kullanılmıştır. Eserde yer alan madde başı kelimeler, kelime grupları ve cümleler olağanüstü, fantastik ögeler içermesi açısından incelenmiştir. Elde edilen verilerin analizinde doküman incelemesi ve içerik analizinden yararlanılmıştır. Doküman incelemesi yazılı materyallere yönelik analizlerde kullanılırken içerik analizi ise elde edilen verilere yönelik derinlemesine inceleme yapılmasında kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 187-227). Araştırmada elde edilen kavramlar öncelikli olarak belirli temalar şeklinde gruplandırılmıştır. Belirlenen temalar fantastik ve olağanüstü nitelikler taşıyan araç gereç gibi kavramları içeren 'nesne', fantastik ve olağanüstü nitelikler taşıyan kişileri, canlı ve cansızları içeren 'varlık', fantastik ve olağanüstü olay, durum veya becerileri içeren 'olay, durum', fantastik ve olağanüstü nitelikler taşıyan yerleri içeren 'mekân' olarak belirlenmiştir. Daha sonra temalara ait veriler tablo şeklinde sunularak yorumlamalar yapılmıştır.

Bulgular ve Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan madde başı kelimeler içerisinde fantastik ve olağanüstü nitelikler taşıyan kelimeler Tablo 1'de sunulmuştur. İlgili kelimeler yer aldıkları temalar bağlamında yorumlanmış ve bazı kelimelerin örnek kullanımlarına yer verilmiştir.

Tablo 1. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan fantastik ve olağanüstü nitelikler taşıyan kelimeler

Tema	Kelime
Nesne	igit, abakı, erdini, kösgük, kaş, ükek
Varlık	öz konukı, onujın, işlig, tın, yil, yatçı, burt, kam, yek, çıwı, böke, yelwiçi
Olay/Durum	ırk, ed, ısrık, kovuz, üşkür, arwal, tutug, kargag, kutat, yat, yelwi, yilpik
Mekân	tutuglug yir

Tablo 1'de yer alan fantastik ve olağanüstü nesne teması kapsamındaki kelimeler incelendiğinde "igit"'in "nazardan ve cin çarpmasından korunmak için çocukların yüzüne sürülen bir ilaç" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 24) manasında kullanıldığı görülmektedir. Bir ilaç olduğu belirtilen bu kelime olağanüstü durumlarda çocuklar için koruyucu rolüyle nitelendirilmesi sebebiyle bu tema kapsamında değerlendirilmiştir. "abakı", "nazar değmesin diye bostanlara konan korkuluk" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 69) manasında kullanılmaktadır. Bu kelimede de olağanüstü bir durum olan nazara karşı koruyuculuk rolüne değinilmiştir. "eşsiz inci" manasında kullanılan "erdini"nin (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 73) bu tema kapsamında değerlendirilmesinin sebebi bu kelimenin *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi* isimli eserde "çintamani ardini" (Hamilton, 2020, s. 41) şeklinde, kendisine olağanüstü nitelikler verilerek kullanılmasıdır. Nitekim ilgili eserde mücevherin bu özelliğine vurgu yapılmaktadır (Hamilton, 2020, s. 41). "kösgük" "nazardan korunmak için bağ ve bahçelere dikilen korkuluk" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 321) kelimesinin de kullanım yönü açıklamasına göre yorumlandığında bu kavrama yönelik olağanüstü niteliklerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bir diğer sözcük olan "kaş", "yaşın" yani "şimşek" sözcüğüne yönelik örnek cümlede "kimin bile kaş bolsa yaşın yakmaz" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 356) şeklinde yer almaktadır. Bu cümlede taş manasında kullanılan kavramın kişiyi şimşekten koruyucu özelliğine değinilmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 356). Kavram kendisine yüklenen olağanüstü nitelik nedeniyle bu tema kapsamında değerlendirilmiştir. "tabut, sandık" (Ercilasun

ve Akkoyunlu, 2018, s. 37) manasında kullanılan "ükek" sözcüğü olağanüstü nitelikler taşımamaktadır ancak nitelik açısından fantastik ve olağanüstü edebiyatta kullanılabilir bir kavram olduğu düşünüldüğü için bu tema kapsamında sıralanmıştır.

Tablo 1'de yer alan fantastik ve olağanüstü varlık teması kapsamındaki kelimeler incelendiğinde "Ruh için kullanılır" şeklinde açıklaması yapılan "öz konukı" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 21) söz grubu açıklamasında değinilen olağanüstü nitelik dolayısıyla bu temada değerlendirilmiştir. Fantastik ve olağanüstü nitelikler taşıyan bir diğer sözcük olan "onujın" , "çölde insanı öldüren gulyabani" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 75) manasında kullanılmıştır. Bu nitelikleri sebebiyle ilgili sözcük olağanüstü varlık teması kapsamında incelenmiştir. "kendisine tâbi cini olanlara" söylendiği belirtilen "işlig" kelimesine (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 22) açıklamasında değinilen olağanüstü nitelikler dolayısıyla bu temada yer verilmiştir. "ruh, nefes" manalarında kullanılan "tın" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 147) kelimesi "ruh" sözcüğüne karşılık olarak da kullanıldığı için bu tema kapsamında değerlendirilmiştir. "cin" manasında kullanılan "yil" sözcüğü (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 406) "er yelpindi" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 406), "oglanıg yil kapdı" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 233), "oğlan yel kapındı" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 277), "erni yil tokıdı" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 463) gibi örneklerde olduğu gibi cin çarpması manasında kullanılmıştır. "yatçı yatladı" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 476) örneğinde geçen "yatçı" sözcüğü cümlede kâhin manasında kullanılmıştır. Eserde "kam" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 412) kelimesinin de aynı manada kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca "yelwiçi" kelimesi de "büyücü" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 362) manasında kullanılmaktadır. Bu nedenle olağanüstü özelliklerine vurgu yapılan bu kavramlar varlık teması kapsamında ele alınmıştır. "anı burt basdı" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 236) örneğinde geçen ve karabasan manasında kullanılan "burt" kelimesi de olağanüstü bir varlığı isimlendirdiği için bu tema kapsamında incelenmiştir. "şeytan" manasında kullanılan "yek" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 414) kelimesi "ol yekni kargattı" "o, şeytanı vb. ni lanetletti" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 338) kullanım şekliyle de örneklendirilmiştir. Eserde "cin grubunun adı olarak geçen "çıwı" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 445) kelimesinin Türk inanışında savaşlarda insanlarla birlikte savaşa katılan ve onlarla birlikte hareket eden bu olağanüstü varlıkları isimlendirmek için kullanıldığı açıklanmaktadır. "büyük yılan" manasında kullanılan "böke" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 446) kelimesine yönelik atasözü örneğinde "Yiti başlıg yil böke" "Yedi başlı yılan" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 446) şeklinde olağanüstü bir varlığı niteleyen kullanımın olduğu görülmektedir. Bu niteliklerinden dolayı ilgili sözcüklere olağanüstü varlık teması kapsamında yer verilmiştir.

Tablo 1'de yer alan fantastik ve olağanüstü olay/durum teması kapsamındaki kelimeler incelendiğinde "kehanet, fal" manasında kullanılan "ırk" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 20), "iyi fal" manasında kullanılan "ed" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 38) kelimeleri olağanüstü durumlara işaret etmesi nedeniyle bu tema kapsamında incelenmiştir. Bu kelimelere ek olarak "nazara ve cin çarpmasına uğramış çocukları tedavi ederken kullanılan bir kelime" olarak tanımlanan "ısrık" kelimesinin (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 48) bu temada değerlendirilmesinin sebebi tedavi sırasında kullanıldığının belirtilerek bu sözcüğe olağanüstü bir nitelik yüklenmesidir. Cin çarpması ile bağlantılı olarak ifade edilen "kovuz", "kovuç" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 415) sözcüklerinin "yil kovuz bitiği" "cin ve çarpmanın muskası" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 415) şeklinde kullanımının da olduğu görülmektedir. "yil" sözcüğü ile birlikte veya ayrı kullanıldığında da olağanüstü bir duruma işaret eden bu kelime olay/durum teması çerçevesinde incelenmiştir. Bir diğer olağanüstü olaya değinen sözcük ise "üşkür" olup "üfleme" manasında kullanılan bu sözcük "Us üşkürse ölür" örneğinde olduğu üzere kerkes kuşunun ıslık çalmasının insan için uğursuzluk getireceğine değinmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 108). Kelime, bu şekilde kullanım özelliğinin olmasından dolayı ilgili tema kapsamında değerlendirilmiştir. "arwal" kelimesi "arwış arwaldı" "büyülü sözler söylendi" örnek cümlesinde (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 114) olduğu üzere olağanüstü bir duruma işaret eden kelime olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle olağanüstü durum teması kapsamında değerlendirilmiştir. "cin çarpması" manasında kullanılan "tutug" ve "yilpik" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 160-368), "özel taşlarla kehanette bulunma" manasında kullanılan "yat" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 349), "lanet" manasında kullanılan "kargag" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 320) kelimeleri de olağanüstü olay kapsamında değerlendirilmiştir. "şans, talih ve baht sahibi olmak" manasında kullanılan "kutat" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 326), "büyü" manasında kullanılan "yelwi" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 362) kelimeleri de olağanüstü durumlara yönelik olmasından dolayı bu tema kapsamında incelenmiştir.

Eserde bu araştırmanın bağlamında olağanüstü mekân teması kapsamında "tutuglug yir" "cinli yer" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 218) manasında kullanılan söz grubu tespit edilmiştir. Bu açıklama doğrultusunda ilgili söz grubunun olağanüstü bir mekânı nitelediği görülmektedir.

Bu araştırma kapsamında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan madde başı kelimeler ve söz grupları içerisinde yer alan fantastik ve olağanüstü nitelikler taşıyanların tespit edilmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda fantastik ve olağanüstü nitelikler taşıyan kelimeler nesne, varlık, olay/durum, mekân temaları kapsamında incelenmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan bu kelime ve

kelime gruplarının kullanım ve anlam özelliklerinden dolayı fantastik edebiyata yönelik yazma çalışmalarında yazarlara katkı sunacağı düşünülmektedir. Ayrıca ortaöğretim ve yükseköğretim öğrencilerine yönelik yazma çalışmalarında bu kelimelerin anahtar sözcük olarak verilmesi ile yapılacak yaratıcı yazma çalışmalarının da katılımcı öğrenciler için verimli olacağı ve kültür aktarımı açısından da etkili olacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Akar, A. (2014). *Türk dili tarihi* (8. Baskı). Ötüken Neşriyat.

Çakmak, C. (2020). Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan dinî ve soyut kavramlar. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, *8* (20), 87-99.

Ekiz, M. (2012). Divanu Lügati't-Türk'te yer alan mimarî terimler üzerine. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, *7*(4), 1681-1690.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Kâşgarlı Mahmud - Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin.* (3. Baskı). Türk Dil Kurumu.

Erdoğan, İ. (2012). Bazı felsefî kavramlara "Divanü Lügati't-Türk"ten karşılık olabilecek terim örnekleri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17*(1), 15-30.

Fidan, M. (2023). Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Cadı isimli romanının fantastik edebiyat açısından incelenmesi. *Edebî Eleştiri Dergisi, 7*(2), 412-423.

Gündüz, O. ve Şimşek, T. (2016). *Uygulamalı yazma eğitimi el kitabı* (3. Baskı). Grafiker.

Hamilton, J. R. (2020). *Budacı iyi kalpli ve kötü kalpli prens masalının Uygurcası-Prens kalyanamkara ve papamkara hikâyesi* (çev. E. Korkut, İ. Birkan). Türk Dil Kurumu.

Kara, H. ve Buldur, A. D. (2022). Divânü Lügâti't Türk'te geçen fiziki coğrafya terimleri. *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi, 6*(3), 321-335.

Köksel, B. (2009). Divanü Lugati't-Türk'te yer alan efsaneler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2*(9), 262-269.

Moran, B. (2007). *Türk romanına eleştirel bir bakış 3: Sevgi Soysal'dan Bilge Karasu'ya* (12. Baskı). İletişim.

Nuhoğlu, M. (2017). Sanat ve sanat terminolojisi açısından Dîvânü Lügati't-Türk üzerine bir değerlendirme. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED], 59,* 285-303.

Özlük, N. (2011). *Türk Edebiyatında Fantastik Roman*. Hiperlink.

Sertkaya, O. F. (2009). Dîvânü Lugâtit – Türk'te geçen her kelime Türkçe kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lugâtit – Türk'ünde yabancı dillerden kelimeler. *Dil Araştırmaları, 5*, 9-38.

TDK (2024). *Güncel Türkçe sözlük*. Erişim adresi: https://sozluk.gov.tr/

Todorov, T. (2012). *Fantastik: edebî türe yapısal bir yaklaşım* (2. Baskı) (çev. N. Öztokat). Metis.

Üşenmez, E. (2008-2009). Terimsel açıdan Dîvânü Lugâti't-Türk. *Akademik Araştırmalar Dergisi, 10* (39), 166-181.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (6. Baskı). Seçkin Yayıncılık.

GÖSTERGEBİLİMSEL BİR ANALİZ: TANGUT-KATUN SINI SAVAŞLARI

*Melike SOMUNCU**

Özet

Göstergebilim, göstergede yer alan dizgeleri betimlerken aynı zamanda göstergeler arasındaki bağıntıları, anlamları belirlemeye yarayan dizge tasnifini sağlayan dil aracılığı ile söylem analizini hedefleyen bir bilim dalıdır. Göstergeler aracılığıyla duygu ve düşüncelerin dışa daha rahat yansıması sağlanırken toplum bilinci, yaşam dünyası da dışa vurum ile bağlantılı ilerlemektedir. Tüm evreni kapsayan göstergeler metnin kompozisyonunda yer alan kodlar aracılığıyla metnin temel kesitlere ayrılıp iletilerin çözümlenmesine yardımcı olmaktadır. Nitekim gösterilen ile gösteren arasındaki birleşim sonucunda ortaya çıkan gösterge, gösteren ve gösterilenin çağrışımsal toplamı olduğundan metinlerde yer alan kodlar irdelendiğinde okuyucuya bir izlek de kazandırılmasını hedeflemektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Tangut-Katun Sını Savaşları ile ilgili altı dörtlük bulunmaktadır. Bu altı dörtlüğün anlam üretimi esnasında altta yatan kodların kuralları belirlenip kültürel grup üyelerinin belirlenmesi adına bu bilim dalından yararlanılmıştır. Tangutların baskına uğrayıp yenilmesi daha sonra Katun Sını hükümdarına saldırılması ve bozguna uğrayan Katun Sını hükümdarının kardeşleri tarafından ayıplanmış, ölümü görmüş ve yüzünün renginin solmuş olması çerçevesinde yer alan ipuçları aracılığıyla metnin derin anlamı ve metindeki sosyal iletiler bir anlatı düzleminde sunulmuştur. Anlamsal yapı ve temel söz dizimsel yapı izlekleri ile şiirin ana teması kesitlere ayrılarak zıtlıklar ve dönüşümler derin yapı / yüzey yapı çerçevesinde var olan kodlarla çözümlenmiştir. Tüm evreni kapsayan göstergeler ele alınan metinde de kodlar aracılığı ile bir kompozisyon oluşturmuştur. Metnin kompozisyonu temel kesitlere ayrılırken yan anlamlar gizli olan iletilerin çözümlenmesine yardımcı olmuştur. Daha sonra Greimas'ın Dörtgenine göre

* Doç. Dr., Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü e-mail:melike.somuncu@istiklal.edu.tr, ORCİD: 0000-0002-9101-3012.

metin anlatıcı başlangıcı, anlatı sonu, anlatı izlencesi belirlenerek kod analizi yapılmıştır. Okuyucu ve hedef kitleye soyut imgelerle beraber savaşın sosyo-kültürel boyutu *Dîvânu Lugâti't-Türk* penceresinden okuma ve anlama imkânı sunulmuştur. Böylece asıl iletinin yanında birçok yan iletinin varlığı tespit edilerek hem kullanılan sözcüklerle hem de bağlı bulunulan anlam düzlemi ile çağrışım yönteminin metinde çok dikkatli işlendiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Göstergebilim, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Tangut, Katun Sını, Derin Yapı.

A Semiotic Analysis: Tangut-Katun Sini Wars

Abstract

Semiotics is a branch of science that aims to analyze discourse through language while describing the systems in the sign and also providing the classification of the system that helps to determine the meanings and relations between the signs. While emotions and thoughts are reflected more easily through signs, social consciousness and the world of life progress in connection with external expression. Signs that encompass the entire universe help to separate the text into basic sections and analyze the messages through the codes in the composition of the text. As a matter of fact, since the sign that emerges as a result of the combination between the signified and the signifier is the associative sum of the signifier and the signified, it also aims to provide a path to the reader while examining the codes in the texts. There are six quatrains in *Dîvânu Lugâti't-Türk* regarding the Tangut-Katun Sını Wars. During the meaning production of these six quatrains, this branch of science was used to determine the rules of the underlying codes and to determine the members of the cultural group. The deep meaning of the text and the social messages in the text are presented on a narrative plane through clues in the framework of the Tanguts being raided and defeated, then the Katun Sını being attacked and the fact that the defeated Katun Sını ruler was disgraced by his brothers, saw death and his face turned pale. The main theme of the poem was divided into sections with the semantic structure and basic syntactic structure themes, and the contrasts and transformations were analyzed with the codes existing within the deep structure / surface structure framework and the hidden messages were tried to be solved. The indicators covering the entire universe also formed a composition in the text in question through codes. While the composition of the text was divided into basic sections, the connotative meanings helped to solve the hidden messages. Then, according to Greimas' Quadrilateral, the text narrator beginning, narrative end, figurative level analysis, and narrative program were determined and code analysis was performed. The reader and target audience were offered the opportunity to read and understand the socio-

cultural dimension of the war together with abstract images from the window of *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Thus, it was determined that the presence of many side messages in addition to the main message was detected and the method of association was processed very carefully with both the words used and the meaning plane it was connected to.

Keywords: Semiology, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Tangut, Katun Sını, Deep Structure.

Giriş

Göstergebilimciler, bir kültür dairesi içerisinde yer alan tüm anlamların üretimini sağlayan kodların kurallarını belirleyip kültürel grup üyeleri bağlamında varlıkları hatta hareketleri gösterge (signs) olarak ele almaktadır. Bu sebeple bir başka şeyin yerini tutan biçim, nesne, olgu, durum gibi her kod önemli iken metinlerdeki ipuçları (modality markers) ile inandırıcılık, gerçeklik, kesinlik gibi faktörler çözümlemeye dâhil edilir. Okuyucunun dünya bilgisi anlamlandırma noktasında önemli bir etken olmaktadır (Chandler, 2002, s. 63). Sosyal tabakaların tümü dilin farklı kullanımını sağlar, bu durum dünya bilgisi ile gösterge analiz bilgisinin harmanlanıp gösterge düzlemine yedirilmesi sonucu aydınlatılabilir (Akerson, 2005, s. 57). Gösterenlerin düzleminde anlatım, gösterilenlerin düzleminde ise içerik ana malzemedir. Biri fiziksel olarak görünen varlıktır. Bir diğeri fiziksel varlığın zihinsel yansımasıdır. Saussure, anlam ögelerinin tümünü fiziksel varlık ile zihinsel kavramdan sonra anlamlandırma ve anlam sürecinin oluştuğunu savunmaktadır (Fiske, 2003, s. 67). Nitekim görüntüde yer alan her bir nokta göstergebilimin malzemesi olduğu için müzik, şiir veya sanat gibi her alan göstergebilimsel incelenebilir (Culler, 1985, s. 100). Göstergeler toplum yaşamlarını da incelemektedir. Bu yönüyle göstergebilimi toplumsal ruhbilimin bir parçası olarak da görmek mümkündür. Göstergebilim ile göstergelerin okuyucuya ne gibi özellikler içerdiği veya hangi yasalara bağlı ilerlediğine bakılırken (Saussure, 2001, s. 46) göstergebilimin her alana uygulanabilirliğinin en haklı gerekçesi budur.

Metinlerin derin anlamı ile ele alınan metinlerin yapı taşı yan anlamlardır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Tangut-Katun Sını Savaşları ile ilgili altı dörtlük bulunmaktadır. Bu altı dörtlük şiirin yapı taşı olan yan anlamlar ile harmanlanmış sosyal iletilere sahip bir anlatı düzlemidir. Metinde yer alan tüm göstergelere belirli ve aynı zamanda bilinçli oluşturulmuş kodlar aracılığıyla hedef kitleye ulaşmaktadır.

Çalışmanın Amacı

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan Tangut-Katun Sını Savaşları ile ilgili altı dörtlük göstergebilimsel açıdan analiz edilerek Kâşgarlı Mahmud'un Tangutların baskına uğrayıp yenildiği savaşla ilgili bilgileri ve yenilgiden sonraki

pusuya yatan Tangutların Bey'i ile savaşı tarihî zemine ve olaylara bağlı gelişen olgular ve metindeki göstergeler ve bu göstergelerde bulunan kodlar irdelenip okuyucuya bir izlek kazandırılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın Sınırlılıkları ve Çalışmada Kullanılan Yöntem

Bu çalışmada Ahmet Bican Ercilasun'un *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* adlı kitabında yer alan Tangut-Katun Sını Savaşları adlı şiirin analizinde Mehmet Rifat'ın Göstergebilimin ABC'si eserinden yararlanılacaktır. Aynı zamanda Greimas'ın temel anlamsal yapı ve temel söz dizimsel yapı izleklerinin de kullanılacağı çalışmada, şiirin her bir ana teması kesitler hâlinde, zıtlıklar ve dönüşümler derin yapı / yüzey yapı çerçevesinde var olan kodlarla çözümlenecektir.

Bulgular ve Yorum

Gösterilen ile gösteren arasındaki birleşim sonucunda ortaya çıkan öge gösterge olup gösteren ve gösterilenin çağrışımsal toplamı (Barthes, 2014, s.184; Rifat, 2000, s.12) olan göstergenin bir bilim dalı olarak göstergebilim (Fr. sémiologie < Yun. sêmeîon 'gösterge'den) olarak adlandırılır. Bu bilim dalı göstergelerin ne olduğunu, hangi yasalara bağlandığını öğretir (Saussure, 1998, s.46). Gösterge dizgesinde dil, hem kavramayı hem de belirtmeyi içerir. Ele alınan metnin yüzey yapı dizgesi şöyledir:

1. Tanŋut süsin üşikledi
   Kişi ışın elükledi
   Erin atın belekledi
   Bulun bolup başı tıgdı (155/134)

2. Begim özin ogurladı,
   Yarag bilip ugurladı,
   Ulug Teŋri agırladı,
   Anın kut kıw tozı togdı. (152/132)

3. Yagı begdin udıkladı
   Körüp süni adıkladı,
   Ölüm anı konukladı,
   Agız içre agu sagdı (592/485)

4. Anı yitip süŋüledi,
   Başın yandru yaŋıladı,
   Eren bayup meŋiledi,
   Anıŋ alpın kıra bogdı. (620/515)

5. Katun Sını çogıladı,
   Taŋut begin yagıladı,
   Kanı akıp jagıladı,
   Boyun suwın kızıl sagdı. (586/480)

6. Taŋut hanı yubıladı,
   Ölüm birle töpüledi,
   Kadaşları tapaladı,
   Ölüm körüp yüzi agdı (587/481)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Tangut-Katun Sını savaşlarıyla ilgili altı dörtlük vardır. Şiir 4+4=8'li hece ölçüsüyle yazılmıştır. Kafiye açısından her dörtlük kendi içerisinde bir ahenk ile sıralanmıştır. Redif ve kafiye kullanımındaki ahenk metne akıcılık katmış ve vurgu yönüyle ifadeleri kuvvetlendirmiştir. Göstergeler tüm evreni kapsadığı için metinlerde yer alan kodlar bir kompozisyon oluşturmaktadır. Ele alınan metnin kompozisyonunun kesitlere ayrılması

için yan anlamlarda gizli olan iletiler çözümlenmelidir. Bu bağlamda metnin kesit düzlemi şöyledir:

1. Kesit: Tangutların baskına uğraması ve yenilmesi

Taŋut süsin üşikledi
Kişi ışın elükledi
Erin atın belekledi
Bulun bolup başı tıgdı (155/134)

Göstergelerin ilk alanı göstergenin kendisi olup göstergelerin türleri anlam taşıma yolları, göstergeleri kullanan insanlarla ilişkilendirme biçimi ile yakından ilgilenmektedir. Diğer alan ise göstergelerin ürettiği kodlar ve sistematik şifrelerdir. Bu şifreler kültür gereksinimleri ve bağlı bulundukları ideolojiler yanı sıra kodların yer aldığı zaman, mekân ve kültür düzlemidir (Fiske, 2003: 62). Ele alınan metnin birinci kesiti esas konunun girişi niteliğinde olup, betisel özelliklerin düzey analizine katkı sağlayan kişiler hakkında da bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir. Birinci kesitteki "Tangut'u soğukta bastı, hâlleriyle alay etti, eri atı ganimet tuttu, tutsak olup baş eğdi." ifadesi anlatıcının Tangutların baskına uğrayıp yenildiği savaşın resmini çizmiştir. *Üşikle-* ile *bulun bol-* sözcükleri savaşın maddi boyutunu gösterirken *elükledi* ve *belekledi* sözcükleri ise savaşın manevi boyutunu göstermektedir. Göstergebilimsel analizde her kod iletiyi çözmeye yardımcı olmasından ötürü esas ileti Tangutların baskına uğramasının çizilmesidir.

2. Kesit: Tangutların Beyinin pusuya yatarak saldırıya geçmesi

Begim özin ogurladı,
Yarag bilip ugurladı,
Ulug Teŋri agırladı,
Anın kut kıw tozı togdı. (152/132)

Yagı begdin udıkladı
Körüp süni adıkladı,
Ölüm anı konukladı,
Agız içre agu sagdı (592/485)

Yagı begdin udıkladı
Körüp süni adıkladı,
Ölüm anı konukladı,
Agız içre agu sagdı (592/485)

Yenilgiden sonra Tangutların beyi pusuya yatar daha sonra gizlendiği yerden fırsat kollar. Düz anlam çizgisinde gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki sunulur. Tangut beyinin saldırıyı yapabilmesi adına Tanrı ona fırsat verir ve Katun Sını askerlerine saldıran Tangut beyi çok ciddi bir çaba sarf eder. O sırada Katun Sını uyku hâlindedir. Saldıran orduyu gören Katun Sını çok şaşırır ve Katun Sını askerleri ile birlikte öldürülür. Göstergebilimde yer alan düz anlamlar ile yan anlamları anlamak için anlamsal düzleme bütüncül ortak, duyusal, açık anlamına gönderme ise yan anlam ile gerçekleşmektedir (Fiske, 2003, s. 116)

3. Kesit: Tangut-Katun Savaşlarının Kanlı Yüzü

Anı yitip süŋüledi,
Başın yandru yaŋıladı,
Eren bayup meŋiledi,
Anıŋ alpın kıra bogdı. (620/515)

Katun Sını çogıladı,
Taŋut begin yagıladı,
Kanı akıp jagıladı,
Boyun suwın kızıl sagdı. (586/480)

Savaş esnasında Tangut beyi Katunların askerlerini yerle yeksan etti, çok darbe vuran Tangut beyi Katunların sahip olduğu malları kendi askerlerine dağıttı, Katunların askerlerini de Katun beyini de öldürdü. Öldürücü darbelerle Katun beyi yere yıkıldı ve kesilen boyunlardan kanlar aktı. Anlatı düzlemine bakıldığında anlamlandırma düzeyinde yan anlamda duygu, heyecan ve kül-

türel değer gibi birçok nokta etkili durumdadır. Bu sebeple incelenen metnin şiir olması anlatım düzleminde birden çok yan anlam malzemesi sunmaktadır. Şiirlerde birçok kod vardır bu kodlar yorumlanırken birden çok çağrışım ve duygu değerleri ile aynı zamanda ortaya çıkarak anlam yelpazesini genişletmektedir (Barthles, 2012, s. 85; Rifat, 1999, s.21).

4. Kesit: Ölümün Soğuk Yüzü

6. Tanut hanı yubıladı,
   Ölüm birle töpüledi,
   Kadaşları tapaladı,
   Ölüm körüp yüzi agdı (587/481)

Göstergebilim metnin arka planında yatan anlam ile çok anlamlılık düzlemine eğilir. Bu sebeple anlamın kurgusal biçimi yorum bilim iken göstergelerin kodları çözebilme çabası gerçekte neyin gösterilmesi ile paralellik arz etmektedir (Çiçek, 2016, s. 27). Tangut hanının hile yaparak Katun hanedanlığına saldırması, bu saldırıda Katun ve askerleri yediği darbelerden sonra yakın çevresi tarafından yenilgisi çokça ayıplanmıştır. Sonuç olarak Tangut hanı Katun hanını yenmiş ve zafere ulaşmıştır.

Greimas'ın Dörtgenine Göre Metnin Analizi

Metin analizinde de kullanılabilen bu yöntemin şiirlere de uygulanması mümkündür. Çünkü şiirler bir anlatı metni olduğu için şiirlerdeki zıtlıklar, başlangıç ve bitiş durumları, değişimleri, dönüşümleri içerisinde barındırmaktadır. Hem temel anlamsal yapı hem de temel söz dizimsel yapı tüm düzeylerin derin yapısını, iletilerini ve en soyut karşıtlık imgelerini değerlendirmektedir (Rifat, 2014, s.125). Ele alınan metinde de anlatı başlangıcı anlatı sonu olduğu için Greimas'ın Dörtgenine göre metin analizi şöyle şekillenebilir:

Anlatıcı başlangıcı: A

Tangutların yenilgisi

Tangutların pusuya yatması

Anlatının Sonu: B

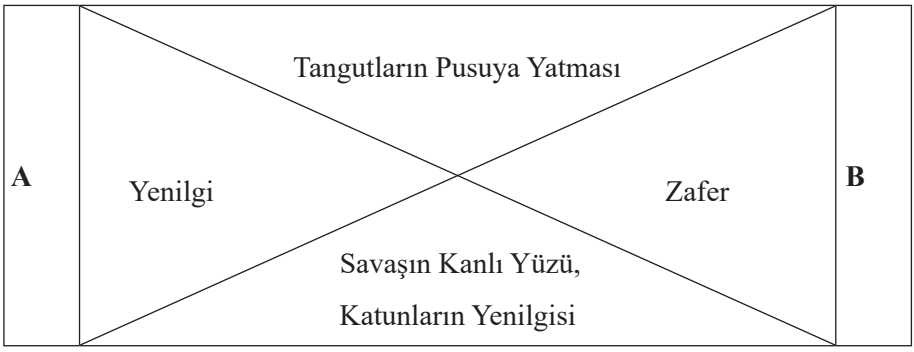
Tangut-Katun savaşı

Katunların Yenilgisi

Katunların Düştüğü Kötü Durum

Metnin temel anlamsal yapısı ile söz dizimsel yapısı ele alındığında düşman, Çin yakınlarında bir vilayet olan Tangut ordusuna gece baskın yapmıştır. Yenilgiye uğrayan Tangutlar pusuya yatmıştır. Özne ilk olarak Katun Sını

askerleri (Ö1) nesne ise Tangutlar iken (N1), pusuda bekleyen Tangutların saldırıya geçmesi ile özne yer değiştirmektedir. Tangutlar (Ö2), Katun Sını askerleri ise durumdan etkilenen olarak nesne görevinde kullanılmıştır (N2). Tangut hanı, Katun Sını hükümdarına hile yapmış ve onlara ölümcül darbeler vurarak bozguna uğramışlardır. Temel anlamsal yapı değişmese de Ö1'in Ö2 ile yer değiştirmesi temel söz dizimsel yapıyı etkilemiştir. Anlatının başlangıç noktasında savaşın doğrudan kendisi nesne boyutundadır. Temel anlamsal yapıdaki değişiklik önce yenilen Tangutların daha sonra zaferi elde etmesi ile dönüşümleri keskin hâle getirmiştir.

Anlatı İzlencesi ve Anlatı İzlencesinde Sözcük Kullanımı

Greimas'ın anlatı izlencesi tekniğinde dört ana aşama yer almaktadır. Ele alınan metnin anlatı izlencesi şöyledir: Metnin eyletim aşamasında gönderen ile özne arasındaki durum anlatının akışına yön vermektedir. Metinde Tangut beyinin yenilgisi eyletim aşaması iken edinç aşamasında özne çeşitli kip yardımı ile nesnenin varlığına inerek esas işlemci olan öznenin yapmak istediği durumu belirleyerek edinç aşamasına geçmektedir. Tangut beyinin pusuda beklemesi edinç aşamasına işaret etmektedir. Edim aşamasında ise özne doğrudan harekete geçer. Tangut beyi Katun askerleri uykudayken harekete geçer ve Katun Sını hükümdarına hile yapılır. Yaptırım aşamasına gelince de anlatı artık bir sona ulaşmıştır. Öznenin metin boyunca anlattığı veya yaşadığı tüm aşamalar bir sonucu belirler. Bu belirleyicilik bazen olumlu bazen de olumsuz seyreder (Kalelioğlu, 2020, s.131). Tangut askerleri Katun Sını askerlerini yenmiştir ve Katun Sını hükümdarının mallarını yağmalayıp zengin olmuşlardır. Katun Sını halkı arasında bir bağrışma meydana gelmiş, kanlar çağlayanlar gibi akmış, Katun Sını hükümdarı kardeşleri tarafından ayıplanmıştır. Metin anlatıcısı tek bir çizgide ilerlese bile okuyucu bu durumu birden farklı yorumla zenginleştirebilir. Yorum bilgisi bir kriz içerisinde olduğu için batı geleneğinden bağımsız bir yapı sökümüne uğramaktadır (Yanık, 2016, s.92-93). Metnin tamamı bir savaş sahnesini anlatmaya yöneliktir. Anlatıcı izlencesinde başlangıç noktasında *süsin üşikle-, elükle-, bulun bol-, baş tıg-* söz-

cükleri savaşın sinyallerini veren ilk sözcüklerdir. Anlatının savaş sahnesine geçişi olmadan önceki noktasında *ogurla-, ugurla-, Ulug Tengri, agırla-, kut* sözcükleri ile savaş gündeme gelmiş olur. Anlatının gelişme kısmında *udıkla-, sü, adıkla-, ölüm, agu, sünüle-, kan, alp kıra bog-* sözcükleri ile metnin iletisi kuvvetlenmektedir. Anlatının sonuç kısmında ise *yubıla-, töpüle-, ölüm, yüz ag-* sözcükleri ile anlatı izlencesi tamamlanmaktadır. Metnin tamamı ele alındığında yenilgi-kin-pusu-savaş-zafer şeklinde bir mücadele çemberi söz konusudur. Anlatıcının metni yazmasındaki esas neden savaşın resmini çizmek ve bu resim bağlamında metnin tamamı ile bağlayıcı unsuru yakalamaktır.

Sonuç

Kod analizinin yapıldığı metin düzleminde giriş-gelişme-sonuç üçlemi vardır. Metinde kullanılan sözcüklerden yola çıkarak Greimas'ın dörtgeninden yararlanıp metnin başlangıç ve bitiş noktaları tespit edilmiştir. Bu noktaların hepsine bakıldığında anlatıcının bilinçli olarak oluşturduğu bir sistemden bahsetmek mümkündür. Göstergebilimin iletişimi bağlamında okuyucu savaş sahnesi dışında başka bir profil ile karşılaşmamaktadır. Anlatıcı bir kavramı başka bir kavram ile anlatabilmek adına güçlendirme, nitelendirme ve belirtme yollarını seçmiştir. Ulug Tengri ve kut sözcükleri iletinin neye hizmet ettiğini güçlendirirken yagı, sü, agu sözcükleri ile nitelendirme, kan, ölüm, ag- sözcükleri ile de belirtme biçimi bağdaştırılıp çağrışım yöntemi ön plana çıkıp yorumlama kolaylaşmıştır. Bu durum birden çok yan anlamın ortaya çıkmasına yoruma bağlı bir düzlemin kurulmasına olanak tanımıştır.

Kaynakça

Akerson, F. (2005). *Göstergebilime Giriş.* Multilingual.

Barthes, R. (2012). *Göstergebilimsel Serüven*. Yapı Kredi Yayınları.

Barthes, R. (2014). *Çağdaş Söylenler.* (çev. Tahsin Yücel). Metis.

Bulduklu, Y.; Karaçor, S. (2019). *Kitle İletişim Kuramları.* Çizgi Kitabevi.

Chandler, D. (2002). *Semiotics.* London: The Basics, Routledge.

Culler, Jonathan (1985). *Saussure.* (çev. Nihal Akbulut). Afa Yayıncılık.

Çiçek, M. (2016). Göstergebilim ve Sinema ya da Sinema Göstergebilimi. *Kesit Akademi Dergisi*, *3*:25-41

Dervişcemaloğlu, B. (2018). *Göstergebilim.* www.ege-edebiyat.com

Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri,* Bilge Kültür-Sanat.

Fiske, J. (2003). *İletişim Çalışmalarına Giriş.* (çev. Süleyman İrvan), Bilim ve Sanat.

Kalelioğlu, M. (2020). *Yazınsal Göstergebilim Bir Kuram Bir Uygulama Anlam Üretim Süreçleri*. Seçkin.

Günay, V. D. (2002). *Göstergebilim Yazıları.* Multilingual Yayıncılık.

Rifat, M. (1999). *Gösterge Eleştirisi.* Kaf Yayıncılık.

Rifat, M. (2000). *Gösterge Avcıları.* Om Yayınevi.

Rifat, M. (2014). *Göstergebilimin ABC'si.* Say.

Saussure, F. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri.* (çev. Berke Vardar). Multilingual.

Yanık, H. (2016), "Yapısöküm Üzerine Birkaç Not", *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi, 2*: 91-98. https://dergipark.org.tr/download/article-file/285594

EĞİTİM-ÖĞRETİM ALANINDA *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*'Ü KONU ALAN ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ

*Meryem GÜLER**
*Bahattin ŞİMŞEK***

Özet

Araplara Türkçe öğretmek amacıyla 11. yy.da kaleme alınan *Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT)*, bir dil bilgisi kitabı ve sözlük olarak öne çıksa da eserde, dil yapılarının ve kelimelerin ele alınışında Türk kültürünün; atasözleri, deyimleri, coğrafyası ve edebiyatı bir arada işlenmiştir. Bu özelliği, eserin yabancılara Türkçe öğretiminde kullanımının yanı sıra ana dilinde yapılan eğitim-öğretimde de kullanılabilecek bir kaynak olduğunu göstermektedir. Bu araştırmanın amacı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün eğitim-öğretim alanlarında bir eğitim felsefesi ve öğretim aracı olarak kullanıldığı çalışmaların tespit edilmesi ve incelenmesidir. Araştırma nitel bir yaklaşımla şekillendirilmiştir. Elde edilen veriler, meta-sentez yöntemi ile incelenerek kodlanmıştır. Araştırmanın geçerliğini ve güvenirliğini sağlamak için veriler kodlandıktan sonra alanında uzman üç araştırmacı tarafından kontrol edilmiştir. Araştırmanın verilerine göre *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanında 22 çalışma tespit edilmiştir. Araştırma verileri "eğitim felsefesi, Eğitim-öğretim kaynağı ve Öğretim programı" olarak üç temaya ayrılmıştır. Araştırmaya konu olan akademik çalışmalar "araştırmanın yayınlandığı yıl", "araştırmanın türü", "araştırma konusu", "yöntemi", "sonuç ve öneriler bölümü" başlıkları altında incelenerek aktarılmıştır. "Araştırmanın yayınlandığı yıl" temasının bulguları ilgili konuda en fazla yayının 2016 ve 2018 yıllarında yapıldığını göstermiştir. "Araştırmanın türü" temasında en fazla araştırma makalesi türünde çalışıldığı tespit edilmiştir. "Araştırma konusu" temasında ise en fazla "eğitim felsefesi" ve "eğitim öğretim kaynağı" konuları incelenmiştir. "Araştırma yöntemi" olarak en fazla

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, meryemguler@ksu.edu.tr, ORCID:0000-0002-1965-2629.
** Öğr. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi, TÖMER, b.simsek@atauni.edu.tr, ORCID:0000-0001-9707-5313.

"nitel araştırma/doküman incelemesi" tercih edilmiştir. Bulgulara göre "sonuç ve öneriler bölümü" temasında araştırmalar, DLT'yi; eğitim ve öğretimde bir kaynak olarak değer aktarımında kullanmanın gerekliliğini tespit etmişlerdir. Araştırmalar, DLT'nin eğitim ve öğretim ortamlarında gerek dil ve kültür aktarımı gerekse söz varlığı geliştirme konusunda örnek alınmasını ve kullanılmasını önermektedir. Bu araştırma doğrultusunda araştırmacılara ve eğitim-öğretim paydaşlarına, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün daha fazla incelenerek yöntem ve yazılış felsefesi olarak daha fazla araştırılması ve uygulamada kullanılması önerilmektedir. Bu çalışmanın, eğitim ve öğretimde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün bir kaynak, öğretim aracı olarak kullanımının ve eğitim felsefesindeki yerinin tespit edilmesi açısından önemli olduğu ve eğitim-öğretim alanındaki çalışmalara kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, eğitim ve öğretim, öğretim programı, meta-sentez.

Analyzing the Studies on *Dîvânu Lugâti't-Türk* in the Field of Education and Training

Abstract

Kâşgarlı Mahmud's *Dîvânu Lugâti't-Türk*, written to reveal the subtleties and superiorities of Turkish language and culture, is the basis of the sources examined in many fields such as history, geography, etymology, sociology, etc. and is one of the works that shed light on Turkish language and culture. Although *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which was written in the 11th century in order to teach Turkish to Arabs, stands out as a grammar book and a dictionary, in the work, Turkish culture, proverbs, idioms, geography and literature of Turkish culture are treated together in the handling of language structures and words. This feature shows that the work is a resource that can be used in teaching Turkish to foreigners as well as in mother tongue education. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which is one of the best works that can be used to show students the richness and beauty of their mother tongue, to gain a love for Turkish and to improve their vocabulary, is also a resource for educators for the Turkish education system in terms of its philosophy of writing. In *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud's meticulously explaining the language in use in his period with functional examples in order to teach Turkish is a good example in terms of language teaching methods. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, which is a bedside book in the fields of dialectology, ethnography, history, literature and linguistics, also guides the stakeholders of education in education and training. In order to understand the history of teaching Turkish language well, it is essential that this work is analysed not only by linguists but also by educators. The aim of this research is to identify and analyse the studies in which *Dîvânu*

Lugâti't-Türk is used as an educational philosophy and teaching tool in the fields of Turkish Language Teaching to Foreigners, Turkish Education and Turkish Language and Literature education. Document analysis method will be used in the research. The data obtained will be analysed and coded by content analysis method. The academic studies subject to the research will be analysed under the headings of "the year the research was published, type of research, research topic, method, conclusion and recommendations section". In order to ensure the validity and reliability of the research, after the data are coded, they will be checked by three researchers who are experts in their fields and the final version of the data will be formed by looking at the coder's reliability coefficient. It is thought that this study is important in terms of determining the use of *Dîvânu Lugâti't-Türk* as a source and teaching tool in education and training and its place in educational philosophy and will inspire studies in the field of education and training.

Keywords: Kâshgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Turkish Education, Turkish language and literature, Teaching Turkish to Foreigners.

Giriş

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk* (DLT) adlı eseri, Türk dilinin ve kültürünün inceliklerini, üstünlüklerini ortaya koymak amacıyla yazılmış tarih, coğrafya, etimoloji, sosyoloji vb. pek çok alanda incelenen kaynakların temeli olup Türk diline ve kültürüne ışık tutan eserlerin başında gelmektedir. Eserinde geçmişini, soyunu, aldığı eğitimi anlatarak kendini tanıtan Kâşgarlı Mahmud, okuyucuya yetkinliğini göstermiştir. Eserin söylemi, muhatabına göre oluşturularak işlevselliği ön plana çıkarılmıştır. Kâşgarlı Mahmud, Türk coğrafyasını karış karış gezerek Türk dili ve kültürüne ait bilgileri derlemiş ve sözlük çalışmasıyla dil bilgisi anlatımını, topladığı kültür hazineleri üzerinden yapmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un bu eseri, Araplara Türkçeyi öğretmek, Türkçenin Arapça ile at başı gittiğini göstermek gibi ülkülere sahip olması (Atalay, 2013; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014) açısından Türk dil ve kültürüne değer veren her bireyin örnek alması gereken çok boyutlu bir çalışmadır.

"Köklerden Geleceğe" sözünü vurgulayan Millî Eğitim Bakanlığı, 2024 yılında yayınladığı Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Ortak Metninde Türkçenin öğretimi ve geliştirilmesinin temel politika olduğu vurgulanmıştır:

"Türkçe bütün zenginliği, derinliği ve estetiği ile toplumun birbiriyle iletişimine, bu iletişimi anlamlandırma çabalarına ve kültür unsurlarımızın nesilden nesile aktarılmasına öncülük ve eşlik eder. Bu nedenle Türkçemizin öğretimi ve geliştirilmesi, eğitim sistemimizde temel bir politika olarak yer alır.

Eğitimin her aşamasında Türkçemizin öğretimine, doğru kullanımına titizlikle dikkat edilir ve etkili kullanılmasına yönelik becerilerin kazandırılması hedeflenir. Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli'nde eğitim süreçlerini zenginleştirmek üzere disiplinler arası niteliğinin yanında disiplinler üstü ve disiplinler ötesi yaklaşımlardan da yararlanılır." (Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 2024, s.4).

Kültürün devamlılığın sağlanması, geçmişten alınan ilhamla geleceğin inşa edilmesi bağlamında, özellikle değerler eğitimi açısından bu eser, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli'nin uygulanmasında kılavuz olacaktır:

"Eğitim birçok bileşeni olan bir bütündür. Bir ayağı geçmişte duran eğitimin diğer ayağı insanlığın geleceğine ufuklar açan bir kapıdır. Millî ve manevi değerler manzumesi ile maddi gelişmenin zirvesini hedefleyen Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli; öğretim programlarının temel yaklaşımı, öğrenci profili, Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi, beceriler çerçevesi bileşenlerinden oluşan bütüncül bir modeldir." (MEB, 2024, s.3).

DLT'de Türk kültürüne ait değerlerin en güzel ve zamanına göre en güncel örneklerine rastlanmaktadır. (Adıgüzel, 2009; Akalın, 2008; Kayadibi, 2008). Yapılan değerler eğitimi konulu çalışmalarda DLT'nin ilköğretim ve ortaöğretim programlarında öğrencilere kazandırılması istenen değerleri barındırdığını tespit etmiştir (Arslan, 2018; Kırbaşoğlu-Kılıç & Yaprakgül, 2018). Çalışmalar ayrıca, anlama ve anlatma becerileri ile dil bilgisi öğretiminde DLT'den alınacak çok ders olduğunu belirtmiş öğretim felsefesinin yapılandırmacılıkla özdeşleştiğini tespit etmişlerdir (Batur, 2012; Batur, & Duru, 2016; Çencen, 2016). Yapılan çalışmalardan hareketle, eğitim-öğretim alanında DLT'nin bir kılavuz olarak görülmesi ve bu hazineden sadece dil bilgisi cevheri çıkarmakla kalmayıp; kültür, tarih, coğrafya, öğretim yöntemi gibi alanlarda da uygulamalı olarak kullanılması gerektiği de söylenebilir.

Kâşgarlı Mahmud'un rehberliğinde, öğrencilere ana dillerinin zenginliklerini ve güzelliklerini göstermek; Türkçe sevgisi kazandırmak ve söz dağarcıklarını geliştirmek amacıyla kullanılabilecek en iyi eserlerden biri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, yazılış felsefesi açısından da Türk eğitim sistemi için eğitimcilere bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, Türkçeyi öğretmek için döneminde kullanımda olan dili titizlikle ve akılda kalan işlevsel örneklerle anlatması dil öğretim yöntemleri açısından güzel bir örnektir. Diyalekt bilimi, etnografya bilimi, tarih, edebiyat ve dil bilimi alanlarında başucu kitabı olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, eğitim ve öğretimde de eğitimin paydaşlarına yol gösterici olmaktadır. Türk dilinin öğretimi tarihinin iyi anlaşılması için bu eserin sadece dil bilimciler tarafından değil eğitimciler tarafından da incelenmesi elzemdir. Bu çalışmanın amacı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışma-

ların incelenmesidir. Bu amaca yönelik aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır:

1. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların yıllara göre dağılımı nasıldır?
2. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların yayın türlerine göre dağılımı nasıldır?
3. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların konularının dağılımı nasıldır?
4. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmalarının konularının kullanılan araştırma yöntemlerine göre dağılımı nasıldır?

Dîvânu Lugâti't-Türk'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların "sonuç ve öneriler" başlığı altındaki kod ve temalara dayalı olarak hangi çıkarımlarda bulunulabilir?

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Nitel araştırma yaklaşımında tasarlanan bu araştırmada meta-sentez yöntemi kullanılmıştır. Meta-sentez, Belirli bir konuda yapılan çalışmaları temalara ayırıp onları da düzenleyerek sentezlemek, yorumlamak için kullanılmaktadır (Çalık, & Sözbilir, 2014). Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmalar temalarla incelenerek araştırmaların sonuçları hakkında üst çıkarımda bulunulacaktır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada incelenen çalışmalar, Google Akademik, Dergipark, Sobiad vb. akademik veri tabanlarının elektronik ortamda taranmasıyla elde edilmiştir. Araştırmada akademik veri tarama alanlarına "*Dîvânu Lugâti't-Türk* ve eğitim; öğretim, anlama, anlatma, dil öğretimi" gibi anahtar sözcükler yazılarak araştırma verileri elde edilmiştir. Araştırmada, ilgili çalışmaların başlık, özet, anahtar kelimeleri ve alt problemlerinde *Dîvânu Lugâti't-Türk* (ve çeşitli yazım şekilleri ör. *Dîvânu Lugâti't-Türk* vb.) geçmesi ve eğitim-öğretim kapsamında yapılması ölçüt olmuştur. Araştırmanın verileri, DLT'nin eğitim-öğretim kaynağı olarak kullandığı, DLT'nin öğretim felsefesi ile MEB öğretim programlarının karşılaştırılmasını içeren akademik çalışmalardır. Araştırmaların incelenmesi sonucu üç ana tema tespit edilmiştir. Tablo 1'de temalar ve kodları gösterilmiştir:

Tablo 1: Temalar ve kodları

Temalar	Tema kodları
Eğitim felsefesi	EF
Eğitim-öğretim kaynağı	EK
Öğretim programı	ÖP

Tablo 1'e göre araştırmalar "Eğitim felsefesi (EF), Eğitim-öğretim kaynağı (EP) ve Öğretim programı (ÖP)" olarak üç temada incelenmiş ve kodlanmıştır. Araştırmanın verileri kodlanırken kolaylık sağlaması amacıyla araştırmalara kodlar atanmıştır (A1, A2…A22). Tablo 2'de incelenen çalışmalar ve kodları gösterilmiştir:

Tablo 2: İncelenen çalışmalar ve kodları

Araştırma Kodu	Araştırma	Yayın Türü	Araştırma yaklaşımı-modeli[a] Veri toplama aracı[b] Örneklem/inceleme nesnesi[c] Verilerin analizi[d]	Temalar
A1	Adıgüzel, 2009	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Doküman incelemesi [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] -	EF
A2	Batur & Kaya, 2016	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Betimsel analiz [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] İçerik analizi	EF
A3	Çifci & Yıldırım, 2012	Araştırma makalesi	[a] - Nitel- [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] -	EF
A4	Kaplan, 2021	Yüksek lisans tezi	[a] - Nitel- [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] -	EF
A5	Kayadibi, 2008	Araştırma makalesi	[a] - Nitel- [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] -	EF
A6	Özbay & Melanlıoğlu, 2008	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Doküman incelemesi [b] [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] Tümevarımcı betimsel analiz	EF
A7	Taş, 2014	Araştırma makalesi	[a] - Nitel- [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] -	EF

A8	Temizyürek & Aydın, 2023	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Doküman incelemesi [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] -	EF
A9	Tok, 2015	Yüksek lisans tezi	[a] Nitel-Belge taraması [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] İçerik analizi	EF
A10	Akkuş, Aslan, & Mindivanlı, 2013	Araştırma makalesi	[a] Nitel- Doküman incelemesi [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d]	EK
A11	Arslan, 2018	Araştırma makalesi	[a] Nitel- Doküman incelemesi [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk (DLT), Ed-Dürretü'l- Mudiyye Fi'l-Lügati't Türkiyye, Muhakemetü'l-Lügateyn, Kitabü'l-İdrak Li Lisânü'l-Etrak, El-Kavaninü'l-Külliyye Li Zabti'l-Lügati'- Türkiyye, Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-lugâti't-Türkiyye, Kitabü Bulgati'l-Müştak Fi Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak, Hilyetü'l-İnsân ve Heybetü'l-Lisân, Makbûl -i Ârif, Sübha-i Sıbyân, Tuhfe-i Hüsâm, Tuhfe-i Vehbî, Cevâhirü'l Kelimât, Codex Cumanicus, Miftâh-ı Lisân, Muhtasar Sarf ve Lügat-ı Türki, Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mongolî ve Ecnebilere Mahsus Elifbâ kitapları ve üzerine yapılmış olan bilimsel araştırmalar [d] Sınıflandırma	EK
A12	Batur, Alevli & Kuru, 2019	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Tarama [b] [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] tümevarımcı betimsel analiz	EK
A13	Gence-Öztürk, 2015	Yüksek lisans tezi	[a] Nitel-Belge taraması [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] İçerik analizi	EK

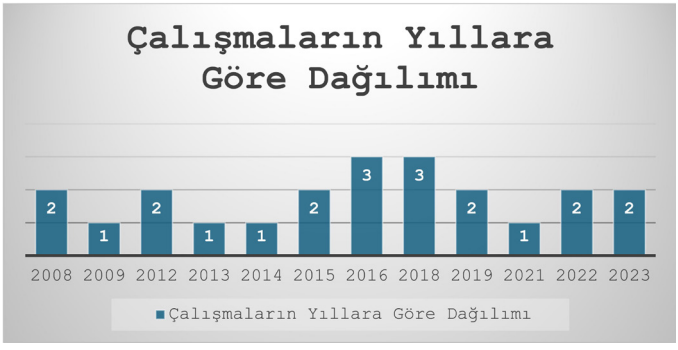
A14	Kırbaşoğlu-Kılıç, & Yaprakgül, 2018	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Doküman incelemesi [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] Betimsel analiz ve içerik analizi	EK
A15	Ormanoğlu, Ünal, & Çevlik, 2022	Araştırma makalesi	[a] Karma (Nitel-Doküman incelemesi + Nicel-deneysel yöntem) [b] Bilgi Alma Formu [c] 9. Sınıf öğrencileri [d] İçerik analizi-betimsel istatistik	EK
A16	Soyuçok, 2022	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Doküman incelemesi [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] İçerik analizi	EK
A17	Şahin & Özcan, 2019	Araştırma makalesi	[a] Nicel/ Ön test-son test kontrol gruplu yarı deneysel [b] Akademik Başarı Testi, Öğretim Materyalleri Motivasyon Anketi [c] Üniversite öğrencileri [d] t-testi	EK
A18	Yazıcı-Ersoy, 2018	Araştırma makalesi	[a] - [b] - [c] - [d] -	EK
A19	Batur & Duru, 2016	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Tarama [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] -	ÖP
A20	Batur, 2012	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Doküman incelemesi [b] - [c] Divânü Lûgâti't-Türk [d] -	ÖP
A21	Çencen, 2016	Araştırma makalesi	[a] Nitel-Doküman incelemesi [b] - [c] 4. ve 5. sınıf programı öğretim programı, Divanü Lügati't Türk [d] -	ÖP
A22	Sürmeli, 2023	Yüksek lisans tezi	[a] Nitel-Doküman incelemesi [b] - [c] Divanü Lügati't Türk, 2019 Türkçe Dersi Öğretim Programı [d] Betimsel analiz	ÖP

Tablo 2'de çalışmaların kodları ve bilgileri verilmiştir. Çalışmaların incelenmesinde meta-sentezin veri analiz basamakları uygulanmıştır (Aspfors & Fransson, 2015). Araştırma sorusu belirlenmiş, araştırmaya dahil edilecek çalışmalar ölçütlere göre belirlenmiş ve kodlanmıştır. Araştırmaların sentezlenmesi için özellikleri belirlenmiş, aralarındaki benzerlik ve farklılıklar bulunarak temalar oluşturulmuş ve araştırmaların sonuçlarına dair çıkarım yapılmıştır. Araştırmanın geçerliğini ve güvenirliği sağlamak amacıyla üç alan uzmanının görüşlerine başvurulmuş, veriler düzenlenmiş ve son hâline getirilmiştir.

Bulgular

Dîvânu Lugâti't-Türk'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların yıllara göre dağılımı

Şekil 1'de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların yıllara göre dağılımı gösterilmiştir:

Eseri tasarıma almak için word olarak indirilmesi gerekiyor. 13.02.2026 tarihli yazınızdan word dosyasını almıştım. Bilgisayarda veya wordlerde olan bi uyumsuzluktan kaynaklı hata oluşmuş olabilir. Grafiklerin hepsini düzelttim tekrar kontrol edebilir misiniz.

Şekil 1: Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 1'e göre çalışmaların yıl bazlı dağılımına bakıldığında 2016 ve 2018 yılı en çok (f=3) çalışmanın yapıldığı yıllardır. Bazı yıllarda 1'er çalışma yapılmıştır. 2015 ile 2019 yılları arasında çalışmalarda artış eğilimi görülmektedir. Bu yıllarda konuya ilginin arttığını söylenebilir. Ancak bazı yıllarda konuyla ilgili herhangi bir çalışmaya da rastlanmamıştır.

***Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların yayın türlerine göre dağılımı**

Şekil 2'de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların araştırma biçimine göre dağılımı verilmiştir:

Şekil 2. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların yayın türlerine göre dağılımı

Şekil 2'ye göre 18 araştırma makalesi, 4 yüksek lisans tezi biçiminde yapılmış çalışmaya rastlanmıştır.

***Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların konularının dağılımı**

Şekil 3'de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların konularının dağılımı gösterilmiştir:

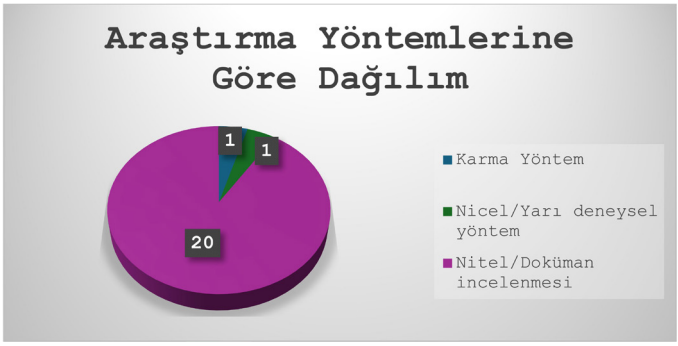

Şekil 3: Eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların konularının dağılımı

Şekil 3 incelendiğinde çalışmaların çoğunun eğitim felsefesi (9) ve eğitim öğretim kaynağı (9) olarak Dîvânu Lugat-it-Türk'ü konu aldıkları görülmektedir. 4 çalışmada ise eserin öğretim programı yönünden çalışmaya konu olduğu görülmektedir.

***Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların kullanılan araştırma yöntemlerine göre dağılımı**

Şekil 4'te *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların kullanılan araştırma yöntemlerine göre dağılımı gösterilmiştir:

Şekil 4: Eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların kullanılan araştırma yöntemlerine göre dağılımı

Şekil 4 incelendiğinde DLT'yi konu alan eğitim-öğretim çalışmalarında en çok nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir. Karma yöntem ve nicel/yarı deneysel yöntemler 1'er kez kullanılmıştır.

***Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların "sonuç ve öneriler" başlığı altındaki temalar**

Tablo 3'te *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların "sonuç ve öneriler" başlığı altındaki temalar verilmiştir:

Tablo 3:Eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların "sonuç ve öneriler" başlığı altındaki temalar

Temalar	Alt temalar	Kodlar	*Araştırma*	*f*	Toplam
Eğitim felsefesi	DLT'nin eğitim-öğretim felsefesi ve dil öğretim yöntemleri	Öğretim yöntemi	A1, A5, A7, A8, A9	5	9
		Kültür aktarımı	A6	1	
		Dil kullanımı	A3	1	
		Değerler eğitimi	A2, A4	2	
Eğitim-öğretim kaynağı	DLT'nin kaynak olarak kullanımı	Dil ve kültür öğretimi	A11, A12, A13	3	9
		Çocuk ve oyun	A10	1	
		Değerler eğitimi	A14, A16, A18	3	
		Coğrafya	A15	1	
		Eğitimde artırılmış gerçeklik	A17	1	

Öğretim programı	DLT'nin eğitim- öğretim müfredatındaki yeri	DLT ve modern eğitim-öğretim	A19, A20	2	4
		Dil bilinci	A22	1	
		Değerler eğitimi	A21	1	

Tablo 3'te *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların "sonuç ve öneriler" başlığı altındaki temalar görülmektedir. Elde edilen verilere göre çalışmaların sonuç ve önerilerinde eğitim felsefesi teması altında DLT'nin öğretim yöntemi boyutunu inceleyen 5 çalışma bulunmaktadır. Kültür aktarımı boyutunda 1, dil kullanımı boyutunda 1 ve değerler eğitimi boyutunda ise 2 çalışma gerçekleştirilmiştir. Eğitim-öğretim kaynağı temasında ise Dil ve kültür öğretimi boyutunda 3, çocuk ve oyun boyutunda 1, değerler eğitimi boyutunda 3, coğrafya boyutunda 1, eğitimde artırılmış gerçeklik boyutunda 1 çalışma incelenmiştir. Öğretim programı temasında ise DLT ve modern eğitim-öğretim boyutunda 2, dil bilinci boyutunda 1 ve son olarak değerler eğitimi boyutunda 1 çalışma incelenmiştir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Amacı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların incelenmesi olan çalışma, nitel bir yaklaşımla yapılmıştır. Araştırmanın verileri meta-sentez ile incelenmiştir. Araştırma sonucunda toplam 22 tane çalışmaya ulaşılmıştır. Araştırmanın verileri "araştırmanın yayınlandığı yıl, araştırmanın türü, araştırma konusu, yöntemi, sonuç ve öneriler bölümü" temalarında incelenerek alt temalara ve kodlara ayrılmış, araştırmalarının sonuçları meta çıkarıma dayalı olarak yorumlanmıştır.

Araştırmanın yapıldığı yıllara bakıldığında en erken 2008'de 2; en son da 2023'te 2 araştırma tespit edilmiştir. En çok araştırmanın eşit sayıda olmak üzere (f= 3) 2016 ve 2018 yıllarında yapıldığı görülmüştür. Araştırmaların en çok (f= 18), "araştırma makalesi" olmak üzere "yüksek lisans tezi" olarak iki türde yapıldığı görülmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların konularının dağılımına bakıldığında verilerin "Eğitim felsefesi", "Eğitim-öğretim kaynağı", "Öğretim programı" şeklinde kodlandığı görülmektedir. Sonuçlara bakıldığında en fazla çalışma eşit sayıda olmak üzere "Eğitim-öğretim kaynağı", "Öğretim programı" konularında (f= 9) yapılmıştır. Bu sonucun, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazılış felsefesinin program yapıcı ve eğitimciler tarafından örnek alınabilecek bir yapıt olduğunu ve içeriğinin eğitim-öğretimde önemli bir kaynak teşkil ettiğini gösterdiği düşünülmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların kullanılan araştırma yöntemlerine göre dağılımının sonuçlarına göre

araştırmaların "nicel, nitel ve karma" olarak üç yöntemde yapıldığı, en fazla (f= 20) kullanılan yöntemin "Nitel/ Doküman incelemesi" olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca dayalı olarak, eğitim-öğretimde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün eğitim felsefesinde bir rehber ve öğretim kaynağı olarak ortaya koyulduğunu fakat uygulama aşamasında yeterince çalışılmadığı söylenebilir. Ormanoğlu, Ünal, & Çevlik, (2022) "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Harita ve Ortaöğretimde Tanınırlığı" adlı çalışmalarında nicel kısmının deneysel, nitel kısmının doküman incelemesi olarak yapılandırıldığı karma yöntem kullanmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk* haritasıyla ilgili bilgilerin görselleştirilerek aktarılması şeklinde yapılan çalışma sonucunda öğrencilerin Kâşgarlı Mahmud'un haritası ile bilgilerinin arttığını, farkındalık düzeylerinin ve bilinç seviyelerin olumlu yönde değiştiğini tespit etmişlerdir. Şahin ve Özcan, (2019) "Effects of augmented reality in teaching old Turkish language mementoes on student achievement and motivation" adlı çalışmada nicel yaklaşımla yarı deneysel yöntem kullanarak *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* konularında bilgileri içeren Artırılmış Gerçeklik ortamları tasarlamış AURASMA 3D uygulamasına yüklemişlerdir. Akıllı telefonlarca kullanılabilen bu uygulama ile yapılan eğitim-öğretim faaliyetleri sonucunda öğrencilerin akademik başarıları artmış, motivasyonları olumlu düzeyde yükselmiştir. Bu çalışmaların sonuçları, DLT gibi Türk kültürünün temel yapı taşı olan eserlerin çağdaş öğretim yöntemleriyle öğretilebileceğini bu sayede dil-kültür ve değer aktarımına katkı sunulabileceğini göstermektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ü konu alan eğitim-öğretim alanındaki çalışmaların "sonuç ve öneriler" başlığı altındaki temalar, alt temalara ve kodlara ayrıştırılarak incelenmiştir. Araştırma temalarının sayısal sonucu ile araştırma konuları tutarlı çıkmıştır. Araştırmaların sonuç ve öneriler bölümlerinde "Eğitim felsefesi (f=9)", "Eğitim-öğretim kaynağı (f=9)", "Öğretim programı (f=4)" temaları altında, "DLT'nin eğitim-öğretim felsefesi ve dil öğretim yöntemleri, DLT'nin kaynak olarak kullanımı, DLT'nin eğitim-öğretim müfredatındaki yeri" alt temaları incelenmiştir.

Eğitim felsefesi temalı çalışmaların sonuç ve öneriler kısmında öne çıkan kodlar "öğretim yöntemi, kültür aktarımı, dil kullanımı ve değerler eğitimi"dir. Yapılan çalışmalar, Kâşgarlı Mahmud'un DLT'yi, yazma felsefesi, öğretim yöntemleri, kültür ve değer aktarımı konusunda en güzide örneklerden biri olduğunu göstermiştir (Adıgüzel, 2009; Batur & Kaya, 2016; Çifci & Yıldırım, 2012; Kaplan, 2021; Kayadibi, 2008; Özbay & Melanlıoğlu, 2008; Taş, 2014; Temizyürek & Aydın, 2023; Tok, 2015). Buradan, eğitim-öğretimin paydaşlarının özellikle program yapıcıların DLT rehberliğinden faydalanmaları gerektiği sonucuna ulaşılabilir.

Eğitim-öğretim kaynağı temasının kodları "söz varlığı, çocuk ve oyun, değerler eğitimi, dil ve kültür öğretimi, coğrafya, eğitimde artırılmış gerçeklik" olarak incelenmiştir. Kodların bu temadaki çeşitliliğine bakıldığında DLT'nin içeriğinin çok fazla alanda kaynak olarak kullanılabileceği sonucuna ulaşılabilir (Akkuş, Aslan, & Mindivanlı, 2013; Arslan, 2018; Batur, Alevli & Kuru, 2019; Gence-Öztürk, 2015; Kırbaşoğlu-Kılıç, & Yaprakgül, 2018; Ormanoğlu, Ünal, & Çevlik, 2022; Soyuçok, 2022; Şahin & Özcan, 2019; Yazıcı-Ersoy, 2018). DLT'yi öğretim kaynağı olarak kullanmayı teşvik eden bu betimsel çalışmaların, eğitimde uygulama konusunda yabancı dil öğreticilerine ve öğretmenlere ilham olacağı düşünülmektedir.

Öğretim programı temasında yapılan çalışmalar "DLT ve modern eğitim-öğretim, dil bilinci, değerler eğitimi" olarak kodlanmıştır. Yapılan çalışmalar DLT'nin öğretim programındaki yerini sorgulamış ve programda olması gerekliliğine vurgu yapmıştır (Batur & Duru, 2016; Batur, 2012; Çencen, 2016; Sürmeli, 2023). DLT'nin öğrencilere dil bilinci kazandırma, değerler eğitiminden örnekler sunma ve söz varlığının en güzel örneklerini aktarma gibi özelliklerinin ders kitaplarında konu olarak işlenmesi ve öğretim programlarında öğrenim çıktısı olarak yer alması gerektiği sonuçlarına ulaşılabilir. Bu çalışma, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün eğitim-öğretimdeki yerini göstermek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Türk dili ve edebiyatının eşsiz kaynaklarından biri olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün; Türkçenin zenginliğinin kavranması, geliştirilmesi ve dil öğretim sistemine örnek olması açısından eğitimcilere kılavuz olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Adıgüzel, M. S. (2009). Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe öğretim yöntemi. *Türklük Bilimi Araştırmaları, 27*, 27-35.

Akalın, Ş. H. (2008). Kâşgarlı Mahmud bin yaşında, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 96*(683), 479-482. https://tdk.gov.tr/yayinlar/sureli-yayinlarimiz/turk-dili-dergisi-onceki-sayilar/

Akkuş, Z., Aslan, H., & Mindivanlı, E. (2013) Dîvânu Lugâti't -Türk'te yer alan "Münğüz Müngüz Oyunu'nun Sosyal Bilgiler öğretimine uyarlanması: Örnek bir uygulama. *Selçuk University Journal of Studies in Turcology / Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 33*, 189.

Arslan, M. (2018). Yabancı Dil Olarak Türk Dilini Öğretmek Üzere Yazılan Tarihi Yapıtlarda Kelime Öğretim Yöntemi. *Atlas Journal, 4*(12), 953-960.

Aspfors, J., ve Fransson, G. (2015). Research on mentor education for mentors of newly qualified teachers: A qualitative meta-synthesis. *Teaching and Teacher Education, 48,* 75- 86.

Atalay, B. (2013). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Batur, Z. & Duru, K. (2016). "Divanu Lugati't-Türk'te Yapılandırmacı Yaklaşım Uygulamaları / Applications of Constructivist Approach in Divanu Lugati't-Turk", TURKISH STUDIES - *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı),* Volume 11/3 Winter 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9280, p. 517-534.

Batur, Z. (2012). Divânü Lûgati't-Türk'te Anlama ve Anlatma Becerilerine İlişkin Örnekler. *Electronic Turkish Studies, 7*(2). 219-231

Batur, Z., & Kaya, M. (2012). Divânü Lûgâti't-Türk'te dil öğretimi bağlamında sözel kültür ürünleri aracılığıyla değer aktarımı. *Electronic Turkish Studies, 7*(1). 309-324

Batur, Z., Alevli O., & Kuru, H. (2019). Kültürel Bir Miras Olarak Divânü Lûgati't-Türk'te Dil ve Kültür Öğretimi Materyalleri. *The Journal of Academic Social Science Studies, 6*(1), 403-423.

Çalık, M. ve Sözbilir, M. (2014). İçerik analizinin parametreleri. *Eğitim ve Bilim, 39*(174), 33-38. doi:10.15390/EB.2014.3412

Çencen, N. (2016). Divanü Lügati't-Türk'te yer alan Türk halk kültürü ögelerinin ilköğretim 4. ve 5. sınıf Sosyal Bilgiler programlarında işlenişi. *Turkish History Education Journal, 5*(1), 226-240.

Çifci, M., & Yıldırım, T. (2012). Kâşgarlı Mahmud'un kullandığı temel propaganda teknikleri. *Türklük bilimi araştırmaları, 32,* 33-41.

Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (2008). *Introduction: The discipline and practice of qualitative research.* Sage.

Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu.

Ersoy, H. Y. (2018). Değerler eğitimi açısından Türk Dili ve Edebiyatı Programında Dîvânu Lugâti't Türk. *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi, 7*, 11-31.

Kaplan, Z. (2021*). Dîvânu Lugâti't-Türk'te çocuk ve çocuk eğitimi* (Tez No. 704308) [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Kayadibi, F. (2008). Kâşgarlı Mahmud ve Divan-ı lügati‟ t-Türk‟ te Eğitim ile İlgili Kavramlar. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18*(5), 1-21.

Kırbaşoğlu- Kılıç, L., & Yaprakgül, Ç. (2018). *Divanu Lügati't Türk'te eğitsel değerler. Çocuk Edebiyat ve Dil Eğitimi Dergisi, 1*(1), 39-58.

Millî Eğitim Bakanlığı (2024). *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Öğretim Programları Ortak Metni.* Millî Eğitim Bakanlığı.

Ormanoğlu, Ç., Ünal, E., & Çevlik, Z. (2022). Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Harita ve Ortaöğretimde Tanınırlığı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2*(1), 57-82.

Özbay, M., & Melanlıoğlu, D. (2008). Kelime öğretiminde örneklemenin önemi ve Divanü Lügat-it Türk. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5*(10), 49-58.

Öztürk, A. G. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan atasözlerinin yabancılara Türkçe öğretiminde kültür aktarımına katkısı üzerine bir değerlendirme* (Tez No. 463409) [Yüksek lisans tezi, Başkent Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Soyuçok, M. (2022) Kök Değerlerin Kökenleri: Bir Dîvânu Lugâti't Türk İncelemesi. *Folklor Akademi Dergisi, 5*(1), 101– 113.

Sürmeli, B. M. *(2019) (Ortaokul) Türkçe dersi öğretim programında yer alan temalara göre Dîvânu Lugâti't-Türk'ün incelenmesi* (Tez No. 835499) [Yüksek lisans tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Ağrı]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Şahin, N., & Özcan, M. F. (2019). Effects of augmented reality in teaching old Turkish language mementoes on student achievement and motivation. *Contemporary educational technology, 10*(2), 198-213.

Taş, İ. (2014). Türk dili öğreticisi olarak Kâşgarlı Mahmud ve öğretim metodu açısından Dîvanü Lugati't-Türk. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 48*(48), 193-202.

Temizyürek, F., & Aydın, B. (2023). *Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Türkçe Öğretimindeki Önemi. International Journal of Languages' Education and Teaching, 11*(2), 112-125.

Tok, A. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan yabancılara Türkçe öğretimi unsurları* (Tez No. 463403) [Yüksek lisans tezi, Başkent Üniversitesi-Ankara]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

YENİSEY YAZITLARINDA VE *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*'TE TANIKLANAN -D->-R- DEĞİŞMESİ ÜZERİNE: "KIRIG" VE "KIRGAG" ÖRNEKLERİ

*Mustafa Selçuk DİLSİZ**

Özet

Eski Türk yazıtları Moğolistan, Hakasya, Dağlık Altay, Kırgızistan, Kazakistan ve Çin Halk Cumhuriyeti olmak üzere çeşitli bölgelerde bulunmaktadır. Bu bölgeler içerisinde yazıt sayısının en fazla olduğu bölge Tuva ve Hakasya'dır. Bu bölge yazıtları literatürde Yenisey yazıtları olarak bilinmektedir. Yenisey yazıtlarının dikiliş tarihi ve hangi boydan miras kaldığı konusu bugün dahi tartışmalıdır.

Yenisey yazıtları içerisinde yer alan E. 72. numaralı Aldıı-Bel II yazıtı 1965 yılında A. D. Graç tarafından Aldıı-Bel I (E.12) yazıtının yakınlarında bulunmuştur. Aldıı-Bel II yazıtını ilk gören ve A.Ç. Kunaa ile onu yayımlayan kişi İ. A. Batmanov'dur. Yazıt üzerine Türkologlar tarafından farklı okuyuşlar yapılmıştır. Tespit edilen okuyuşlara bildiride yer verilmiştir. Ayrıca ilgili yazıtın fotoğrafına ulaşılamadığı için yazıtın transliterasyonu ve çizimi konusunda Vasilyev esas alınmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Mahmud el-Kâşgari (Kaşgârlı Mahmud) tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla 1074 yılında Bağdat'ta yazılmıştır. Eserin malzemesi Türk dünyasından toplanmıştır. Eserin tam adı *"Kitâbü Dîvânu Lugâti't-Türk*"tür. "Türk dillerini toplayan kitap" demektir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, XI. yüzyıl Türk lehçelerinin büyük bir bölümü hakkında ses, biçim, anlam ve söz varlığı düzeyinde bilgiler içermesi bakımından oldukça önemli bir eserdir.

Bu bildiride Moğolistan bölgesi yazıtları içerisinde yer alan Yenisey yazıtlarından Aldıı-Bel II yazıtında geçen kırıg 'kıyı' ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tanıklanan ḳırġağ 'elbisenin kenarları ve çevresi' sözcükleri üzerinde

* Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Malatya, mustafaselcukdlsz@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2559-7942.

durulmuştur. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te kıdıg/kıḏıg 'kıyı' biçiminde tanıklanan sözcüğün Yenisey yazıtlarından Aldıı-Bel II yazıtında tanıklanan kırıg 'kıyı' biçimi ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tespit edilen ḳırġaġ 'elbisenin kenarları ve çevresi' kelimeleriyle ilgisi incelenmiştir. Ayrıca kıdıg/kıḏıg 'kıyı' kelimesinin Eski Türkçe dönemi dışında Eski Anadolu Türkçesi, Harezm-Altınordu Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesindeki biçimlerine yer verilmiştir. Bunun dışında sözcüğün Çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri de tespit edilmiştir.

Bu bildirinin ana konusu yazılı belge olarak ilk örneğini *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te gördüğümüz söz içi -d->-r- değişmesinin Yenisey yazıtlarında tanıklanan kırıg örneğiyle XI. yüzyıldan önce tanıklanmış olduğunu göstermektir. Bu ses değişimi diyalektolojik bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Türk Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Diyalektoloji, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Fonetik.

On the -d->-r- Change Evidence in Yenisei Inscriptions and *Dīwān Lughāt al-Turk*: Examples of Kırıg and Kırgag

Abstract

The Old Turkic inscriptions are found across various regions, including Mongolia, Khakassia, the Altai Mountains, Kyrgyzstan, Kazakhstan, and the People's Republic of China. Among these regions, Tuva and Khakassia contain the greatest number of inscriptions. The inscriptions from this area are referred to in the literature as the Yenisei inscriptions. The date of erection of the Yenisei inscriptions and the tribal origins to which they belonged remain matters of scholarly debate to this day.

Among the Yenisei inscriptions, the Aldıı-Bel II inscription, numbered E.72, was discovered in 1965 by A. D. Grač in the vicinity of the Aldıı-Bel I inscription (E.12). The first person to examine the Aldıı-Bel II inscription and publish it together with A. Č. Kunaa was İ. A. Batmanov. Various readings of the inscription have been proposed by Turkologists, and the readings identified are presented in this paper. Moreover, since no photograph of the inscription could be obtained, Vasilyev's work has been taken as the basis for its transliteration and drawing.

Dīwān Lughāt al-Turk is the earliest known dictionary of Turkic. Compiled in Baghdad in 1074 by Maḥmūd al-Kāshgharī (Kāshgharī Maḥmūd) with the aim of teaching Turkic to Arabs, the work's material was collected from across the Turkic world. Its full title is *Kitāb Dīwān Lughāt al-Turk*, meaning "The Compendium of the Languages of the Turks." The *Dīwān Lughāt al-*

Turk is highly significant as it provides extensive information on phonology, morphology, semantics, and vocabulary concerning a large portion of the Turkic dialects of the 11th century.

This paper focuses on the words *kırıg* "shore" in the Aldıı-Bel II inscription, one of the Yenisei inscriptions in the Mongolian region, and *ḳırġaġ* ""the edges and borders of clothing," attested in the *Dīwān Lughāt al-Turk*. The relationship between the word *kırıg* "shore," attested in the Aldıı-Bel II inscription, the word *ḳırġaġ* "the edges and borders of clothing," recorded in the *Dīwān Lughāt al-Turk*, and the word *kıdıg/kıḏıg* "shore," attested in Old Uyghur texts as well as in the *Dīwān Lughāt al-Turk*, has been examined. In addition, the forms of *kıdıg/kıḏıg* "shore" are presented not only for the Old Turkic period but also for Old Anatolian Turkish, Khwarezm–Golden Horde Turkish, Kipchak Turkish, and Chagatai Turkish. Furthermore, the forms of the word in modern Turkic dialects have also been identified.

The main focus of this study is to demonstrate that the sound change *-d->-r-*, whose first written example is attested in the *Dīwān Lughāt al-Turk*, had already been attested in the Yenisei inscriptions with the form *kırıg* prior to the 11th century. This sound change is evaluated as a dialectological phenomenon.

Keywords: Old Turkic, Old Turkic Inscriptions, Yenisei Inscriptions, Dialectology*, Dîvânu Lugâti't-Türk*, Phonetics.

Giriş

Eski Türk yazıtları, Moğolistan, Hakasya, Dağlık Altay, Kırgızistan, Kazakistan ve Çin Halk Cumhuriyeti olmak üzere çeşitli bölgelerde bulunmaktadır. Bu bölgeler içerisinde yazıt sayısının en fazla olduğu bölge Tuva ve Hakasya'dır. Bu bölge yazıtları literatürde *Yenisey Yazıtları* olarak bilinmektedir. Kormuşin (2001, s. 259)'da verilen bilgiye göre bu bölge yazıtları çoğunlukla Yukarı Yenisey vadisinde doğuda başkent Kızıl'dan 60 km. uzaklıkta bulunan Sargıl Aksı bölgesinden başlayarak batıda Hemçik nehri yakınındaki Sançi kırlarına kadar uzanan bölgede toplanmaktadır. Yenisey yazıtları üzerine çalışan bilim insanları bu yazıtların hangi tarihte dikildiği ve hangi Türk boyundan miras kaldığı sorusu üzerine düşünmüştür. Yazıtlar üzerinde araştırma yapan Thomsen (2011, s. 77) bu bölge yazıtlarının VI. ya da VII. yüzyıldan önce yazıldığını söyler. Orkun (2019, s. 428) ise yazıtlardaki harflerle Orhun yazıtlarındaki harfleri karşılaştırarak bu bölge yazıtlarının daha eski olduğu sonucuna ulaşır. Clauson (2016, s. 77) Kızlasov'un Yenisey yazıtlarını 9-11. yüzyıllar arasında tarihlendirdiğini söyler. Kendisi de bazı yazıtların 9. yüzyılda yazılmış olabileceğini düşündüğünü belirtir. Kormuşin (2016, s.

19) Yenisey yazıtlarının dikiliş tarihinin belli olmadığını fakat araştırmacıların 8-9. yüzyıllarda dikilmiş olduğuna kesin gözüyle baktıklarını söyler. Talat Tekin ve Mehmet Ölmez (2003, s. 20) 9-10. yüzyıllar arasına tarihlendirir. Yazıtların dikilişi üzerine ileri sürülen diğer görüşler için bk. https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/yenisey-yazitlari (erişim tarihi: 20.08.2024).

Yenisey yazıtları hakkında araştırma yapan bilim adamlarının bu yazıtların hangi boydan miras kaldığı sorusuna cevap aradığını yukarıda söylemiştik. Bu konunun bugün dahi kesin bir sonuca ulaştırıldığını söyleyemeyiz. Bu yazıtların büyük bir bölümünün Kırgızlardan miras kalmış olabileceği hem dilciler hem de tarihçiler tarafından dile getirilmiştir (Kormuşin, 2016, s. 30) (Erkoç, 2021, s. 45).

Clauson (2016, s. 109) Yenisey yazıtlarında iki lehçe olduğundan bahseder. Tuva'daki yazıtları bir lehçe, Hakasya'dakilerin diğer lehçe ile yazıldığını söyler.

Yenisey yazıtlarını diğer bölge yazıtlarından ayıran bazı temel özellikleri vardır. Bu özelliklerin başında (𐰴) işareti ile yazılan kapalı e sesi gelir. Diğer bölge yazıtlarında /i/ ile yazılan bazı sözcükler bu bölge yazıtlarında kapalı e ile yazılmıştır.

Erhan Aydın (2013, s. 37-49) *Yenisey Yazıtlarındaki Tek Örnekler* başlıklı makalesiyle bölge yazıtlarındaki hapaxları tespit eder. *Yenisey Yazıtları'ndaki Ağız Özellikleri (Fonolojik ve Morfolojik İnceleme)* başlıklı çalışmasıyla Şabdanaliyev (2016, s. 153-165) bu bölge yazıtlarındaki bazı ağız özelliklerine yer verir. Yıldırım (2019) ise hazırladığı *Yenisey Yazıtları Grameri* başlıklı doktora teziyle bölge yazıtlarının gramerini ele alır.

Dîvânu Lugâti't-Türk ise Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Mahmud el-Kâşgari (Kaşgârlı Mahmud) tarafından Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla 1074 yılında Bağdat'ta yazılmıştır (Akar, 2018a, s. 159). Fakat bazı araştırmacılara göre eserin tamamlanma yılı 1077'dir (Ercilasun, 2015, s. 314).

Eserin malzemesi Türk dünyasından toplanmıştır. Eserin tam adı "*Kitâbü Dîvânu Lugâti't-Türk*"tür. "Türk dillerini toplayan kitap" demektir (Ercilasun, 2015, s. 314). *Dîvânu Lugâti't-Türk*, XI. yüzyıl Türk lehçelerinin büyük bir bölümü hakkında ses, biçim, anlam ve söz varlığı düzeyinde bilgiler içermesi bakımından oldukça önemli bir eserdir (Karahan, 2013, s. 13). Eser hakkında farklı disiplinler tarafından yüzlerce çalışma yapılmıştır.

Bu bildiride Yenisey yazıtlarından E. 72. Aldıı- Bel II yazıtında tespit edilen kırıg 'kıyı' ve *Dîvânu Lugâti't- Türk*'te tanıklanan kırgag 'elbisenin kenarları ve çevresi' sözcükleri hakkında bazı görüşler ileri sürülecek, Türkçede -d->-r- değişimiyle ilgili bilgilere yer verilecektir.

E. 72. Aldıı-Bel II Yazıtı

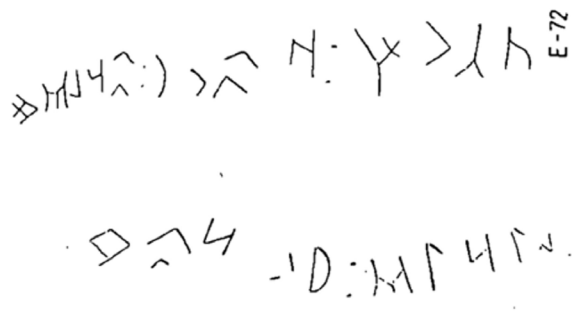
E. 72. numaralı Aldıı-Bel II yazıtı 1965 yılında A. D. Graç tarafından Aldıı-Bel I (E.12) yazıtının yakınlarında bulunmuştur. Taşın ölçütleri 95x29x13-18 cm'dir (Vasilyev, 1983, s. 20'den akt: Aydın, 2019: s. 188). Kormuşin (2017, s. 207) E-72. numaralı Aldıı-Bel II yazıtını ilk gören ve A.Ç Kunaa ile onu yayımlayan kişinin İ. A. Batmanov olduğunu söyler. Yazıt üzerine farklı okuyuşlar yapılmıştır. Tespit edilen okuyuşlara çalışmada yer verilmiştir. Ayrıca ilgili yazıtın fotoğrafına ulaşılamadığı için yazıtın transliterasyonu ve çizimi konusunda Vasilyev esas alınmıştır.

Vasilyev (1983, s. 20)'de verilen transliterasyon şu şekildedir:

I. čču s[1]: qt[l]un[1]: t[l]r1l[h]γm

II. qïr[l]ïγ: j[1]ur[l]t[1]m

Vasilyev'in verdiği çizim ise şöyledir:

(Vasilyev, 1983, s. 73)

Yazıt üzerine farklı okuyuşlar yapıldığını söylemiştik. Okuyuş önerilerinden biri Napil Bazılhan tarafından yapılmıştır: (https://bitig.kz/?lang=k&mod=1&tid=2&oid=291&m=1 (erişim tarihi: 20.08. 2024).

… **m GLRD: NUTQ: YuCt**…

… Teč Uš katun : adïrïlγïm... "Теч Ұш: қатұн: айырылғым..."

…. **mTRJU GRQ**…

qarïγ : yurtum "қаралы : жұртым". Buradaki runik harfli yazımda kanaatimizce yurtum bölümünde sehven hata yapılmıştır. Doğru runik yazım **mTRUJ** biçiminde olmalıdır. Bu yazıtın verdiğimiz internet sitesinde fotoğrafına ve çizimine yer verilmemiştir. Fakat burada dikkat çeken bir durum vardır. Yazıtın birinci satırında geçen tarlagım kelimesi Bazılhan tarafından adïrïlγïm şeklinde okunmuştur. Bunun sebebi Bazılhan'ın sözcük başında

Vasilyev'in 𐰴 (t[1]) şeklinde verdiği harfi **D** (d[1]) şeklinde tespit etmesidir. Ayrıca bu okuyuş dil bilgisi açısından hatalıdır. Eski Türkçede, görülen geçmiş zaman eki[1] -DI şekinde görülür. l,n,r ve nadiren z ünsüzlerinden sonra t ile yazılır (Erdal, 2004, s. 68). Tarihî Türk yazı dillerinde, görülen geçmiş zaman eki şu şekildedir: Eski Uygur Türkçesi -dı, -di / -tı, -ti (Eraslan, 2012, s. 338); Karahanlı Türkçesi -dı, -di; -du, -dü; -tı, -ti, -tu, -tü (Hacıeminoğlu, 2019, s. 184); Eski Anadolu Türkçesi -dI (Akar, 2018b: 168); Kıpçak Türkçesi -DI, -DU (Güner, 2020, s. 205); Çağatay Türkçesi -DU, -DU (Argunşah, 2021, s. 187). Türkçenin hiçbir tarihî ve çağdaş döneminde, görülen geçmiş zaman eki -gı şeklinde tanıklanmamıştır. Bu yazıtta diyalektolojik bazı unsurlar yer alsa da yukarıdaki sözcük adırılgım şeklinde okunamaz.

Yazıt üzerine Aydın'ın okuyuş önerisi şöyledir:

mGLR 𐰴 : NU 𐰴Q 𐰺UCC 1.

mTRUJ: GiRiQ 2.

1. çuçuş katun tarlagım

2. kırıg yurtum

1. (Adım) Çuçuş. Katun (ve) Tarlak (ırmaklarım)

2. kıyı(sında) yurdum(un) (Aydın, 2019, s. 188)

Yazıt üzerine Nurdin Useev'in okuyuş önerisi şöyledir:

1. чеч уш катун тарлагым

2. кырыг журтум.

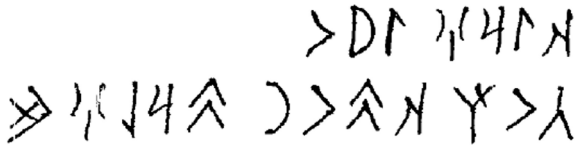
1. чеч уш катун тарлаам,

2. кырыг журтум (Useev, 2011, s. 560)

Ebülfez Recepli (2009, s. 52) yazıtın çizimini, transkripsiyonunu ve aktarımını şöyle vermiştir:

---

[1] Görülen geçmiş zaman ekinin Çağdaş Türk lehçelerindeki ses düzeni şu şekildedir: **Türkiye Türkçesi:** -dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü; **Gagavuz Türkçesi:** -dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü; **Azerbaycan Türkçesi:** -dı, -di, -du, -dü; **Türkmen Türkçesi:** -dı, -di, -du, -dü; **Özbek Türkçesi:** di; **Uygur Türkçesi:** -di, -du, -dü, -ti, -tu, -tü; **Kırım Türkçesi:** -dı, -di, -tı, -ti; **Tatar Türkçesi:** -dı , -dĭ -tı, -tĭ; **Başkurt Türkçesi:** -dı, -dĭ, -dŭ, -dŭ -tı, -tĭ, -tŭ, -tŭ; **Karaçay-Malkar Türkçesi:** -dı, -di, -du, -dü; **Kumuk Türkçesi:** -dı, -di, -du, -dü; **Nogay Türkçesi:** -dı, -di, -tı, -ti; **Kırgız Türkçesi:** -dı, -di, -du, -dü; -tı, -ti, -tu, -tü; **Karakalpak Türkçesi:** -dı, -di, -tı, -ti; **Kazak Türkçesi:** -dı, -di, -tı, -ti; **Altay Türkçesi:** -dı, -di, -tı, -ti; **Hakas Türkçesi:** -dı, -dĭ, -tı, -tĭ; **Tuva Türkçesi:** -dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü; **Saha (Yakut) Türkçesi:** -dı, -di, -du, -dü, -da, -de, -do, -dö; -tı, -ti, -tu, -tü, -ta, -te, -to, -tö; -lı, -li, -lu, lü, -la, -le, -lo, -lö; -nı, -ni, -nu, -nü, -na, -ne, -no, -nö; **Çuvaş Türkçesi:** -rĭ -rĭ, -tĭ, tĭ, -çĭ (KTLGF: 2019).

Transkripsiyon:

1. Kırığ ıyu…..

2. çu ş katun tarlağım

1. Çöl, əfsus….

2. ……... Xanım tarlam.

Yazıtın ikinci satırı üzerine yeni bir okuyuş önerisi sunan Akpınar (2023, s. 67) şöyle bir okuyuş tercih etmiştir:

ç(u)çuş k(a)tun t(a)rl(a)g(ı)m

kırıg yor(ı)t(ı)m

Anlamı: 1. (Adım) Çuçuş. Katun (ve) Tarlak (ırmaklarım), 2. Kıyı(sında) yaşadım.

E.12. numaralı Aldıı-Bel I yazıtında katun tarlagım yer adlarının geçmesi Aldıı-Bel II yazıtında geçen bölgenin de Katun ve Tarlag ırmakları olabileceğini düşündürür. Katun Irmağı bugünkü Güney Sibirya'dadır (Aydın, 2011, s. 111). Tarlak Irmağı ise bugün de Tarlag adıyla bilinen Yenisey Irmağı'nın kollarından biridir (Aydın, 2011, s. 161). Yazıttaki sözcüğü kırıg 'kıyı' biçiminde okumamızın güçlü argümanlarından biri de bu ırmak adlarıdır.

Kırıg

Sözcük Vasilyev'in korpusunda qïr^{l}ïγ şeklinde verilmiş ve tarafımızdan da kırıg 'kıyı' şeklinde okunmuştur. Bazılhan'ın verdiği runik harfli metinde "i" harfi yoktur. Bundan dolayı araştırmacı tarafından sözcük qarïγ şeklinde okunmuş ve 'yas' şeklinde anlamlandırılmıştır. Fakat Vasilyev'in korpusu ilk ve ikinci hecelerde bir "i" harfi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Peki Tarihî Türk lehçelerinde farklı fonetik şekillerde karşımıza çıkan Eski Türkçe kıdıg sözcüğü bu dönemde kırıg şeklinde görülebilir mi? Kıdıg sözcüğü Eski Türk yazıtları döneminde tanıklanmamıştır. Fakat Köl Tigin yazıtının güney 6. satırında geçen kıd- fiiline Ercilasun (2016, s. 687) 'sınırlamak, sınır tanımak' anlamlarını vermiştir. Bu sözcük Türkologlar tarafından farklı şekilde okunmuş ve açıklanmıştır. Bugün hâlâ kesin bir yargıya ulaşılamamıştır.

Kıdıg kelimesi Eski Uygur Türkçesi metinlerinde 'kıyı, kenar, sınır; aşırılık, çark çevresi; iklim' (Wilkens, 2021, s. 369) gibi anlamlarda kullanılmıştır. Ayrıca eski Türk şiirinde kelimenin ḳıtıġ biçimi de tespit edilmiştir (Doğrusözlü, 2023, s. 295). Sözcüğün geçtiği bağlam şöyledir: tuyunmış-ḳa bu ḳıtıġ oḳ | bolur ol ḳıtıġ "nüfuz edene bu kıyı da o kıyı olur" (Arat, 2007, s. 122-123). Arat (2007, s. 396) ilgili çalışmasının notlar bölümünde ḳıdıġ ve ḳıtıġ sözcüklerinin her mısrada iki kez tanıklandığını belirtir. Birincisinde her ikisinin -d-, ikincisinde her ikisinin de -t- ile yazıldığına dikkat çeker. Bildiğimiz usullere göre bunların farklı sözcükler olması gerektiğini ya da farklı anlamlara gelmesi gerektiğini beklediğini belirtir. Eski Türkçede -d->-t- ötümsüzleşmesi görülür: kedil- ~ketil- 'giyilmek' (Eraslan, 2012, s. 85). Dolayısıyla bu biçim normaldir.

Kâşgarlı sözcüğü kıḍıg 'deniz, nehir, vadi gibi şeylerin kıyısı' (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 161) şeklinde açıklamıştır. Menges (2020, s. 137) iç ses -d-'nin sızıcılaşmaya başlamasının Bang ve Thomsen'in ileri sürdüğü gibi Eski Türkçeye kadar götürülebilse de sızıcı biçimin ilk olarak Arap harfleriyle yazılan Orta Türkçe (*Dîvânu Lugâti't-Türk*) döneminde görüldüğünü söyler. Soğd ve Uygur alfabelerinde -d- ve -ḏ- ayrımı yapılmadığını dikkat çeker. Bu veriden hareketle sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde sızıcı /ḏ/ ile kullanımı hakkında net bir şey söylenemeyeceğini belirtebiliriz.

Sözcük diğer Tarihî Türk lehçelerinde şu şekilde tanıklanmıştır: Eski Anadolu Türkçesi kıyı 'kenar, uç' (Kanar, 2018, s. 440). Ötümlü diş-damak patlayıcı -d- iç sesinin, damak yarı ünlüsüne dönüşmesi eski ve yeni Türk yazı dillerinin en belirgin ses değişmelerinden biridir. Bu değişme on birinci yüzyılda büyük ölçüde tamamlanmış, -d- iç sesi çeşitli Türk boyları arasında -d-, -z̲-, -z-, -r- ve -y- seslerine dönüşmüştür (Karaağaç, 2018, s. 167). Bu sözcüğün yanında Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde kıra ve kırañ biçimleri de tespit edilmiştir. Semih Tezcan (2018, s. 150) *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar* kitabında *Dede Korkut Kitabı*'nda geçen kıra ölke~kıla ölke ikilemesini 'dağ, yamacı, dağ sırtı' olarak anlamlandırır ve krş. Türkmence ġıra 'kenar, taraf, çet, yaḳa' Eski Anadolu Türkçesi ḳıraŋ 'kenar' açıklamasını yapar. Bu kelime DLT'de tanıklanan kır 'dağların sırtı' (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 712) sözcüğünden türetilmiştir. Kelime EAT metinlerinden *Mantıku't-Tayr*'da -Bir deñizüñ kırañına irdiler / Yavrılar çüst ol deñize girdiler- (https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10686,metinpdf.pdf?0) (erişim tarihi: 04.09.2024) kırañ biçiminde tespit edilmiştir. Daha fazla örnek için bk. Tarama Sözlüğü.

Harezm-Altınordu Türkçesinde ḳıyıġ 'kenar, kıyı' (Ünlü, 2012, s. 323) biçiminin yanında ḳıraġ, ḳırıġ, ḳıraŋ, ḳıra, ḳıy, ḳıraḳ 'kıyı, kenar' (Ünlü, 2012, s. 318) biçimleri de görülür.

Kıpçak Türkçesi metinlerinde ḳırıġ (III) ‘yan, kenar, uç’ biçimleri dışında ḳıraġ (I), kıran şeklinde de tanıklanmıştır (Toparlı vd. 2020, s. 145).

Çağatay Türkçesi metinlerinde ḳırıġ ‘kıyı, kenar, yer, çevre’ biçimi dışında ḳıraġ, ḳını, ḳıyı, ḳıraḳ biçimleri de tespit edilmiştir (Ünlü, 2013, s. 625). Argunşah (2021, s. 110) Çağatay Türkçesi ile Harezm Türkçesini ayıran en önemli ses özelliklerinden birinin /y/ </d̲/ < /d/ değişimi olduğunu söyler. Harezm döneminde kelime içinde ve sonunda sızıcı /d̲/ sesi korunurken Çağatay Türkçesinde /y/ olduğunu belirtir. Bazı kelimelerde eskicil olarak Eski Türkçedeki /d/, Karahanlı ve Harezem Türkçesinde /d̲/ biçimlerinin de korunduğunu ifade eder. Çok az örnekte /t/leştiğini, birkaç örnekte de /z/ ile yazıldığına dikkat çeker. Çağatay Türkçesinde görülen kıyı biçimi y/ </d̲/ < /d/ değişimi sonucunda meydana gelmiştir.

Sözcüğün Çağdaş Türk lehçelerindeki biçimleri şöyledir: Çuvaş Türkçesi хĕрĕ (hĭrĭ) ‘kıyı, sınır, kenar’ (Bayram, 2019, s. 845). İç seste -d- (˜ -z̲-)> -r- değişmesi yalnızca düzenli olarak Çuvaş Türkçesinde görülür. Ötümlü diş-damak -d- iç sesinin, ön damağa geçerek akıcılaşması ve titrek -r- ünsüzüne dönüşmesi Çuvaş Türkçesine ait düzenli bir değişmedir (Karaağaç, 2018, s. 166). Ceylan (1999, s. 71) Çuvaşçada tanıklanan biçim için şu açıklamayı yapmıştır: Çuv. hĭrĭ ‘kıyı’ < * ḳıðıġ < *ḳıdıġ; Uyg. kıdıġ, MK. ḳıðıġ, TT. kıyı, SUyg. ḳızıġ, Tuv. ḳıdıġ < *ḳıdıġ; Mo. kicaġar < *ḳıdıġār.

Hakas Türkçesi hırığ ‘kenar, kıyı; sahil, su kenarı; sınır, hudut’ (Naskali vd. 2007, s. 172). Sözlükte bu sözcüğün Sağay ağzından tanıklandığı söylenmiştir. Ayrıca Hakas Türkçesinde görülen hıyığ ‘yamaç, dağ yamacı; şev’ sözcüğünün DLT’de tanıklanan kır ‘dağların sırtı’ kelimesiyle ilgisi vardır. Eski Türkçe -d- seslerinin Hakas Türkçesinde -z- olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Eski Türkçe kıdıg kelimesinin Hakas Türkçesinde hızığ biçiminde olması beklenirdi. Eski Türkçedeki kır kelimesinden türetildiğini düşündüğümüz hıyığ biçimi ise fonetik olarak dikkat çekicidir. Bu biçimin Hakas Türkçesine başka bir lehçeden geçmiş olma ihtimalini ileri sürebiliriz.

Altay Türkçesinde kır sözcüğünün doğrudan ‘kıyı’ anlamı tanıklanmamıştır. Fakat kırla- fiili ‘kıyı boyunca gitmek, dağ sıralarını dolaşmak’ (Naskali & Duranlı, 2019, s. 127) mânâsında kullanılır. Bu sözcük *Divânu Lugâti't-Türk*’te tanıklanan kır ‘dağların sırtı’ (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 712) ismiyle alakalı olabilir. *Divânu Lugâti't-Türk*’ün diğer neşirlerinde sözcük için şu anlamlar verilmiştir: ‘dağ, dağ sırtı’ (al-haḍba min al-cibāl) (Kaçalin, 2023, s. 678); qir ‘dam; rock mountain’ (Dankoff & Kelly, 1985, s. 137); kır ‘kır, basık dağ, açık yer’ (Atalay, 1986, s. 316). Bu sözcüğün bu kökten türetildiği açıktır. Ayrıca Altay Türkçesinde ‘kıyı, sınır’ anlamında kullanılan kelime ‘kuyu’dur (Naskali & Duranlı, 2019, s. 146). Bu biçim hakkında detaylı bilgi için bk. Yalçın, 2013, s. 92.

Tuva Türkçesinde kıyıg 'kıyı' (Arıkoğlu & Kuular, 2003, s. 68) şeklinde tespit edilmiştir. Tuva Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran en önemli özelliği Eski Türkçe sözcük içi /d/ sesini korumasıdır. Fakat bazı örneklerde bu /d/ sesinin /y/ ve /z/ sesine değişmiş biçimlerine de rastlamaktayız (Gündoğdu, 2018, s. 49). Kıyıg da bu örneklerden biridir.

Saha (Yakut) Türkçesinde kıtıı 'kıyı' (Vasiliev, 1995, s. 156) biçiminin yanında benzer anlamlarda kullanılan sözcükler de vardır: kıyıa 'дорога по обрывистому краю '.{напр. реки)' [uçurum kenarı yol (örneğin nehir)] (Sleptsov, 1972, s. 205). Sözcüğün Yakutçadaki yakın anlamlı kırıı şeklinden bahseden Eker (2006, s. 29) Yakutçadaki kıtıı biçiminin Ana Türkçe kıdıg'dan; kırıı biçiminin ise Ana Türkçe kırıg'dan geldiğini düşünür. Ana Türkçede yakın/aynı anlamlı iki ayrı kelimeden yani kırıg ve kıdıg sözcüklerinden bahsedilebileceğini ifade eder.

Tofa Türkçesinde ḳıdıġ 'край, бéрег' (kenar, kıyı) biçimi tanıklanır. Fakat ḳırla- 'шить через край' (kenar dikmek) kelimesi de görülür (Rassadin, 2005, s. 49-50).

Kırgız Türkçesinde kıyuu IV 'kürkün eteğine, teğelti ve yorgan kenarına dikilen parça' (Yudahin, 2011, s. 469).

Kırım Tatar Türkçesinde qıya 'kıyı; kıya; eğik' (Muzafarov & Muzafarov, 2018: s. 198); Tatar Türkçesinde kıyı 'yar' (Ehmetyanov vd. 2014, s. 185); Karaçay-Malkar Türkçesinde ḳıyır 'kenar' (Tavkul, 2020, s. 248).

Kumuk Türkçesinde qırıy 'kenar, uç' (Pekacar, 2011, s. 261). Yeni Uygur Türkçesinde ḳirġaḳ 'kenar, kıyı' (Necip, 2013, s. 236) biçiminin yanında ağızlarda kiyġaḳ (Necip, 2013, s. 239) biçimi de vardır. Özbek Türkçesinde qırğàq 'kıyı, sahil' (Berdak, 1993, s. 386) şeklinde tanıklanmıştır.

Türkiye Türkçesinde kıyı '1. Kara ile suyun birleştiği yer. 2. Kenar, periferi. 3. Sahil. 4. mec. Issız, tenha yer' (TS, 2011, s. 1432). Türkiye Türkçesi ağızlarında ise şu biçimler görülür: kıran (I) 'çevre, kıyı, kenar, uç' (Isparta, Denizli, İzmir, Manisa, İstanbul, Elâzığ, Malatya, Maraş, Sivas, Ankara, Kayseri, Niğde, Konya, Adana, Antalya); kırak 'çevre, kıyı, kenar, uç' (Afyon, Denizli, Amasya, Artvin, Kars, Erzurum, Erzincan, Van, Bitlis, Diyarbakır, Malatya, Gaziantep, Hatay); kırağ 'çevre, kıyı, kenar, uç' (Artvin, Kars, Bitlis, Malatya, Maraş, Kayseri) (https://sozluk.gov.tr/) (erişim tarihi: 04.09.2024).

Azerbaycan Türkçesinde qıraq şeklinde görülen sözcük için şu anlamlar verilmiştir: 1. bir şeyin kenarı, sınırı, son noktası, yan tarafı, yanı. 2. Sahil, kıyı, kenar. 3. sf. Yabancı, başkası, özge (Altaylı, 2018, s. 2096). Türkmen Türkçesinde gıra 'kenar, kıyı' (Tekin vd. 1995, s. 261) şeklinde tespit edilmiştir.

Kelimenin Ana Altayca biçimi EDAL'de (2003, s. 703) şu şekilde kurgulanmıştır: kụdu shore, border: Tung. *kudē; Mong. *kiǯaɣar (< *kiǯi-ɣar); Turk. *Kɨdɨg; Jpn. *kui (~ -ə-). Ana Türkçe için kurgulanan *Kɨd- fiiline 1. 'edge, border, seashore, frontier 2. margin, edgin' anlamları verilmiştir. Poppe, *Introduction to Altaic Linguistics* adlı eserinde Türkçe ile Ana Altaycanın ses denkliğini karşılaştırdığı bölümde Ana Altayca d sesinin Ana Türkçe karşılığını y (d̲) olarak göstermiştir (Akt: Menges, 2020, s. 58). Sözcüğün Ana Türkçede /d/ mi /d̲/ mi olduğu konusu kesin değildir.

Kelimenin kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Räsänen (1969, s. 261a) sözcüğün Tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerindeki şekillerine yer verir. DTS'de (1969, s. 440a) Eski Uygur Türkçesindeki bağlamlarına yer verilmiştir. Clauson (1972, s. 598a) kelimenin kɨd̲-fiilinden türetildiğini söyler. Sözcüğün temel anlamının bir şeyin kenarı olduğunu fakat deniz kıyısı; (bir ülkenin) sınırı, (bir bardağın) ağzı anlamlarında da kullanıldığını söyler. Eren (2020, s. 300) ise kelimenin kıd- değil kıdı- kökünden türetildiğini düşünür. Bazı Çağdaş Türk lehçelerindeki biçimlerinden örnekler sunar. Erdal (1991, s. 192) kıdı- fiilinden türetildiğini düşünür. Hamilton (2020, s. 163) ḳıd- 'sınıra ulaşmak' (?) kökünden+ -^{o}ġ (şimdiki zaman ortacı) ekiyle türetildiğini ileri sürer. Gülensoy (2007, s. 521) da Hamilton ile aynı görüşü taşır. Ercilasun (2016, s. 634) kıdıg 'kıyı' kelimesi için kıd- kökünü tasarlamıştır.

Ünal (2016, s. 407) Klasik Moğolca kica biçimi için < *kıdı(g) ← Tü. kıdıg; Klasik Moğolca kicaɣar, kicaɣasun biçimi için < *kicaɣa < *kıdıɣa ← Tü. *kıdıgă açıklamasını yapar.

Kelime Türkçeden Rusçaya da geçmiştir: Rus. kray 'uç,kenar, kıyı'; kráşek 'kıyı, uç, kenar'; kráyne 'son derece, aşırı' (Karaağaç, 2021, s. 498). Doerfer, Tunguzcada tanıklanan kira, kiragın, kirgin vb. biçimlerin Moğolcadan geçtiğini söyler (Doerfer, 1967'den akt: Eker, 2006, s. 30). Choi (2019, s. 193) *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi* kitabında kelimenin kiragin 'kıyı, sahil' biçimini <kira 'kenar, kıyı' (= Çağ. Kırıg 'ay., Tat., Kum., gırıg ay.) şeklinde açıklar.

Kırgag

Sözcük Eski Türk yazıtları ve Eski Uygur metinlerinde tanıklanmamıştır. Fakat Bilge Kağan Yazıtı'nın Kuzey 11. satırında +lIg ekiyle genişletilmiş biçimi görülür: ürüŋ kümüşün kırgaglıg kotayın "beyaz gümüşü, kenarlı ipekleri" (Aydın, 2012, s. 85). T. Tekin (2020, s. 104) bu sözcüğün DLT'de geçen kırgag 'elbisenin kenarı, yanı' kelimesiyle karşılaştırılması gerektiğini söyler. Kelimenin 'kenar, kıyı' anlamındaki kırıg kelimesinden türemiş bir *kırga- 'kenar yapmak' fiilinden -g ile isim yapıldığını ifade eder.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te kelime şu şekilde açıklanmıştır: ḳırġaġ: 'elbisenin yanı, kenarı' (kifāf, ṭurra) (Kaçalin, 2023, s. 313). Sözcük Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde tanıklanmamıştır. Fakat Karakalpak Türkçesinde tanıklanan qır kelimesinin sözlükte verilen dördüncü anlamı 'elbisenin bükülen yeri, büklümü'dür (Uyğur, 2019, s. 341). Clauson (1972, s. 653b) sözcüğü hapax olarak değerlendirir ve *kırğa:- fiilinden türetildiğini düşünür. Çağatay Türkçesinde görülen kırığ/kırık sözcüğüyle ilgisinin açık olduğuna dikkat çeker. Bu sözcüğün de kıḏığ sözcüğünün ikinci şekli olduğunu belirtir. Fakat Türkçede ḏ>r değişiminin iyi şekilde tanıklanmadığını ifade eder.

Türkçedeki kır sözcükleriyle alakalı detaylı bir çalışma yapan Eker (2006, s. 19) DLT'de 'kenar' anlamına gelen müstakil bir kır sözcüğü olmadığını söyler. DLT'de tanıklanan kırlat- 'kıyı, kenar yaptırmak' ve kırgag kelimelerini kır ismine götürür. Yine *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen kırça- eyleminin kır- fiilinden ziyade kır ismiyle ilgili olduğunu vurgular. Eker, çalışmasında kır sözcüğünün tarihî ve çağdaş lehçelerdeki biçimlerine yer verirken ETŞ'de geçen kır 'köşe' ve Yenisey yazıtlarındaki kırıg biçimi dikkatinden kaçmıştır.

Erdal (1991, s. 193) sözcüğü *kır-ıg+a- <kır- 'to scrape etc.' biçiminde gösterir.

Türkçede -d->-r- Değişmesi

Tekin (2013, s. 336) Halaççа ve Çuvaşça dışındaki Türk dil ve lehçelerini tasnif etmek için başvurulacak ilk ölçütün söz içi ve sonundaki /d/nin durumu olduğunu belirtir. Bunlar dışındaki Türk lehçelerinde /d/ foneminin /d/, /t/, /z/ ve /y/ olarak dört farklı gelişme gösterdiğini ifade eder. Ceylan (1999, s. 65) Çuvaşçada *d>r değişiminin 9-10. yüzyıldan önce başladığını ve uzun süre devam ettiğini düşünür. Ses değişiminin z üzerinden değil δ üzerinden geliştiğini söyler. Clauson'un Türkçede ḏ>r değişiminin iyi şekilde tanıklanmadığını ifade ettiğini yukarı bölümde söylemiştik.

Türkçede -d->-r- değişimi ile ilk bilgiyi Kâşgarlı vermiştir. Kâşgarlı, yoġru maddesinde sözcüğün 'devenin uzun tüyleri' anlamında kullanıldığını söyler. Sözcüğün yoġruy biçiminin de olduğunu belirtir. Bu kelimedeki /r/ ünsüzünün /d/ ünsüzünden çevrildiğini ifade eder (Kaçalin, 2023: s. 347). Ayrıca Kâşgarlı, yogdu biçimini de madde başı yapmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 361). Clauson (1972, s. 899a) kelimenin alternatif telaffuzlarının olmasından dolayı ve belirgin bir etimolojisinin yapılamamasından hareketle alıntı olabileceği ihtimali üzerinde durur. Kelimenin aslî biçiminin yogdu olduğunu Eski Uygur Türkçesi aracılığıyla doğruluyoruz. J. Wilkens (2021, s. 908) kelimeye 'deve tüyü; yele' anlamını verir ve bk. Moğ. ǰogdur açıklamasını yapar. Kelimenin kökeni hakkında net bir şey söyleyemeyeceğiz. Fakat

Türkçede işlek olmasa da isimden isim yapan bir +du/+dü eki vardır: ka:r (kar) > kardu: (dolu) (Clauson, 2017, s. 124). Ercilasun (2024, s. 208) ordu kelimesinde de ekin varlığını tespit eder: or ‘çukur, siper’ +du. Ayrıca yog köküyle alakalı detaylı araştırma yapılmalıdır. Bizim için burada önemli olan nokta bir ses değişmesi ya da diyalektolojik bir özellik dahi olsa -d- sesinin -r- sesine değişebildiğini tanıklamaktır.

Baskakov (2006, s. 108) “*Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*” başlıklı çalışmasında Kök Biçimbirim Sonundaki Durum alt başlığının r maddesinde Çuvaşçadan xur- ‘koy-‘; ur-a ‘ayak’; xür-e ‘kuyruk’ örneklerini verirken Sarı Uygurca için per-ik ‘yüksek’ ve xyr-yn ‘kayın’ örneklerini vermesi dikkat çekicidir. Baskakov’un per-ik ‘yüksek’ olarak verdiği sözcük Eski Türkçe bedük/beḏük kelimesidir. Eski Türkçe -d- sesinin Sarı Uygur Türkçesinde -z- olduğu bilinmektedir. Hatta Sarı Uygurcanın etimolojik sözlüğünü hazırlayan Ayazlı (2023, s. 10) -d->-z- başlığı altında ET bedük ‘büyük, yüksek’ < bezık ‘büyük, kocaman, heybetli’ örneğini verir. Baskakov’un hangi veriye göre bu sözcükleri verdiğini bilmiyoruz. Fakat Baskakov’un verdiği örnekler tespit edilirse söz içi -d->-r- değişmesi için önemli bir veri olacaktır.

Değerlendirme

Kırgag sözcüğünün Eski Uygur Türkçesinde tanıklanan kır ‘köşe’; kıdıg kelimesinin kıd-/kıdı- fiilinden türetildiği düşünülürse bu iki sözcük ortak bir *kı- köküne götürülebilir mi? Türk Dilinde Çekirdek Ekler adlı kitabında lab yönteminden bahseden Ercilasun (2022, s. 42) d/ḏ ekini çekirdek ek olarak kabul eder. Id-/yıd- ‘göndermek’, kıd- ‘öldürmek’ ud- ‘takip etmek, kovalamak’ tod- ‘doymak’ sözcüklerinde ekin varlığını tanıklar. Bu ekten hareketle kıdıg sözcüğünün kökü olarak düşünülen *kıd- fiilini bir *kı- köküne götürebiliriz. Bu durumda Eski Türk Şiiri’nde tanıklanan kır sözcüğünün de fiilden isim yapan -(X)r ekiyle türetildiği düşünülebilir. Bu ekin varlığını DLT’de tanıklanan kısır ve yumur sözcüklerinde görebiliriz (Ay, 2022, s. 32). Ayrıca varsayımsal olarak kurguladığımız *kı- fiilinden, fiilden fiil yapan -(X)r ekiyle türetilmiş bir *kır- fiili de düşünülebilir. Bu verilerden hareketle bu iki sözcüğün Türkçenin erken dönemlerinde iki koldan geliştiği ileri sürülebilir. Özyetgin (1996, s. 168) Altınorda sahasında kelimenin ḳırıġ biçiminde tanıklandığını söyler. Ḳıdıġ kelimesiyle köktaş olduğunu ifade eder: *ḳı-d-ı-ġ.

Türkçede -d->-r- değişimi ile ilk bilgiyi Kâşgarlı’nın verdiğini söylemiştik. Burada açıklanması gereken birinci nokta Yenisey yazıtlarında görülen kırıg ‘kıyı’ sözcüğünün kır ‘köşe’ isminden mi yoksa *kıd- ya da *kır- fiilinden mi türetildiğini açıklamaktır. Eski Türkçe döneminde isimden isim yapan bir +g eki yoktur. Bundan dolayı kelime kır isminden türetilemez. Belki *kı-

fiilinden türetilen bir *kır- fiili olabileceği düşünülebilir. Fakat Eski Türkçe döneminde 'kıyı, kenar' anlamında kullanılan yaygın kelime 'kıdıg'dır. Bu sözcük de *kıd- fiilinden türetilmiştir.

Bizce Yenisey yazıtlarında tek örnek olarak tanıklanan kırıg *kıd-/*kıdı- '*sınırlamak' fiilinden türetilen kıdıg sözcüğünün iç seste -d->-r- değişimi ile meydana gelmiş biçimi olmalıdır. Hock (2021, s. 13) ses değişimlerinin nasıl işlediğini anlamak için konuşma seslerinin doğası hakkında bir şeyler bilmenin önemli olduğunu düşünür. /d/ sesi diş eti-dil ucu bir sestir. Bu ünsüzün asıl boğumlanma noktası diş etinde olur (Coşkun, 2016, s. 53). /r/ ünsüzü de diş eti-dil ucu ünsüzüdür. /r/ ünsüzü genel olarak akıcı bir ünsüz olarak sınıflandırılır (Hock, 2021, s. 19). Diş eti-dil ucu /d/ sesinin bir başka diş eti-dil ucu sesi olan /r/ye dönüşmesi seslerin yapıları itibarıyla normaldir. Kelime ile ilgili bir başka ihtimal ise erken dönemde iç seste -d->-r- değişimi meydana gelmiş bir lehçeden (belki Çuvaş Türkçesi) alıntı olabileceğidir.

Emre (1949, s. 223) Çağatay Türkçesindeki kıraġ ismini DLT'deki kıdıg 'kenar' kelimesiyle karşılaştır. *Tuhfe*'de tanıklanan kırı biçiminin *ḳıraġ'*dan başka bir şey olamayacağını ileri sürer. /r/ foneminin XI. yüzyılda sonraki lehçelerde /d/ menşeili olabileceğini belirtir. Kırgag sözcüğüne baktığımızda kelimenin bir kır 'köşe'[2] isminden türetildiği düşünülebilir. İsimden fiil yapan +gA ekini bulga- 'karıştırmak' (Dilsiz, 2023, s. 167); emget- (<*em-ge-t< em 'ilaç') kiŋeş- (<*kiŋ 'geniş'+ge-ş < kiŋ 'geniş) (Choi, 2019: 255'ten akt: Dilsiz, 2023, s. 167) sözcüklerinde görebiliriz. Sözcük sonundaki -g eki ise yaygın kullanılan fiilden isim yapan ektir. Sözcükle ile bir diğer olasılık Tekin ve Erdal tarafından ileri sürülen görüşlerdir. Tekin, kelimeyi kırıg kelimesinden türetilmiş *kırga- fiilinden getirir. Tekin'in görüşü esas alınırsa sözcük bizi *kıd- ya da *kır- fiillerine götürür. Çünkü Eski Türkçe isimden isim yapan +g eki yoktur. Erdal da Tekin ile benzer bir görüşü taşır. Fakat Erdal (1991, s. 193) kelimeyi kır- 'to scrape vb.' fiili ile açıklar.

Kır isminden türetildiği düşünülen kelimeler vardır. Örneğin, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tanıklanan kırla- 'su yolları için yarıklar ve su bendi yapmak'. Bu kelimenin kökü DLT'de gördüğümüz kır 'su bendi, set' (Ercilasun & Ak-

[2] Sözcük ETŞ'de şöyle geçer: yintem sekiz ḳırları yitinçsiz körkle bolmışın "bütün sekiz yüzünün de erişilemeyecek derecede güzel olduğu" (Arat, 2007, s. 196-197). Bu kökten türetilen kırlıg kelimesi Eski Uygur Türkçesi metinlerinde 'işaret çizgisi, köşeli' gibi anlamlarda kullanılırken Altay Türkçesinde kıy kelimesinin 'işleme, (kadife veya ipekten) şerit' (Naskali & Duranlı, 2019, s. 129) mânâsında tanıklanması önemli bir veridir. Altay Türkçesindeki biçim kıdıg kelimesinin bir kalıntısı olarak görülebilir. *Karışık Dilli Kur'an Tefsiri*'nde sözcük ḳır 'kenar' (Nalbant, 2014, s. 313) biçiminde tanıklanmıştır. Nalbant (2014, s. 12) bu eserin Çağatay Türkçesi temelinde Kıpçak ve Oğuz özellikleri gösterdiğinden bahseder.

koyunlu, 2018, s. 712) kelimesidir. Bir başka sözcük kırça- 'hedefin yanına değip gitmek, ıskalamak, sıyırmak' (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s. 713). Eker (2006, s. 19) Clauson ve Erdal'ın bu kelimeyi kır- eylemi ilişkilendirdiklerini söyler. Kendisi kelimenin kır ismiyle alakalı olduğunu düşünür. Fakat +ça- ekiyle alakalı bir görüş belirtmez. Bizce de sözcük Eker'in ileri sürdüğü gibi kır ismiyle alakalıdır. Eski Uygur metinlerinde kırşal- 'kaşınmak ve yırtılmak, değip sıyırmak' (Wilkens, 2021, s. 373) biçimi görülür. Eski Türkçe döneminde -ç>-ş sızıcılaşması yazılı belge olarak erken dönemde tanıklanmıştır: şad>çad. Töl(i)s ç(a)ḍ oḷ(u)ṛṭı (Tes B6) (Mert, 2009, s. 125).

Sonuç

Yenisey yazıtlarından Aldıı-Bel II yazıtında tanıklanan ve Vasilyev'in çiziminde GiRi(Q) şeklinde verilen sözcük yazıtın bağlamından hareketle kırıg 'kıyı' biçiminde okunmuştur. Yazıt üzerine farklı okuyuşlar da vardır. Bunlar yukarı bölümde verilmiştir. Aldıı-Bel II yazıtında tanıklanan kırıg biçimi ile ilgili şu görüşler ileri sürülebilir:

1. Bu yazıtın yazıldığı bölgede iç seste -d->-r- değişimi yaşanmış bazı sözcükler olabilir. Kırıg kelimesi bunlardan biridir.
2. Kelimenin erken dönemde bu ses değişimini yaşamış bir lehçeden ödünç alınmış olabileceği düşünülebilir.
3. Kelime kıdıg kelimesinin de kökü olan *kı- fiilinden türetilmiş bir *kır- '*sınırlamak' sözcüğünden meydana getirilmiş olabilir.

Bizim düşüncemize göre Aldıı-Bel II yazıtında tanıklanan kırıg kelimesi ile bu gövdeden türetilen ve DLT'de tanıklanan kırgag sözcüğü Eski Türkçe döneminde yaygın olarak kullanılan kıdıg sözcüğünün iç seste -d->-r- değişimiyle meydana gelmiş şeklidir. Savımızı güçlendiren görüş ise Kâşgarlı'nın verdiği bilgidir. Tespitlerimize göre Türkçede -d->-r- değişimi ile ilgili ilk bilgiyi Kâşgarlı Mahmud vermiştir. Kâşgarlı, yoġru maddesinde sözcüğün 'devenin uzun tüyleri' anlamında kullanıldığını söyler. Sözcüğün yoġruy biçiminin de olduğunu belirtir. Bu kelimedeki /r/ ünsüzünün /d/ ünsüzünden çevrildiğini ifade eder. /d/ sesi diş eti-dil ucu bir sestir. Bu sesin bir başka diş eti-dil ucu sesi olan /r/ye dönüşmesi seslerin yapıları itibarıyla normaldir. Bu yüzden bir -d->-r- değişimi olabileceği Kâşgarlı'nın verdiği bilgiden hareketle ileri sürülebilir.

Yenisey yazıtlarındaki kırıg biçimi iç seste -d->-r- değişiminin XI. yüzyıldan önce tanıklanmış olduğunu gösterir. Ayrıca bu olayı bir ses değişimi olarak değerlendirebilmek için daha fazla veriye ihtiyaç vardır. Bu yüzden şimdilik diyalektolojik bir veri olarak kabul etmek daha doğrudur.

Kısaltmalar

bk.: Bakınız.
DLT.: Dîvânu Lugâti't-Türk.
DTS.: Drevnetyurkskiy Slovar.
ET.: Eski Türkçe.
EAT.: Eski Anadolu Türkçesi.
EDAL.: An Etymological Dictionary of Altaic Languages.
ETŞ.: Eski Türk Şiiri.
Krş.: Karşılaştırınız.
KTLGF: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri- Fiil Çekimi-
TS.: Türkçe Sözlük.

Kaynakça

Akar, A. (2018a). *Türk Dili Tarihi*. 13. Baskı. Ötüken Neşriyat.

Akar, A. (2018b). *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. Ötüken Neşriyat.

Akpınar, A. (2023). "Aldıı-Bel II Yazıtı (E 72)'nın İkinci Satırını Yeniden Okuma ve Anlamlandırma Önerisi" *VII. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiri Kitabı*.

Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü* 2. Cilt (Q-Z). Türk Dil Kurumu.

Arat, R.R. (2007). *Eski Türk Şiiri*. Türk Tarih Kurumu.

Argunşah, M. (2021). *Çağatay Türkçesi*. 7. Baskı. Kesit.

Arıkoğlu, E. & Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dizini*, Türk Dil Kurumu.

Ay, M. (2022). Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Bapların Söz Yapımı Bakımından İncelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ayazlı, Ö. (2023). *Sarı Uygurcanın Etimolojik Sözlüğü Eski Türkçe, Orta Türkçe, Moğolca, Çince ve Çağdaş Türk Dillerindeki Denklikleriyle* (B,C,Ç,D,F,G Maddeleri). Paradigma Akademi.

Aydın, E. (2011). *Eski Türk Yer Adları*. Kömen.

Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kagan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor).* Kömen.

Aydın, E. (2013). "Yenisey Yazıtlarındaki Tek Örnekler." *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, *14* (26), ss. 37-49.

Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. Kronik Kitap.

Baskakov, N.A. (2006). *Türk Dillerinin Tarihi-Tipolojik Sesbilimi*. Çeviren: Oktay Selim Karaca-Kenan Koç. Multilingual.

Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Berdak, Y. (1993). *Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Özbekistan.

Ceylan, E. (1999). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Türk Dil Kurumu.

Choi, H.W. (2019). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*. Türk Dil Kurumu.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University.

Clauson, G. (2016). *Sir Gerard Clauson'un Mektupları*. Hazırlayan: Ali Suat Ürgüplü. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Clauson, G. (2017). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. Çeviren: Fatma Kömürcü. Türk Dil Kurumu.

Coşkun, M. V. (2016). *Türkçenin Ses Bilgisi*. 2. Baskı. Bilge Kültür Sanat.

Dankoff, R. & Kelly, J. (1985). *Mahmut el-Kāşɣarī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luγāt at-Türk)*, Part III, Harvard: Harvard University Press.

Dilsiz, M. S. (2023). *Bulga- ve Bulut Sözcüklerinin Kökeni Üzerine Bir Öneri*. XV. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. Asos Yayınları (e-kitap).

Doğrusözlü, E. (2023). Reşit Rahmeti Arat'ın Eski Türk Şiiri Adlı Eserinde Söz Varlığı ve Sözlük-Dizin. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Ehmetyanov, R. & Möhemmetdinov, R & Nurieva, F & Ganiev, F. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Eker, S. (2006). "Altayca Gezgin Bir Kelime: Kır". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD*) (4), 17-37.

Emre, A. C. (1949). *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme)*: Fonetik. Türk Dil Kurumu.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A.B. (2015). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. 16. Baskı. Akçağ.

Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Dergâh.

Ercilasun, A.B. & Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lügâti't-Türk*, 3. Baskı. Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A. B. (2022). *Türk Dilinde Çekirdek Ekler*. Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A. B. (2024). *Köklere Doğru Türk Dilinin Dokuz Bin Yıllık Macerası*. Ötüken Neşriyat.

Erdal, M. (1991*). Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*. Otto Harrassowitz.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill.

Eren, H. (2020). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Hazırlayan: Şükrü Haluk Akalın. Türk Dil Kurumu.

Erkoç, H.İ. (2021). *Yenisey'den Seyhun'a Türkler Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar*, Kronik Kitap.

Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu.

Gündoğdu, V. (2018). *Tuva Türkçesi Grameri Metin- Söz Dizini*. Türk Dil Kurumu.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu.

Hamilton, J.R. (2020). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*, Çeviren: Ece Korkut- İsmet Birkan. Türk Dil Kurumu.

Hock, H. H. (2021). *Principles of Historical Linguisti*c. 3rd edition, revised and updated. De Gruyter Mouton.

Kaçalin, M.S. (2023). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Dizin Hazırlayan: Mehmet Ölmez. VakıfBank Kültür.

Kanar, M. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü.* Genişletilmiş 2. Baskı. Say.

Karaağaç, G. (2018). *Türkçenin Ses Bilgisi*. Kesit.

Karaağaç, G. (2021). *Türkçenin Verintiler Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Karahan, A. (2013). *Dīvānu Luġati't-Türk'e Göre XI.Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Türk Dil Kurumu.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim. (2019). Proje Başkanları: Ercilasun, A.B, Karahan, L, Akalın, Ş.H, Kirişçioğlu, M.F. Türk Dil Kurumu.

Kormuşin, İ. "Kuzey Tuva Öğök-Turan Vadisindeki Göktürk Anıtlarının Bazı Özellikleri." *TDAYB* 2000: 257-261.

Kormuşin, İ & Mozioğlu E, & Alimov R. & Yıldırım, F. (2016). "Yenisey Yazıtları*" Yenisey- Altay- Kırgizistan Yazıtları ve Kâgıda Yazılı Runik Belgeler*, Bilgesu Yayınları, s. 15-226.

Kormuşin, İ. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler*. Rysbek Alimov Çev.:. Türk Dil Kurumu.

Menges, K.H. (2020). *Türk Dilleri ve Halkları Türklük Araştırmalarına Giriş*. Çeviren: Erhan Taşbaş. Türk Dil Kurumu.

Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*. Belen Yayıncılık.

Nadalyadev V. M. & Nasilov N.D. & Tenişev E.R. & Şçerbak A.M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad. Nauka.

Nalbant, M.V. (2014). *Karışık Dilli Kur'an Tefsiri (Çağatay, Oğuz ve Kıpçak Lehçeleriyle).* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Naskali, E.G. & Butavayev, V. & İsina, A. & Şahin, E. & Şahin, L. & Koç, A. (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Naskali, E.G. & Duranlı, M. (2019). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Necip, E.N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çeviren: İklil Kurban. Türk Dil Kurumu.

Muzafarov, R. & Muzafarov N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük.* Türk Dil Kurumu.

Orkun, H.N. (2019). *Eski Türk Yazıtları*. 5. Baskı. Türk Dil Kurumu.

Özyetgin, A. M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme- Metin -Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım).* Türk Dil Kurumu.

Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Rassadin, İ.V. (2005). *Tofalarsko-Russkiy i Russko-Tofalarskiy*. San-Petersburg. Drofa

Recebli, E. (2009). *Qedim Türk Yazısı Abideleri, 4 Cildde, 1 Cild: Göytürk Yazısı Abideleri, I* Hisse, Nurlan.

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura.

Starostin, S. & Anna V. D. & Mudrak, O. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages, 3 Volumes*. Brill.

Sleptsov, P. A., (1972), *Yakutsko-Russkiy Slovar*, Moskova.

Şabdanaliyev, N. Yenisey Yazıtları'ndaki Ağız Özellikleri (Fonolojik ve Morfonolojik İnceleme) *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergis*i (*42*), 2016, 153-165.

Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Tekin, T & Ölmez, M. & Ceylan, E. & Ölmez, Z. & Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Simurg.

Tekin, T. & Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri -Giriş-*.2. Baskı. Sanat Kitabevi.

Tekin, T. (2013). *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*. Hazırlayan: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu.

Tekin, T. (2020). *Orhon Yazıtları*. 6. Baskı. Türk Dil Kurumu.

Tezcan, S. (2018). *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*. 2. Baskı. Yapı Kredi Yayınları.

Thomsen, V. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Çeviren: Vedat Köken. Türk Dil Kurumu.

Toparlı, R. & Vural, H. & Karaatlı, R. (2020). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. 4. Baskı. Türk Dil Kurumu.

Türkçe Sözlük (2011). 11. Baskı. Türk Dil Kurumu.

Useev, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikteri I: Leksikası cana Teksttеr*. Kırgız Milli Bilimler Akademisi Yayınları.

Uyğur, C.V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Ünal, O. (2016). *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe Moğolca Ses Denklikleri. (*Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Ünlü, S. (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.

Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim Yayınevi.

Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Vasilyev, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*. Akademiya Nauka SSSR.

Wilkens, J.. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) /Eski Uygurcanın El Sözlüğü, (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe),* Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.).

Yalçın, S. K. (2013). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*. Türk Dil Kurumu.

Yıldırım, A. (2019). *Yenisey Yazıtları Grameri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yudahin, K. K. (2020). *Kırgız Sözlüğü*. Çeviren: Abdullah Taymas. Türk Dil Kurumu.

E- Kaynaklar

https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/yenisey-yazitlari (2024, 20 Ağustos).

(https://bitig.kz/?lang=k&mod=1&tid=2&oid=291&m=1 (2024, 20 Ağustos).

(https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10686,metinpdf.pdf?0) (2024, 4 Eylül).

https://sozluk.gov.tr/ (2024, 4 Eylül).

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE YER ALAN METAFORİK EŞ DİZİMLER

*Nagehan PAYAZ**

Özet

Bu çalışmada, Türk dilinin ilk sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki (DLT) metaforik eş dizimler belirlenmiştir. Metafor, sözcüklerin birden fazla anlam geliştirmesini sağlayan temel bilişsel bir mekanizmadır. Dildeki kavramların ve söz varlığının oluşturulmasında başvurulan en temel anlamsal süreçlerden biri olan metaforlar, Türkçe söz varlığı öğelerinden eş dizimlerin gelişiminde de belirleyici bir rol oynamaktadır. Eş dizimlerin önemli bir kısmı metaforik bir temele, özellikle belirli kavramsal metaforlara dayanır ve bu tür eş dizimlere "metaforik eş dizimler" adı verilir. Metaforik eş dizimlerin iki farklı biçimde gerçekleştiği gözlemlenmektedir. İlki, eş dizimi oluşturan bileşenlerden birinin daha önce kazandığı metaforik yüküyle eş dizime katılması (örneğin, *soğuk* davranmak); ikincisi ise eş dizimin bütün bileşenlerinin kavramsal bir metafora dayanmasıdır (örneğin, *zaman harcamak*). Türk dili araştırmalarında bu tür metaforik eş dizimler çoğunlukla "deyim" başlığı altında değerlendirilmektedir. Metafor uzun zamandır deyimlerde temel bir anlamsal süreç olarak kabul edilmesine karşın metaforun eş dizimlerin oluşumundaki rolü incelenmemiştir. Bu nedenle, eş dizimlerin oluşumuna ilişkin daha sağlıklı çıkarımlarda bulunabilmek için söz konusu eş dizimlerin ortaya çıkışında rol oynayan anlamsal ve bilişsel süreçlerin ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Bu çalışmada DLT'de özellikle "söz" kelimesiyle oluşturulan eş dizimsel söz varlığı incelenmiştir. *söz aytınmak, söz baturmak, söz tizmek* gibi eş dizimlerde "söz" unsurunun belirli metaforlarla kavramsallaştırıldığı; bunlardan değerli bir nesne olarak söz, taşınabilen bir nesne olarak söz, somut bir nesne olarak söz, yarış hâlinde bir nesne olarak söz gibi kavramsal metaforların "söz"e dayalı eş dizimlerin oluşmasında temel teşkil ettiği belirlenmiştir. Söz konusu kavramsal metaforların tespiti, aynı zeminde gerçekleşebilecek diğer metaforik eş dizimleri de belirlemeye imkân tanımaktadır. Metaforik

* Arş. Gör., Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, nagehanpayaz@bayburt.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9470-6973.

kavramsallaştırma sürecinde kültürün etkisini de yansıtan bu dilsel ifadelerin belirlenmesi, Türk düşünce sisteminin kaynağını açığa çıkarması bakımından önem teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't- Türk*, metaforik eş dizimlilik, kavramsallaştırma, sözlükselleşme.

Metaphoric Collocations in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

This study identifies metaphoric collocations in *Dîvânu Lugati't-Türk* (DLT), the first dictionary of the Turkish language. Metaphor is a fundamental cognitive mechanism that enables words to develop multiple meanings. As one of the most essential semantic processes involved in shaping linguistic concepts and vocabulary, metaphors also play a decisive role in the development of collocations in Turkish. A significant portion of collocations is based on metaphoric foundations, particularly specific conceptual metaphors, and such collocations are referred to as "metaphoric collocations." Metaphoric collocations are observed to manifest in two distinct forms. The first occurs when one component of the collocation participates with a previously acquired metaphoric meaning (e.g., soğuk davranmak "to act coldly"). The second arises when the entire collocation is based on a conceptual metaphor (e.g., zaman harcamak "to spend time"). In Turkish linguistic studies, such metaphoric collocations are often categorized under the heading of idioms. Although metaphor has long been recognized as a fundamental semantic process in idioms, its role in the formation of collocations has not been thoroughly examined. In this context, to draw more accurate conclusions regarding the formation of collocations, it is necessary to analyze in detail the semantic and cognitive processes involved in their emergence. This study specifically examines the collocational vocabulary formed with the word "söz" in DLT. It has been determined that in collocations such as *söz aytınmak, söz baturmak* and *söz tizmek*, the element "söz" is conceptualized through specific metaphors. Conceptual metaphors such as speech as a valuable object, speech as a portable object, speech as a tangıble object and speech as a competıtıve object underlie the formation of söz-based collocations. Identifying these conceptual metaphors also allows for the detection of other possible metaphoric collocations that may emerge on the same basis. These linguistic expressions, which reflect the influence of culture in the process of metaphoric conceptualization, are significant in revealing the origins of the Turkish thought system.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, metaphorical collocations, conceptualization, lexicalization.

Giriş

Metafor, sözcüklerin birden fazla anlam geliştirmesini sağlayan temel *zihinsel/bilişsel* bir mekanizmadır. Bu bağlamda Aristo, *Retorik ve Poetik* adlı eserinde metaforun temel işlevinin semantik bir boşluğu gidermek olduğunu belirtir (çev. Demir, 2007, s. 95-97). Sözlük anlamı "öteye taşımak, bir yerden başka bir yere taşımak" şeklinde tanımlanan metafor sözcüğü, Latince *meta* "öte" ile *pherein* "taşımak" sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır (Oxford English Dictionary, 1996). Bir ifadenin literal anlamı dışında *figüratif (mecazi)* bir anlam ifade edecek şekilde kullanılması sonucu ortaya çıkmakta; bir söz figürü olarak dilsel verilerde kodlanmaktadır.

Geleneksel anlayışta metafor, *benzerlik* esasına dayalı bir *yerine koyma* işlemi olduğu için semantik bir yenilik sunmaz. 1980'li yıllardan itibaren dil ve düşünce arasındaki ilişki ve etkileşimin doğasını anlamaya yönelik çalışmalar, metafordaki anlamsal dönüşüme dikkat çekmektedir. Nitekim bilişsel açıdan metafor, çok anlamlılık ve anlamın gelişimi gibi dilsel olguların nasıl işlediğine dair bulgular sağlamış; figüratif anlamın nasıl ortaya çıktığına yönelik incelemelere konu olmuştur. Bu anlamda, *tecrübe/deneyim* temelinden beslenen bir kavramsallaştırma sistemi olarak metafor, "bir şeyin başka türdeki bir şey üzerinden anlaşılması ve tecrübe edilmesidir" (Lakoff ve Johnson, 2005, s. 27). Başka bir deyişle, bilinenden daha az bilinene doğru bir ilerlemedir. Metaforlar, bir alanın özelliklerini belirleme, adlandırma ve yapılandırma noktasında farklı bir kavram alanıyla ortaklık kurarak başka türlü ifade edilemeyecek olan anlamları çağrıştıran bir model oluşturmaktadır. Bu model, çoğunlukla anlık bir sezgi ve kavrayış beraberindeki çeşitli aktarımlar sonucunda yapılanmaktadır. Bir alanın özellikleri (kaynak alan), daha az bilinen karmaşık/soyut özellikteki başka bir kavram alanına (hedef alan) aktarılır. Kaynak alandan hedef alana yapılan bu eşleşmeler, düşünce sistemimizdeki zihinsel kodlar aracılığıyla kurduğumuz bağlantılar sayesinde gerçekleşmektedir.

Algıyı ve zihni yapılandırmaları (Lakoff ve Johnson, 2003) açısından metaforlar, düşünce şemalarından beslenmektedir. Söz gelimi, AŞK BİR YOLCULUKTUR kavramsal metaforunu şekillendiren, iki farklı kavramsal alandaki sistematik ilişkiler ya da eşleşmeler kümesidir. *Kavramsal alan A*'nın kurucu unsurları, *kavramsal alan B*'nin kurucu unsurlarıyla sistemli bir uygunluk/eşleşme içindedir (Kövecses, 2002, s. 7). *Aşk* kavramsal alanına bu özel yapıyı ya da unsurlar dizisini sağlayan, *yolculuk* alanının (kaynak alan) *aşk* alanına (hedef alan) uygulanmasıdır. Bu nedenle metafor, sözcüklerin değil *kavramların* bir niteliğidir. Kavram alanı, birbiriyle uyumlu bir şekilde organize edilen deneyimler birlikteliğidir. Söz gelimi, endüstrileşmiş modern toplumların dillerinde yer alan "Zamanımı boşa *harcama*. Zaman *kaybetmeyelim*. Zaman

kazanmalıyız. Bana biraz zaman *ver*. Zamanımı *alıyorsun*." cümleleri, VAKİT NAKİTTİR kavramsal metaforunu yansıtan dilsel metaforlardır. Zamana yönelik kavram alanını (zaman, vakit vb.) para ile ilgili kavram alanı (harcamak, kaybetmek, kazanmak, almak, vermek vb.) üzerinden anlattığımız her ifade, bu kavramsal metafora bağlı bir dil birliğidir. Düşünce şemaları yoluyla para ile zaman arasında kurulan bağlantılar, bu eşleştirmeleri mümkün kılmaktadır. Bu bağlantılar ise tecrübelerimiz neticesinde oluşmuştur. "Zamanın sınırlı ve değerli bir kaynak olduğuna dair tecrübelerimiz, bu özellikleri taşıyan para ile ilgili kavram alanından transferlere yol açmıştır" (Çalışkan, 2009, s. 89).

Bilişsel anlam bilimciler, tüm kavramsal yapıların metaforik olarak birbirine eşlendiği yönündeki görüşlerine kanıt olarak sıklıkla birden fazla alanda geçen sözcük dizilerini ya da eş dizimleri göstermektedir. Söz gelimi Lakoff ve Johnson (2003), bu bağlamda "We haven't *covered* much *ground*. (Fazla yol kat etmedik.)" (s. 99) gibi ifadelere yer vermiştir. "cover" ve "ground" sözcükleri hem *yolculuk* kaynak alanında hem de *düşünce* hedef alanında bir anlama sahiptir. Benzer şekilde, "His mother's death *hit* him *hard*. (Annesinin ölümü onu çok etkiledi.)" (s. 50) cümlesindeki "hit" ve "hard" sözcükleri hem *fiziksel şiddet* kaynak alanında hem de *duygular* hedef alanında anlam taşımaktadır. "She'll *rise* to the *top*. (O, zirveye çıkacak.)" (s. 16) cümlesindeki "rise," ve "top", hem *yönelim* hem de *statü* alanlarında anlamlara sahiptir. Bu örnekler sadece sözcüklerin değil, "cover ground (yere sermek)" ve "hit (somebody) (birine sert vurmak)" gibi eş dizimlerin de metaforik olarak kullanıldığını göstermektedir. Bundan hareketle bir eş dizimde yer alan unsurların hem gerçek hem de figüratif kullanımları, sözcük birleşmeleri veya dizileri içinde gözlemlenmektedir.

Derlem dil bilimi metodolojisiyle yürütülen çalışmalar, yüksek sıklıkta kullanılan adların kavramsal içerik oluşturma kapasitesine dikkat çekmiştir (bk. Deignan, 1999; Sinclair, 1999; Çalışkan, 2020). Söz gelimi Deignan (1999, s. 19-36), derlem temelli yürüttüğü araştırmasında "blow (darbe)" ve "price (değer)" gibi adların eş dizimsel kullanımlarını betimleyerek metaforik ve literal anlamlarını bu kullanımlardan hareketle ortaya koymuştur. Sinclair (1999), yüksek sıklıkta kullanılan "way (yol)" sözcüğünün bu sıklık düzeyini, bağımsız kullanımları sayesinde mi öbek yapılar içindeki kullanımlarıyla mı kazandığını sorgulamış; öbek yapılar içindeyken tek başına taşıdığından farklı anlamlar kazandığını belirlemiştir. Çeşitli kavramsallaştırmalarla sunulan bu tür adların birden fazla anlamlar geliştirmesinde metaforlar, düşünce ve dili şekillendiren, yapıya kavuşturan unsurlar (Lakoff ve Johnson, 2003, s. 3-6) olarak varlık göstermektedir.

Metaforun tanımı noktasında yaygın kabullerin olmasına karşın bir eş dizimi eş dizim yapan şeyin ne olduğu hâlâ tartışma konusudur. Bu iki dilsel olgunun kesiştiği noktada, gelecekteki araştırmalar için ilgi çekici bir alan olarak metaforik eş dizimlilik bulunmaktadır. Türkçenin en eski sözlüğü olan DLT'de metafor içeren çok sayıda eş dizim vardır. Ancak Türk dili araştırmalarında bu tür metaforik eş dizimlerin çoğunlukla "deyimler" ve "deyimsel eş dizimlilik" gibi başlıklar altında verildiği görülmektedir. Bu çalışmada, öncelikle eş dizimlilik kavramına ilişkin genel bir bilgi verilmekte, bundan hareketle metaforik eş dizimliliğe yönelik kavramsal çerçeve oluşturulmaktadır. Beraberinde DLT'de eş dizimler temelinde şekillenen kavramsal içeriklerin belirlenmesi yoluyla Türk düşünce yapısına dair zihinsel kodların elde edilmesi amaçlanmıştır.

Metaforik Eş Dizimlilik

Eş dizimlilik, dilin *söz (lexis)*[1] düzeyinde gerçekleşen sözcük üstü birimlerle ilgili çalışmaların dayanak noktasıdır. Bu çalışmalarda izlenen yaklaşım ve yöntemler, eş dizimliliğin tanımı noktasında etkili olmuştur. Söz gelimi, bir ifadenin eş dizim kabul edilebilmesi için gereken başlıca ölçüt *sıklık*tır. "Tesadüfi olarak bir araya gelme ihtimalinden daha sık olarak eş kullanılma" (Sinclair, 1991, s. 179), eş dizimlilik çalışmalarında göz önünde bulundurulan temel bir istatiksel yaklaşımdır. Bununla birlikte eş dizimliliği oluşturan üyelerin niteliği,[2] sayısı; bu üyeler arasındaki uzaklık, konum; üyelerin sözcüksel ve söz dizimsel esnekliği gibi özellikler (Gries, 2013, s. 138), onu diğer kalıplaşmış dil birimlerinden (formulaic sequences) ayrı bir yerde konumlandırma girişimine yönelik ortaya çıkmıştır.

---

1 Dilin bu düzeyi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halliday, 1966; Sinclair, 1966.

2 Eş dizimler, kuruluşunda yer alan unsurların niteliğine göre dil bilgisel ve sözlüksel eş dizimlilik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (bk. Benson, 1993, s. 9-11). Sözlüksel eş dizimlilik, bileşenlerinden her iki unsurun da içerik sözcüğünden (sözlüksel birim) oluştuğu; dil bilgisel eş dizimliliğin ise dil bilgisel (işlevsel) nitelik taşıyan birimlerden meydana geldiği ifade edilmektedir. Çalışkan'da (2020) eş dizimlilik, daha çok sözcüksel düzeyde gerçekleşen birliktelikler olarak düşünülmüş, bundan hareketle "sözcüksel nitelik taşıyan birimler" başlığı altında değerlendirilmiştir. Bir ifadenin eş dizimlilik kabul edilebilmesi için "tesadüfi olarak bir araya gelme ihtimalinden daha sık olarak eş kullanılma" kriteri esas alındığında (Sinclair, 1991, s. 179) eş dizimlilik teriminin kapsamı genişlemektedir. Palmer, (1981, s. 77, 79), Quirk vd. (1985, s. 1197, 1567, 772, 1172) gibi araştırmacılar, bu bağlamda esnek bir yaklaşım gözeterek dizisel ilişkilerden deyimlere kadar uzanan yelpazede bütün sözcük birlikteliklerini eş dizimlilik olarak değerlendirmektedir. "Bir ucunda serbest birleşimlerin diğer ucunda deyimlerin yer aldığı skalada, daima geçiş bölgeleri bulunmaktadır" (Cruse, 1986, s. 41). Eş dizimlilikle ilgili tasnif ve farklılıkları açıklaması bakımından Cruse'un bu tespiti önemlidir.
Konumuzu oluşturan metaforik eş dizimler, sözlükselleşmiş birimler olmaları nedeniyle "sözlüksel eş dizimlilik" çerçevesinde ele alınmaktadır.

Eş dizimlilik, dilsel yetkinliğin bir parçası olmakla birlikte söz dizimsel ve dil bilgisel düzeylerde *sezgisel* olarak birbirine uyan sözcük birliktelikleri şeklinde tanımlanabilir. Nitekim, bazı dil bilimciler eş dizimleri *söz* düzeyinde incelerken bunları sözcüklerin *sözlüksel ve söz dizimsel birlikteliği* olarak görürler (Halliday, 1966; Sinclair, 1966). Bu tür birliktelik ilişkilerinin açıklanmasında dikkate alınan önemli kriterlerden biri de *semantik bütünlük*tür. "Semantik bütünlük (semantic unity)", birliktelik ilişkisi kuran sözcüklerin kendi anlamları dışında bir bütün olarak farklı bir anlamı karşılamak üzere kullanılmasıdır. Bu çalışmanın da problemini oluşturan (metaforik) eş dizim ve deyimler arasındaki ayrım noktasında semantik bütünlük kriteri önem taşımaktadır. Deyimler, kuruluşunda yer alan unsurların kendi anlamları dışında, bütün olarak başka bir anlamı karşılamak üzere bir araya geldiği; deyimin anlamı çoğu zaman bir araya gelen sözcüklerin anlamından hareketle çıkarılamadığı sözcük birlikteliklerdir. Oysa eş dizimlilikte, bir araya gelen sözcükler tek bir semantik birim oluşturmamakta, kurucular anlam özelliklerini belli bir derecede korumaktadırlar (Aisenstadt, 1979, s. 1).

20. yüzyıl dil biliminde dizimsel ilişkiler, Firth ve takipçilerinin ortaya koyduğu eş dizimlilik anlayışıyla birlikte *anlam yaratma düzeyi* olarak görülmüştür. Sözcük üstü düzeyde (above word level) gerçekleşen iki veya daha fazla sözlüksel birim arasındaki eş dizimsel ilişkiler, belirli anlamsal kısıtlamalara tabidir. Firth, bu durumu "eş dizimsel anlam (meaning by collocation)" şeklinde kavramsallaştırmakta, "sözcükler hakkında zihnimizde bulunan anlamlardan farklı olarak dizimsel (syntagmatic) ilişkiler düzeyinde gerçekleşen bir soyutlama"ya işaret etmektedir (Firth, 1957'den akt. Çalışkan, 2020, s. 54).[3]

İki ya da daha çok sözcük arasında gerçekleşen semantik bir işlem olarak eş dizimlilik,[4] oluşumunda yer alan sözcükler arasındaki belirli sözlüksel sınırlılıkları gözetmektedir. Bu noktada, Aisenstadt'ın (1979, s. 79) *sınırlı* (restricted) ve *açık* (open) eş dizimlilik ayrımı önemlidir. Sınırlı eş dizimlilik, söz gelimi "çekmek" eyleminin "sıkıntı, zorluk, güçlük" gibi sınırlı sayıda ad ile birlikte kullanıldığı; bu kullanımlarda sözcüğün literal anlamının dışında belli bir anlama karşılık geldiği birliktelikleri kapsamaktadır. Öte yandan açık eş dizimlilik, kuruluşundaki ad unsurunun serbest değiştirim özelliği olan kullanımları içermektedir. "Gitmek" eyleminin, "okula, eve, bahçeye, kursa, müzeye vb." çok sayıda ad ile serbestçe bir araya gelebilmesi, açık eş dizimliliği örneklemektedir. Gerek *sınırlı eş dizimlilik* gerekse *açık eş dizimlilik*,

---

3 "Meaning by collocation is an abstraction at the syntagmatic level and is not directly concerned with the conceptual or idea approach to the meaning of words" (Firth 1951/1957, s. 196).

4 bk. Hausmann, 1979; Cruse, 1986; Cowie, 1994; Mel'cuk, 1995.

eş dizimsel sınırlamalar açısından düşünüldüğünde, benzer olan sözcüklerin belli *sözlüksel setleri* (lexical set) oluşturması yönünde ortak bir eğilim sergilemektedir.

Çalışkan (2020), Stojic ve Matešić (2024), sözlüksel eş dizimlerin (lexical collocations) metaforik potansiyellerine dikkat çekmiştir. Metaforiklik başta deyim gibi kalıp dil birimleri olmak üzere birçok sözlüksel birimin özelliğidir (Doğan, 2023, s. 58). Bazı sözcükler, metaforik ilgiyle anlam genişlemesine uğrayarak yeni anlamlar kazanırlar. Ancak başlangıçta kurulan bu ilgi unutulur ve bireyin mental sözlüğünde (lexicon) gerçek ya da anlamlarından biri olarak listelenir. Söz gelimi, *soğuk durmak, soğuk bir kadın, soğuk tavır* ifadelerinde *soğuk* sözcüğünün SEVGİSİZLİK SOĞUKTUR şeklindeki kavramsal içerikten beslendiği; bu içerikten kazandığı sözlük anlamı doğrultusunda metaforik yüküyle dizime girmesi önemlidir. Bu nedenle sözcük birleşmesinin tümü metaforik olarak değerlendirilemeyeceği gibi deyim de değildir. Doğan (2023, s. 59), *soğuk davranmak, soğuk konuşmak, soğuk gelmek, soğuk bulmak soğuk karşılamak, soğuk renk, soğuk şaka, soğuk savaş* gibi birlikteliklerde *soğuk* sözcüğünün metaforik ilgiyle değil, *eş dizimsel ilişkiyle* bulunduğunu öne sürmektedir:

"Bu sözcük birleşmelerinde *soğuk*, kavramsal bir metafora dayanmasına karşın fiillerle birleşimi metafor zemininde değil, eş dizimlilik bağlamında gerçekleşmiştir ve belirli fiillerle sözlüksel değiştirimi kısıtlanmıştır. Bunlar, bütüncül anlamı bileşenlerinin anlamlarının toplamına eşit, bütünün anlamına doğrudan ulaşılabilen tümlenebilir sözcük birleşmeleri olduğundan eş dizimin bir türü olarak değerlendirilebilir." (Doğan, 2023, s. 60).

Bu, genellikle zarf+eylem ve sıfat+ad birlikteliklerinde meydana gelen özelleşmiş bir durumdur. Zira, ad+eylem yapısındaki "*zaman harcamak, zaman kaybetmek, zaman kazanmak*" gibi birlikteliklerde metaforik ilginin tümünün eş dizimsel boyutta açığa çıktığı söylenebilir. Buna göre her iki durumda da *eş dizimsel boyut* kazanan metaforlar, bileşenler arasındaki anlamsal uyumu arttırarak bir araya gelen sözcükler arasında *karşılıklı gerektirime* (mutual expectancy) yol açmaktadır.

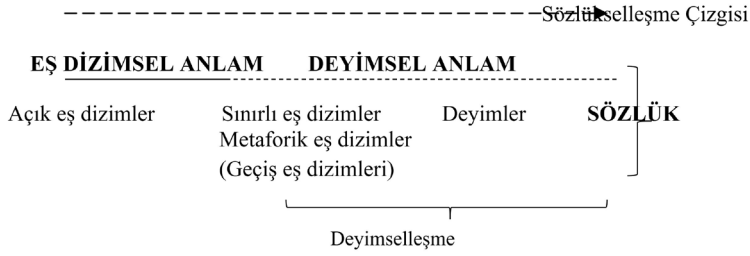
İngilizcede eş dizimli sözcüklere yönelik alıştırma kitapları serisi yazan McCarthy ve O'Dell'in (2017, s. 90-94) eş dizimli sözcüklerin metaforik kullanımı hakkında yazdıkları ve bu tür eş dizimli sözcükleri yalnızca *koku, tat, renk* ve *ışıkla* ilgili doğrudan metaforik olarak adlandırdıklarını belirtmek gerekir: "cast a *shadow* (gölge düşürmek)", "*taste* freedom (özgürlüğü tatmak)", "*smell* danger (tehlike kokusu almak)". Ancak bu, metaforik eş dizimler için oldukça kısıtlı bir görüştür. Çünkü, metaforik eş dizimlilik olarak kabul edilen birlikteliklere başka birçok sözcük girebilir.

Türk dili araştırmalarında metaforik eş dizimler, geleneksel yaklaşımla "deyimler" (Şen, 2022); dil bilimsel yaklaşımlarla ayrı bir kategori olarak "deyimsel eş dizimlilik" (Ağca, 2020), "sözcüksel eş dizimlilik" (Çalışkan, 2020) ve "metaforik ifadeler" (Doğan, 2023) başlıkları altında değerlendirilmiştir. Bir ucunda serbest birleşimlerin diğer ucunda deyimlerin yer aldığı skalada geçiş bölgesi olarak (Cruse, 1986, s. 41) *metaforik alan* önem taşımaktadır. Metaforik alan, *deyimselleşme* sürecinin kavramsal ve dilsel metaforlarla sürdüğü safhayı oluşturur (Doğan, 2023, s. 123). Deyimselleşme, aşamalı bir süreç olarak düşünüldüğünde sözcük birleşmelerinde az ya da çok farklı derecelerde görünen bir olgu olarak karşımıza çıkar[5] (Doğan, 2016, s. 90). Bundan hareketle, metaforik eş dizimler deyimselleşme süreci ile gelişen sözlüksel birimler temelinde şekillenmektedir. Bu tür eş dizimlerde fiil unsurunun, sınırlı eş dizimlerde olduğu gibi *değiştirim potansiyelleri* vardır (Doğan, 2023, s. 123). Söz gelimi, *akıl yormak, akıl yürütmek; aklı durmak, aklı karışmak, aklı takılmak; aklına yatmak; aklını çelmek, aklını kullanmak* dilsel metaforları, aynı kavramsal metafora dayanmasına rağmen hem isim hem de fiil unsurunun *değiştirim potansiyelleri* vardır: *akıl/fikir/kafa/zihin+yormak/yürütmek* kullanımlarında *zihin* ve *kafa* sözcüklerinin *yürütmek* fiiliyle (s. 123); *fikir* ve *zihin* sözcüklerinin ise *yormak* fiiliyle birlikteliği kısıtlanmaktadır. Çalışkan (2020), "zaman" sözcük biçimi üzerine yürüttüğü derlem temelli incelemesinde ad+eylem kuruluşundaki sözcüksel eş dizimlere *zaman geçmek, zaman almak, zaman ayırmak, zaman kazanmak, zaman kaybetmek, zaman geçirmek, zaman tanımak, zaman göstermek, zaman gelmek, zaman bulmak, zaman yitirmek, zaman daralmak, zaman öldürmek, zaman harcamak, zaman gerektirmek, (araya) zaman girmek*; ad+ad kuruluşundaki sözcüksel eş dizimlere *zaman dilimi, zaman aşımı, zaman aralığı, zaman kaybı, zaman parçası, zaman israfı, zaman tüneli, zaman makinesi, zaman perdesi*; sıfat+ad kuruluşundaki *uzun zaman, eski zaman, yakın zaman, dar zaman* eş dizimlerini derlem temelli betimlemiştir. Çalışmadan elde ettiği verilere dayanarak Çalışkan (2020, s. 192), "zaman" sözcüğüne ilişkin kavramsal içeriğin sözcüksel birimler, özellikle de eş dizimler temelinde şekillendiği sonucuna ulaşmıştır.

Tüm bunlardan hareketle metaforik eş dizimleri, kuvvetli biçimde sözlükselleşme eğilimi taşıyan, semantik açıdan bütünlük sergileyen ve dil konuşuru için yerleşik ifade değeri kazanmış birimler olarak değerlendirmek mümkündür. Metaforik eş dizimlilik, kuruluşunda yer alan üyelerden birinin metaforik yüküyle dizime girdiği (örneğin, *soğuk* davranmak); diğerinde ise eş dizimsel

[5] Doğan (2016, s. 90), farklı deyimsellik dereceleri açısından *ders çalışmak, ders yapmak, dersi asmak ve ders almak* birlikteliklerini örnek vermekte, bu tür birleşmelerin Türkçe Sözlük'te birleşik unsurlar olarak verildiğini belirtmektedir. Deyimselleşme ölçeği ve dereceleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Doğan, 2016, s. 92-98.

boyutta kurulan ilişki (örneğin, *zaman harcamak*) doğrultusunda iki şekilde gerçekleşmektedir. Üyelerinin değiştirim kısıtlılığı göz önünde bulundurulduğunda sınırlı eş dizimliliğe[6] yaklaşan yönleri bulunmaktadır. Bileşenlerinden en az bir unsurun literal anlamı dışında, metaforik anlam ifade edecek şekilde kullanılmasıyla meydana gelen bu tür eş dizimler, anlam yönünden açık bir görünüm sergilemektedir. Doğan (2023, s. 123-124), "kavramsal bir metafora dayanmasına ve bütünün anlamı metaforik olmasına karşın bu birleşiklerin keyfi değiştirim sınırlılıklarının olması, onları eş dizimlere yaklaştırır" şeklindeki ifadesi, metaforlar ile eş dizimler arasında ilgi kurması bakımından önemlidir. Metaforik eş dizimlerin sözlükselleşme çizgisindeki konumu, açık eş dizimler ile deyimler arasında bulunmakta; dizisel (paradigmatic) ve dizimsel (syntagmatic) eksendeki sınırlılıklar çerçevesinde deyimselleşme süreciyle paralel bir şekilde gelişmektedir[7]:

Şekil 1: *Deyimselleşme ve Metaforik Eş Dizimlilik*

Konu üzerine yapılan çalışmalar (Deignan ve Potter, 2004; Philipp, 2011; Doğan, 2016; McCarthy ve O'Dell, 2017; Gouteraux, 2017, Çalışkan, 2020; Doğan, 2023), bir bileşeni metafor ifade eden eş dizimlerin varlığını kabul etmiştir. Bu tür sözcük birleşmeleri, *geçiş eş dizimleri* ve *metaforik ifadeler* terimleriyle de karşılanmış (Doğan, 2023); Reder (2006), Volungevicie-ne (2008), Konecny (2010), Çalışkan (2020) gibi yazarlar metaforik bileşen içeren birliktelikleri, eş dizimliliğin bir alt türü olarak ele almıştır. Reder (2006, s. 161), metaforik eş dizimde figüratif anlamda kullanılan bir bileşenin, serbest sözcük birleşmelerinde gerçek anlamda kullanıldığını ileri sürmektedir. Buna göre, gerçek ve aktarılan anlam arasındaki ayrım bağlama

---

6 Aisenstadt (1979, s. 1), sınırlı eş dizimleri deyimlerden şu yönleriyle ayırmaktadır: Sınırlı eş dizimler, deyim değildir çünkü tek bir semantik (sözlüksel) birim oluşturmazlar. Sınırlı eş dizimliliğin anlamı, kurucuların anlamından hareketle çıkarılabilir. Sınırlı eş dizimler, deyimlere göre daha değişkendirler. Belli bir yelpazede farklılaşan sözcüklerle (lexical set) bir araya gelebilirler.

7 Bir başka deyişle metaforik eş dizimler, sınırlı eş dizimlilik kapsamında; figüratif dil kullanımının etkisiyle gelişen deyimselleşme sürecinin başlangıç aşamasında konumlanmaktadır.

bağlıdır ve bir benzerlik ilişkisine dayanmaktadır. Volungevičienė (2008, s. 295), metaforik eş dizimlerin genellikle eş zamanlı bir bakış açısından artık metafor olarak algılanmayan ölü metaforlara dayandığını belirtmektedir. Bu metaforlar tamamen sözlükselleşmiş ve gelenekselleşmiştir. Konecny (2010, s. 602), kavramsal ilişkiye dayalı eş dizimlerde iki tür anlamsal ilişki öne sürmektedir: aktarımın aynı dil dışı anlam çerçevesinde gerçekleştiği "pay on hand" gibi örneklerle gösterilen bitişiklik ilişkisi (metonimi) ve farklı dil dışı anlam çerçevelerinden kavramları birbirine bağlayan "time flies" gibi eş dizimlerle örneklenen benzerlik ilişkisi (metafor). Konecny'nin açıklaması (2010, s. 294), metaforları soyut bir anlamın metaforlaştırma yoluyla somut duruma gelmesini içeren; bir şeyin başka türdeki bir şey üzerinden anlaşılması ve deneyimlenmesi olarak tanımlayan Lakoff ve Johnson'ın (1980) Kavramsal Metafor Teorisi'nden türetilmiştir. Lakoff (2003), metaforların düşünce ve eylemleri yapılandırdığını, bunun sadece tek kelimelik değil, aynı zamanda TARTIŞMA BİR SAVAŞTIR (ARGUING IS WAR) kavramsal metaforundaki "argue to win (tartışmayı kazanmak)", "knock down the opponent (rakibi yere sermek)", "defend positions (savunma pozisyonları)" ve "use strategies (stratejiler kullanmak)" gibi dilsel metaforlarla örneklenen sözlükselleşmiş sabit/donuk sözcük birleşmelerinde de yansıtıldığını öne sürmektedir.

Konecny (2010), eş dizimlenen unsurun aktarılan anlamının yalnızca eş dizimde, belirli bir tabanla birlikte kullanılmasına bağlı olarak gerçekleştiği sonucuna varmaktadır. Sözlükselleşmiş metafor, bileşenler arasındaki anlamsal uyumu güçlendirerek eş dizimsel anlamın daha hızlı kavranmasını sağlamaktadır. Metaforların sözlükselleşmiş doğası, eş dizimlerin kendine özgü dilsel olgular olarak algılanmasına katkıda bulunabilir.

DLT'de Yer Alan Metaforik Eş Dizimler

DLT'deki metaforik eş dizimliliklerin belirlenmesinde "sıklık" ölçütünden hareket edilmiştir. Bu doğrultuda, "söz" sözcük birimi üzerine yapılan incelemede örneklemimizi oluşturan ad+eylem, ad+ad ve sıfat+ad eş dizimlilikleri, Ercilasun ve Akkoyunlu (2020) çevirisinden alınmış; bu eş dizimliliklerde hedef alan "söz" olarak belirlenmiştir. Türklerin söze yüklediği anlam, bu kaynak alanların bilgisinde gizlidir.

Ad+Eylem Kuruluşundaki Metaforik Eş Dizimler

DLT'de ad+eylem ilişkisi içinde ortaya çıkan metaforik eş dizimler şu şekildedir:

söz aytın- "sözü üstlenmek" (138/121)

söz kel- "söz gelmek" (160/140)

söz batur- "söz gizlemek" (257/225)

söz tiz- "söz dizmek" (268/235)

söz könülke sıg- "söz gönüle hoş gelmek" (271/237)

söz tutuz- "söz buyurmak" (312/256)

söz çınık- "söz ve haber doğrulanmak" (327/266)

sözüg kulakka çak-[8] "sözü kulağa iletmek" (272/238)

söz kulakka çalın- "söz kulağa ulaşmak, kulağına gelmek, işitmek" (342/276)

söz kadrış- "söze karşılık vermek" (376/296)

söz tanut- "söz istemek" (421/330)

söz yarat- "söz yaratmak" (423/331)

söz şuwşat- "sözü ulaştırmak" (432/338)

söz kizlet- "sözü gizletmek" (437/341)

sözin kıy- "sözünde durmak, sözü yerine getirmek" (528/429)

söz tuytur- "sözü fark ettirmek" (529/430)

söz tanu- "söz buyurmak" (564/465)

söz yasta- "sözü gevelemek" (576/474) ve "söz atmak" (584/479)

sözüg kew- "sözü gevelemek" (272/238)

söz köngülke sing- "söz gönüle tesir etmek ve işlemek" (614/509)

söz tınglaş- "söz dinlemede yarışmak[9]" (617/512)

söz yangra- "saklanılması gereken sözü söylemek" (619/514)

sözüg edger- "sözü büyütmek, önemsemek" (120/107)

söz batur- "sözü, sırrı saklamak, sır tutmak" (305/252)

söz kadır-[10] "sözü geri iade etmek" (307/253)

sözke süçün- "sözün tadına varmak" (342/276)

sözke büt- "söze, dediğine inanmak" (503/403)

sözke sap bir- "konuşmada sıra vermek, söz sırası vermek" (507/427)

---

8 Kaçalin (2023) çevirisinde bu ifade, deyim anlamı ile aktarılmaktadır: "Kulağa söz çakıldı." (3605). Doğan (2023, s. 701), *DLT'de eş dizimsel sınırlılıklar* başlığı altında yer verdiği *sözüg kulakka çakmak* ifadesinin, kuruluşunda yer alan üyelerin başka isimlerle değiştirimi noktasında katı biçimde kısıtlandığını belirtmiştir.

9 Eş dizimsel anlamın aktarımında eş değerlik sağlanamamıştır. Bu, "söz yarıştırmak" şeklinde çevrilebilir.

10 Doğan (2023, s. 703), *sözin kadırmak* biriminin "sözünü kesmek, yalanlamak" anlamları olmasına karşın Arapçadan Türkiye Türkçesine aktarımı yapılırken eş dizimsel anlamının dikkate alınmadığını, Ercilasun ve Akkoyunlu (2014, s. 253) çevirisinden hareketle ifade etmiştir.

sözni angar ewze-[11] "arkasından konuşmak" (140/123)
sözni sıdıgdın sızıt- "sözü dişlerinin arasından sızdırmak" (188/161)
sözüg irteş- "sözü tetkik etmek" (122/108)
sözüg ukusa- "sözü anlamak istemek" (141/124)
sözüg yangzat- "sırrı açığa çıkarmak" (442/346)
sözüg yapur- "sözü saklayıp gizlemek" (473/378)
sözüg yaşruş- "sözü gizlemede anlaşmak" (486/389)
sözüg yasıla- "sözü açık söylemek" (588/482)
sözüg bütünle- "sözün gerçek olup olmadığını araştırmak" (593/486)
sözüg kabart- "sözü abartmak" (630/525)
sözüg yapurt- "sözü gizlemek için emir vermek" (632/527)
söz uşakla- "söz/laf taşımak" (154/133)

Ad+Ad Kuruluşundakiler

iç söz "içte saklı olan söz, sır" (30/16)
söz yörügi "sözün özü" (452/355)
söz songı "sözün sonu, kalanı" (601/492)
sözden sırtıg "sözün izi" (233/202)

Sıfat+Ad Kuruluşundakiler

uşak söz "taşınan laf" (73/61)
sarsıg söz "kaba söz" (233/202)

Değerlendirme ve Sonuç

Yüksek sıklıkta kullanılan adların bir özelliği de bu tür adların kavramsal içerik oluşturma potansiyelidir. Bu çalışmada elde edilen verilere dayanarak "söz" sözcüğüne ilişkin kavramsal içeriğin eş dizimler temelinde şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu eş dizimlerde söz, çeşitli kavramsallaştırmalarla sunulmaktadır. Aşağıdaki tabloda söz konusu kavramsal arka plan ve ilgili dil birimlerine ait bir eşleştirme bulunmaktadır:

[11] Atalay'da (2023, s. 236) *arwaş-* "Kamlar kamuğ arwaştı. (Kâhinler anlaşılmayan birtakım sözler söylediler.)"

Tablo 1: "Söz" Sözlük Birimi ile Kurulan Metaforik Eş Dizimlerin Kavramsal Arka Planı

Kavramsal Metafor	**İlgili Eş Dizimlilik**
SÖZ DEĞERLİ BİR NESNEDİR	söz tanutmak, sözüg yapurmak, sözüg yapurtmak, sözüg yangzatmak, sözni sıdıgdın sızıtmak, sözüg edgermek söz aytınmak, söz baturmak, söz tizmek, söz könülke sığmak söz tutuzmak, söz tanuşmak, söz çınıkmak, söz yaratmak söz kizletmek, söz tanumak, söz könülke sinmek, söz yanramak sözke bütmek, sözüg yaşruşmak, iç söz, söz yörügi
SÖZ TAŞINABİLEN BİR NESNEDİR	söz kadırmak, söz uşaklamak, sözüg kulakka çakmak, söz kulakka çalınmak, söz kelmek, uşak söz
SÖZ SOMUT (TUTULABİLEN FARK EDİLEBİLEN, TADILABİLEN) BİR NESNEDİR	söz tuyturmak, sözke süçünmek, sözni sıdıgdın sızıtmak, sözüg bütünlemek, sözüg kabartmak, söz ukulmak, sarsıg söz, söz songı, sözden sırtıg
SÖZ BİR YARIŞTIR	söz tınglaşmak
DİĞER	söz yastamak

Sözlüksel eş dizimlerin bir alt türü olan metaforik eş dizimlerin kavramsal içerik oluşturmadaki rolü göz önünde bulundurulduğunda DLT'deki metaforik eş dizimlerin DEĞERLİ BİR NESNE OLARAK SÖZ, TAŞINABİLEN BİR NESNE OLARAK SÖZ, SOMUT BİR NESNE OLARAK SÖZ, YARIŞ HÂLİNDE BİR NESNE OLARAK SÖZ kavramsal metaforlarını örneklediği görülmektedir. Bu kavramsal içeriğin temsili ve kavramsal içeriği oluşturan sözcüksel ilişkilerin tasviri, aynı zeminde gerçekleşebilecek diğer eş dizimleri/dilsel metaforları da belirlemeye imkân tanımaktadır. Bu, "söz" sözcüğünün kavramsal çerçevesini betimleme bakımından ortak bir düşünce şeması sunmaktadır. Ancak, "söz" sözcüğünün DLT'de yüksek sıklıkta kullanılması gözden kaçırılmaması gereken bir husustur.

Böylece "söz" gibi bütün olarak algılanan fenomenleri nesneleştirmek, değerli kılmak gibi içerikler oluşmaktadır. Bu tür kavramsal içerikler, aynı zamanda "Türkçe düşünmek" şeklinde ifade edilebilecek zihinsel kodların şifreleri niteliğindedir. Bu çalışmada sözlükselleşmiş durumda olan metaforik eş dizimler, DLT'deki dilsel veriler üzerinden betimlenmiştir. Söz konusu

eserde yüksek sıklıkta kullanılan "söz" sözcüğünün yansıttığı anlam, ilişki içinde olduğu eş dizimsel kullanıma göre çeşitlenmektedir. Nitekim, yalın hâlde kullanılan "söz" ile iyelik eki almış "sözümü, sözünü" gibi formların, "kesmek" birimi ile eş dizimsel kullanımlarından hareketle şekillenen anlam dikkat çekmektedir. Buna göre sözcüksel birimlerin belli anlam özelliklerini ancak belli dizimsel ilişkiler içinde kazandığı söylenilebilir. Sözcük anlamı ile ilgili çalışmalarda farklı anlamların yanı sıra bu anlamın oluşmasını sağlayan eş dizimsel çerçeveye de dikkat edilmelidir.

Kısaltmalar

DLT : Dîvânu Lugâti't-Türk

Kaynaklar

Ağca, M. (2020). Deyimsel sözcük birlikteliklerinin sınıflandırılması ve bir eşdizimlilik kategorisi: deyimsel eşdizimlilik. *Gazi Türkiyat*, Güz, *27*, s. 161-177.

Aisenstadt, E. (1979). Collocability restrictions in dictionaries. *Dictionaries and Their Users,* R. R. K. Hartmann (ed.), Exeter Linguistic Studies, s. 71-74.

Atalay, B. (2023). *Divanü Lûgat-it Türk çevirisi.* Türk Dil Kurumu.

Benson, M., vd. (1993) *The BBI combinatory dictionary of English*. 2nd edition. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.

Konecny, C. (2010). *Kollokationen: Versuch einer semantisch – begrifflichen Annäherung und Klassifizierung anhand italienischer Beispiele*. München: Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung.

Cowie, A. P. (1994). Phraseology. *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, R. E. Asher (ed.), *6*, Oxford and New York: Pergamon Press.

Cruse, A. D. (1986). *Lexical Semantic.* Cambridge: Cambridge University Press.

Çalışkan, N. (2009). Metaforların izinde bir yazarın kavramlar dünyasına giriş: Cemil Meriç'in Bu Ülke'sinde kitap metaforları. *Dil Araştırmaları*, *4*, 87-100.

Çalışkan, N. (2020). *Yüksek sıklıktaki adlar: zaman sözcük biçimi üzerine derlem temelli bir inceleme (Eş dizimlilikler, biçim birimi dizileri, dil bilgisel örüntüler ve semantik prozodi)*. Türk Dil Kurumu.

Deignan, A. (1999). Linguistic metaphors and collocation in nonliterary corpus data. *Metaphor and Symbol*, *14:1*, 19-36.

Deignan, A. (2003). Metaphorical expressions and culture: an indirect link. *Metaphor and Symbol*, *18/4*, 255-272.

Deignan A. ve Potter L. (2004). A corpus study of metaphors and metonyms in English and Italian. *Journal of Pragmatics*, *36,* 1231-1252.

Doğan, N. (2016). *Türkiye Türkçesinde fiillerin eşdizimleri*. Yayınevi.

Doğan, N. (2022). Dîvânu lugâti't-Türk ve eşdizimlilik: Türkçenin ilk eşdizim sözlüğü. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, *9*, 689-713.

Doğan, N. (2023). *Türkçede eş dizimlilik: Türkiye Türkçesinde fiil eş dizimleri*. Türk Dil Kurumu.

Doğan N. ve Payaz N. (2023). Eski Uygurcanın eşdizimsel söz varlığı ve eşdizim sözlüğü. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, *32*, 202-232.

Ercilasun A. B. ve Akkoyunlu Z. (2014/2020). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu lugâti't-Türk giriş metin-çeviri-notlar-dizin.* Türk Dil Kurumu.

Firth, R. J. (1951/1957). *Papers in linguistics 1934-1951*. London: Oxford University Press.

Gouteraux, P. (2017). Lexical complexity: Metaphors and collocations in native, non-native and bilingual speech. *Language, Learners and Levels: Progression and Variation. Corpora and Language in Use-Proceedings 3.* (ed. Pieter de Haan, Sanne van Vuuren and Rina de Vries), Louvain-la-Neuve: Press universitaires de Louvain, 363-384.

Gries, T. S. (2013). 50-something years of work on collocations: what is or should be next … *İnternational Journal of Corpus Linguistics*, C 18, S 1, s. 137-165.

Halliday, K. A. M. (1966). Lexis as a linguistic level. *In memory of J. R. Firth*. C. Bazell, J. Catford, M. Halliday, R. Robins (ed.), London: Longman.

Hausmann, J. F. (1979). Un dictionnaire des collocations est-il possible? *Travaux de Linguistique et de Littèrature XVII* (1).

Kaçalin, M. S. (2023). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu lugâti't-Türk, Türk dilinin ilk sözlüğü.* (dizini haz. Ölmez, Mehmet). İstanbul: VakıfBank Kültür.

Lakoff G. ve Johnson M. (1980/2003). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.

Lakoff G. ve Johnson M. (2005). *Metaforlar, hayat, anlam ve dil*. (çev. Demir, G. Yavuz). İstanbul: Paradigma.

Lakoff G. ve Johnson M. (2007). *Sosyal bir fenomen olarak dilin belirsizliği*. (çev. Demir, G. Yavuz). İstanbul: Paradigma.

McCarthy M. ve O'dell F. (2017). *English collocations in use*. Intermediate Edition. Cambridge: Cambridge University Press.

Mel'cuk, I. (1995). Phrasemes in language and phraseology in linguistics. *Idioms: structural and psychological perspectives,* M. Everaert, E. J. van der Linden, A. Schenk, R. Schreuder (ed.), Hillsdale N. J.: Lawrence Erlbaum Associates, s. 167-232.

Palmer, R. F. (1981). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University.

Reder, A. (2006). Kollokationsforschung und kollokationsdidaktik. *Linguistik online, 28/3*, 157-176.

Quirk, R., vd. (1985). *A comprehensive grammar of the English language,* London: Longman.

Sinclair, J. (1966). Beginning the study of lexis. *In memory of J. R. Firth*. C. Bazell, J. Catford, M. Halliday, R. Robins (ed.), London: Longman, s. 410-430.

Sinclair, J. (1991). *Corpus, concordance and collocation.* Oxford University Press.

Sinclair, J. (1999). A way with common words. *Out of Corpora. A Study in Honour of Stig Johansson*, H. Hasselgard, S. Oksefjell (ed.), Amsterdam: Rodopi, 157-175.

Stojić A. ve Matešić M. (2024). Metaphorical potential of lexical collocations: the case of the noun prilika. *Slavia Centralis,* 24, 1, s. 55-76.

Şen, S. (2022). *Eski Türkçenin deyim varlığı.* 2. bsk., Ankara: Türk Dil Kurumu.

Volungevičienė, K. (2008). Metaphorische kollokation: Zwischen metapher und phraseologismus. *Kalbotyra, 59/3*, 1392−1517.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE YER ALAN EDEBÎ METİNLER VE ZİYA GÖKALP'IN EDEBÎ METİNLERİNDE ORTAKLAŞAN MOTİFLER

*Nimet TEKEREK**

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk topluluklarının sözlü ve yazılı edebiyat birikimlerine dair bilgiler sunar. Eserde dağınık ve parçalı hâlde verilmiş edebî metinler bulunmaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk dilinin ve kültürünün tanınıp yüceltilmesi gerektiğine dair anlatılar içerir. Eserin yazıldığı 11.yy'dan bu güne Anadolu Türklüğüne ayrıca bakıldığında; yüzyıllar içerisinde çeşitli farklı kültür unsurları ile temas ettiği görülür. Anadolu Türklüğünün, 18.yy itibarı ile kendi varlık birikimini bulmak yolunda çabaladığı bir süreç dikkat çeker. Ahmet Mithat Efendi, Yusuf Akçura, Gaspıralı İsmail Bey, Fuat Köprülü gibi aydınların Türk kültürünü tekrar gün yüzüne çıkarmak yolundaki çalışmaları Ziya Gökalp'ın çalışmaları ile sistemleşmiştir. Ziya Gökalp, Türk kültürünün en eski dönemlerinin tarihî birikimine yasladığı toplum, dil ve sanat anlayışına paralel olarak, Türk destan geleneğinden ve İslam öncesi, ilk İslami devir Türk edebiyatı metinlerinden yoğun izler taşıyan edebî metinler kaleme almıştır. Ziya Gökalp'ın edebî metinleri incelendiğinde, Türklerin kültür tarihinde yer alan; kurt, ışık, doğaüstü olaylar gibi pek çok motife yer verdiği saptanmıştır. Bu bildiri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen edebî metinlerde yer alan motiflerin Ziya Gökalp'ın şiirleri içerisinde yer alan motiflerle ortaklaştığı noktaların derlemesini içermektedir. Çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan edebî türler ile Ziya Gökalp'ın edebî eserleri tahlil edilmiş, ortaklaşan motifler saptanıp sunulmuştur. Çalışmada nitel araştırma yöntemi ve tarihsel dokümantasyon tekniğinden faydalanılmıştır. Çalışmanın giriş kısmında *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Ziya Gökalp'ın fikir dünyası ve şiirleri, edebî motif kavramı hakkında bilgi verilmiş, analiz bölümünde, bu metinlerin edebî motifler cihetinden ortaklaşan noktaları sunulmuştur. Alan yazın incelendiğinde;

* KSÜ Yeni Türk Dili Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. nimettekerek2@gmail.com, ORCİD:0000 0001 9510 7529.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen edebî metinler ve Ziya Gökalp'ın eserlerine dair birbirinden bağımsız çalışmalar yapıldığı saptanmış fakat *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Ziya Gökalp'a ait edebî metinlerin motif bağlamında kıyasına rastlanmamış ve bu bakışın saha çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmüştür. İncelemeler sonucunda; baba-oğul, kurt, kardeş, ceylan, at, dağ, değerli madenler, giysi metaforuyla sunulan ahlaki unsurlar, alp kadın tipi, alp insan tipi gibi motiflerin ortaklaştığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Edebî Motif, Şiir, Destan.

Common Motifs in the Literary Texts of *Dīwān Lughāt al-Turk* and Ziya Gökalp's Literary Texts

Abstract

"*Dīwān Lughāt al-Turk* provides valuable insights into the oral and written literary heritage of Turkic communities. The work contains dispersed and fragmentary literary texts and emphasizes the necessity of recognizing and elevating the Turkish language and culture. Considering Anatolian Turkic identity from the 11th century, when the *Dīwān* was written, to the present day, it is evident that it has interacted with various cultural elements over the centuries. From the 18th century onward, a discernible effort emerged to reclaim its own cultural heritage. The endeavors of intellectuals such as Ahmet Mithat Efendi, Yusuf Akçura, İsmail Bey Gaspıralı, and Fuat Köprülü to revive Turkish culture were systematized through the works of Ziya Gökalp.

Ziya Gökalp, aligning his views on society, language, and art with the historical legacy of the earliest periods of Turkish culture, produced literary works rich in traces of the Turkish epic tradition as well as pre-Islamic and early Islamic Turkic literature. An examination of Gökalp's literary works reveals that he employed numerous motifs found in Turkish cultural history, including wolves, light, and supernatural events.

This study compiles points of convergence between the motifs found in the literary texts of *Dīwān Lughāt al-Turk* and those in Ziya Gökalp's poetry. The research analyzes the literary genres present in *Dīwān Lughāt al-Turk* alongside Gökalp's literary works, identifying and presenting shared motifs. The study adopts a qualitative research method and utilizes the historical documentation technique.

In the introduction, information is provided about *Dīwān Lughāt al-Turk*, Ziya Gökalp's intellectual world and poetry, and the concept of literary motif. In the analysis section, points of convergence in terms of literary motifs are

presented. A review of the literature indicates that while separate studies exist on the literary texts in *Dīwān Lughāt al-Turk* and on Ziya Gökalp's works, no comparative research has been conducted in terms of motif analysis. It is thus anticipated that this perspective will contribute to the field.

The findings indicate common motifs such as the father–son relationship, the wolf, brotherhood, the gazelle, the horse, mountains, precious metals, moral elements expressed through clothing metaphors, the *alp* woman archetype, and the *alp* human archetype."

Keywords: Ziya Gökalp, *Dīwān Lughāt al-Turk*, Literary Motif, Poetry, Epic

1. Giriş

Tazimattan sonra eski toplum gelenek ve yapısının bozulmaya başlaması ile birlikte Türk aydınları toplumun yapısına ters düşmeyecek çağa uygun fikirler ve dayanaklar aramaya başlamışlardır. Aydınların bazıları medeniyetine yaslanmaya yakın dururken bazıları inanç değerleri ekseninde birleşmeyi doğru bulmuş, bazı aydınlar da Ziya Gökalp gibi İslamiyet öncesi kök inanç değerleri ve kültür envanterlerini diriltme yönünde fikir geliştirmişlerdir (Çetin, 2021, s.131-144).

Ziya Gökalp Türk'ün en eski kültür birikimini diriltmeye çalışan aydınlardan birisidir. Şiirlerinde de genellikle Türk milliyetçiliğine ve Türkistan merkezli bir toplum ideolojisine dikkat çeker (Tansel, 1989, s.12). Ziya Gökalp'in, *Kızılelma* yahut *Turan* denilen fikri görüşlerini şiirlerinde yansıtırken Türk mitolojisinin sembol ve anlatımlarından izlere yer verdiği görülür (Gökalp, 1972, s.25-27). Ziya Gökalp'in halk gelenek görenekleri ve Türk'ün en eski devirlerinden gelen birikimini harmanladığı fikir dünyası bağlamındaki şiirlerinin Türklerin el sanatlarından adet ve geleneklerine süregelen yaşam dinamiklerini anlamak için oldukça önemlidir (Gökalp, 1972, s.31).

İslamiyet'ten önceki devirlere ait pek çok sembol ve motifin aslında İslamiyet'ten sonra da edebî metinler içerisinde kaybolmadığı görülür (Banarlı, 1971, s.24-34). Örneğin Bozkurt, dağ, at, kurt, avcılık, ceylan geyik gibi motifler İslamiyet'ten sonraki Türklerin hem yaşamları içinde yeni inançlarına uygun yeni formlara bürünerek yaşamaya devam etmiş hem de şiirlerinde, atasözü ve deyim lerinde edebî motif olarak kullanmıştır (Banarlı, 1971, s.24-34).

Türklerin en eski edebî metinleri şüphesiz destanlardır (Banarlı, 1971, s.24-34). İslamiyet'ten sonraki dönemde de Divanu Lugatit Türk, Divanı Hikmet, Kutatgu Bilig gibi eserler yine destansı pek çok unsurun yer aldığı metinlerdir (Banarlı, 1971, s.24-34).

İslamiyet sonrasında Türk Halklarının yaşadığı Kaşgar, Semerkand ve Buhara gibi şehirler birer İslam ilim merkezi konumuna gelmiştir. Bu merkezlerde ve başka bölgelerde Türkler tarafından bir yandan Türkçe eserler verilirken bir yandan da Arapça ve Farsça eserler verilmiştir (Ercilasun, 2020, s.29). Dil konusunda oluşmaya başlayan bu ikilem Arap ve Fars kültür unsurlarının İslam dinî Kâşgarlı Mahmud, Divânû Lugat'it Türk'ü bu toplumsal edebî-dil eksenindeki bozulmalara dikkat çekmek ve Türk kültürünün, dilinin önemini anlatmak için kaleme almıştır(Ercilasun, 2020, s.19).

Bu çalışma, Kâşgarlı Mahmud'un eseri olan Divânû Lugat'it Türk ve ondan bin yıl sonra onunla benzer amaçlar ekseninde eserler kaleme alan Ziya Gökalp'in edebî eserlerinde yer alan ortak edebî motif ve sembollerin saptanmasından ibarettir.

2. Motif

Türk Dil Kurumunun *Güncel Türkçe Sözlük*'üne (TDK) göre; *"Motif: a. 1. Yan yana gelerek bir bezeme işini oluşturan ve kendi başlarına birer birlik olan öğelerden her biri: Halı motifi. Danteldeki motifler. 2. ed. Kendi başlarına konuya özellik kazandıran öğelerin her biri. 3. müz. Bestenin bir parçasına çeşitli yönlerden birlik sağlayan belirleyici küçük birim: Melodi motifi."* anlamlara gelmektedir

Sanat nazariyesiyle motif; kullanıldıkları sanat eserine göre anlamlar barındıran işlevsel parçacık ve unsurlardır. Motif; sanat ürününün içerisine yerleşmiş hâlde bulunan ve o sanat dalına özgü anlam ve ithaflar barındıran tekrar eden unsurlardır. Örneğin; bir kilim deseninde su yolu içerisinde tekrar eden karanfil motifinin o sanat dalına özgü kendi içinde kazandığı sanatsal anlam ve değerleri vardır. Motiflere; müzik, resim, edebî metin gibi sanatın hemen her türünde rastlanabilir. Bir güftede yol kelimesi tekrar eden bir şekilde vedayı anlatıyorsa o güftede *yol* kelimesinin artık bir motif olarak kullanıldığı düşünülebilir. Yine bir bestede tekrar eden bir melodi icracısının motifi hâline gelmiştir denebilir. Sevinç temalı bir tabloda sıkça kullanılmış mavi bir renk yahut renkli çiçeklerin bu duyguyu temsilen ressamı tarafından kullanılan motifler olduğu düşünülebilir. (Özşener, 2009, s.1-4).

Motiflerin her zaman somut görsel yahut işitsel, duyusal nesne özelliği gösterebilecek yapılar olmadığı da görülür. Soyut bir anlatım, bir fikrin bir mesajın üzerinde durulması da motif olarak değerlendirilebilir. Örneğin Cengiz Aytmatov'un *Cemile* adlı eserinde dönemin kadın algısı, Kolhoz kültürünün ve dönemin siyasi toplumsal yapısının Cemile'nin yaşadıkları üzerinden aktarılması; Cemile'nin yaşadıklarının bunları anlatmada bir motif unsuru olarak ele alındığını düşündürebilir. Bu manada motifinin yalnız duyusal

değil bilişsel unsurlara hitap eden tekrar eden yapılar olduğu da bir sanatsal üründe motifler belirlenirken dikkat edilmesi gereken bir nokta olduğu düşünülebilir (Özşener, 2009, s.1-4).

2.1. İslamiyet Öncesi Ve İlk İlk İslam Dönemi Eserlerindeki Yaygın Bazı Motifler

Asil ve anaç kadın motifi

Hem Türk kültüründe ve yaşantısında hem de Türk mitolojisinde kadın önemli bir yer tutar. Çoğunlukla toplum lideri olan erkek, kadını yahut bir kadın tarafından nasihat alır ve bu yönlendirme ile başarılar elde eder. Yine kutsiyet atfeden kimseler hem doğaüstü bir şekilde doğaüstü bir kadın tarafından doğurulmuşlardır (Banarlı, 1971, s.33).

Kadın genellikle asil, temiz ve anaç bir konumda görülmüştür. Hakanlara anne ya da eş olan kadınların genellikle doğaüstü bir şekilde dünyaya gönderilmiş olması ve organik bir ilişki gerçekleşmeden ışık hüzmesi gibi doğaüstü olaylarla gebe kalmaları dikkat çekici bir unsurdur. Örneğin; Ergenekon destanında Türkler, mavi ışık arasında beliren bir peri kızının soyundan türemişlerdir (Sepetçioğlu, 1998, s.39). Cengiz Han destanında gün ışığından dahi sakınılarak bir yere kapatılan bir kızın aralıktan sızan ışık hüzmesinden gebe kalması bahsedilen motife bir başka örnek olarak düşünülebilir (Sepetçioğlu, 1998, s.145). Bozkurt destanında lidere ilham veren kadın yine ışıktan bir yaradılışı olan Ak Ana'dır (Banarlı, 1971, s.30)

Kadınlara atfedilen bu doğa üstü durumun İslamiyet sonrası eserlerde de kendisini hissettirdiği görülür (Banarlı, 1971, s.24-34). Satug Bugra Han'ın kızı Alanur' un Cebrail'in getirdiği bir ışıktan gebe kalması buna örnek olarak gösterilebilir (Sepetçioğlu, 1998, s.137).

Doğa Üstü Özelliklere Sahip Lider Motifi

Türk edebiyatının eski metinlerine bakıldığında genellikle toplum lideri konumunda olan baş kahramanın bazı doğaüstü özelliklere sahip olduğu görülür. Oğuz Kağan Destanında Oğuz Han'ın annesinden doğar doğmaz et yemeye ve kımız içmeye başlaması bu duruma bir örnektir (Sepetçioğlu, 1998, s.38). Ergenekon Destanında İl Han'ın çocukları Tukuz ve Kayan'dan olma Türk nesli Tukuzlar ve Türülken halkının 400 yıl sonra yerlerine sığmayınca demir dağları eritmesi yine doğaüstü olay motifidir (Sepetçioğlu, 1998, s.128). Göç Destanı'nda Uygurlara hakan olan Bugu Han'ın günler aylar boyu büyüyen ve ışık saçan bir kayın ağacının içinden doğan beş kardeşten biri oluşu doğaüstü vasıfları olan bir lider olduğunu gösterir (Sepetçioğlu, 1998, s.131-133). İslamiyet dönemi destanlarından Satug Bugra Han Destanında Hz. Mu-

hammet'in Miraç hadisesinde peygamberlerle birlikte gördüğü ve cebrail tarafından Hz. Muhammed'e *"300 yıl sonra Türk illerinde İslâmı yayacak kutlu kişi"* olarak tanıtılan kişinin Satug Bugra Han oluşu bahsedilen motife başka bir örnektir (Sepetçioğlu, 1998, s.136).

Rüya Motifi

Türk edebiyatına genel olarak bakıldığında bilhassa halk edebiyatında rüyanın oldukça önemli olduğu görülür. Metin kahramanı gördüğü rüya sonucuna göre yaşamına ve işlerine yön verir. Yine rüyada görülen sevgili yahut peri kızının lider ile evlenmesi ve bu evlilikten asıl, pak bir neslin yetişmesi halk edebiyatı ve destan geleneğinde önemli yer tutan bir motiftir (Banarlı, 1971, s.30).

Kurt Motifi

Kurt en eski Türk halklarından bu yana önem verilen bir toplum simgesidir (Banarlı, 1971, s.32). Buna mukabil şüphesiz kurt motifi de edebî metinlerde önemli yer tutar. Savaşçılık, güç, kuvvet ve devlet ile ilişkilendirilen kurdun dişisi de destan geleneğinde önemli yer tutmaktadır (Banarlı, 1971, s.32). Oğuz Kağan'ın Halkına *"Başkurtlar!"* diye hitap etmesi kurt motifine bir verilebilecek bir örnektir (Sepetçioğlu, 1998, s.121). Yine Oğuz Kağan'ın Muz Dağı'ndaki uykusundan sonra gök yeleli bir kurdun gelip onu yönlendirmesi de kurt motifine bir örnek olarak düşünülebilir (Sepetçioğlu, 1998, s.39). Türeyiş Destanında Hakan iki kızını insanlara layık görmemesi neticesinde Tanrı'ya yalvarır ve Tanrı'nın kızları için gönderdiği eşleri birer kurttur (Sepetçioğlu, 1998, s.130). Bozkurt Destanında Türk soyunun önderinin bir Asena yani bir Dişi Kurt olması gibi örnekler, kurdun Türk edebiyatı içerisinde önemli bir motif olarak yer alığını gösterir (Banarlı, 1971, s.32).

At Motifi

Savaşçı bir toplum olan eski Türkler için at, askerin en yakın dostu, sadık yardımcısı olarak kendisini gösterir. Atlar sahiplerine öldüklerinde dahi sadakat gösteren asıl hayvanlardır (Banarlı, 1971, s.34). Manas Destanında Manas'ın ölümüyle birlikte atı Akkula mezarı başında onun için yas tutar (Sepetçioğlu, 1998, s.141). Köroğlu Destanında Köroğlu'nun babasının doğaüstü özelliklere sahip hayvanı uçan bir attır (Sepetçioğlu, 1998, s.149). Yine başka Türk destanlarında atlarının sahibini ölümden ve çeşitli hile ve tehlikelersen kurtardığı anlatılır (Sepetçioğlu, 1998, s.149).

3. *Dîvânu Lugâti't-Türk* Ve Barındırdığı Edebî Unsurlar

Araştırmacıların Türk dilinin ilk sözlüğü olarak gördüğü *Divânû Lugat'it Türk*, çok sayıda Türk topluluğundan derlenmiş bir ağız araştırmaları sözlüğüdür (Ercilasun, 2020, s.13-14). Türkçe'nin 11.yy ve öncesine ait dil bilgisel açıdan ses ve yapı özelliklerine, boy ve şehir isimlerine, Türk kültür ve yaşantısına dair veriler sunması bakımından *Dîvânu Lugâti't-Türk* Türkoloji çalışmaları sahasında önemli bir yer tutmaktadır (Ercilasun, 2020, s.13-14)

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün yazarı Kâşgarlı Mahmud 'un hayatı hakkında eserinde yer alan birkaç bilgi dışında malûmat bulunmamaktadır. Onun eserde verilen bilgilerden hareketle, esasen Barsanglı olduğu, Kaşgar'a göçtüklerini kendisinin Kaşgar'da doğmuş olduğu düşünülmektedir. Ercilasun; Kâşgarlı Mahmud'un atalarının Bargsan'da emirlik görevi yürüttüğü ve köklü bir aileden geldiklerini aktarır. Ercilasun'a göre, Kaşgar'da meydana gelen siyasi karışıklıklar neticesinde babası da öldürülen Mahmud Kaşgar'dan kaçmak durumunda kalmış, Türk illerini on yıl kadar gezmiş ne nihayetinde Bağdat'ta gelmiş, seyahatleri sırasında edindiği birikim ile eserini kaleme almıştır (Ercilasun, 2020, s.15-17).

Kâşgarlı Mahmud eserinde bizzat gezip gördüğü Türk illerindeki yaşayışı, adet gelenekleri, edebî birikimi ve dil özelliklerini aktarmıştır. Yazarının gezdiği ve gözlemlediği coğrafyalara dair yer, akarsu isimlerinin yer alması, eserin içerisinde Japonya'nın ilk kez gösterildiği bir haritanın olması açısından coğrafya ilmi açısından da önem teşkil eder (Ercilasun, 2020, s.15-17).

Kâşgarlı Mahmud, eserini 1077'de Ebu'l Kasım Abdullah'a sunmuştur. Kâşgarlı Mahmud'un bu kıymetli eseri Kilisli Rıfat Bilge tarafından bulunmuş ve 1917'de üç cilt hâlinde basılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkındaki ilk kapsamlı Türkçe çalışma ise; Besim Atalay'a aittir. Atalay, 1939-1942 arasında *Dîvânu Lugâti't-Türk Tercümesi* adı ile üç cilt hâlinde metin üzerinde çalışmış daha sonra 1943'te ise metnin dizinini yayımlamıştır (Ercilasun, 2020, s.5-6).

9.000 civarında Türkçe sözcüğün aktarıldığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te söz başı açıklamalarına yardımcı olması gayesi ile pek çok edebî unsur da yer almaktadır. Bu unsurlar; atasözleri, çeşitli konularda yazılmış şiirler, şu destanı, bilmece ve ninniler şeklinde sıralanabilir. Ercilasun, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü Orhon Anıtları'ndan sonra Türk edebiyatının en önemli eseri kabul eder(Ercilasun, 2020, s.13-14).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te şiir anlamında *"Tergen Katun kutınga mindin koşug" (Sultan Hanım'a benden şiir sun)* şeklinde "*koşug"* kelimesinin yer aldığı görülür. Yine "*yır', kög"* kelimelerinin şiir türlerine dair kullanıldığı

görülür . Divânû Lugat'it Türk'te, *"Bir Türk şairin adıdır"* açıklaması ile tek bir şair adı geçer ve o da Çuçu'dur (Ercilasun, 2020, s.41-42).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan şiirlerin sınıflandırmasında ortak bir görüş bulunmamaktadır. Bunun nedeni; Divânû Lugat'it Türk'ün yazımın asıl maksadın bir şiir yahut daha geniş anlamı ile bir edebî metin külliyatı oluşturmak olamamasıdır. Eserde yer alan şiirler ve diğer tür parçaları söz başı açıklamalarında örneklendirme maksadı ile yer aldığından dağınık, parçalı bazen de tekrar eden bir şekilde yer alır. Sayısı hakkında görüş birliğine varılamayana edebî metinlerin sayısı Ercilasun'a göre şöyledir; 40'ı dörtlüklerle ve 51'i beyitlerle kaleme kaydedilmiş toplamda 91 adet şiir, 266 adet atasözü, 8 adet deyim bulunmaktadır. Bunların yanında, *Alp Er Tonga ağıtı* ile *Şu Destanı*'nın ilk kez görüldüğü kaynak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'tür (Ercilasun, 2020, s.47-51).

4. Ziya Gökalp Ve Edebî Portesi

Tanzimatla birlikte yerleşmiş medeniyet sisteminin inanç, hukuk, eğitim gibi dayanaklarının yozlaşması ve imparatorluk gücünün zayıflamaya başladığı anlaşılınca aydınlar yeni bir takım toplumsal fikirleri ortaya koymuş, toplumun değerlerini kapsayacak yeni semboller ve usuller arayışına girmişlerdir (Çetin vd., 2021, s.115-117). Bazı aydınlar, Batı medeniyetinin esaslarına yaslanılmasını çare olarak görürken bazıları dinî unsurlar çerçevesinde imparatorluk bünyesindeki tüm halkların bir arada tutmayı doğdu görmüşlerdir (Çetin vd., 2021, s.115-117).

Bu fikir akımları içerisinde "*Türkçülük/Turancılık"* şeklinde ifade edilen, Türk toplumunun İslamiyet öncesinden bu yana getirdiği kültür birikiminin yeniden diriltilmesi ve ona yaslanılması şeklinde bir millet yapısı öne sürmesi ile Ziya Gökalp mühim bir yere sahiptir (Gökalp, 1972, s.32). Aslında, Gökalp'tan önce Yusuf Akçura ve arkadaşlarının öne sürdüğü bu görüşlerde Ziya Gökalp ile meydana gelmiş gibi anlaşılmasının en önemli nedenlerinden birisi, Gökalp'ın bir kısım teorilerle bu görüşlerin uygulamadaki yöntem ve metotlarına dair sistemli bir yapı meydana getirmiş olmasıdır (Çetin vd., 2021, s.115-117).

Ziya Gökalp'ın *Kızılelma* şiirinde;*"Zemini mefkure, seması hayal/ bir gün gerçek fakat şimdilik hayal"* (Tansel, 1989, s.11) diye tasvir ettiği Turan fikirlerini, uzak ve yakın diye ikiye ayırır. Uzak Turan olarak tüm Türk halklarını, Yakın Turan olarak Oğuzculuk da denilen Osmanlı birikimini de içine alan gerçekleşmesini daha mümkün gördüğü kıyasla dar bir sahayı anlatır (Gökalp, 1972, s.24-29).

Gökalp'ın, toplum meselelerinden dil ve eğitime öne sürdüğü fikirlerinin arasında edebî anlamda ilahi, masal, halk hikâyeleri, gibi halk edebiyatı örneklerinin esas alınması, gün yüzüne çıkartılması ve araştırılması gerektiği de yer alır (Gökalp, 1972, s.46-51). Yalnız biçim özelliklerine dikkat etmekle kalmayıp, söz varlığını da olabilir düzeyde Türkçe olarak korumaya özen gösteren Gökalp, Altun Destan şiirinden sonra belirgin şekilde hece vezni ile duru ve destansı ögelere yer veren şiirler kaleme almaya başlamıştır (Tansel, 1989, s.28).

Ziya Gökalp, Türkistan merkezli fikir dünyasına dair çok sayıda edebî metin kaleme almıştır. Bu metinlerde, eski Türk destan geleneğinden, mitolojik unsurlardan gelen motif ve söylemleri kendi iç dünyası ve fikirleri ile birleştirmiş ve Türk mitoloji unsurlarını yeninden kurgulamıştır (Tansel, 1989, s.28).

5. *Dîvânu Lugât'it-Türk* ve Ziya Gökalp'ın Edebî Metinlerinde Ortaklaşan Motifler

Dîvânu Lugâti't-Türk ve Ziya Gökalp'ın edebî metinleri incelediğinde ortaklaşan motifler ; *Alp insan tipi, alp kadın tipi, at, at ve it, baba-oğul, ceylan-geyik, dağ, değerli madenler, giysi metaforuyla sunulan ahlaki unsurlar,-kardeş, kurt, sofra, konuk ve tokluk, kuş* şeklinde gruplandırılmıştır.

Alp İnsan Motifi

Alp insan motifi genel olarak Türk edebî metinlerinde sıklıkla işlenir. Cesur, korkusuz, bilge ve güçlü bir insanı tasvir etmede kullanılan alp insan motifinin hem Ziya Gökalp'ın metinlerinde hem de *Divânû Lugat'it Türk*'te sıklıkla işlendiği görülür.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen; "*Alp erig yawrıtına, ıkılaç arkasın yagrıtma*." (Ercilasun, 2014, s.71). Atasözünde, alp yani güçlü eri zayıflatma, atının arkasını yaralatma, der ve burada "alp er" adlandırmasının güçlü, koruyucu lideri anlatmada motif olarak kullandığı düşünülebilir.

Alp yani kahraman bir kimse ile karşı karşıya gelinmemesini öğütleyen *"Alplar birle uruşma, begler birle turuşma"* bahsedilen motife bir başka örneklik teşkil eder (Ercilasun, 2014, s.93).

"Alp yagıda alçak çogıda" atasözü ile Divânû Lugat'it Türk'te yine kahraman, korkusuz insanın kastedildiği düşünülebilir (Ercilasun, 2014, s.167).

Ziya Gökalp'ın *Polvan Veli* şiirinde, Polvan Veli; çevresine "Güç Tanrısı" olarak nam salmış alp, korkusuz bir kimsedir (Tansel, 1989, s.49). Yine *Ötüken Ülkesi* metninde;

"*Hakan sustu… Türk Gençliği yürüdü*
Arkasından tezgahları sürüdü;
*Her tarafı iş ordusu bürüdü"(*Tansel, 1989, s.60)

dizelerinde bahsedilen ordular Alp insana bir başka örnek olarak düşünülebilir.

Yeni Attila şiirinde geçen şu örnekler yine kahraman alp insan tipini destekler niteliktedir;

"Yol ver bize Kara-Balkan!
Selanik'e varacağız!
Al kanları henüz akan
Yaraları saracağız !
...
Trük sancağı çekilecek
Biz varmadan İşkodra'ya!
Arnavudlar eğilecek
Secde üçün yeni Ay'a (Tansel, 1989, s.63)

Alp Kadın Motifi

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, asil soydan gelen, at binmeyi, kılıç tutmayı bilen cesur, güzel ve bakire olan, bu özellikleriyle saygın ve değerli olan kadın tasvirlerine rastlanır. Çalışmada, bahsedilen özelliklere sahip kadınlara dair metaforlar alp kadın motifi şeklinde ele alınmıştır.

Alp kadın meteforuna *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten aşağıdaki örnekler verilmiştir:

"Kalıng birse kız alır kerek bolsa kız alır"

(Başlık veren kız alır, ihtiyaç(ı) olan pahalı alır.) (Ercilasun, 2014, s.498)

"Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma. "

(Bakire kızla güreşme; çünkü o güçlü olur ve seni yener. Yarışlarda da genç kısrakla yarışma; çünkü o attan daha güçlü ve ataktır; seni geçer.) (Ercilasun, 2014, s.207).

"Kizlençü kelinde."

(Gizli olan gelinde). Gizlenen şey gelinde olur; çünkü o eşi için hoş şeyler saklar.)(Ercilasun, 2014, s.44).

Ziya Gökalp'ın edebî metinlerinde de; yine asil bir soydan gelen, eğitimli, ülkesini kurtarmayı kendisine gaye edinmiş ve bu nedenle fedakârlık gösterip evlenmeyen, sevdasından vazgeçen, destansı şiirlerinde ise yer yer doğaüstü

özelliklere sahip kadın tasvirlerine rastlanır. Çalışmada, bahsedilen özelliklere sahip kadınlara dair anlatımlar; alp kadın motifi şeklinde gruplandırılmıştır.

Gökalp'ın *Kızılelma* şiirinde*, "İsterdi yaşamak milleti için/ Kini vardı sevda illeti için"* (Tansel, 1989, s.9) diye bahsedilen Ay Hanım anlatılan bağlamda soylu bir aileden gelen, ülkesinde mektepler açmak için sevdasından vazgeçmiş ve tüm servetini bu yolda harcamış asil bir Türk kadınıdır:

"*Adı Ay hanımmış hanlar soyundan*
Anası kırgızın Kongrad boyundan
Uzun boylu kumral yüksek alınlı
Şerefli bir kökün güzel bir dalı" (Tansel, 1989, s.7).

Kızılelma şiirinin devamında, Ay Hanım rüyasında *"atlı bir peri"* görür ve bu peri yeri cennet yapmak, Ay Hanım'a yol göstermek için gösterilmiş doğaüstü temiz bir kadındır. (Tansel, 1989, s. 10).

Gökalp'ın *Alageyik* şiirinde bir devin sarayında kapalı tutulan ve başkahraman tarafından kurtarılan *" Güzel elbiseli Kırgız kızı"* yine asil soydan gelen alp kadın motifine uygundur (Tansel, 1989, s.53).

Gökalp'ın *Yeni Attila* şiirinde düşman işgalinde olan Osmanlı toprakları şu dizelerle yabancıya yüzünü açmayan asil bir alp kadına benzetilir:

"*Yanya gelin, yüzünde tül:*
Diyor: Varmam Yunanlıya!
Arnavud'a vermem gönül,
Nişanlıyım Osmanlı'ya" (Tansel, 1989, s.63).
…
"Manastr'da Türk kızları,
Al bayrağa bürünsünler!
Hilalleri, yıldızları
İle çıkıp görünsünler" (Tansel, 1989, s.63).

Gökalp'ın *Ülker İle Aydın* şiirinde, kardeşine sahip çıkan ve kurtaran zeki ve asil Ülker'e aşık olan şehzade Ülker'e şu şekilde hitap eder:

"Kağan selam verdi, dedi: Ey peri,
Olur musun Türk tahtının ziveri? (Tansel, 1989, s.31).

"Bir peri kızdır ki görünmez göze,
Onunla yaşarım daim öz öze
Ben sükut edince o başlar söze
Ruhumun onunla izdivacı vardır" (Tansel, 1989, s.298).

İncelendiği üzere; hem *Dîvânu Lugâti't-Türk* hem de Ziya Gökalp edebî metinlerinde özellikleri bakımından ortaklaşan bir kadın tasviri yapılmış hem de bu değerli asil kadın çalışmada Alp kadın metaforu şeklinde gruplandırılmıştır.

At Motifi

At, kadim zamanlardan bu yana Türk'ün en yakın ve sadık dostu olmuş ve itibar görmüştür. Bu nedenle at motifi Türk edebî metinlerinde en sık rastlanan motiflerden biridir (Banarlı, 1971, s.34). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen at motifine dair aşağıda şu örnekler verilmiştir:

"Arpasız at aşumas, arkasız alp çerig sıyumas"
(Arpasız at aşamaz, arkasız alp asker kıramaz.)(Ercilasun, 2014, s. 62).

Kuş kanatm er atm.
(Kuş kanadıyla, er atıyla.) (Ercilasun, 2014, s.15).

Kişi alası içtin yılkı alası taştın.
(Kişi(nin) alacası içte, hayvan(ın) alacası dışta. İkiyüzlülük için kulanılır) (Ercilasun, 2014, s44).

Ziya Gökalp'ın metinlerinde At motifi benzer söylemlerle askerin, savaşçının ve kahramanın en yakını ve yardımcısıdır. Ziya Gökalp'ın metinlerinde geçen at motifine dair aşağıdaki örnekler verilmiştir:

"Sabah oldu atlarına bindiler
Yüce ağdan şehre doğru indiler" (Tansel, 1989, s.32).

"*Yıldız yine bindi ata, düştü çöllere,*
Uğrayarak tatlı, tuzlu, acı göllere (Tansel, 1989, s.45).

"Kardeşleri kazanmıştı üçer bin altın
Heybelerle dolmuş idi yanı her atın" (Tansel, 1989, s.*45*).

"Bu anda bir atlı geldi, girdi çadıra,
Herkes baktı üstündeki koç bahadıra!" (Tansel, 1989, s.48).

Süngün senden baskın umar,
Atın kişner, ister akın !
Kaçışıyor Sırb, Yunan, Bulgar;
Saldır! Saldır! Durma sakın ! (Tansel, 1989, s.62).

"Bindi kırk yiğitle yağız atına,
Doğrulttu dizgini Han'ın katına (Tansel, 1989, s.202).

At ve İt Motifi

Ele alınan eserler incelendiğinde bağımsız olarak at motifinin, kişinin en yakın dostu ve mücadele arkadaşı olarak simgelendiği; köpek motifinin ise daha fazla olumsuz bir anlam değeri taşıdığı ve bu ikisinin kıyasının sıklıkla yapıldığı görülür.

At ve köpek motifinin kıyası ile, bahsedilen bağımsız anlamlarını aşarak; kabul görmeyen veya daha düşük söylemlerin muhatabı olanın, kabul görenin olumsuz tutumlarına kıyasla daha iyi olduğu anlamlarına çıkan yeni bir motif unsurunun sıklıkla kullanıldığı görülür.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen *"it ısırmas at tepmes time."* atasözü bu kıyastan meydana gelen motife örnek olarak gösterilebilir (Ercilasun, 1989, s.91).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan, *"it çakın atka tegir, at çakırın itka tegmes." (İt çakırı ata değer at çakırı ite değmez)* atasözünde; at itten üstün olsa da, görmek yetisi bakımından çakır gözlü bir at iyi göremeyeceğinden, çakır gözlü bir itin attan daha üstün tutulması gerektiği öğütlenir (Ercilasun, 1989. s.156).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen at köpek motifine, *"Er oglı mungatmas it oglı kölermes"* atasözü bir başka örnek olarak verilebilir. Bu atasözü; insanın sıkıntıda kalmadığını, bir çıkar yol bulduğunu, itin ise at gibi kara yapışıp kalmadığını anlatır ve bu anlatımla dertlerin ve sorunların sorunların sonsuza muhakkak bir çıkar yolunun bulunacağı sembolize edilir (Ercilasun, 1989, s.256).

"Boru sesi ceylanları coşturur/ at önünde it önünde koşturur" (Tansel, 1989, s.28)

Ziya Gökalp'ın Alageyik şirinde, *"At önünde et vardı/ it ot yemez ağlardı"* (Tansel, 1989, s.52) mısraları ile işlerin layığınca yapılmayışına dikkat çekmesi, at ve itin kıyası üzerinden bir motif olarak düşünülebilir.

Baba-Oğul Motifi

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen Baba-oğul motifine dair bazı örnekler;

"Atası açığ alımla yise, oglınıng dişi kamar"
(Babası, ekşi elma yese, -öldükten sonra- oğlunun dişi kamaşır.)(Ercilasun, 2014, s.330)
"Oğlan suw töker ulug yanı sınur"

(Oğlan suyu döker, ondan büyüğün ayağı kayar, sonunda kalçası kırılır)(Ercilasun, 2014, s.239).

"Oluk yagırı ogulka kalır."

(Omuz başı yaralandığı zaman oğula miras kalır.)(Ercilasun, 2014, s.32)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen yukarıdaki atasözlerinde; üst soyun davranış ve tutumlarından neslinin etkileneceği baba-oğul motifi ile sembolize edilmiştir.

Ziya Gökalp'ın metinlerine bakıldığında baba-oğul motifinin sıklıkla yer aldığı görülür. Gökalp eserlerinde; kimi zaman *"*baba*"* ile tarihî dönemleri, "oğul veya çocuk" ile dağılan Türk halklarını sembolize eder. Kimi zaman ise; "baba" ile yönünü kendi evladı yani Türk halklarından başka milletlere ve birikimlerine dönmüş fikir akımlarını, "oğul veya çocuk" ile de babasından medet uman yardım bekleyen fakat kötülük görmüş garip kalmış Türk halklarını sembolize eder.

Ülker İle Aydın isimli şiirinde; Ülker ve Aydın'ı babaları yeni eşi ve çocuğuyla rahat bir hayat yaşamak için bir ormana gezintiye çıkmak kandırmacası ile götürür ve orada ter keder. Balarına güvenen çocuklar; onun geleceğini düşünüp uzun vakit bekleseler de babaları gelmez ve kendilerini kurtarmak için birbirlerine sığınıp bir dizi olayla mücadele ederler. Bahsedilen dizeler şu şekildedir:

Dedi abla niçin babamız
Evladına böyle olsun vefasız?
...
Babamız yok bizi atmış savuşmuş
Evindeki yavrusuna kavuşmuş
...
Zeynep onun annesi var sevilir
Biz öksüzüz bizim için kim bilir
Babacığım ne düşünmüş yapacak
O gidecek bizi kurtlar kapacak (Tansel, 1989, s.22-48).

Ziya Gökalp'ın yukarıda bahsedilen şiirinde Baba; yönünü başka kültürlere dönüp kendi öz yapısından uzaklaşan yönetim sistemini, üvey anne ve kızı; Baba'ya yani yönetim gücüne sahip olma isteyen zararlı yapıları, ormana bırakılan çocukları ile de göz ardı edilen yerel kültürel değerli, diğer Türk halklarının metaforik bir anlatımla dile getirdiği düşünülebilir.

Ziya Gökalp'ın edebî metinlerine bakıldığında, Baba-oğul motifi ile evladına yani halkına sahip çıkmayan Baba yani yönetim gücünden başka, soyunu tarihini unutmuş yeni gelen nesli anlatmada da kullanılmıştır;

Ülker dedi, ziyan ettin babana
Açit değil göle vuran yüz sana
Babasına dedi: affeyle beni ,Ziya
Celladımı kandırarak bozdum emrini (Tansel, 1989, s.22-48).

Gökalp'ın Türklerin ilk başkentlerinden olan Akkurum için yazdığı *Akkurum* şiirinde soy kollarından biri olarak Akkurum, Baba-oğul motifi bağlamında şöyle tasvir edilir:

"Ben ortanca, babamızın mirasından payım yok
Benim sürüm kısrağımdır, benim tarlam kılıcım,
Hatta benim adım da yok, beynimdeki kıvılcım" (Tansel, 1989, s.71)

Verilerin sentezinden hareketle; hem *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te hem Ziya Gökalp'ın yazılarında geçen edebî metinlerde "baba-oğul" veya "oğul-çocuk" motiflerinde baba ile kastedilenin üst soy, millet, sülale; oğul veya çocuk ile kastedilenin alt soy, nesil, bağlı milletleri kastettiği ve bu motifin milletin, üst soy ve alt soy bağlamında çeşitli ilişkilerini ve ilişkilerini sembolize ettiği düşülebilir.

Ceylan Geyik Motifi

Ceylan motifinin, hem *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te hem de Ziya Gökalp'ın edebî metinlerinde, avcıdan kaçan mazlum ve korunulası hayvan olarak sıkça yer aldığı görülür.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen ceylan-geyik motifine bazı örnekler şu şekildedir:

"Köni barır keyikning közinde adın başı yok.

(Düz giden geyiğin gözünden başka yarası yok. Geyik düzgün bir şekilde giderse onun gözlerinden başka bir yeri yaralanmaz.)(Ercilasun, 2014, s.409)

"Çagn alıp arkun münüp arkar yeter;

Awlar keyik, taygan ıdıp tilkü tutar." (Ercilasun, 2014, s.182).

(Erişir dağ keçisine at binip, alıp çakırı/ Tazı salarak tilki tutar, avlar geyikleri)

Av eğlencesi şirinde;

"Kulan keyik awlatu

badram kılıp awlanamalım

(Kulun geyik avlatarak/ bayram edip eğlenelim) (Ercilasun, 2014, s.118)

…

"Itla keyik kaytarsun,
Tutmış sanı umnalım"
(İt, keyikleri döndürsün/Tutmuş gibi sevinelim) (Ercilasun, 2014, s.525).

Ziya Gökalp metinlerinde geçen ceylan-geyik motifine dair aşağıda şu örnekler verilmiştir:

"Bugün avda dolaşırken bir alageyik,
Kaçtı düştüm arkasına, bir bağa girdik" (Tansel, 1989, s.48)
"Genç padişah birdenbire görünce
Bir hoş ceylan koşmaktadır önünce
Bir ceylan ki rast gelinmez eşine,
Sürdü yağız atı düştü peşine" (Tansel, 1989, s.29).
"Buldum bir yerde bir erik
Kaptı bir alageyik
Geyik kaçtı ormana,
Bindim bir ak togana"(Tansel, 1989, s.51).

Dağ Motifi

Dağ; hem *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te hem de Ziya Gökalp'ın metinlerinde aşılması gereken bir engel ve güçlük durumlarını sembolize etmekte motif olarak kullanılmıştır. Dağ motifine bunlardan başka yenilmez ve sarsılmaz bir gücü anlatmak için de başvurulduğu görülür.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen *"Tagıg ukrukın egmes, tengizni kaygıkın bögmes"*(Ercilasun,2014, s.49) Dağı kementle eğemezler, denizi kayıkla engelleyemezler anlamına gelen atasözünde, dağ, sarsılmaz bir gücü anlatmakta motif olarak kullanılmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen *"Ermegüke eşik art bolur." (Tembele eşik, dağ geçidi olur.)* (Ercilasun, 2014, s.19) atasözünde, dağ, bir güçlüğü anlatmak için motif olarak kullanılmıştır.

Yine *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen aşağıdaki şiirde dağ, güç ve çetinlik anlamını karşılayan bir motif olarak kullanılır;

"Ordulanıp yüksek tagıg oglak çatar;
Uygur tatın yuwga alıp yomgın satar."
(Yerleşip yüksek dağa, kuzuya oğlak katar;
Uygurdan ucuza alıp sonra toptan satar.) (Ercilasun, 2014, s.324).

Ziya Gökalp'ın edebî metinlerinde de dağ, benzer anlatımları sembolize etmek için bir motif unsuru olarak kullanılmıştır. Aşağıda, Ziya Gökalp'ın metinlerinden dağ motifine yönelik örnekler sunulmuştur:

"Hep bizim'çündür kavuşmak ihtimali sevdiğim
Dağların yoktur kavuşmak ihtimali dağlara" (Tansel, 1989, s. 317).
"Bir de baktık: yeşil bir bağ !
Her tarafı yüce bir dağ!
Geniş fakat sıkı bir ağ!
Dedik, ne hoş bu ağımız!" (Tansel, 1989, s.80).
"Saltanatı dirilsin, Türk Hakanı, Altun-dağ
Eteğinde donatsın parlak, yüce bir otağ" (Tansel, 1989, s.70).

Tahlil edildiği üzere, hem *Dîvânu Lugâti't-Türk* hem de Ziya Gökalp'ın edebî metinlerinde dağ; güç, güçlü olma, saltanat, engebe gibi hem olumlu hem de olumsuz durumların aktarılmasında bir motif olarak kullanılmıştır.

Değerli Madenler Motifi

Değerli madenler, en eski Türk edebiyatı metinlerinden bu yana yaygın olarak kullanılan bir motif unsuru olmuştur (Banarlı, 1971, s.34). *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Ziya Gökalp'ın edebî metinlerinde demir, altın, mercan gibi değerli madenlerin; şöhret, değer, kutsiyet gibi anlatımları aktaran bir motif unsuru olarak kullanıldığı görülür.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *"Kümüş künke ursa altun adakın kelir" (Gümüş güneşe konulsa altın ayakla gelir)* (Ercilasun, 2014, s. 236*)* atasözünde, bir işi ilerletmek ve yürütmek için ona yatırım yapılması gerektiği fikri altın ve gümüş olarak iki değerli maden motifi ile sunulmuştur.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen, elde olanın kıymetinin bilinmeyeceği, sahip olunmayanın peşine düşmedeki yanlışı anlatan; *"Bir bakır yok altun (Var olan bakır gibidir, yok olan altın gibidir)* (Ercilasun, 2014, s.155) atasözünde, bakır ve altın gibi değerli madenler motif unsuru olarak kullanılmıştır.

Yine *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen; *"Ütlüg yinçü yirde kalmas (Delik inci yerde kalmaz)* (Ercilasun, 2014, s.361), *"Kök demir geri durmaz (Mavi demir is görmeden duramaz*) (Ercilasun, 2014, s. 155) atasözlerinde bugüne kadar kullanımı süregelmiş atasözlerinde değerli madenler motifine başvurulmuştur.

Divânû Lugat'it Türk'te geçen;

"*Bolsa kimning altun kümüş irle iteri*
Anda bolup Tengrikerü tapgın öder

(Kimin altını gümüşü çok olsa onları bir kenara biriktirir sıkıntısız bir şekilde tanrıya ibadet eder) (Ercilasun, 2014, s.458)

beyitleri yine değerli madenler motifine bir başka örnektir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen;

"*Tutçı yağar bulıtı altun tamar arıg*
Aksa anıng kandı mening kanıg"

(Kurmuş felek pusuyu, vurmuş ona yarayı/ yarayı ilaç diledim, sizde buldu devayı) Beyti değerli madenler motifine başka bir örnektir(Ercilasun, 2014, s. 161).

Ziya Gökalp'ın metinlerinde de değerli madenler motifinin benzer anlatımlar için kullanıldığı görülür. Gökalp'ın edebî metinlerinde değerli madenler motifine aşağıda bazı örnekler verilmiştir:

"Dev sürüyü salıverdi yeşil ovaya
Yeğenini götürdü bir altun saraya" (Tansel, 1989, s.38).
"Altun cepken, elmas yenli bir gürbüz civan,
Padişahın geldi durdu önünde divan" (Tansel, 1989, s. 52).
"Saltanatı diriltsin Türk Hakanı Altun-dağ
Eteğinde donatsın parlak yüce bir otağ" (Tansel, 1989, s. 77).

Giysi Metaforu İle Sunulan Ahlaki Unsurlar Motifi

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ve Ziya Gökalp'ın edebî metinlerinde giysilerin değişimi, giysinin çıkarılması, örtünün kaldırılması gibi soyut nitelikli motiflerin yer aldığı görülür. Bu anlatımlarla ahlaki bir değişim veya özelliğin olumlu durumlar için de kullanıldığına rastlanılmış olsa da genellikle genellikle olumsuz yanların anlatıldığı anlaşılır.

Dîvânu Lugâti't-Türk te geçen ;*" Ergenke elig kan böztin üm tükemes." (Bekara, elli arşın bezle şalvar tamamlanmaz)* atasözü ile, evlenmeyen bir kimsenin düzenin olmayacağı şeklindeki olumsuz durum şalvar yani bir giysi motifi ile anlatılmıştır (Ercilasun, 2014, s.57).

Yine *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen ; *"Ögüngüçi üıninde artatur."(Övünücü, şalvarını bozar.)* Atasözü ile, övünme gibi olumsuz bir davranış unsuru bir giysi motifi ile sembolize edilmiştir (Ercilasun, 2014, s.99).

Yine *Divânû Lugat'it Türk*'te; *"Kılnu bilse kızıl keger, yaranu bilse yaşıl keger.(Davranmasını bilen kadın kızıl giyer, cilve yapmak isteyen kadın yeşil giyer)* atasözü ile kadının davranışına göre giysi değişimi söz konusudur (Ercilasun, 2014, s.356).

Başka bir atasözünde; "*Ata ton ogulka yarasa atasın tilemes. (Atasının şalvarı oğluna uyuyorsa yani işine yarıyorsa, oğul babasının yaşamasını istemez)"* şeklinde yine giysi üzerinden evladın yahut neslin vefasız tutumu anlatılır (Ercilasun, 2014, s. 384).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te giysi ile verilen ahlaki unsurların daha önce belirtildiği gibi yalnızca olumsuz davranış kalıplarını anlatmadığı, yer yer olumlu davranış durumlarını da anlatmakta bu motiften faydalanıldığı görülür. "*Bütün ilmlüg kança kolsa olturur" (Sağlam şalvarlı, nasıl isterse (öyle) oturur.)"* atasözünde, şalvarına güvenen nasıl isterse öyle oturur sembolü ile, alanına hakim kimsenin durumu aktarılır (Ercilasun, 2014, s.106).

Ziya Gökalp'ın eserlerinde de benzer anlatımların bahsedilen motifle aktarılır. Ülker ile Aydın şiirinde; üvey annelerinin çocuklarını atmasını istediği baba, eşinin bu isteğini kabul ettiğinde eşinden kendisine bir etek dikmesini ister ve ormanda çocuklarını giyindiği eteğin üzerinde uyutur ve onları uyandırmamak için eteğini keserek oradan ayrılır. Aktarılan metin şu şekildedir:

"Üvey ana dedi: artık çekemem
Bu afacan çocukların derdinî;
Ya bunları evden çıkar, ya beni…
Baba dedi : sen üzülme bu elzem
İş olacak fakat uzun etekli
Bir entari şimdi bana dikmeli (Tansel, 1989, s.22)
...
Taş yürekli herif baktı : çocuklar
Kuzu gibi mışıl mışıl uyuklar
Cebindeki makascığı çıkardı
Eteğin kesti yerden fırladı (Tansel, 1989, s.24)

Hikâyenin devamında Ülker'i düğününden sonra kandırmaya çalışan hilekar kimse onu elbisesini soymaya ikna eden kişidir. Ülker'in bu hilekar kimse ile diyaloğu şu şekildedir:

"Bir lahza ver elbiseni giyeyim
Senden güzel olduğumu bileyim
Sen de benim üstümü giy bir saat
Anlayasın bende midir kabahat
...
(ülker) bilmezdi bu bir oyundu
Bir şakacık olsun diye soyundu
Birbirinin urbasını giydiler" (Tansel, 1989, s.33)

Giysi ile aktarılan ahlaki unsurların Ziya Gökalp'ın metinlerinde de her zaman olumsuz durumları anlatmadığı, olumlu insan halleri için de kullanıldığına rastlanılır. *Altun Yurt* şiirinde, *"Saltanatı dirilsin, Türk Hakanı, Altun-dağ /Eteğinde donatsın parlak, yüce bir otağ"* mısraları ile Hakan'ın halkını toparlayıcı gücü eteği ile sembolize edilir (Tansel, 1989, s.70).

Ergenekon Destanı şiirinde; *"Demirciye Bozkurt dendi; Han tanıldı taç giyindi"* şirinde yine giysi giymek bir makam ifadesinde kullanılmıştır(Tansel, 1989, s.81).

Kardeş Motifi

Kardeş motifinin, en yakın olanı, kopmaz bağı anlatmada bir vasıta olarak kullanıldığı görülmektedir. Kardeş motifi, bazı anlatımlarda da yakınlığın derecelendirilmesinde bir unsur olarak kullanılmıştır. Divânû Lugat'it Türk'te yer alan motiflerde, yakınlığın derecelendirmesini anlatan bir aktarım söz konusu olmuştur. Konu ile ilgili örnekler şu şekildedir:

"Kadaş timiş kaymaduk, kadın timiş kaymış."

(Kardeş demişler, kayırmamışlar; kayın demişler, kayırnışlar) (Ercilasun, 2014, s. 455).

"Kangdaş kamu urur, ögdaş örü tartar"

(Baba bir kardeş acımasızca vursa anne bir kardeş daha merhametli olacağından yardım eder, kardeşini sakınır)(Ercilasun, 2014, s. 503).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, mal söz konusu olduğunda yapılabilen ihaneti; kardeşe bile olması sembolü ile aktarılmış, kardeşlik yine yakınlık derecesinde en yakını kast eden bir motif olarak kullanılmıştır:

"Tawar üçün Tengrini edlemeyip

Uya kadaş oglını çınla boğar

(Mal için tanrı'ya aldırmayıp / Kardeş oğlunu bile boğar) (Ercilasun, 2014, s.41)

Ziya Gökalp'ın metinlerinde kardeş, üç farklı durumu ifade etmek anlamında bir motif unsuru olarak kullanılmıştır. Bunlardan birincisi; babasının unuttuğu ve sahip çıkmadığı kardeşler motifi üzerinden Türk illerini birlik edip toplayacak bir liderin olmayışıdır. İkincisi; birbirinden ayrı düşmüş ve arayan kardeşler motifi üzerinden Türk halklarının arasındaki hissi bağın sürse de iletişimin ve birliğin olmayışını anlatır. Gökalp'ın metinlerinde karşılaşılan bir diğer kardeş motifi ile anlatım ise; birbirine düşman kardeşler ile tasvir edilen Türk halkları arasındaki husumetler ve birliğin sağlanamamasıdır.

Ziya Gökalp'ın *Ülker ile Ayın* şiiri, yukarıda motif kavramı ile kastedilen üç anlatımın da yer aldığı mısralar içerir. Ülker ve Aydın'ı babalarının ormanda terk etmesi motifle aktarılan ilk duruma bir örnektir. Ülker'in; *"Biz Türküz, bak sen Aydın ben Ülker/ Türk tanrısı öz ilini esirger"* diyerek teselli etmesi, soy birliği anlatımını desteklemeye bir örnek olarak gösterilebilir(Tansel, 1989, 22-48).

Ziya Gökalp'ın *Akkurum* şiirinde, Ortanca kardeşin ağabeyinin babasının ölümüyle mal varlığını alıp gitmesi ve onu düşkün bırakmasını aktarır. Bu anlatım ile, birbirine ihanet eden Türk halklarının birbirine ihanet eden kardeşler motifi ile anlatıldığı düşünülebilir(Tanseli 1989,s.71).

Ziya Gökalp'ın Küçük Şehzade şiirinde; "*üç şehzade el öperek çıktılar yola/ akşam üstü yol ayrıldı üç kola*" şeklinde tarif edildiği gibi üç kardeş ayrı yollara sapar ve birbirlerinden koparlar. Şiirin devamında; Gün Bey, Ay Bey ve Yıldız Tigin farklı yönlere gidip birbirini unutsa da yıldız Tigin anne bir kardeşlerini bulmak ister(Tansel, 1989, s.37).

Ziya Gökalp'ın *Ülker ile Aydın* şiirinde Ülker'in kardeşini, annesinin nasihatları ile birlik olmaya davet etmesi, *Küçük Şehzade* şirinde anne bir kardeş olan Yıldız Tigin'in kardeşlerini bulmak için çabalaması, Divânû Lugat'it Türk'teki kardeş anlamlandırması ile aynıdır. Bu durumdan hareketle, anne bir kardeşliğin, baba bir kardeşlikten daha yakın bir akrabalık olarak derecelendirildiği düşünülebilir.

Ziya Gökalp'ın *Ergenekon* şiirinde yer alan, *"Biz Türk Han'ın beş oğluyuz/ gök Tanrı'nın Öz kuluyuz"* mısraları kardeş motifiyle kastedilen birliğe başka bir örnek teşkil eder(Tansel, 1989, s.78).

Kurt Motifi

Kurt; Alp Türk kişisinin en yakın dostu, savaşta korkusuz yardımcısı, soylu hanlıkların neslinin türediği doğa üstü bir canlı olarak Türk edebiyatında en eski dönem metinlerinden bu yana sıklıkla kullanılan bir motif olmuştur(Banarlı, 1971, s. 20).

Hem *Divânû Lugat'it-Türk*'te hem de Ziya Gökalp'ın edebî metinlerinde bu motifin benzer anlam değerlerini aktarmada kullanıldığı görülmüştür.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan kurt motifine aşağıda bazı örnekler verilmiştir:

> *"Kul yagı it böri*" atasözünde, köle fırsatı olduğunda düşman gibi efendisine ihanet eder ancak it ne de olsa kurt soyundan olduğundan sahibine yardım eder anlamında kullanılmıştır(Ercilasun, 2014, s.146).

> *"Börining ortak kuzgunung yıgaç başında (Kurdun ortağı da kuzgunun avladığı da ağaç başında)*deyiminde yine böri yani kurt motifi kullanılmıştır(Ercilasun, 2014, s.190)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *Kurt Peşinde* isminde bir de şiir bulunur. Şiirinin dizelerinde de; *"Kiçe turup yorır erdim/ Kara kızıl böri kördüm" (Gece kalkmış yürüyordum/ kara kızıl kurtlar gördüm)* şeklinde kurt motifi yer alır (Ercilasun, 2014, s.86).

> *"Yazıda böri ulısa ewde ıt bağrı tartışır" (Ovada kurt ulusa, evdeki it ona özlem duyar ve içi yanar)*(459) deyimi; kişinin aslını unutmayacağı yine bir kurt motifi üzerinden aktarılmıştır(Ercilasun, 2014, s.459).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te baharı tasvir eden *Bahar Gelince* şiirinde doğanın coşkusunu aktaran anlatımlar içerisinde ; *"Kuş Kurt kamug tirildi (Kurt kuş hepsi dirildi)* şeklinde yine kurt motifine yer verildiği görülür.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *Alp Er Tonga Ağıtında* beylerin feryadı ve üstünü başını yırtınması; *Ulşıp eren börleyü (Kurtlar gibi uluşur erler"* dizesinde yine kurt motifi ile anlatılır (Ercilasun, 2014, s.95).

Ziya Gökalp edebî metinlerinde de Kurt motifi sıklıkla rastlanan bir unsurdur. Aşağıda Ziya Gökalp'ın şiirlerinden kurt motifi barındıran bazı mısralar verilmiştir;

"Yüce Tanrı dirilt eski Kurtları!
Bir demirci çekiciyle sed yarsın" (Tansel, 1989, s.57).

"Önce yad'dan temizlensin yurdumuz
Yuvasında yalnız kalsın Kurdumuz"(Tansel, 1989, s.60)

"Kurt kocaldı kötürüm oldu
Bunu sezen bir genç ayı
Yakaladı kurdu yoldu
Dedi: "Haydi tüysüz dayı!"(Tansel, 1989, s.54).

Zavallı kurt öldü inde
Beş yavrusu kaldı öksüze (Tansel, 1989, s.77).

Sofra, Konuk ve Tokluk Motifi

Misafir ağırlamak ve tokluk Türk kültüründe bereketin, esenliğin ve gücün araçlarından birisi olarak görülmüştür. Sofra kurmak, sofra donatmak; güç, yücelik ve şöhretin nişanelerinden birisi olarak Türk edebiyatında motif unsuru olarak yer almıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen; *"Üme kelse kut kelir*" atasözü, misafirin uğur getiren bir unsur olduğunu anlatır (Ercilasun, 2014, s.44).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen sofra, ikram ve tokluğa dair Bozkırda Eğlence şiirinde, göz gibi kadehlerle donatılmış şenlik sofrası tasvir edilir (Ercilasun, 2020, s.82).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *Konuksevmezlik* şiirinde misafir ağırlamayı sevmeyen insanlar şu şekilde kınanır:

"Bardı eren konuk körüp kutka sakar
Kaldu yawuz oyuk körüp evini yıkar" (Ercilasun, 2014, s.165).
(Konuğu tanrıdan bir uğur sayan er kişiler vardı, şimdi konuğu evi yıkıcı olarak gören kötü kimseler kaldı)

Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer alan bahsi geçen motiflere başka şu örnekler verilebilir;

"Anuk utru tutsa yökka sanmas
(Hazır bulunan yemek misafire sunulsa yok sayılmaz)(Ercilasun, 2014, s.32)

"Aç ne yimes tok ne times"
(Aç kendisine sunulan yemeği bırakmaz, tok ise onu ayıplar) (Ercilasun, 2014, s.37)

"Tılın tirgike tegir" atasözü; dilin güzelliği ile bir sofraya nail olunacağını anlatır(Ercilasun, 2014, s.186).

"Ewlig totgursa közi yolka olur"
(Konuk doyunca gözü yolda olur) (Ercilasun, 2014, s.283).

Ziya Gökalp edebî metinlerinde geçen bahse konu motif unsuruna aşağıda şu örnekler verilmiştir:

Üç misafir yerleştiler sofraya
Şanlı sofra yayılmıştı bütün ovaya (Tansel, 1989, s.47).

Şu gördüğün şeyler; çadır sofra dağarcık
Bütün onun kazancıydı elinden aldık (Tansel, 1989, s.48).

"Açıl, sofram, açıl!" dedi, sofra gerildi,
Üzerine altun, gümüş kablar serildi (Tansel, 1989, s.39).

Kuş Motifi

Kuş motifinin hem *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te hem Ziya Gökalp edebî metinlerinde sıklıkla yer aldığı görülür. Kuş; genellikle bir haberci anlamlandırması içerisinde ve olumlu duygu aktarımlarının bulunduğu anlatımlarda kullanılmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen kuş motifine aşağıda şu örnekler verilmiştir;

Kuş balası kusınçıg/ıt balası oxşançıg
(Kuş balası tiksindirici, it balası okşanası (Ercilasun, 2014, s.447).

Kuş kanadın/er atın
(Kuş kanadıya er atıyla güçlüdür) (Ercilasun, 2014, s.447).

Köp söğütke kuş konar, körklüg kişige söz kelir
(Gür söğüte kuş konar, güzel kişiye söz gelir) (Ercilasun, 2014, s.140).

Ziya Gökalp'ın edebî metinlerinde geçen kuş motifine dair aşağıda şu örnekler verilmiştir:

Şafak altun ışığını göklere
Saçar iken kuşlar ezan okur iken (Tansel, 1989, s.24).

Düşman yine kurmuş pusuyu
Bir kuş haber verdi kendi dilince (Tansel, 1989 s.26).

Göl yutarken onu, kuşlar ağladı
O zavallı tanrıya bel bağladı (Tansel, 1989, s.70).

Sonuç

Bu çalışma neticesinde, Ziya Gökalp'ın edebî metinleri ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan edebî metinlerde ortaklaşan çok sayıda motif unsuru saptanmıştır. Metinlere bu düşünce yapısı ile bakışın; yenileşme dönemi metinlerinde Türk'ün en eski edebiyatından izlerinin derecesini anlamak bakımından kıymetli olabileceği düşünülmüştür. Bu çalışma neticesinde, Türkiye'nin temelleri atılırken, bu temelin; siyasi, kültürel, eğitsel ve edebî cihetlerinde önemli etkileri bulunan Ziya Gökalp'ın, Türklerin en eski tarihini, kültür ve mitolojik unsurlarını göz önünde bulundurarak hareket ettiği, böyle bir zemin üzerine yeni toplum yapısına dair fikirler meydana getirdiğinin düşünülebileceği sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

Akalın, Ş. H. (2008). *Binyıl önce binyıl sonra Kâşgarlı Mahmut ve Divanu Lugati't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Alptekin, A. B. (1997). *Halk hikayelerinin motif yapısı*. Akçağ.

Arat, R. R. (1965). *Eski Türk şiiri*. Türk Tarih Kurumu.

Atalay, B. (1940-1941). *Dîvânu lugâti't-Türk tercümesi* (C 1-3). Türk Dil Kurumu.

Atsız, H. N. (1943). *Türk edebiyatı medeniyeti tarihi*. Aylı Kurt.

Banarlı, N. S. (1971). *Resimli Türk edebiyatı tarihi* (C 1-2). Millî Eğitim Bakanlığı.

Caferoğlu, A. (1970). *Kâşgarlı Mahmut*. Millî Eğitim Bakanlığı.

Çetin, N., Sakallı, F. ve Karataş, C. (Ed.). (2021). *Milli edebiyat*. İlbilge.

Ercilasun, A. B. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki şiirler ve atasözleri*. Bilge Kültür-Sanat.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Ersoy, F. (2019). *Bir kitaba tutuldum! Dîvânu Lugâti't-Türk'ün romanı*. Gazi Kitabevi.

Erşahin, İ. (2011). *Halk kültürü ve edebiyatı sözlüğü*. Ötüken Neşriyat.

Freedman, W. (2009). Edebî motif: Bir tanım ve değerlendirme (F. Özşener, Çev.). *Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*. https://dergipark.org.tr/tr/pub/yedi/issue/21835/234778

Gökalp, Z. (1972). *Türkçülüğün esasları* (M. Kaplan, Haz.). Millî Eğitim Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1973). *Terbiyenin sosyal ve kültürel temelleri* (R. Kardaş, Haz.). Millî Eğitim Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1976a). *Makaleler I* (Ş. Beysanoğlu, Haz.). Millî Eğitim Basımevi.

Gökalp, Z. (1976b). *Türk medeniyet tarihi* (İ. Kara ve K. Y. Kopraman, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1977a). *Makaleler III* (M. O. Durusoy, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1977b). *Makaleler IV* (F. R. Tuncor, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1977c). *Malta konferansları* (F. Kırzıoğlu, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1980). *Makaleler IX* (Ş. Beysanoğlu, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1981a). *Makaleler V* (R. Kardaş, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1981b). *Makaleler VIII* (F. R. Tuncor, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1982a). *Makaleler II* (S. H. Bolay, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (1982b). *Makaleler VII* (A. Çay, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Gökalp, Z. (2009a). *Küçük mecmua I*. Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk.

Gökalp, Z. (2009b). *Küçük mecmua II*. Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafa-a-i Hukuk.

Gökalp, Z. (2010). *Küçük mecmua III*. Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk.

Gökalp, Z. (2014). *Türk töresi* (H. İ. Şahin, Haz.). Kültür Bakanlığı.

Sepetçioğlu, M. N. (1998). *Karşılaştırmalı Türk destanları*. İrfan Yayımcılık.

Tansel, F. A. (1989). *Şiirler ve halk masalları*. Türk Tarih Kurumu.

https://sozluk.gov.tr

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE SERİ FİİL KALINTILARI

*Nuh DOĞAN**

Özet

Seri fiil yapıları genellikle dünyada belirli dillerde sıklıkla görülen dil bilgisel bir tekniktir. Seri fiil yapıları, alan yazında dar kapsamlı bir tanımla "fiiller arasında hiçbir üye-yüklem (istem) ilişkisinin ve hiçbir söz dizimsel bağlayıcı unsurunun bulunmadığı, iki ve daha fazla fiilden oluşan tek cümle/yüklem yapıları (Haspeltmath, 2024; 2016) şeklinde tanımlanır. Seri fiil yapıları seri fiil dilleri dışında başka dillerde sıralı cümle, sıralı bağlı cümle, birleşik/ alt sıralı (subordination), tümleme (complementation) olmak üzere başka söz dizimsel yapılarla ifade edilir. Diğer dillerde ise seri fiil yapıları ikincil olup ya söz dizimsel dönüşümler aracılığıyla ya da dilsel etkileşim ve çeviri yoluyla ortaya çıkmıştır. Budist metinlerin Eski Uygurca tercümelerinde seri fiil yapılarının özellikle tipolojik özelliklerinden dolayı sıklıkla kullanıldığı, Eski Uygurcaya Çinceden çeviri yoluyla birebir aktarıldığı görülür. Eski Uygurca dini metinlerinde söz dizimsel teknik olmamakla birlikte bir söylem biçimi ve tekniği olarak seri fiil yapılarına sıklıkla başvurulmuştur. Eski Uygurcada bu nedenle birçok seri fiile rastlanır. Karahanlı Türkçesi ve sonraki dönemlerde seri fiiller yaygın kullanımdan düşmesine karşın bu ödünçleme söylem tekniğinin Karahanlı Türkçesinde çeşitli kalıntıları bulunmaktadır. Sözlükselleştiğinden Karahanlı Türkçesi söz varlığı unsurlarına dönüşen kimi seri fiiller *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te kayıt altına alınmıştır. Kâşgarlı aşağıdaki cümlelerde geçen **ardı-yowdı**, **kurdı-yowdı**, **urdı-tokıdı**, **ewürdi-tewürdi**, **kargadı-arkadı** gibi bazı örnekler verir ve madde içi açıklamalarında bileşenlerinden birinin asıl, diğerinin ona bağlı olduğunu ifade ederek bu gibi yapıların sözlükselleşmiş olduğuna ve fiillerin birlikte kullanıldığına değinir. Kâşgarlı, özellikle bu gibi yapıların Oğuzca olmadığını, Oğuzların bunu tek fiille ifade ettiğini aktarır. Kâşgarlı'nın ifadeleri, bu yapıların Eski

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/ Türkiye, nuhdogan55@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8433-8038.

Uygurcadan Karahanlı Türkçesine varlığını sürdüren seri fiil yapılarının kalıntıları olduğunu işaret etmektedir. Her ne kadar seri fiil yapıları Eski Uygurca araştırmalarında ikileme olarak tanımlansa da bu yaklaşım dünya dil ve dil bilim araştırmaları ve bulgularıyla uyuşmaz. Bu çalışmada DLT'de Eski Uygurcadan kalan seri fiil kalıntıları, ikileme ve seri fiil ayrımı, seri fiil yapılarının temel özellikleri ve sözlükselleşme süreçleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fiil, seri fiiller, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, sözlükselleşme.

Serial Verb Residues in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Serial verb structures are generally a syntactic/grammatical technique frequently seen in certain languages in the world. Serial verb structures are particularly notable in the languages of West Africa, Southeast Asia, and Tibet. Serial verb structures are defined narrowly in the literature as "monoclausal consruction consisting of two or more verbs, with no argument-predicate (valency) relation between the verbs and no syntactic linking element (Haspeltmath, 2024; 2016). Serial verb structures are expressed with other syntactic structures such as consecutive clause, cordinate clause, subordination, complementation in languages other than serial verb languages. However, in other languages, in addition to some linguistic changes, they are seen especially through interlingual interaction and text translation activities. In other words, serial verb structures are secondary and have emerged either through syntactic transformations or through linguistic interaction and translation, except for serial verb languages. In the field of Old Uyghur, during the translation activities of Buddhist texts into Old Uyghur, many serial verb structures entered Old Uyghur through one-to-one translation from Chinese, where serial verb structures were frequently used, especially due to their typological features. Although it is not a syntactic technique in Old Uyghur religious texts, serial verb structures were frequently used as a form and technique of discourse. For this reason, many serial verbs are encountered in Old Uyghur. However, serial verbs fell out of use in Karakhanid Turkish and later periods, but it is seen that this borrowed discourse technique remained in Karakhanid Turkish through lexicalization. In *Dîvânu Lugâti't-Türk*, some serial verbs that became elements of Karakhanid Turkish vocabulary through the lexicalization of serial structures were recorded. Kâşgarlı gives some examples of the sentences below such as **arı-yowdı "cheat"**, **kurdı-yowdı** "share", urdı-tokıdı "beat", **ewürdi-tewürdi** "turn", **kargadı-arkadı** "defame" and in the explanations within the article, he states that one of the components is the main one and the other is dependent on it, and points out that such

structures have become lexicalized. Kâşgarlı, in particular, points out that such structures are not Oghuz, and that the Oghuz express this with a single verb. These expressions indicate that they are remnants of serial verb structures that survived from Old Uyghur to Karakhanid Turkish. Although such serial verb structures are defined as reduplication in Old Uyghur studies, this approach does not agree with language and linguistics studies and findings in world. In this study, the serial verb remnants from Old Uyghur in DLT, the distinction between reduplication and serial verbs, and the basic features of serial verb structures and their lexicalization processes will be emphasized.

Keywords: Verb, serial verbs, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, lexicalization.

Giriş

Seri fiil yapıları bazı dillerde özellikle dil bilgisel kategorileri ve anlamların türetiminde üretken biçim-söz dizimsel (morpho-syntactic) ve biçim bilimsel (morphological) bir araç ve teknik olarak sıklıkla kullanılır. Seri fiil yapıları kabaca açık bir işaretleyiciyle sıralama (coordination) ve bağımlılık (subordination) gibi herhangi bir söz dizimsel ilişkinin işaretlenmediği, cümlede tek bir birim olarak birlikte hareket eden ve tek bir yüklemi oluşturan fiil dizilerini karşılar. Bu tür yapıları kullanılan diller alan yazında *seri fiil dilleri* olarak bilinilir. Seri fiil dilleri, diğer dillerde birleşik/yan cümle (subordination), tümleme (complementation), bağlı cümle (conjuction), sıralı cümle ve diğer başka dil bilgisel yapılarla karşılanan bir dil bilgisel kategori ve anlamlar seri fiil yapılarıyla ifade edilir. Bu nedenle seri fiil dillerinde seri fiil yapıları oldukça üretken ve canlı dil bilgisel ve söz dizimsel bir tekniktir. Seri fiil yapıları Avrupa tabanlı Kreol dillerinde ve Batı Afrika ve Güneydoğu Asya'nın izole dillerinde belirgin ve tipiktir. Bununla birlikte Avustralya Aborijin dili, çok sayıda konuşma dili Arapçası, Süryanice Aramice, çok sayıda Tibet-Burma dili, birkaç Kuzeydoğu Avrupa dili ve çok sayıda soyu tükenmiş Hint-Avrupa dili (Hititçe ve Klasik Ermenice) vs. görülmektedir (Aikhenvald, 2018). Bunlara özellikle Çince'nin de eklenmesi[1] Türk diliyle dil ilişkileri olması açısından önemlidir. Özellikle Eski Uygurca dini metinlerin seri fiil yapılarının sıklıkla kullanıldığı başta Çince ve diğer Asya dillerinden çevrilmesiyle doğal olarak seri fiil yapılarının çevirinin doğası gereği Türkçeye geçtiği ve Eski Uygurca metinlerinde çevirinin etkisiyle seri fiil yapılarının sözlüksel ve dil bilgisel eş değerlik sağlama kaygısıyla çok yoğun kullanıldığı görülmektedir. Bu yapılar dönemin sözlüklerine de yansımıştır. Wilkens (20121) Eski Uygurca sözlüğünde oldukça fazla seri fiil yapılarına yer verir. Buna karşın Eski Uygurca dini metinlerde sıklıkla rastlanan seri fiil yapılarının Eski

[1] Çincenin Mandarin ve Kantonca lehçelerinde iki fiilin art arda sıralanmasından oluşan seri fiil yapılarına sıkça kullanılmaktadır (Li, 1989 ve Yip 1994'ten akt. Demirci, 2006).

Türk Yazıtlarında rastlanılmadığı, biçimsel açıdan seri fiil olarak tanımlanabilecek az sayıda yapının ise gerçekte Türkçe sıralı cümlelerden sözlükselleşme ve dil bilgiselleşmeyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Seri fiil yapılarının çok sık kullanıldığı Eski Uygurca döneminden sonra seri fiil dillerinden çeviri faaliyetlerinin son bulmasıyla seri fiil yapıları Türkçeden birden çekilmiştir. Karahanlı sahasında ve metinlerinde seri fiil yapıları pek kullanılmamıştır. Bununla birlikte bazı seri fiil yapıları sözlükselleşmenin etkisiyle bir sözlük unsuru olmuş ve belirli sözlüksel anlamlarıyla Karahanlı sahası söz varlığında birer kalıntı olarak yaşamını sürdürmüştür. Kâşgarlı dönemin söz varlığını betimlediği *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (DLT) Eski Uygurcada sıklıkla kullanılan ancak Karahanlı sahasında sözlükselleşmiş kimi seri fiillere yer vermekte ve artık bir sözlük birimi olarak kullanılan bu yapıları bazı dil bilgisel özellikleri açısından betimlemektedir. Bu çalışmada DLT'de verilen seri fiil yapıları belirlenmiş, Eski Türk Yazıtları ve Eski Uygurca döneminde kullanılan seri fiil yapılarıyla kıyaslanmıştır. Çalışma Giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. I. bölümde seri fiil yapılarının tanımı temel dil bilgisel özellikleri tanıtılmıştır. II. bölümde Eski Türk Yazıtları ve Eski Uygurca dönemindeki seri fiil yapıları üzerinde durulmuştur. III. bölümde ise Kâşgarlı'nın DLT'de verdiği seri fiillere ve temel özellikleri betimlenmiştir.

1. Seri Fiil Yapılarının Temel Dil Bilgisel Özellikleri

Seri fiil yapıları farklı dillerde görülen bir dilsel olgudur. Bütün seri fiil dillerindeki seri fiil yapılarını kapsayacak bir tanım yapmak oldukça zordur. Bu nedenle alan yazında seri fiil yapılarının belirli bir seri fiil dilini temel alarak farklı tanımları yapılmıştır. Herkesçe kabul edilen, üzerinde fikir birliğine varılmış bir seri fiil tanımı bulmak neredeyse imkânsızdır. Alan yazında farklı seri fiil dillerindeki seri fiil yapılarını içerecek en kapsamlı tanımı Aikhenvald tarafından yapılır. Seri fiil yapıları Aikhenvald (2006) tarafından kapsamlı ve birçok tanılayıcı özelliği içerecek şekilde şöyle tanımlanmıştır:

Seri fiil yapıları bağlı cümle, altsıralı/birleşik cümle ya da herhangi söz dizimsel yapının açık bir işaretleyicisi olmadan tek bir yüklem (predicate) olarak birlikte hareket eden fiillerin sıralanmasıdır. Seri fiil yapıları tek bir olay olarak kavramsallaştırılan bir şeyi ifade eder. Tek bir sözcük gibi seslendirilir. Tek cümlelidirler; tonlama özellikleri, tek fiilli cümleninkiyle aynıdır ve yalnızca bir zaman, görünüş ve olumsuzluk değerine sahiptirler. Yani fiillerden biri geçmiş zaman, diğeri şimdiki zamanla işaretlenemez. Seri fiillerin bileşenleri, tüm yapıdan ayrı olarak ayrı ayrı olumsuzluk veya soru yapılamaz. Seri fiiller özne ve nesne işlevindeki aynı üyeleri paylaşır. Seri fiil yapılarındaki her fiil seri fiil yapısının dışında tek başına kullanılabilir. Seri fiil yapısı içinde her fiil aynı ya da farklı üye yapısına ve geçişlilik özelliğine sahip ola-

bilir. Seri fiiller, tek bir olayın çeşitli yönlerinin ayrıntılı bir tasviri için güçlü bir araçtır (Aikhenvald ve Dixion 2006: 1; Aikhenvald 2018: 1).

Bu tanım farklı seri fiil dillerindeki tüm seri fiil yapıların özelliklerini içerecek şekilde yapılmıştır. Seri fiil dillerindeki seri fiil yapılarına Aikhenvald (2018)'den alıntılanan aşağıdaki örnekler verilebilir:

a) Erí ogidi akí-ní indi pei-mí Ijo
he machete **take**-TENSE/ASPECT fish **cut**-TENSE/ASPECT
'He cut a fish with a machete' (lit. take cut) (McWhorter 1997: 48)
'O balığı bıçakla (bıçağı alıp) kesti.'

b) Mo mú ìwé wá ilé.
I **take** book **come** house
'I brought a book home.' (Stahlke 1970: 61)
'Ben eve bir kitap **alıp geldim= *getirdim**.'

Bir yapının seri fiil kabul edilmesi bu tanımdaki tüm koşulları yerine getirilmesi aranmaz. Prototip bir seri fiil yapısından ancak bu niteliklerin tümünü taşıması beklenir. Bir yapının seri fiil yapısı kabul edilmesi asgari koşullar aranır. Buna göre Seri fiil yapıları bağlı cümle, altsıralı/ birleşik cümle ya da herhangi söz dizimsel yapının açık bir işaretleyicisi olmadan tek bir yüklem (predicate) işlevinde olan, buna bağlı olarak ortak bir üye paylaşan iki ya da daha fazla fiilin birlikte hareket etmesi ve sıralanmasıdır. Haspelmath (2016) seri fiil yapılarını bu asgari koşulları sağlayacak şekilde "aralarında hiçbir bağlantı unsurun olmadığı ve fiiller arasında hiçbir yüklem-üye ilişkisi olmayan birden fazla bağımsız fiilden oluşan tek cümleli bir yapı" olarak tanımlar. Hülasa seri fiil yapıları, birden fazla fiilin tek bir cümle ve yüklem oluşturduğu, çoğunlukla üyelerinden en az birinin paylaşıldığı, tek bir olayı ya da birbirine sıkı sıkıya bağlı alt olayların fiilimsi eki ya da bağlaç gibi hiçbir söz dizimsel bağlayıcı kullanılmadan anlatıldığı bütüncül bir olayın anlatır. Seri fiil dilleri bu yapılarla çoğunlukla çatı, yön ve güzergâh, görünüş, kiplik, kılınış, kanıtsallık, istem ekleme/ azaltma ve ettirgenleştirme, tümleme, bağlama, karşılaştırma ve üstünlük gibi çeşitli dil bilgisel kategorileri işaretler. Ancak bu yapılar sözlükselleşmenin etkisiyle belirli sözlüksel birimlere de dönüşür. Özellikle dil ilişkileriyle diğer dillere geçen seri fiil yapılarının sözlüksel eş değerliği sağlamak endişesiyle ödünçlendiği ve hedef dilde çoğunlukla sözlüksel birimler olarak bulunduğu görülür.

2. Karahanlı Türkçesi Öncesi Türkçede Seri Fiil Yapıları

Türkçenin tarihî dönemlerinde seri fiil benzeri yapılara ve tipik seri yapılarına rastlanılmaktadır. Eski Türk yazıtlarında seri fiil benzeri yapılara rastlanırken Eski Uygurca sahasında asyatik seri fiil dillerinden yapılan çeviri faaliyetlerinin etkisiyle sözlüksel eş değerlik sağlamak amacıyla bir dizi seri fiil yapısının Eski Uygurca aracılığıyla Türkçeye girdiği rahatlıkla söylenebilir.

2.1. Eski Türk Yazıtlarında Seri Fiil Benzeri Yapılar

Eski Türkçe alan yazında seri fiil yapılarına benzer yapılar çoğunlukla ikileme kapsamı içinde değerlendirilmiştir. İki ve daha fazla fiilin ayrık ardışık ya da bitişik ardışık dizileri eş, yakın ve zıt anlamlılık gösterecek şekilde ikileme olarak tanımlanmıştır. Ancak ikileme olarak tanımlanan bu yapılar esasen ikileme değildir ve Türkçe tipi sıralı cümlelerden gelişen sıralı fiillerdir. Sıralı fiiller de dil gelişim sürecinde sözlükselleşmenin ve dil bilgiselleşmenin etkisiyle kalıp fiil dizilerine evrilmiştir. Eski Türkçe alan araştırmalarında ikileme olarak tanımlanan Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen *éşid- tıŋla-* fiilleri birer ikileme olarak tanımlanmıştır. Bu yapı seri fiil yapılarına oldukça benzemektedir. Ancak bu yapılar temelde ikileme olmadığı gibi seri fiil yapıları da değildir. Türkçe söz diziminin en tipik özelliği cümlelerin art arda sıralanmasıyla oluşan sıralı cümle tekniğidir. İki veya daha fazla cümlenin sıralandığı söz dizimsel yapılarda fiillerin çekirdek üyeleri özne ve nesne paylaşılabilmekte ve bağımlı sıralı cümleler oluşturabilmektedir. Eski Türk Yazıtlarında geçen bağımlı sıralı bir cümledir. Fiillerin anlamının yakın ya da eş anlamlı olması ayrık ardışık dizilen bu fiilleri ikileme ya da seri fiil yapmaz. Aydın ve Karaman (2019) ertin- ökün- sıralı fiilleri yakın anlamlı olduğu için bir ikileme olarak tanımlamaktadır. Bu sıralı fiillerin Türkiye Türkçesinden art zamanlı bakılarak unsurlardan birinin anlamı bugün bilinemediğinden ya da açık şekilde belirlenemediğinden sözlüksel anlamı daha iyi bilinen ve sık kullanılan diğer bileşenden hareketle eş anlamlı görülerek ikileme kapsamında değerlendirilmesi isabetli bir yaklaşım olmaz. Bu cümle eş zamanlı yani kullanıldığı dönemin dil koşulları açısından bakıldığında sıralı cümle yapısından başka bir şey olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla *ertin- ökün-* sıralı cümleden gelişen ve nispeten sözlükselleşen sıralı fiil dışında başka bir şey değildir. Kaldı ki Ergin (2011) bu cümlenin çevirisini sıralı bir cümle şeklinde aktarmaktadır. Biçimsel açıdan seri fiil yapılarına benzeyen bu sıralı cümle yapısı gerçekte bir seri fiil yapısı da değildir. Çünkü seri fiil yapılarıyla işaretlenen dil bilgisel yapılar Türkçede sıralı, bağlı ve zarf-fiil yapılarıyla sağlanmaktadır. Örneğin Eski Türkçede kullanılan *et-ip yarat-* yapısı seri fiil dillerinin seri fiil yapılarıyla karşıladığı kategorilerin ifadesin-

de kullanılır ve bu yapılar *fiil dizileri*[2] olarak adlandırılabilir. Alan yazında zarf-fiil yapılarıyla kurulan fiil dizleri de genellikle ikileme olarak tanımlanır. (4)'teki *ögir- sewin-* fiil dizisi Aydın ve Karaman (2019: 267)'de bir ikileme olarak tanımlanır. Ancak bu yapılar ne ikileme ne de bir fiil seri fiil yapısıdır. Bu yapılar Türkçeye özgü zarf-fiil yapılarıyla kurulan ve onlardan gelişen fiil dizilerinden başak bir şey değildir.

1) bo sawımın edgüti **éşid** katıgdı **tınla** (KT G2)

2) türük bodun ertin ökün (BK D19; Ergin, 2011, s.41-42)

"Türk milleti vaz geç, pişman ol!"

3) yér suw idisiz bolmazun téyin az bodunug **étip yaratıp**

4) türük begler bodun **ögirip sewinip** toŋıtmış közi yügerü körti (BK D2)

"Türk beyleri milleti memnun olup sevinip yere dikilmiş gözü yukarı baktı" (Ergin, 2011, s. 32-33)

Eski Türk yazıtlarında seri fiil yapılarına benzer ancak çoğunlukla ikileme olarak tanımlanan başka sıralı cümle fiilleri de vardır.

2.2 Eski Uygurcada Seri Fiil Yapıları

Eski Türk Yazıtlarında iki fiilin art arda sıralandığı Türkçe sıralı cümleler ve sıralı cümlelerden gelişen sıralı fiiller çoğunlukla kullanılırken Eski Uygurca sahasında çeviri faaliyetleriyle giren seri fiil yapıları sıklıkla rastlanır. Wilkens'in (2021) Eski Uygurcanın El Sözlüğü'ünde Eski Uygurcada çok sık kullanılan birçok seri fiil yapısının tanıklandığı görülür. Wilkens (2021) sadece A maddesinde birçok seri fiil yapısı içerir. Bu veriler seri fiil yapılarının Eski Türk Yazıtlarına kıyasla Eski Uygurcada ne kadar yoğun olduğunu gösterecek niteliktedir. Wilkens'in bunları sözlüğüne alması dil bilgisel kategori işaretlemekten ziyade birer sözlük birimi olarak tanımlamasından ileri gelir. Bunlar iki fiilden oluşacağı gibi üç, dört, beş ve daha fazla da olabilmektedir. Wilkens (2021)'de A madde başında verilen seri fiil yapıları şunlardır.

Eski Uygurca İkili Seri Fiiller

ač- b(ä)lgürt- zeigen || göstermek

ač- körgit- zeigen, manifestieren || göstermek, beyan etmek

ačı- čıvša- sauer sein, fermentieren || ekşi olmak, mayalamak

ačıl- keŋürül- verbreitet werden || yayılmak

ačıl- yadıl- verbreitet werden || yayılmak

---

[2] Türkçe fiil dizileriyle ilgi ayrıntılı çalışmalar tarafımızca yürütülmektedir. Yakında fiil dizileri ile seri fiillerin karşılaştırıldığı yayınlar yayımlanacaktır.

ačın- agrın- sich sorgen || endişelenmek

ad- tägšil- sich verändern || değişmek

adın- muŋad- sich wundern, staunen || şaşırmak

adır- ketär- beseitigen, entfernen || gidermek

adırtla- böl- einteilen || bölmek

adırtla- uk- erkennen || tanımak

agtur- üntür- steigen lassen || yükseltmek

ak- barın- ausfließen || akmak

ak- tökül- fließen, ausfließen || akmak

akıl- tartıl- sich verbreiten || yayılmak

akıl- yadıl- sich verbreiten || yayılmak

ak(ı)l- yayıl- sich verbreiten || yayılmak

akıldur- yügürt- verbreiten || yaymak

akıltur- ulaltur- verbreiten || yaymak

al- kun- rauben, entwenden || çalmak

al- ogurla- rauben || çalmak

alıl- bulul- erlangt werden, genommen werden || alınmak

alkın- bat- versinken, untergehen || batmak

alkın- yokad- schwinden || kaybolmak

altur- elt- geleiten, führen || yönetmek

ar- äzüglä- betrügen || aldatmak

ar- yov- betrügen || aldatmak, kandırmak

ar- sön- ermüden, ermatten || yorulmak

arı- süzül- rein werden, sich kläreп || temizlenmek, aydınlanmak

arı- yu- sich reinigen, rein sein || temizlenmek, temiz olmak

arıt- hanla- reinigen || temizlemek

arıt- ketär- jäten || ayıklamak

arıt- süz- bereinigen || arındırmak

as- üklit- vermehren, erhöhen || çoğaltmak, artırmak, yükseltmek

as- üstä- vermehren, erhöhen, übertreiben || çoğaltmak, artırmak, yükseltmek, abartmak

asıl- üstäl- zunehmen || artmak, çoğalmak

anut- semäklä- bereiten, vorbereiten ||hazırlamak

at- sal- werfen || atmak

atla- šanla- rühmen || övmek, methetmek

aw- kavša- umgeben || kuşatmak, etrafını çevirmek

ay- bašla- verwalten || yönetmek

ayat- agırlat- huldigen lassen, verehren lassen || saydırmak

ägrildür- bükrüldür- beugen, biegen || eğmek, bükmek

äŋ- bäliŋlä- überrascht sei || şaşırmak, hayret etmek

äŋ- čıŋı- überrascht sein || şaşırmak

ärt- käč- durchlaufen, überwinden || aşmak geçmek

ärt- kırıl- sterben || ölmek

ärt- kıyıl- sterben, vergehen || ölmek, geçmek, geçip gitmek

ärt- tükä- zu Ende gehen || tükenmek

ät- kükrä- tönen || tınlamak, çınlamak

ät- sarya- singen, zwitschern || ötmek, cıvıldamak

ävir- agtar- übersetzen || çevirmek, tercüme etmek

ävril- kıl- sich betätigen || çalışmak

ävril- tägzin- sich wenden, sich drehen || dönmek, döndürülmek

ävril- tägzinčlän- sich wenden, sich drehen || dönmek, döndürülmek

ävril- yorı- sich verhalten, leben || davranmak, yaşamak

äymän- uyad- sich schämen, beschämt sein || utanmak, mahçup olmak, utangaç olmak

ba- bäklä- binden, fesseln || bağlamak

ba- bukagula- fesseln, in Ketten legen || zincirlemek, zincire vurmak

ba- ču- binden || bağlamak

ba- tüg- binden, verknüpfen || bağlamak, birleştirmek

ba- ula- binden || bağlamak

bak- kör- schauen, sehen || bakmak, görmek

bar- maŋla- gehen, schreiten || gitmek, adım atmak

bar- öl- sterben || ölmek

bas- täp- treten || basmak

b(ä)lgürt- et- schaffen || yaratmak

bäz- titrä- beben, zittern || sallanmak, titremek

ber- uzat- geben, gewähren || vermek

bıš- etil- reifen || olgunlaşmak

bil- tuy- verstehen || anlamak

bil- uk- erkennen, verstehen, wisse || kavramak, anlamak, bilmek; beherrschen || iyi bilmek

bodul- yapšın- haften || yapışmak

bog- amrıl- vergehen, verschwinden || kaybolmak

bošu- tit- aufgeben || vazgeçmek, terk etmek

bošun- kurtul- sich befreien, befreit werden || kurtulmak

bökün- bil- erkennen || tanımak

böl- adır- einteilen, aufteilen, unterscheiden, unterteilen || bölmek, parçalamak, ayırmak, parçalara ayırmak

böl- adırtla- aufteilen, einteilen (auch Äquivalent von Skt. *praticchid-*), unterscheiden || bölmek

bul- kazgan- erlangen || almak, kazanmak

bul- tap- finden, erlangen || bulmak, almak

bulgan- busan- trauern || kederlenmek

bulgan- övkälän- wütend werden || hiddetlenmek, öfkelenmek

bulgan- tälgän- sich erregen, überspannt sein, aufgewühlt sein || heyecanlanmak

bur- bürkir- dampfen || buharlaştırmak, buhar çıkmak

busan- busurkan- sich sorgen, in Sorge sein || endişelenmek, endişe etmek

busan- kagrul- bekümmert sein, sich Sorgen machen || tasalanmak, endişelenmek, endişe etmek

busan- sakın- bekümmert sein, sich Sorgen machen || tasalanmak, endişelenmek

busan- yerin- bekümmert sein || tasalanmak

busar- ürtül- sich bewölken || bulutlanmak

buzul- yokad- zugrunde gehen || mahvolmak

bürt- karva- berühren, anfassen || dokunmak, değmek

bütür- bütkär- vervollkommnen || mükemmelleştirmek, tamamlamak

čıngar- adırtla- unterscheiden, untersuchen || ayırmak, farkı görmek, araştırmak

čınu- tüzgär- erforschen, ergründen || araştırmak

čigil- bogul- gehindert werden, festgezurrt werden || engellenmek

čol- sogul- austrocknen || kurumak

čom- bat- eintauchen, einsinken, versinken || batmak, dalmak, suya gömülmek

čomur- batur- versenken, untergehen lassen || batırmak

elän- bašla- regieren, beherrschen || yönetmek, egemen olmak

en- esil- absteigen || inmek

er- ayıgla- beleidigen, schmähen || incitmek, hakaret etmek, aşağılamak

er- kına- kritisieren, tadeln || eleştirmek, kınamak

er- yalk- verachten || aşağılamak; verabscheuen || tiksinmek

yeriŋü- ačı- beklagen || yakınmak

esil- kora- abnehmen || eksilmek

eštür- tuyuz- zu *Gehör bringen* || bilgilendirmek, dinletmek

et- bäzä- schmücken, ausstaffieren || süslemek, bezemek, donatmak

et- tümä- schmücken, ausstaffieren || süslemek, bezemek, donatmak

fuŋla- tamgala- siegeln, versiegeln || damgalamak, mühürlemek

ıd- yumša- schicken || göndermek

ıdala- tit- überlassen, aufgeben || vazgeçmek, feragat etmek, bırakmak

ıdıl- amrıl- sich beruhigen || sakin olmak, sakinleşmek

ıgla- sıgta- weinen, seufzen || ağlamak, inlemek

ıra- yatıka- sich entfernen, entfernt sein || uzaklaşmak

ırgal- täprä- sich schütteln, zittern || silkinmek, titremek

igid- ačın- pflegen, ernähren, aufziehen und versorgen || beslemek, bakmak, büyütmek ve beslemek

igid- balturt- aufziehen, ernähren, pflegen || yetiştirmek, beslemek, bakmak

igid- igdülä- ernähren || beslemek

il- tart- fortnehmen, wegnehmen, beanspruchen || almak, iddia etmek

ilinčülä- mäŋilä- sich ergötzen, lustwandeln || eğlenmek, gezinmek

ilintür- yapšıntur- haften lassen || yapıştırmak

ilištür- solaštur- heften || iliştirmek, tutturmak

isi- čo- sich aufheizen || ısınmak

isi- kızart- heiß machen || ısıtmak

isil- čol- erhitzt werden, versengt werden || ısıtılmak, alazlanmak

istät- tilät- suchen lassen, nachforschen lassen || aratmak, soruşturtmak, araştırtmak

išlät- yuŋla- verwenden, Gebrauch machen || kullanmak, istifade etmek

iy- bas- unterdrücken, unterwerfen || sıkmak, bastırmak, boyunduruğa almak

iyin- basın- unterdrücken, unterwerfen || bastırmak, tabi kılmak

amırtgur- turultur- beruhigen || yatıştırmak, sakinleştirmek

amratıl- sävitil- geliebt werden || sevilmek

Eski Uygurca Üçlü Seri Fiiller

ač- yad- b(ä)lgürt- zeigen, offenbaren || göstermek, (gizli bir şeyi) açığa çıkarmak, açığa vurmak

agırla- aya- tap- verehren || saygı göstermek

alkın- sön- amrıl- schwinden || kaybolmak

anut- et- yarat- schaffen || yaratmak

äŋ- bäz- kork- erschrecken und sich fürchten, sich fürchten || ürkme ve korkmak, korkmak

ärtür- alk- yokadtur- töten, umbringen || öldürmek

boguzlan- sančıt- bogun- die Kehle durchgeschnitten, erstochen oder erdrosselt werden || boğazlanmak, bıçaklanmak veya boğulmak

bokur- tıd- arıt- zügeln, verhindern oder bereinigen || dizginlemek

Eski Uygurca Dörtlü Seri Fiiller

it- tart- sok- sür- stoßen, zerren, schlagen und treiben || itmek, çekmek, vurmak ve sürüklemek

bošgun- tut- okı- sözlä- lernen, behalten, lesen und verkünden || öğrenmek, akılda tutmak, okumak ve söylemek

arta- buzul- yirü- büksül- vergehen, verfaulen und degenerieren || yok olmak, çürümek ve dejenere olmak

ašlaš- solaš- adkaš- yapıš- miteinander verbunden, verkettet, zusammengeheftet und verklebt sein || birbirine bağlı, zincirli, teyellenmiş ve yapışık olmak

adın- muŋad- taŋla- taŋırka- sich wundern, staunen || şaşırmak

Eski Uygurca Beşli Seri Fiiller

buzul- arta- tägšil- öŋi bol- vergehen, sich verändern und sich trennen || geçmek

ägsü- tägšil- buzul- arta- alkın- weniger werden, sich verändern, vergehen und schwinden || daha az olmak, değişmek, bozulmak ve yok olmak

Eski Uygurca Altılı Seri Fiiller

bošgun- tut- okı- sözlä- biti- bitit- lernen, behalten, lesen und verkünden, schreiben und schreiben lassen || öğrenmek, akılda tutmak, okumak ve vaaz vermek, yazmak ve yazdırmak

bošgun- tut- okı- nomla- biti- bitit- lernen, behalten, lesen, predigen, schreiben und schreiben lassen || öğrenmek, akılda tutmak, okumak, vaaz vermek, yazmak ve yazdırmak

3. DLT'de Seri Fiillerin Kalıntıları

Seri fiiller Eski Uygurca metinlerinde çok sık kullanılmasına karşın Türkçenin sonraki dönemlerinde ve Karahanlı sahasında kullanımdan hızlıca düşmüş ve Türkçe metinlerde sonraki dönemlerde de oldukça az rastlanmaya başlanmıştır. Dillerin ödünçlediği sözlüksel ve dil bilgisel araçlar ödüçleme kanalları kesilmesine ve kültürel ilişkileri azalmasına karşın dillerde donuk şekilde sınırlı çerçevede yaşamaya devam edebilmektedir. Seri fiil yapıları da Eski Uygurcada oldukça sık kullanılmasına karşın Türkçenin sonraki dönemlerinde dil ilişkilere bağlı olarak dilden düşmüştür. Gerek Karahanlı sahasında gerekse gerek Eski Anadolu Türkçesi[3] sahasında seri fiil yapılarına pek rastlanmadığı ancak kalıntılarının Türkçenin söz varlığında gözlemlenebildiği rahatlıkla ileri sürülebilir. Kâşgarlı, seri fiil kalıntılarına DLT'de yer vermiştir. Kâşgarlı, DLT'de seri fiil yapılarının dil bilgisel özelliklerini tanımlamakta, hatta bu yapıların ödünçleme ya da çeviri yoluyla dilde bulunduğuna da işaret etmektedir. Kâşgarlı, **turma** "turp" madde başında seri fiil kalıntılarına ve ödünçleme oluşlarına dolaylı olarak değinmektedir. Kâşgarlı, iki fiilden oluşan seri fiil yapılarında ilk fiilin asıl, ikincisinin diğerine bağımlı olduğunu ve bunların esasen tek fiille kullanılmadığını ancak Oğuzların dilinde Karahanlı Türkçesinin aksine tek bir fiille kullanılabildiği belirtilir. Kâşgarlı, seri fiil yapılarının Oğuz dilinde tek bir fiille ifade edilişini yabancı dillerin etkisi olarak görmekte ancak durum sanılanın aksi şeklinde görünmektedir.

> Oğuzlar Farslarla iç içe yaşamaya başlayınca Türkçe kelimelerin bir kısmını unutmuşlar ve onun yerine Farsça kelimeler kullanmışlardır. Nitekim Oğuzlar ibriğe aftaba derler, Farsçası da aftaba biçimdedir. Gerdanlığa kalıda derler, Arapçası kilada biçimindedir. Öbür Türkler ise ibriğe kumgan, gerdanlık ve yüzüğe bakan derler (Kaçalin, 2023, s. 194). Bilinmelidir ki Oğuzların dili incedir, Türklerin birisi asıl ve kök, öbürüsü takıntı (tabi) olmak üzere çift olarak kullandıkları her bir ismin ve fiilin Oğuzlar takıntı olanını kullanırlar. Halbuki, öbür Türkler bunu tek olarak söylemezler. Söz gelimi Türkler bir şeyi bir şeye kattıkları zaman **kattı kardı** derler. Burada kök olan **kattı**'dır. **kardı** kelimesi takıntıdır. Oğuzlar bir şeyi bir şeyle karıştırdıkları zaman kardı deyip asıl olanını bırakırlar. (Atalay, 2013, I/ s. 432)

[3] Eski Anadolu Türkçesi sahasında seri fiil yapıları üzerine yapılan bir doktora çalışmasında seri fiillerin ancak çok sınırlı örneğine rastlandığı görülmektedir. bk. Çiğil, 2020.

Kâşgarlı seri fiil yapılarını Türkçe esas yapılar olarak tanımlamasına karşın çok fazla örnekle tanıklamaz. Kâşgarlı, asıl unsurun birinci fiil, ikinci fiilin, uzantı, takıntı ya da bağımlı olduğunu söylemesine karşın seri fiilleri her zaman asıl unsur yani birinci fiilin madde başı yapıldığı yerde değil çoğunlukla ikinci fiilin madde başı yerde tanımlar. Örneğin *katıl- karıl-* yapısı *katıl-* fiilinde değil *karıl-* fiilinde tanıklanır. *kur- yow-* yapısı da yine ikinci fiilin madde başı yapıldığı yerde tanıklanır. Fiillerin tek başına kullanılamadığını söylemesine karşın kimi zaman fiillerin yalnız başına kullanımlarını tanıklar. *bezen- kozan-* fiillerinin tek başına kullanılmadığını belirtmesine karşın *bezen-* fiili tek başına tanıklanmıştır[4]. Burada dikkat çeken şey Kâşgarlı'nın seri fiilleri çoğunlukla sıralı bir cümle olarak Arapçaya çevirmesidir. Buna karşın ikincil çevirilerde tek bir fiil ve eylem olarak Türkiye Türkçesine aktarılmaktadır. *kur- yow-* fiili Kaçalin çevirisinde tek bir olay ve fiille aktarılırken Kâşgarlı esasında seri fiil yapısını ardışık iki olay ve iki fiille Arapçaya aktardığı görülmektedir. Bu, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve ilişkili iki alt olaydan oluşan ve bütüncül bir olay anlatan seri fiil yapılarının temel özelliklerindendir. Bu olay tiplerini tek bir fiille anlatmak çoğunlukla anlam kayıplarına neden olmaktadır. Hülasa DLT'de gözlenen seri fiillerin Eski Uygurca döneminde Türkçeye girmiş ve sözlükselleşerek Karahanlı Türkçesinde çok sözcüklü kalıp dil birimi olarak kullanan seri fiil kalıntıları olduğu söylenebilir.

DLT'de tanıklanan, Karahanlı sahasında çok sözcüklü kalıp dil birimi olarak kullanılan seri fiil kalıntıları şunlardır:

katıl- karıl-: bir neŋ birke **katıldı (karıldı**). "Bir nesne bir nesneye karıştı" Oğuz lehçesinde. Öbür türkler **katıldı karıldı** diye iki kelimeyi bir arada söylerler. (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 223)

kur- yow-: Er kadaşın **kurdı yuwdı.** "Adam hısımına erişti. (adam, yakınlarına vardı; ona mal vererek gönlünü aldı.)" . (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 602)

ar- yow- : Ol anı **ardı yuwdı.** " O, ona hile etti, aldattı." (DLT/ Atalay, 2013, III, s. 62)

uwun- tewin-: Er eligin **uwundı tewindi**. "Adam, işten tasalandı, utandığı ve sıkıldığı için elini oğuşturdu." (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 464)

uşal- tewşel-: Etmek **uşaldı tewşeldi**. "Ekmek vb. ufalandı." Bunun aslı **uşaldı** biçimindedir. (DLT/ Kaçalin 2019, s. 464)

---

4 bezen- madde başında **Uragut bezendi.** "Kadın bezendi, süslendi." (DLT/ Kaçalin, 2019, s.107)

bışıp tıtıl-: Et **bışıp tıtıldı**. “Et pişip didildi.” (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 471)

teg- kel-: **tegdi keldi**. “Ziyaretçi geldi.” (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 473)

ur- tokı-: er kulın *urdı*. “O kölesini dövdü.” Öbür Türkler **urdı tokıdı** (er kulın urdı tokıdı.) diye iki kelimeyi birlikte söyler. (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 480)

bulgan- telgen-: ol aŋar **bulgandı telgendi**. “O ona kızdı ve ona yüz çevirdi.” *telgendi* tek başına kullanılmaz ancak *bulgandı*’nın arkasından gelir. (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 455)

bulga- telge-: ol atasın *bulgadı.* “O babasını sinirli ve kızgın hâle soktu”. *telgeldi* kelimesi yalnız söylenmez. *bulgadı* kelimesiyle beraber söylenir. (Atalay, 2013, III, s. 291.)

ewür- tewür-: ol tawarıg **ewürdi tewürdi**. “Adam malı evirdi çevirdi, altını üstüne getirdi.” Burada **ewürdi** asıldır. **tewürdi** ona uyarak gelir. (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 464)

eril- sarıl-: beg aŋar **arıldı sarıldı.** “Bey ona kızdı, darıldı.” (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 391)

bezen- kozan-: aragut **bezendi kozandı**. “Kadın bezendi, süslendi.” (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 282)

buş- taru-: er **buşdı tarudı**. “Adam sıkıldı ve daraldı.” (s.446). “adam usandı sıkıldı daraldı.” (Atalay, 2013, III, s.262)

karga- alka- : ol anı **kargadı arkadı.** “O, onu karadı, ona lanet okudu, karaladı, kötülüklerini sayıp döktü.” Bu iki fiil birlikte söylenir, birbirinden ayrı kullanılmaz. (DLT/ Kaçalin, 2019, s. 77)

suçı- bukrı-: at **suçıdı bukradı**. “At çifte atıp huysuzlandı.” (DLT/ Kaçalin, 2019, s.126) “At sıçradı, camışlık etti” (Atalay 2013, III, s.279)

yaru- yaşu-: er **yarudı yaşudı**. “Adam keyiflenip sevindi.” (DLT/ Kaçalin, 2019, s.569); “Adam keyiflendi, sevindi” (Atalay 2013, III, s. 89).

yayıl- yaykal-: er köŋli **yayıldı yaykaldı.** “Adamın gönlü kaydı”. (DLT/ Kaçalin, 2019, s.574)

kakıl- sokul-: başra *kakıldı*. "başa kakıldı" bundan **kakıldı sokuldı** denir. "küçük düşürülmek için itilip kakıldı." demektir. (DLT/ Ercilasun ve Akkoyunlu, 2017, s. 271)

keliş- barış-: ol maŋa **kelişdi barışdı.** "O bana geldi ben ona gittim, birbirimize gelip gittik." (DLT/ Atalay, 2013, II, 110.)

satış- alış-: Olar ikki yawar **satışgan alışganlar** ol "Onlar birbiriyle mal atıp satmaktadırlar". Başka bir söyleyişle **satışgan tawışgan** dahi denir. Bu sözler **sattı tawdı** sözlerinden alınmıştır, sattı ve tasarruf etti demektir. (DLT/ Atalay, 2013, I, s.518, 519).

etil- sayıl-: Bu er ol **etilgen sayılgan** "Bu, birçok işlere giren çıkan adamdır." (DLT/ Atalay, 2013, I, s. 158)

Seri fiil yapıları ölçülebilir ve güvenilir biçimsel ölçütler aracılığıyla daha çok tanımlanır. Asgari seri fiil koşulları da bu biçimsel ölçütlere dayanır. Alan yazında seri fiillerin ölçülmesi ve kararlaştırması daha güç anlamsal bir ölçütü vardır. Seri fiil yapıları tek bir yüklem ve tek cümle olma niteliklerinin tabi sonucu olarak tek bir olay olarak kavramsallaştırılan bir olayı betimler. Seri fiil yapıları bununla birlikte bir olayı ya da birbiriyle yakından ilgili birkaç altolaydan oluşan makro bir olayı, hatta birbiriyle ilintili kavramsallaştırılmış bir dizideki birkaç olayı da anlatır. Bu tür olaylar tabi olarak hedef dile aktarılmak istendiğinde birden fazla fiil ve cümleyle çevrilmek ve eş değerliği sağlanabilmektedir. DLT'deki seri fiiller Türkoloji alan yazınında her ne kadar birer ikileme olarak tanımlansa da Arapçaya anlamsal tam bir seri fiil yapısı gibi çevrilmiştir. İkincil çevirilerde bir ikileme olduğu düşüncesiyle tek bir fiille Arapçadan Türkiye Türkçesine aktarılmasına karşın Kâşgarlı birincil çevirisinde seri fiilin anlamsal yapısını ve sıkı bir ilişkiyle kavramlaştırılan olayları betimleyecek şekilde Arapçaya aktarmıştır. Yukarıdaki seri fiil çevirilerine bakıldığında ikincil çevirilerin mütercimlerin bireysel tercihleri göz ardı edildiğinde[5] çoğunlukla sıralı ya da bağlı cümle yapılarıyla aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu onların ikilemeden ziyade bir seri fiil kalıntısı olduğunu gösteren başka bir emare olduğu söylenebilir.

DLT'deki seri fiil kalıntıları Eski Uygurca dönemi metinlerinde kullanılmaktaydı. Örneğin DLT'de verilen *yayıl- yaykal-* seri fiiline Eski Uygurca metinlerinde rastlanılmaktadır. Bu yapı Eski Uygurca metinlerinden Altun Yaruk'ta da kullanılır: *köl suvın tokıp yaymış teg yokaru kodı yayıltı yaykaltı*

[5] İkincil çevirilerde özellikle Atalay (2013) ve Kaçalin (2019) birebir çevirilerin yanı sıra bireysel tercihlerini de belirtmektedirler. Bire bir çeviri karşılıkları bu eserler parantez içinde ayrıca sunulur.

(Kaya, 1994, 324). Ancak bu yapının Altun Yaruk'ta DLT'de betimlenen anlamsal özellikleriyle kullanıldığını ileri sürmek güçtür. *yayıl- yaykal-* seri fiil gibi DLT'de betimlenen diğer seri fiil tanıklarının da Eski Uygurca metinlerinde kullanıldığı rahatlıkla söylenebilir. Bunun ayrı bir araştırma ve tarama yapılması gerekmektedir.

Seri fiil yapıları seri fiil dillerinde hem sözlüksel hem de dil bilgisel kategorileri işaretlemek için kullanılır. Seri fiillerin ödünçlendiği diğer dillerde ise çoğunlukla sözlüksel birimlerin eş değeri olarak alınmış ve hedef dilde sözlükselleşmiştir. Ancak seri fiiller seri fiil dili olmayan di1llerde de kimi zaman dil bilgisel kategorileri de işaretleyebilmektedir. Kâşgarlı'nın DLT'de tanıkladığı *keliş- barış-* ve *satış- alış-* seri fiillerinin aşağıdaki cümlelerde işteşlik kategorisini işaretlemek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

ol maŋa **kelişdi barışdı.** "O bana geldi ben ona gittim, birbirimize gelip gittik." (DLT/ Atalay, 2013, II, 110.)

olar ikki yawar **satışgan alışganlar** ol "Onlar birbiriyle mal atıp satmaktadırlar". Başka bir söyleyişle **satışgan tawışgan** dahi denir. Bu sözler **sattı tawdı** sözlerinden alınmıştır, sattı ve tasarruf etti demektir. (DLT/ Atalay, 2013, I, s.518, 519).

Sonuç

Seri fiiller, Eski Uygurca dinî metinlerinde çok yoğun kullanılmasına karşın DLT'de Kâşgarlı'nın tanıkladığı, tarafımca tespit edilebilen 22 seri fiil bulunmaktadır. Seri fiiller Eski Uygurca döneminden önce olmadığı ancak seri fiil yapılarına benzer zarf-fiil yapılarından dönüşen seri fiil yapılarına benzer yapıların ancak bulunduğu görülmektedir. Eski Türk Yazıtlarında seri fiillere benzer yapıların daha Türkçeye zarf-fiil yapılarından ve özellikle orta-fiil yapılarından dönüşen fiil dizileri olduğu söylenebilir. Eski Uygurca zarf-fiil ve orta fiil yapıları yanı sıra seri fiil yapılarının sıklıkla görüldüğü asyatik dillerden yapılan çeviriler ve dil ilişkileri vasıtasıyla giren seri fiil yapılarını da içermektedir. Seri fiil yapıları Türkçenin sonraki dönemlerinde hızlıca kaybolmuştur. Bununla birlikte DLT'de seri fiil kalıntılarına çoğunlukla çok sözcüklü kalıp dil birimi ve bir sözlüksel birimi olarak rastlanmıştır. Seri fiil kalıntılarına muhtemelen Türkçenin diğer tarihî ve modern dönemlerinde de rastlanacaktır. Bunun için yeni araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

Aydın, E. ve Karaman, A. (2019). Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler, *JOTS*, 3/2, 259-286.

Aikhenvald, Alexandra Y. (2018). Serial Verbs. Oxford: Oxford University Press.

Aikhenvald, Alexandra Y. (2006). "Serial Verb Constructions in Typological Perspective". Serial Verb Constructions: A Crosslinguistic Typology. (ed. A. Aikhenvald - R. Dixon). Oxford: Oxford University Press: 1-68.

Bisang, Walter (2009). "Serial Verb Constructions". *Language and Linguistics Compass*. III/3: 792-814.

Haspelmath, Martin (2016). "The Serial Verb Construction: Comparative Concept and Cross-Linguistic Generalizations". *Language and Linguistics*. XVII/3: 291–319.

Kaya, C. (1994). *Altun Yaruk*. Türk Dil Kurumu

Kâşgarlı Mahmud (2017). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (İnceleme-Tıpkıbasım). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Kâşgarlı Mahmûd (2005). *Divânü Lügâti't-Türk*. (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Redi, Serap Tuğba Yurtsever). Kabalcı.

Kâşgarlı Mahmud (2013). *Divanü Lûgat-it-Türk* (Çeviri-Dizin). Haz. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu.

Kâşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin). (Haz. Ahmet B. Ercilasun & Ziyat Akkoyunlu). Türk Dil Kurumu

Mahmūd al-Kāšγarī (1982). *Compendium of the Turkic Dialect (Dīwān Luγāt at-Turk)* (Part I). (Edited and Traslated by Robert Dankoff and James Kelly). Harvard: Harvard Universty Printing Office

Mahmûd el-Kâşgarî (2019). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. (Haz. Mustafa S. Kaçalin), Kabalcı.

Wilkens, J. (2021). *Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Universitatsverlag Göttingen.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE -SA EKİ ALAN FİİLLERİN ANLAM FONKSİYONLARININ ANALİZİ

*Osman TÜRK**

Özet

Kâşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, 1074 yılında tamamlanan eser Türk dili ve Türk tarihi bakımından önemli bir eserdir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk dili tarihinin en değerli dil yadigârlarından olan Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerindendir. Türk dili alanında yapılan çalışmaların tespitinde *Dîvânu Lugâti't-Türk*, bir başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Türk dilinde çalışmalar yapılırken tarihsel süreçte verilen sözlük türündeki eserlerin ayrı bir yeri vardır. Sözlük olarak kaleme alınan eserdeki kelimeler, toplum yaşamı ile alakalı birçok unsur içermektedir. Hayatın her alanını ilgilendiren eser, söz varlığı bakımından zengindir. Söz konusu çok yönlü yapısıyla 11. yüzyıldaki Türk boylarının toplumsal, kültürel, gündelik yaşantısına dair birtakım izler de barındıran Dîvânu *Lugâti't-Türk*, dönemin anlam dünyasını aydınlatabilecek geniş bir kavram ve yelpazeye sahiptir. Türklerin; yaşam tarzı, tarihi, edebiyatı, kültürü, siyasi ve sosyal yapıları hakkında pek çok bilgi veren bir ansiklopedi niteliğindedir. Aynı zamanda zihin dünyasının da bir göstergesidir. Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*; dilin söz varlığı, ses bilgisi ve şekil bilgisi alanlarında zengin bir içerik sunmaktadır. Türklük biliminin temel kaynaklarından olan ansiklopedik eser, araştırmacılar tarafından sıkça başvurulan bir kaynak konumundadır. Sadece filoloji alanında değil coğrafya, sosyoloji, halk bilimi, tarih vb. disiplinler hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür. Ayrıca Türk dünyasını ve Türk kültürünü anlamak bakımından eser, büyük bir önem taşımaktadır. Çeşitli Türk lehçelerinin de eser içerisinde bulunması, karşılaştırmalı yöntemlerin kullanılmasına da imkân sağlamaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türkçenin zenginliğini ve gücünü ortaya koymak bakımından gayet mühim bir yerdedir. Dolayısıyla bu

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Şanlıurfa, osmanturkgau@gmail.com ORCID: 0000-0002-9379-6225.

eserin Türkolojiye kazandırılması ve muhafaza edilmesi Türk ulusu için millî bir değeri vurgulamaktadır. Türk dili açısından eserin içeriği dil bakımından da önemli bir hazine barındırmaktadır. Bu bağlamda yapım eklerinin yapı ve anlam arasında ilişkinin bulunması ekinde anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te -sA ekini alan fiillerin anlam fonksiyonları analiz edilmiştir. Tespit edilen örnekler metin içerisindeki yeri belirtilmiş ve bağlamına göre kategorize edilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te –sA ekinin tespit edilen örnekler sayısal olarak kaç defa geçtiği de gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Şekil Bilgisi, Fiil, Anlam.

Analysis of the Semantic Functions of Verbs Taking the Suffix -Sa in *Dîvânu Lugâti't Türk*

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk, written by Mahmud of Kashgar, completed in 1074, is an important work in terms of the Turkish language and history. *Dîvânu Lugâti't-Türk* is one of the works of the Karakhanid Turkish period and one of the most valuable linguistic heirlooms in the history of Turkish language. *Dîvânu Lugâti't-Türk* is used as a reference source in determining the studies in the field of Turkish language. The words in the work written as a dictionary include many elements related to social life. The work, which concerns all areas of life, is rich in terms of vocabulary. With its multifaceted structure, *Dîvânu Lugâti't-Türk,* which also contains some traces of the social, cultural and daily life of the Turkish tribes in the 11th century, has a wide range of concepts and spectrum that can illuminate the semantic world of the period. The Turks; It is an encyclopedia that provides a wealth of information on lifestyle, history, literature, culture, political and social structures. It is also a reflection of the world of thought. Written by Mahmud al-Kashgari, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, offers rich content in the vocabulary, phonetics, and morphology of the language. As a fundamental resource in Turkology, this encyclopedic work is frequently consulted by researchers. It provides insights not only into philology but also into disciplines such as geography, sociology, folklore, history, and more. Furthermore, the work is of great importance for understanding the Turkic world and culture. The inclusion of various Turkic dialects within the work allows for the use of comparative methods. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, holds a significant place in demonstrating the richness and power of the Turkish language. Therefore, its inclusion and preservation in Turkology emphasizes its national value for the Turkish nation. From the perspective of the Turkish language, the work's content also contains a significant linguistic treasure. In this context, the relationship between structure and meaning of

derivational suffixes facilitates their understanding. This study analyzes the semantic functions of verbs that take the suffix -sA in *Dîvânu Lugâti't-Türk.* The identified examples are categorized according to their context and their place within the text. The numerical number of occurrences of the suffix -sA in *Dîvânu Lugâti't-Türk* is also shown.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Morphology, Verb, Meaning.

Giriş

Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı *Dîvânu Lugâti't-Türk,* Türk diline ait olan birçok malzemeyi içerisinde barındıran temel eserlerdendir. Kâşgarlı Mahmût Türk boyları ağızlarından canlı Türk kültürüne ve geleneklerine ait bu hacimli malzemeyi toplayarak Türk dil ve kültürünü Arap muhitine öğretmek ve Türk diline dair yazdığı gramerle de Türkçeyi Araplara öğretmek gayesini gütmüştür (Caferoğlu, 2017, s. 23-38; Kaçalin, 1994, s. 447). Sadece bir sözlük niteliği taşıması değil, dil bilgisine ait unsurları ihtiva etmesi de eserin değerini artırmaktadır. Eser, geçiş dönemine ait olduğu için dil özellikleri açısından oldukça fazla malzemeye sahiptir (Türk ve Koç, 2023, s. 330). Eserin yazıldığı dönemden önce ve sonrasına ait birtakım bilgiler rahatlıkla takip edilebilmektedir. Eser, bu açıdan değerlendirildiğinde ise aynı dönemde yazılmış diğer eserlerle mukayese imkânı da sunmaktadır.

Kâşgarlı Mahmût, eserde Türk dilinin önemini şu şekilde vurgular: Buhara'nın sözüne güvenilir imamlarından birinden ve başkaca Nişaburlu bir imamdan işittim ki, Peygamberimiz (Yalvacımız), "Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır" buyurmuştur. Bu söz (hadis) doğru ise Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vâcib) bir iş olur; yok, bu söz doğru değilse akıl bunu emreder" (Atalay, 1992, s. 3-4).

Kâşgarlı, Dîvân'da kendisine göndermeler yaptığı Kitâbu Cevâhiri'n-nahv fî lugâti't-Türk adını taşıyan bu eserinin varlığını haber vermiştir (Akün, XXV, 12).

Kâşgarlı Mahmût'un başka bir eserinin varlığından da söz edilmektedir ancak bu esere ulaşılamamıştır. Kitabının ön sözünde Kitab-ı Cevâhirün Nahv fi Lugati 't-Türk adında Türkçe bir gramer kitabı da yazdığından söz etmekle birlikte maalesef bu eser henüz bulunamamıştır (Köprülü, 2003, s. 216).

Dîvânu Lugâti't-Türk, sadece Türkoloji alanını ilgilendiren bir yapıt değil; aynı zamanda dil öğretimi, gramer kategorileri, sözlük birimleri gibi birçok dil unsurunu da içermektedir. Bu yönüyle "Divan" günümüzden 900 yıl önce diyalektoloji alanında benzersiz bir eser olarak karşımızda durmaktadır (Gülensoy, 2010, s. 387-389). Birçok Türk boyundan bahsedilen eserde bu

boyların dil özellikleri, kültürleri, gelenek ve görenekleri gibi birçok konuya da değinilmiştir. Bu noktada eser, Türk toplumunun her alanına ait olan içerikleri kendi bünyesinde barındırmaktadır.

Halk kültürünü de aktaran eserde, Türk şiirinin ve nazım birimlerinin örneklerine de yer verilmiş olup bu örnekler, Türk edebiyatı için oldukça önem taşımaktadır. *Divânü Lûgati't-Türk*'teki şiirlerin eski Türk hayatındaki dinamizmi yansıtması, eski Türk destanlarından örnek parçalar bulundurması ve bu konuda en eski ve tek eser olması da dikkate değerdir (Batur vd., 2013, s. 408).

Eser, birçok sözlük birimini barındırmasının yanı sıra gramer kategorileri üzerinde de durulmaktadır. Türk dili için kaynak bir eser olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü bu konularla sınırlandırmak mümkün olmadığı gibi ses, şekil ve anlam olmak üzere geniş bir açıdan değerlendirmek gerekir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* sahip olduğu zengin dil malzemesiyle günümüzde çok sayıda çalışmaya konu olmaktadır (Çakmak, 2020, s. 88). Gerek Türklük ve Türk toplulukları, gerek coğrafî bilgiler, gerekse kültürel ögelere ait birçok bilgiyi içeren eser çok yönlü bir özelliğe sahiptir.

Fiiller hem şekil hem de anlam açısından tümce içerisinde görev yapan sözcük türleridir. Yapısal ve anlamsal olarak kategorize edilirler. Tümce içerisinde fiiller, anlam belirleyici olarak da görev üstlenirler. Yüklem görevindeki bir fiil anlam bilimsel ve dil bilgisel düzeyde olan ilişkisinden dolayı cümlenin hem anlam bilimsel hem de söz dizimsel yapısını düzenlemektedir (Daneš, 1994, s. 203). Fiiller de yapı özelliklerinin yanı sıra anlam özellikleriyle de tümcede bir yer edinirler. Bu şekilde söz varlığı içerisinde anlamsal bakımdan bir konuma sahip olurlar. Fiiller yapılarına göre değerlendirildiğinde başka bir sözcükle birleşip başka bir anlama transfer olabilmektedir. Fiiller bazı durumlarda tek başlarına bazı durumlarda ise bir isim unsuruyla birleşerek dil içerisinde var olurlar (Koç, 2020: 196). Böylelikle hem yapı hem de anlam değişebilir ve söz varlığı bu noktada zenginleşir. Dile yabancı kelime giriş yollarından biri olan bu yapılar söz konusu yönüyle söz varlığının, kelime kadrosunun çeşitlenip zenginleşmesine de katkı sağlamaktadır (Datlı, 2015, s. 800).

Her bir fiil, kendine göre bir anlam değerine sahiptir. Bununla birlikte bir fiilin birden fazla anlamı olabilir ve tümce içerisinde bağlama göre farklı anlamlar yüklenebilir. Fiiller de dilde çoğunlukla tek bir hareketi karşılamayarak çok anlamlı bir hâle gelirler (Hirik, 2017, s. 55). Bu durum ise farklı anlamlar içeren fiillerin anlam olarak da kategorize edilme ihtiyacını ortaya koymuştur. Türkçede fiillerin öteden beri biçim bilimi yanı sıra söz dizimsel ve tematik açıdan da sınıflandırıldığı görülür (Doğan, 2022, s. 2445).

-sA eki, "bir şeyi istemek veya arzulamak" anlamı taşıyan bir ek olup bu ekin türü hakkında farklı görüşler söz konusudur. "Arzu etme, istek, meyil etme, ihtiyaç duyma" anlamı taşıyan +sA- eki hakkındaki tartışma konularının başında bu ekin isimden fiil yapma eki mi yoksa fiilden fiil yapma eki mi olduğu konusudur (Bulak, 2012, s. 684). Kâşgarlı'da fiilden fiil yapma eki -sA-'den bahsedilemeyeceğini, ancak -g/-ġ eki düştükten sonra onun yerine kaim olan -I/-U'den sonra +sA- isimden fiil yapma ekinin geldiğini ve bu ekin bu örneklerde de ewse-, etse- kelimelerinde olduğu gibi isimden fiil yapma eki kabul edilmesi gerektiğini söyler (Ercilasun, 1995, ss. 449-455).

-sA ekinin isimden fiil yapan ek mi fiilden fiil yapan ek mi olduğu konusunda, araştırmacılar tarafından farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Gabain, +sA- (+sa- /+sä-) isimden fiil yapma ekinin işlek bir ek olmadığını belirtmiştir (Gabain, 2007: 50). Clauson +sA- ekini Karahanlı Türkçesi döneminde sıklıkla kullanılan fiilden fiil yapma ekleri arasında değerlendirir (Clauson, 1972, s. 15). Korkmaz ise, +sA ekinin istek bildiren ve işlek olmayan bir ek olduğunu belirtir (Korkmaz, 2003, ss. 121-122). Ergin, bu ekin istek ifadesi için kullanıldığını, olma veya yapma ifade eden fiiller yaptığını ifade eder (Ergin, 1993, ss. 174).

İnceleme Yöntemi

Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te -sA ekini alan fiiller tespit edilerek listelenmiş ve tespit edilen fiiller anlam kategorilerine ayrılmıştır. Farklı anlamlara sahip olan bu fiiller, başlıklarına göre gruplandırılmıştır. sA- eki ile türetilen fiiller ve bu ekin fiillere kattığı anlam fonksiyonları merkez alınarak başlıklar oluşturulmuştur. Burada sA- ekinin tartışmalı fonksiyonu üzerinde değil bu ek ile türetilen fiillerin içerdikleri anlam üzerinde durulacaktır. sA- ekini alan fiiller, anlam olarak iste- eylemine dayanarak anlamlandırılmıştır. Bu çerçevede ele alınan fiiller, anlam olarak 18 başlık altında değerlendirilmiştir.

İnceleme

Bedensel İhtiyaç Bildirenler

Eserde bedensel ihtiyaç bildiren sa- ekiyle türetilen fiiller içerisinde *yatsa-* fiili olduğu tespit edilmiş ve toplam 1 adet olduğu görülmüştür. *yatsamak* fiili, *yatmak veya uyumak istemek* anlamında kullanılmış ve anlam olarak bedensel bir ihtiyacı karşılamıştır.

yatsamak: yatmak veya uyumak istemek III, 304

Bir İşi Başkasına Yaptırma Anlamını İçerenler

Dîvânu Lugâti't-Türk'te -sA ekiyle türetilen fiiller içerisinde *bir işi başkasına yaptırma* anlamını içeren 1 adet fiil olduğu görülmüştür. *okıtsamak* fiili *okuma veya çağırma işini başkasına yaptırma* anlamını taşımaktadır.

okıtsamak: okutmak istemek, çağırtmak istemek I, 302

Boyut/Ölçü Bildirenler

Eserde -sA ekiyle türetilen ve boyut/ölçü bildiren fiiller arasında *kapsamak, ulugsamak* fiilleri yer almakta olup toplam 2 adet olduğu görülmüştür. Tespit edilen fiiller, boyut ve ölçü bildirmektedir. *kapsamak* fiili, bir alana hâkim olmak ve bunu istemek anlamında, *ulugsamak* fiili ise herhangi bir şeyin boyut olarak büyük olanını istemek anlamındadır. Eser içerisinde tespit edilen fiiller ve anlamları şu şekildedir:

kapsamak: kaplamak, kaplamak istemek, etrafını kaplamak, sarmak, kapmak istemek I, 155, 463; III, 285

ulugsamak: bir şeyin büyüğünü istemek I, 302, 303

Değişim Bildirenler

İncelenen fiiller içerisinde değişim bildiren fiiller arasında *biligsemek, bütsemek* fiilleri yer almakta olup toplam 2 adettir. *biligsemek* akıllı bir duruma gelip akıllı ve bilinçli olma noktasında değişim göstermek; *bütsemek* iyileşme yolunda bir değişim gerçekleştirmek anlamı taşımaktadır. Eser içerisinde tespit edilen fiiller ve anlamları şu şekildedir:

biligsemek: akıllanmak; akıllı olmak istemek III, 334

bütsemek: iyileşmeye yaklaşmak III, 284

Durum Bildirenler

Eserde -sA ekiyle türetilen ve durum bildiren fiiller arasında *ölsemek, ölügsemek, öksemek, turugsamak, uçursamak, yapsamak, yoğsamak, yuwsamak* fiilleri bulunmaktadır. Bu başlığa ait fiiller toplam 8 adet olup her bir fiil bir duruma işaret etmektedir. *ölsemek* ölümü isteme, *ölügsemek* ölümü isteme, *öksemek* yığma eylemini istemek, *turugsamak* durmak ve sonlandırmak istemek, *uçursamak* uçurma işini istemek, *yapsamak* bir yeri örtme veya kapatma işini istemek, *yoğsamak* herhangi bir şeyi silme veya yok etme eylemini istemek, *yuwsamak* herhangi bir şeyi yuvarlak hâle getirmeyi istemek anlamlarını taşımaktadır. Eser içerisinde bu başlığa ait olan fiiller ve anlamları şu şekildedir:

ölsemek: ölmek istemek I, 278

ölügsemek: ölmek istemek I, 303

öksemek: yığmak istemek I, 278

turugsamak: durmak istemek III, 333, 334

uçursamak: uçurmak istemek I, 280; III, 247

yapsamak: (örtmek, kapamak, yapmak) istemek I, 463; II, 172; III, 304

yoğsamak: silmek istemek III, 305

yuwsamak: yuvarlamak istemek III, 306

Gizlilik Bildirenler

-sA ekiyle türetilen ve gizlilik bildiren fiiller içerisinde *yaşsamak* fiilinin yer aldığı ve toplam 1 adet olduğu görülmüştür. *yaşsamak* fiili gizleme veya saklama eylemini istemek anlamını taşımaktadır.

yaşsamak: gizlemek istemek III, 305

Hareket Bildirenler

Hareket bildiren fiiller; *açsamak, aşsamak, atsamak, barıgsamak, barsamak, bérigsemek, çapsamak, egirsemek, egsemek, emsemek, ıdsamak, ılsamak, içsemek, insemek, itsemek, keçsemek, keçürsemek, kedürsemek, keligsemek, kelsemek, kirigsemek, kopsamak, kötürsemek, ötsemek, sürsemek, ursamak, uzsamak, ügitsemek, üzsemek, yadsamak, yéysemek, yıksamak, yazsamak* fiillerinden oluşmakta olup bu başlığa ait fiil sayısı toplam 32 adettir. Tespit edilen fiiller, bir hareketi vurgulayıp bu hareketi isteme anlamını taşımaktadır.

açsamak fiili açmak hareketini, *aşsamak* eylemi bir yerden uzaklaşma ve yemek yeme hareketini, *atsamak* fiili atma hareketini, *barıgsamak* fiili bir yere ulaşma ve gitme hareketini, *barsamak* fiili varma ve gitme hareketini, *bérigsemek* fiili verme hareketini, *çapsamak* fiili yüzme hareketini, *egirsemek* fiili bir yeri kuşatma hareketini, *egsemek* fiili herhangi bir şeyi eğik duruma getirme hareketini, *esmemek* fiili emme hareketini, *ıdsamak* fiili gönderme veya iletme hareketini, *ılsamak* fiili inme hareketini, *içsemek* fiili içme veya sıvı bir maddeyi tüketme hareketini, *insemek* fiili inme hareketini, *itsemek* fiili itme hareketini, *keçsemek* fiili geçme hareketini, geçirme hareketini, *kedürsemek* fiili giydirme veya giyme eylemini yaptırma hareketini, *keligsemek* fiili gelme hareketini, *kirigsemek* fiili girme veya dâhil olma hareketini, *kopsamak* fiili çıkma hareketini, *kötürsemek* fiili götürmek veya taşımak hareketini, *ötsemek* fiili ileri mesafeye doğru uzaklaşma hareketini, *sürsemek* fiili sürme hareketini, *ursamak* fiili vurma hareketini, *uzsamak* fiili ayırmak veya koparmak hareketini, *ügitsemek* fiili öğütme veya eritme hareketini, *üzsemek* fiili koparma hareketini, *yadsamak* fiili yayma veya dağıtma hareketini, *yéysemek* fiili yemek yeme hareketini, *yıksamak* yıkma hareketini, yazsamak fiili çözmek, açmak hareketlerini anlam olarak karşılamaktadır. Eser içerisinde tespit edilen fiiller ve anlamları şu şekildedir:

açsamak: açmak istemek, I, 276
aşsamak: tepeyi aşmak istemek; yemek yemek istemek I, 277
atsamak: atmak istemek I, 275, 280
barıgsamak: varmak, gitmek istemek I, 281; III, 333
barsamak: varmak, gitmek istemek I, 281
bérigsemek: vermek istemek; vere yazmak III, 334
çapsamak: yüzmek istemek III, 284
egirsemek: egirmek istemek, (çevirmek, bir yeri kuşatmak) istemek I, 302
egsemek: eğmek istemek I, 277
emsemek: emmek istemek I, 278
ıdsamak: göndermek istemek I, 276
ılsamak: inmek istemek I, 278
içsemek: içmek I, 20, 276
insemek: inmek istemek I, 278
itsemek: itmek istemek I, 276
keçsemek: geçmek istemek I, 155
keçürsemek: geçirmek istemek III, 247
kedürsemek: giydirmek istemek III, 332
keligsemek: gelmek istemek III, 285, 335
kelsemek: gelmek istemek, gelsemek III, 285
kirigsemek: girmek istemek III, 334, 335
kopsamak: çıkmak istemek III, 285
kötürsemek: götürmek istemek I, 280
ötsemek: öte geçmek istemek, delip geçmek istemek I, 276
sürsemek: sürmek istemek III, 284
ursamak: vurmak istemek I, 276
uzsamak: koparmak istemek I, 276, 277
ügitsemek: öğütmek istemek I, 302
üzsemek: koparmak I, 276, 277
yadsamak: yaymak ve dağıtmak istemek III, 305
yéysemek: yemek istemek I, 20; III, 304
yıksamak: yıkmak istemek III, 306
yazsamak: çözmek istemek III, 305

8. Hız Bildirenler

Hız bildiren fiiller içerisinde *éwsemek* fiili yer almaktadır. Bu fiil acele etme ve hızlanma anlamlarını taşımaktadır ve bu başlığa ait olan fiil sayısı toplam 1 adettir. Eser içerisinde tespit edilerek bu başlığa ait olan fiiller ve anlamları şu şekildedir:

éwsemek: ivmek, acele etmek I, 277

Hissiyat Bildirenler

Hissiyat bildiren fiiller arasında *ewsemek, körsemek, körügsemek, öpsemek, yaysamak* fiilleri bulunmakta olup bu başlık altında değerlendirilen fiil sayısı toplam 5 adettir. *ewsemek* fiili özlem hissiyatını, *körsemek* ve *körügsemek* fiilleri kavuşma hissiyatını, *öpsemek* fiili sevgi hissiyatını, *yaysamak* fiili haset ve kıskançlık hissiyatlarını karşılamaktadır. Bu başlığa ait olan fiiller ve anlamları şu şekildedir:

ewsemek: evini özlemek I, 277, 279

körsemek: görsemek, görmek istemek I, 281; III, 285

körügsemek: görsemek, görmek veya kavuşmak istemek I, 281; III, 285, 334

öpsemek: öpmek istemek I, 275, 280

yaysamak: haset etmek, çekememek I, 155

Kabul Etme/Onay Bildirenler

Kabul etme/onay bildiren fiiller içerisinde *alıgsamak, alsamak ve kirtginsemek* fiillerinin yer aldığı görülmüştür. Bu başlığa ait olan fiiller toplam 3 adet olup kabul etme ve onaylama eylemlerini karşılamaktadır. alıgsamak ve alsamak fiilleri almayı isteme eylemine, kirtginsemek fiili onaylama eylemine karşılık gelmektedir. Kabul etme/onay bildiren fiiller başlığı altında değerlendirilen fiiller ve anlamları şu şekildedir:

alıgsamak: almak istemek I, 281 alık kuş gagası I, 68

alsamak: almak istemek I, 278

kirtginsemek: tasdik etmek istemek I, 280

Mesafe Bildirenler

Mesafe bildiren fiiller içerisinde *agsamak, yüksemek* fiilleri bulunmakta ve bu fiiller toplam 2 adettir. Mesafe unsuru, bulunulan yerden ölçü olarak kat edilen aralık olarak ifade edilmiştir. Tespit edilen fiillerde mesafe anlamı, yükselme veya bir noktadan yukarıya yönelme olarak karşılanmıştır. Bu başlığa ait olan fiiller ve sahip oldukları anlamlar şu şekildedir:

agsamak: (çıkmak, yükselmek, ağmak) istemek I, 277

yüksemek: yükselmek, uzamak I, 320; III, 306

Özür Dileme Anlamı İçerenler

Özür dileme anlamı içeren fiiller içerisinde *yawsamak, yüwsemek* fiilleri yer almakta olup toplam 2 adettir. Tespit edilen fiiller *gönül almak istemek, özür dilemek, kırgınlığı gidermek* anlamlarını taşımaktadır. Bu başlığa ait olan fiiller ve anlamları şu şekildedir:

yawsamak: gönül almak istemek III, 306

yüwsemek: gönül almak istemek III, 306

Red/Zorluk Bildirenler

Red/Zorluk bildiren fiiller içerisinde *buxsamak* fiili bulunmakta ve bu başlık altında değerlendirilen toplam fiil sayısı 1 adettir. *buxsamak* fiili, *herhangi bir şeyi kabul etmeme, zorla bir işi yapma* anlamlarını taşımaktadır.

buxsamak: kabul etmemek, zorla yapmak III, 284

Söylem/Konuşma Bildirenler

Eser içerisinde söylem/konuşma bildiren fiiller *sufsamak* ve *yarıgsamak* fiilleri olmak üzere 2 adettir. *sufsamak* fiili *alçak sesle konuşmak, okuyup üflemek*; *yarıgsamak* fiili ise *değerlendirilmek, yargılanmak* anlamlarını karşılamaktadır. Tespit edilen fiiller ve anlamları şu şekildedir:

sufsamak: fısıldamak, okuyup üflemek III, 286

yarıgsamak: yarlıganmak istemek III, 333

Tat Duyusu Bildirenler

Tat duyusu bildiren fiiller; *açıgsamak, bagırsamak, balıksamak, erüksemek, kagunsamak, kurutsamak, suwsamak, tatıgsamak, yagsamak* fiilleri olmak üzere toplam 9 adettir. Bu başlığa ait fiiller, *herhangi bir tadı veya yiyeceği/içeceği canı isteme* biçiminde anlamlandırılmıştır. *açıgsamak* fiili *ekşi bir tat istemek, bagırsamak* fiili *ciğer yemek istemek*, *balıksamak* fiili *balık yemek istemek*, *erüksemek* fiili *erik yiyeceğini yemek istemek*, *kagunsamak* fiili *kavun yiyeceğini yemek istemek*, *kurutsamak* fiili *kurut yemek istemek*, *suwsamak* fiili *su içmeyi istemek*, *tatıgsamak* fiili ta*tlı türünde bir yiyecek yemek istemek*, *yagsamak* fiili *yağ yemek istemek* anlamlarına karşılık gelmektedir. Bu başlığa ait olan fiiller ve anlamları şu şekildedir:

açıgsamak: canı ekşi istemek, I, 279, 302

bagırsamak: canı ciğer istemek III, 332

balıksamak: balık yemek istemek III, 334

erüksemek: eriksemek, canı erik istemek I, 303

kagunsamak: canı kavun istemek I, 280

kurutsamak: kurut istemek III, 332

suwsamak: susamak I, 281

tatıgsamak: canı tatlı istemek I, 279; III, 332, 333

yagsamak: yağ istemek III, 305, 306

Ticari Amaç Bildirenler

Ticari amaç bildiren fiiller içerisinde *satıgsamak* ve *satsamak* fiilleri olma üzere 2 adettir. Bu başlığa ait olan fiiller *para karşılığında herhangi bir şeyi vermek anlamında olan satma* eylemini karşılamaktadır. Ticari amaç bildiren fiiller ve anlamları şu şekildedir:

satıgsamak: satmak istemek III, 333

satsamak: satmak istemek III, 284

Tüketim/Kullanım Bildirenler

Tüketim/kullanım bildiren fiiller içerisinde *egirsemek* fiili yer almakta olup toplam 1 adettir. *egirsemek* fiili ilaç kullanmak istemek anlamında olup *herhangi bir maddeyi tüketme veya kullanma* anlamlarını taşımaktadır.

egirsemek: egir (ilaç) kullanmak istemek I, 302

Yüceltme Anlamı İçerenler

Yüceltme anlamı içeren fiiller içerisinde *ögsemek* fiili yer almakta olup toplam 1 adettir. *ögsemek* fiili *övmek veya değerini yükseltmek* anlamlarını taşımaktadır.

ögsemek: öğmek istemek I, 277, 278

Sonuç

Bu çalışmada Kâşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı nadide eser olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te -sA eki ile türetilen fiiller tespit edilmiş ve bu fiillerin anlam fonksiyonları üzerinde durulmuştur.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te -sA ekini alan fiiller içerdikleri anlam alanlarına göre gruplara ayrılmış ve başlık olarak kategorize edilmiştir. Eserde tespit edilen fiiller; *1. Bedensel İhtiyaç Bildirenler, 2. Bir İşi Başkasına Yaptırma Anlamını İçerenler, 3. Boyut/Ölçü Bildirenler, 4. Değişim Bildirenler, 5. Durum Bildirenler, 6. Gizlilik Bildirenler, 7. Hareket Bildirenler, 8. Hız Bildirenler, 9. Hissiyat Bildirenler, 10. Kabul Etme/Onay Bildirenler, 11. Mesafe Bildiren-*

ler, 12. Özür Dileme Anlamı İçerenler, 13. Red/Zorluk Bildirenler, 14. Söylem/ Konuşma Bildirenler, 15. Tat Duyusu Bildirenler, 16. Ticari Amaç Bildirenler, 17. Tüketim/Kullanım Bildirenler, 18. Yüceltme Anlamı İçerenler olmak üzere 18 başlık altında değerlendirilmiştir. Tespit edilen fiillerin başlıkları ve fiiller Tablo-1'de gösterilmiştir.

Tablo-1

-sA Ekiyle Türetilen Fiillerin Anlam Fonksiyonları	**-sA Ekiyle Türetilen Fiiller**
1. Bedensel İhtiyaç Bildirenler	yatsamak
2. Bir İşi Başkasına Yaptırma Anlamını İçerenler	okıtsamak
3. Boyut/Ölçü Bildirenler	kapsamak, ulugsamak
4. Değişim Bildirenler	biligsemek, bütsemek
5. Durum Bildirenler	ölsemek, ölügsemek, öksemek, turugsamak, uçursamak, yapsamak, yoğsamak, yuwsamak
6. Gizlilik Bildirenler	yaşsamak
7. Hareket Bildirenler	açsamak, aşsamak, atsamak, barıgsamak, barsamak, bérigsemek, çapsamak, egirsemek, egsemek, emsemek, ıdsamak, ılsamak, içsemek, insemek, itsemek, keçsemek, keçürsemek, kedürsemek, keligsemek, kelsemek, kirigsemek, kopsamak, kötürsemek, ötsemek, sürsemek, ursamak, uzsamak, ügitsemek, üzsemek, yadsamak, yéysemek, yıksamak, yazsamak
8. Hız Bildirenler	éwsemek
9. Hissiyat Bildirenler	éwsemek, körsemek, körügsemek, öpsemek, yaysamak
10. Kabul Etme/Onay Bildirenler	alıgsamak, alsamak, kirtginsemek
11. Mesafe Bildirenler	agsamak, yüksemek
12. Özür Dileme Anlamı İçerenler	yawsamak, yüwsemek
13. Red/Zorluk Bildirenler	buxsamak

14. Söylem/Konuşma Bildirenler	sufsamak, yarıgsamak
15. Tat Duyusu Bildirenler	açıgsamak, bagırsamak, balıksamak, erüksemek, kagunsamak, kurutsamak, suwsamak, tatıgsamak, yagsamak
16. Ticari Amaç Bildirenler	satıgsamak, satsamak
17. Tüketim/Kullanım Bildirenler	egirsemek
18. Yüceltme Anlamı İçerenler	ögsemek

-sA eki ile türetilen fiillerin anlam merkezinde *"istemek, arzu etmek"* içeriği bulunmaktadır. Söz konusu anlam merkezine tespit edilen fiiller kendi anlamları ile birlikte örtüştürülerek fiillerin anlam fonksiyonları sunulmuştur.

-sA eki ile türetilen fiillerin sayısal dağılımı Tablo-2'de gösterilmiştir.

Tablo-2

-sA Ekiyle Türetilen Fiillerin Anlam Fonksiyonları	**-sA Ekiyle Türetilen Fiillerin Sayısal Dağılımı**
1. Bedensel İhtiyaç Bildirenler	1
2. Bir İşi Başkasına Yaptırma Anlamını İçerenler	1
3. Boyut/Ölçü Bildirenler	2
4. Değişim Bildirenler	2
5. Durum Bildirenler	8
6. Gizlilik Bildirenler	1
7. Hareket Bildirenler	32
8. Hız Bildirenler	1
9. Hissiyat Bildirenler	5
10. Kabul Etme/Onay Bildirenler	3
11. Mesafe Bildirenler	2
12. Özür Dileme Anlamı İçerenler	2

13. Red/Zorluk Bildirenler	1
14. Söylem/Konuşma Bildirenler	2
15. Tat Duyusu Bildirenler	9
16. Ticari Amaç Bildirenler	2
17. Tüketim/Kullanım Bildirenler	1
18. Yüceltme Anlamı İçerenler	1
TOPLAM	**76**

Tablo-2'de görüldüğü gibi incelenen fiiller içerisindeki en fazla sayı *Hareket Bildirenler* başlığına aittir. Hareket anlam alanına sahip olan fiillerin sayıca fazla olması, hareket veya iş temasının fiillerde daha çok kullanıldığının bir göstergesi olduğu söylenebilir.

İncelenen fiillerde sayıca en az olan fiiller birden fazla başlığa ait olmakla birlikte eşit bir dağılım göstermiştir. *Bedensel İhtiyaç Bildirenler, Bir İşi Başkasına Yaptırma Anlamını İçerenler, Gizlilik Bildirenler, Hız Bildirenler, Red/Zorluk Bildirenler, Tüketim/Kullanım Bildirenler, Yüceltme Anlamı İçerenler* başlıklarına ait olan fiillerin sayısı 1 olup eşit değerde kullanılmıştır.

Değerlendirilen fiiller içerisinde *Ticari Amaç Bildirenler* başlığına ait olan fiillerin sayısı 2 olup *sat-* fiiliyle oluşturulduğu görülmüştür. Burada ticaret faaliyeti noktasında al- fiilinden ziyade *sat-* fiilinin tercih edildiği dikkat çekmektedir.

Hissiyat Bildirenler başlığına ait olan fiillerin anlam fonksiyonunu belirleyen hissiyat ögelerinin *özlem, kavuşma, sevgi, haset ve kıskançlık* hislerinden meydana geldiği görülmüştür.

Tat duyusu bildiren fiiller içerisinde değerlendirilen fiiller, genellikle *canı herhangi bir yiyeceği, lezzeti veyahut içeceği çekme* olarak anlam kazanmıştır. Bunlar içerisinde *ekşi, ciğer, yemek, erik, kavun, kurut, su, tatlı, yağ* ürünleri bulunmaktadır.

Boyut/Ölçü Bildirenler başlığında bulunan kapsamak fiilinin standart Türkçede hem fonetik hem de anlam açısından aynı biçimde kullanıldığı görülmüştür.

-sA eki ile türetilen fiiller, somut ve somut anlam olmak üzere kategorize edilmiş olup Tablo-3'te gösterilmiştir.

Tablo-3

Somut Anlam	Soyut Anlam
açıgsamak, açsamak, agsamak, aşsamak, atsamak, bagırsamak, balıksamak, barıgsamak, barsamak, bérigsemek, çapsamak, egirsemek egirsemek, egsemek, emsemek, erüksemek, ıdsamak, ılsamak, içsemek, insemek, itsemek, kagunsamak, kapsamak, keçsemek, keçürsemek, kedürsemek, keligsemek, kelsemek, kirigsemek, kopsamak, kötürsemek, kurutsamak, okıtsamak, öksemek, ölsemek, ölügsemek, ötsemek, satıgsamak, satsamak, sufsamak, suwsamak, sürsemek, tatıgsamak, turugsamak, uçursamak,	alıgsamak, alsamak, biligsemek, buxsamak, bütsemek, éwsemek, kirtginsemek, körsemek, körügsemek, ögsemek öpsemek, yaşsamak, yawsamak, yaysamak, yüwseme

ulugsamak, ursamak, uzsamak, ügitsemek, üzsemek, yadsamak, yagsamak, yapsamak, yarıgsamak, yatsamak, yazsamak, yéysemek, yıksamak, yoğsamak, yuwsamak, yüksemek	

Tablo-3'te görüldüğü üzere incelenen fiiller içerisinde 61 adet somut anlamlı, 15 adet ise soyut anlamlı fiilin yer aldığı görülmüştür. Somut anlamlı fiillerin sayıca fazla olması, algılanabilir nitelikteki fiillerin daha sık tercih edildiğini ve kullanıldığını göstermektedir. Türkler yaşayış olarak bir yerden bir yere göç ederken sürekli bir eylem hâlinde olmuşlardır. Buna ek olarak söz konusu eylemleri tasvir ederken eylemin şekline bakmışlar ve o şeklin hareket özelliğine dayanarak adlandırma faaliyetinde bulunmuşlardır. Buna dayanarak somut fiiller soyut fiillere nazaran daha sık kullanılmıştır. Türkler; hayatlarını daha çok görerek, yaşayarak ve deneyimleyerek yaşadıkları için tercih ettikleri fiiller de bu çerçevede biçimlenmiştir. Bu durum, yaşam tarzının dil kullanımına bir yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Atalay, B. (1992). *Kâşgarlı Mahmud, Divânu Lûgat-it-Türk.* Türk Dil Kurumu.

Batur, Z., Alevli, O. & Kuru, H. (2013). "Kültürel Bir Miras Olarak Divânü Lûgati'ttürk'te Dil ve Kültür Öğretimi Materyalleri". *The Journal of Academic Social Science Studies, (6)*1, ss. 403-423.

Bulak, Ş. (2012). "Türkçede +sA- İsimden Fiil Yapma Eki". *Turkish Studies, (7)3*, ss. 683-708.

Caferoğlu, A. (199). *Kâşgarlı Mahmud.* MEB.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkısh.* Oxford.

Çakmak, C. (2020). "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Dinî ve Soyut Kavramlar". *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, (8)*20, ss. 87-99.

Daneš, F. (1994). *The Sentence-Pattern Modal of Syntax, The Prague School of Structural and Functional Linguistics: A Short Introduction,* Philip A. Luelsdorff (ed.) Amsterdam/Philadelpihia: Jhon Benjamins B. V., ss. 197-223.

Datlı, D. (2015). "Risâletü'n-Nushiyye'nin Birleşik Fiil Örgüsü". *Turkish Studies,* (*10*)8, ss. 795- 818.

Doğan, N. (2022). "Türkçede İletişim Fiilleri: Fiillerin Sınıflandırılmasında Hibrit Yaklaşım". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, (12)*3, ss. 2441-2466.

Dünya İslam Ansiklopedisi. (2002). *"Kaşgarlı Mahmut"*. C 25, ss. 9-15.

Dünya İslam Ansiklopedisi. (1994). *"Dîvânü Lugati't-Türk".* C 9, ss. 446- 449.

Ercilasun, A. B. (1995). "Kaşgarlı Mahmud'da –sa/-se- Eki". *Türk Dili Dergisi,* S *521*, 449-455.

Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi.* Bayrak.

Gabaın, A.V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri.* Türk Dil Kurumu.

Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı.* Akçağ.

Hirik, E. (2017). "Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 41,* ss. 53-74.

Koç, F. (2020). "Fatiha Tefsiri'ndeki Fiillerin Semantik Açıdan Değerlendirilmesi". *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, (9)*22, 195-209.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi).* Türk Dil Kurumu.

Köprülü, M. F. (2003). *Türk Edebiyatı Tarihi.* Akçağ.

Türk, O. & Koç, F. (2023). "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Fiilden İsim Yapan Eklerin Morfolojik İşlevleri Üzerine". *Folklor Akademi Dergisi, (6)*1, 328-340.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE YER ALAN ŞİİRLERİN TOPLUMDİLBİLİMSEL ÖZELLİKLERİ

*Özgür Kasım AYDEMİR**

Özet

Türkçenin ilk sözlüğü, dil bilgisi kitabı, ilk ağız araştırmaları kitabı ve yabancılara Türkçe öğretimi kitabı gibi Türkoloji ve Türkçe eğitimi alanlarında *Dîvânu Lugâti't-Türk*, zengin bir veri kaynağı özelliğine sahiptir. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü, yazma amacının İslam medeniyetine katılan Türk kültürünü dili aracılığıyla tanıtmak ve bu medeniyet dairesine sunacağı zenginlikleri vurgulamak olduğu iddia edilebilir. Kâşgarlı Mahmud, yazma amacına uygun olarak Türkçenin sözlü gelenekten yazıya aktarılan ilk şiir metinlerini de eseriyle kalıcı olarak kazandırmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki şiirler, Türk sanatının bu türdeki öncü temsilcileridir. Şiir metinleri; toplumu için, aynı zamanda, değerleri yaşatma ve sözlü kültür içerisinde bir eğitim aracı olma işlevine sahiptir. Eserde yer alan şiir türündeki 764 dize, dilbilimin alt dalı olan toplumdilbilimsel incelemeye konu olarak çalışma evrenini oluşturmuştur. Nitel araştırma yöntemi kapsamında doküman incelemesinin kullanıldığı çalışma, dilin ve şiirin toplumsal ve eğitsel işlevine dayalı olarak toplumdilim bağlamında incelemeleri ve değerlendirmeleri barındırmaktadır. Dil biliminin toplumla etkileşimini kültür başta olmak üzere dil değişkeleri üzerinden farklı anlamlandırma bağlamları ile inceleyen toplumdilbilimin sınırlılığında, Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nun dilsel habitus kuramından yararlanılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki madde başlarına örnek cümleler içerisinde verme, seçilen örnek metinleri halk kültürüne dayandırma, atasözleri ve kalıp sözler yanında akılda kalıcılığı ile sözlü kültürün etkili türü olan şiir dilini kullanması yoluyla Kâşgarlı Mahmud, tarihî ve kolektif dil habitusunu yaşatmaktadır. Eserde yer alan şiir metinleri, toplumsal yapıya dair veri barındırması yanında topluma nizam verme pedogojik işlevine de sahiptir. Bu işlevi yerine getiren dil habitusu, toplumdilbilim bağlamında çalışmanın odak

* Prof. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, ozgur.aydemir@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6406-3399.

noktasını oluşturmaktadır. Temeli Aristoteles'e dayanan ve ana hatlarıyla; toplumlun benimsemiş olduğu algılama, hissetme, düşünme ve davranma birleşenine karşılık gelen Bourdieu sosyolojisinin önemli terimlerinden habitus yanında dilsel habitus; toplumsal olarak dil aracılığıyla oluşturulmuş bir dizi yatkınlık olarak tanımlanmaktadır ki çalışmada bulgularla tanıklandığı üzere *Dîvânu Lugâti't-Türk*, bu yönüyle de zengin bir veri tabanıdır. Çalışmada dilsel habitusun *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki bireysel ve toplumsal özne olabilme koşulları tespit edilmiş ve toplumdilbilimsel işlevi bağlamında değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, şiir dili, toplumdilbilim, dilsel habitus.

Sociolinguistic Features of Poems in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk has the feature of being a rich data source in the fields of Turkology and Turkish education, such as the first dictionary of Turkish, a grammar book, the first book of dialect research and the book of teaching Turkish to foreigners. It can be claimed that the purpose of Kashgarli Mahmud's writing of *Dîvânu Lugâti't-Türk* was to introduce the Turkish culture that joined the Islamic civilization through its language and to emphasize the richness it would offer to this civilization. In *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kashgarli Mahmud, in line with the purpose of the work, permanently preserved the first poetry texts of the Turkish language, which were transferred from oral tradition to writing. The poems in *Dîvânu Lugâti't-Türk* are the leading representatives of Turkish art in this genre. Poetry texts, also serve the purpose of preserving values and function as an educational tool within the oral tradition. The 764 poetic lines in the work have constituted the study's scope, serving as the subject of sociolinguistic analysis, which is a sub-branch of linguistics. The study, which uses document analysis within the scope of the qualitative research method, includes examinations and evaluations in the context of sociolinguistics, based on the social and educational functions of language and poetry. In the limitations of sociolinguistics, which examines the interaction of language with society through different contexts of meaning, especially through language variations, the linguistic habitus theory of the French sociologist Pierre Bourdieu was used. By providing article entries in *Dîvânu Lugâti't-Türk* within example sentences, grounding the selected sample texts in folk culture, and using the language of poetry—an effective genre of oral culture due to its memorability, alongside proverbs and idiomatic expressions— Kashgarli Mahmud preserves the historical and collective language habitus. The poetry texts in *Dîvânu Lugâti't-Türk* not only contain

data on the social structure but also serve a pedagogical function in providing order to society. The linguistic habitus, which fulfills this function, is the focus of the study in the context of sociolinguistics. Linguistic habitus, which is one of the important terms of Bourdieu's sociology, which is based on Aristotle and corresponds to the components of perception, feeling, thinking and behaving adopted by society, is defined as a series of dispositions that are socially formed through language. As witnessed by the findings in the study, *Dîvânu Lugâti't-Türk* is a rich database in this respect. In this study, the conditions for linguistic habitus to become an individual and social subject in *Dîvânu Lugâti't-Türk* were determined and evaluated in the context of its sociolinguistic function.

Keywords: *Dîvânu Lügâti't-Türk*, poetic language, sociolinguistics, linguistic habitus.

Giriş

İnsanlığı oluşturan milletlerin ve medeniyet merkezlerinin evren tasavvuru ve algı paradigmalarının farklılığı, insanlık ekosisteminin özgün zenginlikleri ve güç kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla diller, öncelikle dilbilgisine dayalı özellikleri ile değil içeriklerini kurgulayan kültür ve düşünce kodları ile toplumu, milleti inşa ve muhafaza bağlamıdır. Dilbilgisi ise, belirtilen bağlamın dildeki görünümüne dair sistemi, akrabalık ilişkilerini de kapsamak kaydıyla eş zamanlı ve art zamanlı olarak inceleyen kadim bilgi alanıdır. Bu doğrultuda, dilin yaşam evrenini; dilbilgisinden ziyade daha çok dilin beslenmekte olduğu kültür atmosferi oluşturmaktadır. Diller, anlam evrenini zenginleştiren muhataplarınca gelişerek milletlerin gelişim rotasının belirlenmesinde paydaş olabilmektedir. Dolayısıyla geçmişte Türlerin tarih sahnesinde öne çıkıp yüksek medeniyetlerini güçlendirdikleri dönemler, aynı zamanda Türkçenin de gelişmiş dönemleri olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Türkçenin ilk sözlüğü, ilk dil bilgisi kitabı, ilk ağız araştırmaları kitabı ve yabancılara Türkçe öğretimi alanındaki ilk kitabı gibi Türkoloji ve Türkçe eğitimi alanlarında öncü ve zengin bir veri kaynağı olan *Dîvânu Lügâti't-Türk* de, UNESCO tarafından anma programına dâhil edilerek belirtilen niteliğinin evrensel tescilini gerçekleştirmiş bir medeniyet hazinesi olarak Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe ile insanlığa armağanıdır. Nitekim Türkçeye hizmet eden bilim insanları, sanatçılar, düşünürler başta olmak üzere bu dile can veren herkes; Türk dili aracılığıyla, öncelikle Türk medeniyetine ve milletine, sonrasında tüm insanlığa katkı sunmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, hiç şüphesiz ki sadece Türkçenin dilbilgisi özellikleri itibariyle bir değer üretmemiştir. O, aynı zamanda yüksek Türk kültürü ve Türk İslam medeniyeti aracılığıyla, insanlığa eşsiz bir hazine kazandırmış evrensel bir değerdir.

Türkoloji alanında; "dil yadigârları" olarak da adlandırılan kültür hazineleri başta olmak üzere, her türlü dil verisi üzerinde, kültürel bağlamı içerisinde, öncelikle metnin içeriğine yönelik gerçekleştirilecek felsefe temelli dilbilimsel çalışmalar (özellikle anlambilimsel ve toplumdilbilimsel çalışmalar), kültür evreninin özelliklerini ve ilgili dilin (Türkçe) topluma, ana dili olan milletine ve insanlığa katkısını ortaya koyabilecektir ki bu çok değerli bir kazanımdır. Nitekim çağdaş dil öğretimi alanındaki dilbilgisel çalışmaların işlevi, dilbilimsel bakış açısının kazanımı ile değişerek gelişirken Türkçe eğitimi de bu gelişimin koşutunda içeriği ve işlevi bağlamında güçlenebilmektedir (Er Aydemir 2022: 775).

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't-Tür*k'ü, yazma amacının İslam medeniyetine katılan Türk kültürünü dili aracılığıyla tanıtmak ve bu medeniyet dairesine sunacağı zenginlikleri vurgulamak olduğu iddia edilebilir. Dîvânu Lügâti't-Türk'te Kâşgarlı Mahmud, yazılış amacına uygun olarak, Türkçenin sözlü gelenekten yazıya aktarılan ilk şiir metinlerini de kalıcı olarak kazandırmıştır. *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki şiirler, Türk sanatının bu türdeki öncü yazıya aktarılmış örnekleridir. Şiir metinleri; Türk toplumu için, aynı zamanda, değerleri yaşatma ve bilhassa sözlü kültür içerisinde bir eğitim aracı olma özelliğine sahiptir. 1072 yılında yazılmaya başlanan ve Kâşgarlı Mahmud'un ailesini ve yüksek eğitim düzeyini göz önünde bulundurmakla beraber, bilgeliğine ilaveten saha çalışmaları ile desteklediği *Dîvânu Lügâti't-Türk*; Türk dilinin, kültürünün ve edebiyatının güzide değeri 1074 yılında tamamlanarak sadece ilkleri barındırması yönüyle değil yüzlerce yıllık geçmişine rağmen nice akademik çalışmalara da zemin oluşturacak nitelikli ve derinlikli bir zirve veri kaynağı özelliğine sahiptir.

Amaç, sınırlılık ve yöntem:

Çalışmada *Dîvânu Lügâti't-Türk*'ün sadece manzumeleri (şiirleri) üzerine bir toplumdilbilimsel inceleme amaçlanmıştır. Türk diliyle duygu ve düşünce dünyasının yansıtılıp yaşatıldığı ve insanlığa hediye edildiği Türk edebiyatının türleri içerisinde; tiyatro, hikâye, roman gibi güçlü türlerin çok değerli örnekleri bulunmaktadır. Ancak edebiyatın en köklü ve güçlü türü olan şiir, Türk edebiyatında da aynı özelliği göstermiştir. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde yer alan ve sözlü gelenekte yaşatılarak yazıya geçirilmiş olan Türk şiiri örnekleri; Türk kültürün, duygu ve düşünce dünyası açısından çok değerli verileri yaşatmaktadır. Türk şiiri estetik değeri ve kültür zenginliklerini barındırması yönüyle Türkçenin toplumsal özelliklerinin ve özgünlüklerinin yaşatıcısı işlevine sahiptir. Türk şiiri bu yönüyle, Türk kültürünü ve irfanını tanıtıp öğretmek amacıyla, yabancı dil olarak Türkçe öğretimindeki işlevsel kullanımını sürdürmektedir. *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te Kâşgarlı Mahmud, yazılış amacına

uygun olarak, Türkçenin bilinen ilk şiir metinlerini de yazıya aktararak bir anlamda medeniyet dairesine kalıcı olarak kazandırmıştır. Böylelikle toplumsal bellekteki sözlü ürünlerin yazıya aktarılarak kalıcılığı yanında daha geniş kitlelere ve Türkçeyi tanıyıp öğrenecek olanlara da takdimi gerçekleşmiştir. Eserde, şiir türünde 764 dize (mısra) bulunmaktadır. *Dîvânu Lügâti't-Türk*'in şiirleri üzerine çok sayıda çalışma olmakla birlikte kitap hacmindeki çalışmalar Tekin (2003) ve Ercilasun (2023) tarafından kaleme alınmıştır.

Dilbiminin toplumla etkileşimini kültür başta olmak üzere dil değişkeleri üzerinden farklı anlamlandırma bağlamları ile inceleyen gelişmiş alt dalı toplumdilbilimin (sociolinguistics) kurucusu, Amerikalı dilbilimci William Labov'dur. Labov'un New York odaklı öncü toplumdilbilim çalışmaları, toplumsal sınıf kavramı odaklı olsa da (ilk yayını 1966), günümüzde kültür kavramı, alt birleşenleri ile birlikte toplumdilbilim çalışmalarında artan öneme ve yoğunluğa sahiptir. Dilbilimin kendisi gibi alt dalı olan toplumdilbilim de disiplinlerarası niteliğe sahiptir. Toplumdilbilim, başta sosyoloji ve antropoloji olmak üzere felsefe, tarih, halk bilimi, teoloji ve eğitim bilimleri gibi farklı bilimsel disiplinlerden yararlanır. Kültür odaklı toplumdilbilim çalışmalarında teorilerinden ve terimlerinden sıklıkla yararlanılan ve özellikle küreselleşme ve noliberalizm karşıtlığı ile tanınan 20. yüzyılın etkili düşünürlerinden, 2002 yılında vefat etmiş Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nun görüşlerinden, kuramlarından yararlanılmıştır. Bourdieu sosyolojisinin toplumdilbilim alanında da sıklıkla kullanılan anahtar terimlerinden olan habitus; toplumlun benimsemiş olduğu algılama, hissetme, düşünme ve davranma birleşenine karşılık gelmekte olan temeli Aristoteles'e dayanmaktadır. Belirtildiği üzere, Bourdieu sosyolojisinin en önemli terimidir. Dilsel habitus ise; *"toplumsal olarak oluşturulmuş bir dizi yatkınlıktır* (Bourdieu-Wacquant 2014:140)." Çalışmada *Dîvânu Lügâti't-Türk*'teki (DLT) şiir metinleri, toplumsal yapıya dair veri barındırması yanında topluma nizam verme pedogojik işlevi bağlamında değerlendirilmiş ve bu işlevi yerine getiren dil habitusu, çalışmanın odak noktasını ve sınırlılığını oluşturmuştur.

Bulgular ve inceleme:

Şiir metinlerinde somutlanan dil habitusunda bireysel özne kullanımı da toplumsal özne kullanımı da bulunmaktadır. Bireysel özne kullanımı, üstün başarı ve kahramanlık gösteren (bir anlamda rol model) kişiler için geçerli iken, kahramanlık gösteren bireysel özne her iki cinsiyette (er-katun) özel olarak adlandırılıp şiir dili ile yaşatılagelmiştir. Bireysel öznenin bir başarı üzerine dil habitusu oluşturabilmesi, edilgen ve kurgulanmış özne olarak idealize edilen ancak hakikatte modernizmin üretimi olduğu için nesne olan küreselleşmenin ideal (sözde) öznesi karşısında, tarihsel dayanaklarla sözlü

kültürden yazılı kültüre değin çağlayan bir etken, fail özne anlayışı belirgindir. Bunun yanında, etken-fail olmanın ötesinde üstün başarısı ile bireysel özne kategorisine giren kahramanlık sahibi, cinsiyetçi sınırlandırmadan münezzeh bir toplumsal yapı DLT'nin şiir dilinde, aşağıdaki örneklerde görülebildiği üzere, somutlanmıştır.

"Katun Sini çogıladı.
Tangut begin yagıladı
Kanı akıp jagıladı.
Boyun suwın kızıl sagdı[1]"
(DLT III, 325; Tekin 2017: 32)

"Terken Katun kutınga mendin tegür koşug[2]" (DLT I, 376; Tekin 2017: 141)

DLT'de övülmeyi hak eden toplumsal öznenin temel niteliği, erdemli oluşudur. Mal ve mülk sahibi olmak, dünya nimetlerini elde etmek de erk sahibi olmanın göstergesi olduğu için olumlu görülür. Ancak övgüye değer görülmez. Övünülecek asıl gerekçenin bir maddeye sahip olmak değil, erdeme sahip olmak görüldüğü toplumsal değerler sistemi, DLT'nin dil habitusunu oluşturmaktadır. Bununla birlikte, takdir edip övmek de erdemli kişiye mahsus bir değer olarak DLT'nin şiir dilinde kullanılmıştır. Övgüye verilecek değer, onu ifade edenin erdem sahibi oluşu ile doğrudan ilişkilidir. Erdem sahibi olan kişi dışında ve ötesinde asıl övgü ise Allah'a yönelik olarak kıymetli ve erdemli olmanın gereği olarak görülmektedir. Belirtilen tespitler aşağıdaki manzumelerin dilsel habitusunda somutlanmıştır:

"Erdem bile öglelim[3] (DLT II, 343; Tekin 2017: 90)."
"*İdimi öger men*
Biligni yüger men
ol köngülni tüger men
Erdem üze türlünür[4] (DLT II, 243; Tekin 2017: 174).

DLT'de etken, fail, dönüştürmekten ya da kabullenmekten ziyade üretmek ve şuurla, akıllıca mücadele etmek üzerine inşa edilen bireysel ve toplumsal özneyi erdemli kılan özelliklerin dilsel habitusu aşağıda, maddeler hâlinde sunulmuştur:

---

1 Katun Sini savaş naraları attı/Tangut beyini düşman saydı/Düşman kanını çağlattı/ Boyunlarından -sağarcasına- kızıl su akıttı.

2 Terken Hatun hazretlerine –kutına- benden koşug sun.

3 Erdem ile övünelim.

4 Allah'ımı överim/O'nun bilgilerini toplarım/Gönlümü-nefsimi düğümlerim/Erdem üzerine dürülür.

1. Değer verdiği kişinin/başkasının derdiyle dertlenir: "*Emdi yürek yırtılur…Könglüm için örtedi*[5]." Dünyayı, ben üzerine değil benlikte değerle karşılık bulanlar bütünlüğü ile konumlandırır.
2. Edep ve erdem sahibi olduğu gibi edebin ve erdemin değerini de bilir: "*Yunçıg yawuz towradı/Erdem begi çertilür…Erdem eti tunçıdı*[6]." Belirtilen değerin yaşatılması mücadelesine adanan bir dil habitusu ile varlığını sürdürebilmektedir.
3. Dünya nimetlerini paylaşmada cömerttir. Bunun yanında erdemsiz ve kötü kişilere karşı mücadeleci ve hâttâ muktedirdir: "*Erdi aşın taturgan/Yawlak yagıg katargan/Boynın tutup kadırgan*[7]."
4. Kuvvetli ve akıllı olsa da her türlü insanî zaferin Allah'ın yardımı ve lütfu ile geldiğini bilip kendisine mâl etmez: "*Begim özin ogurladı/Tarak bilip uğurladı/Ulug Tengri ağırladı/Anın kut kıw tozı togdı*[8]." Erkin iki birleşeni olan, aklın ve gücün muktedir ve muzaffer olmak için yeterli olmadığını, devletli olma hâlinin bunları doğru ve azimli kullanılması hâlinde ancak Allah'ın lütfu olarak sunulduğunun bilincinde olunması DLT'nin dil habitusunun hâkim birleşenlerindendir.
5. Mücadele ve hatta savaş üzerine inşa edilen hayatta; miskinlik, edilgenlik üzerine yönlendirmelere ve sorgulamaksızın boyun eğenin değil, bilinçle sahip çıktığı değerlerine dayalı erdemli hayatı ile yaşatabilmek için mücadele edip savaştan asla kaçınmayanın mücadeleyi ve savaşı kazanabilme talihi olabilir: "*Anı yetip süngüledi/Başın yandru yangıladı/Eren bayup mengiledi/Anıng alpın kıra bogdı/Eren alpı okıuştılar/Kıngır közün bakıştılar/Kamug tolmun tokıştılar/Kılıç kınka küçün sığdı/Telim başlar yuwladı-mat/Yagı andın yawaladı-mat/Küçi anıng keweldi-met/Kılıç kınka küçün sığdı*[9]*."* DLT'nin

---

5 -Alper Tonga'nın ölümü üzerine- Şimdi yürek parçalanır…Gölüm için için yandı.

6 Sefil ve kötü olanlar güçlendi/Edep ve erdem iyice azaldı.

7 -O konuklarına- yemeğini yedirten/Kötü düşmanı püskürten/Boyunlarını tutup büken bir kahramandı.

8 Beyim kendisini düşmandan gizledi/Pusuya yatarak saldırmak için fırsat ve uygun vakit kolladı/Ulu Tanrı ona yardım edip zaferle ödüllendirdi/Böylece onun devlet ve baht tozu göklere yükseldi.

9 Onlara yetişip mızrakladılar/Onların yaralarını yeniden açtılar/Erler düşman yurdunu yağmaladılar ve zenginleşip sevindiler/Onların alplarını bozguna uğratıp boğdular/Erlerin yiğit olanları (savaş naraları atarak- birbirlerine seslendiler/Kızgın gözlerle birbirlerine baktılar/-üzerlerindeki- Bütün silahlarla savaştılar/Kılıçları -üstlerindeki kanın çokluğu yüzünden- kınlarına güçlükle sığdılar/-Savaşta çok başlar yuvarlandı/Düşman bu yüzden yavaşladı/Gücü kuvveti gevşedi ve zayıfladı/ Kılıçları -üstlerindeki kanın çokluğu yüzünden- kınlarına güçlükle sığdılar.

şiir söyleminde hâkim olduğu üzere erdemli olmanın gereği olarak iradesini teslim etmemiş olan etken-fail bireysel ve toplumsal özne, bu uğurda tavizsiz ve acımasız bir şekilde, şiddetli mücadelelere girme iradesini koruyan bir dil habitusunda konumlanmıştır.

6. Savaş da barış da tek taraflı değildir. Mücadeleci bir karakter yapısına sahip olan özne, savaş sonrası barış talebinde, yumuşak huylu ve uyumlu davranacak olgunluktadır. Bir anlamda, karşısında hınçlı bir düşman oluşturmayacak ilm-i siyaset ehlidir: "*Kıkrıp atıg kemşelim/ Kalkan süngün çomşalım/Kaynap yana yumşalım/Katgı yagı yuwılsun*[10] I, 441." Öznenin karşısında hınçlı bir düşman bırakmaması, akıcılığı ile kat edeceği yolun ilerisine dair tasarrufu ve tasarımı bağlamında bir veri olarak değerlendirilebilir.

7. Tabiat birleşenlerine karşı olumsuz tavır içerisinde olanlara dahi tavır alacak kadar doğa bilincine vâkıftır: "*Todgurmadı ıtımnı/Torgurgalır atımnı/Sürdi mening kutumnı/Kaz takı kor dayımı*[11] II, 177." Özellikle hayvanların bakımı ve iyi şartlarda yaşamasına öncelik verilmesi yanında, doğa bilinci ile çelişen davranışları sergileyenlerin toplum içerisinde olumsuz anıldıkları ve onlarla sırf bu sebeple dahi mücadeleye girişilen bir dil habitusu, erdemli insanı kurgulamaktadır.

8. Erdemli ülkü özne, dünya hayatının yaşanacağı mekâna önem atfetmektedir. Tabiat ile iç içe olan mekânda yaşamanın huzur, huzur veren mekânda yaşamanın da Tanrı'ya ibadet vesilesi olduğu bilincindedir: "*Mende bulnur sewinç otı kadgu atar/Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar/…/Bolsa kiming altun kümüş irle iter /Anda bolup tengrigerü tapgın öter*[12] III, 374." Bu dünya nimetleri ve konforlu hayat, tabiat ile bütünlenirken bunun asıl kazanımının ise ebedi hayata dair ibadet yolu ile oluşacağı bilincinin hâkim olduğu bir dil habitusu bulunmaktadır.

9. Türklerin ululuğunun başka milletlerce bilinmesinden hareketle, bu büyüklüğe, ululuğa bilgelikle yakışan bir millet mensubu olma bilinci ve gayretindedir: "*Kaçar körse anı türk/Bodun angar aydaçı/*

---

10 Nara atarak –düşmana- atımızı sürelim/Kalkan ve süngü ile –düşman içine- dalalım/Önce köpürmüşçesine dövüşelim sonra –düşman barış isterse- yumuşayalım/ Böylece sert düşman yumuşasın, yatışsın, yola gelsin.

11 -Sahtekara düşman olma gerekçesi olarak için söyleniyor- Köpeğimi doyurmadı/Atımı bitkin ve mecalsiz bırakacaktı/Kutumu –talihimi- aldı götürdü/Kaz ve kuğularımla.

12 Sevinç ilacı bende bulunur, bu ilaç kaygıyı kederi giderir/Köşkü(mü) gören dost ona Cennet adını verir/…/Kimin altınları ve gümüşleri olursa bir yurt edinir/Oraya yerleşim ibadet ile Allah'a yaklaşır

Mungar tegir ulugluk/Munda naru keslinür[13] I, 352." Diğer milletler tarafından da ululuk ve kudretli oluşun tek temsilcisi olarak Türklerin görüldüğü bilinciyle, milletine yaraşır bir irade ve azim sergileme sorumluluğu, DLT'deki şiirlerin dil habitusunu oluşturmaktadır.

10. Atadan öğüt alınması gerektiği bilincindedir ve kendisi de çevresine –ulaşabildiğince- bilgelik ile fayda sunmak sorumluluğundadır: "*Algıl ögüt mendin ogul erdem tile/Boyda ulug bilge bolup bilging ula*[14] I, 51." Orhon Yazıtları'ndaki (Bengü Taşlar'daki) «kocamışlara ve bilgelere itaat etme» öğüdü kültürel bellekte üç yüzyıl sonra DLT şiirinde canlılığını perçinlemiştir.

11. Kendisine yaklaşana sertlik değil iyilikle karşılık verir: "*Kelse kişig atma angar örter küle/Bakgıl angar edgülükün ağzın küle*[15] *I, 29*." Bilgelerin, bilgilerini yayma sorumluluğu bulunmaktadır ki bu bağlamda kendisine yaklaşana, sözden önce mutlaka gülümseme ve iyilik ile karşılık vermesi bu etkin iletişimin oluşum bağlamı adına önemli bir özellik olarak dil habitusunda yaşatılmaktadır.

12. Olumlulanan mücadeleci ruhun ve karakterin bütünleyicileri akıl ve sabırdır. Belirtilen birleşenlerin yoksunluğu ise mücadelecilikten öte öznenin erdeme dayalı varlık alanını tahrip edip ortadan kaldıracaktır: "*Tegme iwet ışka, körüp turgıl ele/Çakmak çakıp iwse kalı udnur yula* [16] III, 25." Eyleme, fiile, azim ve kararlılığa dayalı başarıda, aklı güce dönüştüren bütünleyicisi sabırdır.

13. Konuksever olunmalıdır: "*Kolsa kalı ugrapan birgil takı agukluk/Kargış kılur ümerleryunçıg körüp konukluk/…/Kelme üme tüşürgil tınsın anıng arukluk/Arpa saman yatutgıl bulsın atı yarukluk*[17] I, 274; III, 316." Konukseverlikte ince düşünceli ve cömert olunurken bu önemli özelliğin sadece insanlara yönelik sergilenmemesi -binek- hayvanları da kapsadığından hareketle canlılara dair içten konukseverliğin yüksek nitelikleri DLT şiirinin dil habitusunu oluşturmaktadır.

---

13 Ne zaman Türk'ü görse/-yabancı- millet onun için şöyle der/Buna özgüdür ululuk/Bundan sonra kesilir biter.

14 Oğul; benden öğüt al ve erdem dile/Milletin ulu bilgesi olup bilgini –herkese- yay.

15 -Senin yanına- Bir kimse gelirse –sakın- ona sinili, sert davranma/Ona gülümseyerek, iyilikle bak.

16 Hiçbir işe acele ile girişme, -önce- bir düşün ve yavaş ol/-İnsan) çakmak çakarken acele ederse kandil söner.

17 Eğer –sana bir konuk gelir ve yiyecek- isterse hemen biraz daha yiyecek ver/Konuklar, onları ağırlamada kusur edersen –sana- beddua eder/…/Bir konuk gelirse onu atından indir, yorgunluğu dinsin/-atı için- arpa saman getir ki atının da yüzü gülsün.

14. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün şiir dilinde dünya malına sahip olabilmenin temel ölçütü, 950 yıl öncesinden kapitalizmin ve maddeciliğin görece tahakkümündeki 2024 toplum hayatına şifa olacak nitelikte sunulmuştur: "*Birmiş sening (turur) bil yalnguk tapar karınka/Kalmış tawar adınnıng kirse kara orunka*[18] III 221." Madde karşısında mânâyı seçmiş olan erdemli özne, madde ile olan ilişkisindeki aidiyet ilişkisini, onları paylaşarak, vererek sağlayabileceği bilincindedir.

15. Temizlik yanında güler yüz de öncü iletişim verisidir. Söz öncesinde temizlik ile sevimlilik ve sonrasında da yumuşak huyluluk olumlu karşılanan ve takdir gören özelliklerdir. Erdemli özne de bunun bilincindedir: "*Bakmas bodun sewük-süz yudkı-yudı saranka/ Kazgan olıç tüzünlük kalsun çawıng bodunka*[19] II, 249-250.*"* Sözün öncü ve bütünleyici anlam birimleri görünüş ve davranış özellikleridir. Temizlik ile yumuşak huyluluk takdir edilmektedir. Bunların sonunda özne, iyi söylemiyle, ölümü sonrasında da dil habitusunda yaşatılma gerekçesini tamamlamaktadır.

16. Yumuşak huylu ve iyiliksever erdemli insanın önündeki tehlikelerden biri de, kimi zaman çoğunluğa uyarak onların peşinde koştuğu hınç ve öc alma hırsına kapılmaktır: "*Öç kek kamug kişi-ning yalnguk üze alım bil/Edgülük ugança elging bile telim kıl*[20] I, 43." Erdeme ulaşmada; bireysel ve toplumsal öznenin çoğunluğa, güruha, yığına (mass) kapılmaması bilincine binaen saldırganlıktan uzak ve şahsiyet üzerine inşa edilmiş vasıf, incelenen dil habitusunda yaşatılmaktadır. Çoğunluğa hâkim olan duygu evrenindeki çeldiricilerden kaçınan öznenin iyilik erdemini tamamlayabilmesi için bunu söz ile bütünlük gösterir nitelikte yaşatması gerekmektedir: "*Külse kişi yüzünge körklüg yüzin körüngil/Yawlak küdez tılıngnı edgü sawıg tilengil*[21] III, 43." Duygu ve düşünce bütünlüğünde bilince dayalı irade ile ulaşılan iyilik erdeminin tamamlayıcı ve son halkası iyi sözdür. Ona da(dile) sıkı bir şekilde, bilinçle, her an sahip çıkmak gerekmektedir.

---

18 Bil ki ancak vermiş olduğun şeyler senindir, İnsanoğlu -âdeta- boğazına tapar/Mezara-kara toprağa- girdikten sonra bıraktığın mal başkasınındır.

19 Millet sevimsiz, pis, hasis insanlara bakmaz-itibar etmez-/Yumuşak huylu olmaya çalış ki adın yarına kalsın.

20 Öç ve hınç bütün insanların –ardından koştuğu- alacak gibidir/-bunlardan kaçın, tüm insanlarla- elinden geldiğince çok iyilik yap.

21 Kişi yüzüne gülerse –sen de ona- güler yüz göster/Dilini sıkı tut –kötü söz söyleme-, daima iyi söz söylemeye çalış.

17. Erdem zincirinin tamamlayıcı halkası olan sözün icrasında, müsrif davranılmamalı, bu cevher (iyi söz, bilgece söylem), değerinin bilindiği yerde ve zamanda, erdemli özne tarafından açığa çıkarılmalıdır. Aksi hâlde cevher de yitirilir: "*Bulgak üküş bolsa kaçan bilging yiter/ Yangsak telim sayrap anın tamgak katar*[22] I, 467." Erdem birleşenlerinin nihai aşaması olan sözün icra bağlamı da sözün niteliğine eşlik edecek özellikte olmalıdır.

18. Edep ve erdem, sadece değerinin bilindiği bağlamlarda değil aynı zamanda geliştirilmesi gereken bağlamlarda söz üzere yaşatılmalıdır: "*Oglum sanga kodur men erdem ögüt humaru/Bilge erig bulup sen bakkıl anıng taparu*[23] II 440, II 140." Erdemli insan, erdemini yaşatarak mekânda olduğu kadar zamanda da yayma sorumluluğunun bilincindedir. Bunu da muktedir bir dil habitusu sağlamaktadır ve bünyesinde cinsiyetçi -eril- özellikler barındırmaktadır. DLT'nin şiir dilinde, şiir diliyle işlev kazanan dil habitusunun değerini bilen bilgelerle, yaygınlaşarak var olabilmesinin asıl amacı, zamanın ötesinde hüküm sürebilmektir ki bunun sağlanması erdemli insanın yükünü hafifletecektir: "*Tegür mening sawımnı bilge-leke-ay/Tınur kalı atatsa kısrak sıpı tay*[24] III, 158; I, 207."

19. Nihai aşaması dilde somutlanan iyilik icrası(edimi), kötülük karşısında da varlığını korumaktadır. Ancak karşıdaki muhatap (kötüden öte) düşman ise, çekinmeksizin düşmana(düşmanlığa) son vermek şuuru ile karşılık verilmelir: "*Yay körkine ınanma/Suwlar üze tayanma/Esizlikig anunma/Tılda çıkar edgü söz/…/Yagıng tapa titrü bakıp bögdeng bile/Ugrap kalı kelse sanga karşı süle/…/Korkma angar utru turup tegre yöre/Kopsa anıng alpagutın andan yara*[25] III, 160; III, 271; III 422." İyi niyetin, iyiliğin nihai aşamasına karşılık gelen dilsel görünüm, tedbiri de barındırmaktadır. Düşmanı tanıma ve ona karşı keskin, tavizsiz üslubu koruma, belirtilen sebeple dil habitusunu oluşturmaktadır.

---

22 -Halk arasında- Fazla kargaşa olduğu zaman –kargaşada- senin bilgin de kaybolup gider/ Geveze insan çok konuşursa onun dili damağı kurur, kaskatı olur.

23 Oğlum sana miras olarak edep ve erdem bırakıyorum/Bilge eri bulup ona yönel –ondan faydalan.

24 Benim sözlerimi akıllı ve bilgili kişilere eriştir ve söyle/kısrak yavrusu tay –büyür ve- at olursa –kısrak- dinlenir.

25 Baharın güzelliğine inanma/Sulara güvenip dayanma/Kötülük işlemeye hazırlanma/ Dilinden daima iyi söz çıkar/…/Düşmana daima ters ve kötü gözle bak ve hançerini bile/-yok etmek- niyetiyle sana geldiğinde ordunla ona karşı dur/.../-düşmandan- Korkma, ona çevre yanında karşı dur/-düşman- çıkıp gelince en güçlülerinin saflarını yar-ve onları böl.

20. Rehavet, konfor alışkanlığı ve tedbirsizlik, erdemli öznenin iradesine binaen kaçınması, kapılmaması gereken tehdit eşikleridir: "*Kışka itin kelse kalı kutlug yay/Tün kün keçe alkınur ödlek bile ay*[26] I, 82." Konfor alanının rehavetine kapılmayan erdemli bireysel ve toplumsal özne, daha önce de vurgulanan cömertliği dolayısıyla tedbiri, eldeki maddi olanakları yığıp depolamak bağlamında değerlendirmeyecek kadar bilinçlidir: "*Tawar yığıp suw akın indi sakın/Korum kipi idisin kodı yuwar/…/Yagı erür yalngukung nengi tawar/Bilig eri yagısın nelik sewer*[27] II 61, III 385." Dünyada konfor alanına meyledip düşkünü olmaksızın tedbir alınırken, bu tedbirler toplumsal ve insanî dayanışma üzerine inşa edilmektedir. Belirtilen inşa bağlamı da, duru bir Türkçe ile oluşturulan şiir dilinde kendisini gösteren dil habitusudur.

21. Yeni neslin bilgelik evreninden beslenerek erdemli özne oluşu bir önceki neslin mücadelede soluklanmasına imkân sağlasa da, bu dünyanın geçici oluşu gibi, bu geçici dünyada eziyetin ve sıkıntıların da ancak dünya hayatının bitişi ile son bulacağı bilinmektedir: "*Emgek-sizin turgu yok munda tamu/Edgülüküg körmedip ajun çıkar*[28] I, 420."

22. Bu dünyaya rağmen, dünyada ve dünya ile mücadele edip ondan arınarak zamanda var olabileceğinin şuuruna sahip olan erdemli insan için, dünyanın ve dünyevî olanın karşılığı, DLT'nin şiir dili habitusunda çok açıktır. İnsanı, dünya ve zaman mezarlığında tutup yok edecek olan da odur: şeytan! Ondan kurtulup onu yenmenin cevheri, özü de, aklını bilgi ile koruyup iradeye dayalı dil kullanımı aracılığıyla geliştirmektir: "*Ajun tüni kündüzi yetkin keçer/Kimni kalı satgasa küçin kewer/…/Bardı sanga yek utru tutup bal/Barçın kedipen telüyuwga bolup kal*[29] III, 288; III 156." Akla sahip olma erdemi yitirilirse şeytan olarak da metaforlaştırılan dünyaya aldanma gerçekleşir ki diyalektik doğrultuda bu, aynı zamanda akılsızlığa mahkûm olmak demektir.

---

26 Kutlu yaz geldiğinde -bile- kışa hazırlan/gece ve gündüzün geçmesiyle aylar ve zaman –çabuk- tükenir.

27 Mal mülk biriktirmeye kalkma, -bunlar dağdan inen- sel gibidir, -sel nasıl taşları yuvarlarsa bunlar da-taşları yuvarlar gibi sahibini yuvarlar.

28 -insanın- burada zahmet ve eziyet çekmeksizin yaşaması düşünülemez/-insanoğlu- Bir hayır ve iyilik –bile- görmeden ömür sona erer.

29 Dünyanın gecesi ve gündüzü bir konuk –gibi- geçip gider/-felek- Kimi çiğneyip ezmek isterse onun gücünü kuvvetini zayıflatır/.../ Şeytan sana geldi, karşında durup sana bal sundu/İpekler giyerek –sevindin ve şeytana uydun- deli –ve aklı- kıt olarak kal –bakalım-!

Sonuç:

Dil habitusunu zaman ötesine taşıyacak olan bilgelerdir ve bunun için en önemli yardımcıları yeni bilgece yetiştirilip önü açılacak yeni nesildir. Bu yüzden kalıcılık eziyeti ve cefası, bitmeyen dünya üzerinden tasarlanmamıştır. Asıl kalıcılık bu dünyada var olmak amacını taşımamaktadır. Kalıcılığın yolu, bu dünyaya rağmen var olabilmek, bu dünyadan arınarak var olabilmek üzerine inşa edilmiştir. Tam bu noktada bireysel ve toplumsal öznenin sahip olması gereken aslî özellikleri arasında etken (fail) ve mücadeleci ruhu ile erdemli karakteri Dîvânu Lügâti't-Türk'ün dil habitusunu oluşturmaktadır. Bu yönüyle günümüz modernizminin edilgenliğe sürüklenen kitle kültürü karşısında köklü bir reddiyeyi öz paradigması üzerine inşa edebilmiş bir dil habitusu Dîvânu Lügâti't-Türk'ün şiirlerine hâkimdir.

Kâşgarlı Mahmud'un; Araplara Türkçeyi öğretmek, Arapça karşısında Türkçenin zenginliklerini kuralları ile birlikte ortaya koyabilmek için Dîvânu Lügâti't-Türk'ü oluşturmasına binaen, kendi bilgi ve birikimi ile yetinmeksizin geniş bir coğrafyada, meşakkatli bir saha çalışması ile tanıklayıp sunduğu Türkçe ile, toplumsal ilişkiler ağı ve güç bağlamında tanıtılıp takdir görerek öğretilmesi amaçlanan, sadece dilbilgisi kuralları değildir elbette. Türkçe ile ortaya konulan, Türkçede yaşayan Türk insanının ve kültürünün tanıtılması gayesi, Kâşgarlı'nın Türkçeye bakışındaki anlam derinliğini ve dilin toplumsal işlevine hâkimiyetini ortaya koymaktadır. Bu şuur üzerine Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lügâti't-Türk'teki şiirlerde, sıklıkla kullandığı erdemler üzerinden, Türkçe aracılığıyla, Türk milletinin özelliklerini, saha çalışmasından elde ettiği somut örneklerle tanıklayarak Araplara, dahil olunan İslam medeniyetine ve Türklere takdim etmiştir. Topluluklar, ürettikleri ve etrafında kenetlendikleri kültürel değerleri ile millet olma bilincine erişebilmektedir ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, (şiirleri örneğinde) Türkçe, millet kılan niteliği üzerine –öz üzerine- dil habitusunda inşa edilmiştir. Her şeyin başı olan erdemli insanın (bireysel/toplumsal özne bütünlüğünde) ve erdemli olma koşullarının şiir dilinin akıcılığı ve akılda kalıcılığı bağlamında sıklıkla vurgulanması, *Dîvânu Lügâti't-Türk*'ün yazılış amacını etkin ve zaman üstü kılmaktadır.

Kaynaklar

Aydemir, Ö. K. (2020). *Öz dilbilim, kültür ve düşünce sistemi paradigması*. Boy.

Bıçak, A. (2009). *Türk düşüncesi I-II*. Dergâh.

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Harvard University Press.

Bourdieu, P. ve Wacquant, L. (2014). *Düşünümsel bir antropoloji için cevaplar*. İletişim.

Boz, E. (Ed.). (2020). *Dilbilim, teorik ve uygulamalı alanlar*. Gazi Kitabevi.

Canetti, E. (2017). *Sözcüklerin bilinci* (A. Cemal, Çev.). Sel Yayıncılık.

Chomsky, N. (2001). *Dil ve zihin* (A. Kocaman, Çev.). Ayraç Yayınevi.

Durukoğlu, G. (2022). *Dîvânu lügâti't-Türk'e göre 11. yüzyıl Türk dili grameri*. Türk Dil Kurumu.

Er Aydemir, N. (2022). Dil öğretimi açısından kurucu metin bağlamında Nutuk üzerine söylem çözümlemesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi, 10*(4), 775-791.

Ercilasun, A. B. (2023). *Dîvânu lügâti't-Türk'teki şiirler ve atasözleri*. Bilge Kültür-Sanat.

Fazlıoğlu, İ. (2020). *Sözün eşiğinde*. Ketebe.

Foucault, M. (1994). *The archeology of knowledge* (A. M. S. Smith, Çev.). Routledge.

Foucault, M. (2006a). *Kelimeler ve şeyler: İnsan bilimlerinin bir arkeolojisi* (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2006b). *Sonsuza giden dil* (I. Ergüden, Çev.). Ayrıntı.

Huber, E. (2008). *Dilbilime giriş*. Multilingual.

Hunkan, Ö. S. (2011). *Türk hakanlığı (Karahanlılar)*. IQ Yayınevi.

Kâşgarlı Mahmud. (1990). *Dîvânu Lûgati't Türk (Tıpkıbasım)*. Kültür Bakanlığı.

Kâşgarlı Mahmud. (2005). *Dîvânu Lügati't-Türk* (S. T. Yurtsever, Çev.). Kabalcı Yayınevi.

Kâşgarlı Mahmud. (2018a). *Dîvânu Lügâti't-Türk* (B. Atalay, Çev.). Türk Dil Kurumu.

Kâşgarlı Mahmud. (2018b). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş, metin, çeviri, notlar, dizin* (A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu, Çev.). Türk Dil Kurumu.

Kâşgarlı Mahmud. (2023). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Türk dilinin ilk sözlüğü* (M. S. Kaçalin, Çev.; M. Ölmez, Dizin). VakıfBank Kültür.

Labov, W. (2018). *Language of life and death: The transformation of experience in oral narrative*. Cambridge University Press.

Meriç, C. (2017). *Kültürden irfana*. İletişim.

Özlem, D. (2009). *Anlamdan geleneğe kimlikten özgürlüğe*. İnkılâp Kitabevi.

Rifat, M. (2018). *Homo semioticus ve genel göstergebilim sorunları*. Yapı Kredi Yayınları.

Strauss, L. C. (2018). *Uzaktan yakından* (D. Eribon, Söyleşi; H. Bayrı, Çev.). Metis Yayınları.

Şahin, H. (2019). Dîvânu lûgati't Türk'teki manzum parçalarda yer alan eğitici değerler. *Yeni Türkiye* (*105*), 365-385.

Tekin, T. (2023). *XI. yüzyıl Türk şiiri: Dîvânu lügâti't-Turk'teki manzum parçalar*. Türk Dil Kurumu.

Wardhaugh, R. (1996). *An introduction to sociolinguistics*. Blackwell Publishers.

Wittgenstein, L. (2017). *Kesinlik üstüne + kültür ve değer* (D. Şahiner, Çev.). Metis.

Yaran, C. S. (2008). Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu lügâti't-Türk'ünde erdem ve bilgelik. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (18), 23-49.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE MADDE BAŞI OLUŞTURMAKTA VEYA MADDELERİ AÇIKLAMADA SIFAT TAMLAMALARININ ÖNEMİ

*Sadi GEDİK**

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT) Kâşgarlı Mahmud tarafından 1074 yılında tamamlanmış iki dilli bir sözlüktür. Araplara Türkçe öğretmek amacıyla Araplar düşünülerek yazılmıştır. Yani *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Türkçe kelime veya madde başlarına Arapça açıklamalar yapılarak hazırlanmış bir sözlüktür. Kâşgarlı Mahmud sözlüğünü hazırlamadan önce Türkçe herhangi bir sözlük örneği bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Kâşgarlı'nın sözlüğünü hazırlarken örnek alacağı bir sözlüğün olmamasından dolayı Türkçeye uygun bir sözlük modeli geliştirmek gibi bir problem önünde duruyordu. Hâliyle başka dillerde yapılmış sözlükleri bir ölçüde görerek kendi modelini geliştirmek durumundaydı. Kâşgarlı da öyle yaptı. Arap dilcisi Halil'in *Kitabu'l-Ayn*'ını gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak her şeye rağmen kendi modelini oluşturduğunu belirtmektedir.

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünü giriş kısmından başka sekiz bölüm hâlinde düzenlemiştir. Bu bölümleri de Arap gramerciliğinde kullanılan terimlerle isimlendirmiştir. Türkçe kelimeleri Arapçanın şekil özelliklerine göre sınıflandırıp bir sıralama yöntemi geliştirmiştir.

DLT'de madde başları büyük ölçüde tek kelimelerden oluşmaktadır. Sözlükte isimler doğrudan madde başı yapılmıştır. Müellifin, fiilleri ve sıfat-filleri madde başı yapmadan ancak madde başı amacıyla genellikle cümle içinde kullanarak her hangi bir açıklama da yapmadan kullandığı görülür. Burada şekil açısından madde başını ayırmak mümkün olmayıp sözlüğün genel yapısına hâkim olarak asıl madde başının buradaki fiil olduğu anlaşılmaktadır. Ancak az da olsa kelime grubu hâlinde özel isimler veya yaygın kullanılan bir

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, sgedik@ksu.edu.tr ORCİD: 0000-0002-8952-4788.

ölçüde kalıplaşmış kelime grupları da madde başı yapılmıştır. Ancak kelime grubu hâlindeki madde başları ilk kelimenin son harfine göre sıralanmıştır. Bu bildiride DLT'deki sıfat tamlaması yapısındaki madde başları ile diğer sıfat tamlamaları üzerinde durulacaktır. Sözlük'te sıfat tamlaması yapısındaki madde başları üç şekilde kullanılmıştır. Bunlar: Doğrudan madde başı olarak kullanılan sıfat tamlamaları, dolaylı olarak madde başı olan sıfat tamlamaları ve açıklamalardan madde başı olduğu anlaşılan sıfat tamlamaları. Kâşgarlı, bu sıfat tamlamalarını niçin özellikle zikrettiğini şöyle belirtir: **Burada maksadım sıfatların hepsini anmak değildir. Ancak zikredilmezse bilinemeyecek olanları andım**. Buradan da anlıyoruz ki Sözlük'te madde başı olan bu sıfat tamlamalarında bir kalıplaşma söz konusudur.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Madde Başı, Sıfat Tamalamaları.

The Importance of Adjective Phrases in Creating Entries and Explaining Terms in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Dîvânu Lügâti't-Türk (DLT) is a bilingual dictionary completed by Kâşgarlı Mahmud in 1074. It was written with the purpose of teaching Turkish to Arabs, making Arabs the target audience. In other words, *Dîvânu Lügâti't-Türk* is a dictionary prepared with explanations in Arabic for Turkish words or entries. Before Kâşgarlı Mahmud prepared his dictionary, there were no examples of Turkish dictionaries. Therefore, Kâşgarlı faced the challenge of developing a dictionary model suited to Turkish without a precedent. Consequently, he had to develop his own model while drawing some inspiration from dictionaries in other languages. It is understood that Kâşgarlı saw the Arabic linguist Halil's *Kitabu'l-Ayn*. However, he still emphasized that he created his own model.

Kâşgarlı Mahmud, apart from the section containing the introductory information about his dictionary, organized it into eight sections. He named these sections using terms from Arabic grammar. He classified Turkish words according to the morphological features of Arabic and developed a system of arrangement. He explains this by stating, "I preferred to use the terminologies of the Arabic language for section and topic names because they are widely known."

In *Dîvânu Lügâti't-Türk*, we observe that the majority of the entries consist of single words. Verbs and participles are generally used within sentences without being made into entries themselves, and no explanation is provided for them. It is not possible to separate entries based on their form here; rather, understanding the general structure of the dictionary reveals that the main

entries are the verbs in these cases. However, there are also a few instances where proper names or commonly used, somewhat fixed word groups are used as entries. Entries in the form of word groups are arranged according to the last letter of the first word. This paper will focus on adjective phrases as entries in DLT and other adjective phrases. In the dictionary, adjective phrase entries are used in three ways: directly as entries, indirectly as entries, and those inferred as entries from explanations. Kâşgarlı Mahmud explains why he specifically mentions these adjective phrases: **"My aim is not to mention all adjectives. I have mentioned those that would otherwise be unknown if not cited."** From this, we understand that there is a pattern in these adjective phrase entries in the dictionary.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Head of Clause, Adjective Phareses.

Giriş

Sözlük, bir dilin söz varlığının tamamını veya bir bölümünü içeren, genellikle alfabetik sıra ile, bazen de konu veya kavram alanlarına göre sıralayıp açıklayan eserlerdir. Sözlükler tek dilli veya çok dilli olabilir (Buran, 2015, s. 270). Sözlükler; köken sözlükleri, tarihsel sözlükler, açıklamalı sözlükler, çeviri sözlükleri, terim sözlükleri, ağız sözlükleri, deyim sözlükleri, eş anlamlılar ve zıt anlamlılar sözlüğü, alıntı sözlükleri, verinti sözlükleri şeklinde sınıflandırılabilir (Karaağaç, 2018, s. 781-782).

Dîvânu Lügâti't-Türk (DLT) Kâşgarlı Mahmud tarafından 1074 yılında tamamlanmış iki dilli bir sözlüktür. Araplara Türkçe öğretmek amacıyla hedef kitle olarak Araplar düşünülerek yazılmıştır. Yani *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Türkçe kelime veya madde başlarına Arapça açıklamalar yapılarak hazırlanmış bir sözlüktür. Kâşgarlı Mahmud sözlüğünü hazırlamadan önce Türkçe herhangi bir sözlük örneği bulunmamaktadır. Dolayısıyla Kâşgarlı'nın sözlüğünü hazırlarken örnek alacağı bir sözlüğün olmamasından dolayı Türkçeye uygun bir sözlük modeli geliştirmek gibi bir problem önünde durmaktaydı. Hâliyle başka dillerde yapılmış sözlükleri bir ölçüde görerek kendi modelini geliştirmek durumundaydı. Kâşgarlı da öyle yaptı. Arap dilcisi Halil'in Kitabu'l-Ayn'ını gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak her şeye rağmen kendi modelini oluşturduğunu belirtmektedir. *Kâşgarlı, kendi metodolojisini oluştururken Arap sözlükbiliminin kurucusu Halil ile aynı sahanın sözlükçülerinden Farabi'nin eserlerinde oluşturdukları kelimelerin tasnifi, açıklaması ve örneklendirilmesi konularındaki yaklaşımlarını Türkçenin yapısına uygun bir şekilde yeniden yorumlar. Bu bağlamda DLT'nin genel yapısını Farabi'nin tasnif terminolojisi doğrultusunda yaparken madde başı kelimelerin açıklanması ve örneklendirilmesi konusunda Halil'in bazı temel prensiplerini uygular* (Turan, 2008-2009, s. 128).

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünün giriş kısmında verdiği bilgileri içine alan bölümü bir tarafa bırakırsak sözlüğü sekiz bölüm hâlinde düzenlemiştir. Bu bölümleri de Arap gramerciliğinde kullanılan terimlerle isimlendirmiştir. Türkçe kelimeleri Arapçanın şekil özelliklerine göre sınıflandırıp bir sıralama yöntemi geliştirmiştir. Kendisi bunu da gerekçe olarak "Bölüm ve konu adları olarak herkesçe bilindiği için Arap dilinin adlandırmalarını kullanmayı tercih ettim." (Kaçalin, 34) diyerek ifade eder. Bu sekiz bölüm şunlardır:

1. Hemze Kitabı: Bu bölüm ünlü ile başlayan kelimeleri ihtiva eder.
2. Salim Kitabı: İçerisinde illet harfleri diye bilinen elif, vav ve ye bulunmayan kelimelere salim kelime denir.
3. Muzaaf Kitabı: Son iki ünsüzü aynı olan kelimeler
4. Misal Kitabı: Elif veya vav ile başlayan kelimeler
5. Üçler Kitabı: Ortasında illet harfleri olarak söylenen elif, vav ve ye'den birisi bulunan kelimeler.
6. Dörtler Kitabı: Sonunda illet harfleri olarak söylenen elif, vav ve ye'den birisi bulunan kelimeler.
7. Gunne Kitabı: İçerisinde n, ñ ve nc seslerinin bulunduğu kelimeler
8. Sonu çift ünsüzle biten kelimeler (Ercilasun, 2014, s. xIii; Turan, 2008-2009, s. 124).

Bir Sözlükte Madde Başı Nasıl Olmalı? Dîvânu Lügâti't-Türk'te Madde Başları Nasıl Yapılmış?

Sözlükler bir dili kullanan veya bir dilin söz varlığı anlamaya çalışan herkes için el kitabı niteliğinde kaynaklardır. Sözlükler bir defa bakılıp okunup bırakılan kitaplar değildir. Dolayısıyla sözlüklerdeki madde başlarının kolay ve hızlı bir şekilde bulunabilmesi önemlidir. Sözlüklerin sade ve anlaşılır bir düzeni olmalıdır. Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük'te (TDK 2005) madde düzeni ile ilgili yapılan açıklamada "*Herhangi bir nesnenin veya kavramın adı olarak tanımlanan ve 'sözlük birimi' olarak adlandırılan söz ve söz öbekleri, bitişik veya ayrı yazılmasına bakılmaksızın madde başı yapılmıştır: almak, balık, atom ağırlığı, badem yağı, çeşitkenar, dershane, hizmet içi eğitim, işkenbesi geniş, kapalı yüzme havuzu, yön gösterme eki vb. Bunlara ek olarak bitişik yazılan birleşik filler (hissetmek, zikretmek) ile dolayısıyla, itibarıyla, meydanda, tutturabildiğine, vaktiyle, yanlışlıkla gibi kalıplaşmış biçimler de madde başı yapılmıştır. Madde içinde ise etmek, olmak, eylemek, kılmak, yapmak vb. yardımcı fillerle oluşturulup ayrı yazılan birleşik filler; deyimler; atasözleri: gibi, ile, kadar vb. sözlerle oluşan kalıplaşmış biçimler yer almıştır: ayırt etmek, azat eylemek, namaz kılmak, ütü yapmak; abayı yakmak, ev açmak; ayağının bastığı yerde ot bitmez, söz gümüşse sükut*

altındır; akrep gibi, su gibi; tırnak kadar; bileğinin hakkı ile; miskalle vb." (TDK, 2005, s. XIII) şeklinde açıklanmıştır.

Dîvânu Lügâti't-Türk'te madde başlarının büyük ölçüde tek kelimelerden oluştuğunu görürüz. Fiillerin ve sıfat-fillerin madde başı yapmadan ancak madde başı amacıyla genellikle cümle içinde kullanarak her hangi bir açıklama da yapmadan kullanıldığı görülür. Burada şekil açısından madde başını ayırmak mümkün olmayıp sözlüğün genel yapısına hâkim olarak asıl madde başının buradaki fiil olduğu anlaşılmaktadır. Ancak az da olsa kelime grubu hâlinde özel isimler veya yaygın kullanılan bir ölçüde kalıplaşmış kelime grupları da madde başı yapılmıştır. Ancak kelime grubu hâlindeki madde başları ilk kelimenin son harfine göre sıralanmıştır. Bu makalede sıfat tamlaması yapısındaki madde başları ile diğer sıfat tamlamaları üzerinde durulacaktır.

Madde Başı Olarak Kullanılan Sıfat Tamlamaları

Dîvânu Lügâti't-Türk'te sıfat tamlamalarının madde başı olarak kullanılmasında üç farklı yöntemle karşılaşılmaktadır. Birincisi doğrudan madde başı, ikincisi ve üçüncüsü dolaylı olarak madde başıdır. Ancak üçüncüsünün örneği birkaç tanedir.

Doğrudan Madde Başı Olan Sıfat Tamlamaları

Kâşgarlı Mahmud eserinin orijinalinde bazı sıfat tamlamalarını doğrudan doğruya madde başı yapmış ancak sıralamasını ilk kelimenin son harfine göre düzenlemiştir. Ancak eserde ilk kelimeye ait özel bir açıklama yapılmamıştır. Açıklamalarda doğrudan doğruya tamlamanın tamamını açıklamaya yönelik ifadeler bulunmaktadır. Burada ilk kelimenin anlamının tamlamanın anlamından çıkarılabileceği düşünülmüş olmalıdır. Hem Ercilasun tercümesinde hem de Kaçalin tercümesinde ilk kelimeler tamlamalardan önce eklenmiştir. Ercilasun parantez içinde verirken Kaçalin ilk kelimeyi iki defa yazarak birincisinden önce iki nokta koymuştur. DLT'de bu şekilde 743 adet madde başı bulunmaktadır. Aşağıda buna örnekler verilmiştir:

oñ īş: Kolay iş. Oñay kelimesinin kısaltmasıdır. (Ercilasun 19; Kaçalin 56)

oñ elig: Çigil lehçesinde sağ el. (Ercilasun 19; Kaçalin 56)

art saç: başın arka kısmındaki saç, ense saçı. Çünkü art boyun demektir. (Ercilasun 19; Kaçalin 56)

ūç ėl: serhat eli, hudut, sınır (Ercilasun 20; Kaçalin 57)

ōz kişi: akraba, hısım (Ercilasun 21; Kaçalin 57)

ūz kişi: eli sanatlı ve mesleğinde mahir insan, eli yatkın (Ercilasun 21; Kaçalin 58)

ōl nēñ: ıslak olan şeyler, yaş nesne (Ercilasun 23; Kaçalin 58)

ėl kişi: kötü, ahlaksız kişi, kötü adam (Ercilasun 23; Kaçalin 58)

ėl ḳuş: akbaba (Ercilasun 23; Kaçalin 58)

ėwek er: aceleci adam. (Ercilasun 60; Kaçalin 88)

Dolaylı Olarak Madde Başı Olan Sıfat Tamlamaları

Kâşgarlı Mahmud sözlüğünde kullandığı bir diğer yöntem ise tek kelimeden oluşan madde başını açıkladıktan sonra açıklamanın devamında bu madde başı olan kelimenin de içinde bulunduğu sıfat tamlamasından oluşan ve belli bir kalıplaşma ile yaygınlığın bulunduğu bir alt madde vermektedir ve bunu da açıklamaktadır. Mesela **ėdiz** kelimesi madde başı olarak alınmış ve "Yer veya herhangi bir şeyin yüksek olanı" (Kaçalin 61) anlamında Arapça izahatını yapmıştır. Sonra "Yüksek yer anlamında **ėḍiz yer** denir." diyerek sıfat tamlamasını örnek olarak vermiş. Devamında "Geçit vermeyen dağ anlamında **ėḍiz tāġ** denir" diyerek yine aynı madde başının altında sıfat tamlamasından oluşan yeni bir alt madde yapmıştır. Yani burada tek kelimeden oluşan bir madde başından başka iki adet sıfat tamlamasından oluşan alt madde bulunmaktadır. Kâşgarlı, bu sıfat tamlamalarını niçin özellikle zikrettiğini şöyle belirtir: **Burada maksadım sıfatların hepsini anmak değildir. Ancak zikredilmezse bilinemeyecek olanları andım** (Ercilasun 49-50; Kaçalin 79). Buradan da anlıyoruz ki bu sıfat tamlamalarında bir kalıplaşma söz konusudur. Bu duruma şunları örnek olarak ekleyebiliriz:

ügün: para, gül ve benzeri şeylerin yığını. Birikmiş toprağa **ügün topraḳ** denir. (Ercilasun 37; Kaçalin 69)

āy: "ay", "Ayın on dördü dolunay anlamında **tolun āy** denir." (Ercilasun 39; Kaçalin 71)

urı: erkek evlat. Erkek çocuklar anlamında **urı oglan** denir. (Ercilasun 43; Kaçalin 73)

etlik: etin asıldığı yer. Kesmek için getirilen koyuna da **etlik kōy** denir. Et koyunu demektir. İri gövdeli kişiye de **etlig kişi** denir. Aynı zamanda et sahibine de zayıf zayıf kef (kefin tonlusu) ile **etlig kişi** denmektedir. **Burada maksadım sıfatların hepsini anmak değildir. Ancak zikredilmezse bilinemeyecek olanları andım.** (Ercilasun 49-50; Kaçalin 79)

egsük: eksik olan şey. Eksik para için **egsük yarmak** derler. (Ercilasun 51; Kaçalin 80)

opraḳ: yıpranmış elbise ve benzeri şeyler. Yıpranmış elbise anlamında **oprak tōn** denir. (Ercilasun 58; Kaçalin 86)

ınanç; güvenilen, inanılan. Buradan alınarak inanılan güvenilen bey anlamında **ınanç beg** denir. (Ercilasun 67; Kaçalin 93)

Dolaylı Ancak Çok Nadir Madde Başı Olan Sıfat Tamlamaları

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde sıfat tamlamalarından yararlanma usullerinden biri de tek kelimeden oluşan madde başını verdikten sonra onu açıklamadan içerisinde sıfat olan madde başının bulunduğu bir sıfat tamlamasını açıklamasıdır. Ancak bu şekilde çok nadir örnek bulunmaktadır. Mesela **uḍık** madde başını verdikten sonra bu kelimeyi açıklamadan "Uyuklayan adam anlamında **uḍık er** denir." (Kaçalin 64) diyerek madde başını sıfat tamlamasının içerisinde dolaylı olarak açıklamış olur. Buna dair örnekler:

oluḳ: Oğuz lehçesinde gürbüz adam anlamında **oluḳ er** denir.

ataç: halkın büyüğü gibi davranan erkek çocuğa **ataç oġul** denir. (Kaçalin, 60).

Doğrudan veya Dolaylı Olarak Madde Başı Olan Sıfat Tamlamalarının Anlam Bakımından Sınıflandırılması

İnsanların Çeşitli Özellikleri İle İlgili Sıfat Tamlamaları

öz kişi: akraba (Kaçalin, Ölmez, 781).

ūz kişi: eli yatkın, mesleğinde mahir kişi (Kaçalin, Ölmez, 906).

ölüt er: güçten düşmüş, ihtiyar adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 24).

ataç ogul: halkın büyüğü gibi davranan çocuk (Kaçalin, Ölmez, 517).

aḍrı butlug: bacakları açık olan (Ercilasun, Akkoyunlu, 541).

ukuşlug kişi: çok akıllı kişi (Ercilasun, Akkoyunlu, 29).

öles köz: baygın bakan göz (Ercilasun, Akkoyunlu, 786).

oḍug köñüllüg er: kalbi uyanık adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 770).

uḍık er: uyuklayan adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 31).

aruk er: yorgun adam ve benzerleri (Ercilasun, Akkoyunlu, 31).

aluk er: güçlü dayanıklı adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 32).

irig er: işlerinde nüfuz sahibi ve kararlı adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 33).

atım er: usta atıcı (Ercilasun, Akkoyunlu, 35).

agan er: genizden konuşan adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 36).

ekek işler: fahişe kadınlar (Ercilasun, Akkoyunlu, 37).

āk sakal er: saçı sakalı ağarmış adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 39).

atlıg er: atlı adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 49).

etlig kişi: iri gövdeli adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 49).

ersek işler: orospu kadın (Ercilasun, Akkoyunlu, 51).

ısrım kişi: sıkıntılı ve kaşları çatık adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 52).

ortu er: orta yaşlı adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 62).

agduk kişi: araya katılan ama kim olduğu bilinmeyen adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 49).

ınanç beg: güvenilir bey (Ercilasun, Akkoyunlu, 67).

iki yüzlüg er: iki yüzlü adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 663).

il kişi: kötü adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 665).

art saç: başın arka kısmındaki saç (Ercilasun, Akkoyunlu, 558).

içkin er: düşmanlardan gelip teslim olan ve emniyet altına alınan adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 53).

kañsıt ata: üvey baba (Ercilasun, Akkoyunlu, 683).

kañsık ogul: üvey baba (Ercilasun, Akkoyunlu, 683).

kapaklıg kız: bakire kız (Ercilasun, Akkoyunlu, 683).

kāplıg ogul: karındaki zarla birlikte doğan ve mübarek sayılan çocuk (Ercilasun, Akkoyunlu, 684).

kara baş: erkek veya dişi köle (Ercilasun, Akkoyunlu, 684).

amrak köñül: temiz ve sıcak gönül (Ercilasun, Akkoyunlu, 49).

kara karak: gözün karası (Ercilasun, Akkoyunlu, 685).

katkı kişi: tabiatı sert olan, kimseye itaat etmeyen adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 693).

kawşı kāş: birbirine yakın yay, kaş (Ercilasun, Akkoyunlu, 694).

oñ elig: sağ el (Ercilasun, Akkoyunlu, 19).

keyik kişi: maymuna benzeyen vahşi insan (Ercilasun, Akkoyunlu, 708).

kırbas er: saçı dökülüp azalan ve bir daha çoğalmayan adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 713).

kırt saç: kısa saç (Ercilasun, Akkoyunlu, 714).

kıruk aḍak: topal adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 715).

kıruk er: çolak adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 715).

kır yagı: gizli düşman (Ercilasun, Akkoyunlu, 715).

kıyık kişi: sürekli sözünde durmayan adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 717).

kız kişi: Argu lehçesinde cimri insan (Ercilasun, Akkoyunlu, 718).

yinçge kīz: odalık (Ercilasun, Akkoyunlu, 976).

yinçge kişi: mütedeyyin ve sürekli ibadet eden kimse (Ercilasun, Akkoyunlu, 976).

yōk çıgay: fakir, yoksul (Ercilasun, Akkoyunlu, 980).

yorık tıl: fasih dil, düzgün konuşma (Ercilasun, Akkoyunlu, 981).

yügrük bilge: Oğuzlarda zeki, akıllı ve faziletli âlim (Ercilasun, Akkoyunlu, 992).

torı kişi: kavgacı huylu adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 893).

tūn ogul: ilk erkek çocuk (Ercilasun, Akkoyunlu, 900).

tuyın er: cimri adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 906).

tūplüg eren: asil adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 910).

yaldrık eşler: aşırı süslenmiş kadın (Ercilasun, Akkoyunlu, 945).

yaprı kulak: sarkık kulak (Ercilasun, Akkoyunlu, 951).

yetrüm saç: birincisinden sonra tekrar bitmiş olan saç (Ercilasun, Akkoyunlu, 968).

yetüt saç: ilk saçtan sonra tekrar biten saç (Ercilasun, Akkoyunlu, 968).

sibiz kişi: sakar ve dalgın kişi (Ercilasun, Akkoyunlu, 823).

sarıçga er: atik adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 805).

sıdrım īşlıg er: işini yapıp başkasına iş bırakmayan adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 817).

söbi baş: yuvarlak olmayan insan başı (Ercilasun, Akkoyunlu, 830).

sumlım Tat: Türk dilini hiç bilmeyen Fars (Ercilasun, Akkoyunlu, 835).

sun kişi: yumuşak huylu, iyi kalpli adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 836).

suwka çömgen er: dalgıç (Ercilasun, Akkoyunlu, 838).

suwlañ saç: kıvırcık olmayan saç (Ercilasun, Akkoyunlu, 838).

sürtük işler: sürtülen ve sürten kadın (Ercilasun, Akkoyunlu, 841).

tāl boḍlug: ince uzun, genç, genellikle kıvrak cariye (Ercilasun, Akkoyunlu, 848).

kotkı er: alçakgönüllü adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 731).

kowı er: talihsiz adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 732).

köp saç: gür ve dolaşık saç (Ercilasun, Akkoyunlu, 739).

körpe ogul: yaz çocuğu (Ercilasun, Akkoyunlu, 740).

köşirgek er: evinde bir insan görünce yer dar gelen adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 742).

kutlug tigin: uğurlu köle (Ercilasun, Akkoyunlu, 752).

kümüş tigin: gümüş gibi temiz renkli köle (Ercilasun, Akkoyunlu, 756).

oḍug köñüllüg er: kalbi uyanık adam, akıllı adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 770).

oynak işler: gösterip kapatan (cilveli) kadın (Ercilasun, Akkoyunlu, 781).

ögey ata: üvey baba (Ercilasun, Akkoyunlu, 784).

ögey kız: besleme kız (Ercilasun, Akkoyunlu, 784).

ögey ogul: besleme oğul (Ercilasun, Akkoyunlu, 784).

ȫrme saç: örme saç (Kaçalin, Ölmez, 777).

örük saç: örülmüş saç (Kaçalin, Ölmez, 778).

sāġ elig: sağ el (Kaçalin, Ölmez, 783).

sıġan saç: düz ve cansız saç (Kaçalin, Ölmez, 801).

sōl elig: sol el (Kaçalin, Ölmez, 808).

sag köñül: sıcak ve temiz kalp (Ercilasun, Akkoyunlu, 799).

kızıl meñizlig: kırmızı yanaklı (Ercilasun, Akkoyunlu, 718).

taşırkan közlüg: patlak gözlü adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 860).

taylañ yigit: titiz ve zarif genç (Ercilasun, Akkoyunlu, 865).

teke sakal: köse sakal (Ercilasun, Akkoyunlu, 867).

teriñ bilge: hikmet ve ilmi bol olan âlim ve bilge (Ercilasun, Akkoyunlu, 871).

ürüñ karak: göz akı (Ercilasun, Akkoyunlu, 934).

olut er: yetişkin, en güzel zamanındaki adam (Kaçalin, Ölmez, 765).

atanlıġ er: iğdiş edilmiş devesi olan adam (Kaçalin, Ölmez, 517).

aypañ er: kel adam (Kaçalin, Ölmez, 521).

azuḳluġ er: azığı olan adam (Kaçalin, Ölmez, 522).

bedük baġırlıġ: kimseye boyun eğmeyen adam (Kaçalin, Ölmez, 523).

baġırlıġ er: kimseye boyun eğmeyen adam (Kaçalin, Ölmez, 523).

baġırsaḳ kişi: merhametli kişi (Kaçalin, Ölmez, 523).

baldır ḳız: üvey kız (Kaçalin, Ölmez, 525).

baldır oġul: üvey oğul (Kaçalin, Ölmez, 525).

baraḳlıg er: barak cinsi köpeği olan kişi (Kaçalin, Ölmez, 529).

barḳın kişi: yolculukta kararlı kişi (Kaçalin, Ölmez, 530).

bārlıġ er: servet sahibi adam (Kaçalin, Ölmez, 530).

basınçaḳ er: zayıf adam (Kaçalin, Ölmez, 531).

baştaḳ er: şapkasız adam (Kaçalin, Ölmez, 533).

bayıḳ söz: doğru söz (Kaçalin, Ölmez, 534).

beşiklig uraġut: bebeği ve beşiği olan kadın (Kaçalin, Ölmez, 540).

küçlüg bileklig kişi: güçlü bilekli kişi (Kaçalin, Ölmez, 543).

bileklig er: bileği kuvvetli adam (Kaçalin, Ölmez, 543).

bilge beg: bilgili, akıllı adam (Kaçalin, Ölmez, 543).

biliglig kişi: bilgili, akıllı ve bilge kişi (Kaçalin, Ölmez, 544).

bitiglig er: muskalı adam (Kaçalin, Ölmez, 548).

bodunluġ bokunluġ kişi: kavmi ve aşireti olan kişi (Kaçalin, Ölmez, 550).

boḳuḳluġ er: havsalalı, leğenli adam (Kaçalin, Ölmez, 551).

böñ kişi: iri ve kaba adam (Kaçalin, Ölmez, 558).

buşak er: sıkıntılı adam (Kaçalin, Ölmez, 566).

büktel er: orta boylu adam (Kaçalin, Ölmez, 568).

bürge kişi: ihtiyatsız adam (Kaçalin, Ölmez, 568).

çīn bütün kişi: güvenilir ve dürüst kişi (Kaçalin, Ölmez, 569).

çaġırlıġ kişi: şıralı adam (Kaçalin, Ölmez, 569).

çamġuḳ er: sinsice laf taşıyan adam, kovcu (Kaçalin, Ölmez, 573).

çapaḳ er: soysuz, bayağı er (Kaçalin, Ölmez, 574).

çapıtġan er: boyun vuran adam (Kaçalin, Ölmez, 574).

çaruḳluġ er: çarıklı adam (Kaçalin, Ölmez, 575).

çekürge teg sūı: çekirge sürüsü gibi kalabalık bir ordu (Kaçalin, Ölmez, 577).

çeñek er: şirret adam (Kaçalin, Ölmez, 577).

çōḳ er: alçak adam (Kaçalin, Ölmez, 584).

çotur kişi: kötü huylu adam (Kaçalin, Ölmez, 586).

çömerik kişi: her zaman gözü sulanan, gözü zayıf kişi (Kaçalin, Ölmez, 586).

endik er: budala, kafasız adam (Kaçalin, Ölmez, 595).

erñen er: bekar adam (Kaçalin, Ölmez, 605).

ewek er: aceleci adam (Kaçalin, Ölmez, 619).

ınġa er: değersiz adam (Kaçalin, Ölmez, 622).

iñes kişi: yabancı gibi sağına soluna bakan kişi (Kaçalin, Ölmez, 630).

ḳadıtġan er: kimseye boyun eğmeyen adam (Kaçalin, Ölmez, 637).

ḳarı er: yaşlı adam (Kaçalin, Ölmez, 649).

ḳarnaġu er: karnı büyük olan adam (Kaçalin, Ölmez, 651).

ḳarnaḳ er: karnı büyük olan adam (Kaçalin, Ölmez, 651).

tezgek er: üşengeç adam (Kaçalin, Ölmez, 653).

tıġraḳ er: metanetli adam (Kaçalin, Ölmez, 857).

tīn kişi: bir işle orulmayıp dinlenen kişi (Kaçalin, Ölmez, 658).

toḳ kişi: tok kişi (Kaçalin, Ölmez, 866).

toḳ er: kel adam (Kaçalin, Ölmez, 866).

toḳ er: kel adam (Kaçalin, Ölmez, 866).

torumluġ er: iki yaşında deve yavrusu olan adam (Kaçalin, Ölmez, 872).

tūn ḳız: kadının ilk doğurduğu kız çocuğu (Kaçalin, Ölmez, 878).

tūn oġul: bir kadının ilk çocuğu (Kaçalin, Ölmez, 878).

bedük ḳarınlıġ er: büyük karınlı adam (Kaçalin, Ölmez, 650).

ḳart er: huysuz adam (Kaçalin, Ölmez, 652).

ḳasuḳluġ er: kımız tulumu bulunan adam (Kaçalin, Ölmez, 653).

ḳarġış kişi: lanetli kişi (Kaçalin, Ölmez, 649).

ḳamġı yüzlüg: yüz felci olan adam (Kaçalin, Ölmez, 642).

irwi ḳulaḳ: sivri, ince kulak (Kaçalin, Ölmez, 632).

ḳızıl eñ: kırmızı yanak (Kaçalin, Ölmez, 596).

ḳatıġlıġ er: soysuz adam (Kaçalin, Ölmez, 655).

kepezlig er: pamuk sahibi adam (Kaçalin, Ölmez, 667).

ḳıyıḳ kişi: sözünde durmayan kaypak kişi (Kaçalin, Ölmez, 682)

keyik kişi: yabani adam (Kaçalin, Ölmez, 672).

ḳopuzluġ kişi: kopuzu olan kişi (Kaçalin, Ölmez, 694).

ḳorḳlıḳ er: korkak adam (Kaçalin, Ölmez, 695).

ḳotuzluġ er: yaban sığırı sahibi olan adam (Kaçalin, Ölmez, 696).

kölüklüg er: yük hayvanına sahip olan adam (Kaçalin, Ölmez, 700).

köñüllüg er: akıllı adam (Kaçalin, Ölmez, 702).

ḳulsıġ er: huyu köleye benzeyen adam (Kaçalin, Ölmez, 710).

ḳurġu er: ihtiyatsız adam (Kaçalin, Ölmez, 712).

ḳurutluġ kişi: kış için kurutulmuş yoğurdu olan adam (Kaçalin, Ölmez, 715).

īşlıġ küdüglüg er: işi gücü olan adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 223).

külgen er: gülen adam (Kaçalin, Ölmez, 721).

külsirgen er: daima gülümseyen adam (Kaçalin, Ölmez, 721).

külüg bilge: ünlü alim (Kaçalin, Ölmez, 721).

kür er: soğukkanlı, cesur adam (Kaçalin, Ölmez, 722).

muñluġ er: sıkıntılı adam (Kaçalin, Ölmez, 736).

munġaḳ kişi: boşboğaz geveze kimse (Kaçalin, Ölmez, 736).

odġurmış er: uyandırılmış adam (Kaçalin, Ölmez, 742).

oluḳ er: gürbüz adam (Kaçalin, Ölmez, 765).

olut er: yetişkin, en güzel zamanındaki adam (Kaçalin, Ölmez, 765).
osayuḳ er: gafil adam (Kaçalin, Ölmez, 767).
ögürlüg er: koyun vb sürüsü bulunan adam (Kaçalin, Ölmez, 773).
ıdınçu saç: erkeğin ön kısımdan salıverdiği saç (Kaçalin, Ölmez, 621).
bōḍluġ sınlıġ kişi: boylu poslu kişi (Kaçalin, Ölmez, 803).
saçġaḳ kişi: malını saçıp savuran, müsrif kişi (Kaçalin, Ölmez, 783).
saġınlıġ er: sağmal hayvanı olan adam (Kaçalin, Ölmez, 784).
samanlıġ er: samanı olan adam (Kaçalin, Ölmez, 786).
sarıġlıġ er: sarılık hastalığı olan adam (Kaçalin, Ölmez, 790).
sıġırlıġ er: sığır sahibi olan adam (Kaçalin, Ölmez, 801).
sil kişi: az yiyen ve her yemekten tiksinen adam (Kaçalin, Ölmez,).
silig er: ince, temiz, yakışıklı ve tatlı dilli adam (Kaçalin, Ölmez, 806).
sipiz kişi: sersem ve dalgın kişi (Kaçalin, Ölmez, 807).
sözińri kişi: saçmalayan kişi (Kaçalin, Ölmez, 813).
sūḳ er: açgözlü adam (Ercilasun, Akkoyunlu, 401).
taġuzmaḳ er: kısa boylu adam (Kaçalin, Ölmez, 827).
tapuġluġ er: hizmeti çok olan adam (Kaçalin, Ölmez, 834).
tapuġsaḳ er: hizmet etmeyi seven adam (Kaçalin, Ölmez, 834).
tawarlıġ er: mal sahibi adam (Kaçalin, Ölmez, 842).
taşaḳlıġ er: taşaklı adam (Kaçalin, Ölmez, 838).
tawratıġsaḳ er: acele etmek isteyen adam (Kaçalin, Ölmez, 843).
tayuḳ er: genç, zarif ve titiz olan adam (Kaçalin, Ölmez, 844).
tepiz kişi: hasetçi adam (Kaçalin, Ölmez, 849).
tergin sṻ: birikmiş ordu (Kaçalin, Ölmez, 855).
toḳ kişi: tok kişi (Kaçalin, Ölmez, 866).
toḳ er: tok adam (Kaçalin, Ölmez, 866).
toḳuz tūġluġ ḫan: dokuz tuğlu han (Kaçalin, Ölmez, 876).
tūl uragut: dul kadın (Kaçalin, Ölmez, 877).
tulas yṻz: somurtkan yüz (Kaçalin, Ölmez, 877).
tūn ḳız: kadının ilk doğurduğu kız çocuğu (Kaçalin, Ölmez, 878).
tūn beg: kadının ilk kocası (Kaçalin, Ölmez, 878).
turı kişi: huyu sert geçimsiz olan kişi (Kaçalin, Ölmez, 880).
tutunçu oġul: evlatlık (Kaçalin, Ölmez, 884).
tṻplüg eren: asaletli soylu adam (Kaçalin, Ölmez, 889).

tüşük kişi: tembelliği yüzünden işinden kalan adam (Kaçalin, Ölmez, 891).

tuyuḳ kişi: canı sıkkın adam (Kaçalin, Ölmez, 885).

bir tū saç: bir tel saç (Kaçalin, Ölmez, 885).

yorıtġan kişi: çok yellenen kişi (Kaçalin, Ölmez, 958)

yuluġluġ kişi: fidye ile kurtarılan adam (Kaçalin, Ölmez, 962)

yumuz er: kısa ve kalın yapılı adam (Kaçalin, Ölmez, 963)

yunçıġ er: kötü ve zayıf durumda olan adam (Kaçalin, Ölmez, 963)

yuşuḳluġ er: başına miğfer giyen adam (Kaçalin, Ölmez, 965)

yüreklig er: yürekli cesur adam (Kaçalin, Ölmez, 969)

eki yüzlüg er: iki yüzlü adam (Kaçalin, Ölmez, 969)

tütsüg kişi: kindar, düşmanlık eden imse (Kaçalin, Ölmez, 891).

uḍuzluġ kişi: uyuz adam (Kaçalin, Ölmez, 895).

uġuşluġ er: aşireti olan adam (Kaçalin, Ölmez, 896).

uḳuşluġ er: anlayışlı ve zeki olan adam (Kaçalin, Ölmez, 897).

uḳuşluġ kişi: anlayışlı ve zeki olan adam (Kaçalin, Ölmez, 897).

urı oġlan: erkek çocuklar (Kaçalin, Ölmez, 901).

ūsuz kişi: uykusuz kişi (Kaçalin, Ölmez, 903).

uşaḳ oġlan: küçük çocuklar (Kaçalin, Ölmez, 903).

uwutluġ kişi: utangaç kimse (Kaçalin, Ölmez, 905).

ükil kişi: çok kişi (Kaçalin, Ölmez, 908).

ūz kişi: sağır kişi (Kaçalin, Ölmez, 913).

yitig er: işlerde akıllı ve keskin adam (Kaçalin, Ölmez, 954)

yaġanlıġ er: fili olan adam (Kaçalin, Ölmez, 916).

yaḳın er: yakın adam, akraba (Kaçalin, Ölmez, 919).

yalġan kişi: yalancı kişi (Kaçalin, Ölmez, 921).

yalıñ er: çıplak adam (Kaçalin, Ölmez, 921).

yalñus er: yalnız adam (Kaçalin, Ölmez, 922).

yañılġan er: başladığı her şeyi unutan, yanılan adam (Kaçalin, Ölmez, 925).

yañşak er: geveze adam (Kaçalin, Ölmez, 926).

yarıḳlıġ er: zırhlı adam (Kaçalin, Ölmez, 929).

yaşlıġ er: yaşlı adam (Kaçalin, Ölmez, 934).

yayılġan kişi: kararsız kişi (Kaçalin, Ölmez, 937).

yarlıġ er: rahmetlik adam (Kaçalin, Ölmez, 930).

yawaş kişi: yumuşak huylu adam (Kaçalin, Ölmez, 935).

yawlaķ kişi: kötü huylu kişi (Kaçalin, Ölmez, 936).

yayıġ kişi: bir ona bir buna meyleden dengesiz kişi (Kaçalin, Ölmez, 937).

yerdeş kişi: hemşehri (Kaçalin, Ölmez, 944).

yelgin atlıġ: hızlı koşan atlı (Kaçalin, Ölmez, 941).

yıparlıġ er: miski olan adam (Kaçalin, Ölmez, 950).

yışıġlıġ er: ipi olan adam (Kaçalin, Ölmez, 951)

yurunluġ uraġut: ipek kumaş parçaları olan kadın (Kaçalin, Ölmez, 964).

yalaçı er: insanı her konuda çabuk suçlayıveren adam (Kaçalin, Ölmez, 349).

Hayvanların Çeşitli Özellikleri İle İlgili Sıfat Tamlamaları

yandıķ at: kusurlu at (Kaçalin, Ölmez, 924).

yapıtaķ at: eyersiz ve çapraksız at (Kaçalin, Ölmez, 926).

yaġız at: yağız at (Kaçalin, Ölmez, 917).

ulduķ at: nalsız at (Kaçalin, Ölmez, 897).

ügüş yılķı: serkeş hayvan (Kaçalin, Ölmez, 908).

yaġırlıġ at: yağırlı at (Kaçalin, Ölmez, 917).

yaġırlıġ tewe: yağırlı sırı yaralı dev (Kaçalin, Ölmez, 917).

āk at: kır at (Ercilasun, Akkoyunlu, 545).

ala at: alaca renkli at (Ercilasun, Akkoyunlu, 547).

or at: rengi siyah-kırmızı ve sarı arasında olan at (Ercilasun, Akkoyunlu, 21).

oy at: yağız at (Ercilasun, Akkoyunlu, 781).

ugar at: alnı beyaz at (Ercilasun, Akkoyunlu, 917).

ok yılan: kendisini insanların üzerine ok gibi fırlatan yılan (Ercilasun, Akkoyunlu, 773).

erig yılkı: cins hayvan (Ercilasun, Akkoyunlu,).

ozuk at: yarışta vs. öne geçen at (Ercilasun, Akkoyunlu, 31).

etlik kōy: et koyunu (Ercilasun, Akkoyunlu, 49).

ulduk at: nalsız at (Ercilasun, Akkoyunlu, 49).

il kuş: akbaba (Ercilasun, Akkoyunlu, 665).

kara kuş: karakuş (Ercilasun, Akkoyunlu, 685).

kerşegü at: kürek kemiğinin birleştiği yerde yarası olan at (Ercilasun, Akkoyunlu, 705).

kıl kuḍruk: kılkuyruk (Ercilasun, Akkoyunlu, 712).

kıl kuş: kılkuyruk (Ercilasun, Akkoyunlu, 712).

kır at: kır at (Ercilasun, Akkoyunlu, 713).

kōş at: hükümdarın yanına koşulan at (Ercilasun, Akkoyunlu, 731).

kulnaçı kısrak: doğurmak üzere olan kısrak (Ercilasun, Akkoyunlu, 746).

küvük müş: erkek kedi (Ercilasun, Akkoyunlu, 758).

man yaşlıg kōy: dört yaşını geçen koyun (Ercilasun, Akkoyunlu, 761).

küvük çetük: Oğuzcada erkek kedi (Ercilasun, Akkoyunlu, 758).

munduz yorıga at: yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen at (Ercilasun, Akkoyunlu, 765).

oklug kirpi: oklu kirpi (Ercilasun, Akkoyunlu, 773).

ög at: dört yaşını geçmiş at (Ercilasun, Akkoyunlu, 784).

öküş yılkı: inatçı hayvan (Ercilasun, Akkoyunlu, 786).

sōgan yılan: büyük fakat zararsız yılan (Ercilasun, Akkoyunlu, 826).

sokar kōy: boynuzsuz koyun (Ercilasun, Akkoyunlu, 827).

taz at: alacalı at (Ercilasun, Akkoyunlu, 865).

taz kōy: boynuzsuz koyun (Ercilasun, Akkoyunlu, 865).

suvuk kuḍruk: katır kuyruğu gibi kılı az, uzun kuyruk (Ercilasun, Akkoyunlu, 836).

ugar at: alnı beyaz olan at (Ercilasun, Akkoyunlu, 917).

yorıga at: yorga at (Ercilasun, Akkoyunlu, 981).

yügrük at: yarış atı (Ercilasun, Akkoyunlu, 992).

ügürlüg adgır: kısrakları olan aygır (Ercilasun, Akkoyunlu, 931).

ürüñ kuş: akdoğan (Ercilasun, Akkoyunlu, 934).

azıġlıġ at: azı dişleri tam olan at (Kaçalin, Ölmez, 522).

baldır ḳozı: doğum vaktinin başlarında doğan kuzu (Kaçalin, Ölmez, 525).

başġıl yılḳı: başı beyaz olan dört ayaklı hayvan (Kaçalin, Ölmez, 532).

başıl ḳōy: başında beyazlık bulunan koyun (Kaçalin, Ölmez, 532).

bedük tewe: büyük deve (Kaçalin, Ölmez, 534).

boġrul ḳōy: boğazı beyaz olan koyun (Kaçalin, Ölmez, 550).

boşlaġ yılkı: serbest bırakılmış hayvan (Kaçalin, Ölmez, 555).

boymul at:boynunda beyazlık bulunan at (Kaçalin, Ölmez, 556).

bōz at: boz at (Kaçalin, Ölmez, 556).

bōz koy: kızılımsı koyun (Kaçalin, Ölmez, 556).

bögrül at: böğürleri beyaz olan at (Kaçalin, Ölmez, 557).

yėti yaşlıġ yėl böke: yedi başlı ejder (Kaçalin, Ölmez, 557).

bulak at: sırtı geniş at (Kaçalin, Ölmez, 562).

büktel at: sırtı düz olan at (Kaçalin, Ölmez, 567).

çāl ḳoy: alacalı koyun (Kaçalin, Ölmez, 572).

çilgü at: kızıl doru at (Kaçalin, Ölmez, 583).

enüklüg arslan: yavrulu aslan (Kaçalin, Ölmez, 596).

ıdınçu yılḳı: salıverilen hayvan (Kaçalin, Ölmez, 621).

ıdma yılḳı: salıverilmiş hayvan (Kaçalin, Ölmez, 621).

ḳarı at: yaşlı at (Kaçalin, Ölmez, 649).

kerşegü at: kürek kemiğinin altında yağırı bulunan at (Kaçalin, Ölmez, 669).

ketki at: göğsü çıkık ve sırtı çökük at (Kaçalin, Ölmez, 671).

kewel at: rahvan at, soylu at (Kaçalin, Ölmez, 670).

közetmiş at: gözetilmiş at (Kaçalin, Ölmez, 708).

ḳulnaçı ḳısraḳ: toy doğurmak üzere olan kısrak (Kaçalin, Ölmez, 710)

ḳulunluġ ḳısraḳ: ardıdan gelen tayı olan kısrak (Kaçalin, Ölmez, 710).

ḳutuz it: kudurmuş köpek (Kaçalin, Ölmez, 717).

nāġ yılan: büyük yılan, ejder (Kaçalin, Ölmez, 738).

ozġan at: hep yarışta kazanan at (Kaçalin, Ölmez, 770).

ozuk at: koşuda diğerlerini geçen at (Kaçalin, Ölmez, 771).

ögürlüg adgır: kısrakları bulunan aygır (Kaçalin, Ölmez, 773).

ḳoñur ḳōy: kestane renginde koyun (Kaçalin, Ölmez, 693).

salġa at: huysuz at (Kaçalin, Ölmez, 786).

sāş at: tekmeci, ürkek at (Kaçalin, Ölmez, 792).

señregü at: burnundan irin gibi sümük akan at (Kaçalin, Ölmez, 797).

seşük at: salıverilmiş at (Kaçalin, Ölmez, 798).

sil at: yemi az yiyen at (Kaçalin, Ölmez,).

bir sürüg kōy: bir sürü koyun (Kaçalin, Ölmez, 823).

tapanlıġ tewe: toynaklı deve (Kaçalin, Ölmez, 833).

tīġ at: sarımsı kızıl ile koyu kızıl arasındaki at (Kaçalin, Ölmez, 856).

toḳ yılḳı: boynuzsuz hayvan (Kaçalin, Ölmez, 866).

toruġ at: doru, koyu kızıl at (Kaçalin, Ölmez, 871).

tum ḳara at: tamamen kara at (Kaçalin, Ölmez, 877).

tum toruġ at: tamamen doru olan at (Kaçalin, Ölmez, 877).

tuyaġlıġ yılḳı: toynaklı hayvan (Kaçalin, Ölmez, 885).

yorıġa at: yorga at (Kaçalin, Ölmez, 957)

yularlıġ at: yularlı at (Kaçalin, Ölmez, 961)

yügürgen at: yörük at (Kaçalin, Ölmez, 967)

yazıġlıġ at: bağından çözülmüş at (Kaçalin, Ölmez, 938).

Yiyecek İçecek Beslenme vb ile İlgili Sıfat Tamlamaları

yarmaş ūn: ince un (Kaçalin, Ölmez, 931).

iç et: ciğere yapışık olan ince et (Ercilasun, Akkoyunlu, 660).

üzlüg mün: yağlı çorba (Ercilasun, Akkoyunlu, 16).

üzlüg aş: yağlı aş (Ercilasun, Akkoyunlu, 21).

ılıg suw: ılık su (Ercilasun, Akkoyunlu, 30).

bi̅r öpüm mün: bir yudum çorba (Ercilasun, Akkoyunlu, 35).

bi̅r orum ot: bir kesimlik yulaf (Ercilasun, Akkoyunlu, 35).

kak et: kurutulmuş et (Ercilasun, Akkoyunlu, 677).

kak kuk: yarma, kurutulmuş meyve (Ercilasun, Akkoyunlu, 678).

kara erük: siyah erik (Ercilasun, Akkoyunlu, 685).

kara itmek: una et, yağ ve şeker batırılarak yapılan bir tür ekmek (Ercilasun, Akkoyunlu, 685).

katma yuvga: yağda pişirilen ufalanmış ekmek (Ercilasun, Akkoyunlu, 693).

kedrim et: soyulmuş et (Ercilasun, Akkoyunlu, 699).

kemdük süñük: eti sıyrılmış kemik (Ercilasun, Akkoyunlu, 702).

kewşek etmek: mayalanmış ve iyi pişmiş şişmanlatıcı ekmek (Ercilasun, Akkoyunlu,).

yılınçga aş: yağsız, tuzsuz, tatsız aş (Ercilasun, Akkoyunlu, 971).

yazuk et: sonbaharda baharatla karıştırılıp doğranan ve ilkbaharda yenen et (Ercilasun, Akkoyunlu, 964).

kızıl sū̅çig: Ila vadisi halkı olan Yağma, Toxsı ve Çiğillerce içilen şarap (Ercilasun, Akkoyunlu, 718).

kövşek etmek: hamurunda iyi maya bulunan ekmek (Ercilasun, Akkoyunlu, 743).

maşıç üzüm: koyu siyah üzüm (Ercilasun, Akkoyunlu, 762).
sag yāg: tereyağı (Ercilasun, Akkoyunlu, 800).
sārıg erük: kaysı (Ercilasun, Akkoyunlu, 805).
sarıg turma: havuç (Ercilasun, Akkoyunlu, 805).
suvuk yugurt: sulu yoğurt (Ercilasun, Akkoyunlu, 836).
tañsuk aş: arasıra bulunabilen nefis yemek (Ercilasun, Akkoyunlu, 853).
tıkma üzüm: taneleri sıkışık olan üzüm (Ercilasun, Akkoyunlu, 876).
uwuş etmek: ufalanmış ekmek (Ercilasun, Akkoyunlu, 927).
tūlüg erük: şeftali (Ercilasun, Akkoyunlu, 909).
bir batman et: bir batman et (Kaçalin, Ölmez, 533).
batruş suw: bulanık su (Kaçalin, Ölmez, 533).
bışıġ aş: pişmiş yemek (Kaçalin, Ölmez, 541).
bışıġ süçig: kaynatılmış şarap (Kaçalin, Ölmez, 541).
bışıġ et: pişmiş et (Kaçalin, Ölmez, 541).
çıwşañ çaġır: ekşi şıra (Kaçalin, Ölmez, 582).
çiwġın aş:sağlığa yararlı yemek (Kaçalin, Ölmez, 584).
çoñ et: kemiksiz et (Kaçalin, Ölmez, 586).
ḳoyuġ süçig: koyu içecek, pekmez (Kaçalin, Ölmez, 697).
körpe yemiş: sonra biten meyve (Kaçalin, Ölmez, 704).
köwşek et: gevşek, sölpük et (Kaçalin, Ölmez, 706).
kewgin aş: sağlığa zararlı yemek (Kaçalin, Ölmez, 670).
künlük yem: günlük azık (Kaçalin, Ölmez, 722).
bir öpüm mūn: bir yudum çorba (Kaçalin, Ölmez, 776).
sāġ suw: duru ve tatlı su (Kaçalin, Ölmez, 783).
bir saġım süt: bir sağımlık süt (Kaçalin, Ölmez, 784).
sōllüg et: iyi pişmemiş, üzerinde kan izleri olan et (Kaçalin, Ölmez, 812).
suġulmış suw: soğulmuş, çekilmiş su (Kaçalin, Ölmez, 814).
yılıġ suw: ılık su (Kaçalin, Ölmez, 818).
ḳızıl süçig: şarap, kırmızı şarap (Kaçalin, Ölmez, 820).
süzük suw: süzülmüş duru su (Kaçalin, Ölmez, 824).
tamurluġ et: damarlı ve sinirli et (Kaçalin, Ölmez,).
tātıġlıġ nēñ: lezzetli şey (Kaçalin, Ölmez, 839).
tergin suw: birikmiş su (Kaçalin, Ölmez, 855).
bir tikü et: bir parça et (Kaçalin, Ölmez, 861).

bir tilge et: bir dilim et (Kaçalin, Ölmez, 861).
bir tilim et: bir dilim et (Kaçalin, Ölmez, 861).
toñ et: soğuktan donmuş et (Kaçalin, Ölmez, 870).
turkun suw: durgun su (Kaçalin, Ölmez, 880).

Coğrafya, Ziraat ve Bitkilerle ile İlgili Sıfat Tamlamaları
yaşınlıġ bulıt: şimşekli bulut (Kaçalin, Ölmez, 933).
yıġın topraḳ: toprak yığını (Kaçalin, Ölmez, 948).
yügsek tāġ: yüksek dağ (Kaçalin, Ölmez, 967)
yaġaḳlıġ yıġaç: cevizli ağaç (Kaçalin, Ölmez, 916).
yası yıġaç: yassı ağaç (Kaçalin, Ölmez, 932).
yi yıġaç: dalları birbirine girmiş sık ağaç (Kaçalin, Ölmez, 952)
yigi yıġaç: dalları birbirine girmiş sık ağaç (Kaçalin, Ölmez, 952)
yöleglig yıġaç: desteklenmiş tahta veya ağaç (Kaçalin, Ölmez, 959)
yaġız yer: yağız yer (Kaçalin, Ölmez, 917).
yaġmurçıl yer: yağmuru çok olan yer (Kaçalin, Ölmez, 918).
yaġuḳ yer: yakın yer (Kaçalin, Ölmez, 918).
yaḳın yer: yakın yer (Kaçalin, Ölmez, 919).
yalt ḳaya: yalçın kaya, sert kaya (Kaçalin, Ölmez,922).
bir yarşım yer: bir at yarışlık yer (Kaçalin, Ölmez, 931).
yaprı yer: düz ve enli yer (Kaçalin, Ölmez, 927).
uruḳluḳ buġday: tohumluk ayrılmış buğday (Kaçalin, Ölmez, 902).
toñ ḳamış: içi boş olmayan kamış (Kaçalin, Ölmez, 870).
topunluġ tarıġ: sapı buğumlu buğday (Kaçalin, Ölmez,).
tökülgülg tarıġ: dökülmüş buğday (Kaçalin, Ölmez, 873).
salındı otuñ: sellerin kıyıya attığı odun (Kaçalin, Ölmez,786).
sawılmış kün: batmış güneş (Kaçalin, Ölmez, 794).
saġız topraḳ: kuru balçık, katıksız balçık (Kaçalin, Ölmez, 784).
sıruḳluḳ yıġaç: sırık yapmak için hazırlanmış ağaç (Kaçalin, Ölmez, 804).
isig kün: sıcak gün (Kaçalin, Ölmez, 632).
ḳamışlıġ yer: kamışlık yer (Kaçalin, Ölmez, 643).
ḳazġan yer: içinde çukur ve çatlaklar bulunan yer (Kaçalin, Ölmez, 660).
ḳıyıġ yer: sapa yer (Kaçalin, Ölmez, 682).

ķorumluġ tāġ: kayalı dağ (Kaçalin, Ölmez, 695).

ķowı yıġaç: çürümüş ağaç (Kaçalin, Ölmez, 696).

körpe ot: biçildikten sonra biten ot (Kaçalin, Ölmez, 704).

āk bulıt: yağmur bulutu (Ercilasun, Akkoyunlu, 545).

ūç il: serhat ili (Ercilasun, Akkoyunlu, 915).

ī̇n yir: yerin aşağı doğru meyilli kısmı (Ercilasun, Akkoyunlu, 23).

ıḍuk tāg: geçit vermeyen uzayıp giden dağ (Ercilasun, Akkoyunlu, 31).

bī̇r agım yir: bir defada tırmanılabilecek yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 35).

öyük yir : bataklık yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 41).

tōlun ay: dolunay, bedir (Ercilasun, Akkoyunlu, 891).

ergöz suw: kar ve buzun erimesiyle meydana gelen su (Ercilasun, Akkoyunlu, 642).

otlug tāg: otlu dağ (Ercilasun, Akkoyunlu, 48).

bī̇r oktam yir: bir ok atımı yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 52).

irkin yagmur: günlerce süren yağmur (Ercilasun, Akkoyunlu, 53).

kadır kış: zemheri, şiddetli soğuk (Ercilasun, Akkoyunlu, 675).

kadır yir: çetin yer, dağda kar ve soğuğu çok olan yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 675).

eşkin toprak: akıp kayan toprak (Ercilasun, Akkoyunlu, 53).

sagız toprak: kuru çamur, saf çamur (Ercilasun, Akkoyunlu, 799).

sargan kamış: kurumuş kamışlık (Ercilasun, Akkoyunlu, 805).

sargan yer: sargan otu biten yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 805).

kırt ot: kısa ot (Ercilasun, Akkoyunlu, 714).

tarıg tarıtgu yir: ziraat yeri (Ercilasun, Akkoyunlu, 856).

tarurku yir: bitkileri birbirine sarılmamış yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 859).

orut ot: yıllık kuru ot (Ercilasun, Akkoyunlu, 24).

kara ot: boğan otu, kurtbuğan (Ercilasun, Akkoyunlu, 685).

sırukluk yıgaç: çadırın ana direğini yapmak için hazırlanan ağaç (Ercilasun, Akkoyunlu, 821).

suwlañ yıgaç: gövdesinde hiçbir dalı olmayan ağaç (Ercilasun, Akkoyunlu, 838).

taş yir: açık arazi ve yabancı ülke (Ercilasun, Akkoyunlu, 861).

tatır yir: kıraç yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 862).

tayıg yir: kaygan yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 865).

taz yir: çorak, bitkisi az olan yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 865).

terkin suw: birikinti yerinde birikmiş su (Ercilasun, Akkoyunlu, 872).

bīr akım suw: bir akımlık su (Ercilasun, Akkoyunlu, 35).

kak suw: çukurdaki su birikintisi (Ercilasun, Akkoyunlu, 678).

kara orun: kabir, karanlık yer (Ercilasun, Akkoyunlu, 685).

kara yāg: petrol (Ercilasun, Akkoyunlu, 685).

irkin suw: birikinti su (Ercilasun, Akkoyunlu, 53).

munduz akın: ansızın gelen sel (Ercilasun, Akkoyunlu, 765).

ulug ay: büyük ay, yazın ortası (Ercilasun, Akkoyunlu, 921).

ügün toprak: birikmiş toprak (Ercilasun, Akkoyunlu, 931).

yalım kaya: sarp, yalçın dağ (Ercilasun, Akkoyunlu, 945).

yıḍıg ot: üzerlik otu (Ercilasun, Akkoyunlu, 968).

yıgım toprak: topraktan tepe (Ercilasun, Akkoyunlu, 970).

ayas kök: açık gök (Kaçalin, Ölmez, 520).

badıçlıġ yıġaç: üzüm asmalarına çardak yapmak için hazırlanan ağaç (Kaçalin, Ölmez, 522).

baġram kum: katman ve tepecikler hâlinde yığılmış kum (Kaçalin, Ölmez, 524).

baḳırlıġ tāġ: bakırlı dağ (Kaçalin, Ölmez, 525).

baldır tarıġ: ilkbaharın başında sürülen tarla (Kaçalin, Ölmez, 525).

yañı balıḳ: yeni şehir, bir şehir adı (Kaçalin, Ölmez, 526).

beş balıḳ: beş şehir, bir şehir adı (Kaçalin, Ölmez, 526).

balıḳlıġ ügüz: balıklı nehir (Kaçalin, Ölmez, 526).

basarlıġ tāġ: sarımsaklı dağ (Kaçalin, Ölmez, 530).

kūn batsıġ: batı (Kaçalin, Ölmez, 533).

berk yer: korunaklı yer (Kaçalin, Ölmez, 538).

bulġayıḳ suw: bulanık su (Kaçalin, Ölmez, 563).

ḳara bulıt: kara bulut (Kaçalin, Ölmez, 564).

aḳ bulıt: ak bulut (Kaçalin, Ölmez, 564).

bül tarıġ: üzerinden yıllar geçip tadı bozulan buğday (Kaçalin, Ölmez, 568).

tavratası yer: acele edilecek yer (Kaçalin, Ölmez, 843).

çalañ yer: yanmış, kapkara, ot bitmez yer (Kaçalin, Ölmez, 572).

çawarlıġ yer: ateş tutturmaya uygun yer (Kaçalin, Ölmez, 576).
çī yer: nemli yer (Kaçalin, Ölmez, 579).
çıġruḳ yer: çiğnenerek katılaşmış yer (Kaçalin, Ölmez, 580).
çiwġın ot: hayvanları semirten ot (Kaçalin, Ölmez, 584).
çoḳrama yul: suyu gür akan kaynak (Kaçalin, Ölmez, 585).
ediz yer: yüksek yer (Kaçalin, Ölmez, 590).
ediz taġ: geçit vermeyen dağ (Kaçalin, Ölmez, 590).
ekindi tarıġ: ekilen tohum (Kaçalin, Ölmez, 593).
esik yer: uzayıp giden düz arazi (Kaçalin, Ölmez, 607).
et yer: yumuşak yer, yumuşak toprak (Kaçalin, Ölmez, 608).
turġu yer: duracak yer (Kaçalin, Ölmez, 944).
köliklig yer: gölgeli yer (Kaçalin, Ölmez, 700).
köşiklig yer: gölgeli yer (Kaçalin, Ölmez, 706).
oçaḳlıḳ yer: ocak yeri (Kaçalin, Ölmez, 741).
ōy opuzluḳ yer: çukur ve sarp yer (Kaçalin, Ölmez, 766).
oynaġu yer: oynanacak yer (Kaçalin, Ölmez, 770).
soġonluġ taġ: yaban soğanının çok olduğu dağ (Kaçalin, Ölmez, 808).
suġurluġ tāġ: dağ sıçanı bol olan dağ (Kaçalin, Ölmez, 814).
suḳaḳlıġ tāġ: ak geyiği çok olan dağ (Kaçalin, Ölmez, 815).
tarıġlıġ yer: ekili yer (Kaçalin, Ölmez, 835).
taş yer: yazı, gurbet yaban yer (Kaçalin, Ölmez, 838).
tatırlıġ yer: toprağı düz ve sert yer (Kaçalin, Ölmez, 840).
bir tilge yer bir şerit yer (Kaçalin, Ölmez, 861).
tawratası yer: acele edilecek yer (Kaçalin, Ölmez, 843).
tawratġu yer: acele edilecek yer (Kaçalin, Ölmez, 843).
tez yer: yüksek yer (Kaçalin, Ölmez, 856).
teriñ teñiz: engin ve derin deniz (Kaçalin, Ölmez, 851).
tezginç yōl: eğri, kıvrımlı yol (Kaçalin, Ölmez, 853).
tupurġan yer: yumuşak toprak (Kaçalin, Ölmez, 879).
turuġlaġ yer: yerleşilen, ikamet edilen yer (Kaçalin, Ölmez, 880).
tutuġluġ yer: cinli yer (Kaçalin, Ölmez, 883).
tünerig yer: karanlık yer (Kaçalin, Ölmez, 888).
tüpiçil yer: rüzgarın çok olduğu yer (Kaçalin, Ölmez, 889).
tuyuḳ kūn: kapalı ve sisli gün (Kaçalin, Ölmez, 885).

yawa yer: ısıtılmış sıcak yer (Kaçalin, Ölmez, 935).

yaruḳ yer: aydınlık yer (Kaçalin, Ölmez, 931).

barası yer: gidilecek yer (Kaçalin, Ölmez, 944).

turġu yer: duracak yer (Kaçalin, Ölmez, 944).

yıraḳ yer: uzak yer (Kaçalin, Ölmez, 951)

yetiz yer: geniş toprak (Kaçalin, Ölmez, 945).

yoḳ yer: yokuşlu yer (Kaçalin, Ölmez, 955)

yorıġu yer: yürünecek yer (Kaçalin, Ölmez, 957)

bir yügrüm yer: bir koşuluk yer (Kaçalin, Ölmez, 967)

tūz yer: düz yer (Kaçalin, Ölmez, 892).

ularlıġ tāġ: keklikli dağ (Kaçalin, Ölmez, 897).

ügme topraḳ: yığma toprak (Kaçalin, Ölmez, 907).

yadıñ suw: yere yayılan sığ su (Kaçalin, Ölmez, 915).

yılıġ suw: ılık su (Kaçalin, Ölmez, 949).

Giyim Kuşamla İlgili Sıfat Tamlamaları

yamaġlıġ tōn: yamalı giysi (Kaçalin, Ölmez, 923).

yaşıl yerlig barçın: yeşil rengin ağır bastığı kumaş (Kaçalin, Ölmez, 945).

uruḳluḳ yüñ: ip yapmak için hazırlanan yün (Kaçalin, Ölmez, 902).

upraḳ tōn: ıpranmış elbise (Kaçalin, Ölmez, 900).

töşeklik barçın: döşek yapmak için hazırlanan ipek kumaş (Kaçalin, Ölmez, 875).

tawratmış yip: eğirilmiş ip (Kaçalin, Ölmez, 843).

tikiglig tōn: dikilmiş elbise (Kaçalin, Ölmez, 860).

yaşıl öñlüg tōn: yeşil renkli elbise (Kaçalin, Ölmez, 775).

saḳızlıġ tōn: yapışkan nesnelerin buluştuğu elbise (Kaçalin, Ölmez, 785).

seḍrek bōz: seyrek dokunmuş bez (Kaçalin, Ölmez, 795).

talḳu yışıġ: bükülmüş ip (Kaçalin, Ölmez, 828).

soḳarlaç börk: uzun başlık (Kaçalin, Ölmez, 808).

ḳaldurġa tōn: hışırdayan elbise (Kaçalin, Ölmez, 640).

ḳolaḳ tōn: yenleri kısa elbise (Kaçalin, Ölmez, 691).

ōl tōn: ıslak elbise (Kaçalin, Ölmez, 774).

yaşıl öñlüg tōn: yeşil renkli elbise (Ercilasun, Akkoyunlu, 19).

iç kur: iç kuşak yani elbisenin iç kısmı (Ercilasun, Akkoyunlu, 660).

ȫl tōn: ıslak elbise (Ercilasun, Akkoyunlu, 23).

yamaklık böz: yamamak için hazırlanmış kumaş (Ercilasun, Akkoyunlu, 947).

uluk tōn: eski elbise (Ercilasun, Akkoyunlu, 32).

esri yışıg: iki renkli ipler (Ercilasun, Akkoyunlu, 646).

tawratgu yıp: kıvrık ve fitilli hâle getirilmiş ip (Ercilasun, Akkoyunlu, 864).

eşüklük barçın: şal için kullanılan, uçları ipekli kumaş (Ercilasun, Akkoyunlu, 647).

eteklik böz: etek yapmak için kullanılan bez (Ercilasun, Akkoyunlu, 648).

kulak tōn: kısa yenli elbise (Ercilasun, Akkoyunlu, 746).

kepek yinçü: küçük inci (Ercilasun, Akkoyunlu, 704).

kıḍıglıg börk: dikilmiş kenarı olan başlık (Ercilasun, Akkoyunlu, 710).

kıymaç börk: Çigillerin giydiği tiftikten beyaz börk (Ercilasun, Akkoyunlu, 717).

kuturma börk: önde ve arkada kanadı olan başlık (Ercilasun, Akkoyunlu, 752).

sokarlaç börk: uzun başlık (Ercilasun, Akkoyunlu, 827).

talku yışıg: burulmuş ip (Ercilasun, Akkoyunlu, 849).

altun bakan: altın yüzük (Kaçalin, Ölmez, 524).

eski tōn: yıpranmış elbise (Kaçalin, Ölmez, 607).

esri yışıġ:aklı karalı ip (Kaçalin, Ölmez, 607).

eteklig tōn: etekli elbise (Kaçalin, Ölmez, 609).

taş tōn: elbisenin yüzü, dışı (Kaçalin, Ölmez, 838).

tūdeş tōnlar: aynı renkte olan elbiseler (Kaçalin, Ölmez, 886).

yinçge torku: ince ipek (Kaçalin, Ölmez, 952)

yipgin tōn: erguvani elbise (Kaçalin, Ölmez, 954)

yetiz ḳaḍış: enli kayış (Kaçalin, Ölmez, 945).

yolaḳ barçın: çizgili ipek kumaş (Kaçalin, Ölmez, 956)

Ev, Alet, Edavat ve Eşya ile İlgili Sıfat Tamlamaları

ūġluġ ew: kemerli ev (Kaçalin, Ölmez, 895).

uruḳluġ ḳova: urganlı kova (Kaçalin, Ölmez, 902).

ıtlıg ew: köpeği olan ev (Ercilasun, Akkoyunlu, 48).

sırlıġ ayaḳ: sırlı ve nakışlı kap (Kaçalin, Ölmez, 804).

ikki yüzlüg közñü: iki üzlü ayna (Ercilasun, Akkoyunlu, 663).

kaşuklug ayak: kaşıklı çanak (Ercilasun, Akkoyunlu, 691).

katutlug ok: temrenine zehir katılmış ok (Ercilasun, Akkoyunlu, 691).

seḏrek kapug: parmaklıklı kapı (Ercilasun, Akkoyunlu, 812).

sırlıg ayak: sırla süslenmiş kâse (Ercilasun, Akkoyunlu, 821).

topuz yük: üzerine binenin sallandığı eyer ve yük (Ercilasun, Akkoyunlu, 893).

kōş biçek: Argu lehçesinde makas (bir çift bıçak) (Ercilasun, Akkoyunlu, 731).

köçürme oçuk: bir yerden bir yere taşınabilen ocak (Ercilasun, Akkoyunlu, 734).

kurç temir: çelik (Ercilasun, Akkoyunlu, 747).

añıl açuk kapıg: çok açılmış kapı (Ercilasun, Akkoyunlu, 45).

yalıñ kılıç: çıplak kılıç (Ercilasun, Akkoyunlu, 946).

ayaḳlıġ tewsi: kâseli tepsi (Kaçalin, Ölmez, 521).

azuḳ oḳ: nereden geldiği ve kimin attığ belli olmayan ok (Kaçalin, Ölmez, 522).

baḳanlıġ ḳaḍış: halkalı kayış (Kaçalin, Ölmez, 52524).

başaḳlıġ süñü: temrenli mızrak (Kaçalin, Ölmez, 532).

bedizlig ew: süslenmiş ev (Kaçalin, Ölmez, 534).

bışıġ kerpiç: tuğla (Kaçalin, Ölmez, 541).

buzuḳ ew: yıkık ev (Kaçalin, Ölmez, 567).

kedüklük kidiz: yağmurluk yapmak için hazırlanmış keçe (Kaçalin, Ölmez, 663).

egsük yarmaḳ: eksik para (Kaçalin, Ölmez, 592).

ellig yarmaḳ: elli para (Kaçalin, Ölmez, 593).

irig otun: çürümüş odun (Kaçalin, Ölmez, 631).

bıçıg kerpiç: tuğla, pişmiş kerpiç (Kaçalin, Ölmez, 669).

ḳoḳunluġ ōt: kıvılcımlı ateş (Kaçalin, Ölmez, 690).

kiritlig kapuġ: kitli kapı (Kaçalin, Ölmez, 686).

ḳonuġluġ ew: konuğu olan ev (Kaçalin, Ölmez, 693).

ḳuruġ ew: ıssız ev, içinde kimse bulunmayan ev (Kaçalin, Ölmez, 714).

ḳurunluġ ew: isli ev (Kaçalin, Ölmez, 715).

ḳapuġluġ ew: kapılı ev (Kaçalin, Ölmez, 647).

kelişlig barışlıg ew: misafir evi, geliş gidiş evi (Ercilasun, Akkoyunlu, 702).

konukluk ev: ziyafet evi (Ercilasun, Akkoyunlu, 728).

tār ew: dar ev (Kaçalin, Ölmez, 834).

tarığlıġ ew: buğdaylı ev (Kaçalin, Ölmez, 835).

törtgil ew: dört köşeli ev (Kaçalin, Ölmez, 875).

töşeglig töşek: serili döşek (Kaçalin, Ölmez, 875).

tuyuḳ ḳapuġ: kapalı kapı (Kaçalin, Ölmez, 885).

eki yüzlüg küzñü: iki yüzlü ayna (Kaçalin, Ölmez, 969)

yitig biçek: keskin bıçak (Kaçalin, Ölmez, 954)

yıparlıġ kesürgü: içinde misk bulunan dağarcık (Kaçalin, Ölmez, 950)

ükeklig tām: üzerinde burçlar bulunan duvar (Kaçalin, Ölmez, 908).

yaḍığlıġ töşek yayılı döşek (Kaçalin, Ölmez, 915).

Herhangi Bir Şey Anlamındaki *Neñ* Kelimesi ile Yapılmış Sıfat Tamlamaları

arıg nēñ: temiz şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 30).

ōl nēñ: ıslak olan şeyler(Ercilasun, Akkoyunlu, 23).

bīr adut nēñ: bir avuç şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 24).

agır nēñ: pahalı şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 25).

uçuz nēñ: ucuz şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 26).

üküş nēñ: her şeyin çoğu (Ercilasun, Akkoyunlu, 26).

aḍuk nēñ: meçhul olan şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 31).

anuk nēñ: hazır şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 32).

erig nēñ: eriyebilen şeyler (Ercilasun, Akkoyunlu, 33).

isig nēñ: sıcak şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 34).

āz nēñ: az şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 38).

üdrek nēñ: çok güzel şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 50).

eḍlik nēñ: faydalanılan şey (Ercilasun, Akkoyunlu, 50).

kıyık nēñ: herhangi bir şeyin sapmış, kaymış olanı (Ercilasun, Akkoyunlu, 717).

atınçu nēñ: atılan nesne (Kaçalin, Ölmez, 517).

awınçu nēñ: avunulan şey, avuntu (Kaçalin, Ölmez, 519).

belgülüg neñ: belli, göz önünde olan şey (Kaçalin, Ölmez, 537).

berk neñ: sağlam olan şey (Kaçalin, Ölmez, 538).

yıġaç biçesi neñ: ağaç biçecek alet (Kaçalin, Ölmez, 542).
birinç neñ: birinci şey (Kaçalin, Ölmez, 546).
bitiklig neñ: yazmak için hazırlanan şey (Kaçalin, Ölmez, 548).
boşlaġ neñ: boşlanmış, serbest bırakılmış şey (Kaçalin, Ölmez, 555).
burķı neñ: buruşuk şey (Kaçalin, Ölmez, 565).
itinçü neñ: itilen nesne (Kaçalin, Ölmez, 633).
itindi nēñ: itilen şey (Kaçalin, Ölmez, 633).
ķadır nēñ: güç şey (Kaçalin, Ölmez, 636).
ķowuķ neñ: içi oulmuş şey (Kaçalin, Ölmez, 697).
ķoyuġ neñ: kıvamı koyu olan sıvı (Kaçalin, Ölmez, 697).
kökşin nēñ: gök renginde olan şey (Kaçalin, Ölmez, 699).
kölük nēñ: ödünç alınan şey (Kaçalin, Ölmez, 700).
közetlig nēñ: korunan saklanan şey (Kaçalin, Ölmez, 708).
bir ķuçam nēñ: bir kucak eşya (Kaçalin, Ölmez, 708).
ķutluġ nēñ: bereketli olan her şey (Kaçalin, Ölmez, 716).
küyük nēñ: yanık şey (Kaçalin, Ölmez,).
meldek nēñ: keçeleşmiş şey (Kaçalin, Ölmez, 729).
ōl neñ: yaş nesne (Kaçalin, Ölmez, 774).
ķogşaķ neñ: dayanıksız ve gevşek olan şey (Kaçalin, Ölmez, 690).
öñeyük neñ: bir şeye mahsus olan şey (Kaçalin, Ölmez, 775).
saçuķ nēñ: saçılmış şey (Kaçalin, Ölmez, 783).
salındı nēñ: atılmış şey (Kaçalin, Ölmez, 786).
satıġlıķ nēñ: satılık şey (Kaçalin, Ölmez, 793).
sewük nēñ: sevilen şey (Kaçalin, Ölmez, 799).
sıñuķ nēñ: kırık şey (Kaçalin, Ölmez, 803).
soġıķlık nēñ: serinlemek için hazırlanmış şey (Kaçalin, Ölmez, 807).
talu nēñ: seçilmiş şey (Kaçalin, Ölmez, 829).
tañsuķ nēñ: çok hoş ender bulunan şey (Kaçalin, Ölmez, 832).
tepretgü nēñ: sallama aleti (Kaçalin, Ölmez, 850).
tepretmiş nēñ: sallanmış şey (Kaçalin, Ölmez, 850).
tıdıġlıġ nēñ: elde edilmesi yasak olan şey (Kaçalin, Ölmez, 856).
tikme nēñ: dikilmiş şey (Kaçalin, Ölmez, 860).
toñ nēñ: içi dolu olan şey (Kaçalin, Ölmez, 870).
turı nēñ: tadı mazı gibi kekremsi olan şey (Kaçalin, Ölmez, 880).

tutuzġu nēñ: buyrulmaya ve yapılmaya değer olan şey (Kaçalin, Ölmez, 884).

tū̱deş nēñ: birbirine benzeyen aynı türden olan şeyler (Kaçalin, Ölmez, 886).

ulaġu nēñ: kendisiyle bir şey yamanan nesne (Kaçalin, Ölmez, 897).

urġu nēñ: bir şeye vurmak için kullanılan alet (Kaçalin, Ölmez, 901).

üḍründi nēñ: seçilmiş şey (Kaçalin, Ölmez, 907).

uşak nēñ: küçük şey (Kaçalin, Ölmez, 903).

yaḫşı nēñ: güzel şey (Kaçalin, Ölmez, 919).

yaşut nēñ: gizli olan şey (Kaçalin, Ölmez, 934).

yatuḳ nēñ: atılan ve unutulan şey (Kaçalin, Ölmez, 935).

yarp nēñ: sağlam şey (Kaçalin, Ölmez, 931).

yarsınçıġ nēñ: iğrenç şey (Kaçalin, Ölmez, 931).

yası nēñ: yassı olan şey (Kaçalin, Ölmez, 932).

yañı nēñ: yeni olan her şey (Kaçalin, Ölmez, 925).

yipgin nēñ: koyu kırmızı renkte olan şey (Kaçalin, Ölmez, 954)

yoḍut nēñ: hayırsız şey (Kaçalin, Ölmez, 955)

yomġı nēñ: bir arada bulunan çokça şey (Kaçalin, Ölmez, 956)

Din ile İlgili Sıfat Tamlamaları

meñü ajun: ebedi dünya (Ercilasun, Akkoyunlu, 769).

ol ajun: Çigil lehçesinde öbür dünya, ahiret (Ercilasun, Akkoyunlu,).

ugan Teñri: kadir olan Allah (Ercilasun, Akkoyunlu, 917).

Çeşitli Konularla İlgili Sıfat Tamlamaları

bi̱r ügüm yarmak: bir yığın para (Ercilasun, Akkoyunlu, 35).

kızıl çüvit: sülüğen, zincifre (Ercilasun, Akkoyunlu, 718).

kidinki yalıg: eyerin arka kaşı (Ercilasun, Akkoyunlu, 719).

köçürme oyun: yere dörtgen çizilerek oynanan on dört oyunu (Ercilasun, Akkoyunlu, 734).

oñ i̱ş: kolay iş (Ercilasun, Akkoyunlu, 19).

ters ī̱ş: zor iş (Ercilasun, Akkoyunlu, 872).

yopaġu ī̱ş: ihmal edilmesi ve yapmadan bırakılması gereken iş (Kaçalin, Ölmez, 956)

yunçıġ ī̱ş: çürüklüğünden dolayı netice alınamayan eziyetli iş (Kaçalin, Ölmez, 963)

iç söz: içte saklı olan söz, sır (Ercilasun, Akkoyunlu, 661).
bayıḳ söz: doğru söz (Kaçalin, Ölmez, 534).
sarıg suw: karındaki sarı su (Ercilasun, Akkoyunlu, 805).
sarkındı suw: su damlası (Ercilasun, Akkoyunlu, 806).
sayram suw: sığ su (Ercilasun, Akkoyunlu, 812).
sekiz ōn: seksen, sekiz kere on (Ercilasun, Akkoyunlu, 813).
toñ kamış: içi buzlu sert kamış (Ercilasun, Akkoyunlu, 892).
tuwuz yinçü: büyük inci (Ercilasun, Akkoyunlu, 906).
tūlüg yadım: tüylü yaygı (Ercilasun, Akkoyunlu, 909).
uşak ōtun: odun parçası (Ercilasun, Akkoyunlu, 925).
uşak söz: taşınan laf, söylenti (Ercilasun, Akkoyunlu, 925).
yaman īg: cüzzam (Ercilasun, Akkoyunlu, 947).
yāşıl çüvit: pas rengi (Ercilasun, Akkoyunlu, 958).
borbaş īş: karışık iş, sarpa sarmış iş (Kaçalin, Ölmez, 554).
buġurda saç: kıvırcık saç (Kaçalin, Ölmez, 562).
çalpaḳ īş: karışık iş (Kaçalin, Ölmez, 573).
çıñraḳ ün: gür ve pürüzsüz ses (Kaçalin, Ölmez, 582).
igit söz: yalan söz (Kaçalin, Ölmez, 628).
samurtuġ īş: içinden çıkılmaz karışık iş (Kaçalin, Ölmez, 786).
sarsıġ sōz: katı söz (Kaçalin, Ölmez, 791).
tawratġu uġur: acele edilecek zaman (Kaçalin, Ölmez, 843).
tepretesi uġur: hareket edilecek zaman (Kaçalin, Ölmez, 850).
ters īş: güç iş (Kaçalin, Ölmez, 852).
bir tizim yinçü: bir dizi inci (Kaçalin, Ölmez, 864).
tuwuz yinçü: büyük inci (Kaçalin, Ölmez, 884).
uġurluġ īş: vaktinde olan iş (Kaçalin, Ölmez, 896).
utanç īş: utanılacak iş (Kaçalin, Ölmez, 904).
uzaḳ īş: uzun süren iş (Kaçalin, Ölmez, 906).
yaraġlıġ īş: mümkün olan iş (Kaçalin, Ölmez, 928).
yaşru īş: gizli iş (Kaçalin, Ölmez, 934).
yaḫşı īş: güzel iş (Kaçalin, Ölmez, 919).
uruġluġ altun: darbedilmiş altın (Kaçalin, Ölmez, 902).
bir ügüm yarmaḳ: bir yığın dirhem (Kaçalin, Ölmez, 908).
yalġan söz: yalan söz (Kaçalin, Ölmez, 921).

yalıñ ḳılıç: kından çekilmiş kılıç (Kaçalin, Ölmez, 921).

yamlıġ kȫz: çapaklı göz (Kaçalin, Ölmez, 923).

yaşlıġ köz: yaşlı göz (Kaçalin, Ölmez, 934).

yigi tiş: sık diş (Kaçalin, Ölmez, 952)

yiliklig süñök: ilikli kemik (Kaçalin, Ölmez, 952)

yorık tıl: fasih dil (Kaçalin, Ölmez, 958)

yüşeñ taş: pürüzsüz taş (Kaçalin, Ölmez, 969)

Değerlendirme ve Sonuç

Kâşgarlı Mahmud, sözlüğünde dönemin Türkçesindeki söz varlığının anlamlarının tam ortaya çıkmasını ve doğru anlaşılmasını hedeflemiştir. Bu çerçevede kelimeleri ve diğer sözleri zaman zaman küçük bağlamlar içerisinde vermeye çalışmıştır. Tek kelimeden oluşan söz varlığının yanında kelime grubu hâlindeki söz varlığını da ihmal etmemiştir. Kelime grubu hâlindeki madde başları belli ölçüde kalıplaşma ve yaygın kullanıma sahip olduğunu düşündürmektedir. Kelime grubu hâlinde en çok madde başı yaptığı veya açıklama gereği duyduğu söz varlığı ise sıfat tamlamaları olmuştur.

Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğündeki, *Burada maksadım sıfatların hepsini anmak değildir. Ancak zikredilmezse bilinemeyecek olanları andım* (Ercilasun 49-50; Kaçalin 79) ifadesinden şunları anlayabiliriz: Her ismin başına sıfatları getirerek madde başını çoğaltmak gereksizdir. Sıfatları sıfat olarak tek kelime hâlinde açıkladıktan sonra belli bir kalıplaşmaya ve yaygınlığa ulaşmış kavramları açıklamak için sıfat tamlaması hâlindeki kelime grupları madde başı yapılmış veya madde içerisinde açıklanmıştır. Mesela, Kâşgarlı sözlüğünde *yakın* kelimesini madde başı olarak düşünmüş ve "yakın, her şeyin yakın olanı" şeklinde açıklamıştır. Sonra devamında bu sıfatın içerisinde olduğu *yakın yer* ve *yakın er* sıfat tamlamalarını ayrıca açıklamıştır (Kaçalin, Ölmez, 343). Hâlbuki günlük hayatta yakın sıfatı ile kurulabilecek onlarca sıfat tamlaması yapılabilir. Ancak Kâşgarlı bunları açıklama yani madde yapma gereği duymuyor sadece ikisini yani *yakın yer* ve *yakın er* tamlamalarını sözlük maddesi yaparak tekrar açıklıyor. İşte bunun sebebi kalıplaşma ve kavramlaşmadır. Ancak sözlükteki zikredilen bütün sıfat tamlamalarında aynı düzeyde kalıplaşma ve kavramlaşma olduğunu söylemek doğru olmaz.

DLT'deki sıfat tamlamalarını sayı olarak değerlendirdiğimizde 743 adet sıfat tamlaması bulunmaktadır. Bu sıfat tamlamaları tematik olarak sınıflandırılınca şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

İnsanla ilgili sıfat tamlamaları: 251 adet.

Coğrafya, ziraat ve bitkilerle ile ilgili sıfat tamlamaları: 135 adet.

Hayvanların çeşitli özellikleri ile ilgili sıfat tamlamaları: 92 adet.

Yiyecek ve içeceklerle ilgili sıfat tamlamaları: 57 adet.

Giyim ve kuşamla ilgili sıfat tamlamaları: 41 adet.

Ev, alet edavat ve eşya ile ilgili sıfat tamlamaları: 45 adet.

Neñ kelimesi ile yapılmış sıfat tamlamaları: 70 adet.

Dinî konularla ilgili sıfat tamlamaları: 3 adet.

Çeşitli diğer konularla ilgili sıfat tamlamaları: 49 adet

Kaynaklar:

Buran, A. (2015). *Türklük bilimi terimleri sözlüğü*. Akçağ.

Karaağaç, G. (2018). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Ercilasun. A. B.; Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lügâti't-Türk.* Türk Dil Kurumu.

Kaçalin, S. M.; Ölmez M. (2023). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lügâti't-Türk Türk dilinin ilk sözlüğü.* VakıfBank Kültür.

Turan, F. (2008-2009). Dîvânu Lügâti't-Türk'ün Metodolojisi Üzerine. *Akademik Araştırmalar Dergisi, 39*, 118-130.

Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük.* Türk Dil Kurumu.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE İNSAN MİZACI İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

*Selim ÖNLER**

Özet

11. yüzyılda Türk dünyasında derlenen *Divânu Lugâti't-Türk*, gerek niteliği gerekse içeriği bakımından, Türk dünyasının kuşkusuz en önemli eserlerinin başında gelmektedir. Döneminin ilerisinde bir görüşle özenle derlediği malzemeyi başarılı bir biçimde sunan eser, hem söz varlığı hem de dönemin Türk boylarının yaşayışı ve kültürü hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Hakkında daha önce hem yurt dışında hem yurt içinde birçok çalışma yapılmış, hemen hemen her konudaki söz varlığı çalışılmış olan eserin daha önce insan mizacı, tabiatıyla ilgili söz varlığını inceleyen bir çalışma yapılmamış olması bu konuda çalışma yapılması gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda, eserde kişilik ve karakter özelliklerini niteleyen, insan mizacı ve tabiatıyla ilgili (amıl/amul, çabak, çalaŋ, çanak, ėwek, munduz, tėzig, sırıçga, tetik, tewlüg, katkı, keklig, kırt, kulsıg, mungak/mungan, tütsüg/tütsük, tüzün, ütrük vs.) söz varlığı incelenmiş, varsa bu derlenen malzemenin *Divânu Lugâti't-Türk*'ün farklı yayınlarına bakılmış ve *Derleme Sözlüğü*'ndeki izleri aranmıştır. Mizaç, kişinin doğuştan gelen huy ve tabiat özelliklerini ifade eder. TDK *Güncel Türkçe Sözlük*'te mizaç, eskimiş bir terim olarak "insan vücudunun fizyolojik yapısı" şeklinde tanımlanır. Geleneksel tıpta mizacın, kan, sevda, balgam ve safra gibi dört unsurun dengesiyle oluştuğu kabul edilir. Bu doğrultuda, mevzubahis çalışmada seçilen malzeme kişinin doğuştan getirdiği özellikler olup toplum tarafından yakıştırılan, sonradan kazanılan ya da fiziksel özellikleri niteleyen sözcükler değildir. Çalışmada, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen 34 mizaç sözcüğü farklı yayınlardan (Atalay, Dankoff, Ercilasun) anlamsal olarak analiz edilmiş, Anadolu ağızlarında izleri aranmıştır. Bunların on dört tanesinin izleri *Derleme Sözlüğü*'nde tanıklanmıştır. Bu sözcüklerden ise dokuzu Anadolu ağızlarındaki örneklerle fonetik ve semantik olarak benzerlikler göstermektedir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Haliç Üniversitesi, İstanbul, selimonler@halic.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4102-4511

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud, Karahanlı Türkçesi, Oğuz Türkçesi, Mizaç.

Lexicon Related to Human Nature in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Compiled in the 11th century within the Turkish world, *Dîvânu Lugâti't-Türk* is undoubtedly one of the most significant works due to its quality and content. With a forward-thinking perspective, the work meticulously presents its material, offering valuable insights into both the vocabulary and the lifestyle and culture of the Turkish tribes of its time. Despite numerous studies conducted both domestically and internationally on nearly every aspect of its vocabulary, no prior research has specifically examined the vocabulary related to human temperament and disposition, highlighting the need for such a study. In this context, the work analyzes the vocabulary in *Dîvânu Lugâti't-Türk* that describes personality and character traits related to human temperament (e.g., amıl/amul, çabak, çalaŋ, çanak, ėwek, munduz, tėzig, sırıçga, tetik, tewlüg, katkı, keklig, kırt, kulsıg, mungak/mungan, tütsüg/tütsük, tüzün, ütrük), cross-referencing different editions of the text (Atalay, Dankoff, Ercilasun) and tracing their presence in the *Derleme Sözlüğü*. The term *mizaç* (temperament) refers to a person's innate disposition and character traits. According to the TDK Online Turkish Dictionary, *mizaç* is an archaic term defined as "the physiological structure of the human body." In traditional medicine, temperament is believed to result from the balance of four elements: blood, black bile, phlegm, and yellow bile. Accordingly, this study focuses on vocabulary describing innate characteristics, excluding terms attributed by society, acquired later, or denoting physical traits. The study examines 34 temperament-related words from *Dîvânu Lugâti't-Türk*, analyzing their meanings across different editions and tracing their reflections in Anatolian dialects. Fourteen of these words were identified in the *Derleme Sözlüğü*, with nine showing phonetic and semantic similarities to examples in Anatolian dialects.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Mahmud al-Kashgari, Karakhanid Turkish, Oghuz Turkish, Human Nature.

Türk dilinin en eski sözlüğü olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, sadece Türkçenin farklı lehçelerindeki sözcüklerin derlendiği bir sözlük değil, aynı zamanda dönemin kültürel değerlerini, inançlarını ve yaşam biçimini yansıtan oldukça zengin bir eserdir. Kâşgarlı'nın bu eseri atasözleriyle, deyimlerle, şiirlerle süslenmiş bir anlatımla, sadece dilbilimsel bir kaynak olmakla kalmayıp aynı zamanda o dönemdeki Türk toplumunun dünya görüşüne ve insan algısına da ışık tutan önemli bir kültürel miras niteliği taşır.

TDK *Güncel Türkçe Sözlük*'te mizaç sözcüğü için eskimiş etiketiyle "İnsan vücudunun fizyolojik yapısı" anlamı verilmektedir (Erişim tarihi: 9.10.2024). Geleneksel ya da eski tıp anlayışına göre insan bünyesini oluşturan anasır-ı erbaa denen evrendeki dört ana maddeyi (hava, toprak, su, ateş) temsil eden dört unsur bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla kan, sevda (kara safra), balgam ve safra (öd)dır. Yine geleneksel tıpta bu maddelerin denge içinde olması sağlıklı olmayı, bu maddelerin birinin ya da birkaçının eksikliği ya da fazlalığı ise çeşitli hastalıklar meydana getirmektedir.[1] Günümüzde konuyla ilgili yapılmış sayısız çalışma olduğundan burada, bu konudan bahsetmek bilinenin tekrarı olacaktır. Dolayısıyla bu konuya daha fazla yer verilmeden mizaç ile ne kastedildiğini açıklamaya çalışmakta fayda görmekteyiz.

Mizaç, her ne kadar insan bünyesini oluşturan maddelerin birleşiminin meydana getirdiği bir şey olsa da bu bildiride kastedilen şey, insanın yaradılışından getirdiği huy ve tabiat özellikleridir. Dolayısıyla, toplumun kişiye yakıştırdığı sıfatlar bu bildiride ele alınmamıştır.

Daha önce *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (DLT) geçen insan sıfatlarıyla ilgili çalışmalar yapılmış ancak mizaç konusuna değinilmemiştir. Bu çalışmada, DLT'de geçen insan mizacıyla ilgili söz varlığı DLT'nin farklı yayınlarından anlamsal açıdan incelenecek, varsa bu sözcüklerin fonetik olarak olası yansımaları Anadolu ağızlarında aranacaktır.

1. amıl/amul[2] *"Kıpırdamıyan, kımıldamıyan her nesne. Buradan alınarak 'yumşak huylu adam'a 'amıl' denir."*

Atalay tarafından *amıl*, Dankoff ve Ercilasun tarafından *amul* şeklinde okunan sözcük, "Sakin, huzurlu, yumuşak huylu" şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay I, 1985; s. 74; Dankoff, 1985, s. 9; Ercilasun, 2014, s. 550). Clauson bu sözcüğün zaman zaman mekânlar için de kullanıldığını belirtir (1972). Anadolu ağızlarında *ımıl ımıl* "yavaş yavaş, sakin sakin" ve *umul umul* "sakin" şekilleri tanıklanmaktadır (DS VII; XI).

---

1 Daha geniş bilgi için bkz. Önler, Z. (1998). XIV-XV. yüzyıl Türkçe tıp metinlerinin dili ve sözvarlığı. *Kebikeç, 6*, 157-168.

2 Tanıklarda Besim Atalay yayınları esas alınmıştır.

2. çalaŋ Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "geveze, bağıran, çalçene, çalaŋ başı" şeklinde anlamlandırılan sözcük (Atalay III, 1985, s. 371; Dankoff & Kelly, 1985, s. 85; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 613) Anadolu ağızlarında *şalak* ve *şelek* şeklinde tanıklanmaktadır (DS, X).

3. çanaç Atalay Dankoff ve Ercilasun tarafından aynı şekilde okunmuş ve "korkak, gevşek" şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay I, 1985, s. 358; Dankoff & Kelly, 1982, s. 278; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 154).

4. çabak/çapak [er] Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından *çapak* şeklinde okunup "soysuz, mayası bozuk, sütsüz adam" şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay I, 1985, s. 381; Dankoff & Kelly, 1982, s. 291; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 163). Sözcük "küçük balık; tatlı su balığının iri pullusu" anlamında *çabak* ve *çapak* şeklinde Anadolu ağızlarında tanıklanmaktadır (DS, III). DLT yayınlarında ve Clauson tarafından da *çabak/çapak* için ilk anlam olarak "küçük balık" verilmektedir (1972).

5. ekeç *"Kendini herkese bir kızkardeş gibi sevdiren, daha, küçüklüğünde anlayış ve zeyreklik gösteren kız. Bu söz, kız çocuğu için bir sevgi izeri olarak söylenir."*

Atalay, Clauson, Dankoff ve Ercilasun tarafından "kavmin akıllı küçük kız çocuğu" şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay I, 1985, s. 52; Clauson, 1972; Dankoff & Kelly, 1982, s. 99; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 25). Sözcük, insanlar tarafından yakıştırılan bir özellik gibi görünse de akıllılık ve büyüklük göstermek gibi özellikler mizaç özellikleri olarak sayılabilir. Anadolu ağızlarında *eke*, *ekebüke*, *ekece*, *eketaka*, *eketoha* ve *eketoka* şeklinde tanıklanmaktadır (DS, IV).

6. ėwek [er] Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "aceleci adam" şeklinde anlamlandırılan sözcük (Atalay I, 1985, s. 122; Dankoff & Kelly, 1982, s. 146; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 60) Anadolu ağızlarında bire bir tanıklanmamaktadır; ancak "acele, çabuk" anlamlarında *evedi* ve *evēk* sözcükleri tanıklanmaktadır (DS, V).

7. kadıtgan [er] *"kadhıtgan er=kimseye boyun eğmeyen adam" Başı sert hayvanlara da böyle denir.*

Atalay, Ercilasun ve Dankoff tarafından "kimseye boyun eğmeyen, inatçı, dik başlı" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay I, 1985, s. 513; Dankoff & Kelly, 1982, s. 379; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 224).

8. katkı [kişi] Atalay, Dankoff, Ercilasun "tabiatı sert, itaat etmeyen, boyun eğmeyen, katı adam" (Atalay I, 1985, s. 427; Dankoff & Kelly, 1982, s. 323; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 185) şeklinde anlamlandırılan sözcüğe Clauson tarafından "acımasız" anlamı da verilmiştir (1972).

9. keklig Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "kinli, hınçlı" anlamlandırılmıştır (Atalay II, 1985, s. 283, Dankoff & Kelly, 1984, s. 104; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 318).

10. kırt [kişi] Atalay tarafından "kötü huylu ve pinti adam" (I, 1985, s. 342) şeklinde anlamlandırılan sözcük Ercilasun ve Dankoff tarafından da aynı şekilde anlamlandırılmıştır (Dankoff & Kelly, 1982, s. 270; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 148). Anadolu ağızlarında bulunan *kıtmır* ve *kınetir* sözcüklerinin bağlantısı muğlaktır. Antakya ağzında tanıklanan *kırt* (Azarlama sözü; iblis; maymun) sözcüğünün semantik olarak bağlantılı görünmemektedir (Haşimi, 2023). Anadolu ağızlarında geçen *hırt* (kaba; önemsiz, işe yaramaz; oyun bozan, mızıkçı) sözcüğü k->h- sızıcılaşması açısından fonetik olarak mümkün görünse de semantik olarak mümkün görünmemektedir (Hunutlu, 2023; Şenol, 2021).

11. kız [kişi] *Pinti kişi. Arguca. Şu savda dahi gelmiştir: "kız kişi sawı yorıglı bolmas=pinti adamın ünü yayılmaz". Bu sav, adının iyi çıkması ve öğülmesi için cömertlikle emredilen kimse hakkında söylenir.*

Atalay, Dankoff, Ercilasun tarafından "pinti kişi" (Atalay I, 1985, s. 326; Dankoff & Kelly, 1982, s. 260; Ercilasun, 2014, s. 142) şeklinde anlamlandırılmaktadır.

12. kotkı/kutkı [er] Atalay, Ercilasun ve Dankoff tarafından "alçak gönüllü, yumuşak huylu, mütevazı" (Atalay I, 1985, s. 427; Dankoff & Kelly, 1982, s. 323, Ercilasun & Akkoyun, 2014, s. 185) şeklinde anlamlandırılmıştır.

13. kulsıg [er] Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "köleye benzeyen, huyu köleye benzeyen adam" şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay I, 1985, s. 465; III, 1985, s. 12; Dankoff & Kelly, 1982, s. 348; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 203; s. 400).

14. munduz *Budala, şaşkın. Şu savda gelmiştir: "neçe munduz erse èş eđgü, neçe egri erse yol eđgü=ne kadar ahmak olsa eş, arkadaş iyidir; ne kadar eğri olsa yol iyidir".*

Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "budala, alık" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay I, 1985, s. 458; Dankoff & Kelly, 1982, s. 344; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 200).

15. mungak/mungan İki farklı yazımı bulunan sözcük Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "geveze, boşboğaz" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay I, 1985, s. 440, 476; Dankoff & Kelly, 1982, s. 331; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 190). Ercilasun yayınına göre yanlışlık sonucu *mungak* yazılmıştır.

16. mün(süz) [kişi] Bu sözcük her ne kadar Atalay tarafından şeklinde *mun [kişi]* okunup "yüreği dölek, gönlü selek adam" (III, 1985, s. 140) olarak adlandırılmışsa da Ercilasun ve Dankoff yayınlarında *mün(süz) kişi* şeklinde okunmuş ve "iyi kalpli kişi" olarak anlamlandırılmıştır (Dankoff & Kelly, 1984, s. 219; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 404). Clauson, bu sözcüğün *erdem* sözcüğünün karşıtı olduğunu belirterek Osm. *bön* "saf, ahmak" sözcüğünü bu sözcüğe karşılık vermektedir (1972). Derleme Sözlüğü'nde *bön* sözcüğü "bugün; öğütülmüş kahve" anlamlarıyla tanıklanmaktadır. Güncel Türkçe Sözlük'te ise *bön* için "saf" anlamı verilmektedir (GTS). Anadolu ağızlarında görülen *bun ve buŋ* "sıkıntı" sözcüğü fonetik olarak benzer gözükse de semantik olarak farklılaşmaktadır (DS, II).

17. sarıçga/sırıçga [er] Atalay tarafından *sırıçga* okunup "gevşek ve tembel adam" şeklinde anlamlandırılan sözcük, Ercilasun tarafından *sarıçga [er]* şeklinde okunmuş ve "atik" anlamı verilmiştir. (Atalay I, 1985, s. 489; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 214). Dankoff ise bu sözcüğe Atalay gibi "tembel adam" anlamını vermektedir (Dankoff & Kelly, 1982, s. 363). Clauson'da bu sözcük "tembel" şeklinde geçmektedir (1972).

18. sibiz [kişi] Atalay, Ercilasun ve Dankoff tarafından "alık, dalgın adam" şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay I, 1985, s. 406; Dankoff & Kelly, 1982, s. 309; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 175).

19. sok/suk [er] Atalay tarafından *sok* okunup "aç gözlük, alçak" olarak anlamlandırılan sözcük, Dankoff ve Ercilasun tarafından *suk* şeklinde okunmuş ve "aç gözlü" şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay III, 1985, s. 130; Dankoff & Kelly, 1982, s. 264; Ercilasun, s. 401).

20. sun [kişi] Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "yumuşak huylu" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay III, 1985, s. 138; Dankoff & Kelly, 1984, s. 218; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 404).

21. tetik/teytik *"anası tewlük yuwka yapar, oğlı tetik koşa kapar = anası tülek, kurnaz, yufkayı ince yapar, oğlu tetik, zeyrek, çift kapar"(anası kurnazlıkla çocuğunu aldatarak ekmeği ince yapar, çocuk ta zeyrektir, yufkayı ikişer kapar). Bu sav, iki akıllının karşılaştığı zaman söylenir.*

Atalay'ın tetik şeklinde okuyup "akıllı" şeklinde anlamlandırdığı sözcük Dankoff ve Ercilasun tarafından *tètig* şeklinde okunmuştur (Atalay III, 1985, 33; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 362; Dankoff & Kelly, 1984, s.164). Anadolu ağızlarında *tedik* ve *tetik* olmak üzere iki şekilde tanıklanmaktadır (DS, X).

22. tewlüg/tewlük Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "alcı, aldatıcı" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay I, 1985, s. 477; III, s. 33; Dankoff &

Kelly, 1982, s. 355; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 208).

23. tezgek [er] Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "işten ve işe benzer şeylerden kaçan, çekingen" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay II, 1985, s. 289; Dankoff & Kelly, 1984, s. 107; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 321).

24. tėzig [kişi] Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "işten kaçan kimse" (Atalay I, 1985, s. 387; Dankoff & Kelly, 1982, s. 296; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 167) şeklinde anlamlandırılmıştır. *Tez-* kökünden türeyen sözcük Anadolu ağızlarında *tiziklemek* "İşten soğumak, usanmak, tembellik, haylazlık yapmak" sözcüğü şeklinde karşımıza çıkmaktadır (DS, X). *Tezikmek* "evini yurdunu bırakıp gidecek derecede bunalıma düşmek" sözcüğü her ne kadar anlam olarak uzak görünse de biçim olarak benzemektedir (DS, XII).

25. tölek *"aç ėwek, tok tölek = aç aceleci, ivek; tok dölek olur".*

Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "Gönlü rahat ve sakin, aldırışsız" (Atalay I, 1985, s. 387; Dankoff & Kelly, 1982, s. 296; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 167) şeklinde anlamlandırılan sözcük Anadolu ağızlarında *dölek* "uslu, terbiyeli, ağırbaşlı, uysal, dürüst, ciddi" şeklinde tanıklanmaktadır (DS, IV).

26. tütsüg/tütsük [kişi] Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "kinci" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay I, 1985, s. 476; Dankoff & Kelly, 1982, s. 355; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 208).

27. tüzün *"tüzün birle uruş, utun birle tireşme = yumşak huylu kimselerle uğraş, kötülerle direşme."*

Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından "yumuşak huylu" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay I, 1985, s. 414; Dankoff & Kelly, 1982, 315; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 179).

28. ođug Atalay tarafından *uđug* şeklinde okunan sözcük Dankoff ve Ercilasun tarafından *ođug* şeklinde okunup "uyanık" şeklinde anlamlandırılmıştır (Atalay I, 1985, s. 63, Dankoff & Kelly, 1982, s. 106; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 30). *ođug köñüllüg er* şeklindeki kullanımda sıfat görevini üstlenerek "uyanık adam, kalbi uyanık adam, akıllı adam" anlamlarını kazanmaktadır.

29. osal/usal [kişi] Atalay tarafından *usal* okunarak "gafil, iş bilmeyen" (I, 1985, s. 122) anlamı verilen sözcük Dankoff ve Ercilasun tarafından *osal* şeklinde okunarak aynı anlam verilmiştir (Dankoff & Kelly, 1982, s. 147; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 61). Ağızlarda geçen *osal* "bayağı; işe yaramaz, zayıf" sözcüğünün bağlantısı fonetik olarak mümkün görünse de semantik olarak muğlaktır (DS, IX).

30. usayuk [er] Atalay tarafından *usayuk* okunup "gafil" şeklinde anlamlandırılan sözcük, Dankoff ve Ercilasun tarafından *osayuk* şeklinde okunup yine "gafil" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay I, 1985, s. 160; Dankoff & Kelly, 1982, s. 91; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 82).

31. ütrük Atalay'ın ütrük şeklinde okuduğu sözcük Dankoff ve Ercilasun tarafından *ötrük* şeklinde okunmuş ve üç yayında da "hileci" anlamı verilmiştir (Atalay I, 1985, s. 101; Dankoff & Kelly, 1982, s. 132; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 50). Anadolu ağızlarında *ütücü*[3] "dolandırıcı" sözcüğüne rastlanmaktadır (DS, XI).

32. yakı yukı [er] Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından aynı şekilde okunup "alçak gönüllü ve yaltaklanıcı (adam)" şeklinde anlamlandırılmaktadır (Atalay III, 1985, s. 25; Dankoff & Kelly, 2014, s. 158; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 358). Derleme Sözlüğü'nde tanıklanan *yuka* "incelikli, duyarlı (kimse)" sözcüğünün bağlantısı fonetik olarak mümkün görünse de semantik olarak muğlaktır (DS, XI).

33. yalgu Atalay, Dankoff ve Ercilasun tarafından aynı şekilde okunan "ahmak, beyinsiz adam" anlamlandırılmaktadır (Atalay III, 1985, s. 33; Dankoff & Kelly, 1984, s. 164; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 362). Anadolu ağızlarında görülen *yalgu* "ustura" sözcüğünün DLT'de geçen sözcükle bağlantısı sadece sesteşliktir (DS, XI).

34. yışılgan/buşulgan *"bu er ol eligi ışka buşulgan = bu adamın eli işe yeğindir, iş hususunda eli yatgındır"*

Clauson, Dankoff ve Ercilasun'un *yışılgan* şeklinde okuduğu sözcük Atalay tarafından *buşulgan* şeklinde okunmuştur. Clauson buşulgan okuyuşunu bir hata olduğunu belirtip sözcüğün yuşulgan olduğunu söylemektedir (1972). Atalay'ın "eli işe yatkın" (III, 1985, s. 53) şeklinde anlamlandırdığı sözcük Dankoff ve Ercilasun tarafından "eli hafif olan, işi zarafetle yapan" (Dankoff & Kelly, 1984, s. 176; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 371) şeklinde anlamlandırılmıştır.

---

[3] Kâşgarlı *ötrük* sözcüğünün Oğuzca olduğunu belirtmektedir. Anadolu ağızlarında rastlanan *ütücü* sözcüğünün *üt-* "oyunda, kumarda kazanmak" kökünden türediğini akla getirmektedir. Ancak Dankoff, *ötrük* sözcüğünü ötür- köküyle bağdaştırmaktadır (Dankoff & Kelly, 1985, s. 49). Bu açıdan bir kök ortaklığından bahsedilip bahsedilemeyeceği şüphelidir. Ercilasun, *ötürük* sözcüğünün Kırgızca, Kazakça, Karaçay-Malkarcada *ötürük* ve *ötirik* şekillerinde tanıklandığını belirtmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 50).

Sonuç ve Bulgular

Yapılan tarama sonucunda insan mizacını niteleyen otuz dört sözcük bulunmuş, bunların on dört tanesinin izleri Derleme Sözlüğü'nde tanıklanmıştır. Bu sözcüklerden dokuzu Anadolu ağızlarındaki örneklerle fonetik ve semantik olarak benzerlikler gösterirken *ekeç, kırt [kişi]* ve *ütrük* sözcüklerinin Anadolu ağızlarında tanıklanan yansımaları, semantik olarak benzerlik göstermesine rağmen fonetik olarak büyük farklılıklar göstermektedir. Yine *kırt* sözcüğünün fonetik olarak benzerlik gösterdiği *hırt* ve *kırt* sözcükleri ise semantik olarak farklılık göstermektedir. *Tėzig [kişi]* sözcüğünün ise Anadolu'da türünü değiştirerek *tiziklemek* şeklinde eylem olarak kullanıldığı görülmektedir. *Yalgu* sözcüğü ise DLT'de ve *Derleme Sözlüğü*'nde bire bir tanıklansa da semantik olarak farklıdır.

Kaynakça

Alkan, H. (2013). Dîvânu Lugâti't-Türk'te insanlar için kullanılan niteleyiciler. *Journal of Turkish Studies, 8/9, 561-577.* http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5216

Atalay, B. (1985). *Dîvânu Lûgat-it-Türk tercümesi* (C 1). Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1985). *Dîvânu Lûgat-it Türk tercümesi* (C 2). Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1985). *Dîvânu Lûgat-it Türk tercümesi* (C 3). Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1986). *Dîvânu Lûgat-it Türk indeksi "endeks"* (C 4). Türk Dil Kurumu.

Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century turkish*. Oxford University Press.

Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Compendium of the Turkic dialects (Dīvānu Luγāt at-Turk)*. Harvard University.

Dankoff, R. ve Kelly, J. (1984). *Compendium of the Turkic dialects (Dīvānu Luγāt at-Turk)*. Harvard University.

Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic dialects (Dīvānu Luγāt at-Turk)*. Harvard University.

Ercilasun, A.B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Haşimi, A. (2023). Antakya ağzında insanlar için kullanılan niteleyiciler. Osman Karatay (Ed.), *Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ armağanı* içinde (ss. 399-414). Akçağ.

Hunutlu, Ü. (2023). Dîvânu Lugâti't-Türk'te tanıklanan Yusufeli ağzındaki bazı kelimeler üzerine. L. Karahan, H. Yıldız (Ed.), *Doğumunun 80. yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun armağanı* içinde (s. 555-583). Türk Dil Kurumu.

Önler, Z. (1998). XIV-XV. yüzyıl Türkçe tıp metinlerinin dili ve sözvarlığı. *Kebikeç, 6*, 157-168.

Şenol, S. (2021). *Ardanuç-Artvin (Merkez)-Posof-Şavşat-Yusufeli ağızlarında Türkçe söz varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (1963-1993). *Derleme sözlüğü.*Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (1972). *Divanü Lûgati't-Türk Dizini.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük https://sozluk.gov.tr/

RUS TÜRKLÜK BİLİMİ TARİHİ BAĞLAMINDA *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*

*Serdar KARACA**

Özet

Türklük biliminin önemli merkezlerinden biri Rusya'dır ancak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün (DLT) Rusça tercümesi geç bir tarihte 2005'te yayımlanır. Eserle ilgili Sovyetler Birliği zamanındaki çalışmalara bakıldığında da bir dizi problem göze çarpmaktadır. Pek çok çalışma yarım kalır ve eserin neşri bir şekilde gerçekleşmez. Rus Türklük biliminin kaydettiği önemli başarılara rağmen siyasi şartlardan doğrudan etkilendiği bilinen bir durumdur ve bunu ele alan pek çok çalışma mevcuttur. Ancak söz konusu eserin Rus Türklük bilimi araştırmaları bağlamında özel bir yeri vardır ve bu konuda etraflı bir değerlendirme yapılmadığı görülmektedir. Yeni vesikaların ortaya koyduğu bilgilere göre eser, Türkiye'de yayımlandıktan kısa bir süre sonra Rusya'ya ulaşır. Eserin 1920'lerin başında Rusya'ya getirilmesinde Aleksandr N. Samoyloviç'in önemli bir rolü vardır. Eser üzerinde ilk çalışmaya başlayan kişi ise Wilhelm Barthold olur. Sonraki yıllarda başka kişilerin çalışmaları olsa da esere dair müstakil bir yayın ortaya konmaz. 1930'larda eseri Azerbaycan'da tercüme eden Halid Said Hocayev idam edilir. Özbek Türkçesine tercüme ise ancak 1960'larda gerçekleşir. 1970'lere gelindiğinde Rusçaya tercümesiyle ilgili adımlar atılmaya başlanır ancak bir neticeye varılamaz. Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlığına kavuşmasıyla eserle ilgili yayınlar 2000'lerde hız kazanır. Genel tabloya bakıldığında Sovyet coğrafyasında eserle ilgili çalışmaların kesintili ve yavaş bir seyir izlediği görülmektedir. Bu araştırmanın temel varsayımlarından birine göre, bu durumun ortaya çıkmasında, eserin kendine has özellikleri ile Rusya'daki siyasi şartların büyük bir etkisi vardır. Zira eserdeki Türk boylarının akrabalığına ve dil birliğine yönelik vurgu Rusya'da Stalin döneminde uygulanan milliyetler politikasına ters düşer. Bu bakımdan, eserin bugüne kadar Rus Türklük bilimi araştırmaları ve siyasi şartlar bağlamında ayrıca tahlil edilmemiş olması araştırmanın problemini

* Dr., Türk Dil Kurumu, Ankara, s.karaca@tdk.gov.tr, ORCID: 0000-0001-8947-8729.

oluşturmaktadır. Araştırmanın yöntemi, önceki çalışmalar ile yeni yayınlardaki bilgilerin tahlil edilmesine dayanır. Bulgulara göre eser II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasını kapsayan bir dönemde Rusya'da siyasi bakımdan tehlikeli görülür. Araştırmanın özgünlüğü hâkim Sovyet bilim anlayışının filolojiye tesirini DLT üzerinden göstermesinden kaynaklanır.

Anahtar kelimeler: Türkoloji, Rus Türkolojisi, Aleksandr N. Samoyloviç, Galina F. Blagova, milliyetler politikası.

In the Context of the History of Russian Turkology: *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

The Russian translation of *Dîvânu Lugâti't-Türk* (DLT) was published late, in 2005. A review of the studies conducted during the Soviet era reveals a series of challenges. Many studies were left incomplete, and the publication of the work never materialized. Although Russian Turkology achieved notable success, it is widely known that it was directly influenced by political conditions, a topic that has been addressed in numerous studies. However, the work DLT holds a special place in the context of Russian Turkology, yet a comprehensive evaluation of it has not been conducted. According to newly discovered documents, the work reached Russia shortly after its publication in Turkey. Alexandr N. Samoilovich played a crucial role in bringing the work to Russia in the early 1920s, while Wilhelm Barthold was the first to begin studying it. Although other scholars worked on the text in subsequent years, no publication emerged. In the 1930s, Halid Said Hocayev, who translated the work into Azerbaijani, was executed. The Uzbek translation did not take place until the 1960s. By the 1970s, steps were taken to translate it into Russian, but no progress was made. According to one of the key assumptions of this research, the unique characteristics of the work and the political conditions in Russia played a significant role in this situation. The emphasis on the kinship and linguistic unity of Turkic peoples in the work contradicts the nationalities policy implemented during Stalin's era in Russia. The lack of analysis of the book in the context of Russian Turkology and political conditions constitutes the central problem of this study. The study's methodology rests on analysing the information contained in earlier studies and newly published works. According to the findings, the book was politically considered dangerous in Russia during the period before and after World War II. The study's originality lies in demonstrating—through DLT—the impact of the dominant Soviet scientific paradigm on philology.

Keywords: Turkology, Russian Turkology, Alexandr N. Samoilovich, Galina F. Blagova, nationalities policy.

DLT üzerine araştırmaların tarihi bir asrı aşmış bulunuyor. Eserin tıpkı baskıları, metin neşirleri ve tercümeleri farklı ülkelerde pek çok kez yapılır ve önceki tartışmalı okumalar, yaklaşımlar yerini yeni tekliflere bırakmaktadır. Eseri ele alan makalelerin ve bildirilerin ise sayısını net bir şekilde ortaya koyabilmek mümkün olmayacaktır. Eserle ilgili makale (Coşar & Güneş, 2011a) ve bildirilerin (Coşar & Güneş, 2011b) açıklamalı dökümleri mevcuttur. DLT neşirlerinin giriş kısımlarında da önceki çalışmalara değinilir (Dankoff & Kelly, 1982; Auezova, 2005; Ercilasun & Akkoyunlu, 2014; Ölmez, 2023). Ancak bu çalışmalardaki değerlendirmelerin ortak özelliği çoklukla metin neşri ve izlenen usulle ilgili olmalarıdır. Ayrıca yıllara göre belli başlı çalışmalar (Auezova, 2005), farklı görüşlere yer verilerek tartışılsa da çalışmalardaki genel durum, yönelişler, sınırlılıklar ve sonraki araştırmalar hakkında kayda değer surette söz söylenmez.

Yukarıda açıklanan türde çalışmalarla, farklı ülkelerdekiler de dâhil olmak üzere, DLT araştırmaları hangi noktadadır ve hangi konular araştırılmayı beklemektedir sorularına cevap vermek güçtür. Esasen alanın önde gelen uzmanlarınca muhakeme işine girişilen kitabiyat değerlendirmelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Meselenin ciddi bir yönünü ise milletlerarası geçerliliği olan Türklük bilimi gibi bir sahada, bu değerlendirmelerin farklı ülkelerdeki çalışmaları da kapsaması gerekliliği oluşturur.

Fuat Köprülü öncülüğünde ve *Türkiyat Mecmuası* (1925-), *Ülkü* (1933-1950) ve *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* (1931-1938) gibi farklı dergilerde yer bulan kitabiyat yazıları ve tercümeler sayesinde, bir dönem, dünya Türklük bilimindeki önemli gelişmeler hakkında Türkiye'deki ilgililer haberdar edilir. Bu süreçte, bilhassa Rusya Türklerinden bilginlerin büyük katkısı olur. Hülasa, o dönemde genelde yurt dışındaki ve özelde de Rusya'daki çalışmalar yakından takip edilir. Ancak bu süreçte yer alan bilginlerin vefatlarıyla işler biraz değişir. Artık Rusça bilen ve Rusya'daki çalışmaları yakından takip eden ve gerektiğinde Rusya'ya gelip giden uzmanların sayısının azaldığı müşahede edilir. Bu durumun Sovyetlerin çöküşüne kadar sürdüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Netice itibarıyla Türk araştırmalarına en çok ilgi gösteren iki ülke arasındaki bilim köprülerinin sağlıklı bir şekilde inşa edilip edilmediği araştırılmaya değer bir konudur. Bu soruyu irdeleyen çalışmalara ihtiyaç vardır. Mesela bu türden bir çalışmada, Rus Türklük bilimci Aleksandr N. Samoyloviç (1880-1938) ve araştırmalarını konu alan Türkiye, Rusya ve öbür Türk devletlerindeki çalışmalar arasında bir kopukluktan söz edilebileceğini ortaya koyan bulgular mevcuttur (Karaca, 2024a).

Yöntem

1940-1960 döneminde Rusya'da görülen DLT çalışmalarındaki kesintinin sebebiyle ilgili yayımlanmış çalışmalarda doğrudan cevap bulunamıyor olması faklı türden kaynakların, ayrıca Türklük bilimi tarihindeki dönemler ve eğilimlere dair bir dizi değerlendirmenin işe koşulmasını gerektirmektedir. Rus Türklük bilimi tarihi yazımı geleneği çerçevesinde özellikle 2000'lerden sonra önemli araştırmalara imza atılır. Bu çerçevede yayımlanan toplu eser ciltleri, ayrıca arşiv malzemeleri doğrudan ele alınmamış konularla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Araştırmada önceki çalışmalardaki bilgilerle yayımlanmış arşiv malzemelerindeki bilgilerin tahlil edilmesi yöntemi benimsenmiştir.

Bulgular ve Tartışma

Rusya'da DLT

DLT'nin Türkiye'de neşredilmesi Rusya'da yankı bulur ve çok geçmeden dönemin önde gelen Rus bilginlerinden Samoyloviç tarafından Rusya'ya getirilmesi sağlanır. Eser üzerinde çalışmalara başlayan ilk kişi Wilhelm Barthold [1869-1930] olur (Karaca, 2022, s. 150). Barthold, İstanbul ve daha başka yerlerde verdiği derslerde eseri mühim bir tarihî kaynak olarak kullanmaya başlar. Çok geçmeden derslerin kitaplaştırılmış hâli de neşredilir (Barthold, 2019) ve ilgili bölümdeki tafsilata bakarak Barthold'un eser üzerinde ciddi bir mesai harcadığı anlaşılabilir.

Barthold'un ölümünden sonra Rusya'da eserle meşgul olan kişinin Sergey E. Malov [1880-1957] olduğu anlaşılmaktadır. Andrey Nikolayeviç Kononov'un [1906-1986] verdiği bilgiye göre Malov ve arkadaşlarından oluşan bir heyet eserdeki söz varlığından hareketle eski Türkçenin sözlüğünü hazırlamaya koyulur (Kononov, 1973, s. 3) ancak bu tasarı 1960'lara kadar gerçekleşmez.

DLT, Malov'un eski Türk abideleri üzerine 1950'lerde neşrettiği eserlere malzeme sağlar. Malov 1957'de hayatını kaybeder ancak onun geride bıraktığı malzemenin de büyük katkısıyla Rus Türklük biliminin mühim eserlerinden biri olan ve 1969'da neşredilen eski Türkçenin sözlüğü ortaya çıkar. Burada asli DLT kaynakları "Türkçe çeviri veya tıpkı baskıdır" (Nadelyayev vd., 1969, s. XXVIII) ve bu durum Türkiye Türklük biliminin kaydettiği başarıyı göstermesi açısından mühimdir. Sözlüğün öbür DLT kaynakları ise 1960'lara ait Özbekçe tercümeler ile Carl Brockelmann'ın [1868-1956] çalışmasıdır. Hülasa, o dönemde DLT çalışmaları bağlamında Almanya ve Türkiye'nin öne çıktığı anlaşılmaktadır.

Almanya, Türklük bilimi çalışmalarında kaydettiği birikimle anılması gereken bir ülkedir ve burada görece erken sayılabilecek bir zamanda yankı uyandıran bir çalışma yapılır. Brockelmann'ın dizini (1928), Eren'e göre, bilim camiasının DLT'den daha fazla istifade etmesine vesile olur (Eren, 1998, s. 122). Eser, Alman Türklük bilimin yerine dair mühim bir delil olarak sayılmalıdır.

Besim Atalay tercümesi, yalnızca Türkiye değil faklı Türklük bilimi merkezlerinde de takdirle karşılanır ve uzun yıllar bir başvuru kaynağı olur (Dankoff & Kelly, 1982, s. 1). 1940'lar gibi zor bir zamanda ve de Türk Dil Kurumu gibi milletlerarası itibarı olan bir Kurum tarafından yayımlanması da eserin başarısına katkı sağlamış olmalıdır. Eserin Rusçaya tercümesinde de yine bu eserden faydalanılır (Rustamov, 1972, s. 129).

1970'ler, Rusya'da DLT üzerine araştırmalarda önemli bir dönemdir. 1971'de Fergana'da DLT'nin 900. yılına ithafen bir kongre düzenlenir ve burada Sovyet coğrafyasından bilginlerin tebliğleri dinlenir. Bunların bir kısmı *Sovetskaya Tyurkologiya*'nın 1972 yılına ait birinci sayısında neşredilir. Aynı derginin 1973'e ait ilk sayısında bu kez A. N. Kononov'un Sovyetlerdeki DLT araştırmalarını konu alan kısa bir yazısı çıkar. Burada 1920'lerden başlanarak Sovyetlerdeki eserle ilgili çalışmalardan söz edilir ancak dikkat çekici bir biçimde 1940-60 dönemi tek kelime edilmeden geçilir (Kononov, 1973, s. 4) ve bu durum başlı başlına bir probleme işaret eder. Kononov (1982), DLT tercüme tasarısına dair başka yerlerde de bilgi verir ancak her defasında tafsilat vermekten kaçınır. Bu ismin Rusya'daki Türklük bilimi tarihinin en yetkin simalarından biri olduğu hesaba katıldığında kendisinin bu konuda malumatı olmadığı düşünülemez. Aslında 1970'lerde Kononov, N. A. Baskakov, A. Rustamov ve V. V. Reşetov'dan oluşan bir heyet eserin Rusça tercümesi üzerinde çalışmaktadır (Rustamov, 1972). O tarihte tercümenin sürdüğü ve eserin inceleme kısmının Kononov tarafından tamamlandığı belirtilse de (Rustamov, 1972, s. 129) bu tasarı 2000'lerde gerçekleşir.

İlk Rusça tercüme Kazakistan'da çıkar (Auezova, 2005). Rusya'da ve Rus Türklük biliminin bir semeresi olarak ise bütün çabalara rağmen ancak 2010'da neşredilebilir (Kormuşin vd., 2010). Bu neşrin arakasındaki mühim isimlerden biri İgor Valentinoviç Kormuşin'dir ve kendisince yazılan ön sözde Kononov öncülüğünde 70'lerdeki tercüme girişiminin akim kalmasının bazı sebepleri açıklanır. İlkin, 80'lerin başında Dankoff ve Kelly neşrinin çıkması, Rusça baskının tekrar gözden geçirilmesini gerektirir. Netice itibarıyla Rusça tercümenin çok fena olmadığı anlaşılır ancak Türkçe kelimelerin çeviri yazısında yeni tekliflerin hesaba katılması lüzumu hâsıl olur. Zira Rusça tercümede siyah beyaz tıpkı baskıdan istifade edilirken Dankoff, yazmayı

İstanbul'da incelemiş ve mürekkep rengi farklarından yazma üzerinde değişik eller tarafından yapılan eklemeleri tespit etmede kayda değer bir başarı sağlamıştır. Çeviri yazıya dair yeni teklifleri hesaba katarak Kormuşin ve Yevgeniy Aleksandroviç Potseluyevskiy [1931-2017] eseri yeniden düzenler. Ancak bu kez de 90'lardaki siyasi ve iktisadi şartlar altında eserin baskısı mümkün olmaz. 2000'lerde şartların iyileşmesiyle eserin baskısı nihayet mümkün olur (Kormuşin, 2010, s. 17-20)

Milliyetler Politikası ve DLT

Rusya'daki rejim değişikliği, birden olmasa da, bilim anlayışında temelden kırılmalara yol açar. Blagova'nın ifadesiyle "devrim öncesi Rusya'da tarihî-edebî ve tarihî-dil bilimlik meseleler yaşama hakkına sahip idi, ayrıca Çarlık idaresi için doğuda yalnızca kültür değil siyaset için de önem arz ediyordu." ancak Sovyet Rusya'sında bu meseleler güncelliğini yitirir ve dahası yeni rejimin yaymak istediği kültüre bir tehdit olarak algılanır (Blagova, 2005, s. 49). Rusya'daki yeni Türklük bilimi teorikten ziyade uygulamaya dönük konulara odaklanmaya başlar. Örnek vermek gerekirse, o güne kadar milletler arası tartışma zeminine kavuşan eski Türk abideleri gibi meseleler yerine daha mahalli konular, mesela Başkurt Türkçesinin söz varlığı gibi konular ağırlık kazanır.

Milletlerarası Rabıtanın Zayıflaması

Rusya'daki Türk, Arap ve Fars araştırmalarının kuruluş aşamasında yabancı bilginlerin, bilhassa da Almanların büyük bir rolü vardır. Almanların 1900'lere kadarki süreçte ağırlığı bariz bir surette fark edilir. Bunun için W. W. Radloff'un çalışmalar listesine bakılması bile kâfidir. Avrupa'daki başka ülkelerde, mesela Macaristan'da, bilginler Almanca ile eser vermekte ve böylece milletler arası bir bilim birikimi oluşmaktadır. Böyle bir zeminde Rus Türklük biliminin Radloff gibi Alman uzmanlar ve Almanca vasıtasıyla milletler arası bir rabıtaya sahip olduğu anlaşılır. Ancak bir taraftan da Rus millî doğu bilimi ve Türklük biliminin kuruluşu da gerçekleşmektedir. Bilhassa 1900'lerin başında Melioranskiy ve öğrencileri Samoyoloviç ve Malov bu bağlamda "Rus" Türklük bilimciler olarak öne çıkan isimlerdir. Melioranskiy'in 41 çalışmasından yalnızca 3'ü Almancadır (Samoyloviç, 2005, s. 130). Onun Radloff'un *Das Kudatku Bilik*'inin (1891) giriş kısmını Rusçaya çevirmesi (Eren, 1998, s. 267) yine bu bağlamda değerlendirilebilecek bir örnektir. Samoyoloviç ve Malov da eserlerini Rusça verir. Devam eden süreçte Rus Türklük biliminin millileştirilmesinin yanı sıra Türk boylarının kendi dil, tarih ve kültürleriyle ilgili bilim faaliyetinin de milliyetle ilişkilendirilmesi sistemli bir şekilde tahakkuk ettirilir.

Alt Şubelerin Kurulması

1920'lerin bilhassa ikinci yarısından itibaren milliyetler politikasına yönelik adımlar hız kazanır. Bu dönemde Türklük bilimi çalışmalarının alt şubeleri olarak "Turkmenovedeniye" ve "Tatarovedeniye", Türkçeleriyle Türkmen araştırmaları ve Tatar araştırmaları, gibi terimler kullanılmaya başlanır. Bu gibi adlarla dergilere (Turkmenovedeniye) veya cemiyetlere (Nauçnoye obşestvo tatarovedeniya / Tatar Araştırmaları Cemiyeti) tesadüf edilmeye başlanır. Bu tür alt araştırma sahalarını kendi içinde toplayan ve coğrafyayla alakalandıran disiplinler arası bir araştırma sahası olarak "krayevedeniye", Türkçesiyle bölge araştırmaları, yine 1920'lerde ehemmiyet kazanmaya başlar. Önde gelen uzmanlar da bu sahalardaki çalışmalara devlet eliyle yönlendirilir.

Mukayeseli Yaklaşımın Terk Edilmesi

1919'da Samoyloviç'in Türk dünyası edebiyatını geçmişinden o güne ele alan, 1929'da ise bu kez Türkmen edebiyatının ana hatlarını işleyen bir kitap bölümü çıkar. İlkinde bütün Türk boyları birlikte ele alınırken (Karaca, 2022, s. 182) ikincisinde yalnızca bir Türk boyuna odaklanılır (s. 283). İlk kitabın adı *Literatura Vostoka* [Doğu edebiyatı] iken ikincisinin ise *Turkmeniya*'dır. Artık bütüncül ve mukayeseli çalışmalar yerine bir konuya münferiden odaklanılan çalışmalar önem kazanır.

1922 ve 1926'da Samoyloviç'in Türk lehçelerinin tasnifi üzerine makaleleri çıkar. Bunlarda görüşler ileri sürülürken çağdaş lehçeler ve de tarihî lehçelerden verilere başvurulur ve bu bağlamda sık sık Kâşgarlı Mahmud'a atıf yapılır (Samoyloviç, 2005). Dönemin önde gelen dilcisi Samoyloviç'in yanı sıra dönemin önde gelen tarihçisi Barthold da aynı anda eser üzerindeki çalışmalarını sürdürür. Bu bağlamda Rus Türklük bilimi geleneğinde tarih ve dil konusunun müştereken gelişme kaydettiği ve Türklerin dil ve tarihiyle ilgili konuların tarihî ve karşılaştırmalı olarak bütüncül olarak ele alındığı not edilmelidir.

Barthold'un Bakü Türkoloji Kongresinde sunduğu tebliğin adı Türk boylarına bütüncül bakış açısını yansıtır. Tebliğin adı Türkçesiyle "Türk Halkları Tarihi Araştırmalarının Hâlihazırdaki Durumu ve Yakın Hedefler" adını taşır (Lunin, 2021, s. 261). Aynı Kongrede Samoyloviç'in sunduğu tebliğ de Barthold'la olan bakış açısı benzerliğini gösterir: "Türk Dillerinin Araştırılmasında Şimdiki Durum ve Yakın Hedefler (Türk Dil Kurumu, 2008).

Geçmiş Dönemlere Ait Dil Yadigârları Tetkiklerinde Azalma

A. N. Samoyloviç'in II. Türk Dili Kurultayında sunduğu ve Altın Orda dil yadigârlarını ele aldığı tebliğ, Rus Türklük bilimindeki tarihî yaklaşımı göstermesiyle önemlidir. Altın Orda Devleti, Kazan ile Kırım Hanlıkları Rus

tarihi açısından taşıdığı öneme binaen Rus tarihçi ve dilcilerin üzerinde durduğu belli başlı araştırma sahalarıdır. Konuyla ilgili araştırmalarda, özellikle 1800'lerin ikinci yarısında başta Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov [1830-1904] ve Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov [1846-1922] olmak üzere pek çok uzmanın ismi geçmektedir (Karaca, 2022, s. 342). Hülasa 1900'lara gelindiğinde bu araştırma sahasının Rusya'da bir asırlık geçmişi vardır ve Altın Orda ile sonrasındaki hanlıkların zamanına ait dil yadigârları üzerine belli bir müktesebat söz konusudur. Ancak bu dil yadigârları, çoklukla üst sınıflara ait olma iddiasıyla, yeni rejimin öğretilerine ters algılanır ve bunlar üzerindeki araştırmalar da hoş karşılanmaz.

SSCB Dışındaki Türklerin Öneminin Azalması

Türkiye, Rus Türklük biliminin ehemmiyet verdiği uzmanlık alanları arasında ilk sıralarda gelir. 1850'lerin ikinci yarısında V. D. Smirnov ve 1900'lerin ilk yarısında Samoyloviç ve Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy [1876-1956] önde gelen Türkiye uzmanlarıdır. Tarih boyunca Rusya ve Türkiye ikili ilişkileri hep önemli olur ama 1900'lerin başında bu konu daha ayrıcalıklı bir hâl alır. Zira artık dünya siyasetinin mühim gündem maddelerinden biri Türkiye ve ilişkili coğrafyadır. Bu durum ister istemez gerek üniversiteleri gerekse de bilim cemiyetlerini bu coğrafyayla ilgili uzman yetiştirmeye yöneltir. Samoyloviç'in I. Dünya Savaşına denk gelen dönemde hazırladığı Osmanlı Türkçesi kılavuzları Rusya'daki çalışmaların güncel şartlarla, 1800'lerde olduğu gibi (Karaca, 2020), yakından alakalı olduğunu ortaya koyar. 1930'ların ikinci yarısından itibaren, yine güncel şartların tesiriyle, Rusya'da Türkiye ile ilgili çalışmalar azalmaya başlar. Artık SSCB dâhilindeki Türk boylarının münferiden ele alındığı çalışmalar ehemmiyet kazanır (Karaca, 2024b, s. 1062-1063).

Stalin Dönemi

Yukarıda tartışılan durumların çoğu öncesi ve sonrasıyla II. Dünya Savaşı zamanında vuku bulur. Ancak bu dönemin bir başka ayırt edici yönüyse Stalin iktidarına denk gelmesidir. 1940'lara doğru Rusya'da Türk milliyetçiliğinin bir tehdit olarak algılandığı bilinmektedir. Bu baskı döneminde sürgünler ve idamlar yoluyla sakıncalı görülen isimler bertaraf edilir ve bilimin ancak yönetimin siyaseti doğrultusunda sürdürülmesine müsaade edilir.

Milliyetler politikası çerçevesinde her Türk boyunun farklı bir milliyete dönüştürülmesi amaçlanır ve bu anlayışın tesirini Türklük bilimi çalışmalarının seyrinde görmek mümkündür. Konuya üç aşamalı olarak yaklaşılabilir. İlkin Radloff, Barthold ve Samoyloviç kuşağında yer alan bilginlerin çalışmaları bilim ekseninde ilerlemiş ve siyasetten belli bir ölçüde uzak olmuştur. Kabaca 1800'lerin sonu ve 1900'lerin ilk 30 yılını kapsayan bu dönemde tarihî

lehçeler ve yaşayan lehçeler üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yapılır. İkinci aşamada, II. Dünya Savaşı ve sonrasındaki yıllarına denk gelen ve Türk boylarıyla ilgili müstakil çalışmalara izin verilen ancak karşılaştırmalı çalışmalara izin verilmeyen baskı sürecidir. Üçüncü aşamada ise Stalin'in 1953'teki ölümünden sonra baskının peyderpey kalktığı görülür.

Rus Türklük biliminin öncü üç ismi Stalin baskısı döneminde hayatta değildir. Radloff 1918, Barthold 1930'da vefat ederken Samoyloviç ise 1938'de idam edilir. Son ismin idam edilişi yalnızca kendisinin değil onun ve kuşağının temsil ettiği bilim anlayışının da ortadan kaldırılması anlamına gelir. Artık karşılaştırmalı tarihî usule izin yoktur. Bu konuyla ilgili olarak Tekin'in bir tespiti vardır. Ona göre Rus bilginler ülkelerinde, siyasetin etkisiyle geliştirilen teorilere bağlı olarak yalnızca yaşayan lehçelere ağırlık verip tarihî lehçeleri ve karşılaştırmalı yaklaşımı bir kenara bırakmaktadırlar (Tekin, 1959, s. 380). Radloff'un cok ciltli Türk lehçeleri sözlüğü ile Türk halk edebiyatı numunelerine benzer eserler Stalin döneminde ortaya konamaz. 1920'lerde Radloff'un sözlüğünün ikinci baskısının yapılması için hazırlıklara başlanır ancak 1930'lardaki siyasi şartlar buna müsaade etmez (Temir, 1991, s. 100-101) ve eserin baskısı ancak 1962-63'te yapılabilir. Barthold'un Dede Korkut Kitabı, muhtemelen birden fazla Türk boyunun ortak mirası olmasından ötürü sakıncalı sayılmıştır ve kendisinin ölümünden sonra ancak 1962'de neşredilir (Lunin, 2021, s. 270).

Samoyloviç'in Türk lehçeleri tasnifi de ortak kökeni ortaya koymasıyla milliyetler politikasının her bir Türk boyunu ayrı birer millete dönüştürme planına terstir. "Mesleği gereği meşguliyeti Samoyloviç'in hayatına mal olmuştur" (Blagova, 2005, s. 50). Dikkat çekici olansa idamı aslında onun geliştirdiği tasnifin ve daha başka teorilerinin de tasfiyesi olmasıdır. Özellikle o dönemde Samoyloviç'in Rus Türklük biliminin önde gelen ismi olduğu ve Doğu Bilimi Enstitüsünde müdürlük yaptığı düşünülürse kendisinin idamının başka bilginler için nasıl bir ihtar olduğu anlaşılabilir.

Geleneğin İhyası

Rus Türklük biliminin Stalin tesirinden kurtulup kendi eksenine dönebilmesi 1960'larda gerçekleşir. 1967'de Leningrad'da tertiplenen Türkoloji Konferansında o güne kadarki çalışmaların mevcut durumunu tespit eden tebliğler sunulur. Bunlar *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1970*'te neşredilir ve muhtevalarına bakılırsa Rus Türklük biliminin geçmişiyle barıştığının bir ilanıdır. Kitap Kononov'un Leningrad'daki Türklük biliminin 1917-1967 dönemini ele alan çalışmasıyla başlar. Buradaki ilk alt başlık Türkçesiyle "Gelenekte Devamlılık" adını taşır ve Barthold, Radloff ile Samoyloviç'in temsil ettiği bilim mektebini önemini vurgular (Kononov, 1970). Aynı serinin 1971'i

Radloff'a ve 74'ü Samoyloviç'e ithaf edilir ve bu durum az önce ifade edilen barışmanın başka işaretleridir.

1970'te neşredilmeye başlanan *Sovyetskaya Tyurkologiya* dergisinin 1972 tarihindeki ilk sayısının DLT'nin 900. senesine ithaf edilmiş olması nasıl yorumlanmalıdır. Yukarıda eski dönem ve bu dönemin temsilcileriyle barışmadan söz edilmişti. Şimdi de Rus Türklük biliminin bir başka alanla, tarihî lehçeler ve bunların en önemli yadigârlarından biri olan DLT ile barıştığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

1. Milliyetler politikası genel olarak Rusya'daki Türklük bilimi çalışmalarını etkiler ve bu kapsamda en çok etkilenen eserlerden biri de DLT olur. Çalışmalardaki kesinti sonraki yıllarda da eserle ilgili Rusya'daki araştırmaların olumsuz etkilenmesine sebep olur. Bu etki günümüzde dahi görülmektedir.
2. Her ne kadar Rusya, Türklük biliminin önemli merkezlerinden biri olsa da bazı alanlardaki çalışmaların Rusya'da yeterince ilerleme kaydedemediği anlaşılmaktadır. Bu alanların siyasetle doğrudan ilişkili olduğu ve Türk boylarının ortak mirasına gönderme yaptığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Rusya'daki çalışmaların ihtiva ettiklerinin yanı sıra ihmal ettiklerine de tenkit nazarıyla bakılmalıdır.
3. Rusya'daki Türklük bilimi çalışmalarının hangi dönemlere ayrıldığı Türkiye'de üzerinde durulan konulardan biridir. Genellikle siyasi şartlara uygun surette çarlık zamanı, Sovyetler ve bağımsızlık dönemi gibi zaman dilimlerine başvurulur. Bazı çalışmalarda da 1917-1957 gibi yarım asırlık bir dönem üzerinde durulur. Ancak DLT üzerindeki yukarıdaki muhakeme, Rus Türklük bilimi dönemlere ayrılırken II. Dünya Savaşı ile Stalin yıllarının öncelikle hesaba katılması gerektiğini göstermektedir.

Sınırlılıklar

Rus Türklük bilimi uzun bir döneme yayılmış ve kapsamlı bir çalışma sahasıdır. Bu sahadaki bir konuyla ilgili ayrıntıların ortaya çıkarılması bir araştırmacı ağını gerekli kılmaktadır. Türkiye'de bu ağı oluşturabilecek uzman sayısına henüz ulaşılmış değildir.

Sonraki Çalışmalar

Rusya Türklük bilimi tarihini, Türkiye Türklük bilimi bakış açısıyla ortaya koyan, çok yazarlı, kapsamlı monografiler hazırlanmalıdır. Bu monogra-

filerde yalnızca dil ve edebiyat değil halk bilimi, tarih, ilahiyat, siyaset gibi farklı alanlardan uzmanlar yer almalıdır. Bu çalışmaların çıktılarının paylaşıldığı ansiklopedik ağ sayfaları hazırlanmalıdır.

Kaynakça

Auezova, Z.-A. M. (2005). *Mahmud al-Kaşgari: Divan lugat at-Turk.* Dayk-Press.

Barthold, V. V. (2019). *Orta Asya Türk tarihi hakkinda dersler* (K. Y. Kopraman, İ. Aka, Haz. & R. H. Özdem, Çev.) Türk Tarih Kurumu.

Blagova, G. F. (2005). A. N. Samoyloviç kak uçonıy–tyurkolog — lingvist, issledovatel istorii sredneaziatsko–tyurkskih literatur i ıstorii literaturnıh yazıkov. G. F. Blagova, & D. M. Nasilov (Haz.), *A. N. Samoyloviç: Tyurkskoye yazikoznaniye, filologiya, runika* içinde (s. 13-50). Vostoçnaya Literatura.

Coşar, A. M., & Güneş, B. (2011a). Açıklamalı bir kaynakça denemesi: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud üzerine yazılan makaleler. *Türkiyat Mecmuası, 21*(1), 19-85.

Coşar, A. M., & Güneş, B. (2011b). Açıklamalı bir kaynakça denemesi-II: Divânü Lugâti't-Türk ve Kâşgarlı Mahmud üzerine hazırlanan bildiriler. *Türkiyat Mecmuası, 21*(2), 167-231.

Dankoff, R., & Kelly, J. (1982). *Mahmud el-Kāşgarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīvān lugāt at-Türk)* (Cilt 1). Harvard University.

Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (Haz.). (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk.* Türk Dil Kurumu.

Eren, H. (1998). *Türklük biliimi sözlüğü: I. yabancı Türkologlar*. Türk Dil Kurumu.

Karaca, S. (2022). *Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç ve Türkoloji* (Tez No. 752577) [Doktora tezi, Balıkesir Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.

Karaca, S. (2024a). Aleksandr N. Samoyloviç: Bir literatür değerlendirmesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 57*, 163-182. doi:10.24155/tdk.2024.236

Karaca, S. (2024b). Rus Türklük bilimi bağlamında Türkiye Türkçesi ağız derlemeleri ve araştırmaları. L. Karahan, Ö. Ay, S. Yavuz, & S. Balyemez (Ed.), *Cumhuriyetimizin 100. yılında 6. uluslararası Türkiye Türkçesi ağız araştırmalari çalıştayı bildirileri (5-7 Ekim 2023)* içinde (s. 1055-1066). Türk Dil Kurumu.

Kononov, A. (1970). Tyurksoye yazıkoznaniye v Leningrade, 1917-1967. A. N. Kononov, S. G. Klyaştornıy, & Y. A. Petrosyan (Ed.), *Tyurkologiçeskiy sbornik 1970* içinde (s. 5-28). Nauka.

Kononov, A. N. (1982). *İstoriya izuçeniya tyurkskih yazıkov v rosii dooktyabrskiy period.* Nauka.

Kormuşin, İ. V. (2010). Predisloviye. A. R. Rustamov, İ. V. Kormuşin, & Y. A. Potseluyevskiy (Haz.) içinde, *Mahmud al-Kaşgari: Divan lugat at-Turk* içinde (s. 15-20). Vostoçnaya Literatura.

Kormuşin, İ. V., Rustamov, A. R., & Potseluyevskiy, Y. A. (Haz.). (2010). *Mahmud al-Kaşgari: Divan lugat at-Turk (Svod Tyurkskih slov) I.* Vostoçnaya Literatura.

Lunin, B. V. (2021). *V. V. Barthold ve Rus oryantalizminde Orta Asya.* (C. Buyar, Çev.) Türk Tarih Kurumu.

Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., & Şerbak, A. M. (1969). *Drevne-tyurkskiy slovar.* Nauka.

Ölmez, M. (2023). Çeviri ve dizin hakkında. M. S. Kaçalin, & M. Ölmez (Haz.), *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk* içinde (s. 15-23). VakıfBank Kültür.

Rustamov, A. (1972). O perevode divanu lugat-it-tyurk Mahmuda Kaşgari na russkiy yazık. *Sovyetskaya Tyurkolgiya*, *1*, 129-139.

Samoyloviç, A. N. (2005). *Tyurkskoye yazıkoznaniye, filologiya, runika* (G. F. Blagova, & D. M. Nasilov, Haz.). Vostoçnaya Literatura.

Tekin, T. (1959). Sovyet Rusya'da savaştan sonra Türkoloji çalışmaları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 7*, 379-406.

Temir, A. (1991). *Türkoloji tarihinde Wilhelm Radloff devri: Hayatı-ilmî kişiliği, eserleri.* Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu. (2008). *1926 – Bakü Türkoloji kurultayı (tutanaklar) 26 Şubat – 6 Mart 1916.* (K. V. Nerimanoğlu, & M. Öner, Çev.) Türk Dil Kurumu.

KÂŞGARLI MAHMUD VE TÜRKLERİN YAFES SOYU MESELESİ

*Serkan ŞEN**

Özet

Dinler tarihi, Tufan sonrasında insanlığın Hz. Nuh'un Ham, Sam, Yafes adlı üç oğlundan türediği kabulü üzerinden etnisitelerin şekillendiğini sıklıkla konu edinir. Kökleri Tevrat'a kadar uzanan bu anlayış İslamî çevrede de ilgi görmüştür. Tevrat'ta Nuh'un oğullarından türeyen toplumlar dağıldıkları coğrafyalara göre tasnif edilmiş, İncil de benzer bir yaklaşımı benimsemiştir. Kur'an-ı Kerim'de ise Tufan sonrası gelişmeler hususunda ayrıntılı malumat bulunmaz. Tarihin din bakış açısıyla yazıldığı erken dönemlerde, Tevrat'ın sunduğu coğrafya odaklı bilgiler aynı zamanda o coğrafyada meskûn toplumların kökenleri için referans olarak kullanılmıştır. Bu yaklaşım, süreç içinde milletlerin soya dayalı geçmişlerinin ana belirleyicilerinden biri hâline gelmiştir. Hatta toplumların yer değiştirmesi onların kökenine ilişkin görüşlerin yenilemesini de beraberinde getirebilmiştir. Yahudi teolojisi ekseninde ortaya çıkan türeyiş yorumlarının benzerleri hadis kültürüyle desteklenmek suretiyle İslam kaynaklarında da yer bulabilmiştir. Örneğin tefsir çalışmalarında özellikle Saffat suresindeki "(Nuh'un) zürriyetini (yeryüzünde) devamlı kalanların ta kendileri kıldık" ayeti açıklanırken "Bunlar Hâm, Sâm ve Rum'un atası Yâfes'tir" şeklindeki hadise sık sık gönderme yapılmıştır. Müslüman olan Türklerin türeyiş bilinci doğal olarak dini bir arka planla yeni bir kalıba girmiştir. Bu doğrultudaki Türkçe ilk yazılı bilgileri bize *Dîvânu Lugâti't-Türk* sunmaktadır. Kitabın yazarı Kâşgarlı Mahmud, Türklerin Yafes'in oğlundan türediğini nakleder. O döneme dek Müslüman âlimlerin çalışmalarında ağırlıklı olarak coğrafya odağında İklim-i Rum göndermesiyle yer alan Yafes'in nesli, onda soya dair bir çerçeve kazanmıştır. Aynı çerçevenin *Dîvânu Lugâti't-Türk* sonrasında kaleme alınan Türkçe eserlerde de kabul görerek genişlemesi söz konusudur. Bu bildiride *Dîvânu Lugâti't-Türk* öncesi pek çok yabancı kaynakta

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/ Türkiye, serkansen@omu.edu.tr, Orcid /0009-0004-5986-0483.

Yafes soyunu Rum coğrafyasına dayandırma eğilimi hâkimken Kâşgarlı Mahmud'un Yafes'i Türklerin atası olarak zikretmesinin nedenleri üzerinde durulacaktır. Türklerin ana yurdu olarak Türkistan'ın kabul gördüğü bir çağda onları Yafes'e bağlamasının altında yatan bakış açısı, metin içi referanslar üzerinden ortaya konmaya çalışılacaktır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün kendinden sonraki Türkçe tarih yazıcılığına tesirleri örneklerle işlenerek eserin Türklerdeki soy bilincine istikamet verme özelliğine dikkat çekilecektir. Kâşgarlı'da öne çıkan Türklerin İslam dünyasındaki itibarını vurgulama kaygısının Yafes soyu konusundaki yaklaşımına da tesir ettiği vurgulanacaktır. Kendisinin bu meseledeki görüşlerinin olgunlaşmasında yazılı kaynaklar kadar yaşadığı dönemin şartlarının da belirleyici olduğu belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Yafes, Nuh Tufanı,Türklerin Soyu, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud.

The Issue of Mahmud of Kashgar and the Relationship of the Turks With the Japheth Lineage

Abstract

Religions generally accept that humanity descended from the sons of Noah (Ham, Shem and Japheth) after the Flood. And the history of religions bases the ethnic origins of humanity on these three sons. This understanding, which originates from the Torah, has also attracted attention in the Islamic environment. In the Torah, the communities of the descendants of the sons of Noah are grouped according to the geographies in which they spread. The Bible also adopts a similar approach to the Torah on this issue. There is no detailed information in the Quran about what happened after the Flood. In the early periods when history was written from a religious perspective, the geography-based information in the Torah was also used to explain the origins of the communities living in these geographies. Over time, this approach has become one of the main determinants used to determine the origins of nations. So much so that when the geography in which societies live changes, views on their racial origins have also been renewed over time. Similar interpretations that emerged based on Jewish theology were also found in Islamic sources, supported by the hadith culture. For example, hadith "These are Ham, Shem, and Japheth, the ancestor of Rum" is frequently used in tafsir studies, especially when explaining verse "We made the descendants (of Noah) among those who will remain forever (on the earth)" in Surah Saffat. Thus, the thoughts of Muslim Turks about the emergence of human beings entered a new pattern with a religious influence. The first written information on the subject in Turkish appears in the work *Dîvânu Lugâti't-Türk.* The author of this book, Mahmud of Kashgar, states that the Turks are descended from the son of Japheth. In the

studies carried out by Muslim scholars until Mahmud of Kashgar, Japheth's generation was generally evaluated based on geography and this generation was called the Rum region generation. However, he approached the issue based on race. This point of view was also accepted in Turkish works written after *Dîvânu Lugâti't-Türk.* In this paper, we will focus on the tendency of most foreign sources to base the Japheth lineage on Rum geography before the book *Dîvânu Lugâti't-Türk*. We will also examine the reasons why Mahmud of Kashgar accepted Japheth as the ancestor of the Turks. The reason why he connected the Turks to Japheth at a time when Turkestan was accepted as the homeland of the Turks will be investigated by taking into account the context of the text. The effects of this book on the Turkish history books written after it will be discussed with examples. Attention will be drawn to the work's ability to direct the awareness of ancestry in Turks. In addition to these, it will be emphasized that Kashgarli Mahmud's thoughts on the lineage of Japheth also include the aim of drawing attention to the prestige of the Turks in the Islamic world. It will be said that the source of his views on this subject was not only written texts but also the conditions of the period in which he lived.

Keywords: Japheth, Noahh's Flood, the lineage of the Turks, Dîvânu Lugâti't-Türk, Mahmud of Kashgar.

Dîvânu Lugâti't-Türk, ortaya konduğu döneminin Türk dünya görüşünü yansıtması bakımından başta dil araştırmaları olmak üzere pek çok alanın başucu kaynağı olmuştur. Eserin yazarı Kâşgarlı Mahmud'un, kendi birikim ve gözlemleri ekseninde sunduğu bilgiler özellikle Türkoloji için önemli meselelerin çözümünü sağlamıştır. Onun Türkler hakkında verdiği bilgiler dinî heyecanından derin izler taşır. Metnin daha girişinden itibaren Türk olgusunun tarifinde İslami referansların her fırsatta öne çıkarması söz konusudur. Öyle ki Kâşgarlı millete Türk adını bizzat Tanrı'nın verdiğini övünç göstergesi olarak okurlarıyla paylaşmaktan geri durmaz. Bu doğrultuda Türklüğün Tanrı katındaki itibarını vurgulamak üzere yeri geldiğinde hadislere de gönderme yapar. Kuşkusuz o, bir hadis bilgini değildir. Haddizatında yaşadığı çağda hadis ilminin imkânları günümüze nazaran bir hayli sınırlıdır. Hz. Muhammed'e dayandırılan sözlerinden hangisinin gerçek hangisinin uydurma olduğunu belirleyebilecek ölçütler henüz olgunlaşma evresindedir. Örneğin, döneminde tespit edebildiği uydurma ya da zayıf hadisleri, yalancı râvileri eleştirerek ilk kez toplu hâlde alfabetik olarak listeleyen İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiretü'l-mevżûʿât* adlı eserini Kâşgarlı'nın ölümünden sonra, 1139 (veya 1113) tarihinde kaleme alabilmiştir (Karademir, 2024, s. 495). Sahip olduğu malumatı çağının gerçekleriyle buluşturarak devreye sokan Kâşgarlı Mahmud'un din kültürüne dair aktardığı bilgileri kanaatimce bu birikim etrafında değerlendirmek gerekir. Dolayısıyla onun eserinin girişinde Arapçalarıyla naklettiği "Türk

dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 1) ve Türk maddesinde yer verdiği kutsi şeklinde nitelendirebilecek "(Yüce Allah diyor ki) Benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim." hadisleri (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s.151) Kütüb-i Sitte denilen dönemin muteber hadis külliyatında geçmediğinden uzmanların nezdinde sahih görülmeyebilse de (Kitapçı, 1984, s. 424) zamanının ruhunu aksettirmesi bakımından dikkate değerdir.

Kâşgarlı Mahmud'un Müslüman kimliği uyarınca izahta bulunduğu konulardan biri de Türklerin soyu meselesidir. O, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün girişinde Türk boy ve tabakalarını açıklarken şu malumatını paylaşır:

> "Türkler aslında yirmi boydur (*qabi:le*). Bunların hepsi, Nuh peygamberin (Allah'ın duası üzerine olsun) oğlu Yâfes oğlu Türk'e dayanır. Bunlar, İbrâhim (Allah'ın duası üzerine olsun) oğlu İshak oğlu 'İysû[1] oğlu Rûm oğulları gibidirler." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 10)

Sözlüğünün Türk maddesindeki izahatında ise "Nuh'un (s.a.) oğlunun adı. Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına yüce Allah tarafından verilmiş bir isimdir." tespitinin ardından Türk adının kişi adı iken millet adına dönüşmesini daha önce zikrettiği bilgileri tekrarlayarak şu sözlerle anlatır:

> "Aynı şekilde burada da Türk, Nuh'un oğlunun adıdır; burada teklik-tir. Oğulları söz konusu olduğu zaman topluluk ismidir; 'beşer' kelimesi gibi hem teklik, hem topluluk için kullanılır. Bunun gibi 'Rûm' da, İshak'ın (s.a.) oğlu 'İysû'nun oğlu Rûm'un adıdır. Oğulları da o isimle adlandırılmıştır." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 151)

Bu bahiste Kâşgarlı'nın peygamberler tarihine dair paylaştığı bilgilerin Türklerle sınırlı kalmayıp Rumları da kapsayışı dikkate değerdir.

Türkçe tarih yazıcılığında ilk kez *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te kaydedilen Türklerin Yafes'ten türediği bilgisi ondan sonra da sık sık tekrarlanmış, Türk tarihinin dinî arka planı olarak kültürümüzde baskın bir benimseyişle yer edinmiştir. Hz. Nuh'un Hz. Adem'den sonra insanlığın ikinci atası olarak takdimi gerek Yahudilikte, gerek Hristiyanlıkta gerekse İslamiyet'te hayli yaygın bir görüştür (Kutluay, 2015, s. 16). Bununla beraber Nuh'un oğulları ile ulusların kökeni arasındaki ilginin elimizdeki en eski yazılı kaynağı Tevrat anlatılarıdır. Tevrat'ın Yaratılış bahsinde Nuh'un oğulları ve etnisitelerin oluşumu hakkında şu bilgileri buluruz:

> "Yar.9: 20 Nuh çiftçiydi, ilk bağı o dikti. Yar.9: 21 Şarap içip sarhoş oldu, çadırının içinde çırılçıplak uzandı. Yar.9: 22 Kenan'ın babası olan

[1] Bu isim Yahudi kaynaklarında Esav şeklindedir (Harman, 2024, s. 274).

Ham babasının çıplak olduğunu görünce dışarı çıkıp iki kardeşine anlattı. Yar.9: 23 Sam'la Yafet bir giysi alıp omuzlarına attılar, geri geri yürüyerek çıplak babalarını örttüler. Babalarını çıplak görmemek için yüzlerini öbür yana çevirdiler. Yar.9: 24 Nuh ayılınca küçük oğlunun ne yaptığını anlayarak, Yar.9: 25 şöyle dedi: Kenan'a lanet olsun, Köleler kölesi olsun kardeşlerine. Yar.9: 26 Övgüler olsun Sam'ın Tanrısı RAB'be, Kenan Sam'a kul olsun. Yar.9: 27 Tanrı Yafet'e bolluk versin, Sam'ın çadırlarında yaşasın, Kenan Yafet'e kul olsun Yar.9: 28 Nuh tufandan sonra üç yüz elli yıl daha yaşadı. Yar.9: 29 Toplam dokuz yüz elli yıl yaşadıktan sonra öldü." (Kutsal Kitap, 2024, 8 Ekim).

"Yar.10: 1 Nuh'un oğulları Sam, Ham ve Yafet'in öyküsü şudur:Tufandan sonra bunların birçok oğlu oldu. Yar.10: 2 Yafet'in oğulları: Gomer, Magog, Meday, Yâvan, Tuval, Meşek, Tiras. Yar.10: 3 Gomer'in oğulları: Aşkenaz, Rifat, Togarma. Yar.10: 4 Yâvan'ın oğulları: Elişa, Tarşiş, Kittim, Rodanim. Yar.10: 5 Kıyılarda yaşayan insanların ataları bunlardır. Ülkelerinde çeşitli dillere, uluslarında çeşitli boylara bölündüler." (Kutsal Kitap, 2024, 8 Ekim).

Görüldüğü üzere Tevrat'ta "bolluk, genişlik" anlamındaki Yafet adıyla geçen Yafes'in oğulları ve Türkler arasında ilgili kurulabilecek açık bir kayıt bulunmamaktadır. Ayrıca Yafes soyunun kıyılarda yaşadıklarına dair coğrafi bir tanım yapılmıştır. Araştırmacılar Yafes'in oğullarının yayıldığı coğrafyayla kastedilenin bölgelerin Anadolu, Avrupa'nın Akdeniz sahilleri, İsrail'in batısı ve kuzeyi (Harman, 2024a, s. 175) olduğunu dile getirirler. Tevrat'la ortaya konulan Yafes'e dair bilgiler Hristiyan inanışına da etki etmiştir (Goldenberg, 2003, s. 5). Hatta 15. yüzyılda kaleme alınan bir İncil'de, Tevrat'ta geçen ırkların türeyişine dair bilgiler aşağıda görüleceği üzere resmedilmiş şekilde Hristiyanlara aktarılır.

> "Yukarıdaki resim, 15. yüzyıla ait İspanyolca'ya çevrilmiş bir İbranice Tevrat'ın (Eski Ahit) el yazması olan Alba İncili'nin 33r yaprağından alınmıştır. Eser, kilise adamı Don Luis De Guzmán tarafından sipariş edilmiştir. Resimler ise İspanyol Hristiyan sanatçılar tarafından yapılmıştır. Kitap kapağında yer alan minyatür, Tevrat'ın Yaratılış bölümünde anlatılan İncil hikâyesini tasvir etmektedir. Nuh'un oğlu Ham, 'babası Nuh'un çıplaklığına bakarken', diğer oğulları Sam ve Yafes saygıyla bakışlarını çevirip babalarını örterler." (Goldenberg, 2003, s. III)

Kuran-ı Kerim'deki Nuh suresinde Tufan konu edinilmişse de Yahudi ve Hristiyan yaklaşımından farklı olarak milletlerin oluşumuna dair bir malumata yer verilmez. Dolayısıyla Kâşgarlı'nın aktardığı Türklerin Yafes soyu bilgisi Kur'an'a dayanan bir malumat değildir. Bu noktada konunun hadislere dayanıp dayanmadığı sorusu akla gelebilir. Hadis külliyatı içinde Nuh Tufanı ile ulusların kökeni arasındaki ilişki, Kütüb-i Sitte'de Tirmizi'nin eserinden nakledilen hadise dayanır. Tirmizi, Sünen adlı hadis kitabında şu bilgiyi aktarır: 3230- Semure (r.a.)'den rivâyete göre, Peygamber (s.a.v), "Nuh'un soyunu, yeryüzünde kalan ve O'ndan türeyip çoğalan bir toplum kıldık." mealindeki Saffat sûresi 77. ayeti hakkında (Onlar) Hâm, Sâm ve Yafes'den türediler izahında bulunmuştur (Parlayan, 2004, s.462).

Aynı şekilde Tirmizi, Menakıb suresi üzerinde dururken yine Semure b. Cündüp (r.a.)'den rivâyetle, Peygamber (s.a.v) buyurdu ki: "Sâm; Arapların atasıdır. Yafis: Rumların atasıdır. Ham ise: Habeşlilerin atasıdır" hadisine yer verir (Parlayan, 2004, s.463).

Zikredilen hadislerin sahihliği başka bir tartışma konusudur. Ancak burada Ham, Sam ve Yafes'e dayandırılan topluluklar içinde Türklerin zikredilmediği açıkça görülmektedir. Yani Kâşgarlı'nın aktardığı Türklerin Yafes'ten geldiği bilgisi hadis kaynaklı da değildir.

Bu meyanda akla Kâşgarlı Mahmud'un kendinden önce kaleme alınmış kısas-ı enbiyalardan beslendiği ihtimali gelmektedir. Konuya İslami çevrede *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün kaleme alınmasından önce ortaya konmuş kısas-ı enbiyalar penceresinden yaklaşıldığında iki metin karşımıza çıkar. Bunlardan ilki Kisâ'î'ye (öl. 805) ait olanıdır. Metnin Türkçe tercümesine baktığımızda Nuh'un çocukları hakkında *nūḥ 'aleyhisselām ḳarġaduġın ėdür oġlı ḥām üzerine* başlığı altında Müslümanca hassasiyetlerle şu bilgiler verilir[2]

---

[2] Kemal Eraslan'ın hazırladığı *Kitabu Bed'i'd-Dünyâ ve Kısasi'l-Enbiyâ'nın İmlâ ve Dil Hususiyetleri* adlı mezuniyet tezinde Hz. Nuh bahsi yer almaz. O nedenle bu bahsin transkripsiyonu İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ayasofya bölümü 3354 numarada kayıtlı Ayasofya nüshası esas alınarak tarafımızdan yapılmıştır.

"97b/2 ėdür nūḥ ʿalehisselām bir gün oġlanlarına ėtdi ya oġlanlarım men gėmiye girende 97b/3 bu güne dek bir uyḫudan ṭoymadum imdi dilerem birezgine yatam ṭoyınca ėdür 97b/4 başın ḳoydı yatdı oġlanları ḳatında nāgāh bir yėl esdi daḫı nūḥuŋ 97b/5 donı açıldı ve setri göründi ḥām anı görügec ḳahḳaha ile güldi 97b/6 yine sām durdı ve setrini örtdi ve ḥāmnı sögdi bu arada nūḥ 97b/7 uyḫudan uyandı sordı bu ne gülmek durur dėdi sām anı aŋa 97b/8 söyledi nūḥ buştı oġlı ḥām üzerine daḫı ėtdi gülersen atanuŋ setri 97b/9 açılduġı için anı ḳarġadı ėtdi taŋrı hey'etnüŋ döndersün daḫı 97b/10 yüzüŋi ḳara eylesün ve uruġunuŋ barça ḳulı ḳırnaḳ olsun ėdür ol sāʿatde 97b/11 yüzi ḳarardı yine sāma alḳış vėrdi yüzüŋ aġ olsun dėdi yine 98a/1 taŋrı saŋa setr eylesün dünyāda ve raḥmet ḳılsun saŋa āḫiretde ve senüŋ 98a/2 oġlanlarından enbiyālar ve eyi saliḥ kişiler olsun dėdi ve ḥām oġlanlarından senüŋ 98a/3 oġlanlarına ḳul ḳırnaḳ olsun ḳıyāmete degin yāfeśüŋ oġlanlarından ulu melikler 98a/4 ve cabbārlar olsun dedi" (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, t.y.).

Görüleceği üzere Kisâ'î, Tevrat'takine benzer bir anlatı nakletse de ondan farklı olarak Nuh'un uyumasını sarhoşluğa değil yorgunluğa bağlamıştır. Ayrıca Sam'ın aldığı duanın onun soyundan peygamberler gelmesine vesile olduğunu vurgularken Yafes'in soyundan saltanat sahiplerinin geleceği zikredilerek Tevrat'taki bilgilere yorum getirilmiştir. Kisâ'î, eserinin ilerleyen bölümlerinde Nuh'un soyuyla ilgili şu bilgileri verir:

"(100b)100b /4 oldı nevbe ve zenc ve berber ve sind ve hind ve ḥabeş ve ḳamu ḳaralar 100b /5 ḥām oġlandan oldı ve ammā yāfiś nūḥ oġlı maṣrıḳa vardı ve andan 100b /6 bėş oġlı doġdı biri adı cevher ve tebres ve eṣar saḳvíl ve meyāṣiḫ 100b /7 cevherden ṣaḳalibe ve rūm oldı ve anlaruŋ cinsi oldı ve tebresden barça 100b / 8 türk ve ḫazrec oldı ve anlar cinsleri oldı ve meyāṣiḫ ḳamu ʿacemler oldı 100b / 9 ve eṣārdan yecūc ve mecūc ve cinsleri oldı ve seḳavíl barça ermen 100b / 10 ve gürc cinsleri oldı…." (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, t.y.).

Kisâ'î bu bahsin ilerleyen safhalarında Vehb bin Münebbih'in ismini vererek aktardığı bilgilerin kaynağına dair fikir edinmemizi sağlamıştır.

Kâşgarlı'dan önce yaşayan bir başka kısas-ı enbiya yazarı ise Sa'lebî' dir (Öl. 1035). Sa'lebî anlatıları insan soyunun izahı noktasında Kisâ'î'ye ve Tevrat anlatılarına göre farklılıklar arz eder. Örneğin Ham'ın soyunun zenci oluşu "Ham gemi içinde 'avratına yakın geldi Nuh du'a kıldı kim taŋrı anuŋ dölin suyun kara kıldı pes cümle zengiler ve karalar andan kaldı" (Yılmaz vd., 2013, s. 106) sözleriyle açıklanarak gemideki canlılar için geçerli cinsi münasebet yasağına uymadığı için Ham'ın soyunun akıbeti anlatılır. Sa'lebî'nin eserinde insanlığın türeyişi mevzuunda yukarda zikrettiğimiz Tirmizi'nin Semure b. Cündüb'den naklettiği hadise değinilir:

> "Rivayet kıldı Hasan Sümre bin Cündübden kim ol eyitdi peygambar ʻas eyitti Nuhuŋ oglı üçidi Sam ve Ham ve Yafis amma Sam ʻArab ve Faris ve Rum atasıdır ve Ham karalar atasıdır Yafis Mogol ve Yecüc ve Mecüc atasıdur. ʻAtā eyitdi Nuh duʻa kıldı Ham kim anuŋ oğlanlarınuŋ saçı kalaklarından geçmeye ve anuŋ oğlanları Sam ve Yafis oğlanlarına kul ola pes kaçan Nuh ve anuŋ zürriyeti gemiden çıkdı Nuh yir yüzin cümle üç oglına üleştürdi pes yirüŋ ortasın Sama virdi pes Beyte'l- Mukaddis ve Nil ve Fırat ve Dicle ve Seyhun ve Ceyhun ve dahı anuŋ içindeki ve ol Kaysundan ta Nilüŋ maşrıkdagı ucına değin ve cenub yili kopdıgı yirden ta şimal yili çıkdugı yire degin ve Hama Niliŋ magrıbdagı yanına değin ve cenub yili kopdugı yirden ta Seyhundan dabur yili çıkdugı yire degin ve Yafise Kaysundan virdi ve anuŋ ardın ta saba yili çıkdugı araya değin (Yılmaz vd., 2013, s. 115)

Burada Yafes'e verilen toprakların başlangıcı olarak zikredilen Kaysun'un, günümüzde Türkiye'nin güneydoğusunda Adıyaman iline karşılık geldiği bilinmektedir. Sınırın doğudan batıya doğru tanımlandığını düşünürsek onun ardından bitiş noktası olarak dillendirilen saba yelinin çıktığı bölge Ege kıyıları olabilir. Neticede Sa'lebî'nin eserinde Tufan sonrası türeyiş için etnik değil coğrafi anlayışı hakimdir.

İslam tarihi içinde zamansal açısından Kâşgarlı'ya tesir edebilecek kaynaklardan bir diğeri ise Taberi'nin (Öl. 923) kaleme aldığı "Milletler ve Hükümdarlar Tarihi" adlı eserdir. Eserde Nuh Tufanı sonrası ulusların türeyişine dair şu bilgiler aktarılır:

> "Nuh ailesi ve onun yanında bulunanlar gemiden çıkarak yeryüzüne dağıldıktan sonra Nuh yeryüzünü üç oğlu arasında böldü. Oğlu Sam'a yeryüzünün orta yerlerini tahsis etti ki, Bey tel-Makdis, Nil, Fırat, Dicle, Seyhan ve Feyşun[3] ırmakları onun yerlerindendi. Bu ülkeler Feyşun ile Nil'in doğusuna dek uzanan yerler olup, orasının arka tarafında, güney rüzgarlarının estiği buruna kadar olan ülkeleri içine alır. Nuh, oğlu Ham'a Nil'in batı ülkelerine bu ülkelerin arka tarafındaki yerleri tahsis etti ki, buraları poyraz rüzgarlarının estiği buruna kadar uzanan yerlerdir. Nuh, oğlu Yafes'e Feyşun ülkeleri ile onun arka tarafında ve lodos rüzgârlarının estiği buruna kadar uzanan yerleri tahsis etti." (Taberi, 1991, s. 255).

Taberi, burada coğrafi olarak tasvir ettiği Nuh'un oğullarının dünyaya yayılması mevzuunu ilerleyen sayfalarda etnik bir yaklaşımla açıklar. Tirmizi'de zikredilen hadise Vehb bin Münebbih'e dayanarak yeni yorumlar getirmek suretiyle bilgileri aktarır:

> "Tanrı elçisi 'Biz ancak onun (Yani Nuh'un) neslini baki kıldık' ayetini açıklarken zürriyet tabirini, Sam, Ham ve Yafes nesli diye tefsir etmiştir.

---

[3] Tevrat'ın Tekvin bölümünde Ceyhun; Geyhun, Seyhun da Peysun/Feyşun şeklinde geçer.

> Bana Muhammed bin Sehl bin Asker söyledi ona ve arkadaşlarına İsmail bin Abdülkerim, 'onlara da Abdulsamed bin Ma'kil söylemiş o, Vehb bin Münebbih'ten şu sözleri işitmiştir: Sam bin Nuh Araplarla Fars ve Rumların atasıdır, Ham Sudanlıların Yafes Türk ve Yecuc Mecucların atasıdır. Yecuc ve Mecuclar Türklerin amcalarının oğullarıdır. ….. Cumer bin Yafes Yecuc ve Mecucların atasıdır. Yafesin kalan oğulları şunlardır. Mareh bin Yafes, Va'il bin Yafes, Huan bin Yafes, Tubil bin Yafes, Huşel bin Yafes ve Türsi bin Yafes (Taberi, 1991, s. 265).

İlerleyen bölümlerde Taberi'nin Tevrat'ın Yaratılış bahsindeki anlatıyı nakletmesi dikkate değerdir (Taberi, 1991, s. 266). Taberi'nin görüşleri Dîvânu Lugâti't-Türk'ün kaleme alınışından sonra ortaya çıkmış birtakım tefsirlerde de tekrarlanmıştır (Kutluay, 2015, s. 23-24).

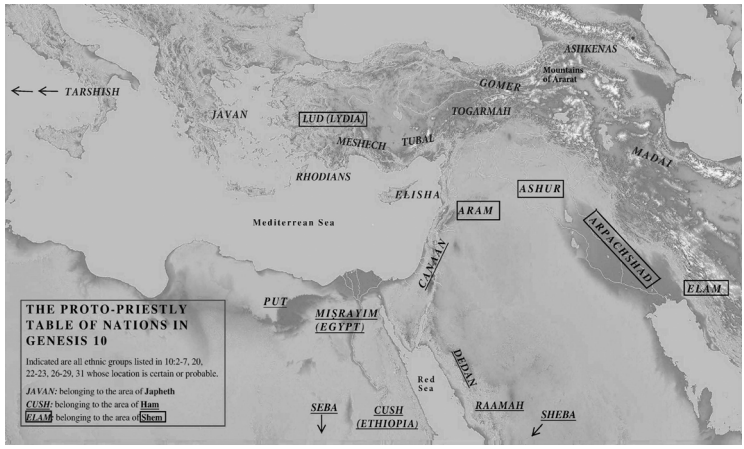
İslam telakkisi açısından konuya bakıldığında Kur'an ve hadis boyutunda Türklerin Nuh'un oğullarıyla ilişkisine değinilmemişken tarih anlatıları olarak görebileceğimiz Kisâ'î ve Taberi'de Vehb bin Münebbih'e (öl. 732) dayandırılarak konunun dinî literatüre girdiği anlaşılmaktadır. Pekâlâ Vehb bin Münebbih kimdir? İslam Ansiklopedisine göre özellikle peygamberler tarihi ve İsrâilî haberler onun uzmanlık alanıdır. Kur'an'a ve diğer ilâhî kitaplara vukufu, Kur'an ve hadislerde geçmiş ümmetler hakkında verilen sınırlı bilgilerin ayrıntılarına dair rivayetleri elde etmesi, Yunan, Süryânî ve Himyerî dillerini iyi bilmesi kendisini öne çıkarmıştır. İsrâiliyat alanındaki bilgisinin Kâ'b el-Ahbâr ve Abdullah b. Selâm'dan ileride olduğu söylenmektedir. Kısas-ı enbiyalarda sık sık gönderme yapılan Vehb, İsrâiliyat'ın en önemli kaynaklarından biridir (Demir ve Özafşar, 2024, s. 608-609). Onun tesir alanı sadece tarih konulu metinlerde sınırlı kalmamış dinî heyecanı ve samimiyeti teşvik eden İslami çevrede erken dönem sayılabilecek Nehcü'l-Feradis (1358) gibi Türkçe metinlerde de kendisini göstermiştir (Ata, 2011, s. 85). Vehb bin Münebbih'in sıkça anıldığı İsrailiyat kavramı, en yalın hâliyle Yahudilik ile Hristiyanlıktan İslam kaynaklarına geçtiği kabul edilen bilgilere karşılık gelir. Özellikle ilk dönem Müslüman tarihçiler Kur'an ve hadiste geçen hususları İsrailiyat ve Tevrat'tan alınan bilgilerle tamamlamakta sakınca görmemişlerdir. Dolayısıyla Kâşgarlı'nın Müslüman kimliğiyle dile getirdiği Türklerin Yafes soyu meselesinin köklerini İsrailiyat üzerinden Yahudi ve Hristiyan dünyasında oluşan Nuh'un oğullarına dair erken dönem anlatılarda aramak gerekir.

Nuh Tufanı sonrası yaşananlar tabii olarak bütün semavi dinlerin ilgi alanındadır. Bu doğrultuda Tevrat ve İncil'de tarif edilen coğrafyalardan hangi milletlerin dünyaya yayıldığı meselesi Yahudi ve Hristiyan âlimlerce de araştırılmıştır. Araştırmaların temel sorunlarından biri Tevrat'ta Nuh'un oğulları Ham, Sam ve Yafes'e tahsis edildiği bildirilen topraklarla buralardan yeryüzüne dağıldığı ifade edilen milletlerin tarihî coğrafyalarının örtüşmemesi

meselesidir. Sık sık dillendirilen kuzeyin Yafes'e, güneyin Ham'a, doğununsa Sam'a verildiği görüşü buraların kadim halklarının etnik yapılarıyla zaman zaman çelişmektedir (De Gruyter, 2023, s. 591) Bu tür çelişkilerde sınırları açıkça ortaya konmamış coğrafyalara ait tanımlama ve adlandırmaların zaman içindeki değişiminin payı büyüktür (Braude, 1997, s. 109-110). Öyle ki Tevrat'ta verilen Yafes soyunun kıyılara kondurulduğu bilgisinden yola çıkılarak buraların Filistin kıyıları olabileceğini düşünülebilmiş, İsrailoğulları'nın Yafes'ten geldiğine yönelik görüşler ortaya çıkabilmiştir (De Gruyter, 2023, s. 59). Önceleri İsrailoğullarının Yafes'e dayandığını öne süren böylesi yaklaşımlar zaman içinde değiştirdikleri coğrafyaları dikkate alarak onları Sam köküne bağlamıştır (Braude, 1997, s. 118-119). Hatta kendilerini Nuh'un oğulları arasında ayrıcalıklı gördükleri Sam'a bağlayan bazı Avrupalı Katolik din adamları İncil'de İsa'ya kadar olan Yahudi kutsal metinlerini içeren Eski Ahit kısmı ile İsa'dan sonraki öğretileri aktaran Yeni Ahit üzerinden Yahudilerle ayrışma çabası içine girebilmişlerdir. Bu doğrultuda Eski Ahitte'ki iyi İsrail çocuklarını Sam üzerinden soydaş kabul ederken Yeni Ahit'teki kötü Yahudileri Yafes'e bağlayabilmişlerdir. XIV. yüzyıldan itibaren Avrupa'da güçlenen bu yaklaşım İspanya'daki Yahudileri 1492'de Osmanlı İmparatorluğuna sığınmak zorunda bırakmıştır." (Braude, 1997, s. 138).

Nuh'un üç oğlunun sırasıyla Eski Dünya'nın üç bölgesiyle bağlantılı olduğu varsayımı MÖ ikinci yüzyıl ile MS dördüncü yüzyıl arasında yazılmış Yahudi ve Hristiyan çevredeki metinlerde görülmez. İlerleyen dönemlerde de Yahudi âlimler arasında tartışmalar sürmüş Nuh'un oğullarının yayıldıkları coğrafyalar üzerinde bir görüş birliği ancak yedinci yüzyıldan sonra belirmeye başlamıştır (Braude, 1997, s. 111-112). Bununla birlikte Ortaçağ'ın başlarından itibaren Hristiyan çevrede Avrupa ve Yafes ilgsi üzerinde sıklıkla durulduğu gözlenir (De Gruyter, 2023, s. 593-598). Avrupa'da dil aileleri üzerine yapılan çalışmalarda da Ham'ın soyunun Etopya sakinleri, Sam'ın soyunun Sami dilleri konuşurları Yafes'in ise Avrupa, Küçük Asya ve Orta Asya ile ilgili olduğu tezleri öne çıkmıştır (Braude, 1997, s. 108). Bu yaklaşım mistik bir yorumla takdim edilerek teslis inancıyla ilişkilendirilmiş Yafes-Avrupa, Sam-Asya, Ham-Afrika bağı kurulabilmiştir (Braude, 1997, s. 115). Sonuçta Batılı alimlerin Tevrat anlatılarından bahisle Orta çağda üçlü türeyişi somutlaştırdığı şöyle bir harita ortaya konabilmiştir (De Gruyter, 2023, s. 593-594)[4].

[4] Haritaya göre Nuh'un torunu Javan (Yavan) ile temsil edilen alanlar Yafes'in yurtlarıdır.

Bu türden tasniflerin ana hatlarıyla örtüştüğü kabul, Yafes'in Avrasyalı, Ham'ın Afrikalı, Sam'ınsa Asyalı olduğu şeklindedir (Braude, 1997, s. 111). Ancak, meselenin ayrıntısına girildiğinde Nuh'un oğulları ile halkların türeyişi arasındaki ilgi çoğu kez uyumsuzluk göstermektedir. Milletler arası mücadeleler ve çıkar çatışmaları söz konusu olduğunda geleneksel bilgi yok sayılabilmiştir. Örneğin Hristiyanlar Haçlı Seferleri esnasında Asyalı olarak düşündükleri Yahudilerle birlikte Türkleri de lanetli Ham soyu olarak takdim edebilmişlerdir. Hitler Almanya'sında Yahudilerin öldürülmesine gerekçe olarak onların Ham'ın soyundan geldiklerini öne sürerek Nuh'un laneti dolayısıyla bu muameleyi hak ettiklerini savunan din adamları çıkabilmiştir (Braude, 1997, s. 139-140). Aynı şekilde Avrupa ve Amerika'da zencilerin köle olmasını onların Nuh'un lanetine muhatap olan Ham'ın soyundan gelmelerine bağlayan teolojik yapılar inşa edebilmiştir. Bunların zenci köleliğini savunmadaki gerekçelerinden birisi de Tevrat'ta geçen Ham'ın soyunun Sam ve Yafes'e hizmet etmesi gerektiği bilgisidir. Dolayısıyla beğenilerin, nefretlerin ve önyargıların yansımaları Avrupa'da soy telakkisinin dini arka planını istikrarsızlaştırıp itibarsızlaştırmıştır. Tarihi anlatılardaki çelişkiler yanında konunun ırkçılık türünden istismara açık yanları Modern Batı düşüncesinde ırk, ulus, dil ve coğrafya kavramlarının Kutsal Kitap metniyle alakasız olduğu değerlendirmeleri beraberinde getirmiştir." (Braude, 1997, s. 109).

Yahudi ve Hristiyan dünyasında ortaya çıkan anlatılarda Sam, Ham ve Yafes'e dayandırılan toplulukların sürekli bir değiştiği gözlenir. Çelişkilerin en karmaşık olanı ise Yafes soyunun yayılma alanları ve günümüzdeki temsilleridir (Braude, 1997, s. 142). MÖ ikinci yüzyıl ile MS dördüncü yüzyıl arasında yazılmış Yahudi ve Hristiyan kaynaklarında Nuh'un oğulları Ham, Sam ve Yafes'in soyu ve ulusların oluşumu arasında etnik temelli bir ilgi kurulmamıştır. Sonraki dönemlerde de etnisitelerin oluşumuyla ilgili bir uzlaşı

sağlandığı söylenemez. Yorum ve çıkarımlar üzerinden kurulan ilgilerin İsrailiyat vasıtasıyla VIII. yüzyıldan itibaren Müslümanların tarih yaklaşımına dâhil edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İsrailiyat kaynaklı bilgilerin İslam âlimleri arasında genel kabul gördüğü ileri sürülemez. Zira Müslümanlığın temel kaynağı olarak görülen ayet ve hadislerle bu bilgiler tasdik edilememektedir. Kâşgarlı'nın İslam âlimleri arasında da ittifak bulunmayan böylesi bir konuda görüş beyan edip Türkleri Yafes'le ilişkilendirmesi düşündürücüdür. Taberi gibi Müslüman tarihçilerin Türkleri Kur'an'da yerilen Yecuc Mecuc kavmiyle ilişkilendirmesi, İbn Ebû Hâtim (Öl. 938) gibi müfessirlerin Yafes soyundan olan diğer topluluklarla birlikte Türklerde hayır bulunmadığına ifade etmesi (Kutluay, 2015, s. 32) Kâşgarlı'dan bir asır önce İslam dünyasında ortaya çıkmış bakış açılarıdır. O dönemde Bezzar (Öl. 905) gibi tanınmış bazı âlimlerin yaklaşımlarıyla yeşeren bu bakış açısına göre hayır Sam'ın soyundan gelen Arap ve Farslardadır (Kutluay, 2015, s. 32). Sam soyuna itibar kazandıran en büyük iddia ise peygamberlerin onun soyundan geldiği anlayışıdır (Kutluay, 2015, s. 35). İslam'ın temel kaynaklarının doğrulamadığı bu görüş Türklerden önce Müslümanlıkla tanışan Arap ve Farslarca benimsenerek yaygınlaşmıştır. Kâşgarlı, bünyesinden peygamber çıktığı bilgisine sahip olmadığı Türklerin dönemin dünyasında eriştiği gücü kendinden önce yazılmış İslam tarihlerindeki malumatın delili şeklinde görmüştür. Bu malumatsa Yafes soyundan gelenlerin cihanda iktidar erkini elinde bulunduracağıdır. Eserinin başından beri dünya hâkimiyetlerine vurgu yaptığı Türkleri, bu doğrultuda Yafes'e bağlaması gayet akılcı ve tutarlı bir tercihtir. Zira o: "Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır. Bu hadis, doğru ise -sorumluluğu râvilere aittir- Türk dilini öğrenmek vaciptir; eğer doğru değilse, aklın gereği budur" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 1) aktarımında da gözlenebileceği üzere şüpheli gördüğü nakilleri akıl düzleminde ele alan bir tarza sahiptir. Üstelik eserini yazdığı dönemde kaynaklarda yaygın olarak Yafes yurdu olarak geçen Anadolu, Türk hâkimiyetine girmiş, Selçuklu sultanları muazzam bir güç olarak belirmiştir. Dolayısıyla Kâşgarlı'nın dinî verilerle aklın gereğini birleştirdiği vasat kurduğu Yafes-Türk ilişkisinde de kendini göstermiştir. Onun Yafes üzerinden Türklere yüklediği itibar, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten yaklaşık iki buçuk asır sonra Oğuz Türk'ü Rabgûzî'nin kaleme aldığı *Kısasü'l-Enbiya*'da (1310) Tevrat'ta geçen Nuh anlatısının millî bir dönüşüme uğratılmasına dek gitmiştir. Neticede ilk kez Tevrat'ın Yaratılış bahsinde tanıklanan anlatı Rabgûzî'nin eserinde karşımıza şöyle çıkabilmiştir:

> "Bir gün Nuh aleyhisselam uyuyordu. Rüzgar esti ve Nuh'un elbisesini kaldırdı. Nuh'un edep yeri göründü. Ham onu görüp güldü. Sam, Ham'a çıkıştı. Yafes durumu fark edip elbisesiyle Nuh'un üzerini örttü. Allah bu uğursuz tavrından dolayı Ham'ın omurgasındaki döl yatağını kara kıldı.

Onun çocukları kara oldular. Utancından hanımını elinden tuttu, deniz kıyısındaki çadıra girdi. Kamıştan ev yaptı. Onun soyu Hindular, Habeşiler, Zencilerdir. Ama Arap ve Acemin atası Sam'dır. Hz. Nuh, Ham'ı Hindistan'a yolladı. Sam'ı Arap ve Acem illerine gönderdi. Yafes'i ise Türkistan ülkesine gönderdi. Bütün Türkler Yafes soyudur. Yafes'in bu tavrı nedeniyle Türkler aziz (ulu, yüce) ve mükerrem (muhterem, hürmet edilen) oldular"[5] (Ata, 1997, s. 38).

Kaynaklar

Ata, A. (1997). *Nâsırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabġûzî kısasü'l-enbiyâ (peygamber kıssaları) I (giriş-metin-tıpkıbasım*). Türk Dil Kurumu.

Ata, A. (2011). Kur'an tercümesi, kısasü'l-enbiya ve nehcü'l-feradisi ortaya çıkaran kaynaklar. G. Yaman, M. Cengiz (Ed.), *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010* içinde (C 1, s. 83-88). Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Braude, B. (1997). *The sons of Noah and the construction of ethnic and geographical identities in the medieval and early modern periods*. Institute of Early American History and Culture. https://doi.org/10.2307/2953314

De Gruyter, W. (2023). *Encyclopedia of the Bible and Its Reception vol 21.* Berlin/Boston.

Demir, M. ve Özafşar, M. E. (2012). *Vehb b. Münebbih.* 13 Ekim 2024 tarihinde VEHB b. MÜNEBBİH - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr) adresinden edinilmiştir.

Eraslan, K. (1956). *Kitabu bed'i'd-dünyâ ve kısasi'l-enbiyâ'nın imlâ ve dil hususiyetleri* (Yayımlanmamış mezuniyet tezi). İstanbul Üniversitesi.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Goldenberg, D. M. (2003). *The curse of Ham: race and slavery in early Judaism, Christianity, and Islam.* Princeton University Press.

Harman, Ö. F. (2013a). *Yâfes.* 13 Ekim 2024 tarihinde YÂFES - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr) adresinden edinilmiştir.

---

[5] *bir kün nuh aleyhis'selam udıyur erdi yel esnedi nuh etegin kötürdü uvıt endamı açıldı ham anı körüp küldi sam hamga melamet kıldı yafes anı körüp tonı birle örtdi mevli teala anın şumlıkında hamnın ongurkasındakı nufteni kara kıldı oglanları kara boldı uyalmışda ewlügi elgin aldı tengiz kıragındakı otagga kirdi kamış birle ew kıldı andaguk urugları hindular habeşiler zengiler kamugı anıng urugı tururlar amma arab ve acemning atası sam turur hamnı hidustanga ıddı samnı arab ve acem vilayetınga yasfesni türkistan vilayetınga ıddı kamug türkler yafes urugı turur ol yoldın türkler aziz ü mükerrem boldılar* (Ata, 1997, s. 27r-27v [38]).

Harman, Ö. F. (2013b). *Yaèkûb.* 13 Ekim 2024 tarihinde YA'KŪB - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr) adresinden edinilmiştir.

Kandemir, M. Y. (2004). *Mevzû*. 13 Ekim 2024 tarihinde MEVZÛ - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr) adresinden edinilmiştir.

Kitapçı, Z. (1984). Tarih objektifinde Hz. Peygamberin hadisleri ve Türkler. *Belleten,* 48(191-192), 417-452. https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1006278

Kutluay, İ. (2015). Tûfandan sonra insan neslinin Hz. Nûh'un üç oğlu vasıtasıyla devam ettiğine dair rivayetlerin tahlili. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, *15*(1), 15-41.

Kutsal Kitap (2024, 8 Ekim). *Yaratılış 9*. 8 Ekim 2024 tarihinde https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yar.9 adresinden edinilmiştir.

Kutsal Kitap (2024, 8 Ekim). *Yaratılış 10*. 8 Ekim 2024 tarihinde https://kutsalkitap.info.tr/?q=Yar.10 adresinden edinilmiştir.

Parlayan, A. (2004). *Sünen-i Tirmizi tercümesi.* sunen-i-tirmizi.pdf (wordpress.com) adresinden edinilmiştir.

Taberi. (1991). *Milletler ve hükümdarlar tarihi I* (Z. K. Ugan ve A. Temir, Çev.). Milli Eğitim Bakanlığı.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (t.y.). *Terceme-i Bed'ü'd-Dünyâ ve Kısâsu'l-Enbiyâ.* 8 Ekim 2024 tarihinde https://portal.yek.gov.tr/works/detail/204059 adresinden edinilmiştir.

Yılmaz, E., Demir, N. & *Küçük*, M. (2013). *Kısas-ı enbiya*. Türk Dil Kurumu.

DOĞAN AKSAN ÖRNEĞİNDE TÜRKÇENİN YENİ KELİME TÜRETİMLERİNİN *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*'TEKİ GÖRÜNÜMÜ

*Serkan YÜKSEL**

Özet

Kitap, öykü, deneme ve şiirlerinin yanında deyimler, dil bilimi, ad bilimi, Altayistik gibi alanlarda eserler yazmış olan Doğan Aksan; Türkçe üzerine kafa yormuş ve özellikle dilbilimi alanında Türkçeye temel denebilecek eserler bırakmış bir bilim insanıdır. Eserlerinin temelinde Türkçenin bir bilim, kültür ve edebiyat dili olduğu ve dünyanın herhangi bir dilinden daha geri bir konumda olmadığı görüşü ve bunun ötesinde Türkçenin var olan diller arasında en güçlü yapıya sahip olanlarından birisi olduğu fikri mevcuttur. Türkçenin geçmişten bu yana zenginlik içeren bir dil olduğunu gerek dil verileri gerekse sözlü kültür unsurları üzerinden incelemiştir. Özellikle Orhun Abidelerini temel alarak ortaya koymuş olduğu "ileri ögeler" görüşü, Türk dilinin zenginliğinin yüzlerce belki de binlerce yıl önceki dönemde aranması gerekliliğine dikkat çekmesi açısından önem arz etmektedir. Doğan Aksan'ın Türkçenin zenginliği üzerinde çalışırken muhtelif kaynaklardan faydalanmasından dolayı bu çalışmaları içerisinde etimoloji, halk bilimi gibi farklı alanlar hakkında önemli görüşler mevcuttur. Bunun yanında Türkçenin zengin bir dil olduğu fikrini her eserinde vurgulayan Aksan'ın çalışmalarında değindiği bir konu da kelime türetimi ve seçim konusudur ki buna bağlı olarak da kendisi eserlerinde Türkçe kelimeleri kullanmaya özen göstermiştir. Bilindiği üzere bir dönem Türkçeyi sadeleştirme çabaları başlamış, dilde bulunan yabancı ögelerin kaldırılıp yerine Türkçelerinin yerleştirilmesinin gerekliliği savunulmuştur. Bu görüşü takip eden insanların ileri sürdüğü görüşlerden birisi de yabancı dillerden gelen kelimelerin türetiminde Türkçe eklerin kullanılmasının gerekli olduğu fikridir. Doğan Aksan'ın çalışmaları incelendiğinde kendisinin de bu kurallara bağlı kalmaya çalıştığı ve kelime türetimi konusunda kendince bir

* Arş. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serkanyuksel@mehmetakif.edu.tr, ORCİD: 0000-0003-4685-563.

yol izleyerek eserlerinde bu türetimlere yer verdiği görülmektedir. Kullanılan kelimelerin bir kısmı bugün Türkçede yerleşmiş ve kendisine kullanım alanı bulmuşsa da bazı kelime türetim denemeleri günümüzde yayılamamıştır. Bu çalışmada da Doğan Aksan'ın çalışmaları üzerinde bir inceleme yapılacak, dönemine göre yeni türetilen kelimeler tespit edilecek ve türetilen kelimelerin *Dîvânu Lugâti't-Türk* özelinde incelemeleri yapılacaktır. Bu incelemede *Dîvânu Lugâti't-Türk* Türkçenin en önemli kaynaklarından birisi olması ve Türkoloji alanında birçok konuda temel alınan bir başyapıt olması hasebiyle başvurulan temel eser olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğan Aksan, türetim, dil bilimi, Türkçe, *Dîvânu Lugâti't-Türk*.

Doğan Aksan's New Word Derivations of Turkish in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Doğan Aksan, who wrote books, stories, essays, and poems, as well as works on idioms, linguistics, onomastics, and Altaic studies, was a scientist who devoted his mind to the Turkish language and left behind works that can be considered fundamental to Turkish, especially in the field of linguistics. At the core of his works is the view that Turkish is a language of science, culture, and literature, and that it is not inferior to any other language in the world. Furthermore, he believed that Turkish is one of the strongest languages among existing languages. He examined Turkish as a language rich in history, both through linguistic data and elements of oral culture. His "advanced elements" theory, based on the Orhun Monuments, is significant in that it draws attention to the need to search for the richness of the Turkish language hundreds or even thousands of years ago. Since Doğan Aksan drew on various sources in his studies on the richness of Turkish, his works contain important views on different fields such as etymology and folklore. In addition, Aksan, who emphasizes the idea that Turkish is a rich language in all his works, also touches on the subject of word derivation and selection, and as a result, he has taken care to use Turkish words in his works. As is well known, efforts to simplify Turkish began at one point, and it was argued that foreign elements in the language should be removed and replaced with Turkish equivalents. One of the views put forward by those who followed this opinion was that it was necessary to use Turkish suffixes in the derivation of words from foreign languages. When Doğan Aksan's works are examined, it is seen that he also tried to adhere to these rules and followed his own path in word derivation, giving place to these derivations in his works. While some of the words used have become established in Turkish and found their place in usage,

some word derivation attempts have not spread in modern times. In this study, Doğan Aksan's works will be examined, newly derived words will be identified according to the period, and the derived words will be examined in the context of *Dîvânu Lugâti't-Türk*. In this study, *Dîvânu Lugâti't-Türk* will be the main reference work, as it is one of the most important sources of the Turkish language and a fundamental masterpiece in many areas of Turkology.

Keywords: Doğan Aksan, derivation, linguistic, Turkish, *Dîvânu Lugâti't-Türk*.

Giriş

Türkçe; tarihi çok eskiye dayandırılan, geniş coğrafyalara yayılmayı başarabilmiş ve geçirdiği tarihî süreç içerisinde hem etkileyerek hem de etkilenerek günümüze kadar ulaşabilmiş kadim bir dildir. Kimi araştırmacılar tarafından çıkarımlar yapılarak Türkçenin tarihi milattan önce 40.000 yılına kadar götürülebilse de (Köksoy, 2017) ulaşabildiğimiz ilk Türkçe kelimeler milattan önce 3500'lü yıllara tarihlenen Sümer tabletlerinde tanıklanmaktadır (Tuna, 2020). Sadece kayda geçmiş kelimelerin bulunduğu tarihi esas alırsak bile Türkçenin bugün 5500 yıllık bir dil olduğunu söylememiz mümkündür.[1] Bugün Dünyadaki birçok dilin tarih sahnesinde yer almadığı bir dönemde ortaya çıkmış ve çeşitli sebepler vasıtasıyla Türkistan, Anadolu, Balkanlar, Doğu Avrupa içlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olan bir dilin de değişim ve gelişim yaşaması kaçınılmaz bir durumdur. Bu bağlamda Türkçe tarihî süreç içerisinde Arapça, Farsça, Moğolca gibi Doğu dilleriyle kelime alışverişi yapmasının yanında İngilizce, Fransızca, Yunanca gibi Batı dilleriyle de etkileşim içerisinde olmuştur.[2] Çalışmamızın inceleme konusu olan Türkiye Türkçesi; oluşum evrelerinin tecrübeleri, Avrupa ve Asya kıtalarının ortasında bulunması gibi bilumum sebeplerden dolayı farklı dillerle ciddi derecede alışveriş içerisinde olmuştur. Türkiye Türkçesinin temeli olarak görülen Oğuz Türkçesi ve bu lehçenin konuşuru olan Oğuzlar, henüz 10. yüzyılda kurulmuş olan Oğuz Yabgu Devleti ile bir devlete sahip olmuş (Göksu, 2020, s.11) ve Selçuklular ile devam eden süreçte bugünkü sınırları itibarıyla Suriye, Irak, İran, Azerbaycan gibi ülkeleri kapsayan geniş bir alana yayılmıştır. Genişleme ve gelişmesine rağmen bu dönemde Türkçe bir statü kaybı yaşamış ve Selçuklularda bürokrasi dilinin yerini Arapça, edebiyat dilinin yerini ise

---

1 *Bir dilin başka bir dile kelime verebilmesinin öncesinde birtakım hususlarda yeterli düzeyde olmasının beklenmesi genel kabul görmüş bir olgudur. Bu açıdan bakıldığında Türkçenin başka bir dile kelime verebilecek derecede gelişebilmesi için geçmesi gereken süre de hesaba katıldığında yaşının daha da büyüyeceği muhakkak olmakla birlikte bilimlik temellere uyması açısından bu şekilde bir çıkarımda bulunuldu.*

2 *Detaylı bilgi için bkz. Karaağaç, 2008 & Karaağaç 2015.*

Farsça almıştır (Timurtaş, 2009, s.X). Türkçenin bu statü kaybı çeşitli eserlerde gözlemlenebilmekle birlikte[3] devlet içerisinde yazılan bir fermanı anlayabilmek için Farsçaya tercümesini talep eden vezir Sahip Fahreddîn Ali'nin bu isteği de (Köprülü, 1980, s.334) Türkçenin statü kaybının bir diğer örneğidir. Oğuz Türklerinin Anadolu'yu fethi ve devamındaki sosyal ve siyasî süreçler neticesinde bağımsızlıklarını kazanan Anadolu beylikleri devrinin mensuplarının bir bölümünün de farklı dilleri kullanmanın Türkçe kullanmaktan daha muteber olduğunu düşünmüş olacak ki Karamanoğlu Mehmed Bey'in "Şimden girü hiç kimesne kapıda ve dîvânda ve mecâlis ve seyranda Türkî dilinden gayri dil söylemeye, defterler dahı Türkçe yazalar." (Korkmaz, 2005, s.433) şeklinde bir buyruk verme gerekliliği doğmuştur. Bu tarihî süreçte beylikler arasından parlayan ve bir imparatorluğa dönüşme başarısını kazanan Osmanoğulları'nın hüküm sürdüğü zaman içerisinde bilhassa son zamanlarda Batı dillerine karşı dönem dönem ilgi devam etmiştir. Bu tarihî sürecin yekûnunda ise Türkçede yabancı kökenli kelime birikimi yaşanmıştır. Bu durumdan tarihî süreç içerisinde memnun olanlar ve olmayanlar olarak iki temel grubun her dönemde var olduğu ve gerek şahıs temelli gerekse de topluluk temelli birtakım tartışmaların yaşandığı tarihî bir gerçektir.[4] Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce ortaya çıkan ve gelişen bu durum kurulan yeni devletin ilk yıllarını da meşgul eden bir meseledir. Tasfiyecilik veya özleştirmecilik adı verilen kavramlar etrafında yaşanan tartışmalar Türkiye Cumhuriyeti'nin dil ile alakalı en fazla tartışılan konuların başında gelmektedir (Akar, 2017, s.324). Bu tartışmaların kaynak noktası Fuat Kösearif'in ileri sürdüğü görüşe göre dildeki yabancı kelimelerin atılıp yerlerine Türkçenin kendi zenginliğiyle üretilen kelimelerin yerleştirilmesi, üretilemeyen kelimeler için ise yabancı dillerden ziyade Türk lehçelerinden kelimelerin alınmasının gerekliliği olarak gösterilebilir (Özkan, 2012, s.29). Ortaya atılan bu fikir Cumhuriyet dönemi aydınlarını ikiye bölmüş ve bu bağlamda tartışmalara sebep olmuştur[5]. Bazı aydınlar ve bilim adamları bu konuda fikirlerini açıkça beyan ederken bazıları ise kelime tercihleri vasıtasıyla bu hususta taraflarını belli etmişlerdir. Bu çalışmanın konusu da Türk dilbilimi alanının önemli isimlerinden olan Prof. Dr. Doğan Aksan'ın bu konudaki tarafı ve eserlerinde tercih ettiği bazı kullanımların *Dîvânu Lugâti't-Türk* bağlamında incelenmesidir.

---

3 *Hoca Mes'ud'un "Bu bir nice beyti düzince benüm / Hacâletden eridi yaru teniim" (Levend, 1960, s.10) dizeleri bu durumun somut bir örneğidir.*

4 *Detaylı bilgi için bkz. Öksüz, 2016 & Bahar, 2014.*

5 *Bu duruma Yavuz Bülent Bâkiler ve Fazıl Hüsnü Dağlarca arasında geçen tartışma güzel bir örnek teşkil etmektedir (Bâkiler, 2012, s.19-20).*

Prof. Dr. Doğan Aksan'ın Eserleri ve Türkçeye Yaklaşımı

Türkiye'de kurulan ilk dilbilim bölümü olan Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkçe Dilbilimi Bölümü'nü kuran Aksan (TEİS, 2024), Türkçede önemli konulara eğilmiş ve meselelere farklı açılardan yaklaşabilmeyi başarabilmiş bir akademisyendir. Doğan Aksan'ın yazmış olduğu akademik makaleler; deneme, hikâye, fıkra gibi edebî türlerin yanında Türkçeye kazandırmış olduğu önemli kitapları vardır. Bu eserlere *Her Yönüyle Dil- Ana Çizgileriyle Dilbilim*, *Türkçenin Gücü*, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, *Türkçenin Söz Varlığı*, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, *Halk Şiirimizin Gücü*, *En Eski Türkçenin İzlerinde*, *Dil Şu Büyülü Düzen*, *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü* ve *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü*, Yarını örnek gösterilebilir. Aksan'ın bu eserlerinde eğildiği temel meseleler Türkçenin güçlü bir dil olması, kendine yetebilecek derecede üretim gücüne sahip olduğu, ilk yazılı eserlerinden çok daha eski tarihlerde ortaya çıktığı görüşüdür. Eserlerinin muhtelif bölümlerinde ve bilhassa *En Eski Türkçenin İzleri* kitabında işlediği *ileri ögeler* kavramı (Aksan, 2007, s.47) Doğan Aksan'ın Türkçenin yeterliliğini kanıtlama çabasını güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Aksan'ın yukarıdaki görüşlere ek olarak eserlerinde Türkçenin söz varlığının ne kadarının Türkçe kökenli oluştuğuna dair sorgulamaları da mevcuttur. Örneğin *Türkçenin Zenginlikleri ve İncelikleri* kitabında bir dilin zengin ya da yoksul olma durumunun ölçütlerinden birini "Bir dilin sözvarlığı acaba hangi ölçüde kendi sözcüklerinden oluşuyor?" sorusuyla ilişkilendirir (Aksan, 2021, s.13) ve bu görüşüne paralel bir düşünce de Türkçenin Söz Varlığı kitabında "Türkçenin bağlantı diye nitelenen özelliği, birden çok sözcüğü birleştirme yolunu da kapsamakta….bileşik sözcükler de yapabilmekte, böylece, kavramlaştırma da geniş bir boyut kazanabilmektedir (Aksan, 2021, s.23)" şeklinde mevcuttur. Aksan, Türkçenin türetim gücünü sadece teorik bilgi ile anlatmaya çalışmamış ve Türkçenin Gücü kitabında sür- ve gör- fiillerinden türetilen 100'e yakın kelimeyi de örnek vererek somutlaştırmıştır. (Aksan, 2017, s.25-28). Türkçenin üretim gücüne güvenen Aksan'ın eserlerinde bazı yabancı kökenli kelimelere Türkçe karşılık bulma çabası fikrin uygulamaya geçişinin güzel bir örneğidir. Bu bağlamda Doğan Aksan bilhassa Doğu kökenli kelimelerin Türkçe bir karşılıklarına hassasiyet göstermiş ve dil ile alakalı kitaplarında bu kelimelere zaman zaman yer vermiştir.

Doğan Aksan'ın Dil ile Alakalı Eserlerinde Geçen Bazı Kelimelerin İncelenmesi

Savaşım

Doğan Aksan'ın kullandığı kelimelerden birisi *savaşım* kelimesidir. Bu kelimenin *Türkçe Sözlük*'teki karşılığı *mücadele* kelimesidir. Bu kelime Arapça *c-d-l* üçlü kökünden türemiş (Devellioğlu, 2017, s.820) ve iki kişiyle karşılıklı yapılan iş ve hareketler türeten müfâlet vezni ile *mücadele* şeklini almıştır (Timurtaş, 2015, s.15). Aksan bu kelime yerine bilhassa 2007 yılında ilk basımı yapılan *Türkçenin Bağımsızlık Savaşımı* isimli kitabında yer vermiş incelememize konu olan eserlerinin diğerlerinde bu kelime tanıklanmamıştır. *Savaşım* kelimesinin Türkçenin Sıklık Sözlüğü (2003) incelendiğinde bir milyon kelimelik kelime havuzunun oluşturulduğu muhtelif eserlerde 14 defa kullanıldığı görülmüştür (2003, s.158). Bunun yanında *Açıklamalı Yeni Kelimeler Sözlüğü*'nde ise yer almamıştır (Bahar, 2006). Bu kelime savaş- fiil gövdesine getirilen -m işlek ekiyle (Zülfikar, 2011, s.113) türetilse de Tarama ya da Derleme Sözlükleri'nde (Erişim tarihi: 12.10.2024) de geçmemektedir. Bu verilere göre Türkçedeki kullanılırlığı tartışmalı denebilir.

Hem *savaş* hem de *Savaşım* kelimeleri sonradan türetilmelerinden dolayı *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tanıklanmamaktadır. Bu kelimelerin eş anlamlılarının *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki karşılıkları ise şu şekildedir:

a. Çogı

Savaş (Atalay, 1985, s.41).

b. Sançış-

Savaşıp birbirini yenmek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s.803).

c. Ötleş-

Savaşmak (Atalay, 1985, s.239).

ç. Süle-

Gazâ yapmak, hücum etmek (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s.839), savaş yapmak (Atalay, 1985, s.271-272).

d. Tokış- / tokuş-

Savaşmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s.889), harp etmek, çarpışmak (Atalay, 1985, s.359).

e. Uruş-

Vuruşmak, savaşmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s.924).

f. Uruş tokuş

Mücadele ve harp (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s.924), uğraşma, savaşma (Atalay, 1985, 12).

g. Yagıla-

Düşmanla savaşmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s.941 ve Atalay, 1985, s.325 3. Cilt)

Buyruk

Buyruk kelimesi Doğan Aksan'ın eserlerinde bir gramer terimi olarak kullanılır ve bu terim dilek kipleri kategorisinde bulunan bir kipin adıdır. Türkçenin en eski kelimelerinden birisi olan bu kelime Orhun abidelerinden bu yana takip edilebilmektedir (Bayat, 2020, s.58 & Ercilasun, 2016, s.669). Bu kelime her ne kadar sonradan türetilen bir kelime olmasa da gramer kitaplarında kullanılan Arapça e-m-r kökünden türetilen *emir* kelimesinin yerine kullanılmıştır. Bu ikili kullanımda Zeynep Korkmaz (2017, s.591), Muharrem Ergin (2013, s.394), Haydar Ediskun (2017, s.185) gibi araştırmacılar *emir* kelimesinin kullanımını tercih ederken Tahsin Banguoğlu *buyuru* kelimesini (2019, s.445), Doğan Aksan (1980, s.104), Jean Deny (2012, s.349) gibi araştırmacılar da *buyruk* kelimesini tercih etmişlerdir. Burada ilgi çeken bir husus Doğan Aksan'ın *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim* kitabının ilk cildinde *emir* kelimesini kullanırken diğer ciltlerde *buyruk* kelimesini kullanmasıdır. Örneğin "Dikkat edilirse, aynı eylemin çekiminde (geçmiş zaman), eylem kökündeki ünlü uzun /a /'dır. Geniş zamanda bu uzun /u /ya, **emir kipinde** ise kısa /u / ya dönmüştü." (Aksan, 1979, s.108) cümlesinde *emir* kelimesini tercih ederken "**Buyrum** kipi'nde (Lat.imperativus; imperatif, imperative, Imperativ) ise eylemin gösterdiği işin yapılmasının emredildiği, buyrulduğu anlatılır." (Aksan, 1980, s.104) cümlesinde aynı kavram için *buyruk* kelimesinin kökünden türeyen bir kelime kullanır.

Buyruk kelimesi köken itibarıyla buyur- fiilinden -k yapım ekiyle türemiştir. Bu ekin temel fonksiyonlarından birisi kökün ifade ettiği anlama uğramışlık anlamında isim ve sıfat türetmesidir (Zülfikar, 2011, s.99). Bu kelime Türkçenin kayıtlı en eski kelimelerinden olmasına rağmen Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü'nde 23 defa tanıklanmıştır (Göz, 2003, s.29). Bu kelimenin yerine Türkçeye yerleşen *emir* kelimesi ise bu mânâsıyla 135 defa tanıklanmıştır (Göz, 2003, s.56). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te buyur- manasına gelen kelimeler ise şunlardır:

a. Buyur-

Buyurmak, emretmek (Akalın, 1985, s.123 3. Cilt),

b. Tanu-

Söz buyurmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s.852), emretmek (Akalın, 1985, s.112) 2. Cilt

c. Tutuz-

Emretmek (Akalın, 1985, s.462).

Gereksinme

Gereksinme kelimesi de Doğan Aksan'ın kullandığı "yeni" kelimelerden birisidir. Bu kelimeyi *ihtiyaç* anlamında kullandığı "Bölümde özetlendiği gibi, dilin arılaştırılması, özleştirilmesi isteği, uzun yıllardan beri kimi yazarlar, şairler, düşünürlerce dile getirilen bir **gereksinmeden** doğuyordu (Aksan, 2015, s.57) cümlesinden anlaşılmaktadır. Ancak bu kelime ilk türetildiği zamandan beri bir tartışma ve eleştiri konusu olmuştur. Örneğin bu kelime için Faruk Kadri Timurtaş şu eleştiriyi yapar:

> Son zamanlarda ortada pek çok dolaşan, bir kısım yarı aydınların dilinden düşmeyen uydurma kelimelerden biri de "gereksinme"dir. "İhtiyaç" yerine kullanılıyor. Gereksinme kelimesi iki bakımdan yanlıştır. Bir kere dilimizde -sin şeklinde isimden fiil yapan işlek bir ek yoktur. Sonra "gerek" kelimesi ihtiyaç değil "lüzum" manasına gelmektedir. "İhtiyaç" ile "lüzum"un ayrı ayrı mânâlar taşıdığı ise, Türkçeyi biraz bilenler tarafından kolayca fark edilebilir (1981, s.35-36).

Bunun yanında kelime Tarama ve Derleme Sözlüklerinde de tanıklanmamaktadır (Erişim tarihi: 13.10.2024). Ancak bu kelimenin gerek- kökünden türediğini göz önünde bulundurursak yazılı Türkçenin isim köklü tanıklanabilen en eski kelimelerinden birisi olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Örneğin bu kelime Eski Türkçe döneminde *kergek* (Bayat, 2020, s.118) şeklindeyken Orhun abidelerinde *kergeksiz* (Ercilasun, 2016, s.687) şeklinde tanıklanır. Ayrıca bu kelime hâlâ çağdaş Türk lehçelerinde de yaşayan kadim bir kelimedir.[6] Bu kelimeden türetilen *gereksinim*, *gereksinme* gibi kelimeler ise yukarıda belirtildiği üzere eleştirilmiştir. Bununla birlikte *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*'nde *gereksinim* kelimesi 107 kez geçerken *gereksinme* kelimesi 5 kez geçer (Göz, 2003, s.67). Bu kelime *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sadece *kerek* şeklinde geçer (Atalay, 1985, s.126).

İm

İm kelimesi TDK Türkçe Sözlük'e göre *işaret* anlamına gelmektedir (Erişim tarihi: 12.10.2024). Doğan Aksan'ın *Türkçenin Bağımsızlık Savaşı* eserinde ise şu şekilde tanıklanmaktadır (Aksan, 2007, s.54): "Sağdan sola yazılan, 38 harften oluşan bu yazıda a, ı ve i gibi iki ünlüyü birden gösteren **imler**, çift ünsüzü karşılayan harfler vardı." Derleme Sözlüğü'ne göre Adana ve Osmaniye civarında kullanılan bu kelime (Erişim tarihi: 12.10.2024)

---

[6] Az. T. *gərək (Altaylı, 2018, s.1276*), Al.T. *kerek (Naskali & Duranlı, 2019, s.123),* Başk. T. *Kerek* (Özşahin,2017, s.276), Y.U.T. *kérek (Necip, 2013, s.198),* Öz.T. *kerak* (Yusupova, 2018, s.222), K-M. T. *Kerek* (Tavkul, 2020, s.209), Tat. T. *Kirek* (Ehmetyanov vd, 2014, s.136), Kaz. T. *Kerek* (Bayniyazov & Bayniyazova & Koç, 2019, s.219), Kır. T. *Kerek* (Yudahin, 2011, s.441), Kum. T. *Gerek* (Pekacar, 2011, s.135), Karak. T. *Kerek* (Uyğur, 2019, s.267).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *imle-* (Atalay, 1985, s.82) şeklinde tanıklanmaktadır. Türkçenin en eski kelimelerinden olan *im* kelimesi *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*'nde yalnızca 1 kez tanıklanmıştır (Göz, 2003, s.87).

Uslamlama

Bu kelime TDK *Türkçe Sözlük*'te *usa vurmak*, *muhakeme* şeklinde açıklanmaktadır (Erişim tarihi: 12.10.2024). Derleme ya da Tarama Sözlükleri'nde tanıklanmayan ve *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*'nde de rastlanılmayan bu kelime *Dil, Şu Büyülü Düzen…* kitabında şu şekilde geçmektedir (Aksan, 2017, s.33): "Hele, insan dilinin hayvan iletişiminden geliştiği yolundaki **uslamlamalar** aldatmacaya dayanmaktadır." Arapça *muhakeme* kelimesi yerine kullanıldığı anlaşılan bu kelimeye *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te rastlanmamaktadır. Arapça *muhakeme* kelimesine *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te eş anlam olarak gösterilebilecek örnek şu şekildedir:

a. Bütrüş- (?)

Karşılıklı sorgulamak ve ispatlaşmak (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018, s.608), muhâkeme olmak ve şahit getirmek (Atalay, 1985, s.203) 2. Cilt

Biçem

TDK *Türkçe Sözlük*'te *üslup* kelimesiyle açıklanan *biçem* kelimesi biçfiilinden işlek olmayan bir ek olan -m ekiyle türetilmiştir (Bayar, 2006, s.85). Timurtaş bu kelimenin tamamen uydurma olduğunu söyleyerek eleştirir (Timurtaş, 2013, s.341). Tarama ya da Derleme Sözlükleri'nde (Erişim tarihi: 12.10.2024) tanıklanmayan kelime *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de tanıklanmaz. Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü'nde altı kez tanıklanan kelime (2003, s.23) Kelime Doğan Aksan'ın *Yunus Emre Şiirinin Gücü* eserinde de altı kez geçer. "Bilindiği gibi **biçem** terimi, bir yazarın, bir şairin ya da konuşmacının düşünce ve duygularını kendine özgü bir anlatımla söze dönüştürmesi demektir (Aksan, 2017, s.137)." cümlesinden görüldüğü üzere Aksan da bu kelimeyi Arapça *üslup* kelimesi yerine kullanmıştır.

Abece

Alfabe kelimesi yerine kullanıldığı anlaşılan bu kelimenin Aksan tarafından kullanımına *En Eski Türkçe'nin İzlerinde* kitabından örnek vermek mümkündür: "Ancak önce, yazıtlarda kullanılan, bilinen ilk Türk **abecesine** burada da değinelim." (Aksan, 2007, s.131). Bilindiği gibi *alfabe* kelimesi Grek alfabesinin ilk iki harfi olan *alpha* ve *betha* kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıkan bir kelimedir (Şirin, 2020, s.16). Bu kelime yerine türetilen *abece* kelimesi geçmiş yıllarda sözlüklere girmiş bir kelimedir (Püsküllüoğlu, 2002, s.45). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tanıklanmayan bu kelime Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü'nde de geçmemektedir.

Devinim

TDK *Türkçe Sözlük*'te karşılığı *devinme işi, hareket* olarak verilen bu kelime *Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* kitabında şu şekilde geçer: "Daha önce de belirttiğimiz gibi, çocuğun dil edinimi sırasında nesnelerin, olayların **devinimlerin** ve bunlara ilişkin çeşitli niteliklerin sözcğklere bağlı olarak algılandığı bir gerçektir (Aksan, 2021, s.61-62). Gerilim, iletişim, durum gibi kelimeleri de ortaya çıkaran işlek bir -m -(ım,-im,-um,-üm) ekinden (Zülfikar, 2011, s.114) türetilen *devinim* kelimesi çeşitli araştırmacılarca doğru türetilen bir kelime olarak belirtilmiştir (Bayar, 2016, s.89). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tanıklanmayan bu kelime *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*'nde de geçmemektedir.

Görüngü

Görüngü kelimesi Doğan Aksan'ın eserinde *fenomen* kelimesinin yerine kullanılmaktadır (Aksan, 2017, s.33). TDK Türkçe Sözlük'te de *görüngü* kelimesi "Duyularla algılanabilen her şey; fenomen, numen karşıtı." olarak tanımlanmaktadır (Erişim tarihi: 12.10.2024). Bu kelimenin Doğan Aksan'ın eserlerinden kullanımına şu cümle örnek verilebilir: "Ona göre hayvanlar arasındaki iletişim üzerindeki çalışmalar, insan dilinin, bir benzeri bulunmayan eşsiz bir **görüngü** (fenomen) olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır (Aksan, 2017, s.33). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te tanıklanmayan bu kelime *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*'nde 2 kez geçmektedir (Göz, 2003, s.70).

Yazın

Yazın kelimesi *edebiyat* kelimesinin yerine türetilmiş bir kelimedir. Doğan Aksan'ın eserlerinde sıkça rastlanan bu kelimenin cümle düzeyinde kullanımına ise şu cümle örnek verilebilir: "Şiirde ve düzyazıda başvurulan ve **yazın** çalışmalarında kapalı iğretileme (Osmanlıca istiâre-i mekniye) adı verilen bu eğilimle varlıkların kişileştirildiği, somut ve soyut kavramların böylece güçlü ve canlı bir biçimde dile getirildiği görülmektedir (Aksan, 2017, s.123)." Nurullah Ataç'ın üretimi olduğu ileri sürülen (Lewis, 2019, s.132) bu kelime Tarama ya da Derleme Sözlükleri'nde geçmemekle beraber Tahsin Banguoğlu ve Faruk Kadri Timurtaş gibi bilim adamları tarafından zorlama bir türetim olması sebebiyle eleştirilmiştir (Bayar, 2006, s.322). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te doğrudan bu kelimeye dair bir kayıt bulunmasa da edebiyat ürünleri arasında sayılabilecek türler ile alakalı kelime kadrosu şu şekildedir:

a. Koşug

Şiir, kaside (Atalay, 1985, s.376).

b. Ötkünç

Hikâye (Atalay, 1985, s. 161).

c. Ötük

Hikâye, hakana sunulan dilek (Atalay, 1985, 68).

d. Saw

Kıssa, hikâye (Atalay, 1985, s.97).

Sonuç

Bu çalışmada Türkçenin önemli bilim adamlarından olan Doğan Aksan'ın eserlerinde Dil Devrimi sonrasında türetilen ya da anlamı değişen kelimeler seçilerek kısa bir inceleme yapılmıştır. İncelemenin odağı yeni türetilmiş kelimeler olduğu için ve kapsamın genişliği sebebiyle örnek on kelime ile bu çalışma tamamlanmıştır. İnceleme yapılırken seçilen kelimelerin Orhun abideleri ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi eserlerdeki varlıkları incelenmiş ve bu yeni türetilen kelimelere getirilen eleştiriler belirtilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda Doğan Aksan'ın bazı kelimelerin kullanımında istikrarlı olduğu görülürken *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim* eserinden örnekle bazı kelimelerin kullanımında ikili bir durum olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında dikkat çeken bir husus yabancı kökenli kelimelere Türkçe bir karşılık aranma çabasının özellikle Doğu dillerinden kelimelere karşı işletildiği görülmektedir. Bu bağlamda Doğu dillerinden gelen kelimelere Türkçede işlek olmayan eklerle ya da yanlış eklerle türetilen kelimeler türetilirken Batı dilleri menşeli *ritim, rol, operasyon, etimoloji* ve bilumum kelimelere karşılık aranmamış hatta bazı Batı kökenli kelimelerin *complique, fehletymologie* (Aksan, 2024, s.20-21) gibi örneklerde görüldüğü üzere geldikleri dillerdeki gibi kullanılmıştır. Bu bağlamda Aksan'ın eserlerinde Batı kökenli kelimelerin oranının Doğu kökenli kelimelere nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak türetilen kelimelerin bazılarının *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te kök olarak varlığının bulunduğu, bazılarının *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki şeklinden (isim-fiil) yönünden değişiklikler yaşadığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu kelimelerin Derleme ve Tarama Sözlükleri'nde varlıkları da incelenmiştir. Tüm bu inceleme neticesinde Doğan Aksan'ın dilinden tespit edilen ve incelenen yukarıdaki on kelimenin kökleri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ya da daha eski yazılı metinlerde bulunsa da Arapça-Farsça kelimelerin yerini tam anlamıyla tutamadığı, en iyi ihtimalde ikili bir durum ortaya çıkardığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

Akar, A. (2017). *Türk dili tarihi*. Ötüken Neşriyat.

Aksan, D. (2007). *En eski Türkçenin izlerinde*. Multilingual.

Aksan, D. (2011). *Türkçenin zenginlikleri incelikleri*. Bilgi Yayınevi.

Aksan, D. (2015). *Türkçenin bağımsızlık savaşımı son 75 yılda Türkiye Türkçesi*. Bilgi Yayınevi.

Aksan, D. (2017a). *Dil, şu büyülü düzen*. Bilgi Yayınevi.

Aksan, D. (2017b). *Türkçenin gücü*. Bilgi Yayınevi.

Aksan, D. (2017c). *Yunus Emre şiirinin gücü*. Bilgi Yayınevi.

Aksan, D. (2021). *Anlambilim: Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi*. Bilgi Yayınevi.

Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1985). *Divānu luġati't-türk I-II-III-IV*. Türk Dil Kurumu.

Bâkiler, Y. B. (2012). *Üsküp'ten Kosova'ya*. Yakın Plan.

Bayar, N. (2006). *Açıklamalı yeni kelimeler sözlüğü*. Akçağ.

Bayar, N. (2014). 1928-1980 yılları arası dil çalışmaları. *Akademik Araştırmalar Dergisi* (60).

Bayat, F. ve Çınar, M. A. (2020). *Eski Türkçe sözlük*. Ötüken Neşriyat.

Bayniyazov, A., Bayniyazova, J. ve Koç, K. (2019). *Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Devellioğlu, F. (2017). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Aydın Kitabevi.

Ehmetyanov, R., Möhemmetdinov, R., Nurieva, F. ve Ganiv, F. (2014). *Türkçe-Tatarca sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. Dergâh.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu lugâti't-türk*. Türk Dil Kurumu.

Göksu, E. (2020). *Büyük Selçuklular (1050-1057)*. Selenge.

Göz, İ. (2003). *Yazılı Türkçenin kelime sıklığı sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Karaağaç, G. (2008). *Türkçe verintiler sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Karaağaç, G. (2015). *Türkçenin alıntılar sözlüğü*. Akçağ.

Komisyon. (1981). *Yaşayan Türkçemiz 2*. Tercüman Gazetesi.

Korkmaz, Z. (2005). *Türk dili üzerine araştırmalar I*. Türk Dil Kurumu.

Köksoy, M. (2017). *Türklerin ve Türkçenin 40.000 yıllık tarihi jeo-arkeo-teleskopik bakış*. Berikan Yayınevi.

Köprülü, M. F. (1980). *Türk edebiyatı tarihi*. Ötüken Neşriyat.

Levend, A. S. (1960). *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*. Türk Dil Kurumu.

Lewis, G. (2019). *Trajik başarı: Türk dil reformu* (M. F. Uslu, Çev.). Çeviribilim.

Naskali, E. G. ve Duranlı, M. (2019). *Altayca-Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü* (İ. Kurban, Çev.). Türk Dil Kurumu.

Öksüz, Y. Z. (2016). *Türkçenin sadeleşme tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan hareketi*. Türk Dil Kurumu.

Özkan, M. (2012). Yenileşme sürecinde Türk dili. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 32*, 29.

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Püsküllüoğlu, A. (2002). *Öz Türkçe sözlük*. Arkadaş.

Şirin, H. (2016). *Başlangıçtan günümüze Türk yazı sistemleri*. Bilge Kültür-Sanat.

Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Timurtaş, F. K. (2009). *Eski Türkiye Türkçesi*. Kapı.

Timurtaş, F. K. (2013). *Makaleler: Dil ve edebiyat incelemeleri* (M. Özkan, Haz.). Türk Dil Kurumu.

Timurtaş, F. K. (2015). *Osmanlı Türkçesine giriş I*. Alfa.

Tuna, O. N. (2020). *Sümer ve Türk dillerinin tarihî ilgisi ve Türk dilinin yaşı meselesi*. Türk Dil Kurumu.

Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Derleme sözlüğü*. https://sozluk.gov.tr/

Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Tarama sözlüğü*. https://sozluk.gov.tr/

Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. (t.y.). http://teis.yesevi.edu.tr/

Uyğur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız sözlüğü* (A. Taymas, Çev.). Türk Dil Kurumu.

Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Zülfikar, H. (2011). *Terim sorunları ve terim yapma yolları*. Türk Dil Kurumu.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEN ADIYAMAN AĞIZLARINA: BENZER ATASÖZLERİ

*Sunay DENİZ**
*Fecri YAVİ***

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk; Türk dilinin geçmişine pek çok konuda ışık tutan, verdiği bilgilerle Türkçenin geçmişini bugüne taşıyan bir eserdir. Eseri kıymetli kılan bir nokta da çeşitli konulara dair çok sayıda atasözü bulundurmasıdır. Türk dilinin bu eşsiz eseri, bu yönüyle Türk atasözlerinin derlendiği ilk kaynaklardandır. Türk milletinin ortak değer yargılarını, geleneğini, yaşayış şeklini, duygu ve düşüncelerini dile getiren atasözlerinin eserde genişçe ele alındığı görülmektedir. Eserdeki atasözlerinin bir kısmının asırlar geçmesine rağmen bugün hem yazı dilinde hem de ağızlarda aynı şekliyle kullanıldığı bilinmektedir. Bir kısmının ise konu ve anlamında herhangi bir farklılaşma olmadan aynı fikir ve düşünceyi farklı kavramlar ile bugüne ilettiği açıktır.

Bu bildiride, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Adıyaman ağızlarında konu, içerik, şekil ve anlam yönüyle benzer atasözleri ele alınmıştır. Bunun için Ahmet Bican Ercilasun'un "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri" ve M. Fatih Alkayış'ın "Adıyaman Ağzında Atasözleri ve Deyimler 1-2" adlı çalışmaları kaynak olarak kullanılmıştır. Bu eserlerde yer alan atasözlerinin benzerlikleri üzerinde durulmuş ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten Adıyaman ağızlarına sözcüklerinde herhangi bir değişme olmadan kullanılan atasözleri ve sözcükleri değişmesine rağmen aynı anlamı taşıyan atasözleri araştırılmıştır.

Çalışmanın inceleme kısmında benzer atasözleri, "Dîvânu Lugâti't-Türk ve Adıyaman Ağızlarında Şekil ve Anlam Açısından Benzer Atasözleri" ve "Dîvânu Lugâti't-Türk ve Adıyaman Ağızlarında Anlam Açısından Benzer

* Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, sddeniz1@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8169-4806.

** Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, fecri.yavi@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0323-3841.

Atasözleri" olmak üzere iki başlık altında ele alınmıştır. Eserde farklı konularda söylenmiş atasözlerinden yirmi yedi tanesinin Adıyaman ağızlarındaki yansımaları dikkat çekmektedir. Hatta bu yirmi yedi atasözünden iki tanesi bugün Adıyaman ağızlarında sözcükleri değişmeden aynı biçimiyle kullanılmaktadır.

Bu çalışma, geçmişten günümüze Türkçenin ortak söz varlığını ve bu söz varlığının asırlar boyu devam ettiğini göstermektedir. Aralarında coğrafya farklılığı ve uzun bir zaman aralığı olmasına rağmen Türkçenin iki farklı lehçeleri olan Karahanlı ve Türkiye Türkçelerinde aynı atasözlerinin bazen şekil açısından farklılık arz ederek kimi zaman ise benzer yapılarda ve aynı anlamlarda yaşatılması, Türk töresinin ve ortak kültürün sözlü edebiyat ürünleri aracılığıyla kuşaktan kuşağa taşındığını gözler önüne sermektedir.

Anahtar Sözcükler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Adıyaman ağızları, atasözleri.

From *Dîvânu Lugâti't-Türk* to the Adıyaman Dialects: Similar Proverbs

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk is a work that sheds light on many aspects of Turkish language history, preserving its legacy through the information it offers. A key feature that adds value to the work is its inclusion of numerous proverbs on various subjects. This unique work is among the earliest sources compiling Turkish proverbs. It is observed that the proverbs, which express the common values, traditions, lifestyle, feelings, and thoughts of the Turkish people, are extensively discussed in this work. Some proverbs in the book have been used unchanged in both written and spoken language for centuries. Others have conveyed the same ideas to the present day through different expressions, while maintaining their original themes and meanings.

This paper examines the proverbs from *Dîvânu Lugâti't-Türk* that are similar in theme, content, form and meaning to those found in the Adıyaman dialects. For this purpose, Ahmet Bican Ercilasun's "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri" and M. Fatih Alkayış's "Adıyaman Ağzında Atasözleri ve Deyimler 1-2" have been used as primary sources. The similarities among the proverbs in these works have been highlighted, and proverbs and words used without any change from the *Dîvânu Lugâti't-Türk* to the Adıyaman dialects, as well as proverbs that carry the same meaning despite changes in wording, have been investigated. In the examination section of the study, similar proverbs are discussed under two headings: "Proverbs Similar in Form and Meaning in Dîvânu Lugâti't-Türk and the Adıyaman Dialects" and "Proverbs Similar in Meaning in Dîvânu Lugâti't-Türk and the Adıyaman

Dialects." The reflections of twenty-seven proverbs spoken on various topics in the work are noteworthy in the Adıyaman dialects. In fact, out of these twenty-seven proverbs, two are used in the Adıyaman dialects today in the same form without any change in wording.

This study shows the common vocabulary of Turkish from past to present and that this vocabulary has continued for centuries. Despite the geographical differences and long time span between them, the fact that the same proverbs are sometimes expressed with different forms and sometimes with similar structures and meanings in two distinct Turkish dialects, Karakhanid and Turkey Turkish , reveals that the Turkish tradition and shared culture have been transmitted from generation to generation through oral literary products.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Adıyaman dialects, proverbs.

Giriş

Türk dili, edebiyatı, kültürü, tarihi, coğrafyası, folkloru, yaşayış biçimi, inancı gibi pek çok konuda değerli bilgiler içeren, Kâşgarlı Mahmud tarafından 1077 yılında tamamlanan *Dîvânu Lugâti't-Türk*; Türk dilinin ilk sözlüğü ve gramer kitabıdır. İçinde bulundurduğu birbirinden değerli bilgilerle Türk dili sevdalılarına kaleme alındığı günden bugüne kılavuzluk etmiş ve araştırmacılar için pek çok konuda başvurulan en değerli kaynak olmuştur. Türk diliyle ilgili çok değerli bilgiler veren eserde çok sayıda Türkçe sözcüğe Arapça karşılık verilerek bu sözcükler şiir parçaları, atasözleri ve deyimlerden örnekler verilerek açıklanmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk, bugüne kadar pek çok araştırmacı tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmış ve hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalardan biri de *Dîvânu Lugâti't-Türk* teki atasözleri konusudur. Carl Brockelmann, Necib Asım, Ali Ulvi Elöve, Talat Tekin, Ahat Üstüner, Hatice Korkmaz, Saim Sakaoğlu, Ahmet Bican Ercilasun gibi araştırmacılar bu hususta araştırma yapanlardan sadece birkaçıdır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te atasözü "sāw: Atasözü (mesel)" (Ercilasun, Akkoyunlu, 2014, s. 810) sözcüğüyle adlandırılır. Aksoy "Atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözler" (Aksoy, 1981, s. 36); Parlatır "Uzun deneme ve gözlemlere dayanan düşüncelerden doğan, kesin hükümler içeren, bilgece bir tavırla öğüt verir ve yol gösterir nitelikte olan, yüzyıllar boyu sözlü geleneğin içinde beslenerek halk tarafından benimsenmiş bulunan ve de halkın ortak değer yargılarını taşıyan kalıplaşmış özlü sözlerdir" (Parlatır, 2007, s. 2) diye tanımlarlar. Türkçe Sözlükte ise "Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz; deme, mesel, sav, darbımesel" (TS, 2023, s.

281) şeklinde bir tanım yapılmaktadır. Ayrıca nesilden nesile aktarılan atasözleri için "Çok çeşitli soyut ve somut anlam varlığı bakımından da dikkat çektiği, ifade ettiği gerçek anlamın dışında başka anlamları ifade eden atasözleri bütünüyle ya da kısmen mutlaka metaforik (deyim aktarmalı, eğretilemeli) ya da metonimik (ad aktarmalı, düz değişmeceli) süreçlere işaret etmektedir.'' denilir (Mairambek Kyzy, Aka, 2024, s. 900 -944).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geniş bir yer tutan atasözlerinin sayısıyla ilgili çeşitli araştırmacılar farklı sayılar vermiştir. Ercilasun "Tekrar edilen atasözleri de sayılmak şartıyla 304 atasözü vardır. 26 atasözü iki kez, 6 atasözü üç kez tekrarlanmıştır. Tekrarları hesaba katmazsak *Dîvânu Lugâti't-Türk*'deki atasözü sayısı 266 olur" (Ercilasun, 2020, s. 53) derken Üstüner "Divanda 289 atasözü yer alır" (Üstüner, 2017, s. 117) der ve "Abdulahad Nuri (1918-1923) 251 atasözü; Carl Brockelmann (1920) 264 atasözü; Necip Asım (1922-23) 274 atasözü; Talat Tekin (1989) 289 atasözü; Ağaverdi Halil (2001) 316 atasözü…" (Ercilasun, 2020, s. 54) gibi sayılar vermişlerdir. Sayılar farklı olsa da şu açıktır ki *Dîvânu Lugâti't-Türk*, atasözleri konusunda da zengin bir kaynaktır ve Türklerin deneyim, birikim, duygu, düşünce dünyasının ürünü olan bu sözlerin o dönemde hangi konularda söylendiği ve nasıl ifade edildiği hakkında bilgiler veren değerli bir eserdir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te pek çok konu hakkında söylenmiş, o dönemin Türk toplum hayatını, yaşayış biçimini, duygu ve düşüncesini, olayları değerlendirme şeklini, bakış açısını, her duruma farklı bir özlü söz söyleme beceri ve zekâsını yansıtan çok sayıda atasözünü görmek mümkündür. "Namuslu, çalışkan, kahraman, hayırsever, misafirperver olmayı ileride tutup, ahlaksızlığı, üşengeçliği, korkaklığı, aç gözlülüğü, havalılığı çok eleştiren çok zekice ve merak konusu atasözlerini M. Kaşgari eserinde çok sayıda gösterebiliriz. Onlarda bunlar yanında insan ömrünün kısalığı, ölümün kaçınılmaz olduğu ama kendisi öldükten sonra da halk dilinde güzel isim ile de yaşamanın mümkün olduğu gösteriliyor" (Mahmutov, 1999, s. 87) denmektedir. Ayrıca "Dilin zenginliği, çeşitli karmaşık fikir ve görüşleri zihinlerden kolaylıkla silinmeyecek çekici bir cümle yaparak anlatma başarısı; milletin anadilini kullanmadaki mahareti ve bilgeliği de atasözlerinden anlaşılabilir" (Üstüner, 1991, s. 391-428).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te çeşitli konularda söylenen özlü sözlerin yüzyıllar içerisinde dile getirilişi, söyleniş biçimi değişse de ele alınan konular farklılık göstermez hatta "Belki zamanla içerisinde kelimeler değişse de anlam bir bütün olarak kalır" (Gömeç, 2021, s. 89-108). Cimrilik, bilgelik, beceri, dilin önemi, fakirlik, hasislik, cömertlik, akıl, doğruluk, iyilik, kötülük, zenginlik, insan ömrü, ölüm vs. konularına bakış açısı geçmişte ne ise bugün de aynıdır. Dolayısıyla *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te kayda alınan pek çok atasözü bugün Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı bir söyleyişle ancak anlamında her hangi

bir değişme olmamak kaydıyla yer almaktadır. Nitekim Adıyaman ağızlarında da *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan konu ve anlam bakımından benzer ancak söylenişi farklı ve o yöre ağzında yaygın bir şekilde kullanılan çeşitli atasözleri kullanılmaktadır.

Bu bildiride, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Adıyaman ağızlarında aynı fikir ve düşünceyi savunan, konu ve anlam yönüyle benzer birkaç atasözü ele alınmıştır. Bunun için Ahmet Bican Ercilasun'un "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri" ve M. Fatih Alkayış'ın "Adıyaman Ağzında Atasözleri ve Deyimler 1-2" adlı çalışmaları kaynak olarak kullanılmıştır. Bu eserlerde yer alan atasözlerinin hangi konularda söylendiği ve anlamları üzerinde durulmuştur. Ayrıca *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten Adıyaman ağızlarına sözcüklerinde herhangi bir değişme olmadan kullanılan atasözleri varsa bunlar da açıklanmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk ve Adıyaman Ağızlarında Şekil ve Anlam Açısından Benzer Atasözleri

Bu bölümde, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (DLT) ve Adıyaman ağızlarında (AA) şekil ve anlam açısından benzer atasözleri incelenmiştir. Bu incelemelerde bazı atasözlerinin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen şekilleri Adıyaman ağızlarında kısmen veya büyük ölçüde korunarak devam ettirilmiştir. Bu atasözlerinde bazı sözcükler ve cümle yapısı ortaktır. Karahanlı Türkçesinde kullanılıp günümüzde kullanılmayan sözcükler yerine ise günümüz Türkiye Türkçesinde kullanımda olan sözcükler seçilmiştir. Tespitlerimize göre DLT'den bugünkü Adıyaman ağızlarına ulaşan bu atasözleri şunlardır:

Kötülüğün başka bir kötülükle çözülemeyeceği bunun yerine barış ve anlayışla hareket edilmesi gerektiği hususunda DLT'de geçen *Kānıg kān bile yūmas* "Kanı kan ile yıkamazlar." atasözü, Kâşgarlı Mahmud'a göre şu şekilde açıklanmıştır: Kan, kan ile yıkanmaz. "Bir fitne, benzer bir fitneyle yatıştırılmaz; ancak barışla (yatıştırılır)" anlamındadır. Kan kanla yıkanmaz. Yani, fitne barışla yatıştırılır. Bu atasözüyle benzer bir atasözü ise şu şekildedir: *Ōtug oḍguç birle öçürmes* "Ateşi alevle söndürmezler." Kâşgarlı'ya göre bu atasözü ateş alevle söndürülmez anlamı taşır ve fitnenin fitneyle değil, barış yoluyla yatıştırılacağını anlatmak için kullanılır (Ercilasun, 2020, s. 198, 181).

AA'da, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen yukarıdaki atasözüyle hemen hemen aynı şekle sahip *Ḳanı ḳannan yumazlar, ḳanı sunan yullar* atasözü kullanılır ki bu atasözü kötü bir olayın üzerine kötülükle gidilmez, bu tür durumlarda tarafları kışkırtmak, körüklemek yerine barıştırmak, uzaklaştırmak gerekir anlamlarını taşır (Alkayış, 2021, s. 65).

Bu atasözlerinde geçen "*Kānıg kān bile yūmas* ve *Ḳanı ḳannan yumazlar*" biçimleri küçük ses farklılığıyla kullanılan atasözlerinden biridir. Sakaoğlu bu atasözünü "Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Atasözlerinin Anadolu'daki İzleri"

adlı çalışmasında "Sonuna ek unsur gelen" başlığı altında ele almış ve hem yazı dilinde hem de Anadolu ağızlarında yaygın bir şekilde kullanılan "Kanı kan ile yumazlar, kanı su ile yurlar" (Sakaoğlu, 1999, s. 45) örneğini vermiştir. Bu atasözleri hem DLT'de hem de AA'da aynı sözcüklerle kullanılmaktadır. Yöredeki bu kullanım DLT'deki şeklin genişletilmiş biçimidir.

İnsanın kendi yakını veya çevresinden birinin yükselmesine ihtimal verilmemesi hususunda DLT'de *Evdeki buzagu öküz bolmas* "Evdeki buzağı öküz olmaz." atasözü geçmektedir. Bu atasözü, Kâşgarlı'ya göre "Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz. Bu, fazilet ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu, küçükken gördükleri gözle hâlâ küçük olarak görürler." anlamlarını taşımaktadır (Ercilasun, 2020, s. 189).

AA'da bu atasözüyle şekil ve anlam açısından aynı özellikler taşıyan *Ev bızağısından ökiz olmaz* atasözü mevcuttur. Bu atasözü insanlar, kendi çevrelerinden veya akrabalarından bir kimsenin yükselmesini, belli bir makama gelmesini yadırgarlar; ona yakıştıramazlar. Ama yabancı bir kimsenin yükselişini, belli bir makama gelişini (kendisini önceden tanımadıkları için) kolaylıkla kabullenirler anlamlarında kullanılmaktadır (Alkayış, 2019, s. 34).

Türk toplumunda misafire çok özel bir değer verilir. Misafir bir nevi bereketin, kısmetin, bolluğun sembolüdür. Misafire verilen değer konusunda DLT'de *Üme kelse kut kelir* **"**Konuk gelse uğur gelir." atasözü mevcuttur. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü "Sana misafir gelirse onunla beraber uğur ve bereket de gelir. Misafir mübarek tutulur, istiskal edilmez." anlamlarını taşımaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ayrıca *Anuk utru tutsa yōkka sānmas* "Hazır (yemek) sunulursa yoğa sayılmaz." atasözü de vardır ve bu atasözü ev sahibinin gücü yettiği kadar hazırlık yapması için söylenir ve hazır bulunan yemek misafire sunulursa yok sayılmaz anlamını taşır (Ercilasun, 2020, s. 178, 177).

AA'da yukarıdaki atasözüne benzer *Mısafır bereketţír* atasözü kullanılmaktadır. Bu atasözü, misafir, evin bereketidir, ona ikramda bulunulmalıdır anlamlarını taşımaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ve Adıyaman ağızlarında kullanılan bu iki atasözünde şekil açısından büyük bir benzerlik göze çarpmaktadır. Yalnızca günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılmayan *üme* ve *kut* sözcükleri için *misafir* ve *bereket* sözcükleri kullanılmıştır. Adıyaman ağzında bu atasözüne benzer anlam taşıyan diğer atasözleri ise şu şekildedir: *Mısafıra ikramda bulınmassan o ziyaret ḳebír ziyaretíne döner / Mezara gidersen ancaḫ ölíler* insana *ikram ėtmez:* İnsan insana ikramda bulunur, insanın olduğu yerde ikram vardır. İkramın olmadığı tek yer, mezarlıktır. Onun dışında, insanlar birbirlerinden ikramı eksik etmezler. Misafirine ikramda bulunmayan ev sahibi ona karşı hürmetsizlik etmiş sayılır (Alkayış, 2019, s. 45); *Evíní yıḫ, yüzíní ağart:* Bir misafirin geldiğinde ikramda ona karşı mahcup olmaktansa,

elinde avucunda ne varsa onları seferber et ve misafirini en güzel biçimde ağırla. Gerekiyorsa evini yık ama yüzünü ağart; *Giden mısafırı yėdí adım uğırla:* Misafire saygı, gelenek ve göreneklerimizde önemli bir yer tutmaktadır. Ev sahibinin kendi misafirini en az yedi adım uğurlaması bir nezakettir, ona verilen değerin bir göstergesidir (Alkayış, 2021, s. 46, 52) şeklinde aynı anlamda çeşitli atasözleri vardır.

Gelecekte başarılı, faydalı, iyi işler yapacak kişi henüz küçük yaşlarda kendini belli eder. Bu hususta *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *Boldaçı buzagu öküz ara belgülüg* "Olacak buzağı, öküzler arasında belli(dir)." atasözü mevcuttur. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü öküz olacağı umulan buzağı, öküzler arasında belli olur anlamı taşır celadetli ve akıllı olup kendisinden her türlü hayır beklenen genç için söylenir (Ercilasun, 2020, s. 190).

AA'da bu atasözüyle şekil açısından kısmen benzer ama aynı anlama gelen *Olacaḫ ōlaḫ kösde belli olur* atasözü kullanılmaktadır. Bu atasözü bir kişinin iyi mi kötü mü; çalışkan mı tembel mi olduğu daha küçük yaşlarda durumundan, davranışlarından, konuşma biçiminden belli olur (Deniz, 2024, s. 291-296) biçiminde ifade edilir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te ve Adıyaman ağızlarında kullanılan bu iki atasözünde düşünce hayvanlar aracılığıyla aktarılamaya çalışılmıştır.

Misafirin görgüsüzlüğü, patavatsızlığı, ahmaklığı, edep kurallarına uymaması konusunda ise DLT'de *Endik üme ewligni agırlar* "Aptal konuk ev sahibini ağırlar." atasözü mevcuttur. Bu atasözü, Kâşgarlı'ya göre ebleh misafir ev sahibini ağırlar, aslında misafiri ağırlamak vaciptir, anlamlarını taşır (Ercilasun, 2020, s. 179).

AA'da yukarıdaki atasözüyle şekil ve anlam açısından benzer *Mısafırın eḥmaḳı ev seḥebíní de'vet ėdermíş* atasözü kullanılmakta olup bu atasözü ahmak misafir, sofra kurulduğunda ev sahibini yemeğe buyur edermiş anlamı taşır. Böyle bir davranış, görgü ve adap kurallarına aykırıdır (Alkayış, 2021, s. 70).

Misafir olarak gidilen evde paylaşmak, sohbet etmek, dertleşmek gibi şeyler yerine amaç sadece doymak ve oradan ayrılmak ise şu atasözleri söylenir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu amaçla söylenmiş *Ewlig toḍgursa közi yolka bolur.* "Ev sahibi doyurunca (konuğun) gözü yolda olur." atasözü mevcuttur. Kâşgarlı'ya göre bu söz, ev sahibi misafiri doyurursa, misafirin gözü gitmek için yolda olur anlamı taşır ve yemek yedikten sonra müsaade isteyen için söylenir (Ercilasun, 2020, s. 194).

AA'da bu atasözüyle şekil açısından kısmen benzer ama aynı anlamı veren *Kürt yir, çarığına baḫar* atasözü kullanılmaktadır. Bu atasözü; Kürt, mi-

safirliğe gittiğinde yemekten hemen sonra ayakkabısına bakar, kalkıp gitmek ister. Çünkü artık karnı doymuş, işi bitmiştir. Daha fazla beklemesine gerek yoktur (Aklayış, 2021, s. 65) şeklinde ifade edilir.

Ölümün kaçınılmaz ancak güzel adın baki kalacağı hususu, DLT'de *Yalŋuk oglı yōkaḍur, eḍgü atı kalır.* "İnsanoğlu yok olur, iyi adı kalır." atasözüyle anlatılmaya çalışılmıştır. Kâşgarlı'ya göre bu söz, âdemoğlu ölerek yok olur; eğer hayırlı ve iyilikte bulunan biri ise onun zikri ve adı kalır anlamı taşır ve iyilik yapılması için söylenir (Ercilasun, 2020, s. 203).

AA'da bu atasözüne benzer *At ölír nalı ḳalır, yiğít ölír namı ḳalır* atasözü kullanılmaktadır. Bu söz, bir at öldüğünde ondan geriye nal (bir demir parçası) kalır ancak bir yiğit öldüğünde ondan geriye yiğidin dilden dile dolaşan kahramanlıkları, başarıları, cesareti kalır (Alkayış, 2019, s. 24) anlamlarını taşır.

Dîvânu Lugâti't-Türk ve Adıyaman Ağızlarında Anlam Açısından Benzer Atasözleri

Kötü niyeti içinde taşıyan içten pazarlıklı insanların dışarıdan bakınca fark edilemeyeceği konusunda DLT'de *Kişi alası içtin yılkı alası taştın* "Kişi(nin) alacası içte, hayvan(ın) alacası dışta." atasözü bulunmaktadır. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü insanın alacası içindedir; yani muhalif olduğunu gizler; hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür anlamı taşır ve arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bu atasözüyle benzer anlam taşıyan *Karga karısın kim bilir, kişi alasın kim tapar* "Karga(nın) yaşlısını kim bilir, kişi(nin) alacasını kim bulur." atasözü de kaydedilmiştir (Ercilasun, 2020, s. 178, 188).

AA'da yukarıdaki atasözüyle benzer anlam taşıyan *Ağacın ḳurdı içínde* atasözü kullanılmaktadır ki bu atasözü, içten pazarlıklı insanın kurdu, kini hep içindedir, dıştan bakıldığında görülmez (Alkayış, 2021, s. 25) şeklinde açıklanabilir. Bu atasözleri aynı konu ve anlamda farklı sözcüklerle söylenmiş atasözleridir.

Bir canlının kendi ölümüne sebep olacak bazı tehlikeli davranışlarda bulunmasıyla ilgili DLT'de *Öldeçi sıçgan müş taşakı kaşır* "Ölecek sıçan kedi taşağı kaşır." atasözü bulunmaktadır. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü şu şekilde açıklanabilir: ölümü yaklaşan sıçan kedinin taşaklarını kaşır. Bu, ölümüne yol açacak şeyin etrafında dönen kimse için kullanılır. Sıçanın ölümü yaklaşmış ise kedinin taşağını kaşır. Yok olmaktan başka sonucu olmayan bir işe asılan için söylenir (Ercilasun, 2020, s. 188).

AA'da kullanılan *Ḳarınçanın ölímí gelirse ḳanatlanır* atasözü de DLT'de kaydedilen atasözüyle benzer anlam taşımaktadır. Bu atasözü; ölümü gelen

kişi, gider bir yerlere çatar ve karşılığında cezasını bulur (Alkayış, 2019, s. 42) şeklinde ifade edilir.

Bir evladın huyca aileden birine özellikle de babaya benzemesi hususunda DLT'de *Būzdan suw tamar* "Buzdan su damlar." atasözü bulunmaktadır. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü şu şekilde açıklanabilir: buzdan su damlar. Bu, huyca babasına benzeyen için söylenir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te aynı zamanda *Müş oglı muyava togar* "Kedi yavrusu miyavlayarak doğar." atasözü de aynı anlamı taşımaktadır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud bu atasözü için şunları söyler: Kedinin yavrusu anası gibi miyavlar. Babasının huyunu alan evlat için söylenir (Ercilasun, 2020, s. 199, 191).

AA'da bu atasözleriyle benzer anlam taşıyan *Yılanın yavrısı zeyirsíz olmaz* atasözü kullanılmaktadır. Bu atasözü; yavru, küçük de olsa huy olarak büyüklerine çeker, büyüklerinin özelliklerini taşır (Alkayış, 2019, s. 51) şeklinde açıklanabilir.

Ölümü her canlının tadacağı konusunda benzer anlamda DLT'de şu atasözleri kaydedilmiştir: *Öḍ keçer kişi tuymas, yalŋuk oglı meŋgü kalmas:* "Zaman geçer, kişi sezmez; insanoğlu ebedî kalmaz. Zaman geçer, insan onu hissetmez ve insanoğlu ebedî olarak yaşamaz."; *Yalŋuk meŋgü tirilmes, sınka kirip kirü yanmas* "İnsan ebedî yaşamaz, mezara girince geri dönmez. Âdemoğlu sonsuza dek yaşamaz; mezara girince bir daha oradan dönmez." (Ercilasun, 2020, s. 175, 198).

AA'da benzer anlam taşıyan *Arpa eken de ölmíş buğda eken de:* atasözü kullanılmaktadır ki bu atasözü şu şekillerde açıklanabilir: Herkesin gideceği yer bellidir. Bu dünyada iyi giyinen de ölür, kötü giyinen de. Her gün etli yemek yiyen de ölür, soğan-ekmek yiyen de. Bey de ölür, köle de (Alkayış, 2019, s. 23).

Başkasının malının sahiplenilmemesi, emanet mala gereğinden fazla mana yüklenmemesi hususunda DLT'de *Aḍın kişi nēŋi neŋsinmes* "Başka kişi(nin) malı sahiplenilmez." atasözü bulunmaktadır. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü başkasının malı senin elinde olsa bile mal sayılamaz, çünkü o geri alınır (Ercilasun, 2020, s. 178) anlamı taşır.

AA'da bu atasözüyle benzer anlam taşıyan *Amanat ata binen tėz ėner* atasözü mevcuttur. Bu atasözü, başkasına ait olan bir mal ile ilgili uzun vadeli plan yapmamak, hayal kurmamak gerekir. Emanetin sahibi onu senden en çok ihtiyaç duyduğun zamanda isteyebilir. O zaman da bütün hayallerin yatar (Alkayış, 2020, s. 23) biçiminde açıklanabilir.

Akrabaların birbirini sevmeleri, korumaları, destek olmaları konusunda DLT'de şu sözler kaydedilmiştir: *İngen ıŋrasa botu bozlar* "Dişi deve inlese

deve yavrusu böğürür." Dişi deve inlerse, yavrusu ses verir. Akrabaların birbirlerini sevmeleri ve şefkatli davranmaları için söylenir; *Etli tırŋaklı aḍırmas:* "Et ile tırnak ayrılmaz." Etle tırnak birbirinden ayrılmaz. Yakınlıklar için kullanılır; tırnakla et arasında ayrılık olmadığı gibi akraba arasında da ayrılık olmaz demektir (Ercilasun, 2020, s. 180, 181).

AA'da bu atasözleriyle benzer anlam taşıyan *Aḳruba ne ḳeder kötí olsa da élín eyyisínden eyyidir* atasözü kullanılmaktadır. Bu atasözü, kötü akraba insana elden daha yakındır; çünkü kan bağından dolayı akraba akrabaya acır, yardım eder, sahip çıkar anlamlarını taşımaktadır. Buna benzer anlam taşıyan *İt ḳuyrığını ḳapı arasında ḳomaz* atasözü de vardır ki şu şekilde açıklanabilir: kişi, kendi yakınına sahip çıkar. Ona zarar gelebilecek durumlara karşı önceden tedbir alır ve onun zarar görmesini önler (Alkayış, 2019, s. 22, 41).

İnsanlar arasında yardımlaşmanın, el birliğinin, destek olmanın önemine dikkat çekmek için DLT'de *Arpasız at aşumas, arkasız alp çerig sıyumas* "Arpasız at aşamaz, arkasız alp asker kıramaz." atasözü mevcuttur. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü at arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit de arkasında ona yardım eden birisi bulunmazsa düşman safını kıramaz anlamlarını taşır ve işlerde yardımlaşma tavsiye edileceği zaman söylenir (Ercilasun, 2020, s. 180).

AA'da bu atasözü ile benzer anlamda kullanılan *Dal dalnan gürler* atasözü kullanılmaktadır. Bu atasözü şu şekillerde açıklanabilir: İnsan tek başına bir güç oluşturamaz. Ancak birkaç kişiyle bir araya geldiğinde belirli bir güce erişir. Birlikten kuvvet doğar. Adıyaman ağzında aynı zamanda bu atasözüne benzer *Daş daşa değmediG tuvar olmaz* atasözü de vardır ki insanlar el birliği etmeden, birbirlerine destek olmadan güç birliği oluşturamaz ve yükselemezler (Alkayış, 2021, s. 37) anlamlarını taşır.

DLT'de kişinin sahip olduklarının değerini bilmemesi, yeterince önem vermemesi ancak asıl olanın kıymet bilmek, saygı duymak olduğunun önemini vurgulayan *Bār bakır, yōk altun* "Var (olan) bakır, yok (olan) altın(dır)." atasözü bulunmaktadır. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü elde bulunan şey bakır gibidir, ona değer verilmez; bulunmayan şey ise değer bakımından altın gibidir şeklinde açıklanabilir ve akrabaları yanında değersiz görülen, fakat kaybedildiği zaman arkasından üzüntü duyulan kimse için kullanılır (Ercilasun, 2020, s. 185).

AA'da yukarıdaki atasözü ile benzer anlamda kullanılan *Ḫaḫ gelír bana danışır, bením evlaṭlarım benί beğenmez* atasözü mevcuttur. Bu atasözü şu şekillerde açıklanabilir: Herkesin akıl danıştığı, her sıkıntıda kendisine başvurduğu yol gösterici bir insan, öz evlatları tarafından beğenilmez, değersiz

görülür. Toplumda saygın bir yeri olan bir baba için bu durum çok hazindir (Alkayış, 2021, s. 56).

DLT'de birine kefil olmanın insanı sıkıntıya sokacağı, zor durumda bırakacağı konusunda *Elig tutgınça ot tut* "Kefil olacağına ateş tut." atasözü mevcuttur ki Kâşgarlı'ya göre bu atasözü ateş tutmak kefil olmaktan iyidir; çünkü o sonunda pişman olur (Ercilasun, 2020, s. 195) şeklinde açıklanabilir.

AA'da kullanılan *Ḳar, güneşe güvenmezmiş* atasözü verdiği sözü yerine getirmeyen, karşısındakine güven vermeyen birine insan ne inanır ne de kefil olur; kefil olduğu takdirde bu işten zarar göreceğini iyi bilir anlamlarını taşır. DLT'de kullanılan atasözüyle anlam açısından oldukça benzerlik gösteren *Aḳḳılsız adam kefil olır* atasözü de Adıyaman ağzında mevcuttur. Bu atasözü kefil olmak risktir, akılsızlıktır. Akıllı kimse, kendisini zora sokacak davranışlardan kaçar, başkaları için sorumluluk almaz (Alkayış, 2021: 66; 2019, s. 22) şeklinde açıklanabilir.

Her insanın çekindiği, korktuğu kendisinin üzerinde bir güç muhakkak vardır. Bu konuda DLT'de *Arslan kökrese at aḍakı tuşanur* "Aslan kükrerse at ayağı dolaşır." atasözü ile anlatılmıştır. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü aslan kükrese atın ayakları birbirine dolanır şeklinde açıklanabilir ve zayıf birinin bir büyüğe mukavemet etmesi; büyük üstüne gelince de titremesi durumunda söylenir (Ercilasun, 2020, s. 193).

AA'da yukarıdaki atasözüyle anlam açısından oldukça benzerlik gösteren *Şah şaha bağlı, şah da padişaha bağlı* atasözü kullanılmaktadır. Bu, bir insan ne kadar yetkili ve rütbeli olursa olsun, onun da bağlı olduğu, hesap verdiği ve sözünü dinlediği birileri mutlaka vardır anlamını taşır. Adıyaman ağzında benzer anlamları taşıyan *Her ḳuşın bi Süleyman'ı olır* atasözü de vardır ki bu, bir kuş ne kadar yırtıcı olursa olsun, onun da korktuğu, itaat ettiği, boyun eğdiği daha güçlü bir kuş vardır; bir insan ne kadar azametli, güçlü kuvvetli olursa olsun, onu da aşan birileri mutlaka bulunur (Alkayış, 2021, s. 77, 54-55) şeklinde ifade edilir.

İnsanlar arasında fitnelik yapan, kötülüğe sebep olan, ortalığı karıştırıp insanları birbirine düşüren kişinin yaptığı bu davranış neticesinde kendisi de muhakkak zarar görür. Bu hususta DLT'de *Tütün kopursa ışlanur* "Duman kaldıran islenir." atasözü vardır. Kâşgarlı'ya göre bu atasözünde kim ki fitne çıkarırsa fitneden bir zarar mutlaka kendisine de dokunur anlamı ifade edilmek isteniyor. Eserde *Kökke sagursa yūzke tüşür* "Göğe tükürse yüze düşer." atasözü de kaydedilmiştir ki Kâşgarlı'ya göre bu söz, kendinden büyükle dalaşıp yenilen veya birisinin bir başkasına çirkin bir iş yapıp da içine kendisinin düştüğü kişilerin durumları söylenir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te benzer anlamları veren bir diğer atasözü ise *Arı kawçıtsa ısrur* "Arı kışkırtılırsa ısırır." atasö-

zü de vardır. Kâşgarlı'ya göre bu söz, fitne çıkarıp içine düşen için kullanılır (Ercilasun, 2020, s. 192-193, 195).

AA'da yukarıda DLT'den aktarılan atasözleriyle benzer anlamlar taşıyan *Eşşegímí yiyen ḳurda ḳalmaz, ama ben eşşegsíz ḳaldım* atasözü kullanılmaktadır. Bu söz, bana zarar veren kişi elbet bir gün cezasını bulur, bu yaptığı onun yanına kalmaz; ancak benim işim aksadı, olan bana oldu (Alkayış, 2021, s. 44) şeklinde açıklanabilir.

DLT'de bazı işlerin gizlenemeyeceği, gizlemenin mümkün olmadığı durumlar için kullanılan *Tewe münüp kōy ara yaşmas* "Deve binip koyun arasında saklanılmaz." atasözü mevcuttur. Kâşgarlı'ya göre bu atasözü deveye binen, kendisini koyunlar arasında saklayıp gizleyemez şeklinde açıklanabilir ve şöhret bulmuş bir işi saklamak isteyenler için söylenir (Ercilasun, 2020, s. 198).

AA'da bu atasözü ile benzer anlam taşıyan *Davul gizlí çalınmaz* atasözü kullanılmaktadır ki bu söz, bazı işler gizli yapılamaz, başkalarından gizlenemez; işin niteliği, onun gizli yapılmasına engeldir (Alkayış, 2021, s. 38) şeklinde açıklanabilir.

Sonuç

Sonuç olarak 11. yüzyılda kaleme alınan *Dîvânu Lugâti't-Türk* atasözleri konusunda da oldukça zengin ve paha biçilmez bir kaynaktır. İçerisinde çeşitli konularda söylenmiş pek çok atasözü bulunmaktadır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki atasözleriyle konu ve anlam bakımından benzer bazı atasözleri Adıyaman ağızlarında da kullanılır. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te fitnelik, kefil olma, ölüm, akıllı ve başarılı olma, misafire verilen önem, akrabaya verilen değer, yardımlaşma, güç, görgüsüzlük, kötülük gibi konularda söylenmiş atasözleri yöre ağızlarında da aynı anlamda ancak farklı kavramlarla yer almaktadır. Fakat incelemeye dâhil olan "*kānıg kān bile yūmas* ve *evdeki buzagu öküz bolmas*" şeklinde iki atasözü bugün aynı manada yöre ağzında *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki şekliyle yer almaktadır. Adıyaman ağızlarında yer alan bazı atasözlerinde, sözcükleri *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki biçimiyle kullanılan örnekler de bulunmaktadır. Yukarıda bahsi geçen konulara 11. yüzyılın bakış açısı neyse bugün Adıyaman ağızlarında da bu konulara bakış açısı aynıdır. Bugün benzer durumlar için söylenen atasözlerinin bünyesinde bulunan pek çok sözcük değişse de savunulan fikir ve düşüncenin değişmediği neredeyse hepsinin aynı veya benzer anlamlar yüklendiği gayet açıktır.

Kaynakça

Aksoy, Ö. Asım. (1981). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 1- Atasözleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Alkayış, M. Fatih. (2021). *Adıyaman ağzında atasözleri ve deyimler -1*. Hiperyayın.

Alkayış, M. Fatih. (2019). *Adıyaman ağzında atasözleri ve deyimler -2*. Hiperyayın.

Deniz, S. (2024). Adıyaman yöresi ağızlarındaki atasözlerine katkılar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 63, 291-296. https://doi.org/10.30794/pausbed.1429865

Ercilasun, A. Bican., Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A. Bican. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki şiirler ve atasözleri*. Bilge Kültür-Sanat.

Gömeç, S. Yağmur. (2021). Kutadgu Bilig'de geçen atasözleri. A. G. Hüseyniklioğlu, I. I. Bostancı, A. Değerli, O. Kılıç (Ed.). *Tarih yazıları II*. (s. 89-108). İdeal Kültür Yayıncılık.

Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.

Mahmutov, H. (1999). Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözleri ve onların bugünkü versiyonları. *Dîvânu Lugâti't-Türk bilgi şöleni bildirileri 7-8 Mayıs* içinde, (s. 84-89). Türksoy.

Mairambek Kyzy, L., Aka, M. (2024). 19. yüzyıl sonlarında Ostroumov'un Orta Asya Türk halklarından derlediği atasözleri. Uluslararası *Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *13* (3), 900-944.

Parlatır, İ. (2007). *Atasözleri*. Yargı Yayınevi.

Sakaoğlu, S. (1999). Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerinin Anadolu'daki izleri. *Dîvânu Lugâti't-Türk bilgi şöleni bildirileri 7-8 Mayıs* içinde, (s. 36-46). Türksoy.

TDK. (2023). *Türkçe sözlük A-J*. Türk Dil Kurumu.

Üstüner, A. (2017). *Türkçenin tarihi gelişmesi*. Bilge Kültür-Sanat.

Üstüner, A. (1989). *Karahanlıca ve Eski Anadolu metinlerinde deyimler, atasözleri ve kısa hikayeler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Üstüner, A. (1991). Kutadgu Bilig'de atasözleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *5* (1), 391-428.

KLASİK TÜRK EDEBİYATI KAYNAKLARINDA KÂŞGARLI MAHMUD VE *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK*

*Şeyma Nur ZARARSIZ**

Özet

Türk dilinin ilk ansiklopedik sözlüğü olarak kabul edilen *Dîvânu Lugâti't-Türk*, İslamiyet etkisinde gelişen Türk edebiyatının da ilk ürünü olması sebebiyle yüzlerce yılda oluşmuş ilmî ve edebî müktesebatın mehazı olmuştur. Ali Emîrî Efendi'nin keşfinden ve eser üzerine yapılan çeşitli neşirlerden sonra *Dîvânu Lugâti't-Türk*, farklı yönleriyle birçok ilmî disiplin tarafından incelenmiştir. Bu disiplinlerin her biri için kıymetli bilgiler sunmuş olan eser adına kongreler, sempozyumlar, çalıştaylar düzenlenmiş, düzenlenmektedir. Yazarı Kâşgarlı Mahmud'un tarifi ile Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin Arapça kadar zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla kaleme alınan eser, yazılışından bugüne dek yazarın amacına hizmet etmenin ötesinde bir rol üstlenmiştir. İlk Türkoloğumuz olan yazar *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, bunun yanı sıra halk hekimliği, diyalektoloji, coğrafya gibi birçok bilim alanının sahasına giren, günümüzde de önemini sürdüren çeşitli bilgiler vermiştir. Eserde Türk kültür ve edebiyatına dâir verilen örneklerde yer alan birçok kelimenin, atasözleri ve şiirlerin, günümüzde dahi kullanımda olması eserin etki alanını canlı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Klâsik Türk edebiyatı kaynakları oldukça geniş bir alanı haizdir. Her ne kadar *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün tek nüshasına ulaşılmış ve yazarı hakkındaki bilgiler sınırlı ise de bu eser içerisindeki kelimeler, deyimler, atasözleri gibi Türkçenin söz varlığına ait kelime grupları ve anlam dünyası yüzyıllar boyunca ortaya konulan eserlerde kullanılmıştır. Mehmet Kaplan tarafından yazılı bir atlı göçebe medeniyeti müzesine benzetilen eser, işlendikçe yeni bir görünüm sunan cevherlere benzemektedir. Bu cevherin klâsik Türk edebiyatı kaynaklarında bulunup bulunmadığı, hangi cephesiyle değerlendirildiği, esere edebiyatımızın kaynaklarında ne ölçüde

* Dr. Öğr. Gör., Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, Ortak Dersler Türk Dili Bölümü, Kahramanmaraş ORCİD: 0000-0003-0835-8886.

yer verildiği merak konusudur. Klasik Türk edebiyatı kaynaklarının geniş bir hacme sahip olması, üzerine araştırma yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bu sebeple eseri ihtiva edebileceği ihtimali ile çeşitli ansiklopedik kaynaklar, tarih kitapları, sözlükler, tezkireler ve edebiyat tarihleri araştırmaya tabi tutulmuştur. Edebiyatımızda nadir bir yere sahip olan eserin klasik kaynaklarımızda mevcudiyetine ve nasıl yer bulduğuna dair bir araştırmanın yapıldığı bu tebliğde, öne çıkan kaynaklar incelenmiş ve Kâşgarlı Mahmud ve eserinin Klâsik Türk edebiyatındaki yeri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, klâsik kaynaklar, tarihler, tezkireler, sözlükler.

Kâşgarlı Mahmud and *Dîvânu Lugâti't-Turk* in Classical Turkish Literary Sources

Abstract

Considered as the first encyclopaedic dictionary of the Turkish language, *Dîvânu Lugâti't-Türk* has been the source of scholarly and literary acquis having arisen within hundreds of years, as it is also the first product of Turkish literature that developed under the influence of Islam. *Dîvânu Lugâti't-Türk* has been studied by many scientific disciplines in its different aspects after the discovery of Ali Emîrî Efendi and the various editions of the work. Congresses, symposiums and workshops have been organized and being organized for the work, which has provided valuable information for the sake of each of these disciplines. The work, which its author Kâşgarlı Mahmud descried as it was meant to teach Turkish to Arabs and to show that Turkish is a language as rich as the Arabic language, has undertaken a role beyond serving the author's purpose since it was written. The author, who was our first Turkologist, also provided various information in *Dîvânu Lugâti't-Türk* that involves many fields of science such as public medicine, dialectology, geography and they continue to be important today as well. The influence area of the work is vividly pointed up due to the fact that many words, proverbs and poems in the examples given in the work on Turkish culture and literature are still in use today. The sources of classical Turkish literature bear a very broad field. Although only a single copy of *Dîvânu Lugâti't-Türk* has been found and information about its author is limited, words, word groups and semantic world that belongs to Turkish vocabulary like idioms, phrases and proverbs within this work have been used in other works produced over the centuries. The work –which was likened to a museum of a nomadic equestrian civilisation by Mehmet Kaplan– resembles gems that take on a new look as they are processed. It is a matter of curiosity whether this gem is contained in classical Turkish literary sources, which aspects of it are evaluated, and

to what extent the work is referenced in the sources of our literature. The vast volume of classical Turkish literary sources makes it difficult to research on them. For this reason, various encyclopaedic sources, history books, dictionaries, biographies, and literary histories have been put to be examined for the possibility of containing the work. The work has a rare position in our literature and this paper studies the presence of and how it was possible to find a place for this work in our classical sources. Here, the prominent sources have been examined and it is tried to comment how Kâşgarlı Mahmud and his work have made ground in the Classical Turkish literature.

Key Words: Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, classical sources, history, tezkire, dictionaries.

Kendisi de klasik Türk edebiyatı kaynaklarımızın kadim ve özgün bir örneği olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074/1077 yılları arasında kaleme alınmıştır. Ne zaman dünyaya geldiği bilinmeyen Kâşgarlı Mahmud'un doğum yerinin günümüz Kırgızistan sınırlarında bulanan Barsgan olduğu ve babasının da bu yerin emîri olduğu eserinde kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. (Akün, 2022, s. 9). Kendisinin 97 yaşında vefat ettiği ve kabrinin Opal'de bulunduğu son tespit edilen bilgiler arasındadır (Akün, 2022, s. 10).

Eser, yazıldığı dönem ve o dönemin şartları itibarıyla coğrafî olarak geniş bir alanı haiz, çeşitli disiplinlere ait oldukça faydalı bilgiler içermektedir. Her ne kadar eserin birçok nüshasının olabileceğine dair tespitler yapılmış olsa da günümüze ulaşmış tek nüsha İstanbul'da "Millet Yazma Eser Kütüphanesi" Arapça eserler bölümünde, 4189 numarada kayıtlıdır. Nüsha, Muhammed bin Ebî Bekr tarafından doğrudan müellif hattından istinsah edilmiş, 1266'da tamamlanmıştır. Eserin başka nüshalarına ulaşılamamışsa da eldeki tek nüshanın tarihî süreçte kimlerde bulunduğu genel anlamda tespit edilmiştir (Ercilasun; Akkoyunlu, 2017, s. xxxix). Buna göre eser, Osmanlı Devleti'nin kritik yıllarında 1912'de son olarak Ali Emîrî Efendi'nin eline geçmiştir.

Ali Emîrî, eseri bir sahaf olan Burhan Bey'den almıştır. Emîrî Efendi, eser eline geçtikten sonraki süreci heyecanla anlatır. "Ali Emîrî, müdavimi olduğu Diyarıbekir Kıraathanesi'ne uğradığı bir akşam etrafındakilere "Dîvânü Lûgâti't-Türk" adında bir kitap gördünüz mü?" diye sorar. İlk cevabı Kilisli Rifat verir: "Kitabın kendisini görmedim, fakat Kâtip Çelebi bunu görmüş ve *Keşfüzzünûn'*una yazmıştır." Birkaç kişi de Arapça tarihlerin birinde kitabın adına rastladıklarını söylerler. Ali Emîrî'ye "Siz gördünüz mü?" diye sorulunca, zaten istediği de budur, "Ne söylüyorsunuz? İnayet-i Bârî ile bugün o kitaba mâlik oldum" der ve ısrar üzerine, esere nasıl sahip olduğunu ballandıra ballandıra anlatır." (Erten, 2008, s. 285). Süreç, Ali Emîrî'nin eserin tam

olup olmadığını anlayabilmek için Kilisli Rifat'ın eser üzerine çalışmasına müsaade etmesi ile devam eder. Kilisli Rifat eseri tam olarak ortaya çıkarmış, sayfalara da numara vermiştir. Bunun ardından Ali Emîrî Efendi öyle çok sevinmiştir ki evinin bir kısmını ona bağışlamak ister. Kilisli Rifat ise bu teklif karşısında sadece eserin neşrini yapmanın kendisi için büyük bir mükafat olacağını dile getirir. (Erten, 2008).

Eserin ilk neşri Kilisli Rifat tarafından Birinci Dünya Savaşı yıllarında büyük imkânsızlıklara rağmen gerçekleşmiştir. (Ersoy, 88, 2018). Bu neşir ilmî bir neşir olmaktan ziyade eseri kaybolmaktan kurtararak ilim âleminin istifadesine kazandırmak amaçlı bir neşridir. Eserin ilmî bir neşri ve çevirisi ise çeşitli uzun uğraşların ve çalışmaların neticesinde Besim Atalay tarafından üç cilt hâlinde 1940-1941 yıllarında yapılmıştır.

Eser neşredilmiştir fakat nasıl bir önem arz ettiği, üzerine yapılan çalışmalarla daha net bir şekilde ortaya çıkarılmaya devam etmektedir. Ali Emîrî Efendi ve Kilisli Rifat'dan aktarılan bilgiler, eser hakkında tarihî süreçte Keşfü'z-Zünûn'da ve bazı Arap tarih kitaplarında bilgi bulunduğu yönündedir. Ali Emîrî'nin eserin ilk bulunduğu sırada gösterdiği heyecan ve eline geçirdikten sonra gösterdiği ihtimam eser hakkında başka kaynaklardan çeşitli kıymetli bilgilere de vakıf olduğunu düşündürmektedir.

Tarihi süreçte klasik kaynaklar üzerine yapılan taramada, ilk olarak Zeki Velidi Togan, Ebû Hayyan'ın *Kitâbü'l-İdrâk* isimli eseri üzerine yaptığı çalışmada nüshalardan birinde Dîvânu Lugâti't-Türk'ten bazı alıntıların yapıldığını belirtmiştir. Bu alıntıların derkenar mesabesinde oluşu araştırmacılara farklı düşünce kapıları açsa da müstensihin Dîvânu Lugâti't-Türk'ün bir nüshasından yahut Muhammed bin Ebî Bekr tarafından kaleme alınan nüshadan haberi olduğunu, elinde bulundurduğunu; örneklerde, içerikte yahut eser olarak faydalandığını düşündürmektedir. (Ercilasun; Akkoyunlu, xx, xxi, 2017).

Âlim bin Muhammed el-Kâşgarî tarafından kaleme alınan "Tac el-sa'âdât ve Unvân el-sa'âdât" isimli eserde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten doğrudan olmasa da başka bir nüshadan yapılmış olabilecek alıntıların mevcudiyeti, yazarın eserin başka bir nüshasından haberdar olduğunu düşündürmektedir. Memlük tarihçilerinden Bedreddin Aynî'nin 1422 tarihinde tamamlanan 20 ciltlik dünya tarihi ile ilgili eserinde, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten bazı iktibasların mevcut oluşu, eserin bir nüshasını görmüş olabileceğini düşündürmektedir. Sonraki süreçlerde Ikdu'l-Cumân isimli bu eser üzerine yapılan çeşitli çalışmalar Aynî'nin bir başka eseri olan *Seyfü'l-Muhanned fî Sîreti'l-Meliki'l-Mu'eyyed* isimli eserinde mevcut bulunan Türk damgaları da Aynî'nin bir Dîvânu Lugâti't-Türk nüshasına vâkıf olabileceğini yahut haberdar olabileceğini göstermektedir. (Ercilasun, Akkoyunlu, xxi, 2017). Aynî'nin kısaca *Ikdu'l-Cumân*

isimli bu eseri XVIII. yüzyılda Nedîm'in de içerisinde bulunduğu bir ekip tarafından Türkçeye aktarılmıştır. Bu aktarımda Osmanlı tarihi ile ilgili çeşitli ekleme ve düzeltmeler söz konusu olsa da Kâşgarlı Mahmud ve eserinin kıymeti hakkında bir ayrıntı söz konusu olmamıştır. (Macit, 2024).

XVII. yüzyılda yaşamış olan ünlü Osmanlı âlimlerinden Kâtip Çelebi, "Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi" anlamına gelen kısa ismi ile *Keşfü'z-Zünûn* isimli bibliyografya içerikli eserinde, Mahmud bin el-Huseyn bin Muhammed'in *Dîvânu Lugâti't-Türk* isimli eserini dil bilgisine dair eserler bahsinde ele almış; daha sonra ise eserin içeriği, nasıl başladığı ve kime sunulduğu hakkında kısaca bilgi vermiştir. (Kâtip Çelebi, 663, 664, 2014).

Tezkireler üzerinde Kâşgarlı Mahmud adına gerçekleştirilen taramalarda yeterince bilgiye ulaşılamamıştır. Bilhassa çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgesindeki şairlerini ihtiva etmesi bakımından değerlendirilen (İsen, 2009, s. 44) Ahdî'nin *Gülşen-i Şu'arâ*'sında Mahmud Kâşgarî hakkında bir bilgi mevcut değildir. (Solmaz, 2018). Bölge ve zaman olarak yakınlığı sebebiyle bilgi bulunulabileceği düşünülen Devletşah Tezkiresi'nde dahi şairin adı, eserleri yahut sülalesi hakkında bir bilgiye rastlanılamamıştır. (Devletşah, 1967). Şakâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeylleri tarandığında, eserler Osman Gazi'den başlayan bir kronoloji ile düzenlendiği için tarih ve içerik olarak *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Kâşgarlı Mahmud'dan bahseden bilgilere rastlanılmamıştır. Aynı niyet ile Gelibolulu Âlî tarafından yazılan *Künhü'l-Ahbâr*, (İsen, 2017) taranmış, fakat müyesser olunamamıştır. Tezkireler üzerinde genel anlamda yapılan taramalarda "Mahmud" isminin en fazla Nâil Tuman'ın *Tezkire-i Nâilî*'sinde geçtiğini söylemek mümkündür. Ne yazık ki bunlardan hiçbiri Kâşgarlı Mahmud değildir. (Tuman, 2001).

Osmanlı Döneminde düzenlenen *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazılışı ve Kâşgarlı Mahmud hakkında bilgi bulunabileceği düşünülen, tarihen tutarlı bazı tarih kitapları da taramaya tabi tutulmuştur. Tarama neticesinde Mevlânâ Mehmed Neşrî tarafından kaleme alınan Kitâb-ı Cihan-nümâ isimli eserin, tarih olarak zikredilen yazar ve eser hakkında bilgilere haiz bulunabileceği ihtimali de değerlendirilmiştir. Eser, üç tabakadan oluşmuş ve birinci tabakada Evlâd-ı Oğuz Han ve Ensâb-ı Oğuz Han'dan başlayarak bilhassa XIV ve XV. yüzyıl olayları tafsilatlı bir biçimde anlatılmıştır. (Mehmed Neşrî, 1949). Eserde malum tarihler arasında gerekli bilgilere rastlanılmamıştır.

Ramazan-zâde Nişancı Mehmed tarafından kaleme alınan, *Nişancı Tarihi'*nde, Peygamberler tarihi, Hz. Muhammed'in hayatı, Reşid Halifeler dönemi, Emevî, Abbasî, Fâtımî ve Eyyûbî halifeleri dönemleri tek tek ele alınmış; *Türk Kralları* bölümünde 135 sene hüküm süren 25 sultandan bahsedilmiş,

15inin hayatları hakkında bilgi verilmiş; *Çerkez Memluklerinin Kralları* bölümünde 21 sultan anlatıldıktan sonra son olarak *Osmanlılar* bölümünde Sultan Süleyman'ın hükümdarlığına kadar olan dönemdeki hükümdarlar ve onların dönemlerindeki tarihî hadiseler -seferler, gazalar, savaşlar- anlatılmıştır. Eser, *Önceki Şah ve Karalların Tarihi* bölümü ile sona ermiştir. (Ramazanzâde Nişancı Mehmed Paşa, 2021). Eserde Kâşgarlı Mahmud ya da sözlüğü hakkında bir veriye rastlanılmamıştır.

Hekimbaşı oğlu Abdullah tarafından yazılan *Hayrullah Efendi Tarihi* zaman açısından her ne kadar mezkûr eserin yazıldığı ve yazarının yaşadığı dönemi kapsar nitelikte ise de tamamlanamamış olan eserde Dîvânu Lugâti't-Türk ve yazarına ait bir bilgi mevcut değildir. Hayrullah Efendi'nin asıl amacı batılı kaynaklardan ve Osmanlı döneminde kaleme alınan eserlerden yola çıkarak İstanbul'un geçmişini yazmaktır. (Akün, 1998).

Elli dört yıllık ömrüne birçok eser sığdıran ve özellikle ansiklopedi ve sözlük yazarlığı ile dikkat çeken Şemseddin Sami tarafından kaleme alınan ve "tarih ve coğrafya fenlerinin mahzen-i kebîri" şeklinde ifade edilen *Kâmûsu'l-A'lâm* isimli eser, Türkiye'de ilk ansiklopedi olarak kabul edilmektedir. (Uçman, 2010). Eserde "Kâşgar" (Sâmi, 3809, 1306) maddesinde coğrafi ve tarihî bir değerlendirme mevcuttur. "Türk" (Sâmi, 1306, s. 1639), "Turan" (Sâmi, 1306, s. 1682) ve "Tûrâniye" (Sâmi, 1306, s. 1683) maddeleri taranmış, Türkî milletler ve diller hakkında ayrıntılı bilgiler verilmesine rağmen Kâşgarlı Mahmud yahut *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkında bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye adıyla da bilinen *Sicill-i Osmânî*'de III. Mahmud devrinde yaşamış olan Şeyh Kâşgarlı Abdullah ve oğulları bilgisi kaydedilmişse de (Süreyya, 1996, s. 876) Kâşgarlı Mahmud ve eseri hakkında bir bilgi mevcut değildir.

Tanzimat Dönemi ile değeri anlaşılmaya ve ilk ürünleri verilmeye başlanılan edebiyat tarihleri de malum eserin bulunduğu vakte kadarki dönemde bir bilgiye haiz değildir. Eski Türk edebiyatını anlatan edebiyat tarihlerinin bazılarında Kutadgu Bilig, Hîbetü'l-hakâ'ik ve Dîvân-ı Hikmet hakkında bilgiler mevcutken, Kâşgarlı Mahmud ve eseri hakkında bir bilgi mevcut değildir. Ali Emîrî Efendi'nin eseri bulması ve Kilisli Rifat'ın ilk neşri gerçekleştirmesinden o dönem için haberi olan edebiyat tarihçisi M. Fuad Köprülü olmuştur. Köprülü *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde "V. Yüzyıl Türkleri hakkında doğrudan doğruya müşahedeye ve şahsî bilgiye dayalı olarak yazılan bu biricik eser, sadece bir "lügat" değil, Türk tarih ve coğrafyasına, esatirine, etnografyasına, halk edebiyatına ve filolojisine ait çok zengin bir bilgi hazinesidir."

(Köprülü, 2009, s. 216) sözleriyle *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün kıymetine dair tespitlerini ortaya koymuştur.

Vasfi Mahir Kocatürk, ünlü edebiyat tarihinde Kâşgarlı Mahmud ve eserinden bahsetmiştir. "Kâşgarlı Mahmud, hayatı hakkında geniş bilgi yoktur. Bir Türk prensi olduğu tahmin edilmektedir. İyi bir islâmî tahsil görmüş, ihtimal ki siyasi sebeplerle, genç yaşında memleketinden ayrılarak çeşitli Türk illerinde yıllarca dolaşmış, sonra Bağdat'a gelerek 1072'de adı geçen eserini yazmıştır." (Kocatürk, 1970, s. 20).

Nihad Sâmi Banarlı'nın meşhur *Resimli Türk Edebiyâtı Târihi* isimli eserinde Kâşgarlı Mahmud'un hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Eserde Dîvânu Lugâti't-Türk'te bulunan dünya haritasına da yer verilmiştir. (Banarlı, 1971, s. 250-257).

Sonuç

Mehmet Kaplan *Dîvânu Lugâti't-Türk* için "Kâşgarlı'nın lugatı yazılı bir atlı göçebe medeniyeti müzesidir." (Kaplan, 2007, s. 13) der. Bu müze yüzyıllarca göç ederek günümüze kadar gelmiştir. Eserin bulunuşunda Ali Emîrî Efendi'nin verdiği tepkiler, içinde bulunduğu heyecan, eser hakkında tahmin edilenden daha fazla bilgi ile karşılaşmış olabileceğini düşündürmüştür. Bu düşünce ve niyet ile klâsik Türk edebiyatı kaynakları üzerine genel bir araştırma yapılmaya çalışılmıştır.

Klasik Türk edebiyatı kaynakları üzerine yapılan bu araştırma neticesinde Kâşgarlı Mahmud ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkında Kilisli Rifat'ın ortaya koyduğu neşre kadar gelen bilgilerin oldukça az ve tek nüsha üzerinden ilerlediği tespit edilmiştir. Bu nüshanın tarihi süreçte kimlere ait olduğu takip edilebilse de başka nüshalar ile karşılaşılmamıştır. Kâşgarlı Mahmud ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* hakkında zaman ve içerik açısından bilgi bulunabileceği düşünülen tezkireler, ansiklopedik kaynaklar, tarihler, edebiyat tarihleri, sözlükler taranmış, bu eserlerden elde edilebilen bilgilerin sınırlı olduğu ortaya konulmuştur. Bilhassa Tanzimat devrinden itibaren ortaya konulmaya başlanan edebiyat tarihleri içeriğinde, ilk islâmi dönem eserleri değerlendirilirken yazarların *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakâyık* ve *Dîvân-ı Hikmet*'ten bahsettikleri ve dolayısıyla eserin varlığından haberdar olmadıkları tespit edilmiştir. Eserin 1912'de bulunmasından sonra Fuat Köprülü'nün eserin ortaya konulması ve bulunması sürecinden haberdar olduğunu ve edebiyat tarihine eseri dâhil ettiğini söylemek mümkündür. Sonraki süreçte kaleme alınan edebiyat tarihlerinde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve Kâşgarlı Mahmud hakkında yazılan bilgiler artarak devam etmiştir.

Eserin ilmî bir neşri Besim Atalay tarafından yapıldıktan sonra eser üzerine çalışmalar oldukça çoğalmış, eserin içeriğinden yola çıkılarak birçok ilmî disipline ait bilgiler ortaya konulmaya başlanmıştır. Klasik Türk edebiyatı kaynakları oldukça geniş bir alanı haizdir. Her ne kadar *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün tek nüshasına ulaşılmış ve yazarı hakkındaki bilgiler sınırlı ise de bu eser içerisindeki kelimeler, deyimler, atasözleri gibi Türkçenin söz varlığına ait kelime, kelime grupları ve anlam dünyası yüzyıllar boyunca ortaya konulan eserlerde kullanılmıştır. Bu kullanım Mahmud Kâşgarî'nin eserinin kıymetini ve günümüzden sonra da izleriyle Türk edebiyatı ve kültürüne ait müktesebatta her daim karşılaşılacağını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Akalın, Ş. H. (2008). *Bin yıl önce bin yıl sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lügati't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Akün, Ö. F. (2022). Kâşgarlı Mahmud. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C 25, ss. 9-15). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Akün, Ö. F. (1998). Hayrullah Efendi Târihi. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C 17, ss. 76-79). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Altuner, N. (2008). Klasik Türk Edebiyatı, Türk Halk Edebiyatı ve Türk Kültür Tarihinin Kaynağı Dîvânu Lugâti't-Türk. *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu* içinde (s. 620-628). Rize Üniversitesi.

Banarlı, N. S. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Târihi* (Fasikül 4). Millî Eğitim Basımevi.

Beyânî. (2017). *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* (A. Sungurhan, Haz.). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. https://ekitap.ktb.gov.tr

Ceritoğlu, M. (2022). Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lugâti't-Türk. *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü, Bilgeler ve Bilginler* (ss. 394-441). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Çakan, V. (2008). Kâşgarlı Mahmud'un soyu, kısaca hayatı, eserleri ve mezarı üzerine bir inceleme. *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu* içinde (ss. 27-35). Rize Üniversitesi.

Devletşah. (1967). *Tezkire-i Devletşah* (N. Lugal, Çev.). Millî Eğitim Basımevi.

Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk*. Türk Dil Kurumu.

Erten, M. (2008). Dîvânü Lûgâti't-Türk'ün bulunuşu, tercümesi ve basılışının serüveni. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, (52)*, 285-290.

Ersoy, F. (2018). Dîvânu Lugâti't-Türk, Ali Emîrî Efendi'yi nasıl buldu? *Dil Araştırmaları, (23)*, 79-93.

Fatîn, D. (2017). *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eş'âr)* (Ö. Çiftçi, Haz.). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. https://ekitap.

ktb.gov.tr

İpekten, H., İsen, M., Toparlı, R., Okçu, N., & Karabey, T. (1988). *Tezkirelere göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

İsen, M. (2009). *Şair tezkireleri* (F. Kılıç, İ. H. Aksoyak, A. Eyduran, & M. Durmuş ile). Grafiker.

İsen, M. (2017). *Künhü'l-Ahbâr'ın tezkire kısmı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. https://ekitap.ktb.gov.tr

İsmail Beliğ. (1985). *Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyli Zübdeti'l-Eş'âr* (A. Abdulkadiroğlu, Haz.). Gazi Üniversitesi.

Kaçalin, M. S. (1994). Dîvânu Lugâti't-Türk. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C 9, s. 446-449). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Kaplan, M. (2007). *Kültür ve dil*. Dergâh.

Karahan, A. (2018). Tanzimat'tan sonra gelişen Türk edebiyatı tarihçiliğine bir bakış denemesi. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, (2)*, 123-135.

Kâtip Çelebi. (2014). *Keşfü'z-Zünûn* (R. Balcı, Çev.). (5 Cilt). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânu Lûgati't-Türk. (t.y.). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10825,123pdf.pdf?0

Kazan, E. A. (2018). *Târîh-i Edebiyyât Dersleri Birinci Cilt, Eski Edebiyatımızın Tarihine Seri Bir Nazar* (Çeviri). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kınalızâde Hasan Çelebi. (2017). *Tezkiretü'ş-şu'arâ* (A. Sungurhan, Haz.). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. https://ekitap.ktb.gov.tr

Kocatürk, V. M. (1970). *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*. Edebiyat Yayınevi.

Köprülü, M. F. (2009). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Akçağ.

Kutluer, İ. (2022). Keşfü'z-Zunûn. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 25, ss. 321-322). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Latîfî. (2018). *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratu'n-Nuzamâ* (R. Canım, Haz.). T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. https://ekitap.ktb.gov.tr

Levend, A. S. (1998). *Türk Edebiyatı Tarihi I*. Türk Tarih Kurumu.

Macit, M. (t.y.). Tercüme-i ıkdu'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân (Nedîm). *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/tercume-i-ikdu-l-cuman-fi-tarihi-ehli-z-zaman-nedim

Mehmed Neşrî. (1949). *Kitâb-ı Cihan-Nümâ* (F. R. Unat & M. A. Köymen, Haz.). Türk Tarih Kurumu.

Özdemir, R. (2018). *Ramazân-zâde'nin Târîh-i Nişâncı Paşa İsimli Eserinin Tahlil ve Metin Tenkidi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Özyetgin, A. M. (2003). 14. yüzyılda ünlü Arap filolog Ebu Hayyan'ın bilgisi dâhilindeki Türk dünyası. *Türkoloji Dergisi, 16*(2), 35-51.

Parlatır, İ. (t.y.). Türkiye Türkçesinin tarihi sözlükleri. Çukurova Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi. https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/8.php

Ramazanzâde Nişancı Mehmed Paşa. (2021). *Târîh-i Nişancı Mehmed Paşa* (H. Ortakçı, Sadeleştiren). SAMER - KSÜ Siyer-i Nebî Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi.

Solmaz, S. (2018). *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. https://ekitap.ktb.gov.tr

Süleymân, Ş. (1328). *Târih-i Edebiyât-ı Osmâniye*. Sancakcıyan Matbaası.

Şemseddin Sâmi. (1306). *Kâmûsu'l-A'lâm*. Mihran Matbaası.

Tansü, Y. E., & Çerkezoğlu, S. (2021). *Kâşgarlı Mahmud ve çağ ötesi bir eser*. İKSAD Publishing Home.

Tanyıldız, A. (2008). Münâzara'nın menşei ve Dîvânu Lugâti't-Türk'te münâzara içerikli manzumeler. *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu* içinde (ss. 207-214). Rize Üniversitesi.

Tekin, A. (2010). *Edebiyatımızda isimler ve terimler*. Bilgeoğuz.

Tevfik, E. (1308). *Nümûne-yi Edebiyât-ı Osmâniye*. Matbaa-yı Ebüzziya.

Tomar, C. (2000). İkdü'l-Cümân. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 22, ss. 25-26). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Tuğ, K. (2020). Doğu Türkistan şehirlerinden tarihi Kaşgar şehri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10*(20), 401-416.

Tuman, M. N. (2001). *Tuhfe-i Nâilî, Divân Şâirlerinin Muhtasar Biyografileri I* (C. Kurnaz & M. Tatçı, Haz.). Bizim Büro.

Uçman, A. (2010). Şemseddin Sâmi. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (C 38, ss. 519-523). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE GEÇEN "ER", "ERRE", "ERSEK", "ERSEKLENMEK", "ERSEMEK" KELİMELERİNİN TÜRK LEHÇELERİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDAKİ ANLAM BOYUTLARI

*Vehbi AKDİ**

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk, barındırdığı zengin söz ve gramer malzemesi dolayısıyla sadece Karahanlı dönemi için değil, tarihî ve yaşayan bütün Türk lehçeleri için en önemli kaynaktır ve eser 11. yüzyıldaki Türk boylarının ağızları hakkında bilgiler veren diyalektolojik bir çalışmadır (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2018, s. 17). Yapılan incelemelerle eserin diyalektolojik yönünün 11. yüzyılla sınırlı kalmadığı ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazıldığı mekândan ve zamandan çok uzakta gelişen Türkiye Türkçesi ağızlarını da kapsadığı görülmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığının benzeştiği, bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen kelimeler ile Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kelimelerin gerek fonetik yapılarının gerekse kavram alanlarının birçok açıdan örtüştüğü belirlenmiştir (Akdi, 2024).

Eserde *erre: sidik; eşeği çiftleşmeye teşvik etmek için söylenen söz* (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2018, s. 643); *erre: sidik eşek kaşandırılmak istendiği zaman iki üç kere bu söz söylenir* (Atalay, 2018, s. 192) şeklinde açıklanan bu kelimenin günümüzde Türkiye Türkçesi ağızlarında Ordu ili Gölköy ilçesi Özlü Mahallesi ile Ordu ili Ulubey ilçesi Yukarı Kızılen Mahallesi'nde *rere / rırı şışı* ve Giresun ili Bulancak ilçesi Pazarsuyu Köyü'nde *here here* biçimiyle hâlen kullanıldığı soruşturma yoluyla tespit edilmiştir. Kelimenin kavram alanında süreç içerisinde değişiklik meydana gelmiş, kelime *sidik* anlamından sıyrılmış durumdadır. Kelime eşeği çiftleşmeye teşvik etmek için değil sığır cinsinden hayvanların çiftleşmesini teşvik etmek amacıyla tekrarlı seslenme şeklinde kullanılmaktadır. Kelimenin 11. yüzyılda eşeklerin çiftleşmesini

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ordu, vehbiordu@gmail.com, ORCİD: 0000-0001-9412-7771.

teşvik etmesi için kullanımının bugün Anadolu'da sığır çiftleşmesine evrilmesi iki dönem arasındaki yaşayış biçimi farkından ileri gelmesi muhtemeldir. Kelimenin Türkiye Türkçesi ağızlarında eski dönemde olduğu gibi yine hayvan çiftleşmesini teşvik için kullanılması da oldukça çarpıcıdır.

Bu çalışmada Eski ve Orta Türkçe Dönemi ile Türk lehçeleri sözlükleri, *Derleme Sözlüğü* ve Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarını kapsayan akademik çalışmalar ve yöre ağızlarına ait söz varlığını kapsayan eserler dikkate alınarak *er, erre, ersek, erseklenmek, ersemek* gibi kelimelerin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki kavram alanlarından hareketle Türk lehçelerindeki ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki anlam boyutları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler*: Dîvânu Lugâti't-Türk,* Türkiye Türkçesi ağızları, erre, anlam boyutu.

Investigation of the Meaning Dimensions of the Words "Er", "Erre", "Ersek", "Erseklenmek", "Ersel", "Ersemek" Used in *Dîvânu Lugâti't-Türk* in Türkiye Turkish Dialects

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk is the most important source not only for the Karakhanid period but also for all historical and living Turkish dialects due to its rich lexical and grammatical material, and the work is a dialectological study that provides information about the dialects of Turkish tribes in the 11th century (Akkoyunlu and Ercilasun, 2018, p. 17). It is seen that the dialectological aspect of the work is not limited to the 11th century and covers the dialects of Turkey Turkish that developed far away from the time and place where Dîvânu Lugâti't-Türk was written. It has been determined that the vocabulary of Dîvânu Lugâti't-Türk and Turkish dialects of Turkey are similar, and that the words in *Dîvânu Lugâti't-Türk* and the words in Turkish dialects of Turkey overlap in terms of both phonetic structures and concept areas (Akdi, 2024).

In the work, erre: urine; the word spoken to encourage the donkey to mate (Akkoyunlu and Ercilasun, 2018, p. 643); erre: urine This word is spoken two or three times when the donkey is wanted to be bred (Atalay, 2018, p. 192). 192); it was determined through the investigation that this word is still used in the dialects of Turkish in Ordu province Gölköy district Özlü neighborhood and Ordu province Ulubey district Yukarı Kızılen neighborhood with the form rere / rırı şışı and Giresun province Bulancak district Pazarsuyu village with the form here here. There has been a change in the conceptual field of the word in the process and the word has been stripped of the meaning of urine. The word is not used to encourage donkeys to mate, but is used as a repetitive

call to encourage cattle to mate. It is possible that the use of the word to encourage donkeys to mate in the 11th century evolved into cattle mating in Anatolia today due to the difference in lifestyle between the two periods. It is also striking that the word is still used in Turkish dialects to encourage animal mating, as it was in the ancient period.

In this study, the meaning dimensions of words such as er, erre, ersek, ersek, erseklemek, erseklenmek, ersemek in Turkish dialects and Turkish dialects based on the concept areas in *Dîvânu Lugâti't-Türk* will be discussed by taking into account the academic studies covering the Old and Middle Turkish Period and Turkish dialects dictionaries, Derleme Dictionary and Turkish dialect studies and the works covering the vocabulary of local dialects.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Turkish dialects, erre, meaning dimension

Giriş

Bir dilin söz varlığı, konuşulduğu toplumların hayat görüşü, inançları, gelenek görenekleri maddî-manevî kültürü hakkında önemli fikirler verir (Aydemir, 16, 2012). *Dîvânu Lugâti't-Türk*, barındırdığı zengin söz ve gramer malzemesi dolayısıyla sadece Karahanlı dönemi için değil, tarihî ve yaşayan bütün Türk lehçeleri için en önemli kaynaktır ve eser 11. yüzyıldaki Türk boylarının ağızları hakkında bilgiler veren diyalektolojik bir çalışmadır. (Akkoyunlu, Ercilasun, 2018, 17). Yapılan incelemelerle eserin diyalektolojik yönünün 11. yüzyılla sınırlı kalmadığı ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazıldığı mekândan ve zamandan çok uzakta gelişen Türkiye Türkçesi ağızlarını da kapsadığı görülmektedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığının benzeştiği, bununla birlikte *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen kelimeler ile Türkiye Türkçesi ağızlarındaki kelimelerin gerek fonetik yapılarının gerekse kavram alanlarının birçok açıdan örtüştüğü belirlenmiştir (Akdi, 2024).

Bu çalışmada Eski ve Orta Türkçe Dönemi ile Türk lehçeleri sözlükleri, *Derleme Sözlüğü* ve Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarını kapsayan akademik çalışmalar ve yöre ağızlarına ait söz varlığını kapsayan eserler dikkate alınarak *er, erre, ersek, erseklenmek, ersemek* gibi kelimelerin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki kavram alanlarından hareketle Türk lehçelerindeki ve Türkiye Türkçesi ağızlarındaki anlam boyutları ele alınacaktır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen *er, erre, ersek, erseklenmek, ersemek* kelimeleri çeşitli fonetik ve anlamsal değişmelere uğrayarak Türk lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığı sürdürmektedir.

Er kelimesi, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *adam* (Akkoyunlu, Ercilasun, 2018, 640); *er, erkek, adam* (Atalay, 2018, 184) Türkiye Türkçesi ağızlarında *koca* (Iğdır -Kars, DS, 2019, 1764; Ertekinoğlu, 2017, 480; Aksoy, 1946, 257; Gemalmaz, 1995, 97; Zülfikar, 2021, 459; Günay, 2003, 316); Hakas Türkçesinde *ir: erkek, er, eş, koca* (Gürsoy-Naskali, Butanayev, İsina, Şahin, Şahin, Koç, 2007, 227); Kazak Türkçesinde *ep* (I): *erkek, koca zevce* (Koç, Bayniyazov, Başkapan, 2019, 147); Kırgız Türkçesinde *er: koca, erkek* (Yudahin, 2011, 336); Kıpçak Türkçesinde *er: erkek, er, adam* (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014, 74); Kumuk Türkçesinde *er (1): eş, koca, zevç* (Pekaçar, 2011, 121); Özbek Türkçesinde *er; erkek, er kishi, mard, askar* (Yusupova, 2018, 187); Eski Uygur Türkçesinde *är: erkek, efendi, zevç, koca* (Caferoğlu, 2015, 73) şeklinde geçmektedir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *erre: sidik; eşeği çiftleşmeye teşvik etmek için söylenen söz* (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2018, s. 643); *erre: sidik eşek kaşandırılmak istendiği zaman iki üç kere bu söz söylenir* (Atalay, 2018, s. 192) şeklinde açıklanan bu kelimenin günümüzde Türkiye Türkçesi ağızlarında Ordu ili Gölköy ilçesi Özlü Mahallesi ile Ordu ili Ulubey ilçesi Yukarı Kızılen Mahallesi'nde *rere / rırı şışı* ve Giresun ili Bulancak ilçesi Pazarsuyu Köyü'nde *here here* biçimiyle hâlen kullanıldığı soruşturma yoluyla tespit edilmiştir. Türk lehçeleri sözlüklerinde ve Türkiye Türkçesi ağızlarına ait çalışmalarda *erre* kelimesi tespit edilememiş, bu sebeple kelimenin kavram alanına dair bir değerlendirme yapılamamıştır. Konuyla ilgili olarak Eren (2022), Ulubey ve yöresinde yöresel ağızda kullanılan birçok kelimenin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçtiğini, örseyen ineklerin tosuna götürüldüğünde tosunla ineğin çiftleşebilmesi için yörede kullanılan "re re re, şe şe şe" ifadesinin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "arra arra arra" şeklinde kullanıldığını belirtmektedir (Eren, 2022, 386).

Ersek kelimesi, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *erkek isteyen, orospu* (Akkoyunlu, Ercilasun, 2018, 643), *ortaya düşmüş azgın kadın, orospu* (Atalay, 2018, 192) şeklinde izah edilmiştir. Kelime, Türkiye Türkçesi ağızlarında *erkeğe düşkün kadın* şeklinde Isparta, Bolu, Amasya, Konya, Mersin yörelerinde *ersek* olarak kayıtlara geçirilmiştir (DS, 2019, 1776). Bunun yanı sıra kelime Niğde ve çevresinde *ersenek*, Tunceli yöresinde *erzük* şeklinde tespit edilmiştir. (DS, 2019, 1776). Başkurt Türkçesinde *irhek uphək, erkek sever; cilveli, erkeklerin başını döndürmeyi seven* (Özşahin, 2017, 257); Hakas Türkçesinde *irsek orospu, fahişe, ahlaksız şıllık kadın* (Gürsoy – Naskali, 2017, 230); Kazan – Tatar Türkçesinde *ersĕz əpceз arsız, cüretkâr* (Öner, 2015, 116); Kıpçak Türkçesinde *ersek/ eresik/ ersik/ ersük/ hersek/ irsek: erkeğe düşkün kadın, fahişe* şeklindedir. Bunun yanı sıra Kıpçak Türkçesinde *ersekçi* ve *erseklik* kelimeleri de mevcuttur (Toparlı vd, 2014, 75). Kelime, Kumuk Türkçesinde

ersek: erkeğe düşkün kadın şeklindedir (Pekaçar, 2011, 122). Kelime, Azerbaycan ağızlarında *əsrəg I qızışmış, coşmuş (dəvə)* biçiminde diğer lehçelere göre bir anlam genişlemesine uğrayarak farklı bir canlı türünün davranışını karşılayacak şekilde kullanılmaktadır (Shirăliĭev, Islamov, 2010, 177).

Erseklen- fiili, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *kadın azgınlığından erkek istemek* (Atalay, 2018, 192) ve *erkeği hırsla ve fuhuş maksadıyla arzulamak* (Akoyunlu, Ercilasun, 2018, 643) biçiminde açıklanır. Fiil, Türkiye Türkçesi ağızları Tokat, Eskişehir, Niğde, Konya ve Mersin yörelerinde *erse-/ ersi-* biçiminde kayıtlara geçirilmiştir (DS, 2019, 1776). Kelime, Başkurt Türkçesinde *irheuphə-: koca istemek, koca arzulamak, erkek istemek*; *irheklen- uphəклəн- cilvelenmek, cilveli olmak* şeklinde açıklanmıştır (Özşahin, 2017, 257). Aynı fiil, Kazak Türkçesinde *еркексіре- erkeksi-: (kadın) erkek arzulamak* (Koç, vd, 2019, 148); Kazan-Tatar Türkçesinde *ersĕzlen- әрсезләну utanmazca davranmak, arsızca hareket etmek, hiçbir şeye bakmadan kendi dileğince davranmak* (Öner, 2015, 116); Kırgız Türkçesinde *ersin- birisini koca saymak ve koca gibi muamelede bulunmak* (Yudahin, 2011, 339); Uygur Türkçesinde *errisirimek kadınların koca isteği* (Necip, 2013, 115); Özbek Türkçesinde *ersemek halk dilinde ersiramoq, er istab er talab bo'lib qolmoq, kuyikmoq* (Yuspova, 2018, 189) biçimlerinde gösterilmektedir. Azerbaycan ağızlarında aynı fiil, *əsrəgləməg qızmış, coşmuş dəvəyə buruntaq vurmaq* (Shirăliĭev, Islamov, 2010, 177) şeklinde yer almaktadır.

Bunlara ek olarak söz konusu aynı kök ailesinden gelen kelime, Çuvaş Türkçesinde *ĕренкесерлĕх (ĭrenkesĭrlĭh): mec. namussuzluk, edepsizlik, ahlaksızlık* şeklinde izah edilmiştir (Bayram, 2019, 181). *Ersel* kelimesinin ise eldeki şu anki kaynaklara ve bulgulara bakılarak Türkiye Türkçesi ağızları Isparta yöresinde kayıtlara kocasına bağlı kadın olarak geçirildiği belirlenmiştir (DS, 2019, 1776).

Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten hareketle Eski ve Orta Türkçe Dönemi ile Türk lehçeleri, Türkiye Türkçesi ağızlarının gerek söz varlığı bağlamında gerekse ilgili kelimelerin fonetik ve morfolojik bağlamda örtüştüğü görülmektedir.

Bu çalışmaya konu olan *er, erre, ersek, erseklenmek, ersel, ersemek* gibi kelimelerin -Türk lehçelerindeki varyantlarına da dikkat edilerek- aynı kelime ailesinde yer aldıkları içerdikleri anlamlara bakılarak etimolojik bir tahlile başvurmaya gerek görmeden anlaşılmaktadır. Korkmaz'ın (2007) kalıplaşmış birleşik fiillerin anlam yapısına ilişkin "Türkçe şekil bilgisinde ve eklerin kullanılışında yeni görev dallanmalarında elverişli bir yapı özelliği taşıdığı gibi anlam bilgisi açısından da yeni gelişmelere imkân veren esnekliğe sahiptir."

(2007, 266) değerlendirmesi *er, erre, ersek, erseklenmek, ersemek* gibi kelimeler ve varyantları için de geçerlilik göstermektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında bir ünlem olarak kullanılan *erre* kelimesi araştırmaya konu olan diğer kelimelere göre ayrı bir önem taşımaktadır. *Erre* kelimesinin 11. yüzyılda eşeklerin çiftleşmesini teşvik etmesi için kullanımının bugün Anadolu'da sığır çiftleşmesine evrilmesi iki dönem arasındaki yaşayış biçimi farkından ileri gelmesi muhtemeldir. Kelimenin Türkiye Türkçesi ağızlarında eski dönemde olduğu gibi yine hayvan çiftleşmesini teşvik için kullanılması da oldukça çarpıcıdır. Yukarıda adı geçen yörelerde bu kelimenin *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki anlamını yitirmeden yüzyıllardır varlığını sürdürmesi, toplumsal hafızanın sürdürülebilir yönüyle açıklanabilir. Bu ve benzeri kelimelerin birbirinden uzak yörelerde benzer anlamda kullanılması, lehçeler ve boylar arası ilişkiyi göstermesi bakımından da önemlidir. Türkiye Türkçesi ağızlarına yönelik yapılan saha araştırmalarında konuşurlarla yapılan doğaçlama konuşmalardan ya da konuşurlara yöneltilen tematik sorulardan bu ve benzeri kelimeleri tespit edebilmek oldukça güçtür. Kelimenin kavram alanının konuşurun bu konuya değinmesini zorlaştırmasının yanı sıra konuşurun mülakat esnasındaki çekingen tavrı da araştırmacının karşılaşacağı başka bir sorun olacaktır. Dolayısıyla araştırmacıların bu tarz kelimelerin tespiti için toplumsal hafızaya dönük bilgilere sahip ve farkındalıklarının yüksek olması gerekmektedir.

Kaynakça

Aksoy, Ö. A. (1946). *Gaziantep ağzı III*. İbrahim Horoz Basımevi.

Aydemir, A. (2012). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te aşk ve cinsellik üzerine. *International Journal of Social Science, 5*(2), 15-41.

Shirăliĭev, M., Islamov, M. (2010). *Azərbaycan dialektoloji lüğəti*. Türk Dil Kurumu.

Bayram, B. (2019). *Çuvaş Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Behbutov, S. (1999). *Azerbaycan dialektoloji lüğati. Cilt I-II).* Türk Dil Kurumu.

Derleme Sözlüğü, (2019). Türk Dil Kurumu.

Gemalmaz, E. (1995). *Erzurum ili ağızları III*. Türk Dil Kurumu.

Eren, M. (2022). *Ulubey (Ordu) yöresinden örneklerle Türk halk kültürü*. Gece Kitaplığı.

Ertekinoğlu, S. (2017). *Ahlat ağzı söz varlığı*. Türk Dil Kurumu.

Gök, M. (2022). *Osmaniye ili ağızları ve söz varlığı*. Grafiker.

Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları (inceleme – metinler – sözlük).* Türk Dil Kurumu.

Gürsoy-Naskali, E., Butanayev, V., İsina, A., Şahin, E., Şahin, L., Koç, A. (2007). *Hakasça-Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Koç, K., Bayniyazov, A., Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Korkmaz, Z. (2007). Türkçede birleşik fiiller ve anlam kaymaları. *Türk dili üzerine araştırmalar III*. Türk Dil Kurumu.

Mutlu, H. K. (2022). *Balıkesir İli ağızları: (inceleme, metinler, sözlük)*. Türk Dil Kurumu.

Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Toparlı, R., Vural, H., & Karaltı, R. (2014). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Yudahin, K. K. (2011). *Kırgız sözlüğü* (Çev. Abdullah Taymas). Türk Dil Kurumu.

Yusupova, N. (2018). *Türkçe – Özbekçe sözlük*. Türk Dil Kurumu.

Zülfikar, H. (2021). *Bitlis halk ağzı ve kültürü*. Türk Dil Kurumu.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE ANÂSIR-I ERBAA

*Vesile ALBAYRAK SAK**

Özet

Dîvânu Lugâti't-Türk XI. yüzyılda Türklerin kümeler hâlinde İslam'a geçtiği yüzyılda kaleme alınmış bir eser olup içinde İslami kavramları da bulundurmaktadır. Tasavvufun da etkisini göstermeye başladığı bu yüzyılda Farsça, Arapça meydana getirilen ilk tasavvufî eserlerden Türk coğrafyası da etkilenmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de bu etkileri görmek mümkündür. Kâşgarlı Mahmud, Divan'ında İslami ve tasavvufi konulara Türkçe kelimeler ile yer veren önemli bir eser vücuda getirmiş; dinî, tasavvufi ve ahlaki birçok konuyu örneklerle açıklamıştır. Eserde Tanrı, akıl, ahiret, peygamber, nefis, ibadet, fanilik, sabır, dünya, iyilik ve cömertlik gibi pek çok konuya yer vermiştir. 300'ü aşkın manzumenin aruzla yazılması da Kâşgarlı Mahmud'un İslami kültüre yatkınlığının göstergesidir.

Hem maddi âlemin esasını teşkil etmesi hem de tasavvufi literatürde karşılığı olması hasebiyle anasır-ı erbaa kültürümüzde önemli bir konu olup eski Yunan felsefesinden İslam düşüncesine aktarılan bir nazariyedir. Konuya fiziki varlıkların ilkesi olarak yaklaşan Kindî, varlıkların en alt basamağında yer alan birleşik cevherlerin ilkeleri olan ustukuslardan söz eden Fârâbî'den sonra unsurlar teorisine son şeklini veren İbn Sînâ'dır. Usurların feleklerin hareketi sonunda ortaya çıktığını belirtip Tasavvufi düşünceyi felsefi boyutlara kavuşturarak İslam düşüncesinde büyük değişiklikler meydana getiren ise İbnü'l-Arabî'dir.

Varlık âleminin dört ana unsurdan oluştuğu anâsır-ı erbaa maddi âlemin esasını teşkil ettiğine inanılan ve basit cisim olarak kabul edilen su, hava, ateş, topraktan meydana gelir. İnsanların karakter ve mizaçlarına hâkim olduğu kabul edilen bu dört unsura göre ateşin tabiatı sıcaklık, suyun yaşlık, havanın soğukluk ve toprağın da kuruluktur.

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi, albayrak_vesile@hotmail.com, ORCİD: 0000-0001-5343-1099.

Tasavvufi muhtevası içerisinde divan edebiyatında bir mazmun olarak kullanılan anâsır-ı erbaa, insanların karakter ve mizacının bu dört unsurdan birisinin hâkim olması ile açıklanır. Bir arada düşünüldüğünde dünya ve kâinattan kinâye olarak kullanılır ve yüzyılımızın başına kadar yazılan İslam düşüncesine dair eserlerde sık sık görülmeye devam eder.

Çalışma *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* bu dört unsura ait Türkçe kelimeleri tespit etmeyi, bu kelimelerin hangi anlamları nasıl ele aldığını; örneklerde bunların bir arada kullanılıp kullanılmadığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Anâsır-ı Erbaa, Divan Edebiyatı, Mazmun

Anasır-ı Erbaa in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Türk is a work written in the XIth century, in which Turks converted to Islam in masses and contains Islamic concepts. During this century, when Sufism started to show its influence, Turkish geography was also influenced by the first Sufi works in Persian and Arabic. It is possible to see these effects in *Dîvânu Lugâti't-Türk.* In his Divan, Mahmud of Kashgar created a masterwork that included Islamic and mystical subjects with Turkish words and explained many religious, mystical, and moral subjects with examples. In the work, he included many subjects such as God, reason, hereafter, prophet, soul, worship, mortality, patience, world, goodness, and generosity. The writing of more than 300 verses in Aruz prosody indicates Mahmud of Kashgar's predisposition to Islamic culture.

The anasır-ı -erbaa is an important topic in our culture because it constitutes the basis of the material world and has a counterpart in Sufi literature, and it is a theory transferred from ancient Greek philosophy to Islamic thought. After al-Kindī, who approached the subject as the principle of physical beings, and al-Farabi, who spoke of the ustukus (four elements), the principles of the unified substances at the lowest level of beings, it was Avicenna who gave the final shape to the theory of elements. Ibn al-'Arabi brought about dramatic changes in Islamic thought by stating that the elements emerged as a result of the movement of the stars and celestial spheres and by bringing Sufi thought to philosophical dimensions.

Anâsır-ı erbaa, the four main elements of the world of existence, are the four elements of water, air, fire, and earth, which are believed to constitute the essence of the material world and are considered to be simple substances and correspond to the four levels of the soul in Sufism. Fire is likened to

nafs-i emmâra, air to nafs-i levvâra, water to nafs-i mülhima, and earth to nafs-i mutmainnah. According to these four elements, which are accepted to dominate the characters and temperaments of people, the nature of fire is warmth, water is wetness, air is coldness, and earth is dryness.

Anâsır-ı erbaa, used as a metaphor in divan literature within its Sufi content, is explained by the character and temperament of people dominated by one of these four elements. When considered together, it is used as a metaphor for the world and the universe and is frequently observed in the works on Islamic thought written until the beginning of our century.

The study aims to identify the Turkish words that belong to these four elements in *Dîvânu Lugâti't-Türk*, determine the meanings of these words, and reveal whether they are used together in the examples.

Keywords: *Dîvânu Lügâti't-Türk*, Anâsır-ı Erbaa, Divan Literature, cliche.

Giriş

İlk Türk-İslam edebiyatında halkın anlayacağı bir dil ile ilmî, dinî ve tasavvufî konular kaleme alınmıştır. İlim, doğruluk, adalet, güzel ahlak konuları ele alınmış Türk-İslam tarihinden oluşan kültürel birikim, bizim için bir zenginlik kaynağı olmuştur (Tansü ve Çerkezoğlu, 2021, s. 3). Bu eserlerden biri de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'tür.

Ansiklopedik bir sözlük olması yanında Türklerin İslamiyet'i yaydıkları dönemde yazılan *Dîvânu Lugâti't-Türk* sadece dile hizmeti amaçlayan bir eser olmayıp dilbilimden halk edebiyatına, eğitimden felsefeye, dinler tarihinden coğrafyaya pek çok alana hitap etmiş bir eser olma özelliğine sahiptir. Kaşgarlı Mahmud'un eserini *Divan* olarak adlandırması da hem eserin dinî bir özellik taşımasının yanında İslami ve tasavvufi konulara katkısız bir Türkçe ile yer veren en önemli eser olduğunun (Saliev, 2023, s. 66) hem de kültürümüzün birçok unsuruna değinmesinin bir göstergesi olmuştur.

Kâşgarlı, eserini *kitab* adıyla sekiz bölüme ayırmıştır. Bunlar; Hemze kitabı, Salim kitabı, Mudaaf kitabı, Misal kitabı, Üçlüler kitabı, Dörtlüler kitabı, Gunne kitabı, İki Sakini Birleştirme yani Şedde kitabıdır (Kaçalin, 2016, s.34) ki Arap dilinin kurallarına göre düzenleyerek bir sozlük biçiminde onlarca yıllık alan araştırmalarının sonucu olarak eserini meydana getirmiştir. Eserinin sonuna İslam coğrafya ve haritacılık geleneğinin güzel bir ürünü denebilecek Maveraünnehir bölgesi ile Buhara, Semerkant ve Kâşgar gibi Türk illeri ve İslam kültürünün de önemli merkezlerini gösteren bir dünya haritasını da eklemiştir.

Türk'ü Türk'e sevdirmeyi, Türk'ü Arap'a, Acem'e ve Arap dilinin hâkim olduğu coğrafyalara tanıtmayı amaçlamış, yalnız söz hazinemizin güzelliğini vermekle kalmamış, zengin Türk sözlü medeniyetini tanıtmak ve öğretmek istemiştir (Bayat, 2008, s.10). Bunu yaparken öyle örnekler seçilmiştir ki bu örneklerden edebî bilgisinin olduğu hatta şiir dahi yazdığı anlaşılmıştır (Bilgin, 2008, s. 422).

Şairlerin ve yazarların bilhassa benzetme unsuru olarak sık sık kullandıkları ateş, hava, su ve toprak bütün edebiyatlarda karşılık bulmuş bir konu olmuştur.

Üç kısma ayrılan âlem-i ecsâma göre eflâk dokuz göğü, erkân ateş, hava, su ve toprağı, müvelledât ise maden, nebât, hayvan yani bütün canlıları ifade eder. Erkân da denilen anasır-ı erbaa yerine İslam terminolojisinde aralarında bazı küçük farklar olmakla birlikte bazen "ustukussât-ı erbaa, erkân-ı erbaa, tabâi'-i erbaa, mevâdd-i erbaa, ümmehât-i erbaa, ümmehât-i süfliyye, usûl, mebâdî ve kavâbis" gibi daha başka terimler de tercih edilmiştir (Karlığa, 1991, s.149). Kaynağını antik Yunan düşüncesinden alan anâsır-ı erbaa bu düşüncede yoktan var etme fikri mevcut olmadığından kâinatın ilk maddesi olarak kabul edilen arkheye şekil verip düzene sokmasından dolayı bu ilk maddenin ne olduğu düşüncesi çok tartışılmıştır. Su, hava, ateş unsurlarından her biri Thales, Anaximenes, Herakleitos'a göre ilk madde olarak kabul edilmiş Empedokles ise toprakla birlikte dördünün kâinatın ana maddesini teşkil ettiğini ifade etmiştir. Eflatun'un da savunduğu dört unsur fikrini sistemleştiren Aristo olmuştur. Ondan sonra Arapça'ya aktarılmış ve **tabâi'-i erbaa, keyfiyyât-ı erbaa, ahlât-ı erbaa** ve **ilel-i erbaa** terimleriyle fizikten tıbba, tıptan ahlaka kadar geniş bir alana uygulanmıştır. Varlıkların yapısında değişik şekilde bulunan bu dört unsura İslam dünyasında ilk defa değinen Kindî (öl. 873) bütün varlıkları tînet-madde olarak ele almış, ustukusu ise nesnelerin kendisinden meydana geldiği ve yine ona döndüğü şey olarak tanımlamıştır. Birleşik cevherlerin ilkeleri olan ustukusları basit ve varlık mertebesinin en altında gören ve onun bir üstüne müvelledâtı yerleştiren Fârâbî (öl. 951)ise en üste nâtık düşünen canlıyı, insanı yerleştirir. Unsurlar teorisine son şeklini veren İbn Sînâ (öl. 1037) olmuştur. Unsurların feleklerin hareketi neticesinde ortaya çıktığını belirtip tasavvufî düşünceyi felsefî boyutlara kavuşturarak İslam düşüncesinde büyük değişiklikler meydana getiren ise İbnü'l-Arabî'dir. O Allah'ın dört unsuru dört günde yarattığını, ateşin en üst mertebede bulunsa da Hz. Âdem'in çamurunda yer alan suyun hepsinden daha etkili olduğunu söyler ve unsurlara kendi özelliklerini verenin Allah olduğunu belirtir. Tasavvufta ise ateş, nefs-i emmâreye, hava, nefs-i levvâmeye su, nefs-i mülhimeye, toprak ise nefs-i mutmainneye benzetilerek bunlardan her biri için on özellik tespit edilerek kırk sayısına ulaşılır (Uludağ, 1991, s. 48).

Divan edebiyatında bârid/soğuk, hâr/sıcak, yâbis/kuru, râtıb /nemli olarak da ifade edilen (Gölpınarlı, 1984, s. 417) bu unsurlar tenasüp yoluyla bir arada kullanılmıştır. Bu dört ögenin insanların karakter ve mizaçlarına hâkim olduğu düşünülmüştür. Ateşin tabiatı sıcaklık, suyun yaşlık, havanın soğukluk ve toprağın da kuruluk olduğu kabul görmüştür. Hem her biri edebiyatta ayrı ayrı anılmış hem de sevgiliye ait güzellik unsurlarından âşığın gözyaşlarına kadar kullanım bulmuştur. Dördü bir arada ele alındığında dünya ve kâinattan kinaye olarak kullanılmıştır. Eskilere göre eflâk yani dokuz gök, insana nazaran baba; anâsır-ı erbaa ise ana mesabesindedir. Mevâlîd-i Selâse yani maden, bitki, hayvan da bu ikisinin çocuğu olarak kabul edilmiştir (Pala, 2004, s.23).

Birbirine ihtiyaç duyan ve varlıklarını birbiriyle sürdüren bu unsurlardan ateş havasız, toprak susuz olmayınca (Pala, 2014, s.2) uzun süre tartışılan bir konu olmaya devam etmiş, şair de aşkını ateşe, sevgilisini muhtaç olduğu hava ve suya, kendisini kurumuş bir toprağa benzeterek duygularını somutlaştırmaya çalışmış (Kablender, 2016, s. 356), bunu yaparken de unsurların çağrışımlarına, inanışlara, mazmunlara başvurmuştur.

Çalışmamız *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* dörtlük veya beyitlerin (Tekin, 1989, s. 272) içine nüfuz eden manalar ve ele alınan konular bize divan edebiyatının hayal ve estetik unsurlarını nasıl ve ne kadar çağrıştırmaktadır, sorusuna cevap oluşturacaktır.[1]

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Hava[2]

Hava ile ilgili mefhumlardan rengi sebebiyle gök, hayli kullanılmıştır. Zaman zaman yıldızlarla süslenmesi, gece ve gündüz gibi zaman mefhumları da birlikte ele alınmıştır.

kalık, hava, gök, sema, I, 354, 383; III, 46; **Aya kök**, açık hava,I, 123 **ayas kök**/açık hava, açık gök. Kölelere yüzleri parlak olduğu için"ayas" denir.

kök, gök, hava, sema I, 64 (gök bulutsuz olduğu zaman açuk kök), 123, 139, 193, 244,338, 361, 362, 421;II, 27, 78, 81, 170, 252, 264, 283, 289, 307; III, 27, 124, 132, 282, 439; **esin,** esinti, rüzgâr, I, 77, 165, 266, 288; II, 223; III, 147; **tüpirmek**, rüzgâr eserek toprağı savurtmak II, 71 bkz> tüpürmek; **yelpirmek**, rüzgâr esmek, cin tutmuş gibi sağa sola sallanmak; nemlenmek, yeri ıslatmak·III, 93; **yél,** yel, rüzgâr, esinti I, 95, 251. 319, 354;II, 4,154.192,229, 298; III, 93, 98, 108,144,161, 226, 247. 268, 360; **öd**, zaman, vakit; mevsim, hava I, 44, **330**, 353; II, 77, 101; III, 125 bkz> öd; **teñek,** hava III, 366; **kasırku,** kasırga I, 489.

---

[1] Çalışma şu eser üzerinde yapılmıştır: Besim Atalay (1985). Dîvânü *Lügati't-Türk Tercümesi I, II, III.* Türk Dil Kurumu Yayınları.

[2] Çalışmada önce dört unsura ait söz varlığı toplu olarak verilmiş, taramadan sonra ifadelerin anlam evreni irdelenmiştir.

Aşağıdaki örneklerde gök, hava rengi dolayısıyla ele alınmış, sosyal, kültürel ve tabiat olaylarını tavsif amacıyla kullanılmıştır.

Kök temür kerü turmas. C.I, s.361

Kök temür kerü turmâs/Mavi demir/kılıç zarar vermeden hareketini bitirmez, çünkü bir şeye vurulduğu zaman onu yaralar. Bunun bir başka anlamı daha vardır. Kırgızlar, Yabâkular, Kıpçaklar ve diğerleri biriyle ittifak yaptıklarında ya da yapılan bir anlaşmaya taraf olduklarında kınından sıyrılmış bir kılıcı onun önüne yanlamasına koyarak bu kök kirsün kızıl çıksun: anlaşmayı bozarsam bu (demir) mavi [mavi demir - kılıç] girsin kızıl [kanlı] çıksın derler. Bu, onların kılıç tarafından katledileceği, çünkü büyük kudrete sahip olduğuna inandıkları demirin onlardan intikam alacağını anlatmıştır.

Kök, gök rengi, kök ton, gök renginde olan her şey. C.III, s.1 32

Tegirmende togmış sıçgan kök kökreginge korkmas/Değirmende doğan sıçan gök gürlediğinde korkmaz. C.III, s.282

Bu sav sıkıntılı işler içinde yoğrulmuş olanın sonra ufak bir şeyle korkutulamayacağını ifade etmek için söylenmiştir.

Yarattı yaşıl **çeş**
Sawurdı ürüng kaş
Tizildi karakuş
Tün kün üze yürkenür

C.I, s.330

"Perüze gibi yeşil göğü yarattı, üzerine beyaz yüzük kaşları saçtı, karakuş yıldızı dizildi, gece gündüz üzerine örtülür."

Baharı anlatarak ulu Tanrı yeşillikte peruze gibi olan göğü yarattı ve üzerine yeşim gibi yıldızlar saçtı, -yeşim, beyaz bir taştır ki ondan yüzük kaşı yapılır-Mizan yıldızı dizildi-bu yıldızın adına Türkler Karakuş derler- gece ile gündüz birbiri üzerine örtülüyor.

Öd soguşdı/hava soğumaya yüz tuttu. C.II, s.101

Bu dörtlükte ise hava ve su elementleri birlikte ele alınmıştır.

Agdı bulıt kökreyü
Yagmur tolı sekriyü
Kalık anı ügriyü
Kança barır belgüsüz

C.I, s.354

"Bulut kükreyerek yükseldi, yağmur, dolu koşuşur, onu hava sürüyor, nereye gideceği belli değil."

Ikılaçım erik boldı
Erlik bolgu yeri kördi
Bulıt örüp **kök** örtüldi
Tuman türüp tolı yagdı

C.I, s.139

"Küheylanım yüğrük oldu, yüğrük olmayı yerinde gördü, bulut çıkıp göğü örttü, duman türedi, dolu yağdı."

Bir tabiat tasviri, manzarası içinde su ve hava birlikte kullanılmıştır.

Yel suwug kumturdı/Yel suyu dalgalandırdı. C.II, s.192

Kowı er kuduğka kirse yel alır/Kadersiz adam kuyuya girse yel alır, yel onu çıkarır, sıkıntı çektirir. C.III, s.226

Erge munğ tegir tag senğiriñge yel tegir/Adama bun, mihnet gelir, dağ çıkıntısına yel de gelir. C.II, s.360

Tüpi tüpürdi/Rüzgâr esti. C.II, s.71

Keldi **esin esneyü**
Kadhka tükel üsneyü
Kirdi **budun** kasnayu
Kara bulıt kökreşür

C.II, s.223

"Esinti eserek geldi, bu büsbütün kar tipisine benziyordu. Halk titreşerek girdi, kara bulut kükreşir/gürler."

Yel tonuğ kepitti/Rüzgâr elbiseyi kuruttu. C.II, s.298

Yel yepirdi/Rüzgâr esti. C.III, s.93 Yel yeldirdi/Yel esti. C.III, s.98

Son örneklerde gök, hava, rüzgâr tabiat olayları ve tabiat güzellikleri dahilinde kullanılmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Su

Su, büyüklük, genişlik, sonsuzluk, derinlik, bolluk manalarını ifade eden su birçok hayale ilham olan bir tabiat unsurudur.

Hayat kaynağı olan su göl, pınar, su birikintileri, deniz, damla olarak pek çok şekilde ele alınmıştır. Kiminde baharın gelişinin habercisi, kiminde içinde balıkların olduğu, kayıkların bulunduğu yerler olarak anlatılmıştır.

kapçak, su kollarının birbirine kavuştuğu yer, I, 471; **katlış,** katlış; su kollarının kavşıtında olan su birikintisi I, 460; **katlışmak,** su kolları kavuşmak I, 460; **suw katlışmak,** su kollarının kavşıtında su birbirine karışmak·I, 46;

kır, su bendi, I, 324; **koguş,** oluk, su oluğu, değirmen oluğu, I, 369; **koguşlanmak** su fışkırmak II, 268 kohaşmak birlikte gevşemek, II, 350 bkz>kogşaşmak; **kölermek,** göl hâline gelmek, gôlermek, toplanmak, su göllenmek I, 179; II, 84, 283; **költiñ,** kuşların indiği su birikintisi, gölcük I, 73; III, 372; **mırigar,** pınar, su gözü III, 280, 363, 376; **muyanlık,** yollarda yolcuların su içmeleri için yapılan hayrat, III, 172; **sagurmak,** su içmek, suyu içirmek, suyu çektirmek, kurutmak, suyunu sızdırarak keş hâline getirmek; tükürmek II, 18, 80, 81 bkz> sudmak, sutmak; **sarkım,** soğuk günlerde kar glbi yağan çiğ I, 485; **sarkındı suw,** iri su damlası I, 493; **sarnıç,** deve derisinden yapılan su tulumu; ağaçtan oyulmuş kap I, 454; **sayramlanmak,** su azalmak, sığ bir hal almak, su biraz çekilmek III, 205; **suw katlışmak**, su kollarının kavşıtında su birbirine karışmak I, 460; **tamındı sıw**, su damlası, I, 450; **terñek,** su sızıntısı, su blrikintísi; kaynak, II, 291, 328 bkz> terñük; **çokrama yul,** suyu çok olan, fışkıran kaynak;fışkırma I, 492;III, 4; **yagmur,** yağmur I, 16, 272, 354; Il, 28, 122,175, 316, 352; III, 38, 39, 53, 79, 93, 95, 380, 436 bkz> yamgur; **yul,** kaynak, çay, pınar, su pınarı, kaynağı, gözü III, 4, 144 bkz> yolak, yulak § yul yulakî küçük küçük bir çok su pınarları. III, 17; **yulak,** küçük küçük birçok su pınarları III, 17 bkz> yolak, yul; **yul yulak,** küçük küçük birçok su pınarları III, 17.

Kaklar kamuğ **köler**di
Taglar başı ilerdi
Ajun tını yılırdı
Tütü çeçek çerkeşür

C.I, s.179

"Kuru yerler hep gölerdi, dağ başları göründü, göze ilişti. Dünyanın soluğu ılıdı, türlü çiçekler sıralandı."

Baharın gelişi anlatılırken yüksekliği, ululuğu ve sarp oluşu gibi özellikleriyle dağ, kölermek ifadesiyle de su birlikte anılmıştır. Toprak susuz kalamaz.

Dörtlükte diğer adı Volga olan İdil ırmağının güzelliği anlatılmaktadır.

Etil suwı aka turur
Kaya tübi kaka turur
Balık telim baka turur
Kölüng takı küşerür.

C.I, s.73

"İdil suyu akar durur, kayaların dibini döver durur, bol balıklar bakar durur, gölcük dahi taşar."

Dörtlükte kaya ve su ifadeleriyle yine toprak ve su birlikte kullanılmıştır.

Gölde balığın bulunması da anlatımı zenginleştirmiştir.

Akturur közüm yulak
Tuş kılur ördek yugak
C.3, s.17

"Gözümün yaşını akıtır, ördek, su kuşu orada kavuşur."

Gözüm öyle yaş akıtır ki ondan göller peyda olur, ona ördek ve su kuşları iner.

Âşık öyle gözyaşı döker ki döktüğü gözyaşı göl olur hatta göller meydana getirir. Ördek ve su kuşları da bu sulardan nasiplenir.

Deniz

Tengizni kaygıkın bügmes/dağ kemente eğilmez, deniz kayıkla büğenmez.
C. I,s.100

"Ulu dağ kementle eğilmez, deniz, kayıkla kapanmaz, önü gerilmez."

Büyük bir iş küçük bir sebeple geri kalmaz.

Denizler sefer edilmesi, uzak ülkelere seyahat veya ticaret maksatlarıyla gidilmesi, sandal veya kayıklarla seyran edilen yer olması sebebiyle ele alınır.

Awlap meni koymanğız
Ayık ayıp kaymanğız
Akar közün uş **tengiz**
Tegre yüre kuş uçar
C.II,s. 46

"Beni avlayıp bırakıverme, söz verip cayma, gözüm deniz gibi akar, yöresinde kuşlar uçar."

Beni avlayınca horlama, alçak görme, verdiğin sözü tut, gözümden deniz suyu akıyor. Çünkü denizin suyu tuzlulukta gözyaşına benzer. Gözümde akan suların etrafında kuşlar uçuyor.

Su divan şiirinde bazen sel, ırmak, deniz olarak gözyaşının benzetileni olarak ele alınır. Akıcılık ve çokluk gibi unsurlar benzetme yönünü meydana getirir. Dörtlükteki anlatımda sevgili tarafından avlanan âşığın gözyaşları deniz olmuştur. Hatta kuşlar konup kalkmaktadır.

Aşk ateşinin başlangıç yeri göz, yandığı yer ise gönüldür. Ateş ile birlikte gözyaşı kullanılır. Suyun ateşi söndürmesi ve harareti teskin etmesi beklenir. Ancak bu hiçbir zaman olmaz. Tezatla anlatım güçlendirilir. Gözyaşının tuzluluk bakımından deniz suyuna banzetilmesi de söz konusudur.

Yağmur

Divan edebiyatında bârân, yağmur âşığın gözyaşının benzetileni olarak kullanılmıştır. Aşağıdaki dörtlükte de bu anlamda kullanımı mevcuttur.

Yıglap udhu artadım
Bagrım başım kartadım
Kaçmış kutuğ irtedim
Yagmur küni kan saçar.

C.I, s. 272

"Arkasından ağlayarak bozuldum, bağrımın yarasını deştim, giden saadeti aradım, gözüm yağmur gibi kan saçar."

Sevgilinin arkasından kanlı gözyaşı dökerek ağlayan bir âşık var.

Yagmur yagıp saçıldı
Türlüg çeçek suçuldı
Yinçü kabı açıldı
Çından yıpar yugruşur

C.II, s. 122

"Yağmur yağıp saçıldı, türlü çiçek çıktı, İnci kabı açıldı, sandal ağacı/çından ile misk/yıpar birbiriyle yoğrulmuş gibi koku saçar."

Dörtlükte divan şiirinde de mevcut midye veya istiridye gibi bir tür deniz hayvanı olan sadefin içinde nisan yağmurunun damlasından meydana geldiğine inanılan yağmur-inci inanışına rastlamaktayız.

Koydı bulut yagmurın
Kerip tutar ak torın
Kırka kodhtı ol karın
Akın akar enğreşür

C.III, s. 3

"Bulut yağmurunu döktü, havaya ağını gerdi, bulut karını dağlara bıraktı, dağlardan inleyerek, uğuldayarak sel akıyor."

Dörtlükte yağmur, hava, dağ; yani hava, su, toprak maddeleri bir arada kullanılmıştır.

***Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Toprak**

aşu, kırmızı toprak, aşı toprağı I, 89; **eşkin toprak,** akıp inen, üğünen toprak I, 109; **kayır,** kum, kaba topraklı yer I, 158, 166; III, 165; **kötki,** tepe, dağlık yer, toprak yığını, tepecik, I, 18, 430; **ökme,** yığılan her şey, I, 130 bkz> ökmek § ökme toprak; yığma toprak,I,130; **sagız toprak**, yapışkan toprak I,

365; **taz,** kel, daz, boynuzsuz, bitkisiz, çorak I, 26, 313; II, 41, 52; III, 148, 149 § taz koy; kel koyun, boynuzsuz koyun, III, 148 § **taz yér**; bitkisi az olan çorak yer, kel toprak II, 148; **eşkin toprak,** akıp inen, üğünen toprak I, 109; **kayır,** kum, kaba topraklı yer I, 158, 166; III, 165; **kayırlıg,** düz ve kaba topraklı III, 178; **kazındı toprak,** kazılmış toprak I, 449; **kötki,** tepe, dağlık yer, toprak yığını, tepecik, I,18, 430; **ökme,** yığılan her şey I, 130 bkz> ökmek § ökme toprak; yığma toprak, I,130; **öküm,** yığın I, 75 bkz> ökün § öküm toprak; bir tarafa toplanmış toprak I, 78; **taz,** kel, daz, boynuzsuz, bitkisiz, çorak I, 26, 313; II, 41, 52; III, 148, 149 § taz koy; kel koyun, boynuzsuz koyun, III, 148 § **taz yér**; bitkisi az olan çorak yer, kel toprak III, 148; **toprak,** toprak, I, 15, 185, 198, 267, 278, 467, 514; II, 305; III, 19, 22, 80, 183, 434, **topurgan,** ayak basıldıgında tozıyan yumuşak toprak I, 516 § topurgan yér; ayak basıldığında tozıyan yumuşak toprak I, 516; **yér,** yer, yeryüzü, toprak I, 15, 16, 33, 75, 97,107, 119, 139, 146, 147, 150, 164, 219. 234, 247, 265, 268,287.288,292,29 6.301,309,313,325. 361, 364. 416. 422, 423, 429, 438, 439,461, 465, 466, 468. 469, 488. 489, 494, 495, 496, 498, 509, 510, 517. 523, 525.

İnsanın topraktan yaratılması divan şiirinde ele alınan bir hususdur. Topraktan yaratılan insan ölünce yine toprak olacaktır. Geride bıraktığı mal başkasının olacak yaptığı cömertlik ve hayırlar ise ona kalacaktır.

Bedenin toprak olması şu şekilde anlatılmıştır:
Bermiş sening bil yalnguk tapar karınca
Kalmış tavar adhınnıng kirse kara orunka
C.III,s.222

"Bil ki verdiğin senindir. İnsanoğlu karnına tapar, kişi mezara girdiğinde kalan mal başkasınındır."

Kara urun/orunk yani karanlık yer, mezar, toprak olunan yer anlamında kullanılmıştır.

Bu at ol talim toprak tozıtgan. Bu at toprağı çok tozutan bir attır. C.I, s.514

Ol toprağı tozıttı/O toprağı tozuttu. C. II, s. 305

Agdı kızıl bayrak
Toğdı kara toprak
Yetşu kelip ograk
Toksıp anın keçtimiz
C.III, s.183

"Kızıl bayrak yükseldi, kara toprak havalandı, oğraklar yetişip geldi, savaş yapıp onun için geciktik." (Müslümanların kırmızı bayrağı yükseldi. Kara toz göklere ağdı. Bize ağrak binicileri de gelip katıştı, birlikte savaş yaptık. Onun için dönmekte geciktik.)

Dörtlükte savaş meydanı anlatılmış, toz unsuru tıpkı toprak gibi ifade edilmiştir. Toprağın havalanması anlatımında toprak ile rüzgâr arasında münasebet kurulmuş renk olarak kara vasıfta olması da ifade edilmiştir.

Awlalur özüm anınğ tuzunğa
Emlelür közüm anınğ tozınğa
C.I, s. 296

"Gönlüm onun güzelliğiyle avlanır, gözüm onun ayağının tozuyla ilaçlanır."

Divan edebiyatında sevgilinin kıymetini ifade etmek, onu daha da yüceltmek için eşiğinin tozu, hâk-i râhı gibi tabirler âşığın kıymet verdiği, ulaşmaya çalıştıkları madde olarak anlatılır. Sürme bu maddelerden biridir. Sevgilinin gözüne ilaç olarak sürülür.

Tümen çeçek tizildi
Bükünden ol yazıldı
Öküş yatıp üzeldi
Yirde kopa adhrışur
C.I, s. 234

"Tümen tümen çiçek dizildi, tomurcuklarından yayıldı, yer altında çok yatarak sıkıldı, yerden biterek ayrışır."

Toprak, yer hem bir tabiat tasviri veya manzarası içinde hem de divan şiirindeki kullanımlarıyla ele alınmıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Ateş

Ateş yakıcılığı, rengi ve parlaklığı yönünden âşık ile ilgili hâllerin anlatımında kullanılmıştır. Ah ateşi, ayrılık odu, gam ateşi gibi soyut kavramlarla zikredilmiştir.

Çog, ateş alevi, ateş yalını, güneşin yalını, saçaklar L III, 128; **çoglanmak,** ateş yalınlanmak, güne; yalını yere düşmek II, 245; **köz,** ateş koru, köz, I, 337; **közegü,** küskü, ateş çekmek veya aktarmak için kullanılan aygıt I, 448; **odguç,** ateşin alevì I, 95, 177, 248; **ot, a**teş, duman, I, 43, 164, 176, 177, 183, 195, 200, 202, 208, 230, 332, 400, 499, 513, 514,522;II, 78, 100, 133, 144. 176, 245, 292, 293, 299, 302, 353, 358; III, 16, 23, 63, 65, 96. 97, 265, 341, 348, 430; **tamdu,** kuvvetli, alevli ateş, tuturuk I, 418 bkz> tamduk; **tamduk,**

kuvvetli, alevli ateş, tuturuk I, 418 bkz> tamdu; **tamturmak,** yaktırmak II, 176 bkz> tamdurma; **tamu,** cehennem III, 234; **yalın,** alev, III, 23; **yalturmak,** ateşi alevlendirmek III, 97; **yolrıtmak**, alevlemek, parlatmak II, 353 bkz> yalratmak, yalrıtmak, yolratmak; **odguç,** ateşin alevi,I, 95, 177, 248.

Kizlep tutar **sewüklü**
Adhrış küni belgürer
Başlığ közüğ yapsama
Yaşı anın sawrukar
C.II, s.172

"Sevgiyi gizli tutar, ayrılık günü belirir; yaralı gözü kapatma, onun yaşı fışkırır, savrulur."

(Gizli sevgi ayrılık gününde belli olur. Yaralı, gözyaşını saklayamaz.)

Ateş âşığın çektiği ızdırabın ifadesi olup âşığın sevgiliye olan hasreti ve içinde yaşadığı ayrılık da ateş olarak tavsif edilir. Gözyaşı da ona eşlik eder. Aşk ateşiyle yanma neticesinde âşık olgunlaşır.

Yelkin bolup bardukı
Könglüm anğar bağlayu
Kaldım erinç kadguka
Işım udhu **yıglayu**
C.III, s. 309

"Misafir olup sevgilim gitti, gönlümü ona bağladım. Kaygıda kaldım; işim arkasından ağlamaktır."

(Sevgilim misafir olarak gitti, halbuki ben gönlümü onun sevgisine bağladım. Sanki ben o gittikten sonra kaygı içinde kaldım ve arkadaşımın arkasından ağlarım.)

Otuğ odhguç birle öçürmeç /Ateş alevle söndürülmez. (Fitne bozutla bastırılmaz)

(Bozut barışla bastırılır.) C.I, s. 177

Ödhik atı tutunup
Öpke yürek kagrulur.
C.II, s. 144

"Sevgi ateşi tutuştuğu zaman ciğer, yürek kavrulur."

Ateş/üdik âşığın çekmiş olduğu aşk ızdırabının ifadesidir. Âşığın sevgiliden ayrı olması da ateş olarak nitelendirilir. Bu ateşin yandığı yer daima gönül, yürektir.

Köngli k**öy**üp kanı kurıp ağzı açıp katgurar
Sızgurgalır üdhikler essiz yüzi burkurar
C.II, s.188

"Kalbi yanıp kanı kuruyarak ağzını açarak katılır. Sevda onu sarartır, solgun yüzünü buruşturur."

Âşık halkın yanında gülse de kalbi yanıktır, kanı kurumuştur. Aşk onu eritmek üzeredir. Yazık onun solmuş çehresine.

Ateşin diğer bir yönü de sevgilinin yanağı için müşebbehünbih olmasıdır. Bu bakımdan ateş unsuru sık sık yanak, yüz ifadesi ile kullanılır.

Ot tütünsüz bolmas, yiğit yazuksuz bolmas.

Ateş dumansız, genç günahsız olmaz. C.I, s. 400

Üdhik meni küçeyür
Tün kün turup yıglayu
Kördi közüm tawrakın
Yurtı kalıp ağlayu
C.III, s. 258

"Aşk bana zulmediyor, gece gündüz durup ağlayarak, gözüm onun davrandığını gördü, yurdu boş kalarak, gece gündüz durup ağlayarak gözüm onun davrandığı, yurdunun boş kaldığını görerek, aşk bana zulmediyor."

Ateş ile birlikte gözyaşı hâlinde su çokça kullanılır.

Eren arığ örpeşür
Öçin kekin irteşür
Sakal tutup tartışur
Köksi ara ot tüter.
C.I,s.230

"Adamlar yaman kabarıyorlar, öcünü hıncını almak için didişiyorlar, sakallarından tutup tartışıyorlar, herkesin göğsünde ateş yanıyor." (Yiğitler birbirlerine kızgın gözle bakarak öç almak istiyorlar, savaş kızıştığı için birbirlerinin sakallarını asılıyorlar, sanki öç ateşi göğüslerinde tütüyor.

Öç/intikam ateşi ifadelerinde ateş yine soyut anlamda ele alınmıştır.

Özüm mening budursın
Otı anıng çaklanur
C.I, s.513

"Benim gönlüm bıldırcın, onun ateşi çalkanır. Benim özüm bıldırcın gibi. Onun sevgisi ateşi üzerinde döner, dolaşır."

Âşıklar sevgilinin tuzağına düşen av hayvanları olarak düşünülür. Âşığın gönlü sevgilinin aşk ateşiyle yanan bıldırcına benzetilir.

Yügürdü kewel at
Çakıldı kızıl ot
Köyürdi arut ot
Saçrap anın örtenür.
C.II, s. 133.

"Soy at koştuğu vakit tırnakları ateş çaktı, onunla kuru ot yandı."

Ot tutundı, ateş tutuştu. C.II, s. 176

Ol ot yolrıttı/o ateşi alevledi. C.II, s. 353.

Sonuç

Günümüzden yaklaşık bin yıl öncesine giderek bize Karahanlı döneminin söz varlığı hakkında bilgi veren *Dîvânu Lugâti't-Türk* kaynak bir eser olma özelliğini göstermektedir. Bilinen bu en eski Türkçe sözlükte kabile isimlerinden rütbe ve ünvanlara, tarihî verilerden şahsi deneyimlere dil ve kültür öğretiminin bütün dinamiklerini bulmak mümkündür. Eserin içerik bakımından taşıdığı özellikler ve söz varlığı Türk geleneği ve unsurlarının temeli olması yanında Türk dili ve edebiyatının değişik türlerdeki zengin dil ve edebiyat malzemesinin de kapılarını açmaktadır. Biz de bu çalışmada âlemin temelini oluşturan dört temel unsuru *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te inceledik.

Toprak, su, hava, ateş unsurları yani dört unsur eski Yunan felsefesinden İslam düşüncesine aktarılan bir nazariye olup madde âleminin temelini oluşturmuştur. Kâşgarlı Mahmud eserinde kelimeleri anlamlandırırken ilgili kelimeye uygun düşen beyit veya dörtlüklerle kavramları somutlaştırıp canlandırmıştır. Bu manzumelerdeki içerikle divan şiirinde dile getirilen içerik arasında çeşitli bakımlardan benzerlik ya da ortaklıklar bulunmaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te dört ana unsur tabiat olaylarını, sosyal ve kültürel unsurları anlatmada müstakil olarak kullanıldığı gibi birkaçı birlikte de ifade edilmiştir. Hava rengi ve esmesi yönüyle ele alınırken tabiat olaylarının anlatımında kullanılmıştır. Su, yağmur-inci inanışı, âşığın gözyaşının göl, deniz meydana getirmesi, yağmur gibi olması mazmunlarıyla işlenmiştir. Toprak, yine insanın topraktan yaratılması, sevgilinin ayağının tozunun sürme gibi göze sürülmesi anlamlarıyla verilmiştir. Ateş ise âşık ile ilgili hâllerin anlatımında, özellikle âşığın çektiği ızdırabın, gam, ayrılık gibi soyut kavramların ifadesinde kullanılmıştır. Kısacası *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te anâsır-ı erbaadaki mana unsurları divan şiiri estetiğini hazırlayıcı bir mahiyette ele alınmıştır.

Kaynakça

Atalay, B.(1985). *Dîvânu Lügati't-Türk tercümesi I, II, III.* Türk Dil Kurumu.

Bayat, F. (2008). *Kaşgarlı Mahmut büyük Türk bilgin ve ansiklopedisi.* Ötüken.

Bilgin, A. (2008). *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki manzumelerin tematik açıdan divan şiiri ile İlgisi.* Kaşgarlı Mahmut Kitabı İçinde. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Saliev, M.(2023). Dîvânu Lugâti't-Türk'te tasavvufî ve ahlakî unsurlar. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, *6*/4, 65-72. https://doi.org/10.59182/tudad.1349403

Kablander, N. (2016). Üç Halvetî şâirin dîvânlarında anâsır-ı erbaa (ateş, hava, su ve toprak) unsurlarının kullanımı üzerine bir inceleme. *Turkish Studies, 11*/5, 351-382. DOI 0: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9158

Karlığa, H. B. (1991). "Anâsır-ı Erbaa". *İslam Ansiklopedisi 3*, 149-151.

Kaçalin, M. S. (2016). *Mahmûd el-Kâşgarî Dîvânu Lugâti't-Turk*. Kabalcı.

Levend, Â. S.(2015). *Dîvân edebiyatı kelimeler ve remizler mazmunlar ve mefhumlar.* Dergâh.

Pala, İ. (2004). *Ansiklopedik dîvân siiri sözlüğü.* Kapı.

Pala, İ. (2014). *Dört Güzeller, toprak, su, hava, ateş.* Kapı.

Tansü, Y. E. ve Çerkezoğlu, S.(2021). *Kaşgarlı Mahmud ve çağ ötesi bir eser.* İksad.

Tekin, T. (1989). *XI. Yüzyıl Türk şiiri – Dîvânu Lügati't-Turk'teki manzum parçalar.* Türk Dil Kurumu.

Uludağ, S. (1991). *Tasavvuf terimleri sözlüğü.* Marifet.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE GEÇEN ASAYİŞ, EMNİYET, KORUMA VE GÜVENLİK İLE İLGİLİ KELİMELER

*Yasin KOZAK**

Özet

Geçmişten günümüze kalmış çeşitli materyaller, kayıtlar, eserler, düzenlendikleri dönemin âdeta birer harici bellekleri gibidir. Geçmiş dönemdeki milletler yok olsa da elde kalmış bu eserler sayesinde eserlerin düzenlendikleri döneme ait özet mahiyetinde önemli bilgiler bulmak mümkün olmaktadır. Türkçenin ilk sözlüğü olarak bilinen *Dîvânu Lugati't-Türk*'te, bu şekilde önemli bilgileri ihtiva etmesi açısından icmal mahiyetinde eşsiz bir eserdir. Eser, Ali Emirî tarafından satın alınıp Türk Tarihine kazandırılmasından sonra üzerinde çok sayıda çalışma yapılmış çok az sayıdaki eserden biridir. Yapılan çalışmalar neticesinde Türk kültürü, edebiyatı, giyim-kuşamı, askerlik ve savaş aletleri, tarım, hayvancılık, yemek kültürü gibi birçok başlıkta Türk tarihine katkıda bulunulmuştur.

Bu çalışmamızda *Dîvânu Lugâti't-Türk*'teki kelimelerden hareketle Türk dünyasında asayiş ve güvenlikle ilgili kavramların dile yansıyıp yansımadığı buradan hareketle de güvenlik ile ilgili kelimeler üzerinden kadim Türk medeniyetlerinde güvenliğin hangi boyutlarda sağlanmaya çalışıldığı veya sağlandığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Daha önce *Dîvânu Lugati't-Türk*'teki askerî kavramlar ve savaş aletleri ile ilgili yapılmış çalışmalardaki kelimeleri yazarak tekrara düşmemek için bu başlıklardaki kelimelere değil de bunların içinde yer alan az önce ifade ettiğimiz spesifik kelimeler doğal olarak seçilmiş olmaktadır. Kadim Türk medeniyetinde asayiş, emniyet, güvenlik ve koruma ile ilgili kelimeler ortaya çıkarıldığı gibi korumaların hangi düzeyde yapıldığı da tespit edilmiştir. Bu bilgilerden hareketle geçmiş dönemde Türklerin uygulamış olduğu koruma tedbirleri ile günümüz koruma tedbirlerini kıyaslama imkânı da elde edilmiştir. Bu sayede Türklerde koruma tedbirleri konusunda

* Dr. Araştırmacı, yazy46@gmail.com , ORCID: 0000-0003-2545-0000.

geçmiş dönemde başlayan geleneğin/uygulamanın edebiyat, dil, kültür de olduğu gibi koruma konusunda da geçmişten günümüze devam ettiği ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmalar yapılırken ilk olarak Besim Atalay'ın daha sonra Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu tarafından kaleme alınan ve Mustafa S. Kaçalin'in *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün tıpkıbasım eseri ve makalesiyle, Rıfat Belge, Ömer Faruk Akün ve Cihan Çakmak'ın makalelerinden yararlanılmıştır. Ayrıca, konu ile ilgili diğer makale ve yüksek lisans çalışmalarına değinilerek çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Asayiş, Emniyet, Koruma, Güvenlik

Words Related to Public Order, Safety, Protection and Security in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Various materials, records and artefacts that have survived from the past to the present day are almost like external memories of the period in which they were created. Although the nations of the past disappeared, it is possible to find important information in the form of a summary of the period in which the works were organised thanks to these works. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, known as the first dictionary of Turkish, is a unique work in terms of containing important information in this way. The work is one of the very few works on which many studies have been carried out after it was found by Ali Emirî and brought to Turkish History. As a result of these studies, contributions have been made to Turkish history on many topics such as Turkish culture, literature, clothing-dress, military and war tools, agriculture, animal husbandry and food culture.

In this study, based on the words in *Dîvânu Lugâti't-Türk*, it is tried to reveal whether the concepts related to public order and security in the Turkish world are reflected in the language, and from this point of view, the dimensions in which security was tried to be provided or provided in ancient Turkish civilisations through the words related to security. In order not to fall into repetition by writing the words in the previous studies on military concepts and tools of war in *Dîvânu Lugâti't-Türk*, the specific words we have just mentioned in these titles have been selected instead of the words in these titles. In the ancient Turkish civilisation, the words related to public order, safety, security and protection have been revealed, as well as the level of protection has been determined. Based on this information, it has also been possible to compare the protection measures applied by the Turks in the past with today's

protection measures. In this way, it has been tried to reveal that the tradition / practice that started in the past period in terms of protection measures in the Turks has continued from the past to the present in terms of protection as in literature, language and culture.

While conducting these studies, firstly Besim Atalay's and then Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu's and Mustafa S. Kaçalin's *Dîvânu Lugâti't-Türk*'s facsimile edition and article, Rıfat Belge, Ömer Faruk Akün and Cihan Çakmak's articles were used. In addition, the study is completed by referring to other articles and graduate studies on the subject.

Key words: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Public Order, Security, Safety, Security, Protection.

Giriş

Dil, bir milletin zihin yapısını yansıtan en önemli göstergelerin başında gelir. Zira bir millete ait maddî ve manevî ne kadar kavram varsa, neredeyse tamamının dilde bir karşılığı bulunur. Bu karşılığın en önemli göstergesi ise kamuslar/sözlüklerdir. Gelmiş geçmiş en önemli Türk dilbilimcisi olarak kabul edilen Kâşgarlı Mahmud[1], sözlük özelliği taşıyan *Dîvânu Lugâti't-Türk*[2] adlı eserini Karahanlı Türkçesi ile kaleme aldı (Kaçalin, 1994, s. 446-49; Telli, 2019, s. 198).

Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapçadan geri kalmadığını göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla DLT'yi kaleme alan Kâşgarlı Mahmud, yazdığı eserini Halife Ebü'l-Kasım Abdullah el-Muktedî bi-Emrillah'a muhtemelen 1077de takdim etti. Bu eserin büyük bir kısmı sözlükten oluşmaktadır. Ayrıca aldığı kelimeleri; cümle, atasözü, beyit, dörtlük vb. şekillerde örneklendirdi. Bazı kelimelerle ilgili Türkler arasında anlatılan bir efsaneyi veya gerçek bir olayı da nakletti (Akün, 2022b, s. 9-10; Yıldırım, Çiftci 2012, s. 1230; Kaçalin, 1994, s. 446-447; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. XIX-XX**;** Çakmak, 2020b, s. 88-89).

---

1 Doğum tarihini tespite yarayacak bir bilgiye rastlanmamıştır. Künyesinden Kâşgarlı olduğu değerlendirilse de esas doğum yerinin Barsgan olduğu anlaşılmaktadır. Doğum yeri ile ilgili daha farklı kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Örneğin; Özerk Uygur bilgesin kaynaklı rivayetlerde Kâşgarlı Mahmud'un doğum yerinin Kaşgar'ın 45 veya 48 km güneybatısındaki Opal köyü olduğu da ifade edilmektedir (Akün, 2022b, s. 11).

2 Bundan sonra *Dîvânu Lugâti't-Türk*, DLT şeklinde kısaltılacaktır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'ün Bulunuşu, Yayımlanması ve Üzerine Yapılan Çalışmalar

DLT, II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'da Ali Emiri Efendi[3] tarafından 30 altına satın alınarak bilim dünyasına kazandırıldı. Ali Emiri Efendi'nin elde ettiği DLT'nin, Birinci Dünya Savaşı sırasında (1915-1917) ilk neşrini yapan Kilisli Muallim Rifat Bilge[4], bahse konu eseri üç cilt hâlinde yayımlayarak Türk Dünyasına kazandırdı (Çakmak, 2013a, s. 522; Bilge 1971, s. 156-172; Ersoy, 2018, s. 79-93; Kaçalin, 2017, s. 15-35). DLT, bu tarihten sonra gerek yurt içinde gerekse yurt dışında çok sayıda araştırma ve incelemeye konu oldu ve DLT ile ilgili eserler meydana getirildi. Ülkemizde M. Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Ziya Gökalp, Necib Asım, Kilisli Rifat Bilge, Besim Atalay, Ahmet Caferoğlu gibi bilim insanları DLT ile ilgili ilk çalışmayı yapanlar arasında yer almaktadır. Yurt dışında ise Alman, Rus, Macar ve Fransız ilim adamları DLT ile ilgili yayınlar yapmışlardır. Bunların içinde en başta gelenleri C. Brockelmann'dır. 1928 yılında Türkolog Brockelmann tarafından eser ayrıntılı notlarla Almanca'ya çevrilip yayımlandı (Kaçalin, 1994, s. 446 ve 449).

Daha önce başka araştırmacılar tarafından DLT'deki askerlik ve savaş aletleri ile ilgili kavramlar üzerinde incelemelerde bulunuldu. Bu çalışmada tekrara düşmemek için askerlik ve savaşla ilgili kelimelerin tamamına yer verilmeden yine DLT esas alınarak özellikle koruma, emniyet, asayiş ve güvenlik ile ilgili olabileceği değerlendirilen kelimeler tespit edilmeye çalışıldı. Bu tespite geçmeden önce kısaca güvenlik, asayiş emniyet gibi kavramlar üzerinde durularak bu hususlarla ilgili Türklerde var olan uygulamalar hakkında bilgiler verildi. Böylece DLT'nin bir konuda daha zengin bir kaynak olarak

---

[3] DLT'nin İstanbul'da bulunuşu ve yayımlanması ile ilgili bilgi için bkz. Bilge, 1971, s. 156-172; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. XII-XIII.

[4] Kilisli olan Rifat Bilge, Kilis'te ilk ve İstanbul'da orta öğrenimini tamamlayan Rifat Bilge yine İstanbul'(da 1904'te girdiği Mekteb-i Hukuk'tan 1908'de mezun oldu. İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinde bulunan kültür mirasını bir bir elden geçirme, adları, varlıkları unutulmuş eser ve yazarları tekrardan gün ışığına çıkarma yolunda hayatının yarım yüzyılını harcadı. Bu çalışmaları sırasında Ali Emîrî Efendi, Bağdatlı İsmâil Paşa, İsmail Saib (Sencer), Fâik Reşad, Bursalı Mehmed Tâhir, İbnülemin Mahmud Kemal gibi döneminin kitâbiyat ve biyografi üstatlarıyla tanışma fırsatını elde etti. Cumhuriyet döneminde bilgisinden istifade edilen ilim adamı Bilge, 1930'lu yılların başlarında Türk Dili Tetkik Cemiyeti(Türk Dil Kurumu), Türkçe'ye yerleşmiş Arapça ve Farsça kelimelerin yerini tutacak karşılıklar bulmak üzere Türkçe'nin söz varlığını derlemek için harekete geçtiğinde Kilisli Rifat öteden beri eski metinlerden derlediği 15.000 fişlik hazır bir malzemeyi sağladı. Bu çalışmalarından daha da önemlisi Dîvânu Lugat-it Türk gibi bir abide eseri bilim dünyasına kazandırarak büyük hizmette bulundu. Belki de bunun karşılığı olarak Kilis 7 Aralık Üniversitesinde Eğitim Fakültesine adı verilerek kendisine duyulan minnet, şükran ve vefa borcu bir nebze de olsa ödenmeye çalışıldı (Akün, 2002a, s. 18-19).

değerlendirilebileceği ortaya konuylamaya çalışıldı. Ayrıca bu çalışmayla Türklerde koruma ve güvenlikle ilgili yapının olup olmadığı varsa bu durumun dile ne ölçüde yansıdığı ortaya çıkarılmaya çalışıldı.

Günümüzde Asayiş, Emniyet, Koruma ve Güvenlik

Bu bölümde ilk olarak asayiş, emniyet, koruma ve güvenlik kavramlarına yer verilecektir. Daha sonra günümüzdeki asayiş, emniyet, güvenlik ve koruma ile ilgili bilgi verildikten sonra DLT'de geçen çalışmamız ile ilgili kelimelere değinilecektir.

Asayiş, emniyet, koruma ve güvenlik bir millet için gerekli en önemli unsurların başında gelir. Zira bir toplumda/millette asayiş, emniyet, koruma ve güvenlik sağlanamadığı vakit o toplumda anarşi ve kargaşa hâkim olur. Bu durum ise toplumsal çözülmeyi beraberinde getirir. Geçmişten günümüze yaşamış ve yaşamaya devam eden Türk Devletlerinde de durum böyledir.

Asayiş; Bir yerin düzen ve güvenlik içinde bulunması durumu https://sozluk.gov.tr/ erişim tarihi: 18.09.2024.

Emniyet; Eminlik, korkusuzluk, güvenme, itimad (Şemseddin Sami, 1317/1996, s. 168).

Güvenlik; Toplum yaşamında yasal düzenin aksamadan yürütülmesi, kişilerin korkusuzca yaşayabilmesi durumu; emniyet https://sozluk.gov.tr/ erişim tarihi: 18.09.2024.

Koruma: Beklemek, saklamak, hıfz, sıyanet ve haraset etmek (Şemseddin Sami, 1317/1996, s. 1099).

Kavramların anlamlarına bakıldığında, anlamların birbirlerini kapsadığı yahut birbiriyle içiçe geçmiş olduğu görülmektedir.

Tarihteki Türk devletlerinde güvenlik denildiğinde akla ülke savunması ve ülke sınırının korunması gelmektedir. Bu görevi de ordu yerine getirmektedir. Günümüzde ise güvenlik iç ve dış güvenlik şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Fakat geçmişte böyle bir ayrım olmadığı için güvenlik tabiri ile hem iç hem dış güvenlik kastedilmiştir.

Eski Türklerde hükümdarının devleti ve milleti dış tehditlere karşı korumak, milleti zenginleştirmek ve ülke içerisinde barışı hakim kılmak gibi görevleri vardı (Özdemir, 2009, s. 129-130; Kaşıkçı, 2002, s. 889; Kalınmeşe, 2021, s. 9-10 ve 19). Türkler güçlü orduları sayesinde dışardan gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmekteydi. Böylece ülke ve millet dış tehditlere karşı korunmaktaydı. Ülkede iç barış ve huzurun hakim kılınması; asayiş ile güvenliğin sağlanması ve adalet sisteminin tesisiyle mümkündü. Asayiş ve

güvenliğin sağlanması ordu sistemi ile mümkün iken yine asayiş ve adaletin tesisi mahkemeler ve mahkemelerin verdiği kararların uygulandığı hapishane gibi yerler ile tesis edilmeye çalışılmakta olduğu bilinmektedir. Günümüzde asayiş ve emniyet; kanunlar, kanunların uygulayıcıları olan mahkemeler ve kolluk kuvvetleri(polis-jandarma) ile mahkeme kararlarının uygulandığı yerler aracılığıyla sağlanmaya çalışılmaktadır.

Günümüzde koruma ve iç güvenlik ise çeşitli kurumlar tarafından sağlanmaktadır. Koruma; sınırların korunması ve ülke içinde koruma şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Sınırların korunması askerî personel, ülke içindeki önemli merkezlerin korunması da iç güvenliği sağlayan polis ve jandarma tarafından sağlanmaktadır. Bunların dışında Cumhurbaşkanı ve bakanların korunması da önemli bir koruma görevi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahse konu birimlerin korunmasında görev alan merkezde ayrı görevli bir birim ile vilayetlerde koruma görevini ifa eden birimler mevcuttur.

Cumhurbaşkanlığı Koruma Dairesi Başkanlığı, Cumhurbaşkanı ve ailesinin can güvenliği ve saygınlığı başta olmak üzere, bina, ofis, her türlü ulaşım vasıtası ile intikali sırasında, yurt dışı ve yurt içinde bulunğu mevkilerde ve gerçekleştireceği tüm faaliyetlerde her türlü tehdit ve tehlikeden korunabilmesi amacıyla alınacak tertip ve tedbirlerin tümü ile misafir devlet başkanları, cumhurbaşkanı yardımcısı, bakanlar, idari işler başkanının yakın koruma hizmetleriyle yükümlüdür. Ayrıca Cumhurbaşkanlığına ait tüm yerleşkelerin ve Cumhurbaşkanının bulunduğu her türlü bina ve tesisin güvenliğini sağlamakla da görevlidir https://www.egm.gov.tr/tccbkoruma/hakkimizda# erişim tarihi: 11.09.2024.

Cumhurbaşkanlığı korumanın dışında koruma şube müdürlükleri de mevcuttur. Bunların görevleri arasında;

a) Askerî Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu kapsamına giren bölge ve tesis çevresinde özel güvenlik bölgesi ilanı ile ilgili sekretarya işlemlerini yürütmek,

b) Devlet büyükleri ve yabancı devlet büyüklerinin yurt içi ziyaretlerinde koruma tedbirlerinin alınmasını koordine etmek,

c) Dışişleri Bakanlığının görüşleri ve mütekabiliyet ilkesi kapsamında Ülkemizde bulunan yabancı temsilcilik ve misyonlara ait binalar ile önemli tesislerin korunmasını sağlamak yer almaktadır https://www.egm.gov.tr/koruma/ozel erişim tarihi: 11.09.2024.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Emniyet, Asayiş, Güvenlik ve Koruma ile İlgili Sözcükler

Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen kelimeler kendi içinde askerî koruma, savaş dönemleri dışında koruma, kişisel koruma ile ilgili kelimeler, özel veya ortak mülkiyette koruma ve asayişi sağlamak ile ilgili kelimeler şeklinde tasnif edildi.

Askerî koruma ve önleyici tedbir ile ilgili kelimeler

Atım: Atıcı, nişancı, (Atalay, 1992a, s.75)

Atım er: İyi atan adam; nişancı, (Atalay, 1992a, s. 75)

Çawuş: Savaşta birliklerin düzen içinde durmasını sağlayan ve askeri zulüm etmeğe bırakmayan kimse (Atalay, 1992a, s. 368).

İm: Askerî birlikler arasında kullanılması için hakanın belirlediği parola, bu bir kuşun veya silahın adı ya da bambaşka bir sözcük olabilir. Orduda başbuğun askerler arasında silah veya kuş adlarından birini belge olarak koyduğu kelimeler. İki birlik karşı karşıya geldiğinde bunların yanlışlıkla birbirlerine saldırmamalarını ve kendi adamlarını tanımalarını sağlamak için kullanılır. İki adam gece karşılaştığında biri diğerine "işaret"i sorar, eger diğeri doğru parolayı söylerse onun kendisiyle aynı topluluktan olduğunu anlar ve geçip gitmesine izin verir; ancak işaretin sorulması suretiyle kendisine meydan okunan kişi yanlış bir parola söylerse işareti soran kişi ona saldırır. Şu atasözünde de geçer, im bilse er ölmes: İşareti bilen adam (onu tanıyamayan kişi ferafindan yanlışlıkla) öldürülmez (Atalay, 1992a, s. 38).

Kargu: Dağ tepelerine minare biçiminde yapılan yapı olup düşman geldiği zaman herkesin hazır bulunması için üzerinde ateş yakılır, Karguy (Atalay, 1992a, s. 426).

Karguy: Dağ doruklarında veya yüksek yerlere minare şeklinde yapılan yüksekçe yapılar olup düşmanın gelmesinin haber vererek halkın hazırlanmasını sağlamak ve eşyalarını almaları için üzerlerinde ateş yakılan kule (Atalay, 1992c, s. 241).

Ükek: Kenti çevreleyen surlardaki savaş için tahkim edilmiş burç (Atalay, 1992a, s. 78).

Ükekliğ dam: Üzerinde burçlar bulunan kale (Atalay, 1992c, s. 153)**.**

Ürkün: Düşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü, telaşla kalelere ve sığınaklara kaçışma (Atalay, 1992a, 108).

Pusdı: Pusu kurmak, pusuya girmek (Atalay, 1992a, s. 10).

Pusuğ: Pusu (Atalay, 1992a, s. 372).

Sü: Asker veya ordu (Atalay, 1992b, s. 208).

Sak sak: Nöbetçinin, bekçinin kaleyi atı koruyabilmesi için uyanık olmasını emreden sözdür. Koruma askeri (Atalay, 1992a, s. 333).

Tutgak. Düşmanın küçük, ileri kollarını ve casuslarını yakalamak için geceleri çıkartılan birlik/atlı bölük (Atalay, 1992a, s. 467).

Yelimledi: Araştırmak, haber almak için yolda düşman öncüsü veya pusu var mı diye askerden önce ayrılıp gitmek anlamında da kullanılır (Atalay, 1992c, s. 342).

Yezek/yizek: Asker öncüsü/askerin önde giden bölüğü (Atalay, 1992c, s. 88).

Yezedi: Askerin öncüsü (Atalay, 1992c, s. 88).

Yezek qamugyerig yezedi: Asker öncü, herhangi bir düşman askeri olup olmadığını görmek için bütün arazide devriye gezdi (Atalay, 1992c, s. 88).

Yortug: Savaş gününde ya da bir yere gidildiğinde hakanın yanında bulunan eşlikçiler [korumalar] (Atalay, 1992c, s. 42).

Turbı: Yardımcı, yaver, uyuntu, tosun (Atalay, 1992a, s. 415).

Savaş dönemleri dışında koruma ve önleyici tedbir ile ilgili kelimeler;

Ordu: Bir hakanın ikametgâhı [sarayı]. Nitekim Kâşgar kentine ordu kend: Hakanlann İkametgâhının olduğu kente denir (Atalay, 1992a, s. 124).

Toy: Ordu kurağı, Ordu karargâhı; bu sözden alınarak "Hân Toy" denir ki "Hakanın ordu kurduğu yer" demektir. (Atalay, 1992c, s. 141).

Yatgak. Bir Hakanın ya da ülkenin koruyucusu, muhafızı (Atalay 1992c, s. 42).

Yatgak yattı: Koruyucu adam yattı (Atalay, 1992c, s. 42).

Yortug: Savaş gününde ya da bir yere gidildiğinde hakanın yanında bulunan eşlikçiler [korumalar] (Atalay, 1992c, s. 42).

Silahlar

Sünğü: Süngü, mızrak, kargı. (Atalay, 1992a, s. 349 ve 497).

Tolum: Silah (Atalay, 1992a, s. 397).

Ya: Ok; yay (Atalay, 1992a, s. 280, 496, 500 ve 501).

Çerik; Asker dizisi, asker, ordu, (Atalay, 1992a, 388).

Kişisel koruma ve önleyici tedbir ile ilgili kelimeler

Yarıq. Zırhlı giysiye ve vücuda giyilen zırha verilen genel bir ad. Bunları ayırt etmek için "zırhlı giysi"ye kûpeyanq, "zırh"a sâyyarıq denir (Atalay, 1992c, s. 15, 158, 217).

Kübe yarık: Demirden yapılmış zırh, cebe (Atalay, 1992c, s. 15 ve 217).

Say yarık: Demir gögüslük (Atalay, 1992, C. 3, s. 15; Vücuda giyilen zırh (Atalay, 1992c, s. 158).

Aşuk: Demir başlık, tulga. (Atalay, 1992a, s. 67).

Özel veya ortak mülkiyette koruma ve önleyici tedbir ile ilgili kullanılan kelimeler

Agıcı: İpekli kumaşı koruyan/gözeten kişi (Atalay, 1992a, s. 89 ve 136).

Satma: Bağ bekçisinin geceleri etrafı gözlemek ve barınmak için kullandığı, ağaç üzerine yapılan bir tür kulübe (Atalay, 1992a, s. 433).

Korı: Korumak (Atalay, 1992c, s. 263)

Korış: Korumakta yardım etmek (Atalay, 1992b, s. 98).

Koruğçı: Korucu, bir koruyu korucu (Atalay, 1992c, s. 242).

Asayişi sağlamak hususunda alınan önleyici tedbirler ile ilgili kelimeler

Bekle: Beklemek, gözetmek, saklamak, hapsetmek, pekitmek, kapatmak (Atalay, 1992c, s. 292).

Beklet: Bağlatmak, hapsettirmek, (oğuzca) bekletmek, gözettirmek (Atalay, 1992b, s. 341).

Bukagu: Hırsızların ellerine vurulur (Atalay, 1992a, s. 446).

Bütrüş: Muhakeme olmak ve şahit getirmek (Atalay, 1992b, s. 203).

Çapıtgan er : Cellat, boyun vuran er (Atalay, 1992a, s. 513).

Kısığ: Kısı, hapis, sıkıntı (Atalay, 1992a, s. 376).

Tünek. Hapishane; zindan (Barsgân lehçesi) (Atalay, 1992a, s. 408).

Yazukla: Suçu yüzünden yakalamak (Atalay, 1992c, s. 342).

Sonuç

DLT'de yer alan kelimelerden Türklerin ilk olarak ordu ile güvenliğini sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ordu hem dış hem de iç güvenliği sağlamaktadır. Dış güvenlik, sınırlı miktarda da olsa özellikle hudut bölgelerinde inşaa edilen burçlu surlar ile dağ gibi yüksek yerlerden kendi ülkelerine yapılacak olası saldırıları tespit etmek amacıyla yapılmış yükseltiler aracılığıyla sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Bunun dışında Hakan'ın savaş döneminde korunması için yanında yakın koruma olarak görevlilerin bulunduğu yine tespit edilen kelimelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca barış dönemlerinde Hakan, bir yere giderken ve gittikleri yerlerde koruma olarak görev yaptıkları ***Yortug*** kelimesinden tespit edilmiştir. Yine Hakan'ın veya ülkenin koruyucuları anlamına gelen ***Yatak*** adlı koruyucuların bulunduğu görülmektedir.

Savaş dönemlerinde askerlerin kullandığı askerî teçhizatın dışında kendilerini korumak için zırh giydikleri de kelimelerden anlaşılmaktadır. Buradan askerlerinde kendilerini korudukları görülmektedir. Bunların haricinde ülke içinde özel mülkiyeti korumak için de koruma tedbirlerinin alındığı yine tespit edilen kelimelerden anlaşılmaktadır.

Asayişi sağlama görevini DLT'nin yazıldığı dönemde askerin yerine getirdiği görülmektedir. Asayiş her ne kadar ordu ile sağlansa da ordunun dışında iki birim daha asayişin sağlanmasında görev yürütmüştür. Onlar mahkemeler ve mahkemelerin verdiği kararları uygulayan cellatlar ve diğer görevliler ile hapisanelerdir. Özellikle mahkeme anlamına gelen kelimeler ile hapishane ve cellat anlamına gelen kelimelerin varlığı da bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Özetlenecek olunursa DLT'deki kelimelerden hareketle koruma ve güvenlik konularında Türklerde;

-Savaş dönemlerinde Kağan'ın ve ordugahının korunduğu;

-Barış dönemlerinde Kağan'ın, otağının korunduğu;

-Kağan'ın bir yerden bir başka yere giderken yanında korumaların bulunduğu;

-Askerlerin savaşta kendilerini korumak için zırh giymeleri;

-Sivil hayatta özel mülkiyetin korunması için bekçilerin görevlendirilmesi konusunda Türklerin önemli tedbirleri aldıkları tespit edilmiştir.

Sonuç olarak; günümüzde asayiş genel hatlarıyla; iç güvenlik birimleri, mahkemeler ve hapishaneler aracılığıyla sağlanmaya çalışılmaktadır. Eserin yazıldığı dönem de de benzer kurumlar aracılığıyla toplumsal asayişin

sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Buradan hareketle asayişin sağlanması konusunda geçmiş ile günümüz arasında çok yakın benzerliklerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Önemli kişilerin korunması konusunda da DLT'nin kaleme alındığı dönem ile günümüz arasında benzer uygulamaların var olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmadaki tespitlerden; Türklerde asayiş, emniyet, koruma ve güvenlik konularında da tarih, dil, kültür konularında olduğu gibi geçmişten günümüze devamlılığın olduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar

Akün, Ö. F. (2002a). Kilisli Rifat Bilge (1874-1953). *DİA, 26*, 18-22.

Akün, Ö. F. (2002b). Kâşgarlı Mahmud. *DİA, 25*, 9-15.

Atalay, B. (1992a). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi* (C 1). Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1992b). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi* (C 2). Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1992c). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi* (C 3). Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1992d). *Divanü lûgat-it-Türk dizini "Endeks"* (C 4). Türk Dil Kurumu.

Bilge, K. R. (1971). Divanü lügat it-Türk. *Türk Kütüphaneciliği, 20*(3), 156-172.

Çakmak, C. (2013). Divanü lugati 't-Türk ve Kilisli Muallim Rıf'at Bilge. *I. Uluslararası Muallim Rıfat Kilis ve Çevresi Sempozyumu* içinde (s. 513-527).

Çakmak, C. (2020). Dîvânu lugâti't-Türk'te yer alan dinî ve soyut kavramlar. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, 8*(20), 87-99.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (3. bs.). Türk Dil Kurumu.

Ersoy, F. (2018). Dîvânu lugâti't-Türk, Ali Emiri Efendi'yi nasıl buldu?. *Dil Araştırmaları* (23), 79-93.

Kaçalin, M. S. (1994). Dîvânu lugâti't-Türk. *DİA, 9*, 446-449.

Kaçalin, M. S. (2017). *Dîvânu lugâti't-Türk: İnceleme-tıpkı basım*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Kalınmeşe, S. (2021). *İlk Türk devlet ve topluluklarında adalet ve hukuk anlayışı (Osmanlı Devleti'ne kadar)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

Kaşıkçı, O. (2002). Eski Türklerde devlet başkanlığı ve hakanlık. *Türkler, 2*, 888-893.

Özdemir, G. (2009). Batıda ve Türklerde egemenlik kavramı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (23), 123-138.

Şemseddin Sami. (1996). *Kamus-ı Türki* (Tıpkı basım, 7. bs.). Çağrı. (Orijinal eserin basım tarihi 1317).

Telli, B. (2019). Dîvânü lugâti't-Türk'teki atasözlerinin söz dizimsel özellikleri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12*(33), 197-226.

Yıldırım, T. ve Çiftci, M. (2012). Dîvânü lugâti't-Türk'te yer alan alet-eşya adları. *Turkish Studies, 7*(2), 1229-1249.

İnternet Adresleri

https://www.egm.gov.tr/tccbkoruma/hakkimizda# erişim tarihi: 11.09.2024,
https://www.egm.gov.tr/koruma/ozel erişim tarihi: 11.09.2024.
https://sozluk.gov.tr/ erişim tarihi: 18.09.2024.
https://sozluk.gov.tr/ erişim tarihi: 18.09.2024.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'E GÖRE TOPLUMSAL DEĞERLER

*Yazgı Tuğçe KURT ÖTELEŞ**

Özet

Toplumsal değerler, bir toplumu oluşturan bireyler tarafından ortaklaşa oluşturularak kabul gören ve var olduğu toplumu bir arada tutup birlik ve beraberliği sağlayan maddi ve manevi unsurların tamamıdır. Her birey içerisinde yaşadığı toplumun değerlerini zaman içerisinde öğrenir. Bu bağlamda toplumsal değerler, o toplumu oluşturan bireylerin hem davranış biçimlerine yön verir hem de bireyler arası ilişkileri şekillendirerek toplumsal düzeni sağlar. Her toplumun; kendi ahlaki, millî ve manevi değerlerine, yaşayışına, kabullerine göre toplumsal değeri oluşur ve de zaman içerisinde gelişir. Toplumları ayakta tutan bu değerler ise asırlar boyu bazen aynı kalır bazen de değişerek gelecek nesillere aktarılır. Kültürün taşıyıcısı olan dil ise bu taşıma görevini üstlenir.

Kâşgarlı Mahmud tarafından 11. yüzyılda yazılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk dilinin ilk sözlüğü olarak bilinmesinin yanı sıra zengin muhtevasıyla Türk toplumunun kültür unsurlarını, gündelik yaşantısını ve düşünüş biçimini de yansıtmaktadır. Şüphesiz ki *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk toplum yapısını ve değerlerini söz varlığı ile ortaya koyması bakımından oldukça kıymetlidir.

"Dîvânu Lugati't-Türk'e Göre Toplumsal Değerler" başlığını taşıyan bu bildiride, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te doğrudan ya da dolaylı olarak yer alan toplumsal değerleri yansıtan kelime, şiir, atasözü ve deyimler tespit edilecektir. Daha sonra ise elde edilen veriler toplumsal değeri oluşturan millî, ahlaki, manevi ve kültürel değerler başlıklarından uygun olanın altında tasnif edilip alfabetik olarak sıralanacaktır.

Elde edilen bulgulardan hareketle Türk toplum yapısını oluşturan toplumsal değerlerden misafirperverlik, hediyeleşme, Türk'e ve Türklüğe değer, kahramanlık ve vatanseverlik, adalet, doğruluk / dürüstlük, yardımseverlik,

* Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, tugcekurt211@gmail.com-yazgitugceoteles@kho.msu.edu.tr, ORCID: 0000- 0003-4122-9189.

erdem, edep ve fazilet sahibi olma, iyi huy sahibi olma, kötü sözden kaçınma, saygı, sevgi, birlik ve beraberlik, iyilik, barış, cömertlik, çalışkanlık, alçak gönüllülük, güven, vefa, bilime önem, dinî, ekonomik ve arkadaşlık/dostluk/komşuluk değeri dil malzemeleri ile ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu bakımdan ortaya konulan veriler 11. yüzyıl Türk toplum yapısının ve toplumsal değerlerinin ne kadar güçlü olduğunu göstermesi bakımından da oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kâşgarlı Mahmud, Toplumsal Değerler, Türk Kültürü ve Değerleri, Söz Varlığı.

Social Values According to *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

Social values are the totality of material and spiritual elements that are collectively created and accepted by the individuals who make up a society, and that hold the society together, ensuring unity and solidarity. Every individual learns the values of the society they live in over time. In this context, social values guide the behavior of the individuals who make up that society and shape interpersonal relationships, thus maintaining social order. Each society develops its social value based on its own moral, national, and spiritual values, lifestyle, and acceptance, and evolves over time. These values, which sustain societies, sometimes remain the same for centuries and sometimes change and are passed on to future generations. Language, the carrier of culture, undertakes this role of transmission.

Written by Kashgarli Mahmud in the 11th century, *Dîvânu Lugâti't-Türk* is not only known as the first dictionary of the Turkish language, but also reflects the cultural elements, daily life, and way of thinking of Turkish society through its rich content. Undoubtedly, *Dîvânu Lugâti't-Türk* is invaluable for its lexical presentation of Turkish social structure and values.

This paper, titled "Social Values According to the Divanu Lugati't-Türk," will identify words, poems, proverbs, and idioms that directly or indirectly reflect social values found in the Divanu Lugati't-Türk. The data obtained will then be classified and alphabetized under the appropriate headings of national, moral, spiritual, and cultural values that constitute social values.

Based on the findings, the social values that constitute Turkish social structure will be explored using linguistic materials: hospitality, gift-giving, appreciation of Turks and Turkishness, heroism and patriotism, justice, truthfulness/honesty, helpfulness, virtue, decency, good manners, avoiding foul language, respect, love, unity and solidarity, kindness, peace, generosity, diligence, humility, trust, fidelity, importance of science, religious, economic,

and friendship/friendship/neighborhood values. In this respect, the data presented is also crucial in demonstrating the strength of 11th-century Turkish social structure and social values.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Kashgarli Mahmud, Social Values, Turkish Culture and Values, Vocabulary.

Giriş

Dîvânu Lugâti't-Türk, 11. yüzyılın ikinci yarısında Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmış, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür. Dîvân'da, Türk tarihine, efsanelerine, coğrafyasına, Türk toplumunun günlük yaşayışına, âdetlerine, giyim-kuşam kültüründen iktisadî hayatına kadar birçok kıymetli bilgi, çeşitli kelimelere verilen örneklerle ve bunların açıklamalarıyla ortaya konmuştur (Günşen, 2008, s. 244; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. XVIII). Ayrıca eserin girişinde hem de bazı bölüm sonlarında aktarılan bilgiler de eseri bir Türkiyat ansiklopedisi hâline getirmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. XVII). Kâşgarlı söz varlığı aracılığıyla Türklere dair sosyal yapı, kültür ve değerlere ilişkin bilgilerle toplumun sosyokültürel yapısını aktarmaya çalışmıştır (Batur ve Kaya, 2012, s. 310).

Kültür, bir toplumun genel yaşam biçimidir, bir toplumda yaşayan insanların öğrendikleri ve paylaştıkları her şeyi kapsar. Yaşayan her canlı, içerisinde bulunduğu topluma ait maddi ve manevi kültür unsurlarını zamanla kültürün içerisinde öğrenir. Kültür, bir toplumdaki insanlar tarafından oluşturulup paylaşılan ortak ürünlerden oluşur, toplum ise ortak kültürü paylaşan ve birbirleriyle etkileşimde bulunan insanlardan meydana gelir. Bir toplumun kültürünü öğrenmek aslında o toplumun ideallerini, ahlak ilkelerini daha genel bir ifadeyle değerlerini bilmek demektir (Kırel ve Taşdemir, 2018, ss. 63-72). Her toplumun kendine ait bir kültürü vardır ve her kültürde de bir değer sistemi bulunur. Değer, Türkçe Sözlük'te "1. Bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet 2. Bir şeyin para ile ölçülebilen karşılığı, bedel, kıymet, paha, valör. 3. Üstün nitelik, meziyet, kıymet. 4. Üstün, yararlı nitelikleri olan kimse. 5. *fel.* Kişinin isteyen, gereksinim duyan bir varlık olarak nesne ile bağlantısında beliren şey. 6. *mat.* Bir değişkenin veya bilinmeyenin sayı ile anlatımı. 7. Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerinin kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü" (TS, 2011, s. 607) şeklinde tanımlanmaktadır.

Değerler; toplumdan topluma, kültürden kültüre değiştiği gibi bireyden bireye de değişir (Akkaya, 2013, s. 1). Değerler, bireyin hem iç dünyasını hem de çevreyle olan ilişkilerini düzenler; bunun doğal sonucu olarak düzen de mutluluğu ve huzuru getirir. Değerlerin uygulanmadığı toplumlarda kargaşanın ve düzensizliğin görülmesi kaçınılmazdır (Alyılmaz ve Şahin, 2019,

s. 404).

Toplumsal değerler ise kültürdeki bireylerin davranışlarını şekillendirip yön veren, bireylerin diğer bireyleri yargılama ve değerlendirmelerinde ölçüt olan kültür ögesidir (Akkaya, 2013, s. 44). Ortak değerlerin, ortak yaşayışın, inanış, amaç ve ihtiyaçların bir ürünü olan ortak değerler, toplumların oluşumunda ve birlikteliklerinde rolü büyüktür (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2014, s. 77).

Dîvânu Lugâti't-Türk'ten hareketle 11. yüzyıl Türk toplum yapısını, değerlerini belirlemeyi amaçlayan bu bildiride, toplumsal değerleri yansıtan kelime, şiir, atasözü ve deyimler tespit edilmiş; daha sonra da elde edilen veriler toplumsal değeri oluşturan millî, ahlaki, manevi ve kültürel değerler başlıklarından uygun olanın altında tasnif edilip sıralanmıştır. Elde edilen verilerden hareketle de aslında 11. yüzyılda Türk toplum yapısının ne denli gelişmiş, yüksek ve kültürel anlamda ileri bir seviyede olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. 11. yüzyıl Türk toplum yapısını oluşturan değerler şu şekildedir:

Kültürel Değerler

Sosyal bir varlık olup topluluklar hâlinde yaşayan insan toplu hâlde yaşamanın sonucu olarak birbiriyle etkileşim hâlindedir. Özellikle aynı coğrafyayı paylaşan insanlar arasında bu etkileşimin doğal bir sonucu olarak o topluma ait bazı ortak değerler oluşur (Kasa, 2015, s. 23). Kültürel değerler, uzun yıllar içerisinde acı-tatlı deneyimler ile elde edilmiş olan toplumun ortak ürünüdür (Bars, 2017, s. 220).

Misafirperverlik Değer

Türk kültüründe misafir her zaman baş tacı kabul edilmiş ve misafirin karşılamasından ağırlanmasına kadar büyük bir önem verilmiştir. Öyle ki Türk kültüründe misafire hizmet etmenin, ikramda bulunmanın sevap olduğu kabul edilmiş ve kapıya gelen geri çevrilmeyerek Tanrı misafiri olarak kabul edilmiştir (Toprak, 2019, s. 76). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te misafir uğur olarak kabul edilmiş, misafirin eve bereket getireceğine inanılmıştır. Kâşgarlı, misafiri iyi bir şekilde, layıkıyla ağırlayan ev sahibinin şöhretinin insanlar arasında yayılacağını bunun tam aksini yapan ev sahibinin ise misafirin kötü sözünden nasibini alacağını belirtmektedir.

(anuk) anuk neŋ maddesi: *Oluk yağırı ogulka kalır* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 32). "Hazır bulunan yemek misafire sunulursa yok sayılmaz. Ev sahibinin gücü yettiği kadar hazırlık yapması için söylenir."

(endik) endik er maddesi:

Endik üme ewligni ağırlar (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 52). "Ebleh misafir ev sahibini ağırlar. Aslında misafiri ağırlamak vaciptir."

(konukla-) maddesi: *Beg meni konukladı* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 485). "Bey vb. beni konuk etti. Oğuz lehçesi dışında kalanlarda ev sahibi istemediği hâlde adamın geceyi o evde geçirmesidir."

(konuklaş-) maddesi: *Olar ikki konuklaşdı* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 308). "O ikisi birbirlerine karşılık verme şeklinde misafir ağırlamada yarıştılar."

oyuk maddesi:

Bardı eren konuk körüp kutka sakar
Kaldı yawuz oyuk körüp ewni yıkar
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 40).

"Bir misafir bulunca onu devlet ve uğur sayanlar gitti; çölde bir işaret taşı veya korkuluk görünce kendilerine misafir inmesin diye korkularından çadırlarını yıkanlar kaldı."

öz maddesi:

Körklüg tonug özüŋke
Tatlıg aşıg adınka
Tutgıl konuk agırlıg
Yadsun çavıŋ bodunka (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 21).

"Güzel elbiseyi kendin giy; lezzetli yemeği başkasına yedir; misafiri ağırla; böylece bunlar ününü insanlar arasında yaysın."

(taturgan) maddesi: *Bu er ol aş taturgan* "Misafirlere ve başkalarına yemek tattırmayı âdet edinen, bu adamdır."

Erdi aşın taturgan
Yawlak yagıg kaçurgan
Uğrak süsin kaytargan
Bastı ölüm axtaru (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 225).

"Bir kişiye ağıt yakıyor ve diyor ki: O misafirlere yemek yediren, düşmanlarını kovan, sarsılmazlığı ile Uğrak askerlerini püskürten idi. Tâ ölüm onu yıkıncaya kadar."

(todgur-) maddesi: *Ewlig todgursa közi yolka bolur* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 283). "Ev sahibi misafiri doyurursa misafirin gözü gitmek için yolda olur."

(tünet-) maddesi: *Ol konukug ewde tünetti* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 330).

"O misafiri evde bir gece yatırdı."

(uğra-) maddesi:

Kolsa kalı ugrapan birgil takı azukluk
Kargış kılur ümeler yunçıg körüp konukluk
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 123).

"Eğer bir misafir senden yiyecek isterse ve onun için sana gelirse ona ver; çünkü ağırlama kötü ise misafir ev sahibine lanet eder."

üme maddesi:

Üme kelse kut kelir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 44).

"Sana misafir gelirse onunla beraber uğur ve bereket de gelir. Misafir mübarek tutulur, istiskal edilmez."

Kelse kalı yarlıg bolup yunçıg üme
Keldür anuk bolmış aşıg tutma uma
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 44).

"Sana hâli perişan ve kederli bir misafir gelirse ona hazır yemekleri çıkar; yardımında gecikme."

(yagut-) maddesi:

Kelse üme tüşürgil tınsun anıŋ arukluk
Arpa saman yagutgıl bulsun atı yarukluk
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 332).

"Sana misafir gelirse onu indir ki (içeri al) dinlensin. Arpa ve saman yaklaştır ki atı dinlenmenin ışığını bulsun (rahatlasın)."

Hediyeleşme Değeri

Hediye, güzel hisleri ifade etmenin en iyi yoludur. İnsanların sevdiklerini sevindirmek amacıyla yapılan hediyeleşme geleneği, genellikle topluluk tarafından değerli sayılan nesneleri, onlara vermek şeklinde yapılır. Hediyeleşme, toplumların kültürüne göre şekillenir, farklılık gösterir (Akkoyunlu, 2008, s. 50).

Hediyeleşme, insanlar arasında iletişimi ve karşılıklı samimi, güzel duyguları oluşturmasının yanında değer vermenin de bir göstergesidir. Dîvânu Lugâti't-Türk'te hediye *amuç*, *artut*, *belek*, *bıçış, kewşen* ve *tuzgu* maddelerinde yer almaktadır.

amuç maddesi: Hediye (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 550).

(artur-) maddesi:

Keldi berü arturu
Birdi ilin ertürü
Munda kalıp olturu
Bükri bolup ün büter (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 105).

"Esir bir beyi niteleyerek diyor ki: Çok büyük bir orduyla bize geldi. Kibirlenerek haddini aştı. Sonra da ilini bize hediye etti. Belini eğerek, sesini kısarak bizde oturup kaldı."

artut maddesi: Armağan. Bey ve benzerlerine verilen at vb. hediyeler. Sonra da her türlü hediyeye artut adı verildi (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 53-54).

belek maddesi: Yolcunun akrabalarına getirdiği veya bir yerden bir yere gönderilen hediye (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 166).

bıçış maddesi: Büyüklerin ziyafetine giden kimselere verilen ipekli kumaş parçasının adı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 157).

edgü maddesi: İyi olan her şey. Şöyle derler:

Koşnı konum ogışka kılgıl aŋar ağırlık
Artut alıp anungıl edgü tawar ugurluk
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 56).

"Yakınlarına iyilik et ve onları ağırla. Hediye kabul ettiğin zaman güzel bir şeyle karşılığını hazırla."

(ıdış-) maddesi: *Ol maŋa artut ıdışdı* "O bana hediye verdi, ben de ona bir şey hediye ettim" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 93).

kewşeŋ maddesi: Harmanı temizledikten sonra gelen kimseye verilen yiyecek şeklindeki hediyenin adı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 505).

siŋüt maddesi: Karşılığı verilmeyen ve geri gönderilmeyen armağan (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 494).

tuzgu maddesi: Yoldan geçen tanıdık ve akrabalara armağan olarak çıkarılan yemek (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 184).

Millî Değerler

Millî değer, *Türkçe Sözlük*'te "Bir ulusun kendine özgü saydığı ve sahip olmakla övündüğü toplumsal ve kültürel öğelerin bütünü; ulusal değer" şeklinde tanımlanmaktadır (TS, 2011, 1683).

Türk'e ve Türklüğe Değer

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Türklerin birçok ulusta olmayan üstün meziyetlere sahip olduğu ve herhangi bir ulusa benzemeyerek kendi kimliğini koruması gerektiği de vurgulanmaktadır.

Tat maddesi: ur

Kılıç tatıksa īş yunçır er tatıksa et tunçır
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 317).

"Kılıç pas tutarsa kahramanın durumu bozulur. Aynı şekilde Türk de Fars huyuyla huylanırsa eti kokuşur."

Türk maddesi: Türk Nuh'un (s.a) oğlunun adı. Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına yüce Allah tarafından verilmiş bir isimdir. Kâşgarlı, Türklerle ilgili "Benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim." Bu, diğer bütün insanlara karşı, onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat O (c.a) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmıştır. Bunun yanında onlar; güzellik, tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa, alçak gönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 151).

Kahramanlık ve Vatanseverlik Değeri

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, kahramanlık ve vatanseverlik değeriyle ilgili *ogurla-* ve *orul-* maddesinde yer alan dörtlüklerde hakanın ülkesi için yaptığı mücadele sonucu elde ettiği zaferlerden, *tog-* maddesinde yer alan dörtlükte ise bayrak açıp savaşan bir topluluktan bahsedilmektedir. *Çerig* maddesinde yiğit olan kişinin savaşta göstereceği başarılara göre kahramanlığının değerlendirileceğinden ve *ıkılaç* maddesinde de kahramana kötülük yaparak onu zayıflatmamanın gerektiğinden bahsedilmektedir.

çerig maddesi:

Alp çerigde bilge tirigde (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 167). "Yiğit savaşın şiddetlendiği günde denenir; bilge kişi ise mecliste denenir."

ıkılaç maddesi:

Alp erig yawrıtma ıkılaç arkasın yagrıtma (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 71). "Kahraman adama kötülük yaparak onu zayıflatma; küheylanın belini yara yapma."

(ogurla-) maddesi:

Begim özin ogurladı
Yarag kılıp ogurladı
Ulug Teŋri agırladı
Anın kut kıw tozı togdı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 132).

"Tangut beyinin düşman için pusuya yattığını tasvir ederek diyor ki: Beyim kendisini askerlerden çalıp (saklanıp) gizlendi. Fırsat ve imkân kolladı. Yüce Allah ona zafer ihsan etti. Bundan dolayı devletin ve bahtın tozu doğdu."

(orul-) maddesi:

Korvı çuvaç kuruldı
Tūgum tikip uruldı
Süsi otun oruldı
Kançuk kaçar ol tutar (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 97).

"Savaşı tasvir ederek diyor ki: Hakanın otağı –ki o Türk hakanları için ipekten yapılır, onları sıcağa gölgeler, yağmur ve kara karşı korur- yayıldığı zaman; savaş alametleri (tuğlar) ve davullar vurulduğu zaman düşman ordusunun bir kısmı ekin biçilircesine biçildi. Onların büyüğü şimdi benden nasıl kaçar?"

(tog-) maddesi:

Agdı kızıl batrak
Togdı kara toprak
Yetşü kelip Ugrak
Tokşıp anın kiçtimiz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 426).

"Müslüman askerlerinden kızıl bayrak yükseldi. Kara toz kalktı. Uğrak atları bize yetişti ve birlikte savaştık. Bu sebeple geri dönmede geciktik."

AHLAKİ DEĞERLER

Ahlaki değer, ahlaka ait, ahlakla ilgili, ahlak sınırları içinde kalan değer demektir. Ahlak bakımından iyi ya da kötü olarak belirlenen her şeye ahlaki denir. Ahlaki değerler, kişilerin davranışlarıyla ilgilidir ve merkezi kişiler arasıdır (Aydın, 2008, s. 7).

Adalet Değeri

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, adalet terimine karşılık olarak *törü* ve *ögreyük* kelimeleri vardır. Törü kelimesi *Dîvânu Lugâti't-Türk* içerisinde beş ayrı yerde geçmektedir. Bunlardan bir tanesi madde başı olarak verilip karşısına açıklama yapıldıktan sonra sözcüğün yer aldığı atasözü verilmiş, diğerlerinde başka kelimeler açıklanırken örnek metinler içerisinde yer almıştır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, törü kelimesi beş ayrı yerde el sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. İkişer kez örnek olarak sunulan "*èl kalır, törü kalmas*" ve "*küç èldin kirse törü tünglükten çıkar*" atasözlerinde, ayrıca bir dörtlükte "*èl törü yetilsün*" dizesinde "il" ve "töre" birlikte kullanılmıştır. Bu kelimelerin karşılıkları olarak kullanılan "resm, insaf ve sulh" kelimeleri ise "kural, adalet, barış" anlamlarınla karşılık olarak kullanılmaktadır. Kâşgarlı, "töre" kelimesinin ülke yönetimindeki yasal, bürokratik ve hukuki düzenlemeleri karşılamak üzere kullanmıştır (Düzgün, 2007, s. 203-204; Yazıcı Ersoy, 2018, s. 16).

Kâşgarlı eş anlamlı kabul ettiği *adet* ve *ögreyük* kelimelerini ise önceki kuşaklardan aktarılan kalıplaşmış davranışlar anlamında kullanmıştır (Düzgün, 2007, s. 212). Yine bazı kelimeler izah edilirken "bu Türklerin âdetidir" gibi ifadelerle toplum düzenini sağlayan manevi kültür unsurlarının işlevi ile ilgili de önemli bilgiler verilmektedir (Düzgün, 2007, s. 201).

(çık-) maddesi: *Küç eldin kirse törü tünlükten çıkar* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 238). "Zulüm evin avlusundan girse töre ve insaf bacadan çıkar."

çowı maddesi: Hotan töresine göre hakandan iki derece sonra gelene verilen ünvan. Bu konuda Türklerin de töresi vardır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 445).

(endik) endik er maddesi:

Endik kişi tetilsün
İl törü yetilsün
Toklı böri katılsun
Kadgu yeme sawılsun (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 52).

"Kılıçla üzüntüyü dağıtalım ki ebleh uyansın. Ülke barışa kavuşsun. Kurtla kuzu beraber yürüsün. Böylece üzüntü bizden uzaklaşsın."

xumaru maddesi: Mallardan hatıra olanı. Türklerin âdetine göre onların büyüklerinden biri öldüğü zaman malından değerli bir parça hükümdar için ayrılır; o mala xumaru denir; yani "ondan hatıra" demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 193).

(kal-) maddesi: *Èl kaldı törü kalmas*. "Ülke terk edildi; fakat töre terk edilmedi. Bu, işin töreye uygun şekilde yapılması için söylenir" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 240-241).

ortak maddesi: Ortak. *Ortak erden artuk almaş* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 48). "Ortak, bölüşme sırasında ortağından fazla almaz. İnsaflı olması istenen için söylenir."

ögreyük maddesi: Âdet

Ögreyüki mundag ok
Munda adın tıldag ok
Atsa ajun ugrap ok
Taglar başı kertilür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 81-82).

"Zamanın âdeti böyledir. Bu öldürücü sebeplerden gayrısı bahanedir. Devran dağların başına doğru bir ok atsa (dağların başı) aşınır."

törü maddesi: Örf, âdet (resm). *Él kalır törü kalmas* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 443). "Ülke bırakılır, örf, âdet bırakılmaz. Öncekilerin koyduğu örf, âdete uyulması için söylenir."

yaraş- maddesi:

Ortuk bolup bilişdi
Meniŋ tawar satışdı
Biste bile yaraştı
Kizlep tutar tayımı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 379-380).

"O benimle ortak olup tanıştı. Malımı satmada yardımcı oldu. Ev sahibiyle anlaştı ve benim tayımı gizledi. Biste, tüccarı ağırlayanın adıdır. Tüccar onun evine iner; o da (biste) malını satar ve koyunlarını toplar; kaldığı sürece onu ağırlar. Misafirin gitme zamanında her yirmi koyundan bir koyun alır. Bu Toxsı, Yağma, Çiğil âdetidir."

(yogla-) maddesi: *Ol ölügke yogladı* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 476).

"O, ölü için yoğ yaptı; bu Türklerin âdetidir."

Doğru / Dürüst Olma Değeri

Dürüstlük, *Türkçe Sözlük*'te "doğruluk" olarak tanımlanmaktadır (TS, 2011, s. 739) *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te doğru / dürüst olma değeri *ala, bütün*, *çın*, *irük*, *köni* maddelerinde yer almaktadır.

ala maddesi:

Kişi alası içtin yılkı alası taştın
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 44).

"İnsanın alacası içindedir yani muhalif olduğunu gizler, hayvanın alacası ise vücudunun dışındadır, görünür. Arkadan vurduğunu riyakârlıkla gizleyen adam için söylenir."

(bütün) maddesi: *çın bütün kişi* öğüt veren güvenilir adam (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 171).

çın maddesi: doğruluk. *çın sözler* doğru sözler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 147).

irük maddesi:

Künde irük yog begde kıyık yok
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 33).

"Güneşte gedik olmadığı gibi beyin sözünde de cayma yoktur. Bu söz, beyler için, verdikleri sözden caymasınlar diye söylenir."

(köni) maddesi: köni güvenilir kişi için *köni er* denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 449).

Yardımseverlik Değeri

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, en çok rastlanan toplumsal değerlerden biri de yardımseverliktir. Yardımseverlikle ilgili insanların birlikte hareket ederek zorlukların üstesinden geleceğinden ve imece usulü yapılan işlerdeki yardımlaşmadan bahsedilmektedir.

arka maddesi: *Arkasız alp çerig sıyumas* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 64). "Kahraman, düşman safını arkası olmadan kıramaz."

arpa maddesi:

Arpasız at aşumas arkasız alp çerig sıyumas
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 62).

"At arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit de arkasında ona yardım eden birisi bulunmazsa düşman safını kıramaz. İşlerde yardımlaşma tavsiye edileceği zaman söylenir."

bala maddesi: Adamın işlerindeki yardımcılar. Daha çok tarımla ilgili işlerde kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 447).

basut maddesi: Destek olan kimse, şefkatli yardımcı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 152).

basut maddesi: Yardım. *Ol maŋa basut birdi o bana yardım etti* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 152). "Bu ikisi (yadım eden ile yardım) birbirine yakındır."

boluş maddesi: Sözle yardım etme. *Ol maŋa boluş kıldı* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 158). "O bana sözle yardım etti."

(çergeş-) maddesi:

Kelse apaŋ terkenim
İtilge met törkünüm

Tarılmagay törkünüm
Emdi çerig çergeşür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 293).

"Han gelip bize yardım ederse topluluğun hâli düzelir. Aşiretim başkalarının eline esir düşerek dağılmaz. Şimdi iki birlik saf tutmada."

(kel-) maddesi: *Er ewke keldi* "Adam ev vb. yere geldi." *Bir karga birle kış kelmes* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 241). "Bir karganın gelmesiyle kış gelmez. Bu, bir kişinin yaptığı işlerde yavaş hareket etmesi için söylenir ki arkadaşları kendisine ulaşıp yardım etsinler."

lüçnüt maddesi: Buğday vb. şeyleri temizlemede yardımlaşma. Bu, köy halkı arasında olur. İnsanlar birbirlerine yardım ederler. Harmanı dövmek için bir köle veya bir hayvan göndermek gibi (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 197).

törkün maddesi:

Kelse apaŋ terkenim
Etilge met törkünim
Yaḍılmagay terkinim
Emdi çerig çergeşür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 191).

"Hakanı, Yabaku savaşına yardım için çağırarak diyor ki: Eğer hakan gelirse aşiretim düzelir. Aşiretimin evleri de yıkılmaz. Şimdi savaş safları düzülüyor. Hemen bana yetişsin."

(ület-) maddesi: *Ol çıgayka yarmak ületti* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 103). "O, paraların yoksullara dağıtılıp üleştirilmesi için emir verdi."

yöwüş maddesi: Akrabalara elbise veya mal ile yardım etme. Bu, daha çok, gelin gerdeğe girerken, akrabalarının ona çeyiz hazırlama maksadıyla gönderdikleri hediyelerdir.

Yöwüşlüg kelin küdegü yawaş bulur
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 353).

"Gelin akrabalarının verdiği mallarla donatılmışsa yumuşak huylu ve kendisine uyan damat bulur. Çünkü o (damat) bunu (gelini) mal ile donatılmış bulur ve ona saygı duyar."

Erdem, Edep ve Fazilet Sahibi Olma Değeri

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, edep ve erdemin önemi, onu öğrenmenin gerekliliği üzerinde de durulmaktadır.

bilge maddesi:

Bilge erig edgü tutup sözün işit
Erdemini ögrenipen ışka süre
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 185).

"Âlim, akıllı ve bilge kişiyi iyi tut ve sözünü dinle. Onda bulunan edep ve erdemi öğren ve öğrendiklerini kullan."

çaxşak maddesi: *Çaxşak üze ot bolmas; çakrak bile uwut bolmas* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 205). "Dağın taşlık yerlerinde ot yoktur; kel adamda ise hayâ yoktur."

(çertil-) maddesi: *Erdemsizden kut çertilür* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 299). "Edebi ve fazileti olmayan kişiden devlet ve talih gider."

(kod-) maddesi:

Oglum saŋa kodur men erdem ögüt xumaru
Bilge erig bulup sen yakkıl anıŋ taparu
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 529).

"Ey oğul sana erdem ve edep bırakıyorum. Akıllı bir âlime rastlarsan ona yaklaş ve ondan faydalan."

(kör-) maddesi: *Yüzke körme erdem tile* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 235). "Yüze ve rengin solmasına bakılmaz; adamda meziyet ve edep ara."

oza maddesi:

Erdi oza erenler
Erdem begi bilig tag
Aydı üküş öğütler
Köŋlüm bolur aŋar sag (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 43).

"Eski zamanlarda ilim ve hikmetleri dağ yüceliğinde olan erdem sahibi adamlar vardı. Öğüt verici çok şeyler söylediler. Onları yad edince gönül arınır."

ödlek maddesi:

Ödlek kamug kewredi
Erdem arıg sewredi
Yunçıg yawuz tawradı
Erdem begi çertilür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 50).

"Zaman zayıfladı, erdem azaldı. Erdem beyi öldükten sonra zayıf ve tembel olan güçlendi. Burada, sultan Afrâsiyab kastediliyor."

(ögren-) maddesi:

Erdem tile ögrenipen bolma küwez
Erdemsizin öğünse eŋmegüde eŋer
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 115).

"Hikmet ve ilmi iste ve onu öğren; öğrenmekte kibir gösterme. Öğrenmeden edep ve hikmet iddia eden kimse imtihan sırasında şaşırır."

(türlün-) maddesi:

İḍimni öger men
Biligni yüger men
Könülni tüger men
Erdem üze türlünür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 304).

"Allah'ın nimetlerine hamd ederim. Onun cömertliğiyle erdem toplarım. Bunlar üzerine kalbimi düğümlerim. Çünkü kalbim güzel iş ve edepleri kaplar."

uldaŋ maddesi: *Itka uwut atsa uldaŋ yimes* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 57). "Köpeğe hayâ atılırsa (utandırılırsa) ayakkabının altını yemez. Birisinin hayâ ile iş yapması istendiği zaman söylenir ve bu sözle birisi hayâlı olmaya zorlanırsa, hayâdan dolayı kötü işlerini terk eder."

yüz maddesi:

Yüzke körme erdem tile (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 406). "Yüzün güzelliğine çirkinliğine bakılmaz. Adamda edep ara!"

İyi Huy Sahibi Olma Değeri

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, iyi huy sahibi olmanın önemi, insanın amacına ulaşırken yumuşak huylu olması gerektiği, yumuşak huylu olan insanın adının ilelebet kalacağı üzerinde durulmaktadır.

alp maddesi: *Alp yagıda alçak çogıda* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 19).

"Yiğit, düşmanla karşılaşmada; yumuşak huylu, münakaşada sınanır."

(kazgan-) maddesi:

Bakmas bodun sewügsüz
Yudkı yudı saranka
Kazgan olıç tüzünlük
Kalsun çawıŋ yarınka (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 306).

"Oğluna öğüt vererek diyor ki: Yüzü asık, iğrenç cimriye insanlar iyi bakmaz. Ey oğul, yumuşak huy edin ki adın yarına kalsın."

kılınç maddesi: Kılınç huy. Bundan edgü kılınç denir; "iyi huy" demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 500).

(öp-) maddesi: *Taşıg ısrumasa öpmiş kerek* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 85).

"Taş ısıramayan onu öpmelidir. Maksadına ulaşmada işi yumuşaklıkla yürütmek için kullanılır."

tüzün maddesi: Yumuşak huylu.

Tüzün birle uruş utun birle tireşme
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 179).

"Yumuşak huylu kimseyle vuruş, çünkü o sana tahammül eder; alçak ve sefih kimseyle zıtlaşma, çünkü o seni yener."

(üster-) maddesi:

Tüzün birle uruş, utun birle üsterme
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 106).

"Yumuşak huylu kimseyle vuruş, çünkü o sana tahammül eder; alçak kimseyle zıtlaşma, çünkü o kabarıp kötülük eder."

Kötü Sözden Kaçınma

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, kötü sözden kaçınmanın gerekliliği, güzel konuşmanın önemi vurgulanmaktadır. Çünkü toplumsal refahı sağlamanın bir yolu da insanların kötü sözden kaçınmasıdır.

(titiş-) maddesi:

Sökşüp urşur otra ton titişür
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 257).

"Sövüşmekten döğüş kızışır; arada elbise yırtılır. Sövmekten kaçınmak için söylenir."

sagrak maddesi:

Sawın sagrakka tegir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 206).

"Güzel konuşmayla adam beylerin çamçaklarında içmeye erişir; yani ağırlanır."

sawçı maddesi:

Bilge eren sawların algıl ögüt
Edgü sawıg edlese özke siŋer
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 411).

"Akıllıların sözlerini öğüt olarak al; çünkü insan güzel sözü yetiştirip büyütürse hikmet kalbine siner."

yawlak maddesi:

Külse kişi yüziŋe körklüg yüzin körüngil
Yawlak küdez tılıŋnı edgü sawıg tilengil
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 367).

"Bir adam senin yüzüne gülerse sen de onu güzel bir yüzle karşıla; dilini sıkı tut; konuşmada ve açıklamada güzel söz ara!"

yay maddesi:

Yay körkine ınanma
Suwlar üze tayanma
Esizlikig anunma
Tılda çıkar edgü söz (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 414).

"Baharın çiçeklerinden ve onların renklerinin güzelliğinden hayır bekleme ve onu bekleyip güvenme. Su üzerine dayanma. Çünkü dünyanın nimetlerine ve baharın esintisine güvenen, suya dayanan gibidir. Kötülük için hazırlık yapma. Dilinden, insanları razı edecek güzel sözler çıkar!"

MANEVİ DEĞERLER

Türkçe Sözlük'e göre manevi ismi "görülmeyen, duyularla sezilebilen, soyut, ruhani, tinsel, maddi karşıtı" şeklinde tanımlanmaktadır (TS, 2011, s. 1619).

Saygı Değeri

Saygı, insanların düşüncelerine, inançlarına, âdetlerine, gelenek ve göreneklerine ahlaki ve hukuki değerler bağlamında hoşgörülü davranmayı gerektirir. Bu hoşgörü de insanlar arasındaki ilişkileri ve toplumsal düzeni sağlayan bir unsur olmuştur (Şahin, 2018, s. 213). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de saygı değerinin sıklıkla işlendiği görülmektedir.

mayak maddesi:

Tewe bedük erse mayakı bedük ermes
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 417).

"Devenin cüssesinin büyük olması, pisliğinin de büyük olması demek değildir. Bu, bir büyüğün yanında çırak olduğu hâlde kendini büyük görenler için kullanılır. "Büyüklük, kölesi olduğun kişiye aittir" demektir."

siz maddesi: Siz saygıdeğer büyüklere hitap için kullanılan edat. Çiğil lehçesinde. Anlamı "sen"dir; aslında "siz"dir. Küçüğe nun (n) ile sen diye hitap edilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 398).

(sizlet-) maddesi: *Men anı sizlettim* "Ben ona, büyüklere hitap edilir gibi hitap ettirdim" (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 341).

(ulugla-) maddesi: *Teŋri meni ulugladı*. "Yüce Allah bana ululuk ihsan etti." *Beg meni ulugladı*. "Bey beni büyük saydı." *Ulugnı uluglasa kut bulur* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 133). "İnsan yaşına hürmeten yaşlı adamın vakarını korusa baht bulur."

(uruş- maddesi): *Alplar birle uruşma begler birle turuşma* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 93). "Kahramanlarla savaş etme; beylere karşı direnme."

(yawaş) maddesi: *Yawaş kişi* Yumuşak huylu adam. Aynı şekilde hayvanların huysuz olmayanlarına da yawaş denir. Şiir:

Koldaş bile yaraşgıl karşıp adın üdürme
Bek tut yawaş takagu süwlin yazın ederme
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 352-353).

"Bir adamla beraber olursan ona saygılı ol. İşlerde ona uy; ona karşı gelme. Başkasını ondan üstün tutma. Eğer kaçacağını hissedersen evindeki tavuğu koru; dışarıda sülün arama."

yek maddesi: *Bilmiş yek bilmedük kişiden yig* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 414).

"Tanıdığın şeytan tanımadığın adamdan daha iyidir. Bu, tanıdıklara saygıyı korumak için söylenir."

(yügür- maddesi):

Ündep ulug taparu tarak kelip yügürgil
Kurgak yılın bodun kör kanda tüşer kodı il
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 379).

"Bir yaşlı seni çağırırsa onun davetine icabet et ve ona koş! Kıtlık yılında kavim nereye iniyor, ona bak ve onlarla in! Yani onlara gelen her felakette onlara uy!"

yükün- maddesi: *Ol maŋa yüküdi* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 383).

"O, saygı göstermek için bana başını eğdi."

Sevgi Değeri

Bir toplumda huzurun, mutluluğun, birlik ve beraberliğin oluşmasında sevgi değeri yadsınamaz. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te sevgi değerinin sıklıkla işlendiği görülmektedir.

anaç maddesi: Bütün kavmin annesi imiş gibi akıllılık gösteren küçük kız. Bu söz, ona sevgi ifade etmek üzere kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 25).

adır- maddesi:

Etli tırŋaklı adırmas (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 91). "Etle tırnak birbirinden ayrılmaz."

(belgür-) maddesi:

Kizlep tutar sewüglük adrış küni belgürer
Başlıg közüg yapsama yaşı anıŋ sawrukar
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 282).

"Gizli tutulan sevgi ayrılıkta ortaya çıkar. Yaralı ve yaşlı olan göz, gözyaşlarını saklayamaz."

ekeç maddesi: Bütün kavmin kız kardeşi imiş gibi akıllılık gösteren küçük kız. Bu söz, ona sevgi ifade etmek üzere kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 25).

isiglik maddesi: Sevgi ve muhabbet. Buradan köŋül isigliki kerek denir; "kalpte sevginin sıcaklığı olması gerek" demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 78).

(kaŋdaş) kaŋdaş maddesi: Babaları bir, anaları ayrı çocuklar.

Kaŋdaş kama urur ögdaş örü tartar (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 503-504). "Aralarında nefret olduğu için baba bir kardeşler birbirlerini acımasızca döverler. Ana bir kardeşler ise aralarındaki sevgiden dolayı birbirlerine yardım ederler."

köŋül maddesi: *Közden yırasa köŋülden yeme yırar* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 496).

"Dostlar gözden uzak kalırlarsa sevgileri de gönülden uzaklaşır."

oluç maddesi: Çocukları sevmek iççin kullanılan edat. Karluk lehçesinde "oğulcuğum" anlamında olucum denir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 25).

tag maddesi: *Tāg tāgka kawuşmas kişi kişike kawuşur* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 410).

"İki dağ yerlerinde sabit oldukları için birbirlerine kavuşmazlar. İnsanlar ise uzun zaman geçse bile birbirlerine kavuşurlar. Uzun zamandan sonra birinden sevgi gören için kullanılır."

(tutun-) maddesi:

Üdig otı tutunup
Öpke yürek kagrulur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 274).

Sevgiyi niteleyerek diyor ki: "Özlem ateşi tutuşursa bundan kalp, akciğer ve çevresi kavrulur."

(ulı-) maddesi: *Yazıda böri ulısa ewde ıt bagrı tartışur* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 459).

"Dışarıda kurt ulursa, ona özlem ve sevgiden dolayı, evde köpeğin ciğeri sızlar. Bu, akrabaların birbirine özlemleri için kullanılır."

üdig madddesi:

Üdig mini komıttı
Sakınç maŋa yomıttı
Köŋlüm aŋar emitti
Yüzüm meniŋ sargarur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 32-33).

"Sevgiliye duyduğum özlem ve sevgi beni heyecanlandırdı. Gönlüm ona meyletti ve kaygı bende toplandı. Yüzüm bu yüzden sararır."

(üşet-) maddesi*: Kulak eşitse köŋül bilir köz körse üdig gelir* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 102).

"Sözü kulak duyarsa, gönül onu bilir. Göz sevdiğini görürse, şevki kabarır."

Birlik ve Beraberlik Değeri

Türkçe Sözlük'te, birlik "tek, bir olma durumu; bir arada olma durumu; bağlılık, benzerlik, bağlantı" şeklinde tanımlanmaktadır (TS, 2011, s. 359). Toplumları bir araya getiren ve onları aynı değerler etrafında tutan değerlerden biri de birlik ve beraberliktir. Bu değer kaybedilirse toplum kalmayacaktır (Şen, 2019, s. 53). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te, birlik olmanın gerekliliği, kişinin birlik olunca birçok sorunun üstesinden geleceği yine düşmana karşı galip gelmek için de birlik olma vurgusu yapılmaktadır.

arpa maddesi:

Arpasız at aşumas arkasız alp çerig sıyumas
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 62).

"At arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit de arkasında ona yardım eden birisi bulunmazsa düşman safını kıramaz. İşlerde yardımlaşma tavsiye edileceği zaman söylenir."

munduz maddesi:

Neçe munduz erse iş edgü neçe egri erse yol edgü (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 200). "Dost ve arkadaş aptal olsa da çölde yalnız gezmekten daha iyidir. Yol eğri olsa da orada yürümek çölde başını alıp gitmekten daha iyidir. Orada belki (insan) maksadına ulaşabilir."

orı maddesi:

Orı kopsa oguş aklışur yagı kelse imrem tepreşür
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 42-43).

"Bağırtı kopunca, bağırana yardım etmek için aşiret toplanır; düşman gelince, onunla savaşmak için gruplar toplanır. Bu söz, herhangi bir şey yapıldığında birlik olmayı tavsiye etmek için kullanılır."

(yalŋus) maddesi:

Yalŋus kaz ötmes (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 505). "Tek başına, yalnız kaz bağırmaz. İş yapılırken başkasından yardım istemek için kullanılır."

(yügür-) maddesi:

Ündep ulug taparu tawrak kelip yügürgil
Kurgak yılın bodun kör kanda tüşer kodı il
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 379).

"Bir yaşlı seni çağırırsa onun davetine icabet et ve ona koş! Kıtlık yılında kavim nereye iniyor, ona bak ve onlarla in! Yani onlara gelen her felakette onlara uy!"

İyilik Değeri:

Dîvânu Lugâti't-Türk'te iyilik değeriyle ilgili insanların karşısındaki kişiden sadece iyilik gördüğü zaman değil kötülük gördüğü zaman da iyilikle cevap vermesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca iyiliğin karşılıksız kalmayacağı ve iyilik yapanın adının ilelebet kalacağı da vurgulanmaktadır.

edgü maddesi:

Koşnı konum ogışka kılgıl aŋar ağırlık
Artut alıp anungıl edgü tawar ugurluk
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 56).

Yakınlarına iyilik et ve onları ağırla. Hediye kabul ettiğin zaman güzel bir şeyle karşılığını hazırla.

edgü maddesi:

Külse kişi atma aŋar örter küle
Bakkıl aŋar edgülükün ağzın küle
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 65).

"Bir insanı sana gülüyor görürsen onun yüzüne sıcak kül atma; sen de ona gülümseyerek bak. Bu atasözünde kastedilen şudur: İyiliğe iyilikle karşılık ver."

ıkılaç maddesi:

Alp erig yawrıtma ıkılaç arkasın yagrıtma (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 71). "Kahraman adama kötülük yaparak onu zayıflatma; küheylanın belini yara yapma."

(içtür-) maddesi:

İçürmeske süt bir Sana su içirmeyene süt içir.
Yani sana kötülük edene iyilik et
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 105)

öç maddesi:

Öç kek kamug kişiniŋ yalŋuk üze alım bil
Edgülüküg ugança elgiŋ bile telim kıl
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 20).

"Öç, bir borç gibi senden istenir, bunun için ondan sakın ve dikkatli ol; yabancı ve yolculara gücün yettiği kadar iyilik et."

suw maddesi: *Suw bīrmeske süt bīr* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018 s. 400).

"Sana su vermeyene süt ver. Bundan maksat "sana kötülük yapana iyilik yap"tır; çünkü senin ona ihsanda bulunman (onu sana) köle yapar."

süŋük maddesi:

Edgü er süŋüki erir, atı kalır
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 496).

"İyi adamın kemikleri toprakta erir; onun adı ise ilelebet kalır. İyilik yapması istenene söylenir."

(üsle-) maddesi:

Ol üsledi neŋni (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 126). "O, iyiliği kötülükten ayırıp seçti, temyiz etti."

yalŋuk maddesi: Âdem (sav.)'in adı. *Yalŋuk oglı yokadur, edgü atı kalır* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 505).

"Âdemoğlu ölerek yok olur; eğer hayırlı ve iyilikte bulunan biri ise onun zikri ve adı kalır. İyilik yapılması için söylenir."

yawlak maddesi:

Külse kişi yüziŋe körklüg yüzin körüngil
Yawlak küdez tılıŋnı edgü sawıg tilengil
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 367).

"Bir adam senin yüzüne gülerse sen de onu güzel bir yüzle karşıla; dilini sıkı tut; konuşmada ve açıklamada güzel söz ara!"

Barış Değeri

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, barış değeri de vurgulanmaktadır.

öç maddesi:

Öç kek kamug kişiniŋ yalŋuk üze alım bil
Edgülüküg ugança elgiŋ bile telim kıl
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 20).

"Öç, bir borç gibi senden istenir, bunun için ondan sakın ve dikkatli ol; yabancı ve yolculara gücün yettiği kadar iyilik et."

il maddesi: iki hakan arasındaki barış

İki beg birle il boldı denir; "iki hakan arasında barış oldu" demektir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 23).

(endik) endik er maddesi:

Endik kişi tetilsün
İl törü yetilsün
Toklı böri katılsun
Kadgu yeme sawılsun

Kılıçla üzüntüyü dağıtalım ki ebleh uyansın. Ülke barışa kavuşsun. Kurtla kuzu beraber yürüsün. Böylece üzüntü bizden uzaklaşsın (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 52).

(udun-) maddesi:

Emdi ūdın odundı
Kidin telim öküdi
İl bolgalı igendi
Andag erig kim utar (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 98-99)

"Düşman uykusundan şimdi uyandı ve çok pişman oldu; çünkü barış görüşmeleri sırasında inatlaşmış ve barışı reddetmişti. Böyle bir adamı benden başka kim yener?"

Cömertlik Değeri

Türkçe Sözlük'te cömertlik "cömert olma durumu; eli açıklık, ahilik, semahat, mürüvvet" şeklinde açıklanmaktadır (TS, 2011, s 471). *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te cömert karşılığı olarak *akı* kelimesi kullanmaktadır. Cömert insanın şöhretinin çok olup iyi ad ile anılacağı vurgulanırken cimrilik ve cimri insan ise eleştirilmiştir.

Turgan ulug ışlaka
Tirgi urup aşlaka
Tumlug kadır kışlaka
Kodtı erig umduru (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 248).

Bir adama ağıt yakarak diyor ki: "O, her zaman büyük işlerin altından kalkardı. Kışın dondurucu günlerinde doyuran ve devamlı sofra seren idi. İnsanları terk etti ve onları hayır ve cömertliğine hasret bıraktı."

ayag maddesi:

Koḍgıl maŋa akılık bolsun maŋa ayaga
Idgıl meni tokışla yöwgil ulaga
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 419).

"Beni bırak, cömertlik yapayım ki lakabım cömert olsun. Beni savaşa gönder. Burada beni savaşa ulaştıracak bir at ver demek istiyorum."

akı maddesi: Cömert (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 43).

(çok-) maddesi:

Eren kamug artadı neŋler udu
Tawar körüp uslayu eske çokar
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 238).

"Mala tamah edince insanların ahlakı bozuldu. Malı gördüklerinde, akbabanın leşe çullandığı gibi onun üzerine çullandılar."

kanıg maddesi: İnsandaki iyilik ve cömertlik hasleti.

Tutçı yagar bulıtı altun tamar arıg
Aksa anıŋ akını kandı meniŋ kanıg
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 161-162).

"Sultan Hatun'un cömertliğini tasvir ederek diyor ki: Onun cömertlik bulutu som altın yağdırıyor. Eğer onun yağdırdığından üzerime aksa zindeleşir ve sevince doyarım."

(kısırkan-) maddesi:

İltip tarıg koḍmadı sıçgan takı sıkırkan
Kizlep nelük küter sen emdi anı kısırkan
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 310).

"Çocuklarına cimrilik eden ve yiyeceklerini farelerin bozduğu bir adamı ayıplayarak diyor ki: Sıçanlar yiyecek bir şey bırakmadı. Şimdi malını tut ve çocuklarına harcama."

(kız) maddesi: *kız kişi* Argu lehçesinde cimri insan. *Kız kişi sawı yorıglı bolmas* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 142). "Cimrinin şöhreti yaygın olmaz, yayılmasan kalır. Cömertlik dolayısıyla insanın şöhretinin yayılması ve övülmesi için kullanılır."

saranlık maddesi:

Neŋin tutar bekleyü özi yimes
Saranlıkın sıgtayu altun yığar
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 221).

"İnsanların huylarını anlatarak diyor ki: Adam malda cimrilik yapar; onu sıkıca bağlar; cimrilikten ona ağlar; altın toplar ve sonra da onu başkasına bırakır."

Çalışkanlık Değeri

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, çalışmanın önemi *irig* maddesinde vurgulanmaktadır.

(irig) irig er: İşlerinde nüfuz sahibi ve kararlı adam. *İrig irini yaglıg ermegü başı kanlıg* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 33).

"Kararlı adamın dudağı yağlı olur, çünkü çalışır. Çalıştığı için de iyi, yağlı ve semiz yiyecek yer ve dudakları yağlanır. Tembel ise tembel olduğu için çalışmaktan âciz kalır; bu yüzden başına vurulur ve başı kanar. Bu söz ile çalışmak ve tembelliği bırakmak emredilir."

Alçak gönüllülük Değeri

Toplumda insanlar arası ilişkileri belirleyip toplumsal düzeni sağlamada önemli olan etkenlerden biri de insanların alçak gönüllü olmasıdır.

bor maddesi:

Bor bolmaḍıp sirke bolma (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 397).

"Şarap olmadan sirke olma. Bu atasözü yaşlı adam gibi davranan genç çocuklar için söylenir."

eşiç maddesi:

Eşiç ayur tüpüm altun, kamıç ayur men kanda men
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 25).

"Tencere dibinin altın olduğunu iddia eder, kepçe de ben neredeyim der. Bu söz kendisini tanıyan kimselerin yanında övünenler için kullanılır."

mayak maddesi:

Tewe bedük erse mayakı bedük ermes.
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 417).

"Devenin cüssesinin büyük olması, pisliğinin de büyük olması demek değildir. Bu bir büyüğün yanında çırak olduğu hâlde kendini büyük görenler için kullanılır"

(ögün- maddesi):

Ögüngüçi üminde artatur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 99).

"Kendini öven şalvarını kirletir. Yani denendiği zaman övündüğü işi yapamaz ve altını kirletesiye utanır. Bu, kendini övmeyi terk etmek için kullanılır."

(tapın-) maddesi:

Ögren anıŋ bilgin künde aŋar bâru
Kotkılıkın tapıngıl kodgıl küwez naru
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 273).

"Oğluna öğüt vererek diyor ki: Bilge ve bilgin bir adama rastlarsan ona her gün git ve ondan hikmet öğren. Alçak gönüllükle ona hizmet et; kibri bırak."

töküzlük maddesi:

At töküzlüki āy bolmas (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 222). "Atın akıtması ayın yerini tutmaz. Bu, küçük bir işin büyük bir işmiş gibi gösterilmesi üzerine söylenir."

Güven Değeri

Toplumsal yaşamda insanlar arasında ilişkileri belirleyen ve düzenleyen değerlerden biri de güven değeridir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te de güven değeri *igeş*- ve *ilen*- maddelerinde yer almaktadır.

(igeş-) maddesi: *Kişiler işta bir birke igeşdiler* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 94). "İş yaparken insanlar birbirine güvendiler."

(ilen-) maddesi: *Ol aŋar ilendi* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 100). "İşinde ona güvendiği hâlde güvendiği gibi çıkmadığı için onu ayıpladı."

Vefa Değeri:

Dîvânu Lugâti't-Türk'te, vefa değeri *amul*, *yakın* ve *yügür*- maddelerinde vurgulanmaktadır.

amul maddesi:

kanca bardıŋ ay ogul
erdiŋ mende inç amul
attın emdi sen tüŋül
kıldıŋ erse kılmagu (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 35).

"Eskiden yanında bulunan, sonra atını bırakarak kendisini terk eden, tekrar gelip atını isteyen çocuğu, sözünden çıktığı için atı geri vermeyi reddederek azarlıyor ve şöyle diyor: Benim yanımda selamet ve sükûnet içinde, iyi durumda ve endişesiz idin; niçin bana yüz çevirdin?"

yakın maddesi:

Yakın yaguk körmeḍip neŋni küḍür
Kaḍaş tapa ıt kipi kıŋru bakar
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, 356).

"İnsanlar arasında vefanın azlığını niteleyerek diyor ki: İnsan yakınlarından ve kardeşlerinden hürmet görmüyor; onların mala önem verdiklerini görüyor. Kardeşine kızgın gözlerle bakıyor. Sanki o, başkasından kemiği koruyan bir köpektir."

(yügür-) maddesi:

Ündep ulug taparu tawrak kelip yügürgil
Kurgak yılın bodun kör kanda tüşer kodı il
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 379)

"Bir yaşlı seni çağırırsa onun davetine icabet et ve ona koş! Kıtlık yılında kavim nereye iniyor, ona bak ve onlarla in! Yani onlara gelen her felakette onlara uy!"

Bilime Önem Değeri:

Dîvânu Lugâti't-Türk'te bilime, bilgiye ve bilge kişiye önem de vurgulanmaktadır.

belgü maddesi: İşaret ve alamet. *Kut belgüsi bilig* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 215).

"Talihin işareti ilim ve akıldır."

bügü maddesi:

Biligni irdedim
Bügüni üdürdüm
Özümni adırdım
Yalgıl atım yazlınur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 446).

"Hikmet ve ilmi istedim. Akıllı bilgeyi seçtim. İnsanlar arasında kendimi ayırdım. Bundan dolayı, ak yeleli atım bu iş için çözülmektedir."

çerig maddesi:

Alp çerigde bilge tirigde (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 167). "Yiğit savaşın şiddetlendiği günde denenir; bilge kişi ise mecliste denenir."

(ögren-) maddesi:

ol bilig ögrendi (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 115). "O, ilim, hikmet vb. şeyleri öğrendi."

(telin-) maddesi:

Küçendi bilekim
Yagudı tilekim
Telindi biligim
Tegrüp aŋar çertilür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 275).

"Bileğim bana ağır gelmeye başladı ve çok hikmet yazdığım için bana yük oldu. Şimdi ilimde muradıma ermek üzereyken göğsümdeki hikmet pınarları delindi (açıldı). Zaman beni tam bu noktaya getirince ömrüm de artık tükeniyor."

(yöle-) maddesi:

Ulugnı tiler men
Tawarın yöler men
Tilekni bular men
Yılkım aŋar üplenür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 385).

"İlim isterim ve onu mal ile desteklerim. Burada, istenen parlak gelecek kastediliyor. Bunun için malım ve hayvanlarım talan ediliyor."

Dinî değerler:

Toplum üzerinde büyük etkiye sahip olan dinî değerler de *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te vurgulanmaktadır.

Teŋri maddesi:

Tün kün tapun Teŋrike boynamagıl
Korkup aŋar eymenü oynamagıl
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 501).

"Gece gündüz yüce Tanrı'ya ibadet et ve isyan etme! Ondan ürk ve kork; ona karşı hayâ ve korku içinde ol ve oynama!"

Toyın tapugsak Teŋri sewinçsiz
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 501).

"Kâfirlerin din adamı Yüce Allah'a ibadet eder; ancak Allah sübhânehu ve taalâ onun işinden razı değildir."

umay maddesi:

Umayka tapınsa ogul bulur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 61). "Ona hizmet eden erkek çocuğa sahip olur. Kadınlar ondan iyi fal (gelecek) umarlar."

Ekonomik Değerler:

torku maddesi: *Tawgaç xaŋıŋ torkusı telim teŋlemedip bıçmas* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 85).

"Çin hakanının ipeği çoktur. Buna rağmen ölçmeden elbiselik kesmez. Bu söz, israfı önlemek ve bir işi bilerek yapmak için kullanılır."

(tulumlug) maddesi:

Öŋdün nelük yalwarmadıŋ kaç kata birdin tawar
Tulumlug bolup katındıŋ kanıŋ emdi yir suwar
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 219).

"Önceden kaş defa vergi verirken niçin yalvarmadın? Şimdi ise silahla donatıldığı için sertleştin. Eskisi gibi vergi ödemeye dön; yoksa kanın yeri sular."

Arkadaşlık/Dostluk/Komşuluk Değeri

Dîvânu Lugâti't-Türk'te arkadaşlık / dostluk / komşuluk değeri de sıklıkla vurgulanmaktadır.

adaş maddesi:

Adaş: Arkadaş (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 29).

Adaşlık maddesi: Arkadaşlık (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 77).

(adır-) maddesi:

Etli tırŋaklı adırmas (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 91).

"Etle tırnak birbirinden ayrılmaz. Yakınlıklar için kullanılır; tırnakla et arasında ayrılık olmadığı gibi akraba arasında da ayrılık olmaz demektir."

böri maddesi: *Böri koşnısın yimes* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 443). "Kurt, komşuluğuna hürmeten komşusunu yemez. Bu, komşularına hürmet etmesi emredilen kimseye söylenir."

ingen maddesi: *İngen ıŋrasa botu bozlar* (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 59).

"Dişi deve inlerse, yavrusu ses verir". Akrabaların birbirlerini sevmeleri ve şefkatli davranmaları için söylenir.

munduz maddesi:

Neçe munduz erse iş edgü neçe egri erse yol edgü (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 200). "Dost ve arkadaş aptal olsa da çölde yalnız gezmekten daha iyidir. Yol eğri olsa da orada yürümek çölde başını alıp gitmekten daha iyidir. Orada belki (insan) maksadına ulaşabilir."

sugdıç maddesi: İnsanlar arasında kışın sırayla verilen ziyafetin adı (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 198).

urunçak maddesi:

Urunçak alıp yermedi
Alımlıg körü armadı
Adaşlık üze turmadı
Kalın eren tirgeşür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 76-77).

"Bir insana sitem ederek diyor ki: Emaneti almaktan, hak sahibini görmekten ve onu oyalamaktan mahzun olmadı. Dostluğu devam ettirmedi. Şimdi büyük bir ordu yığarak bana doğru yöneldi."

(usıtgan) maddesi:

Usıtgan kuyaş kapsadı
Umunçlug adaş tepsedi
Ertiş suwın keçsedi
Bodun anın ürküşür (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 79).

"Şiddetli sıcak bizi sardı. Arkadaşlığını umduğumuz kimse bizi kıskandı. Düşman Ertiş suyunu neredeyse geçecekti. Bu yüzden kavimler arasına sarsıntı düştü."

yudruk maddesi:

Yātnıŋ yāglıg tiküsinden öznüŋ kānlıg yuḍruk yig
(Ercilasun ve Akkoyunlu, 2018, s. 367).

"Yakın birisinden yumrukla dürtülmek ve yumruklanmak, yabancı birisinden yağlı bir lokma yemekten daha iyidir."

Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk, dil öğretimi için yazılan bir eser olmasının yanı sıra içerik bakımından Türklerin tarihinden, inanış, gelenek, görenek, örf ve âdetlerine varıncaya kadar Türk toplumunu oluşturan değerleri de göstermesi bakımından Türkolojinin önemli kaynaklarından biridir.

"Dîvânu Lugâti't-Türk'e Göre Toplumsal Değerler" başlığını taşıyan bu çalışmada, kültürel, millî, ahlaki ve manevi değer başlıkları altında 24 madde sıralanmıştır. Kültürel Değerler başlığı altında misafirperverlik, hediyeleşme değeri; Millî Değerler başlığı altında Türk'e ve Türklüğe değer, kahramanlık ve vatanseverlik değeri; Ahlaki Değerler başlığı altında adalet, doğruluk / dürüstlük, yardımseverlik, erdem, edep ve fazilet sahibi olma, iyi huy sahibi olma, kötü sözden kaçınma; Manevi Değerler başlığı altında saygı, sevgi, birlik ve beraberlik, iyilik, barış, cömertlik, çalışkanlık, alçak gönüllük, güven, vefa, bilime önem, dinî, ekonomik ve arkadaşlık/dostluk/komşuluk değeri bulunmaktadır. Sevgi (13) ve misafirperverlik (12) geçiş sıklığı en fazla bulunan değerdir. Öyle ki Türk milleti insanı seven, değer veren bir millettir. Türk toplumunda eve gelen her misafir baş tacı olarak kabul edilmiş, misafirin eve bereket getireceğine inanılmıştır. Kâşgarlı, misafiri iyi bir şekilde ağırlayan ev sahibinin şöhretinin insanlar arasında yayılacağından bunun tam aksini yapan ev sahibinin ise misafirin kötü sözünden nasibini alacağını vurgulamıştır.

Sonuç olarak elde edilen bu dil malzemeleri, 11. yüzyıl Türk toplum yapısını ve toplumsal değerlerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

21. YÜZYILDA *DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'ÜN* ÇERÇEVESİ NEDİR?

*Yusuf GÖKKAPLAN**

Özet

Ulusal hafızanın temel yapı taşları olan gelenek, görenek, mimari yapılar ile yazılı ve sözlü kültür ürünleri, sadece ortaya konuldukları dönemde değil, ulaştıkları tüm zamanlarda doğru bir çerçeveyle ele alınmalıdır. Özellikle yazılı kültür ürünleri, ilk bakışta öğretici nitelikte kabul edilse de bu eserlerin sunduğu anlam ve işlev bundan çok daha geniştir. Bu metinler, yazıldıkları dönemde medyanın, bilginin ve toplumsal hayatın taşıyıcısı olmuş; günümüzde ise geçmişi anlamak için önemli birer kaynak hâline gelmiştir. Bu nedenle zamanın ötesine geçen ve hâlâ güncelliğini koruyan eserlerin dikkatli şekilde değerlendirilmesi, ulusal kültürün aktarımı açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu bağlamda, *Dîvânu Lugâti't-Türk* önemli bir örnektir. Eserin bir sözlük olmasının ötesinde; dil bilgisi, diyalektoloji, halk bilimi, atasözleri ve şiir derlemesi niteliği taşıdığı belirtilmiştir (Ercilasun & Akkyounlu, 2014). Eser üzerine yapılan çalışmalar genellikle gramer ve içerik merkezlidir. Ancak çağın gerekliliği olarak, bu tür klasik metinlerin sadece filolojik değil, aynı zamanda disiplinler arası yaklaşımlarla da ele alınması kaçınılmazdır. Çünkü bu eserler yalnızca ait oldukları döneme değil, tüm insanlığa seslenmektedir.

Teknolojinin hızla geliştiği 20 ve 21. yüzyıllarda, yapay zekâ gibi araçlar bilgiye ulaşım ve bilgi üretiminde etkin rol oynamaktadır. Bu süreçte esas olan, eserin sunduğu anlamı doğru çerçevede kavrayabilmektir. Çerçeve kuramı yirminci yüzyılın en etkili Amerikan sosyoloğu olarak kabul edilen sosyolog, sosyal psikolog ve yazar Erving Goffman ve matematikçi, bilgisayar bilimci ve "yapay zekâ" kavramının fikir babası olan Marvin Minsky gibi araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Doğru çizilecek olan bir çerçeve, bir

* Doç. Dr., Kapadokya Üniversitesi, Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yusuf.gokkaplan@kapadokya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6515-4762.

durumu tanımlama ve yorumlama şeklimiz kadar, süregiden eyleme katılma şeklimizi de yapılandırabilecektir. Çerçeve kuramının gelişimine katkıda bulunan Bateson da iletişimi ve insan davranışlarını anlamak için sistemik bir perspektif sunmuştur. Bateson, insanların iletişim ve davranışlarını anlamak için "metaforlar" ve "çerçeveler" gibi kavramları kullanmıştır. Ona göre, insanlar deneyimlerini ve düşüncelerini çerçeveler içinde düzenler ve bu çerçeveler, iletişim ve etkileşimdeki anlamı belirler (Bateson, 1972, s. 187-188).

Bu çalışma da *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ü bu kuramsal perspektifle analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Çerçeveleme Kuramı, Çerçeveleme Teorisi, Dil Bilimi, *Dîvânu Lugâti't Türk*.

What is the Framing of *Dîvânu Lugâti't Türk* in the 21st Century?

Abstract

Traditions, customs, architectural structures, and both written and oral cultural products—considered the fundamental components of national memory—should be examined within an appropriate framework not only in the historical period in which they were produced but also in subsequent eras to which they have extended. Although written cultural texts are often initially regarded as didactic in nature, their meaning and function are significantly broader. Such works served as mediums of communication, sources of knowledge, and reflections of social life during their time. Today, they constitute valuable resources for understanding historical contexts. Therefore, the accurate and careful interpretation of these enduring works is of critical importance for the preservation and transmission of national culture.

One of the most prominent examples in this context is *Dīwān Lughāt al-Turk*. Beyond being a mere dictionary, it has been described as a grammar reference, a dialectological study, a folkloric compendium, a collection of proverbs, and a poetry anthology (Ercilasun & Akkyounlu, 2014). While prior studies on this text have primarily focused on its linguistic and thematic content, the demands of contemporary scholarship necessitate a more interdisciplinary approach. These classical works should not only be viewed within the scope of their origin cultures but also as contributions to the broader intellectual heritage of humanity.

In the context of the 20th and 21st centuries—marked by the rapid advancement of technology—tools such as artificial intelligence have begun to play a pivotal role in both information access and knowledge production. In this landscape, understanding the intended meaning of historical texts

within a sound interpretative structure is essential. Frame theory, developed by scholars such as Erving Goffman and Marvin Minsky, offers a valuable lens for this purpose. This theory posits that individuals interpret experiences through cognitive and social frames. Gregory Bateson further emphasized the importance of framing in shaping communication and behavior. Accordingly, this study seeks to analyze *Dîvânu Lugâti't-Türk* through the lens of frame theory, aiming to contribute a model for future interdisciplinary inquiries.

Keywords: *Turkish Language, Framing hypothesis, Framing Theory, Linguistic, Dîvânu Lugâti't-Türk.*

Amaç

Bu çalışmada *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün disiplinler arası bir yaklaşımla ele alınabilmesi ve 21. yüzyılın dijitalleşen teknolojileri içerisinde doğru bir yerde bulunabilmesi için hangi çerçevelerin çizilmesi gerektiği konusunda yöntem teklifleri sunulacaktır. Bu doğrultuda çalışmanın temel amacı Türk diline, tarihine, edebiyatına, sosyal ve kültürel hayatına dair önemli bilgiler ve veriler içeren bir eserin disiplinler arası çalışmalara konu olabilmesi, eserin çerçevesinin de bu mantıkla çizilerek daha doğru anlaşılmasına katkı sağlanması için bir örnek olması amaçlanmaktadır.

Kapsam

Çalışmanın kapsamı *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile sınırlandırılmıştır. Böylesine derin ve zengin eserdeki tüm verilerin çerçevelerinin tek tek incelenmesi daha geniş bir çalışmanın konusu olabileceğinden yöntem ve kuramın anlaşılması için örnek modeller üzerinde durulacaktır.

Yöntem

Çalışmanın yöntemi Erving Goffman tarafından ortaya atılan ve sosyal ve beşerî bilimlerin her alanında rastlanan çerçeveleme kuramıdır. Dilbilimci ve sosyolog olan Erving Goffman, çerçevelemeyi bireylerin olaylara anlam verme çabası olan yorum şemaları şeklinde tanımlamıştır (aktaran Pan ve Kosicki, 1993: 56). Çerçevelemenin nasıl işlediği konusunda çeşitli görüşler olmakla birlikte edebî metinler üzerinde yapılacak çerçeveleme çalışmaları için Hertog ve McLeod'un (2001) çalışması referans alınabilir. Bu çalışmada çerçevelerin insan anlayışını nasıl etkilediği üzerinde durularak bazı sorular üzerinde durmuşlar ve bir modelleme için cevap aramışlardır. Bu çalışmaya göre, çerçevesi çizilecek olan bir metindeki hangi içeriğin ilgili ya da ilgisiz olduğuna, bu belirlemeden sonra çizilen veya sınırları belirlenen bir çevreye nelerin dahil edileceğine veya nelerin edilmeyeceğine veya örtüleceğine, çerçeve içerisindeki çeşitli rollerin nasıl tanımlanacağına, bu çerçeveler ile

hangi değerlerin teşvik edileceğine hangilerinin edilmeyeceğine ve çerçeveyi oluşturacak dilin kelime yapısını kodlamakta kullanılacak hangi kelimelerin çerçeveye etki edeceğine (Hertog ve McLeod, 2001) dair sorulara cevap arayarak doğru bir modele ulaşabileceklerini ifade etmişlerdir. Bu modellemeden hareketle araştırmacılar çerçevelenen durumu güçlü kılan yapıları ve çerçevede yer alan değer sistemini, çerçevenin dilini ve dil ile aktarılan ideolojiyi tanımlayabilirler. Her çerçevenin kendine ait kelime dağarcığı olduğundan bu tanımlama sırasında sıfatların, zarfların, isimlerin ve fiillerin kullanım sayıları, tekrarı çerçevenin sınırlarının tespitinde kullanılabilir (Martinez, 2006).

Çalışmada kullanılacak olan yöntemde izah edilen bu model ve tanımlamalar çerçevesinde ele alınacak ve Türk dilinin, edebiyatının, kültürünün önemli ve değerli eserlerine uygulanacaktır.

Çerçeveleme Nedir?

İnsanoğlu yaşamını anlamlandırmak için etrafındaki her şeyi yorumlamak, tanımlamak ve belirli kalıplar içerisine sokmak ister. Goffman, çerçevelerin insanoğlunun bu isteği karşısında oluştuğunu ve çerçeve diye bilinen yorum şemalarının bireylerin olayları ve bilgi parçalarını algılamalarına ve tanımlamalarına imkân sağladığını ifade eder. Reese ise (2007) çerçevelemeyi dünyayı hem anlamlı hem de sembolik olarak yapılandıran, zaman içinde tutarlı ve sosyal olarak paylaşılmış düzenleyici ilkeler olarak tanımlar. Gitlin (1980) çerçevelemeyi "ısrarlı seçme", "vurgu" ve "dışarıda bırakma" olarak tanımlamıştır. Gamson ve Modigliani'ye göre (1987) çerçeveleme, düzenleyici ana fikir ya da anlamı sağlayan olaylar dizinidir. Pan ve Kosicki (1993) ise bir metnin temasının da çerçeve olarak adlandırılabileceğini belirtir. Çerçevelemeyi parçalanmış paradigma olarak niteleyen Entman (1993)'a göre ise çerçeveleme, seçimi ve dikkat çekmeyi gerektirmektedir. Çerçeveleme algılanan gerçekliğin bazı yönlerini seçerek, belirli bir sorunun tanımını, rastgele bir yorumu, ahlaki bir değerlendirmeyi ve/veya tanımlanan haber için bir tavsiyeyi destekleyerek onları daha dikkat çeken bir metnin içine sokmaktır.

Çerçeveleme, bir metinde bazı düşüncelere dikkat çekerek onları ön plana çıkarırken bazılarını da tamamen görünmez veya fark edilemez hâle getirebilir. Bu noktada çerçeve ile ele alınacak metinlerde yer alan bilgilerin belirli bir şekilde ve düzende olması gerekir. Bu şekilde oluşturulan çerçeveler metindeki konu veya ana fikrin belirli ve çarpıcı anlamlarını geliştirebilmek için kılavuz görevi görebilir. Çerçevede kullanılan metinler, bilgi parçalarını tekrarla, yerleştirme ile ya da kültürel olarak benzer sembollerle ilişkilendirerek daha dikkat çekici yapabilir. Ancak metnin saradan bir bölümünde bir fikrin resimle örneklendirilmemiş tek bir görünümü bile, eğer alıcının inanç sistemindeki şema ile uyumlu ise oldukça dikkat çekebilir. Aynı şekilde, bir

metinde vurgulanan bir düşünceye alıcının kendi var olan şemasından ötürü dikkat etmesi, onu yorumlaması ya da hatırlaması zor olabilir (Entman, 1993).

Hiebert, insan beyninin metaforlar ve çerçeveler ile çalıştığını ifade eder ve insanın bilinçli olarak gerçekler üzerine düşünmediğini beynimizin gerçeklerin çevrelendiği yöne doğru otomatize edilmiş bir eğilimi olduğunu savunur. Bu bağlamda bir konu çerçevelendiğinde kendi düşüncelerimizi etkilemede önemli bir güç hâline gelir (Hiebert, 2003). Çerçeveleme bilgiyi bir bağlamın içine sokarak, çerçeve referansları oluşturur ve böylece insanlar bu bilgiyi değerlendirir, anlamını kavrar ve eğer uygunsa harekete geçer. Aslında mesajlara yeterli miktarda ipucu aşılanmalıdır ki insanlar bu mesajdan anlam çıkarabilsin ve ikna olabilsin. İşte çerçeveleme bu anahtar noktaları sağlamaktadır (Demir, 2010, s. 164).

Çerçeveleme kuramına bir de edebî metinler için bir tanımlama yapılacak olursa; edebî bir metinde aktarılmak istenen bir düşüncenin gerek metin içindeki kişi ve karakterlerin kullanımıyla, gerekse de hâkim anlatıcının söylemleriyle ön plana çıkarılması ve temel düşüncenin anlaşılmasını zorlaştıracak veya anlaşılmasına engel olacak konu ve düşüncelerin perdelenmesi şeklinde ifade edilebilir. Özellikle de teknolojinin henüz olmadığı zamanlarda birer kitle iletişim aracı gören yazılı metinlerin genel olarak bir ihtiyacı karşılamak, toplumsal düzenin sağlanabilmesi için katkılar sunmak ve birer hafıza olarak gelecek kuşaklara yön verebilmek için oluşturulduğu düşünüldüğünde tarihsel metinlerin yazarı tarafından zaten çerçevelenerek sunulduğu da söylenebilir.

Bulgu

Çalışmada elde edilen bulgular, belirli örnekler çerçevesinde izah edilmeye çalışılacaktır. İlk olarak çalışmada esas alınan *Dîvânu Lugâti't-Türk* (bundan sonra DLT olarak anılacaktır.) baskısında Ercilasun ve Akkoyunlu tarafından verilen birtakım bilgilerin değerlendirilmesi yapılacaktır. Eserin giriş kısmında, DLT'nin sadece Karahanlı Dönemi için değil, tarihî ve yaşayan bütün Türk lehçeleri için önemli bir kaynak olduğu ifade edilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014 s. XVİİ). Yine giriş kısmında DLT hakkında tam bir fikir sahibi olunabilmesi için eserin muhtevasıyla ilgili bilgilere yer verilir. Bu kısımda verilen bilgiler bu çalışmanın yazarları tarafından yapılmış olan güzel bir çerçeveleme örneğidir. Bu kısımda, DLT'nin 8000 civarında Türkçe kelimenin Arapça karşılıklarının verildiği bir sözlük olduğu, verdiği gramer bilgilerinden dolayı 11. yüzyıldaki ölçünlü Türkçe'nin küçük bir grameri olduğu, 11. yüzyıldaki Türk boylarının ağızları hakkında bilgi verilmesinden dolayı diyalektolojik bir çalışma olduğu, 11. yüzyıldaki Türk boy ve alt boyları hakkında bilgi vermesinden dolayı etnolojik bir çalışma olduğu, 11. yüzyıl Türk coğrafyasına ait birçok yerleşim yerini işlemesi ve bir harita ihtiva etmesi

bakımında bir coğrafya eseri olduğu, yer adlarıyla beraber kişi adlarına da yer vermesinden dolayı onomastik bir çalışma olduğu, Türklere ait birçok konuda folklor malzemesini barındırması bakımından bir halk bilimi eseri olduğu, çeşitli hastalıklar, bunların tedavisi ve ilaçlar hakkında bilgi verdiği için bir halk hekimi kitabı olduğu, 300'e yakın atasözü içerdiğinden 11. yüzyıla ait bir atalar sözü külliyatı olduğu, 764 mısra tutan dörtlük ve beyitler içermesinden ötürü dönemine ait bir şiir antolojisi olduğu ifade edilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014 s. XVİİ-XVİİİ). Henüz eserin girişinde verilen bu bilgiler DLT'nin genel anlamda çerçevesini çizmektedir. Bu kısım okuyucuya elindeki kitabın ne olduğunun çerçevesini net bir şekilde çizmektedir. Çünkü çerçevelemek, algılanan bir gerçekliğin bazı yönlerini seçip onları bir iletişim metninde daha önemli hâle getirerek belli bir problem tanımını, neden sonuç yorumunu, ahlaki değerlendirmeyi ve/veya çözüm önerisini destekleyecek biçimde kullanmaktır. Önem ve seçim, sadece gündeme getirilenin değil, dışarıda bırakılanın, ikinci plana itilenin, küçük görülenin de çerçevelemeye dahil olduğunu vurgulamaktadır (Özarslan ve Güran, 2015, s. 33).

Giriş kısmında dikkat çeken başka bir çerçeveleme de Kâşgarlı Mahmud için yapılmıştır. DLT'nin muhtevasına göre *Kâşgarlı Mahmud Kişiliği* başlığı altında verilen bu kısımda Kâşgarlı; bir bilim adamı, Türkçü, samimi bir Müslüman, objektif bir bilim anlayışına sahip kimse, mizahi yönü olan bir şahsiyet olarak (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014) çerçevelendirilmiştir. Burada verilen bilgiler biz Kâşgarlı'yı ve onun eserini doğru anlamamıza yardımcı olacaktır. Goffman'a göre "Bir durum hakkındaki tanımlar, olaylara (en azından toplumsal olaylara) hükmeden düzen ilkeleriyle ve bizim söz konusu olaylara öznel alâkamızla uyum hâlinde inşa edilir (1974: 11). Sosyolojik bir bakış açısıyla çerçeveler; insanların, kendi çevrelerinde akan bilgiyi "bulmalarına, anlamalarına, tanımlamalarına ve etiketlemelerine (yaftalama)" yardım eder (Goffman 1974: 21).

Çalışmada esas alınan kaynağın yazarlarının vermiş olduğu bu bilgiler henüz DLT'yi bilmeyen ve Kâşgarlı'yı tanımayan kimseler için istifade edilebilecek güzel çerçeveleme örnekleridir.

Bunlarla beraber bir de Kâşgarlı'nın eser içerisinde verdiği bilgilerin de bu bağlamda incelenmesi gerekir. Söz gelimi,

> "Gördüm ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüzdeki insanların yuları; onları görevlendirdi halk üzre; onları kuvvetlendirdi hak üzre; aziz kıldı onlara yanaşanları ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular. Aklı olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların dillerini;

> duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini. Takımından ayrılıp Türklere sığındığı zaman bir düşman, güven verilip ona kurtarıldığı zaman korkularından; başkaları da sığınır onunla beraber, ve üzerlerinden kalkmış olur tüm zarar." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 1).

Kâşgarlı'nın burada çizdiği çerçeve okuru etkilemeye ve burada ele aldığı konuyu sağlam bir gerekçeye bağlama eğilimi olarak düşünülebilir. Çünkü Kâşgarlı, burada okuyucunun zihninde Türkçe konuşmayı harekete geçirecek bir çerçeve oluşturmayı hedeflemiştir. Bunun için de Türklerin birçok özelliğinden bahsetmiş, olumlu ve olumsuz değerlerler çerçevenin sınırlarını belirlemiştir. Çerçevelemeyi psikoloji alanında ilk kullanan Bateson çerçeveyi, bir etkileşimin nasıl tanımlanacağına ve belli bir bağlamdaki iletişimsel eylemlerin nasıl yorumlanacağına dair ipuçları veren "bir mesajlar (veya anlamlı eylemler) sınıfı veya takımı" (1972: 186) olarak tanımlamıştır.

Aşağıdaki örnekte de çerçevelemenin bir alıcı üzerinde nasıl etki bıraktığı veya bırakabileceği görülecektir. Çünkü çerçeveler, bir tür alımlama biçimi yaratmayı da hedefler.

> "… Bu sebeple ben onların ülkelerini ve bozkırlarını inceledim; Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgızların lehçelerini ve kafiyelerini öğrendim. Zaten ben onların, dilde en doğruyu bilenlerinden, anlatımda en açık olanlarından, akılca en yetkinlerinden, soyca en köklülerinden, mızrakta en iyi atıcılarındanım. Böylece her boyun dili bende en mükemmel şeklini buldu. Sonra bu kitabı en iyi şekilde düzenleyerek yazdım. Yüce Allah'ın yardımına sığınıp kitabımı *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Türk Lehçelerinin Divanı) diye adlandırarak ortaya koydum. Sonsuza kadar anılsın ve ebedî bir hazine olsun diye." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 2).

Kâşgarlı burada eserin neden başarılı bir eser olduğuna dair bir çerçeve çizmektedir. Buradaki en göze çarpıcı neden ise kendisinin birçok noktada bu dili mükemmel bilen bir kimse olmasıdır. Bu çerçeve ile okurunu da kendi perspektifine çekmek istemektedir. Burada oluşturulan çerçeve ile okur da etkilenmek istenilmektedir. Çerçeveleme etkisi bir konunun sunulduğu mecradaki nitelendiriliş biçiminin, o konunun alıcılar tarafından anlaşılma biçimini etkileyebileceği kabulüne dayanmaktadır. Çerçeveleme teorisinin temel varsayımı bir eser sadece neyi düşüneceğimizi değil aynı zamanda nasıl düşüneceğimizi de belirler (Scheufele ve Tewskbury 2007).

Çerçevelerde görsel kullanımı da bir konunun anlaşılmasında önemlidir. Söz gelimi;

> "Rum yakınından Mâçin'e kadar bütün Türk ülkeleri beş bin fersah uzunluğunda ve üç bin fersah enindedir; toplam olarak sekiz bin fersahtır. Bunların hepsi bilinsin diye yerin şekli olan dairede belirttim." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 11).

bu kesitte yazar bazı nesnel bilgilere yer vermiş, bu nesnel bilgileri de bir harita vererek somutlaştırmıştır. Aslında bir şekil yazarın çizeceği çerçevenin kapsamını da belirlemektedir. Burada yeni bir çerçevenin oluştuğu da söylenebilir. Entman'a göre çerçeveler dört yerde ortaya çıkar: Birincisi; kaynak bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde çerçeveyi üretir. İkincisi; "belli anahtar kelimelerin, beylik lafların, klişeleşmiş imajların, bilgi kaynaklarının, bilgi veya hüküm kümeleriyle tematik destek sağlayan cümlelerin varlığı ya da yokluğuyla çerçeveler kendini metinde gösterir. Üçüncü olarak; kaynaktan gelen çerçevelerin yorumlanması izleyicilerin kendi çerçeveleri tarafından yönlendirilir. Son olarak toplumun kültürü büyük ölçüde "ortak harekete geçen çerçeveler deposudur (1993: 53). Bu bilgilerden hareketle Kâşgarlı'nın burada birçok noktada çerçeve ortaya çıkardığı söylenebilir.

Yine şekillerin verildiği başka bir örnekte de farklı bir çerçeve oluşturulmuştur:

> "Mahmud der ki: Bunları, insanların tanıması gerektiği için zikrettim. Bu alametler, onların at ve hayvanlarının damgasıdır. Hayvanları birbirlerine karıştıkları zaman her boy kendi hayvanını bu damga ile tanır." (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 28).

Bu örnekte de toplumun kültürü büyük ölçüde "ortak harekete geçen çerçeveler deposudur" düşüncesi görülmektedir. Dolayısıyla yazar çerçeveleri ortak bir depodan alır ve kendi söylemini vurgulayacak biçimde "Mahmud der ki:" ile başlar. Çünkü çerçevelerdeki metaforlar, semboller, sloganlar, betimlemeler ve görsel imajlar oldukça önemlidir.

DLT'de bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür. Her bir bab, her bir konu, her bir tanım belki de ilk kez sadece Kâşgarlı'nın oluşturduğu çerçeve ile zihinlere kazındı ve günümüze kadar geldi. Bu nedenle DLT'ye çağdaş kuramlar çerçevesinde baktığımızda Kâşgarlı'nın çerçeve yaratmadaki ustalığı da görülebilecektir.

Sonuç

Kavramsal temellerinin toplumbilim üzerine kurulduğu çerçeveleme kuramı edebî metinlerin anlaşılmasında büyük öneme sahiptir. Teknolojinin hızlı ilerlemesi ve bilimlerin neredeyse tamamına entegre edilebilmesi beraberinde bir uyum da getirmektedir. Bu uyumun dışında kalan herhangi bir şey ise unutulmaya ve nihayetinde yok olmaya yüz tutacaktır. Bu nedenle yapay zekâların arama motorları ile entegre çalışarak derledikleri bilgilerin hedeflenen doğrultuda gelebilmesi için önemli eserlerin de bu düzene entegre edilmesi gerekmektedir. Bu noktada sık kullanılacak ve kolay uygulanabilecek en etkili yöntemlerden biri de çerçeveleme kuramıdır. Çerçeveleme teorisine

veya kuramına gösterilen disiplinler arası ilginin farklı kökenleri, bu alanın günümüzdeki şeklini almasında etkili olduğunu da göstermektedir. Bununla birlikte, farklı araştırma alanlarında kullanılan çerçeve analizi yönteminin kurallarının belirli bir şablon olarak kalıplaşması, söz konusu yöntem üzerindeki teori tartışmalarının azaldığını, yöntemin belli standartlar içerisinde düzene girdiğinin de göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Kaynakça

Barutcu Özönder, S. (Ed.). (2008). *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı.* Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Bateson, G. (1972). *Steps to an ecology of mind*. The University of Chicago Press.

Bateson G. (1972). Steps to an ecology of mind, Jason Aronson ınc, Notvale, New Jersey.

Demir, Z. G. (2010). Çerçevelemenin karar verme sürecine etkisi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* (*13*), 161-180.

D. Reese, S. (2007). The framing project: A bridging model for media research revisited. *Journal of Communication*, Volume *57*, Issue 1, March 2007, 148–154. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2006.00334.

Entman, Robert M. (1993). Framing: Toward a Clarification of A Fractured Paradigm. *Journal of Communication*. *43*: 51-58.

Ercilasun, A.B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.

Gamson, W. A. ve Modigliani, A. (1987). The Changing Culture of Affirmative Action. *Research in Political Sociology*. *3:* 137-177.

Gitlin, T. (1980). The Whole World Is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left. University of California Press, Berkeley.

Goffman, E. (1974*). Frame Analysis: An Essay On The Organization Of Experience*, Cambridge, Harvard University Press, MA.

Goffman, E. (1991). *Les cadres de l'expérience*. Editions de Minuit.

Hertog, J. K., M. McLeod, D., (2001). *A Multiperspectival Approach to Framing Analysis: A Field Guide.* Routledge.

Hiebert, R. E. (2003). Public Relations and Propaganda in Framing The Iraq War: A Preliminary Review. *Public Relations Review*. *29*: 243-255.

Joseph, I. (2009). *Erving Goffman et la microsociology.* PUF.

Martinez, Jr., B. A. (2006). Public Relations Development Campaign Strategies for Mobilizing Florida Latinos: Political Framing of Healthcare Coverage Issue. Conference Papers International Communication Association, Dresden International Congress Centre, Dresden, Germany.

Özarslan, H., ve Güran, M. (2015). İletişim Araştırmalarında Çerçeveleme Paradigması: Son Döneme Ait Bir İnceleme. *Selçuk İletişim*, *8*(4), 32-48. https://doi.org/10.18094/si.87737

Pan, Zhongdang ve Kosicki, Gerald M. (1993). Framing Analysis: An Approach to News Discourse. *Political Communication. 10*, 55-75. DOI:10.1080/10584609.1993.9962963

Scheufele, D. A. and Tewksbury D. (2007). Framing, Agenda Setting, And Priming: The Evolution Of Three Media Effects Models, *Journal of Communication*, *57*(1), 9-20. https://doi.org/10.1111/j.0021-9916.2007.00326.x

DÎVÂNU LUGATİ'T-TÜRK'TE KULAK BURUN BOĞAZ (KBB) SAĞLIĞI VE HEKİMLİĞİ

*Yusuf Kemal KEMALOĞLU**

Özet

İnsanoğlunun sağlıkla ilgili yakınmalarının, hastalıklarının ve bunların tanı ve tedavisiyle ilgili gelişmelerin tarihi incelenirken, tıbbi kaynaklar kadar tıbbi olmayan görsel ve yazılı eserler de büyük önemli taşır.

Türk dilinin ve tarihinin en eski yazılı eserlerinden birisi olarak kabul edilen *Kitâbu Dîvânu Lügati't-Türk* (KDLT), 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmûd (1008-1102) tarafından, Arapça yazılmış bir sözlük ve dilbilgisi kır. Eserde Türklerin ve komşu toplulukların yaşantılarına dair bilgilere de yer almaktadır.

Bu çalışmada KDLT'deki kulak, burun ve boğaz sağlığı ve uzmanlık alanı (KBB-Otorinolaringoloji) ile ilgili sağlık ve tıp terimlerinin araştırılması amaçlanmıştır. Ayrıca, KDLT'te saptanacak bilgilerin o çağdaki Türklerdeki KBB hastalıklarının sıklığını ve KBB işlev, yetersizlik ve hastalıklarına yönelik algı, bilgi ve deneyimleri de yansıtacağı da düşünülmüştür.

Bu maksatla KDLT'nin Kabalcı yayınevince 2005'de basılan tercümesinin (K.2005) çevrim içi olarak bulunan pdf hâli ve KDLT'nin Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından yayınlanan tercümesinin en son baskısı (TDK.2020) kullanılmıştır.

KDLT içinde kulak, burun ve boğaz anatomisiyle ilgili 30 sözcük, 11 doku ismi ile 8 salgı ve 23 fizyolojik terim saptanmıştır. Yazar; dönem Türkçesinde, ağızlara göre farklılık göstermekle birlikte, organ ve doku isimlerine değişik ekler takılarak bu organ ve dokuların travma, hastalık ve işlevlerinin ifade edildiğini de belirtmiştir. KDLT'te yer alan bilgilerden o dönem Türkleri'nin burun kanaması, guatr, alerjik rinit, nezle-grip, kitle-tümör, vücutta hastalıkların yayılması, çınlama, işitme kaybı, gürültüye bağlı işitme kaybı,

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi KBB Hatalıkları Anabilim Dalı ve Odyoloji Bilim Dalı Beşevler, Yenimahalle, Ankara, yusufk@gazi.edu.tr ORCID: 0000-0001-7236-5576.

konuşma bozuklukları, ses kısıklığı, yaşa bağlı ses değişimi, şişmanlık ve baş dönmesi - denge bozuklukları konularında deneyim sahibi oldukları anlaşılmaktadır.

Bu sonuçlar, öncelikle, KDLT örneğinde olduğu gibi, tıbbi amaçla kaleme alınmamış pek çok tarihî belgenin; sağlık, hastalık ve tıp konusunda önemli bilgiler içerebileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, bu çalışmanın, hastalık ve klinik çalışmaların tarihselliğini araştıran hekimlere milli kaynak sağlama konusunda yardımcı olacağını ve sosyal bilimcilerin sağlık ve tıp alanına, sağlık ve tıp alanında çalışan bilim insanlarının da tıbbi olmayan kaynaklara olan ilgisini arttıracağını umuyoruz.

Anahtar Sözcükler: "Dîvânu Lügati't-Türk", "Kâşgarlı Mahmud", "Kulak, burun ve boğaz", otorinolaringoloji, "Sağlık", "Tıp".

Ear Nose & Throat Health and Medicine (Otorhinolaryngology) in *Kitâbu Dîvânu Lügati't-Türk*

Abstract

Looking for history of human health complaints, diseases, and developmental process of their diagnosis and treatment, non-medical sources are as important as medical ones.

Kitâbu Dîvânu Lügati't-Türk (KDLT), one of the oldest written works of Turkish language and history, was written in Arabi by Mahmûd of Kashgar (1008-1102). This work introduced as a Turkish dictionary and grammar book, also includes information about the lives of Turks.

This study was planned to look for terms related to ear, nose, and throat health and medicine (ENT-Otorhinolaryngology). It was also considered that the information in KDLT could reflect incidence of ear, nose, and throat diseases in the Turks living in that era, and their perception, knowledge and experiences regarding ear, nose and throat functions, deficiencies and diseases.

For this purpose, the translation of KDLT (K.2005) published by Kabalcı publishing (2005) and the latest edition of the KDLT translation (TDK.2020) by Türk Dil Kurumu (TDK) were used.

In KDLT, 30 anatomy words, 11 tissue and 8 secretion names, and 23 physiological terms about ear, nose, and throat were identified. It was seen that trauma, disease and functions of the organs and tissues were expressed by attaching different suffixes to their names. From the findings, it is clear that Turks had experience of nosebleeds, goiter, allergic rhinitis, cold-flu, mass-tumor, spread of diseases in the body, tinnitus, hearing loss, noise-induced

hearing loss, speech disorders, hoarseness, age-related voice change, obesity and dizziness/vertigo.

Our findings present that the historical documents which were not written for medical purposes can contain important information about health, disease and medicine. This study will help physicians research the historicity of disease and clinical studies in providing national resources, and increase the interest of social scientists in the field of health and medicine, and of health and medical scientists in non-medical sources.

Keywords: "Dîvânu Lügati't-Türk**",** **"**Mahmûd of Kashgar", "ear, nose, and throat", otorhinolaryngology, "Health", and "Medicine".

Giriş

"Kulak Burun ve Boğaz Hastalıkları ve Baş ve Boyun Cerrahisi Uzmanlığı" (KBB, Otorinolaringoloji); 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da her biri ayrı ayrı gelişen kulak, burun ve boğaz hekimliklerinin 20. yüzyılda, birleştirilmesiyle oluşturulmuş bir tıp disiplinidir (Weir, 2000, s: 65). Kulak, burun ve boğaz hekimliklerinin temellerini 18. yüzyıldaki anatomik çalışmalara kadar götürmek mümkündür (Weir, 2000, s: 65). Türk KBB hekimliğinin başlangıcı da 19. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir (Tanyeri, 2005, s: 113). Bununla birlikte, pek çok diğer sistem ve organ hastalığı, yokluğu ya da işlevsizliği gibi kulak, burun ve boğaz ile ilgili yakınmaların ve hastalıkların ve hatta bunlara yönelik ilaç ve cerrahi tedavilerin tarihi de şüphesiz ki, insanlık tarihi kadar eskidir. Dolayısıyla da en eski resimli ve/veya yazılı kaynaklardan o zamanın insanlarının sağlık yakınmalarına ve hatta tanı ve tedavi çabalarına ilişkin bilgilere ulaşılabileceği varsayılabilir.

KBB hekimliğinin diğer tıp dallarına göre en önemli ayırt edici özelliği, her üç organın açıkça görünür ve işlevlerinin de tarihin her döneminde, ana hatlarıyla da olsa, bilinir olmasıdır. Bu sayede (bu üç organın aralarındaki fizyolojik ilişkiyi öğrenmek 19. yüzyıldan itibaren mümkün olmuş olsa dahi) tarihin her döneminde kulak, burun ve boğazın yapısal ve işlevsel bozukluklarının ve bu organlarda ortaya çıkan hastalıkların farkına varmak ve mevcut belirtileri bu organlarla ilişkilendirmek kolaylıkla mümkün olmuştur. Diğer bir ifadeyle; tıbbi olmayan tarihî belgelerde ve görsel eserlerde KBB hekimliğine ait yakınma, anomali ve hastalıkların görünürlüklerinin saptanması, pek çok başka organ ve sistem hastalığına göre çok daha kolaydır. Alan yazında bu bağlamda çok sayıda eser bulabilmek mümkündür (Als ve ark, 2002, s: 1499, 1500; Arda ve Aksu, 2004, s: 357, 358; Sauerländer, 2006, s: 3,4; Kryger, 2012, s: 333; Dionigi ve Dionigi, 2013, s: 1301; Kemaloğlu ve ark., 2013, s: 185; Lewis ve ark., 2017, s: 1, 2, 3; Trimarchi ve ark., 2021, s: 207).

Yazılı edebiyatta ve hatta görsel sanat eserlerinde yakınma, anomali ve hastalıkların ele alınış tarzı, o dönemin yaşantısı, sosyo-kültürel ve çevresel özellikleri hakkında bilgi edinmemizi de mümkün kılar. Bu bağlamda toplumların bireysel ve çevre hijyeni başta olmak üzere, hastalıkların ortaya çıkışına yol açan temel risklere karşı olan tutum ve davranışları ve elbette hastaya ve hastalıklara yaklaşım biçimleri önemlidir. Antik Yunan ve Roma ve ayrıca erken Avrupa Hıristiyanlığı dönemlerinde olduğu gibi (Markides, 1982, s: 479, 484; Kemaloğlu, 2014, s: 19) hastalıkları tanrının/tanrıların laneti ve/veya o kişi ya da ebeveynlerinin işlediği günahların bir cezası olarak gören anlayışla, hastalıkların temellerini bilmeseler bile, hastayı bir şekilde iyileştirmeyi merkeze alan insan odaklı tutum ve davranışlar, hastalıkların yayılması ve prognozu bağlamında son derece etkilidir. Bu yönleriyle, sadece hekimlerin yazdığı tıbbi metinler değil, tarihin karakteristik dönemlerinde yazılan bütün belgeler, o çağdaki sağlık ve hastalık anlayışı hakkında bize bilgi sağlayabilecek kaynaklardır. Özellikle hekim olmayanların eserlerinde saptanabilen bilgilerin, o dönem toplumlarının genel tutum ve davranışlarını anlama bakımından da ayrı bir önem taşıyacağı da unutulmamalıdır. Örneğin; boyunun ortasında görünür bir kitle olarak guatr, Hint ve Avrupa ve hatta Anadolu görsel eserinde işlenmiş ve Hıristiyanlığın ilk yıllarında "dindarlık-kutsallık" ya da "güzellik-sempati" unsuru olarak kullanılırken zaman içinde "taşralılık-münzevilik" göstergesine dönüşmüştür (Dionigi ve Dionigi, 2013, s: 1301; Trimarchi ve ark., 2021, s: 207). Aynı durumu, yazılı eserlerde Sağırlar için de görmek mümkündür. Eflatunun "konuşamaynalar barbardır" ve Aristo'nun "konuşamayanlar eğitilemez" mealindeki ifadeleri ve Galen'in "Sağırlar'da zihinsel yetersizlik" vardır, tespiti (Kemaloğlu, 2014, s: 17, 18), Orta Çağ Avrupası'nda da Sağırlar'ın "toplum dışı ve dinsiz varlıklar" olarak kabul edilmesine yol açmış ve Karanlık Çağ denilen Avrupa Hıristiyanlığının hümanist olmayan tutumunun en belirgin özelliklerinden birisi olarak tarihteki yerini almıştır (Markides, 1982, s: 484-489; Kemaloğlu, 2014, s: 18, 19). Buna karşın engelli tarihi kitaplarında aynı dönemlerde İslam ve Osmanlı coğrafyasında Sağırların, işiten ve konuşan diğer Müslümanlarla eşit haklara sahip olmaları, miras edinme ve özelliklerine göre iş ve eş bulma ve hukuki muamele görme olanaklarının olması, o dönem İslam toplum ve devletlerinin insancıl yapısının bir göstergesi olarak anılmaktadır (Miles, 2009; Kemaloğlu ve Kemaloğlu, 2012; s: 69, 70; Scalenghe, 2014, 21-50).

Tıbbi olmayan kaynaklardaki yakınma, anomali ve hastalıklara dair olan bahisler, dönemin sosyo-kültürel özellikleri kadar çevresel özellikleri hakkında bilgi edinmemize olanak verir. İnsanların hastalanma sürecinde; insan olmaktan gelen zaafları ve bunların görünürlüğünü etkileyen genetik özellikler dışında, en etkili faktör, bilindiği gibi, çevresel etmenlerdir. Çevresel nedenler

de doğal olarak, "nerede yaşadığımız" ve "nasıl yaşadığımız" ile doğrudan etkilidir. Diğer bir ifadeyle; sadece siyasi tarih bağlamında değil, hastalıklarının tarihî bağlamında da coğrafya "kader"dir, demek mümkündür. Uzun soğuk kışlar, hiç kışsız süregiden sıcak iklimler, nemlilik, ulaşılabilir olan su ve gıda kaynakları; zaman içinde değişen yaşam biçimlerinin de etkisiyle gelişen gıdaları hazırlama, saklama ve tüketme alışkanlıkları; yine zaman içinde değişen yaşam biçimlerinin yol açtığı toplu yaşam tarzları, okullar, ordular, çarşılar, saraylar veya mabetler gibi çocuk ya da erişkinleri kalabalık yaşama sokan kurumların varlığı ve elbette zaman içinde gürültü dâhil giderek daha fazla ürettiğimiz zararlı ürünlere maruz kalma olasılığımız, hastalıklarımızın çeşitliliğini, sıklığını (insidans / prevalans) ve gidişatını (prognozunu) etkiler.

Türkler; 11 yüzyılın başlarında Anadolu kapılarındaydılar; ondan önceki en az 1000-1500 yıl içinde de Orta Asya içlerinden Orta Avrupa'ya ve Mısır'a kadar Orta Doğuya yayılmışlardı. Bu süreçte çok geniş bir coğrafyada, kendi genetik özellikleri ve beslenme ve hijyen kültürleriyle, yeni yerleştikleri bölgelerin halklarıyla etkileşim içinde yaşadılar. Alan uzmanları; Türk dilinin en eski yazılı belgelerinden birisinin *Kitâbu Divânu Lugât-it Türk* (KDLT) olduğunu belirtmekte (Öner, 2022, s: 12) ve bu eserde o dönem Türklerinin yaşantısıyla ilgili bilgilerin de yer aldığını ifade etmektedirler (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s: xvii, xviii).

KDLT, 11. yüzyıl başında Kâşgarlı Mahmud olarak bilinen Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed El Kaşgari (1008-1102) tarafından, Araplara Türkçeyi tanıtmak maksadıyla, Arapça yazılmış bir eser olup yazarının ifadesine göre, bu eserde Anadolu hariç, o dönemde Asya, Doğu Avrupa ve Ortadoğu'ya yayılmış Türklerin dilinin lehçe ve ağızlarını kapsayan ve yazın ve söyleyiş kurallarına dair detaylı bilgileri içeren bir Türkçe – Arapça sözlük yer almaktadır (Atalay, 1940; Clauson, 1972; Dankoff ve Kelly, 1982; Kaşgarlı Mahmud, 2005, 2020). Kâşgarlı Mahmud, KDLT'nin içine Türklerin ve kısmen de komşu toplulukların yaşantıları ile ilgili pek çok bilgi de yerleştirmiştir. Daha önce yapılan çalışmalar, bu eserde sağlık ile ilgili çok sayıda terimin geçtiği ve tababet ile ilgili bilgileri verildiği belirtilmiştir (Altıntaş, 1985; Tryjarski, 1992; Akkoyunlu ve Çınar, 1994; Bayat, 2003; Önler, 2006; Bayat, 2010, s: 256-260; Masattaş, 2022).

Günümüze ulaşan eldeki tek nüsha, orijinalin 1266'da el yazısıyla kopyalamış hâlidir. Bu nüshanın ilk kez basılması Kilisli Rıfat tarafından 1917-1919'da yapılmışsa da alan uzmanları bunu bilimsel ve özenli bir çalışma olarak nitelendirmemektedirler. Kaynaklara göre; bunu 1928'de Carl Brockelmann'ın "*Mitteltürkischer Wortschatz (Orta Türkçe Kelime Hazinesi)*" isimli eseri izlemiştir (Schacht ve Brockelmann, 1929). Türk Dil Kurumu (TDK),

KDLT'yi Besim Atalay'a çevirttirerek ilk kez 1940'da yayınlamıştır. Hâlihazırda bu çevirinin 1985 baskısı çevrim içi olarak ulaşılabilir konumdadır (https://www.uygur.com/tr/divanu-lugatit-turk/). (Taymas 1940-1942, s: 213). Kâşgarlı Mahmud'un özgün eserinde oldukça üst düzey bir Arapça kullanması nedeniyle, Atalay'ın çevrisinde, Arapça'nın yanlış anlaşılmasından kaynaklanan çok sayıda hata olduğunu, Brockelmann'ın ise Arapça'yı çok iyi bilmesine rağmen Türkçe'ye hâkim olmadığı için çok sayıda yanlışlık yaptığını bildirerek yaptığı düzeltmeleri bir makale hâlinde yayımlamıştır. KDLT, 2005 yılında Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser'in çevirisiyle Kabalcı Yayınevince tekrar yayımlanmıştır[1]. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi tarafından yayınlanan KDLT tercümesinin önsözünde, "*Atalay edisyonu eksiksiz ve yöntemli bir çalışmanın eseridir; ancak bazı noktalarda özgün metinden oldukça ayrılır ve aşırı yorum içerir, Tıpkıbasım elyazmasındaki şerhleri ve haşiyeleri dışlar ve çoğu yerde açıkca Kilisli edisyonunu takip eder.*" (Kazancıgil, 2005, s: 5,6), demekte ve Kabalcı baskısının bu maksatla hazırlandığına işaret etmektedir. Kazancıgil'in belirttiğine göre; Kabalcı baskısının öncüsü, Şinasi Tekin ve Gönül Tekin'in editörlüğünde Robert Dankoff ve James Kelly'nin 1982'de İngilizce olarak yayınlanan "*Compendium of the Turkic Dialects*" isimli çalışmasıdır. TDK; 2014 yılında KDLT'nin günümüz Türkçesine yapılan yeni bir çevirisini yayınlamıştır. Eseri yayına Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu hazırlamışlardır. Hâlihazırda dördüncü tıpkıbasımı basılı olarak piyasada mevcut olan bu eserin içinde günümüz bilim anlayışına uygun olarak yapılan dizinler ve açıklamalar dışında; KDLT, Kâşgarlı Mahmûd, KDLT ile ilgili yapılan önceki çalışmalar ve Kilisli Rıfat hakkında bilgi ve ekler de yer almaktadır.

Bu makalede; bu eserlerden faydalanılarak KDLT'de, 11. yüzyıl ve öncesinde Orta Asya'dan Orta Doğuya ve Avrupa içlerine kadar yayılan Türklerin yaşantısındaki KBB ile ilgili tıbbi terimlerin, yakınmaların ve hastalıkların izlerinin bulunması hedeflenmiştir; amaç, o dönem Türklerinin KBB hastalıklarına ve dolayısıyla da hastalarına bakışını anlamak ve olabilirse 21. yüzyılda Anadolu'da yaşayan bizlerin KBB hastalıklarına farklı bir anlayış kazandırmaktır.

Materyal ve Metot

Bu çalışma; KDLT'nin Kabalcı Yayınevince 2005'de basılan tercümesinin (K.2005) çevrim içi olarak https://www.uygur.com/tr/divanu-lugatit-turk/ adresinde bulunan pdf hâli ve KDLT'nin, Ercilasun ve Akkoyunlu tarafından hazırlanarak TDK tarafından yayınlanan tercümesinin en son baskısı

[1] (Kaşgarlı Mahmud, 2005; Bu eserin pdf hâline https://library.uygur.com/kitap/d/Divanu-Lugatit-Turk-Tr-Kabalci-14MB.pdf adresinden ulaşmak mümkündür.)

(TDK.2020) kullanılarak yapılmıştır (Kâşgarlı Mahmûd, 2005, 2020).

Bu inceleme sırasında, kavramların günümüz Türkçesindeki karşılık ve/veya anlamını olabildiğince doğru sunmak için TDK sözlüklerinden (https://www.tdk.gov.tr/icerik/diger-icerikler/tumsozlukler/) ve ayrıca James Redhouse'un sözlüğü eşliğinde, Gerard Clauson'un 1972'de yayımlanan "*An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish"* (Oxford: Clarendon Press)-ve Dankoff ve Kelly'nin 1982'de yayımlanan "*Compendium of the Tuıkic Dialects*"den yararlanılmıştır.

Bulgular

K.2005'de sunulan yapıya göre; özgün eser, Kâşgarlı Mahmûd'un, KDLT'yi neden ve nasıl yazdığını da anlattığı ve Türk tabaka ve boyları, Türkçenin lehçeleri ve dilbilgisiyle ilgili bilgiler içeren bir "Giriş" kısmı ile başlamaktadır. KDLT, yazarı tarafından "Hemzeler Kitabı, Salim Kitabı, Muzaf Kitabı, Misal Kitabı, Zevatu's-selase (Üçler) Kitabı, Zevdtu'l-erba'a (Dörtler) Kitabı, Gunne (Genizsil Sözcükler) Kitabı ve Ce'm beyne's-sakineyn (Ünsüz Kümeleri) Kitabı" olarak isimlendirilen sekiz kısımdan ve bunları izleyen "Türk Lehçeleri Kitabı (TLK)" ismini verdiği bir sözcük listesinden oluşmaktadır. KDLT'nin tarafımızdan incelenen her iki tercümesinde (K.2005 ve TDK.2020) de hazırlayanların Kâşgarlı Mahmûd, KDLT ve tercüme süreçleri ile ilgili eklediği bölümler de mevcuttur. Kâşgarlı Mahmûd gerek Giriş ve sonraki sekiz bölümde gerekse TLK kısmında hemen her konuyu ve maddeyi bir tümce ya da cümleyle örneklendirilmiştir.

Tarafımızdan yapılan incelemede; KDLT'de tababet, sağlık ve hastalık halleriyle ilgili pek çok sözcük ve örneğin yer aldığı görülmüştür; ancak bu çalışmada, amaca uygun olarak, sadece KBB hekimliğiyle ilgili olanlar ele alınmış; ayrıca KBB hekimliğini de kapsayan veya ilgilendiren bazı genel sözcük ve kavramlar da sonuçlara dâhil edilmiştir.

Bu çalışmada; öncelikle, K.2005 taranarak KBB hekimliğiyle ilgili kavram (organ, işlev, vb.) ve hastalık (hastalık ismi, belirti, bulgu, tanı, vb.) sözcükleri bulunup TDK.2020'de kontrol edilmiş ve tıbbi bağlamda önemli olabilecek farklılıklar, kaynak gösterilerek tablolara not edilmiştir. (Tablolarda yanına not düşülmeyen sözcükler K.2005 ve TDK.2020'de aynı şekilde yer alanlardır.)

K.2005 ve TDK.2021 arasında kullanılan harfler ve harflerde kullanılan noktalama işaretleri arasında farklılıklar olduğu görülmüştür. K.2005, 11. yüzyıl Türkçe'sinde mevcut olan sesbirimlerine karşı gelen "q" ve "k" yazaçları birlikte kullanırken TDK.2020'da bunların tamamı "k" olarak yazılmıştır; aynı durum "w" ve "v" için de geçerlidir. Bu çalışmada, sesbi-

rimleri arasındaki farkların KBB hekimlerince daha iyi anlaşılabilmesi için K.2005'deki yazaçların kullanılması tercih edilmiştir; ayrıca uzun ünlüler, altı çizgili olarak verilmiş, ancak Kâşgarlı Mahmûd döneminin Türkçesi'nde (muhtemelen) sesbirim olarak var olan ve (muhtemelen) günümüzde altsesbirim (alafon) konumunda olan diğer farklılıklara ait yazaç işaretleri bu makalede kullanılmamıştır. Ayrıca, o dönem Türkçesi'nin günümüzde olmayan genizsil "ng" diftongu (birleşik yazacı) için "*ŋ*" sembolü kullanılmıştır.

Türkçe'nin, KDLT incelendiğinde açıkça görülen zaman içindeki değişimi, olası artikülasyon yerleri ve dolayısıyla da ses ve konuşma bozuklukları bağlamında tartışılabilirse de o zamanki Türkçe ile günümüz Türkçesi arasındaki ses birimi farklılıkları ile ilgili hususlar ve "hemze" (Hemze, TDK *Güncel Türkçe Sözlük*'üne göre, "*gırtlakta, ses tellerinin birbirine yapışması sonucu havanın akışını birdenbire engellemesiyle oluşan ve bir kesinti izlenimi veren ünsüz*") özellikleri bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Sadece KBB ile ilgili tıbbi ifadeler ele alınmıştır.

Metinde hekimlikle ilgili en çok "yara" ve "ağrı-acı-sızı" ile ilgili kavramlar geçmekte olup bu çalışmada bunlarla ilgili detaylı bir inceleme yapılmamış; sadece KBB hekimliği alanında verilen örnekler, varsa, tablolarda sunulmuştur.

Kâşgarlı Mahmûd'un KDLT'de belirttiğine göre; o dönemde hekimler, "*emçi*", "*otaçı*" ve "*ata sagun*" olarak anılmaktadır. KDLT'de hastalık anlamında "*ig*", "*kem*", "*çer*", "*mün*" ve "*tuga*" sözcükleri kullanılırken "*igçil*", "*iglig*", "*sökel*" ve "*ala*" sözcükleri de eserde, hasta anlamında gelen ifadelerdir. Eserde "*tirig*", canlı (diri); "*ölüg*", ölü; "*ölüm*", ölüm olarak verilmiştir. İyileşmek, "*oŋulmaq"* ("*sökel oŋuldı: hasta iyileşti")* anlamında olmakla birlikte tekbir ses birim değişimiyle de ("*oŋuqmaq*"; "*anıg yüzi oŋuqtı: ("Hastalık veya benzer bir şey nedeniyle) adamın yüzü süzüldü*.") hastalık hâlini ifade eden bir ifade hâline gelmektedir.

Tablo 1a'da görüldüğü üzere KDLT içinde KBB anatomisiyle ilgili 30 sözcük saptanmıştır; bunlardan 28'i TLK'de ana madde olarak sunulurken, "*qasıg*" sözcüğü, ana maddede "*ağzın her iki yanındaki boşluk; yanak içleri*" anlamında, "Ruba-i Adlar Kitabı" kısmında verilen bir örnekteyse, çene manasında kullanılmıştır. "*tamgaq*" sözcüğüyse hem TLK'de hem de "Giriş" kısmında geçmektedir. TLK kısmında ana madde olarak yer alan "*çügde*" sözcüğünün tam manası anlaşılamamıştır; eserde "*kafanın kulakların arkasındaki çıkıntı yapan kısmı*" olarak tanımlanmaktaysa da "*qoŋragu: kulağın arkasındaki çıkık, bombeli kemik.*" olarak tanımlanan ve büyük bir olasılıkla mastoid çıkıntı olan tanımlamaya göre farkının ne olduğu (mastoid kemik?), yoruma açıktır.

Ayrıca; Tablo 1a'da belirtilen organ isimlerinin sonuna –"*ladı*" eki takılarak (örneğin "*burunladı, tamgaqladı, qulaqladı*") o organa yönelik bir travma gerçekleştirildiğinin ifade edildiği (örnek: *burunladı: burnuna vurdu)* görülmektedir. KDLT'de diğer pek çok organ isminin de o organa yönelik travmaların ifadesinde benzer şekilde kullanıldığı belirtilmiştir.

Tablo 1b'de KBB hekimliğinin ilgilendiren ve tamamı TLK'de ana madde olarak yer alan doku isimleri görülmektedir; bunlar arasında sadece burun kıkırdağı, ayrı bir özgün isimle ("*kewig*") TLK'de maddelenmiştir. "*qan*" (kan) sözcüğünden türeyen neşter anlamındaki "*qanagu*" sözcüğü de TLK'de ana madde olarak yer almaktadır. Tablo 1b'de görüldüğü üzere, doku isimlerinin de eklerle eylemli hâle getirildiği dikkati çekmektedir: "*süngüklendi*" ifadesi "kemiklendi-büyüdü" anlamında kullanılırken "*singilendi*" ifadesi, etin sinirli oldu ya da bir şeyin gerildiği-gerginleştirildiği anlamında kullanılmaktadır. Buna karşın "*tamurlug*", etin damarlı olduğunu ifade etmektedir.

KDLT'de KBB alanını ilgilendiren ve tamamı ana madde olarak yer alan salgı isimleri de Tablo 1c'de sunulmuştur. Tablo 1d'de yer alan fizyolojik terimler ve eylemleri ifade eden sözcüklerle birlikte değerlendirildiğinde, sümük anlamına gelen sözcüklerden "*yiŋ*"in "*yiŋitmek*" şeklinde sümkürmek anlamına geldiği ve tükürmek anlamındaki "*südmaq*" fiilinden de tükürük anlamındaki "*suduq*"un üretildiği görülmektedir. TLK'deki bir diğer ana maddede de "*birinin dişlerinin arasından tükürük çıkartmasını anlatmak icin çirt sudti denir.",* ifadesi yer almaktadır. Ayrıca; TLK'de ana maddelerde yer alan diğer bir ifade de "*yiŋdegü: Bir oğlan çocuğuna söverken söylenir; "sümüklü" anlamına gelir."*dir; benzer şekilde *"seŋregü: Burnu sürekli akan bir çocuğa sövmek için de bu sözcük kullanılabilir."* sözcüğünden de bahsedilmektedir.

Tablo 1d'de, KDLT'de yer alıp KBB hekimliğini ilgilendiren işlevler yer almaktadır. Eserde bu işlevleri ifade eden sözcükler, Kâşgarlı Mahmûd tarafından mastar halleriyle değil ("*u"*, "*yatıg*" ve "*keleçü*" hariç), "-dı/tı" halleriyle maddelenmiş; ancak mastar halleri maddelerin açıklama kısmında sunulmuştur. Bu çalışmada Tablo 1d hazırlanırken listeleme, "*u*", "*yatıg*" ve "*keleçü*" hariç, mastar halleriyle yapılmıştır.

Uyku anlamına gelen "*u*" ve uyumak anlamındaki "*udımaq*" sözcüklerinden "*udıq er: uykulu, uyuklayan bir adam; usrıq: uyuklayan, uyku bastırmış adam"* ifadelerinin türetildiği görülmektedir. Uyanmak anlamında "*odunmaq*" fiili "*odundı*" maddesinde ve korkuyla uykudan uyanmak anlamında da "*beliŋlemek*" fiili de "*beliŋledi*" maddesinde yer almaktadır. DKLT'de "*oduq*" sözcüğü de uyanık (uyumayan) ve "*odugluq*" da uyanıklık anlamında kullanılan sözcüklerdir.

Oğuz lehçesinde "sözcüklerle anlatma, konuşma" anlamına gelen "*keleçü*" sözcüğü de tabloya bu şekilde alınmıştır. KDLT içinde 11. yüzyıl Türkçesinin konuşma ve konuşmak anlamındaki asıl sözcük ve fiili, "*s̲öz*" olup bunun dışında çok konuşmak anlamında, "*yaŋ̲şatmaq*" ve bundan türeyen geveze anlamında "*yaŋ̲şaq*" sözcükleri de vardır. Buna karşın bağırmak anlamında kullanılan farklı sözcüklerin olduğu dikkati çekmektedir (Tablo 1d). Bunlardan "*çogılamak*" sözcüğünün kökü olan "*çogı /çagı*", gürültü anlamına gelmektedir.

KDLT içinde; kokmak, koklamak, koku çıkartmak ve kokuşmak anlamında çok sayıda farklı sözcük olduğu da görülmektedir (Tablo 1d).

KDLT'de işitmek anlamında "*s̲öz qul̲aqqa caqıldı*" örneği ile konuşmanın kulağa ulaşması anlamında kullanılan, "*çaqılm̲ak*" fiili belirtilmiştir; ayrıca muhtemelen "*eşitm̲ek*" fiili de mevcuttur; ancak KDLT içinde "*eşitm̲ek*" sözcüğü doğrudan yer almamakta ve sadece "*bu s̲öz eştildi*", "*qulaq eşitse ..''* ve "*..s̲özin eşit*" şeklinde geçmektedir. Ayrıca işittirmek ("*çalturm̲aq, çaqm̲aq*") ve işiten kişinin işittiğini gösterecek şekilde tepki gösterdiğini ifade eden ("*yaŋ̲qul̲am̲aq*") sözcükler de vardır.

Tablo 2'de KDLT içinde KBB hekimliğiyle ilgili hastalık, bulgu ve belirtiler ile ilgili sözcükler sunulmuştur. Bunlar, aşağıda, günümüzün KBB hekimliğinin alt uzmanlık alanlarına göre verilmiştir:

- Baş-boyun cerrahisi: Tablo 2a'da da görüldüğü üzere, KDLT'de yer alan en çarpıcı KBB hekimliği bilgisi, guatr ("*boquq*")" ile ilgilidir. Kâşgarlı Mahmûd, bu hastalığın Türklerde nesiller boyunca sık görüldüğünü belirtmektedir. Eserde baş-boyun cerrahisi ilgili olarak kitle, yumru, cilt altında şişlik anlamında "*sı̲ş / si̲ş, bez ve deŋ̲gel*" sözcükleri mevcuttur. Ayrıca "*yaranın / hastalığın /hastalık belirtisinin vücuttaki bir noktadan başka noktalara yayılması / bulaşıcı olması; bilekteki bir şişkinliğin kasıkta yumrulara neden olması gibi*" olarak tanımlanan "*çalqan*" ifadeleri de yer almaktadır (Tablo 2a). Bu sözcük; enfekte bir lezyonun bulaşı, verilen örneğin yaptığı çağrışımla (lenfatik yolla) yayılması ya da kötü huylu bir tümörün metaztazı, olarak günümüz tıp diline çevrilebilir.

- Larengoloji ve Foniatri / -Ses, Konuşma, Yutma: Kâşgarlı Mahmûd, eserinde soluk alma sorunuyla ilgili üç ayrı sözcük ("*tuga, tunçuqm̲aq, tınıgı*") vardır (Tablo 2a). Bunlardan "*tuga*" K.2005'de soluk alamama olarak tercüme edilmişken TDK.2020'de sadece hastalık anlamında sunulmuştur. Ayrıca, "*soluğun kesilmesine bağlı olarak ya da göğüsteki bir hastalık, soğuk algınlığı, darbe ya da soğuk su dökülmesi*" nedeniyle sesin kısıldığı anlamına gelen "*uni butti''* ve "*tını oçükti*" ifadeleri yer almaktadır. "*Bog(l)unm̲aq*" ise nefes kesilmek – boğulmak anlamındadır (Tablo 2a). Tablo 1d'de yer alan "*qonq-*

radı/qongramaq" fiili ile de erkek çocuğun ergenliğe girerken sesinin boğuklaşmasını ifade etmektedirler. "*qoŋur"* sözcüğü boğuk - kısık ses anlamında kullanılmaktadır ve yukarıda bahsedilen "*boquq*" maddesinde belirtiğine göre, Fergana'da yaşayan Türkler'in arasında "*gür sesli olmayan*" çoktur (Tablo 2a).

KDLT'de bu alt başlıkta ele alınması gereken diğer bir kavram da yutmak ("*siŋürmek / singürdi*") (Tablo 1d) ve yutma güçlüğü ("*tügülmek, tügüldi*") (Tablo 2a) ifadeleridir.

KDLT'de kekemelik ve burundan konuşmadan, birbiriyle ilişkili tanımlamalar (*"agnadı*") ile bahsedildiği görülmekte ve ceviz yemenin dili şişirdiği için konuşmayı bozduğu ("*agnattı*") belirtilmektedir (Tablo 2a).

-Rinoloji: Burun kanaması, "sık burnu kanayan insanlar", KDLT'de en sık tekrarlanarak farklı bölümlerde ele alınan örnektir (Tablo 2b). Yazar, "Salim Kitabı"nda, Türkçe bir sözcüğün sık tekrarlama durumunu anlatan şekilde ek almasını anlattığı kısımda, bahsi, "*her zaman burunu kanayan çocuk ("bu oğul ol burnı to/amurgan*") ifadesiyle örneklendirmektedir. "Muzaf Kitabı"ndaysa bir eylemlilik ve çekim hâlini anlatırken verdiği örneklerden birisi de burun kanamasıdır ("*er bunu qanadı: adamın burnu kanadı; er burnın qanattı: (o) adamın burnunu kanattı; anıng burın qanat: onun burnunu kanat*"). Sözlük kısmında da çocuklarda sık tekrarlama özelliği ve ayrıca burnu kanatan ilaçların olduğu saptamalarıyla birlikte, burun kanamasından örnekler verilmektedir (Tablo 2b).

İkinci sıklıkta ele alınan rinolojik kavram, yukarıda da kısaca bahsettiğimiz (Tablo 1c, 1d), burnu sürekli akan çocukların varlığıdır; aynı şekilde "*bu er ol telim asurgan: bu, cok hapşıran bir adamdır"* ve *"asurtgu ot: hapşırtan ot"* ifadeleri, nazal alerjiden yakınan erişkinlerin ve alerjenlerin varlığından haberdar olunduğunu göstermektedir.

KDLT'de "*tum, tumlıg, tumlug*", soğuk ve soğuk hava; "*tumagu*" ve "*ucguq*" ise nezle/grip/soğuk algınlığı anlamlarında kullanılmaktadır (Tablo 2b).

Ayrıca, gerek KDLT'ün başlangıçtaki kısımlarında gerekse sözlük kısmında şişmanlığa ve uyuklamaya dair ifadeler yer almaktadır (Tablo 1d, Tablo 2b): Tablo 1d'de toplanan uyku ve uyuklamayla ilgili ifadelerden yukarıda bahsedilmiştir. "Salim Kitabı" kısmında "*bedük qarınlıg er: koca göbekli, şişman bir karna sahip olan adam*." ve "Zevatu'l-Erba'a Kitabı"nda fiilin öznelere göre çekimi "*men udıqladım: ben uyukladım; sen udıqladıng: sen uyukladın; udıqladı: o uyukladı*.", şeklinde uyuklama örneği ile verilmektedir. Sözlük kısmındaysa; şişman kimse ("*etlig kişi*"), koca göbekli adam ("*bedük qarınlıg er*"), kısa boylu ve oldukça tombul adam ("*taguzmaq er*") ve "*qazı*"

denilen göbek bölgesindeki yağ katmanları ifadeleri yer almakta (Tablo 2b) ve ayrıca uykulu, uyukluyan veya uyku bastıran adam anlamlarındaki "*udıq*" ve "*usrıq*" ifadeleri sunulmaktadır (Tablo 1d). Ancak, sözlükte horlama ya da gece uykuda meydana gelen diğer solunumsal olaylara ilişkin bir ifade bulunamamıştır.

- Otoloji ve Odyoloji: KDLT'deki "*çaqmak*, *çaqılmak, yangqulamak, yangqurmaq ve eşitmek"* ifadelerinden yukarıda bahsedilmiştir. (Tablo 1d). KDLT'de sağır olmak "*üzimek*" olarak verilmiştir. Sağır anlamına gelen iki ayrı ifade vardır: "*tuŋu*" ve "*üz kişi*" "Eserde, gürültünün işitmeyi etkileyen bir dış etmen olduğunu belirten "*qulaq üzidi: (Gürültü ("çogı/çagı") nedeniyle) kulak neredeyse sağır oluyordu"* ve "*ol anıg qulaqın üzitti: O (çok fazla konuşarak) onu sağır etti*." ifadelerinin yanında, konuşma gürültüsünün tinnitusa yol açabileceğini belirten "*ol anıg başın yangşattı: O, onun kulaklarını uğuldatacak ve başını ağrıtacak kadar çok konuştu*" açıklaması da, KDLT'de yer almaktadır (Tablo 2c).

KDLT'de tinnitus için asıl kullanılan sözcük "*çıŋ*" olup aynı zamanda "*pirincten yapılmış herhangi bir kaptan ya da çanlardan çıkan ses .."* anlamında kullanıldığı belirtilmektedir. KDLT'de tinnitus anlamında kullanılan diğer bir sözcük de "*sıngılamak/singilemek*"tir. (Günümüz Türkçesinde tinnitus için kullandığımız çınlamak sözcüğünün o zamanki sesbilgisine göre yazılışı olan "*çınlamaq*", KDLT'de vardır; ancak anlamı, "*işin doğrusunu araştırmak*" olarak verilmiştir.)

Kâşgarlı Mahmûd'un KDLT içinde denge bozukluğunu ifade etmek için kullanıldığını belirtiği dört ayrı sözcük vardır: "*sergeklemek*", yalpalamak; "*serilmek*", sallanmaya başlayıp düşecek gibi olmak (sendelemek); "*tenrimek*", *"özellikle uykunun bastırdığı zamanlarda başta oluşan his*" ve "*üşermek*" de "*açlık ya da bir şeye çok yakından bakıldığında oluşan göz kararması*" için kullanılan terimler olarak bildirilmektedir. "*Açlık ya da benzer şeyler nedeniyle gözleri sürekli kararanlar"*a da "*üşergen*" denildiği belirtilmektedirler.

Tartışma

KDLT, şüphesiz ki, bir tıp kitabı olmayıp bir sözlük ve dilbilgisi eseri olarak kaleme alınmıştır. Ancak, içindeki açıklamalar ve notlar, bu kitabı aynı zamanda Türk tarihinin ve kültürünün en önemli tarihî kaynaklarından birisi hâline de getirmektedir. Kâşgarlı Mahmûd Türkçeyi tanıtmak maksatlı bu eserinde, Türkçeyi tanıtırken, Anadolu hariç, dolaştığı bütün Türk dünyasındaki gözlem ve yaşam deneyimlerinden yararlanmış ve bu arada sağlık, hastalık ve kısmen de tıp ile ilişkilendirilecek bilgilerden (hastalık ve sağlık hâli, hastalıklar, bulgu ve belirtiler, tedaviler vb.) de bahsetmiştir. Yazar bir hekim

değildir ve hakkında bilinenlerden hayatının herhangi bir döneminde tababete yönelik bir ilgi ve çalışması olduğuna dair bir bilgi edinilememektedir. Bu bağlamda, Kâşgarlı Mahmûd'un dönemin insanının hastalık, sağlık, hasta ve sağlıkçılar hakkındaki genel mahiyetteki ifadelerini bu esere naklettiğini varsaymamız gerekir.

Kâşgarlı Mahmud sağlık, hastalık ve tıp ile ilgili bilgileri eserine iki şekilde yansıtmıştır: Öncelikle o dönemde bilinen sözcüklerden bu eser kapsamında kendi ilgisine gire(bile)nleri bir liste hâlinde vermiştir; bunlar arasında sağlık, hastalık ve tıp ifadeleri önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca, gerek eserin ilk kısımları olan ve yazarca "Kitap" olarak nitelenen ilk sekiz bölümünde ve giriş kısmında, gerekse sözcüklerin anlamlarını yazdığı sözcük listesi kısmında, sözcükleri ve onların türetilme kurallarını anlatırken verdiği örnekler, o dönem Türklerinin yaşantılarının sağlık, hastalık ve tıpla ilgili kısımlarına ve sağlık, hastalık ve tıp algılarına ışık tutmamıza kısmen de olsa olanak sağlamaktadır.

Bu örnekler şüphesiz ki 11. yüzyılın başında yaşayan Türklerin günlük yaşantılarından gelen ve muhakkak ki sözlüğün muhatabı olan Arapların da anlayabileceği örneklerdir. Kâşgarlı Mahmûd, KDLT'nin giriş kısmında, Türk olmayan kavimlere (eser Arapça yazıldığına göre muhtemelen en başta Araplara) "Türklerin cihan hakimiyeti" mefkuresinden bahsetmekte ve daha sonra da "…. *En iyisi [Türklerin] gönüllerini almak, kulaklarına eğilmek suretiyle onlara yanaşmak ve onlarla kendi dillerinde konuşmaktır.*" şeklinde bir öneri de bulunarak bu eseri yazma gerekçesini (artık Türklerin idaresine girmiş kavimlere Türkçeyi tanıtmak) anlatmaktadır. Bu bağlamda, Kâşgarlı Mahmûd'un, KDLT ile Araplar ve Türkler arasında bağ kurmayı amaçladığını da söylemek mümkündür. Dolayısıyla da eserde seçilen örnek ve yapılan açıklamaların bu bağlama da hizmet ettiği göz önüne alınmalıdır. Bunun en iyi göstergesi, guatr ("*boquq*") sözcüğünü açıklarken bu hastalığın Türklerde nesillerden beri olmasını (Kemaloğlu, 2024), onun zamanından yaklaşık 200-250 yıl önce yapılan Türkler ile Müslüman Araplar arasındaki savaşlar sırasında olanlarla ilişkilendirmeye çalışmasıdır (Tablo 2a). Burada verilen örnek guatrın Türklere Allah tarafından verilen bir ceza olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte, o dönem Türklerinin hastalık ve hekimlikle ilgili kullandığı terimler ("*emçi*", "*otaçı*" ve "*ata sagun*", *ig*", "*kem*", "*çer*", "*mün*" ve "*tuga*", "*igçil*", "*iglig*", "*sökel*" ve "*ala*", vb.) incelendiğinde o dönem toplumunda hastalığın bir ceza olduğu algısını destekleyen ifadeler ile karşılaşılmamaktadır. Ancak bu husus alan uzmanlarınca hem Türk edebiyatının diğer ürünleri hem de Türkçe yazılan önceki ve sonraki tıp kaynaklarında araştırılması gereklidir. Şüphesiz ki bu bağlamda en önemli kaynak, o dönemde Orta Asya'da yaşayan Türkler ve diğer milletlerin sağlık sorunlarını şüphesiz ki en

iyi anlatan eser, İbn-i Sina (c.980 – 1037)'nın 1025'de tamamladığı "*Tıbbın Kanunu (Al-Qanoon fi't-Tıb)*"dır. İbn-i Sina, Buhara yakınlarındaki Afşan'da doğmuş ve hayatının büyük kısmını Orta Asya'nın Maveraünnehr ve Horasan bölgelerinde geçirmiştir. Bu bağlamda, bu makalede, Kâşgarlı Mahmûd'un bir sağlıkçı olmayan bir gözle KDLT kapsamına aldığı KBB hekimliğiyle ilgili bilgileri, çağdaşı olarak kabul edebileceğimiz İbn-i Sina'nın "*Tıbbın Kanunu*" içinde kontrol etmek mümkündür. (Bu maksatla, bu çalışmada KDLT'te elde ettiğimiz sonuçları, olabildiğince, "AMS Press" tarafından 1973'de çıkarılan baskısının çevrimiçi ortamda https://www.scribd.com/document/263502729/Canon-of-Medicine-Avicenna adresinden indirilen dijital kopyasıyla karşılaştırmaya çalıştık.)

KDLT, Anadolu'yu kapsamamaktadır; ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, Kâşgarlı Mahmûd bu eseri yazabilmek için Çin sınırından başlayarak Orta Asya, Orta Doğu ve Doğu Avrupa'ya yayılan tüm Türk boylarını incelemiştir. Anadolu'ya Türk yerleşimi 1040'daki Dandanakan savaşını müteakiben başlamış olsa da asıl yerleşim, siyasi hâkimiyetin sağlandığı 1071 Malazgirt savaşı sonrasında, diğer bir ifadeyle Kâşgarlı Mahmûd'un bu eseri tamamladığı o yıllarda başlamıştır. Bu bağlamda; Anadolu'ya gelen Türklerin bu eserde bahsi geçen yaşam tarzı, sağlık kültürü ve dolayısıyla da hastalıklar ile Anadolu'ya geldiklerini kabul etmek gerekir. Bu bağlamda da Önler tarafından 1985'de yazılan, Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış *Müntahâb-ı Şifa*" ve "*Hazâinüs-Saâdât*" isimli Türkçe tıp kitaplarındaki (Önler, 1985, s: 89) sağlık bilgisi terimlerini anlatan makaleden faydalanarak, KDLT'de saptadığımız ifadelerin ne ölçüde Anadolu'ya taşındığını da incelemeye çalıştık. Ancak bu husus şüphesiz ki asıl alan uzmanlarının konusu olup onların bilgi birikimi ve araştırma deneyimleriyle gerçekleştirilebilir.

Daha önce, çok sayıda çalışmada KDLT'de yer alan tıbbi ifadeler incelenmiştir (Altıntaş, 1985; Tryjarski, 1992; Akkoyunlu ve Çınar, 1994; Bayat, 2003; Önler, 2006; Bayat, 2010, s: 256-260; Masattaş, 2022). Bayat (2003, s. 105) konuya ilişkin kapsamlı bir çalışmasında KDLT'deki tıbbi kelimelerin sayısını 589 olarak tespit etmiştir. Biz bu çalışmada genel sağlık ve hekimlikle ilgili olanlar hariç olmak üzere doğrudan kulak, burun ve boğaz ile ilgili 72 ayrı sözcük bulduk.

Tablolarda da görüleceği üzere; Kâşgarlı Mahmûd'un dikkatini çekerek örnekler arasına dâhil ettiği başlıca KBB konuları olan "burun kanamaları, burun akıntısı, ses sorunları ve gürültüye bağlı işitme kaybı", günümüzde de sık görülen sağlık sorunlarıdır.

Yazar, 12. yüzyılın başında, Orta Asya, Doğu Avrupa ve Ortadoğu'da yaşayan Türk çocukların bugünkü Türkiye'de yaşayan çocuklar gibi sık burun

kanamasından mustarip olduğunu ve sürekli burun akıntısı görülen çocukların da var olduğunu farklı örneklerle not etmiştir. İbn-i Sina "*Tıbbın Kanunu"*nda burun kanaması ya da burun akıntısı madde olarak ele almamış ancak 282. Maddede (İbn-i Sina, 1973, s: 188) "baharda ortaya çıkan hastalıklar arasında, burun kanaması da sayılmaktadır" ifadesini kullanmıştır. Önler (1985, s: 99, 100), "*Hazâinüs-Saâdât*" de "*burun kanaması*"ndan, "*Müntahâb-ı Şifa"*da da *"burun tomurmak"*dan bahsedildiğini not etmiştir.

Muhtemelen o çağdaki bütün toplumlarda olduğu gibi, Orta Asya, Doğu Avrupa ve Ortadoğu'da yaşayan Türkler için de enfeksiyon hastalıkları önemli bir sağlık sorunu olmuş, olmalıdır. Günümüzde enfeksiyon hastalıkları arasında, genelde kış aylarında ortaya çıkan akut, rekürrent ve kronik üst ve alt solunum yolu enfeksiyonları, yazın ortaya çıkarak salgınlar yapan bulaşıcı hastalıklardan çok daha fazla klinik sorun oluşturmaktadır. Ancak; Kâşgarlı Mahmûd'un "*tawrâdı- dayanıklaştı*" sözcüğünü anlattığı maddede bahsettiği bir şiirde "*iğler yeme sewreyur. et yen taqı bekrişür - Hastalıklar (kışın) azalır. İnsanların bedenleri ve etleri (kışın) sağlamlaşır.*", denilmektedir. Bu şiirde verilen mesajdan, o zamanın Türk toplumunda kış aylarında görülen üst solunum yolu enfeksiyonları (ÜSYE)'nın, sık görülseler de yazın olanlara göre, çok daha az önem oluşturduğunu düşünmek olasıdır. İbn-i Sina, yaz aylarında hastalıkların daha kısa sürede sonlandığını (iyileşme ya da ölümün daha çabuk meydana geldiğini) not etmiştir ((İbn-i Sina, 1973, s: 189). ÜSYE, günümüzde, en sık görülen enfeksiyon hastalığıdır. KDLT'de soğuk hava anlamına gelen "*tum*" sözcüğünden türemiş "nezle" anlamındaki "*tumagu*" ve yine aynı anlamda kullanıldığı ifade edilen "*ucguq*" sözcüklerinin olduğu görülmektedir. "*Müntahâb-ı Şifa*"da da nezle karşılığı olarak "*tomagu*" sözcüğü yer almaktadır (Önler, 1985, s: 126). "*Tıbbın Kanunu"*nda nezle ve ayrıca boğazda anjin tablosu başta olmak üzere pek çok hastalığın sonbaharda hava değişimiyle birlikte başladığı ve nezlenin kış boyunca süregittiği belirtilmektedir (İbn-i Sina, 1973, s: 190). KDLT'de yer alan daha önce bahsettiğimiz burnu sürekli akan çocuk ifadelerini de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

KDLT içinde (çocukluk çağında üst solunum yolu enfeksiyonlarının bir devamı olarak günümüzde sık görülen akut otitis medianın neden olduğu) kulak ağrısı ve kulak akıntısına dair hiçbir örnek olmamakla birlikte "*Tıbbın Kanunu"*nda 722. Maddede (İbn-i Sina, 1973, s: 375, 376) kulak ağrısı ve kulak akıntısı için tedavi önerilerine yer verilmiştir. Ayrıca, yukarıda belirttiğimiz kış aylarında süregiden baş ağrısı da sinüzit vb. rinolojik rahatsızlıklar lehine yorumlanabilir. Önler (1985, s: 114)'in bildirdiğine göre, hem "*Müntahâb-ı Şifa*"da hem de "*Hazâinüs-Saâdât*"de kulak ağrısı ifadesi mevcuttur.

Günümüzde; obesite, horlama, uykuda nefes durması, gün içinde uykuya meyil, yorgunluk ve üst solunum yolu problemleriyle karakterize olan uykuda tıkayıcı nefes durması (UTND; "*Obstructive Sleep Apnea*": OSA) sendromu başta olmak üzere solunumsal uyku rahatsızlıkları (SUR) hayati tehlike yaratan önemli sağlık sorunlarıdır. Özellikle hayatın beşinci on yılından itibaren giderek artan oranda görülmekte ve ciddi morbidite ve mortaliteye neden olmaktadır. KDLT'de şişman (obes) ve göbekli bireylere dair birden çok tanım (*qarınlıg, qarnagu, qarnaq)* ve örneğin yer alması (Tablo 2b), bu bağlamda, dikkat çekicidir; "*Tıbbın Kanunu*"nun 872. maddesinde kilo vermek için öneriler olduğu da görülmektedir. Bu bağlamda, obesitenin 11. yüzyıl Türklerinde bilinen bir sorun olduğu sonucuna varmak mümkündür. KDLT'de, ayrıca, uyuklayan bireyleri niteleyen çok sayıda sözcükten de bahsedilmekte (Tablo 1d) ve İbn-i Sina da "*Tıbbın Kanunu*"nun 818. maddesinde, gün içinde uyumanın sağlıksızlığına işaret etmektedir; ancak bu bilgileri, "gün içinde uykuya meyil" olarak yorumlamamızı sağlayacak herhangi bir ifade her iki eserde de mevcut değildir. KDLT'deki hem obesite hem de uyuklama ifadelerinden yola çıkarak 11. yüzyıl Türkleri'nde, UTND sendromu veya SUR olup olmadığı sorusu akla getirmekle birlikte, KDLT'de bu klinik tabloları düşündürecek bulgu ve belirtilere (horlama, yorgun uyanma, uykuda nefes durması vb.) dair hiçbir sözcük veya örnek yer almamaktadır. "*Tıbbın Kanunu*"ndaysa, sadece çocuklarda horlama ve çocuklarda horlamaya eşlik eden "*laryngismus stridulus*"tan bahsedilmektedir (723. Madde, İbn-i Sina, 1973, s: 376). Ancak; "*Tıbbın Kanunu*"ın 819. Maddesinde (İbn-i Sina, 1973, s: 419), İbn-i Sina, sırt üstü yatmanın zararlarından bahsederken, "*sırt üstü yatanların ağzı açık, kasları aşırı güçsüz, paralitik ve mezardaymışçasına hasta göründüklerini ve kâbuslardan mustarip oldukları*"nı belirtmektedir. Bunun nedenini de bugünkü bilgilerimize oldukça uygun bir şekilde, önde olması gereken dokuların arkada toplanmasıyla burun ve damağın tıkanması ile açıklamaktadır. Bu bilgiler, İbn-i Sina'nın UTND olan olgularla karşılaştığını ifade etse de tanımladığı tablonun; şişmanlık, gün içi uykuya meyil ve horlamayla ilişkisi ortaya konulmamıştır. O döneme, öncesine ve sonrasına ait tıbbi belgelerin bu bağlamda incelenmesi, Türkler'in SUR klinik tablolarına olan yatkınlığını değerlendirmeye olanak sağlayacaktır.

KDLT'de işitme, işittirmek ve işitme kaybı anlamında kullanılan çok sayıda sözcük yer almaktadır (Tablo 1d, 2c); ancak Önler (1985, s: 111) bunlardan hiçbirisinden bahsetmemiş "*Müntahâb-ı Şifa*"da "işitmezlik" sözcüğünün sağırlık anlamında kullanıldığını belirtmiştir.

Bu çalışmada saptadığımız en önemli bilgilerden birisi, ayrı bir makalede detaylı olarak ele aldığımız (Kemaloğlu, 2024), guatr (boquq)'dır. KDLT'de, guatrdan "Fergana'da yaşayan Türkler'de nesillerden beri sık görülen

bir hastalık" olarak bahsedilmektedir (Tablo 2a). Türkiye'de günümüzde de endemik bir hastalık olarak kabul edilen ve Anadolu'daki iyot yetersizliği ile izah edilen guatrın (Kantürk Yiğit, 2011; Sezgin, 2021), Anadolu coğrafyasını hiç inceleme kapsamına almayan bir 11. yüzyıl eserinde, önemli bir sağlık sorunu olarak yer alması ilgi çekicidir. İbn-i Sina, "*Tıbbın Kanunu"da* da iştah artışı olan hastalarda boyun ön kısmında olan bir şişlikten bahsetmektedir. Buna karşın Önler'in 1985'de "*Müntahâb-ı Şifa"* ve "*Hazâinüs-Saâdât*"de yer alan tıbbi terimlerini incelediği makalesinde guatr ile ilgili hiçbir sözcük geçmemektedir. Bu durum, belki de o dönem Türkleri'nin henüz daha iyot eksikliğiyle karakterize Karadeniz ve Batı Anadolu dağlarında (Kantürk Yiğit, 2011; Sezgin, 2021) yaşamaya başlamamasıyla ilişkilidir.

KDLT'de yer alan bazı ifadelerin günümüz tıp terminolojisindeki karşılığını bulmak mümkün olmamıştır. Özellikle "*qoŋragu*" ve "*çügde"sözcüklerinin* (Tablo 1a) temporal kemiğin mastoid parçası, mastoid çıkıntı ve hatta ikinci ifadenin belki de Opistocranion olma ihtimali vardır ki bunların anlaşılabilmesi diğer Türkçe tıp kitaplarının detaylı incelenmesiyle mümkündür. Ayrıca; KDLT-TLK'de "azıg" sözcüğü de azı dişi olarak ifade edilse de madde açıklamasında verilen örnekte yer alan ifadeler (*"toŋuz atıg azıgl̲adı: domuz atı azıladı (azıdişiyle ısırıp yaraladı). men toŋuznı azıgl̲adım: ben domuzun azıdişine vurdum"),* ağızın en arkasında yer alan azı (molar) dişlerle bir ısırma gerçekleştirilmesi yada bir insanın o dişlere vurabilmesi, günlük hayatın gerçekliğiyle bağdaşmamaktadır. Burada yer alan ifadelerle domuz dişlerinin en önünde bulunan, diğerlerine göre daha önde yerleşmiş ve büyük ön kesicilerden (insisörler) bahsediliyor olma olasılığı daha yüksektir.

Günümüzde de olduğu gibi vücudun bir yerinde ortaya çıkan şişlik, kitle, ur, tümör için KDLT'de de pek çok ifadenin ("bez", "*deŋgel*", *sış / siş*) yer aldığı görülmektedir. Bunlarda "*bez*" ifadesi günümüzde patolojik dokular için değil, vücutta yer alan ve salgı yapan yapılar (tükürük bezleri, lenf bezleri vb.) için kullanılmaktadır. KDLT'nin yazıldığı dönem hekimliğinde "*bez*" ifadesinin bu şekilde bir anlamı olup olmadığının KDLT içindeki açıklamalardan anlamak mümkün olmamıştır.

KDLT'de yer alan "*kewig*" (burun dış parçasının kıkırdak kısmı), "qazı" (göbek bölgesindeki yağ birikimi), "ün" (insan ağzından çıkan konuşmanın "zemini" olan ses), "sergek" ("*Sarhoşluk ya da başka bir şey nedeniyle sallanma ve yalpalama"* = sarhoşluk hissi, dizzeness) gibi ifadeler günümüz tıbbında kullanılmasının Türkçe tıp dilini zenginleştirecektir. Ayrıca, yabancı dilden dilimize girmiş sözcükler olan guatr ve metastaz yerine KDLT'de yer alan "bokuk" ve "çalgan" ifadelerinin kullanılması, bilim dilimizin Türkçeleşmesine katkıda bulunacaktır.

Bu çalışmada son olarak söylenmesi gereken husus; sağlık bilimlerinin sadece bir fen alanı olmayıp beşeri bilimlerin de ayrılmaz bir parçası olduğunun unutulmaması gerektiğidir. Bilim alanları arasında birbirini tamamlayıcı bir ilişki vardır. Bizimle aynı coğrafyayı ve/veya genetik özellikleri taşıyan insanların, geçmişte, yaşantılarının bir parçası olarak ürettikleri yazılı ve görsel sanat eserleri ve hatta somut olmayan kültürel miras kavramına giren ürünler, sağlık bilimleri için önemli, tamamlayıcı ve hatta yön gösterici olabilecek bilgiler içermektedir. Bu kapsamda, her türlü tarihî kaynağa; hastalık, hasta, engellilik, tanı ve tedavi bağlamında, o çağların bilgi düzeyi ve teknolojik olanaklarıyla dini ve siyasi sistemini de içeren geniş bir açıdan bakmak gereklidir.

Batı ülkelerinde, bu konularda çok uzun yıllardan beri çalışmalar yapılmasına karşın bir parçası olduğumuz Türk, İslam ve Anadolu medeniyetlerinde sınırlı çalışmaların mevcut olması, önümüzde yapılacak çok şey olduğunu göstermektedir. KDLT ve Türk tarihinin diğer kaynaklarında ve elbette Anadolu'nun kadim devlet ve kültürlerinde yapılacak araştırmalar, aynı dönemlerde yazılmış tıbbi eserlerle karşılaştırılarak incelendiğinde pek çok bilinmeyenin ortaya çıkarılacağı muhakkaktır. Ortaya çıkacak bilgi, sadece geçmiş deneyimin öğrenilmesi bağlamında değil, güncel bilgiyi geliştirerek yeni bilgi ve buluşlara yönelme sürecinde de yol gösterici olacaktır.

Kaynaklar

Akkoyunlu, Z. ve Çınar, A. A. (1994). Divanü lügâti't-Türk'te halk hekimliği. *Türk Kültürü, 32*(371), 162-171.

Als, C., Stüssi, Y., Boschung, U., Tröhler, U. ve Wäber, J. H. (2002). Visible signs of illness from the 14th to the 20th century: Systematic review of portraits. *British Medical Journal, 325*(7378), 1499-1501. https://doi.org/10.1136/bmj.325.7378.1499

Altıntaş, A. (1985). Divanü lügat-it Türk'deki tıb terimleri. *Journal of Clinical Practice & Research, 7*(1), 3.

Arda, B. ve Aksu, M. (2004). What the Hittites' tablets tell us? A short historical view of deafness on the basic of genetics. *Turkish Journal of Medical Sciences, 34*, 357–358.

Atalay, B. (1940). *Divanü Lügat-it-Türk tercümesi*. Türk Dil Kurumu.

Bayat, A. H. (2003). Dîvânu lûgâti't-Türk'te tıbbi terminoloji. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları, 9*, 103-122.

Bayat, A. H. (2010). Ek: Divanî lugâti't-Türk'te tıbbi terminoloji. *Tıp tarihi* içinde (2. baskı, s. 256-261). Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.

Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Clarendon Press.

Dankoff, R. ve Kelly, J. (1982). *Compendium of the Turkic dialects*. Harvard University.

Dionigi, G. ve Dionigi, R. (2013). Iconography of goiter: Four refined examples in the Sacred Mountain of Varese, Italy. *Thyroid, 23*(10), 1301-1304. https://doi.org/10.1089/thy.2013.0202

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). Eser hakkında genel bilgi. *Kâşgarlı Mahmûd: Dîvânu Lugâti't-Türk* içinde. Türk Dil Kurumu.

İbn-i Sina (Avicenna). (1973). *The canon of medicine of Avicenna*. AMS Press.

Kaşgarlı Mahmûd. (2005). *Divânü Lügati't Türk* (S. Erdi ve S. T. Yurtsever, Çev.). Kabalcı.

Kaşgarlı Mahmûd. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu, Haz.). Türk Dil Kurumu.

Kantürk Yiğit, G. (2011). Türkiye'de sağlık coğrafyası çalışmaları üzerine bir değerlendirme. *Nature Sciences, 6*(1), 30-41.

Kazancıgil, A. (2005). Sunuş. *Divânü Lügati't Türk* (S. Erdi ve S. T. Yurtsever, Çev.) içinde. Kabalcı.

Kemaloğlu, Y. K. (2014). Konuşamayan işitme engellilerin (sağırların) tarihi. *Kulak Burun Boğaz ve Baş Boyun Cerrahisi, 22*(1), 14-28.

Kemaloğlu, Y. K. (2024). Endemic goiter in Turks during the 11th century. *Gazi Medical Journal* (Basımda).

Kemaloğlu, Y. K. ve Yaprak Kemaloğlu, P. (2012). The history of sign language and deaf education in Turkey. *The Turkish Journal of Ear Nose and Throat, 22*(2), 65-76.

Kemaloğlu, Y. K., Yaprak Kemaloğlu, P. ve Mengü, G. (2013). The idea of rehabilitation began with the Sumerians. *Turkish Journal of Medical Sciences, 43*(1), 185-186. https://doi.org/10.3906/sag-1205-49

Kryger, M. (2012). Charles Dickens: Impact on medicine and society. *Journal of Clinical Sleep Medicine, 8*(3), 333-338. https://doi.org/10.5664/jcsm.1930

Lewis, J., Roberson, D. ve Foulsham, T. (2017). The impact of facial abnormalities and their spatial position on perception of cuteness and attractiveness of infant faces. *Plos One, 12*(7), e0180499. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0180499

Markides, A. (1982). Some unusual cures of deafness. *The Journal of Laryngology & Otology, 96*(6), 479-490.

Masattaş, A. (2020). Dîvânu lugâti't-Türk'te halk hekimliği büyüsel ve rasyonel tedavi yöntemleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 9*(4), 1348-1358.

Miles, M. (2009). *Deaf people, sign language and communication, in Ottoman and modern Turkey: Observations and excerpts from 1300 to 2009*. Independent Living Institute. https://www.independentliving.org/miles200907.html

Öner, M. (2022). Çağdaş Türk yazı dillerinin fonetik ve fonolojik özellikleri. Kemaloğlu, Kasapoğlu Çengel ve Mengü (Ed.), *Odyolojide konuşmanın fonetik (sesbilgisel) ve fonolojik (sesbilimsel) özelliklerinin önemi: Türkçe örneği* içinde (s. 11-17). Türkiye Klinikleri.

Önler, Z. (1985). Eski Anadolu Türkçesi döneminde yazılmış iki tıp kitabında yer alan sağlık bilgisi terimleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 33*(1985), 89-130.

Önler, Z. (2006). Divânü lügât'it Türk ve Kutadgu Bilig'de tıp terimleri. *Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* (22), 135-150.

Sauerländer, W. (2006). The fate of the face in medieval art. *Set in stone: The face in medieval sculpture* içinde (s. 3-17). Metropolitan Museum of Art.

Scalenghe, S. (2014). *Disability in the Ottoman Arab world, 1500–1800*. Cambridge University Press.

Schacht, J. ve Brockelmann, C. (1929). Mitteltürkischer Wortschatz. *Der Islam, 18*, 282.

Sezgin, Y. (2021). Endemik guatrın dünü, bugünü ve yarını. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care, 15*(1), 1-4. https://doi.org/10.21763/tjfmpc.888364

Tanyeri, Y. (2005). Development of otorhinolaryngology (ORL) in Turkey between 1880 and 1920. *The Journal of Laryngology & Otology, 119*(S30), 113-114. https://doi.org/10.1258/0022215054527230

Taymas, A. (1940-1942). Divanü lügat-it-Türk tercemesi. *Türkiyat Mecmuası, 7-8*, 212-252.

Trimarchi, F., Martino, E. ve Bartalena, L. (2021). A young lady with goiter by Mario Sironi (1885–1961). *Journal of Endocrinological Investigation, 44*, 207-208. https://doi.org/10.1007/s40618-020-01345-y

Tryjarski, E. (1992). Medical terminology in Mahmûd Al-Qashgarî's-Dıwân. *Türk Kültürü Araştırmaları, 30*(1-2), 251-255.

Weir, N. (2000). Otorhinolaryngology. *Postgraduate Medical Journal, 76*(892), 65-69. https://doi.org/10.1136/pmj.76.892.65

Tablo 1a. *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (KDLT) yer alan KBB hekimliği ilgili anatomik terimler

Sözcük	**Anlam - Açıklama / *"Örnek İfade"***	**Günümüz Tıp Dilindeki Karşılığı**
baş*	i) baş ii) yara	**Baş, Kafa**
töpü*	insanın başının tepesi	**Verteks**
ümgük*	kafatasınn yumuşak kısmı, bıngıldak	**Bıngıldak, Fontanel**
alın*	alın; *"alınlıg er: geniş alınlı adam"*	**Alın**
qoŋragu*	kulağın arkasındaki çıkık, bombeli kemik	**Temporal kemiğin mastoid parçası ya da mastoid çıkıntı?**
çügde*	kafanın kulakların arkasındaki çıkıntı yapan kısmı	**Temporal kemiğin mastoid parçası, mastoid çıkıntı ya da Opistocranion?**
tulun, tuluŋ*	şakak *(*K.2005*);* göz ile kulak arası (TDK.2020)	**Şakak**
saç*	saç	**Saç**
köz*	göz	**Göz**
qaraq*	göz yuvarı; *"qara qaraq: gözün renkli bölümü; urüŋ qaraq: gözün beyazı. üt qaraq: gözbebeği"*	**Göz küresi/yuvarı, orbita**
kirpik*	kirpik; *"anıg közi kirpiklendi: onun kirpikleri uzadı"*	**Göz**
qaş*	kaş	**Kaş**
eŋ*	yanak; *"qızıl eŋ: kırmızı yanak"*	**Yanak**
burun*	burun; *"ol anı burunladı: o, onun burnuna vurdu"*	**Burun**
erin*	Dudak	**Dudak**
agız*	insan ya da hayvanın ağzı	**Ağız**
qasıg*	ağzın her iki yanındaki boşluk; yanak içleri	**?**
qasıg*	*"al anı qasıglâdı: o, onun çenesine vurdu (yumruk attı), kökü qasıg: çene'dir"*	**Çene**
saqaq*	çene	
yaŋaq*	i) dişlerin ağzın her iki yanında üzerine dizildiği kemik [yanak kemiği] ii) herhangi bir şeyin yanı	**Mandibulanın tamamı ya da sadece alveoler parçası?**
qaŋrıg*	damak	**Damak**

tı̲ş*	diş; *"ol ani tişledi: o, onu dişledi [dişiyle ısırdı] veya "o, onun dişine vurdu"*	**Diş**
azıg*	azıdişi (hertürlü hayvanının)*;* *"to̲ŋuz atıg azıgla̲dı: domuz atı azıladı (azıdişiyle ısırıp yaraladı). men to̲ŋuznı azıgla̲dım: ben domuzun azıdişine vurdum"*	**Azı dişi?**
tıl, tı̲l*	i) lisan; ii) ağızdaki dil; iii) söz (kelam); iv) lehçe (lugat)	**Dil** (hem organ olarak hem de lisan anlamında)
qulaq, (qulxaq, qulqaq)*	kulak; *"irwi qulaq: sivri, ince kulak; yaprı qulaq: sarkık kulak* *ol oglın qulaqla̲dı: o, oğlunun kulağına vurdu"*	**Kulak**
boguz*	*boğaz; "su̲w boguzda tüglündi: su boğazı tıkadı ve adam öksürdü. aş boguzda tügüldi: yemek, boğazda düğümlendi ve adam tıkandı"*	**Boğaz (Farenks?, Orofarenks?)**
tamga̲q*,	boğaz, gırtlak*; "ol anı tamgaqla̲dı: O, onun boğazına vurdu"*	**Boğaz, Gırtlak (Hipofarenks?, Larenks?)**
boyın*	insanın ya da başka bir canlının boynu	**Boyun**
ogrug (owru̲g) sü̲ŋü̲ki*	boyundaki ilk omur	**Atlas veya Atlasın spinöz çıkıntısı**

K.2005: KDLT'nin 2005 yılında Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser'in çevirisiyle Kabalcı yayınevince 2005'de basılan tercümesindeki günümüz Türkçesi karşılığı;
TDK.2020: KDLT'nin, Ercilasun ve Akkoyunlu tarafından hazırlanarak TDK tarafından yayınlanan tercümesinin en son baskısındaki günümüz Türkçesi karşılığı;
* KDLT'nin "Türk Lehçeleri Kitabı" bölümünde ana madde olarak yer almıştır. ** KDLTnin "Ruba-i Adlar kitabı" isimli kısımda örnek olarak da verilmiştir.*** KDLTnin "Giriş" kısmında "Türkler "boğaz"a tamgaq derken, bunlar# tamaq der.", denilmektedir (#Yazar, "bunlar" ifadesiyle Oğuzlar'ı kastetmektedir).

Tablo 1b. *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (KDLT) yer alan KBB hekimliğiyle ilgili doku terimleri

Sözcük	**Anlam - Açıklama / *Örnek İfade***	**Günümüz Türkçesindeki Karşılığı**
qoŋ et*	kas	**Kas**
süŋük*	kemik; *"Oglan süŋüklendi: Oğlan [başka bir şey de olabilir] kemiklendi, büyüdü"*	**Kemik**
ilik (Oğuz) , yilik*	kemik iliği	**Kemik iliği**
emirçge*	kıkırdak	**Kıkırdak**
kewig*	burundaki kıkırdak	Muhtemelen **dış burun kıkırdakları**
siŋir*	***sinir;*** *"et siŋirlendi: Ette çok fazla sinir vardı;* *ya siŋirlendi: Yayın kiriş-bağı [tendon] gerildi"*	**Sinir**
teri*	deri, cilt	**Deri, Cilt**
tamur/tamar*	damar; *"tamurlug et: İçinde damarlar bulunan sert et"*	**Damar**
ömgen*	şahdamarı	
qazı*	insanın göbeğindeki yağ katmanları	**Göbek yağ dokusu**
qan*	kan	**Kan**

* KDLT'nin "Türk Lehçeleri Kitabı" bölümünde ana madde olarak yer almıştır.

Tablo 1c. *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (KDLT) yer alan KBB hekimliğiyle ilgili salgı terimleri

Sözcük	**Anlam - Açıklama / *"Örnek İfade"***	**Günümüz Türkçesindeki karşılığı**
yaş*	*göz yaşı; közüm yaşı aqdı: Gözüm yaşı aktı*	**Göz yaşı**
yiŋ*	*sümük*	**Sümük**
leş*	sümük (Çigil lehçesi*)* - leş aynı zamanda balgam demektir. *"leş aqtı: sümük ya da balgam aktı"*	**Sümük, Balgam**
***suduq** (K.2005) suduk (TDK.2020)*	tükrük	**Tükrük**
yar*	salya*; "anıg yarı aqtı: Onun salyası aktı.* (K.2005)", "tükrük (TDK.2020)"	**Salya, Tükrük**
buzaq*	salya (K.2005)	**Salya, Ağız suyu**
busaq*		
ter*	ter	**Ter**

* KDLT'nin "Türk Lehçeleri Kitabı" bölümünde ana madde olarak yer almıştır. ** "Türk Lehçeleri Kitabı" bölümünde "qas" maddesinin açıklamasında geçmektedir.

Tablo 1d. *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (KDLT) yer alan KBB hekimliğiyle ilgili fizyolojik kavramlar, işlevler ve/veya eylemler.

Sözcük	**Anlam - Açıklama / *Örnek İfade***		**Günümüz Türkçesindeki Karşılığı**
*bagırlandı** *bagırlanmaq*	*"qan bagırlandı: kan aktı ve pıhtılaştı"*	*yoğurdun katılaşmasını anlatmak için de bu sözcük kullanılır.*	**Pıhtılaşmak**
ün/ün	ses*;"ol meni ündedi: o beni çağırdı [seslendi], ünder, ündemek"*		**Ses, Seslenmek**
*qoŋradı** *qoŋramaq*	*"oglan üni qoŋradı: oğlanın sesi kalınlaştı (boğuklaştı).Bu olay, çocuk ergenlik çağına geldiğinde gerçekleşir"*		**(ergenlikte) Sesin kalınlaşması**
*söz**, *sözlemek**	*söz: söz; kelam; konuşma; ol maŋa söz sözledi: o, bana söz söyledi [kelam etti].*		**Konuşma, Konuşmak**
keleçü	*sözcüklerle anlatma, konuşma (Oğuz lehçesi).*		
sawlamaq	*ol telim sawladı: o, çok fazla konuştu*		

*suwşamaq**	*ol qulaqqa suwşadı*: o, onun kulağına (bir şeyler) fısıldadı, *suwşar,*	**Fısıldamak**
*şagılamaq / çagılamaq**	*qatunsını çagıladı: qatuunsını halkı bağırdı.*	**Bağırmak**
*çogılamak**	*er çogıladı: adam bağırdı. çogı (çagı): gürültü.*	
*çalmaq**	*ol sozüg menig qulaqqa çaldı: o, sözleri benim kulağıma bağırdı.*	
*maŋramaq**	*er maŋradı: adam bağırdı. ol anı maŋrattı: o, onu bağırttı*	
*asurmaq**	*er asurdı: adam hapşırdı; bu er ol telim asurgan: bu, cok hapşıran bir adamdır; asurtgu ot: Hapşırtan ot (K.2005) / aksırık otu (TDK.2020).*	**Hapşırmak, Aksırmak**
*südmaq**	*tükürmek, er südtı**: o tükürdü.*	**Tükürmek**
*yiŋitmek**	*sümkürmek*	**Sümkürmek**
*siŋürmek**	*ol tançu siŋürdi: O, lokmayı [başka bir şeyi de olabilir] yuttu.*	**Yutmak**
*yıdlamaq**	*ol yıpar yıdladı: o, misk [başka bir şey de olabilir] kokladı.*	**Koklamak**
	et yıdlandı: et [başka bir şey de olabilir] kötü koktu [bozuldu], yıdıglıq: Hem "pis koku" hem de "çürüme" anlamına gelir	**Kokmak**
*qoqmaq**	*et qoqdı: Ateşte pişen etin kokusu yükseldi*	**Kokmak**
*sasımaq**	*sasıdı neŋ: Bir şey pis koktu.*	
*burmaq**	*yıpar burdı (burdı): misk koktu. suw burdı (burdı): suyun buhan yükseldi. Etrafa herhangi bir güzel kokunun yayılmasını ya da bir şeyin buharının yükselmesini anlatmak için bu sözcük kullanılır.*	
*burutmaq**	*oglan buruttı: çocuk osruq çıkartarak kötü bir koku saldı. ot eşiçni buruttı: ateş güğümün [başka bir şeyin de olabilir] buharlanmasına neden oldu. bu: buğu, buhar*	**Koku çıkartmak Buharlaşmak**
*keŋirsimek**	*eşiç keŋirsidi: tencerenin dibindeki şey yandığı için koku yükseldi.*	
*tınçımaq**	*et tınçıdı: et kokuştu,*	**Kokuşmak**
*yıdımaq (yidimek)**	*et yıdıdı: et kokuştu. Pis kokan herhangi bir şeyi anlatmak için de bu sözcük kullanılır. yıdıdı neŋ: Bir şey pis koktu [bozuldu). Bu kötü bir sözcüktür. yıdıg. Pis kokan herhangi bir şey.* *yıdıglıq. Hem "pis koku" hem de "çürüme" anlamına gelir.*	

* Bu sözcükler, KDLT'nin "Türk Lehçeleri Kitabı" bölümünde geçmiş zaman hâliyle listelenmiş olup mastar halleri açıklama kısmında verilmiştir.

Tablo 1d- devam

u	*Uyku* *udıdım: uyudum; usrıq: Uyuklayan, uyku bastırmış adam; ol mini udıttı: O beni uyuttu usuz kişi: Uykusuz kimse; bu ot ol kişini udıtgan: Bu, insanlan uyutan bir ilaçtır,*	**Uyku**
yatıg / yatıq	*Uyku* *anı yatgında tutgıl: Onu uykusunda yakala.*	
*aruqlamaq**	*Hâqanı lehçesinde "uyumak" anlamında kullanılır. "Yorgunluktan dinlendi" kök-anlamına sahiptir. Aruqluq: Yorgunluk*	**Uyumak**
*udımaq**	*er udıdı: Adam [başka biri de olabilir] uyudu.*	
udıqladı (uduglamaq)	*udıq er: Uykulu, uyuklayan bir adam; men udıqladım: ben uyukladım; sen udıqladın: sen uyukladın; udıqladı: o uyukladı.****	**Uyukladı (Uyuklamak#)**
*tınlamaq**	*er söz tınladı: adam sözleri [konuşmayı] dinledi*	**Dinlemek**
*eştilmek**	*bu söz eştildi: bu sözler (başka bir şey de olabilir) işitildi.*	**İşitilmek**
eşit-	*bilge erig edgü tutup sözin eşit: Bilge kişiyi iyi' tut, onun kelamını dinle,* *qu!aq eşitse könül bilir, köz körse üdig kelir: Kulak (sözleri) işitirse gönül (bunları) bilir.*	**İşitmek, duymak#**
*eştürmek**	*ol manga edgü söz eştürdi: O, benim iyi sözleri işitmeme izin verdi.* *kim ayıp eştür qulaq: Kim demiştir ve hangi kulak duymuştur.*	**İşittirmek**
*çalturmaq**	*Oğuz lehçesinde "birine bir şeyi işittirmek" anlamında kullanılır.*	
*çaqmaq**	*ol sozüg anıg qulâqqa çaqdı. o, sözleri onun kulağına işittirdi [ona ulaştırdı] (Oğuz lehçesi).*	
*çaqılmaq**	*söz qulaqqa caqıldı: söz kulağa ulaştı.*	**İşitmek**
*yanqulamaq**	*er qulaqı yanquladı: adamın kulağı bir sesi yakaladı [işitti], bu nedenle adam kafesini sağa sola çevirdi. Bu, bağırdığın sesi sana geri yansıtarak dağın yanıt vermesi durumunu anlatır.*	**İşitmek (İşitsel sinyale tepki vermek)**

* Bu sözcükler "Türk Lehçeleri Kitabı"de –dı/tı hâliyle ("*arugladı, sinürdi"*, gibi) yer almıştır; ** Zevdtu'l-erba'a Kitabı – Eylemler Kitabı, *** Rubai Adlar Kitabı kısımlarında örnek olarak verilmiştir.

Tablo 2a *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (KDLT) yer alan KBB hekimliğiyle ilgili hastalık ifadeleri-1

boquq	*Âdem elmasmm iki yanında, deri ile et arasında oluşan et parçası [guatr], Fergâna ve Şıqnı bölgelerinde bu hastalığın yaygın olduğu insan gruplan vardır. Her nesil bu şişkinliklerden muzdariptir. Kimilerinde bu şişkinlik kendi göğüslerini ya da ayak uçlarını görmelerini engelleyecek kadar büyür. Bu hastalığın nedenini sorduğumda bana şu hikâyeyi anlattılar: "Bizim atalanmız geveze kâfirlermiş. Allah'ın Muhammed Peygamberi nin (Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun) sahabesi bir gün onlara akın etmiş. Atalarımız da onlar üzerine gür sesleriyle çığlıklar atarak ve haykırarak bir gece baskını yapmışlar ve Müslümanlar bu sesler nedeniyle bozguna uğramış. Haberler Hazreti Ömer'e (Allah ondan, razı olsun) ulaşmış. Mukaddes kişi onlara ilenmiş ve boğazlarında bu kusur oluşmuş." Bu ilencin etkisi hâlâ onlar arasında soydan soya aktarılır ve bugün içlerinde gür sesli hiç kimse yoktur. boquqlug er: boquq'lu (guatrlı) adam.*	**Guatr**
bez	*deri ile et arasında oluşan yumru.* (bu sözcük TDK.2020'de bu anlamda yer almamaktadır.)	**Kitle, Yumru**
deŋgel (?)	*boğum ya da yumru* (bu sözcük TDK.2020'de yer almamaktadır.)	
sış / siş	*(vücuttaki bir) şişkinlik ya da (deri altındaki bir) yumru*	**Şişlik, Yumru, Kitle**
Çalqan	*hastalığın vücuttaki bir noktadan başka noktalara yayılması (K.2005) / yaranın, hastalık belirtisinin bulaşıcı olması ve bir yerden bir yere sirayet etmesi (TDK.2020); bilekteki bir şişkinliğin kasıkta yumrulara neden olması gibi*	**Bulaş? Sepsis? Metaztaz?**
Tuğa	*K.2005: hastalık; soluk alma güçlüğü; ig tuga: Hastalık ya da soluk alamama.* TDK.2020: *hastalık ve iç ağırlığı. Bundan ig tuga denir; "hastalık ve iç ağırlığı" demektir.*	**Soluk alamama**
*tunçuqmaq**	*er tunçuqtı: adam tıkandı ve soluk alamaz oldu.*	
*sökel tınıgı***	*sökel tınıgı artaq: hastanın soluğu kötü*	
*bogunmaq**	*at bogundı: At [başka bir şey de olabilir] boğuldu (nefesi kesildi).*	**Nefesi kesilmek** (K.2005) **Boğulmak** (TDK.2020)
*boglunmaq**	*at boglundı: At [başka bir şey de olabilir] boğuldu (nefesi kesildi).*	

Butti	*et uni butti: (Göğüsündeki bir hastalık, soğuk algınlığı ya da bir darbe nedeniyle) adamın sesi kayboldu.*	**Ses kısıklığı**
*öçükmek**	*er tını oçükti: (Savaşta) adamın sesi kısıldı - (Üzerine soğuk su döküldüğü ya da şiddetli bir darbe aldığı icin) adamın soluğu kesildi.*	
qoŋur	*qoŋur ün: boğuk (kısık) ses*	
*tügülmek**	*aş boguzda tügüldi: Yemek, boğazda düğümlendi ve adam tıkandı.*	**Yutma / Yutkunma zorluğu**
*qusıg**	*kusma: anı qusıg tuttı: Onu kusma nöbeti tuttu.*	**Kusma, Kusmak**
*yanıg**	*ol yanıg yandı: O, çok kustu,*	
*yandurdı**	*er yandurdı: Adam kustu – yandı "yandurmaq"*	
*Ötüg** *(TDK.2020)*	*ötüg, K.2005'de "dizanteri"* olarak geçmektedir.	

*Bu sözcükler "Türk Lehçeleri Kitabı"nda yer almıştır;

Tablo 2b. *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (KDLT) yer alan KBB hekimliğiyle ilgili hastalık ifadeleri-2

Sözcük	***Anlam / Açıklama / Örnek İfade***	**Günümüz Türkçesindeki Karşılığı**
çavşaŋ	*gözü sulanmış kimse*	**Göz yaşarması / sulanması**
Uh	*gözün sulanması*	
*qanamaq**	*er burnı qanadı: adamın burnu kanadı; er burnın qanattı: (o) adamın burnunu kanattı. bu ot ol burun qanatgan: Bu, daima burnu kanatan bir ilaçtır.*	**Kanama/ Kanamak / Kanamaya meyilli - Sık kanayan**
*tomurdı** *(K.2005)* *tamurdı (TDK.2020)*	*er burnı to/amurdı: Adamın burnu kanadı*	
tomurgan (K.2005) *tamurgan (TDK.2020)*	*bu oğul ol burnı to/amurgan: Bu oğlan çocuğunun burnu her zaman kanar.* *bu oğul ol burnı to/amurgan: bu, burnu her zaman kanayan bir çocuktur.*	

Agın	*agın er: Genizden konuşan kimse*	**Genizden - Burundan konuşmak / Kekeme olmak / Konuşma bozukluğu**
*agnamaq**	*Kök-anlamı "burundan konuşmak"tır. Birinin dili tutulduğunda, kekeme olduğunda er agnâdı denir.*	
*agnatmaq**	*ol yagaq anıg tılın agnattı: Ceviz (yemekten) dili şişti ve konuşması bozuldu.*	
*sayramaq**	*er telim sayrâdı: Adam abuk sabuk konuştu, saçmaladı*	**Abuk subuk konuşmak, Saçmalamak**
qarınlıg	*bedük qarınlıg er: koca göbekli adam** *bedük qarınlıg er: koca göbekli, şişman adam***	**Göbekli - Göbek yağı - Kısa boylu tombul adam**
qarnagu	*qarnagu er: koca göbekli adam*	
qarnaq	*qarnaq er: koca göbekli adam.*	
taguzmaq / taquzmaq]	*taguzmaq er: kısa boylu ve oldukça tombul adam Boy olarak kısa ve en olarak geniş başka şeyleri anlatmak için de bu sözcük kullanılır.*	
tum, tumlıg / tumlug	*soğuk (hava) - kök-anlamı olarak.* *Ancak tumlıg/tumlug sözcüğü hem "soğuk (hava)" hem de "her türlü soğuk nesne" anlamında kullanılır. (K.2005)* *"insan şiddetli soğuk nedeniyle ölürse," er tumlugqa qadıttı denir.* *tumlug anı qasnattı: Soğuk onu titretti ve dişleri takırdadı.*	**Soğuk, Soğuk algınlığı, Nezle**
tumagu	*nezle*	
ucguq	*nezle (*K.2005*); grip, soğuk algınlığı (*TDK.2005*)*	
*bezmek**	*er tumlıgdm bezdi: Adam soğuktan [başka bir şeyden de olabilir] titredi. bezgek: titreme; bezig: ürperti; ol bezig bezdi: o ürperdi. tumlug anı bezitti: Soğuk onu titretti.*	**Titremek / titreme / Ürperti**
çeçek	*Çiçek. Kızamık ya da çiçek hastalığına verilen ad (çigil lehçesi)*	**Çiçek hastalığı / Döküntülü hastalıklar**
qızlamuq	*Kızamık ya da benzer lekeler*	**Kızamık ya da benzer lekeler**

*Bu sözcükler "Türk Lehçeleri Kitabı"nda yer almıştır; ** "*Salim Eylemler Kitabı*" kısmında yer almıştır.

Tablo 2c. *Kitâbu Dîvânu Lugâti't-Türk*'te (KDLT) yer alan KBB hekimliğiyle ilgili hastalık ifadeleri-3

Sözcük	***Anlam / Açıklama / Örnek İfade***	**Günümüz Türkçesindeki Karşılığı**
tuŋu	*sağır*	**Sağır, İşitme kaybı, Gürültüye bağlı işitme kaybı**
Üz	*üz kişi: sağır adam*	
*üziməq**	*qulaq üzidi: (Gürültü nedeniyle) kulak neredeyse sağır oluyordu - kulak sağır olayazdı.*	
*üzitməq**	*ol anıg qulaqın üzitti: O (çok fazla konuşarak) onu sağır etti.*	
çıŋ	*qulaqım çıv etti: Kulağım çınladı. Pirinçten yapılmış herhangi bir kaptan ya da çanlardan çıkan sesi anlatmak için de bu sözcük kullanılır çıŋraq ün: gür ve pürüzsüz ses; ol ışıg çıŋardı: o, konunun kökenini araştırdı ve onunla ilgili hakikati ortaya çıkarttı.*	**Çınlama (Tinnitus)**
siŋ	*qulaqım siŋ etti: kulağım çınladı*	
sınılamaq / siŋilemek*	*qulaqım sınıladı (siŋiledi) : kulağım çınladı.*	
*yaŋşatmaq**	*ol anıg başın yaŋşattı: o, onun kulaklarını uğuldatacak ve başını ağrıtacak kadar çok konuştu.*	
Külgü	*er külgü bardı: adam felç geçirdi. Bazen bunu anlatmak için kültgü de denir,*	**Felç**
Sergek	*Sarhoşluk ya da başka bir şey nedeniyle sallanma ve yalpalama.* *esrük sergekledi: Sarhoş yalpaladı.*	**Sallanma, Yalpalama**
*serilmek**	*Sallanan ve düşmek üzere olan başka şeyleri anlatmak için de bu sözcük kullanılır.* *er serildi: Sarhoş adam yalpaladı ve düşeyazdı.* *Sallanmaya başlayıp düşecek gibi olmak* (TDK.2020)	**Sendelemek, Ataksi ?**
*tenrimek**	*anıg başı tenridi: onun başı döndü.* *Bu tam bir baş dönmesi değildir, daha çok, uykunun bastırdığı, ancak uyumaktan sakınıldığı durumlarda bu yoksunluk nedeniyle başta oluşan karıncalanmayı anlatmak için kullanılır.*	**Baş dönmesi, Dengesizlik**
*Üşerdi (*K.2005*)*	*anıg közi üşerdi. Onun gözü kamaştı; açlık nedeniyle ya da bir şeye çok yakından baktığı içim gözleri karardı.*	**Göz kararması**
*Üşergen (*K.2005*)*	*bu er ol közi üşergen: Bu (açlık ya da benzer şeyler nedeniyle) gözleri sürekli kararan bir adamdır.*	

* Bu sözcükler "Türk Lehçeleri Kitabı"'de –dı/tı hâliyle (*"üzitti"* gibi) yer almıştır; ** "*Salim Eylemler Kitabı*" kısmında yer almıştır.

KÂŞGARLI MAHMUD VE ZİYA GÖKALP'TAKİ GENETİK MÜŞTEREKLER: İDEOLOJİ VE DÜŞÜNCE

*Zehra ALKAYA**

Özet

Kâşgarlı Mahmud ile Ziya Gökalp'ın fikir ve düşünce sistemindeki müştereklikleri tespiti ideoloji üzerinedir. Ayrı dönemlerde yaşamış iki fikir insanının vücuda getirdiği eserlerde Türkçülük düşüncesinin yansımaları ortak bir yapının varlığına işaret etmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda kaleme aldığı eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türkçe bir sözlük olmasının yanı sıra Türkleri ve onların sosyo kültürel hayatlarını da anlatan bir eserdir. Bu eserin yazılış gayesi olan "Türkçenin en az Arapça kadar resmî ve edebî bir dil olduğunu göstermek" yapıtın ideolojisini de belirten bir unsurdur. Yalnızca siyasi bir görüş ya da ülküyü ifade etmeyen ideoloji, aslında bir düşünceler bütünüdür. Eserde bunun izlenebilmesi elbette öncelikle yazarın edindiği ideolojinin çözümlenmesi ile mümkündür. Çünkü bir yapıt, yazarından, onun zihin dünyasından ve hayat görüşünden bağımsız şekillenemez. Yazarın fikir ve düşünce dünyası ise; mutlaka onun yaşadığı coğrafya, konuştuğu dil ve kolektif paydada yer aldığı toplum ile şekillenmektedir. Aynı doğrultuda Ziya Gökalp'a bakıldığında da onun ideolojisinin eserlerine cereyan ettiği görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un, XI. yüzyılda adına Türkçülük demeden yaptığı eylem; Ziya Gökalp'ın, XX. yüzyılda Türkçülük düşüncesini eserlerinde yüksek sesle söylemesi aynı eylemin devamı niteliğindedir. Ayrı dönemlerin aynı çağrıları olarak değerlendirilebilecek bu tutumda ortaya çıkan müşterek yapı millî bir bilinçtir. Her iki yazarın da bu tutumla kaleme aldıkları eserlerinde açıkça ya da arka planında yer alan ortak motif; Türklük bilincini dille, edebiyatla, halktan olanı halka hatırlatarak bu ideolojiyi yansıtmalarıdır. Kâşgarlı Mahmud'un Türkçe bir sözlük kaleme alma niyetinin arka planında Türk dilinin önemi ve öğretilmesi vardır. Bu durum, yazarın Türkçülük ideolojisini

* Öğretim Görevlisi. Yozgat Bozok Üniversitesi, Türk Dili, zehra.alkaya@yobu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-0902-9777

de gözettiğini akıllara getirmektedir. Ziya Gökalp'ın ise Kâşgarlı Mahmud 'dan yaklaşık sekiz asır sonra bu ideolojiyi gütmesi ve sürdürmesi ve bunu yaparken de dilden ve edebiyattan faydalanması ortak unsuların boyutunu genişletmektedir. Bu çalışmada söz konusu ortaklıkların ortaya koyulması ve değerlendirilmesi amaçlanmış ve bu amaç doğrultusunda her iki yazarın da eserlerinden hareketle fikir ve düşünce yapıları incelenerek müşterek yapıların varlığına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İdeoloji, düşünce, Türkçülük, Kâşgarlı Mahmud, Ziya Gökalp.

Genetic Commons in Kâşgarlı Mahmud and Ziya Gökalp: Idea and Thought

Abstract

The determination of the commonalities in the ideas and thought systems of Mahmud of Kasgar and Ziya Gökalp is based on ideology. The reflections of the Turkism ideology in the works created by two intellectuals who lived in different periods indicate the existence of a common structure. XI of Mahmud of Kasgar. His work Divanu Lügati-t Türk, written in the 19th century, is not only a Turkish dictionary but also a work that describes Turks and their sociocultural lives. The purpose of writing this work, "to show that Turkish goes hand in hand with Arabic", is also an element that shows the ideology of the work. Ideology, which does not merely express a political view or ideal, is actually a set of thoughts. Of course, monitoring this set of thoughts in the work is only possible by first analyzing the ideology adopted by the author. Because a work cannot be shaped independently of its author, his mental world and his view of life. The author's ideological world is; It is definitely shaped by the geography in which he lives, the language he speaks and the society in which he is a collective denominator. In the same vein, when we look at Ziya Gökalp, we see that his ideology is reflected in his works. The action of Mahmud of Kashgar in the 11th century without calling it Turkism; Ziya Gökalp's loud proclamation of the Turkism ideology in his works in the 20th century is a continuation of the same action. The common structure that emerges from this attitude, which can be considered as the same calls of different periods, is a national consciousness. The common motif in the works of both authors, which they wrote with national consciousness, is overtly or in the background; They reflect this ideology by reminding the people of the Turkish consciousness through language, literature, and what belongs to the people. The importance and teaching of the Turkish language lies behind Mahmud of Kashgar's intention to write a Turkish dictionary. This situation brings to mind that the author also observes the ideology of Turkism.

Ziya Gökalp's pursuit and maintenance of this ideology approximately eight centuries after Mahmud of Kashgar and his use of language and literature while doing this expands the dimension of commonality. In this study, it is aimed to reveal and evaluate these commonalities, and for this purpose, the existence of common structures has been reached by examining the ideas and thought structures of both authors based on their works.

Keywords: Ideology, thought, Turkism, Kâşgarlı Mahmud, Ziya Gökalp.

Giriş

Kâşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda yaşamış, kaleme aldığı eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk* ile Türk kültürüne önemli katkıda bulunmuş bilim insanıdır. Ziya Gökalp da XIX. yüzyılda (1876-1924) yaşamış bir sosyolog, fikir ve düşünce adamı, Türk aydınıdır. Ayrı dönemlerde yaşamış bu iki ismi ortak paydada buluşturan ilk müşterek motif; her ikisinin de Türklük ve Türklük bilimine hizmet etmesidir. Kâşgarlı Mahmud, ortaya koyduğu *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eseriyle Türkoloji'ye büyük bir armağan bırakmıştır. Bu eser, yalnızca bir sözlük olma sınırlarının ötesinde Türklerin; yaşam şekillerini, sosyo-kültürel, sosyo-siyasi, sosyo-ekonomik yapılarını, hukuk sistemlerini, edebiyatlarını, hayat görüşlerini, gelenek ve göreneklerini, ritüellerini, yeme-içme biçimlerini, özetle Türklerin yaşamlarına dair hemen her konuya değinen baş yapıt niteliğinde bir eserdir. Araplara Türkçeyi öğretmek ve Türkçenin de en az Arapça kadar resmî ve edebî bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılan bu eserin yazılma amacı, yazılışındaki etkenler ve Kâşgarlı Mahmud'un bu eseri vücuda getirmek için o yüzyılın şartlarında yaptığı derlemeler, eserin mahiyetini ve yalnızca bir sözlük yazma gayesiyle ele alınmadığını bir bakıma göstermektedir.

Kâşgarlı Mahmud'un yukarıda da belirtildiği üzere millî bir bilinçle kaleme aldığı *Dîvânu Lugâti't-Türk*, onun Türklük kavramına verdiği değeri dikkatlere sunmaktadır. Denilebilir ki; Kâşgarlı Mahmud'un, XI. yüzyılda bir ad vermeden yaptığı bu eylem; XIX. yüzyılda Ziya Gökalp'ın eserleriyle ve eserlerinde kullandığı dille yüksek sesle ifade ettiği Türkçülük ideolojisidir denilebilir. Bu bildiride her iki düşünürü bir araya getiren en temel müştereklik, ideolojileridir. İdeoloji, yalnızca bir ülküyü ifade eden bir kavram değil bir düşünce ve düşünüş sistemi de olabilmektedir. Bu görüşten hareketle Kâşgarlı Mahmud'a bakıldığında, bir ad vermeden yaptığı eylemden Türk'ü, Türk dilini, Türk milletini düşündüğü açık bir şekilde görülmektedir. Çünkü, XI. yüzyılın sosyal, siyasi ve ekonomik şartlarında kaleme aldığı *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı baş yapıt, Türk dilini önceleyen ve Türk yaşam tarzını, tarihini, edebiyatını sözlü kültür içinde silinmeden tarihten bugüne taşınmasını sağlayan, XI. yüzyılla bugün ve daha sonrası arasında bir köprü niteliğine sahip bir

eserdir.

Bu çalışmada yukarıda bahsedilen ortak görüşten hareketle Kâşgarlı Mahmud ve Ziya Gökalp arasında tespit edilen ideolojik müştereklikle beraber; dilde, halk edebiyatı ürünlerinden faydalanma hususunda ve Türkoloji'ye hizmetle beraber milli bilinçteki müştereklikliklerin tespiti ve değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu doğrultuda her iki aydının da eserlerinden ve bu eserler üzerine yapılan çalışmalardan yararlanılacaktır. Söz konusu ortak unsurlar; ideoloji, fikir ve düşünce başta olmak üzere dil, halk edebiyatından faydalanma olarak ayrı başlıklar altıda irdelenecektir.

Genetik Müşterekler 1: İdeoloji

Türk Dil Kurumunun tanımına göre ideoloji, "Siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükûmetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünüdür." (sozluk.gov.tr). Bir ülkü, görüş, düşünüş anlamlarını da ihtiva eden ideoloji, bu çalışmada daha çok ideoloji ve fikir üzerinden ele alınmıştır. Öncelikle, Kâşgarlı Mahmud için doğrudan Türkçülük ideolojisi için "*Dîvânu Lügâti'-t Türk*" adlı eserini yazdığını ve bu çalışmayla da bu görüşü savunduğunu keskin ifadelerle belirtmek, kesin yargılara varmak mümkün olmayabilir. Ancak eserinin ana metni, ilk gayesi olarak ön plana çıkan Türkçe sözlük olmanın yanında alt metne bakıldığında burada bir Türkçülük ideolojisinden söz edilebilir. Tanımda da belirtildiği üzere ideoloji, sadece siyasi ve politik bir amaca hizmet etmemekte, dinî, felsefi, estetik gayelerle de şekillenebilmektedir. Bu bildiride de Kâşgarlı Mahmud'un eserinde de bulunduğu düşünülen Türkçülük ideolojisi onun Türk dili, Türk kültürü ve Türk milletinin belleğine katkıda bulunmayı amaçlayan bir düşünce sisteminin somutlaştırılmış şeklidir. Çalışmayı şekillendiren bu düşüncenin çıktısı, Ziya Gökalp'ın "Türkçülük, Türk ulusunu yükseltmek demektir." (2024, s. 13) ifadesiyle şekillenmiştir. Çünkü, Türkçülük denilen olgu Türk ulusunu yüceltmekse, Kâşgarlı Mahmud'un Türk dilinin mahiyetini ve Türkçe'nin en az Arapça kadar resmî ve edebî bir dil olduğunu göstermek adına ortaya koyduğu bu Türkçe sözlük, adı Türkçülük ideolojisi olmadan Türkçülük adına yapılmış bir eylemdir.

Kâşgarlı Mahmud'un Türk diline önem vermesinin arka planında şüphesiz Türk milletine ve Türklüğe verdiği değer vardır. Türklüğe verdiği bu kıymeti yine kendisinin şu ifadelerinden yola çıkarak tespit etmek mümkündür:

> "*Yüce Tanrı benim bir ordum vardır, ona 'Türk' adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'Ken-*

di Ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmiye değer, sayısız iyilikler görülmektedir." (DLT I, 351-352).

Kâşgarlı Mahmud'un Türklüğe verdiği kıymetin somut delillerinin başında zaten bu eserin varlığı gelmekle birlikte daha da detaylandırılacak olunduğunda yukarıda yer alan ifadeler örnek olarak gösterilebilir. Yine söz konu delillerin yalnız yukarıda yer alan ifadeler olmadığını göstermek ve iddiayı somut verilerle desteklemek adına aşağıda yer alan birtakım bilgilere bakıldığında da Kâşgarlı Mahmud'da Türklerin önemini ve Türkçülük ülküsünün izlerini görmek olanaklıdır:

"*...Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın Hakanlarını onlardan çıkardı, dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi; bu kimseleri -kötülerin ayak takımının-şerrinden korudu. Okları dokunmaktan korunabilmek için, aklı olana düşen şey, bu adamların tuttuğu yolu tutmak oldu..."* (DLT I, 3-4).

Kâşgarlı Mahmud'un yukarıda yer alan cümlelerinden hareketle onun adına ülkü, mefkûre, ideoloji, görüş ya da düşünüş demeden yaptığı bu çalışma bir sözlükten öte Türkçülük eylemidir denilebilir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud'un bunu bir zorunluluk olmadan, Türk dili ve kültürüne hizmet için kaleme aldığı bu eseri, dönemin şartları dikkate alındığında Türklük bilinci ve Türk milletine duyduğu sevgiyi göstermektedir.

Ziya Gökalp'a bakıldığında ise "Türkçülük" ün onda bir yaşam biçimi ve gayesi hâline geldiğini söylemek mümkündür. XIX. yüzyılda, özellikle dilde Türkçe'nin varlığını savunmuş, Batılılaşmayı yanlış anlamamak adına çağrılarda bulunmuş, kendi öz kültürümüzün halkta olduğu konusunda ısrarcı olmuş bir başka deyişle Türk dilinin ve kültürünün önemini dikkatlere sunmak ve savunmak için mücadele etmiştir. Ziya Gökalp'ın tüm bu çabaları Türk milliyetçisi olmasıdır. Türk milliyetçiliği için Ahmet Bican Ercilasun, "Türk milletini sevmek ve onu yükseltmek ülküsüdür" der ve bu ülkünün içinde Türk milletini korumanın da yer aldığını ifade eder (2020, s. 64). Ziya Gökalp'ın Türk milletine, milliyetçiliğine olan sevgisi romantik bir bakış açısının ötesinde olmuş ve tutturduğu bu mefkûreyi eserleriyle de ortaya koyduğu Türkçülüğü, anlatıp yaymak istemiştir. Medeniyeti ararken de edebî eserler üretirken de yönünü Türk milletine, Türk diline çevirmiştir. "Milli şiir ve edebiyatın halkın şifahî ananelerinde aranması gerektiğini vurgulamıştır." (Gökalp, 2014, s. 29).

İdeolojisi Türkçülük olan Gökalp, "fikir dünyasını Türkçülük temeline oturtmuştur." (Bars, 2017, s. 38). Kâşgarlı Mahmud'un sekiz asır önce yaptığı eylemi Gökalp, yüksek sesle söylemiş hatta uygulamıştır. "Zira Gökalp'ın çalışmaları hep Türk toplumunun geçmiş günü (kendi dönemi) ve geleceği ile Türk dili ve Türk kültürü üzerinde yoğunlaşmıştır." (Gürsoy, Çapcıoğlu, 2006, s. 96). Bu cümleden hareketle Gökalp'ın; 1911 yılında yayınladığı "*Kızıl Elma*", 1918 yılında yayınladığı *"Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*", 1923 yılında yayınladığı *"Türkçülüğün Esasları*" ve *"Türk Töresi"* gibi eserleri onun Türk milliyetçiliğine ve Türkoloji'ye hizmetlerindendir. Söz konusu eserlerinin yanı sıra Türkçülüğe, Türk edebiyatına ve lisanına dair eserleri de mevcuttur.

Gökalp'ın belirgin bir şekilde ortaya koyduğu ideolojisi, Kâşgarlı Mahmud'da biraz daha arka plandadır fakat her ikisinin de fikir ve düşünce de müşterekliği ideoloji üzerinedir. Her iki aydının da ortaya koyduğu eserde millî bilinç söz konusudur. Bu düşünce ve fikir adamlarını ortak paydada buluşturan en temel müşterek, söz konusu konuya aynı şuurla ve gayretle yaklaşmalarıdır. Türkçülüğü yabancı tesire karşı bir itici güç olarak gören Ziya Gökalp ile ondan asırlar evvel yaşamış olan Kâşgarlı Mahmud'un çıkış/varış noktası aynıdır. Söz konusu aydınlar için önce Türk, Türkün dili, Türkün edebiyatı ve Türkün varlığıdır. Burada, ayrı dönemlerin aynı çağrıları olduğu söylenebilir. Farklı şartlar altında şekillenen bu ideolojileri yansıtma biçimleri elbette farklı da olmuştur. Kâşgarlı Mahmud'un bir kültür mühendisliği (Nalbant, 2014) olarak değerlendirilebilecek ifade şekli; Ziya Gökalp'ta bir sosyolog ve Türkolog şeklindedir.

Genetik Müşterekler 2: Dil

Türk dili, 1277 yılında Karamanoğlu Mehmet Bey'in, "Şimden gerü hiç kimesne kapuda ve dîvânda ve mecâlis ve seyrânda Türkî dilinden gayrı dil söylemeyeler." fermanı ile resmî dil olmuştur. Çalışmada müşterek yapılarının tespit edilmeye çalışıldığı her iki aydının dilde gösterdiği çaba, aynı amaca hizmet etmektedir. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud XI. yüzyılda, Karamanoğlu Mehmet Bey'in fermanının bir asır öncesinde Türk dilinin önemini, gerekliliğini şu ifadeler ile anlatmıştır:

> "*And içerek söylüyorum, ben, Buhara'nın -sözüne güvenilir- imamlarının birinden ve başkaca Nisaburlu bir imamdan işittim, ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki Yalavacımız kıyamet belgelerini, âhir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada 'Türk dilinin öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır.' buyurmuştur. Bu söz (hadis) doğru ise -sorgusu kendilerinin üzerine olsun -Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vâcib) bir iş olur; yok bu söz doğru değilse, akıl da bunu emreder.*" (DLT I, 3-4).

Kâşgarlı Mahmud'un ifadelerinde Türk dilini öğrenme konusundaki söz doğru olmasa dahi aklın da bunu emrettiğini belirtmesi, onun bu eseri yazmayı kendine görev bildiğini göstermektedir. Bu bilinçle vücuda getirdiği bu DLT, Türkçenin bilinen ilk sözlüğü mahiyetiyle birlikte Kâşgarlının kendisine kaynaklık edecek hiçbir sözlük çalışması yokken bunu yapması Türk lisanına verdiği kıymettendir ve arka planda Türk milliyetçiliğinin varlığındandır.

Ziya Gökalp'a bakıldığında ise onun Türk milliyetçiliğinin başında dil milliyetçiliği gelmektedir. Gökalp, eseri *Türkçülüğün Esasları*'nda dilde Türkçülüğün ilkelerini on iki maddede sıralamıştır. Bu ilkeler özetle; ulusal dilimizin oluşması için Osmanlı dilini hiç yokmuş gibi bir yana bırakarak Türk dilini olduğu gibi benimsemek ve yazmak, Arapça ve Farsça sözcükleri atmak, eski Türkçe sözcükleri yeniden canlandırmamak, yeni sözcük gereksiniminde halk dilindeki sözcükleri aramak şeklindedir. Burada lisanın öz Türkçe olması gayreti söz konusudur. Gökalp'ın "Bir zaman gelecek ki Türkçemiz Fransız, İngiliz, Alman lisanlarındaki bütün kelimelerin mukabillerine malik olacaktır." (2019, 122) ifadeleri dilin tamamen Türkçe olması ve dildeki milliyetçiliğin, Türklük bilincine cereyan etmesindendir. Gökalp, yalnızca resmî dilde ve konuşma dilinde Türkçeyi savunmamış, Türkçenin edebî ve ilmî dil olarak da kullanılmasını öncelemiştir:

> " *…Türkçede ıstılahların gayri (dışındaki) bütün kelimeler mümkünse Türkçe olmalı yahut Türkçeleşmiş bulunmalı. Arapça, Acemce terkipler (tamlamalar), cem'ler (çoğullar), edatlar, sîgalar (kip ekler) lisanımızdan çıkarılmalı, şuarâ-yı cedide diyeceğimize Türk edebiyatı, tabiyyet yerine tabîlik, serbestî yerine serbestlik, mûciz (kısa ve öz yazan) bir muharrir yerine icazlı bir ifade demeliyiz. Mamafih, Türkçeleştirmeyi lügatlere hasretmek de doğru değildir. Mümkünse bütün ıstılahları da (terimleri de) Türkçe kelimelerden yapmak daha iyidir….Türkler arasında -lügatler gibi- ıstılahların da müşterek olması, yani bütün Türklerin müşterek bir edebiyat ve ilim lisanına sahip olması elzemdir*." (Gökalp, 2023, 24).

Gökalp, Türkçülüğün tüm yapılara sinmesini arzulamaktadır. Dilde Türkçülük, tüm yeniliklerdeki Türkçülüğün taşıyıcısı bir bakıma aracıdır. Gökalp ve Kâşgarlı Mahmud'u dilde müştereklik açısından değerlendirmek pek mümkündür. Çünkü bir tarafta Türk dili uğruna geniş bir coğrafyada yıllar süren bir derleme faaliyetine dayanan eser, diğer tarafta Türkçülüğün dille uygulanması söz konusudur. Her iki aydının bu uğurdaki gayreti göz ardı edilemeyecek mahiyettedir.

Genetik Müşterekler 3: Halk Edebiyatı Unsurlarından Faydalanma Noktası

"Folklor hareketleri ile milliyetçilik arasında sıkı bir ilişki mevcuttur." (Bars, 2017, s. 39). Bu ilişkinin yansımalarını Kâşgarlı Mahmud'da ve Ziya Gökalp'ta izlemek mümkündür. Öncelikle her iki aydın da halktan olanı halka sunmayı başarmış, bunu Gökalp milliyetçilik hedefi gözeterek yaparken Kâşgarlı Mahmud, sözlük çalışmasında yer yer halk ürünlerinden ve edebiyatından, tarihinden söz ederek ortaya koymuştur.

Halk edebiyatı ürünlerini tanıtma, anlatma, aktarma ve faydalanma boyutunda ilk olarak Kâşgarlı Mahmud'a bakıldığında Türklerin; seci, atalar sözü, şiiri, recez ve nesir (DLT I, 5) gibi ürünleri ile beraber Türklerin oynadığı oyunlar (Türktaş, 1999), Türk halk kültürü ögeleri (Çencen, 2016), efsaneler (Köksel 2009), geçiş dönemleriyle ilgili örf, âdet ve ritüeller (İnayet, 2008) ele alınmıştır. Bir toplumun edebiyatını, tarihini, kültürünü tanıtmak ve gelecek nesillere yazılı kültür ortamında bunları miras olarak bırakmak folklorun milliyetçilik ile arasındaki bağı göstermektedir. Kâşgarlı Mahmud, Türkçe sözlükle beraber Türk folklorunu da anlatmış ve bu halk ürünlerinin yaşamasına da bir bakıma olanak sağlamıştır. Bununla beraber Kâşgarlı Mahmud'un yaptığı Türk folkloruna dolayısıyla Türklüğe hizmet etmiştir.

Halk edebiyatı ürünlerinden faydalanma ve milliyetçilik ekseninde bu hususu uygulayanlardan biri olan Ziya Gökalp, Türkçülük mefkûresini hem dilde ve edebiyatta hem de ideolojide sürdürmüştür. Çalışmanın "Genetik Müşterekler 1: İdeoloji" başlığı altında Ziya Gökalp'ın Türkçülüğü hem yüksek sesle söylediği hem de uyguladığı teorisinin uygulama kısmına halk edebiyatı ürünleri ile ülküsünü sürdürmesi, Türklük bilimine bu şekilde de hizmet etmesi örnek olarak verilebilir. Gökalp, eserlerini halk edebiyatından aldığı konuları yeniden işleyerek edebî eserler oluşturmuştur. "*Altın Işık*, *Ala Geyik* ve *Kızıl Elma* gibi eserleri masalların, destanların ve efsanelerin yeniden işlenmiş şekilleridir." (Gökalp, 2024, 11). Bu eserler, sadece edebî ir değer taşımakla kalmayıp aynı zamanda Türk milletinin kültürel kimliğini güçlendiren geleneksel unsurları modern bir perspektifle harmanlayan önemli örneklerdir. Gökalp'in bu yaklaşımı, halk edebiyatının zenginliğini ve derinliğini ortaya koyarak Türk milliyetçiliğinin temellerini sağlamlaştırmaya yönelik önemli bir katkı sağlamıştır. Bu durum, Ziya Gökalp'ın halk edebiyatına olan bağlılığının ve Türkçülük ideolojisinin pratikte nasıl hayata geçirildiğinin açık bir göstergesidir. Ziya Gökalp'ın halk edebiyatı ürünlerine olan derin ilgisi, yalnızca kültürel mirası korumakla kalmayıp, aynı zamanda Türk toplumunun ortak değerlerini ve kimliğini inşa etme çabası olarak da değerlendirilebilir. Gökalp, halk edebiyatındaki motifleri ve temaları çağdaş Türk edebiyatına entegre ederek Türk milletinin geçmişle olan bağını güçlendirmiştir. Bu

yaklaşım, halkın dilini ve düşünce yapısını anlamanın ötesine geçerek, millî bilinç oluşturma hedefiyle birleşmiştir. Gökalp, halk edebiyatından son derece faydalanarak Türk toplumunun sosyal ve kültürel dinamiklerini yansıtan eserler ortaya koymuştur. Ayrıca, halk edebiyatından yararlanması, edebî bir ifade biçiminin yanı sıra toplumsal bir dönüşümün de önünü açan önemli bir araç olmuştur. Bu bağlamda Gökalp'ın eserleri, Türk milletinin geçmişini ve değerlerini yüceltirken gelecek kuşaklara da bu mirası aktarma işlevi görmektedir. Dolayısıyla Gökalp'ın halk edebiyatının zenginliğinden yararlanarak oluşturduğu bu eserler, Türk milliyetçiliği anlayışının somut birer temsilcisi hâline gelmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada Kâşgarlı Mahmud ve Ziya Gökalp'ı ortak paydada buluşturan ideoloji, millî bilinç, Türkçülük mefkûresi, dil ve halk edebiyatı ürünlerinden faydalanma noktasıdır. Her iki aydında tespit edilen en temel müşterek öncelikle "Türkçülük" tür. XI. asırda yaşamış olan Kâşgarlı Mahmud'un adına Türkçülük demeden yaptığı eylem ile XIX. asırda yaşamış sosyolog, Türkolog Ziya Gökalp'ın yüksek sesle ifade ettiği ve uygulamaya da döktüğü ülküsü ayrı zamanların aynı düşünce ve fikirleri olarak değerlendirilebilir. Çünkü her ne kadar ayrı dönemlerde yaşamış olsalar da Türk diline, Türkoloji'ye ve Türk milletinin öncelenmesine dair gayret ve çaba aynıdır.

Kâşgarlı Mahmud'un eseri *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk diline ve Türk milletine bir hizmettir. Bu eser yalnızca bir Türkçe sözlük değil Türk milletine ve yaşamına dair hemen her konuda bilgilerin de verildiği bir yapıttır. Üstelik bu eserin yazıldığı XI. yüzyılın sosyal, siyasi ve ekonomik şartları göz önünde bulundurulduğunda eserin ortaya çıkış ekolojisi, adına Türk milliyetçiliği denmeden yapılan bir Türkçülük eylemidir. Kâşgarlı Mahmud, bu eylemi yerine getirirken Türk milletinin dili başta olmak üzere, edebiyatından, tarihinden, örf ve âdetinden, faydalanmış ve bu hazinenin sözlü kültür hafızasında silinip gitmesine izin vermeyerek yazılı kültürle günümüze kadar taşınmasını sağlamıştır. DLT için denilebilir ki somut bir kültür aktarıcısıdır denilebilir. Bunu sağlayan Kâşgarlı Mahmud için kesin hükümlerle Türkçülük ülküsünü gaye edinmiş demek mümkün olmasa da Türkoloji'ye o günün şartlarında sağladığı katkının arka planında Türkçülük ideolojisinin olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer taraftan Ziya Gökalp'a bakıldığında ise kesin yargılarla Türk milliyetçisi denebilmektedir. Gökalp'ın Türkçülük mefkûresi dilde, edebiyatta, kendi kültürünü yüceltmekte ve öncelemekte açığa çıkmaktadır. Ortaya koyduğu eserleriyle Türkçülük fikrini uygulamıştır. Onun eserleri Türkçülüğün somut birer delilleridir.

Son söz olarak Kâşgarlı Mahmud'un "And içerek söylüyorum…Türk dilini öğrenmek çok gerekli bir iş olur…" şeklinde belirttiği Türkçe sözlük yazmanın çıkış noktası ile Ziya Gökalp'ın dilde ve fikirde milliyetçiliği ister genetik müştereklik olarak ister ortak motif olarak her ne açıdan bakılırsa bakılsın Türkoloji'ye yani bu topraklara hizmet etmektir. Özetle ayrı dönemlerin aynı çağrılarıdır.

Kaynakça

Atalay, B. (2021). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it Türk*. Türk Dil Kurumu.

Bars, M. E. (2017). Ziya Gökalp ve Türkçülük üzerine bazı değerlendirmeler. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *4*(2), 38-51.

Çencen, N. (2016). Divanü Lügati't-Türk'te Yer Alan Türk Halk Kültürü Ögelerinin İlköğretim 4. ve 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Programlarında İşlenişi. *Turkish History Education Journal*, *5*(1), 226-240.

Ercilasun, A. B. (2020). *Türkçülük Yazıları*. Bilge Kültür-Sanat.

Gürsoy, Ş., Çapcıoğlu, İ. (2006). Bir Türk düşünürü olarak Ziya Gökalp: Hayatı, kişiliği ve düşünce yapısı üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *47*(2), 89-98.

Gökalp, Z. (2019). *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*. Ötüken Neşriyat.

Gökalp, Z. (2023). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak.* Ötüken Neşriyat.

Gökalp, Z. (2024). *Türk Töresi*. Ötüken Neşriyat.

Gökalp, Z. (2024). *Türkçülüğün Esasları*. İnkılap Kitabevi.

Köksel, B. (2009). Divanü Lugati't-Türk'te Yer Alan Efsaneler. *Journal of International Social Research*, *2*(9), 262-269.

Nalbant, M. V. (2014). Bir Kültür Mühendisi Kaşgarlı Mahmud ve Eseri Divanü Lugati't-Türk. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. (26-28 Mayıs 2014) (ss.553-562).* 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB).

Türktaş, M. (1999). Divani) Lügatit-Türk'te Yer Alan ve Xı. Yüzyılda Türkler Arasında Oynanan Oyunlar. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *5*(5), 61-65.

Elektronik Kaynaklar

URL1: https://sozluk.gov.tr/ (E.T.:13.10.2024)

URL2: https://tdk.gov.tr/icerik/duyurular/turk-dil-bayraminin-742-yil-donumu-kutlu-olsun/ (E.T.: 13.10.2024)

DİVÂNÛ LUGÂTİ'T TÜRK'TE HAYVANLAR

*Zekeriya MERDİN**

Özet

Türk sözlükçülük tarihinin ilk eseri olan, 11.yy.da Kaşgârlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânu Lugâti't-Türk* bir sözlük olmanın yanında folklor araştırmaları için bilgilerin yer aldığı ansiklopedik bir kitaptır. Eser üzerine giyim kuşam, yer adları, oyunlar gibi farklı konularda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu çalışmada ise sözlük içerisindeki hayvanlar ile ilgili isimler ve fiiller derlenmiştir. Araştırmada Besim Atalay, Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Mustafa S. Kaçalin ve Mehmet Ölmez tarafından yapılan çalışmalar kullanılmıştır. Çalışma nitel araştırma yönteminde, tarama modeliyle oluşturulmuştur. Doküman analizi yöntemiyle toplanan veriler betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Ulaşılan bulgulardan hareketle sözlükte hayvanlara dair genel ifadelerin yanında "at, kuş, koyun, keçi, deve" başta olmak üzere "öküz, eşek, köpek, bit, pire, örümcek" gibi çok sayıda hayvan ismine ulaşılmıştır. Ayrıca sözlüğün fiil bölümlerinde ve örneklendirilmelerde bu hayvan isimleri kullanılmıştır. Çalışmada hayvanların geneli için kullanılan kelimeler "hayvanlar ile ilgili genel terimler" başlığı altında toplanmıştır. Bu başlık içerisinde genel özelliklerine göre hayvanlar, hayvanlar için kullanılan eşyalar, zamana bağlı hayvan terimleri, faydalarına göre hayvan terimleri, hayvan organları, hayvanlar ile ilgili mekânlar, hayvanlar ile ilgili diğer ifadeler paylaşılmıştır. Türlerine göre hayvanlar ise "binek hayvanları, su hayvanları, haşerat, yaban hayvanları, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, evcil hayvanlar, sürüngenler, kuşlar, kümes hayvanları ve diğer hayvanlar" başlıklarında sınıflandırılmıştır. Araştırma sonunda türlere göre dağılımda en fazla kelimenin binek hayvanlarına ait olduğu görülmüştür. Bunu büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ile kuşlar takip etmektedir. Binek hayvanları içerisinde ise en fazla kelime ata aittir. Atların renkleri, cinsiyet özellikleri, huyları ile ilgili kelimeler sözlükte yer almıştır. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar içerisinde

* Araştırma Görevlisi, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, Ankara. zekeriyamerdin@gazi.edu.tr , ORCID: 0000-0001-7931-0615.

ise koyun kelime sıklığı bakımından öne çıkmaktadır. Yünüyle, derisiyle, etiyle insanın önemli bir destekçisi olan koyunun öne çıkması anlaşılırdır. Hayvancılığa dayalı iktisadi hayatta insanlar hayvanların etinden, sütünden, derisinden, kılından, tüyünden, gücünden yararlanmıştır. Bu bağlamda ulaşılan bulgulardan hareketle hayvanlara dair kelimelerin sözlükte geniş yer tutmasının sosyal ve ekonomik hayatın yansıması olduğu sonucuna ulaşılmış, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün aynı zamanda bir ansiklopedik kitap olduğu görüşü desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Divânû Lugâti't Türk*, folklor, hayvan isimleri, sözlük, sözlükbilim.

Animals in *Dîvânu Lugâti't-Türk*

Abstract

The first work in the history of Turkish lexicography, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, written by Mahmut of Kashgârlı in the 11th century, is not only a dictionary but also a comprehensive book containing information for folklore research. Many studies have been conducted on the work on different subjects such as clothing, place names, and games. In this study, the nouns and verbs related to animals in the dictionary were compiled. The study utilizes research conducted by Besim Atalay, Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Mustafa S. Kaçalin, and Mehmet Ölmez. The study is based on a qualitative research method and survey model. The data collected using the document analysis method were analysed using the descriptive analysis method. Based on the findings, in addition to general expressions about animals in the dictionary, many animal names such as "horse, bird, sheep, goat, camel", "ox, donkey, dog, louse, flea, spider" were found. In addition, these animal names were used in the verb sections of the dictionary and exemplifications. In the study, words used for animals in general are grouped under the heading "general terms related to animals." This section covers animals according to their general characteristics, items used for animals, time-related animal terms, animal terms according to their benefits, animal organs, places related to animals, and other expressions related to animals. Animals are classified by type under the headings "riding animals, aquatic animals, insects, wild animals, large and small livestock, domestic animals, reptiles, birds, poultry, and other animals." The research concluded that the highest number of words in the distribution by species belonged to riding animals. This is followed by large and small livestock and birds. Among riding animals, the most words are associated with horses. Words related to the colors, gender characteristics, and temperaments of horses are included in the dictionary. Among large and small livestock, sheep stand out in terms of frequency of use. It is understandable

that sheep, which are an important source of support for humans with their wool, skin, and meat, stand out. In an economy based on animal husbandry, people have benefited from the meat, milk, skin, hair, feathers, and strength of animals. Based on the findings reached in this context, it has been concluded that the extensive coverage of words related to animals in the dictionary reflects social and economic life, supporting the view that *Dîvânu Lugâti't-Türk* is also an comprehensive book was supported.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, folklore, animal names, dictionary, lexicography.

Giriş

Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olduğu konusunda fikir birliğine varılmış *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Ölmez, 1994), Türkçe madde başlarının ve örneklerinin Arapça açıklandığı bir sözlük olmanın yanında, geniş coğrafyaya yayılmış Türk toplumunun yaşam vesikası sayılabilir. Eserin Türkçenin lehçelerini bir arada inceleyen derleme özelliği göstermesi, onu dil çalışmalarının yanında folklor incelemeleri için veri kaynağı durumuna getirmiştir.

Kaşgârlı'nın aldığı iyi eğitim sayesinde kazandığı dil bilinci eserine yansımış ve eser, ansiklopedik bir özellik kazanmıştır (Teres, 2006). *Dîvânu Lugâti't-Türk* her şeyden önce bir sözlük olmakla birlikte aynı zamanda bir küçük gramer kitabı, ağızlar hakkında bilgi veren diyalektolojik çalışma, etnoloji ve coğrafya eseri, onomastik bir çalışma, halk hekimliği kitabı, atalarsözü külliyatı, şiir antalojisi ve halk bilimi eseri olma özelliklerini bir arada gösterir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015). Bu sebeple eser üzerine yapılan araştırmalarda, kitaba yalnızca sözlük olarak yaklaşılmamış, eser Türk kültürünü aydınlatan kaynak olarak görülmüştür. Nitekim *Divânû Lugâti't Türk*; geleneksel Türk oyunları, giyim kuşam, halk hekimliği, yer adları, çocuk eğitimi gibi çok çeşitli konularda farklı disiplinlerce incelenmiştir.

Yapılan bu çalışmada toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik hayatının yansıması olduğunu düşündüğümüz "hayvan" teması incelenmiştir. Sözlükler toplum yaşamından izler taşıyan metinler olduğu için sözlüklerdeki hayvan isimlerini ve sıklığını tespit etmek, adı geçen hayvanların toplum için öneminin anlaşılmasını sağlayacaktır. Alan yazın tarandığında çok sayıda araştırmaya malzeme sağlan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te hayvanlar üzerine de birden çok çalışmanın yapıldığı görülmüştür. İlhan Çeneli'nin (1973-1975) "Divanü Lûgat–it–Türk'te Hayvan Adları" (1975) makalesi, Berna Karaarslan'ın (2010) "Dîvânu Lügati't-Türk'teki Bitki ve Hayvan Konuları Üzerine Bir İnceleme" isimli master tezi, Meltem Gül'ün (2015) "Dîvânü Lugâti't Türk'teki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme", Hayrettin İhsan Erkoç'un (2015) "Divanü Lugati't-Türk'te Vahşi Hayvanlarla İlgili Kelimeler ve Terimler" makaleleri ve

Muharrem Özden'in (2019) "Dîvânü Lügâti't-Türk'te Bulunan Hayvan Adlarının Derleme Sözlüğündeki İzleri" adlı çalışması örnek verilebilir.

İsmi anılan çalışmalardan ilki Çeneli'ye aittir. Bir dizin denemesi kabul edilebilecek bu çalışmada Çeneli, herhangi bir tasnif yapmamış ve sözlük dizininden hareketle hayvan isimlerini sıralamıştır. Çalışma hayvan adları üzerine olduğu için fiiller araştırmaya dâhil edilmemiştir. Karaarsalan'a ait tez çalışmasında sözlük taranmış ve hayvanlar ile ilgili terimler "hayvanlara verilen isimler, hayvanlar için kullanılan terimler, hayvansal ürünler, hayvanlar ile ilgili uygulamalar, hayvanlar ile ilgili fiiller, sıfatlar yansıma kelimeler, on iki hayvanlı Türk takvimi" olarak tasnif edilmiştir. Hayvanlara verilen isimler ise "at, kuş ve diğer hayvanlar" olarak sınıflandırılmıştır. At ve kuşun ayrı başlıklarda gösterilmesinin, bu hayvanların sözlükte sayıca daha fazla yer almasından kaynaklandığı anlaşılsa da geride kalan hayvan isimlerinin "diğer" başlığı altında toplanması, tasnifi ve diğer hayvan özelliklerinin anlaşılırlığını sınırlandırdığı söylenebilir. Özden ise daha kapsamlı bir tasnif yoluna gitmiş ve *Dîvânu Lugâti't-Türk* dizininden ulaşılan hayvan adlarını "kuşlar, binek ve yük hayvanları, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, balıklar ve suda yaşayan diğer hayvanlar, kümes hayvanları, yaban hayvanları, sürüngenler, sinek/böcek/haşerat, ev hayvanları ve diğerleri" olarak alt başlıklara ayırmıştır. Derleme sözlüğündeki karşılıklarını bulmak amacına uygun olarak yalnızca isimlere odaklanan bu çalışmanın tasnifi anlaşılırlığı kolaylaştırmaktadır. Sözlükteki vahşi hayvanlar hakkında inceleme yapan Erkoç ise hem isimleri hem de fiilleri taramış ve ulaştığı hayvan isimlerini "omurgasızlar, omurgalılar" olarak sınıflandırmıştır. Ayrıca "hayvanların özellikleri ile ilgili terimler, hayvanların organları ve yaşadıkları yerler için kullanılan kelimeler, hayvanların davranışlarını anlatan kelimeler, vahşi hayvanların günlük hayatta kullanımı" alt başlıklarında sözlükteki fiillerden, atasözlerinden ve dörtlüklerden ulaştığı diğer verileri hayvanlara göre ayrım yapmadan incelemiştir. Gül ise çalışmasında herhangi bir tasnif yoluna gitmemiş ve ulaştığı 272 adı sıralamak ile yetinmiştir. Yapılan bu çalışmada ise Özden'in ve Erkoç'un tasniflerinden yararlanılmış hem isimler hem de fiiller ve örnekler hayvanlara göre ayrıştırılarak araştırmaya dahil edilmiştir.

Yukarıda bahsedilen Özden'in çalışmasında Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun, diğer çalışmalarda ise Besim Atalay'ın çevirisinden yararlanılmıştır. Bu çalışmada ise Besim Atalay, Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu ve Mustafa Kaçalin-Mehmet Ölmez çalışmaları birlikte kullanılarak veri çeşitliliği sağlanmaya çalışılmıştır.

Çalışma nitel araştırma yöntemi ile oluşturulmuştur. Atalay, Ercilasun ve Akkoyunlu ile Kaçalin ve Ölmez tarafından hazırlanan *Dîvânu Lugâti't-Türk*

çevirileri tarama modeline alınmış, veriler doküman analizi yöntemi ile toplanmıştır. Ulaşılan bulgular betimsel analiz yöntemi ile analiz edilmiştir.

Divânû Lugâti't-Türk'te Hayvan Terimleri [1]

Divânû Lugâti't Türk'te hayvanların türlerine özgü terimlerin yanında hayvanların geneli için kullanılan ifadelerin ve hayvanların geneli ile ilgili nesnelerin bulunduğu görülür.

Hayvanlar İle İlgili Genel Terimler

Keyik: Aslında herhangi bir şeyin vahşisi. Bu söz kullanıldığında geyikler, kaban, dağ keçileri ve bu türden, yenilebilir her hayvan kastedilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 417; Atalay, 1985b, s. 168, Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 259).

Kö.g yılkı: Sürü hâlinde yayılan hayvanlar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 401)

Başıboş yayılan hayvan (Atalay, 1985b, s. 131).

Sürüg: Eti yenen hayvanların sürüsü

Bîr sürüg kôy: Koyun sürüsü

Ügür sürüg kôy tewe yundı bile
Yumurlayu erkenin sütin saga.r

Anlamı: Koyun, deve ve at sürülerine sahip olan kimse sütlerini sağmak için onları toplar ve onlardan faydalanır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 168; Atalay, 1985, s. 389; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 435).

Yılkı: Büyük ve küçükbaş hayvanlar. Bu isim bütün dört ayaklıları içine alır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 362; Atalay, 1985b, s. 34; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 598).

Genel Özelliklerine Göre Hayvanlar

Arsalık: Oğuzca'da, çift cinsiyetli hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 81; Atalay, 1985, s. 159; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 85).

Boş yılkı: Serbest bırakılmış, terk edilmiş hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 143; Atalay, 1985, s. 33; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 125).

Boşla.g yılkı: Serbest bırakılmış hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 201; Atalay, 1985, s. 461; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 126).

Ö.kü.ş: Huysuz ve inatçı hayvan için **ö.kü.ş yılkı** denir (Ercilasun-Akko-

[1] Kelimelerin yazımında Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun çalışmasındaki transkripsiyonlar esas alınmıştır.

yunlu, 2015, s. 29; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 540)

Kalp hayvan, harın at (Atalay, 1985, s. 62).

Iḳma yılkı: Serbest bırakılmış hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 65; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 198)

Yaşı olduğu için yük vurulmayıp bırakılan hayvan (Atalay, 1985, s. 129).

Iḳuk: Aslı serbest olan (bırakılan) her hayvana **ıḳuk** denir. Sahibinin adağı olduğu için bu hayvanın sırtına bir şey yüklenmez, sağılmaz, yünü kesilmez (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 31; Atalay, 1985, s. 65; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 198).

İgi.ş: Asi hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 60; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 205).

Harınlaşmış at (Atalay, 1985, s. 122).

Karaklıg: Gözbebeği olan her hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 218; Atalay, 1985, s. 497; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 228).

Targıl yılkı: Sırtında beyaz-siyah, alacalı çizgiler bulunan her hayvan **targıl'**dır. Bu sıfat atların dışında tüm hayvanlar için kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 210; Atalay, 1985, s. 482; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 449).

Torla.k: Her hayvanın cılızı (arığı) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 204; Atalay, 1985, s. ; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 490).

Tuyaglıg yılkı: Herhangi bir tırnaklı hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 423; Atalay, 1985b, s. 178; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 507).

Tüle.k yılkı: Tüyü kışın dökülüp kışın çıkan hayvan türü (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 178; Atalay, 1985, s. 412; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 511)

Hayvanlar İçin Kullanılan Eşyalar

Kuduzgu.n: Eyer kuskunu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 226; Atalay, 1985, s. 518; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 306).

Otgun: Eyerin sol tarafında bulunan geniş kayış. Kolanın halkası geçirilir ve diliyle bağlanır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 53; Atalay, 1985, s. 107).

Örk: Hayvan yuları ve at tavlası (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 20; Atalay, 1985, s. 43)

Kuzunun çenesi altından geçirilerek bağlanan yular ve otlatması için ata bağlanan uzunca urgan (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 380).

Örkü: Hörgüç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 65; Atalay, 1985, s. 129).

Yapguç: Eşek ve benzerini sürmek için kullanılan değnek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 365; Atalay, 1985b, s. 38; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 563).

Yona.k: Eşek, inek ve benzeri hayvanların semeri altına konan çul (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 360; Atalay, 1985b, s. 29; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 605).

Zamana Bağlı Hayvan Terimleri

Ōg: Hayvanların orta yaşı geçip büyüyenlerine de **ōg** denir. Dört yaşını geçen ata **ōg at** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 22; Atalay, 1985, s. 48; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 373).

Yorga hayvan (Atalay, 1985, s. 70).

Tōl: Yavrulama zamanı. Oğuzca. Yavruya da **Tōl** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 403; Atalay, 1985b, s. 133; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 493).

Tülek: Dört ayaklı hayvanların tüylerini dökme vakti.

Ol kôy tüle.kinde keldi.

Anlamı: O, koyunların tüy dökme zamanında geldi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015; Atalay, 1985, s. 387; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 510).

Yu.t: Hayvanları ve çiftlik hayvanlarını kışın soğuk ile öldüren afet (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 405; Atalay, 1985b, s. 142; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 619).

Faydalarına Göre Hayvanlar

İktü: Kesim için (elde) beslenen hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 56; Atalay, 1985, s. 114; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 205).

Kölük: Yük hayvanı. Bu üzerine yük yüklenebilecek herhangi bir hayvandır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 169; Atalay, 1985, s. 392; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 292).

Kölüglük er: Yükü ve yük hayvanı olan hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 223)

Gölüklü adam, yük yükletmek ve binmek için gölüğü olan adam (Atalay, 1985, s. 510; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 292).

Hayvan Organları

Bogundı: Hayvan mesanesi (sidiği), insanınki değil (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 196; Atalay, 1985, s. 449; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 122).

Eye.gü: Hayvan ve benzerinin eye kemiği (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015,

s. 421; Atalay, 1985b, s. 174; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 186).

Kudruk: Bütün hayvanların kuyruğuna verilen ad.

Kudruk katıg tegdümiz
Teńrig üküş ögdümiz
Kemşip atıg tegdimiz
Aldap yana kaçtımız

Anlamı: Atların kuyruklarını sıkı bir şekilde bağladık. Allahü Taâla'ya çok hamdettik. Kâfir saflarına hücum ederken getirilen tekbiri kastediyor. Üzerlerine saldırıp hile ve oyun için atları çevirerek onlardan kaçtık. Peşimizden gelsinler ki onlara hücum edip yenelim (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 206; Atalay, 1985, s. 472; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 305).

Tolarsuk: Topuk (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 220)

Ayak ökçesi. Bu kelime en çok hayvanın ard ayağı için kullanılır (Atalay, 1985, s. 502; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 488).

Yumur: Hayvanın körbarsağı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 352; Atalay, 1985b, s. 28; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 614).

Hayvanlar ile İlgili Mekânlar

Egdi[2]**:** Hayvanların kesildiği yer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 62; Atalay, 1985, s. 125)

Ordu: Sıçan ve köstebek gibi yer altında yaşayan hayvanların yuvası (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 62; Atalay, 1985, s. 124; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 366).

Yarşım: Bîr yarşım yi.r. Yarış alanında yarışan atların yarıştığı yer kadar bir yer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 368; Atalay, 1985b, s. 47; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 572).

Yin-yın: Aslan yuvası. Tilki ve yırtıcı, dişli her hayvanın yuvasına **yin** denir. Atasözü: **Tilkü ȫz yinike ürse uḏu.z bolu.r.** Anlamı: Tilki kendi inine ürüse uyuz olur. Bu, kendi kabiliyetlerini kötüleyip sonra da onlarsız yapamayan için söylenir. Şiir:

Kuş kurt kamug tirildi
Erkek tışı tîrildi
Ügür alıp tarıldı
Yınka yana kirgüsü.z

---

[2] Atalay sığır ve koyu gibi hayvanlar diyerek mekânın hangi hayvanlar için kullanılacağını özelleştirmiştir.

Anlamı: Baharı niteleyerek diyor ki: Kuşlar ve vahşi hayvanlar ölmüşken baharın nefesiyle dirildiler. Erkek ve dişiler toplandı, ayrı ayrı sürüler hâlinde dağıldılar. Artık yuvalarına girmeyecekler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 350; Atalay, 1985b, s. 5-6; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 601).

Hayvanlarla İlgili Diğer İfadeler

Aşba.r: Samanla kepek karıştırılır ve ata verilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 58; Atalay, 1985, s. 117; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 88).

Baynak: Hayvan pisliği. Oğuzca (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 421; Atalay, 1985b, s. 175; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 109).

İriglik: Hayvanın cinsi arzusu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 78; Atalay, 1985, s. 152).

Köwre: Ölü hayvanların, iç organları çürüyüp gittikten ve eti kuruyup kemiğine yapıştıktan sonraki hâli (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 183; Atalay, 1985, s. 422; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 303)

Yagır: Büyükbaş hayvanların yarası (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 352; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 550)

At, katır ve eşek gibi hayvanların sırtında semer veya eğerin vurmasıyla meydana gelen yara, yağır (Atalay, 1985b, s. 9).

Yin: Hayvan pisliği (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 350; Atalay, 1985b, s. 5; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 601).

Hayvanlar ile İlgili Genel Fiiller

Sürü ve benzerinin hasta olması ve gitmesi **İgleş: Yılkı arıg igleşdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 112; Atalay, 1985, s. 241; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 205), dişi hayvanların erkek istemesi (kösnemesi) ve iştahlarının kabarması **Üd̨len: Yılkı üd̨lendi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 116; Atalay, 1985, s. 257; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 538), hayvan ve benzerlerinin koklaşması **Yıd̨laş: Yılkı yıd̨laşdı. Kişi sö.zleşü yılkı yıd̨laşu.** Anlamı: İnsanlar birbirleriyle konuşarak tanışırlar; hayvanların tanışması ise koklaşma iledir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 389; Atalay, 1985b, s. 104; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 596). Hayvanların pislemesi **Bokla: Yılkı bokla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 471; Atalay, 1985b, s. 292; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 123).

Binek Hayvanları

At

Sözlükte at ile ilgili çok sayıda kelime yer almaktadır. Bu ifadelerin atla-

rın renkleri, cinsiyet özellikleri, kullanım amaçları, fiziksel ve karakter özellikleri ile alakalı olduğu görülür. Atın kendisini karşılayan kelime sayısı da birden çoktur:

At: at **Ku.ş kanatın er atın** "Kuş kanadı ile, er atı ile muradına erer" (Ercilasun-Akkoyunlu, s. 15; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 89) "Kuş kanadiyle er atıyle" (Atalay, 1985, s. 34-35)

Bī: Türklerde kısrak. Oğuzlarda değil (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 437; Atalay, 1985b, s. 206; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 114).

Îl: At için kullanılan bir isimdir, çünkü at Türklerin kanadıdır

Köçüt: At (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 153; Atalay, 1985, s. 357; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 289)

Kulun: Tay (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 174; Atalay, 1985, s. 404; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 307).

Ta.y: Tay

Tegür meniń sawımı bilge.leke ay
Tınar kalı atatsa kısra.k sanı ta.y

Anlamı: Akıllılara sözümü ulaştır. Onlara "eğer tay attan sayılırsa kısrak dinlenir" de. Çünkü anası yerine ona binilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 412-413; Atalay, 1985b, s. 158; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 458).

Yund: At. İbl (deve) gibi teklik için de çokluk için de kullanılır. **Yund eti yıpa.r.** Anlamı: Atın eti mis gibi kokar; o pişirilip soğumaya bırakıldığı zaman ondan güzel bir koku yayılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 351; Atalay, 1985b, s. 7).

Torug: Bununla atlar isimlendirilir. **Bu ogla.nıg bîr torugka aldım.** Bu köleyi bir bir at karşılığında aldım. Mecazen deve ve inek için de kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 160; Atalay, 1985, s. 373; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 491).

Renklerine Göre Atlar

Àk: Oğuzcada her şeyin beyazı. Türklerde at için kullanılarak "kır at" anlamında **àk at** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 39; Atalay, 1985, s. 81; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 70).

Ala: Alaca renkli ata da **ala at** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 39; Atalay, 1985, s. 81; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 72).

Bo.z at: Boz at. Bu, en fasih biçim değildir. Bu, beyaz ile kula arasındaki her hayvan için söylenir. **Bo.z kôy.** Boz koyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s.

398; Atalay, 1985b, s. 122; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 127).

Boymul at: Boynunda ak olan at. Koyun ve benzeride aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 422; Atalay, 1985b, s. 176; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 127).

Bögrül at: Böğrü ak at. Alaca koyun ve benzerleri de böyledir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 210; Atalay, 1985, s. 481; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 128).

Bul a.t: Ayağında halka şeklinde beyazlık bulunan at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 145; Atalay, 1985, s. 335)

Sekili at (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 124).

Çilgü at: Kızıl doru at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 186; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 160)

Al at (Atalay, 1985, s. 430)

Kaşga at: Gözlerinin çevresi siyah, yüzü beyaz olan at. Başında beyaz leke olan deve de aynı kelimeyle adlandırılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 184; Atalay, 1985, s. 426; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 234)

Kır a.t: Kır at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 142; Atalay, 1985, s. 324; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 268).

Kuba at: Doru (kumral) ve sarı arasındaki at ve bunun gibi şey (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 441 Atalay, 1985b, s. 217).

Kula at: Kula donlu at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 448; Atalay, 1985b, s. 233; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 280).

O.r at: Rengi siyah-kırmızı ve sarı arasında olan at. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 21)

Donu kırmızı ile sarı arasında bulunan at. (Atalay, 1985, s. 45).

Doru (sarıya çalan kızıl) ile koyu kızıl arasında bulunan at (; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 365).

Ta.z at: Alacalı at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 409; Atalay, 1985b, s. 148; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 459).

Tı.g at: Kula ile doru arası at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 400)

Konur al (Atalay, 1985b, s. 127)

Sarımsı kızıl ile koyu kızıl arasındaki at (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 474).

Tum: Atların tek renkli olması. **Tum kara:** Kapkara. **Tum torug at:** İçin-

de dorudan başka renk bulunmayan at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 146; Atalay, 1985, s. 338; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 499).

Torug at: Doru renkli (koyu kızıl) at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 160; Atalay, 1985, 374; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 491).

Tū: At donu. Buradan **atıń nê tūlüg** denir. Atın donu (rengi) nedir? demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 437; Atalay, 1985b, s. 206; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 508).

Ugar at: Alnı beyaz at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 25; Atalay, 1985, s. 53).

Ugar bul: Alnında ve ayağında beyaz leke bulunan ata denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 145; Atalay, 1985, s. 335).

Yalgıl at: Ak yeleli at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 446; Atalay, 1985b, s. 228; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 556).

Azı dişisi yarmış olan at (Atalay, 1985b, s. 223).

Özelliklerine Göre Atlar

Arkun: Yabani aygırla evcil kısraktan doğan at. Yarışta e iyi koşan attır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 53; Atalay, 1985, s. 107; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 84).

Azıglıg at: Dişi çıkmış at ve dişi yeni çıkmış her hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 76; Atalay, 1985, s. 147; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 95).

Bulak at: Geniş sırtlı, kısa boylu at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 163; Atalay, 1985, s. 379; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 132).

Erig at: Çok güzel ata denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 33).

Yörüğen ata denir (Atalay, 1985, s. 70).

Kewel at: Üstün vasıflı at, küheylan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 170; Atalay, 1985, s. 395).

Kerşegü at: Kürek kemiğinin birleştiği yerde yarası olan at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 215; Atalay, 1985, s. 491).

Ketki at: Arkası yüksek, beli çökük at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 186)

Sırtı dar, yanları geniş at (Atalay, 1985, s. 430).

Kulnaçı kısra.k: Doğurmak üzere olan kısrak (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 215; Atalay, 1985, s. 491; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 307).

Kulunlıg kısra.k: Peşinde bir şey olan kısrak, bu da arkasından kulunu giden kısraktır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 219; Atalay, 1985, s. 500; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 307).

O.y at: Yağız at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 23; Atalay, 1985, s. 49; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 370)

Ozuk at: Yarışta ve benzerişeylerde öne geçen at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 31; Atalay, 1985, s. 66; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 371).

Salga a.t: Taşkın at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 184; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 392)

Gem almaz, başı sert at (Atalay, 1985, s. 425)

Sa.ş at: Geriye çekilip ürken at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 410; Atalay, 1985b, s. 152; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 400).

Yabı.tak: Yabı.tak at. Üzerinde eyer ve örtü olmayan at. **Ol atıg yabı. tak mündi.** O, çıplak ata bindi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 369; Atalay, 1985b, s. 48; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 564).

Yandık: Yandık at. Soysuz at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 367; Atalay, 1985b, s. 44)

Kulağı kesik at (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 560).

Yazuk: Yazuk at. Bağından serbest bırakılmış at. Bağından ve bağlandığı yerden bırakılmış her şey aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 354; Atalay, 1985b, s. 16; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 585).

Yorı.ga at: Yorga at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 421; Atalay, 1985b, s. 174; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 607).

Yularlıg: Yularlıg at. Yularlı at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 369; Atalay, 1985b, s. 49; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 612).

Yügrük: Yügrük at. Yarış atı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 368; Atalay, 1985b, s. 45; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 621).

Yügürge.n: Yügürge.n at. Çok koşan at ve benzeri. Yörük at ve benzeri (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 371; Atalay, 1985b, s. 54; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 621).

Kullanım Amaçlarına Göre Atlar

Artut: Bey ve benzerlerine verilen at ve benzeri hediyeler. Sonra her türlü hediye için kullanılmıştır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 54; Atalay, 1985, s. 109; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 180).

Karı at: Kesimlik at ve benzeri (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 444).

Azı dişini yarmış olan at (Atalay, 1985b, 223).

Yaşlı koca at ve benzeri (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 229).

Tokum: Kesilecek (boğazlanacak) hayvan. En çok at için kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 171; Atalay, 1985, s. 396; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 487).

Ula.g: Beyin emriyle hızlı posta için alınan ve diğerine ulaşıncaya kadar binilen at (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 60; Atalay, 1985, s. 122; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 525).

Cinsiyet Özelliklerine Göre Atlar

Aḏgır: Atın erkeği (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 46; Atalay, 1985, s. 95; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 65).

Ügürlüg aḏgır: Kısrakları bulunan aygır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 78; Atalay, 1985, s. 152; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 375).

Atın Organları

At kudrukı: At kuyruğu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 206; Atalay, 1985, s. 472; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 305).

Baka.yuk – baka.nuk: Atın toynağının setleri (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 422)

At tırnaklarının ortasında bulunan tümsecik et parçası (Atalay, 1985b, s. 177; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 99).

Kamçı: At, sığır ve devenin erkeklik organı. Daha çok at için kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 181; Atalay, 1985, s. 417; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 222).

Kōn: Özellikle atın derisi. Ona **at kōni** denir. Bu, insan derisi için de kullanılabilir; **anıń kōni kurı.dı** denir; "onun derisi kurudu, yani ödlü" anlamındadır. Devenin derisi için de mecazen **tewe kōni** denir. Bu, tabakalanmadan önceki adıdır. Ondan (tabakalandıktan) sonra **kogu.ş** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 404; Atalay, 1985b, s. 140; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 298).

Tuyag: Toynak. At tuyagı. Atın toynağı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 416; Atalay, 1985b, s. 165; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 507).

Yalıg: Atın yelesi. Başka bir şekil **ya.l**'dır. İkisinden de daha doğrusu **yi.l**'dir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 353; Atalay, 1985b, s. 13; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 556).

Yâl: At yelesi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 414; Atalay, 1985b, s. 160;

Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 555).

Yilin: Kısrak memesi. Tek tırnaklı hayvanlar için aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 356; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 588)

İnek memesi. Bütün tırnaklı hayvanların memeleri için de böyle denir (Atalay, 1985b, s. 23).

Atla İlgili Nesneler

Butık: Atın ayak derisinden yapılan ve içine kımız ve benzerikonulan tulum (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 162; Atalay, 1985, s. 377; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 137).

Kasuk: At derisinden yapılan, içine süt ve kımız konulan tulumumsu şey (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 164; Atalay, 1985, s. 382; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 233).

Kösrük tuşa.g: Atın ön ayaklarındaki köstek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 209; Atalay, 1985, s. 479; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 301).

Közlük:Göz kamaştırdığı veya ağrıdığı zaman göz üzerine konan at kuyruğundan örülmüş nesne (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 209; Atalay, 1985, s. 478; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 304).

Közüldürük: At kuyruğundan örülen, hastalanınca veya göz kamaşınca göze konan şey (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 230; Atalay, 1985, s. 529; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 304).

Monçuk: Atın boynuna takılan inci boncuk, aslan tırnağı ve muskalar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 207; Atalay, 1985, s. 475; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 336).

Tuluń: Atın gemindeki bir halka. Yeri atın kulağı altındadır. Şakak ve başın kayışı onun içinden geçer. Bundan **yügün tuluńı** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 498; Atalay, 1985b, s. 371; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 498).

Tuşa.g: Atın ön ayaklarını bağlamak için kullanılan köstek (bukağı) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 177; Atalay, 1985, s. 411; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 503).

Yalıg: Eyerin ön ve arka kaşı. Sonra bunlar birbirinden ayrılır; ön kaş için **öńdünki yalıg** arka kaş için **ki. dinki yalıg** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 354; Atalay, 1985b, s. 14; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 556).

Yıp: Atların bağlandığı ip (uzunca örk) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 349; Atalay, 1985b, s. 3; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 598).

Yular: Atın yuları. Atasözü: **Yund ba. şın yula. rlap keńeld(?)yi(?).** Anlamı: Piştikten sonra bile atın başını yemek istersen ona yular takıp kaçmasın diye bağla, sonra ye. Atın ihmal edilmemesini, atın korunması gerektiğini anlatır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 352, 359) Atını başıboş bırakmamakla emrolunan kişi için söylenir (Atalay, 1985b, s. 9, 28). Kişinin atını başıboş bırakmaması gerektiğini anlatmak için söylenir (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 612).

Atla İlgili Diğer Terimler

Bırkıg: At ve eşeğin çıkardığı ses. **At bırkıgı** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 201; Atalay, 1985, s. 461; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 116).

Çıla: Tarladaki (ögrekte) ıslak at gübresi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 448; Atalay, 1985b, s. 233; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 157).

Çilde.y: Atın göğsünde çıkan bir yara. İyileşsin diye dağlanır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 451; Atalay, 1985b, s. 240; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 160).

Çu.h çu.h: Atı sürmek ve azarlamak için kullanılan bir edat (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 395; Atalay, 1985b, s. 117).

Da.g: At ve benzerişeylerin damgalandığı dağlama. Farslar bu kelimeyi Türklerden almışlardır. Bu kelime Farsçadır denemez; çünkü onların Türkler kadar hayvanları yoktur ki damgalarının adı olsun. Ben bu kelimeyi İslam (ülkelerinin) uçlarında işittim (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 410; Atalay, 1985b, s. 163; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 168).

Heç heç: Atlara kızarken söylenen bir kelime (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 317; Atalay, 1985a, s. 282; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 196).

Îl başı: Anlamı eyaletin başıdır. Bu kelimeden ata bakan seyise **Îl başı** adı verilmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 23; Atalay, 1985, s. 48-49; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 188)

İtilge.n: Bir at hastalığı. Bezelerden olur, bezeler yarıldığı zaman at iyileşir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 81; Atalay, 1985, s. 158; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 212).

Kazı: Atın karnının semizliği. Bundan **yund kazı.sı yâg** denir; atın karnının semizliği yağdır demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 444; Atalay, 1985b, s. 223; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 244).

Kurı kurı: Kısraktan geride kalan tay (çağırmak için kullanılır) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 444; Atalay, 1985b, s.).

Tay, annesinin gerisinde kaldığı zaman "kurı kurı" diye çağrılır (Kaça-

lin-Ölmez, 2016, s. 310).

Komuk: Özellikle atın pisliği (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 165; Atalay, 1985, s. 383; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 308).

Kova: Türk geminin, atın burnu üstünde dik olarak duran çıkıntısı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 449; Atalay, 1985b, s. 237), atın burnuna doğru dikilen kayış (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 287).

Tezek: At pisliği.

Tezek kârda yatma.s edgü i.si.z katma.s

Anlamı: At pisliği kar altında kalmaz, sıcaklığı karı eritir. Aynı şekilde, aralarında uyum yoksa iyiyi kötüye karıştırmamak gerekir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 166)

Yine böylece birbirine benzemedikçe iyi kötüye karışmaz (Atalay, 1985, s. 386-387; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 470).

Tôg: At toynaklarından parlayan toz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 399)

At ayaklarının kazdığı çukurlardan çıkan toz (Atalay, 1985b, s. 127; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 484).

Töküzlük: Atın akıtmalı olması. Atasözü: **At töküzlüki ây bolma.s.** Anlamı: Atın akıtması atın yerini tumaz ve onun yerine geçemez. Bu, küçük bir işin büyük bir işmiş gibi gösterilmesi üzerine söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 222) Büyük bir işin yerine küçük bir iş koymak için çalışıldığı zaman söylenir (Atalay, 1985, s. 507; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 493).

Yarış: At yarışı. **Ol at yarıştı.** O, atı yarıştırdı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 352; Atalay, 1985b, s. 10; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 569).

Yorık: Koşma ve yürüme. **At yorıkı neteg.** Atın yürümesi ve koşması nasıldır? Su ve benzerişeylerin akması da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 354; Atalay, 1985b, s. 15; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 607).

Yundak: Özellikle atın pisliği (fışkısı). Atasözü: **Yagı.nın erse kerek yundakı tegi.r.** Anlamı: Düşmandan bile gelse mal sana lazımdır. Düşmanının malından hiç olmazsa atın pisliği kalır; ondan da faydalanıp ateş yakarsın (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 367; Atalay, 1985b, s. 44; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 615).

Yund yılı: At yılı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149; Atalay, 1985, s. 346)

Sözlükte hayvanlar ile bilgiler yalnızca isimler bölümleri ile sınırlı değildir. Şiir örneklerinde ve fiil bölümlerinde de hayvanlar ile ilgili terimlere

ulaşılabilir. Hayvan hareketleri, insanlar ile hayvanlar arasındaki ilişki bu bölümlere yansımıştır.

Atın Davranışları ile İlgili Terimler

Atın uyuması **Uxşa: At uxşa.dı'**dır. Bu söz sadece atlara hastır. Başkası için kullanılmaz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 125; Atalay, 1985, s. 283). At ve benzerinin otlaması **Otla: At otla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 126; Atalay, 1985, s. 285; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 368), atın, toprak ve benzeriyerde debelenerek kaşınması **Agna: At agna.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 127; Atalay, 1985, s. 289; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 68), atın koşarken alevlenmesi, ateş kesilmesi **Ôtlan: At ôtlandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 131, Atalay, 1985, s. 297; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 368), atların aygıra sahip olup sürü hâline gelmesi **Ügürlen: Yund ügürlendi.** Sürü hâline gelen başka hayvanlar için de aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 129; Atalay, 1985, s. 291; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 375). Tayın, aygır gibi hareket etmesi **Aḏgırlan: Ta.y aḏgırlandı.** Kısraklar aygıra sahip oldukları zaman aynı fiil kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 136; Atalay, 1985, s. 313; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 65). Atın hastalanması **At kemlendi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 147; Atalay, 1985, s. 338; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 250), atın arpayı kürt kürt diye ses çıkararak yemesi **Kürt kürt: At arpa.nı kürt kürt yidi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 147; Atalay, 1985, s. 343; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 324), atın toynaklarının ses çıkarması **At aḏa.kı takır takır etti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 155; Atalay, 1985, s. 361; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 440), Yaralı atın, üzerine binilmek istendiğinde yarasını korumak maksadıyla çökmesi **Çıj: Yarlıg at çıjdı.** Bütün yaralı hayvanlar da üzerlerine yük konulmak istendiğinde aynı şeyi yapar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 235; Atalay, 1985a, s. 9; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 155), at ve benzerişeylerin zıplaması **Suçuş: Atla.r kamug suçuşdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 258; Atalay, 1985a, s. 92; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 426), atların toynakları ses çıkarması **Tikreş: Atla.r aḏa.kı tikreşdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 293; Atalay, 1985a, s. 209; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 479), atların semizleşmeye başlaması **Semriş: Atla.r kamug semrişdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 294; Atalay, 1985a, s. 213; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 405), at ve benzerinin boğulması **Boglun: At boglundı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 302; Atalay, 1985a, s. 239; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 122), at ve benzerinin terlemesi (başkası da böyledir) **Terlen: At terlendi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 304; Atalay, 1985a, s. 242; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 468), at ve benzerinin bağından boşanması **Seşlin: At seşlindi.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 305; Atalay, 1985a, s. 247; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 407), at ve benzerinin hastalanması **Kemlen: At kemlendi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 307; Atalay, 1985a, s. 253; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 250), kösteklenmesi **Kişe: Ol atıg kişe.di** (Ercilasun-Ak-

koyunlu, 2015, s. 463; Atalay, 1985b, s. 268; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 277), atın zıplayıp taşkınlık yapması (kaykıdı, çamışlandı) **Kalı: At kalı.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 464; Atalay, 1985b, s. 272; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 220), **Bukrı – Bukra: At suçı.dı bukrı.dı.** Bu ikileme olarak kullanılır yalnız kullanılmazlar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 467; Atalay, 1985b, s. 279; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 132). At ve benzerinin tüyünü dökmesi **Tüle: At tüle.di.** Bu, kış tüyünü dökmektir. Onun yerine yenisi biter (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 464; Atalay, 1985b, s. 270-271; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 510), atın kaçmak için ipi çekmesi, neredeyse koparması **Esin: At esindi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 99; Atalay, 1985, s. 201; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 181), kısrağın taya hamile kalması **İgen: Kısra.k igendi'**dir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 99; Atalay, 1985, s. 203). Tay büyüyüp at hâline geldiğinde **Atat: Ta.y atattı** denir. Şu örneklerde de yer alır:

Ta.y atlatsa at tınu.r ogul ereḑse ata tınu.r

Anlamı: Tay at olunca, at üzerine binilmekten kurtulduğu için dinlenir; oğul erkekten sayılınca baba dinlenir, çünkü o babasının zenginliğini artırır.

Tegür menin sâwımnı bilge.leke a.y
Tınur kalı atlatsa kısrak sanı ta.y

Anlamı: Sözümü ilet ve akıllılara de ki: Tayı atlar sırasına (sınıfına) geçtiği zaman kısrak dinlenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 100-101; Atalay, 1985, s. 206-207; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 90).

İki aygırın birbirlerini ısırması **Isrış: İkki aḑgır birle ısrıştı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 109; Atalay, 1985, s. 234; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 201), atların yulaf ve benzeri şeyler için bağrışması, kişnemesi **Okraş: Yund kamug okraşdı'** dır. Şu örnekte de geçer:

Yaşın atıp yaşnadı
Tuma.n tu.rup tüşnedi
Aḑgır kısır kişnedi
Ügür alıp okraşu.r

Anlamı: Baharı tasvir ediyor: Buluttan şimşek çaktı; ortalığı sis kapladı. Aygır ile kısraklar baharın işaretini görüp sevinçten bağrıştılar ve kişnediler. Her aygır kısrağını yanına alıp gitti (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 110; Atalay, 1985, s. 235-236; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 363).

Atın azar azar ot yolması **İsken: At ot iskendi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 116; Atalay, 1985, s. 255; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 211), atın yem yerken homurdanması, kişnemesi **Okra: At okra.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 123; Atalay, 1985, s. 275; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 362), at ve benze-

ri şeylerin yalınayak, nalsız kalması **Uldı: At uldı.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 122; Atalay, 1985, s. 273; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 526), at ve benzeri şeylerin aksaması **Axsa: At axsa.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 123; Atalay, 1985, s. 276; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 70), atın kötü olmaması **Bu a.t tas tegül** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 143; Atalay, 1985, s. 329; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 452), atın devamlı kuyruğunu oynatması **Sapıtga.n: Bu at ol kuḏruk sapıtga.n'**dır. Köpek de bir parça ekmek için, sahibini görüp kuyruğunu sallayarak yaltaklanırsa yine böyle denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 225; Atalay, 1985, s. 513; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 396). Karnı devamlı şişen ve yere yapışan at **Kölerge.n: Bu at ol kölerge.n** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 227; Atalay, 1985, s. 523; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 292), atın kötü yeminden dolayı zayıflaması **Çalın: At çalındı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 276; Atalay, 1985a, s. 149; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 146), terlemesi **Çılan: At çılandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 276; Atalay, 1985a, s. 150; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 157), at ve benzerinin kuyruğunun oynaması **Sapı: At kudrukı sapı. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 460; Atalay, 1985b, s. 256; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 396), sıçraması ve zıplaması **Suçı: At suçı. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 460; Atalay, 1985b, s. 258; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 426), atın ön ayakları ile yeri eşmesi **Küri: At küri.di.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 462; Atalay, 1985b, s. 263; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 323), atın bağdan kurtulması **Boşu: At boşu.dı.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 462; Atalay, 1985b, s. 266; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 126), toynaklarının ve ayağının ses çıkarması **Tikre: At aḏa.kı tikre.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 467; Atalay, 1985b, s. 280), at ve benzerinin su içmesi **Suwla: At suwla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 472; Atalay, 1985b, s. 297; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 431), hastalanması **Kemle: At kemle.di** (kötüledi) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 473; Atalay, 1985b, s. 301; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 250), kişnemesi **Kişne: At kişne.di, Katır kişne.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 474; Atalay, 1985b, s. 302; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 277), at ve benzerinin baharda taze ot yemesi **Yaşla: At yaşla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 476; Atalay, 1985b, s. 308; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 574), aygırın kısrağı dişiyle tutup sürüklemesi **Sürüş: Aḏgır kısra.k birle sürüşdi.** Bunu çiftleşmek (aşmak) istediği zaman yapar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 259; Atalay, 1985a, s. 96; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 435). Atlar ve aygırların zıplaşması **Kalış: At aḏgır kalışdı.** İki adam arkada kalmak için yarışırsa da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 263) Halkı terk etmekte yarış yapan iki kişi için de böyle denir (Atalay, 1985a, s. 109; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 220). Atın sürülmesi **Sürül: At sürüldi.** At sürüldü (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 267; Atalay, 1985a, s. 123; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 435), at ve benzerinin boğulması **Bogun: At bogundı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 273; Atalay, 1985a, s. 142; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 122), at ve benzerinin zayıflaması, arıklaşma-

sı **Torun: At torundı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 275; Atalay, 1985a, s. 146; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 491), at ve benzerine arpanın verilmesi **Arpalan: At arpalandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 130; Atalay, 1985, s. 296; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 85), at ve benzerinin eyerlenmesi **Eḏerle: At eḏerle. di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 132; Atalay, 1985, s. 300; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 169), at ve benzeri hayvanların bağlarından boşaltılma zamanının gelmesi **Boşu. gu: At boşu. gu boldı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 194; Atalay, 1985, s. 446; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 126), at ve benzeri hayvanlara köstek vurma zamanının gelmesi **Tuşa.gu: At tuşa.gu boldı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 194; Atalay, 1985, s. 446; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 503), atın kösteğinin çözülmesi **Seş: Er attın kişen seşdi.** Bir şey bağından çözülürse aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 237; Atalay, 1985a, s. 13-14; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 407), haşin atın düzelmesi **Kön: Tosu. n at köndi.** İş de düzelirse aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 242; Atalay, 1985a, s. 30; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 298). At ve benzerinin kulağını dikmesi **Tuwur: At kula.kın tuwurdı.** Bu da bir şey hissedince kulağını dikmesidir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 252; Atalay, 1985a, s. 73; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 506). Yükün atın belini bükmesi **Çijtür: Bu yük atıg çijtürdi.** Omuzunda yarası olan at ve benzeri hayvanlar yükten dolayı böyle yaparlar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 284; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 160) Yükten hayvanın sırtı çökerse ve yağır olursa yine böyle denir (Atalay, 1985a, s. 180). Atın azgınlaşması (sahibine isyan etmesi), camışlık etmesi (üstüne yük vurulmaz olması), korkudan aniden kaçması **Kedgir: At ketgirdi.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 289; Atalay, 1985a, s. 198; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 246), hayvanlardan daha çok at ve benzerinin işemesi **Kaşan: At kaşandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 278; Atalay, 1985a, s. 155; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 234), Atın kuyruk sallaması **Sapıt: At kuḏruk sapıttı.** Köpek kuyruk salladığında **It kuḏruk sapıttı.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 325; Atalay, 1985a, s. 298; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 396), atın ve benzerinin zayıflaması **To. r: A. t to. rdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 425; Atalay, 1985b, s. 181; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 490), atın ayaklarını toplayarak tekme atması **Möń: At möńdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 510; Atalay, 1985b, s. 391; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 334), at ve benzerinin sürçmesi **Sürç: At sürçdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 522; Atalay, 1985b, s. 420; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 434), atın pislemesi **Kumukla: At kumukla. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 485; Atalay, 1985b, s. 339; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 308), **Tezekle: At tezekle. di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 485; Atalay, 1985b, s. 340), atın sineği üzerinden atması **Kuḏgulan: At kuḏgulandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 433; Atalay, 1985b, s. 201; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 305), at öldürülenlerin çokluğundan dolayı kana gark olması **Bîlel: At kânka bîleldi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 431; Atalay, 1985b, s. 196), atın ter sızdırması, terlemesi **Terle: At terle. di.** Atını kağışla-

ması, ter ve pislik izlerini gidermesi **Ol atın terle. di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 471; Atalay, 1985b, s. 293; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 467), atın yularlanması **Yularlan: At yularlandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 393; Atalay, 1985b, s. 114; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 612), kısrak ve benzerinin memesinin doğum sırasında dolması (sarkması), memeye süt gelmesi **Yelne: Bî yelne. di.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 477; Atalay, 1985b, s. 310; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 588), at ve benzerinin ürkmesi **Kuy: At kuydı.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 456; Atalay, 1985b, s. 246; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 314), at ve benzerinin inatlaşması **İgen: At igendi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 99; Atalay, 1985, s. 203), atın kontrolden çıkması, ayaklarıyla yeri kazması; haşarılanması, camışlanması **Kaz: At kazdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 235**;** Atalay, 1985a, s. 10; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 243), atın çok toz kaldırıp, savurması **Tozıtga. n: Bu at ol telim topra.k tozıtga.n** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 225; Atalay, 1985, s. 514; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 492), kısrağın bir kulun doğurması **Kulna: Kısra.k kulna.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 474; Atalay, 1985b, s. 302; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 307).

Kişinin At Üzerindeki Davranışları ile İlgili Terimler

Ata binmeye **Atgar** denir. **Ol mini atgardı'**dır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 107; Atalay, 1985, s. 225; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 90). At ve benzeri şeyler otlatmak **Otgar**: **At otgardı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 107; Atalay, 1985, s. 225; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 368), atı eve ve benzeri yerlere sokmak **İçger: Ol atın ewke içgerdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 107; Atalay, 1985, s. 227; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 203), at yarışının yapılması **Ozuş: Ol meniń birle at ozuşdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 93; Atalay, 1985, s. 184; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 371), atı yormak **Argur: Ol atın argurdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 107; Atalay, 1985, s. 225; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 82), ata binmek **Atla.n: Ol at atla.ndı'**dır. Şu şiirde de geçer:

Yılkı yazın itlinü.r
Otlap anın etlenü.r
Begler semüz atlanu.r
Sewnüp ügür ısrışu.r

Anlamı: Baharı tasvir ederek diyor ki: Sürünün hâli baharda düzelir. O zaman et tutarlar. Bunun ardından beyler, binmek için semiz atlar bulurlar. At sürüsü, bahar belirtilerinden dolayı sevinir ve birbirini ısırır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 126; Atalay, 1985, s. 285; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 91).

Adamın at ve benzeri şeye binmesi **Mün: Er a. t mündi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 242; Atalay, 1985a, s. 30; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 337), kişinin (onun), atını ve benzeri hayvanlarını toprağa sürmesi, ağnatması **Ag-**

nat: Ol atın topra.kka ağnattı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 120; Atalay, 1985, s. 267; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 68), atı yöneldiği istikametten çevirmesi **Katar: Ol atıg katardı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 253; Atalay, 1985a, s. 74; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 235), bir yerden bir yere nakletmesi **Köçür: Ol köçüt köçürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 253; Atalay, 1985a, s. 76; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 289), atın ön ayaklarını kösteklemesi **Kösür: Ol atıg kösürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 254; Atalay, 1985a, s. 79; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 301), at ve benzerini suvarması **Suwgar: Ol at suwgardı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 287; Atalay, 1985a, s. 188; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 431), kişinin bir at getirmesi **Keltür: Ol mańa at keltürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 289; Atalay, 1985a, s. 195; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 249), atın ayağının bağlanıp yere yatırılması için emir verilmesi **Költür: Ol at aḑa.kın költürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 289; Atalay, 1985a, s. 195; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 292), kişinin (onun) atı zayıflatması, durdurup sakinleştirmesi **Torgur: Ol atıg togurdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 284; Atalay, 1985a, s. 177; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 490), kişinin (onun) kişiye (bana) at ve benzeri göndermesi **Îḑ: Ol mańa at îḑtı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 529; Atalay, 1985b, s. 438; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 198), atı bir tavlada köstekle kösteklemesi **Örkle: Ol atıg örkle. di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 531; Atalay, 1985b, s. 443; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 380), ipi atın kuyruğuna sarması **Sırtla: Yı.pnı sırtla.dı.** Adam küçük vadide tırmanırsa yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 531; Atalay, 1985b, s. 444; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 415)[3]. Kişinin (onun) atını sürçtürmesi **Sürçit: Ol atın sürçitti.** Attan başka şeyler de aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 335; Atalay, 1985a, s. 328; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 434), atını takırtıyla (ses çıkararak, hışıldatarak) yürütmesi **Tikret: Ol atın tikretti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 336; Atalay, 1985a, s. 330; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 479), atını nehir (çay) ve benzeri yerden atlatması **Sekrit: Ol atın arıktın sekritti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 336; Atalay, 1985a, s. 333), atını ve benzeri şeyleri semirtmesi **Semrit: Er atın semritti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 336; Atalay, 1985a, s. 333; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 405), at ve benzeri şeylerin değerini hatır ve benzeri sebeplerden düşürmesi **Bukur: Ol at tegi.rinde bukurdı.** Bir şeyi yerinden aşağı indirirsen aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 255; Atalay, 1985a, s. 82-83), adamın atını kamçılaması **Çapın: Er atın çapındı (**Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 275; Atalay, 1985a, s. 149; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 148), adamın atını satıyor gibi görünmesi **Satın: Er atın satındı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 276; Atalay, 1985a, s. 150; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 401), kişinin atı ve benzeri şeyleri pahalı sayması **Kızlan: Ol bu atıg kızlandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 306; Atalay, 1985a, s. 251; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 275), atı

[3] Kaçalin-Ölmez'in çalışmalarında özel olarak atın adı belirtilmemektedir.

zayıf kabul etmesi **Toruklan: Ol bu atıg toruglandı.** Attan başka şeyleri zayıf kabul ederse yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 310; Atalay, 1985a, s. 265; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 491), at ve benzeri hayvanları sıçratması **Suçıt: Ol atıg suçıttı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 326; Atalay, 1985a, s. 300; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 426), terletinceye kadar koşturması **Çılat: Ol, atıg çılattı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 330; Atalay, 1985a, s. 310; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 157), atı, kör ve benzerlerini yedeğinde götürmesi (onlara yol göstermesi) **Yêt: Ol at yetti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 331; Atalay, 1985a, s. 314; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 594), at ve benzerini yaklaştırması **Yagut: Ol atıg mańa yaguttı.** Şu şiirde geçer:

Kelse üme tüşürgil tınsun anıń arukluk
Arpa saman yagutgıl bulsun atı yarukluk

Anlamı: Sana misafir gelirse onu indir ki (içeri al) dinlensin. Arpa ve saman yaklaştır ki atı dinlenmenin ışığını bulsun (rahatlasın) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 331-332; Atalay, 1985a, s. 316; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 553).

Onun atı terletmesi, kaşağı ile atını kaşıtması **Terlet: Ol atın terletti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 339; Atalay, 1985a, s. 342; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 468), atı ve benzerini yağırlatması **Yagrıt: Ol meniń atıg** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 343; Atalay, 1985a, s. 352; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 552), at ve benzeri şeyleri yaklaştırması **Yakur: Ol atıg mańa yakurdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 379; Atalay, 1985b, s. 68; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 555), at yarıştırması **Yarış: Ol ańın birle at yarışdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 380; Atalay, 1985b, s. 72; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 569), atına yumuşak (taze) çubukla vurması **Çıbıkla: Ol atın çıbıkla. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 485; Atalay, 1985b, s. 337), atın yağırını iyileştirmesi **Yagırla: Ol atın yagırla. dı.** Eğer, onun atı yağırlattığı anlatılmak isteniyorsa **ol atıg yagrıttı** denir; "o, atı yağırlattı" demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 486; Atalay, 1985b, s. 342; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 550). Onun kayıp at ve benzerini araması **Yitikle: Ol at yitigle. di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 486; Atalay, 1985b, s. 343; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 603), at ve benzerine benimle beraber binmesi **Müńeş: Ol meniń birle müńeşdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 513; Atalay, 1985b, s. 399; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 355), atı geri döndürmek için emir vermesi **Katart: Atıg katarttı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 525; Atalay, 1985b, s. 430; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 236), at ve benzerini koşturması **Sekirt: Ol at sekirtti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 526; Atalay, 1985b, s. 431), atlının atını koşturması **Yort: Atlıg yorttı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 527; Atalay, 1985b, s. 436; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 607), yemin at ve benzerine sıkıntı vermesi **Kemlet: Bu ot atıg kemletti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 341; Atalay, 1985a, s. 348-349; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 250), onun

atın yemini ıslatması; **Yelpit: Ol atka aşbar yelpitti** o da samanla kepektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 342; Atalay, 1985a, s. 351-352; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 588), onun at ve benzerini kötü sayması **Yawuzlan: Ol atıg yawuzlandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 393; Atalay, 1985b, s. 114; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 578), adamın atını sürmesi ve kovması **Kow: Er atın ko. wdı.** Her şeyde de aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 426; Atalay, 1985b, s. 183; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 288), adamın atı pahalı sayması **Er atıg kı.zlandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 432; Atalay, 1985b, s. 198; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 275), at ve benzerini bağlaması **Bâ: Ol atıg bâdı.** Herhangi bir şeyi iple düğümleyip bağlarsa yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 456; Atalay, 1985b, s. 247; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 97), onun atını ve benzerini satmak istemesi **Satısa: Ol atın satısa. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 468; Atalay, 1985b, s. 284; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 401), at ve benzerini sürmek istemesi **Sürise: Ol atıg sürise. di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 468; Atalay, 1985b, s. 284), atını damgalaması **Tagla: Ol, atıg tagla.dı.** At dışındakiler de aynıdır. Asli olmayan bir kelimedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 471; Atalay, 1985b, s. 294; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 439). Ata değnekle hafifçe vurması **Çap: Ol atnı çıbık birle çapdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 233; Atalay, 1985a, s. 3; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 148), at ve benzeri şeyleri sürmesi **Sür: Ol at sürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 234; Atalay, 1985a, s. 7; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 434), adamın attan inmesi **Tüş: Er attın tüşdi. Er tâmdın tüşdi** Adam duvardan düştü. Attan da aynıdır; bir şey bir yerden düşerse yine böyledir. **Tüşe.r, tüşme.k.** Şiir

Tegre alıp egrelim
Attın tüşüğ yügre. lim
Arslanlayu kökrelim
Küçi anın kewilsü.n

Düşmanı kuşatırız; atlardan iner ve yaya koşarız. Arslan gibi kükreriz. Ta ki düşman bundan zayıflasın (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 237; Atalay, 1985a, 13; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 517).

Onun atının (damarından) kanını çekmesi; damarını kesmesi **Çek: Ol atın çekdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 239; Atalay, 1985a, s. 21; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 151), adamın atını satmak istemesi **Satıgsa: Er atın satıgsa. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 483; Atalay, 1985b, s. 333; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 401), at ve benzerini bağışlaması **Bagışla: Ol mańa at bagışla. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 484; Atalay, 1985b, s. 335; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 98), attan inilmesi **Attın ıl** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 90; Atalay, 1985, s. 175; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 199), at ve benzeri şeylere binilmesi **Münül: At münüldi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 272; Atalay, 1985a, s.

138; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 354), atın yönünü değiştirmesi **Kaytar: Ol atıg kaytardı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 430; Atalay, 1985b, s. 193; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 242), atın şah damarını kesip alması, kan alması **Kana: Ol atın kana.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 465; Atalay, 1985b, s. 273; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 223), at ve benzerini zayıflatması; durgunlaştırması **Torukla: Ol atıg torukla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 485; Atalay, 1985b, s. 337), atı ve benzerini zayıf bulması (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 491) at ve benzerini kamçılaması **Kamçı.la: Er atın kamçı.la.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 489; Atalay, 1985b, s. 352; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 222), adamın düğümü çözmesi **Er tügü.n şeşdi.** At ve benzeri şeyleri bağından serbest bırakırsa yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 324; Atalay, 1985a, s. 293; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 437). Onun, yeri enine boyuna ölçmesi **Turkla: Ol yi.r turkla.dı.** Atın ve benzerinin boyunu da tahmin ederse aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 531; Atalay, 1985b, s. 445; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 501). Adamın yulaf ve yem vererek atına ihsanda bulunması **Açın: Er atın açındı'**dır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 98; Atalay, 1985, s. 199; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 64).

Ata Bağlı Kişi Davranışları ile İlgili Terimler

Atlı olan kişiye **Atlıg er** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 48; Atalay, 1985, s. 97; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 91). Adamın attan düşmesi **Er attın koḍı uçdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 85; Atalay, 1985, s. 163-164), atlının tırısa kalkıp dört nala koşması **Eş: Atlıg eşdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 86 182; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 182). Atlı gitti, yürüdü (Atalay, 1985, s. 166). Onun atının geçmesi, birinci olması **Ôz: Anıń atı ôzdı.** Herhangi bir şeyi geçenler için aynı fiil kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 89; Atalay, 1985, s. 173; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 370). Onu at ve benzeri şeylerin üzerinden düşürmesi **Ol anı attın uçurdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 91; Atalay, 1985, s. 176; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 520), Atın pahalı bulunması **Agırlan: Ol bu atnı ağırlandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 129; Atalay, 1985, s. 290; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 67), kendisine bağışlanan atın karşılığının verilmesi **Ugurlan: At uğurlandı,** Oğuzcadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 129; Atalay, 1985, s. 291; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 524). Adamın kendini atın üzerine atması, çuval ve benzeri eşek üzerine yüklenmesi **Artıl: Er ata ü.ze artıldı. Taga.r eşye.k ü.ze artıldı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 113; Atalay, 1985, s. 244; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 86), at ve benzerinin satın alınmak istenmesi **Alısa: Ol at alısa.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 124; Atalay, 1985, s. 279; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 75), atın pahalı alınması **Bu a.t kız aldım** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 142; Atalay, 1985, s. 326; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 273), kişinin at ve benzeri şeylere bindirmesi **Mündür: Ol mańa at mündürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 290; Atalay, 1985a,

s. 197; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 354), at ve benzeri şeyleri korumada yardım etmesi **Bekleş: Ol mańa at bekleşdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 291; Atalay, 1985a, s. 203; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 111), adamın kısrak sahibi olması **Kısraklan: Er kısraklandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 314; Atalay, 1985a, s. 275; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 271), kişinin benimle atı yorgalamakta (yürütmekte) yarışması **Yortuş: Ol meniń bile yortuşdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 388; Atalay, 1985b, s. 101; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 608), o, ikisinin atı ve benzeri şeyleri ulaştırmada birbirlerine yardım etmesi **Yetrüş: Ola.r ikki bir birke at yetrüşdi.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 389; Atalay, 1985b, s. 101; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 594), at ve benzeri hayvanları korumak için emir verilmesi **Beklet: Men at beklettim** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 339; Atalay, 1985a, s. 341; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 111), atlının ona çarpması **Tuldur: Atlıg anı tuldurdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 283; Atalay, 1985a, s. 175; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 498), atıyla devamlı öne geçen adam **ozıtga.n : Bu er ol atın ozıtga.n** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 79; Atalay, 1985, s. 155; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 371).

Atlar ile ilgili ayrıca şu örnekler de bulunmaktadır:

Toḑgurmdı ıtımnı
Torgurgalır atımnı
Sürdi meniń kutumnı
Kâz takı korda. yımı

Anlamı: Atını, köpeğini, av kuşlarını ödünç verdiği, fakat bir şey yakalayamayan avcıyı niteleyerek diyor ki: Köpeğimi doyurmak için bile bir av bulamadı. Atım da koşmaktan neredeyse zayıf düşecekti. Kazımı ve bağırtlağımı kovduğu gibi benim talihimi de kovdu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 283; Atalay, 1985a, s. 177; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 484).

Azıgla: Tońuz atıg azıgla.dı. Meń tońuznı azıgla.dım.

Anlamı: Domuz dişiyle atı vurup yakaladı. Ben domuzun dişine (azısına) vurdum. İki yanda dişi bulunan her yırtıcı hayvan için de aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 133; Atalay, 1985, s. 304; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 95).

Kewil: Er kū̱çi kewildi. Adamın gücü zayıfladı. Şiir,

Tegre awıp egrelim
Attın tüşüp yügrelüm
Arslanlayu kökrelim
Kū̱çi anın kewilsü.n

Anlamı: Düşmanı saralım. Atlardan inip koşalım. Arslanlar gibi kükre-

yelim. Ta ki bundan, onların gücü zayıflasın (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 272; Atalay, 1985a, s. 137-138; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 257).

Tuşan: Arslan kökrese at ada.kı tuşa.nur. Anlamı: Aslan kükrese atın ayakları birbirine dolanır. Bu, zayıf birinin bir büyüğe mukavemet etmesi; büyük üstüne gelince de titremesi durumunda söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 275; Atalay, 1985a, s. 146-147; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 504).

Seşin: Er kulın urga.lı seşindi. Adam kölesini dövmeye niyetlenip ona yöneldi ve kararsızlaştı. At da bağından kurtulmak üzere olursa böyle denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 276; Atalay, 1985a, s. 152; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 407).

Arpası.z at aşu.ma.s arkası.z alp çeri.g sıyu.ma.s

Anlamı: At arpa yemeyince engeli aşamaz. Bunun gibi yiğit de arkasında ona yardım eden birisi bulunmazsa düşman safını kıramaz. İşlerde yardımlaşma tavsiye edileceği zaman söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 62; Atalay, 1985, s. 123-124).

Ewriş: Ol anıń kaçmı.ş atıg ewrişti. Ol mańa tava.r ewrişti.

Anlamı: Atı kaçtıktan sonra, atını geri getirmekte ona yardımcı oldu. O malın (davarın) ters çevrilmesinde bana yardım etti (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 110; Atalay, 1985, s. 235; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 186).

Deve

Tewe: Deve. Teklik ve çokluk için kullanılır. İki çıkraklı "w" ile. Oğuzlar bunu **deve** diye adlandırırlar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 445; Atalay, 1985b, s. 225; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 473).

Özelliklerine Göre Develer

İnge.n: Dişi deve.

İnge.n ıńrasa botu bozla.r

Anlamı: Dişi deve inlerse, yavrusu ses verir. Akrabaların birbirlerini sevmeleri ve şefkatli davranmaları için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 59). Bu sav hısımların birbirlerine yakınlıklarını anlatır (Atalay, 1985, 120; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 208).

Titir: Dişi deve (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 153; Atalay, 1985, s. 361; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 482)

Bugra: Erkek deve (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 182; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 131)

Deve aygırı. Bogra Xan adı buradan gelmiştir (Atalay, 1985, s. 420)

Tabanlıg tewe: Toynaklı deve (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 219; Atalay, 1985, s. 499).

Torum: Sütten kesilmiş ve annesi hamile olan deve yavrusu. Dişisine **tışı torum** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 171; Atalay, 1985, s. 396; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 491).

Deve ile İlgili Nesneler

Botlu: Deve burunsalığı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 186; Atalay, 1985, s. 430; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 137)

Kôm: Deve semeri (havudu). O da şudur: Devenin çulu alınır, içi samanla doldurulur, devenin hörgüçleri seviyesine getirilir, sonra da onun (devenin) üzerine konur. Buna **tewe kômı** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 403; Atalay, 1985b, s. 136; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 281).

Köpen: Oğuzca. Deve örtüsü, eyer takımı ve benzeri donanım (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 174; Atalay, 1985, s. 404; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 299).

Tegirmek: Deve tahtırevanı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 222)

Deve üzerine iki taraflı atılarak içerisine binilen sepetle sepete benzer nesne (Atalay, 1985, s. 506-507).

"Mahfe" (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 460).

Deve Organları- Fiziksel Özellikleri

Buçga. k: Devenin ayak derisi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 203; Atalay, 1985, s. 465).

Kesilmiş devenin çarık yapılan bacak derisi (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 130)

Kara kuş: Deve tırnağının (tabanının) kenarları. Oğuzca (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 443; Atalay, 1985b, s. 221; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 227).

Taban: Deve tabanı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 172; Atalay, 1985, s. 400; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 446).

Kara kuş: Oğuzca'da devenin ayaklarının uçları (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 144; Atalay, 1985, s. 332).

Deve ile İlgili Diğer Terimler

Mayak: Özellikle devenin pisliği. Bundan ödünçlenerek **kôy mayakı** denir; "koyun pisliği" demektir. At pisliği için **yundak'**tan başka bir şey denmez. Atasözü: **Tewe bedük erse mayakı bedük erme. s.** Anlamı: Devenin cüssesi-

nin büyük olması, pisliğinin de büyük olması demek değildir. Bu, bir büyüğün yanında çırak olduğu hâlde kendini büyük görenler için kullanılır. "Büyüklük kölesi olduğun kişiye aittir" demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 417; Atalay, 1985b, s. 167-168; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 331).

Atanlıg er: İğdiş edilmiş devesi olan insan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 76; Atalay, 1985, s. 148; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 90).

Devenin Davranışları ile İlgili Terimler

Dişi devenin inlemesi **Iıran: İnge.n ıırandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 128; Atalay, 1985, s. 289; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 200), erkek develerin böğürmesi **Kökreş: Bugrala.r kökreşdi'**dir. Savaşta yiğitlerin bağrışması buna benzetilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 297; Atalay, 1985a, s. 223; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 319). Devenin bağırması **Ba.kır: Tewe ba.kırdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 428; Atalay, 1985b, s. 186; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 99), dişi devenin bağırması **Bozla: Titir bozla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 471; Atalay, 1985b, s. 291; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 127), erkek devenin dişini gıcırdatması **İge: Bugra tīşın ige.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 459; Atalay, 1985b, s. 254-255), develerin zıplaması **Tapraş: Tewe kamug tapraşdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 296; Atalay, 1985a, s. 217; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 448), deve ve benzerinin geviş getirmesi **Kewşen: Tewe kewşendi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 307; Atalay, 1985a, s. 262; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 258), devenin otla geviş getirmesi **Kewşe: Tewe ot kewşedi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 469; Atalay, 1985b, s. 287; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 258) silkinmesi **Silkin: Tewe silkindi.** Şu atasözünde geçer: **Tewe silkinse eşe.kke yü.k çıka.r.** Anlamı: Deve silkinirse eşeğe yük çıkar. Bu küçüğü bırakıp büyüğü almak için söylenirdir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 305; Atalay, 1985a, s. 246; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 418). Deve ve benzerlerinin katar hâlinde dizilmesi **Tirgeş: Tewe tirgeşdi.** Biri diğerinin arkasından kalkıp katar gibi dizilirse yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 292; Atalay, 1985a, s. 206; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 472), devenin buğralaşması (pohurlaşması) **Bugralan: Tewe bugralandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 433; Atalay, 1985b, s. 200-201; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 131), iki buğra (erkek deve) çarpışması ve birbirlerini ısırması **İgeş: İkki bugra igeşdi. İkki bugra igeşü.r otra köke.gü.n yençilü.r.** Anlamı: İki buğra çarpışır; göksinek arada sıkışır. İki beyin savaşması sırasında, aralarında zayıfların ölmesi hâlinde söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 94; Atalay, 1985, s. 187; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 187). Deve ve benzerinin yağırlarını çoğalması **Yagırlan: Tewe yagırlandı.** Yağırdan kaşınırsa yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 393; Atalay, 1985b, s. 113-114; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 550), devenin zıplaması **Taprı: Tewi taprı.dı.** Bu, sadece devenin zıplamasında söylenir

(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 466; Atalay, 1985b, s. 277; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 448). Devenin onu toynağıyla tekmelemesi **Tabanla: Teve tabanla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 486; Atalay, 1985b, s. 342), devenin yük ve benzeri şeyleri devamlı taşıması **Kötürge.n: Bu bugra ol yük kötürge.n.** Anlamı: Yük ve benzeri şeyleri devamlı taşıyan, bu erkek (bohur) devedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 227; Atalay, 1985, s. 521; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 303).

Adamın iğdiş (dişi) deve sahibi olması **Atalan: Er atalandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 130; Atalay, 1985, s. 295; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 90), deve yavrusu olan kişi **Tomruklug er'**dir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 219; Atalay, 1985, s. 498). Adam ve benzerinin devesini zıplatması **Taprat: Er tewesin taprattı.** Bu deve dışında kullanılmaz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 336; Atalay, 1985a, s. 329-330). Onun deveye yük yüklemekte istekli olması **Ol teve.ke yük yüklegse.k ol** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 478; Atalay, 1985b, s. 314; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 622), onun deve ve benzerine yük yüklemesi **Yükle: Ol tewe.ke yü.k yükle.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 476; Atalay, 1985b, s. 309; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 622), onun devesini çöktürmesi **Çöktür: Ol anıń tewesi.n çöktürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 285; Atalay, 1985a, s. 181; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 164), **Çökür: Ol tewe çökürdi.** O deveyi çöktürdü. Bir adama diz çöktürülürse de aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 256; Atalay, 1985a, s. 84; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 164).

Deve ile ilgili şu örnek de vardır:

Yaş: Ol meni körüp yaşdı. O, beni görünce gizlendi. Atasözü: **Tewe münüp kôy ara yaşma.s.** Anlamı: Deveye binen, kendisini koyunlar arasında saklayıp gizleyemez. Şöhret bulmuş bir işi saklamak isteyenler için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 376; Atalay, 1985b, s. 60; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 573).

Eşek

Bagırçak: Eşek semeri (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 220; Atalay, 1985, s. 502; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 97).

Eşyek: Eşek Diğer şekli **eşgek**'tir. Ye ile olanı daha doğrudur (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 56; Atalay, 1985, s. 114; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 183).

Kula.n: Yabani eşek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 179; Atalay, 1985, s. 415; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 306)

Sıp: İki yaşına girmiş olan sıpa (tay) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 139;

Atalay, 1985, s. 319;

İki yaşına basmış eşek yavrusu, sıpa (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 414).

Tuşu tuşu: Eşeği durdurmak için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 445; Atalay, 1985b, s. 224; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 504).

Eşek ile İlgili Fiiller

Eşeğin anırması **Ańı.la: Eşyek ańı.la.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 136; Atalay, 1985, s. 311; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 80), en hızlı koşusu ile koşması **Yow: Eşye.k yowdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 377; Atalay, 1985b, s. 52; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 608), tırıs gitmesi **Tümi.le: Eşye.k tümi. le.di.** Bu, zıplayarak koşmaktır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 481; Atalay, 1985b, s. 326-327; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 511).

Su Hayvanları

Balık

Balık: Balık

Balık suwda kö.zi taştın

Anlamı: Balık suda, gözleri dışarıdadır. Bir şeyi çok iyi bildiği hâlde bilmez görünen kimse için kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 162-163; Atalay, 1985, s. 379; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 101).

Başga.n: 50-100 rıtl ağırlığında büyük balık. Kavmin büyüğü ona benzetilir ve **bodun başgan. nı** denir (ulusun başı demektir) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 190; Atalay, 1985, s. 438; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 107).

Sermeş: Ol mańa balık sermeşdi. O, balığı sudan çıkarmada bana yardımcı oldu. Tencereden tutmacı süzmede yardım ederse yine aynıdır. Herhangi bir sıvıdan, farklı türden bir şeyi çıkarmak da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 295; Atalay, 1985a, s. 216-217; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 399).

Haşerat

Bit-Pire-Böcek

Bürge: Pire (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 185; Atalay, 1985, s. 427; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 139)

Çekürge: Çekirge. Oğuzca. Türklerde çekirgenin uçmadan önce, yerde sürü hâlinde oluşu. Buna benzetilerek ailedeki çocukların çokluğu, askerlerin yoğunluğu için **çekürge teg sū̄** denir. Anlamı "yoğunluğu çekirge gibi olan asker"dir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 215; Atalay, 1985, s. 490; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 151).

Kömi.çe: Sivrisinek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 193; Atalay, 1985, s. 445, Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 293).

Közkeni: Ateş böceği. Bok böceği türündendir; geceleyin vızıltıyla uçar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 216; Atalay, 1985, s. 493). Kın kanatlılardan

bir böcektir; geceleyin vızıldayarak uçar (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 304).

Küye: Keçe ve benzeri şeyleri yiyen güve (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 418; Atalay, 1985b, s. 170; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 325).

Muguzgak: Bal arısına benzeyen bir sinek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 222; Atalay, 1985, s. 504; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 335).

Sunzı: Bir pire türü. Tahmine göre bittir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 183; Atalay, 1985, s. 422; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 429)

Za.nbı: Cırcır böceği (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 530; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 624)

Gece öten ve çekirgeye benzeyen bir böcek, orak kuşu (Atalay, 1985b, s. 441).

Bit-Pire-Böcek ile İlgili Fiiller

Adamın biti araması **Bitle: Er bit bitle.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 470; Atalay, 1985b, s. 291; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 120), keçe ve benzeri şeylerden silkeleyerek güveyi sökmesi ve ondan koruması **Küye.le: Er kidiz küye.le.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 482; Atalay, 1985b, s. 329; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 325), kişinin (onun) kişiye (ona) sinek kovmada yardım etmesi **Yelpiş: Ol aṅar sine.k yelpişdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 388; Atalay, 1985b, s. 100; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 588), yelpazeyle üzerindeki sineği kovdurtması **Yelpit: Ol aṅar sine.k yelpitti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 342; Atalay, 1985a, s. 352 ; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 588). Sinek ile ilgili şu atasözü de mevcuttur:

Îwek siṅe.k sūtke tüşü.r.

Anlamı: Aceleci sinek süte düşer ve ölür. İşlerde aceleyi terk etmek için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 236-237; Atalay, 1985a, s. 13).

Akrep-Örümcek

Bī: Bōy şekli de vardır. Örümcek. Oğuz lehçesinde (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 437; Atalay, 1985b, s. 206; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 117).

Bōg: Örümcek. İki varyanttan birinde (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 401) Türk ve Türkmen dillerinin birinde (Atalay, 1985b, s. 131; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 127).

Bōy: Örümcek. **Bōg** şekli de vardır. Sonuncusu daha doğrudur (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 405; Atalay, 1985b, s. 141; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 130).

Ça.ḏan: Akrep (çıyan, kuyruğuörü) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 176; Atalay, 1985, s. 409; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 143)

Örümçek: Örümcek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 78; Atalay, 1985, s. 152; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 381).

Kusgaç

Kusga. ç: Siyah bir hayvancık. İnsanı ısırır. Oğuzca (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 198; Atalay, 1985, s. 455).

Yaban Hayvanları

Aslan

Arsla.n: Aslan. Hükümdarlara da bu ad verilir. Atasözü: **Alı.n arsla.n tuta.r küçin sıçga.n tutma.s.** Anlamı: Hileyle aslan tutmak mümkündür; zorla sıçan bile tutulmaz. İşlerin latif hileyle, yavaş yavaş yapılması ve zor kullanılmaması için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 519; Atalay, 1985b, s. 412; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 85).

Enüklüg arsla.n: Yavrusu olan dişi aslan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 79; Atalay, 1985, s. 153; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 176).

Aslan ile İlgili Fiiller

Aslanın kükremesi **Kökre: Arsla.n kökre.di. Bugra kökre.di.** Buğra (aygır) kükredi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 468; Atalay, 1985b, s. 282; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 318). Kişinin (o) aslanın yanından geçmekte kişiyle (benimle) yarışması **Ertiş: Ol meniń birle arsla.ndan ertişti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 108; Atalay, 1985, s. 231; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 180).

Ayı

Ayıg: Ayı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 40; Atalay, 1985, s. 84; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 94).

Merdek: Ayı yavrusu. **Aḏık merdeki** denir, ayı yavrusu demektir. Türklerin bazıları domuzu bununla adlandırır ve **tońuz merdeki** der (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 210; Atalay, 1985, s. 480; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 334).

Bulan

Bula.n: Çok iri cüsseli yabani bir hayvan. Avlanır; Kıpçak ülkelerinde bulunur. Küp gibi oyuk, yukarıya uzanan tek bir boynuzu vardır. Boynuzun içinde su ve kar birikir. Dişisi diz çökerek boynuzundan erkeğine su içirir; erkeği de diz çökerek dişisine boynuzundan su içirir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 178; Atalay, 1985, s. 413; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 132).

Domuz

Toṅuz yılı: Domuz yılı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149; Atalay, 1985, s. 346; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 489).

Domuz ile İlgili Fiiller

Toṅuş: Toṅuz toṅuşdı. Domuz gözünü dikti ve insana saldırmaya hazırlandı. Adam da bir işini kabul etmede ağırdan alıp tereddüt ederse ve o işten nefret edip işine gözünü dikerse yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 511; Atalay, 1985b, s. 394; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 511).

Fil

Yaṅa.n: Fil. Oğuzlar bunu bilmez (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 501; Atalay, 1985b, s. 376; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 562)

Geyik

Aḏgıra.k: Ön ayaklarından biri veya ikisi beyaz olan dağ tekesi. Koyunların koçu gibidir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 74; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 65).

Kulakları ak, vücudunun öbür tarafları kara olan geyik. Dişi koyun için koç ne ise bu da geyik için odur (Atalay, 1985, s. 144).

Sîgun: Erkek geyik (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 176; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 412)

Yaban sığırı (Atalay, 1985, s. 409)

Sukak: Ak (beyaz) geyik (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 319; Atalay, 1985a, s. 287; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 428).

Teke: Geyiklerin erkeği. Onun boynuzundan yay yapılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 446; Atalay, 1985b, s. 228; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 461).

Geyik ile İlgili Fiiller

Yabani hayvan ve benzerinin yakalanması **Tutul: Keyik tutuldı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 267; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 506) Başkası da böyledir (Atalay, 1985a, s. 120), avlanması **Awlal: Keyik awlaldı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 130; Atalay, 1985, s. 295; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 92), avın tuzağa takılması **İlin: Keyik tuzakka ilindi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 100; Atalay, 1985, s. 206; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 206), avın köpeği dağa çıkarması **Agıtga.n: Bu keyik ol ıtıg tâgka agıtga.n** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 80; Atalay, 1985, s. 155-156; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 68), okun geyik ve benzerini (delip) geçmesi **Öt: Ok keyikten ötti** (Ercilasun-Akkoyunlu,

2015, s 88; Atalay, 1985, s. 171; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 382)'dır. Geyikli dağa (boz geyiği çok olan dağa) **Sukaklıg tâg** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 218; Atalay, 1985, s. 418; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 428). İçerisinde geyik geçen dörtlükler de sözlükte mevcuttur:

Kula.n tüke.l komıttı
Arka.r sukak yomıttı
Yayla.g tapa emitti
Tizgök turup sekrişü.r

Anlamı: Baharı tasvir ederek diyor ki: Bahar, yaban eşeğini ve geyiği coşturdu. Erkek ve dişi geyikleri bir araya getirdi. Yaylaya doğru yöneldiler. Katar katar olup sevinçle sıçrıyorlar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 103; Atalay, 1985, s. 214; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 175).

Yigitlerig işletü
Yıga.ç yemiş ırgatu
Kula.n keyik awlatu
Baḏram kılıp awlanalım

Anlamı: Kır eğlencesini tasvir ederek diyor ki: delikanlıları ağaç ve meyve sallamakta kullanırız. Geyik ve benzeri yaban hayvanlarını avlamalarını emrederiz. Böylece günlerce eğlenerek avunuruz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 118; Atalay, 1985, s. 263; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 200).

Türkiye Türkçesinde ceylan anlamı yerine kullanılan geyik için sözlükte ayrıca "ıwık" kelimesi bulunur. Kişinin ceylan ve benzerini avlatması **Awlat: Ol maṅa ıwık awlattı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 119; Atalay, 1985, s. 265; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 92), (dişi) ceylanların (geyiklerin) birbirlerinin ardı sıra gitmesi **Uḏlaş: Iwık bīr bīrke uḏlaşdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 111; Atalay, 1985, s. 239; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 522).

Kurt-Çakal

Arju: Çakal. İki çıkak arasından çıkan ze ile.

Kişi arjulayu kurdı

Anlamı: Çakalların insanı yemek için onun etrafında toplandıkları gibi, insanlar bir şeyin etrafında toplandılar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 63-64; Atalay, 1985, s. 127; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 83).

Böri: Kurt. Atasözü: **Böri koşnı.sın yīme.s.** Anlamı: Kurt komşuluğuna hürmeten komşusunu yemez. Bu, komşularına hürmet etmesi emredilen kimseye söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 443; Atalay, 1985b, s. 220; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 130).

Kurt ile İlgili Fiiller

Kurdun uluması **Ulı: Böri ulı.dı.** Köpek de gece şiddetli sesle havlarsa aynıdır. İnsan da şiddetli bir ağrıdan ızdırap çeker ve kurt gibi ulursa yine aynıdır. Atasözü: **Yazı.da böri ulı.sa ewde ıt bagrı tartışu.r.** Diyor ki: dışarıda kurt ulursa, ona özlem ve sevgiden dolayı, evde köpeğin ciğeri sızlar. Bu, akrabaların birbirlerine özlemleri için kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 459; Atalay, 1985b, s. 255; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 526). Kurt ve benzeri hayvanların uluması ise **Ulış: Böri barça ulışdı'**dır. Şu örnekte geçer:

Ulışıp eren börleyü
Yırtıp yaka o.rlayu
Sıkrıp üni yu.rlayu
Sıgtap kö.zi örtülü.r

Anlamı: Afrâsiyab'a üzüldükleri için adamlar kurt gibi ulumaya başladılar. Feryat ve figan ederek yakalarını yırtıyorlar. Bazen de ağıtçının yaptığı gibi tiz sesler çıkarıyorlar. Gözleri yaşla örtülünceye kadar ağlıyorlar. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 95; Atalay, 1985, s. 188-189; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 526). Kurt ve benzeri hayvanların uluma vakti için **Bu ugur ol böri ulı. gu** denir. Anlamı: Bu vakit kurt ve benzerihayvanların uluma vaktidir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 69; Atalay, 1985, s. 136; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 526). Kişinin (onun) kişiye (ona) vurup kurt gibi ulutması **Ulıt: Ol anı urup ûlıttı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 103; Atalay, 1985, s. 213; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 526).

Kuzgun

Kuzgu.n: Kuzgun. **Böriniń ortak kuzgu. nnuń yıga.ç ba.şında.** Anlamı: Kuzgun kurdun avladığına ortak olur; kuzgunun avladığına ortak olur; kuzgunun avladığı ise ağaç başındadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 190; Atalay, 1985, s. 439-440; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 316).

Maymun

Bîçin: Maymun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 176)

Türklerin on iki yıllarından biri (Atalay, 1985, s. 409)

Bîçin yılı: Maymun yılı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149; Atalay, 1985, s. 346; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 114)

Pars

Bars: Pars (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149; Atalay, 1985, s. 346; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 103)

Sansar

Sarsa.l: Sansar. Samura benzeyen küçük bir hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 211; Atalay, 1985, s. 483), Kokarca (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 399).

Tilki

Tilkü: Tilki Kinaye olarak kız çocuk için kullanılır. Kadın doğum yaptığı zaman ebeye **tilkü mü togdı azu böri mü** diye sorulur. Yani "tilki mi doğdu" denir ve bununla kız kastedilir. Çünkü onda (kızda) naz ve ele gelmeyiş vardır (Atalay: Kıza, aldattığı ve yaltaklandığı için "tilki" denir.). **Böri mü** sözü de "kurt mu" demektir; bununla erkek çocuk kastedilir. Yiğitliğinden dolayı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 186; Atalay, 1985, s. 429; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 480)

Tilki ile ilgili şu atasözü de sözlükte bulunur: **Sew: Taygan yügürgenni tilkü sewme.s**

Tilki iyi koşan av köpeklerini sevmez. Çünkü o kendisini yakalar. Bu akranları arasında faziletçe üstün olan ve onların kıskançlık ve nefretlerine maruz kalanlar için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 238; Atalay, 1985a, s. 15-16; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 407).

Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanlar

Buzağı

Buza.gu: Buzağı. **Evdeki buza.gu ökü.z bolma.s.** Evdeki buzağı hiçbir zaman öküz olmaz. Bu fazilette ve şerefte yükselen bir adam için söylenir. Akrabaları onu küçükken gördükleri gözle hâlâ küçük olarak görürler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 194; Atalay, 1985, s. 446; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 138).

Buza.gu tılı: Küçük bir fare türü (sıçan gibi). Küçük bir hayvandır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 194; Atalay, 1985, s. 446; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 138).

Torpı: Buzağı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 179)

Uyuntu, yardımcı, yâver (Atalay, 1985, s. 415)

Bir yaşını bitirmiş buzağı (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 490)

Buzağı ile İlgili Fiiller

Buzağının, boğa olup boğadan sayılması **Bukat: Buza.gu bukattı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 329; Atalay, 1985a, s. 308; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 132).

İnek

Buka: İneğin erkeği (boğa) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 445; Atalay, 1985b, s. 226; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 131).

Tüge: (Düğe) İneğin, iki yaşına gelmiş yavrusu. Dişisi **tişi tüge** diye adlandırılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 446; Atalay, 1985b, s. 229; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 508).

Keçi

Arka.r: Dağ keçisi[4]. Boynuzundan bıçak sapı yapılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 58; Atalay, 1985, s. 117; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 84).

Çilik çilik: Keçi (oğlak) çağrılırken söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 168; Atalay, 1985, s. 388; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 161).

Çöpür: Keçi kılı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 155; Atalay, 1985, s. 361; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 165)

Eçkü: Keçi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 64; Atalay, 1985, s. 128; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 169).

Keçi: Keçi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 442; Atalay, 1985b, s. 219; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 245).

Ɉoç ɧoç: Keçileri güderken söylenen bir kelime (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 317; Atalay, 1985a, s. 282; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 196).

Keçi ile İlgili Fiiller

Keçinin kıllarının çıkması **Çöpürlen: Eçkü çöpürlendi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 311; Atalay, 1985a, s. 266; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 165), Keçilerin kuzularla karışması **Yamraş: Ko.zı** yamraşdı'dır. Şu şiirde geçer:

Koçńa.r teke seşildi
Saglık sürüg koşuldı
Sütler kamug yoşuldı
Oglak kozı yamraşu.r

Anlamı: Yazı niteleyerek diyor ki: Koç ve teke yaz geldiği için kuzu ve tekelerden ayrıldı. Koyun sürüleri sağılmak için birbirine katıldı. Sütler memelerden bolca aktı. Kuzular annelerine karışır. Onlar (kuzular) süt sağma sırasında (annelerinin yanında) sıralanmazlar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 389; Atalay, 1985b, s. 102-103; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 559).

---

[4] Atalay bu kelime için cinsiyet ayrımına gider ve dişi dağ keçisi der.

Bir kadının keçi kılından iki zülüf takmasına ise **Öńiklen: Ura.gut öńiklendi** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 136; Atalay, 1985, s. 311; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 377).

Koç

Azma: Taşağının derisi yarıldığı için cinsi muamele yapamayan koç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 65; Atalay, 1985, s. 130; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 95).

Koçńa.r: Koç. Atasözü: **İki koçńa.r başı bir eşiçte bışma.s.** Anlamı: İki koç başı bir tencerede pişmez. Bu, iki bey veya başkasının bir şehir için dalaştıklarında birinin oradan mutlaka çıkması gerektiğini anlatmak için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 503; Atalay, 1985b, s. 381-382; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 278).

Kü.g: Koçların ve vahşi hayvanların kışın aşma (çiftleşme) zamanları. Bundan **kôy kü.gi boldı** denir; "koyun ve benzerinin aşma zamanı geldi" demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 401-402; Atalay, 1985b, s. 132; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 318).

Zak zak: Koçların birbirlerine toslamasını teşvik için kullanılan edat (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 144; Atalay, 1985, s. 333; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 624).

Koç ile İlgili Fiiller

Süsüş: İkki koçńa.r süsüşdi. İki koç süsüştü (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 261; Atalay, 1985a, s. 101; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 436).

Koyun

Kôn: Koyun. Argu lehçesinde (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 404; Atalay, 1985b, s. 140; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 281).

Kôy: Koyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 405; Atalay, 1985b, s. 142; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 288).

Saglık: Koyun. Aslında "sağmal" demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 206)

Dişi koyun. Bu kelime aslında sağılan hayvan anlamındadır (Atalay, 1985, s. 471; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 390)

Renklerine Göre Koyunlar

Başıl kôy: Tepesinde beyaz leke bulunan koyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 169; Atalay, 1985, s. 392; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 107).

Bogrul kôy: Boğazında beyazlık olan koyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 210; Atalay, 1985, s. 481; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 122).

Ça.l kôy: Alacalı (siyah-beyaz) koyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 412; Atalay, 1985b, s. 156; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 145).

Karta.l koy: Alacalı koyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 211; Atalay, 1985, s. 483; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 232).

Kaşga kôy: Vücudu siyah, başı beyaz olan koyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 184; Atalay, 1985, s. 426; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 234)

Koñur kôy: Kestane rengi koyun ve benzeri (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 494; Atalay, 1985b, s. 363; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 283).

Zamana Bağlı Koyun ile İlgili Terimler

İrk: Dört yaşına girmiş koyun[5] (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 20; Atalay, 1985, s. 43; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 209)

Ma.n ya.şlıg kôy: Dört yaşını geçen koyun. Koyundan başkası için söylenmez (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 412; Atalay, 1985b, s. 157).

Şutı: Genç koyun. Asli kelime değildir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 442; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 438)

Kırkayak, örümcek, çıyan gibi böcek. Öz Türkçe değildir (Atalay, 1985b, s. 218; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 438)[6].

Tişek: İki yaşında koyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 167; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 482)

İki yaşını bitirerek üçüne basmış koyun (Atalay, 1985, s. 387).

Özelliklerine Göre Koyunlar

Ta.z kôy: Boynuzsuz koyun (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 408; Atalay, 1985b, s. 148; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 459).

Etlig kóy: Kesmek için getirilen koyuna denir (Atalay, 1985, s. 49; Atalay, 1985, s. 101; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 184).

Koyun ile İlgili Nesneler ve Mekânlar

Çewşe.n: Koyunun yükünü kırkmada kullanılan makas (kırkı). Çigil lehçesi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 505; Atalay, 1985b, s. 385).

---

5 Atalay, dört yaşına girmek üzere diyerek yaklaşıklık belirtmektedir.

6 Kaçalin ve Ölmez kelime yanına ? koymuşlardır.

Kası: Koyun ve benzeri için tahtadan ağıl. Bundan **kası bâdım** denir; ağıl çattım demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 444; Atalay, 1985b, s. 224; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 233).

Koyun ile İlgili Organ Terimleri

Kergük: Koyunun işkembesinde kırkbayırla beraber, kırkbayıra benzer bir şey (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 321; Atalay, 1985a, s. 289; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 254).

Kôy kudrukı: Koyunun yağlı kuyruğu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 206; Atalay, 1985, s. 472).

Koyun ile İlgili Diğer Terimler

Bê: Koyun melemesinin anlatımı. **Kôy bêle.di.** Koyun meledi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 437; Atalay, 1985b, s. 206).

Kôy yılı: Koyun yılı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149; Atalay, 1985, s. 346; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 288)

Koyun ile İlgili Fiiller

Koyunun, gece veya gündüz bir kurttan ve benzerişeylerden ürkmesi **Ürk: Kôy ürkti.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 522; Atalay, 1985b, s. 420; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 543), koyunun yavrulaması (döllemesi, kuzulaması) **Töle: Kôy töle. di.** Oğuzcadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 464; Atalay, 1985b, s. 271; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 493), koyun ve benzerinin semizleşmesi (yağlanması) **Semri: Kôy semri. di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 467; Atalay, 1985b, s. 281; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 405), koyunların kestane rengine dönmesi **Końra: Kôy końra. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 514; Atalay, 1985b, s. 402; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 283), koyunun kısırlaşması ve gebe kalmaması **Yoza: Kôy yoza.dı**. Erkeği ile çiftleşip gebe kalmayan (döl tutmayan) her hayvan için de aynıdır. Sadece kısır olduğunda kısraklara **Bî kısır boldı** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 385; Atalay, 1985b, s. ; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 608), koyunun melemesi **Bele: Kôy bele.di (**Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 464; Atalay, 1985b, s. 270; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 111), koyunun yağının artması, yağlı olması **Yakrılan: Kôy yakrılandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 434; Atalay, 1985b, s. 203; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 554), koyunun serbest kalması, bağından kurtulması **Boşan: Kôy boşandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 273; Atalay, 1985a, s. 142; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 126), koyunun bütün otları yemesi, yerde hiçbir şey bırakmaması ve yeri toz kalkar hâle getirmesi **Toprat: Koy otug toprattı (**Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 336; Atalay, 1985a, s. 330; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 500).

Koyunların sayılması **Kôy sâdım** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 457; Atalay, 1985b, s. 250), derisinin soyulması **Soyul: Kôy teri.si soyuldı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 429; Atalay, 1985b, s. 190; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 423), koyunun bağlanması **Ban: Kôy bandı.** Herhangi bir şey iple bağlanınca aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 241; Atalay, 1985a, s. 27; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 101). Koyunun dağa doğru sürülmesi **Başlan: Kôy tâgka başlandı** Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 302; Atalay, 1985a, s. 238; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 107), bağlanması **Baglan: Kôy bağlandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 302; Atalay, 1985a, s. 238; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 98).

Koyunlar yerlerinden kaldırılıp meraya doğru sürüldükleri zaman **ȫr: Kôy ȫrdi** denir. Koyunlar geceleyin (başıboş) otladıkları zaman da bu fiil kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 89; Atalay, 1985, s. 173; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 379). Koyun ve benzerlerinin başının kılının yakılması **Ütül: Koy başı ütüldi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 96; Atalay, 1985, s. 193; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 546), adamın koyun ve benzeri şeyleri sağması **Sag: Er kôy sagdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 237; Atalay, 1985a, s. 15; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 390), onun koyunu et hâline getirmesi **Etle: Ol kôyug etle.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 126; Atalay, 1985, s. 284; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 184), koyunun et hâline getirilmesi **Etlel: Kôy etleldi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 130; Atalay, 1985, s. 295; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 184), koyunun et hâline gelmesi için emir vermesi **Etlet: Ol kôy etletti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 119; Atalay, 1985, s. 264; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 184). Onun koyun ve benzeri şeyleri ürkütmesi **Ürküt: Ol kôy ürkütti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 118; Atalay, 1985, s. 263; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 543), koyunun şahdamarını kesmesi **Özekle: Ol kôyug özekle.di.** Şahdamarına vurunca da aynı fiil kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 134; Atalay, 1985, s. 306; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 385), koyunu yatırmadan ayakta kesmesi **Örü.le: Ol kônug örü.le.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 135; Atalay, 1985, s. 309; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 381), koyun ve benzerine yem (ot) vermesi **İktü.le: Ol kôy iktü.le.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 138; Atalay, 1985, s. 317; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 205), koyunu yüzüp uzun parçalara ayırması; koyunu yüzüp pastırma yapması **Keǰir: Ol kôyug keǰirdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 253; Atalay, 1985a, s. 76; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 246), ona koyun ve benzeri şeyleri yüzdürmesi **Yüztür: Ol aṅar kôy yüztürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 387; Atalay, 1985b, s. 95; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 623), adamın elbisesini çıkarması **Suçul: Er tônın suçuldı.** Koyunun derisi yüzülünce de aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 267; Atalay, 1985a, s. 122; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 426). Koyunu ve benzeri şeyleri kırkması **Kırk: Ol kôyın kırkdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 523; Atalay, 1985b, s. 422; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 269), **Yuṅla: Ol kôyın yuṅla. dı** (Er-

cilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 514; Atalay, 1985b, s. 404; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 615), koyunun kulaklarını keserek onlara işaret koyması **İne: Ol koyun ine. di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 460; Atalay, 1985b, s. 256; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 189), koyuna keçi katması **Ol kôyka eçkü koşdı.** Bir şeyi bir şeye katmak da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 237; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 286). O, koyuna keçi kattı, arkadaş etti. Herhangi bir şey bir başkasına eş, öğür yapılırsa yine böyle denir (Atalay, 1985a, s. 14). Koyun ve benzerinin derisini soymada yardımcı olması **Soyuş: Ol mańa teri soyuşdı**. Ağaç ve yumurta soymak da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 428; Atalay, 1985b, s. 188; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 423). Adamın koyun ve benzerinin derisini yüzmesi **Soy: Er kôyug – kônug soydı.** Şu atasözünde geçer: **Bir tilkü teri. sin iki la soyma.s.** Anlamı: Bir tilkinin derisi iki defa soyulmaz. Bir insandan hayır görüp de ikinci defa isteyen için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 455; Atalay, 1985b, s. 244; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 423). Onu koyun ve benzerini gütmesi **Kūd̦: Ol kôy kūd̦ti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 529; Atalay, 1985b, s. 441; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 317), koyun ve benzeri güttürmesi **Kü.ttür: Ol ańar kôy kü.ttürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 428; Atalay, 1985b, s. 187; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 324), koyunu bağlatması **Ol kôyug ba.turdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 430; Atalay, 1985b, s. 192), koyun doğurtması (kuzulatması) **Tölet: Ol kôy töletti.** Oğuzcadır. Aslı yeni doğan çocuğun tüyünün dökülmesidir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 330; Atalay, 1985a, s. 310; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 493). Onun koyunu sayması **Sana: Ol ko. yın sana. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 465; Atalay, 1985b, s. 274; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 394), koyunlarına baharı yaylada geçirtmesi; yaylada yaylatması **Yazlat: Ol kôyın yazla. gda yazlattı.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 344; Atalay, 1985a, s. 355; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 585).

Kuzu

Baldır kozı[7]: Doğurma zamanının başlangıcında doğan kuzuya denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 199; Atalay, 1985, s. 456; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 100).

Kozı: Kuzu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 444; Atalay, 1985b, s. 224; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 288).

Toklı: Altı aylık kuzu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 186; Atalay, 1985, s. 431; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 487).

Kuzu ile İlgili Fiiller

Kuzu ve benzerinin boynuzunun çıkması **Müńüzlen: Kozi müńüzlendi**

7 Atalay: kuzı

(Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 516; Atalay, 1985b, s. 408; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 355), dişi koyunlara katılan kuzu **Koşulga.n: Bu kozı ol sağlık birle koşulga.n.** Başkaları da böyledir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 226; Atalay, 1985, s. 520; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 287). Onun kuzu ve benzeri hayvanların taşağını çıkarması **Arıt: Ol kozı arıttı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 101; Atalay, 1985, s. 208; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 83), kuzusunun ve benzeri şeylerin taşağını koparması (iğdiş etmesi) **Arıgla: Kozı arıgla. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 133; Atalay, 1985, s. 303; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 82), kuzuyu parçalaması ve yandaki çukurda ızgara yapması **Körple: Ol kozı körple.di** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 531; Atalay, 1985b, s. 444; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 300), kuzu kürkü giymesi **İçmeklen: Er içmeklendi.** Kuzu sahibi olduğu zaman da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 137; Atalay, 1985, s. 314; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 204), kuzuyu pişirmesi **Bula: Kozı bula.dı** Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 464; Atalay, 1985b, s. 270; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 132),

Oğlak

Elri: Oğlak derisi. Dal eklenerek eldiri de denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 63; Atalay, 1985, s. 127; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 188).

Ogla.k: Oğlak.

Ogla.k yiliksiz, ogla.n biligsiz.

Anlamı: Oğlanın kemiğinde ilik olmadığı gibi çocukta da akıl yoktur (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 59; Atalay, 1985, s. 119-120; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 358).

Oğlak ile İlgili Fiiller

Oğlağın çepiç olup ve onlardan (çepiç) sayılması **Çepişlen: Ogla.k çepişlendi.** O da altı ay doldurunca olur (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 311; Atalay, 1985a, s. 266; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 152). Oğlağı kuzuya katması **Çat: Er ogla.k kozıka çattı.** Şu örnekte geçer:

Ordulanıp yüksek tagıg ogla.k çata.r
Uygur tatın yuwka alıp yomgın sata.r

Anlamı: Dağın tepesinde pusuya yatan bir adamı niteleyerek diyor ki: O, dağın tepesinde yerleşti. Hâlâ kuzuyu oğlak ve benzerişeylere katmaktadır; yani çobandır. Buna rağmen Uygurlara saldırarak onlardan sürü alır ve onları satar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 324; Atalay, 1985a, s. 294-295; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 149).

Sözlükte oğlak ile ilgili şu atasözü de geçer: **Agı.lda ogla.k togsa arıkda o.tı ön̄er.**

Anlamı: Ağılda oğlak doğsa nehirde otu biter. Rızık kazanmada ağır davrananlara bunun sebebi sorulduğunda bu sözle karşılık verirler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 31; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 82). Bu sav "azık için kaygı çekme" diyecek yerde kullanılır (Atalay, 1985, s. 65).

Öküz

Boyunduruk: İki öküzün boynu üzerine konulan ağaç parçasıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 424; Atalay, 1985b, s. 179; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 127).

Kaltuk: Yaban öküzü boynuzu. Delinir ve onunla kımız ve benzeri şeyler içilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 207; Atalay, 1985, s. 475; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 221).

Kotuz: Yabani öküz, yaban sıpırı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 157; Atalay, 1985, 365, Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 287)

Kotuzlug er: Yaban öküzü sahibi kişi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 217; Atalay, 1985, s. 495; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 287).

Öküz: Öküz

Öküz adhakı bolgınça buza.gu başı bolsa yi.g

Anlamı: Buzağını başı olmak öküzün ayağı olmaktan daha iyidir. Yani kendi kendini yönetmek, başkasına tabi olmaktan iyidir. Bu sav, "başlı başına bulunmak, başkasına uyuntu olmaktan yeğdir diyecek yerde kullanılır" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 28; Atalay, 1985, s. 59; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 376)

Ta.dun: Öküzün bir yaşında olanı (buzağı) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 419; Atalay, 1985b, s. 171; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 439).

Öküz ile İlgili Fiiller

Öküzün böğürmesi **Müńre: Uḍ müńre.di (**Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 514; Atalay, 1985b, s. 403; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 335), onun öküzü böğürtmesi **Müńret: Ol u.ḍnı müńretti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 345; Atalay, 1985a, s. 368; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 335), öküz ve benzerinin süsmesi **Süs: U.d süsdi'**dir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 324; Atalay, 1985a, s. 293; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 436). Adamın öküz sahibi olması **Öküzlen: Er öküzlendi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 129; Atalay, 1985, s. 292; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 376). Celaletli ve akıllı olup kendisinden her türlü ha-

yır beklenen genç için **Bolda.çı buza.gu ökü.z ara belgü.lüg** denir. Anlamı: Öküz olacağı umulan buzağı, öküzler arasında belli olur demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 229; Atalay, 1985, s. 528; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 111). Alışık olduğu bir şeyle korkutulan için **Karı ökü.z baldu.ka korkma.s** denir ve o, ondan korkmaz denir. Anlamı: yaşlı öküz baltadan korkmaz demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 522; Atalay, 1985b, s. 421-422; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 285).

Sığır

U.d yılı: Sığır yılı (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 521)

Sıgırlıg er: Sığırlı kişi demektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 217; Atalay, 1985, s. 495; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 411).

Sığır ile İlgili Fiiller

Kişinin (o) onu sığır sayıp onlara mensup kabul etmesi **Sıgırla: Ol anı sıgırla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 483; Atalay, 1985b, s. 331; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 411).

Evcil Hayvanlar

Kedi

Çetük: Kedi. Oğuzca (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 167; Atalay, 1985, s. 388; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 154)

Küvük çetük: Erkek kedi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 167; Atalay, 1985, s. 388; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 154).

Küwük mü.ş: Erkek kedi. Çiğil lehçesinde (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 169, 416; Atalay, 1985, s. 391, 165).

Köpek

Barak: Çok tüylü köpek. En hızlı koşan ve avı en iyi koruyan köpektir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 162; Atalay, 1985, s. 377; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 102).

It: Köpek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 16)

İt, köpek (Atalay, 1985, s. 35; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 201)

It yılı: Köpek yılı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149; Atalay, 1985, s. 346; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 201)

Kançık: Dişi köpek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 207; Atalay, 1985, s. 475; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 224).

Ke.h ke.h: Köpeği çağırmak için kullanılan bir edat (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 395; Atalay, 1985b, s. 118; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 247).

Kesgük: Tasma (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 321; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 256).

Halta, köpeğin boynuna geçirilen halka, tasma (Atalay, 1985a, s. 289).

Kunduz: Kunduz. Su köpeğidir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 200; Atalay, 1985, s. 458; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 308).

Kutuz ıt: Kuduz köpek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 157; Atalay, 1985, s. 365; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 314).

Mejek: Köpek pisliği (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 169; Atalay, 1985, s. 392; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 332).

Tayga.n: Köpeklerden beli en ince ve kulakları en sarkık olanı (tazı). Atasözü: **Tayga.n yügrükin ti.lkü sewme.s.** Anlamı: Tilki hızlı koşan ve koşarken havlayan köpeği (tazıyı) sevmez. Bu, aralarındaki meziyet fazlalığından dolayı birbirlerinden nefret eden iki âlim için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 421; Atalay, 1985b, s. 174-175; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 458).

Tükü tükü: Köpek eniği çağrılırken kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 447; Atalay, 1985b, s. 229; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 510).

Baraglıg kişi: Tüylü köpek sahibi kişi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 218)

Barak soyundan köpeği olan kişi (Atalay, 1985, s. 497; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 102).

Köpek ile İlgili Fiiller

Köpeğini devamlı havlatana **Ulutga.n: Bu er ol ıtın ulutga.n** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 80; Atalay, 1985, s. 156; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 526). Köpeği av için teşvik etmesi **Üşkür: Ol ıtıg keyikke üşkürdi. Yıla.n üşkürdi. Us üşkürse ölü.r.** Anlamı: Köpeği av için teşvik etti. Yılan ağzıyla üfledi. Kerkes kuşu insanın yüzüne ıslık çalarsa o insanın öleceğine işarettir, uğursuzluk sayılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 108; Atalay, 1985, s. 228; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 545). Adamın köpeği ve benzeri şeyleri kovması **Sür: Er ıtıg sürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 234; Atalay, 1985a, s. 7; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 434). Onun köpeği kapsın diye ona doğru kışkırtması **Tütür: Ol ańar ıt tütürdi. Tütgürdi** de denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 252; Atalay, 1985a, s. 73; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 518). Onun köpeğini havlatması (ürdürmesi) **Kerit: Ol ıtın keritti** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 328; Atalay, 1985a, s. 305; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 255), adamın köpeğe taşla vurması **Taşla: Ol ıtıg taşla. dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 471;

Atalay, 1985b, s. 294; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 453), adamın köpeğine taş fırlatması **Salıńu.la: Er ıtıg salıńu.la.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 517; Atalay, 1985b, s. 410; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 393), onun köpeğe kesek atması **Kesle: Ol ıtıg kesle. di.** O, köpeğe kesek attı; kesekle köpeği kovması (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 473; Atalay, 1985b, s. 300; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 256).

Köpeğin devamlı avını araması **Eḏerge.n: Bu ıt ol keyikni eḏerge.n.** Bu söz, devamlı hakkını arayan adamı da niteler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 80; Atalay, 1985, s. 157; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 187). Köpeğin av hayvanlarını yakalayıp öldürmesi (yıkması) **Bas: It keyikni basdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 236; Atalay, 1985a, s. 10; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 105). Köpeğin avını kovalaması **Kow: It keyikni kowdı.** Birisi bir şeyi kovalar ve peşinden koşarsa aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 238; Atalay, 1985a, s. 15; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 288). Köpek ve benzerlerinin soğuktan hırlaşıp titreşmeleri **Kasnaş: It kamug tumlugdın kasnaşdı.** Başkası da böyledir. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 297; Atalay, 1985a, s. 221; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 233). Köpeğin, geyik ve benzeri hayvanları tutması **Tut: It keyik tuttı.** Herhangi bir kimse bir şey alınca da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 323; Atalay, 1985a, s. 292; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 504). Köpeğin ısırmak için insana saldırması **Çapıt:It kişike çapıttı.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 325.; Atalay, 1985a, s. 298; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 148), köpeğin yabani hayvanı kaçırtması **Tezit: It keyikni tezitti.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 328; Atalay, 1985a, s. 305; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 471), köpeğin ava yapışması **Yapış: It keyikke yapuşdı.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 379; Atalay, 1985b, s. 70; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 565), köpeğin pislemesi **Sırı: It sırı.dı.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 461; Atalay, 1985b, s. 262; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 414), **Kara.la: It kara.la.dı.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 480; Atalay, 1985b, s. 324; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 228), adamın bacağını ısırması **Butla: It erig butla.dı.** Biri bir başka adamın bacağına vurursa yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 470; Atalay, 1985b, s. 291; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 137). Köpeğin ceylanı kovalaması ve onu yakalamak için peşinden gitmesi **Sürgi.le: It keyikni sürgi.le.di.** Herhangi birinin bir şeyin ardından koşup onu yakalamak için saldırması da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 490; Atalay, 1985b, s. 353; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 434). Köpeğin yavrulaması; eniklemesi, enik sahibi olması **Enüklen: It enüklendi.** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 130; Atalay, 1985, s. 294; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 176). **Enükle: It enükle. di. Arsla.n enükle.di.** Anlamı: Köpek yavruladı. Aslan yavruladı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 134; Atalay, 1985, s. 308; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 176). Köpeğin havlaması **Ker: It kerdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 235; Atalay, 1985a, s. 8; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 253).

Çok ısıran köpek **Isırga.n: Isırga.n ıt'**dır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 80; Atalay, 1985, s. 156-157; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 201). Köpeğin havlaması **Ür: It ürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 86; Atalay, 1985, s. 164; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 543), ısırması **Isır: It ısırdı.** Şu örnekte geçer: **It ısırma.s at tepme.s time.** At tepmez, it ısırmaz deme çünkü bu onların huylarıdır (onların yaratılışı o yoldadır) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 91; Atalay, 1985, s. 178; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 200). Köpeğin penisinin dişi köpeğe ilişmesi **İliş: Kançık ilişdi. Aḏgır ilişdi.** At veya devenin aygırlarından ikisi birbirlerini ısırdı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 94; Atalay, 1985, s. 188; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 207). Köpek ile ilgili şu örnek de sözlükte yer almaktadır:

Itım tu. tup koḏı çaldı
Anıń tūsin kıra yuldı
Başın alıp koḏı saldı
Boguz alıp tükel bogdı

Köpeği niteleyerek diyor ki: O, kurdu yere çaldı. Tüyünü yoldu, arkasına fırlattı. Boğazını ısırdı ve onu boğdu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 240; Atalay, 1985a, s. 24; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 145).

Sürüngenler

Kertenkele

Ajlań: Oğuzcada kertenkele. İki çıkak arasındaki ze ile (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 57).

Kaya keleri (Atalay, 1985, s. 116; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 70).

Boynak: Kertenkele. Hayvandır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 421)

Yılana ağı veren, keler (Atalay, 1985b, s. 175; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 127).

Keler: Kertenkele (keler) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 156; Atalay, 1985, s. 364; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 248).

Timsah

Ala.va.n: Timsah (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 71; Atalay, 1985, s. 140; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 73).

Neg: Timsah (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 411; Atalay, 1985b, s.155; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 356).

Neg yılı: Timsah yılı (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 356)

Yılan

Böke: Büyük yılan (ejderha). Atasözü: **Yiti başlıg yil böke.** Anlamı: Yedi

başlı yılan. Kahramanlar da bununla adlandırılabilir… (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 446; Atalay, 1985b, s. 227; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 128).

Neg yıla.n: Yılan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 411; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 356)

Ejderha (Atalay, 1985b, s. 155).

Ok yıla.n: İnsan ve başkasına kendisini fırlatan yılan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 360; Atalay, 1985b, s. 29; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 362).

Sôgan yıla.n: Büyük fakat zararsız yılan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 176; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 420)

Tulum gibi iri bir yılan (Atalay, 1985, s. 409)

Sowuşga.n: Sarılık. Bu da karında bir yılandır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 226)

Soğulcan yüzünden olan sarılık hastalığı; bu karında bir yılandır (Atalay, 1985, s. 519)

Şerit, tenya dedikleri solucan. Bu, karında bir yılandır (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 423)

Yıla.n: Yılan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 360; Atalay, 1985b, s. 29; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 597).

Yıla.n yılı: Yılan yılı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149, 411; Atalay, 1985, s. 346, 155; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 597).

Yılan ile İlgili Fiiller

Yılan sokması **Sok: Anı yıla.n sokdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 238; Atalay, 1985a, s. 18; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 428) ve **Tik: Atıg yıla.n tikti.** Akrep de öyledir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 239; Atalay, 1985a, s. 20; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 478). Nesnenin kıvrılması **Olun: Olundı nêń.** Ağacın etrafında dönmesi gibi döndü. Yılanın titreyip kıvrılması gibi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 99; Atalay, 1985, s. 204; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 363). Yılanın çöreklenip halkalanması **Çokmaklan: Yıla.n çokmaklandı** Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 314; Atalay, 1985a, s. 275; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 162). Ayrıca yılan ile ilgili şu atasözü de sözlükte bulunur:

Yıla.n kendi egri.si.n bilme.s, tewe bóynın egri tîr.

Anlamı: Yılan kendi eğriliğini bilmez; devenin boynunun eğri olduğunu iddia eder. Kendisinde olan ayıba bakmayarak başkasını ayıplayan için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 63; Atalay, 1985, s. 127; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 171).

Diğer Hayvanlar

Karınca

Karınça: Karınca. Oğuzca (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 500; Atalay, 1985b, s. 375; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 230).

Kirpi

Kirpi: Kirpi (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 277)

Oklug kirpi: Oklu kirpi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 180; Atalay, 1985, s. 415; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 277)

Köstebek

Kösürge.n: Bir tür köstebek (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 227; Atalay, 1985, s. 522; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 302).

Kurbağa

Baka: Kurbağa. Bundan alınarak kaplumbağaya **münüz baka** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 445; Atalay, 1985b, s. 226; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 99).

Porsuk

Borsmuk: Kaba ete benzer küçük hayvan. Şişmanlık için örnek verilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 521; Atalay, 1985b, s. 417; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 125).

Sıçan

Ala.nır: Sıçan cinsinden bir şey. Aktavşandır. Türkmenler onu yer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 82; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 72)

Türkmenlerin yediği geleni adındaki küçük bir hayvan (Atalay, 1985, s. 161-162).

Apla.n: Sıçan cinsinden bir hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 59; Atalay, 1985, s. 120; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 81).

Argu.n: Yarım arşın uzunluğunda vücudu olan bir sıçan türü. Onunla duvar yarıklarında bulunan serçeler avlanır. Koyunun üzerine atlarsa koyunun eti sararır. Uyuyan insanın üzerine sıçrarsa, insan idrar tutukluğuna uğrar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 59; Atalay, 1985, s. 120; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 82).

Kösürge: Sıçanlardan bir tür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 214)

Köstebek, tarla sıçanı soyundan bir hayvan (Atalay, 1985, s. 490; Kaça-

lin-Ölmez, 2016, s. 301).

Küzen: Kuş ve köstebek avlamak için kullanılan sıçan cinsinden bir hayvan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 174; Atalay, 1985, s. 404; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 326).

Sıçga.n: Fare (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149, 190; Atalay, 1985, s. 345, 438; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 410)

Sugurlug tâg: Dağ sıçanı olan dağ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 217; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 428)

Tavşanı bol olan dağ (Atalay, 1985, s. 494-495).

Öldeçi sıçga.n mü.ş taşakı kaşı. r.

Anlamı: Ölümü yaklaşan sıçan kedinin taşaklarını kaşır. Bu, ölümüne yol açacak şeyin etrafında dönen kimse için kullanılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 190; Atalay, 1985, s. 438; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 410)

Sıçga.n yılı: Türkçedeki on iki yıldan birinin adı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 190; Atalay, 1985, s. 438; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 410).

Yamla.n: Bir çeşit sıçan (geme) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 365; Atalay, 1985b, s. 37; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 559).

Tavşan

Çekün: Ada tavşanı (dağ sıçanı) yavrusu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 173; Atalay, 1985, s. 402; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 151).

Tawışga.n: Tavşan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149, 224; Atalay, 1985, s. 346, 513; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 457)

Kuşlar

Kuş: Kuşun genel adı. Bunlardan bazıları özel ad alır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 144; Atalay, 1985, s. 331; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 312)

Yırtıcı Kuşlar

Çawlı: Şahin (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 186; Atalay, 1985, s. 431; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 150)

Î.l ku.ş: Akbaba (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 23, 144; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 188)

Kartala benzeyen alacalı bir kuş (Atalay, 1985, s. 49, 332).

Karakuş: Karakuş, tavşancıl (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 443; Atalay, 1985b, s. 221). Kartal (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 227).

Közkünek: Şahine ve kertenkeleye benzer bir kuş. Rüzgâr vasıtasıyla (bir yere) ulaşır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 229; Atalay, 1985, s. 528; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 304).

Lâçın: Şahin, yırtıcı kuşlardandır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 176; Atalay, 1985, s. 410; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 327)

Suńkur: (Sonkur kuşu) Yırtıcı kuşlardan birinin adı. **Togrıl**'dan daha küçüktür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 503; Atalay, 1985b, s. 381; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 429).

Togrıl: Yırtıcı kuşlardan biri. Bin kaz öldürür birini yer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 210; Atalay, 1985, s. 482; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 485).

Us: Akbaba (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 16; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 544)

Kerkes kuşu (Atalay, 1985, s. 36)

"Keldi mańa ta.t
Aydı.m emdi ya.t
Kuşka bölüp et
Seni tile.r us böri"

Anlamı: Bana bir kâfir Uygur geldi; onu öldürdüm; akbaba ve yırtıcı hayvanlar için onu parça parça ettim (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 17; Atalay, 1985, s. 36; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 544)

Ürüń kuş: Ak doğan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 144; Atalay, 1985, s. 331)

Güzel Ötüşlü Kuşlar

Baybayuk: Nağmeleriyle coşku veren bir kuş (Kelebek kuşu denilen bir kuştur). Ağaç dallarına asılı şekilde, zenbile benzer bir yuva kurar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 423; Atalay, 1985b, s. 179; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 109).

Çekik: (Siyah) Kayalıklarda yaşayan, serçeye (kızkuşuna) benzer alacalı bir kuş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 319; Atalay, 1985a, s. 287; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 151).

Kargıla.ç: Kırlangıç (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 229; Atalay, 1985, s. 526; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 231).

Kusga.ç: Serçe (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 198; Atalay, 1985, s. 455; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 313).

Sanduva.ç: Bülbül. Şiir

Senden kaçar sanduva.ç
Mende tınar kargıla.ç
Tatlıg öter sanduva.ç
Erkek tışı uçraşur

Anlamı: Yaz ve kışın münazarasını niteleyerek kışa diyor ki: Çalı kuşu senden kaçar. Kırlangıçlar bende mesken tutar. Bülbül nameleriyle neşe saçar. Erkekler ve dişiler bende, yani yazın çiftleşirler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 230, 423; Atalay, 1985, 1985b, s. 529, 178-179; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 394).

Seçe: Serçe. Oğuzca (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 442; Atalay, 1985b, s. 219; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 404).

Keklik: Keklik (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 209; Atalay, 1985, s. 479; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 247).

Semürgü.k: Bülbüle benzer bir kus. Balasagun lehçesinde. Şiir:

Buç buç öter semürgük
Bogzı üçü.n meńlenü.r

Anlamı: Nağmeleriyle öten kuş acıkınca boğazı için tane toplar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 321; Atalay, 1985a, s. 290; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 405).

Tartar: Kumruya benzer bir kuş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 212; Atalay, 1985, s. 485; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 451).

Ula. r: Keklik[8] (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 60; Atalay, 1985, s. 122; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 525).

Ularlıg tâg: Kekliği olan dağ (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 76; Atalay, 1985, s. 148; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 526).

Diğer Kuşlar

Aya yersgü: Yarasa. Çiğil lehçesi. Bazıları bunu **yarısa** diye adlandırır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 526; Atalay, 1985b, s. 433).

Balıkçın: Balık avlayan beyaz (ak) bir kuşun adı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 224; Atalay, 1985, s. 512; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 101).

Kara kuş: Tavşancıl (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 144; Atalay, 1985, s. 331; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 227)

---

[8] Ercilasun-Akkoyunlu; Kaçalin-Ölmez cinsiyet ayrımına giderek "erkek keklik" olarak belirtmişlerdir.

Karga: Karga **Karga karı.sın kim bilir kişi ala.sın kim tapa. r.** Karganın ihtiyarını gencini kim ayırt edebilir. Aynı şekilde insanın içini kim bilebilir. Şiir:

Karga kalı bilse muńın ol buz soka.r
Awçı yaşıp tuzak tapa meńke yaka.r

Anlamı: Karga mihnet ve açlık hissederse buzu bile gagalar. Avcı kendini sakladığı takdirde, (karga) yemi görünce aldırmadan tuzağa bile girer (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 185; Atalay, 1985, s. 425; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 228)

Kaşgalak: Ördekten küçük, bir tür su kuşu. Şiir:

Tańda bile körse mini ördek ata.r
Kalwa körüp kaşgalakı suwka bata.r

Anlamı: Kuşu avlamasını niteliyor. Ördek, şu tan vaktinde beni temrensiz okla görse bu kuş suya batar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 229; Atalay, 1985, s. 528; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 234).

Kekük: Kerkenez (Seksek kuşu). Kemiği büyüde, aşkta ve onun için hazırlanan büyüde kullanılan bir kuş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 319; Atalay, 1985a, s. 287; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 247).

Kıl kuş / Kıl kuɋruk: Kılkuyruk. Ördeğe benzer bir kus. İlkbaharda gelir. Beyler onu birbirlerine hediye ederler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 146; Atalay, 1985, s. 337; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 265).

Kız kuş: Renk bakımından ispinoza benzeyen bir kuşun adı. Üzerine konacakmış gibi insana doğru gelen kuşun adı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s.144, 167)

Tüylerinin rengi bukalemuna benzer, açılınca renkten renge giren bir kuşun adı (Atalay, 1985, s. 332)

Üzerine konmak istercesine, insanın çevresinde kanat çırpan bir kuş (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 273)

Koburga: Baykuş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 214; Atalay, 1985, s. 489; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 284).

Kögürçgü.n: Güvercin (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 521; Atalay, 1985b, s. ; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 291).

Kurugsa.k: Kursak, mide. Kuşun kursağına da denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 220; Atalay, 1985, s. 502; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 312).

Sagızga.n: Saksağan (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 226; Atalay, 1985,

s. 518; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 390).

Sondıla.ç: Çalı kuşu. **Sondıla.ç îşı erme.s örtgü.n tepme.k.** Anlamı: harman dövmek çalı kuşunun işi değildir. Bu, güçsüz birinin güç gerektiren bir iş yapmak istemesi, fakat gücü yetmemesi durumunda söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 229; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 421). Yunt kuşu, çayır kuşu (Atalay, 1985, s. 526).

Tewe kuş: Deve kuşu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 144; Atalay, 1985, s. 332)

Torı. gâ: Kuşlardan tarla kuşu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 420)

Turga kuşu, bir çeşit serçe (Atalay, 1985b, s. 174).

To.ḏ: Toy kuşu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 397; Atalay, 1985b, s.121 ; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 483).

To.y: Toy kuşu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 405; Atalay, 1985b, s. 142; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 491).

Ü.hi: Baykuş. Türklerin çoğu kef ile buna **ügi** derler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 450; Atalay, 1985b, s. 238; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 538).

Yaba kulak: Kuşlardan baykuş (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 372; Atalay, 1985b, s. 56; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 563).

Yańa.n: Sadece başı beyaz olan alakarga (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 501; Atalay, 1985b, s. 376).

Yu.n kuş: Tavus (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 144, 407; Atalay, 1985, s. 332, 1985b, s. 144-145; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 623).

Yü.g: Kuşun tüyü (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 406; Atalay, 1985b, s. 143; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 620).

Su Kuşları

Kugu: Kuğu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 445; Atalay, 1985b, s. 225; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 306).

Kuşlar ile İlgili Diğer İfadeler

Kuş kudrukı: Kuş kuyruğu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 206; Atalay, 1985, s. 472).

Ta.h ta.h: Şahini gönderdikten sonra çağırmak için kullanılan bir edat. He (h) duraklama içindir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 395; Atalay, 1985b, s. 117; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 440).

Tumşuk: Kuşun gagası (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 205; Atalay, 1985, s. 469; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 500).

Uya: Kuş yuvası (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 41; Atalay, 1985, s. 85; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 534).

Bala: Kuş yavrusu. Yırtıcı olsun olmasın bütün hayvanların yavruları için küçükken, buradan alınarak bu kelime kullanılır. Bundan **kuş bala.sı kusunçıg, ıt bala.sı oxsançıg** denir. Anlamı: Kuşun yavrusu, tüyleri çıkmadan önce göreni tiksindirir. Köpeğin yavrusu ise bir oyuncak gibi görünür. Büyüdükleri zaman ise iş tersine döner (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 447; Atalay, 1985b, s. 232; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 100).

Çılga.y: Kuş kanadının ön yelekleri (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 452; Atalay, 1985b, s. 241; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 145).

Meń: Kuş yemi. Bu, kuşların gagaladıkları tanelerin adıdır. Atasözü: **Kuş tôrka meń üçün ılınu. r.** Anlamı: Kuş, içindeki yem için tuzağa takılır. Bu, rızık ararken birinin sevmediği bir duruma düşmesi hâlinde söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 493; Atalay, 1985b, s. 358; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 332).

Kuşlar İle İlgili Fiiller

Devamlı kuş uçuran adama **Uçurga.n: Bu er ol kuşıg uçurga.n** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 80; Atalay, 1985, s. 156; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 521). **Uçur: Ol kuş uçurdı.** Onun kuşu elinden kaçırması **Içgın: Ol kuşnı eligdin ıçgındı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 115; Atalay, 1985, s. 253; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 520), adamın kuşu hedef alması; nişanlaması **Amaçla: Er kuşug amaçla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 131;Atalay, 1985, s. 299; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 76), kuşun kanadını bağlaması **Sap: Ol kuş kanatın sapdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 233; Atalay, 1985a, s. 4; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 395), doğan ve benzeri kuşları pisletmesi **Sańlat: Ol kuşnı sańlattı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 346; Atalay, 1985a, s. 369; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 395), beyin kuş avlaması **Kuşla: Beg kuşla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 473; Atalay, 1985b, s. 299; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 313), onun kuşu ve oku uçurması **Teńtür: Ol kuş teńtürdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 512; Atalay, 1985b, s. 397; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 464),

Kuşun uçup talihin (devletin9 gitmesi **Uç: Kuş uçdı. Anıń kutı uçdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s 85; Atalay, 1985, s. 163-164; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 520), kuş ve benzeri şeylerin kalkması **Kop:Kuş kopdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 233; Atalay, 1985a, s. 4; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 283), kuşun, taneleri gagasıyla alması **Sok: Kuş meń sokdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 238; Atalay, 1985a, s. 18; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 428), kuşun

bir şeyin üstüne çullanması **Çok: Kuş çokdı.** Şu örnekte geçer:

Eren kamug artadı nêńler uḏu
Tawa.r körüp uslayu eske çoka.r

Anlamı: Mala tamah edince insanların ahlakı bozuldu. Malı gördüklerinde, akbabanın leşe çullandığı gibi onun üzerine çullandılar (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 238; Atalay, 1985a, s. 17; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 162). Kuşun kanat çırpması **Talpır: Kuş talpırdı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 282; Atalay, 1985a, s.173; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 442). **Talwır talpırdı.** Gelin çardağı uçuştu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 282), keklik dalbındı (Atalay, 1985a, s. 173), kuş kanat çırptı (Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 442).

Kuş yavrusunun (palazının) tırnaklarının (kıynağının) çıkması **Tarmaklan: Bala tarmaklandı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 313; Atalay, 1985a, s. 274; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 450):

Tıgraklanıp sekirtti
Erin atın yügürtti
Bizni kamug eńitti
Andag sūke kim yete.r

Anlamı: Savaşta saldıran bir adamı niteleyerek diyor ki: Adam dayanıklılık gösterdi; sonra bize saldırdı; Atlarını ve adamlarını koşturttu. Yaptıklarıyla bizi hayretlere düşürdü. Böyle bir orduya kim karşı koyabilir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 314; Atalay, 1985a, s. 274-275).

Erkek kekliklerin ıslık çalar gibi ötüşmesi **Sıkrış: Ula.r barça sıkrışdı.** Yılanlar ve benzeri şeyler ıslık sesi çıkarırlarsa da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 294; Atalay, 1985a, s. 213; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 413). Kuşun bir şeyin üzerine konması **Ko.n: Kuş ko.ndı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 427; Atalay, 1985b, s. 184; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 282), kuşların ötmesi **Sayraş: Kuşla.r sayraşdı.**

Yaruk yulduz togarda oḏnu kelip bakar men
Sa. tu. layu sayraşıp tatlıg ünün kuş öte.r

Anlamı: Parlak yıldız doğduğu zaman uykudan uyandım. Ağaçlara bakıyorum ve kuşların tatlı, coşkulu nağmelerle terennüm ettiklerini duyuyorum (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 431; Atalay, 1985b, s. 194; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 404). Kuşun yuva yapması ve yuva edinmesi **Uya.la: Kuş uya.la.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 482; Atalay, 1985b, s. 328; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 534), kuşun pislemesi **Sańla: Kuş sańla.dı** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 514; Atalay, 1985b, s. 403; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 395), kuşun havalanması **Teń: Kuş teńdi.** Ok da göğe doğru fırlatılıp gözden kaybolursa

ok teńdi denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 509; Atalay, 1985b, s. 390; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 463). Bülbülün nağmeler çıkararak ötmesi **Sayra: Sanduva.ç sayra.dı**'dır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 477; Atalay, 1985b, s. 311; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 404).

Ötgün: Karga kâzka ötgünse butı sınu.r

Anlamı: Karga kuvvette ve uçmakta kazı taklit ederse ayağı kırılır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 116; Atalay, 1985, s. 254; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 382).

Kümes Hayvanları

Taka.gu: Horoz ve tavuk için genel addır. (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 194; Atalay, 1985, s. 447; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 440).

Takuk: Tavuk. Türkmen lehçesinde (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 319; Atalay, 1985a, s. 286; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 440).

Yumurtga: Tavuk ve diğer kuşların yumurtası. İnsan ve sair hayvanların "taşağına" da **yumurtga** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 526; Atalay, 1985b, s. 433; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 614).

Horoz

Erkek taka.gu: Horoz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 194; Atalay, 1985, s. 447; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 440).

Yalıg: Horozun ibiği. Bundan **takuk yalıgı** denir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 353; Atalay, 1985b, s. 13; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 556).

Soya. gu: Horozun (ayağındaki) mahmuzu (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 420; Atalay, 1985b, s. 174; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 423).

Kaz

Kâz: kaz (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 409; Atalay, 1985b, s. 149; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 243).

Tavuk

Taka. gu yılı: Tavuk yılı (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 149, 194; Atalay, 1985, s. 346, 447; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 440).

Tışı taka. gu: Tavuk (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 194; Atalay, 1985, s. 447; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 440).

Tavuğu olan kişiye ise **Takuklug er:** Tavuklu kişi (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 218; Atalay, 1985, s. 497; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 440) denir.

Yazı. dakı süwli.n eḏergeli ewdeki taka. gu ıçgınma

Anlamı: Sülün avlamaya çıkıp da evdeki tavuğu elden kaçırma. Bu, insanın, olmayan bir şeyi elde etmek uğruna elinde bulundurduğu şeyleri harcamaktan vazgeçmesi için söylenir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 194; Atalay, 1985, s. 447; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 440).

Kümes Hayvanları ile İlgili Fiiller

Horozun ibiğinin çıkması **Yalıglan: Takuk yalıglandı.** Atın yelesi de aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 393; Atalay, 1985b, s. 114; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 556). Horozun dövüşmek üzere kabarması **Taka. gun ürperdi** (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 105; Atalay, 1985, s. 217; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 543), ördek ve benzerinin kamışlık veya eşya döküntülerinin arasına girip saklanması **Siń: Ördek kamışka sińdi.** Herhangi biri bir şeye girerse, mesela adam bir insanın evine ve benzeriyerlere izinsiz girerse yine aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 509; Atalay, 1985b, s. 391). Kazın ses çıkarması **Kań: Kâz kań etti.** Bu, buna benzer her şeyin çıkardığı sesin anlatımıdır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 493; Atalay, 1985b, s. 358).

Akturur kö. züm yula.k
Tüşlenür ördek yuga.k

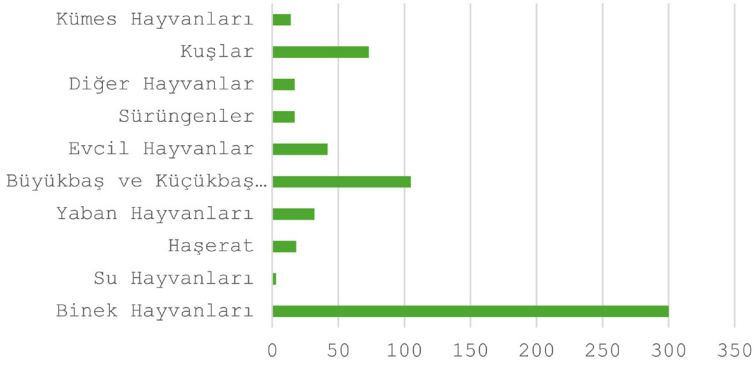
Anlamı: Gözlerinin yaşını pınar gibi öyle akıtır ki onlar birikip göl olur. Ördek ve benzeri su kuşları oraya iner (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 106; Atalay, 1985, s. 222; Kaçalin-Ölmez, 2016, s. 71).

Sonuç

Yapılan bu çalışmada *Divânû Lugâti't Türk*'ün Besim Atalay, Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu ve Mustafa Kaçalin-Mehmet Ölmez neşirleri taranmış, sözlükteki hayvan adları, hayvanlar ile ilgili fiiller, içerisinde hayvanlar ile ilgili ifadelerin geçtiği örnekler ve hayvanlar ile ilgili diğer ifadeler (eşyalar, mekân isimleri, zaman unsurları) tespit edilmeye çalışılmıştır. Ulaşılan kelimeler "binek hayvanları, su hayvanları, haşerat, yaban hayvanları, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, evcil hayvanlar, sürüngenler, kuşlar, kümes hayvanları ve diğer hayvanlar" olarak tasnif edilmiştir. Aşağıda yer alan grafik sözlükteki kelimelerin türlere göre genel dağılımını göstermektedir. [9]

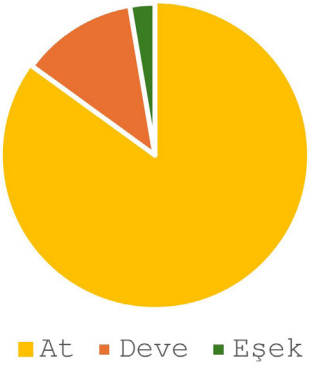
[9] Tablolardaki sayısal veriler yaklaşıklık belirtmektedir.

Tablo 1: Türlere Göre Dağılım

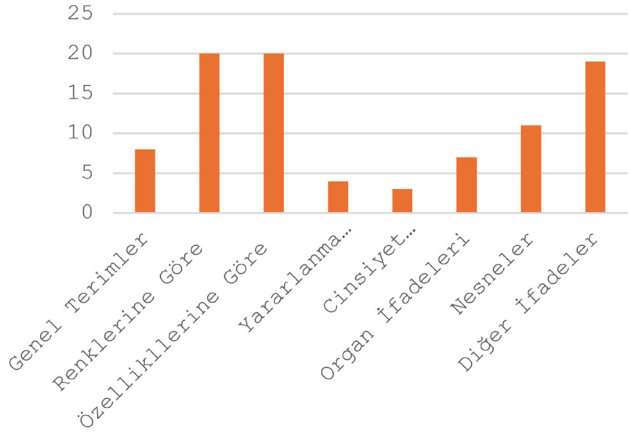
Tarama sırasında gözden kaçan kelimelerin olma ihtimali veya kelimelerin metin içerisinde gösterildiği şekilde farklı anlamlarda okunması sebebiyle kesin sayılar vermek doğru olmamakla birlikte sözlükte hayvanlarla ilgili en fazla kelimenin geçtiği başlık "binek hayvanları" olmuştur. Başlık altında "at, deve ve eşek" ile ilgili terimler yer almaktadır. Binek hayvanları ile ilgili kelimelerin hayvanlara göre kullanım sıklığı ise şöyledir:

Tablo 2: Binek Hayvanları

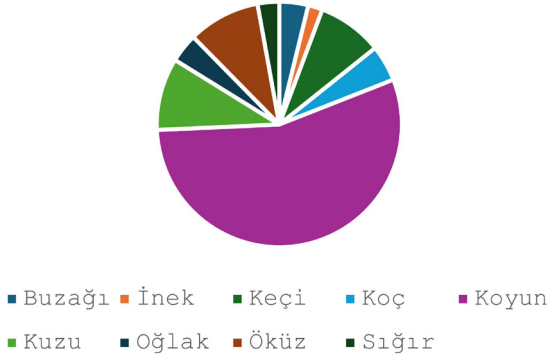
Binek hayvanları ile ilgili kelimelerin büyük çoğunluğu ata aittir. Divânû Lugâti't Türk'te at ile ilgili kelimelerin sayısı hem isimlerde hem de fiillerde diğer tüm hayvanlardan daha fazladır. Türk'ün kanadı olarak tanımlanan; etinden, sütünden, gücünden ve belki de en önemlisi hızından yararlanılan at büyük bir üstünlüğe sahip olmuştur. Sözlükte atlar tanıtılırken renkleri, cinsiyet özellikleri, huyları, yararlanılma amaçları gibi unsurlar dikkate alınmıştır. Aşağıdaki grafik ise Divânû Lugâti't Türk'te atlarla ilgili ifadelerin dağılımını göstermektedir:

Tablo 3: At ile İlgili İfadelerin Dağılımı

Binek hayvanlarından sonra en fazla sayıda kelimenin geçtiği hayvan türü ise büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardır. Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar içinde sözlükte hakkında en fazla bilgiye ulaştığımız hayvan koyun olmuştur:

Tablo 4: Büyükbaş ve Küçükbaş Dağılımı

Yünüyle, derisiyle ve en önemlisi etiyle bozkırda yaşayan insanın destekçisi olan koyunun öne çıkması anlaşılırdır. Nitekim sözlükte koyunların et hâline getirilip pastırma yapılması ile ilgili fiillerin sayısı dahi birden çoktur. Büyükbaş-küçükbaş hayvan sayısını ise kuşlar, evcil hayvanlar ve yaban hayvanları takip etmiştir.

Yukarıda gösterilmeye çalışılan değerler bizlere neyi anlatmaktadır? Kaşgârlı Mahmud'un eserinde hayvan isimlerini bu kadar sık kullanması ve bu hayvanlar içerisinde at başta olmak üzere binek hayvanlarına, büyükbaş-küçükbaş hayvanlara ağırlık vermesi tesadüfî midir?

Divânû Lugâti't-Türk'ün yazarı Kâşgarlı olmakla birlikte gerçek yaratıcısı, ortaya çıkaranı coğrafyadır. Metne malzeme sağlayan, göz alabildiğine uzanan Asya'nın bozkır coğrafyası, insanı kendi şartlarıyla beslemiş ve yetiştirmiştir. Yurt olmaktan fazlasını vermeyen toprak hayvanı insana dost eylemiştir. Bu dost; yeri geldiğinde yareninin karnını doyurmuş, yeri geldiğinde ayazdan korumuş ve yeri geldiğinde de onu kıştan yaza yazdan ise kışa taşımıştır. Hayvancılığa dayalı iktisadi hayatta insanlar hayvanların etinden, sütünden, derisinden, kılından, tüyünden, gücünden yararlanmıştır. Bu bağlamda sözlükte hayvanların sıklığı tesadüfî olmanın aksine yaşam tarzının yansımasıdır.

İnsan ihtiyaç duyduğu, kıymet verdiği canlıları, nesneleri ve davranışları adlandırma gereksinimi duyar. Yeni bir ad koyacak değerde görmediklerini tarif etmekle, genellemekle veya "şey" deyip geçiştirmekle yetinir. Divânû Lugâti't Türk'teki hayvan adlarının çeşitlenmesi de Türk insanının hayvanlarla olan iletişiminin ve hayvana verdiği değerin yansıması olarak yorumlanabilir. Sözlükte özellikle at başta olmak üzere deve, koyun gibi hayvanlar renklerine, özelliklerine, huylarına göre ayrıştırılarak adlandırılmıştır. Hayvancılığa dayalı Türk toplumu, çevresinde iletişim hâlinde olduğu hayvanlara karşı genelleyici değil ayrıştırıcıdır. Günümüzde ihtiyaç ve alışkanlıklarla elektronik eşya demek yerine televizyonun bilgisayardan, telefonun tabletten ayrılması gibi doru at ak yeleliden, huysuz ve asi olan uysaldan, genç yaşlıdan ayrılmış; öne çıkan hayvanların özüne gidilmiştir. Bunu yaparken tüm hayvanlar da aynı kıymeti görmemiştir. At, koyun, kuzu, deve özelliklerine göre ayrıştırılırken su hayvanlarına genel olarak "balık" demekle yetinilmiştir. Farklılığın sebebi insanın hayvan türleriyle kurduğu ilişkinin farklılığıdır. Denize kapalı, tatlı suyla tanışık bir toplumda balıkların çeşitlendirilmesi ada toplumlarında olduğu gibi zengin olmayacaktır. Bugün dahi günümüzde Anadolu insanı için sudaki hayvanların geneli balıktır. Balık türlerinin isimleri ise Türkçe değildir: İstavrit, istakoz, kalamar, …

Divânû Lugâti't-Türk yalnızca hayvan isimlerinin sıralandığı bir sözlük değildir. Ayrıca bir hayvanın bakımı, hastalıklarının tanısı ve bu hastalıkların tedavisi hakkında bilgilerin bulunduğu veterinerlik kitabıdır. Yaşamı hayvanların varlığına bağlı olan Türk toplumu için hayvanlarının sıhhati toplumun refahıdır. Atı iyi olan insan ve toplum hızlanıp büyüyecek, koyunu iyi olan güçlenecek ve köpeği iyi olan sürüsüyle zenginleşecektir. Bugün dahi geçimini hayvancılıkla devam ettiren insanların yeni doğan hayvanlarını ilk günlerinde evlerinde muhafaza ettikleri akla getirildiğinde hayvanların ev hanesinin ayrılmaz bir üyesi olduğu fark edilir.

Sözlükte geçen bu yüzlerce kelimenin bir kısmı bugün dilimizden uzaklaşmış, kullanımdan düşmüştür. Bu durumda Türkçe tehlike altında mıdır? Dil insanla eşzamanlı değişen, olgunlaşan, kimi kelimelerine veda edip yeni kelimeler kazanan, toplumdan etkilenen aynı zamanda toplumu, edebiyatı şekillendiren ve değiştiren malzemedir. Sosyal, iktisadi, kültürel ve bilimsel gelişmeler etkisini dilin üzerinde gösterir. Dile eklenen her yeni kelime kendisine yer açabilmek için kullanımı seyrekleşen kelimelerin yerini alır. Bugün teknolojik gelişmeler ile ilgili dilimize girmiş veya dilimizde doğmuş çok sayıda kelime de sözlükte karşılaştığımız hayvanlar hakkındaki ifadelerin veya diğer kullanımdan düşmüş kelimelerin yerini alarak hüviyet kazanmıştır. Yeri alınan kelimeler de *Divânû Lugâti't-Türk* gibi yazılı kaynaklarda müze değerinde muhafaza edilmiştir.

Sonuç olarak *Divânû Lugâti't-Türk*'te at, koyun, deve, kuşlar başta olmak üzere köpek, öküz, eşek, ayı, örümcek, yılan ve daha fazlası hakkında ifadeler mevcuttur. Bu ifadeler yalnızca isim bölümlerinde değil fiillerin açıklamaları yapılırken veya örneklendirilirken de tekrar tekrar geçmektedir. Ayrıca hayvan hastalıklarıyla ilgili bilgilerin yanında konar göçer hayatın hareketliliğini belirleyen hayvanların üreme, kırpma zamanları gibi takvim ifadeleri de sözlükte bulunmaktadır. Divânû Lugâti't Türk'te hayvanlar hakkında bu kadar çok bilginin yer alması, at pisliği ile deve pisliğinin dahi birbirinden ayrılması, cinsî organı sağlıklı olan koç ile olmayanın birbirinden ayrı adlarla anılması tesadüfî değildir. *Divânû Lugâti't-Türk* yalnızca bir sözlük olmanın ötesinde Türk tarihi, töresi, kültürü, sosyal ve ekonomik hayatının vesikasıdır.

Kaynakça

Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it Türk tercümesi.* Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1985a). *Divanü Lûgat-it Türk tercümesi.* Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1985b). *Divanü Lûgat-it Türk tercümesi.* Türk Dil Kurumu.

Çeneli, İ (1973). Divanü Lugat-it-Türk''te hayvan adları. *Türk Kültürü Araştırmaları, 11-14*, 99-122.

Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin.* Türk Dil Kurumu.

Erkoç, H. İ. (2015). Divanü Lugati't-Türk'te vahşi hayvanlarla ilgili kelimeler ve terimler. *Hacettepe University Journal of Turkish Studies/HÜTAD Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Arastirmalari Dergisi*, (*23*), 117-208.

Gül, M. (2015). Dîvânü Lugâti't Türk'teki hayvan adları üzerine bir inceleme. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, *4*(15), 1-24.

Kaçalin, S. M. ve Ölmez, M. (2016). *Dîvânu Lugâti't-Turk.* Kabalcı.

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TE KIPÇAKÇA OLARAK DEĞERLENDİRİLEN SÖZCÜKLERİN ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİNDEKİ GÖRÜNÜMÜ

*Zeliha TUĞUZ**

Özet

Türk dilinin bilinen ilk sözlüğü *Dîvânu Lugâti't-Türk*; sadece Türk dili ve edebiyatının değil Türk tarihinin, Türk kültürünün, Türk folklorunun en önemli kaynaklarının başında gelmektedir. Türk boylarınca konuşulan ve yazılan dil unsurlarını döneminden çok daha ileri, sistematik bir biçimde tasniflemesinin yanında oldukça köklü bir geçmişe sahip Türk dilinin sözlü hazinelerini kayda geçirmesi bakımından Türk Edebiyatı tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

Kâşgarlı Mahmud yaşadığı dönemdeki Türk lehçelerine ait dil bilgisel özellikleri ve söz varlığını tasnifleyip sözlüğüne dâhil ederek dönemin Türk lehçelerinin semantik, morfolojik, fonetik özellikleri ile ilgili verilerin günümüze kadar taşınmasını sağlamıştır. Çiğil, Kıpçak, Yemek, Oğrak, Oğuz, Tohsı, Uygur, Yağma, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul gibi boyların dili, bulundukları coğrafya, kültürel özellikleri hatta tarihi ile ilgili bilgiler vermiş, bu yönüyle eserini ansiklopedik bir boyuta taşımıştır. Yaşadığı dönemde yirmi Türk boyu olduğunu belirten Kâşgarlı Mahmud, Oğuz ve Kıpçak lehçeleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiş, bu iki lehçeye diğer lehçelerden ayrı bir ihtimam göstermiştir. Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin dil bilgisi özelliklerini, diğer lehçelerden ayrılan yönlerini açıklamış ve hangi sözcüklerin Kıpçakça ya da Oğuzca olduğunu belirtmiştir.

Yöntem olarak tarama modeli kullanılan çalışmada, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kıpçakça olarak kaydedilen söz varlığının ve dil bilgisel özelliklerin Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerindeki durumu incelenmiştir. Bugün Viyana Mekhitarist Kütüphenasi, Viyana Millî Kütüphanesi, Venedik Mekhitarist Kütüphanesi, Paris Millî Kütüphanesi, Wroclaw Ossolineum

* Öğr.Gör.Dr., Mersin Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, zelihatuguz@mersin.edu.tr ORCID: 0000-0003-0977-8858

Kütüphanesi, Krakow Chartorysky Müzesi, Gerla Bölge Müzesi, Erivan Matenadaran Kütüphanesi, Leiden Üniversite Kütüphanesi gibi Avrupa'nın ve Asya'nın kadim kütüphanelerinde muhafaza edilen Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinleri; 1521-1699 yılları arasında, Karadeniz'in kuzeyinde, Ermeni harfleri kullanılarak din, tarih, hukuk, edebiyat, dil, kimya gibi birçok farklı konuda Kıpçak Türkçesi ile yazılmış metinleri kapsamaktadır.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kıpçakça olarak kaydedilen söz varlığının ve dil bilgisel özelliklerin Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde yaşadığı saptanmıştır. Söz konusu ortak bulgularda yer yer fonetik ve semantik değişiklikler tespit edilmiş, bunlarla ilgili açıklama ve yorumlamalar yapılmıştır. Sonuç bölümünde değerlendirilen verilerin Türkçenin tarihî diyalektoloji çalışmalarına katkıda bulunması en büyük amacımızdır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Geçen Türk Lehçeleri, Kıpçakça Söz Varlığı, Tarihî Kıpçak Türkçesi, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi

The Appearance of Language Elements Recorded as Kipchak in *Dîvânu Lugâti't-Turk* in Kipchak Turkish with Armenian Letters

Abstract

Dîvânu Lugâti't-Turk, which is the first dictionary of the Turkish language, is one of the most important sources not only of the Turkish language and literature but also of Turkish history, Turkish culture and Turkish folklore. In addition to classifying the language elements spoken and written by the Turkish tribes in a systematic way that was much more advanced than its time, it has a special place in the history of Turkish literature in terms of recording the oral treasures of the Turkish language.

Kâşgarlı Mahmud classified the grammatical features and vocabulary of the Turkish dialects of his time and included them in his dictionary, thus enabling the transfer of data on the semantic, morphological and phonetic features of the Turkish dialects of that period to the present day. He gave information about the language, geography, cultural characteristics and even history of tribes such as Chigil, Kıpchak, Yemek, Ograk, Oghuz, Tohsı, Uighur, Yagma, Yabaku, Tatar, Kay and thus transformed his work into an encyclopedic study. Stating that there were twenty Turkish tribes during his time, he gave detailed information about the Oghuz and Kipchak dialects and paid special attention to these two dialects compared to other dialects. He explained the grammatical features of the Kipchak and Oghuz dialects, their differences from other dialects and stated which words are Kipchak or Oghuz.

In the study, in which the scanning model was used as a method, the situation of the vocabulary and grammatical features recorded in Kipchak in *Dîvânu Lugâti't-Turk* in the Kipchak Turkish texts with Armenian letters was examined. The Kipchak Turkish texts with Armenian letters, preserved in ancient libraries of Europe and Asia such as the Vienna Mekhitarist Library, the Vienna National Library, the Venice Mekhitarist Library, the Paris National Library, the Wroclaw Ossolineum Library, the Krakow Chartorysky Museum, the Gerla Regional Museum, the Yerevan Matenadaran Library, and the Leiden University Library; include texts written in Kipchak Turkish using Armenian letters between 1521 and 1699 in the north of the Black Sea on many different subjects such as religion, history, law, literature, language, and chemistry.

It has been stated that the vocabulary and grammatical features recorded in Kipchak Turkish in *Dîvânu Lugâti't-Türk* survived in the Kipchak Turkish texts with Armenian letters. Phonetic and semantic differences were identified and explanations, interpretations were made regarding them. Our greatest aim is that the data evaluated in the conclusion section will contribute to Turkish historical dialectology studies.

Keywords: *Divanu Lugati't-Turk*, Turkish Dialects Detected in *Divanu Lugati't-Turk,* Kipchak Vocabulary, Historical Kipchak Turkish, Kipchak Turkish with Armenian letters

Giriş

Bizans ve Latin kaynaklarda *Kuman*, Rus yıllıklarında *Polovets*, Macarlar kaynaklarında *Kun* olarak adlandırılan Kıpçaklar, Türkçenin bilinen ilk metinlerinden itibaren (Bayan Çor K4) tarihî metinlerde zikredilmiştir. Bayan Çor Yazıtı'ndaki bilgiye göre Kıpçaklar ya Doğu Göktürkleri ya da Doğu Köktürklerle bir arada yaşayan Türk boyudur (Kafesoğlu, 1997, s. 177). IX. yüzyılda Kimek birliği içinde olan Kıpçaklar X. yüzyılın ilk çeyreğinde batıya göç etmiş, İdil'i geçerek Deşt-i Kıpçak denilen Balkaş Gölü-Talas'tan Tuna ağzına kadar olan bölgeye yayılmıştır (Kafesoğlu, 1997, s. 177). XII. yüzyıl boyunca Gürcistan'da, Güney Rusya'da, Romanya'da, Bulgaristan'da ve Macaristan'da önemli roller oynamışlardır (Ercilasun, 2004, s. 361). 1241 yılında Çengiz Han'ın torunu Batu tarafından kurulan Altın Ordu devletine yenilmelerine rağmen Altın Ordu Hanlığının tebasını oluşturmuşlardır. XIII. yüzyılın ilk yarısında Kıpçakların bir kısmı, Karadeniz ve Balkanlar üzerinden Mısır'a geçmiş, 1250 yılında Mısır'da Memluk devletini kurmuşlardır. Halkın Arap, yöneticilerin Türk olduğu bu yönetimde halkın Türkçe öğrenmesi için Memluk sahasında Türkçeyle ilgili birçok sözlük ve gramer kitabı yazılmıştır. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Mısır'da yazılan bu eserlerde kullanılan dil Memluk Kıpçak Türkçesi olmuştur.

Tarihî Kıpçak Türkçesi yayılma alanına göre üç kolda incelenmektedir: Kuzey Kıpçak Türkçesi, Memluk Kıpçak Türkçesi ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi. Karahanlı Türkçesinden sonra XIII-XV. yüzyıllarda Altın Ordu devleti sınırları içinde kuzeydeki Kıpçak konuşma dilinden derlenen dil malzemelerini ve Hristiyanlığa ait dinî metinleri içeren Latin harfli *Codex Cumanicus* Kuzey Kıpçak Türkçesinin yegâne yadigârıdır. Yukarıda bahsedildiği üzere XIII-XVI. yüzyıllar arası Mısır ve Suriye'de konuşulmuş ve yazılmış olan Türk dili Kıpçak Türkçesinin Memluk koludur. 11. yüzyılda Ermeni Bagratid Devleti'nin yıkılmasından sonra Kafkaslarda ve Anadolu'nun kuzey doğusunda yaşayan ve dönemin Kıpçak coğrafyası olan Kırım ve Doğu Avrupa'ya göç eden Ermeniler ve Gregoryan mezhebini kabul eden Hristiyan Kıpçaklar tarafından meydana getirilen eserlerde kullanılan Türkçe, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesidir.

XVI-XVII. yüzyıllarda Ermeni alfabesi kullanılarak Kıpçak Türkçesi ile tarih, hukuk, filoloji, din, edebiyat, doğa bilimleri gibi alanlarda yazılan metinler bugün Viyana Mekhitarist Kütüphenasi, Viyana Millî Kütüphanesi, Venedik Mekhitarist Kütüphanesi, Paris Millî Kütüphanesi, Wroclaw Ossolineum Kütüphanesi, Krakow Chartorysky Müzesi, Gerla Bölge Müzesi, Erivan Matenadaran Kütüphanesi, Leiden Üniversite Kütüphanesi gibi Avrupa'nın ve Asya'nın kadim kütüphanelerinde bulunmaktadır. Yaklaşık otuz bin sahifelik hacme sahip bu metinler Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliklerini muhafaza etmesi ve metinlerdeki Türkçe söz varlığının oldukça zengin olması bakımından Türkoloji çalışmalarında müstesna bir yere sahiptir.

İnceleme

Türk dilinin en önemli kaynaklarının başında gelen *Dîvânu Lugâti't-Türk*; sadece dönemin standart Türk dilini değil, Türk dili lehçelerinin, ağızlarının dil özelliklerini fonoloji, morfoloji ve sentaks açısından inceleyen, söz varlığını gösteren çok yönlü ansiklopedik bir sözlüktür. Türk dilinin ve Türk kültürünün o dönemdeki İslam toplulukları içindeki yüksek mertebesine dikkat çekmeye çalışan eser için sadece bir sözlük demek büyük haksızlık olacaktır. Türkistan coğrafyası bir yana dursun, Türkiye'de yayımlanmasının üstünden 107 yıl geçmiş olmasına rağmen hala çalışılacak konular barındıran, dönemin Türk diline, Türk tarihine, Türk coğrafyasına ışık tutan müstesna bir başucu kaynağıdır.

Karluk, Yağma, Çiğil, Kıpçak, Yemek, Oğrak, Oğuz, Tuhsı, Uygur, Bulgar, Suvar, Argu, Kençek, Basmıl, Çomul, Kay, Tatar, Yabagu, Hotan, Soğd, Tübüt, Balasagun, Barsgan, Kâşgar, Kuça, Sayram, Uç (Karahan 2013: 14) DLT'de lehçe farklılıkları hakkında bilgi verilen boy, topluluk ve şehir adları olup bunlar içinde en çok Oğuz ve Kıpçak lehçesi hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın ana kaynağı olan Besim Atalay'ın üç ciltlik çevirisinin indeksinde

8.783 madde başı verilmiş, bunlardan 52'si Kıpçakça olarak kayda geçmiştir. 40 isim ve 12 fiilin 18 tanesi sadece Kıpçakça olarak kaydedilmiş, 29'u Oğuz lehçesi ile, 5'i Bulgar, Suvar, Yemek, Yağma, Toḫsı, Kay, Tatar, Yabagu, Çomul, Basmıl, Karluk lehçeleri ile birlikte verilmiştir.

Söz konusu madde başları tespit edilip EHKT metinleri ile ilgili kapsamlı en son yayın olması ve dünya kütüphanelerine dağılmış EHKT metinlerinin neredeyse tamamını içermesi sebebiyle seçilen Aleksandr Garkavets'in *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom, Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov-Polovtsev i Armyano- Kıpçakov ve Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom* ve *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie III* adlı eserleri taranarak aşağıdaki verilere ulaşılmıştır.

aba: ayı (I, 86). Kâşgarlı'nın Kıpçakça olarak kaydettiği bu sözcük EHKT metinlerinde yer almamıştır. Sözcüğün Saha, Çuvaş ve Hakas lehçelerinde yaşadığı tespit edilmiştir (Killi Yılmaz, 2017, s. 28; Burkanov, 2012, s. 328; Butanayev, 1999, s. 16). İskandinavya'dan Kuzey Amerika'ya kadar geniş coğrafyada insanlar ayıya saygı gösterdiği için yaşlı insanlara olduğu gibi ve onlara "baba", "dede", "ihtiyar" gibi hitaplarda bulunduklarından (Sokolova, 2000, s. 125; bkn. Burkanov, 2012, s. 328; Butanayev, 1999, s. 16). DLT'de geçen sözcüğün de bu amaçla kullanıldığını düşünmekteyiz.

ažaḳ: ayak (I, 32). DLT'de Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek, Kıfçakların ذ yerine ز ile sesletimine örnek olarak *azaḳ* sözcüğü verilmiştir. ET **ad* "ayırmak, ayrı olmak" kökünden türediği düşünülen sözcükte (Clauson, 1972, s. 45) Karahanlı, Harezm ve Çağatay Türkçesi metinlerinde *ḍ>y* geçişmesi kısmen meydana gelmiş, sözcüğün /*y*/li şekli metinlerin tamamında tespit edilmiştir ancak EHKT metinlerinde bu seslik geçiş tamamlanmış, EHKT'ye özgü bir biçimde /*ḳ*/ sızıcılaşarak /*ḫ*/ sesine dönüşmüştür: *ayaḫ* (KPN I, 36). Metinlerde /*ḳ*/ sesinin /*ġ*/ye dönüştüğü örnekler de tespit edilmiştir: *ayaġ* (KPN III, 178).

ayığ: ayı (I, 63). Oğuz Kıpçak ve Yağma lehçelerinde *ažığ* şeklinde olduğu belirtilen sözcük EHKT metinlerinde *ayuv* şeklinde görülmüştür (KPN III, 190). Son ses /*ğ*/nin sızıcılaşarak /*v*/ dudak ünsüzüne dönüşmesi EHKT'nin karakteristik özelliklerinden biridir. Yine aynı şekilde özellikle dudak ünsüzlerinin bulunduğu sözcüklerde görülen ünlü yuvarlaklaşması Kıpçakçanın karakteristik ses olaylarından biri olduğu için sözcük metinlerde *ayuv* şeklinde tanıklanmıştır.

alığ: kötü, fena, alık (I, 64). DLT'de Oğuzca ve Kıpçakça kaydedilen sözcüğe Oğuz grubu lehçelerin birçoğunda (Karahan, 2013, s. 260), Kıpçak grubu lehçelerinden sadece Karaçay-Balkar Türkçesinde rastlanmıştır (Balcı, 2015, s. 273). EHKT metinlerinde tespit edilememiştir.

arıḳ: zayıf, cılız (I, 66). Eski Türkçe *ar-* "yorulmak, bitkin düşmek" fiilinden türeyen sözcük DLT'de Oğuzca ve Kıpçakça kaydedilmiş, EHKT metinlerinde tonsuz ve kalın olan son ses /*ḳ*/nın sızıcılaşarak /*ḫ*/ya dönüşmesiyle *arıḫ* şeklinde "sıska, bitkin, zayıf, ince" anlamlarıyla tespit edilmiştir (KPN III, 131).

bal: bal (II, 354). Suvar, Kıpçak ve Oğuz dillerinde kaydedilen sözcük bütün tarihî lehçelerde ve çağdaş lehçelerin hemen hemen hepsinde olduğu gibi EHKT'de de tespit edilmiştir (KPN III, 209).

ben: ben (I, 31). DLT'de "Kelimenin başında bulunan م harflerini Suvarlar, Oğuzlar, Kıpçaklar ب'ye çevirirler. Türkler *men bardum*; Suvarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar *ben bardum* derler." bilgisi yer almaktadır. Divân'da Kıpçakça ile ilgili olarak kaydedilen gramer özelliklerinde Kâşgarlı'nın Kıpçakçayı Oğuzca ile birlikte değerlendirdiği gözlemlenmektedir (Balcı, 2025, s. 277). Çağdaş Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi EHKT'de de sözcüğün /*m*/li şekli kullanılmıştır (KPN III, 964).

bn̄: çorba (I, 31). DLT'de ön ses م'nin Suvarlar, Oğuzlar, Kıpçaklar tarafından ب'ye çevirdiğine örnek olarak bu sözcük verilmiştir. Sözcük EHKT metinlerinde tespit edilememiştir.

büt-: bitmek (neşv ü nema), yaratılmak, doğmak (II, 294). Sözcük ünlü düzleşmesine uğrayarak *bit-* şekliyle "büyümek, yetişmek; türemek" anlamında EHKT metinlerinde tespit edilmiştir (KPN III, 281).

cincü: inci (I,31). Kâşgarlı "Oğuzlar ve Kıpçaklar baş tarafında ى bulunan isim ve fiillerin ilk harfini فـلا'e yahut ج'ye çevirirler… Öbürlerinin (öbür Türklerin) *yincü* dediğine bunlar (Oğuzlar ve Kıpçaklar) *cincü* derler." bilgisini vermiştir. Önses /*y-*/nin düşmesi Oğuzca bir özellikken bu seste meydana gelen *y->c-* değişiminin bazı Kıpçak lehçelerinde düzenli olduğu bilinmektedir (Alibekiroğlu, 2013, s. 696) ancak sözcük birçok çağdaş Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi[1] EHKT metinlerinde /*y*/ önsesi düşmesiyle *indži* şeklinde yer almıştır (KPN III, 616). Ermeni alfabesindeki ծ ծ harfi metinlerde ötümlü artdişyuvasıl patlamalı sürtünmeli ünsüz olan /d͡ž/ ile Latinize edilmiştir.

cuğdu: devenin uzamış olan tüyü (I, 31). Kâşgarlı, "Türkler, devenin uzamış tüyüne *yuğdu*, Oğuzlar ve Kıpçaklar *cuğdu* derler" bilgisini vermiştir. Moğolcadan ödünçlenen sözcük (Lessing, 2003, s. 1252) EHKT metinlerinde tespit edilememiştir.

---

[1] Kazak Türkçesinde *inju* (Koç vd.,2003; 671), Kumuk Türkçesinde *inci* (Pekacar, 2011; 164), Tatar Türkçesinde *ĕncĕ* (Öner, 2009; 84), Karaçay-Malkar Türkçesinde *inci* (Tavkul, 2000; 229).

çét-: erişmek (II, 314). DLT'de *yetti* madde başında Oğuz ve Kıpçakların sözcük başındaki ى harfini ج yaptıkları belirtilerek bu sözcüğü onların *çétti* şeklinde telafuz ettiklerini belirtilmiştir. Sözcük EHKT'de *yet-* "yetmek, yetişmek, erişmek" şeklinde tespit edilmiştir (KPN III, 1703)

çufğa: kılavuz, başbuğ (I, 424). Atasözünde geçen sözcük tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde, EHKT'de tespit edilememiştir.

çumuḳ: alakarga (Oğuz ve Kıpçakça) (I- 33) "İsimlerde ve fiillerde işin devam etmekte olduğuna dair bir belge bulunursa kelimenin ortasındaki غ harfini atmakta Oğuzlar ve Kıpçaklar birbirine uymuştur." bilgisine bu sözcük örnek gösterilmiş ancak sözcük EHKT metinlerinde tespit edilememiştir.

çun-: yıkamak, yıkanmak (II, 314). DLT'de *yetti* madde başında Oğuz ve Kıpçakların sözcük başındaki ى harfini ج yaptıklarına örnek olarak "Türklerin *yun-* dediğine bunlar (Oğuz ve Kıpçaklar) *çun-* der" bilgisi verilmiştir. EHKT'de *yuv-* şeklinde tespit edilmiştir (KPN III, 1739).

elkin: yelici, koşan; konuk, misafir, yolcu, seyyah (I, 31). "Öbür Türkler yolcuya *yelkin*, Oğuzlar ve Kıpçaklar *elkin* derler." bilgisi verilmiştir. EHKT metinlerinde *kelgin* "misafir" sözcüğü tespit edilmiştir (KPN III, 671) ancak buradaki sözcük ET *kel-* "gelmek" fiilinden türeyen farklı bir sözcük olup yukarıdaki sözcükle ilgisi bulunmamaktadır.

em: kadının dişilik aleti (I, 38). Oğuzca ve Kıpçakça olarak kaydedilen sözcük El-Kavânînü'l- Külliyyeli- Zabti'l- Lügati't- Türkiyye (68b/10), Kitāb-ı Mecmū-ı Tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (22a/9), Et-Tuhfetü'z-Zekiyyefi'l-Lûgati't-Türkiyye (27b) gibi tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde *am* şeklinde tespit edilmiş ancak EHKT metinlerinde tespit edilememiştir.

epmek: ekmek (I, 101) DLT'de ekmek sözcüğü üç farklı biçimde verilmiştir: *epmek* (I, 101); *ekmek* I, 102, 166,197, 202… II, 28, 30,98, 112, 138, 197… III, 93, 223, 280, 287, 304…) ve Yağma, Tohsı, Oğuz ve Kıpçak dillerinde *ötmek* **(**II, 268, 276; III, 57). EHKT'de de sözcük DLT'de belirtildiği gibi *ötmek* ve *ötmeḫ* şeklinde işlek olarak kullanılmıştır (KPN III, 1102).

ewet: evet, peki (I-51). DLT'de "Yaġma, Toḫsı, Kıfçak boyları *ewet*, Oğuzlar *emet,* öbür Türkler ise *yemet* derler." bilgisi verilmiştir. EHKT'de *evet* metinlerde sıkça yer almıştır (KPN III, 512).

ḫanda: nerede (III, 218). DLT'de Oğuzca ve Kıpçakça olarak kaydedilen sözcük EHKT'de de *ḫayda* şeklinde tespit edilmiştir (KPN III, 831).

ḫayu: hangi, hani (III, 218). DLT'de Oğuzca ve Kıpçakça kaydedilen sözcük *ḫaysı* şeklinde EHKT'de sıkça kullanılmıştır (KPN III, 836).

ḫız: kız (III-371). Sözcük ET'den itibaren tarihî ve çağdaş lehçelerin tamamında tanıklanmıştır. EHKT'de aynı biçimde sızıcılaşmış *ḫız* şeklinde yer almıştır (KPN III, 859) Metinlerde tespit edilen *ḫz* şekli metinlerin genelinde görülen /ı/ sesinin yazımındaki tasarrufa örnek gösterilebilmektedir.

ılığ: ılık (I-31). "Oğuzlar ve Kıpçaklar baş tarafında ى bulunan isim ve fiillerin ilk harfini ف'e yahut ج'ye çevirirler... Onlar (öbür Türkler) ılık suya *yılığ suw*, bunlar (Oğuzlarla Kıpçaklar) *ılığ* derler." bilgisi verilmiştir ancak bu özellik çoklukla Oğuz lehçesine hastır. Hem tarihî hem de çağdaş Kıpçak grubu lehçelerinde ön ses /*y*/ ya korumuş ya da /*c~j*/'ye dönüşmüştür. EHKT'de sözcük *yılı~yılu~yulu* (III, 1716, 1736, 1717) şeklinde olup ön ses /y/ nin korunduğu, yer yer düz ünlülerin yuvarlaklaştığı tespit edilmiştir.

ḳat: "Muğaylan dikeninin meyvesi, bir deniz ağacının meyvesi (?), muğaylan ağacının meyvesidir, sıkılarak yoğurda katılır, sonra renk vermek için tutmaça katılır. Yemek, Kıpçak, Kay, Tatar, Çomıl dillerinde herhangi bir ağacın meyvesinde de *ḳat* denir (III, 146-147)." bilgisi verilmiştir. Sözcük tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi EHKT metinlerinde de tespit edilememiştir.

ḳatlan-: ağacın meyvelenmesi (III, 197). DLT'de Kıpçak, Yemek ve Oğuz dillerinde tespit edildiği belirtilen sözcük tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde, EHKT'de tespit edilememiştir.

ḳažın: kayın, dünür, hısım (I, 403). "Kıpçaklar bunu ذ değil, ز ile söylerler." bilgisi verilmiştir. Dönemin Kıpçak lehçesinde *ḳazın* şeklinde söylenen sözcük EHKT'de anlamın korunmasıyla birlikte ž>y geçişinin sağlandığı, ön sesin sızıcılaştığı ve yer yer /ı/ ünlüsünde tasarrufa gidildiği görülmektedir: *ḫayın~ ḫayn* (KPN III, 833)

kažıŋ: kayın ağacı (I, 32). "Yaġma, Toḫsı, Kıfçak, Kay, Tatar, Yabagu, Çomul, Oğuzlar ذ harfini daime ى'ye çevirirler hiçbir zaman ذ'li söylemezler." bilgisi verilmiştir. Dönemin Kıpçak lehçesinde *ḳayıŋ* şeklinde söylenen sözcük EHKT'de tespit edilememiştir.

ḳırnaḳ: cariye (I, 473). Yabagu, Kay, Çomul, Basmıl, Oğuz, Yemek ve Kıpçak dillerinde olduğu belirtilen sözcük Arapça "iyi görünümlü erkek veya kız" anlamındaki 'ğurnūq"dan alıntılanmıştır (Clauson, 1972: 661). EHKT'de bu sözcüğe yakın olarak *ḫırḫın~ ḫırġın* "kadın köle, cariye" (KPN III, 851) tespit edilmiştir. Bu sözcük günümüz Kıpçak lehçelerinde de kullanılmaktadır (Balcı, 2015; 274-275).

kemi: gemi (III, 235). Oğuzca ve Kıpçakça olduğu belirtilen sözcük herhangi bir fonetik değişime uğramadan EHKT'de tespit edilmiştir (KPN III, 674).

ketü: çolak (III, 219). Kıpçakça olduğu belirtilmiştir. EHKT'de *köti* sözcüğü "uyuz, cüzamlı; zührevi bir hastalıktan muzdarip" anlamlarında tespit edilemiştir (KPN II, 743).

ḳoru: dikenli tel, demir diken (III, 223). Kıpçakça olduğu belirtilen sözcük EHKT'de *ḫorov* "tel" şeklinde tespit edilmiştir (KPN III, 879) Sözcükte ön ses /ḳ/ EHKT'ye özgü biçimde sızıcılaşarak /ḫ/ye dönüşmüştür.

ḳuzġır-: (karın) sağanak hâlinde esmesi, uçarak gelmesi (II, 193). Kıpçakça olduğu belirtilen sözcük tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde, EHKT'de tespit edilememiştir.

kök: kök, asıl (II, 284). DLT'de "gök, hava, sema" (I, 64, 123, 139…), "gök rengi" (III, 132, 162), "şehrin dört yanını saran yeşil bölge" (III, 132), "eğer bağı" (II, 283) ve "kök, asıl" (II-284) olmak üzere beş farklı anlamda *kök* sözcüğü geçmektedir. "Asıl, kök" anlamındaki *kök* sözcüğünün Oğuzca ve Kıpçakça olduğu belirtilmiştir. Çağdaş Kıpçak lehçelerinde sözcük "gökyüzü; yeşil, mavi boz" anlamlarında tanıklanmış (Balcı, 2015; 275); Codex Cumanicus (I, 511), *Bulġatu'l-Muştāḳ* (8b/7), *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* (Caferoğlu, 1931, s. 50), *İrşadül'l Mülûk ve's Selâtîn* gibi Kıpçak Türkçesi ile yazılmış tarihî eserlerde de "asıl, kök" anlamı tanıklanmıştır. EHKT metinlerinde sözcük botanik, teoloji, tıp, renk, akrabalık, astronomi ile ilgili kavram alanlarında "bitki kökü, cennet, çürük, morluk, gök rengi, mavi, gri, gökyüzü, uhrevi sema" ve DLT'de olduğu gibi "kök, soy" anlamlarında tespit edilmiştir (KPN III, 722).

ḳurman: gedeleç, yay konan kap, yaylık, (I, 444). DLT'de Oğuz ve Kıpçakça olarak kaydedilen sözcük El-İdrak Haşiyesi'nde *ḳurban* "yay kabı, sadak", Ettuhfet-üz- Zekiyye Fil-Lūgat-it-Türkiyye'de *ḳurman* (KTS 163, 164) sözcükleri tespit edilmiştir ancak sözcük çağdaş Kıpçak lehçelerinde ve EHKT'de tespit edilememiştir.

ökil: çok (I, 74). DLT'de Kıpçakça olduğu belirtilen sözcük ET *ük-* "yığ-" fiilinden türemiş olup (Clauson, 1972, s. 118) bu şekliyle tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde ve EHKT'de tespit edilememiştir.

özle: öğle vakti (I, 114). DLT'de *öyle* madde başında Oğuzca "öğle vakti" anlamında olan sözcüğü, Kıpçakların ى'yi ز'ye çevirerek *özle* şeklinde seslendirdiği belirtilmiştir. Tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde sözcüğün /z/ li şekline rastlanmamıştır. EHKT'de de tespit edilemeyen sözcük için metinlerde *yarımkün* (KPN III, 1657) kullanılmıştır.

sulaḳ: dalak (I, 411). Kıpçakça olduğu belirtilen sözcük; tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde *talak*, EHKT metinlerinde EHKT fonetiğine uygun olarak *talaḫ* şeklinde tespit edilmiş, *sulak~solak* şekline rastlanmamıştır.

susgaḳ: susak; kendisiyle su ve suya benzer şeyler alınan nesne (I, 470). Karluk, Kıpçak ve bütün göçebeler dilinde tespit edildiği belirtilen sözcük ve EHKT'de tespit edilememiştir.

suvıḳ: sıvık, cıvık; yoğurt, pekmez gibi durultularak akar hâle getirilen her şey. Ağaç ve ağaca benzer kuyruk gibi şeylerin uzun ve kılsız hâli (III, 164). Kıpçakça olarak kaydedilen sözcük EHKT'de tespit edilememiştir.

tamaḳ: boğaz (I, 33). Oğuz ve Kıpçaklara özgü olduğu belirtilen sözcük ET *tam-* "damlamak" fiilinden türemiş olup EHKT'de *tamaḫ* şeklinde sızıcılaşmış olarak tespit edilmiştir (KPN III, 1373).

taşıḳ-: (dışarı) çıkmak (II, 116). Yagma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku ve Türkmenlerden birtakımlarının dilince olduğu belirtilen sözcük EHKT'de *çıḫ-* "çıkmak" şeklinde sızıcılaşmış olarak, hatta metinlerde sıkça rastlanan /ı/ sesinin yazımında tasarrufa gidilerek *çḫ-* şeklinde yazıldığı tespit edilmiştir. DLT'de de Türklerin çoğunun da bu fiili *çıḳ-* şeklinde telaffuz ettiği belirtilmiştir.

töz-: soğuktan acıkmak (III, 182). Kıpçakça olduğu belirtilen sözcük; EHKT metinlerinde biçimsel özelliğini korumuş fakat anlam değişmesine uğrayarak "dayanmak, beklemek, sabretmek, tahammül etmek; yalvarmak; güvenmek" anlamlarında kullanılmıştır (KPN III, 1498).

tun-: kapanmak, tıkanmak, bulutlanmak (II, 27). Oğuz ve Kıpçakların *tun-ar-* şeklinde fiili üstün kılarak kullandıkları belirtilmiştir. EHKT metinlerinde *tun-* "bulutlanmak" anlamında olup (KPN III, 1506) *tunuḫluḫ* "boğucu sıcaklık, kapalı havadaki sıcaklık" gibi EHKT'ye özgü sözcükler türetmiştir.

uçan: iki yelkenli gemi (I, 122). DLT'de Kıpçakça olduğu belirtilen sözcük EHKT metinlerinde *uçan* madde başı "kanatlı" ve zoolojide "kanatlıgiller" anlamında kullanılmıştır (KPN III, 1540).

ügi: baykuş (I, 9). Kıpçakça söyleyişe özgü olduğu belirtilen sözcük EHKT'de tespit edilememiştir.

yal-: yanmak (III, 65). DLT'de *yan-* fiilinin Kıpçakça söyleyişinin *yal-* olduğu belirtilmiş, EHKT'de *yan-* "yanmak, alev almak; ateşlenmek" anlamlarında tespit edilmiştir (KPN III, 1639).

yalñuḳ: cariye (III, 385). Oğuz, Kıpçak ve Suvar dillerinde olduğu belirtilen sözcük EHKT'de tespit edilememiştir.

yawlaḳ: kötü, düşkün, her şeyin kötüsü (III, 43). Oğuz ve Kıpçak dillerinde olduğu belirtilen ve DLT'de birçok yerde geçen sözcük EHKT'de tespit edilememiştir.

yazguḳ: kısrağın her iki memesinin ucu (III, 28). DLT'de *yayguk* madde başında bu bilgi verilmiş ve sözcüğün Kıpçakça *yazguk* şeklinde telafuz edildiği belirtilmiştir. Tarihî ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde, EHKT metinlerinde tespit edilememiştir.

yeñ-: yenmek, alt etmek (III, 391). Oğuz ve Kıpçakça olduğu belirtilen sözcük tarihî Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi aynı biçim ve anlamda EHKT'de tespit edilmiştir (KPN III, 1691).

yubıla-: hile yapmak, al etmek (III, 327-328). Oğuz ve Kıpçak dillerince olduğu belirtilen sözcük EHKT'de sözcük anlam değişmesine uğrayarak *yuban-* "eğlenmek, avunmak, zevk almak, aylaklık etmek," anlamlarında tespit edilmiştir (KPN III, 1733).

yut-: yutmak (II, 313). Oğuz ve Kıpçak dillerince olduğu belirtilen sözcük aynı biçim ve anlamda EHKT'de tespit edilmiştir (KPN III, 1739).

yükünç: namaz, ibadet; baş eğme (I, 171). Kıpçakça olduğu belirtilen sözcük EHKT'ye özgü biçimde ünsüz değişimine uğrayarak *yügünç* "tapma, önünde eğilme, ibadet" anlamlarında tanıklanmıştır (III, 1743).

Sonuç

Geçmişten günümüze Türk dilinin en geniş coğrafyada kullanılan kolu olan Kıpçak Türkçesi metinleri incelendiğinde Türkçenin hem söz varlığı hem de türetim gücü hakkında muazzam sayıda örnekler barındırdığı açıkça görülmektedir. Memluk Kıpçak Türkçesi, Kuzey Kıpçak Türkçesi ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi olmak üzere üç kolda incelenen tarihî Kıpçak Türkçesi eserleri içinde Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi ile diğer kollardan çok daha fazla eser yazılmıştır. Yaklaşık otuz bin sayfadan oluşan bu miras incelendiğinde Kıpçak Türkçesinin karakteristik pek çok özelliğini muhafaza ettiği tespit edilmiştir.

Ali Emiri Efendi'nin "Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir." şeklinde tanımladığı, Türk dilinin mihenk taşı *Dîvânu Lugâti't-Türk* sadece Türk dili çalışanlarının değil Türklükle ilgili yapılan bütün sosyolojik, linguistik, filolojik, tarihî, coğrafî, felsefî, hukuki ve bunun gibi çalışmaların başucu kaynağı olmuştur. Öyle ki bu eşsiz eser hakkında yapılan çalışmalar bile kendi içinde defalarca çalışacak konular barındırmaktadır. İşte bu çalışmada da Türk dilinin incisi *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kıpçakça olarak kaydedilen 52 madde başının Asya ve Avrupa'nın kadim kütüphanelerinde uzun yıllar "Ermeni Mirası" olarak kataloglanan ancak söz varlığının çok büyük bir kısmı Türkçe olan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerindeki durumu incelenmiş ve yorumlanmıştır.

DLT'de Kıpçakça olarak kayda geçen 52 sözcükten 40 isim ve 12 fiilin 18 tanesi sadece Kıpçakça olarak kaydedilmiş, 29'u Oğuz lehçesi ile, 5'i Bulgar, Suvar, Yemek, Yaġma, Toḫsı, Kay, Tatar, Yabagu, Çomul, Basmıl, Karluk lehçeleri ile birlikte verilmiştir. 52 sözcükten 31'i EHKT metinlerinde tespit edilmiş olup bu %60'lık oran hem diğer tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerine hem de çağdaş Kıpçak Türkçesi metinlerine göre oldukça yüksek bir orandır. DLT'de *aba, azaḳ, ayığ alığ, arıḳ, bal, ben, būn, büt-, cincü, cuğdu, çét-, çufğa, çun-, elkin, em, epmek, ewet, ḫanda, ḫayu, ḫız, ılığ, ḳat, ḳatlan, kažıŋ, kažın, ḫırnaḫ, kemi, ketü, ḳoru, ḳuzġır-, kök, ḳurman, ökil, özle, sulaḳ, susgaḳ, suvuḳ, tamaḳ, taşıḳ-, töz, tun-, uçan, ügi, yal-, yalñuḳ, yawlaḳ, yazguḳ, yeñ-, yubıla-, yut-, yükünç* sözcükleri Kıpçakça kaydedilmiş; bunlardan *azaḳ, ayığ arıḳ, bal, ben, büt-, cincü, çét-, çun-, epmek, ewet, ḫanda, ḫayu, ḫız, ılığ, kažın, ḫırnaḫ, kemi, ketü, ḳoru, kök, sulaḳ, tamaḳ, taşıḳ-, töz, tun-, yal-, yeñ-, yubıla-, yut-, yükünç* EHKT metinlerinde çok küçük fonetik farklılıklarla ancak hiçbir anlam değişimine uğramadan tespit edilmiştir. Söz konusu sözcüklerde EHKT'ye özgü bir biçimde /*ḳ*/ sızıcılaşarak /*ḫ*/ sesine; son ses /*ğ*/ sızıcılaşarak /*v*/ dudak ünsüzüne dönüşmüştür. Özellikle dudak ünsüzlerinin bulunduğu sözcüklerde ünlü yuvarlaklaşması görülmüştür.

Bu tespitlerin amacına gelinecek olursa; yukarıda da belirtildiği gibi DLT hakkında yapılan çalışmalar bile kendi içinde defalarca çalışacak konular barındırmaktadır. Yapılan çalışmalara bakıldığında DLT'de Oğuzca ve Kıpçakça kaydedilen sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesindeki, Osmanlıcadaki, çağdaş Kıpçak Türkçesindeki görünümleri üzerine pek çok çalışma yapılmış ve DLT'de Kıpçakça olduğu belirtilen sözcüklerin çalışılan dönemdeki oranı hiçbir çalışmada yüzde altmışı bulamamıştır. DLT'nin yazılışından yaklaşık 450-630 yıl sonra yazılan bu metinlerde tarihî lehçelerde izi sürülemeyen ancak bazı çağdaş lehçelerde tespit edilebilen birçok sözcüğün tarihî seyrini, değişimini, kavram alanlarını takip etmek mümkün olmaktadır. Bu çalışmayla Türkçe sözcüklerin tespit edildiği yazılı kaynakların en önemlisi olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te Kıpçakça kaydedilen sözcüklerin günümüze kadarki olan serüveni incelendiğinde 1521-1699 yıllarında ne oranda korunduklarını, ne kadar değiştiklerini ve hangilerinin gelecek nesillere aktarıldığını görmek mümkün olmuştur.

Kısaltmalar

DLT	: Dîvânu Lugâti't-Türk
EHKT	: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi
KPN III	: Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie Tom III
I	: Dîvânü Lugâti't-Türk 1. Cilt
II	: Dîvânü Lugâti't-Türk 2. Cilt
III	: Dîvânü Lugâti't-Türk 3. Cilt

Kaynakça

Al-Turk, G. A. M. J. (2012). *Kitābu bulġatu'l-muştāḳ fi luġati't-Türk we'l-Ḳıfçāḳ üzerine dil incelemesi.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akalın, M. (1998). *Tarihi Türk lehçeleri.* TKAE.

Alibekiroğlu, S. (2013). Türkçede ön seste y. *Turkish Studies*, *8/*1, 685-710.

Argunşah M., Sağol Yüksekkaya G., Tabaklar Ö. (2010). *Tarihi Türk lehçeleri*. Kesit.

Argunşah, M., Güner G. (2015). *Codex Cumanicus*. Kesit.

Atalay, B. (1945). *Et-tuhfet-üz- zekiyye fil-lūgat-it-Türkiyye*. Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1985). *Divanü lügati't Türk tercümesi I*. Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1986a). *Divanü lügati't Türk tercümesi II*. Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1986b). *Divanü lügati't Türk tercümesi III*. Türk Dil Kurumu.

Atalay, B. (1986c). *Divanü lügati't Türk dizini "endeks" IV*. Türk Dil Kurumu.

Aydoğdu, Ö. (2009). *Divan*ü lûgati't-Türk'te geçen Türk boyları ve boylara ait dil özellikleri. *ZfWT*, 1, 1, 55-81.

Balci, O. (2015). Divanü Lügâti't-Türk'te Kıpçakça olarak kaydedilen dil malzemesinin bugünkü Kıpçak lehçelerindeki durumu. *TÜRÜK Uluslararası Dil Edebiyat Ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi, 1(5)*, 261-278.

Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer wortschatz nach Mahmud el-Kašgaris divan lugat'at-Türk*. Budapest-Leipzig.

Butanayev, V. Y. (1999). *Hakassko-Russki İstoriko-Etnografiçeski Slovar*. Abakan.

Caferoğlu, A. (1931). Abû Hayyân- *Kitâbü'l-idrâk li lisâni'l-Etrâk.* İstanbul Evkaf Matbaası.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi.* Enderun.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.

Dankoff, R., & Kelly, J. (1982). *Mahmud al-Kasgari: compedium of the Turkic dialects* (Diwân Lugât at-Turk) *I- III*. Harvard University Printing Office.

Daşkeviç, Y. R. (1983). *Armyano-Kıpçakskiy yazık: etapı istorii*. *voprosı yazıkoznaniya*, *1*, 91-107.

Daşkeviç, Y.R., Tryjarski, E. (1979). Armyano-Kıpçakskiy yazık bibliografiya literatüre 1802-1978, *Rocznık Orientalistyczny*, T.XL, s.79-86.

Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Türk Dil Kurumu.

Ercilasun, A.B. (2004). *Türk dili tarihi.* Akçağ.

Garkavets A., Hurşudyan, E. (2001). *Armenian- Qypchaq psalter written by Deakon Lussig from Lviv* 1575/1580. Almaty.

Garkavets, A. (1993). *Virmeno-Kıpchatski rukopisi v Ukraini, virmenii, rosii: katalog*. Kiev.

Garkavets, A. (2002). *Kıpçakskoe pismennoe nasledie ı, katalog i teksti pamyatnikov armyanskim pismom*. Almaty.

Garkavets, A. (2007). *Kıpçakskoe pismennoe nasledie ıı, pamyatniki duhovnoy kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov*. Almaty.

Garkavets, A. (2010). *Kıpçakskoe pismennoe nasledie III, Kıpçakskiy slovar po Armyanopismennım pamyatnikam XVI-XVII vekov*. Almaty.

Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk millî kültürü.* Ötüken.

Karahan, A. (2013). *Dîvânu lugati't-Türk'e göre XI. yüzyıl Türk lehçe bilgisi*. Türk Dil Kurumu.

Karamanlıoğlu, A.F. (1989). *Gülistan tercümesi.* Türk Dil Kurumu.

Karamanlıoğlu, A.F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.

Kasapoğlu Çengel, H. (2012). Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi. *Dil Araştırmaları*, *10,* Bahar, 17-81.

Killi Yılmaz, G. (2017). Saha Türkçesinde ayı ile ilgili örtmece söz varlığı. *Türkbilig, 33*, 25-56.

Koç, K., Bayniyazov A., Başkapan V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Akçağ.

Korkmaz, Z. (1995). Kaşgarlı Mahmud ve divanu lugatı't Turk. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, 1, 629*, 254-260.

Lessing, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük, I.-II.* (çev. Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu.

Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi.* Türk Dil Kurumu.

Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Pritsak, O. (1988a*). "Kıpçakça", tarihî Türk şiveleri* (çev. Mehmet Akalın). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 11-122.

Pritsak, O. (1988b). *"Ermeni Kıpçakçası", tarihî Türk şiveleri* (çev. Mehmet Akalın). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 123-132.

Schütz, E. (1961a). On the transcription of Armeno-Kipchak. *Acta Orientalia academiae scientiarum Hungaricae*, *12 ,1/3,* 139-161.

Schütz, E. (1961b). An Armeno-Kipchak Print from Lvov (A.D. 1618). *Acta Orientalia Hungarica*, 13, 123-130.

Schütz, E. (1968). *An Armeno-Kipchak chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-21*. Akadémiai Kiadó.

Schütz, E. (1971). Armeno-Kiptschakische ehekontrakte und testamente. *Acta Orientalia Academia Scientarum Hungaricae*, XXIV, 265-300.

Sokolova, Z.P.(2000) Kult medveda. *İnstitut Etnologii i Antroplogii im. N.N. Mikluho-Maklaya*, Arhelologia, Etnografia i Antropologia Evrazii, 2, 121-130.

Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Toparlı, R. (1992). *İrşādü'l-mülūk ve's-selātin.* Türk Dil Kurumu.

Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (1999). *El-Kavānînü'l- külliyyeli- zabti'l- lügati't- Türkiyye*. Türk Dil Kurumu.

Toparlı, R., Çögenli, M. S., Yanık, N. H. (2000). *Kitāb-ı mecmū-ı tercümān-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Türk Dil Kurumu.

Toparlı, R., Vural H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

Tryjarski, E. (1968a). *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 1, A-H*. Warszawa.

Tryjarski, E. (1968b). *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 2, I-K*. Warszawa.

Tryjarski, E. (1969). *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 3, X-0*. Warszawa

Tryjarski, E. (1972). *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 4, P-Z*. Warszawa.

Tryjarski, E. (2001). Arabic and Persian loan words in Armeno-Kipchak. *Hasan Eren Armağanı*. Türk Dil Kurumu, 301-326.

Tryjarski, E. (2005). *Arméno-Kipchak texts in the alchemical treatise by Andrzej Torosowicz (17th Century)*. Warsaw.

Бурнаков В. А. (2012), "Медведь В Традиционном Мировоззрении Хакасов" (=Medved v Traditsionnım Mirovozzrenii Hakasov), *Вестник НГУ Серия: История, филология*, 11(3), 325-339.